респ. ... БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 2 вторник № 178 (13778)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 копеек.

АЛТАЙНЫҢ ТАРААЗЫ

БАРНАУЛ. (СЭТА). Алтайның тараажылары дүжүт ажаап алыышкынның эгелээн. Крайның Углов районунуң «Советтер чурту» колхозунуң болгаш «Куйбышевский» совхозунуң механизаторлары дүжүт ажаап алыышкынынче эштелерни мурнап киирген. Ол район күзүн чажар культураларны чылдың-на он муң гектар черге тарып турар. Ол культуралардан көк-тарааны четчип бышпа берген.

Алтай край бо чылын ниитизи-биле күзүн чашкан кызыл-тастыг болгаш көк-тарааны 150 муң гектар черден ажаап алыр. Өске тараалар четчип бышкыже чедир күзүн тараан культураларны кыска хуусаада ажаап алыр дээш кайы-даа ажыл-агыйда механизаторларның ажылын эки организастаан. Ажаап алыышкын-транспорт комплекстерни болгаш звеноларын четчелеп тургускан. Оларның хөй кезии дүжүт ажаалдазын эгелей берген.

Күзүн чашкан культуралар ажаап алдынган соонда, 4 миллион гектар черде өстүрген кызыл-тастын ажаалдазы эгелээр.

СЭКП ТК-ның Пленумунуң доктаалдары

СЭКП-НИҢ XIX БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНЫҢ ШИИТПИРЛЕРИН БОТТАНДЫРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ПРАКТИКТИГ АЖЫЛДАР ДУГАЙЫНДА

1. Партияның болгаш чурттуң амыдыралынга улуг болуушкун болган СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязы эде тургустунуушкун чорудулгазын, экономиктиг үндезин реформаны болгаш совет ниитилелдиң демократтыгжылгазын дыка дүргедедир арганы бээр шиитпирлерни хүлээп алган деп, СЭКП Төп Комитеди демдеглеп тур.

СЭКП ТК-ның илеткелиниң болгаш конференцияның эскерээ документилериниң талазы-биле бедик идепкей-биле кирипкен делегаттарның саналдары ажык болгаш принципиалдыг характерлиг болган. Чоннуң чаагай чоруу, социализмниң салым-чолу дээш улуг сагыш салыышкыны-биле сиңниккен. Эде тургустунуушкунга шаптыктап база чаартылганың чорудулгаларынга моондак болуп турар чүүлдерни чайладыр талазы-биле политиктиг системаның реформазын эрттирер, ниитилелдиң болгаш партияның амыдыралын улам шынчы демократтыгжыдар талазы-биле хөй-хөй саналдарны киирген. Саналдарның болгаш ажыл-херекчи бодалдарның дыка улуг кезиин күш-ажылчы коллективтерниң ажыл-чорудулгазының, кадээ чоннуң хандырылгазының экижидериниң, ажылчы чоннуң хандырылгазының бүгү адырларын хөгжүдерин дүргедедириниң соңгаарлаттынмас айтырыглары эзлээн.

Конференцияның айтыышкыннарын херек кырынга боттандырарын, ооң күүселдезин партияның, бүгү күрүне болгаш хөй-нийти организацияларының ажылының өзээ болгаш турарын, кижилерни бүрүн беримчелиг болгаш дагдыргаан участок дээш харысалгалыг ажылдаарынче сорук киирерин СЭКП Төп Комитеди партия организацияларынга хүлээндирген. Коммунистерниң инициативазы болгаш организастыг чорууң тургустунган айтырыгларны боттур шиитпирлээринге, политиктиг, экономиктиг, социал болгаш угаан-бодал амыдыралынга чаа туруштарны бадыткап тургузарынга, четпестер-биле, бюрократтыгның илерээшкиннери-биле, сагыш-чурум база харысалга чок чоруктар-биле демиселге партия кежигүнү кижи бүрүзүнүң идепкейлиг туружу шиитпирлиг ужур-дузалыг. Бүгү ажылды тодаргай болгаш туруштуг, кезкү түңнелдерни чедип ап тургаш, боттандырар херек.

2. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң ажылдап кылганы чурттуң аъш-чем хандырылгазының экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында саналдарны, агроүлетпүр комплекизинге экономиктиг харылзааларны улам шынчы хөгжүдериниң болгаш сайзырангайжыдарының кол угланыышкыннарын чүүлдүг деп көөр.

Ол саналдарга үндезилеп, чурттуң аъш-чем хандырылгазын экижидер талазы-биле тодаргай хемчеглерни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң, улус депутаттарының край болгаш область Советтериниң күүсекомнарының, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия крайкомнарының болгаш обкомнарының ажылдап кылыры болгаш боттандырары чогумчалыг деп санаар.

Экономиктиг үндезин реформаны хөгжүдер болгаш хандырар база ону боттандырып турар үеде илереттинген четпестерни чайладыр талазы-биле хемчеглер дугайында саналдарны ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының сүмелеринге дүүштүр ажылдап кылганын кичээнгейге алыр. СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң чүүлдүг деп көргени ол саналдарны экономиктиг үндезин реформаны боттандырар талазы-биле моон соңгааргы ажылдың үндезини болдурар.

Чоннуң херегле бараанңарын бүдүрерин көвүдедир, чоннуң садыг хандырылгазын экижидер болгаш төлевирлиг ачы-дуза чедирилге черлерин үндезини-биле эде тургузар дугайында партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга көдүрүлген айтырыглар дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кирип келгени ССРЭ-ниң чазаанын доктаалдарының төлевилелдерин чүүлдүг деп көөр.

3. XIX партия конференциязының шиитпирлерин ёзугаар партия комитеттериниң болгаш улус депутаттарының Советтериниң хүлээлгелерин аңгылаар талазы-биле практиктиг ажылды чоокку үеде эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары, партия крайкомнары, обкомнары, окружкомнары, хоорайкомнары болгаш райкомнары тус-тус совет органнарга ажылдап турар коммунистер боттандырар. Мааа девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдези дээш Советтерниң харысалгазын бедидерин, оларның бот-тускайлаң чоруун күштелдирерин хандырар. Советтерни кадрлар-биле быжыглаарынга, тус черниң ажыл-херектерин удуртур талазы-биле ажылды организастаарынга, партияның болгаш күрүнениң политиказын амыдыралга боттандырарынга дузаны көргүзер. Партия комитеттериниң болгаш Советтериниң күүсекчи-шиитпирлекчи органнарының кады доктаал хүлээп алыр чоруун моон соңгаар болдурбас, совет органнарның бүрүн эргелерин боттандырарынга партия аппарадының ажылдакчыларының киржир оралдажыышкынын шиитпирлиг-биле чайладыр.

Партия аппарадын эде тургузарының кол угланыышкыннарын чүүлдүг деп көөр болгаш ол ажылды бо чылдың төнчүзүнге чедир чорудар.

4. Партия организацияларының ажылынга идепкейлиг чорукту бедидерниң болгаш бот-тускайлаң чорукту быжыглаарының чугулазын демдеглевишаан, партияның иштики харылзааларын демократтыгжыдарының, партияның эш хуу демниг, бүгү айтырыгларны хостуг чугаалажырының, ажык-чарлыг, коллективтиг болурунуң, медереңгей сагылга-чурумнуң, хуу харысалганың байдалдарын тургузарының дугайында СЭКП конференциязының негелделерин амыдыралга, кандыг-бир немелде айтыышкыннар манавайн, боттандырары чугула деп, ТК-ның Пленуму санап тур. Партия кежигүннериниң чамдыктарының идепкей чок чоруун болдурбазынче онза кичээнгейни угландырар. СЭКП Уставын күүседирин дээш негелдени чайгылыш чок бедидер. Партия организацияларында ажыл-херектериң байдалы дээш харысалганы бүрүнү-биле хүлээнген соңгулдалыг органнарның ажылын үндезини-биле эскертир, эде тургустунуушкунуң политиказын амыдыралга туруштуг боттандырар.

Партияга аң болур отчёт-соңгулдалыг кампанияның принципиалдыг ужур-дузазын Пленум демдеглеп тур. Чоннуң политиктиг авангарды болур партияның ролюн бедидерниң, ниитилел амыдыралының бүгү талаларынга үндезин чаартылгаларын боттандырарынче коммунистерни мобилизастаарының, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң демдээ-биле ол эртер ужурлуг. Кол-ла чүве болза партия конференциязының соруу, ооң демократтыг байдалы болгаш шүгүмчүлекчи угланыышкыны чер-черлерге чедери, эде тургустунуушкунуң идеяларын партия организациязы бүрүзүнүң практиктиг ажыл-херектери-биле каттыштырарын хандырары, партияның иштики амыдыралын чаартыры, партийжи удуртулганы демократтыгжыдары чугула болуп турар. СЭКП ТК-ның Пленумунуң «Партия организацияларынга отчёттар болгаш соңгулдалар дугайында» доктаалын бадылаар.

5. Политиктиг системаның реформазының талазы-биле эрге-хоойлу болгаш организастыг хемчеглерни соңгаарлаашкынын чоокка боттандырары эргежок чугула. Ол сорулгалар-биле дараазында чүүлдерни кылыр:

ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер болгаш немелделер дугайында Хоойлунуң база ССРЭ-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хоойлунуң төлевилелдерин белеткээр болгаш 1988 чылдың октябрьда бүгү чонга чугаалажыр кылдыр киирер, ол соңгулдаларны 1989 чылдың мартта эрттирер. Күрүне эрге-чагыргазының чаа республика болгаш чер-чер органнары боттарының бүрүн эргелерин 1989 чылдың декабрьда күүседип эгелээри дээш чогуур ажылды ол-ла үеде эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларга организастаар. ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер дугайында болгаш соңгулдалар дугайында хоойлуларны ажылдап кылып турар үеде СЭКП ТК-ның XIX партконференцияга кылган илеткелинде, ооң хүлээп алган резолюцияларында киирген чүүлдерни, а ол ышкаш бо Пленумга ТК-ның Политбюрозунуң илеткелин барымдаалаар.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр күрүне эрге-чагыргазының болгаш шиидыышкын органнарының структуразы база ажыл-чорудулгазы сайзырангайжыдар сорулгалар дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чоокку үеде болур сессиязынга чугаалажыр көрүү-биле СЭКП ТК-ның өмүнээзинден киирер. Сессияга чугаалажыры-биле хоойлужудулга актыларының төлевилелдерин болгаш политиктиг системаның реформазын боттандырары-биле, амгы соңгулда системазын чаартыры-биле болгаш судтарның ажыл-чорудулгазын эде тургузары-биле холбашкан өскерилгелерни ССРЭ Конституциязынга киирер дугайында саналдарны киирер.

Конференцияның шиитпирлеринге дүүштүр 1989 чылдың апрельде ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизин чыылдырары чогумчалыг, аңаа ССРЭ-ниң Дээди Соведин соңгуур болгаш күрүнениң ниити-эвилел органнарын тургузарының талазы-биле аңаа хамааржыр өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр. Ооң соонда аныяктар дугайында, профэвилелдерниң эргелериниң дугайында, эки тура ниитилелдер, хөй-ниитичи ажыл-чорудулга органнарының болгаш бот-тывыштыр өске-даа каттыжыышкыннар дугайында, парлалга дугайында хоойлуларның база политиктиг система реформазындан үндезилеттинген өске-даа хоойлужудулга актыларының төлевилелдерин кылыр ажылды ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге калбартыр.

Советтерниң ролюн бедидер, оларның эрге болгаш материал-санчыы баазазын быжыглаар сорулга-биле 1989 чылда тус черниң бот-эргелелиниң болгаш тус чер ажыл-агыйның дугайында хоойлу төлевилелин белеткээрин боттандырар. Бот-эргелелдиң, бот-акшаланыышкынның, бот-хандырылганың принциптери, девискээрниң эрге-ажыктарының ниити күрүнениң эрге-ажыктары-биле аразында холбаалыг чоруу, чер-чер Советтерниң бүдүрүлгелер болгаш колхозтар-биле, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери-биле база хөй-нийти организациялары-биле харылзааларын күштелдирери ооң үндезини болур. Айыттынган хоойлунуң төлевилелин хөй-ниитиге калбаа-биле чугаалажып көөр кылдыр киирер.

Бүгү чаданың Советтериниң ажыл-чорудулгазынга демократтыг чорук амзап эгелеп улуг болуруун, эргелеп башкарылга органнарының ажылы дээш контрольду күштелдирер дугайында, бюрократизм-биле демисел, ажык-чарлыг чорукту калбартыр дугайында XIX партия конференцияның айтыышкыннары долузу-биле боттанзын дээш депутаттарның, доктаамал комиссияларның болгаш депутат бөлүктериниң ролюн улгаттырарын чедип алыр.

6. Националдар аразының харылзааларының талазы-биле кичээнгейни чамдык девискээрлерни хөгжүдеринде тантаашкынныг чүүлдерни чайладырынче, нацияларның болгаш бичии улустарның социал-экономиктиг база угаан-бодал негелделерин чедир көрбес чорукту чайладырынче угландырар, националисчи болгаш шовинисчи чүүлдерни өскүдүп турар эде тургустунуушкунга удур күштерни шиитпирлиг-биле буруу шавар. Националдар аразында харылзааларның XIX партия конференциязынга чугаалажып көргени эрге-хоойлу баазазын быжыглаар талазы-биле хемчеглерни боттандырар, идей болгаш политиктиг ажылды күштелдирер, социалистиг интернационализмни чүткүлдүг-биле бадыткап тургузар.

ССРЭ-де националдар аразының харылзааларын сайзырангайжыдар айтырыглар талазы-биле эргежок чугула материалдарны эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары-биле, партияның тус-тус крайкомнары болгаш обкомнары-биле, эртем албан черлери-биле 1989 чылдың эгезинге чедир СЭКП ТК-ның Пленумунга чугаалажып көөр кылдыр белеткээрин ТК-ның Политбюрозунга дагзыр.

7. 1989 чылдың ортузунга чедир колдуунда суд реформазын, прокуратураның, арбитражтың, истелге органнарының, адвокатураның, улус ажыл-агыйында юридиктиг албанның ажыл-чорудулгазын эде тургузар, кеземче хоойлузун сайзырангайжыдар талазы-биле ажылды кылып чорудар. Эрге-хоойлу кижизидилгезин болгаш юридиктиг бүгү-нийти өөредилгени калбартыр. Бо хемчеглерни эрге-хоойлуның калбак реформазын боттандырар, совет социалистиг эрге-хоойлулуг күрүнениң үндезинин быжыглаар оруктуң баштайгы базымнары кылдыр көөр.

ПАРТИЯ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНГА ОТЧЁТТАР БОЛГАШ СОҢГУЛДАЛАР ДУГАЙЫНДА

1. СЭКП-ниң Уставынга болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр партия эге организацияларынга, партияның район, хоорай, округ, область болгаш край организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдарны болгаш конференцияларны эрттирер.

Удавас эгелээр отчёт-соңгулдалыг кампания эде тургустунуушкунну хаңныадыр, политиктиг системаның реформазын боттандырар, ниитилелдиң болгаш партияның амыдыралын улам шынчы демократтыгжыдар талазы-биле конференцияның ажылдап кылган айтыышкыннарын херек кырынга күүседиринге чугула үе-чадазы болган турар ужурлуг деп, СЭКП ТК-ның Пленуму санап тур. Партийжи массаларның идепкейжидеринге, партия организацияларының болгаш комитеттериниң ролюн база харысалгазын бедидеринге, оларның ажыл-чорудулгазынга удуртуданының политиктиг методтарын бадыткаарынга ол бүгү таладыг дузалаар ужурлуг. Конференцияның бодунуң ужур-утказының талазы-биле революстуг болгаш демократтыг байдалы, ажыл-херекчи чоруу, аңаа калбарган дискуссияның ажыг-чажыг чогу болгаш чидиг, четпестер-биле эптеш чогу, чаартылга чорудулгазын чайгылыш чок боддурар дээш чаа оруктарны болгаш аргаларны дилеп тып турганы партия хуралдарының болгаш конференцияларының бүгү ажылынга сиңниккен турар ужурлуг.

2. Отчёт-соңгулдалыг кампанияга хынамчалыг белеткенири, чоннуң политиктиг авангарды болур партияның ролюн бедидер кыйгырыгның адаа-биле, бедик идей-политиктиг болгаш организастыг деңнелге ону эрттирери, ниитилелдиң бүгү талаларынга үндезин чаартылгаларны боттандырарынче, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринче коммунистерни мобилизастаары партия эге организацияларынга, партия райкомнарынга болгаш хоорайкомнарынга, округ комитеттеринге, обкомнарынга, крайкомнарынга, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга хүлээдир.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдарга болгаш конференцияларга партияның XXVII съездизиниң шиитпирлериниң боттанып турарын, организакчы болгаш идей-кижизидилгелиг ажылдың байдалын хамы болгаш бүгү талалыг анализтеп көөр, партия организацияларының болгаш оларның соңгулдалыг органнарының ажыл-чорудулгазының стилин болгаш методтарын шүгүмчүлекчи ёзу-биле база принципиалдыг үнелеп көөр. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының салган сорулгаларын амыдыралга боттандырар талазы-биле практиктиг ажыл-херекче коммунистерниң күженииишкиннерин мөөңнээр.

Партия эге организацияларының улам шыдалыг организастыг политиктиг быжыглаашкынынче, оларның ролюн бедидеринче, улус депутаттарының Советтеринде, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларынга коммунистерниң ажыл-чорудулгазын экижидеринче, кадрларны шилип алырын, ажылга дешпидерин болгаш өөредирин сайзырангайжыдарынче онза кичээнгейни салыр.

Экономиктиг реформаның чоруп турарының, чаа ажыл-агый механизминиң шиңгээттинип турарының, бот-орулгажырылганың болгаш бот-акшаланыышкынның принциптериниң ажыглаттынып, бүдүрүлгеге социалистиг бот-башкарылганың хөгжүп турарының айтырыгларын хамыын-биле, бүгү талалыг чугаалажып көөр.

Отчёттарның болгаш соңгулдаларның чоруп турар үезинде аъш-чем айтырыын дүрген шиитпирлээриниң оруктарын быжырымчалыг сайгарып көөр, ону чедип алыры-биле девискээр бүрүзүнге, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге чүнү кылырын херек кырынга тодаргай тодарадыр. Керээниң, аренданың болгаш кооперацияның янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдериниң үндезининге колхоз-совхоз бүдүрүлгезиниң аргаларын ажыктыг ажыглаарын хандырар хемчеглерни ажылдап кылыр. Өске-даа чугула айтырыгларның чоннуң бедик шынарлыг херегле бараанары-биле рынокту долдурарының, чурттаа болгаш социал-культура тудуунуң хемчээлин улгаттырарының, садыгны болгаш амыдырал хандырылгазының бүгү талаларын экижидериниң, кадык камгалалын сайзырангайжыдарының, ортумак болгаш дээди школа реформазын чорударының, ажылчы чоннарның угаан-бодал болгаш культурлуг негелде-херекселдерин улам долу хандырарының айтырыгларын ажыл-херекчи ёзу-биле чугаалажып көөр.

Совет кижилериниң, ылангыя аныяктарның идепкейлиг, интернационалчы дадыгыышкынның, күш-ажылга ак сеткилдиг болгаш чогаадыкчы хамаарылгалыг болурунга, ниитилел мурнунга хүлээлгезин бедик-биле угаап билиринге, харысалга чок чоруктуң болгаш бюрократизмниң кандыг-даа илерээшкиннеринге эптеш чок болурунга кижизидилге айтырыглары партия организациязы бүрүзүнүң кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг.

3. Партияның бүгү иштики амыдыралын улам демократтыгжыдарынга, партия организацияларынга чогаадыкчы дискуссияның, санал-оналды хостуг солужарының, шүгүмчүлел болгаш бот-шүгүмчүлел калбарган турар байдалды тургузарынга, коммунистерниң хууда харысалгазы болгаш медерелдиг сагылга-чурумун база инициативазын бедидеринге отчёт-соңгулдалыг кампания улуг чергелиг-биле дузалаар ужурлуг.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының айтыышкыннарын удуртулга болдурбушаан, чер болганга партия комитеттериниң кежигүннерин болгаш секретарьларын соңгуурда кандидатураларны калбаа-биле чугаалажып көөрүн болгаш чажыт бадылаарын, бадылаашкын бюллетеньнеринге мандатта көрдүнгенинден хөй кандидатуралар киирер аргазы хандырар. Соолгу шиитпир чогуур конференцияның делегаттарының саналы-биле болурун өөренип көрбүшаан, партияның үстүкү органнарының составынга кандидатуралар талазы-биле саналын киирер эргезин боттандырар.

Эде тургустунуушкунну сөс-биле эвес, а херек кырынга бүрүнгаарладып шыдаар, массаларга ажылды чорудуп билир, тодаргай боттуг түңнелдерни чедип ап шыдаар ёзулуг ажыл-херекчи, инициативчи болгаш ат-алдарлыг кижилер партияның удуртур органнарынга кирген турар кылдыр соңгулдаларны шынзыг янзылыг чорудар. Партийжи кадрларның составынга чаа күштерни киирип алырынга, партийжи удуртулганың янзы-бүрү звеноларын политика талазы-биле бышкан, мораль талазы-биле эки мөзү-шынарлыг, ол ажылды кылып шыдаптар ажылдакчылар-биле быжыглаарынга отчёт-соңгулдалыг кампанияны ажыглаар.

Келир отчёт-соңгулдалыг кампаниядан ол хуусааны санап эгелээш, партия органнарының ол-ла соңгулдалыг албан-дужаалынга соңгударының беш чыл-биле кызыгаарлаар дугайында партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының хүлээп алган шиитпирин күштүг болдурары чугула деп, СЭКП ТК-ның Пленуму санап тур. Ооң-биле чергелештир кайы-бир удуртукчунуң ол албан-дужаалга чеже хире үеде ажылдап келгенинден хамаарылга чокка, а даандырган хүлээлгени кайы хире күүседип келгенин база ажыл-херекти шынарлыг экижидип шыдаар аргалыг бе дээрзин кичээнгейге ап тургаш, коммунистер ооң дугайында айтырыгны чугаалажып көөр болгаш шиитпирлээр эргелиг.

4. Партия организацияларынга отчёттар болгаш соңгулдалар ажык-чарлыг чорукту байдалынга эрткен турарын хандырар. Хуралдарының болгаш конференцияларының чоруун тургузарын, оларның эртип турар байдалын төп болгаш чер-чер парлалгазынга, телевидение болгаш радио дамчыштыр чырыдар, хүлээп алдынган шиитпирлериниң, соңгуткан партия органнарының составының дугайын хөй-ниитиге тодаргай дыңнадыр, шүгүмчүлелдериниң болгаш саналдарының канчаар боттанып турарын көргүзер.

5. Партия эге организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдарны бо чылдың сентябрь-октябрьда, район, хоорай, округ конференцияларын — октябрь-ноябрьда, область, край конференцияларын — ноябрь-декабрьда эрттирер дугайында чер-черде партия органнарының саналын хүлээп алыр.

6. Пленумга болган чугаалажып көрүүшкүннү өөренип көрбүшаан, удуртур партийжи органнарга соңгулдаларны эрттирер дугайында саавырны бадылаарын СЭКП ТК-ның Политбюрозунга дагзыр.

ПАРТИЯ АППАРАДЫН ЭДЕ ТУРГУЗАРЫНЫҢ КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Партияның бүгү ажыл-чорудулгазын үндезини-биле эде тургузары, партия организацияларының ажылының хевирлерин болгаш методтарын ниитилелдиң политиктиг авангарды болур СЭКП-ниң ролюнга болгаш чаа сорулгаларга дүүштүр тургузары эргежок чугула боор турарын партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы көрген. Мааа холбаштыр партия комитеттериниң болгаш күрүне, ажыл-агый органнарының эрге-хүлээлгелерин тодаргай болгаш дараалаштыр аңгылаар ыяаары, оларның ажылында чергелешкен болгаш дагынажып турар чүүлдерни ажып эртери, партия аппарадының структуразын үндезини-биле өскертири болгаш шынарын экижидери, партияның соңгулдалыг коллегияларынга ооң шыңгы чагыртканы турары болгаш отчёттуг болуру эң чугула ужур-дузалыг боор турар.

СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң доктаадыры болза:

1. Бо чылдың төнчүзүнге чедир СЭКП ТК-ның аппарадын болгаш чер-черде партия органнарын эде организастаарын, амгы байдалдарга партияның эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр ооң структуразын эде тургузары боттандырар, ону барымдаалааш, эргелеп башкарылга чылырларының талазы-биле аппаратты үүрмекчээринден ойталаар болгаш иштики база дашты политиканың кол айтырыгларын кылып турар кезектерни быжыглаар. Ынчангаш ажылдакчыларның ниити саны боттуу-биле кызырган турар ужурлуг.

Партия аппарады партияның организастыг структуразының харылбас кезээ болбушаан, эде тургустунуушкунуң идейлиг кужу, соңгулдалыг партия органнары боттарының политиктиг, организакчы болгаш кижизидикчи хүлээлгелерин боттандырарының чепсээ болуп, хүлээп алган шиитпирлерни боттандырар болгаш күүселде хыналдазының талазы-биле ажылдарны чорудар, адаанда турар организацияларга дуза көргүзер хүлээлгелиг.

Партия аппарадын эде организастаанының түңнелинде ооң хостаглан ажылдакчыларының чамдык кезиин күрүне, ажыл-агый болгаш хөй-нийти ажыл-чорудулгазының чугула участоктарын, а ол ышкаш партияның адакы звеноларын быжыглаарынга ажыглаары эргежок чугула. Улус депутаттарының Советтериниң аппарадын, политиктиг системага оларның чаа ролюн барымдаалааш, улусчу контроль органнарын быжыглаарынче онза кичээнгейни угландырар.

Ооң эде тургустунуушкунун боттандырарынга партия комитеттериниң аппарадының партия эге организацияларының идепкейлиг киржилгезин хандырар.

2. Партия комитеттериниң боттандырып турары удуртулганың политиктиг характерин күштелдиреринче, чагырып-дужаар методтарны, оларның ажыл-чорудулгазында технократтыгның илерээшкиннерин шиитпирлиг-биле чайладырынче, партия болгаш хөй-нийти амыдыралының демократтыг принциптерин бадыткаарынче СЭКП ТК бирги чергениң кичээнгейин угландырар.

Ниитилелдиң революстуг ёзу-биле чаартырынга партияның угланыышкынын амыдыралга чайгылыш чок боттандырып билири, партияның адаккы звеноларының ажылынче холгаарлазын база шаптыктавайн тургаш, идей-кижизидилгелиг болгаш организакчы ажылдың методтары-биле чогаадыкчы ажылдап хепелери амгы үеде партия комитеттеринден, оларның аппарадындан онза негеттинип турар. Чаа байдалдарда партия ажылының практиказын кичээнгейлиг-биле өөренип көөр болгаш байлакшыдар, политиктиг, экономиктиг, социал болгаш угаан-бодал талаларында боор турар чорудуушкуннарны анализтээр, эки дуржулганы нептередиринге дузалаар. Партия аппарадының ажылы ажыл-агыйжы, ажык-чарлыг, шүгүмчүлекчи чоруу, массалар-биле күш бүрүлеги харылзаазы-биле улам нягаалдыг болур ужурлуг.

3. Партия комитеттери, оларның бюролары, секретариаттары партия аппарадынга ажылдакчыларны шилип алырынче болгаш дешпидериниче кичээнгейни күштелдирер хүлээлгелиг. Ону политика талазы-биле бышкан, мораль талазы-биле бедик мөзү-шынарлыг болгаш ажылды чаа ёзу-биле организастап шыдаар, эки белеткеттинген коммунистер-биле чегелээр.

Ажылдакчыларны партия аппарадынче дешпидериниң чайлаш чок негелдези болза, партия эге организациязының рекомендациязы болур деп санаар. Бир эвес көргүскен бузурелди шынзытпас болза, коммунист кижини партия ажылынга сүмелээн партия организациязы ону ажылдап турар албан-дужаалындан хостаар дугайында айтырыгны тургузар эргелиг.

Аппараттың ажылдакчыларының инициативазын бүгү талазы-биле деткиири болгаш хөгжүдери, оларга дузаны хөйү-биле көргүзери, партийжи эш хуунуң байдалын, СЭКП Уставының мурнунга бүгү коммунистерниң деңэргелиг болуруң бадыткаары, бюрократизмниң элементилерин, ууурган, кээргеттинер, чашпаачы илерээшкиннерни дазылындан шиитпирлиг-биле тура тыртары эргежок чугула боор турар.

4. СЭКП Төп Комитединиң аппарадының чаа структуразын чугаалажып көөрүн болгаш бадылаарын, а ол ышкаш республика, край, область партия организацияларының бадылаашкалын фондузунуң хемчээлинге база эрге-хүлээлгелерниң өскерилгезинге дүүштүр бүгү партия комитеттериниң болгаш партия албан черлериниң структура-штат айтырыгларын тускайлаң шиитпирлээр эргени эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партия крайкомнарынга болгаш обкомнарынга бербишаан, чер-черде партия органнарының аппарадының кол звеноларын тодарадырын СЭКП ТК-ның Политбюрозунга дагзыр.

Кызыл гарнизонунуң шериг кезээниң дайынчыларының аваларынга гураскааткан слёт болур дугайын редакцияга дыңнатпааш, майор В. И. Кочетков чугаалады: «Мындыг слётту бир дугаар эрттирер деп турарывыс бо. Чогум кандыг түңнелдиг болурун амдызында чугаалаары берге, ол үезинде-ле көөр апаар бис. Бистиң бо кылыр деп турар ажылывысты кээп көрүп, солунга чырыдып көөрүн дилеп тур бис».

Солдаттарның аваалары. Чурттуң кайы-даа булуңунда шериг албаның эрттирип турар оолдары дээш оларның сагыш салыышкынын, дүвүрелин болгаш өөрүшкүзүн деңнептер чүвени тывары берге. Оолдары чурттуң кайы-даа хоорайында шериг албаны эрттирип турар болза, оларның аваалары ынаар чоруптарынга кажан-даа беленнер. Ол дугайын солдаттарның аваларының бо шериг кезээнге эрткен слёду база бадыткаан.

Солдаттарның аваларынче чалалга чорудар дугайында айтырыгны кезектиң офицерлери солдаттар-биле кады сүмележкен, шиитпирлээн. Чалалгаларны чоруткандан бээр ваш хонуп чорда-ла, слётка чеде бээрин дыңнаткан харылар келгилээн.

— Тывага бир дугаар кээп тур бис. Оглувус Рамиль мында шериг албаны эрттирип турар чүве. Шериг кезээниң амыдыралы-биле, солдаттарның боттары-биле ужуражып, оларга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузуп бергенинге магадаар-дыр бис — деп, Таджик ССР-ден келген тудуг мастери Равиль Асхатович Миникаев болгаш оон өөнүң ээзи Елена Ханарфеевна чугааладылар. Олар-биле кады — Петропавловскиден П. Т. Самаркина, Омскиден Т. П. Федотова, Украинадан Е. Г. Весельская, Ашхабадтан Б. С. Чемаледдина, Алма-Атадан Н. Ж. Смагулова, Томскиден Л. В. Обрикова болгаш оон-даа өскелер бо слётка киржип чорааннар.

ЧУРУКТА: слётка киржип келген авалар солдат оолдары-биле кады турлар.

Маадыр-оол КАЛЧАННЫҢ фотозу.

Чаңгыс чер чурттугларывыс

ОЛАР—КЫЗЫГААРЖЫЛАР

Бистиң «Н» заставада Тыва АССР чурттуг ийи оол шериг албаны эрттирип турар. Ефрейтор Андрей Оюн кызыгаар шериинге албан эрттирериниң мурнунда Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезин дооскан. Ефрейтор Эрес Саая база-ла ол профтехучилищениң доозукчузу. Шеригге келген үезинден бээр олар чүгле эки талаларын көргүскеннер. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдиң программазын «эки» демдекке шиңгээткеннер. Олар кайызы-даа кызыгаар шериинге албан эрттирип турарынга чоргаарланырлар. Эш-өөрү оларны хүндүлээр.

Ефрейтор А. Оюн күш-ажылга ынак, күзеленчи сагыылга-чурумнуг. Заставаның хөй-ниити болгаш комсомол ажылынга идепкейлиг киржип турар. Гитарага эки ойнаар, ырлаар. Чуруур талантызы база бар.

Дайынчы болгаш политиктиг белеткелге эң эки көргүзүглери дээш кезектиң болгаш округтуң командылал черлеринден чаңгыс эвес удаа шаңнап, мактаткан. «Совет Армияның тергиини», «Кызыгаар шерииниң тергииниң II чергези» хөрек демдектери-биле шаңнаткан.

Андрейниң ада-иези Хүреш-оол Самбуевич, Клара Даваевна Оюннар Төрээн чуртунуң камгалакчызы оглу дээш чоргаарланып болурлар.

Ефрейтор Э. Саая томаанныг, бодун туттунуп билир аажы-чаңныг. Бот-тывынгыр уран чүүлдүң идепкейлиг киржикчизи. Күш-шыдал талазы-биле сайзыралы эки. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерге чедиишкиннери дээш кезектиң, округтуң командылал черлеринден шаңнаткылаан. Ол «Совет Армияның тергиини» хөрек демдээниң эдилекчизи. Чоокта чаа «Кызыгаар шерииниң тергииниң» ийиги чергезин алган. Кызыгаар кезээниң командылал чери ефрейтор Эрес Саяның ада-иези Александр Солунамович, Кара-кыс Кара-Саловна Саяларга өөрүп четтиргенин илереткен бижикти чоруткан. Төрээн чуртунуң ыдыктыг кызыгаарын Тываның оолдары төлептиг-биле камгалап турарлар.

А. ИВАНОВ.
Улуг прапорщик.
«Н» застава.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Бистиң шериг кезээвисте силерниң чаңгыс чер чурттуунар аваа дайынчы Амур Сүге-Маадырович Доммит шериг албанын эрттирип турар.

Шериг хүлээлгезин эрттирип келген үезинде Амур Доммит бодун быжыг сагыылга-чурумнуг, күш-ажылга ынак, дыңнангыр солдат кылдыр көргүскен. Шеригге келген баштайгы хүннеринден эгелээш, ол бодун ап билирин, эгелекчи чоруун көргүскен. Быжыглаттынган техниканы улуг сонуургал-биле шиңгээдип алган, удаваанда үшкү класстың специализи апарган.

Эш-өөрзүрек, биче сеткилдиг силерниң чаңгыс чер чурттуунар кады шериг албаны эрттирип турар эштериниң хүндүткелин чаалап алган. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерге чедиишкиннери дээш кезектиң командылал черинден чаңгыс эвес удаа үнелеткен.

Төрээн чуртунуң ёзулуг дайынчызы Амур Доммиттиң авазы Күске Никиновна Доммитке өөрүп четтиргенин «Н» шериг кезээниң командылалы солун дамчыштыр илередип тур.

В. ЩЕРБИНА.
Офицер.

БИР ЧУРУКТУҢ ТӨӨГҮЗҮ

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тырттырган чурук. Ынчангаш ол боду-ла төөгүнүң документизи. Бо чурукту республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң шыгжамырындан бистиң корреспондентивис Онлар Охемчик чара тырттырган. Чурукта тырттырган кымнарыл, оларның дайынчы болгаш күш-ажылчы наадары кандыг болганыл? Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, эки турачы Михаил Белекпенович Сундуйдан бо чуруктуң төөгүзүн билип алдым.

Тыва эки турачы эскадрон Ковров хоорайга дайынчы өөредилгезин эрттирген соонда, Бирги Украина фронтузунга каттыжары-биле 1944 чылдың декабрь ортан үезинде Ковровтан Смоленск хоорайже демир-орук составы-биле чорупкан. Поездиниң сөөлгү вагоннарында оларның дайынчы аъттары чораан.

— Смоленск хоорайга келген дораан оон он километр хире черде ырак турар Снегирёвка суурже аъттарывыс ээртен мунгаш чорупкан бис. Снегирёвка Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының 31-ги аъттыг шериг полугунуң четчелеттинип, чыглып турган чери ол болган — деп, дайынның хоочуну М. Б. Сундуй сактып орар.

Декабрь 20-ниң үезинде Снегирёвкадан тулчуп турар фронтуже чорууру-биле эки турачылар чыскаалыпкан. Бир-ле чурук тырттырыкчызы (шериг солун корреспондентизи бе азы полктуң политкилдизиниң ажылдакчызы бе дээрзин билдинмес) тыва эки турачыларны чыскаал мурнунда, соонда база дайынчы чепсекти ап турда чуруктарга тырттырган. Эскадрон командири капитан Кечил-оолдуң дайынчы сөөлемени ошкан, хүлээп ап турар чуруун сактып көрүңер. Ол төөгүлүг чурукту база-ла ол үеде тырттырган.

Бо чурукта кымнарыл? Солагай талазындан оң талазынче. Ак хаваактыг аъттың дынындан тудуп алган турар кижи Бүрүле Дувендеевич Ховалыг-дыр. 1920 чылда Үс-Аксыңга төрүттүнген. Ада-чурт дайыны орденниң I, II чергелери-биле шаңнаткан. Фронтудан ээп келгеш, Красноярск крайының Ермаковск районунуң «Саян даглары» совхозунга малчынныраан. Трактор мунуп, комбайнерлеп база ажылдап чораан. Сөөлгү чеди чылда Суукак суурда чурттап орар. 1987 чылга чедир совхозка тергениг аъттыг сөөргүкчү боон ажылдап турган.

Оон чанында турар Бичен Терек-ооловна Ховалыг-дыр. 1920 чылда Чиңге деп черге төрүттүнген. Ада-чурт дайыны орденниң I чергези-биле, ТАР-ның Республика ордени-биле шаңнаткан. Кызыл районунуң «Х Улуг хурал» совхозунуң Оттук-Даш сүт-барааң фермазының эргелекчизи боон хөй чыл иштинде ажылдаан. 1980 чылда аар аарыгдан үр аараан соонда мөчээн.

Дараазында Норжун Балчыр-ооловна Кыргыс (дайын соонда фамилиязы Суукай) 1924 чылда Үрбүнге төрүттүнген. Ада-чурт дайыны орденниң I, II чергелери-биле база «Эрес-маадырлыг чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле база шаңнаткан. Үр чылдарда Таңды районунуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелинге дааранықчылап ажылдап чораан. Амгы үеде пенсионер, Бай-Хаак суурда чурттап орар.

Чурукта оң талазындан бир дугаарында турар эки турачы эскадронунуң санитар салбырының командири лейтенант Хүргүлек Ширин-оолович Түлүш-түр. 1905 чылда Хөремеге төрүттүнген. 1943 чылда 38 харлыг турган. Тыва эки турачыларның аразында улуг назылыы ол турган. Кызыл Сылдыс, ТАР-ның Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Дайын соонда Улуг-Хем районунуң Ак-Туруг суурга эмнелге пунктузунга эргелекчилеп турган. Тываның баштайгы эмчилериниң бирээзи чораан. 1955 чылда үр аараан соонда мөчээн. Чаа-Хөл суурнуң бир кудумчузунга оон адын эрткен кузун тывыскан.

Дөрт эки турачыларның артында аъттарны көрүп тур бис. Бедик эвес моол уксаалыг аъттар. Ковров хоорайга дайынчы белеткел үезинде тыва эки турачылар эмдик аъттарны мунарынга өөредип алганнар.

— Ээр чок чавыдак аъттарны мунуп, мөгдүрүп өөредиривиске, бистерни аңаа турган орус солдаттар циркичилер деп адап турду. Оларны көөрүвүске эмдик аъттарында элезиниг ийи шоодай артып алган өөредип турар улус чораан — деп, Михаил Белекпенович чугаалаар.

Сукпак суурда чурттап орар дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Х. Д. Бүрүле-биле (дайын соонда оон ады фамилиязы апарган болду) ужуражып, чурукту көргүстүм.

— Авыямда тырттырган чаңгыс чурууму бо-дур. Бо чурук читкен деп санап чораан мен. Чурукта турар улус төрел-дөргүл улус бис. Эскадронунуң дайынчылары төрел-дөргүл аайы-биле тырттырып ап турду. Даайывыс болур Хүргүлек Түлүш бисти бөлгеш чурукка тырттырткан чүве. Норжуң — аваамның даайы Балчыр-оолдуң уруу-дур, а Бичен — аваамның честези болур Терек-оолдуң уруу. Норжуннуң адазы биле Бичениниң иези кады төрээн улус-тур. Хүргүлек эмчи аваамның чоок төрели — душмазы болур кижи — деп, хоочун сактып олур. Чаңгыс чуруктуң кыска төөгүзү бо. Чүгле чурукту тырттырган кижиниң ады билдинмес.

Тыва эки турачыларны тырттырган чуруктар эндерик. Тулчуушкунче кирип турда безин тырттырган чурук бар. Республиканың Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде оглун дайынче үдеп келген аваның чуруу бар. Оглунуң эгиннеринде холдарын эргелии-биле салып алган ие кижиниң карактарын көргеш, кижиниң хөрээ саргып кээр. Ол чурукта кым деп эки турачы авазы-биле тырттырганы ол деп музейде ажылдап турар бир-даа эштен айтырарымга билбес болду. Маадырлары билдинмес шак ындыг фото-чуруктар хөй. Чогум-на оон ужуруудан олар чырыкче үнмейн турар.

Хүндүлүг номчукчулар — дайынның хоочуннары, эки турачыларның төрелдери, ажы-төлү база кызыл исчилер! Ада-чурттуң Улуг дайынынга маадырлыы-биле өлген болгаш тиилелгелиг чедип келген чаңгыс чер чурттугларывыстың чуруктарын тып, оларның дугайын сактыры бистиң хамаатылыг хүлээлгевис-тир. Силерде эки турачыларның чуруктары бар болза, ол чуруктарның төөгүзүн бижээш, чара тырттыргаш, «Шын» солунга редакциязынче чорударын диләэр-дир бис.

Борис КҮЖҮГЕТ.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ОНУ БИЛИР КИЖИ БАР БЕ?

Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан эки турачы тыва дайынчылар дугайын билир, таныыр эш-өөрүнүң «Шынга» сактып бижип турары өөрүнчүг.

Хензиг-даа бол бодунуң улуг-хуузун фашизмге удур демиселге шыдаар шаа-биле киириштирип чораан, ие чок читкен-даа, дайын шолундан ээп чанып келгеш, тайбың иштиг бүдүрүкчү чорааш, ады үнмейн барган-даа эки турачылар бар. Оларның дугайын чоок кижилери, эш-өөрү сактып, чугаалажып турар. Ындыгларның бирээзинге 1923 чылдың октябрьда Бии-Хем кожууннуң Баян-Колга төрүттүнген Мандараа Оолакович Оюн хамааржыр. Оон адазы Оолак Өнгекович Оюн — ядыы арат.

Мандараа Оюн 1939 чылдың күзүнүнде он алды харлап чорааш, Кара-Хаак эге школазының бирги клазынга, школаның ажыттынганы-биле өөренип кирген. Ол школага дөрт класс дооскаш, 1942 чылда шеригже келдирткен. Ынчан Хем-Белдиринге ТАРН-ның аъттыг шериг полугунга шериг албаны эрттирери-биле келдирткен оон үе-чергелери хөй турган. Бир класстан эгелеп школага кады өөренип турганы эжи Адыя Дылбаевич Салчак база шеригге кады турган. Бо хүннерде Сесерлиг суурда ол чурттап орар, пенсионер. Мандараа бирги аъттыг шериг эскадронунуң дайынчызы, а эжи Адыя харылзаа взводунга турган. Ынчан ол взводту холбаа взводу деп адаар турган. 1943 чылда эжиишкилер эки турачылар отрядынче кирип, фронтуже чорудары дилээн өргүүдели кады бижээннер. Мандараа Оюнну отрядка хүлээп алгаш, фронтуже чорудупкан, а Адыяа харылзаа взводунга шериг албанын эрттирип артып калган.

Кырлаң хаайлыг, узун мөге-шыырак мага-боттуг Мандараа алызындан чиик адак, аваангыр, кашпагай оол болган. Эмдик аъттар өөредиринге ол ынак чораан.

1944 чылда тыва эки турачылар фронтудан төрээн Тывазынче ээп чедип келгеннер, а Мандараа келбейн барган. Адазы Оолак Оюн ынчан Улуг-Кежиктиң паромга ажылдап турган. Ашак оглун сураглаарга-даа сураа үнмес, орта билир-даа, көрген-даа кижи чок. Балыглаңган-на дээр. Кажан канчаар балыглатканы база билдинмес. Кижиниң төрүп алган төлү кончуг. Адазы ол-ла сураглап чорааш, арга-сүме айтырып, улуг лейтенант эмчи Хүргүлекке четкен. «Мандараа Оюн Ровно хоорай дээш тулчуушкунга бажынче балыглаткан кижи. Ол-ла хоорай чоогунда бир суурда госпитальче чорудупкан чүве. Бажынче балыглатса-даа, мээ аазы бүдүн болган кижи болгай» деп, эмчи мынчаар харыылаан. Оглунуң дириг чедип кээрин бүзүрээн, адазы манап артып калган.

Мандарааның эжи Адыяа ол-ла взводунга шериг хүлээлгезин эрттирип турган. Каа-Хем районунуң амгы «Совет Тыва» совхоз девискээринде Бани-Кол дээр черге болган шериг өөредилгезинге киржип турган. «Мандараа Оюн өлген...» дээш дүрген бижикти душ боош алган. Чер аттары дөмей болганындан телеграмма өскээр чоруй барган болган. Телеграмманы эжиниң адазынга ол эккеп берген. Оолак Оюн телеграмманы тудуп алгаш база катап Хүргүлек эмчиге чеде берген. Эмчи телеграммага шынзыкпаан. Дайын шөлүнге чүү-даа турар, балыы өлүмнүг эвес кижи дээрзин бадыткан чугаалааш, кырганның сеткилин оожургадып каан.

— 1945 чылдың күзүнүнде ол-ла харылзаа взводунга хүлээлгем эрттирип турган мен. «Кулаа аъттыг кижи силерни айтырып тур...» — дээш медээ дыңнааш, хаалга аксынга чеде маңнай бердим. Читкен деп санаткан эжим Мандараа Оюн бо тур. Эш-биле ийи-кара чокка хөөрешкен бис. Ровно дээш тулчуушкунга бажының хаваанче балыглаткан болган. Башка кезиишкин кылган. Хавак сөөгүнүң чартыы чок, тынарга онгаңайның турар коргунчуу деге кижи чораан. Оон дириг артканы кайгамчык. Тулчуушкуннарга эрес-диди киришкени дээш шаңнаткылааны 3-4 хире медальдарлыг кижи чораан. Чогум кандыг медальдар дээрзин ам уттупкан мен. Госпитальга чыл ажыр чыткан болган — деп, Адыяа Дылбаевич чугаалап орар.

1947 чылда Кызылдың иштики херектер килдизинге ажылдап турган. Оон ог-бүлезиниң аайы-биле Тожуга барып ажылдаары-биле чорупкан. Аңаа ыяш белеткээр черге ажылдап турган херектээннер кадарып турган. Бир хүн ажыл үезинде бичии удуй бээр аразында херектээннер бажынче ыяш-биле каккан. Ол-ла черинге өлген болган. Ону 1948 чылда Кызылга эккеп ажааган. Ол ынчан дүвүреп турда, Тожуга чурттап орган бажыңы база өрттенип калган, база-ла херектээннер өрттеткен болган. Бажыңы-биле кады оон бүгү документилери, шаңналдары хый калган болган.

Эки турачы Мандараа Оюн дугайын бо кырганнан өске билир, таныыр кижилер бар боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Сарра КУУЛАР.

Сесерлиг ортумак школазында башкы.

НОМНАР АВТОРУ БАШКЫ

1944 чылда, Совет Тываның төрүттүнгенинин күзүнүнде, Кызылдың 2 дугаар школазының 8-ки клазынга сентябрь 1-ниң сөөлгү кичээли доостуру билек, үнүп чыткан башкы-биле карыштыр дас кара костюмнуг, шөйбелдир арныг, шилгедек кижи кирип олур. Чадаанага беш класска турумда, биске тыва дыл болгаш түмен бойдус эртемин башкылавышаан, директорлап турган башкым ышкаш. Шымдай-ла тура халыдым. Караамга бүзүревейн катап-катап тоятадым: ылап-ла ол. Ылап-ла Белек-Баир башкы.

— Мен болза Алексей Белек-Баир деп кижи мен—деп шала оожум эгелээш,— Силерниң-биле баштай таныжып айн. Моон соңгаар кады ажылдаар бис. Силерниң удуртукчу башкынар боор мен — дээш, хүлүмзүрүй-дүр. Оон класс журналында бистиң аттарывысты «А» баштыындан эгелээш, чаңгыстап кыйгыра берди. Ол аразында Чадаанага өөренип турган чылдарымда болгулаан таварылгалар бодалдарымга дойлуп, караамга шывараңнап эгеледи.

Школа дириг-булуңунга койгун тудуп алыр дээш, лагерь таварык, Сарыг-Алаакка келдивис он. Деңгер-ле бо, кончуг улуг бора кодан чанывыстан тура халааш өг дег кызыл-хараган иштинче шывараш дийн. Белек башкы бистерни хараганны долгандыр кажаалай бүзээлеттирипкеш: «Холдарыңардан так туттунчупкаш, тырый турунар!»—диди. Башкывыс шоодайын колдуктапкаш, хоруй берген койгунну холдан алыр дээш тенниг хараган иштинче үнгеп кирди эвеспе. Куураш дээн соонда, кончуг майтаан октаалдыр шураваш, тарааш шоодайын кежилдир ыдып чоруй барды...

Белек башкының хаагының ээ-биле хоорайже сыладып чанып ор бис. Бир эживис ийни куду башкының чара уздап бады барган ээ-биле кӓрапнадып ора, соора ескымнаткаш, бөрзек хаяларны таварты үш-дөрт дукпуртулап чоруй, ында баагайнып чыдыр. Чодазын сый ужуп алган өөреникчизин директор оглугуланыгтыр чүктеп алгаш, «Хы, тоожок болду» деп сыыраанмышаан, базыпты...

Улуг лейтенант шериг дужаалдыг Белек-Баир директор хоорайның хамык ополчениериин эрик дургаар чыскаапкан, а олары ырлашкан:

Ам-даа бурунгаар, эштер!
Ам-даа тиилелгеже, ура!..

Хол бөмбүү ойнап турда, чүү дээр, көрүштүг...ле! Бөмбүк сеткадан бедий бээр аразында, капитаны Белек-Баир башкы дуңдуушгелип үнген соонда, чык-дарс-ла дээр: база бир сан немешкен болур.

Чүвениң кара шыны херек: моон мурнунда Тывага чеди класстан өрү тыва чаңгыс-даа класс турбаан, тыва өөредилге номнары, дериг-херекселдер шуут чок. Оон кадында, чажырып чоор, орус дылга пат бис. Хөөкүй башкыларывыс Ася Александровна Федченко (алгебра, геометрия, тригонометрия), Григорий Васильевич Корнев (физика), Регина Рафаиловна Беган (орус дыл, литература). Алексей Мокур-оолович Белек-Баир (тыва дыл, чечен чогаал) чүү дээр ону, шыдажып-ла турдулар ийин. Регина Рафаиловна бистерни орус дылга номчуп, бижип, соглээр кылдыр өөредир дээш чүнү кылбаан, кандыг аргалар херегле(вээ)н дээр ону! Бистиң башкывыс Белек-Баир тыва дыл, чечен чогаал талазы-биле, шынап-ла, таны билиглиг, ону өөреникчилеринге дамчыдар тускай арга-мергежилдиг турган. Белек башкы хензиг-ле эптиг арганы ажыглай шаап, каш-ла борбак сөстер-биле бистерни өрү тыртып, бодун ап чоруур аянныг-биле төлептиг орукче эдертип чораан.

Улус өөредилгезиниң тергиини, Ушинский аттыг хөрек демдээниң эдилекчизи ийиги класстың «Тыва дыл» өөредилге номунуң болгаш элээн хөй рассказтарның база чаңгыс кожегелиг шиилерниң автору, журналист, дуржулгалыг редактор, Тываның сураглыг башкыларының бирээзи Алексей Мокур-оолович Белек-Баир чораан болза, ам чедениен турар ийик.

Куулар ОРГУ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Коммунист, ооң ажыл-херээ

ХАНДЫКШЫЛЫ

Чедерниң делгем тараалан ховулары ыраар-ла даглар, шаттар артынче уяу-кыдыы ажыттаңып чоруй барган чылдар. Оларны чымчалыг тоотан көрүп турарга уран шеверлериниң кавстан аргааш чадын каан хевиля-даа сагышка кирер. Бо ховуларга чагтан үелээш, орай күске чедир күчүлүг тракторларның болгаш өске-даа техникаларның даап-шимээни хүндүс-даа, дүне-даа соксаар эвес. Кээзэ ажыл-агыйның бо базаның машиналарын механизатор мергежилинге сагыш-сеткилинден бердингеи, күш-ажылга дадыккан кижилер башкарып, чер ажылының культуразын үнүш-дүжүткүрүн бедидер дээш шалыпчы ажылдап турарлар. Оларның бирээзинге коммунист Люндуп Кызыл-оол хамааржыр.

— Күш-ажылчы намдарым чүгле техника, чер ажылы-биле холбашкан кижи-ле болгай мен, бодумнуң шаам-биле ажылдап чоруур мындыг ийин— деп, ол доочу намдарын биске таныштырды.

Он сес чылдың дургузунда ажылдап келген кижи болду. Бо үениң иштинде «Тиилелге» совхозтуң чер ажылы сайзыраан, тараа болгаш мал чеми культураларының үнүш-дүжүткүрү элээн бедээн. Ылангыя он ийиги беш чылдың баштайгы ийи чылында багай эвес дүжүттү өстүргеш, күрүнеге тараа садар планын совхоз ажыр күүсеткен болгаш өске-даа херекселдерни хандырган. Мында бодуун механизатор Люндуптуң киирген күш-ажылчы улуг бар.

Ону чүнүң-биле бүзүредип чугаалап болурул? Кызыл-оол Хертекович чазын чер чарарынга, шөк базырарынга, тараа частырарынга, чайгы чер андарылгазынга, оон хөрзүнүн каш удаа болбаазырадырынга, тараа ажаарынга, күскү чер андарылгазынга болгаш өске-даа ажылдарга доктаамал киржип, ону агротехниктиг негелделер ёзугаар ак сеткилдиг күүседип келген. Ынчангаш хүннүң бердинген нормазын чүгле күүседир эвес, харын доктаамал ажыр боттандырары, ооң амыдыралының ёзулуг негелдези, херегледи болу берген. Хүн нормазын күүсетпейн баар таварылга оон ажылдап келген чылдарында ховар болганын ол чугаалаар.

Кандыг-даа ажылды ооң негелдезинге чедир кылыры кижиниң бодундан хамааржырын дуржулгалыг механизатор айыткаш, орта бадыткал кылдыр чижектерин киирди. Онаашкан ажыл-херээнге ээ-харысаалгалыг болуру эң-не чугула негелде болурун ол айытты. Бирги ээлчегде хүлээп алган ажылының ужур-дузазын, чүү дээш ажылдап турарын, бодунуң хүлээлгелерин, харысаалгазын билген турары чедиишкинниг ажылдаарынга дузалаар. Механизатор кижи техниканың чажыттарын эки шиңгээдип алыр, аңаа хандыкшыыр, билиин доктаамал бедидер. Чүге дээрге кедээ ажыл-агый техниказы чаартынып турар, ону шиңгээдип албас болза эки ажылдаары болдунмас.

Эш-өөрүнүң деткимчезинге, арга-дуржулгазынга, дузазынга даянырын, олардан өөренип алырын чугулалап чугаалаар. Техникага, черле ынчаш, бүгү-ле чүвеге камналгалыг-хумагалыг болуру кижиниң эң эки шынарларының бирээзи, ылаңгыя механизатор кижиге ол дыка ажыктыг. Оон ангыда инициативалыг болуру, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаары чугулалап көөр кижи болду.

Бо бүгүден алгаш көөрге, онаашкан ажылынга харысаалгалыг, бүдүрүкчүлүг ажылдаар дээш чаа чүүлдерни дилеп, тып чоруур коммунист дээрзи билдингир. 1987 чылда совхозтуң чер ажылдыгларының аразында социалистиг чарышка К. Х. Люндуп идепкейлиг киржип, оон негелделерин күүседир дээш шалыпчы ажылдаан түңнелинде күш-ажылчы маргылдааның тиилекчизи болган. Ооң бо чылгы көргүзүглери эрткен чылдың бо үезиндеи куду-даа эвес турар. Күш-ажылчы чедиишкинните ол кажан-даа меңээргенмес, оожургавас, ону улам-на кевүдедир дээш үргүлчү-ле шалыпчы ажылдап чоруур.

Аныяктарны техникага хандыкшылдар, өөредир даалгазын коммунист багай эвес күүседип турар. Ажылдап келген чылдарының дургузунда ооң мергежилиниң чажыттарын дамчыдып берген аныяктарындан ээзин эвес төлептиг механизаторлар үнген. Оларга Роман Чажырыкпай, Алёша Ооржак болгаш өскелер-даа хамааржыр. Бо механизаторлар бодунуң дагдыныкчызындан чыда калбайн, чарышка чаңгыс удаа эвес тиилекчи болганнар. Аңаа хоочун механизатор өөрүүр болгаш чоргаарланыр.

Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниң эдилекчизи, Тыва АССР-ның алдарлыг механизатору Кызыл-оол Хертекович Люндуп партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының салган сорулгаларын амыдыралга боттандырар дээш шалыпчы ажылдап, хүн нормазын ажыр күүседип, мактадып турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Кызыл район.

Культура болгаш амыдырал

Чаа номнар

«РЕКОРД НОРМА АПААР»

Бо мындыг ат-биле кодээ ажыл-агый ажылдакчыларынга өөредиглиг чаа дептерни Тываның ном үндүрер чери парлаткан, оон чырыкче үнген тиражы—ийи муң кезек. Ында үш-муңчу саанчыларның мурнакчы дуржулгазының болгаш Тываның сүт бүдүрер мал ажыл-агыйының талазы-биле чугула айтырыгларны шиитпирлээриниң аргаларының дугайын сонуургадып турар.

Чаа дептерде мындыг өөредиглиг кол-кол эгелер кирген. «Машиналыг саалда операторларының «3000» деп республика клувунуң кежигүннериниң Тываның малчыннарынга кыйгырыы», «Салдынган сорулгаларны мөөң-биле шиитпирлээр», «Технологияның курлавырлары», «Саанчыга эптиг байдал херек», «Кижи бүрүзүнден хамааржыр» болгаш оон-даа өске. Оон ынай республиканың мурнакчы саанчылары Н. А. Волошина, Д. Н. Эрекситмаа, С. Х. Арандол, А. С-Б. Монгуш, Л. Т. Байкара, В. Н. Курзанова, О. Б. Донгурак болгаш өскелерниң-даа арга-дуржулгаларының дугайын номчугашта чырыдып турар.

Тыва болгаш орус дылда катай үнген чаа дептерни журналистер Ондар Байыр-оол биле Вячеслав Бузыкаев редакторлааннар.

«АЯН-ЧОРУК» ДЕП АТ-БИЛЕ

Тыва АССР-ның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, сураглыг уруглар чогаалчызы чораан Л. Б. Чадамбаның солун тоожуларының болгаш чечен чугааларының чыындызын Тываның ном үндүрер чери бо чылын чырыкче үндүрген.

Чеди муң кезек тиражтыг чырыкче үнген чаа номда «Аян-чорук», «Тайганың оглу» деп солун тоожулардан ангыда, «Адыг», «Балыкчы», «Сегирджип алышкылар», «Шораан» болгаш уругларга таарыштыр бижээн өске-даа чечен чугаалар кирген. Төрээн чериниң каас-чараш бойдузун, оон ажыл-ишчи, найыралдыг кижилерин дамчыштыр бичии уругларны чаагай бүдүштүг, буянныг, төлептиг, хөй-ниитичи совет хамаатылары кылдыр кижизидер сорулгаже Л. Б. Чадамбаның чогаалдары ыйгырып, өөредип турар.

«Аян-чорук» деп ниити ат-биле үнген чаа чыынды номда кирген чогаалдарны З. Чадамба, Б. Хертек, В. Бузыкаев болгаш өске-даа литераторлар орус дылче очулдурган-дыр. «Л. Б. Чадамба—чогаалчы болгаш кижи» деп эгелиг эдериичи чүүлдү шүлүкчү Ю. Кюнзегеш бижээн.

«АРАГАЛААШКЫН БОЛГАШ АЛКОГОЛИЗМ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУЖУДУЛГАЛАР»

Арагалаары, таакпылаары кайызы-даа социал хамчык. Эргиниң бо артышкынынарынга сундулуглар ам-даа хөй. Партия болгаш чазак бо берге айтырыгже улуг сагыш салып, чугула доктаал-шиитпирлерни үндүрүп турар. Ынчалзажок бо бурунгу херекти өжегерээн үүлгедип, бүдүү, ээртир «сукчуннар» кылырлаар ам-даа бар.

Чоокта чаа Тываның ном үндүрер чери «Арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле демисел дугайында хоойлужудулгалар» деп чыынды номну тыва дылда үндүрген. Бо чугула номда «ССРЭ-ниң нормативтиг актылары», «РСФСР-ниң нормативтиг актылары» болгаш өске-даа чарлыктар бар.

Сандан САНДЮ.

ӨӨРҮШКҮНҮҢ МИНУТАЛАРЫ

— «Саша, ам-даа ёзулуг улуг спортче кирбээн сен. «Тиилелге», «чемпион» деп сөстерни эчизинге чедир билбээн сен. Ам-даа хөй күштү үндүрер, шыдыы белеткенир апаар бис. Улуг үүле-херек мурнувуста болгай». Таптыг-ла 10 чыл бурунгаар, 1978 чылда аныяк тренер, хостуг хүрешке Совет Эвилелиниң студентилериниң «Буревестник» эки тура спорт ниитилелиниң тон чөвүделиниң маргылдаазының ийи дакпыр тиилекчизи, ВЦСПС-тиң чемпиону чораан Валерий Маадыр-оолович Ооржак-биле оон өөреникчизи Александр Доржу оларның аразынга болган бо чугаазын ынчан дыңнаан болгаш, ону ам тодазы-биле сактып, үе-шагның кандыг коңчут дүрген эртип турарын кайгап олурдум.

Ол чугааны сактып келгенин чылдагааным мындыг: июльдуң 14-те республика наадымнаарынга Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга хостуг хүрешке «Азия төвү» шаңнал дээш Бүгү-эвилел маргылдаазының байырлыг ажыдыышкыны болуп турган үеде диктор микрофон дамчыштыр дараазында өөрүнчүг чарлалды кылды: «Хостуг хүрешке чедип алган бедик көргүзүглери база спорттуң бо хевиринге сайзырадырынга киирген ачы-хавыязы дээш Александр Хертекович Доржуга «Совет Эвилелиниң алдарлыг спорт мастери» деп атты ССРЭ-ниң Күш-культура болгаш спорт комитеди тывыскан». А. Доржуга алдарлыг спорт мастериниң шынзылгазын, хөрек демдээн байырланчыг байдалга тыпсып турда, стадионда олурган чон оон өөрүшкүзүн кады үлежип, адыш часкаашкыны-биле байыр чедирип турганнар. Бистиң республиканың спортчу амыдыралының төөгүзүнге моон мурнунда мындыг чүве турбаан.

Ам Александр Доржунуң шак мындыг бедик атка төлептиг болганының эртнее орууже хая көрнүп, оон кол-кол угун доктаап көрейн.

Аныяк мөгениң эң-не бир дугаар улуг тиилелгези 1982 чылда болган. Ол Махачкалага РСФСР-ниң бирги чери дээш маргылдаага чедиишкинниг киржип, 48 килограммга чемпионнаан. А 1983 чыл оон спортчу амыдыралынга эң-не улуг чедиишкиннерниң, өөрүшкүнүң уттундурбас чылы болган.

Ол «дүжүткүр» чылын Александр баштай РСФСР-ниң улустарының чайгы Спартакиадазынга бирги черни ээлээн. Август айда ССРЭ-ниң бирги чери дээш маргылдаага киришкеш, чемпион ат дээш түңнел ужуражылгада делегейниң дөрт дакпыр чемпиону Сергей Корнилаев-биле хүрешкеш, ат-алдарлыг мөгени 7:1 санга тиилеп алгаш, Совет Эвилелиниң чемпиону деп бедик атка төлептиг болган.

Оон соонда ССРЭ-ниң шилиндек командазы делегей чемпионадынга белеткенип эгелээн. Шилиндек команданың кежигүннери болуп бистиң калбак делгем Төрээн чуртувустуң аңгы-аңгы булуңнарындан келген 6 аңгы националдың мөгелери чаңгыс өг-бүлениң ажы-төлү дег аразында найыралдыг, бир демниг, бот-боттарынга дузалажып турганнар. Оларның бирээзи — Совет Эвилелиниң эң аныяк автономнуг республиказындан келген Александр Доржу.

Ол улуг маргылдаа Украинаның найысылалы Киев хоорайга болган. Эң чиик деңзиге 12 чурттан шилиттинген мөгелер киришкен. Александр баштайгы ужуражылгалардан эгелээш, идепкейлиг хүрежип, бодунуң онагларын чинги-биле ажып эртип орган. Эң сөөлүнде делегей чемпиону ат дээш хүрешке Корей Улус Демократтыг Республикадан келген Ким Чер Хван-биле ужуражы берген.

Спортчу чидиг демиселдиң баштайгы чартыында Александр сан талазы-биле 4:0 кылдыр ойнап ап чоруп турган, а ийиги чартыында идепкей болгаш хөделиишкиннер корей мөгениң талазынче чайлып, ниити сан 9:4 болуп, Корейден келген мөгениң тиилелгези-биле төнген. Ынчангаш Александр Доржу делегей маргылдаазының мөңгүн медалының эдилекчизи болган.

—Ол-ла чылын Александрның амыдыралынга база бир улуг болуушкун болган. Кады ажылдап турар эш-өөрү аңаа улуг идегелди көргүзүп, Александрны СЭКП кежигүнүнге хүлээп алган.

Хостуг хүрешке Делегей кубогу дээш маргылдаа АКШ-тың Огайо штадында Толидо хоорайга болуру чаңчыл апарган. Маргылдааның дүрүмүн ёзугаар аңаа хостуг хүрешке делегейде эң-не бедик түңнелдерни чедип ап турар 6 күрүнениң спортчулары киржир эргелиг. Александр Доржу Делегей кубогунуң маргылдаазынга ийи катап киришкен. 1984 чылда ол америк мөге Бобби Уиверге сан талазы-биле ойнаткаш, ийиги черни ээлээн, а оон дараазында чылын чаңгыс-даа мөгеге октатпайн, Кубоктуң эдилекчизи болган.

Күш-культураны болгаш спортту сайзырадырынга улуг ачы-хавыязы дээш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1985 чылдың ноябрь 27-де Чарлыы-биле Александр Хертекович Доржу «Улустарның найыралы» орден-биле шаңнаткан. Ол бедик шаңнал аныяк спортчуну улам хей-аът киирген.

1986 чылдың Европа чемпионады Олимпий оюннарының чурту —Грецияга болган. ССРЭ-ниң шилиндек командазының кежигүнүнге Александр Доржу база кирген. Аңаа Александр кажангызындан-даа эки белеткелдиг киржип, Европа чемпиону деп бедик атты бүзүреддиг-биле чаалап алган. Спортчу кижи бүрүзүнүң чедип алыр дээш күзээн, белеткенип чоруур эң бедик түңнелдерниң бирээзи ол-ла болгай.

Бистиң чаңгыс чер чурттуувус Александр Доржу Совет Эвилелиниң спортчу адын Японияга, Швецияга, Францияга, Америкага, Грецияга, Болгарияга, ГДР-ге, Канадага, Польшага төлептиг-биле камгалап, бедик түңнелдерни чедип ап келген. Ынчангаш аңаа чедип алган бедик көргүзүглери дээш «ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери» деп бедик атты тывысканы ол.

—«Азия төвү» шаңнал дээш Бүгү-эвилел маргылдаазының сөөлгү хүнү— июльдуң 17-де республика наадымнаарынга «Хүреш» стадионнуң ортузунга хевисти чаткан. Деңзи бүрүзүнге Бүгү-эвилел маргылдаазының чемпионун илередириниң маргылдаазын көөр дээш келген кызылчылар болгаш оон аалчылары стадионну шыгырт доллур олурупкан.

Солун спортчу ужуражылгаларның түңнелинде чемпионнарны илередип, оларны шаңнап-мактаан соонда стадионга дикторнуң тода үнү дыңналып келген: «Эргим эштер, көрүкчүлер, аалчылар! Бөгүн болза бистиң алдарлыг мөгевис Александр Хертекович Доржу улуг спорт-биле байырлашкаш, бистиң республиканың мөгелерин белеткээр өөредикчи-биле тренер ажылынче шилчир деп шиитпирдээн. Ынчангаш аңаа улуг чедиишкиннерни күзевишаан, спортчу хөй-ниити организацияларының өмүнээзинден оон-биле байырлажып, белектерни тыпсып тур, эштер». Стадион шимээн-шылык барган. Оон соонда адыш часкаашкыны дыңмырэп эрткен.

Александр стадионнуң ортузунга чадып кааш спортчу хевистиң кырынга, аңаа хүндүткелдиң демдээ кылдыр идиин уштуп кааш, кызыл-даван үнүп келген.

Оон ат-алдарын көдүрүп, амыдыралын чаартып келген спортчу хевисти ол арыг сеткилиниң эң-не чымчак хүндүткелиниден ошкап кааарга, стадионда олурган чон оон спортчу ат-алдарының мөгейикчилери сагыш-сеткилиниң өөрүшкүзүнден тура халчып кээп, оон өөрүшкүзүн, кударалын кады үлежип турганнар.

Ону көрген кижилерниң сагыш-сеткилинге кударанчыг болгаш өөрүшкүлүг минуталар турган боор. Кударанчыг —чүге дээрге бодунуң чедип алыр дээн күзел-чүткүлүнүн дээди чадазынга чедип келгени, оон ам бо минуталарда байырлажып турары-дыр. Өске талазында —ол өөрүшкүнүң минуталары болган.

Владимир ЧАДАМБА.

ЧУРУКТА: ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери А. Доржу.

Авторнуң фотозу.

Чайгы дыштанылга чоруп тур

ШКОЛА ДОЛГАНДЫР ЧЕЧЕКТЕР

Арыг-Үзүү школазының турар чери дески эвес-даа болза, делгем, эптиг. Ында спортчу шөл, ажыл-агыйга эргежок чугула тудуглар, «Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп турачкаалдыг шөлчүгеш бар. Девискээрниң иштин ногаанчытканның ындазында шынарлыын, ону кылырда эвээш эвес күш үндүрүп турарын кижи эскерип каар. Ногаанчыдылганы удуртуп турар биология башкызы 20 чыл стажтыг Чинчи Монгушевна Доктугунуң үр чылдарда кылып келген бо ажылы чылдан чылче немежип, улам шиичи кирип орар. Школаны долгандыр янзы-бүрү чечектерни угулзалай тараан. А оларның өстүрүкчүлери— 2-ден 5 класстарның өөреникчилери.

Школаның артыы талазында садчыгаш өзүп келген. Ында малина, ранетка, теректер шыргайландыр өзүп келген. Оон чоогунда ногааның барык дерезин тараан. Школа чанының ол участогунда арбуз, тыква, репа, редька, свёкла, укроп, кулча, морковь, фасоль, горох, помидор, огурец, петрушка болгаш өске-даа үнүштерни тарааш, оларның чаңында самбыражыгаштарда аттарын айтыгылап каан. Бойдус, ботаника өөренип турар өөреникчилер оларны ажаарындан ангыда, ногааларны ышк такып, билип алыр, үнүштүң өзүлдезин хайгаараар арганыг.

Школа чанының участогунга эртенгиниң-не ажыл-иш хайнып эгелээр. Өөреникчилер боттарының күжү-биле тарып алган үнүштеринге камныг, ынак. Бичии оолдар, уруглар боттарының кызаа чогуур ажылдаарын кончуг эки билир. Чинчи Монгушевна ажылды шын хуваап, ону чөптүг углап-баштап турар. Дуржулгалыг башкы бо ажылды моон-даа сайзырадып, девискээрни алгыткаш, школага теплицаны кылдыртып алыр болза, чүгле өөредилгеге ажыктыг эвес, харын-даа дүжүт ажаан, школа столовайзын хандырып болур.

Улар-оол ДАГВА.
Улуг-Хем район.

«Мергелдей»

БАЛДЫЗЫ ЧОК ТУДУГЖУЛАР

Шак мындыг тудугжуларны сураглыг Дус-Хөлдүн кыдыынга чораш көрдүм. Оларның балдызы хамаанчок, масказы-даа, шоптузу-даа чок болду. Ол хирезинде хары угда 80—90 хире кижи дыштаныр профилакторий тудуп турар. Чиге сөглээр болза, тудуп чадажы берген дээр ужурлуг. Брустан-даа эвес, туйбудан-даа эвес, а белен ханалардан эптээр тудугну «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң чоруткан ажылчыннары ам ийи ай дургузунда орту безин киирип чадашкан. Дөртүү, бешки сезоннарда маңаа кижилер дыштандырар дээн план ам бүтпес, харын-даа тудугну бо чылын төндүрери безин чигзиинчиг апарган.

Ажылчыннар дыштандырар профилакторий дугайында чугаа тресте 7-8 чыл бурунгаар эгелээн. «Күш-ажылдың хостуу» совхоз-биле демнежип турган. Торгалыг аржааның баазазынга дыштанылга зоназын тургузаар деп планнап турганындан ам агроүлетпүр каттыжыышкынының ажылдакчыларының профэвилел райкому-биле дугурушкаш, Дус-Хөлде профилакторий тудуун трест мынчаар эгелеп алганы бо. Тудугнуң акшаландырыышкынын профэвилел райкому харылаар, тудугну трест эң кыска хуусаада доозар болуп турган. Эгезинде маңаа 10 ажылчын келген. Каш хонганда белен ханалар кээп эгелээн. Ол хирезинде ажылчыннарның трест-биле керээзи чардынмаан, оларга канчаар төлээрин билдинмес. Удатпаанда ат-даа салдынмаан, таңма-даа бастынмаан керээ келген. Ону кандыг документ дээрил?

Тудугнуң ханалары, кезектерни кээп турза-даа трестиң кол инженери Г. Я. Каркачының аазааны фундамент блоктары келбестээш турупкан. Чадажып кааш, Шагаан-Арыг хоорайдан чарык-бузук блоктар эккелгеш, фундаментиин салып эгелээн. Геодезист кижи чокка ол ажыл база бүтпес апарган. «Шагаан-Арыг тудуг» трест мындыг кижини тыппайн баарга, ховар специалисти Кызылдан чалаар ужурга таварышкан.

Тудугжуларның ажылын тресте профком даргазы Петр Гавриков удуртап-баштаар турган, мынчалза-даа ол Дус-Хөлге неделя безин четпейн, Шагаан-Арыгже дезипкен. Оон соон дарый тудугжулар тарай маңнажы берген. Мээн аңаа чораан хүнүмде чүгле дөрт тудугжу арткан болду. Ам артында карактарының адаа көк-көк тудугдан өскээр «ажыл» кылып турган хевирлиг.

— Бистиң тыныывыс алыр кижи чедип келди!— деп, Борис Окунев, Виктор Гаматёнов, Шестов болгаш Данилов ийи Владимирлер профэвилел райкомунуң даргазы Борис Бокаштайның көрүп кааш мөөгүр болду.—Путёвкаларывыс хуусаазы төнүп тур, понедельниктен эгелеп бистиң чемгербес деп барды.

Трестиң профилакторийнин 4-кү сезонну ажыдарынга чедир доозуптарынга бүзүрээш, Борис Ондарович Улуг-Хем районнуң ажыл-ишчилеринге үлээр ужурлуг путёвкаларны бо тудугжуларга берипкен. Амдызында кодээ ишчилерге үлээр путёвкалар-даа, профилакторий-даа чок. Трестиң кандыг-бир объектизин аазаан хуусаазында ажыглаалга киирген оон он чыл чедип турар төөгүзүнде турып көрбээн чүве-дир!

Дус-Хөлде бо тудугнуң чанында 25 орунут профилакторийни Чырымышкыг министерствозу барык деңге эгелээн. Ук министерство тудуг организациязы эвес-даа бол, профилакторийни тас кылдыр тудуп алган. Бо материал парлаттынып турда, ол министерствонуң ажылдакчылары аңаа дыштаны берген турар. А күчүлүг тудуг организациязы болур трест ажылчыннарын куруг аазашкыннар-биле «дыштандырбышаан» хевээр.

Профилакторийнин бо тудуунга «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң ниити ажылының кылан дамдыла ышкаш көрүнчүктелип чыдарын эскердим. Тудугнуң чоруп турарының шынары багай. Фундаментиниң чогуур деңнекке чедир безинди алыр дээш туйбу бузундузу-даа, мяш-даа киир иткилеп каан. Улуг бажыңны куржаг кырынга эвес, дораан-на фундамент кырынга эптеп эгелээнни техниктиг негелдеге дүүшпес эвесэе? Фундамент тудуш эвес, аңгы-аңгы тумбочкалардан бүткен болганда, эптеп каан ханалар бичии-ле чер шимчээшкининде тос башка барып болур хире. Профессионал тудугжулар мындыг частырыгларны кылбас турган. А мында чыылган кижилер дээрге Шагаан-Арыгда бичии механизация эргезелиниң ажылчыннары-дыр. Оларның кол мурнуу каидакчылаар. А канчаар ажылдаарын шуут чок.

Профэвилел райкомунуң даргазы Борис Бокаштайның кодээ ишчилериниң дыштанылгазын организастаар дээш кызып турарынга эрткен чылын-на бүзүрээн мен. Оон киржилгези-биле Улуг-Хем районнуң ийи совхозу — «Ак-Тургуг» биле «Найырал» боттарының профилакторийлерин ажыткан. Кара-Суг аржаанында кооперация база ажылдай берген. Үүр аржааныче чедери аң мындыг берге эвес апарган.

— Чүгле дүүн Ажыг-Суг (Үүр) аржааныче 45 кижи чедирдивис—деп, «Найырал» совхозта профком даргазы Александр Читдеп чоокта бир ужуражылгага дыңнатты. Дус-Хөлге профилакторий ажыттынарга, ынаар районнуң ишчилери база шууштар боор. Профэвилел райкомунуң даргазы Уш-Белдирге база профилакторий организастаарын планнап турар. Чүгле оон ол эки идеяларының, эгелээшкиннериниң оруктарынга балдызы чок тудугжулар таварышпас болзуваам!

ХАРЫ ЧУРТКА БЕЖЕН ЧЕДИ ЧЫЛДА

• Эссе •

Эрткен чайын, наадым эртеминиң эртенинде бир өңнүүм-биле кудумчуга ужуражы бергеш, элдеп-ээн чүве хөөрежип турумда:

— Сен Америка дугайын сонуургап турар болзуңза, чоокта оон бир моол ашак келген дээр чорду. Төрелдери Баян хошуунда чүве боор ийин — деп солун медээ дыңнатты.

Мен хууда, бистиң чуртувус 1961 чылда Каттышкан Нациялар Организациязынга кирген үезиниң материалдарын чыып чоруур болганымда, бо кижиниң чугаазы меңээ сонуурганчыг кылдыр сагындырды.

«Улан-Батор» гостиницазының ийиги каъдынче үнгеш, бир эжикти соктадым. Аалчының өрээлинде холдуунда улгады берген назылыг кижи 7-8 олур.

Бөлүк улус кырынга хеертен кирип келгенимге эпчоксунуп, Жамцтогтох-гуайны айтырдым.

Чуга, дүк материалдан кылган хөйлеңниг, ортумак сыныг, бедик думчуктуг, чайынналган чидиг карактыг, үстелчек кылын, хүрен шырайлыг чеден хар чедип чоруур хире ашак кижи чымчак сандайдан туруп келди.

— Мен-дир мен. Бээр олуруңар! Кадыныңар эки тур бе? — дээш, менче думчук таакпылыг хөөргезин сунуп, мендилешти.

— Чер-чуртумдан аныяамда чоруткан мен. Хөй чылдар эртсеңде төрээн чуртумга келир арга тыптып, ха-дунма, таныш эштерим-биле ужуражып, байырлап олур мен!— деп оожум чугаалааш, мендээн чүнү сонуургап чор ирги дээзиг менче көрду.

— Ийе, кончуг аас-кежиктиг кижи-дир силер. Оглуңар-биле кады келдиңер бе?—дээримге ашактың сеткили көзүлдүр-ле серген, бедик үн-биле:

— Ийе, улуг оглум-биле кады келген мен. Эй, Тогтох! — дээш, мында стол артында ном ажып олурган 30 ажып чоруур хире назылыг, аныяк кижиже айытты. Аныяк кижи моолдап дыка эки чугаалаар болду.

— Америкага кажан чеде берген силер?

Ашак кезек бодангаш:

— 1968 чылда боор—деп харылааш, оглундан ылавылап айтырды.

Бистиң чугаавыс шуудап эгелей берген. Ашакты 82 харлыг дээр арга чок, чиик, серек, кашпагайы кончуг, чугаа-домаа безин аныяанда дег өткүт болгаш тода болду.

— Мурнуу хову аймактың Гурван Тэс сумузунга төрүттүнген мен. Улуг Хүрээниң Гандан хиитке ийи чыл хире шавы боол олургаш, чуртумга чеде бээримге, аалдар ийи-үш боол бөлүглежип алгаш, дүвүреп кызыгаар ажа берген болган. Оон мурнунда-даа Гумбэзге барып тейлээр дээн кижилер эдерип өйлеп-өйлеп ындаар чоруптар турган мен. Кызыгаар эрткеш диртип, туттургаш, «кара өгге» хоругдаттырдым. Бир-ле дүне чаңгыс чер чурттуг, таныырым оол таныышаан турган чүве. Аштан, суксаарым-даа кончуг. Дүне демги оолду көгдүп, аайымга киирип алгаш, нелээн дургунаап чоруткаш кызыгаарның ол чартыында баштайгы өглерге барып четтигипкен бис. Аңаа ийи чыл хире чурттааш, Гумбэз, Лхасче баар улус эдерип чеде бергеш, оон ээ чанып шыдаваан бис дээш. Хөй-даа чүве чугаалаптым бе дээнзиг буруузунган шырай-биле менче көрду.

— Ол үеде хөй-ле кижилер аян, будулуп чораан болгай. Чурттаалгада кандыг таварыыгалар турбас дээр!—деп, ашакты оожургадып, а демги оол чүү болган, чуртунче чанган бе?— деп айтырдым.

— Мени «Банчин-Богданың» шериинче келдирткен. Дараазында мөргүлчүлер эдергеш, Төвүт (Тибет) чуртунче киргеним соонда оруувус чарлып, бот-боттарывысты чидирген бис.

— Тибет, Индияга амыдырал чогум кандыг турганыл?

— Кандыг боор, хырын тодуг, эгин хептиг-ле турган. Дашчылап, дарганнап ажылдап турган мен. Ийи оглувусту-ла бичиизинден моол дылдыг, моол чаңчылдыг болдурар дээш кадай-биле нелээн кичээнгей салып келген бис.

— Кады кыраанынарны кажан, каяа турганы тып алган силер?— деп, дидимненип айтырдым.

— Гумбэзче бар чорааш, орукка таныштан бис. Ынчан мөргүл кылып (хүрээге тейлээри-биле) чораан улус ийи-чаңгыстан эвес, өг-бүлези-биле бөлүглежип чоруп турган болгай.

— Чер-чуртуңар дугайында чүнү дыңнап турган силер?

— Ол үеде чүгле бодунуң амыдыралын сүрген кара ажылчын кижи чүнү дыңнаар боор. Төвүттен Индияга баргаш, чээрби ажыг чыл чурттаан бис.

— Индияга баргаш байый бергеш силер бе?

— Чок-чок — дээш ашак каттырган. Бистиң ажылывысты, амыдыралывысты харылаарын дааңган бир кижи турган. Оону эдерип Нью-Йоркка чеде берген мен. Ол кижиниң эдерип чоргаш, янзы-бүрү ажыл кылып, каш доллар тып алыр турган мен.

— Оолдарыңар өөренген бе?

— Чаңгыс бодаар-ла чүвем ол. Олар мээн чаржынчыг салымымны эдербес болза деп күзээр мен. Улуг оглувус Индияга англи дылдыг школага 7 класс доозкаш, барганы ол. Бичези эге класска өөренип турган. Кайызын-даа өөредип алган бис. Ажылдап чораанымның ачызында шору сегип, бут кырынга туруп келген бис. Ам улуг оглувус Тогтох такси парыгында инженер, бичези скульптор мергежилдиг болган. Ажы-төлдүң ажылгыры аажок. Назынымның сөөлгү чылдарында мени төрээн чуртумга эккелдилер...

«Ачай, силер узун орукту эртип шыдаар силер бе?» дээрге: «Чораан кижи хамаанчок, ушкан куштар безин хөлүнче ээп келир чоор»—дээн мен. Шынында улгады берген кижиге ырак-ла орук болдур ийин. Сан-Франсискодан ак-көк далай кыры-биле чээрби хире шак дургузунда ушкаш, Шанхайга хонуп, оон Пекинни таварып демир-орук-биле келген бис. Улустуң улуг наадымын көрдүвүс. Сеткил-сагыжым ёзулуг-ла оожургады ышкаш. Моон артык аас-кежик кайда турар боор! Амыдырап чоруур кижи алдын аяктан сүт ижер деп чүве бо-ла-дыр.

1930 чылдар үезинде чөөн үзелдиглерниң ажыл-чорудуглазының уржуу-биле феодал ангының удурланыышкыны идепкейжип, ону херекке ап ажыглаан авыястыг кижилерниң дулгээзини-биле Өмноговь, Говь-Алтай чергелиг аймактарның мурнуу кызыгаарынга турган өрегелер «Банчин-Богданың» чагыргазынга кирип хоргадаары-биле кызыгаар ажылдыр көжүп, салым-чолу азып-теңээннер кайы хөй. Оларның хөй кезии хары черге човулаан эдилеп, сөөлзүредир чуртунче чүткүп чаныл келгеннер хөй.

Жамцтогтох-гуай — шак мындыг кижилерниң бирээзи. Мындыг хуу-салымныг кижилер өске чурттарда ам-даа чурттап чоруур ында-хаая дыңналыр болгай. Бир чылын чогаалчы Лодойдамба Францияда чурттап турар бир моол херээжен-биле ужурашкан дугайын чугаалап турганын, база он чылдар бурунгаар Индиядан төрээн чуртунче чанып келген бир моол өг-бүлениң дугайын дыңнааным сагыжымга кирип келген. Ол аалдың кижилери-биле Жамцтогтох-гуай бот-боттарын таныжар-даа турган чадавас дээр бодал төрүттүнүп келди. «Бир чүвениң ужун тыпканда, дүүшкүнүн чежер херек» дээн мерген сөстер сагыжымга кирип кээрге, ол өг-бүлени дилеп ужуражырын шиитпирлеп алдым. Ол аалдың адрезин тып алыры коңгүс берге эвес болган.

Чаярав-гуай бистер чаңгыс микрорайонда чурттап турарывыс билдингеи. Ынчап кээрге, автобус доктаар черге каш-даа удаа таварышканывыс чадавас хире. Назыны улгатканындан оорганы бүшкүс берген, карак шиля кеткен, чолдаксымаар сыныг ашак «мени сураш, канчаар дээн кижи боор?» дээнзиг менче көрду. Меңээ, чогаалчы кижиге, мындыг ужуражыышкыннар мээң ажылым, чиир чемим. Мен Жамцтогтох-гуай-биле ужурашканымны чугаалааш, айтырыг салдым.

— Силер ийи холдуунда чаңгыс черге турган улус-тур силер. Индияга тургаш бот-боттарыңарны билчир турган силер бе?

— Бис ийи бе?— дээш, кезек бодангаш, чүгле билиндипес эвес, харын хөй чылдар дургузунда чаңгыс черге чурттап турган бис.

Мону тодарадыр төлээде, Чаярав-гуайның чугаазын дыңнаалынар.

...Мен болза, эргизи-биле Гоби үш чаагай, Балдан чазактың хошууну кижизи мен. Амгы Сэврээ сумузу. Бистиң черде Овоотындийд деп дөрт, беш чүс хире шавылыг (өөреникчилиг) улуг хүрээ турду. Даайым хүрээде уран-шевер холдуг кижи турган. Ынчан 1930 чылдар үези чүве. Чаа тутхан дуган бүдүдар дээш, даайымны чалаарга, мен эдерип чеде берген мен. Даайым аңаа үш чыл хире болгаш аараш өлген. Кызыгаар хаглынган төлээде, меңде чанар арга чок болган. Оон канчаар-даа аайын тыппайн чоруп чоруй, бир аалга кудээлей берген мен.

— Хүрээ-хиит кагдынганы ол бе?

— Кижээ амыдырал херек болганда, каардан өске канчаар боор. Бараан сөөрткен кижилер эдерип, Хух-хот, Пекин чедип турган мен. Сөөлзүредир сонуургаанымдан ийикпе, ырак черлерже чоруксаар болу берген мен. Гумбэзге барып тейлээр дээн кижилер-даа турду. Гүмбэзи дээрге Тангыттың бир улуг хүрээзиниң ады болгай.

— Оон Индияже кирер деп бодал тыпты берген. Төвүт (Тибет) оранның улузу эрте шагдан бээр-ле бодунуң херегзелин Индиядан чүдүрүп ап турган. Бис шак ол орук-биле элчиген холезилеп чорааш чеде берген бис. Индия чуртунга 12 чыл чурттааш, оон Массури хоорайже шилчээн бис. Индияга 1940 чылда четкен ышкаш-тыр бис. Каш чоостан өске бодаар чүве чок турган. Амыдыраарының аргазы-ла херек болгай. Жамцтогтох бис ийи Төвүттен Индияга кады четкен бис. Аныяанда кончуг ажылгыр, сорукнуг, уран-шевер холдуг, сергелең кижи чораан. Аңаа барган соонда боттарывысты деткижип турган бис. Бир-ле эртен Жамц-гуай «Мэнээ Америкадан чалалга келди. Ында будда шажынның чаа дуганын тутканы чүве дидир. Оон каасталга-шимелдезин меңээ кылдыртыр дээн-дир. Бууның бодап баар болган-дыр ийин»—деп чугаалаан. Жамц-гуай ынчаар Нью-Йорк баары-биле чорутман-на болгай.

Чеден чылдарның эгезинден оран-чуртунуң дугайында эвээш-биче чүүлдерни дыңнап турар апарган бис. Моол биле Индияның аразында харылзаа хөгжүп эгелээн.

Чаярав-гуай 42 чыл эрткенде өг-бүлези-биле алдалаан төрээн чуртунче чанып кээр аас-кежиктиг болган.

— Массуриден Делиге келгеш. Москва чедир бодувустуң чарыгдалывыс-биле ужуп четкен бис. Оон төрээн чуртумга чедир кандыг-даа чарыгдал үндүрбээн бис. Бодап көөрге, элчин чери бистиң чарыгдалывысты төлээн боор. Бистер шак мынчаар-ла төрээн моол оранывыстың агаарын тынып, хайырлалынга бактааганывыс ол чүве. Улан-Баторга кээривиске, аалчылар дег хүлээп ап, чеди хонган соонда чурттаар бажың берген. Мениң дөрт уругларым-биле ажылга, сургуулга кирген. Бистиң оглувус Бүрэнбаяр англи дылдыг колледжаның ийи курузун доозкан боорга, радио черинге кирген. Школа назылыг ийи уругларывыска өөредиге херексели, кышкы хеп, форма садып алырынга кижи санынга 700 төгрик берген. Бо дээрге улуг сагыш салыышкын. Човаанчыг-даа. Төрээн чуртумга кандыг-даа дуза чедирбейн чораан болгай мен— дээш, Чаярав-гуай соңгаже көрүп олур. Амыдыралдың эрээн-шокарын эрткен бо кижиниң бодалынга чүү-даа киргей-ле. Төрээн чуртундан артык үнелиг чүве бо өртемчейде турбас дээрзин бо кижи боду амзап билгени ол.

Мен оларнымдан үнгеш, чаъс соонда айысталган чаагай чыттыг ногаан мяштар чаны-биле базып чордум. Жамцтогтох, Чаярав-гуай ийиниң кайызының-даа чылыг сөстерин сактып, «Шынап-ла, бодуңдан артык ажы-төлүң болдары чөптүг. Бети дээрге-ле бо ийи ашак хары чуртка тургаш, ажы-төлүн өстүрүп, эртем-сургуулга өөредир дээш, эрген-дыргаан эледир ажылдап, бар-ла бүгүдезин мынчаар угланңырганы чайлаш чок. Эмнелге, өөредиигге — шупту өртектиг болгай»—деп деткиндир бодап чордум.

Жамцтогтох-гуай Мурнуу Гоби аймактың төвү Даланзадгадтан ыңай, ыяап-ла аа, ачазының өөнүн турган черинге, өскен төрээн чер-довураанга чедип, бүгү назынының дургузунда кадагалап чораан караанының изиг чажын куртаг хөрзүнге сиңирип, чуртунуң арыг агаары-биле тынып, таныш-көрүш кижилери-биле ужурашканы эң-не дээди өөрүшкүзү болган. Чер-чуртунуң довураан улуг оглунга чыттадыйн, маңаа ээп кээп шыдавайн чырык өртемчейден чарылган аваагын бодап чорзун деп ол бодаан. Оон өөрүшкү, кударал болган сеткил-чүрээ оон ынай чүнү сымыранып чораанын чугаалаары берге.

Чаярның мурнуңда келээ Жамцтогтох-гуайның кады баксырай бээрге эмнелгеге чыттырып каан. Эмнелге ажылдакчылары шалыпкын болгаш демниг ажылдаанындан оон угааны кирип, оглунче көргеш: «Ачаның салым-чолу мындыг болган-дыр»—деп эрни шимчеп сымыранган. Ашактың чуртунче тыртылган сеткили ырак оранче ээп чанар ужур чогу ол болган.

Л. ЧОЙЖИЛСҮРЭН
(«Новости Монголии» солундан Г. Санчаа кызыра очулдурган).

Футболга республика маргылдаазы

САН КАЖЫЛ?

Бо сөстү көрүкчүлер-даа, шөлде ойнап турган ойнакчылар-даа судьядан азы оюнну хайгаарап олурган судьялардан айтырар болган. Ол дугаарында бо чүүлдүң сөөлгү одуругларындан номчуй бээр силер.

Эрткен дыштаныр хүннерде «Хүреш» стадионга Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң болгаш профэвилелдерниң Бүгү-эвилел эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң бирги чери дээш футбол талазы-биле ийиги лиганың маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа зона дайы-биле тиилээн командалар ойнаан. Зонага болуп эрткен оюннарга команда бүрүзү удурланыкчылары-биле ийи-ийи ойнаан. Бирги зонага Тес-Хем биле Эрзинниң командалары оң-оң санны алганының түңнелинде киир тепкен болгаш хаалгазынче эрттирген бөмбүктерин санаар ужурга таварышкан. Кайы-даа команда удурланыкчыларының хаалгазынче 21 бөмбүктү киирген болгаш боттарының хаалгаларынче оң-оң бөмбүктү эрттиргеннер. Ынчап кээрде боттарының удур-дедир удушканының бөмбүктерин санап эгелээн. Тес-Хемниң командазы эрзинчилерни баштайгы оюнда 2:0 санга уткан. Ийиги оюнга 2:3 санга уттурган-даа болза, бир бөмбүктү артыкта киирген дээш Кызылга болур түңнел оюнга киржир эргени чаалап алган.

Ийиги зонага Барыын-Хемчик районнуң «Барлык» командазы кымга-даа уттурбайн, бирги черже үнгеш, түңнел оюнга кээп ойнаан.

Үшкү зонаның тиилекчизи Кызылдың «Динамо» командазы болган. Ол зонага таңдыжылар ийи дугаар чер алган-даа болза, оларны түңнел оюнга киржири-биле чалап алган.

Зоналар аразынга болган маргылдааларга Кызыл болгаш Сүт-Хөл районнарының командалары киришпээн. Ол хамаанчок сүт-хөлчүлер республиканың хүреш маргылдаазынга безин киришпээнин мында профэвилелдерниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилели база районнуң спорт комитеди чүү деп харыылаарыл?

Кызыл районнуң командазының киришпээнинге районнуң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы Э. Х. Ооржак боду кээп тургаш, дилег кылганынга кандыг харыы бээрил?

Спортту массалыг болдурарынга боттарывыс шаптыктап турарывыска болур бе? Кызыл районда «Тиилелге» совхозта безин футбол командазы барын даргалар билбээнин ол бе? Ол-даа команданы киириштирген турган болза, спорттуң бо хевиринге тик деп сан албас турган ийик.

Ийиги лигага тиилээн команда бирги лигадан үнген команданың орнунга кирер турган. Ынчангаш аңаа тиилелгени чедип алыр дээш дөрт команда аразында ойнаан. Баштайгы хүнде Таңды биле Тес-Хем командалары ойнаан. Таңдыжыларның дуржулгазы улуг болганы-биле тиилелгени чедип алган. Олар удурланыкчыларын 6:3 санга уткан. Ол-да хүн «Динамо» биле «Барлык» командазы ойнаан. Динаможулар артык күштүүн көргүзүп, удурланыкчыларын чиңгиг-биле 6:1 санга уткаш, таблицага ийи санны киир бижиткен.

Ийиги хүнде динаможулар биле тес-хемчилер ойнаан. Тес-Хемниң командазының хаалгазынче саннар улаштыр кирип-ле турган. Түңнелинде 1:9 санга уттурган. Ол хүн барлыкчылар биле Таңдының командазы ойнаан. Бир эвес таңдыжылар удуп алыр болза, динаможулар шуваш дөрт санны алыр турган. «Барлык» командазы оюнунуң эгезинден тура чараш ойнап, дүргең халдаашкыннарны кылып турган, удурланыкчыларын 3:1 санга уткаш, ийи санны ап, таблицаже киир бижиттирген.

Үш дугаар хүнде баштай Таңды биле «Динамо» командазы ужурашкан. Бирги тайм 2:1 болуп төнген. Ол таймда таңдыжылар эки ойнаан. Ийиги оюнда олар оон-даа эки ойнаар боор деп, көрүкчүлер идегеп турган. Ындыг чүве кайда боор. Үш хүн улаштыр ойнап келгениниң түңнелинде таңдыжылар турупкан болгаш шоолут мавнашпаан. Динаможулар 8:2 санга тиилээш, бирги лигага ойнаар эргени чедип алганнар. Олар ниитизи-биле удурланыкчыларының хаалгазынче 23 бөмбүктү киирген болгаш боттарының хаалгазынче дөрт бөмбүктү эрттирген. Ынчангаш аразында ылгалы кадар 19 бөмбүк болган.

Дүштекиниң ол ийи шак турда барлыкчылар биле тес-хемчилер ойнаан. Бир эвес тес-хемчилер удуптар болза, үш команда деңнежи бээр. Ынчап кээрде киирген болгаш эрттирген бөмбүктерин санаар ужурга таваржыр. Баштайгы тайм 2:1 болуп, барлыкчылар мурнап турган. Ийиги таймда олар халдаашкынны күштелдирип, улай-улай бөмбүктү киир теп, көрүкчүлерниң сеткилин көдүрүп турганнар. Түңнелинде удурланыкчыларын 6:1 санга уткаш, районнар командаларының аразындан бирги черни алган.

Кажан командалар ойнап турда, келген көрүкчүлер кым-биле кым ойнап турарын болгаш сан каш болганын билбези-биле судьялардан болгаш мында олурган эштеринден айтырар ужурга таваржып турганнар.

Командаларның аттарын бижээн таблицалар болгаш саннар айтыр табло кайда-даа эстынмаан. Ону стадионнуң ажылдакчылары кылып албаан болган. Ынчангаш көрүкчүлер болгаш ойнакчылар боттары айтыржып ужурга таваржып турган. Барын-барын Кызыл хоорайның «Хүреш» стадионга ону кылып албаска болур бе? Конгут улуг таблону безин Туран хоорайның стадионунда кылып каан турар. Оон барып көргеш-даа, чагыдып ап болгай.

Тыва АССР-ниң ийиги лиганың тиилекчизи болган «Динамо» командазынга республиканың Күш-культура болгаш спорт күркомитединиң кубогун болгаш бирги черниң дипломун кол судья А. А. Аракчаа тывыскан.

Профэвилелдерниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң бирги чери «Барлык» командазы алган. Оларга ук ниитилелдиң кубогун, дипломун, ойнакчыларга чемпион медальдарын, хүндүлел бижиктерин ол ниитилелдиң даргазының оралакчызы О. Б. Сымчаан тывыскан.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: оюн үезинде; чемпион болган команда «Барлык».

Ондар ОХЕМЧИКТИН болгаш Владимир САВИНЫХтың фотолары.

Чоннуун—чонга

УЗУН НАЗЫЛЫГ ЫРЫ

Ыры кижиниң өөрүүн-даа болур, муңгарадып-даа болур, каттыртып-даа шыдаар, ыглатып-даа шыдаар. Сагыш-сеткилди илередиринге ыры кончуг чугула.

Ыры бажы каткан эвес.
Ыргай бажы катты ийнаан.
Ыргай бажы катса-даа-ла,
Ылап үнер, харын чараш.

Тыва улустуң ырларын чыынылдаарынга профессор Н. Ф. Катанов көскү черни ээлеп турар. Ол 1889 чылда 4013 тыва ыры сөзүн чыып бижээн. Оларның аразында «Алдын дашка» база бар.

Куспак чедип кула дайны
Баглаажынга шимчиленер.
Хува сарыг куңдаганы
Ширээзинге хүндүлеңер.

Ук ыры ам-даа чоннуң ынак болгаш уттундурбас ырларының бирээзи болуп артпышаан. Ол хире узун назылыг ырларны сактыры берге. Үр үениң дургузунда аңгы-аңгы районнарның ыраажылары ону аңгы-аңгы ырлажып келген. Тываның дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунда оон бижиттинген 92 вариантызы бар. Төөгүлүг-ле ыры, аңаа чоргаарланмас аргавыс чок. Ол дээрге чоннуң куда ырларының алдын фондузу-дур.

Чоннуң аас чогаалын сайзырадырынче улуг кичээнгейни Коммунистиг партия болгаш Совет чазак салып турар. Амгы үеде Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң улустарының аас чогаалын 60 ном кылдыр парлаары көрдүнүп турар. Ажыл шагда эгелээн. Чооңта чаа ол талазы-биле эртем-практиктиг конференция Якутск хоорайга болган. Ук номнарга кирер 40200 одуруг тыва ырларның аразында «Алдын дашка» көскү черни ээлеп турар. Бир номну «Тыва улустуң ырлары болгаш сүзүглелдери» деп адаан.

Тыва чон боду национал дылдыг, чүдүлгелиг, уран чүүлдүг, идик-хептиг, аъш-чемниг болгаш эт-херекселдиг. Аас чогаалы база-ла ындыг. Аңаа чоргаарланыр, ол бүгүнү уттас болгаш улам хөгжүдер, салгалдан салгалче дамчыдар ужурлуг бис. Ол бистиң хүлээлгевис-тир. Тыва аас чогаалын чүгле тываларга эвес, делегейге нептередири чугула. Чүге дээрге аңаа кайы-даа чоннуң сонуургалы улуг. Бо чайын безин Американың уран чүүл эртемнериниң доктору Теодор Левин, Герман Демократтыг Республикадан чогаалчы Матиас Вернер Крузе мынаа кээп, аас чогаалын чыып бижээн. Баштайгызы эрткен чылын база чораан. Даштыкы чурттарның чону безин ол хире үнелеп турда, бистер боттарывыс боттарывыстың аас чогаалывыска кам чогувус аажок. Чамдык аныяктар чоннуң үлегер домактарын, тывызыктарын, ырларын четче билбес, а чамдызы ырлажып турар ырызының утказын безин орта билбес болгулаар-дыр.

«Алдын дашка» — чоннуң чараш, чоргаар, хүндүлүг болгаш уттундурбас ырларының бирээзи. Эң-не нептерээгей ыры. Сөзү 92 чизм-даа болза, чонга билдингир, эргим, чоок, болгаш доктааттынгыр. Ону ырлаваан болгаш дыңнаваан кижини Тывадан тывары берге. Ындыг турбуже, ук йөрээлди чүгле дашка деп сөзүнден өрээр биле бээр кижилер база турар боор чүве-дир, кижи кайгаар. Чамдык арагачылар бар, арага деп сөстең-не ээрип орар. Олар ышкаш, дашка деп сөстен арагалаашкынны ылгавас кижилер база тургулаар.

Дашка деп чүл ол? Савадыр. Сава болганда аңаа ак сүт, хойтпак болгаш хымыс өргүп болбас деппе. Бир эвес хойтпакты ээриртир сүксүнга хамаарыштырар болзуңарза, тарак-даа кудуп ап болгай-ла. Ук ыры тыптып турар үеде, бети дээрге чүс чыл мурнунда, дашкага арага кудуп турган бе ынчаш? Чоокка чедир-ле дөргеи хар четпээн кижи арага ишпес турду чоп. Кырганнарда кижилерниң аразынга арага ижер кижилер ховар турган. Ишсе-даа, чүгле амзап, өргүп, йөрээп каар, ол-ла. Ажыл шагы, план күүселдези, акша-төлевир деп чүве бодалга кирбес шагда безин аан. Ам харыкалга улгаткан, чайлыг үе база чок, хамык амыдырал дүргедээшкинде болгай. Чамдык ийи-чангыс кижилерниң эде тургусуушкунну соора ажыглаар, чаргылдажыр, ук шимчээшкинге болуунуң үлүүн киирбес чоруун болдурбазы кузенчиг.

Ыры ыры-ла болгай, ынчаарга алдын дашканың йөрээлинге хөлбеңейнип турарын кым-даа херек кырында көрүп база болур болгай. Ол ынаар хөлбеңейнип турар-ла ыйнаан, аңаа сагыш човаан херээ чүү боор. Йөрээр кижи йөрээп-даа болгай, аныяктарга аас-кежиин күзээринден эки чүү деп. А арагалары тыва кижиниң чаңчылы эвес, ындыг чаңчыл турбаан, турбас болгаш тургуспас-даа бис.

А ыры... Чүс ажыг чылдар дургузунда чоннуң ырлажып келген «Алдын дашказы» чүге өлүр боор, ону канчап-даа шыдавас, улам нептередир, салгалдарга дамчыдар херек. Ол ырыны «Саян» ансамбльдиң программазынга киирген черле чок, ону дыңнакчылар адып часкааштыныр-биле деткиир турар. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Надежда Агбаан-Шыыраповна Кууларның өткүт, хоюг болгаш тааланчыг үнүнге ол ыры номчут таарыжыр. Ынчап-ла, кижи бүрүзүнүң кичээнгейин, сагыш-сеткилин болгаш сонуургалын хаара тудуп кээр.

Алдын дашка йөрээлинде
Хөлбеңейнип манап туру.
Аал-дуңма пайырынга
Аңаавысты кодурээли.

Тываларның чүс ажыг чылдар дургузунда ырлажып келген ырызы бо-дур. Чоннуң аас чогаалы чонга артар ужурлуг. «Алдын дашканың» эргиштирезин, уттунмазы болгаш өлүм чогу амыдыралдан бадыткаттынган. Ындыг ырыны ырлашпаска, кандыг ырыны ырлажыр бис, ынчаш?

Зоя КЫРГЫС.
Уран чүүл эртемнериниң кандидады.

Ном болгаш номчукчу

«ДАҢ ХАЯАЗЫНГА» ХАМААРЫШТЫР

К. Ч. Черлиг-оолдуң «Даң хаязы» деп шүлүктер чыындызынга бодумнуң хууда үнелелимни берип, мында чамдык шүлүктериниң онзагай талаларынга доктаанксаан мен. Чыындының эгезинде «Шалыида чедээш» деп аттыг бөлүк сонеттер барык дөгере бедик деңнелге бижиттинген, улусчу аян-хөөннер, сөс-домак-биле тыңгартынган, ынчангаш номчуттуг, сагышка чедингир, уран-чечен, чараш, хөй утка-лыг болгуланы таварыштыр эвес.

Каш-ла чижек. Лириктиг маадырның кудага туткан белээ—«сылдыс дүшкен көвүр хөл дег өңгүр шаажаң» хары угда кончуг хөй чүвени чугаалапкан: бүтпээн азы бүдүү ынакшылдың кударалы кижиниң арыг хөңнү, тыва улустуң ыдыктыг эдилели, чайгыл-сүзүү, өгленгеннер бады-шынчы чоруун дүзү чаагай күзели болгаш оон-даа өске. Авторнуң сагыш-сеткилин өттүр көөр дээш оралдажылгыкыы менде чок, лирика бижип чорур болгаш, хуудаа билгеним ындыг. «Үгер сылдыс саарында базып каан дег ымыиг кудуңну кана, кайы чыгыга көрген кижи боор мен?»— деп өске бир сонетти номчааш, бодап бээр сен. Чурумалдың чаражы, тодаргайы — эскериичел чорукту түңнели. Ол—амгы үениң эостехниктиг чуруму—бирка—ылгавыр демдек эвес, а ым—тыва улустуң база бир уран-мергежилиң демдээ болдур эвес бе! «Тайга черниң ногаан өжүн сактырымга, дааммыл дег сынаар дүргаар селбейгилээш» азы «дүүн чаа-ла хоюг чечек бадып туру» дээн чижектиг чараш овур-хевирлер чүгле авторга эвес, бүгү ниитиниң караанга илдигер —эстетиктиг чурумал-дыр. Ындыг тывышкыннар чыындыда эвээш чок.

Чогаалчы чоннуң сеткил-бодалын илередири улусчу болуру-биле үнелиг. «Кара-кара шивилерниң баштарындан чиңгир көк дээр улам чоорту дештип олур, чидиг үнүг улар кужун киштептиншаан, хадымыраан аас эртен моорлап кел чор» («Кузээвстиң шиилери») дээн одуругларын номчупкаш, Мүгүрнуң Кара-Хажыга азы Каргының Тоолайлыгга болгулаар даң хаязын сактып кээр болдуң. Автор биле мен аңгы-аңгы черлерге төрүттүнген-даа болза, төрээн чериниң чурумалдары, кижилер, оон ажыл-херээ, аажы-чаңы «Кавказ шүлүктери», «Моңгуш-Тайга чурумалдары», «Хемчиктиң чаа чинчилери» деп бөлүк шүлүктерге тодаргай илереттинген-дир. «Сагыы мыншапан ховуу бар бе, сагыш мыншаар чүве бар бе?» деп бурунгу ырда мышкаш, «Барлык-ховуу» деп шүлүк төрээн чериниң делгемнерин сагындырып келир болзу.

Чораан черинге К. Черлиг-оол дилеп, тып чорур шүлүкчү-дүр эвесе деп бодал үстүнде болгаш өске-даа шүлүктеринден көстүр-дүр. Лирика шүлүкчүлериниң сөс талазы-биле эвес, а бодал талазы-биле тереңдештирер, ындыг боорда, чүгле салым-чаяанныг, бот-боттарын катаптавас шүлүкчүлерни кайгааштырар дээш бодалымны манаа онзалап айтыксадым.

«Дарийга дег чараш угба», «Имистелбес Шива бурган» бүттүлге аадар-хүндүлүг Индира Гандиниң, оон чурту-биле ижий улустуң кайгамчык чоншуул, уян сеткилдиг, гуманныг бүдүжүн К. Черлиг-оол эң-не бедик сөстер-биле алгаан.

Кезик-чамдыын кеге-бута
болу беран,
Херел чырыын Алдын-Доос
вет, чаттылып тур.
Кеми чокка хора салбайн
чоруңар деп,
Кеди-буни Тайбың херээ
кылып чордуң.

Тайбың херээ! Ийет, ол дээш туржуп, дайынны чавырып-даа турар бис. «Частышкын», «Конгрессче үнүм» деп шүлүктер чогум-на ол бодал, чүткүлге чагырткан. Амгы үеде тайбың дугайында шүлүкчүнүң кышкызы— чоннуң күзел сорүү, үнү, кыйгызы — улусчу дипломатия деп турар чүвенис ол. А Твардовский үгер-бөө аксын дедир тударын «Василий Теркининде» кыйгырган болгай. А Куулар Черлиг-оол ол бодалды бодунуу, улусчузу-биле: «Дедир сүзүп ая болуйн!» деп сөстер-биле уран илередип турар. Чүге дизе авторнуң көңгүр шын түңнел тураары-биле алыры: «Першингиң дээрлм деп ылгаар бис». Кижи төрелгетенниң дириг чурттаар үнер аргазы — Тайбың. Найырал. Интернационализм — оон өске орук чок. Мен база оларны алгап чорур болгаш, бо тема сеткилимге чоок болгаш билдингир.

Эскертиимес эртемчейин хары утда бөле-хаара тудуптер арган бар эвес, чыындыда шүлүктер хөй. Оларда кошкаш кыйны берген черлер база бар. Чүгле ол дээш, чамдык «алгыжы критиктер» ышкаш, авторнуң бүдүглүг чогаалын чаңгыс тыныш-биле хөме шаап каар чаңчыл менде чок. Ол четпестерин К. Ч. Черлиг-оол боду-ла эскерип каар, эдип хоштээр алыр үе оон мурнунда. Чоруу чогун, чолу бүдүн-ле турар болзун! «Даң хаязы» улам херелдээлезин!

Салчак МОЛДУРГА.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 2-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35 — «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. 10.55 — Медээлер. 11.05— 11.35— Совет ыры концерти. 15.30—Медээлер. 15.45 —Молдавияның телевидениезиниң программазы. 16.50 — Горькийниң сценазында совет балет. 17.15— «Агроүлетпүрнүң ажыл-херектери болгаш сагыш салышкыннары». 17.55— Архитектура тураскаалдарында музыка. 18.25— Мультфильм. 18.45—Бөгүн делегейде. 19.05— «Теңгиз оннукторин уткуп тур». Казахстанда аныяктар фестивалының дугайында. 19.45 — Поэзия минуталары. 19.50 — «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 —Чүтүла объектив. Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.25 — Бөгүн делегейде. 22.35 — 23.40 .— «Влтава кырында пантомима».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 —О. Тактакишвили. «Церетелиниң ырлары-биле». Концерт. 9.00— «Россияга эргим аттар». «Карамзинниң маадырлыг чоруу». 9.20— Француз дылы. 9.50 — Мультфильмнер. «Эң биче гном». 1-4 үндүрүлгелери. 10.30— Француз дыл. 11.00 — Уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнерниң баштайгы көргүзүү. «Капитан», «Дургаар шокар арым». «Ыяш ханызында от». 12.10 — «Сээ сонуургалдарың орамы». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.35— «Июнь 31». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.40— Медээлер. 13.50— «Оттуг оруктар». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 14.55— 16.05 — Шүлүкчү А. Дементьев-биле ужуражылга. 18.05— Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15— Док. фильм. 18.35 — «Үежи». Комсомолчу аныяктарның «Самбажык» деп спортчу клубунуң кежигүннери-биле ужуражылга. 19.15 —«Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Мал чеми белеткелиниң хүн демдеглели». «XIX партконференцияның шиитпирлери — амыдыралга». 19.45—Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—«...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 21.00— «Үе». 21.35 — «Квартет». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.50 —23.15 — «Александр Вампилов». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.15 — Ритмиг гимнастика. 18.45 — Ая. Александров. Концерт. 19.00— «9-ку студия». 20.00 — 20.15 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

АВГУСТ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Нью-Дели Таймс» 9.20, 12.00, 14.50, 17.40, 20.30. Биче залга: «Чёрный монах» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.40, 12.40. «Короткие руки» 11.00, 14.00. «Всё побеждает любовь» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник 10.00, «Моя прекрасная леди» 15.00, 18.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к-б: «Любовники моей мамы» 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцор диско» 15.00, 17.40, 20.10 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Прощай, шпана замоскворецкая» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

НОМЧУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Эргим номчукчу! «Шын» солунну чагыдып алыры уламчылап турар. Чагыдылганы «Союзпечать» агентстволарынга, почта салбырларынга, ажылдап азы өөренип турар черлериниң аайы-биле хөй-ниити тарадыкчыларынга кылдырып ап болур. Чагыдылганы кызыгаар чок хүлээп алыр. Бир эвес чагыдылганар хуусаазы төне берген болза, ону улаштыр чагыдып алырын сагындырып тур бис.

БУРУУЗУН МИННИП ТУР

Бо чылдың февраль 6-да «Шын» солунга «Канчап эки жидериил?» деп эге-биле парлаттынган чагаалар дончулалында Чадааның районнуң төп эмнелгезиниң ажылынга хамаарыштыр чамдык авторларның шүгүмчүлелдиг чагаалары киирген турган.

Район эмнелгезиниң кол эмчизиниң эмнээкчии талазы-биле оралакчызы Светлана Ырышова Сарыгларның адынга мында болган шүгүмчүлел бадыткаттынмаан. Ол эмчиде кижилер ылгаар чаң бар деп редакцияже чагаа бижээн, Зоя Куулар деп ат салган автор сеелүнде тывылбаан. Ынчангаш «Шын» солун редакциязы С. Ы. Сарыгларның мурнунга буруузун миннип тур.

Чагаада фактыларны хынаан албайн, дончулалга киирген дээш чагаа килдизиниң эргелекчизи Н. Ооржакты шыңгыы сагындырган.

агаар

Бөгүн республикага бүргеп, аязыр, чамдык районнарга дымырадыр чаар. Хаттың дүргези секундада 8—13 метр чедер. Агаарның температуразы дүне 11—16, хүндүс 25—30 градус чылыыр.

Кызылга бүлүттээр, чагбас. Хаттың дүргени секундада 8—13 метр чедер. Агаарның температуразы дүне 14—16, хүндүс 28—30 градус чылыг болур.

КЫЗЫЛЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

1988 чылдың август 5-те 8 шактан 13 шакка чедир улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүскомунуң план комиссиязының даргазы Светлана Николаевна Сапова-биле чонга ачы-дуза чедирилгезиниң айтырыгларының талазы-биле 2-31-63 телефон дамчыштыр дорт харылзажып болур.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдылганың ажылының республика эртем-методиктиг төвү база Тыва АССР-ниң музыка ниитилели «Хөөмей» фестивальдың республика конкурузун эрттирерин чарлап тур.

Конкурс 1988 чылдың август 13-14 хүннеринде Кызылга болур. Аңаа республиканың районнарында хөөмейжи-сыгытчылар болгаш чалаттырган кижилер киржир.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Адресивис: 467000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, сосиал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 8-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 160. ТС—00651.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 179 (13779) | 1988 чылдың август 3, среда | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 копеек.

МОСКВАЧЫЛАР, ЭР-ХЕЙЛЕР!

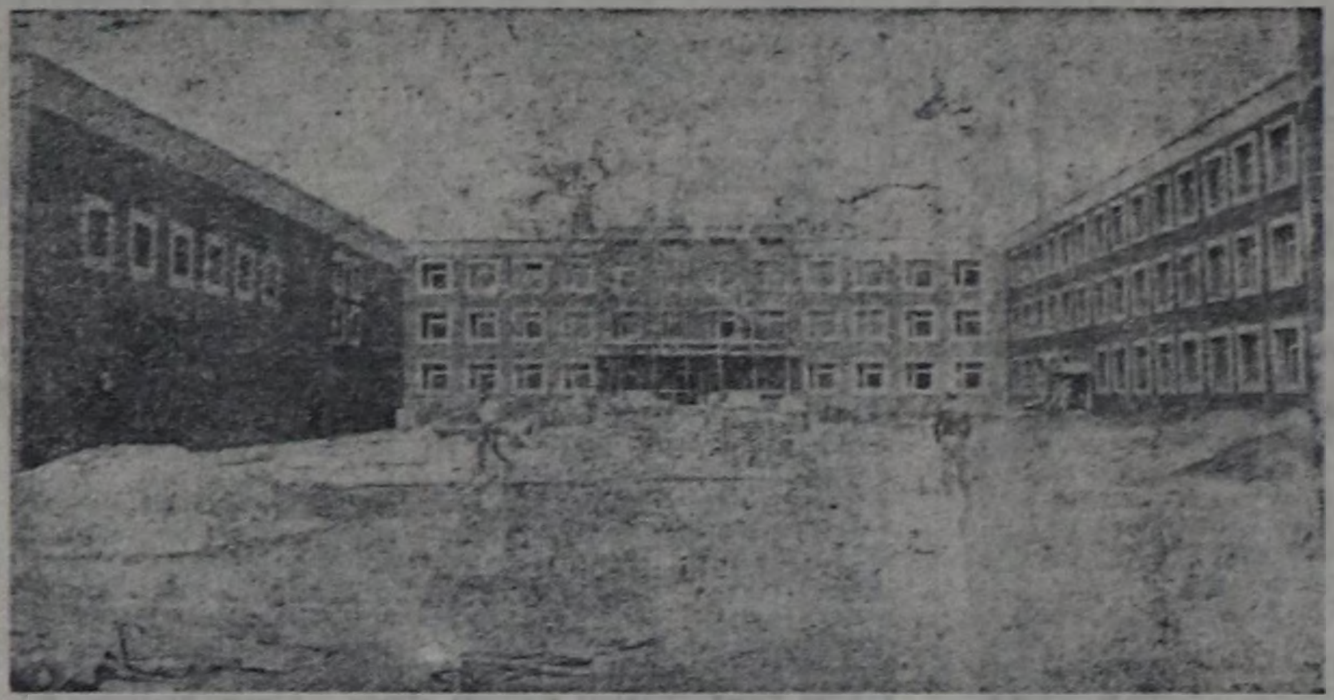

— Чаа туттунган, делгем, чырык бо школага сентябрь бирде 1176 өөреникчи өөренип эгелээр. Ынчангаш бичии уругларывыс мурнунга эгениг болбазы-биле бо школаны дүрген темп-биле эки шынарлыг тудуп турарывыс бо-дур, ийин — деп, бисте шефтеп турар москвачылар чугаалап турдулар. Санниг хонуктар шууужуп эрте бээр, школаларга чаа өөредилге чылы эгелээр.

Найыралдың дыңзыг холун сунуп, аныяк Тываныстың социал хөгжүлдезинге улуг үлүг киирип келген москвачылар шынап-ла, эрес-кежээ, ажылгыр-даа улус. Олар моон мурнунда бо чаа школаның чанында уруглар садын база-ла эки шынарлыг туткаш, хуусаа бетинде ажыглаалга киирип, кызымчыларны өөрту.

Тудуг нормазын ёзугаар москвачылар бо школаны 1989 чылдың июль айда ажыглаалга киирер ужурлуг турган. Ааллы тудугжуларывые эртен даң бажындан кежээ орайга чедир ажылдап, ажыл шагын уззадып турган, тудугжуң темпизин дүргедеткен. Олар чамдык хүннерде 12 шак иштинде ажылдапкан болгулаар. Ажыл шагын узадып турган, школаны эрте ажыглаалга киирер деп коллективтиң бүгү кежигүннери шиитпирлээн.

Олар эткен сөзүнге ээ боор, кызымак ажылдап келгениниң түңнелинде школаны ажыглаалга киирер хуусаазын кызырып, бараан бээр иин бурунгаар дүжааш, ажыглаалга киирер аргалыг болганы ол.

— Школа тудуу адакталып, удавас өөреникчилер өөренип эгелээрринге белен апар чыдар мыжажыл — деп, Ленинниң комсомол шаңналының лауреады, бригадир Петр Васильевич Коноваловтан сонуургап айтырарывыска:

— Иштики шевергел ажылдарын ай бурунгаар-ла доозуп алган бис. Ам колдуунда-ла чагайжылгааныңгы ажылдары арткан. Ону кылып тур бис. Спорт шөлүн асфальтылаар, маңнаар оруктар кылыр, школа мурнунга калбак плиталар салыр, мыш тарып олуртур дээш кылыр ажылдар ам-даа бар. Иштики үүрмек ажылдар база тыптып кээр чүве-дир. Ону удур-ла кылып турар бис. Аныяк Тыва республиканың найысылалы Кызылдың школачыларынга бистиң белээвис ол-ла ыйлаан. Моон артык белекти кижи кайын тывар. Бо ажылдап келген каш чылдарывыс иштинде тыва чоннуң аажы-чаңын-даа эки биле бердивис. Хүндүлүг чаа чоннуң дур. Аал-оранывысче чана-даа бергеш, Тыва чуртун кайын уттур ийик бис — дээш, Петр Васильевич хүлүмзүрүп кааш, өөрүм мапай берди, меңдаа поруптайн дээш. Тудугжу өөрүнүң аразынче базып чорупту.

Тудугжуларның чедишкиниг ажылдаарынга тудуг материалдары болгаш механизмнер-биле хандырылганы үзүктелиишкин чок кылдыр органызастааны улуг идиглиг болган. Тудуг материалдары хол чедер черде белен боорга, ажылдаарга безин чиик, үүле бүдүнгүр бооруп москвачы-тудугжулар чугаалап турду.

Москвачыларның тудуп дооскан, ажыглаалга киирип турар школазы шынап-ла тудган чараш школа. Эге класс өөреникчилериниң эштириктер өөредир бассейнниг. Школа реформазының идиин үндүргени амгы үениң эң чугула негелделеринге дүүжүп турар школа-дыр дээрзин тудугжулар эки билип турар. Школаны эки шынарлыг, дүрген тудуп доозарынга комплекстиг бригаданың бүгү кежигүннери тептиг үлүг киирип келген. Ынчалза-даа тергииннерниң тергииннери маңаа адап болуу. Бызаңчы-бетонщик Рафаиль Акчюрин, дашчы Андрей Соломатин, шевергелчилер Анна Бодаева, Людмила Лосева, тракторист Борис Осмушкин, сантехниктер Алексей Миронов, Геннадий Трушин дээш өөн-даа өскелерин маңаа адап болур.

Чаа туттунган школага ажылдаар башкылар коллективи маңаа өөренир өөреникчилер бо хүннерде боттарының класстарын арыглап, аштап, стол, сандайларны киирип эгелей берген.

Чылдың баштайгы чартыында социалистиг чарыштың түңнелдери болгаш СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчиир чорук Кызыл тугу, дипломну болгаш акша шаңналы-биле шаңнаткан № 5 «Мособлтуд» трестиң Тывада боторулга-чарылгалыг участогунуң тудугжуларының чаа школаны «Тудугжу хүнүнде дужаап бээр бис» дээн сөзү-биле бо чүүлдү доостувус.

Маңай-оол ОЮН.

ЧУРУКТАРДА: удавас ажыглаалга кирер чаа школаның ниити хевири. Шевергелчин Клавдия Корнеева.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

МАЛГА ЧЕТЧИР ЧЕМНЕРНИ БЕЛЕТКЭЭР

НОГААН АЖААЛДА

Мал чеминиң белеткелиниң август 2-де медээзи (тонна)

Районнар	1	2	3	4	5
Бай-Тайга	16000	1013	6.3		
Барыын-Хемчик	16000	2238	14.0	2604	63.1
Сүт-Хөл	15400	1717	11.1		
Мөңгүн-Тайга	3900	337	8.6		
Чөөн-Хемчик	14000	3709	26.4	1868	9.8
Өвүр	11900	1076	9.0		
Улуг-Хем	28000	6172	22.0	793	6.2
Таңды	21000	5396	25.6	7559	19.0
Эрзин	22700	1932	8.0		
Тес-Хем	17000	4060	24.0	463	6.0
Каа-Хем	15900	4653	29.2	5637	30.6
Кызыл	19100	3019	16.0	3409	52.4
Тожу	7600	422	5.5		
Бии-Хем	15500	3012	19.4	927	6.6
Ниити республика	224000	38656	17.2	23554	18.9

Тайылбыр: 1—ниити план, 2—сигенниң планын күүседиишкини, 3—сигенниң хуузу, 4—салдынган сенаж, 5—хуузу.

АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛАЗА

Мал чеминиң белеткели эгелээнден бээр элээн үе эрте берди. Август эгезинде медээ-биле алырга, бистиң Тожу район республикада эң сөөлгү черни эзелеп турар. Ол чер чурттуг кижи ону солун арынындан номчуп орарга, дарында-даа эпчок, ыяднычыг-даа.

Оон чылдаганы органызастырылгада чок чорукта деп дорт чугаалаар херек. Сигенниң сериглер кыржынга ол-шыгы биле сараттаарын, долгап азарын чүге кылып болбазыл? Ол ышкаш сенаж, силос салырын мынчага чедир эгелевээнин чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Эрги сиген шөлдеринге туругулаан эки сериглер, чер болганынга белеткээн белен силос оңгарлары ам шупту эргижирел ургелалээн. дүтлалгылаан боор-дур.

Тожунуң девискээринде ам бо хүннерде сиген кезилдезинде эн-не эвээш дээрге 200 хире кижи ажылдап турар. Чаыс-чаашкын дээш олурарының оңнунга ынча хөй кижиниң бирээзи-ле хүнде 50—100-даа килограмм сиген хоолгаар болза ол дээрге хүнде-ле 10—20 тонна сиген-дир. Силос, сенаж дугайында чугаалаандаа херек чок, чүге дээрге ону хүн бүрү чүс-чүс тонназы биле белеткеп болурунуң арга-куруларлары бар.

Эрткен кыштың март айдала сиген, силос курлаары совхозтарга төнген. Оон урмуу-биле хөй мал өлүп хорааи. Малдан алыр чугула продукцияларнч эът, дук, сүт чедир алдынмаан. Совхозтар удуртукчулары ол бүгүнү уттур чай бызбазннар. Ол хиреде мал чемиңнц белеткелиниң дугайында хуралдарны район, совхоз чемчээлн биле чежени эрттирбээн дээр! Ыңчалза-даа түннел чок. Эрткен чылын ол-ла айтырыг дугайында «Хоозун чугаа хоралыг» деп бир совхоз ажылдының солунга бижип-даа турду ийин. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының негелдезин ёзугаар сиген ажыл-херектерже тодаргай шилчилерин удуртуп баштаар эмтер кичээнгейге алза эки-дир. Ам кол-ла чүве — бар-ла аргаларны долузу-биле ажыглаар, бүгү-ле кичээ мал чеминиң белеткелинче кээрлээрн чутула.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.

СӨЗҮНГЕ ЭЭ БОЛУРЛАР

Тере-Хөлдүң мурнуу талазында, Сукпак баар улуг оруг-биле чоруп орувуста, оң талазында сараттаң, хепээннеп каан сигеннер-ле хөй. Оон чоогунда майгыннар, чыскаай тургускулаан тракторлар.

Чеде бээривиске, Эрзинниң лесничество чериниң ажылдакчыларының мал чеминиң белеткелинде ажылдап турар сиген бригадазының товуу болду. Оларның ол кылып каан ажылдарын көргеш, шынап-ла, эки ажылдап турар деп чүве каракка көсү.

Бригаданы үр чылдарда арга даамалынга ажылдап келген Дугур Дамираевич Додук удуртуп турар.

— Бис маңаа июль айның 7-де келдивис. Улустуң чугаазындан дыңнаарга, бо чылын оът-сигенниң үнгени чер албас. Херек кырында мындыг эвес, харын эрткен чылдан эки үнген-дир — дээш, кезек чериниң сигенин кылаштап чораан көргүстү. Шынап-ла, ховуу сигенниң үнгенин магадап көрдүвүс.

Оон ол чугаазын уламчылады:

— Биске, хире-чергевис-биле, техникавыс-даа, кижи вужугдаа четчир. Чайгы дыштанылгазында дыштанып турган өөреникчи оолдарывысты немей ап алдывыс. 3 трактор, сиген кезер ийи, бөлер ийи машиналыг бис. Ховуу сигени кургаачал болгаш ажылга шоолуг-ла шаптык катпас-тыр — деп, ол чугаазын доосту.

Ында трактористер Сергей Кыргыс, Владимир Люндуп, Виктор Белчээ олар сигенни кестирбишаая, удур бөлдүрүп турарлар.

Дугур Дамираевичиниң ховуу сигени кургаачал дээни ышкаш сиген кезер машинаның соонга улаштыр бөлер машиналарны коңнаш, хары угда кестирбишаан, бөлдүрүп турар. Ол база эки арга-дыр. Шак ынчаар ажылдаарга, кызар-даар материалдарга-даа камналгадыр.

Ында сараат салыкчылары Лзмажап Кендев, Чамзы Комбу-Сюрюн, Аркадий Канзай олар эки ажылдап турарлар. Хепээннекчилер Аяс Комбу-Сюрюн, Шолбан Додук, Роман Шойзуп, Бады Мөңге оларның ажылы база мактадыг.

Ажылдап турарларының чугаазы-биле алырга, белеткээн сигенни моон мурнунда чылдарда кыштагларга чүдүрүп чедиргеш, сараттап, хүлээдип бериң турган. Ам бо чылын ынчаар кылыр дээрге, совхозтуң удуртукчулары маңаа кедбес дээрзин олар чугаалаар болдулар.

Олар эъш-чем-биле боттары хандыртынып турарлар. Чүгле берге айтырыг чигир дээрзин хомудаар болдулар.

Ол коллективтиң мурнунда кылыр ужурлуг ажыл улуг. Эрзин кедээ Совединиң айтышкынын ёзугаар ол организация Ленин аттыг совхозка шеф дузазын көргүзүп, 110 тонна сигенни белеткеп бээр ужурлуг. Олар ам бо хүннерде планының 50 хуузун ажыргаи. Ынчангаш олар чүгле берген даалгазын күүседир-биле кызыгаарланмайн, оон-даа хөйнү немей кылырын хүлээнип турар. Олар сөзүнге ээ болурунга бүзүреллиг бис.

Николай ДАЖИНМАЯ.
(«Шынның» корр.).

АЛААКТА СИГЕНЧИЛЕР

Бора-Тайга суурнуң адаанда ол бүлүнге сиген белеткээринге Сүүр-оол Мөнгүштүка ынак. Аваа келгеш, ол каас-шиник бойдуска таалап шуут-ла дыштаны бээр. Ынчангаш хамык малчын өөрүн мурнай оон сигеннеп эгелээринин чылдаганы-даа ында.

— Бригаданың малчыннары ие-бүле бүрүзү-ле 24—25 тонна сиген белеткээр хүлээгелиг. Чылдың-на мындыг бис. Ие-бүле бүрүзү сигеннээр шөлдүг, ону бат бурунгаар аштап, арыглап алыр бис — деп, Сүүр-оол Конзаевич чугаалады. Чогум бригаданың улузу чаңгыс черге турунтар дээрге, сиген кезер шөлдери аңгы-аңгы болгаш таарышпас. Ынчангаш хойжулар боттарының хоргул-терели улузу, ажы-төлүн эвилелдеп алгаш, тус-тузунда сигеннеп турар.

Сүүр-оол Конзаевич бо чылын оглу студент Акимни төрелдериниң оолдары Маадыр-оолду, Эликти. Эликти эвилелдеп алган сигеннеп турар.

С. К. Монгуш «Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырында Чечектиг бригадазының хоочун хойжуларының бирээзи. Бо чылын төрүүр чүс хуман хойга оңаштыр 84 хураганны камгалап алган, ооң ээде көрдүнгениниң артыкка доруктурган, совхозунга дужааган. Дужааганы хураганнарының бирээзин 21 килограмм чедир өстүргеш дужаарын кергээзинде айыткан. А херек кырында ортумаа-биле 25—26 килограмм четкен.

Мал чеми четчир боорга мындыг, Сүүр-оол Конзаевичиниң бо чылын ында сигенни белеткээр сеп деп кым-даа албадаваан. Ол уктуттуң четпээн келгенин көрүп тайтаалап турган, бригадазындан баштай-ла сигеннеп киргеннериниң бирээзи болган. Совхозта мал чеми белеткээриниң шалыпчы айы чорул турар. А. С. Монгуш мал чеми белеткээр хүн бүрү шалыпчы. Ынчангаш ол суурда чамдык сигенчилер дег, кежээкиниң 6-7 шак чеде бээрге-ле чана бербес, ыяап-ла орайга чедир ажылдаар. Аяс хүннер турда, ону ажыглаар.

Ол бодунуң звенозу-биле ам алаактың хөй кезиин сараттап алган. Кургаан сигенни кыштаанга чедирер, совхозу анаа автомашинаны бээр Амдызында сараттарны кажаалап ап турар. Звенонуң белеткээни сиген шынарлыг, чүге дээрге ону үр чыттырбаан, кезип, кай-бир хоорганда-ла боттар. Кандыг-даа ажылга шынар херек.

Седен ХЕРТЕК.

ССРЭ-ГЕ ХУРАЛДАРНЫ, МИТИНГИЛЕРНИ, КУДУМЧУ ЧЫСКААЛДАРЫН БОЛГАШ ДЕМОНСТРАЦИЯЛАРНЫ ЭРТТИРЕРИНИҢ ЧУРУМУНУҢ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Чоннуң эрге-ажыктарынга дүүштүр база социалистиг тургузугну быжыглаар болгаш хөгжүдер сорулга-биле хуралдарның, митингилерниң, кудумчу чыскаалдарының болгаш демонстрацияларның хостуг болуруң ССРЭ Конституциязы ССРЭ хамаатыларынга магадылап турар. Политиктиг бо хосталгаларның боттанышкынын хөй-ниити бажыңнарын, кудумчуларны, шөлдерни болгаш өске-даа черлерни ажылчы чоннарга, оларның организацияларынга бээри-биле хандырар.

Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны органызастаарының болгаш эрттирериниң чурумун таарыштырары-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Хуралды, митингини, кудумчу чыскаалын азы демонстрацияны эрттирериниң дугайында билдириишкинни улус депутаттарының Совединиң тус черде чогуур күүседикчи комитединге киирер.

Хуралды, митингини, кудумчу чыскаалын азы демонстрацияны эрттирер дугайында билдириишкинни бүдүрүлгелерниң күш-ажылчы коллективтериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының, кооператив организарының болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының бот-тывыштыр хөй-ниити органнарының болгаш хамаатыларның чамдык бөлүктериниң төлээлекчилери болур, он сес хар четкен хамаатылар киирип болур.

2. Хуралды, митингини, кудумчу чыскаалын азы демонстрацияны эрттирериниң дугайында билдириишкинни оларны эрттирериниң айыткан хүнге чедир он хонук бурунгаар бижимел-биле киирер. Эрттирер ажылдарының сорулгазын, хевирин, эрттирер черин азы шимчээшкинниң маршруттарын, оон эгелээр болгаш төнер шактарын, киржир кижилерниң санын, төлээлекчи кижилерниң (органызакчыларының) фамилияларын, аттарын, адазының аттарын, оларның чурттап база ажылдап (өөренип) турар черин, билдириишкинни бижээн хүнүн билдириишкинге айтыр.

3. Билдириишкинни улус депутаттар Совединиң күүсекчи комитеди көөр болгаш билдириишкинде айыткан хемчеглерни эрттирериниң беш хүннен орай эвес хуусаада хүлээп алган шиитпирниң дугайын төлээлекчи кижилерге (органызакчыларга) дыңнадыр. Эргежок чугула апарган таварылгада күүсекчи комитет хемчеглерни эрттирер өске үе-шакты болгаш черни билдириишкинни киирген кижилерге саналдаар эргелиг. Ындыг шиитпирни үстүнде турар күүсекчи болгаш айтыышкын бээр органга ам кыштыг боор турар хоойлужудулгада айыткан чурумну ёзугаар хомудап болур.

Улус депутаттарының Советтериниң күүсекчи комитеттери хуралды, митингини, кудумчу чыскаалын азы демонстрацияны эрттирериниге эргежок чугула байдалдарны хандырар.

4. Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны билдириишкинде айыткан сорулгаларга дүүштүр, а ол ышкаш чогуур хуусаазында болгаш айыткан черлеринге эрттирер.

Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын, демонстрацияларны эрттирип турар үеде төлээлекчи кижилер (органызакчылар), а ол ышкаш өске-даа киржикчилер совет хоойлуларны, хөй-ниитиниң корум-чурумун сагыыр хулээлгелиг. Киржикчилер боо-чепсекти, а ол ышкаш кижилерниң амыдыралынга болгаш кадыкшылга, күрүнеге, хөй-ниити организацияларынга болгаш хамаатыларга материалдыг когарал чедирип болгу дег тускай белеткээн азы таарыштырган чүүлдерни бодунга ап чоруурун хоруур.

5. Күрүне болгаш хөй-ниити организациялары, албан-дужаалдыг кижилер, а ол ышкаш хамаатылар доктааткан чурумну сагып эрттирген хуралдарга, митингилерге, кудумчуларга чыскаалдарга болгаш демонстрацияларга шаптык кадар эрге чок.

6. Бир эвес оларны эрттирериниң сорулгазы ССРЭ Конституциязынга, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Конституцияларынга удур болур болза азы хөй-ниитиниң корум-чурумунга болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруунга кыжаныглыг болур болза улус депутаттар Совединиң күүсекчи комитеди хуралдарны, митингилерни, кудумчуларга чыскаалдарын азы демонстрацияларны эрттирерин хоруур.

7. Бир эвес билдириишкин киирбээн азы хоруур дугайында шиитпир үндүрген болза, а ол ышкаш, бо Чарлыктың 6-гы чүүлүнде көрдүнген чурумну оларны эрттирериниң үезинде хажытканда, хамаатыларның амыдыралынга болгаш кадыкшылга оваадыг байдалды тургусканда, хөй-ниитиниң корум-чурумун хажытканда эрге-чагырга органнарының төлээлериниң негелдези ёзугаар хуралдарны, митингилерни, кудумчуларга чыскаалдарны, демонстрацияларны соксадыр ужурлуг.

8. Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын, демонстрацияларны эрттирериниң доктааткан чурумун хажыткан кижилер ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар харысалганы хүлээр.

Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын, демонстрацияларны эрттирип турар үеде чедирген материалдыг хоражаны оон киржикчилеро күрүнеге, кооператив азы хөй-ниити организацияларынга база хамаатыларга чедирер болза, хоойлуда айыткан чурумну ёзугаар катап эгиттирип төледир.

9. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнары, крайларның, областарның, округтарның, районнарның болгаш хоорайларның улус депутаттарының Советтери эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Конституцияларынга үндезилээн база бо Чарлыктың негелделеринге дүүштүр чер-черниң байдалдарын барымдаалап, хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалын, демонстрацияларны эрттирериниң чурумунга немелдени киирип болур.

10. Хуралдарны, митингилерни органызастаарының болгаш эрттирериниң бо Чарлыкта доктааткан чурумну Хоойлута, оларның Уставынга болгаш дүрүмүнге дүүштүр кууажылчы коллективтериниң болгаш хөй-ниити организацияларының эрттирер хуралдарынга, митингилеринге хамаарышпас.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы
А. ГРОМЫКО.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары
Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың июль 28.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму «ССРЭ-ге хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны органызастаарының база эрттирериниң чурумунуң дугайында» Чарлыкты июль 28-те үндүрген. (Чарлыкты «Известия» солунда парлаан).

Бо Чарлыкка дүүштүр, а ол ышкаш массалыг хемчеглерни боттандырар үеде хөй-ниитиниң корум-чурумун хандырар, хамаатыларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар сорулга-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1988 чылдың июль 29-та «Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны органызастаарының база эрттирериниң доктааткан чурумун хажытканы дээш харысалга дугайында» Чарлыкты хүлээп алган.

Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны органызастаарының азы эрттирериниң чурумун хажытканы дээш сагындырыг азы үш чүс рубль чедир торгаар административтиг харысалганы оназрын Чарлыкта доктааткан. Чамдык таварылгаларда, бир эвес херектиң ужурунга болгаш корум-чурум хажыдыкчызының байдалынга хамаарыштыр бо хемчеглерни ажыглаары четпес деп санаар болза, административтиг он беш хонук чедир тудуп хоруур харысалганы оназрын көрген.

Административтиг хемчег көргүскениниң соонда чыл дургузунда мындыг херекти катап үүлгедир болза хуралдың, митингиниң, кудумчу чыскаалының, демонстрацияның органызакчыларын бир муң рубль чедир торгаарын азы ажыл төлевириниң чээрби хуузун тырттынмаан, бирден ийи ай чедир хуусаада эдип чазаар ажылга шиидерин азы административтиг он беш хонук чедир тудуп хорутаарын көрген.

Административтиг хемчеглер көргүскениниң соонда хурал, митинг, кудумчу чыскаалы азы демонстрация органызакчызы хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны органызастаарының азы эрттирериниң доктааткан чурумун хажытканы дээш база шак-ла мындыг хоойлу хажыдыышкыннары дээш эки алды ай чедир хуусаада хосталгазын казырып азы бир чыл чедир хуусаада эдип чазаар ажылга шиидерин азы ийи муң рубль чедир торгаарын көрген.

Корум-чурум хажыдыкчызын тударының, чурум ээрежиниң дугайында административтиг протоколду тургузарының база мындыг херектерни улус судьязының көрүүрүнгэ чурумун Чарлыкта тодарадкан. Административтиг хемчег көргүзер дугайында доктаал үндүрер үеде корум-чурум хажыдыкчызы ук чериниң чурттакчызы эвес болза судья корум-чурум үрелгиишкини оон уңуп чоруурун хүлээдир эргелиг. Судьяның бо шиитпирин күүседиринге холбашкан чарыгдалдарны хоойлуда айыткан чурумну ёзугаар тырттырын алыр.

Административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының дугайында РСФСР-ниң Кодекизинге болгаш РСФСР-ниң Кеземче херээниң Кодекизинге чогуур өскерилгелерин болгаш немелделерин Чарлык ёзугаар киирер.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА БОЛГАШ ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

«ССРЭ-де кооперация дугайында» Хоойлуну хүлээп алганы-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1988 чылдың март 14-те үндүрген Чарлыының продукция бүдүрериниң, сайгарарының болгаш ачы-дуза чедирериниң талазы-биле кооперативтер кежигүннериниң орулгаларынга үндүрүг оназр, а ол ышкаш мындыг кооперативтерде дугуржулга болгаш керээ ёзугаар ажылдап турар хамаатыларның ажыл төлевиринге хамаарышкан чүүлдерин күш чок болдурганың ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң бо чылдың июль 29-та хүлээп алган доктаалында айыткан. Оон-биле кады кооперативтерниң орулгаларынга үндүрүг оназр дугайында болгаш оларның күрүне-биле харылзааларының өске-даа айтырыгларының талазы-биле хоойлужудулгага актыгының төлевилелин белеткээрин ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дааскан.

Бүдүрүлге болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң кооперативтериниң, кедээ ажыл-агый кооперативтериниң (колхозтардан аңгыда) кежигүннериниң база оларда ажылдап турар кижилерниң орулгаарынга үндүрүг оназрының чаа чурумну үнгүже чедир, 1988 чылдың июль айында оларның алган орулгаларындан оларга ажылчыннарга болгаш албан-хаакчыларга доктааткан үндүрүгнүң хемчээлин оназр.

Бүдүрүлге болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң кооперативтериниң база кедээ ажыл-агый кооперативтериниң (колхозтардан аңгыда) орулгаларынга үндүрүг оназр дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалында кооперативтерниң ол хевирлериниң орулгаларынга үндүрүгнү ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың февраль 5-те хүлээп алганы «Чоннуң херегдел бараанның бүдүрер талазы-биле кооперативтерни тургузар дугайында» доктаалында көрдүнген чурум болгаш хемчээл ёзугаар оназрын көрүп турар. Ол чурум ёзугаар кооперативтер тургустунганының бирги чылында боттарының орулгаларының 2-3 хуузун, ийиги чылында дургузунда 3-5 хуузун, а дараазында чылдарда 10 хуузун тырттырар. Айыткан хемчээлдерге үндүрүгнүң тодаргай ставкаларын кооперативтер Уставын регистрастап турар улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнары тодарадыр.

ЧЫЛДЫ ЧЕДИИШКИННИГ ДООЗАР

Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының 1988 чылдың бирги чартыында күүселдезиниң түңнелдериниң дугайында Статистиканың республика эргелелиниң

ДЫҢНАДЫЫ

Республиканың ажылчы чону 1988 чылдың бирги чартыында ниитилел бүдүрүлгезиниң улам мщай хөгжүлдезин хандырган, чоннуң чаагай чорууунуң өзүлдезин чедип алган. 1988 чылдың бирги чартыында экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң кол-кол көргүзүглери мындыг: (1988 чылдың бирги чартыын эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге (хуу-биле):

Үлетпүр продукциязы	106
Күрүнениң капитал салыышкыннарының күзели-биле болгаш бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның акша фондуларындан ажыглалга киргени:	
кол фондулардан	82.4
чурттаалга бажыңнарындан	93.8
Күрүнениң акша-хөреңгизинден болгаш бүдүрүлгелерниң хөгжүдериниң фондуларындан	114.3
Ниити ажыглаалдың транспорту-биле чүък сөөртүлгези	105.1
Күш-ажылдың бүдүрүкчүдүү:	
үлетпүрге	104.8
тудугга	108.8
Ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар саны	100.3
Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ортумак шалыны	102.2
Күрүне болгаш кооператив садыгның үүрмектеп садарының бараан саарылгазы (чогуур өртек-биле)	106.7
Чоннга өртектиг ачы дуза чедирилгези	127.3
Улус ажыл-агыйынга орулга	147.1

Бо чылдың бирги чартыында үлетпүр продукциязының кол өзүлдези күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткенинден чедип алдынган.

Оон-биле чергелештир, чамдык бүдүрүлгелер, организациялар планныг онаалдаларын күүсетпээн. Эрткен чылдың бо үезинде турганындан эвээш сүттү, эътти күрүнеге саткан. Республика ниитизи-биле бараан саарылгазының ниити хемчээлин 2.7 млн. рубльге күүсетпээн. Ниити өөредилге школаларының, уруглар албан черлериниң, кадык камгалалдың болгаш культураның объектилерин тударынга көрдүнген дыка хөй капитал салыышкыннар шиңгээдип алдынмаан.

НИИТИЛЕЛ БҮДҮРҮЛГЕЗИН ИНТЕНСИФИКАСТААРЫ

ЭРТЕМ-ТЕХНИКТИГ ДЕПШИЛГЕ

Ажылдап турар бүдүрүлгелерни эде дерииринге болгаш чаартырынга күрүнениң капитал салыышкыннарындан болгаш бүдүрүлгелерниң акша-хөреңгизинден 13,5 миллион рубльди азы эрткен чылдың бирги чартыындан 9,6 хуузу хейнү чарыгдаан.

Комплекс-механизастаттынган болгаш автоматчыткан дериг-херекселдерни ажыглап кирер талазы-биле чартык чылдың планын республиканың үлетпүр күүсетпээн. Ылаңгыя «Тудуг мезектери» комбинат 14 аңгы дериг-херекселдерниң чүгле 9-ун ажыглаалга киирген. Автосентелге заводу продукцияның 3 чаа хевириниң чүгле 1-ин ажыглап киирген. «Тыва автотранс» каттыжышкын болгаш «Тыва сүт тудуг» трест чаа техниканы болгаш технологияны ажыглаалга киирериниң күрүне планын чедишкинниг күүсеткен.

«Тыва автоорук» эргелелге 2 даалга бердинген турган: «Аңгы-аңгы хевирниң даш материалдарынга үндезилээш, асфальт-бетондан кылган шывыгтарның тургузуу» болгаш «Тус черниң даш материалдарындан орук шывыгтарын тудуп кылыры». Бирги даалганы 84 хуу, ийигизин—чүгле 47 хуу чедирген.

Агроүлетпүркүркомунуң бүдүрүлгелеринге тараа культураларының чаа сорттарын тарыырының, суггаттыг черлерге кодээ ажыл-агый культураларын олуртуру, кодээ ажыл-агый культураларының биологтуг камгалал хевирлерин ажыглаарының талазы-биле даалгаларны берген турган. Ол талазы-биле ажылдар бирги чартык чылда чаңгыс-даа совхозка чоруттунмаан болган.

КУРЛАВЫРЛАР КАМНАЛГАЗЫ

Бо чылдың бирги чартыында материалдыг болгаш чылыдылга-энергетиктиг курлавырлар талазы-биле кол-кол хевирлерге камналга чедип алдынган. Ынчалза-даа социалистиг хүлээлгелерде көрдүнген план ёзугаар нормалардан болгаш камналгадан ажыр чарыгдалдар база болдунган: «Тыва кобальт» комбинат болгаш АТБ-2 котёл-печка одалгазынга, Чадааның СТБ-зи, Туранның СТУ-зу хепти химиктиг арга-биле аштаарының болгаш бүдүүрүнүң фабриказы — электри энергиязының талазы-биле; «Кызылагроүлетпүртранс»-тың № 2 автобаазазы, № 1, 3 АТБ-лер — дизель кывар чүүлдүнүң талазы-биле.

КҮШ-АЖЫЛ КУРЛАВЫРЛАРЫН АЖЫГЛАП ТУРАРЫ

Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, улус ажыл-агыйынга ажылдап турган ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның саны 0,3 хуу хөй болган.

Ажылчын күштүң өзүлдезин (барык-ла 0,4 муң кижини) колдуунда-ла чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелеринче угландырган.

1988 чылдың июль 1-де байдал-биле алырга, республикада бүрүткеттинген 60 кооперативтерниң 49-у ажылдаан. Продукцияны сайгарганындан, өске-даа ажылдардан болгаш ачы-дуза чедиргенин дээш 737,9 муң рубльдиң орулгазын киирип алган. Ажылдакчыларның саны 482, оларның аразында 148 кижи дакпырлан ажылдап турар.

АЖЫЛ-АГЫЙ МЕХАНИЗМИН САЙЗЫРАҢГАЙЖЫДАРЫ

Хөй-хөй бүдүрүлгелерде экономиктиг ажыл идепкейжээн, материалдарны чорудуп бээриниң чуруму быжыгып турар.

Бирги чартык чылда долу бот-орулга-чарыгдалының болгаш бот-акшаланыышкынның байдалдарында ажылдап турар үлетпүр бүдүрүлгелериниң продукцияны чорудуп бээриниң талазы-биле керээлиг хүлээлгелерни күүседип турары 99,9 хуу болган, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 6,8 хуу өскен, 1 миллион рубльдиң пландан ажыр орулгазы алдынган.

Долу бот-орулга-чарыгдалдың болгаш бот-акшаланыышкынның байдалдарында ажылдап турар үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның, тудугнуң болгаш садыгның бүдүрүлгелери болгаш организациялары бирги чартык чылда пландан ажыр 5,6 миллион рубльдиң орулгазын алган.

Ынчалзажок чаа ажыл-агый механизминиң, долу бот-орулга-чарыгдалдың болгаш бот-акшаланыышкынның артык талалары ам-даа долузу-биле ажыглаттынмайн турар. Республиканың долу бот-орулга-чарыгдалга болгаш бот-акшаланыышкынга ажылдап турар үлетпүр бүдүрүлгелери 70 муң рубльдиң продукциязын чедир бербээн. Кызыл-Мажалыктың сүт заводу керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн.

ҮЛЕТПҮР

Бирги чартык чылда продукцияны чорудуп бээриниң талазы-биле күрүне чагыгынга дүүштүр болгаш дорт харылзаалар дамчыштыр херегжикчилер-биле керээлиг хүлээлгелерни күүседиринге чамдык чедишкиннер чедип алдынган. 1987 чылдың бирги чартыында ол хүлээлгелер 99 хуу күүсеттинген турган болза, ам 99,7 хуу болган. Керээлиг хүлээлгелерни күүселдезин бүдүрүлгелерниң 7 хуузу үрээн (эрткен чылдың бирги чартыында 13 хуу турган).

Үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрери 6 хуу өскен. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдези 4,8 хуу болган. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдезинден продукцияның 81,2 хуу өзүлдези чедип алдынган. Үлетпүр продукциязының бир рубльге хамаарыштыр үндүрер чарыгдалы эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 5 хуу кызырылган. Ниити алырының-биле алырга, орулга арбыдаан, план күүселдези чедип алдынган.

Үлетпүрнүң ажылының дугайын аңгы-аңгы министерстволар, эргелелдер, бүдүрүлгелер вайы-биле көргүзерге мындыг (хуу-биле):

(Бирги колонкада —продукцияны чорудуп бээр талазы-биле керээлиг хүлээлгелерниң күүселдези; ийигизинде—чедир бердинмээн продукция (муң рубль); үшкүзүнде —орулга планының күүселдези; дөрткүзүнде— эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү; бешкизинде—продукцияның ниити хемчээли).

«Тыва даг-дугу» комбинат	100	—	152.5	116.5	106.9
«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези	100	—	—	94	107.9
«Тыва кобальт» комбинат	100	—	107.6	115.5	116.2
«Тудуг мезектери» комбинат	100	—	2 катап	118	118.1
«Шагаан-Арыг тудугнуң» ҮБК-зы	100	—	120	104	95.1
«Тыва тудуг материалдары» каттыжышкын	100	—	—	115	110.7
Кызылдың дааранылга фабриказы	100	—	102.9	101.4	108.5
Кызылдың алгы заводу	100	—	—	108.3	104.1
Одаар чүүл министерствозу	100	—	97.4	104.7	103.2
Чурт үлетпүрүнүң министерствозу	100	—	2,1 катап	101.1	113.2
Автосентелге заводу	100	—	110.2	95.3	107.3
Ном үндүрер чер болгаш полиграфия талазы-биле куркомитет	100	—	136.8	106.8	106.3
АССР-ниң Агроүлетпүркүркому	99.5	70	—	94.7	96.8
Тыва сүт агроүлетпүр	97.9	70	—	100.4	94.4
Кызылдың эът комбинады	100	—	—	93.6	92.5
Кызыл-Мажалыктың эът комбинады	100	—	—	83.4	89.8
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкын	100	—	107.7	99.6	103.6
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100	—	146.1	108.5	104.9
Хлеб быжырарының болгаш макарон үлетпүрүнүң эргелели	99.9	4	3.6	107.7	107.4
Ыяш ажыл-агыйының министерствозу	96	133	110.5	91.3	99.2
«Тыва сүт тудугнуң» ДБК заводу	100	—	50	104.4	103.2

Үлетпүрнүң ажылының дугайын 1988 чылдың бирги чартыында районнар болгаш хоорайлар вайы-биле көргүзерге мындыг: (хуу-биле) (бирги колонкада— продукцияны чорудуп бээриниң талазы-биле керээлиг хүлээлгелерниң күүселдези; ийигизинде — керээлиг хүлээлгелерни күүсетпээн бүдүрүлгелерниң ниити саңга хуузу; үшкүзүнде —1987 чылдың бирги чартыынга деңнээрге, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү; дөрткүзүнде— продукцияның ниити хемчээли).

Барыын-Хемчик район	99.6	11.1	105.9	106.8
Ак-Довурак	100	—	107.6	107.9
Чөөн-Хемчик район	100	—	95.4	103.3
Чадаана	100	—	95.4	103.3
Таңды район	100	—	112.9	113.6
Ховү-Аксы	100	—	115.3	115.5
Улуг-Хем район	99.6	25	95.2	103.3
Шагаан-Арыг	99.6	25	95.2	103.3
Бии-Хем район	100	—	100.7	98.9
Туран	100	—	100.7	98.9
Каа-Хем район	100	—	83	103.3
Тес-Хем район	84	50	94.6	90.3
Тожу район	100	—	105.2	108.2
Кызыл район	100	—	112.4	115.7
Кызыл хоорай Совети	100	4.4	105.5	106.3

Продукцияның кол-кол хевирлерин республикада ниитизи-биле бүдүрүп үндүрүп турарын көөрге мындыг: (бирги колонкада — 1988 чылдың бирги чартыында бүдүрүп үндүргени; ийигизинде—план күүсеткен хуузу; үшкүзүнде—1988 чылдың бирги чартыын эрткен чылдыынга деңнээрге (хуу-биле).

Хөмүр-даш, муң тонна	573	111	108
Ыяш белеткели, дыгый муң кубометр	194.5	114	100.3
оон иштинде тудуг ыяжы	170.8	112	100.1
Дилиг материалдары, муң кубометр	61.4	115	96
Мебель, муң рубль	1135	102	110
Культура-амыдырал болгаш ажыл-агый бараанңары, муң рубль	2368	101	121
Тудуг туйбузу, миллион кезек	18.3	100.4	107
Эптээр демир-бетон конструкциялар, кылыглар, муң кубометр	46	104	118
Сорттуг даг-дугу, муң тонна	72	106	106
Хөм идик, муң эжеш	48.3	100.8	90
Кидис идик, муң эжеш	57	100	108
Ажылдаан кылыышкынның нормативтиг өртээн барымдаалап дааранылга кылыглары, муң рубль	961	99.7	99.5

Пландан ажыр 58 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкан, 8,2 муң кубометр дилиг материалдарын, чыып-эптээр демир-бетондан кылган 2 муң кубометр конструкцияларны болгаш кылыгларны, 4,2 муң тонна даг-дугун бүдүрүп үндүрген.

Чоннуң херегсел бараанңарын (арага аймаан санавас) бирги чартык чылда 29,9 миллион рубльге бүдүрүп үндүрген азы эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 2,1 миллион рубльге хөй. Бердинген онаалдаларын 14 бүдүрүлге күүсетпээн. Оларның аразында «Тудуг мезектери» комбинат, «Шагаан-Арыг тудугнуң» ҮБК-зы, Кызыл-Мажалыктың сүт заводу, Кызылдың болгаш Кызыл-Мажалыктың эът комбинаттары, пиво заводу, Чадааның хлеб заводу бар.

АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИ

Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, кодээ ажыл-агый продукциязының ниити хемчээли 1,5 хуу кызырылган, ниитиниң секторунда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү ында ажылдап турарларның санын кызырганындан 1,5 хуу өскен.

Ажыл-агыйларның бүгү категорияларының вайы-биле тарылга шөлдери 300,3 муң гектар болган болгаш 1987 чылдыы-биле деңнээрге, 0,5 хуу өскен.

Чазын тарыыр культураларның планын совхозтар 1988 чылда 100,2 хуу, тараа культураларыныын—100,4 хуу күүсеткен. Картофель олуртурунуң планын күүсеттинмээн (73,4 хуу), ногааларыныы—89,8 хуу. Совхозтар интенсивтиг технология ёзугаар 48,3 муң гектар шөлге тараа культураларын тараан азы эрткен чылдыындан 20,1 хуу хөй. Ногааларны интенсивтиг технология ёзугаар 30 гектарга, картофельди —41 гектарга олурткан. Суггаттыг черлерниң тарыыга шөлдериниң хемчээли 3,1 хуу калбарган. Республиканың совхозтарында мал чеминиң белеткели чорup турар, ынчалзажок чамдык ажыл-агыйларда оон темпизи эрткен чылдың деңнелинден куду.

Дүжүт ажаалдазынга херегжеттиннер кодээ ажыл-агый техниказының белеткели оожум чорup турар. Тараа ажаар комбайннарның 63 хуузу, картофель ажаар комбайннарның 59 хуузу, чыттыр кестирер жаткаларның 65 хуузу белен болдалда. Тараа ажаар комбайннарны септээриниң планы 37 хуу, чүък сөөртүр машиналарныы—73 хуу күүсеттинген. Өвүр, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды райоңнарның совхозтарында ажаалдага кирижир ужурлуг техниканың дыка хөйү септеттинмээн.

Совхозтарның малдан алыр продукцияны бүдүрүп үндүрүп турарын көөрге мындыг: (Бирги колонкада— 1987 чылдың бирги чартыында; ийигизинде—1988 чылдың бирги чартыында; үшкүзүнде—1988 чылдың бирги чартыын эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге) (хуу-биле).

Мал болгаш куш эъдиниң кол хевирлери, муң тонна	4.30	4.29	99.7
Сүт, муң тонна	20.4	18.6	91
Хой дүгү, тонна	344	402	117.0
Чуурга, миллион борбак	22.4	24.5	109.2

Эрткен чылдың бирги чартыы-биле деңнээрге, эът бүдүрери республиканың 7 районунда кызырылган, олардан—Эрзин 20,7 хуузу, Өвүр 16,5 хуузу, Чөөн-Хемчик 14,5 хуузу эвээжеткен.

Республиканың совхозтарында бир инектен-не ортумаа-биле сүт саалдазы бирги чартык чылда 839 кг болган. Ол — эрткен чылдыындан 45 кг эвээш-тир. Бир инектен хонукта ортумаа-биле сүт саап алыры эрткен чылдыындан 0,3 кг эвээш болган.

Бир дагаага онааштыр чуурга алыры ортумаа-биле 9,7 хуу өскен. Эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, азыралда турар инектерниң болгаш хаваннарның хонукта немээр ортумак деңзизи эвээжээн.

Совхозтарда малдың болгаш куштуң баш санын көргүзерге мындыг: (муң баш). (бирги колонкада—1987 чылдың июль 1-де; ийигизинде—1988 чылдың июль 1-де).

Мыйыстыг бода мал	115.9	117.9
оон иштинде инектер	35.9	35.9
Хаваннар	23.4	23.8
Хой, өшкүлер	1197.3	1168.6
Куш	397.9	384.9

Совхозтарда хураганнарның болгаш анайларның немежип турары 4,1 хуу, бызааларныы—1,3 хуу эвээжээн. Мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чоруу 18 хуу, хой, өшкүнүү, 3,7 хуу көвүдээн. Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарның совхозтарында мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чоруу 2 ажыг катап өскен.

Республиканың райоңнарындан Улуг-Хем, Өвүр, Эрзин, Тес-Хемден аңгыларында хой, өшкүнүң баш саны кызырылган.

Ажыл-агыйларның бүгү категорияларынга малдан алыр продуктуларны күрүнеге садып турарын көргүзерге мындыг: (бирги колонкада—1987 чылдың бирги чартыы; ийигизинде—1988 чылдың бирги чартыы; үшкүзүнде—1988 чылды 1987 чылга деңнээрге (хуу-биле).

Мал болгаш куш, муң тонна:			
дириг деңзиге	8.1	7.8	96.6
Кош деңзиге	4.8	4.6	96.6
Сүт, муң тонна	17.8	17.1	96.4
Дүк, тонна	256	327	127.7
Чуурга, миллион борбак	20	22.7	113.1

Малдан алыр продуктуларны садып алырының чартык чылда планы малдан болгаш куштан 11,1 хуу, чуурганы 0,7 хуу, дүктүү—85,6 хуу ажыр күүсеттинген. Сүт садып алырының планы 0,9 хуу күүсеттинмээн. Чартык чылда мал болгаш куш эъди садып алырының планын 10 совхоз, сүттүүн—15 совхоз күүседип шыдаваан. Каа-Хем районнуң «Бурунгаар», «Кызыл тук», СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтары чартык чылда мал-даа садарының, сүт-даа дужаарының планын күүсетпээн.

Ниитизи-биле совхозтарның күрүнеге саткан бир баш малының ортумак деңзизи эвээжээн. Деңзизи чиик, семиртпээн малды күрүнеге садып турарындан эът курлавырлары кызырлып турар. Бо чылдың бирги чартыында мыйыстыг бода малдан ортумактан куду деңзилиг, арган малдарны дужааган малдарның 35 хуузун, хой, өшкүлерниң 14 хуузун күрүнеге саткан. Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Бии-Хем, Каа-Хем райоңнарның ажыл-агыйлары күрүнеге саткан бүгү малдарының ортумак деңзизин эрткен чылдың бо үезинден кудулаткан.

Аъш-чем продуктуларын бүдүрери болгаш агроүлетпүр комплекизиниң аъш-чем үлетпүрүнүң бүдүрүлгелериниң планының күүселдезин дараазында сан-медээлер көргүзүп турар: (бирги колонкада—1988 чылдың бирги чартыында бүдүргени; ийигизинде— план күүсеткен хуузу; үшкүзүнде— 1988 чылдың бирги чартыын 1987 чылдың бирги чартыынга деңнээрге, хуу-биле).

Эът (үлетпүр болбаазырадылгазы), муң тонна	2.7	96	94
Колбаса кылыглары (күрүне шыгжамырының чиг эдинден)	1023	107	121
Мал саржаа—тонна	231	100.4	100.4
Чалаң сүт продукциязы, ону сүтче шилчидерге, муң тонна	12.5	98	93
Кондитер кылыглары, тонна	945	143	135
Эзиртпес суксуннар, муң декалитр	194	101	108

Кызылдың эът комбинады эътти 124 тоннаны, Кызыл-Мажалыктың 50 тоннаны, Кызыл-Мажалыктың сүт заводу чалаң сүт продукциязын 535 тоннаны, Кызыл хоорайның сүт заводу мороженоени 62 тоннага эвээшти бүдүрген.

АССР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң бүдүрүлгелери 70 муң рубльдиң үлетпүр продукциязын чедир бербээн.

Республиканың кодээ ажыл-агыйынга бирги чартык чылда 185 тракторну, 275 чүък машиналарын, 75 трактор кожууну, тараа ажаар 160 комбайнны чорудуп берген. Ынчалзажок аңаа үндүрген фондулар долу ажыглаттынмаан.

Аъш-чем программазының күүселдезин хандырып турар адырларны хөгжүдеринге үндүрген капитал салыышкыннар 40,6 миллион рубль четкен. Аңаа чогуур лимитти 108,2 хуу ажыглаан. 440 баш мыйыстыг бода мал кирер, 4,4 муң баш хой кирер, 56 муң баш куш кирер кажаалар туттунган, 0,2 муң гектар чаа черлерни тараан, 22 муң гектар шөлдүг одарларны суггарган.

КАПИТАЛ ТУДУГ

Күрүнениң капитал салыышкыннарының күзели-биле кол фондуларны ажыглалга кииргени, бүдүрүлгелерниң хөгжүдериниң фондуларының акша-хөреңгилери-биле кады, 1987 чылдың бирги чартыынга деңнээрге, 17,8 хуу эвээжээн, кол фондуларны ажыглалга киирериниң планы 86,7 хуу күүсеттинген. Ол акша-хөреңгиниң күзели-биле улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга капитал салыышкыннары 12,4 хуу өскен, чогуур лимит 93,5 хуу ажыглаттынган. Бүдүрүлгелерниң фондуларының акша-хөреңгилеринден акшаландырып турар чарыгдалдарның ниити капитал салыышкыннарында хуузу 37 болган.

Бирги чартык чылда ажыглалга кииргени болза: Сарыг-Септе чылда 20 муң кубометр чиг эт ажылдап кылыр ыяш цехи, 161 км черде электри дамчыдылга шугуму.

Чер-чер Советтерниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары кол фондуларны ажыглалга киирериниң чартык чыл планын 73,9 хуу күүседип, капитал салыышкыннар талазы-биле лимитин 83,5 хуу ажыглаан.

Керээлиг ажылдар планы 94,3 хуу күүсеттинген. Ажылдың ниити хемчээли 9 хуу өскен, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү—4,1 хуу. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өскениниң күзели-биле тудуг-монтаж ажылдарының ниити хемчээлиниң өзүлдези 78,9 хуу болган.

Кол тудуг трестериниң болгаш «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынның план күүселдезин, керээлиг ажылдарның хемчээлин база күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлде темпизин дараазында чурагайлар-биле көргүзерге мындыг: (хуу-биле).

(бирги колонкада—боттарының күжү-биле кылыр керээлиг ажылдарның хемчээлиниң талазы-биле чартык чыл планының күүсеткен хуузу; ийигизинде—керээлиг ажылдарның хемчээли; үшкүзүнде—күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү).

«Тыва тудуг» трест	95.8	118.7	120.1
«Шагаан-Арыг тудуг» трест	67.3	90.6	93.5
«Тыва сүт тудуг» трест	100.5	104.9	110.6
«Тыва хамааты тудуг» трест	104.5	110.3	111.4
«Тываагропромспецмонтаж» трест	103.1	135.8	113.1
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкын	99.3	94	100.2

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Ниити ажыглал транспортунуң бүгү хевирлери-биле чүък сөөртүлгезиниң хемчээли 5,4 миллион тонна болган, ол дээрге эрткен чылдың ол үезинде турганындан 3,8 хуу көвүдээн.

Пассажирлер аргыштырылгазы 314,8 миллион пассажир-километр четкен болгаш 4,8 хуу өскен.

Чүък сөөртүлгезин болгаш пассажир аргыштырылгазын транспорттуң чамдык хевирлери-биле боттандырганын бо саннар көргүзер:

(Бирги колонкада—1988 чылдың бирги чартыында күүсеткени; ийигизинде—1988 чылдың бирги чартыында план күүсеткениниң хуузу; үшкүзүнде —1988 чылдың бирги чартыын 1987 чылдыынга деңнээрге, хуу-биле).

Чүък сөөртүлгези, муң тонна:			
Ниити ажыглаалдың автомобиль транспорту	5360.2	107	105
Агаар транспорту	3.5	177	123
Хем транспорту	54.9	162	105
Пассажир аргыштырылгазының (млн. пассажир-км).			
Ниити ажыглаалдың автомобиль транспорту	213.1	104	105
Агаар транспорту	96.7	110	106
Хем транспорту	3	143	97

«Тыва автотранс» каттыжышкынның бүдүрүлгелери чүък сөөртүрүнүң талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин күүседипкен. Пландан ажыр 364 муң тонна чүъкти сөөрткен. Шагаан-Арыгның АТБ-зи чүък сөөртүрүнүң планын күүсетпээн.

Пассажирлер аргыштырылгазындан орулга киирип алырының күрүне планы 103,8 хуу күүсеттинген, 2890 муң рубльдиң орулгазы кирген.

«Тыва автотранс» каттыжышкынның автобүдүрүлгелеринде чүък машиналарын ажыглаарының коэффициентизи оларның шимчээшкинин, чүък сөөртүрү эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге эвээжээн, нарядка турарының үези кызырылган, ажылдап болур машиналарның аңаа турар чоруу өскен.

Автобустарны ажыглаарының көргүзүглери эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, экижээн. Автобустарның аңаа турар чоруу эвээжээн, шимчээшкиниң доктаамал чоруу болгаш оларның ажылының хонукта ортумак шимчээшкининиң үези өскен.

Агаар транспорту-биле 132,3 муң пассажирни аргыштырган. Пассажирлер аргыштырарының планы 109,7 хуу күүсеттинген.

Харылзаа бүдүрүлгелери кол ажылындан орулга киирип алырының чартык чыл планын күүсеткен. Эрткен чылдың ол үези-биле деңнээрге, 2,2 хуу өскен.

СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕ БОЛГАШ ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛ ДЕҢНЕЛИН БЕДИДЕРИ

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак шалыны эрткен чылдың бирги чартыында 197 рубль турган болза, бо чылын 201 рубль болган.

Күш-ажылчы коллективтерниң ажылдап алганы акша-хөреңгизиниң күзели-биле төлеп бээриниң чаа аргаларынче бүдүрүлге адырлары шилчип кирип турар. Оон-биле чергелештир, ону ажыглап, шалың өстүрериниң аргаларын кошкак боттандырып турар. Шалың төлээриниң чаа аргаларынче шилчип кирер ужурлуг ажылдакчыларның чүгле 23,6 хуузунуң ажыл төлевири 1988 чылдың май 1-де турганы-биле алырга, өскен болуп турар. Чаа ставкаларны болгаш шалыңнарны киргениниң түңнелинде 1020 кижи ажылдан хостаткан, оларның 450-ни ол-ла бүдүрүлгелерге ажылдадып киирген, 470 кижи ол бүдүрүлгелерде ажылындан хосталган, 100 хире ажылдаар черни кызырган.

Республиканың ажаалга банкызының албан черлеринде чоннуң шыгжавыры бирги чартык чылда 3 млн. рубльге өскен болгаш 8,3 млн. рубль болган.

Күрүне болгаш кооператив садыгның үүрмектеп садар бараан саарылгазы 1988 чылдың бирги чартыында 157,1 млн. рубль болган болгаш эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, тулгаштырган өртекке 5,8 хуу өскен.

Күрүне болгаш кооператив садыынга чамдык бараанңарны садыының дараазында саннар көргүзүп турар (тулгаштырган өртек-биле):

(Колонкада—1988 чылдың бирги чартыын 1987 чылдыынга деңнээрге, хуу-биле).

Хлеб продуктулары	107
Эът болгаш эът продуктулары	112
Балык болгаш балык продуктулары	101
Мал саржаа	119
Маргарин продукциязы	102
Чалаң сүт продукциязы	106
Быштак	132
Чуурга	109
Чигир	114
Кондитер кылыглары	104
Шай	107
Картофель	103
Ногаалар	117
Кат-чимис	77
Эзиртпес суксуннар	96
Эзиртир суксуннар	97
Таакпы кылыглары	96
Идик-хеп, пөс-таавы	105
Трикотаж кылыглары	110
Ук аймаа	103
Идик аймаа	101
Шаажаң, майолик болгаш шил сава	118
Саваң болгаш синтетиктиг чуур чүүл	125.4
Мебель	114
Соодукчулар болгаш доңурукчулар	97
оон иштинде камеразының ишкири 200 дм куб., оон өрү	98
Хеп чуур машиналар	130
Электриниг пылесостар	119
Шактар	125
Фотоаппараттар	113
Радиоприёмник аймаа	103
Телевизорлар	115
оон иштинде өңнүг	181
Магнитофоннар	154
Чадаг-тергелер болгаш мопедтер	167
Мотоциклдер болгаш мотороллерлер	203
Чиик автомобильдер	83
Тудуг материалдары	126

Эът продуктуларын, мал саржаан садарын арбыдатса-даа, оларга чоннуң херегцели долу хандыртынмайн турар.

Чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дузаны 14,9 миллион рубльге көргүскен, ол дээрге, эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге 27,3 хуу хөй. Харылзаа эргелелиниң бүдүрүлгелери, спортчу тудуглар каттыжышкыны, Культура министерствозу, Одаар чүүл министерствозу, Агроүлетпүркүркомунуң совхозтары чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирериниң талазы-биле планын бирги чартык чылда күүсетпээн.

Амыдыралдың ачы-дузазын чедирилгезиниң хемчээли бирги чартык чылда 4,5 млн. рубль болган, ол дээрге эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге 12,7 хуу хөй-дүр. Амыдыралдың ачы-дузазын чедирериниң чартык чылда планы ниити республикада 102,8 хуу күүсеттинген. Ол планы хепти химиктиг арга-биле аштаарының болгаш бүдүүрүнүң фабриказы, «Тувапарикмахерские» каттыжышкыны, Таңдының амыдырал хандырылга комбинады күүсетпээн.

Акшаландырыышкынның бүгү хевирлериниң күзели-биле ниити шөлү 55,5 муң дөрбелчин метр чурттаалга бажыңнарын ажыглаалга киирген, ол—эрткен чылдың бо үезинде турганындан 9,5 хуу эвээш. Чурттаалга бажыңнарын күрүнениң капитал салыышкыннарының болгаш бүдүрүлгелерниң хөгжүдериниң фондуларының күзели-биле ажыглаалга киирериниң талазы-биле чартык чыл планы 120 хуу күүсеттинген. Ынчалзажок «Тыва кобальт» комбинат, «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкыны (бодунуң күжү-биле тудуу), Дуржууга станциязы чурттаалга бажыңнарын ажыглаалга киирер талазы-биле пландарын күүсетпээн.

280 уругларга садикти, 60 орунну эмнелгени ажыглаалга кирген. Ниити билиг школаларын, школа назы четпээннерниң, амбулатория-поликлиника черлерин ажыглаалга киирериниң чартык чылда планы күүсеттинмээн.

1988 чылдың июль 1-де байдал-биле алырга, чурттакчы чоннуң саны 298,5 муң кижи болган.

БОЙДУС КАМГАЛАЛЫ

1988 чылдың бирги чартыында агаарже хоралыг бүдүмелдерниң үнүп турары 1987 чылдың ол үези-биле деңнээрге 1,1 хуу өскен. Тываның электри четкилеринде ол чорук 221 тоннага, «Тыва даг-дугу» комбинатта — 466 тоннага, алгы заводунда—16 тоннага, сүт агроүлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринде —25 тоннага, Тыва коммунэнергода—190 тоннага, Тыва автоорукунуң бүдүрүлгелеринде—39 тоннага көвүдээн.

«Каа-Хем» разрез, «Тыва тудуг материалдары» каттыжышкынның бүдүрүлгелери, «Тыва кобальт» комбинат агаарже хоралыг бүдүмелдерни үндүрер чоруун эзээн эвээжеткен.

Статистиканың Тыва республика эргелели.

Партийжи амыдырал: эге организация, ооң ажыл-херээ

ИДЕПКЕЙИН, ХАРЫЫСАЛГАЗЫН БЕДИДЕРИ-БИЛЕ

СЭКП-ның XXVII съездизи партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидеринче, ажылының стилин болгаш арга-методтарын сайзырангайжыдарынче, эде тургузарынче, коммунистерниң авангардчы ролюн, идепкейин, харыысалгазын бедидеринче хүн бүрү кичээнгейни салырын партия комитеттеринге дааскан.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринде партия эге организацияларының амыдыралын демократчыдарын, коммунист бүрүзү эде тургустунуушкунуң ёзулуг дайынчызы болгаш турарын эң чугула деп санаан.

Амгы үеде партия комитеттери, эге организациялары ол салдынган сорулгаларны амыдыралга боттандырарының хемчеглерин ап турарлар. Тээлиниң харылзаа белдиринде партия эге организациязы анаа хамаарыштыр чүнү кылып турарын сонуургап, ажылы-биле таныжкан мен.

СЭКП ТК-ның апрель (1985 ч.) Пленумунуң, партияның XXVII съездизиниң, СЭКП ТК-ның ооң соонда болган Пленумнарының материалдарын коллектив кежигүннери хандыр өөренген болгаш партия хуралдарынга чугула документилерни чугаалашкаш, орта дүүштүр боттандырар ужурлуг ажылдарының хемчеглерин ажылдап кылган. Коммунистер болгаш өске-даа ажыл-ишчилер партияның эде тургустунуушкунну, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартыр, ханыладыр талазы-биле айтышкыннарын, чүнү кылырын эки билир. Мында кол чүве болза харылзаа белдиринде ажыл-ишти чаа ёзу-биле эде тургузары, партия эге организациязының ажыл-чорудулгазының стилин болгаш арга-методтарын сайзырангайжыдары, коммунистерниң бот-идепкейин, онаашкан ажылынга харыысалгазын бедидери, харылзаачыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары болур. Хүлээп алган шиитпирлерни амыдыралга боттандырарының практиктиг ажылын партбюро чорудуп турар.

Партия эге организациязының учёдунда он беш коммунист бар, оларны харылзаа белдирииниң чугула участоктарында бижыглаан, кижи бүрүзүнүң мергежилиниң, билииниң аайы-биле партийжи даалгаларны берген.

Коммунистерниң идепкейин, харыысалгазын улам бедидери, олардан негелдени күштелдирери-биле отчёттарын дыңнаары, партийжи характеристикаларын бадылаарын сөөлгү үеде көвүдеткен. Коммунистер «Союзпечать» салбырының начальниги Т. Б. Саттың, телефонист Ч. Х. Норбунуң, почтачы Ч. И. Балдының отчёттарын дыңнаан болгаш партийжи характеристикаларын бадылаан. Партия хуралдарынга үстүнде адаан эштерниң ажылынга, партийжи даалгаларны канчаар күүседип турарынга анализти бергеш, чединишкиннерин демдеглээн, ажылында, ажы-чанында, хөй-ниитиниң ажылынга киржилгезинде четпестерин илереткеш, оларны эдип алырда чүнү кылыр талазы-биле ажыктыг сүмелерин, саналдарын хуралга олурушканнар берген.

Шак ындыг ажык чугаа хуралга отчёдун амдызында бербээн эштерниң боттарының ажыл-чорудулгазын шүгүмчүлекчи ёзу-биле үнелеп көөрүнге, түңнел үндүреринге салдарны чедирип турар. Коммунистерниң идепкейин, харыысалгазын бедидеринге, эки ажылдаарынга ол идигни берген.

Партия хуралдарынга чугаалажыр айтырыгларны баш бурунгаар планнааш, ону белеткээр кижилерни томуйлаар, орта белеткелди хынамчалыг чорудар, доктаалының төлевилелин сүмележип тургаш бижип алыр. Партия организациязының, коллективтиң, коммунистерниң, партия кежигүнү эвестерниң ажыл-чорудулгазы, амыдыралы-биле, ажылды чаартыры, эде тургузары-биле ол холбашкан болуп турар, ынчангаш ону харылаар кижилер даалганы харыысалгалыы-биле күүседип турар. Хүлээп алган доктаалдарда айыткан пункттулар тодаргай, күүседир хуусаазы, харылаар кижилери билдингир. Хуралдарның протоколдарында кижилерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын, сүмелерни шуптузун киирген. Бо бүгү болза доктаалдарында айыткан хемчеглерни, коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарының күүселдезин организастаарынга, хынаарынга таарымчалыг болуп турар.

Идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды үениң негелдезинге дүүштүр чаартыр, эде тургузар дээш партия эге организациязы чамдык хемчеглерни алган. Ону кызыл-булуңну тургузарындан, дерииниңден эгелээн. Мында партия, профэвилел, комсомол организацияларының, херээженнер чөвүлелиниң, политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң булуңнарын чараштыр бижээш аскан. Моон кымның-даа дузазы чокка партия организациязының чорудуп турар идеология ажылын анаа келген кижи бүрүзү билип ап болур. Улуг эвес өрээлди көрүштүг кылдыр дерээш, сандайларны салган, иштин арыгсилиг. Анаа кичээлдер, лекциялар, политинформациялар, хуралдар, кежээлер, ужуражылгалар болгаш өске-даа хемчеглерни эрттиреринге таарымчалыг болу берген. Неделя санында политинформация эрттирерин чурумчуткан. Ону коллектив кежигүннери боттары ээлчег ёзугаар кылыр. Политинформация солун, ажыктыг, утка-шынары ханы болзун дээш политинформатор кижи баш бурунгаар белеткенир. Даштыкыда, чурт иштинде, республикада, районда болуушкуннарны солуннардан номчуп, телевизордан көрүп, радиодан дыңнап алгаш, солун, ажыктыг чүүлдерни билип алгаш, өөрүнге чугаалап берип турарлар. Политинформацияга белеткел улустуң политиктиг билиин бедидеринге дузалаан.

Коллектив кежигүннериниң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезиниң шынары мурнуку чылдардан экижээн. «Дүргедээшкинниң стратегиязы», «Бүдүрүлгениң интенсификациязы» деп курстарга өөредилгени пропагандистер Д. Х. Хирваа, К. С. Моңгуш багай эвес организастап, дыңнакчыларның бот-идепкейин көдүрүп шыдаан, коллективтиң мурнунда шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар-биле өөредилгени холбаштырган. Коллектив кежигүннери харылзаа белдирииниң ажыл-чорудулгазының экономиктиг анализин кылып, бот-орулга-чарыгдалының ажыктыын, ону канчаар амыдыралга нептередириниң аргаларын, саваашкыннарны кылырын өөренип ап турарлар. Моон соңгаар улам ханылады өөренирлер.

Партия эге организациязының, ооң бюрозунуң коммунистерниң бот-идепкейин, харыысалгазын бедидер дээш чорудуп келген ажылдарының ачызында коллективтиң ажыл-чорудулгазында мурнуку чылдарга деңнээрге чамдык эки чилгелер бар. Хамыктың мурнунда кижилерниң онаашкан ажылынга харыысалгазы бедээн, идепкейлиг, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турар болу бергенинден планныг онаалдаларны харылзаа белдирип күүседип келген. Ылангыя бо чылдың бирги чартыында багай эвес көргүзүглүг болган. Чединишкинин бижыглаар, улам көвүдедир сорулганы коллектив салгаш ажылдап турар.

Партбюро секретары Какан-оол Маадыр коммунистерниң көргүскен идегелин бузурелдиг-биле партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидер дээш партияның Уставының негелделеринге дүүштүр ажылдаарының хемчеглерин ап, бот-идепкейлиг ажылдап турар. Ооң түңнелинде багай эвес түңнелдер көстүп келгени бо.

Эде тургустунуушкунну партбюронуң удуртуп турарында четпестер чок деп болбас. Партбюро кежигүннериниң шуптузунга доктаамал харылаар даалгаларны берген, ындыг-даа болза олар ону негелдеге чедир хынавайн турарын коммунистер хуралдарга шүгүмчүлээн, ынчалза-даа ооң күүселдези долузу-биле чедип алдынмаан. Коллективте спорт ажылы сула. Комсомол эге организациязы (секретары З. Хертек) бо чугула херекти экижидерниң хемчээн албайн турар. Агитаторлар бижыглаан участоктарында доктаамал ажыл чорутпайн келген. Партия хуралдарынга хүлээп ап турар шиитпирлерниң күүселдезин организастаарын, хынаарын шыңгы чорутпайн келгенинден чамдык айыткан хемчеглер боттанмайн турар. Коммунистерниң аразында безин даасан ажылды, партийжи даалганы негелдеге чедир күүсетпес таварылгалар бар. «Бай-Тал», «Мурнакчы» совхозтарга бежен-бежен номерлиг автоматтыг телефон станцияларын ажыглаалга киирер хуусаазын узамдыктырып турар. Ниитизи-биле районда телефон харылзаазы багай болуп артпышаан, ону экижидер дугайында чугааның түңнели чок. Районнуң харылзаа белдирииниң ишчилериниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарын тургузар дээш партия, профэвилел организациялары, администрация сагып салып турза-даа, чурттаалга байдалын экижидер, уруглары ясли-садикке киирер күзелдиг кижилерниң саны эвээжевейн турар.

Харылзаа белдиринде партия организациязы СЭКП-ниң конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр болуунуң ажыл-чорудулгазын анализтеп көрүп, кол кичээнгейни четпестерни эдеринче угланып турар.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).
Бай-Тайга район.

Тээли ортумак школазының төөгү, обществоведение башкызы Бараат Иргитоның Делег-оол хөй чылдар дургузунда пропагандистеп ажылдап келген районнуң дуржулгалыг пропагандистериниң бирээзи. Б. Делег кичээлдерге көргүзүт материалдарын ажыглаап, дыңнакчыларга задачаларны дужаап турар.

«СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин боттандырып турарының болгаш эде тургустунуушкунну ханыладыр талазы-биле сорулгалар дугайында» СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң илеткелин, конференцияның хүлээп алганы резолюцияларын болгаш өске-даа материалдарын күш-ажылчы коллективтерге таныштырар ажылды Б. И. Делег-оол бо хүннерде чорудуп турар.

Борис **КУЖУГЕТТИН** фотозу.

Профэвилел организацияларында

ЧӨПТҮГ ОРГАНИЗАСТААР

Профэвилелдерниң ажылчы чоннуң дыштанылгазын чөптүг организастаар талазы-биле ажылды чорударын боттарының бедик хүлээлгези деп санавышаан, ол айтырыгны үениң негелдезинге дүүштүр шиитпирлээр дээш бүгү аргаларны ажыглап турарлар.

Бо хүннерде республиканың ажылчы чону чурттуң болгаш бисте бар профэвилелдерниң курорттарында, санаторийлеринде, дыштаныр бажыңнарында, турисчи баазаларында организастыг дыштанып, боттарының кадыын быжыктырып, эмнедип турарлар. Эрткен 1987 чылда үстүнде айыткан дыштаныр болгаш эмнедир черлерге бистиң республиканың 12 муң ажыг ажылчыны болгаш албан-хаакчызы дыштанган болза, 1988 чылда 13 муң ажыг кижи дыштанып, кадыын быжыктырып, эмнедирлер.

Бо саннар хөй бе, азы эвээш бе? Өске областарга болгаш крайларга деңнээрге, дыка эвээш. Ол дээрге бистиң республикада бир муң ажылдакчы бүрүзүнге чүгле 97 путёвка онаажып турары ол, а өске областарда болгаш крайларда 200-300 путёвка чеде бээр.

Бистиң республикада чайын ажылдаар (сезоннуг) курорттарже Үш-Белдирге, Чедерге, «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарының болгаш «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң профилакторийлеринге, Дус-Хөлдүң дыштаныр бажыңнарынга, Азастың турисчи баазаларынга чылдың-на 6 муң хире кижи дыштанып, эмнедип турар.

Ажылчы чоннуң организастыг дыштанылгазынга республикада янзы-бүрү аржааннар, эмниг хөлдер улуг немек болуп турар. Республиканың шинчилеттинген 40 ажыг аржааннарындан болгаш дустуг хөлдеринден 10 ажыында чылдың-на чайгы үеде 15-16 муң хире кижи республикадан болгаш чурттуң областарындан, крайларындан кээп дыштанып турар. Ол аржааннар болгаш хөлдерден эң-не сураглыг болуп турары Бай-Тайгада Шивилигниң, Сүт-Хөлде Шаараштың, Өвүрде Улаатайның, Улуг-Хемде Кара-Сугның, Таңдыда Уургайлыгның радоннуг аржааннары, а хөлдерден Дус-Хөл, Хадын, Бай-Хөл хамааржыр. Бо үстүнде ады үнген аржааннарда тус-тус районнарның улус депутаттарының күүсекчи комитеттери, янзы-бүрү бүдүрүлге болгаш албан черлери чоңга дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп, корум-чурумну тудуп, эмчи дузазын чедирип, культураның болгаш аъш-чемниң бараанарын садарын организастап турар. Шивилиг аржаанында Бай-Тайга районнуң улус депутаттарының күүсекчи комитеди (даргазы В. Х. Сүге-Маадыр) дыштанып келген чоңга таарымчалыг байдалды тургузуп, аржаанны долгандыр турар бойдус камгалалын үениң негелдезинге дүүштүр шиитпирлеп турар. Шак мындыг ажылдарны Дус-Хөлдүң дыштаныр бажыңнарының каттышкан дирекциязы (директору Ю. Г. Грейсеров) чогуур деңнелге кылып чорутканындан, чоннуң дыштанырынга элээн таарымчалыг байдал тургустунган.

Үстүнде айытканывыс чединишкиннеривис-биле чергелештир ажылчы чоннуң дыштанылгазын организастап турарывыста четпестер бар. Бистиң курорттарывыс Үш-Белдир, Чедер 1933 чылда туттунганындан эгижирер, эмнениир баазалары шуут-ла үрелгилеп баксыраан. Амгы үеде Үш-Белдирде эмнээр корпузу 1980 чылдан эгелеп тутса-даа, ажылгалда ам-даа кирбээн, а Чедерде ындыг корпус ийи чыл иштинде туттунуп турар.

Бистиң бо ийи курорт Красноярскиниң профэвилелдериниң курорттар эргелелинге чагыртыр болганда, хөй буруу оларга онаажыр апаар, ынчалза-даа Үш-Белдирде эмнээр корпузу тудуп доозарын хүлээзин алган «Тыва автотранс» каттыжыышкынының тудуг-септелге эргелели база буруулуг дээрзин чугаалавас аргажок.

Республикада курорттар эргелели чок болганы-биле курорт хөгжүлдезин үениң негелдезинге дүүшпейн турарын барымдаалааш, ындыг эргелелди тургузарын шиитпирлээри Тыва областың профэвилел чөвүлелинден негеттинип турар.

Аржааннарга, эмниг хөлдерге келген чон ортузунга бойдус камгалалын күштелдирер дугайында тайылбыр ажылын четпес чорудуп турарывыстың түңнелинде, анаа келген улустар аржааннарны болгаш хөлдерни боктадырын, кайы хамаанчок эм оъттарны чулуп алгаш баар, хөлдерниң эмниг малгаштарын болгаш хөй янзы микроэлементилерни төгледеп турар. Ооң түңнелинде аржааннарның, хөлдерниң эмниг шынары баксырап турарын билир бис.

Сезоннуг (чүгле чайын ажылдаар) курорттарга ажылдаар кадрлар болгаш аъш-чемни ой-шаанда белеткеп алыры, ооң материал-техниктиг баазазын хүнниң негелдезинге дүүштүр тургузары белен эвес айтырыгларның бирээзи. Ооң түңнелинде Үш-Белдирге, Дус-Хөлге болгаш Азастың турисчи баазазынга дыштанган чон ында четпестерге хомудааны илередип бижиир чүүлдер ам-даа уламчылавышаан. Шак мындыг четпестерни болдурбас дээш тус-тус курорттарның, баазаларның директорлары, Красноярскиниң курорттар эргелелиниң Тывада төлээзи Д. М. Кара-Сал болгаш профэвилелдерниң бо айтырыг талазы-биле харыысалгалыг ажылдакчылары, областың профэвилел комитеттери чогуур хемчегни амыдыралга боттандырары чугула болуп турар.

Март-оол МОНГУШ.

Профэвилелдерниң Тыва область чөвүлелиниң иилдис эргелекчизи.

ТАЛАНТЫЛАРНЫ ИЛЕРЕДИР

Шамбалыг суурнуң чурттакчыларының дыштанылгазын чөптүг организастаар, оларның аразында талантылыг кижилерни илередир, улусту уран чүүлге хандыкшыдар сорулга-биле көдээ Советтиң күүскому, херээженнер чөвүлели агитквартиралары концертти эрттирерин шиитпирлээн. Олар анаа белеткелди баш бурунгаар чорутканындан, көргүскен номерлериниң шынары багай эвес болган. Улустуң аас чогаалынга хандыкшылдыг, талантылыг кижилер концерттер үезинде илерээн.

Түңнел концертке эң эки номерлерни шилип көргүскен. Алдан-Маадыр кудумчузунуң ыры-хөгжүмнүг ансамбли, Королёв аттыг кудумчунуң ботгывыгыр артистериниң көргүскени «Долаана», «Чалыы назы» деп танцылары, Сарыглар Айланның, Саая Тамараның, Куулар Чечектиң ырлааны, Александр Ондарның гармоньга янзы-бүрү ырларның аялгаларын күүсеткени болгаш өске-даа номерлерни жюри кежигүннери эки деп демдеглээн.

Сара МОНГУШ.

Совхозта херээженнер чөвүлелиниң даргазы.

Кызыл район.

Номчукчулар дыңнадып тур

КЕРЭЭ ЧАРГАШ...

«Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының коллективи он бежинги беш чылдың үшкү чылында алган социалистиг хүлээлгелерин чединишкинниг боттандырар дээш чыл эгезинден бээр кужениишкинниг ажылдап келген. Ажыл-агыйның ишчилери бирги чартык чылда 180,7 муң рубльдиң продукциязын бүдүргеш, планның онаалдазын 40 хуу ажыр күүсеткен. Пландан ажыр бүдүрген продукцияның түңү 51,7 муң рубль болган.

Аңныыр-тывыш ажыл-агыйының штатта санадып турар аңчыларындан үш тудугжу бригаданы тургускан. Ол бригадаларның тудугжулары совхозтар-биле керээ чаргаш, малчыннар чурттаар бажыңнар, мал кажаалары тудуп, көдээниң ишчилеринге дузаны көргүзүп турар. Олар чаа кыштагларны база дерип турар.

Эрес-оол Ондарның удуртуп турары тудугжу бригада «Алдан-Маадыр» совхозка бир хой кажаазын, а Николай Кууларның удурткан тудугжулар «Хөндергей» совхозтуң Кара-Даг деп черде чаа кажааны тудуп, ажыглаалгага киирген. Очур-оол Ооржактың тудугжу бригадазының кежигүннери Чечектигде хойжу бригаданың девискээринде Шарлаан-Аксы деп черде малчын чурттаар бажыңны, чаа кажааны туткаш, совхозтуң тудуг талазы-биле комиссиязынга хүлээдип берген. Ол кылган тудугларның шынары эки болган.

О. Ооржактың бригадазының тудугжулары керээ ёзугаар тудуг тудуп ажылдавышаан, хостуг үелеринде Хан-Дээр деп черден тооруктааш, 150 килограмм тоорук сайын дужааган.

Арагачы ДОНГАК.

ЧААРТЫЛГАЛАР АМ-ДАА ООЖУМ

Ниитиниң мал ажылынга хөй чылдарда ажылдап келгеш, бердинген даалгаларны доктаамал ак сеткилдиг күүседип келдим. Пенсиялай бергеш ынак хереэмни уламчылап, ырт кадарып турар мен. Эрткен чылын немелде демэн, дук кыргып алырының планының онаалдаларын ажыр күүсеттим.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларында эде тургустунуушкун чорул турар болгай, ындыг болганда хөй ажылынга хамаарыштыр каш сөс чугаалаар бодадым. Хөй ажылын хөгжүдеринче угланган хемчеглерни совхозтуң дирекциязы, специалистери ап турар. Ол эки-дир. Хөй ажылында байдалды амгы үениң негелдезинге дүүштүр хандыр сайгарып, бодап оларга, ында эде тургустунуушкун, чаартылгалар оожум чорул турар. Кандыг-даа малдан хөй продукцияны алыр дээр болза ооң уксаазын экижидер болгай, бисте бо талазы-биле ажыл сула чорул турар, ону экижидерниң, моон соңгаар чүнү кылырының дугайында тодаргай чугаа, план ам-даа чок. Ажыы-биле сөглээрге каш чылдар мурнунда тургаанындан хойларның уксаазы баксыраан, берип турар продукциязы кудулаан-дыр. Хойларны өң-чүзүн, назы хар аайы-биле үспейн турар. Малчыннарның кадарып турар хойларының саны база аңгы-аңгы. Дуржулгалыг дээн чамдык шыырак малчыннарда төрүүр 306 баш хойну бижыглаан, өскелеринде 406 баш чедип турар. Чүге ындыг болуп турарыл?

Мал ажылын хөгжүдеринге специалистерниң ролю кончуг улуг, ону совхозтуң мал эмчилери, зоотехниктери эки билип, шыдаар шаа-биле ажылдап, кодаңнарга барып, практиктиг дузазын чедирип турар. Ындыг-даа болза мээн оларга хомудалым бар. Сөөлгү чылдарда ырт кадарып келдим, мээң залымга мал эмчилери колдуунда келбес-тир. Оларның дузазы-даа херек апаар, сүмележир-даа чүвелер турардыр. Арт-сын ашпас, оруг ак-тыр, малчын кодаңнарын үе-үелеп кезип, чогуур арга-сүмезин, практиктиг дузазын чедирери күзенчиг-дир. Бир демниг ажылдаарга херек бүдүнгүр болгай.

Ондар БАЯНДОО.

«Тиилелге» совхозтуң хойжузу, Ленин, Октябрь революциязы орденнерниң эдилекчизи.

Бешки разрядтың каңнакчызы Болат-оол Сарыглар Чадаананың оруқ-септелге тудуг эргелелинде сес чыл ажылдап турар. Чоокта чаа ажыглаалда киирген асфальт-бетон кылыглары бүдүрер заводтуң тудуун доозарынга ол шылгараан.

Борис **КҮЖҮГЕТТИҢ** фотозу.

АЖЫЛ-ХЕРЕК-БИЛЕ БАДЫТКААР

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга СЭКП-ниң XXVII съездизиниң шиитпирлерин боттандырып турарын, эде тургустунуушкунну ханыладыр дугайында болгаш он бежинги беш чылдың бирги чартыында кол-кол түңнелдерни ажык-чарлыг ёзу-биле чугаалажып көргенин, анаа хүлээп алган резолюцияларны солуннардан номчуп, радио, телевизор дамчыштыр дыңнааш, сеткилим ханызындан чүүлдүгзүнүп деткидим.

Көдүрткүнген айтырыглар культура ажылдакчызы кижини боданып шугдунериниче албадап кээр-дир.

Мээң мергежилим — кино механиги. Бо ажылга ажылдап эгелээнимден бээр ам 22 чыл болду. Бистиң ниитилелдивистиң бурунгаар хөгжүрүнге шаптыктап турган, кижиге чүдүүр чорук, таптаашкын, хоойлу-дүрүм хажыдар, командылап-дужаар, демократияны кызып-кыяр, бюрократчы чоруктарны болгаш өске-даа моондактарны бистиң партия чаныш-сыныш чокка чайладып эгелээн. Идеологияның күчүлүг чепсээ болур кино база эде тургустунуушкунунуң оруунче кирген.

Чоңга кино көргүзүлгезин экижидер сорулга-биле конференцияга уткуштур хүлээлгелерни алгаш, байгы шаам-биле кызып ажылдааным түңнелинде, чартык чылда планымны сеансылар талазы-биле 102 хуу, көрүкчүлер хаара тударын 2 катап ажыр, орулга алырын 119,5 хуу күүсеттим.

Анаа оожургаан, мактанган хереэ чок. Четпестерим, чедир кылдынмаан ажылдаарым ам-даа хөй. Уран-чечен кинолар үргүлчү үндүрүп турзумза-даа, документалдыг фильмнер, янзы-бүрү темалардыг киножурналдар ам-даа эвээш. Оларның ужур-утказын тайылбырлап, көрүкчүлерниң массалыы-биле хаара тудары ам-даа чедип алдынмаан.

Ынчангаш четпестерни чайладып, эде тургустунуушкунну ажыл-херек-биле бадыткаар дээш, улам кызып ажылдаары хүлээлгем ол.

Кок-оол КУЖУГЕТ.

«Барлык» совхозта кино механиги, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

ЭЗИМ ШАЗЫНДА ААЛ

Шуурмактың Бай-Дааның чиңгир ногаан оъду-көгүнде эжинген кодан хойлар аал артында чатты берген. Сагыш-сеткилим тааладты. Хөй малдың чаражын! Шыкта ак өгже чычаан ээпкен. Малчынның аалы. Чайлаг. Эзиниг агаарны тынып-ла туруксаам келди.

«Чодураа» совхозтуң малчыннары болгандан бээр чүгле дөрт кыш, дөрт чайның нүүрүн көрген, кайызы-даа хып дээн чалыы назын ортузунда, күш-ажылчы харыысалгага боттарының күжүн шөйеп, ада-иезиниң кылып бүдүрүп чораан ажылын уламчылай берген Зоя биле Дыртый-оол Минчейлерниң солун чугаазын амыдырал-биле холбаштырып дыңнап ордум. Аныяк малчыннар кайызы-даа кижилер-биле чугаалажып билир улус. Хөөредип, көвүдеди чугаалай каап, тар ийи-чаңгыс мактаныксаар кижилер тургулаар болгай. А оларда ындыг им-демдек чогу мени өөрткен.

Амыдыралга чүү турбазыл? Акызы Белек-оол Минчей бир кыжын дуңмазының бажыңынга хонуп чыткаш, чугаалаптыр:

— Дуңмаларым, силер мал маллап кирипсинерзе кандыг чүвел? Кайынар-даа кара чажыкардан мал аразынга өскен-не болгай силер.

Авай-чажындан кылып турганы ажыл-иш Зоя Борисовнаның база Дыртый-оол Магаранзаевичиниң сеткил-чүрээн бир янзы оттурупкан. Аныяктарның бодалдарын малчын акызы кыпсыпкан. Шынап-ла, мал аразынга өскеш, сөөлүнде суур чурттап, өг-бүле туткан садыгжы, чолаачы ийи аныяк кижи бодалга алзыпкан. Кара-Бош даглар, Сарыг-Сигеннер, Агар даапың ховулары сагыш-бодалдарын доюлдуруп турган.

Ол дүннүң эртенинде Зоя Борисовна бээзинге харыылаан:

— Малчыннап үнер бис. Оът-сиген чединсин. Мен чайга чедир садыглаптайн.

Зояның бодамчалыг карактары бээзин мегелевейн турарын Белек-оол эскерип олурган. Дуңмазы Дыртый-оол мунар аът, чурттаар өг-оранны тывары-биле акызынга чаргий берген. Оглу адазын солуур деп үлегер чугаа бар. Ол алышкыларга-даа хамааржыр.

Белек-оол Минчей өг ыжының узун Тестиң кара талдарындан шилип белеткеп чазаан чүве-дир. Улустуң улуг акызы болган хүлээлге Белек-оолду дуңмаларынга дагын катап эккелген.

— Өөвүс канчаар тур? Тыптып тур ирги бе? Бис-даа өгле бар болза ээнги кырында бис—деп, Зоя Борисовна бээзи кирип келирге-ле айтырган.

Кениниң айтырыынга өөрээнинден малчын каттырыпкан:

— Белен, белен.

Зоя биле Дыртый-оол Минчейлерниң малчын ажылы ынчаар ужукталган. Мал ажылын өг-бүле чаңгыс эп-сеткил-биле сегирип алган. Олар хураганның шаразын сы тудуп, өдектиң чыдын таныптынып четтигипкен улус-ла болгай.

Агар арызында Көдел-Аксының чоок-кавызынга частың тынышы дээп, хар ага берген. Малчыннарның баштайгы кыжы ынчаар эрткен. Хүр-меңди кыш ашкан аныяк коданны малчыннарынга сүме каткан акызы Белек-оолдуң аалы кожазынга көжүп келген. Акызы дуңмаларының мал-магазының хүр-семизин доразы эскерген. Ёзулуг малчыннар бистиң ук-ызыгуурувустан төрүттүнген деп ол бодап турган.

Эде тургустунуушкунуң сырыынга хей-эът кирген Зоя биле Дыртый-оол Минчейлер бот-акшаланыышкынның чаа байдалдарын ханы өөренип, бот-башкарып ажылдап турар. Кадарган малының аажы-чаңын таныр, билип алганы онаашкан ажылынга хамаарылгазын бадыткап турар. 1986 чылда дүнгүш хөй оолдаткаш, ажыл-агыйның дээрелеринге санаттырып, бүзүренчиг эге базымны кылып, малдың шылгалдалыг база бир техниижик дыңзыг базып алганнар. 1987 — 1988 чылдарда «Чодураа» совхозтуң эки көргүзүглүг малчыннарының аразынче Зоя биле Дыртый-оол Минчейлер төлептиг-биле кире берген.

Малчыннар Шуурмактың аттыг-чарлыг Бай-Дагга хоюн семиртип, чурттап турарлары ол.

— Малывысты манаа семиртип чайлаар чаңчылдыг бис. Күзеглээр черим — Хөл-Өөжү. Ында дус-кужур, изиг оъттуг деспектер, шаттар чаптылган. Амгы үеде хоюувус кидин-не семирип келген. Кыргылданы чединишкининг доостувус. Эң чугула ажыл — мурнувуста. Чечек-үнүш ногаан турда 20 тонна сигенни кыштагга белеткээ алыр бис. Тестиң Кызыл-Чыраалыг оймакта сигенни белеткеп тур бис—деп, Дыртый-оол Магаранзаевич тайылбырлады.

Моторк ТИРЧИН.

ДЕЛГЕЛГЕДЕ

ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чединишкиннериниң делгелгезинде «Хөмүр-даш үлеттүрү» деп павильонда чурттуң дээре дээн шахталарының, бүдүрүлге каттыжыышкыннарының ажылының дуржулгазының дугайында тодаргай чугаалап турар чүүлдү көргүскен. «Красноярскуголь» бүдүрүлге каттыжыышкынының Тыва АССР-ниң девискээринде ажылдап турар хөмүр-даш тывар бүдүрүлгелеринде Тываның дыка хөй ажыл-ишчилери ажылдап турар. Каттыжыышкынның ажыл-ишчилериниң чурттуң улус ажыл-агыйынга киирип турар үлүү канчаар-даа аажок улуг. Улуг-Хемде болгаш Түңгускада хөмүр-даш чылдар чердерни ажылдап кылыр талазы-биле каттыжыышкынның разрезтери болгаш шахталары улуг ажылды чорудуп турар.

Москвада делгелгеге келген аалчылар «Красноярскуголь» бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылдакчыларының бүдүрүлгечи чединишкиннерин, оларның чүүл болгаш материалдар камналгазының дугайында солун медээлерни оон билип ап турар.

Күш-ажылды организастаарының болгаш идиг бериишкиниң коллективтиг хевирлериниң сайзырангайжыдар, кылган ажылының алыс түңнелин барымдаалап шалын төлээр комплекстиг бригадаларның тургустунуп турарының дугайында делгеттинген материалдар дыка солун.

Каттыжыышкынның ажылының бүдүрүлгечи социал түңнелдери-биле чурттуң кол делгелгезиниң аалчылары бо хүннерде таныжып ап турар.

Георгий ХОБОТЬЕВ.

Москва хоорай.

Төрээн дылың өөрен

АМ-ДАА УЛАМЧЫЛААР

Тыва дылды өөрениринин талазы-биле айтырыгга хөй-хөй авторларның чагааларын солун арнынга чырыдып келгенивисти номчукчулар билир. Ук айтырыг талазы-биле кайда, кандыг четпестер барын тодаргай чугаалаан болгаш чемчеглер алырының талазы-биле үнелиг саналдар база арбын.

Сөөлгү үеде мындаа хамаарыштыр хөй чагаалар алдывыс. «Тыва дыл ам-даа сайзыралды алыр национал дылдарның бирээзи»— деп, Мөңгүн-Тайгадан Адыг Хертек бижип турар. Автор бодунуң чагаазында тыва дылды ханы өөрениринин, чугаа культуразын сайзырадырының дугайында айыткаш, националдар аразының харылзажырының дылы —орус дылды база өөренип, анаа арыг чугаалаар, бижиир кылдыр аныяктарны чаңчыктырарын саналдаан.

Орус, тыва сөстерни холуп турган чугаалаарга, чараш эвезин, кижи бодунуң чугаазынга хамаарыштыр кичээнгейлиг болуруң Кызылдан Ирина Бурбу, Алексей Дыртый-оол олар боттарының чагаазында айыткааннар. Ол ышкаш чамдык сөстерниң адаарының кайы-биле бижиирин, доктаадтынган дүрүм ёзугаар барык албадал-биле бижип турарын А. Дыртый-оол бодунуң чүүлүнде айыткан. Ук сөстерни чаңгыс аай бижиирин, адаарын чурумчударын ол эртемденнерге сүмелеп турар.

Хойтпак дыл-биле чугаалажып, харын-даа хуралдарга ындыг домактарны дыңнай бээри дыка эндээн дээрзин Эрзиниден бижикчи Алексей Дамдын чижектерге айыткан. Ол ышкаш ук районнадан Самдан Салчак тыва дылга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын ылавы делгем илередип турар. «Төрээн дылын билбес тыва кижиниң көөрге, кээргенчиг болу бээр чорду. Сагыргалдап, амыдыралымда бир чүвези четпес ышкаш кылдыр бодаар мен»—деп, ол айыткан. «Тыва АССР-ниң күрүне дылы —тыва дыл болгай. Ынчангаында оон чурттакчылары тыва дылды билири албан болгу дег. Республикага хөй чылдарда чурттап келген өске национал чамдык кижилер моон мурнунда тыва дылга арыг чугаалаар турган болгай. Ам чүге ындыг эвеспл? Тыва дылды өске чоңга өөредип болбас бе?» деп, ол доору-биле айтырган.

Улуг-Хем районнуң Биче-оол Моңгуш-оол база үстүнде авторлар ышкаш, тыва дылды өөредириниң айтырыгларынга доктаап, бодунуң бодалдарын илередип турар. Ук авторларның көдүрүп турар айтырыгларын моон мурнунда чагааларга долузу-биле айыткан болгай бис. Ынчангаш оларны солун арнынга катаптап турбазы-биле, допчулаар ужурга таварыштывыс. Тыва дылды өөренири, чугаа культуразын сагыыры чүгле кезек үениң айтырыы эвес, ону доктаамал чорудар дугайын авторлар сүмелеп турар. Оларның ук саналдары коңгуг чөп. Моон мурнунда материалдарга чамдык албан черлерниң организацияларының адрестери частырыглыг ийикпе азы чүгле чаңгыс орус дылда бижээнин база шугумчулээн бис. Ук четпестер ам-даа эттиниейн турары сөөлгү келген чагааларда база айыттынган. Ол ышкаш кодээ черлерде лозуң, плакаттар хөй. Олар шупту орус дылда бижиттинген. Ук черлерде чүгле тыва кижилер чурттап турар-даа болза, лозуңнар чүге орус дыл кырындал дээрзин авторлар база шын айтырып турар.

«Төрээн дылың өөрен» деп эге-биле материалдарны парлаарын солун ам-даа уламчылаар. Ол талазы-биле эртемден Шулуу Сат бисте улуг дузаны чедирген. Төрээн чугаа культуразын сайзырадырынга ажыглаар материалдарны ол бижип турар. Сөстер дугайында, дылдың чурумалдыг аргаларының дугайында ол ылаан хөй шинчилелдерни кылган. Эртемденниң ук ажылын кезектеп турган, солунга чырыдар бис. Оон ыңай чоннуң аас чогаалындан кайда-даа айыттынмаан материалдарны чорударын авторлардан дилээр-дир бис.

Дыл, чугаа культуразынга хамаарышкан айтырыгларны солун арнынга көдүргеннивистен бээр чыл ашкан. Солунга үнгүлээн шугумчулелдерге хамаарыштыр республиканың дыл эртемденнери ылаан боттуг ажылдарны кылган. Тыва дылды орус школаларга өөредириниң программазын ажылдап, тыва дылды өөрениринин кичээл-болгумнерин чер-черде организастап эгелээн. Ол ышкаш чугаа культуразынга хамаарышкан өөредилге номнарын чоокку үеде парлап үндүрери көрдүнген.

«Төрээн дылың өөрен» деп эге-биле материалдарны чырыдарын ам бир иизы кылдыр эгеледивис. Аңаа номчукчулар боттарының эвээш эвес үлүүн киирер дээрзинге бүзүредивис.

СУГ ДЕП ДУЗАЛАЛ СӨС

Дылда бар бүгү-ле сөстерниң, оларның утка болгаш тема талазы-биле бөлүктерин, сөстерниң аразында харылзаалары шуптузун лексика системазы дээр. Сөс бүрүзү ол системада турушкут, өске сөстер-биле утка хамаарылгаларлыг, күүседир хүлээлгелерлиг. Дылдың байлаа, хамыктың-на мурнунда, оон сөс курлавырының байындан хамааржыр. Сөс бүрүзүн тускай амыдыралдыг деп чугаалап болур. Сөстүң хөй янзы иштики шынарлары ук дылды билир кижиниң угаан-медерелинде сиңген болур болгаш херек таварылгада ол сөстү чугаага таарыштыр ажыглаар.

Бо удаада сут деп дузалал сөстү көрүп көрээлиңер. Бо сөс «бүдүмел, элемент (H_2O)» утказы СУГ деп сөс-биле холбашкан. Ол дээрге дузалал сөс. Ону эң баштай «Тыва-орус словарьга» дузалал сөс деп айыткан.

Сут деп дузалал сөс хөй утказыг болгаш хүлээлгелерлиг.

1. Хуу болгаш иштиг чүве аттары-биле кады чораш сут деп дузалал сөс «бир кижиниң аазы», «бир ог иштиң» деп уткалар илередир.

Угбам сугга баар дээн мен.
Улуг каттап чиир дээн мен.
Честем сугга баар дээн мен.
Честем каттап чиир дээн мен.
(Улустуң ыры).

«Кара-оол сугга аалчылар келген-дир».

2. Хөйнүң санынга турган (сутлар) чүве аттары-биле кады «бөлүк кижилер», «бир кижи өөрү-биле» деп илередир: «Өлчей суглар тараа суггарып турлар».

3. Чүве ады-биле кады азы өске-даа чамдык сөстер-биле кады күштелдирер утканы, чок болза тоомча чок ааңны илередир. Оюн-оол сут (Оюн-оол-даа маргылдаага кирждир; Дембирелди сут ажылдадыр херек (оон анаа олурган херээ чок деп немелде утка бар).

4. Чаңгыс аймак кежигүннерге түңнекчи сөс боор «олар» деп утка илередир:

Үнчей, Суван, Дарый сугнуң
Үнүн безин дыңнадывыс.
С. Сарыг-оол.

5. Хөйнүң санынга турган, чүвелерни азы дириг амытаннарны персоналчыдар, «кижи» дээр янзылыг көргүзериниң аргазы болур:

Хойлап чоруур **хомус суглар**
Хойлар ортээ чеде берген.
Хомус согар шевер оолдар
Хомду шерин кире берген.
(Улустуң ыры).

Аным суглар-биле кады каттап чоруур мен. (Дыңнааным чугаадан).

6. Де-, ди- деп кылыг сөзүнге база оон уктаглан дээш, деп, дээн деп дузалал сөстерге каттышкаш, көрүп турар сөзүңге часкаан азы катаптап-даа турган, база-ла аңгы-аңгы утказарны илередир: а) «оон-даа өске» деп утка: **Ында сыын-мыйгак, элик-хүлбүс, тежимма сут дээн ышкаш аңнар эмнежок;** б) «Оон-даа ыңай» деп утка илередир: **Шалде картофель, капуста, морковь, согуна суг-сут дээн ышкаш ногааларны тарып алган** бис: **Шалде ак, кызыл, сарыг, кок суг-суг дээн кандыг-даа чечектер сагланайнып турар; «Кужур бодум салыр эвес, хулбус мойнаа үстүр эвес» сут-суг деп көөрегилеп олурар эр чорду».**

КИЖИ ДЕП СӨСТҮҢ УТКАЛАРЫ БОЛГАШ ГРАММАТИКТИГ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

Кайы-даа дылдың сөстери хөй утказыг болур, чаңгыс утказыг сөстер мырыңай-ла эвээш. Оон ыңай чаңгыс утказыг сөстерге терминнер хамааржыр. **Кижи** деп сөс түрк дылдарның дегерезинде ылаан каш фонетиктиг янзыларлыг боор турар (хакас: **кизи**, алтай: **кижи**, эртеги түрк: **киши** болгаш өске-даа). Ынчангаш бо сөс түрк дылдарның, оларның иштинде тыва дылдың эң-не бурунгу сөстериниң кадынга хамааржыр.

Бистиң дылывыста **кижи** деп сөстүң уткалары хөй. Ук дылдың лексиказының, фразеологизмының байлыырынга, морфологиязының болгаш синтаксизиниң база сөс чогаадылгазының хөгжүлдезинге чугула ужур-дузалыг боор келген.

Оон кол лексиктиг утказы «**кижи**»— чер кырынга төөгүлүг болуушкуннарның, материалдыг болгаш угаан-бодал культуразының субъектизи (шимчедир чүүлү), биосоциал шынарлыг амытан.

Кижи деп сөстен чаа сөстер уткалып тывылган: **кижизиир, кижизидер, кижизидилге, кижизиг, кижи төрелгетен, кижизидикчи, кижизиттерер, кижи-чара, кижи-ажы**.

Бо сөс боду, өске-даа чамдык сөстер-биле кады, чаа сөстерни чогаадыр арга апарган: **эр кижи, херээжен кижи, тыва кижи, орус кижи, баш таарар кижи, чаш кижи** болгаш оон-даа өске.

Кижи деп сөс эмнежок хөй фразеологизмнерниң составында база киргилээн: **кижи алыр, кижээ баар, кижи болур, кижи кылыр** (эртеги түрк бижиктиң тураскаалдарында, VI—IX вв. **киши кылды** деп фразеологизм бар). **бот кижи, кижи багы, кижи экизи, кижи ортузу**.

Кижи ат орну утказыг ажыглаттынып чоргудаар: **кижи базынма** («мени базынма» дээни ол), **кижээ** бодаарга («мен бодаарымга» дээни ол), **кижээ сеглеве** (мында «кымга-даа» деп утказыг).

Кижи деп сөзүнүс ойзуп адаар эвфемизм сөстерни тургузарынга база кирипкен: **амдыы кижи, демги кижи, бо кижи** («ашаам», «кадайым» дээрге арай эпчоксумаар боорга ынчаар адаар).

Тыва чугаада, ылангыя аас чугаага, домактарның сөглекчилериниң составынга **кижи** деп сөс бо-ла кире бергилээр: **Ол ижээнин кузун-не көрген кижи болбас ийик мен бе** (К. Кудажы). Бо домактың кол сөзү мен чок, сөглекчиниң составында **кижи** деп сөс чогун «**кижи**» деп утка чок, чүгле бадыткаар аян киирип турар. Шаг-шаанда тыва домактарның сөглекчилери долу утказыг чүве аттары-биле илереттинип турганы моон көстүп турар.

Улустуң аас чогаалында, ырларда, үлегер домактарда, тоолдарда болгаш өске-даа чогаалдарында **кижи** деп сөс дыка херглеттинген болур. Ынчангаш канчаар, **кижи** чүнүң-даа мурнунда бодунуң дугайын, кижилерниң дугайын бодаар-ла болгай.

Чамдык чижектер: **Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан; Кижиниң шокары иштинде, чыланның шокары даштында; Кижи чурту кидирээштиг.** (Үлегер домактар).

Кижи бажын кижи билир
Хилинчектиг канчаар ирги...
(Улустуң ырындан).

Төрээн дыл башкылаашкынында сөстер-биле ажыл чугула, оода чугула черни ээлеп турар. Чаңгыс бо **кижи** деп сөс-биле безин өөреникчилерни таныштырары оларның сонуургалын хайныктырары улуг идигин бериp болур. Бети дээрге ол сөстүң фразеологизмнерде утказын безин тайылбырлаап бээр болза, оларның сөс курлаавыры улам байыыр. Чижээлээрге, **кижи** болур деп каттыжышкан «мага-бот, угаан-сарыыл талазы-биле быжыккан кижи», «аарыгдан сегээн, экирээн кижи», «өглениn алган кижи» деп уткаларны чугаага илередип болгулаар. Кол утказындан аңгыда, бо сөстүң «ашаам», «кадайым», «мен», «ол» дээш өске-даа уткаларлыын үстүнде көрген бис. **Кижи** деп сөс «ёзулуг кижи» деп утка илередирин база немей каалыңар: **Кара-оол дээрге кижи болдур ийин.**

Шулуу САТ.

ЧУРТТУҢ ОКЕАН КАМГАЛАЛЫНДА

СЭТА-ның корреспондентизиниң айтырыгларынга Шериг-Далай Флодунуң кол командылакчызы адмирал В. Н. Чернавин харыылап тур:

— Владимир Николаевич, бир чыл мурнунда ССРЭ-ниң Шериг-Далай Флодунуң хуунун байырлап турар үеде ужуражып, кол командылакчы болганыңарда Силерниң сеткилиңерни чүү чүве коңчут хөлзедип чорууруул деп айтырыгга мынчаар харыылаадыңар: «Бистиң күчүлүг флодувустуң бүгү-ле звеноларында эде тургустунуушкун мээ күзээлимге четпес-тир, коңчут оожум чоруп турар. Бистиң шиитпирлээн турар ныгын айтырыглары чамдык кижилерни берге байдалга таварыштырып турар. А ам чер-черге дидим, шиитпирлиг хөделиишкиннер херек...»

— Ажыл-биле чугаалаарга, флотта эде тургустунуушкунга мээн сеткилим бөгүн-даа ханмайн турар. Мен бодаарымга, ажыл-чорук, эде тургустунуушкун, дүргедээшкин деп сөстерниң революсчу ужур-утказынга чамдык кижилер аңаа чаңчыгып бар чыдардыр. Оон-биле чергелештир делегей байдалының характеринге-даа, флодувустуң иштики чугула айтырыгларынга-даа бистиң сагыш амыр оожурган, даамайлап олурар эргевис черле чок.

Ынчангаш чогум-на СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюциязында эде тургустунуушкунну моон соңгаар харын улам ханылаадырын, ону харын чайгылыш чок кылдыр магадылап быжыглаарын, ол дээрге социализмниң быжыглаарының болгаш хөгжүдериниң чаңгыс-ла болдунуп болур оруу ол, чоннуң эрге-ажыбынга дүүштүр шинчилел сайзыралынга ийу келген чугула айтырыгларны шиитпирлээриниң оруу ол дээрзин айыткан. Бо орук-биле үе-чада бүрүзүнде херек чүүлдерни чоптуг ажыглавышаан, быжыг туруш-биле шиитпирлиг бурунгаар базар херек.

Конференцияның документилеринде армия болгаш флотка хамаарышкан тодаргай айтыышкыннар бар. «Камгалалдың бүгү айтырыглары техника, шериг эртеми база ол ышкаш Чепсектиг күштерниң составы-даа моон соңгаар шынар талазы-биле бедик деңнелге турар ужурлуг»—деп резолюцияда чугаалаан.

Кол командылакчыдан матроска чедир шериг амыдыралының бүгү адырларынга дайынчы өөредилгениң шынарын өстүрүп, сагылга-чурумну улам быжыглаар, херек ёзугаар организастыг болгаш шалыпкын хөделир. Хөй лозуңнар октап, хоозун шуугаазын үндүрүп турбайн, боттуг ажыл-херекче шалыпкын шилчиир. Билип таарыы болгаш олуттай, шуушпен кижилер «арны кызыл», эчок байдалга таварыжы бээр кылдыр флоттуң коллектив бүрүзүнге ажыл-херекти шак мынчаар тургузар херек. Чүгле ындыг таварылгада техникага, дайынчы эртемге болгаш флотта кижи бүрүзүнүң албан-хүлээлгезинге шынар талазы-биле эки түңнелди чедип алыр бис.

— Аңаа доктаап, ону делгерэңгей тайылбырлап көрүңерем. Амгы үениң Шериг-Далай Флодунуң күчү-кужу болгаш ооң техниктиг чепсеглел-дерилгези кайы хире?

— Океанның, атомнуг, ракета-ядролуг совет флоттуң хандырылгазы эртем-техниктиг депшилгениң эң чаа чедиишкиннериниң ачызында улам өзүп күштелген. Чаа чепсек-биле кезээде хандыртынып турары чугаажок. Оон бир онзагай талазы болза ядролуг энергетиканы калбаа-биле ажыглап турарында. Чогум-на харын ооң ужурундан Шериг-Далай Флодунуң күчү-кужунуң шыкыр талазы-биле өскерлиишкиннер болган. Ооң күчүзүнүң кол үндезини — доп-дораан, озал чок харыы согуур кезээде бээринге белен турар стратегтиг күштер болур.

Дайын соонда үеде бедүүн боо-чепсек база-ла үндезинниг өскерилген. Флотта каттыжыышкыннарның шаап халдаар болгаш от ажыдар аргалары дайынчы өөредилге үезинде мурнувузундан хөй катап өскен. Бистиң баштай кол согуут бээр күжүвүс — сут адааның атомнуг хемелери. Далайның ракета ужар чүүлү база-ла улуг күчү болбушаан, кезээде дайынчы байдалда белен турар. Океан делгемнеринде бистиң күчүлүг ракета крейсерлеривис «Киров», «Фрунзе», «Слава», «Маршал Устинов», сут адааның хемелеринге удуг туржур корабльдеривис — «Маршал Василевский», «Маршал Шапошников», «Адмирал Трибуц» болгаш өскелери-даа нарын берге сорулгаларны күүседип, кезээде сеpемчилелдиг эжиндирип чоруурлар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үези-биле деңнээрге, бедии күчүлүг техниктиг дериг-тениң ачызында, далай чадаг шериниң болгаш эриктерниң ракета-артиллерия кезектериниң арга-курлавырлары улам быжыккан болгаш өскен.

— Бир эвес халдаашкын, айыыл-халап хеңертен дирге-лип кээр чүве болза, дайынчы далайжылар кандыг янзылыг хөделирил, чугаалап көрүңерем.

— Шериг-Далай Флоду партияның болгаш чоннуң мурнунга бодунуң хүлээлгезин алдарлыы-биле күүседип келген. Аңаа бадыткал кылдыр немец-фашистиг эжелекчилерге удур демиселге, шыдамык эрес-маадырлыг чоруу-биле шылгараан 350 муң ажыг шериг далайжыларны дайынчы орден болгаш медальдар-биле шаңнаанын чугаалаарга-ла четчир. Совет Эвилелиниң Маадыры атты 500 ажыг кижи, оон иштинде чеди кижи ийи дакпыр маадырлар болганнар. Дайынчы орденнер-биле 240 корабльдер болгаш Шериг-Далай Флодунуң кезектери шаңнаткан.

— Флоттуң эртем-биле бөгүнгү холбаазының дугайында чүнү чугаалап болур Силер?

— Флот, чамчыл ёзугаар эртемге даянып турар. Үлегерлеп чугаалаарга, корабль бүрүзүнүң дайынчы даалганы күүседип турар башкарылгазын таварты эртем-техниктиг депшилгеге эртип турар. Ынчалза-даа үениң негелдези-биле алырга, шеригде эде тургустунуушкун оожум темпилиг чоруп турар. Флот биле эртем аразында ажылзаа чогуур веңнелде турбайн турар. Бир эвес ол харылзаа доктаамал эки турар болза, бис үе-биле бурунгаар деңге базар болгаш үеге чедер дааш оон соондан сүрүп орар байдалга таварышпас бис.

Бо талазы-биле флот эртемденнери, конструкторлар, Шериг-Далай академиязының башкы составы болгаш эртемчилел институттарының ажылдакчылары флоттуң материал-техниктиг байдалын тургузар хааш эрес-шудургу ажылдап турарлар. Ынчалза-даа чедир кылдынмайн турар ажыл-херектер ам-даа хөй.

Бөгүн флотта кижилер дугайын чугаалаар апаар. Чижээ, сут адааның атомнуг хемелериниң командирлери — бирги рангының капитаннары Э. Рыбаковту, В. Кулешта, корабль командирлери — ийиги рангының капитаны В. Богдашкинни, капитан-лейтенант В. Клаусту, эриктиң ракета болугумуң салбыр командири Б. Курковту болгаш өскелерни-даа бөгүн улуг чоргаарал-биле адап болур.

— Бистиң флодувустуң мурнунда ам кандыг-кандыг сорулгалар туруп турарыл?

— Шериг-Далай Флодунуң корабльдериниң болгаш кезектериниң составы чайгы өөредилге үезиниң минута база эжиндириг санының узун кыска хемчээл бүрүзүн чоптуг болгаш ажыктыг кылдыр ажыглаарын оралдажыр. Кижизидилге болгаш организация база албан-хүлээлгезинде далайжы бүрүзүнүң боттандепкейлиг болур чорууруң айтырыглары бирги черге боо артар ужурлуг. Эртенги үелерде шимчээшкинге шаптыктап турган чүүлдерни чайлаткаш, байдалды чаа ёзу-биле эде көрбүшаан, дидим, шиитпирлиг бурунгаарлаар ужурлуг бис.

Төрээн чуртувустуң болгаш Варшава Керээзин ёзугаар эвилелчилеривистиң айыыл чок болур чоруун далай болгаш океан угландырыышкыннарының талазындан шериг далайжылар бүрүн хандырар. Аңаа бистиң ажыл, амыдыралывыс доңт болгаш сырый холбаалыг боор турар.

(СЭТА).

МУРНУНДА— Г. КАСПАРОВ

Чурттуң шыдыраа чемпионадының бешки салыының соонда делегей чемпиону Г. Каспаров 3,5 санныг мурнап турар. Карпов болгаш Салов анаа чүгле чартык сан четпес. Ынчалза-даа олар чедир ойнаваан салгылдарын ойнааш, Каспаровту мурнай берип болурлар. Белявский болгаш Юдасин база 3-3 санналдыг, ынчалза-даа оларның соңгаарлаткан салгылдары чок. Чемпионаттың мурнуку олуругларында чоруп турарларның соон дарый ылаан каш шыдыраачы сүрүп орар. Амдаа он ийи салыг арткан болганда сөөлгү салыгта чедир байдал дыка өскерлип болур.

Дөрткү салыгда Иванчук — Ваганян, Соколов — Эйнгорн, Смыслов — Халифман, Малашюк — Юдасин олар хайым ойнаан. Гавриков — Каспаров олар дыка чидиг демиселде чорутса-даа, база-ла 41-ги кошта хайым болган. Эльвест Смирнин, Белявский — Харитоновту уткан. Гуревич — Юсупов, Карпов — Салов оларның салыы соңгаарлаттынган.

В. БАБКИН.
СЭТА-ның корр.

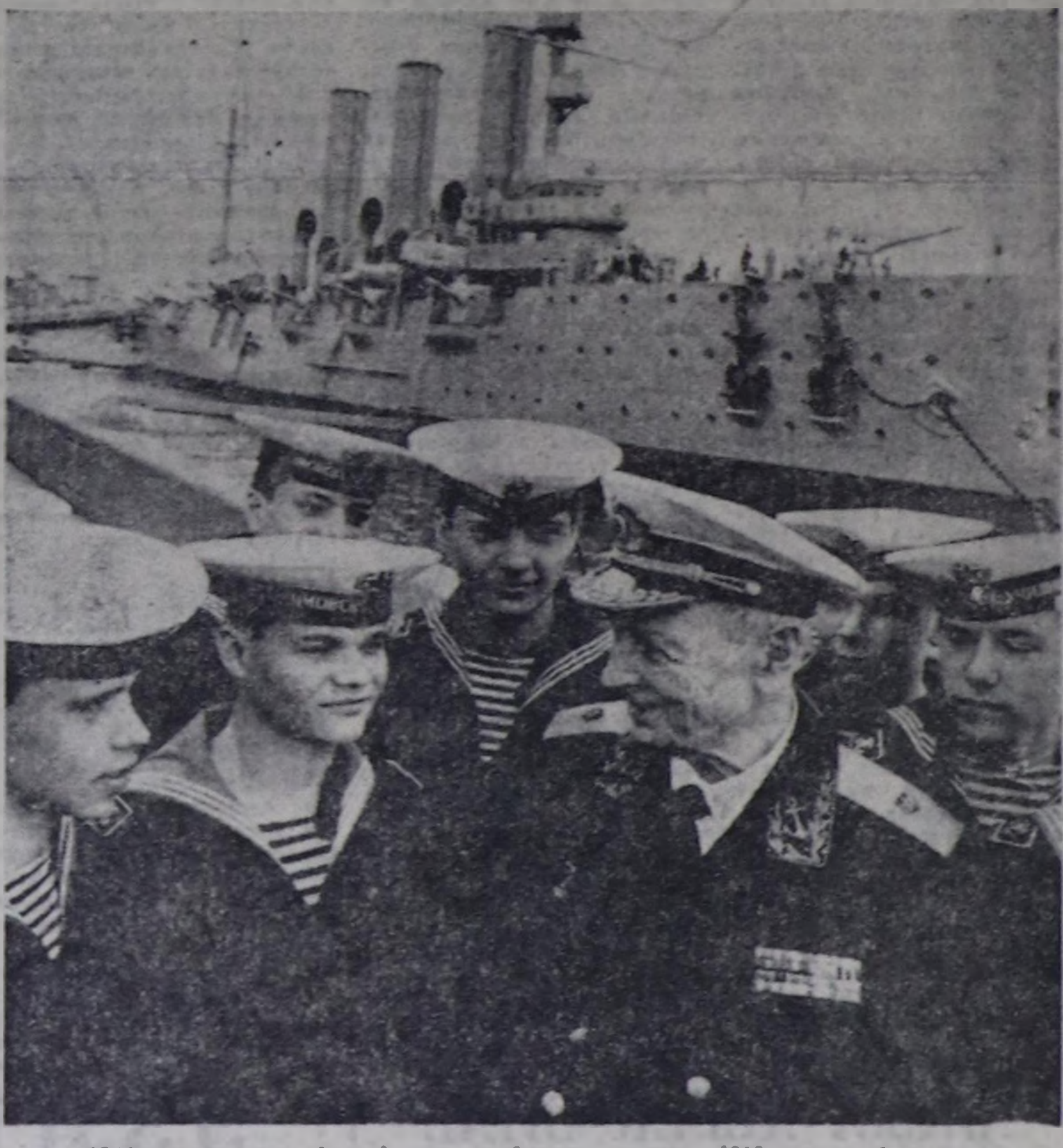

1944 чылдың июнь айда «Аврора» крейсерниң хоочуну, 1918 чылдан бээр партия кежигүнү Николай Георгиевич Изачик мынчан чаа тургустунган Нахимов шериг-далай училищезиниң баштайгы сургуулдарын хүлээп алган.

Амгы үеде Нахимов училищезинче сес класс дооскан оолдар кирип турар. Училищениң доозукчуларындан сурагдыг корабльдер командирлери үнгулээн.

ЧУРУКТА: курлавырда контрадмирал Н. Г. Изачик нахимовчулар-биле «Аврора» крейсерниң чаңында.

О. ПОРОХОВНИКОВТУҢ фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

«Улуг Октябрь» совхозтуң удуртукчуларының кичээнгейинге

БАРААНЫ КОРГУНЧУГ-ЛА

Бистиң Көк-Хаак суурнуң Культура бажыңының чээрби ийи чыл бурунгаар кылган. Оон бээр чаңгыс катап септелге кылып көрбээн. Клубтуң крышазын демир-биле шаап каан. Ону үргүлчү бүдүп турбаан болгаш, ол-шыныа дазарып, каш чыл бурунгаар дамдылап турар болу берген.

Бузуревес чадавас боор силер. Бистиң суурнуң культура одааның барааны коргунчуг-ла: чүт кыш ажып шыдавайн, чазын өлеп инек сеглиле. Бо чылын чаашкын улай-улай кудуп, клубту барык сандан үндүрген. Библиотекаже дамды киргеш, хөй номну ажыглаар арга чок кылган. Библиотека турар бүлүннуң иштинде барык демей. Кедергей суггур чашкында сут чочалдап топ турганы дег баткаш, туйбудан уткан хананы үрэп каапкан. Түйбуларны тоглап калган хаяаны соктаптар болза, ойлүр кире бээр.

Электри сывырындактары эдээн. Ону та кажан солаан. Бажың иштинде демир ааманда туттунуптарга, электри тогу кижиниң сөөг турар апарган. Ол-даа барыктыг-ла ыйнаан. Клубтуң дээвири өткеш, штукатуразы халайып бады келгилээн. Шак ындыг байдалда уруг-дарыг, улуг биче кижилер кино көрүп олурар. Озал-ондак мырыңай кес кырында чүве ышкажыл.

Эртен чылын районнуң өртке удур албан черниң ажылдакчылары клувувустуң ындыг чаржыннчыг байдалын барымдаалааш, ону хаггаш, ажытпас кылып каан. Көдээ Совет күүскомунуң даргазы Юрий Ловсан январь айда клубту боду ажыттырып, кино көргүзерин чөпшээрээн.

Суурнуң Культура бажыңын бо чылын директорлай бердим. Даштындан көргеш кижиниң хөңнү калыр. Оон капитал септелгезин дарый кылдырары негеттинип келген. Совхоз директору Александр Дресвянников, партбюро секретары Алексей Судер-оол оларга чеже-даа бардым. Олар мени ажыл-агыйның прорабы Күрү Сатче чорудар. Ук дарга материал чок дээш олурар.

Көк-Хаакта удуртур-баштаар эштерге чеже чедер боор, районда харысалгалыг даргаларга база бардым. Оон база түңнел чок. Чоокта чаа Культура министерствозунга чордум. Министрниң оралакчызы Лидия Борисова кандыг-даа дуза кадып шыдавады. Ам канчаар септелгезин дооступ чадап турып берген клувувус дугайын солунга бижиир апардым. Чай тоғуп, күс келди. Септелгени мынчан дооспас болза, удавас тараа ажаар кампания эгелээр. Оон ыңай соой бергенде кылган септелгениң шынары кандыг болуруп билир бис.

Кижилерниң дыштаныылгазынче сагыш салыры — амгы үениң кол негелдези болгай. А бистиң ажыл-агыйның удуртукчулары культура одаа ажык чок деп бодап турарлар бе?

Сергей ОДУШПАЯК.
Культура бажыңының директору.

КИНО

АВГУСТ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Нью-Дели Таймс» 9.20, 12.00, 14.50, 17.40, 20.30. «Повесть о маршале Коневе» 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцор диско» 15.00, 17.40, 20.10 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Кортик» 14.00. «Инспектор без оружия» 16.00, 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Начало неведомого века» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.40, 12.40. «Короткие рукава» 11.00, 14.00. «Все побеждает любовь» 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Моя прекрасная леди» 14.00, 18.00 шактарда.

АГААР

Республикага булуттаар, чамдык черлерге биче чаар, диңмирээр. Хаттың кужу секундада 9—14 метр. Дүне 10—15, хүндүс 23—28 градус изиг.

Кызылга булуттаар, чагбас, диңмирээр чадавас. Хаттың кужу секундада 9—14 метр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 3-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 2-3 сериалары. 10.45— Медээлер. 10.55— 11.40 — Ю. Черняков. «Бригада». Литературлуг композиция. 15.25 — Медээлер. 15.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 15.45 — Док. фильмнер программазы. 16.35— Хевистерниң тывызыксыг утуушкалары. 17.00— Телефильм. 17.45 —«Чериң уруглары чүнүң дугайында ырлап турарыл?». Уругларның аас чогаал ансамбльдериниң концерти. 18.15 — Төөгү арыннары. XIX партконференция болгаш төөгүнүң шинчилел ужур-дузазы. 18.45— Бөгүн делегейде. 19.05— Поэзия минуталары. 19.10 —«Киржикчилер». Сары-Челек заповедниктиң чугула айтырыглары. 19.55 — «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—Силерниң дилээнер ёзугаар ужуражышкыннар. ССРЭ-ниң чүлустуң артизи Н. Сазонова. 22.00 — Бөгүн делегейде. 22.10—22.40 — И. Брилъ база Л. Пташко ойнаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.20 —«Цирк деп чүл?». Фильм-концерт. 9.00— «Россияга эргим аттар». В. А. Жуковскийниң чогаадыкчы ажылының дугайында эртем-танылдырылыг фильм. 9.20 — Немец дыл. 9.50— Мультфильм. 10.20 —Немец дыл. 10.50 — Уругларга фильм. «Малышкин». 1-ги сериязы. «Славка». 12.00 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 12.20 —«Ээп келирин уттур». Уран-чечен фильм. 13.40— Медээлер. 13.50— «Оттуг оруктар». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 17.55—15.50 —ССРЭ-ниң улустуң артизи И. Богачеваның концерти. 18.05— Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.25—«Шынзыг». ССРЭ улустарының тоолдары. 18.55— Док. фильм. 19.15—«Азия тоoи». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Хүч айтырыгларынга». «Кооперативтер: тургустунуушкунуң оруктары». 19.45— Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Кооперативтиг каттыжыышкыннарның кежигүннериниң ужуражышкыннары. 20.45 —Улусчу аалгадар. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— 22.45— «Дириг планета». Он ийи сериялыг док. фильм. 2-ги сериязы —«Доңгаан оран».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.15 — П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. Гринденко. 18.55— Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 19.00— «Кедээниң шагы». 20.00 — 20.15 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 161. ТС—00654

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 4 четверг № 180 (13780)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 копеек.

БО НОМЕРДЕ:

- АК-ТУРУГНУҢ СИГЕНЧИЛЕРИ
- СУГ ХАЛАВЫНЫҢ УРЖУКТАРЫН ЧАЙЛАДЫП ТУРАР
- ЗОНАЛАР ААЙЫ-БИЛЕ ТИИЛЕКЧИЛЕР
- ӨӨРЕНИКЧИЛЕР ДУЗАЗЫ
- АРЖААН ДУГАЙЫНДА

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИНГЕ ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИИЛИ

КААҢ ТУРДА ҮҮЛЕ БҮДҮНГҮР

Хаактыг-Ажыктың бээр ийи куду баткаш, Ак-Туругже кирип орувуста, Кызылче кирер чавыглыг оруктуң оң талазында тайга эдээ десплекте тарымал көк-тараа шөлүнде шууштур шөйүлген машина-техника хайнмышкынныг ажылдаан тур. Ногаан масса чудурген ийи-даа машина чаныыс-биле далаштыы кончуг караңнадып эрти.

Шөлде көк-тарааны кестирбишаан, хээндектей доорагіш, дужаштыр туруп алгаш, кожаландыр чораан машинаның кузовунче удур чудуруп кел чораан тракторнуң ээзин хол чайып тургаш, доктаадып алдывыс. «Ак-Туруг» совхозтуң мурнакчы механизаторларының бирээзи, мал чеми белеткээр звено удуртукчузу, коммунист Байлаков Дорта болду.

— Ногаан ажаалдаже июль 15-те кирдивис — деп, ол чугаалай-дыр. Ооругга 100 гектар көк-тарааны кестирип доозкаш, Кара-Сугда келгенивис бо. Чаъс-бораңныг-даа хүннерде ажылдап-ла турар-дыр бис. Чаашкыннгда аар тракторлар малгаштыг черже кадалгаш чыдып бээр чорду. Ооругга оол-даа дора байдалдарга кестирип чорудувус. Кааң аяс турда магалыг-дыр, ажыл-үүле бүдүнгүр, сагыш-сеткил сергек келир.

— Белен ажаалда кайын турар — дигеш, бригадир Байыр-оол Чүлдүм чугаага кирживп ушкашты.— Тарып алган көк-тарааныстың үнгени энир чылгызынга четпес-тир. Бир гектардан алдынган дужут 42 центнер. 100 гектар шөлден 420 тонна көк-тарааны сенаж салыр оңгарже сөөртүп чедирген бис. Сенаж салыры уламчылавышаан.

Байлаков Дортаның удуртканы механизастаттынган звено 1480 тонна ногаан массаны сенаж салырынга кезип белеткээр хүлээлгелиг. Оларга бижыглааны 5 тракторнуң ийизи үрели берген. Берге дээшкиннер турза-даа, бот-боттарының аразында эш хуузунуң деткимче-дузаламчызы, эвис түңнел дээш сонуургал оларны холбап, доңнаштырып турар. «Демиг саскан теве тудуң чиир» дээни ышкаш, эптигде черле күштүг. Звено кежигүннериниң ниитиниң малынга чем суурну тургузар дээш идепкейлиг киржип, күжениишкиниинг иже-ниш турары оларның ажылчы тура-соруундан, бүдүрүкчүлүг үүле-херээнден көстүп турар. Чаш-Тал сүт-бараан фермазының саар инээниң сүткүрү, эъткири, семис-шыыраа, деңгилдеэм сенаж салып турар механизаторларның кайы хире шынарлыг мал чеми белеткээниинден улуу-биле хамаарыжыр. Ногаан ажаалданың харысалгалыг участоктарында трактористер Чимчак-Кара Деспижек, Олег Шириндүү көк-тарааны хээндектеп кестиргеш, саадаашкын чокка чүдүрүп, башкарып турар техниказын үрелиишкиннге таварыштырбайн келген.

Сенаж оңгарын доллурар ногаан массаны шөлден фермаже сөөртүрүн Шагаан-Арыг сентелге-транспорт бүдүрүлгезинден келген чолаачылар хандырып турар. Чолаачыларга кезиилдениң баштайгы хүннери чыпмынтыг-ла турган. Фермадан Ооругга чедир оңгул-чиңгил, кадыр-берт черлерлиг оруп 32 километр шөйүлген. Чаъстай бергенде машина-балар машинаны тайгактадыр, чүгле оваарымчалыг болуру негээр.

Даңзы САЛЧАК.

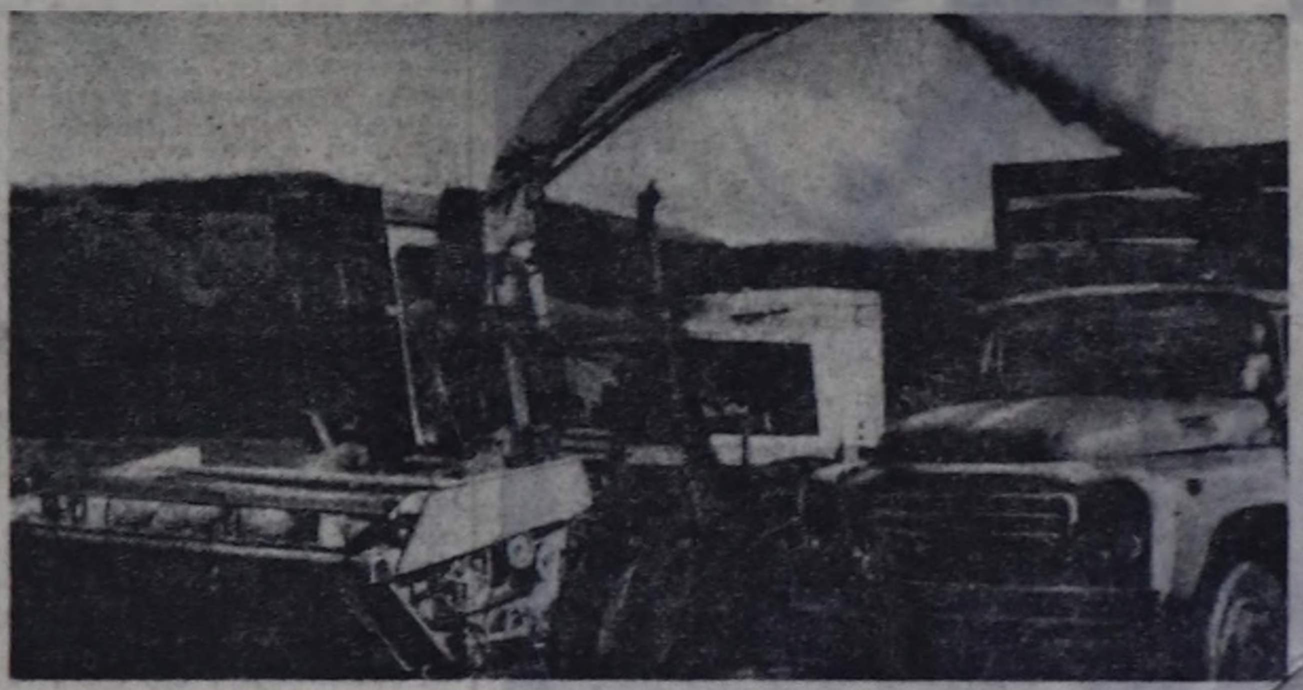

ЧУРУКТАРДА: звено удуртукчузу, коммунист механизатор Байлаков Дорта; көк-тараа кезилдези чорупт тур.

Иван ДАМБАНЫҢ фотолары.

НОГААН АЖААЛДА

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүрүкүкомунуң коллегиязы биле агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң президиуму июльдуң ийиги чартыында мал чеми белеткээр талазы-биле РАҮК-терниң социалистиг чарыжының түңнелин үндүрген.

Эрткен үениң дургузунда Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Таңды, Тес-Хем районнарының ажылчыннары мал чеми белеткээр талазы-биле өскелерден дээре ажылдаанын айыткан.

Ынчалза-даа ниитизи-биле мал чеми белеткээриниң темпизи республикада куду болуп артпышаан. Август 1-ге чедир сиген белеткелиниң планы 17,6 хуу, сенажтыы—18,7, витаминниг сиген далганныы—35 хуу күүсеттинген.

Тожу, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Бии-Хем, Бай-Тайга база Өвүр районнарының ажыл-агыйлары мал чемин куду темп-биле белеткеп турар. Ногаан ажаалданың шынары куду.

Мал чеми белеткээр талазы-биле июльдуң ийиги чартыында төп зонадан Каа-Хем РАҮК-ту, мурнуу зонадан — Тес-Хем РАҮК-ту социалистиг чарыштың тиилекчилери деп санааш, оларга Агроүлетпүркүкомнуң база агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң шилчиир Кызыл туктарын 200-200 рубль акша шаңналдары-биле кады тывсыр деп шиитпирлээн.

Мал чеми белеткээриниң темпизин улам шапкынчыдар, өлче бүгү-ле арга-күштү салырын РАҮК-терге, профэвилел райкомнарынга, ажыл-агыйларның удуртукчуларынга болгаш специалистеринге даскан.

ҮЕРНИҢ УРЖУКТАРЫ

Чоокта чаа Сүт-Хөл биле Барыын-Хемчик районнарының девискаарларынге тайгаларга үзүктелиишкин чок чаъс чаггаш, хемнерниң суу улгадып, үер болганындан ук районнарның экономиказынга улуг каража-когаралды чедирген.

Бистиң корреспондентивис дүүн Сүт-Хөл районче телефоннааш, районнуң даргазы Б. Д. Мөңгүштен интервью алган. Ам ону парладывыс:

Корр: — Болат Дүгүржапович, ук үер районга кайы хире болду, оон уржуктарын үзүткаар дээш кандыг-кандыг хемчеглерни ап турар иргиң?

Харыы: — Ийе, харын бистиң районнуң девискээринде Алаш, Ак, Ишкин хемнер үерлээш, улуг каража-когаралды чедирди. Чогум мал болгаш кижи талазы-биле айыыл болбаан. Сиген, тараа шөлүнге, оруктарга, көвүрүглерге улуг каражаны чедирген. Үерниң уржуктарын тодарадыры-биле районда ийи комиссия ажылдап турар. Оларның баштайгы кылган түңнелдерин ёзугаар алырга, ниитизи-биле биске 370 муң рубльдиң каража-когаралын таварыштырган болуп турар-дыр. Мында мыя ажыл-агыйының белеткээн сигенинге база суггарылга системалар эргелелиниң кылып турары объектизинге чедирген каража амдызында кирбейн турар.

Ниитизи-биле 1880 гектар тараа, сиген болгаш өске-даа культураларның шөлү. 2066 тонна сигенни суг алган. Районнуң суурлар аразында оруктарга 50 муң ажыг рубльдиң когаралын чедирген. Ак-тың ийи улуг көвүрүүн шуут аппарган, оларны септээр-даа аргажок. Ынчангаш катап кылыр ужурлуг.

Сүт оруун чалдап тура, дөрт трактор сугда душкен.

Амгы үеде үерниң уржуктарын үзүткаар дээш чогуур хемчеглерни ап тур бис. Бир көвүрүгнүң шуут-ла катап аргыжар кылдыр улустуң күжү-биле септеп доостувус. Шуут кылдынмас көвүрүглерден ангызын септеп кылып тур бис. Чазаашда суггарылга системазы эргелелиниң ажылдыннары үерден үрелген үш системада кол тудугларын кылып турар. Бистиң районда оруктуг участогу база-ла чамык оруктарны септеп эгелей берген. Үерниң уржуктарын үзүткаары-биле район төвүнүң база черле районда суурларның чурттакчы чонун массалыы-биле эвилелдеп тур бис. Сараттарын, хөлзээнерин чазып, андарып, кургадып турар. Район төвү Сүт-Хөл суурнуң чамдык бажыңнарынче, огородтарже база суг кирген. Ынчангаш бажыңнарны септээр ажыл база чорупт тур.

Республиканың сиген шөлдеринде

● ЧӨӨН-ХЕМЧИК

«Чыраа-Бажы» совхозтуң Дөң-Терек сүт-бараан фермазының коллективи 80 тонна сигенни кезер хүлээлгелиг. Оларда бир тракторну бижыглаан. Амгы үеде 35 тонна сигенни белеп, сараттаан. Мал чеми белеткээринге тракторист Б. Чигир-оол, кадарчылар С. Моңгуш, А. Чимит-Доржу, В. Куулар олар идепкейлиг киржип келген.

Ферма эрткен чылын мал чеми белеткээр планын күүсетпээн. Ынчангаш ол чаагырыгларны болдурбас дээш ажылдап турар.

Мал чеми белеткээринге таарымча чок чүүл болза, суур артында шыкка чайгы үеде улустуң хуузунда хаваннары мыя сиген үнер магалыг шыгы оъттаар болгаш ону ыяк-ла үрей каапкан. Олла дээзэр турар болза, анаа сиген кезер чер артпас. Ынчангаш Хорум-Даг кожээ Совединиң күскому, салбырының удуртукчулары бо дугайын болап, бир хемчег албас болза хоржок.

Григорий ХИРБЭЭ.

● ӨВҮР

Районнуң ажыл-агыйлары сөөлгү чылдарда суггаттыг черлерде мезени арааш, оон багай эвес дүжүттү ап турар апарган. Оон өлү ам 750 гектар четкен. Сигенни кезип, ажаагаш шөлдерден ийиги дүжүттү ап-биле катап суггарып турар.

Амгы үеде суггаттыг черлерниң ангыда Ужа-Хөлдүң хинаалары ындан база сиген кезилдези кидин тулук. Мында «Коммунизмче орук», «Торгалыг», «Ак-Чыраа» совхозтарның база район төвүнүң чамдык коллективтеринден бригадалар сигеннеп турар.

«Торгалыг» совхозтуң Чаа-Суур сүт-бараан фермазында район төвүнүң шефчилери 81 тонна сигенни сараттап тургускан.

Өвүржүлер эрткен чылдаазынга бодаарга, 1988-89 чылдарның кыштагылаашкынынга 1250 тонна сигенни хөйүү белеткээр ужурлуг.

Найгын-оол ДАМДЫН.

АЖЫЛ-ИШТИҢ, ТОДАРГАЙ ХЕРЕКТЕРНИҢ ҮЕЗИ

Эде тургустунуушкунга ара соксавас байдалды чүгле олар тургузар

Эде тургустунуушкунуң политиктиг эң чугула бедик болган партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының дугайында бодалдар бистиң амыдыралывыстан болгаш ажыл-иживистен ам-даа чарылбаан. Бистиң амыдыралывыстың бүгү талаларын ол күчүлүг прожектор дег чырыдыпкан. Бо үе-чадага бистиң чедип алган бүгү чүүлдеривис адыш иштинде чүве дег тодаргай көстүп келген, моон-даа соңгаар, бичии-даа чылдырбайн кылыр ужурлуг ажылывыс улам тодаргай билдинген.

Даамай хөөнү үе манавас. Буттарын кодуруп чадап, маңнап орбас, четвестерни болгаш алдагдалдарны дораан эскерер, бистиң бурунгаар шимчээшкинивиске шаптык болуп турар моондактарны болгаш шаптараазыннарны чайлатпышаан, шиитпирлиг-биле хөделир —партияның бистиң угланып турар чүүлү бо. СЭКП ТК-ның «Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин боттандырар талазы-биле практиктиг ажыл дугайында» айтырыгны чугаалашкан Пленумнуң иштиринден бо бодал чаа күш-биле улам тода дыңналган.

«Конференцияның болгаш болуп эрткен санал солчулгаларының түңнелдерин база катап бодап көрбүшаан, практиктиг ажыл-херектерже шиитпирлиг-биле кирер дээш хаңызы-биле боданыр ужурлуг бис, эштер» деп, Пленумга кылган илеткелинге СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев чугаалаан.

Мурнунда сөс биле ажыл-херек эпти-ле каржы бээр турганын чажыргаш канчаар. Ол эрги чаңчылдарны катаптаары бөгүнге таарышпас. Дээштиг ажыл-иш херек, хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин дээш контроль херек. Бодунуң кылган чүүлдери дээш, а ол ышкаш бодунуң чедир кылбаан чүүлдери дээш шыңгыы харысалга негеттинип турар. Партияның ыдыктыг хоойлузу бо, ынчангаш партияның кадрлары ол чүүлдү хамыктың мурнунда бодунга хамаарыштыр көөр ужурлуг деп Пленумга демдеглээн. Чүгле конференцияның ажылдап кылганы политиктиг айтырышкыннарын боттандырар талазы-биле практиктиг ажыл-херектер эде тургустунуушкунуң ара соксавас байдалын тургузар.

Конференцияның киржикчилериниң саналдарын барымдаалаан телевиделдериниң комплексизин СЭКП ТК-ның Политбюрозу Пленумга киирген. Хамыктың мурнунда ол аъш-чемге, садыгга, чонуң херелгел бараннарынга болгаш ачы-дузага, кижилерге хүн бүрү эргежок чугула, оларның доктаамал негеделдеринге болгаш сагыш човаар чүүлдеринге онаажыр айтырыгларга хамаарыжыр.

Партияга ам болур отчёт-соңгулдалыг кампанияже Пленум онза кичээнгейни угландырган. Кижи бодаарга, чаңчыгып калганывыс ажыл ышкажыл ол, отчёттар болгаш соңгулдалар үргүлчү болуп турар болгай. Ындыг-даа болза бо чылдагы отчёт-соңгулдалыг кампания мурнундааларындан онзагай болур деп бадыткаар үндезин бар. Ол XIX партконференцияга мелээн чуганы уламчылавышаан, эң-не демнелге эртер ужурлуг. Ону ол-ла принципиалдыг болгаш харысалгалыг болгаш ажыл-херекчи чорук-биле угаан негеттинип турар. А ол дээрге, партия кураалдары конференцияларны демократтыг, ажык-чарлыг байдалдарны, кижилерниң сагыжын ойун чоруур бүгү ажыдары, ларны боттуу-биле сайгарарынга делгем оруктуг дыр.

Партияның удуртукчу органнарынга соңгулдалар чаа ёзу-биле болур. Эде тургустунуушкунуң харысалгалыг бо үе-чадазында партия организацияларын удуртурукчуларын принципиалдыг ёзу-биле тодарадыры эң онза чугула ужур-дузалыг. Конференцияның саналдааны кандидатуралар депшидериниң болгаш чугаалажырының чурумун амдыгааштан ажыглап эгелээриниң, чажыт бадылаашкын бюллетеньнеринче доктааттынган мандаттардан хөй санныг кандидаттарны киирериниң, үстүнде турар комитеттерниң составынга кандидатураларны адаандан депшидериниң дугайында чугаа болуп турар.

Партия, күрүне болгаш ажыл-агый органнарының хүлээлгелерин кызыгаарлаар дугайында айтырыгны Бүгү-эвилелдиң партия конференциязы чидии-биле тургускан. Партия аппаратының структуразын болгаш ажыл-чорудулгазын саралдырган гайыдар талазы-биле СЭКП ТК-ның Пленумунуң хүлээп алганы практиктиг базымнары ону барымдаалап алдынган. Ол чүү дээни ол? Хамыктың мурнунда—партияның соңгулдалыг органынга аппараттың шыңгыы чагыртыышкыны болгаш отчёттуг болуруну принципи-дир. Администрациялыг, ажыл-агый хүлээлгелеринден ол хосталгаш бодунуң ажылын ниитиниң болгаш дааштыкы политиканың чугула угланышкынының политиктиг нарынче мөөнээрн, кол ажылды удуртурунуң политиктиг методунче шилчидери-дир. Ол аппараттың структуразынга. Оон саны амгызындаа, кадр составынга-даа ындыг болур ужурлуг. дан эвээш болур болгаш дыка шын.

Хосталган ажылдакчыларны ажыглаарының дугайында айтырыг тургустунуп келген. Партия аппаратында белеткеттинген кадрлар мөөнин. Оларның билиглерин, дуржулгазын ниитилелдиң ажынга, хостаттынган эштерниң боттарының күзелин барымдаалап тургаш, эң-не долузу-биле ажыглаар херек.

Политиктиг реформаның эң чугула сорулгазы—Советтерниң тургузары. Партияга соңгулдалар ажыл-чорудулгазын депутаттарының соңгулдаларын эртсоонда ССРЭ-ниң күрүне эрге-чагыргазының дээди органын, тирери, чурттуң районнарга, областарга, округтарга, хоорайларга, республикаларга, суурларга болгаш кодээ черлерге эрге-чаларга, районнарга эде тургузары кордуңуп турар. Бо бүгү сыырга органнар чыл дургузунда боттандырар. Улуг хемчүүлдерниң херектери боттандырарынга улуг ажыл негеттинери дир. Ынчангаш СЭКП ТК-ның тускай комиссиязын бо ажыктыг деп Пленум санаан. Конституцияга, соңгулдалар дугайында хоойлуга чамдык улуг немелделерни болгаш эскерилгелерни, өске-даа чамдык хоойлужудугга актыларын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ам болур сессиязынга чугаалажыры-биле ук комиссия белеткээш, киирер. Комиссия бодунуң ажылынга эртемденнерниң, практиктерниң болгаш эң калбак хөй-ниитиниң саналдарынга дайыгыры эргежок чугула деп, Пленум санаан.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хөй чүүлдү ханы бодаары база болур-чогууру-биле үндезилээри негеттинип турар. Кандидатураларны чугаалажып-даа, депшидип-даа турар үеде, бадылап-даа турар үеде ёзулуг ниилип алыр эргени соңгукчуларга бээри эргежок чугула. ССРЭ-ниң улус депутаттарының ниити санының үштүң бир кезиин хөй-ниити организацияларындан дорт соңгуур апаар. Тус черниң бот-эргелелиниң болгаш тус чер ажыл-агыйының дугайында хоойлуну белеткээрин саналдаан. Чер-чер Советтериниң эрге-хоойлу болгаш материал сан-хөө харылзаалар талазы-биле ол бижыглаар. Пленумга айыткан ёзугаар алырга, ол талазы-биле турум чаңгыс болур ужурлуг: чер-черге шиитпирлеттинип болур бүгү-ле чүүлдер тус чер Совединиң чагыргазынга турар ужурлуг.

Советтерниң ажыл-чорудулгазын демократчыдары-биле ыяк хоойлу реформазы болгаш күрүне тургузуунуң, национал-дар аразының харылзааларының талазы-биле соңгаарлаттынмас өске-даа чамдык хемчеглер тудуш холбаалыг. Пленум бо талазы-биле кылыр ажыл-херектериниң тодаргай программазын база айыткан.

Чугаа чүнүң-даа дугайында болза—кичээнгейниң төвүнге кижи, оон чаагай кежиининиң база негелде-херегцелдериниң дугайында сагыш салышкын болуп келген болгаш болуп турар-даа.

Аъш-чем айтырыын ап көрээли. Пленумга ону принципиалдыг ужур-дузалыг социал-экономиктиг үндезин айтырыг кылдыр көдүрген. Ону шиитпирлээри-биле амгы-даа база келир-даа үеде ужур-утказын ышкынмас, быжырымчалыг болгаш эң кол хемчеглерни алыр херек. Бо чылын агаар-бойдус чамдык девискээрлерниң чер ажылдыгларынга шыңгыы шылгалданы тургузупканы билдингир. Ам эң-не чугула сорулга—өстүрүп алган дүжүттү бүрүн-биле ажаап ап база камгалап алыры, ону чеп ажыглаары. Бо эртип турар чылдың бүгү ажылы чүгле олче угланган турар ужурлуг.

А кедизинде барып чүү болурул? Чүүден ол онзагай хамааржырыл? Столга салыр аъш-чем кайы хире байлак болурул? Пленумга дыңналган анаа харыының алыс утказы чүдел дизе, көдээниң материалдыг баазазын быжыглаар талазы-биле практиктиг хемчеглер мында экономиктиг харылзааларны өскертир дээш чогуур ажыл-биле хары угда быжыглаттынган турары болур. Сорулгазы —бүдүрүкчүлерниң бот-тускайлан болгаш харысалгалыг болурунга калбак оруктуу ажыдары, көдээ ажыл-агый рыногун бүгү талазы-биле хөгжүдери.

Ылангыя арендаторларның бот-тускайлан чоруунга үндезилээш, черниң болгаш бүдүрүлгениң өске-даа чепсектерин узун хуусаада ажыглаар кылдыр арендалап алыры дээш ышкаш, көдээ ажыл-агыйны башкарып чорударының ындыг хевирлериниң дугайында хөйү-биле чугаалап турган. Аренда харылзааларын социалистиг өнчүнүң аргаларын улам долу сайгарар арганы бээр, оларның дузазы-биле ниитилелдиң эрге-ажыктары-даа, бедик бүдүрүкчүлүг болгаш ажыктыг ажылче идиг бериишкиннери-даа хандыртынар дээрзин мөөнниттинген дуржулга бадыткап турар. Чүгле материалдыг идиг бериишкиннери хандыртынар эвес. Кижи бодунуң аргаларын, бодунуң чогаадыкчы шинээ херек кырынга көргүзер аргалыг болур. А чорудуп турар чаартылгаларының алыс утказы чогумна мында болгай.

Шаа-биле барып бар, а чамдыкта мырыңай багай материалдыг баазалыг байдалда өг-бүле болгаш аренда кереэзин ёзугаар ажылдап турарларның чедип ап турар түңнелдери бүзүренчиг. Ынчалзажок ажыл-агыйны башкарып чорударының депшилгелиг ол методтары амыдыралче ам-даа чүге шуудап кирбейн турарыл? Ону долгандыр чүге хөй-ле хоозун чугаа, шаптараазын болгаш шаптыктаашкын чорупт турарыл? Көдээге бүдүрүлге харылзааларының чаа хевирлери ынчаар көөр чорукту шиитпирлиг-биле буруу шаппышаан. Пленум мындыг сорулганы салган: ону чер болганга ажыглаарының оруунга бүгү-ле моондактарны чайладыр. Ол дээрге—бүгүниңте сорулга-дыр. Ону шиитпирлээри анаа-ла бир күзээшкин эвес, а эде тургустунуушкунуң үе-чадазында бистиң хөгжүлдезиниң алыс бүдүрүлгеп угталган негелде-дир. Көдээниң социалистиг ёзу-биле чаартыыныы темпилерин амдан эгелээш күштелдирер херек. Амыдыралдың мында байдалдары улам улуг кижиилгени негеп турар. Хууза дузалаар ажыл-агыйлары, харын-даа чаа идиг бериишкиннери, керээлиг үндезиннерни барымдаалап, улуг чергези-биле хөгжүдер дугайында база сагыш сала чогуур.

Чоңга бараан болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң өзүлдезин канчаар дүргедедир дугайында айтырыгны чугаалажып тура, мында кол оруу билдингир деп, Пленум демдеглээн. Ол дээрге— чонуң херелгел бараннарының күчүлүг индустриязын кыска хуусаада тургузары-дыр. Дериглелерни даштындан садып алырының күсели-биле чиңа болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң хөй-хөй бүдүрүлгелерин дүргени-биле чаартырының дугайында, аар индустрияның болгаш камгалал адырларының херелгел бараннарын бүдүрүп үндүреринге улам калбак киржилгениң дугайында чугаа база чорупт турар.

Бо бүгү болза, хуваалданың системазын сайзырангайжыдары-биле болгаш хамыктың мурнунда—садыг база ниитиниң чемненилгези-биле база узун чок холбаалыг. Мында чеже айтырыглар мөөниттингенин билир бис. Ыракта-ла четче эвес бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээри немелде сан-хөө болгаш материалдыг салышкыннарны негээр. Бистиң амыдыралывыста бир кончуг шылаңчыг чүве өөчүр болу берген. Кижилер оон шуут хөңнү калган. Ховар эвес бараннар дээш безин чамдыкта кара кызырт чыскаалыптар болгай. Ажыл-херекти үш-удуруң организастаарга, черле хай-баш чок болур болгай. Амыдырал хандырылгазында ажылдап турар хөй-хөй кижилер чоңга хүндүлел чогуп, човаар, кээргээр сеткил чогуп ынчаар көргүзүп, чаңчылчаан чуруум кылдыр ону сагып турар. Ындыг чорукту моон соңгаар болдурбас деп, Пленум ындыг түңнелге келген.

Бистиң амыдыралывыста хөй-хөй чүүлдер экономиктиг үндезиниң реформаның чедиишкинниг боттаныышкынындан хамааржыр. Чамдык участоктарда ол мырыңай чылыш чок таптап турупкан. Херектиң ужуру чүдел? Эргижирээн, хоозураан чүүлдерден сирбектенип тыртпакталыр күштерниң талазындан шаптыктаашкыннарның барымче Пленум кичээнгейни угландырган, ындыг кижилерни удуртур ажылдан дүргени-биле чайладыр херек. Ынчалзажок, экономиктиг тодаргай хемчеглерни база боттандырар апаар. Тодаргайлаарга, күрүне чагыының дугайында дүрүмнү киирер, улус ажыл-агыйын сан-хөө талазы-биле эжиндерин хандырар, бүдүрүлгени эргелеп башкарарының системазын сайзырангайжыдар, бүдүрүлгелер болгаш Советтер аразында харылзааларны эде тургузар херек.

Төөгү талазы-биле улуг хемчээлдиг ажыл-херектерни эгелээн болганывыста, эрткен болгаш амгы үени ханызы-биле сайгарып көрбейн, келир үеде ниитилел хөгжүлдезиниң кол угланышкыннарын баш бурунгаар тодаратпайн тургаш, бистер оларны чедиишкинниг чогудуп шыдавас бис. Ынчангаш идеология талазынга ажылдың чугулазы оон илерен келир. Маңаа кандыг-даа кошкаашкын болгаш саадаашкын турбас ужурлуг деп, Пленум демдеглээн. Партия организациялары теоретиктиг болгаш идеологтуг фронт-биле холбашкан сорулгаларын канчаар-даа аажок улуг хемчээлдиг болгаш нарының ожаап билип, ук ажылды хүн бүрү, чуткулдуг, тодаргай сорулгалыг чорудаар хүлээлгелиг.

Бистиң мурнувуста ажыл-херектерниң программазы аажок күжениишкинниг. Ниитилел чаартылгазының бүгү участоктарынга, хамыктың мурнунда — совет кижилерниң амыдыралының эң чугула айтырыгларын шиитпирлээринге үндезин өскерилгелер эргежок чугула. Парторганизация бүрүзүнүң, коммунист бүгүдезиниң кол хүлээлгези ындыг.

(«ПРАВДАНЫҢ» мурнуку чүүлү).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

ЧАГАА-БИЖИКТЕРГЕ КИЧЭЭНГЕЙ—КИЖИЛЕРГЕ КИЧЭЭНГЕЙ

Хамаатыларның чагаа-бижиктерин болгаш аас-биле дилеглерин көрүп турарының талазы-биле улус депутаттарының Өвүр района Совединиң ажылының дугайын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга чугаалажып көрген. Хамаатыларның санал-оналдарын, билдиришкиннерин, хомудалдарын сайгарып көөрүн эскижидер талазы-биле район Совединиң чамдык ажылдарын шынап чорутканын аңаа демдеглээн.

Ажыл-чыычылдарын хүлээп алырының тодаргай хүннерин болгаш шактарын райкүүскомда тургускан. Кирип турар бижимел бүгү билдиришкиннерни дептерде демдеглеп турар, удуртукчулар ону көрүп, хемчег алырының хуусаазын доктаадып, холунуң үжүүн салып турар.

1986 чылдың алды айларының дургузунда район Совединиң күүскомунга бижимел 148 дилегни киирген, оларның 45-и чуртталга айтырыының, 19-у хууда мал садып алырынга чээли, 19-у хууда чуртталга бажыңы тудуп алырынга чээла, 17-зи хууда автотранспорт садып алырынга ээлчегте тургузарының, 4-у ажылга кирериниң дугайында. Бажың сентелгезиниң, ясли-садикке уруглар тургузуп алырының, хууда күш-ажыл чорудулгазынга чепшээрел дугайында болгаш өске-даа айтырыглар-биле улус депутаттарының район Совединге хамаатылар кээп турар.

Райкүүскомнуң улус өөредилге, социал хандырылга килдистеринге, чер-чер Советтериниң күүскомнарынга, чуртталга-коммунал ажыл-агый будурулге эргелелинге хамаатылар чагаа-бижиктерин киирип, дилеглерин кылып турар. Райкүүскомнуң социал хандырылга килдизи болгаш Солчур кожуун Совединиң күүскому чагааларны, хомудалдарны, билдиришкиннерни шалыпкын көөр талазы-биле элээн ажылдарны кылып турар. Социал хандырылга килдизинге кирген бүгү чагааларны болгаш билдиришкиннерни доктааткан хуусаазының дургузунда шалыпкыны-биле харыылап бээри чаңчылчаан. Килдистиң бодунга хүлээп алырындан аңгыда, хамаатыларга уругушкунун хүлээп алышкынын база чорудуп турар. 1988 чылда районнуң чурттакчылыг бүгү черлеринге хууда айтырыглар талазы-биле хүлээп алышкыннарны чорудкан.

Кирип турар чагаа-бижиктерни сайгарып көөрге, кижилер колдуунда хууда айтырыгларны тургузуп турар. Ниитиниң чем-ниигелдезин организастап турарында, үстүнүр болгаш аъш-чем бараанныры-биле хандырылгада, ындыгыя электри хандырылгазында, автобус шимчээшкининге шинтирлээр ужурлуг чүүлда айтырыглар бар-даа болза, ук айтырыгларны боттарының дилеглеринге хамаатылар киирбейн турар.

Санал-оналдарны, билдиришкиннерни болгаш хомудалдарны сайгарып көөр, хамаатыларны хүлээп алырын чорудар талазы-биле улус депутаттарының район Совединиң ажылының деңнели СЭКП-ниң XXVII съездизиниң негелделеринге харыылап шыдавайн турар. Хамаатыларның дилеглерин сайгарып көөрүн эскижидер талазы-биле хүн бүрүнүң организастыг ажылын райкүүском чорутпайн турар.

Хамаатыларның чагаа-бижик болгаш аас-биле дилеглериниң талазы-биле ажылдың байдалын 1987 база бо чылдың баштайгы чартыында чаңгыс-даа организацияга өөренип көрбээн. Хамаатыларның чагаалары, билдиришкиннери-биле холбашкан айтырыгларны район Совединиң сессияларынга болгаш күүскомнуң хуралдарынга ол үениң иштинде чугаалажып көрбээн, удуртукчулары дыңнавайн турар. Бо айтырыг талазы-биле улус депутаттарының район Совединиң Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга 1988 чылда дыңнаары көрдүнген-даа болза, сессияларга күүскомга чагаа-бижиктер-биле ажылды чугаалажып көөрүн планда киирбээн боор турар.

Хамаатыларны райкүүскомга хүлээп алырының дептерин эки долдурбайн турар, дилеглериниң хуусаазын, ону кажан хандырарын, харыылаарын оон билип алыры берге болдунмас. Ылангыя бо чылдың дапталы багай ыдылдыр тургустунган, эрткен чылгының дап дорайтан. 1988 чылдың эрткен айларында райкүүскомнуң даргазы И. У. Уепун 3, райкүүскомнуң даргазының оралакчызы О. В. Стихин 24 кижини, райкүүскомнуң секретары К. С. Моңгуш 4 кижини хүлээп алган. Хүлээп алышкыннарны демдеглевейн турарын, ону херекке шыңгыы албайн келгенин үстүнде фактылар херечилеп турар. Хамаатыларның чагаа-бижиктерин кайы-бир өске организацияже чорудуп каап, ол дугайын райкүүском чагаа-бижиктерниң ээлеринге дыңнатпайн турар. Билдиришкиннерни чугаалажып көргениниң түңнелин хамаатыларга чамдыкта чедирбейн баар чоруктар бар.

Хамаатыларның чагааларын, билдиришкиннерин, хомудалдарын Саглы кожуун Совединиң, райкүүскомнуң улус өөредилге килдизи шын база тодаргай кылдыр долдурбайн турар. Чагаалар, билдиришкиннер, хомудалдар демдеглелиниң дептеринде ажылга хүлээп алыр дугайында демдеглел бар, ажылдап үнгенинин, шынчыдаа чорутканының дугайында демдеглелдер чок болгулаар.

Хүлээп алышкынының демдеглелин аңгы кыдырааште чорудуп турар-даа болза, район эргелекчизи Т. С. Донгактың хууда айтырыглар талазы-биле хүлээп алышкынының хүнү база шактары доктааттынмаан.

Чуртталга-коммунал ажыл-агый будурулге эргелелинде хамаатыларны хүлээп ап турарын хүлээп алышкын дептеринге ой-шаанда демдеглевейн турар. Чижээ, мында баштайгы билдиришкинни июнь 15-те, ийигизин август 24-те, үшкүзүн июль 29-та, алдыгызын июнь 17-де демдеглээн. 1987 чылда 27 билдиришкинни демдеглээн. 1988 чылдың эрткен алды айларында чуртталга шөлүн сентедиринин дугайында 7 билдиришкинни демдеглээн. Билдиришкиннерде киргениниң дугаары, удуртукчунуң резолюция салган хол үжүү чок. Билдиришкиннерни киргениниң айы-биле дугаараары, оон ээзинге кандыг харыыны бергени айыттынмаан. Хынап барып четкен хүнде демдеглеттинмээн алды билдиришкинни ээлерттинген.

Чуртталга бажыңын капитал сентелге ээлчээнге киирер кылдыр хамааты Биче-оол Моңгуштуң 1987 чылдың август 10-да билдиришкинин демдеглевээн. Ооң бижээни болза, капитал сентелгеге кылып бээрин дугайында билдиришкинин үшкү удаа чорутсан. Мурнунда турган начальниктерден (С. С. Куулар, В. К. Сат) харыы-даа албаан. Фронтучу, Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалиди болганында, бажыңны ээлчег чокка сентедип алыр эргем бар.

Ам болза ажык-чарлыг чоруктуң үези, ынчалза-даа хамаатыларның санал-оналдарының болгаш шугумчулелдериниң учёдун тургуспаан. Улуг улустарга кирээ болгаш резин саныктар, хевениг база чайгы ооргалар болгаш өске-даа барааннар-биле хандырылганың чегейин Сагылы суурунуң чурттакчылары чаңгыс эвес удаа демдеглеп келген. Шугумчулелдиг ол саналдарны боттандырарының хемчеглерин райкүүском албаан.

Хамаатыларның чагааларын, билдиришкиннерин көрүп турарының байдалын улус депутаттарының район Совединиң күүскому контрольга албайн турар. Күүскомнарның, доктаамал комиссияларның хуралдарынга, Советтиң сессияларынга чагаалар-биле ажылды экижидериниң байдалының, хемчеглериниң дугайында айтырыгны чугаалашпайн турар.

Чугаалажып көрген айтырыг талазы-биле доктаалды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму хүлээп алган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч-Д. Б. Ондар ук хуралды башкарып эрттирген.

Эрзин суурнуң столовазында ээлчеглер аъш-буру чемнерин кылып, чонну амданныг болгаш элбек аъш-чем-биле чемгерериче сагыш салып турар. Бо чемненилге черинде садыг училищезиниң кулинария салбырын дооскаш, мында ажылдап турар мергежилдиг аныяктар бар.

Олардан Чооду Оюмаалының, Анна Ошпуң, Роза Сагдының болгаш өске-даа поварларның, кулинарларның чемни эки шынарлыг кылдыр белеткеп турарын келген чон мактап чугаалажып турар.

Столованың чемнер делгээр үзүүрү далгандан болгаш аът эъдинден кылган чемнер-биле доктаамал долдуунган болур.

Мында чемнер белеткээр чонну ашкарар-чемгерер ээлчеглерден Розалия Семёнованың ээлчээ база чарышка эки түңнелдерни чедип ап, чем белеткээрниниң шынарын бедидеринче сагыш салып турар.

ЧУРУКТАРДА: Эрзин столовазының ажылдакчылары ажыл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Малга чем белеткели

ЧЫЛДАГААННАП ТУРУП БЕРГЕН

Эрзинде Ленин аттыг совхозтуң девискээринде бо чылын оът-сигенниң үнгени шору. Совхоз конторазындан 500 метр хире черде 150 гектар суггаттыг шөлде мал чемининг белеткелинде механизастаттынган бригада ажылдап турган.

Олар июль 7-де ол шөлдүң дужунуң ажаап эгелээн. Күш-ажылды организастааны четпес болганындан ол шөлдүң сигенин ажаап алырын узамдыктырган. Ол дээрге совхозтуң ам бо хүннерде мал чемининг белеткелинде ажылдап турар кол кужу болур. Бүгү техника-биле хандыртынган кара чаңгыс бригадазы-дыр. Ол бригаданың ажылын дүргеледир, кылып турар ажылдың шынарын эккижидер, техникаларны долу күш-биле ажыглаар талазы-биле совхозтуң дирекциязы, специалистер кичээнгей салбайн келген-дир. Оларның ажылын хүннүн-не хайгаараан чорук тывган болза, бир неделя иштинде кылып аптар ажыл-дыр. Ол-ла девискээрде хараган, чырааа аразындан хол кадыыры-биле кезип алыр сиген ам-даа хөй болду. Чартык ай ажыг ажылдап келгеш, ол черинден 140 тонна сигенни белеткеп алган.

Июль 29-туң медээзи-биле алырга, совхоз ниитизи-биле 230 тонна сигенни белеткээн.

Районнуң ажыл-агыйларындан ол совхоз мал чемининг белеткелиниң талазы-биле эң хоңгудаашкынныг болгаш ажылды четпес организастап турар. Мал чемининг белеткелинде механизастаттынган бригадада 18, район төвүнүң шофёрлары 23 кижи ажылдап турар дээрге-ле күш-ажылды четпес организастап турары-дыр.

Ам бо хүннерде механизастаттынган ховуу бригадазын Артыштыг деп черже чаа көжүрген.

№ 2 хойжу бригаданың малчыны Демир-оол Өөвей ам бо хүннерде ог-бүлези-биле 6 тонна сигенни кезип белеткеп алган. Ол хойжу ажылын уламчылапышаан. Өске малчыннар база шак ынчаар ажылдап турган болза, элээн хөй сиген белеткеттинген турар ийик.

Суурда пенсионерлерин, өөредилгечилерин, студентилерин ол ажылче хаара тудар талазы-биле хемчеглер алдынмайн турар. Ылангыя өөреникчилерниң болгаш студентилерниң чайгы дыштанылгазын ажыглап, мал чемининг белеткелинче хаара тудар болза, оларның совхозка ажык-дузазы улуг дээрзин мурнунда чылдарның практиказы көргүскен болгай.

Мал чемининг белеткелиниң үезинде бригадалар, звенолар болгаш түс-түс кижилер орттурунда социалистиг чарышты организастаар, оон негелделерин ажылдап кылыр ажыл чүгле чугаа кырында болуп турар. Херек кырында чүү-даа чок.

Ниитизи-биле совхозтуң хойжу бригадалары, сүт-бараан фермазы мал чемининг белеткелинче ам-даа шуудап кирип чадап турар.

Кожуун Советтиң күүскомунуң (даргазы В. К. Сымчан-оол) шугуму-биле суурда албан черлеринге, организацияларга түс-түзүнда чеже тонна сиген кезип белеткээрниниң хуваалдазын кылып тургускаш, удуртукчуларынга дыңнадып каандан бээр элээн үе эрткен. Ол хирезинде ол организациялардан планнарын күүседири-биле ажылдап киргеннер эвээш.

Чооза чаа Булун-Бажы суурунуң ажылчы чонунуң хуралын эрттирери-биле баш бурунгаар чарлап дыңнаткан. Аңаа райпо баштаар черниниң даргазының болгаш харылзаа бөлдериниң начальниктериниң отчёттарын суурнуң ажылчы чонунуң негезиниң ёзугаар кылыр турган. Ол мынчап мал чемининг белеткелиниң дугайында айтырыгны чугаалажыры-биле база немей киирген.

Хурал улус чыылбааны-биле болбаан. Хуралга хойжу бригадаларның бригадирлери, ферма эргелекчизи, совхозтуң специалистери болгаш чамдык албан черлериниң, организацияларының удуртукчулары база хөй-ниити организацияларының даргалары безин келбээн.

Бо дээрге кожуун Советтиң күүскомунуң хөй-ниити организациялары-биле болгаш депутаттар-биле организас-массалыг ажылының четпези-дир.

Дараазында эрткен совхозтуң партком секретары А. Д. Чигжит үстүнде адааным организацияларның даргаларын чыгган. Хуралга келбээнниниң дугайында чамдыктарының тайылбырларын дыңнаан. Кижи бүрүзүнүң тайылбыры аңгы-аңгы, ниитизи-бүрү чылдагааннар чугаалаар болду. Ол-ла хуралга сиген кезилдезиниче чүге киирбейн турарының дугайында чугаа болган. Бригадирлерниң тайылбырын дыңнаан.

№ 1 хойжу бригаданың бригадири М. Т. Кыныраның чугаазы:

— Бистиң бригаданың малчыннары мал чемининг белеткелинче озалдап кирип турар. Мал чемин белеткээрниниң мурнунда баш бурунгаар кылыр ужурлуг ажылдарны, техника септээрин хожудаткан. Бригада совхоз төвүнден 60—70 км ырак черде турар. Трактор, кожуут машиналары үрели бээрге, ону бээр эккеп кылдыртып турда, хөй үе чарыгдаттынар. Бензин, солярка айтырыы база берге. Совхозта «Техничка» деп машина бар-дыр. Оон-биле инженер-техниктиг ажылдакчылар чүге бригадаларны эргиц, кезиц, үрелген кезектерни кылбайн турары?

Малчыннарже автомагазин ооргу үеде чорбастаан. Солун, сеткүүлдер база хожудаашкынныг кээп турарын ол чугаалаан.

Аңаа чүве чугаалаашкынның саналы чаңгыс аай болган.

Партбюроның туралындан ындыг-ла ооза түңнелдер үндүрбеди. Чүгле ол хүндев эгелеп, суурнун-даа чонун, малчыннарны мал чемининг белеткелинче үндүрер кээп чугаа-биле хоозуулган.

Совхозтуң ниити удуртулгазы амгы үениң негелдезинге дүүштүр ажылдап эде тургустунбаан болгаш эрги стиль болгаш методтар-биле ажылдап, хуралдарга хөй хоозун чугаалажыр, оон түңнел чогундан ажылда эккижидилгелер болбайн турар.

Атаар-бойдустуң таарымча чок чоруктарынга чылдагааннаар байдалдар база бар. Совхозтуң чамдык удуртукчуларының чугаазы-биле алырга, оът-сигенниң үнгени багай, кезер сиген чок дээр хоонуут. Оон улаамындан бригадалар, ферма коллективтери, түс-түс малчыннар сиген кезилдезинче массалыы-биле кирбээни ол. Херек кырында Тере-Хөлдүң мурнуу талазында Чаңгыс-Хараган, Орукту-Хөндей, Нам-Хөндей. Тесин алаактарында, хараган, чырааа аразында сигенниң үнгени эки.

Шак бо үстүнде фактылардан алгаш көөрге, четпестер дээрге ажыл-агыйжы эвес, ажыл чылдыр чоруктарның уржуктары-дыр.

СЭКП райкомунуң бюрозу биле улус депутаттарының район Совединиң күүсекчи комитединиң каттышкан туралындан районга июль 10-дан август 10-га чедир мал чемининг белеткелиниң шалыпчы айы кылдыр чарлаан. Ленин аттыг совхозта ол талазы-биле кандыг-даа дээштиг хемчеглер алдынмайн турар.

Бо ажыл-агыйның удуртукчулары (партком секретары А. Д. Чигжит, кожуун Советтиң күүскомунуң даргазы В. К. Сымчан-оол, совхоз директору Р. Д. Кунуужап) амгы үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунуп, кижи бүрүзү харыылап турар ажылынга ээ-харыысалгалыг болурунче, олардан негелдени күштелдирер херек.

Николай ДАЖИНМАА.
(«Шынның» корр.).

Чоннуң эргелерин камгалаар

КИЖИНИҢ ЭРГЕЗИНГЕ ДЭЭП БОЛБАЗЫ

Кижини тудуп алырының база милицияга чедирериниң чепшуг, шынныг чорууунуң дугайында хоойлуну тайылбырлап бээрин бижимел база аас-биле республиканың Юстиция министерствозунга дилеглерин хамаатылар киирип турар. Амгы үеде, моон мурнунда-даа кандыгда хоойлу-дурум хажыдышкыннарын үреээнин олар демдеглеп турар.

Ол айтырыгга харыылап тура, мен бодаарымга, бистиң республиканың бүгү хамаатылары билир ужурлуг, кижиниң эргезинге дээп болбазының дугайында хоойлужудулга актыларын улуска тайылбырлаар болу бээр-дир. Хамаатыларның хоойлу-дурум ёзугаар көрдүнген эргелериниң, кижиниң арын-нүүрүнүң, ат-алдарының дугайында чугаа чоруп турар болганда, туттурган база туттуруп турган кижилерниң фамилияларын киирбедим.

Хамаатыларны милиция ажылдакчылары кандыг таварылгаларда тудар база оларны иштики херектер килдизинге чедирер эргелиг?

РСФСР-ниң административтиг, хоойлу-дурум үрээшкиннериниң талазы-биле дурумунде санап киирген административтиг, хоойлу-дурум үрээшкиннерин кылган, чижээ, хамаатыларга шорлуп чөпшээлээри, хөй-ниити черлеринге бак сөглеттинери болгаш өске-даа херектерни кылган кижилерни милиция ажылдакчылары тудар эргелиг. Маңаа демдеглээри чугула, шак ол хамаатыларга хамаарыштыр өске хемчеглерни кылбаан болза, чүгле ынчан үстүнде айыткан эргени ажыглап болур.

Административтиг, хоойлу-дурум хажыдышкыннарын болдурбаан кижилерни тудуп алыры база оларны милицияга чедирери чөпшээреттинмес. Хамааты кижиде ону кым дээрзин шынзыдып турар документизи чок болза, ол дээрге административтиг хажыдышкын эвес, ынчангаш ону тудуп алырының барымдаазы чок. Ынчалза-даа хамаатының документизин хынаары-биле көөр эргени чок болуп турары ол эвес. Хоойлу-дурум хажыдышкынын болдурганы дээш торгаалды төлээринден ойталаанда, протокол тургузары эргежок чугула болу бергенде, кем-херек үүлгедиишкининге карашышкын тургустунуп келгенде, совет милиция ажылдакчыларының дугайында дурумге дүүштүр, документилерни хынаар эргени иштики херектер ажылдакчыларынга тывыскан.

Хамаатыларны тудуп алырынга хамааржыкан өске-даа эргелерни хоойлуда тодаргайы-биле айыттааны билдингир. Чижээ, оларның херээн улус судьязы азы иштики херектер килдизиниң начальнигинге көргүзерге чедир биче хулиганнаашкынны кылган хамаатыларны тудар эргени милиция ажылдакчыларынга тывыскан; хоорээн кижилерни ээрик сергедир черге чедирер; ниитиниң корум-чурумун доктаамал үреп турар кижилерни милицияга чедирер, чүге дээрге оларны контрольга алыр, хөй-ниитиниң корум-чурумун үреп болбазының дугайын чурум үрекчилеринге сагындырар болгай.

Милиция салбырынга чедирткен кижилер милицияның дежурный кезээнге азы манаар тускай өрээлге үш шактан хөй эвес үениң дургузунда манаар ужурлуг. Протоколду тургузарының тускай чуруму бар. Туттурганының чылдагааны база ол талазы-биле туттурган кижиниң тайылбыры аңаа албан кирер ужурлуг. Административтиг чурум айыы-биле тудуп алган кижини туттурганнарның камераларынга, тур када ажыглаар изоляторларга киирери шууут хоруглуг, чүге дээрге ол черлерде кем-херек үүлгедиишкиннерни дээш каразыттырып турарлар бар болгай, биче хулиганнаашкын кылган кижини сававаска. Административтиг тудуп алышкынга таварышкан кижини байысаал, ол кижиге хамаарыштыр истелге чорудулгазын кылып болбас.

Ооалап демдеглээри чугула, административтиг, хоойлу-дурум хажыдышкыннарының дугайында дурумнуң 240 чүүлүнге дүүштүр, туттурган кижиниң дилээн ёзугаар туттурганының дугайын төреллеринге, ажылдап азы өөренип турар черниниң айыы-биле административтиг дыңнадыр ужурлуг. Бир эвес туттурган кижи элээди назылыг болза, төреллеринге, оларны карактап, азырап турар кижилерге албан дыңнадыр ужурлуг. Адаттынган хемчеглерниң хайгааралын прокурор чорудар, ынчангаш шын эвес тудуп алышкыннарның дугайында билдиришкиннерни, хомудалдарны хоорайның азы районнуң прокуратуразынче кайы-даа үеде чорудуп болур.

Болунга тывыскан эргени милиция ажылдакчызы эрттир ажыглаар болза, хоойлуда көрдүнген харысалгага кеземче херээнге чедир онаажыр.

ХИЛИНЧЕКТЭЭНИ ДЭЭШ

Дыка хөй кижилер дириг амытаннарга хумагалыг, оларны кээргеп чоруур. Дириг амытаннар кижилерге база чаагай бараан боор чоруур. Кызыгаарчыларның эң эки өңнүү—ыт. Кызыгаар чурумун үрээнерни тударынга, кем-херек үүлгедиишкинни арттырып каан кем-херек үүлгедикчилерниң истеп-сүрериинге, караа көзүлбес кижилерге, ниити болгаш хууда өнчү-хөреңгиниң кадарарынга ыттың ажы улуг. Азырал ыт-куштуг кижилер сергек, дыштыг, шелээн болгай.

Ынчалза-даа үзүр харыы берип шыдавас, бодунга болчуптар аргазы чок хөөкүй амытаннарны хилинчектээр, оларны кагар-согар, даш тудуп алгаш сывыртаар улут, ылангыя элээди назылыг кижилерниң бистиң ниитилелдеривисте бар болуп турары хомудалчыг.

Улуг-Хем районнуң Арыг-Үзүү суурга мындыг таварылга болган: 14-15 хар чеде берген үш оол биче чаштарның караанга-ла кандыг-даа кеми чок бичежек моортайны тудуп алгаш, ытче октап берген. Ыт ол диисти ол-ла дораан үзе соп, амы-тынынга четкен. Ону көрген чаш уруглар ыглаан-кудуу үнгүжеге коргуп, камгалап ап шыдавазындан ыглажып турган.

Хинчек чок дириг амытанга каржыланышкынны милицияның участок инспекторунга база улус депутаттарының кожуун Совединиң күүскомунга билдирип берген, ынчалза-даа «черлик диисти чок кылып каан-дыр», ол дээш кандыг харыысалга онаар боор дээш ук таварылганы аңаа эрттирипкен. Дириг амытаннарга каржыланырга, оларга дерзии болурга, кижиниң мээ-медерелинге, хөй-ниитиниң аразынга бодун ап чорууруңга багай салдарлыг практика бадыткан турар. Ол элээди оолдар ур-даа болбаанда, кем-херек үүлгедип каан, бөгүнде олар үүлгедип дээш херек эрттирип турар.

Дириг амытаннарга дерзии кижилерни улустар ол-бо" дижип, оларның үүлгедиишкиннерин таарзынмайн турар. Ажылчы чонну, хөй-ниити организацияларының бо талазы-биле илергейлеп турар күзел-чүткүлүн барымдаалап, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1988 чылдың март 30-де «Дириг амытаннарга каржыланышкынның дээш харысалга дугайында» Чарлыкты хүлээп алган. Дириг амытаннарга каржы-дерзии чорук социалистиг ниитилелдиң моралы-шынарынга таарышпас, хамаатыларны кижизидеринге моондак таварыштырып турар.

Чарлыкта көрдүнгени болза: каржыланыг хилинчек чедиргенниң түңнелинде дириг амытан өлген азы кемдээн болза, сагындырыг азы 50 рубль чедир хемчээлдиг торгаалдалыг административтиг харысалганы буруулуг кижиге онаар.

Ол-ла чижектиг административтиг харысалгага онаашкан соонда чыл дургузунда база катап дириг амытанга каржыланган болза, ол кижини алды ай чедир хуусаага эдип-чазаар ажылдар кылырынга шиидер, азы чүс рубль чедир торгаар.

Улус депутаттарының район, хоорай, суур, кожуун Советтериниң күүскомнарының чанында административтиг комиссияларга ол херектерни көөр.

Бир эвес дириг амытаннарны хилинчектээри оон база катап уламчылаттынар болза, кеземче херээн оттурар болгаш, ону улус судунче шилчидер.

Борис СВЕРДЮКОВ.

Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозунуң улуг консультантызы.

Хөй уругларлыг иениң чагаазы

АНЫЯАҢДАН АДЫҢ КАМНА

Кызылдың автовокзалынга, хоорайның чоон талазында автобустар доктаар шөлге болгаш өске-даа черлерге хөлээзиниг болуп турарын билир мен. «Шын» солуннуң бо чылын үнген 168 дугаарында «Кижи болгаш хоойлу», «Үнтекчи туттурган, а херээ...» деп чагаа үнген, ону не кижи—Күнзенмаа Моңгуш бижээн. Мен ооң сеткил-сагыжын доюлдуруп чоруур кижилерлеринге, шугумчуулеттеринге, не кижи болгаш бүрүн-биле каттыштым. Ооң оглунуң тудуп алгаш чораан сумказын элээди оолдар вокзалдан хүлээп аппарган, бичии оолду ыглаадыр-ла чурутта каган.

Моон мурнунда чылдарда, амыдырал бистиң үевисте берге, чедиммес үелер турган, ынчалза-даа кижилерниң оғурумчу чоруу чок, арын-нүүр турган болдур ийин. Чаш оолдуң идик-хевин хуваап ап турарының чижектерин кадарда дыңнаваан мен.

18-20 хар чеде берген бичиилерге үлегерин көргүзер туржук, чамдык улуг оолдар кудумчуларга чаржынчыг талаларын көргүзүп чоруур. Оларга удур шылавылалдыг демиселди корум-чурум камгалалының төлээлери, чурттакчылар чорутпайн турар. Багай чүүлдер таарымча чок салдарларын элээдилерге көргүзүп турары билдингир. Мырыңай 13-14 харлыг оолдар безин пионер лагерьлеринге тургаш, эш-өөрүн хомудадып, улуг турзын көргүзе бээрлер. Улуг акыларындан, угбаларындан оларның чегеннинг үлегерин ап турары ол.

Чижээ, эрткен чылын мээң алдыгы класска өөренип турган оглум Дубинин аттыг пионер лагеринге дыштанып тургаш, поводка киржип чораан. Ынчан ону дөрт-беш оол демнежип эттээн болган. Оолду улуг вожатый эмчи пунктузунга чедирип, хемчээн алган. Ооң соолунде чайладыр бээрымайлай бээр турду, вагон тептирии каапканы ол-дур ийин. Ол дугайын сүрүжүп-даа турбадым. Ол оолдарның хемчээ алган дээр чораан. Оглумнуң эттеткениниң чылдагааны болза, ийиги классчы бичии оолду белуу улуг оолдар ыглады бээрге, кээргээш аңаа болчу берген. Түңнели—хөй оолдар чаңгыс кижини демнежип эттээн. Ол дээрге айылыг херек, кижини өлуруп-даа болгу дег аан.

Ийиги сезонда дөрткү класс оглум Шолбан «Байлак» пионер лагеринге дыштанып турган. Арга-арыг иштинге өөру-биле кады кат чыып чоруп турган. Эптериктиг чыдыр каагаан тургэн, чанынга элээди оолдар келгеш: «Дириг чурттаксаар болзаңза, чуурүңү уштуп бер!»—дээш кыжанган. Чувуруп оглум уштуп берген, эштеринге ырыктаажтыг чедип келген. Аалга трико-биле келген болгай.

Автовокзалдың чоогу дыкала таарымча чок, оон чоок-кавызынга 17-20 хар иштинде оолдар корум-чурумну үреп турар. Бир катап кежээ, тос, он шак үези боор, уруум-биле автовокзалдың чаны-биле эртип чыттым. Үш-дөрт оол мурнувусче кирип, уруумну ходарлары-биле тыртып: «Уруунарыны үдеп берейн, кат-не!»—дээп турдулар. Олардан арай боорда адырлып алдывыс. Ындыг дорамчылалды кым көрген боор.

Тыва оолдар боттарын дыкала багай ап чоруур, бодунуң төрээн чонунуң ат-алдарын-даа бодавас. Аныяк кижиниң амыдыралы— мурнунда, ол дугайын бодаары чугула.

Чеди оолдуң, үш кыстың ававы мен. Хулиганнаар чоруурлар база кыс дуңмаларлыг, угбаларлыг-ла болгай, оода ол дугайын чүге бодавазыл? Аныяандан адын камна деп чагыг бар болгай. Ол чагыгны ёзугаар чурттап чоруурлар хөй, ону барымдаалап бистиң ажылдывыс чурттаар-даа ужурлуг, өске орук бар эвес. Күнзенмаа Моңгуштуң чагаазын номчааш, сеткил-сагыжымны дуурредип чоруур чүүлдү бижидим.

Кара-кыс ОЮН.
Кызыл хоорай.

ЧАРТЫК ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Экономиканы болгаш социал таланы хөгжүдеринге эки чүүлдерин бижыглаар талазы-биле бодунуң ажыл-чорудулгазын Россия Федерациязының күш-ажылчы коллективтери идепкейжиткен деп 1988 чылдың баштайгы чартыында РСФСР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң дугайында РСФСР-ниң Статистика күрүне комитединиң дыңнадыында айтып турар. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга белеткел аңаа күчүлүг идиглиг берген.

1988 чылдың бирги чартыында национал орулганың бүгү өзүлдезин материалдыг бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилерниң санын кызырбышаан, ниитиниң күш-ажылының бүдүрүкчүлүүн өстүрериниң күсели-биле чедип алган. Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, үлетпүр бүдүрүлгезиниң өзүлде темпизи, продукция бээр талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин күүседириниң деңнели бедээн. Мал продуктуларын бүдүрериниң болгаш садып алырының хемчээли өскен. Чоннуң хереглел бараанарын бүдүрери мурнады хөгжээн. Арыг орулга алыры көвүдээн.

Хөгжүлдениң эки талалары бар-даа болза, улус ажыл-агыйының чамдык комплекстеринде болгаш адырларында четпестерни оожум чайладып турар. Капитал тудугда байдал дүвүренчиг боор артпышаан. Чурттакчы чоннуң акша орулгаларының болгаш чарыгдалдарының балансызын хандырбаан. Хөй-хөй бүдүрүлгелер болгаш организациялар экономиктиг ажылды эрги хевээр, багай чорудуп турар. Саңнээ көргүзүглериниң талазы-биле планны күүсетпээн, чарыгдалдардан бот-тут камналганы чедип албаан, бүдүрүкчү эвес чарыгдалдарны болгаш чидириглерни кызырып шыдаваан.

Бүдүрүп турар продукцияның шынарын дыка бедидерин ам-даа чедип албаан. Бо чылдың эгезинден бээр күрүне хүлээп алышкынының байдалдарында ажылдап турар үлетпүр бүдүрүлгелеринге болгаш каттышкыкшкынарынга 24.4 миллион рубльдиң продукциязын шуут бракталаан.

1988 чылда РСФСР-ниң үлетпүрүнде долу бот-орулгалыг болгаш бот-акшаланыышкын байдалдарында 12 муң хире бүдүрүлгелер ажылдап турар, бо дээрге ниити санның 57,5 хуузу болур. Чылдың баштайгы чартыында бо бүдүрүлгелерге сагылга-чуруум экижээн, пландан ажыр арыг орулгаларны алган. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң өзүлдези 6,5 хуу азы үлетпүрнүң өске бүдүрүлгелеринге бодаарга, 6,5 хуу бедик болган. Кодээ ажыл-агыйның бүгү бүдүрүлгелери бот-орулга-чарылгада болгаш бот-акшаланыышкынында ажылдап турар. Россияның агроүлетпүрүнде 125 агроүлетпүр комбинаттары болгаш каттышкыкшкынары ажылдап турар. Июнь айның эгезинде Россия Федерациязының 8 муң хире колхозтары болгаш совхозтары аренд керээзин ажыглап турган.

Оон-биле кады ажыл-агыйның чаа механизминиң артык күштүүн долу хемчээлге ажыглавайн турар.

Үлетпүр продукциязын бүдүрериниң бүгү өзүлдезин ажылдакчыларның санын кызырып, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрериниң күсели-биле чедип алган.

Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, бо чылдың баштайгы чартыында чоннуң хереглел бараанарын бүдүрери 8 хуу өскен болгаш 82,7 миллиард рубль болган (үүрмектеп садар өртек-биле). Чиик үлетпүрнүң бараанарын саңаваска, аъш-чемге хамаарышпас бараанарны бүдүрериниң хемчээли 10 хуу өскен. Ынчалза-даа оларны бүдүрер талазы-биле күрүне чагыын бүдүрүлгелериниң 14 хуузу күүсетпээн болгаш хереглекчилерге 293 миллион рубльдиң кылыгларын чедир бербээн.

Агроүлетпүр комплекизиниң аъш-чем үлетпүр бүдүрүлгелери 1988 чылдың бирги чартыында продукцияның чугула хевирлерин бүдүрер талазы-биле доктааткан даалгазын күүсеткен.

Мал продуктуларын бүдүрериниң болгаш садып алырының хемчээли өскен. Бирги чартык чылда колхозтарга, совхозтарга болгаш ажыл-агыйлар аразының бүдүрүлгелеринге 5.2 миллион тонна эътти (дириг деңзизи-биле) азы эрткен чылдың бирги чартыынга бодаарга, 5 хуу хөйнү, сүттү—22,6 миллион тоннаны (4 хуу), чуурганы—19,2 миллиард борбакты (6 хуу хөйнү) бүдүрген.

Чурттакчы чон хереглелдиң ниитилел фондуларындан 49 миллиард рубль түңнүг азы эрткен чылдың бо-ла үезинге деңнээрге, 2,8 миллиард рубль (5 хуузу) хөй телевирлерни болгаш чиңгелделерин алган.

Күрүне болгаш кооператив садыының үүрмектеп садар бараан саарылгазы 99,7 миллиард рубль азы эрткен чылдың бирги чартыындан 5,9 миллиард рубль хөй болган. Чартык чылда бараан саарылгазының планын РСФСР ниитизи-биле күүсеткен. Ынчалза-даа республиканың регионнарының улуг кезии планныг даалганы күүсетпээн.

Эът болгаш сүт продуктуларын садыглаарынга шөе бурунгаардааашкын болбаан. Чигир болгаш чамдык кондитер кылыгларын садарында байдал дүшкүүрлүг хевээр. Часкы-чайгы үелерде картофель, ногаалар болгаш кат-чимис садыглаарынга чедишпес чүүлдер турган.

Чонга көргүскен телевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли 16,7 миллиард рубль азы эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 17 хуу хөй болган. Планны 103 хуу күүсеткени ол. Ынчалза-даа ачы-дуза чедирилгезиниң хөй хевирлеринге негелде хандыртынмаан.

Бирги чартык чылда РСФСР-ниң девискээринге күрүнениң төпчүткен капитал салыышкыннарының болгаш бүдүрүлгелер фондуларының күсели-биле 19,5 миллион дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын ажыглалда кииргеен. Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, чуртталга шөлүн ажыглалга киирери 0.6 хуу өскен. Чурттагла бажыңнарын ажыглалга киирер талазы-биле чартык чыл планын РСФСР-ниң девискээринге ниитизи-биле күүсеткен. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның фондуларының күсели-биле чурттагла бажыңнарының 38 хуузун ажыглалга кииргеен.

Эде тургустунуушкун миллион-миллион ажылчы чоннуу идепкейлиг туругузукчу чорудуушкунга хаара туткан чорук Россия Федерациязының социал-экономиктиг хөгжүлдезинге өзүп турар салдарны чедирген. Оон-биле кады улус ажыл-агыйында байдал оожум өскерлип турар. Экономиканы көдүрер, социал талага үндезин чаартылгаларны кылыр, беш чылдың даалгаларын ыяап-ла күүседир талазы-биле хайныышкынныг ажылдаары негеттинип турар.

(СЭТА).

КҮЗЕЛДИГЛЕР ХӨЙ, ЧЭЭЛИ ЭВЭЭШ

Дузалал ажыл-агыйы

Тес-Хем районда ниитизи-биле 2290 ажыг өг-бүле саваттынып турар. Оларның иштинден 531 өреге мал туттпайн турар.

Бо факт чүнү көргүзүп турарыл дээрге-ле республиканың ортумак деңнелиниден бээин район чыдып каап турар. Чүү кылдынганыл? Эрткен чылын 67 өг-бүле инек садып алыры-биле 60500 рубльдиң чээлизин ажаалга банкызындан алган. Ол ышкаш хууда бажың тудуп алыры-биле 2 өг-бүле, бажың септелгезин чорудары, кажаа тудуп алыры-биле 4 муң рубльдиң чээлизин алган болуп турар. Бо сан түңден алгаш көөрге, ам-даа эвээш болуп турар-дыр.

Бо хүннерде районда үш кооператив тургустунган. Бедий-Арыг суурда «Аялга» диско-кафе. Ол кооператив эът бүдүрүп, чоннуң чемнелгезинге болгаш культурлуг дыштанылгазынга бараан болуп турар. Ак-Эрик суурда «Күш-ажыл» кооперативи база ындыг угланыышкынныг. Берт-Даг суурда «Тараа» кооператив хлеб, булочка, далгандан кылган чемнерни чонга кылып, садып турар.

Ү. Шынаа кодээ Советтиниң девискээринде Сарыг-Тал деп черде пенсионерлер мыйыстыг бода мал, хаваннарны өстүрүп, «Таңды сыны» совхоз-биле аренда керээ-биле ажылдап турар.

Районда хууда малы эвээш өрегелер хөй. Шуурмак кодээ Совединде ниити өрегелерниң чүгле 51.8 хуузу малдыг. Кызыл-Чыраа кодээ Советте өг-бүлелерниң 13.1, О. Шынаада 14.5 хуузу хууда малды туттпайн турар.

Эрткен чылдарда чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйынче кодээ Советтериниң күүскомнары даа, ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар-даа кошкак кичээнгейни утландырып келген. Чоннуң хуузунда малының учёду багай, ой-ойлеп санавайн турар. Малчыннарның хууда малы ниитиниң малындан ангылаттынмаан. Суурларда чурттап турар хамаатыларның малын кадатка тургузары чугула.

Чурттакчыларның хууда малдарынга кыштагларны, одар-белчирин, сиген кезер черлерин тускайлап бээри кодээ Советтериниң күүскомнарының, совхозтар удуртукчуларының соңгаарладып болбас сорулгазы деп бодаар мен.

Мал эмнелгези чоннуң хуузунда малдарынче хайгааралды салып, халдавырлыг аарыгларга удур демиселди чорудуп, тускай эмнээшкиннерни, тарыышкыннарны кылыры чугула.

Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинин, белеткел конторазының шугуму-биле дузалал ажыл-агыйынга хереглээри-биле комбикорм дээш, өске-даа хаван, дагаа чемнерин садарын организаставайн келген.

Районда дагаа болгаш бора-тоолай азырап өстүрери моон мурнунда чылдарда турган-даа болза, ам барык-ла ындыг ажыл-агыйлар хамаанчок, хууда-даа кижилерде дагаалар, бора-тоолайлар колдуу-ла чок деп болур.

Бо-ла бүгү бар четпестерни чайладыры, эде тургустунары, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюцияларынга дүүштүр ажылдаары кодээ Советтериниң күүскомнарындан, ажыл-агыйларның удуртукчуларындан болгаш кижи бүрүзүндөн негеттинип турар.

Өлет ЧИҢМИТ.

ЧУРУКТАРДА: Кызыл хоорайда тудуглар кылып, шеф дузаламчызын чедирип турар Москва облазының тудугжуларындан аныяк шеверлекчи Светлана Крайнихер болгаш ында шалымчы ажылдап турар бөлүк шеверлекчилер.

Бо тудугжулар эрткен чылын Тываның найысылалының төвүнде эштир бассейнниг садикти тудуп, ажыглалда кииргеннер. Тудуг-монтаж ажылдарын кылырынга шеверлекчилерден Мария Драволина, Наталья Самоделко, Надежда Журина болгаш өске-даа тудугжулар кызымак үлүүн киирип турарлар.

Бо школа чаа өөредилге чылында бүрүн ажыглаалга кирер. Тудугжулар ооң чанында школачылар ойнаар делгем спорт шөлүн база белеткеп турар. Эштир бассейнниг, спорт залдарлыг школаже бо хүннерде Кызылдың № 1 ортумак школазы кожуп кирип, ооң өөреникчилери кылырынга база деригиринге дузалажып турар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

«Шыңга» харыы

Бо чылдың март 31-де № 76 «Шын» солуңга парлаттынган «Бараны чаагай бажыңнар» деп чүүлдү улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединиң күүскому сайгарып көрген. Кодээ бижикчи Дамдың Ховалыгның шүгүмчүлелде айыткан чүүлдери бүрүн бадыткаттынган деп, райкүүском даргазының оралакчызы С-Д. Д. Оңдар «Шыңга» харыызында айыткан.

БАДЫТКАТТЫНГАН

Сөөлгү ийи чылдарда Чырганы салбырынга ийи дал ишти чурттаар дөрт чуртталга бажыңын туткан. Ону кылыр боол хүлээнип алгаш, туткан черлер — Чадаананың ажыл-агыйлар аразында кожуп чоруур 1 дугаар механизастаттынган колонна, Тыва АССР-ниң Чырыдылганың министерствозу база Чадаанада бот-орулга-чарылгалыг өрүм участогу.

Бо бажыңнарны тудуп турар үеде шоовалап бүдүүр ажылдарны шымар чок чоруткан, бөгүн аштаваамы, блоктар аразында хос черлер бар болганы хыналда үезинде илерээн. Үстүнде чедир кылдынмаан чүүлдерни ону кылган организациялар эде кылган болгаш амгы үеде ол бажыңнарда улус чурттай берген.

ХОЖУМАКТА ФЕРМА

Карл Маркс аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазы Хожумак деп чайлагда кожуп чеде бергенден бээр элээн үе эрткен. Ында оът-сиген эки үнген. Ынчангаш бирги чартык чылда коллектив сүт саар база ону күрүнеге дужаар талазы-биле планнарын ажыр күүсеткеш, ол темпини чидирбес дээш амгы үеде күженишкиниг ажылдап турар. Социалистиг чарышка саанчылар Дас Иргит, Сыгыртаа Моңгуш, Май-оол Оңдар, Николай Моңгуш олар шылгараан.

Совхозтуң ажылчыннары шеф күжү-биле ферманың чайгы турлаанда уруглар садын тудуп, ажыглалга кииргеен. Ол чоруун малчыннарга дыка эптиг апарган.

Ол-ла ажыл-агыйның ветеринария ажылдакчылары бо чылын бүгү малдың чуулдазын эки организастаан. Кол эмчи Константин Оңдарга удурткан ажылдакчылар кодурга удур совхозтуң база улустуң хууда малын шуптузун чуп доосткан. Оларның кызымак ажылының түңнелинде совхозтуң девискээринде кодур аарыы чок болуп турар.

Ам малдың ийиги чуулдазы бо айда эгелээр. Кодан бүрүзү малын кажан эккеп чугдурарының графиин тургускан, херек эмнерни шуптузун тыптынып, совхоз төвүнде эккеп алган.

Алдын-оол ОҢДАР.

Сүт-Хөл район.

ЧОЗАНЫҢ ХОЙЖУЛАРЫНДА

«Торгалыг» совхозта Борис Белек удурткан хойжу бригаданың кежигүннери ажыл-агыйда малчыннарның социалистиг чарыжының тиилекчизи болуп турар. Чыл эгезинден бээр 100 хойдан 86 хураганны камгалап алган. Эң ылангыя аныяк хойжу Владимир Ойдуп, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Киров Балдан оларның көргүзүглери дыка эки болган.

Малчыннар кыргылданы болгаш чуулданы организастыг доосказ, шупту Согуна-Тайганын, Улуг-Чайлагның оъттуг-суглуг одарларында чеде бергилээн малын семиртип турарлар.

Бригаданың кежигүннери бо чылын 350 тонна сигенни белеткээр планныг болгаш ол ажылче массалыг-биле кирипкен.

Найгын-оол ДАМДЫН.

Өвүр район.

Партийжи амыдырал: эге организация, ооң ажыл-херээ

ТҮҢНЕЛДЕР БАДЫТКАП ТУРАР

1985 чыл-биле 1988 чылды бо-ла деңней берген турар бис. Бо үш чылдың эргилдезинде бистиң амыдыралывыска болган өскерилгелерни, сайзыралды санаар болза эвээш эвес. Орта хамааржыр чаңгыс күш-ажылчы коллективтиң ажыл-чорудулгазын кысказы-биле бижиирин оралдажып көрейн.

Улуг-Хемде «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчын кооперациязы 1985 чылдың ийиги кварталында 889 муң рубльдиң планныг онаалдазын үзе-тура күүседип турган. Ынчан садыг шутуму араганың дузазы-биле план күүседип турганын чажырган чоор, чугаалаар апаар. Ам ындыг эвес. Совхозтуң ажылчын кооперациязы бо чылдың ийиги кварталында 892 муң рубльдиң планын арага сатпайн турган, 600 рубльге ажыр күүсеткен. Ай планнары база ажыр күүсеттинип турар.

— Моон мурнунда чылдарда садып алыкчылар колдуунда аъш-чем, идик-хеп аймаандан өске бараанарны шоолут негевейн турган. Дыка хөй акша-хөреңги «ногаан чылан»—араганы садарынга чарыгдаттынып турган. Ам байдал өскерилген. Бажың ниитиниң эт-херекселин, электриглиг амыдырал хандырылга херекселдерин, хевистерни, чадыгларны болгаш мотоциклдерни, чиик автомашиналарны садып алырының дугайында негелдени садыкчылар тургузуп турар—деп, ажылчын кооперацияның удуртукчулары чугаалап турар.

Коллективти хөй чылдарда коммунист Ч. К. Аир-Санаа удуртуп келген. Партия эге организациязының секретары Л. Д. Моңгуш, профком даргазы Т. К. Комбу, комсомол организациязының секретары Алена Хүлер-оол оларның партия, профэвилел, комсомол ажылдарын башкарып турары эки. Олар шупту кандыг-даа ажылды чорударда сүмележир, коллектив кежигүннерниң саналдарын, бодалдарын өөренип көөрлер. Ажылды кол удуртуп турар күш — партия эге организациязы боор турар.

Ажылчын кооперацияның ниити ажылынга коммунистерниң салдары улуг. СЭКП кежигүннери Лариса Сержикпей, Гера Түлүш, Чаш-оол Аир-Санаа, Анна Салчак олар ажылынга кызымак, өскелерге үлегерлиглер. Партия организациязы коллектив кежигүннерин бүгүле хөй-нити ажылынче хаара тудуп шыдаан. Уран чүүл көрүлделеринге, спортчу маргылдааларга кооператорлар доктаамал киржип турарлар.

Эки тура улусчу дружина, улусчу контроль бөлүү болгаш өске-даа хөй-нити организацияларының ажылы багай эвес. Хөй-нити организацияларынга партийжи удуртулга чогуур деңнелде тургустунган.

Партия организациязының хуралдары ажык эртип турар. Эрткен айларда коммунистер Ч. К. Аир-Санааның, А. М. Салчактың отчёттарын дыңнаан, характеристикаларын бадылаан. Хөй-нити организацияларының ажыл-чорудулгазын хуралдарга дыңнап, оларның ажылында четпестерни чайладырынче кичээнгейни утландырып турар. Хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезин хынап, харыылаар эштерниң информацияларын хуралдарга дыңнаап турар.

— Аъш-чем болгаш хүн бүрүнүң хереглел бараанары-биле чоннуң негелдезин хандырары садыг ажылдакчыларының дорт хүлээлгези. Ынчангаш садыг болгаш хереглекчилер ниитилелинде ажылдап турар коммунистерниң харысалгазы улуг —деп, партия организациязының секретары Любовь Дамдынчаповна Моңгуш чугаалаар.

Коммунист садыгжылар Т. Комбу, Т. Байыр-оол, Г. Сержикпей, хлеб быжырыкчызы А. Салчак ай, квартал планнарын доктаамал ажыр күүседип турарлар. «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчын кооперациязы бо чылдың бирги чартыында бараан саарарының планын 107 хуу күүсеткен. Коллективтиң күш-ажылчы чедиишкиннеринде коммунистерниң киирген үлүү эвээш эвес дээрзин түңнелдер бадыткап турар.

Улар-оол ДАГВА.

Аржаан дугайында

ШИВИЛИГНИҢ ХАЙЫРАЗЫ

Шивилиг — Оргу-Ыяш тайгазының өвүр талазы чүрээ, Чүрек. Дөргүн аржааннарындан аңгыда Узун-Шивилигниң Чылгы-Чайлаанда аржааны база ол бөлүкке хамааржыр. Аржааннарның температуразы болгаш минералдары аңгы-аңгы. Аржааннардан аңгыда чер иштинден аттыгып үнүп чыдар кара суглар-биле Шивилиглер байлак оран.

1965 чылдың чайы. Шивилиг, Оргу-Ыяш тайгазы аяс турган. Чайжок кадында-ла кудуп кээр, кижиниң куйгазы адыш кынныn турар кылдыр диңмирегилээр, чамдыкта чыжырт-дарс дээн соонда чаңнымын дүжүргүлээр оран. Шивилиг оон дора. «Кудай ойнаан! Ында дүшкен, мында дүшкен. Дытта дүшкен, малга дүшкен» дээр чугаалар ылангыя июньда үзүлбес чер. Бо улаада Шивилигниң Оорунже талазында кол аржааның шоргазы чок болду. Эрткен-дүшкен улустан айтырарымга: «Төп черден—Москвадан келген курорт эргелелиниң эртемденнери ону улуска эде кылдыртып, аржаа бажынче чоокшулаткан»—дишти. Шоргага чеде бээримге, бир-ле кижи кагыскан тур. Манаан: сураг-ла-сураг. Мага хандыр каксып алзын дээш агаарлап чоруптум. Чартык шак эрткенде келиримге, ам чыдып алган каксып чыдыр. Манааш оруптум. Элээн үр болганда кижим ампа турган, хевин кедип алгаш, меңээ чедип келгеш, мендилешти. Таныывадым. Ынчалза-даа шилгедек мага-боттуг, кыдыраш карактыг шак ол эрни бир-ле черге көргенэиг мен. Ол мени көөрүг таныыр кижи ышкаш чугаалап эгеледи: «Бо аржаанга ийи чыл улай кирип турарым бо, эки-ле-дирии! Эрткен чылдан бээр эът-кежим миниин, шымбай удуртар болу бердим»—дигеш, кызырганыдур. Хилин дег кара баштыг, хүреңзимээр арыннмт аныяк эриниң кайыын келгенин, кажан, кайнаар аараанын айтырдым.

— Элдептиг чүве болбас ийикпе!—дээш, ол уламчылады. —Кан-кадык кижи-дир мен ийин, бо кээрде. Тээлиден келдим, Сүзүкей башкы сугдан, алыс чуртум Алдан-Маадыр. Новосибирскиде партияның дээди школазынга өөренип турган, дүжүт ажаалдазының үезинде өөрүм-биле кады шефтеп чораан, дегдирген мен. Эмчиге эмнедир дээримге, удуртукчу башкывыс ынатпаан. «Дегдирген кижи эмчээ үр чыдар апаар, хөй шактар үвер сен, ол хөй чүве-дир, мен эмнеп каапкайн, ында чүү боор!»—дээн. Чазык-чаагай херээжен кижи боорга, бүзүрээш, чөпшээрежипкен мен. Ол бодунуң кылган эмнери-биле эмнээш турупкан. Баш аарыыр, күскү келир, чемге хөөн чок, эът изиир дам барган... Түңнели бо-дур: өөредилге хамаанчок, ажыл-агый кылып шыдавастаан. Эът-кеш билинместээн, бир чыл ажыг үйгу-даа чок. Эмчилерге баарымга эмнээш, чадашкан. Адактың сөөлүнде, эттинмес аарыгдан аараан, өскээр эмнедип каапкан-дыр сен дээш үндүр бижипкен.

— Дыка-ла хомудаңчыг-дыр аа, ол башкынар дузалажып чоруур бе?

— Хомудаңчыг болбас аргажок, ынчалза-даа эмнедири-биле чөпшээрежипкен кижи бурууну бодум эдилеп чор мен, ол кана дузалажырыл.

Чүгле Шивилигниң аржааны, ооң хайыразы мээң аарыымны эмнеп турар.

Каш чыл эрткенде ол кижиниң республиканың уран чүүл маргылдааларынга удаа-дараа киржип, хостуу-биле ажылдап, чурттап, каргыраалап чорууруун магадаар мен.

1985 чыл. Май. База-ла Шивилиг. Оргу-Ыяш тайгазы туржук, аржаан девискээринче хар кирип чаап келген. Аржаандан ырак эвесте улуг, бичии ийи майгын. Бистиң машинавыстың даажындан-на ынчаннан боор, улуг майгындан кышкы дептиг, шала ултадыксай берген орус херээжен үнүп келгеш, бистиң-биле эвилең-ээлдек мендилешкеш: «Майгынга кирип дүжүңер» — дей-дир. Кире бээривиске, ол майгынны дыка чылыглаан — чурттаалга чери болду.

—Өскезинде ванна бар. Ында эр улус кирип тур. Чайлыг болза кире тыртып албас силер бе?—деп, баштактангылааш, каттырбышаан, уламчылады.— Абазада бис. Башкы кижи мен. Мени улус ава-ла Мария Васильевна дижир чүве. Ийи бут ээлбес, мунчурап аараан кижи мен. Эмчилээш, чадашкан. Эмчилерниң сүмези-биле бо аржаанга ийи чыл улаштыр киргеш, сегий бердим. Чайын кээрге кижиниң хөйүн канчаар, кымыскаяк-ла! Сагыш хандыр кирип шыдавас чүве чораан. Ам хостуун канчаар, магам хандыр кирип тур мен. А агаарын чүү дээр! Чүгле аржаан эвес, агаар-бойдус, оът-сигени— шупту эм-тан чер ышкажыл. Шивилигниң хайыразын чайгы үеде улус дыка үрегдеп турар-дыр, ону камгалаар херек — дээш, бисти шай ижеринче чалай берди.

Тал, шарлан, хадың, дыттан аңгыда, пөш, шиви, артыш, шалнак дээш ышкаш кезээде ногаан турар үнүштер-биле ораанынкан, те, чуума —өске-даа аң-меңнерниң, балык-байлагларның оран — Оргу-Ыяш тайгазының хан-дамыры болган Шивилиг аржааның үнези амгы үеде эртем ёзугаар тодараттынган. Үш аңгы дөстен үнүп чыдар аржааннарның бир литр суунда 120-360 миллиграмм эман бар болуп турар. Шивилиг аржааны Алтай крайда Белокуриха, Уралда Уфалай, Ортаа Азияда Джеты-Огуз аржааннарының бөлүүнге хамааржыр. Ооң родону Белокурихадан беш катап күштүг. 1984 чылда кылган шинчилел ёзугаар алырга, ында Ыракты Чоон чуктуң аржааннарының чамдык шынарлары база бар болган. Ооң чоок-кавызындан өрүмнеп үндүрген чээрби дөрт кудуктарында сугларының родону хөй болурундан аңгыда, суглары элбек, аттыгып турар болгулаан. Аржааннарның родону чүгле коргулчуңдан кылган баалынныг саваларга ызырнып доктаарын эртемденнер шинчилээн. Шивилиг аржааның тевиинден, ооң херелинден кеш, хан аарыглары, чүстер болгаш сөөк-даяк куңнары, бруцеллёз, чүрек, нерв, херээженнер аарыгларының дестера туржук, кижиниң чилиинде, чүнүнде янзы-бүрү микробтар хайлы бээр. Аржааны чүгле эмчиниң сүмези-биле ажыглаар, оон башка өскээр аарып, соктуруп болур.

Амгы үеде Шивилиг аржаанынга Тываның янзы-бүрү булуңнарындан кээп турар улустан аңгыда, Красноярск крайдан, Новосибирсктен, Москва, Ленинградтан, харын-даа Балтий чооңгунуң республикаларындан, Украинадан безин кижилер четкилеп кээп, аржаанга кирип турар болу берген. Чүгле 1987 чылдың июль 15-те аржаанга турган кижиниң саны 3330 четкен. Кедизинде барып, эвилел ужур-дузалыг улуг курорт болу бээрин барымдаалааш, республиканың болгаш Бай-Тайга районнуң партия, совет органнарының, профэвилел организацияларының удуртукчуларынга хараазында сүмелерни саналдаар бодаан мен.

Бирээде, эң кол чүүл—бойдус камгалалын күрүне хайгааралынга ап, арга-ыяш даамалдарын тургусса. Ийиде, Оргу-Ыяш тайгазының болгаш ооң чоок-кавызында черлерниң сугларын планга киирип, улаштыр шинчилетсе. Үште, Шивилиг болгаш ооң чоок-кавызында девискээрлер шаг-шаандан бээр чылгы оранды чер болганда, хымыс бүдүрүлгезин улам көвүдетсе, организастыг экскурсияларга ажыглаар чараш деригтиинген аът транспортун тургусса. Дөртте, хыйбак чугаалажылышкынга киирген кол план-биле ук курортту тудуп тургузарын чедип албышаан, ук планга район болгаш республика эргезинде турар ийи пансионатты тудуп киирзе.

Ол ышкаш, Шивилиг агаар болгаш автотранспорт хостуг бөрын турар, кожазында эвилел ужур-дузалыг В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинат бар, мал-чер ажылдыг совхозтар девискээри чер болганда, аңаа Сочи, Шира ышкаш хөй орулгалыг курортту тургузарының аргалары бар болгу дег.

Борис ЧЮДЮК.

Кызыл хоорай.

АРЖААНГА ЧОРААШ...

Бай-Тайганың Шивилиг аржаанынга эмненип, дыштанып чорааш, ол черниң бойдузунуң каас-чаражын, ол аржааның аарыг кижилерге ажыктыг, дээштиг шынарлыын магадап йөрээвес аргам чок.

Эмненип, дыштанып барган кижилерге таарымчалыг болур кылдыр чамдык чүүлдерни хире-шаа-биле чорудуп, кандыг-кандыг аарыгларга дузалаарын тайылбырлап бижээн-даа чорду. Ол ышкаш аржааның девискээрин арыг-шевер тургузар байдалче кичээнгейни угландырып турар.

Ындыг турбуже, дыштаныкчыларның талазындан хажыдыышкыннар дыка хөй чорду: майгыннар тигери-биле тускайлап кылып каан майзаларны бир черден бир черже тура тыртып кожурерин мен хуумда деткивейн турар мен. Чамдык улустар чарын, одап-даа турар чораан. Аъш-чемниниң артыын кайы хамаанчок төгер, арыг-шеверни сагывас хамаатыларны өскерип көргеш, черле бир янзы коор болза эки. Кезек-кезек черлерге санитар постулары-даа кылып болгай-ла. Аңаа кижилер колдуунда эш-өөр, чурт аайы-биле келир чүве болганда, харын-даа өскерер болгу дег. Кайы хамаанчок ыяш кезип үрегдээр, оът-сиген чулар, ниитиниң сагылга-чурумунга удур кижилерни чон боду өскерип, кичээндирер болза артык эвес деп бодаар мен.

Дыштанган кижилер чоруурда турган черин аштап арыглааш, кожаларынга азы аржааның харысалгалыг ажылдакчызынга хүлээдип бээр болза кандыг дег?

Ооң ыңай бир күзенчиг айтырыг — чем артыны, консерва саваларн дээш бөгүү тускай сөөртүп үндүрер контейнерлерни тургусааш, ырадыр үндүрбес болза, аржааныыс девискээри чылдан чылче улам дорайтаар.

Мария САМБУ.

Кызыл.

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГАЗЫНДА

Чайгы үеде сүүрларның школачылары ажыл-агыйларга күш-ажылчы дузазын чедирип, ажыл-ишти кылырынга беттарын чаңчыктырып турарлар. Кызыл районда Шамбалыг ортумак школазының чээрби ажыг өөреникчизи чайгы хой кыргылдазынга дузалашкаиннар. Оларның хөй кезии бо хүннерде мал чемнерин белеткежип турарлар.

ЧУРУКТА: Шамбалыг ортумак школазының өөреникчилери Мерген Хомушку, Орлан Ховалыг совхозтуң он ажыг кодан хойларын кыргыырынга шалыпчы үлүүн киирген мактадыр аганнар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫВЫСКАН

«РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу» хүндүлүг атты Дондук Хертекович Дойбухаага тыпсыр дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын ёзугаар ол аттың Диплому болгаш хөрек демдээн хоочун даш чонукчузунга байырлыг байдалга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң секретары В. Кажин-оол тывыскан.

Хүндүлүг атты тыпсып турар үеде Д. Х. Дойбухаа уран чүүл ажылдакчызынга Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың сагыш салыышкыны дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, чурулга уран чүүлүнге ам-даа кызымак бараан болуруун болгаш ол мергежилге аныяк-өскенни өөредирин хүлээнген.

Чылгычы ОНДАР.
Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы.

Чаа кино

ДҮҢДЕРИЛГЕН БӨЛҮК

Эде тургустунуушкунуң чугула үе-чадазында күрүне кармаанынче хол сугарын бодаар, мангысталчак амыдыралдыг кижилерни чогуур ой-шаанда сойгалаары үениң негелдезин апарган. Бо чугула угаадыглыг айтырыгга тураскаадыткан детективтиг уран-чечен киноуң ады — «Дүңдерилген бөлүк».

Үлүг эвес даараныгга фабриказының директорунга кажар-октуг, шургумал кижи кирген, ооң ады — Пал Палыч. Даштындан көөрге, экииргек директорнуң чалгыынының адаанда элээн каш бүдүүчү, чазый-чилби кижилер ажылдап турарлар (склад эгелекчизи, ажыл-агый хайлакчызы, экономист, чолаачы болгаш өске-даа будалчак үзелдиглер). Олар шуптузу бир баг болуп алгаш, меге документилер ёзугаар күрүнениң хөй акша-хөреңгизин самчыгдаар. Директор Пал Палыч чажыт душтуу Ольганың херээжеге кадаар чангыс брошканы безин каш муң акша-биле садып бээр, а бадылал чок кадайы Лидия Васильевнага та чеже муң акша белекке бергенин саваары безин берге. Бо-ла бүгү чарыгдалдар чүгле күрүне күселиндеи унун турарын херектээнер Орлов, Березин, Борис Петрович болгаш өскелер-даа аразында чугаалажып турган, маргыжып шаг болурлар. Ындыг-даа бол, олар шуптузу оор самчыгдакчылар.

Адак сөөлүнде херек үүлгедикчилери кол кижизи болур Пал Палычының амы-тынынга чедип каарлар. Ооң-биле үүлгеткен херээн базырар бодаарлар.

Иениң хапка чажыртыымазы мышкаш, оор самчыгдакчы идегеттерни совет милицияның серемчилелдиг ажылдакчылары тып илередирлер.

Үк солун кинонуң кол рольдарын талантылыг артистер Галина Польск, Александр Соловьев, Владимир Стеклов, Вячеслав Баранов болгаш оон-даа өскелер эң бүзүреңчиг кылдыр күүседип турарлары өөрүнчүг.

Школа болгаш өг-бүле

ЭРИК БОЛГАШ ДАЛАЙ ДЕГ

Школа болгаш ада-иениң харылзаазының дугайын чугаалаар деп бодадым. Ол болза кижизидилгеде нарын айтырыгларның бирээзи.

Уругларның болгаш оолдарның багай кижизидилгезиниң дугайында чугаа туруп келирге, чылдагаанын чамдыктар школа багай ажылдаан, багай кижизидип, өөредип турар, ынчангаш школа буруулуг дээр. А өскелер школа чүгле ада-иениң херээ деп база билип турар. Мен бодаарымга, оларның кайызы-даа чазып турар ышкаш.

Чогаалчы Л. А. Кассильдиң бижип турары-биле алырга, школа болгаш ада-ие эрик болгаш далай дег болур. Ол шын. Эрикке (бажыңынга) чаңгы кижи бирги базымын кылыр, амыдыралдың кичээлдерин алыр, ынчан аңаа эртем-билиг хөй апаар, а далайга угланыышкынны школа бээр ужурлуг. Кижи угланыышкынын алкаш-ла, кайын дедир эрикке келбейн баар деп. Өг-бүлеге ада-иелер бичии кижиге эң кол кижизидилгени бээр ужурлуг. А школа чаасказын долу кижизидилгени берип шыдавас.

Өг-бүлеге бичии кижилерни кижизидип тура, школа дугайында эң-не эки сеткилди чугаалаар болза эки. Уруглар сеплүнде школага барган, ооң негелдезинге дүрген чаңчыгар болгай. Чамдыкта ада-иелер школага негелдени чедир билбейн баарлар. Оларның бажыңнарынга башкы чеде бээрге, уруглары коргар, бир эвес ыглай берген болза, иези уруун аргалап тура:

— Школага сени башкы ат кылыр. Ыглава!—дээр.

Кижи көрүп чорууурга, башкызын-даа, ада-иени-даа бүзүрели-биле чечтүг кижизидилгелер болдуумайн баргылаар-дыр. Ол чорук өөреникчиниң харылзаалга чок чорукка чедирер. Ынчангаш өөреникчи ада-иезинге школада бир башкы багай, ооң ужурунда мен багай өөренип тур мен дээр, а школага ол өөреникчи мен бажыңымга ол-бо чүве ужурундан багай өөренип тур мен деп мегелээр чорук эгелей бээр. Бо болза башкының ада-ие-биле харылзаазының кошкаан херечилеп турар. Мындыг ажыл кижизидилгеге эки түңнелди бербейн турар.

Башкы ажыл-ижинге ханы бердинип, класзында өөреникчилер хөй, а оларның ниити дейнели ден-дески эвес чүве болганда, бодунуң мурнунга тодаргай сорулганы салгаш, эрендейлевейн, бажын бүрүзүн доктаамал кезип, ада-ие-биле чуганы өөреникчи орда кылыр болза, ооң соонда баткыны бир өске көөр апаар ийик.

Башкы чуганы чечтүг уламнынге чорудары кончуг чугула. Бо талазы-биле бо чылын Ийме ортумак школазынга башкы болгаш ие кижиниң аразынга улуг маргылдаа болган. Ооң оолдун кижизидилгезинге-даа, башкының-даа, ооң-даа ат-алдарынга, ажыл-ижинге-даа эки түңнел чедип алдынмаан деп бодаар мен.

Башкы чеже-даа дуржулгалыг, өөреникчилерин эки билир-даа болза, оларның түскайлаан, бот-башкарылгалыг чорук шаптыктавас херек. А көрүп чорууурга мындыг база болгулаар болгай:

— Сен чүге ол оолдар-биле эвес, а өске оолдар-биле найыралдажып турар апардың?—деп, башкы айтыра бээр.

— Чүге найыралдажып болбазың, багай оолдар бе?—деп, оол харылаар.

— Чок, арай чалгаа хирелирлер.

Өөреникчилер өңнүктерин боттарының бодаа, шилип алганы-биле тывар. Ынчан коллектив быжыг болур, найыралы-даа, сонуургалы-даа ниити апаар. Коллективти тургузуп алыр дээш башкы, ада-ие болгаш школа чаңгыс зай демнешпес болза, оларны мегелээринге, арын-чаарынга өөредип болур. Эки башкы өөреникчилер-биле ажылды кажан, кана чорудары өске кижилерниң киржилгезин чока билир. Ындыг башкылар Макаренконуң дүрүмүн ёзугаар ажылдап, өөреникчилерден негелдени кылырда, оларга долузу-биле бүзүрээр херек дээрин билирлер. Шынап-ла, башкы өөреникчилерниң күзелин эки билир, оларга бүзүрээр болгаш шын негелде кылыр болза, олар база башкыга бүзүрээр, оон күүседип апаарлар.

Бис өөреникчилерниң өөредилгезинде, кижизидилгезинде кандыг-бир четпестерни тып алганывыста, школа буруулуг, ада-ие буруулуг деп турбайн, четпестерни ээрингее күштүг деңге салыр болзувусса, четпестерни чедип ап болур бис.

Алдын-оол ОНДАР.
Ийме ортумак школазының башкызы.
Сүт-Хөл район.

АМ БАЗА—АЛДЫ ХАРЛЫГЛАР

Эртеи өөредилге чылында республиканың өске школаларында мышкаш, Кызыл районнуң Суглак ортумак школазы дөрт чылдыг эге школаның программазы-биле алды харлыг уругларны бирги класска өөредип кирипкен. Бо айтырыг эге школаның амыдыралында чаа чүүл болур.

Ооң мурнунда алды харлыг уругларны белеткел клазынга өөредип турган-ла, бо уруглар-биле өөредилге-кижизидилгелиг ажылды чорударда, эң кол чүүл — материалдыг баазаны тургузары деп чүвени амыдырал бадыткаан. Ма... үк школаның директору, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Борбак-оол Иргитович Араптан бо айтырыгны чугулалап көрүп, совхоз бүдүрүлгези-биле керээни чарып, быжыг харылзааны тудуп тургаш, бирги классчыларга таарымчалыг байдалды тургускан: өөренир классты өөредилге болгаш техниктиг дерекселдер-биле, чогуур эт-септиг биле дерээн. Ол-ла класста лингафонну дериглиг тургускан. Уруглар кичээлдер соонда дыштанып, удуп турар. Школа столовазындан изиг чем-биле халас хандыртынган.

Борбак-оол Иргитович чүгле таарымчалыг байдал тургузарындан ангыда, бирги классчыларның кичээлдеринге үргүлчү олуржуп, ол класстың программа болгаш өөредилге номнары-биле таныжып, уругларның өөредилгезиниң шиңгээдиин эң турарын сонуургап, бергедеп турар айтырыгларга боттуг методиктиг сүмени өйшаанда берип келген.

Бирги классчылар-биле ажылдаар кылдыр школаның дуржулгалыг эге класс башкызы Тамара Шыраповна Биче-оолду томуйлаан. Башкы баш бурунгаар белеткел ажылын чорудуп эгелээн: ада-ие-биле таныжып, уругларның ниити сайзыралын, школага белеткелин тодарадып алган. Алды харлыг уругларны өөредиринге хамаарышкан психология болгаш педагогика талазы-биле литератураны номчуп, чаартынчы башкыларның дуржулгазын өөренип эгелээн.

Чаа программага дүүштүр тургускан «Ужуглел» номчуп бижиир турар авторлар — ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оол, педагогика эртемнериниң кандидады К. Б. Март-оол ол башкының клазынга шенелдени эрттиргеш, бижээни таварылга эвес. Шенелде эки түңнелдиг эрткен.

Бижик өөредилгезиниң үезинде домактар, сөстер, слогтар схемазын, үжүк лентазын ажыглаар өөретпишаан, дидактиктиг оюннарны, сула шимчээшкиннерни чогуур үезинде эрттирип турары таарымчалыг. Сула шимчээшкиннер музыка-биле эртип турар. Алды харлыг бирги классчыларга кичээлди оюн хевирлиг эрттирип келген. Кичээлдерге уругларның ынак маадырлары Буратино, Незнайка, Кызыл бөртчүгеш болгаш өскелер-даа үргүлчү аалдап кээп уругларның «дузалакчылары» апарып тургулаан. Номчуга үезинде үнериниң каттыжыышкыннарын ажыглап, номчуп өөредип турганы база чаа чүүл. Бижик өөредилгезиниң үезинде уруглар үжүктерниң хевирлерин эки сактып алган болгаш бижимел-даа, парламал-даа сөзүглелдерни часпайн бижип өөренип бергеннер.

Өөредилге чылының төнчүзүнде уруглар шагдык чокка номчуп, санап, бодап турар кылдыр өөренип бергени — башкының билдилиг ажылының түңнели. Бирги классчыларның кичээлинге Башкылар билиин бедидер институттуң организастаны курстарының дыңнакчылары болгаш районнуң башкылары дуржулга солчуру-биле олуржуп турары — школаның удуртукчузунуң болгаш башкының ажылының чедиишкини.

Чаа өөредилге чылында бо бичии чаштар дөрт чылдыг эге школаның ийиги клазының программазы-биле өөренип кириптерлер.

Кызыл-Уруг МОНГУШ.
Башкылар билиин бедидер институттуң кабинет эргелекчизи.

УТКАЗЫ — КИЖИЗИДИЛГЕ

Амыдырал—демисел, ооң чырыткылыг болгаш дедегелиг талаларын деңнештирип, деңзигүүрлеп чоруру— чогаалчының хүлээлгези. Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы үстүнде принципке дүүштүр «Дуңзаа» деп ийи кезектиг, беш көргүзүглүг чаа шиини номчукчуларга бараалгаткан. Үк солунниң үениң негелдезинге дүгжүп турар өөүр-хевирлиг маадырлар-биле илереттинер.

Шииде телептиг, ажыл-ишчи, кижизиг мөзү-шынарлыг маадырларга: эмчи Анатолий Иванович, ооң кадайы —эмчи сестразы Тоня база дарган мергежилдиг аныяк ажылчын Кежик-оол, ажылчын Арына олар хамаарыжыр. Телеп чок, былдамыш, хуу өнчүзүрек, кадай-лээгет солуурунга сундулуг, ажылга турум чок кижи — Конгуртай. Ол байыыргак, сынзыг чаңныг кижиниң чугаазы мындыг:

— Чаа чыл, Конституция хүнү, Март сезии-дир. Херээженнерде хүн бар болганда, эр улуска база ажыл чок байырлал хүнү турар ужурлуг. Ажыл-биле чугаалаарга, чер бомбургээн бистер, эрлер, эптиисте чүктеп алган чорупр болдур бис ийин—деп мактанылаар.

Үе-үениң байырлалдарын (төрүттүнген хүнүн) ажыглап, келгеннерден акша-мөңгүн, эт-сеп чыып алгаш, ону даңзылаар түңнай дептерлиг, чазый-чилби Конгуртайга бодаарга, дарган Кежик-оол ак сеткилдиг, ёзулуг төрүштүг, кылын бүдүргени—шынарлыг. А демги хоолургак Конгуртай хөй ажылдар солуур, ажылга шыдыйнмас, өт баштаар ошку-ле, далымак.

Ооң кадайы бызаа азыракчызы Арына мергежилинге бердинген, ажылгаш хүлээлгезин дээш «аарып» чорупр чалыы ажылчын-дыр. Ол-ла ынчаан туңда, бызаа кажаазынга өрт болу бээр, ону өжүрүп тургаш, чоокуй Арыаа өрт айыылынга таваржыр, а Конгуртай келбээн.

Амгы үеде интернационализм темазы партияның ол тосу Бүгү-эвилел конференциязынга шынгызы-биле кедиртүнген болгай, бо чугула теманы дүрүмулгалыг автор база оюн эртээн. Бүгүнүг ажыл-үүлениң мергежилин шилип алган эмчи Анатолий Иванович биле эмчи сестразы Тоня өрт-алаан айылынга таваршкаа ажылчын Арынаның кадын дээш үйгү-дыжын бодавайн эмнеп, ажаан турар.

Сандан САНДЮ.

ВЛКСМ-ниң 70 чылынга

ХҮНДҮЛЕЛ БИЖИКТИҢ ТӨӨГҮЗҮ

Шулүүзе хавының карты, марка дээш улустуң чыгбас чүвези чок. Шыдаар кижилер машиналар, демир-оруктардан бээр чыып турар.

Хүндүлел бижиктер тыптыып, оларны садып ап, база-ла бүгү назынында чыып чорупр кижилер база бар. Ынчалзажок мен оларның дугайында чугаа кылыр бодавадым, манаа чүгле бир хүндүлел бижиктиң төөгүзүн номчукчуларга, амгы үениң аныяктарынга болгаш комсомолчуларга сонуургадырын шиитпирледим.

Кыланайның турар саазыны-биле кылган амгы үениң хүндүлел бижиктерин көрген силер. Оларның аажок улуу-даа бар, шала бичежээ-даа бар. Оларны улус ажыл-агыйының кайы-даа адырының ажылдакчызынга, кажан-даа тывсып болур. Барык-ла шуптузун чангыс аай кылдыр типографияга көвүдедип каан. Бээр кижизиниң адын бижээш, кайы-бир организацияның таңмазын базар, ол-ла. Белен, амыр! Ынчалза-даа ол хүндүлел бижиктерден бо үениң тынызы, байдалы билдинмес.

Мээң холумда —тыва үжүк дижирилс латин үжүктери-биле бижээн «Тываның аныяктарының революстуг эвилелиниң Төп Комитединиң Хүндүлел бижии». Бижиктиң бажында кызыл лозуңда ынчаар демдеглээн. Бижиктиң дөрттүң бир кезиин ээлеп турар дөрбелчин кажаа иштинде — лозуң: «Бүгү делегейниң пролетарлары болгаш Чөөн чүктүң дарлаткан араттары, каттыжыңар!». Ооң адаанда — эге: ТАРЭ ТК-ның бо Хүндүлел бижии-биле шаңнадып турар». Улаштыр демир-үжүк-биле долдурган: «Тес-Хем кожуунунуң Ү. Шынаа сумузунда аревэчи эш Дүнзенмаа болза фронтуга, маадырлыг Кызыл Шеригге дуза көргүзер ажылга бодунуң үлегерлиг болгаш мурнакчы чорууң көргүскен». Ында ТАРЭ ТК-ның секретары Очур ат салган. Үези— 1943 чылдың январь 12-ниң хүнү. Төгерик таңмада база тыва үжүктер: «Тываның революстуг аныяктарының эвилели. Төп Комитет».

Дөрбелчин кажааның үстүкү азыында ол эвилел кежигүннериниң хөрек демдээ чураан. Ооң ортузунда беш-адырда «АКИ» деп үш үжүк бар. Аныяктарның Коммунистиг интернационалы (орузу-биле КИМ) дээни ол. Эвилелдиң кежигүннери ол хөрек демдээн кадап чорааннар. «Таңды-Тывазының аревээзин КИМ-ге аныяктарның эп-сеткилин каттыштырып турар революстуг организация кылдыр хүлээп көөр деп доктаалды КИМ-ниң күүскомунуң Президиуму 1926 чылдың апрель 13-те хүлээп алган» деп, КИМ-ниң күүскомунуң секретары Р. Хитаров Тываже ол-ла чылдың май 21-де бижээн чагаазынга айыткан. Черле аныяктарның Коммунистиг интернационалы-биле харылзаа кончуг быжыг турган. Ону телеграммалар, байыр чедириишкиннери болгаш өске-даа документилер бадыткап турар. Кызылга баштайгы пионер лагерин база КИМ деп адап турган. Ол атты катап диргизери күзенчиг.

1940 чылда, бодунуң тургустунганындан бээр 15 чыл оюнда, ТАР ордени-биле шаңнаткан Тываның аныяктарының революстуг эвилелиниң кежигүннери КИМ-ниң (АКИ-ниң) хөрек демдээн кадап, Хүндүлел бижикке безин чурун ап чорааннар. Хүндүлел бижикте ол хөрек демдээ кирген дөрбелчин кажааның даштын ол үениң амыдыралчы чуруктары бүргээн. Шейлуп чоруп каан даглар баарында аал, мал-маган, баглаашта аът, кажаа, оларның бетинде хөй кадарып чоруур чадаг кижи. Орукта — кызыл лозуң аскан тергелиг аът, чүгү — шоодайлыг тараа. Ооң бетинде —сиген сараатап турар кижилер, тараа сыптары болгаш завод хоолайлары. Бижиктиң адаан дургаар — «Төрээн чурт дээш» деп лозуң туткан аъттыг шериг. Оларның мурнунда — кызыл беш-адырлыг танк а ырында — дайынчы самолёттар. Бо Хүндүлел бижиктиң чылы бижиттинмээн турган болза, ооң үези чуруктардан дөмей-ле билдине бээр турган. Үениң байдалы, ажыл-иш, бүгү чонуң шимчээшкини база моон илдең. Бо бижиктиң төөгүзү — Тываның аныяктарының төөгүзү-дүр.

ТАРЭ Төп Комитединиң бо Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан Дүнзенмаа деп кымыл?

— Төп Комитеттиң Хүндүлел бижии-биле шаңнадып турар үемде 26 харлыг турдум. Өг-бүлелиг, ийи уруглуг, уругларымның баштайгылары ол. Ынчалзажок эвилелдиң даалгазын күүседип, киднс уктар болгаш алгы хол-каптары дээрал, баш кедүрбейн турдум—деп, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи, Лениниң юбилей болгаш «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарының эдилекчизи пенсионер Дүнзенмаа Дордумовна Төмүр-оол (ынчангы Чооду) чугаалап ор — Саржаг, алгы-кеш, чүгээ дээш, фронтуже чоруткан дузаламчыыстың сан-түңүн эки билбес мен. Шынзылгаларда айыттынганы чүгле чылгы 40 баш, инек 60 ажыг, шээр мал 110 баш чорду. Чооду Кункпан, Сарыг Баранза болгаш өске-даа бистен хөй дузаламчы чоруткан кижилер база эмгежок.

Аныяктарның революстуг эвилелиниң кежигүннеринден фронтуга хөй дузаламчы берген дээш Дүнзенмааны ТАРЭ-ниң Тес-Хем кожкому республика наймсылалынче «Кызыл кош» үдедип чорткан. Чоокта чаа ооң хеймер уруундан — Берт-Даг ортумак школазының секретарь-машинакчызы Саяна Даашомбадан мындыг чагаа алдым: «Ынчангы «Кызыл коштуң» бистиң кожуундан чедирген кижилерниң чуруу 60 Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде. Авам коштуң мурнунда лозуң туткан ийи аъттыг кижиниң бирээзи ол-дур».

Дайын үезиниң комсомолчулары... Олар тайбың ишке база бескү үлүүн киирген-нер. Чижээлээрге, Дүнзенмаа Хамар оруун казарынга, ооң улаштыр Калдак оруун тударынга идепкейлиг киржип келген. Ылангыя Берт-Даг сумузунуң дасык дарганы турган, аныяктарны — аревэчилерни, сеглээредир комсомолчу кыстарны эвилелден турган. Ооң соонда Тестиң Михаил Калинин аттыг бутазын казарынга база киришкен. Кайнаынга-даа куржуп-каай, озук болгаш хүүрек ажыглап келген. Ол үениң байдалы ам чонуң аас чогаалында арткан.

Калдак-Хамар кадыр артыы
Казып алза, аштап алза.
Кан-на чычаан мунуп алгаш,
Кааладыр халдып орза.

Аныяктарның аксындан салбайн чораан ырларының бирээзи бо. Салчак Токаның чонуну апарган бо ырызы кижи болганын хөй-аът киирип, ажылышче, чаа амыдыралы болгаш күзелди боттандырарынче демни каттыштырып келген. Аныяктарның ол ырларының арасында баштак, хөглүг кожамыктар хөй:

Тараан тараа ортузунга
Дарзыг дарга хонуп алган.
Даартазында оттуп кээрге,
Дайнам тараа артпаан болган.

Ам ол эрбав даргазының оолдары, ынчаардагы аревэчилер — эмчи Борбай-оол, малчын Александр Дарзыговичилер — орден-хавынааларлыг коммунистер ол ырыны утпааннар. Черле ынчангы аныяктарның тывыыгырын, ыр-шоорга ынаан, оюн-тоглаага хандызын Дүнзенмаа Дордумовна өөрүшкү-биле сактып ор.

Дүнзенмаа 1917 чылдың октябрь 18-те төрүттүнген болду. Ынчалзажок ооң капнагайы болгаш ажылгыры аажок. Чаазын аалынга чеде бээримге, өөнүң чанында чааскаан өшку кыргаан ор: «Чуданчы чүве демир мышкажа, арай деп тудуп алдым. Хүлүүрге база тепкилеңир. Кыштыг хүр аткан болгаш, аңдажып барган-дыр».

Инектерин сааш, өдээр дүкүчүс үндүргүшкеш, ооң соонда өшкүүн кыргып эгелээни ол чүве-дир. Оон чеде бызаалары идып, арыгже киир сүрүпкеш, дораан-на паш-тыныышта барды. Мен-мен деп турумда-ла, долдур сүттүг пашты суугудан кедүргеш, үлүүргеге апарып салды. Чаш өреме бүлдеш безин кынмады.

— Аппак эртеи чылын калган Школа тарааргы, уругларым уруглары келирлер боор. Ынчалза-даа чогум кадыым барыктыг, бодум амыдыралымга өй мен—деп мээң дууза кадыксап турарымны эскерип кагды.

Шимчээгир кижи белен мозагас дээрзин спортчуларның чижээнден билир мен. Ажылгыр кижи белен кырывас дээрзин Кавказ чурттугларнан болгаш өске-даа узун назылыгларның сураандан дыңнаан мен. Чеден ажыг харлыгын кадыым-хоому-даа дивес, харын, ажылдан ажаазыраан орар тыва кадайны база көрдүм. Ам безин мындыг кижи аныяанда та чүү хире эрес турду ыйнаан. ТАРЭ Төп Комитединиң Хүндүлел бижии-биле шаңнаттырып, «Кызыл кош» чедирип, Калдак-Хамарның оруун кагчып, херээженнер шимчээшкининге часкыы сугтаар-биле кады киржип, активчилерниң бирээзи болуп чорааныы бодаарга, черле белен эвес хире. Ам безин ону ол хире кырган дээр ужур чок, фотоаппараттыг чораан болзумза, силерге көргүзүптер ийик мен. Ынчалзажок аалдан чылдарының ортан үезинде, бежен харлап турда тырттыргаш чуруун көргүзерден: комсомолчу деп-даа болгу дег.

Дүнзенмаа Дордумовнаның дөрт уруунуң ийизи—башкы, бирээзи — секретарь-машинакчы, оглу — чолаачы. Өөнүң ээзи Чамының Дарганович областы Совединиң күүскомунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнадып чорзан. ТАРЭ Төп Комитединиң № 29 Хүндүлел бижииниң төөгүзүн чугаалаарга, мындыг-дыр. Ол бижикти Дүнзенмаа Дордумовна алгандан бээр безин 45 чыл эрткен, ам-даа шыгжавышаан. Аныяктар эвилелинге ооң хүндүлелиниң, эдилге эр-харылсалгалымының демдээ ол.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Телевидение

АВГУСТ 4-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35 — «Джузеппе Верди». 3-4 серияларны. 10.50— «Бүзүреңчиг-даа болза, элдептиг». 11.50 — Медээлер. 12.00— 12.15 — Бурнина Фасонун аялгалары. 15.25 — Медээлер. 15.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.45— Телефильм. 16.05 — «Мэри Поппинс, байырлыг». Уругларга уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.10 —Музыка шыгжамыры. Р. Шуман. Концерт. 17.45 —«Оң алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30—«Чурукчунуң мастерскаязында». Г. Шишкин. 18.45 —Бөгүн делегейде. 19.05 — Улуг кижилерге мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 19.25 — XIX партконференцияның угланыышкыны-биле. 19.50 — «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00— «Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Флорар-88». Молдавия болгаш Украина театрларының девискээр айы-биле бирги фестивалы. 23.00—Бөгүн делегейде. 23.10 —23.45— А. Серов ырлаар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Литва ССР-ниң музыкалыг аас чогаалының концерти. 9.00 — «Россияга эргим аттар». «Крыловтуң тывызыктары». 9.20— Испан дыл. 9.55 — Мультфильм. 10.35 —Испан дыл. 11.05— Уругларга фильм. «Маналашкын». 2-ги сериязы— «Варька». 12.15— Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 12.35 — «Квартет». Уран-чечен телефильм. 13.50— Медээлер. 14.00 — «Оттуг оруктар». 7-ги сериязы. 15.05 — 15.35 —Музыкалыг киоск. 18.05— Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Культура болгаш амыдырал». Улусчу чогаадылганың III Бүгү-эвилел фестивалы чорун тур. 19.05 —Уругларга фильм. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Мал чемин белеткелиниң хүн демдеглели». «Советтер болгаш амыдырал». «Чаагай-ажылдыгга —хүн бүру кичээнгейниң». 19.45—Медээлер. 19.55 — Чардалаар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —«Ыракы Чөөн чүк». Киножурнал. 20.30 — Ритмниг гимнастика. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Сурайя». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.00 — Телефильм. 23.30 — 00.25 — Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Локомотив» — «Динамо». (Киев).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Орус ниити ыры концерти. 18.40 — Уран чүүл мастерлери. РСФСР-ниң улустуң артизи О. Янковский. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

агаар

Республикага булуттаар, чамдык черлерге биче чаар, диңмирээр. Хаттың кужу секундада 9—14 метр. Дүне 10 — 15, хүндүс 25—30 градус изиг.

Кызылга булуттаар, дүне биче чаар, хүндүс чагбас. Хаттың кужу секундада 5—10 метр. Дүне 13—15, хүндүс 28 —30 градус изиг.

Автооруктарга чамдык черлерге кестүрү 2—4 км, арттар кырынга диңмирээр.

кино

АВГУСТ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Киносборник» 10.00, «Мамлюк» 11.40, 13.50, 16.00, 18.10, 20.20, «Бармен из «Золотого якоря» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Прощай, шпана замоскворецкая» 14.30, 16.30, 18.30, 20.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Танцор диско» 17.30 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бесконечная история» 10.00. «Все побеждает любовь» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.30, 12.40, «Девочка ищет отца» 10.50, 14.00, «Нью-Дели Таймс» 16.00, 18.30, 21.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Моя прекрасная леди» 13.30, 16.30 шактарда.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адрезивис: 667000 Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, улустуң килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 161. ТС—00657.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 5 пятница
№ 181 (13781)
1925 чылда үнделгеттинген.
Өртээ 3 копеек.

«МАЛ ЧЕМИ» ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАР

НОГААН АЖААЛДА

Мал чеми белеткелиниң август 4-те медээзи (тонна)

Районнар	1	2	3	4	5
Бай-Тайга	16000	1472	9,2	—	—
Мөңгүн-Тайга	3900	386	9,9	—	—
Барыын-Хемчик	16000	3015	18,8	3365	88,5
Өвүр	11900	1076	9,0	—	—
Сүт-Хөл	15400	1847	11,9	—	—
Чөөн-Хемчик	14000	4172	29,8	1935	16,1
Улуг-Хем	28000	6567	23,4	793	9,2
Таңды	21000	5726	27,3	9364	33,4
Бии-Хем	15590	3390	21,9	972	9,2
Тожу	7600	422	5,5	—	—
Каа-Хем	15900	5184	32,6	5919	32,2
Тес-Хем	17000	4443	26,1	522	13,4
Эрзин	22700	2163	9,5	—	—
Кызыл	18448	3322	17,4	3534	54,4
Ниити республика	224000	43185	19,3	26404	21,3

Тайылбыр: 1 — ниити сиген планы, 2 — ону күүсеткени, 3 — сигенниң хуузу, 4 — салдынган сенаж, 5 — хуузу.

ЛАБОРАТОРИЯЛАРДАН МЕДЭЭЛЕР

Республиканың ажыл-агыйларында мал чеминиң белеткели кидин түлүк чоруп турар. Бистиң кол сорулгавыс чүгле сан сүрер эвес, харын шынар. Чеже-даа хөй болгаш шынар чок сигенни, сенажты, силосту, витаминниг сиген дапганын белеткеп алырга, оон ажыы чок. Багай чем-биле мал чемгерерге аарыыр. Эрткен чылын чамдык совхозтар (чижээ, «Енисей» совхоз) багай шынарлыг силос белеткеп ап турганындан кыжын оон-биле инекти чемгерерге хораннылыр таварылгалар тургулаан. Ол дээрге технологияны барымдаалавазындан болур. Силосту база сенажты-даа үр үениң иштинде салып келир, ынчан ол өске чүүлдер-биле холужар, шынары баксыраар.

Сигенни аяс хүннерде кескен соонда, 48 шак болгаш-ла бөлер ужурлуг. Ынчан ол кургай бээр болгаш шынары эки болур. Ол ышкаш ол-шыкка кескен сигенни кургаг черлерже тарады чадар, оон башка дүдүп үрелир. Бисте мал чеминиң шынарын хынаар лабораториялар чүгле район төптеринде эвес, харын чамдык ажыл-агыйларның боттарында безин бар.

Бо чылдың август 1-ге чедир республикада белеткээн сигенниң 46 хуузунуң шынарын хынаан. Оон иштинде бирги сорттуу 20, ийигизи — 39, үшкү сорттуу—23, а сорт чогу 18 хуу болган. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Кызыл районнарының ажыл-агыйларының белеткээни сигенниң шынары эки болуп илерээн. Оларда класс чок сиген шуут чок. А Каа-Хемде ындыг сиген 33, Улуг-Хемде 36 хуу болуп турар.

Шынарлыг сенаж салып алыры-биле Бии-Хемниң ажыл-агыйлары улуг кичээнгей салганын демдеглээр херек. Бии-хемчилерниң хынатканы 700 тонна сенажы — шупту 100 хуу бирги сорттуу болган. А каа-хемчилерде бирги класс сенаж чүгле 1 хуу, а 1103 тонна, азы 32 хуузу шуут класс чок. Кызыл районнуң белеткээни сенаж массазының шынары хоомай, бирги, ийиги класстыы шуут чок, а хынатканы 2550 тоннаны шупту үшкү класстыг болган. Таңдының ажыл-агыйлары витаминниг сиген далганы белеткээр талазы-биле республикада бирги черде чоруп турар. Оон шынары база эки, хынаттырганындан чүгле 42 тонна класс чок болган. Ол дээрге бир хуузу-дур. Кызыл биле Бии-Хем районнарының совхозтары витаминниг сиген далганының шынарынче улуг кичээнгейни салыры негеттинип турар.

Малдан хөй продукцияны алырда, шынарлыг чемни белеткеп алыр херек. Ол дээрге эң чугула магадылал.

«Мал чеми» программаны боттандырар, техниканы чөп ажыглаар дээш демисел республиканың ажыл-агыйларында калбарган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДАДЫГЫЫШКЫННЫҢ АЧЫЗЫ

«Х Улуг хурал» совхозтуң партком секретарындан мал чеми белеткелчилериниң шалыпчыларын сонуурган айтырарымга, Түлүш Самбууевич Нурсатты база адады. Ол дээрге эки турачы танкист чораан, Тывада суралгылыг кижилериниң бирээзи. Ам тайбың иште база шылгарап, назыхары улгатса-даа, хылыш бистиг кадыырын тудупкан, мал чеми белеткеп турар.

Ол бо хүннерде оглу Валерий-биле Кара-Булуңнуң кедээ талазында даг баарында чаагай сигенни кезип турар. Сандак Валерий Шагаан-Арыгда түвүгжү. Шалээлеп келгеш, Түлүш Самбууевичиде дузалажып турар.

— Эрткен чылын совхозка бир автомашина сигенни дужаагам мен. Кадык ажырбас, ынчангаш мал чеми белеткей бээрге, сууржа олуруп шыдавас-тыр мен. Оглум-биле сигеннеп тур бис. Бо чылын 2 тонна ныап дужаар мен — деп, Т. С. Нурсат бүзүрелдиг чугаалады.

Оон сигеннеп турар черинде үнүш дыка эки. Кескен тавынча кылын. Даг бедиинде сиген шуут-ла кедээрлеп үне бергени. Ында кара суг бар болгаш дыка чаагай үнген. Ол черде ийи хондур кезип турар, ийи хонгаш бөлүп хөлээннээш, оон бригада төвүнге барып сарааттааш дужаар.

— Бисте чамдыкта кезер сиген чок, эки үнмээн дээрлер. Чок, ындыг эвес, болунар көрүп тур силер. Аргалар бар-бар — деп, Түлүш Самбуевич биске дыңнатты. Ол сиген кезип турда, чеден ажыг харлыг-даа дээр аргажок, чиик, сергек. Дадыгыышкынның ачызы ол.

Седен ХЕРТЕК.

ВОРОНЕЖТИҢ МИЛЛИОН ТОННАЗЫ

ВОРОНЕЖ. (СЭТА-ның тускай корреспондентизи В. Лебедев). Тараа культураларының эрте бышканы, ажаалдаазы эки органзастаавы —Кара хөрзүнүг төп зонага тараа конвейерин дүргедеткен. Бөгүн воронежчилер чаа дүжүттүң миллион тонна тараазын элеваторларже чүдүрүп чоруткан.

Верхнемамон, Богучар, Ольховка, Петропавловск районнарының тараажылары ажаап алыышкынның бир дугаарында эгелээш, күрүнеге пландан ажыр тараа дужаарын чорудуп, улуг үлүүн киирип турар. Чаа дүжүттүң шынары эки боон турарындан төлевир база бедик боон турар. Күрүнеге саткан тарааларның 40 ажыг хуузу үнелиг болгаш күштүг сорттарны болганындан, колхозтар болгаш совхозтар 26 миллион рубль немелде төлевирин алырлар.

КУРЛАВЫР БҮДҮН ЧАРТЫК МИЛЛИОН ТОННА БОЛУР

НОВОСИБИРСК. (СЭТА-ның корреспондентизи В. Ельмаков). Областың чер ажылдыглары тарааларны быжканнап кезери ышкаш шак ындыг арганы сиген кезилдезининде база ажыглап эгелээн. Ол арга сиген кезилдезинниң темпизин дүргедеткен. Сиген кезер шөлдериниң дөрттүң үш кезиин ажаап алган, ынчалзадаа бүдүн чартык чылдың сиген курлавырын бөлүп сарааттаан.

Дең-дески эвес үнген сигенден ол хире дүжүттү канчап ажаап алганыл? Элээн каш районнарга чаъс чагбааны-дан, дүжүт багай үнген, ынчангаш бүгү техниканы шынааларга, хөй чылдыг сигеннер шөлдеринге мөөннээн. Кезери берге черлерге аът сөөртүр машиналарны ажыглаан. Оон түңнелинде дүжүттүг участоктарны эң эки хуусаада, чидириг чок ажаап алган.

Амгы өеде сиген кезилдезин улам калбартырының аргазы тургустунган. Чаъстааш-кынныг каш хүннер эрткен соонда, чаңгыс чылдыг сигеннерниң бажы ховайып, кескен шөлдерде безин ногаан сиген катап үнүп эгелээн. Барабин болгаш Кулунда ховуларынче сиген кезер отрядтар үнген. Бо чылын мал чеминге бүдүн чартык миллион тонназы белеткеп алырының аргазы бар.

ФИЛЬМНИ САДЫП АЛЫҢАР

ИРКУТСК. Ангарада турар область төвүнде ааза эвес рынок ажыттынган. Уралдың болгаш Сибирьниң янзы-бүрү булуңнарындан келген кинопрокат ажылдакчылары садып алыкчылар болган, а болуңун «бараанын» үргүлерге болгаш заводчыларга кинофильмнер бүдүрер Горький аттыг төп киностудияның «Лаль» деп бот-орулга-чарылгабиле ажылдап турар чогаадыкчы каттыжышкыны саткан.

Специалистерниң үнелеп турары-биле алырга, ол коллективтиң тургусканы Фазиль Искандерниң рассказтарынга үндезилеп тырттырган «Хоойлута камгалаткан оорлар» деп фильм сонуургалдыг талазы-биле прокатта үнүп турар киноларның бирги черинде чорук турар деп, РСФСР-ниң Кураниозунуң кинофикация болгаш кинопрокат эргелелиниң начальниги В. Марков чугаалаан. Георгий Данелияның база Сергей Бодровтуң «Франуз» деп комедиязы чедиишкиниң база ыңгап турар. Кинонуң бүгү организацияларын экономиканың чаа аргалынче шилчип турар болганда, бистер ол механизмни «шылгап» көөрү-биле бо фильмнерниң хоолгаларын ийи талага таарыжыр өртек-биле садып алгаш база билет өртектерин таарыштырып тургаш, чер-черге көргүзерин крайларның, областарның төлээлекчилеринге саналдаан бис. Бо чылдың октябрь-ноябрь айларда-ла бистиң чуртувуста эң ырак районнарының чурттакчылары ол киноларны көре бээрлер.

НИИТИ КАССАДАН МИЛЛИОН РУБЛЬДИ...

КАЛИНИНГРАД. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар акционер чээли-саналга төвүн тургускаш, Калининградтың тудугжулары бодунуң ажылдап алган акшазын тускайлап болгаш улам ажыктыг ажыглаар арганы алган. «Калининград тудуг» каттыжышкынның чээрби тудуг организациялары долу бот-орулга-чарылга-биле ажылдавышаан, чаа тургускан төптүң агар санын банк черинде ажыткан.

— Чүгле бо чылын безин миллион рубльди төптүң агар санынга киирер—деп, акционер төвүн хөй-ниити эгелээшкин-биле удуртуп турар, каттыжышкынның начальнигиниң экономиктиг айтырыглар талазы-биле оралакчызы В. Редин чугаалаан. — Чээли төвүнүң кежигүннери организацияларның пландан ажыр арыг орулгаларындан капиталды чыып эгелээн ол. Баштайгы үе-чадада ол хөреңги— страхование фондузу ышкаш болур, сан-хөө талазы-биле тур када берге байдалга таварышкан организацияларга оон акшаны чээп алыр. Күш-ажылчы коллектив чөвүледи ук акшаны сайгарылга чокка чыттырбас.

Оон дараазындагы үе-чадада акцияларны (акша хевирлиг), билеттерни үндүрер. Оларның түңү янзы-бүрү болур. Оларны каттыжышкынның ажылдакчылары, ол ышкаш бүгү кеҗелдит кижилер, организациялар садып ап болур. Акцияларны ажыглаашкыннар хөөнү төлээр.

Мурманск кол тудугнуң үлегерин ёзугаар тургускан ол төп ажылын чаа-ла калбартып эгелээн, ынчалза-даа хөреңгининң чээ ажыглаарының элээн каш чаа аргаларын тыпкан.

В. БИРЮКОВ.
СЭТА-ның корр.

БҮРГЕГ ХҮННЕРГЕ ШАМНАП БОЛБАС

● «Хөндергей», «Тыва», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтар хожудап турар. Күштүг чөп ажыглаар ●

Чөөн-Хемчиктиң девискээринге дескилештир турупкан ак чаъс орай үнген оът-сигенниң ийи хонук иштинде дүнзүн чокка суггарып келген. Июль 29-та Чадааназ хоорайның бажыңнар аразы көзүлбес кылдыр туманнааш, бичелүүш үезинде дээрже көдүрлүп, чүгле хоорай кыры эвес, өске-даа черлер шупту аясkan. Ынчалза-даа мал чеми белеткелчилериниң ортузунда непутерээн олутпай хөөннери, шимчени албас шүпшен чорукту бүргег хүннерге шамнаарга канчап-даа таарышпас.

Баштай барган черивис СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң сигенчилериниң сээлгү хүннерде ажылдап турганы суур аадан куду чаптылып чорүй бэрган чайгаар үнген сигенниг делгем алаак. Дүъш чоокшулап олурган чүве болгай. Ол черге чеде бээривиске, сиген бөлдүрер, сарааттаар техникадан өске куйт дээр кускун, сайт дээр саасkan-даа көзүлбес. Оон мурнуу чарыында конторага кээривиске, совхоз директорунуң секретары кыс: «Агроном Бора-Хөл чоруткан, сигенчилерививс ырак эвесте сараат салып турарлар» дигеш, бо шөлге чедир кайы орук-биле канчаар чорурун айтып берген. Дериг-херекселдерин черде ээн каапкан механизаторларны шыктан тыппадывыс. Суурга дедир келгеш, мал чеми белеткелчилериниң бригадири Роман Сатка дүп боор таваржы бердивис.

— Чаъстааш турупбээрге, дүүн дыштанырын шиитпирлеєдивис—деп, бригадир агартынып, чеңгүг тайылбыр кылырын оралдашты. — Бөгүн Харагачче үнериввс ол. Сиген кезер звено ында ажылдап турда, шыкта кестинген сигенивисти сарааттап дооскаш, оларның соондан барганш, дузалажыр бис.

— Шынаа кыдыынга кымга-даа таварышпадывыс.

— Сиген ол дээш оолдар барбайн тур боор. Бүргеп келир кудайның хайы болбас ийикпе.

Манап четтикпейн турганы аяс хүннер дүжүп кээрге безин ону чөп ажыглаарын бодавас, үе чылзыр чорукту бригадир билбээчеңнеп эрттирип кагды. Совхоз төвүнден он ажыг километр черде турар сиген шөлүнче бүдүн ажыл хүнүнүң чартык кезиинде бөлдүнчүп, ажылче үнүп чадашкан. Сиген кезер машиналарны хажыызында бижыглаан көк өңнүг бичии «Беларусьтарның» чамдыызы суурда бажыңнар чанында турарын орук ара чорүп ора эскердивис.

Хүндүс каапнаар, дүне соон кээр агаар үнүштүң өзүлдезин тудуп, шаптыктап каапкан-ынга сылдаглап, ногаан ажаалданы чорударын хожудадып турар ажыл-агыйларның бирээзинге СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхоз база санаттырып турар. Сиген белеткелчилери шимченгир эвес хөделип турар. Сиген кезер участогунче көжүп алырда, каан, аяс шак бүрүзүн камныг ажыглаарынче сагып чоравас, организас чок чорукчуң чижээ үстүнде көрдүвүс.

Сигенниң үнгени эрткен чылдан дора болганын специалистер-даа, сигенчилер-даа аразында чугаалажып турар. Июнь эгезинде каапнаан, ол айда ниитизи-биле чылып шыдаваан. Аяс чылыг хүннер дүжүп кээрге-даа, дүжүт чавыс. Ол хиреинде өске совхозтар тарып алганы көк тараазын кескеш, сөөртүп дажыглааш, сенажтаан. Хаймаракынчылар көк-тараазын амдаа кезип кирбээн, сенаж салырын эгелевээн.

Төп сүт-бараан фермазында сенаж салыр оңгарлар иштинде чаъс суу хөөлбектелген, оларны аштап, арыглап белеткевээн. Сугну үндүр сордурар, бөгүн үндүрүп чайладырын ажыл чылзып өөренген «тоочуузу»-биле хүнүн дааргалап сонгаарладып турда, аңаа ажыглаар бульдозер үрелген.

Роман Саттың удуртулгазында ажылдап турар механизаторлар күш-ажылды органзастаарын шын тургузар болза, бо чылын бердинген 1500 тонна сигенни күүседип шыдаар аргалыг. Бир эвес бөгүнгү темпилер-биле шөйер болза, ында тургустунган байдал нарын. Амдыызында чүгле 300 ажыг тонна сигенни сарааттаан. Ак-Хая баарында өлен кезип турар 2 тараа комбайны чаа ажылдап эгелээн. 20 тонна хире сиген пресстеттинген. Бригадирниң чугаазы-биле алырга, Харагаңда, Ховуда 500 гектар черни кезип каапкан. Оон ынай дамдыктаар чер тыпылбастай бээр. Механизастаттынган звено Дөштүг-Алаак, Куртаг-Алаак, Хүрээ орну шыкты, Бедик-Борага ховуу сигенни кезип, бөлгеш сарааттаарга, берлинген планның чүгле бештиң бирин күүсеттинген. Бир ай дургузунда кылдынган ажылдың түңнели ол. Агаар-бойдус август айда, сагыш ышкаш, ажыл-херектиң шуудаарынга магадылалды тургузуп, каанваш туруптарынга аазаашкынны кым-даа берип шыдавас.

Механизастаттынган звено техника-биле «дижиинге» чедир чепсегленген деп болур. КС-2,1 сиген кезер машиналарны быжыглаан 6 трактор, ГВК-6 маркалыг 2 грабль, кестинген сигенни чаңгыс хепээн кылдыр ийи талазындан долгай октаар бир бөлдүрүкчү, ангы-ангы бүдүрүкчү күчүлүг 3 сарааттакчы, хепээннерни бөлгеш, сараат чаңынга чедирип эккээр хепээн сөөртүкчүзү бар. Сараат кырынга туруп алгаш, айыырлар-биле ажылдаар 3 ажылчындан башка өскелери 13 кижи техника башкарып, мал чеми белеткээр. Сиген кезеринге механизаторлар Деней-оол Кужугет, Шаравин Сарыглар, шериг албанындан чаа халашкан Роман Монгуш, сарааттаарынга Виктор Куулар, Казбек Сат, Кошкар-оол Монгуш, бөлдүрериңге Виктор Сат, Александр Сат оңаашкан ажылдың ак сеткилдиг күүседип, кижениишкиниг иженип келген. Механизаторлар чаъс-борааннг хүннерде чоок кыштагларже кестинген сигенни удур сөөртүп чедирип турар.

Мал чемиңиң белеткелинде хаара туттунган техниканың долу күүзү-биле ажыглаарын күселевес, аңаа чарыгдаттынып үнүп турар кывар чүүлдү камнавас таварылгалар база бар. Чаңгыс чижек. «Искра» совхозтуң суурдан 10 ажыг километр черде турар Белдир-Бажында шынаага тракторист Алексей Ховалыг-биле хүннүң ийиги чартыында ужурраштывыс. Деспий-оол Ооржактың бригадазынга дузалашсын дээш чорудуптарга, ол эртен Бажын-Алаактан халдып келген. Сиген шөлүнге кээрге, сараат тургузар хепээннер сөөртүп дажыглажырынга киржир ажылчыннар-даа келбээн, алан кайгап, сиген ол-шык-тыр деп сагыжын оожуктуруп артып кагды. Тергелиг трактор аңаа тура хүнзээн, оон ээзи чаңгыс копеек-даа ажылдап албаан. Чагыг ёзугаар киирип кааны ышкаш хүннеп келген каан хүннерин шак ынчаар халас эрттирип турары элбек мал чеминиң белеткээрин саададып, чидириглерин бөлдүрүп турар.

Район ниитизи-биле үш муң ажыг тонна сиген белеткээн. Бо кампанияның баштайгы хүннериниң түңнелин июль 21-де РАҮК-ке сайгарып чугаалажып кээрге, сиген планын 40 хуу чедире берген «Большевик», «Чыраа-Бажы» совхозтар дээрелерниң санынга кирип турар. Ук кампания «Чыраа-Бажы» совхозта улам идепкейжээн. 13 звенолуг 2 сиген бригадазында 460 кижи ногаан ажаалданы чорудуп турар. Машина-трактор эртинмес, техника ажыглаттынмас черлериниң сигенин хол кадыырлыг кижилер ажаап, бөлүп, хепээн, сараат тургузуп турар.

Шалыпчы медээзе көргүскени-биле алырга, хөндергейжилер хамыктың соондан зорүп орар. Сиген планын чүгле 10 хуу ажырган. Сенаж салбаан ол.

Тускай механизастаттынган бригада тургустунмаан. Хүлээнгени күштүг болгай. Хол чадаң олурар ужур бар эвес. 75 кижилиг 6 звеному четчелээш, 4 сиген кезер машиналыг 4 тракторну оларга быжыглаан. Бир звено хову сигенни кезип турар, арткаңнары Чаш-Терек тыыазында ниитиниң малынга быжыг чемсуурун тургузар үүлеге улуг хуузун киириштирип турар. Олар хүнде-ле 10 тонна сиген белеткээри-биле кызыгаардаттынып келген.

Мал чемиңиң белеткелиниң канчаар чорүп турарын түңнээн хуралга, совхоз бүрүзүнге план-даалганы берип каан. Сээлгү чеди хонукта «Чыраа-Бажы» 43, «Большевик» 28, арткан ажыл-агыйлар 10—14 тонна сиген белеткээн. Ниитизи-биле кайда-даа бергедээшкиннер таваржып турар.

Кезип белеткээн сигенниң шынарын хынаар тың чаңгыс экспресс-лабораторияны «Чыраа-Бажы» совхозта ажыглап турар, өскелери Чадааның ветбаклабораториязынга хынадда эрттирер. Районда белеткеттинген сигенниң чартык кезии азы 1530 тоннаны хынадырга, бир дугаар класстыы 49, ийиги класстыы 32, үшкүзүнүү 19 хуу болган.

Чөөн-хемчикчилер эрткен чылдың девиелиндел безин хожудап турар. Ону чедип алырының аргазы турда, дээр бүргээш, шаптыктаан. «Хөндергей», «Тыва», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтар хожудап турар.

Чаъс-борааның хүннер турза-даа, ногаан ажаалданың темпизин кудулатпас дээш сигенни бүрүзүнүң шимээнгир ажылдаары, аяс турар үелерниң долу ажыглаары ниитиниң малынга быжыг чем-суурун тургузарын хандырар. Ону халас ыттпас, бар-ла эрге-курлавырларны дилеп тып, шалыпчы ёзу-биле ажылдаары — кол сорулга ол.

Ламзы САЛЧАК
(«Шынның» корр.)

Бөгүн «ШЫН» солуннуң «КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР» тугун Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң № 3 хойжу бригадазының кежигүнү Оруйгу Сиирен-оолга турасклаттывыс.

Бо малчын келир кышка удур 10 тонна сиген белеткээр планын 12 тонна кылдыр күүсеткеш, совхозунга шылгараан.

ТӨРЕЛДЕРИ-БИЛЕ

«Сүт-Хөл» совхозтуң малчыны Тас-оол Монгуш бодунуң коданында кадарып турары күрүнеге дужаар иргтерин семиртип алыр дээш чайлаглаашкынны эки органзастап турар. Бодунуң өг-бүлезинден база төрелдеринден бир сигенчи звенону тургускаш, ажылдап кирипкен.

Сигенчи звенонуң составында оңгу классчы оолдары—Каадыр-оол биле Слава, кады төрээн дуңмазы Өтүк-оол Монгуш, башкы честези Борбак-оол Ооржак, чээни Белек-оол Ооржак шупту алды кижи кирип турар.

Сигенчилер амгы хүннерде кестинген сигенни хөпээннээш, ону аъттары-биле сөөртүп тургаш, сарааттаашнар. Баштайгы сараат он ийи тонна болган. Бо айның төнчүзүнге чедир чээрби ажыг тонна сигенни сарааттаарын дугурушкан.

Базыр МОНГУШ.

Н. Н. ХЛАПОВКА «ТЫВА АССР-НИҢ АЛДАРЛЫГ ЧААРТЫКЧЫЗЫ» ДЕП ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Хөй чылдарда үре-түңнелдиг чаартыкчы ажыл-чорудулгазы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг чаартыкчызы» деп хүндүлүг атты Тываның геология-шинчилел экспедициязының каттышкан геология-дилеп-тывар бөлүүнүң кол инженери Николай Николаевич Хлаповка тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч-Д ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай,
1988 чылдың июль 29.

СЭЭЛГҮ ШАКТА

● ВАРШАВА. Польшаның Каттышкан Ажылчын партиязының ТК-зының чоокта чаа болуп эрткен пленумунуң салган сорулгаларын боттандырар талазы-биле Остроленк, Скерневиц болгаш Вроцлав воеводстволарының ап чорудуп турар хемчеглерин ПКАП ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга чугаалашкан.

Ук воеводстволарның партия организацияларының ажылы сээлгү үеде элээн тодаргай боон бар чыдары демдеглеттинген. Партия организацияларының хамаарыжын турар девискээрлериниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге салдары улгадып турар, оларның хуралдаңы өзүп, ажылчыннарның, тараачыннарның болгаш интеллигенцияның төлээлекчилеринден кижилерни партияга хүлээп алыр ажылды экижиткен.

Партияның чон-биле харылзаазын быжыглаарынче кол кичээнгейни салырын Политбюро партия эге организацияларынга сүмелээн.

● КАБУЛ. Афганистан Республикада национал эптежилге политиказын бодуун чон бүгү талалыг деткип турар. Моон мурнунда чылдарда өске черлерже кожуп чоруй барган кижилер төрээн черлеринче массалыг-биле чанып кээп турар.

Август айның баштайгы хүннеринде афган-пакистан кызыгаарының үш пунктузун дамчыштыр бир муң ажыг кижи эргидеги аал-оранынга чурттаары-биле чоп келген. Эрге-чагырга органнары чанып келгеннерге материалдыг дузаламчыны көргүзүп, ниитиниң транспорту-биле оларны чурттунга чедирип турар.

● НЬЮ-ЙОРК. КНО-нуң тускай комиссиязы сайзыраңгай капиталистиг күрүнелерниң колониязы боон турар черлерде ниити байдалдың дугайында айтырыгны чугаалажып көрүп турар. Колониализмниң артынчыларын узуткаар дугайында айтырыгны удавас Кол Ассамблеяның 43-кү сессиязынга чугаалажыры-биле ол айтырыгның ындыг янзылыг белеткеп эгелээн.

Комиссияның хуралынга ССРЭ-ниң төлээзи Д. Быков чуве чугаалаан. Оожум океанда АКШ-тың колониязы болур Микронезияда байдалга тодаргай доктааган. Каттышкан Штаттар ол девискээрни шериг баазазы кылып алыр дээш, ол черниң эрге-чагырга органнарынга «хостуг каады ажылдажылганың» дугуржулгазын кылып алырын күш-биле албадап турар деп, ол чугаалаан.

● РИМ. Чурттуң төп статистика институдунуң дыңнатканы-биле алырга, Италияда амгы үеде ажыл чок кижилерниң саны 3 миллион 700 муң кижи ажып турар.

(СЭТА).

Партийжи амыдырал: эге организация, ооң ажыл-херээ

ТУДУГ ШӨЛҮНГЕ ЧУГАА

Кызылдың мурнуу микрорайонунда бо хүннерде улам бедип үнүп олурар тудугларның бирээзи —236 өг-бүле чурттаар бажыңның тудуу уламчылавышаан. Ооң үшкү, дөрткү блоктарының чаңныга эртежик чеде бердивис. Ында ажыл кидин туглук. Улуг панельдерни кран-биле хөй каът тудугнуң кырынче көдүрүп үндүрүп, түүйбу сөөртекен машиналар каш удаа келди.

—Элегес-Аксындаа түүйбүнүң №12 автобазазының чолаачыларының сөөртүп экелген турары бо. Кежээге чедир алды рейсти кылыр графиктиг улус чүве—деп, хоочун дашчы, коммунист Даваазан Данзынович Ондар түүйбуларны дужурбушаан, чугаалады. Оон-биле кады түүйбу дужуржуп турар өөнүк кижи—дашчы Владик Сундуй.

«Кызыл тудуг» эргелелинде Кызыл-оол Биче-оолдуң удурткан тудугжулар бригадазының өске-даа кежигуннери ында ажылдап, объектиниң үшкү, дөрткү блоктарының тудуун харылзап турар. Бригаданың кежигуннери чээрби бир кижи. Партия Кызыл хоорькомунуң бюро кежигуну, хоочун тудугжу Чулдум-оол Донгак удурткан партбөлүк коллективтиң кол өзээ. Партбөлүктүң амыдыралының дугайын ол мынчаар чугаалаар болду:

— Бистиң бригадавыста партийжи өзек улуг эвес. Ынчалза-даа ол кол организакчы, башкарыкчы күш. Кварталдың планын ёзугаар ажылдап келдивис. Коммунистерниң болгаш бригаданың хуралдарынга ай санының түңнелдерин ылап-ла үндүрерин чурумчуткан бис. Ажылда чедер-четпестерни ында тодаргай чугаалажыр. Тудуг материалдарының камналгазынче, ажылдың темпизинче болгаш шынарын экижидеринче кичээнгей салып келдивис. Чаа ёзу-биле ажылдаарынче — коллективтиг керээ, бот-акшаланыышкынче кирген бис. Ынчангаш бригадада кижи бүрүзү экономиктиг сайгарылгаларны кылырынга, чарыгдалдарны санаарынга өөренип ап турар.

Партбөлүктүң ажылын бригада чөвүлели, социалистиг чарыш болгаш шынар комиссиялары-биле бир демниг чорудуп келдивис. Бригаданың мурнунда чугула айтырыгларның хөй кезиин партбөлүктүң ажык хуралынга сайгарып турар. «Бот-акшаланыышкын үезинде күш-ажылдың сагылга-чурумун экижидер талазы-биле хемчеглер» деп айтырыгны бо чылын сайгардывыс. Ындыг хуралдар сагылга-чурумну быжыглаарынга идигниг, шуугумчулелге таварышкан кижи арга-сүмени, эш-өөрүнүн дузазын-даа алыр. Бисте ажылдап турарларның чартык кезии аныяктар, ПТУ доозукчулары болганда, бо чорук кижизидикчи салдарлыг. Партия хуралдарынга бригадирниң, мастерниң отчёттарын база дыңнап турар бис.

Чылдагган чокка ажыл шагы үзер чорукту болдурбазын бригадада хоочун, коммунист кижи бүрүзү аныяктарның дагдынныкчызы болуруун чедип ап турар бис. Дагдынныкчылардан дашчылар Ч. Хомушку, Б. Чулдум, Д. Ондар, аныяк тудугжулардан А. Ооржак, В. Донгак олар болгаш өскелерден хүн нормазын 102 хуу чедир күүседип турар.

Бригаданың мурнакчы аныяктарының бирээзи Сергей Иргит-биле тудуг шөлүнге беседалаштывыс. Ол «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң 70 чылы» медальдың эдилекчизи, каннакчы.

—Афганистанга интернационалчы хүлээлгемни күүсеткеним соонда, Ленинградка барып өөренип, профтехучилище дооскаш, маңаа ажылдаа-ла чыл чедип тур мен—деп, Сергей чугаалаар болду.

Ам репортажтың түңнелинде бригадир Кызыл-оол Хертекович Биче-оолга сөстен берейн.

—Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга боттандырар, бо чылдың онаалдаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин хуусаа бетинде күүседир дээш ажылдап турар бис. Чартык чылда ниитизи-биле 242 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр турганы, 270,8 муң рубльге күүсеттивис. Бо хүннерде 236 өг-бүле чурттаар бажыңның үшкү, дөрткү блоктарында ажылдап, үшкү блокту доозуп, ооң крышазын салып турарывыс бо. Ону дооскаш, дөрткү блокта ажылдыы октябрьда доозар. № 3 хуваалда пунктузунуң тудуу чергелиг кылып турар өске-даа ажылывыс хөй. Ниитизи-биле чыл планын декабрь 25-ке чедир күүседир, 400 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр сорулгалыг бис. Тудугжу бүрүзү боттарының харысалгазын, инициативазын, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң күселин-биле ону чедип алырынга бүзүрелдиг.

Бисте дарый шиитпирлезе чогуур айтырыг бар дээрзин бригадир түңнелинде чугаалады. Берге айтырыгның бирээзи — тудугжуларның дүштеки чемненилгезин организастаазы. Бистиң тудугжуларывыс колдуу «Восход» кафеже баар. Анаа чеде берген оочурлап, хөй үе-шакты чидирер. Тудугжуларны хандырар ужурлуг вагон-бажыңчыгаш ырак эвесте бар-даа болза, дүштеки чем чедишпейн баргылаар-дыр. Тудугжулар бистерни изиг чем-биле хандырып турары черле багай.

Шынап-ла, «Тыва тудуг» тресттиң профэвилел комитеди бо айтырыгны амга чедир чүге шиитпирлеп шадап турарыл?

Валентина МААДЫР.

ЧУРУКТАРДА: бригадир коммунист К. Х. Биче-оол болгаш хоочун дашчы, каннакчы коммунист Д. Д. Ондар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Конференция соонда бодалдар

ЧАА ЁЗУ-БИЛЕ ШИИТПИРЛЭЭР

Өске кижилерниң күжүн ажыглавайн, чүгле боттарының хызымал-биле шыырак чурттап чоруур хамаатыларны янзы-бүрү эпитеттер чыпшыр туткаш, кожайлар дижир болгай бис. Сактып көрүңер даан: район болгаш суур бүрүзүнде ындыг кожайлар бар ийик чоп?

Улуг-Хем районнуң «Улуг-Хая» совхозунуң девискээринде чурттап орар Борис Дагба, Василий Дартай-оол, Балдан-оол, Хойтпакаа суттарны улус база кожайлар дижир болду. А херек кырында кымнарыл ол? Борис Дагба биле Василий Дартай-оол дээрге, моон мурнунда совхозтуң хойжулары, ам пенсионерлер-дир. Оларның кайызының-даа аалдарынга чораан мен. Кожайзыыр чүвези-даа чок, уруг-дарыының, дөргүл-төрелиниң каш малын азырап берип орар, биче сеткилдиг кижилер чораан. Мал азыраар талазы-биле оларда байлак дуржулга сиңникен. Шыырак ажыл-агыйлар болза, шак ындыг пенсионерлеринге суурга бажыңнарны айтып бээр болгай. «Улуг-Хаяда» ындыг арга чок. А совхозтуң оларга хамаарылгазы кандыгыл?

Борис Дагбаның кыштаа ам «Эйлиг-Хем» болгаш «Улуг-Хая» совхозтарының кызыгаарында апарган. Ол хууда малын совхозтарның кожуне девискээринде азырап орар деп бурууга онаажып турар. Василий Дартай-оол база-ла чеме дыңнаарынга өйлешкен.

Партияның XXVII съездизи, XIX партконференция бистиң мурнувуста чаа сорулгаларны салган. Оларны эрги аргалар-биле шиитпирлеп шыдавас бис. Моон мурнунда турбаан, чаа арга-методтар херек. Оларны дилээр, тывар ужурлуг. Хууда малын азырап орар кижилер чүгле үстүнде адааным пенсионерлер эвес болгай. Оларга чеме-хала онаавайн, харында деткип, хөлезилел (аренда) керээзинче эвилелдээзе? Бо таварылгада хууда малын азырап орар кижилерниң чурттуң Аъш-чем программазын күүседиринге киириштирер улуг көску болур ийик. Оларга одар-белчирни 3-5 чыл дургузунда быжыглааш, моңдурга-даа өстүртүп, хураган-даа семиртирип ап болгай. Саанныг мал азыраарындан олар черле ойталавас боор деп бодаар мен. Хууда мал өстүрүп орар кижилерже уткуштур базым кылыры амыдырал негеп келген. Оларның бүдүрген эъди, сүдү, саржаа демей-ле совет кижилерниң столунуң кырындан чайлавас. Ындыг болганда, олар кандыг-даа кожайлар эвес, а Аъш-чем программазының идепкейлиг күүседикчилериниң бир улуг эвес отряды-дыр, кезээ-дир!

Чурттуң кара хөрзүнүг эвес зоназында кагдынган суурлар ам катап диргизи эгелээни топ солуннарда бо-ла номчуп болур. Чоокта чаа Улуг-Хем районда Кок-Чыраа суурну үдээнинге тураскаатан, амыраан шинчилиг материалдар «Улуг-Хем» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаттынган. Суурларның чидин турарынга амыраар эвес, муңгараар-дыр мен. Кедээ суурлар болгаш тараачыннар дээрге-ле, аъш-чем продуктуларын элбекшидип бүдүрериниң барымдаазы ышкажыл. Үрбүн, Кара-Тал, Кок-Чыраа, Алдын-Шынаа деп суурлар ам чок. Моон мурнунда Улуг-Хем районга Кара-Суг, Кожай, Белдир-Кежии, Демир-Суг, Эъжим дээн чергелиг чурттакчылыг черлер читкен. Оларның орнунга чурттакчылыг чаа черлер тывылбаан. Амгы Ийи-Тал, Чодураа, Шанчы суурларының чурттакчылары оларның социал байдалын экижитпейн турарындан, хоорай, суурларже тыртылар хөөннүг. Мындыг боол кээрге хоорай, улуг суурлар чурттакчыларының кым тотурарыл?

Кара хөрзүнүг эвес зонада хуторларны диргизип турары ышкаш, бистиң эрги суурлар турган черлеривиске албан хевирлиг сууржуташтарны катап эгидери күзенчиг деп бодаар мен.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга чуртталга шөлү-биле совет өг-бүле бүрүзүн 2000 чылга чедир хандырарын база бир эң чугула социал айтырыг деп көрген. Ону кайы хире четпес шиитпирлеп турарывысты чижээ Шагаан-Арыг хоорайның 8-ки микрорайонунга үндезилеп көргүзейн. Эрткен кыжын маңаа 10 өг-бүле шыдажып кыштаан. Хууда бажыңнар 1986 чылдаа-ла көстүп келзе-даа, мында суг, электри, радио амга чедир чок. Микрорайонуң чурттакчыларының хомудаалдары партия райкомунда, райкүүскомда, солуннар редакцияларында болгаш үстүкү органнарда хөй-биле чыылган.

Райком, райкүүском, хоорküүском, «Шагаан-Арыг тудуг» трест организацияларының удуртукчулары-биле бо дугайын чугаалажырга, «Баштай суг адаанга баар зона айтырын шиитпирлепкеш, оон соонда өөр бис» деп харылаар болду. Адырам, эргим эштер, мында бажың тудуп ап турар хамаатылар ёзулуг-ла суг адаанга баар зонаның айтырын дорт шиитпирлеп турар кижилер эвес чүве бе? Олар хоорküүскомдан бажың-биле хандырарын негевейн, чурттаар оран-савазын кызыл холу-биле тудуп кирипкен кижилер-дир. Оларның эң бедүүн негелделерин күүседиринге муң-муң акша негеттинмейн турар: трансформатор тургускаш, орук кежилдир каш адагаш дамчыштыр чырык кирип бээр, хоорза дамчыштыр суг-биле хандырар, ол-ла. Бо айтырыг ам ийи чыл дургузунда шиитпирлеттинмейн турар.

Маңаа хамаарыштыр бир өске чижектен көрүптээли. Партия райкомунуң болгаш өске-даа организацияларның олурткан картофели эрткен чылын эвээш дүжүт берген. Суг херек апарган. Хоорзалар дамчыштыр ээ ховуже сугну чедирип алганнар. Ону бичии када-ла шиитпирлээн. Картофельдиң дүжүдү элбек болурга, эки болбайн аан. Чүгле кижилер 2-3 чыл дургузунда суг чок олурда, элезинниг ховуга ол канчап ындыг дүрген чеде бээр чоор?

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хоорай кежүрүгезин кежүрүлге-ле ыйнаан, а кижилер дугайында сагыш салыышкын кандыг-даа чугула ажылдың бажынга турар ужурлуг.

— Бисти кым-даа тоовас боорга, кезек бажыңнарның ээлери демнежип тургаш, бичии шимчедикчи садып алдывыс. Акша-көпеек чыгжып тургаш, бензин садып ап, шимчедикчиниң ачызында чоокта чаа кежээлерде чырыктыг апардывыс— деп, 8-ки микрорайонда бажың тудуп турар механизатор Бодал Быштак-оол болгаш шагдаа ажылдакчызы Алексей Серенмаа менээ чугаалаан.

Электриден, суттан каш базым черге олуруп алгаш, ам суг сөөртүр машина база хөлезилээр бе?

Чаа туттунуп турар хоорайда чурттаар оран-сава айтырыы дыка нарын турда, бажың үлээр комиссияның даргазы, райкүүском даргазының оралакчызы Виктор Антоненко бодунга чаа панель бажың ап алгаш, эргиде чурттап орган бажыңынче кожуп кирген Татьяна Гафировадан ийи муң рубль негеп туруп берген. Ол бажыңның херимниниң иштинде туткан кажаа-хораанын өртээ ынча болуп турар чүве эвеспе. Дарганың ол чөптүг эвес негелдезинден Татьяна Михайловна бажың алганынга өөрүүрдем муңгарап, район прокурорундан шын бар чүве бе деп айтырып келген.

Шак ындыг фактылар СЭКП Улуг-Хем райкомунуң-даа, райкүүскомунуң-даа авторитедин чон мурнунга көдүреринге бичии-даа дузалавас дээрзи билдингир.

Кодур-оол ОЮН.

Шагаан-Арыг хоорай.

ТУДУГНУҢ ХУУСААЗЫ ҮСТҮП ТУРАР

Бүдүрүлге күчүлерниң, чуртталга бажыңнарының, социал-культураның объектилерин Кызыл хоорайда тудуп, ажыглалга киирип турарында четпестер бар. Оон чылдагааны чүдел база оларны чайладыр талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл? Бо чылдың эрткен айларында кандыг объектилер кожудан дужааттынганыл?

Шак ындыг айтырыгларны бистиң корреспондентивис улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы Александр Дамдынович МОНГУШТАН сонуурган. Оон харыызын моон адаанда парладывыс:

—Тудуг-монтаж организацияларының, тудуг индустриязының болгаш үлетпүр тудуг материалдарының чамдык бүдүрүлгелери бо чылдың бирги чартыында бүдүрүлге күчүлериниң, чуртталга болгаш социал-культура объектилерин ажыглалга киирер талазы-биле дыка кошкак ажылдаан дээрзин миннири чугула. Маңаа хамыктың мурнунда, хоорküүскомнуң, ону харылзап турар мээ четпес ажылдааным болур. Ол дугайын чонга ажык-биле чугаалап, байдалды ылаптыг-биле сайгарып көрээли.

Чогум бо талазы-биле бисте чедишкиннер бар. Чогуур үезинде, багай эвес үнелелдиг дужааттынган объектилер база хөй дээрзин баш удур чугаалаар апаар. Бо удаа бис хожудап турар чүүлдеривиске доктаап, ону сайгарып көрээли.

Хоорайның дыка хөй тудуг-монтаж организацияларының объектилерин ажыглалга киирериниң, керээлиг ажылдарының немчээлиниң талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээн. Оон уламындан ниитизи-биле керээлиг ажылдарының планы чүгле 93 хуу күүсеттинген, дыка хөй муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдары чедир кылдынмаан.

Көрүңер даан: бо чылдың бирги чартыында ажыглалга киирер турган 26 объектиниң чүгле алдызын дужааган-дыр бис. Оон иштинде улуг трест—«Тыва тудуг» графиктиг ёзугаар киирер турган алды объектизиниң чүгле ийизин дужааган. «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелели — «Тудуг кезектери» комбинаттың котельназын, Курбаныкың бажыңын, чер ажылын кылыр эргелел—1176 өөреникчи олуттуг школаны, бичии механизация эргелелиниң бүдүрүлге баазазын, № 81 тудуг эргелели— судно септээр мастерскаяны, Элегес-Аксы суурга 140 орунниг уруглар садын. «Кызыл тудуг» эргелели—10° квартиралыг чурттаалга бажыңын, хлебозавод — 200 орунниг общежитиени, ресторан графия —12 квартиралыг чурттаалга бажыңын, хлеб быжырар болгаш макарон үлетпүр эргелели —102 орунниг общежитиени, үлгевирмилиг каттыжыышкыны — 12 квартиралыг чурттаалга бажыңын ажыглалга киирбээн. Ол ышкаш чамдык бүдүрүлгелер чурттаалга бажыңнары, уруглар садтары, чуңар-бажыңнар септээр талазы-биле онаалдаларын база күүсетпээн. Ниитизи-биле министерстволар болгаш ведомстволар 2206 дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн ажыглалга киирбээн.

Чылдың ийиги чартыында ажыглалга киирери-биле көрдүнген объектилер база хөй. Оларны хуусаазында доозар талазы-биле хемчеглер база четпес болуп турар. Чижээ, «Кызыл үлетпүр тудуг» эргелели кадык камгалал объектилерин. Амыдырал хандырылга бажыңын, чуңар-бажыңны тудар талазы-биле көрдүнген түңнү эвээштен шиңгээдип алган. Ол ышкаш «Кызыл тудуг», чер ажылын кылыр эргелелдерниң боттарының мурнунда салдынган сорулгаларын бүрүн күүседир чигзиниглиг. «Тыва суг тудуг», «Тыва хамаатылар тудуу» трестер, Садыг министерствозунуң септелге-тудуг эргелели база хожудаашкынныг ажылдап турар.

Тудуг ажылында хожудаашкынның болуп турар бир чылдагааны — тудуг индустриязының бүдүрүлгелериниң тудуг материалдары бүдүрер дээлгээрин үзүп турары. Чижээ, «Тудуг кезектери» комбинат 1000 дөрбелчин метр соңга блогун, 1800 кубометр дилиг материалдарын, Кызылдың түүйбү заводу 273 муң кезек түүйбуну, «Тыва агроүлетпүр тудуг» трестиниң демир-бетон кылыглар заводу 400 кубометр демир-бетонну чедир бербээн.

Бо чылдагааннарның база бир кол— ажыл шагынга камналга чок чорукту ужуу. Дыка хөй бүдүрүлгелер профсуул, административтиг чериниң эрели-биле дээн ышкаш чылдагааннардан ажыл үезиниң чидириин эвээш эвести болдурбуп турар. «Кызыл тудуг» эргелели бо чартык чылда 57 кижи-хүнүн ындыг чылдагаан-биле чидирген, ол көрүкүү № 48 ТЭ-де база 57, «Кызыл үлетпүр тудугда» — 63 болган.

Четпестерниң дөзүн сайгарарга, чылдагааннар-ла хөй. Маңаа Министрлер Чөвүлелиниң капитал тудуг эргелелин, хоорküүскомнуң капитал тудуг килдизин база чемелээр апаар. Бо черлер объектилерниң тударының планнарын болгаш ажыглалга киирерин чогуур үе-шаанда боттандырарынга идиг бербейн, технологтуг дериг-херекселдер-биле хандырарының хуусаазын үзүп, тудуг материалдарын эвээшти берип, акшаланыышкынның орай ажыдып, төлевилел-смета документациязын саададып турар. Чижээ, № 13 микрорайонда школаның четчелээшкиниң капитал тудуг эргелелиниң бүрүзү-биле саадап турар. Красноярскиниң «Красноярскгражданпроект» институдунуң Кызылда филиалы төлевилел-смета документациязының хуусаазын эвте-ле үзүп келген.

Амгы бо үеяс—төөгүлүг. Чоокта чаа СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязы, ТК-ның июль (1988 ч.) Пленуму болуп эрткен. Оон материалдарынга чурттаалга бажыңнарының, социал-культура амыдырал объектилерин чогуур үе-шаанда тудуп доозар талазы-биле когумчалыг айтырыыкынар кирген. Ол сорулганы боттандырарынга үстүнде адаттынган черлерниң удуртукчуларындан, ажылчыннарындан харысалгалыг болуру негеттинир, үениң негелдезин ёзугаар ажылдаарын хүлээндирип турар. Чүгле ол эвес, хоорküүском тудугну харылзап турар кижи мен база хөй ажылдаарын негеттинип келгенин дээрзин танызы-биле медерел билип турар бис. Партияның болгаш чазактың салган сорулгазын күүседиринге чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазын моон соңгаар улам экижидеринге салыышкынны удаттырарынга тудуг комплекстиң удуртукчуларының бүгү ажылдакчыларының үде тургустунары чугула. Бот-орулга-чарылганың, бот-акшаланыышкынның болгаш бот-эргелелдиң принциптери боттаныр турар бо үеде чурттаалганың, социал-культураның объектилерин чогуур үезинде дужаавас чорук —эш-ле четпес ажылдың түңнели деп билип турар бис. Ол чорукту моон соңгаар болдурбас дээш улус депутаттарының хоорай Совединиң күүскому, оон активи, эргелелдери болгаш килдистери ам-даа күштелдинигнилинг ажылдаар. Ынчаар ажылдаарын XIX партконференцияның, ТК-ның июль Пленумунуң айтыышкыннары хүлээндирип турар.

Ирина биле Вячеслав Коновенколар эрткен чылдың төнчүзүнде Псков областа Ставрополь крайдан кожуп чедип келген. Ол областа, совхозтар болгаш колхозтар-биле керээ чарып алгаш, мал азыраар кижилерниң херегеттинип турарын солундан билип алгаш, олар баштай ол черже чагаа бижээннер. Удаваанда «Родина» колхозтан харыы чагаа чедип келген, анаа кээп ажылдаарынче оларны чалаан болган.

Чаа черге келгеш, эргиде кагдына берген бир хуторга чүгээр бажыңны септээш, аңаа турумчуп чурттай бергеннер. Бажың болгаш кажааны септээринге колхоз дузалашкан. Оон соонда саар он инекти оларга хүлээдип бергеш, мал чемнери-биле бүрүн хандырган. Вячеслав инектерни азырап, Ирина оларны саап эгелээн.

ЧУРУКТА: Иринаның төрелдеринден келген өөрүнчүг чагааны номчуп орары. Дуңмалары уруглар өг-бүлелери-биле кожуп кээр деп турарын бижээн болган.

СЭТА.ның фотозу.

АҮК: АЖЫЛДЫҢ ЧАА ХЕВИРИ, МЕТОДТАРЫ

Чарыштыг кожалары-биле

КҮШ-АЖЫЛ БАЙЫРЛАЛЫ

Барыын-Хемчик биле Хакас автономнуг областың Таштып, Бай-Тайга районнары аразында чарыштыг. Найыралдыг, ажыктыг харылзаазы сөөлгү чылдарда улам калбарган. Бот-боттарының арга-дуржулгазын солчуруундан аңгыда, садыглажыышкынны, концерттерниң аалдаашкыннарны организастап келген.

Эрткен кыштаглаашкынның берге үелеринде Таштып районну хөй мал чеми, часкы үеде үрезинге хереглээр картофель-биле дузалаан. «Хемчиктиң сылдызы», «Под знаменем Ленина» солуннарның чогаадыкчы ажылдакчылары аразында аргыжып, чарыштың түңнелин, ажыл-агыйның алырларында чаа солун, үлегер-чижек болгу дег чүүлдерни чырыдып бижиирин, тускай үндүрүлгелер организастаарын ийи чыл дургузунда чорудуп келген. Чарыштың чартык чыл түңнелдерин бо удаада Кызыл-Мажалыкка чугаалажырын баш удур дугуруушкан.

Ийи райондан кээп төлээлерни барыын-хемчиктиклер районунуң кызыгаарындан чериин айыран-каас чечектери-биле уткуп алган. Районнуң бүгү совхозтарында, үлетпүр-бүдүрүлгелерде болгаш организацияларында мурнакчылар чалааныы ёзугаар айыткан шагында чыглып келген.

Тын Культура бажыңынга болган байырлыг хуралды СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары Б. С. Нурзат ажыдып, районнуң ажыл-ишчилери чартык чылда канчаар ажылдап келгенин дончузу-биле чугаалап, чедиишкиннерин айтып, четпестерге, чедир кылдынмайн турар ажылдарга шүүмүчүлелдиг анализти берген.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязын төлептиг күш-ажылчы белектер-биле уткуур кылдыр берген сөзүн дыка хөй коллективтер эзенчылаан. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың бүдүрүлгелери планнарын күүсеткен. Чартык чылда 68600 тонна сорттуг даг-дүгү бүдүрерин 72755 тоннага чедирген. Беш чылдың эгезинден бээр планнан ажыр 20200 тоннаны Төрээн чуртка берген.

Оон-биле чергелештир Ак-Довуракта «Тыва даг-дүгү тудуг» эргелели керээлиг ажылдарын 69 хуу, бодунуң күжү-биле кылырын 60 хуу чедирген. Ажыглалга киирер тудугларның хуусаалары үскен. Кызыл-Мажалыктың түүйбу заводу продукция бүдүрерин 58,3 хуу күүсеткен. Район ниитизи-биле тудуг-монтаж ажылдарының планын 88,5 хуу күүсеткен. Орук-тудуг эргелели, КМК-1 база четпес ажылдаан. Районнуң херегленикчилер ниитилели биле Ак-Довуракта ажылчын хандырылга килдизи бараан саарылгазының планнарын 95 — 95,1 хуу боттандырган. Ооң кол-ла чылдагааны ажылды организастаарын, кадрлар-биле ажылды, сагылга-чурумну кошкатканындан, бар арга-курлавырларны дөзу ажыглап шылаваанындан болган.

Район эъттн 108, сүттү—102,2, дүкту — 169,8 хуу күүсеткен. Ажыл-агыйлар аразында эки көргүзүглерни сүт бүдүрерин 13, эътти — 10,5 хуу, инекке онаашкыр сүттү 86 килограммга көвүдеткен, малдың өлүп хоораар чорууп эвээжеткен «Дөн-Терезин» совхоз чедип алган. «Шекпээр» совхозтуң Суг-Бажаа сүт-бараан фермазы пландан ажыр 167 центнер сүттү күрүнеге саткаш, чарышка шылгараан.

Эң эки көргүзүглерниң болган Ак-Довурактың автобүдүрүлгезинге, «Дөн-Терезин» совхозка, Суг-Бажаа сүт-бараан фермазынга СЭКП райкомунуң, райкүүскомунуң, агроүлетпүр каттыжыышкынының, профэвилел болгаш ВЛКСМ райкомнарының шилчирип кызыл туктарын акта шаңналдары-биле кады байырлыг байдалга тывыскан.

Чарыштыг кожаларының төлээлерин баштап чораан СЭКП Таштып, Бай-Тайга райкомнарының ийиги секретарьлары В. М. Лукьянов, Х. Б. Саган-оол санал берип, ол районнарның ажыл-ишчилеринде байдалды таныштырган. Четпестерни тодаргай чугаалап, аразында чарышты моон соңгаар ажыктыг, дээштиг кылдыр уламчылаар күзелин илереткен. Таштып районну чурттаалга тудуглары ажыглалга киирерин 165, чартык чылда эът планын 128,8 хуу, бараан саарылгазының, үлетпүр тудуг ажылдарын күүседир талазы-биле Барыын-Хемчикти ашкан, бай-тайгажылар эът планын күүсетпезе-даа, дүкту 2 катап хөйнү саткан, малдан чаш төлдү 95-тен 100 ажыр камгалаан мурнакчылар хөй болган. Хүннүң ийиги чартыында Кызыл-Мажалык чаны Хемчик хемниң кыдыында Совет Эвилелиниң Маадыры Х. Н. Чүргүй-оол аттыг паркка районнуң коллективтериниң эккелгени бараанңарының делгелгезин, оон садыглаашкынын организастаан. Чарыштыг районнарның уран чүүл коллективтериниң концерттерин, национал хүрежи, Хендлен аксы деп черге аът чарыжының болгаш өске-даа спорттуг маргылдааларны залчылар районнуң мурнакчылары-биле кады чыылган чон сонуургап көрген.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр).

ЭМЧИЛЕРНИҢ КИРЖИЛГЕЗИ

Сүт-Хөл район эмнелгезиниң коллективи (удуртукчузу Чечек Даваа) хостуг үелеринде онаалда ёзугаар кедээ ажыл-агыйга боттарының улуг-хуузун киирип, кедээзиниң ажыл-ишчилеринге боттуг дузаны көргүзүп турарлар.

Оон чижээнге, чүгле бо чылын бези дараазында ажылгүлерни бүдүргеннер. Мал ажылында база бир онза чугула кампания болур хой кыргылдазынга идепкейлиг киришкеннер.

Коллектив кежигүннери «Инкир» совхозтуң малчыннары Базыр-Сат, Даваадан оларның 780 баш хоюн чаңгыс-ла хүн кыргып, 450 метр тараа кажаазын шынарлыг кылдыр тудканнар.

Калыр-берт, хая-даштыг Үстүү-Ишкинниң оруун аштаарынга идепкейлиг киржип, 50 метр черниң хая-дажын казып турган аштааннар.

Коллективте чолаачылар Бичелдей Ондар, Эрес-оол Куулар, эмчилерден Калдар Ооржак, Валентина Монгуш дээн ышкаш эштер ол-бо черлерге болгулаан шефтээшкиннерге идепкейлиг киржип, эш-өөрүнге үлегерлиг көргүзүп келгеннер.

«Сүт-Хөл» совхозка 20 тонна мал чемин белеткеп бээрин хүлээнгеш, тускай бригаданы тургускаш, сигенге кезилдезинге киришкеннер. Эмчилерниң эткен сөзү кажан-даа ажыл-херектен ырышпас.

Бораш ОНДАР.

ХОСТУГ БОЛУРУНУҢ МАГАДЫЛАЛЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму «ССРЭ-ге хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны организастаарының болгаш эрттирериниң чурумунуң дугайында» Чарлык хүлээп алган.

Ук документ дугайында тайылбырлаарын СЭТА-ның корреспондентизи В. Иткин ССРЭ-ниң иштики херектер министри Александр Владимирович ВЛАСОВТАН дилээн.

ССРЭ Конституциязы чоннуң эрге-ажыктарынга дүүштүр, социалистиг тургузугну быжыглаары болгаш хөгжүдери-биле хуралдарның, митингилерниң, кудумчу чыскаалдарының болгаш демонстрацияларның хостуг болурун ССРЭ хамаатыларынга магадылаан деп, министр чугаалаан. Демократтыдылганы болгаш ажык-чарлыг чорукту улам ынай ханыладып турар чорудулгалар совет кижилерниң хөй-ниитичи идепкейин өстүреринге, политиктиг хостуг эргелерин бүрүн боттандырарынче чүткүлүнге идиг болуп турар. Аңгы-аңгы массалыг хемчеглерге оларның киржип турары — ооң бадыткалы. Чүгле бо чылын безин алды чүс хире митингилер болгаш хуралдар эрткен, оларга чүс-чүс муң хамаатылар киришкен. Бо болуушкуннар колдуунда деңнелгелиг ужур-дузалыг болуп, социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээ[illegible] экологтуг хүрээлелди[illegible]ринче, бойдусту, төөгүнүң тураскаалдарын болгаш өске-даа чүүлдерин камгалаарынче угланган болуп турар.

Ындыг-даа болза, чамдык кижилерниң болгаш бөлүктерниң талазындан экстремисчи, националисчи болгаш боттарын өрү көрдүнген хөделиишкиннери. Конституцияда бердинген хосталгаларны ниитилелге удур болгаш демократчы чорудулгаларынга айыылдыг чүүлдерни өскүдер дээн оралдажыышкыннарын эскербейн барбас ужурлуг бис. Бистиң амыдыралывыстың социалистиг тургузуунга удур, хоойлуларга болгаш социалистиг чурттаалганың нормаларынга удур анархисчи үүлгедиишкиннерин агартып шыдавас бис.

Мындыг чоруктар хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунга болгаш хамаатыларның эргелеринге айыылды диргелдирип турар. Митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны организастаар болгаш эрттирер талазы-биле чурумну хоойлу ёзугаар доктаадып тургуспааныңдан, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглер дыка кошкаан болуп турар. Чамдык черлерде хүлээп алдынган түр дүрүмнер-даа бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээринге идиг болбайн турар. Ол дүрүмнерниң чамдык чүүлдери хамаатыларның идепкейин кызыгаарлаар болгаш доктаадыр сорулгалыг болуп, организакчыларның болгаш киржикчилерниң-даа, эрге-чагыргаңның төлээлекчилериниң-даа хүлээлгелерин болгаш юридиктиг харысалгаларын тодаратпаан.

Ынчангаш ук Чарлыкта Конституция ёзугаар хуралдар, митингилер болгаш чыскаалдар эрттирериниң хостуг эргезин боттандырарының демократтыг регламентизин, чурттуң девискээринге оларны организастаарының болгаш эрттирериниң чаңгыс аай дүрүмүн доктаадып тургускан. Чарлыктың төлевилелин хөй-ниитиниң болгаш совет органнарының төлээлекчилери-биле баш бурунгаар чугаалашкан. Мааа бо талазы-биле кирген сүмелерниң болгаш саналдарының хүлээп алган, Чарлыкты ажылдап кылып тура, оларны бүрүн барымдаалаан. Ону белеткеп турда, күштүг болуп турган чүүлдерни, ылаңгыя Грузияга, Азербайджанга, Арменияга, Эстонияга, Москвага, Ленинградка болгаш чурттуң өске-даа девискээрлеринге күштүг турган дүрүм чүүлдерин база барымдаалаан. Бо талазы-биле даштыкыда, ылаңгыя Болгарияда, Венгрияда, ГДР-де, Кубада, Польшада, Чехословакияда болгаш өске-даа чурттарда дуржулганы база өөренип көрген болгаш ажыглаан.

Каттышкан Нациялар Организациязының хүлээп алганы хамааты болгаш политиктиг эргелер дугайында делегей пактызынга болгаш өске-даа документилерге бодунуң ёзу-чурумунуң болгаш принцивиниң талазы-биле Чарлык дүгжүп турар.

«ССРЭ-ге хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны организастаарының болгаш эрттирериниң чурумунуң дугайында» Чарлык хамаатылар мурнунга күрүнениң, күрүне мурнунга хамаатыларның харысалгазын быжыглаарынга дузалаар. Ол Чарлык хамаатыларның хосталгаларының талазы-биле ССРЭ Конституциязында болгаш эвилелдешкен республикаларның Конституцияларында көрдүнген чүүлдерин улам долу боттандырарынга, чуртка корум-чурумну быжыглаарынга идиг бээр. Массалыг хемчеглерни эрттирерипге эргежок чугула байдалдарны тургузар дугайында улус депутаттарының Советтериниң күүсекчи комитеттериниң хүлээлгелерин база ында тодараткан. Ооң-биле чергелештир митингиниң азы хуралдың сорулгазы ССРЭ Конституциязынга, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Конституцияларынга дүүшпес болуп, хөй-ниитиниң корум-чурумунга болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруунга ондак тургузуп келир болза, ону хоруп кааптыр болур.

Митингилерни болгаш чыскаалдарны совет кижилер боттарының боттут бүрүн эргелерин чедип алыр дээш эрттиреринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр болгаш камгалаар деп харысалгалыг үлүг иштики херектер органнарының ажылдакчыларынга онаашкан. Ону чедип алырда, чогуур корум-чурумну тургузар херек. Массалыг ол хемчеглерни организастаар болгаш эрттирер деп турар харысалгалыг кижилерниң эргелерин база хүлээлгелерин ылап тодарадыры чугула. Ындыг таварылгада милиция ажылдакчылары корум-чурумну камгалаар болгаш хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырар дээш ук ажылдакчылар-биле кады демисежир.

Хоругдуг митингини азы чыскаалды эрттирер, массалыг хемчеглерни үүлгедикчи чорукка ажыглаар дээн оралдажыышкыннар турар болза, ындыг чорукту болдурбас талазы-биле четчир эргелерин милиция берген деп, А. В. Власов түңнелинде чугаалаан.

Бистиң консультациявыс

ИЕ-ХЕРЭЭЖЕННЕРГЕ, ХӨЙ УРУГЛУГ ӨГ-БҮЛЕЛЕРГЕ ПОСОБИЕ

Ие-херээженнерге база хөй уругларлыг өг-бүлелерге материалдыг кандыг-кандыг дузаламчылар барын, оларны канчаар, кандыг байдалда тыпсырын билип алыксаан чагаалар редакцияга кээп турар. Номчукчуларның сонуургап турары ол айтырыгларга хамаарыштыр тайылбыр кылып бээрин Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүну Белекмаа Иргитовна Манчымлайдан дилээн бис.

Уругларлыг өг-бүлелерге, ие-херээженнерге аңгы-аңгы хевирниң материалдыг дузазын чедирерни көрүп турар хоойлулар бистиң чуртувуста бар. Кандыг чүүлдерил ол? Божуур мурнунда база божаан соонда, уругну бир харга чедир азырап олурары дээш, аарыг уруун азырап хайгаарап турганда, ие кижи дузаламчы пособиени алыр. Чүгле бо-даа эвес, оон-даа өске чамдык таварылгаларда бээр социал дузалалдың өске-даа хевирлерин хоойлу көрүп турар.

Херээжен кижиниң божуур мурнунда болгаш божаан соонда алыр шөлээзин хоойлу ёзугаар 56 хонукка деңнээн, ынчалзажок ие кижи берге, аар божаан болза, бо байдалда ол хуусааны календарьлыг 70 хонук чедир узадып болур.

Божаан соолуунде алыр шөлээни божудулга бажыңындан уруг азырап алган, уруу өлүг төрүттүнген кижилерге база бээр, оон ыңай ук шөлээни саатталган соолунде, 196 хонганда, урут дүжүрген херээженнерге база көрүп турар.

Күш-ажыл хоойлузунуң негелдезин ёзугаар божуур мурнунда база божаан соонда алыр шөлээни чүгле күш-ажыл керээзин чарган, ажылдап турар иелерге бээр, ону кижиниң доктаамал азы түр када ажылдап турарындан, ажыл стажындан хамаарылга чокка тыпсыр. А кажан айыттынган шөлээже үнер хуусаа ук кижи ажылдан үнүп алгаш турганда чедип келген болза, алыр ужурлуг шөлээни аңаа бо таварылгада бербес апаар. Ынчалзажок херээжен кижи божуур мурнунда алыр шөлээже үнер бетинде, ай четпээн үеде, ажылдан турган черинден чөптүг чылдагаан-биле үнген болза, профкомнуң шиитпири-биле ол шөлээни аңаа бергеш, божуур мурнунда база божаан соонда шөлээге олурган ажыл төлевирин саналдыы берип, 50 рубль хемчээлдиг пособие алыр эргени тыпсыы болур. Ажылдан үнген чылдагааны: ашаан өске черже шилчиткенде, херээжен кижи кезек үеде ажыл чок турганш, божуур мурнунда алыр шөлээже үнер апарганы, аарыг-ажык болгаш оон-даа өске чамдык таварылгалар болур ужурлуг. Оон ыңай уругну хар четкижеге чедир азырап олурары дээш 50 рубль хемчээлдиг пособие ап олурганш, ие база катап божууру-биле шөлээже үнер апаар таварылгалар база туруп болур. Ынчан ол-ла пособиелерни ол катап бүрүнү-биле алыр эргелиг. Ынчалзажок 50 рубль пособие алыр хуусаа төнген, уруун бүдүн чартык харга чедир азыраар төлевир чок шөлээге турганш, ие божуур мурнунда алыр шөлээже база катап үнген болза, аңаа пособиени ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1984 чылдың февраль 23-те үндүрген доктаалын ёзугаар урут азыраары-биле алган турган бир чыл алды ай хуусаалыг шөлээ төнерге, ажылче үнер ужурлуг турган хүнүнден эгелеп төлээр.

Бир эвес херээжен кижи дакпырлап ажылдап турар болза, айыттынган пособиелерни оон чаңгызынга хамаарыштыр алыр.

Уругну бир хар четкижеге чедир азырап олурары дээш алыр 50 рубль хемчээлдиг пособиени нити күш-ажыл стажы бир чыл четкен иелерге тыпсыр, а ажылдавайн, өөредилге черлеринде өөренип турар студентилерге ажыл стажы бар, чогуудан хамаарылга чокка бээр. Ие кижиниң урут азыраары-биле олурган үези нити күш-ажыл стажынга санаттынар. Ол шөлээни чаңгыс үеде албайн, үзүктеп база ап болур, чижээ, уругну алды айлыынга чедир азырап олура, ажылынче үнгеш, арткан бир чылды шөлээ херек апарган үеде ап болур. Ийи урут төрүттүнгенде, ол пособиениң хемчээли өскерилбес. 50 рубль хевээр артар. Бир эвес ава уруун ясли-садка бир хар четпээнде кирип тургузуп алыр болза, ол пособиени төлевес. Мындыг байдал база бар. Ие кандыг-бир чүвеге таварышкаш чок болган таварылгада, ук пособиени уругнуң адазынга ийинге, азы херек кырында ону азырап чыдын калган кижилерге төлээр ужурлуг. Ону тургузары-биле билдиришкин кирер.

Өөредилге черин дооскаш божаан иелерге пособиени кым төлээрил? Бо таварылгада, өөредилгезин дооскан соонда ажылдазры-биле ону кайнаар чоруткаыл, ол чер төлээр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1970 чылдың август 12-де үндүрген доктаалын ёзугаар хөй уругларлыг иелерге күрүне дузаламчызын чедирерин көрүп турар. Ону өг-бүлеге дөрт дугаар урут төрүттүнгенинден эгелеп, ол урутга чедир 4-тен 15 рубльге чедир ай санында күрүне дузаламчызын көргүзүп турар. Бо пособиени урут 1-5 хар четкижеге чедир төлээр. Хөй уругларлыг өг-бүлелерге оон-даа аңгы чиигелделер бар. Хөй уругларлыг өг-бүледе төрүмелинден инвалид урут бар болза, ону азырап турары дээш үстүнде айыттынган пособиеден аңгыда, оларга 20 рубль хемчээлдиг пособиени ай санында тыпсыры көрдүнген.

Бот иелерге ай санында бир уругга-ла 20 рубль хемчээлдиг пособие бээрин хоойлуда көрүп турар. Урут өөренип турар болза, ону ол он сес харга, а өөренмейн турар болза, он алды харга чедир алыр. Ук пособиени кажан ада кижи урууга дуза чедирбейн турар таварылгада тыпсыр, бир эвес урут күрүне хандырылгазынче кирер болза ону төлевес.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1974 чылдың сентябрь 25-те үндүрген Чарлыын ёзугаар өг-бүлезиниң бир кежигүнүнге хамаарыштыр чарыгдалы бежен рубль четпейн турар болза, ол өг-бүлеге күрүне дузазын чедирери көрдүнген. Ону сес хар четпээн урут бүрүзүнге 12 рубль хемчээлдиг кылдыр тыпсыр. Ону ажылчыннарга, албан-хаакчыларга доктаамал бе азы сезоннуг ажылда бе дээрзинден хамааныокка тыпсыр. Ол пособиени студентилер база алыр эргелиг.

РСФСР-ниң Өг-бүле дугайында хоойлузунуң 68 чүүлүнге үндезилеп, уругларының кижизидилгезинче сагыш салбас ада-иелерден алимент тыртырар. Чамдык кижилер чер кезин, орта ажылдавайн чоруп турда, алимент өй-шаанда тыртынмайн баар таварылгалар турар. Ынчан ада-иени суд чери дилеп, тып турар үеде назы четпээн уругларының азыралынга түр үеде алыр пособие база көрдүнген. Ону ай санында бир урутга 20, ийи урутга 30, үш кижиге 40 рубль, дөрт болгаш оон хөй уругларга 50 рубль хемчээлдиг кылдыр доктааткан. Ук пособиени тургузарын суд органнары дамчыштыр чорудар.

БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ ЧИЗЕЗИ

Бистиң чуртка Чоннуң бүгү-эвилел чизези 1989 чылдың январь 12-ден 19-ка чедир үргүлчүлээр. Чурттакчы чоннуң — ниитилелдиң эң чугула капиталының дугайында шын, тодаргай дыңнадыглар — эртем болгаш практиктиг ажыл-чорудулганың бүгү талаларынга чугула херек чүүл. ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин планнаарынга чурттакчы чоннуң санының болгаш составының дугайында сан-чурагайлар онза ужур-дузалыг.

Планның адыр бүрүзү чурттакчы чоннуң дугайында сан-чурагайларга барымдаалаттынганы билдингир. Үлетпүрнуң, кодээ ажыл-агыйның, транспорттуң, капитал тудугнуң хөгжүлдезиниң планын күш-ажыл курлавырларын, оон ажыглалын барымдаалап тургаш тургузар. Чоннуң составы, саны билдинмес болза, садыгның, ниитиниң чемнениишкиниң, кадык камгалалының, чүге дээрге бо адырлар кижилерниң херегелин хандырып турар планы тургустунмас. Өг-бүлелерниң саны, өзүлдези, чурттаалга байдалы билбейн чыткаш, чижээ, чурттаалга тудуун канчап планнаарыл? Демографтыг өзүлделерни ажыглавайн, улус ажыл-агыйының чаңгыс-даа адырын планнаары берге. Ол бүгү хүн бүрүнуң ажылынга база албан херек болуп турары билдингир. В. И. Ленин 1920 чылда мынча деп бижээн: «Совет республиканың социалистиг тургузуушкунунга чизениң сан-чурагайлары бирги чергелиг болгаш кол ужур-дузалыг».

Бистиң экономикавыстың эргелеп башкарылгазының үндезин эде тургустунуушкуну, бистиң амыдыралывыстың бүгү талаларында революстуг чаартылгалар чоруп турда Чоннуң бүгү-эвилел чизези онза ужур-дузалыг. Калбак херегледиин бараалнары болгаш аъш-чем продуктулары-биле хандырылга, медицина, транспорт, культура, амыдырал хандырылгазын экижидери, өзүп олурар салгалдың кижизидилгезинге таарымчалыг байдалдарны тургузары, күш-ажылга болгаш хөй-ниитиг амыдыралынга херээженнерниң идепкейин бедидери-биле дүүштүрери дээш чижектиг бирги ээлчегиниң социал ужур-дузалыг хемчеглерин ажылдап кылырынга чурттакчы чоннуң чизези салдар чедирер.

Чизе — чурттакчы чон дугайында көргүзүглерниң кол үндезини. Чурттакчы чоннуң бүгү-эвилел чизези — бүгүдениң болгаш кижи бүрүзүнүң херээ. Бистиң чурттуң хамааты бүрүзү оон белеткелинге киржир ужурлуг. Бажың болгаш квартал бүрүзүнге кескү, чырык демдектерни кылыр. Бажыңда чурттап турар кижи бүрүзү кирип бижиттинген, шеригде, өөредилгеде турарлар үнүүр бижиткен турар ужурлуг.

Бистиң чуртка чоннуң ээлчеглиг Бүгү-эвилел чизези 1989 чылдың январь 12-де эртенгиниң 8 шакта эгелээр, оон 8 хүннерниң дургузунда уламчылаар. Чедери берге районнарга, мал ажылының ыракта пунктуларынга нити хуусаадан эрте, 1988 чылдың августан чизелеп чорудар.

Хамаатыларның херек кырында чурттап турар черин барымдаалап чизени, кинр бижидилгени, чурттаалга шөлүнге эргени барымдаалавайн чорудар. Айтырыг тургаш, хамаатыларның документилерин көргүзерин негевейн, турган кады болза, кижилерниң тургу дег чурттаалга бажыңнарын болгаш өске-даа бажыңнарны кезип чорааш, тускай белеткелдиг ажылдакчылар (санакчылар) чурттакчы чоннуң чизезин кылыр. Туру чурттап турарлары, аалчы болуп келгеннерни, командировкада болгаш бар өске-даа кижилерни чизелээр.

Тургустунган программа ёзугаар чурттакчы чоннуң санының болгаш составының дугайында чүгле чыынды сан-чурагайларны үндүреринге бижиттинген арыннарның демдеглелдерин ажыглаар. Харыылаарның ужур-утказының дугайын чизе ажылдакчыларының тарадыры хоруглуг.

Совет Эвилелинде чүс ажыт националдар чурттап турар. Бодунуң национал хамаарылгазын, кайы дылды төрээн дылы кылдыр санаарын хамааты бүрүзү боду тодарадыр эргени тывыскан. Уругларының националын ада-иелери тодарадыр.

Улут болгаш биче националарның болгаш улустарның хөгжүлдезиниң айтырыглары чизе үезинде тодараар. Төрээн дылы дугайында медээлер ССРЭ-ниң чоннарының аңгы-аңгы дылдарынга өөредилге номнарының болгаш литератураның херегледин тодарадырынга дузалыг.

Төрээн дылындан аңгыда ССРЭ-ниң чоннарының кайы дылын билирин айтырар. Чизечилерниң салып турары өске-даа айтырыглар кайы-бир тодаргай хамаатының хууда эрге-ажыын, өнчү-хөреңгиге эргелерин хоптаарлаарынга таарыштырбас.

Санакчының кээп турарының үезинде чурттап турар кижилерниң кайы-бирээзи келбейн турар таварылгада, ол кижиниң дугайын, бир эвес арткан кижи оон дугайын илдик чокка харыылап шыдаар болза, аас-биле бижип ап болур. Болдунмайн барза, ам канчаар, чизе кылып чоруур кижи катап келир ужурга таваржыр.

1989 чылда чорудар чизе Совет Эвилелиниң чонунуң дугайында нити характеристиканы бээр. Чоннуң бүгү-эвилел чизези — бүгү чоннуң херээ. ССРЭ хамаатызы кижи бүрүзүнүң хүлээлгези — чизениң эртери аңаа шын харыыларны бээри.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында чурттакчы чон чизезинге салдар чедирер республика комиссиязының кежигүну.

Эмчиниң сүмези

ЧАШ УРУГНУ ЧЕМГЕРЕРИ

Чаа төрүттүнген уругнуң кол чеми — эмиг сүдү. Ооң составында өзүлдеге херектиг бүдүмелдерден аңгыда, гормоннар, ферментилер, аарыг тарадыр микробтарга удур бүдүмелдер, витаминнер бар болур. 8—10 хона берген чаа төрүттүнген уругнуң бир хүнде ижер сүдүнүң хемчээли ооң мага-бот деңзизиниң 1/5 кезээнге деңнежир. Чемнениир шактарының аразында хайындырган сугну омаашталп бичии бээри чугула.

Изиг үеде 100 мл чедир хайындырган сугну ижиртир. Сугну чигирлеп болбас, 3 неделя чедип турда, чимис азы ногаа аймаандан кылган суксуну азы хайындырган ыт-кадын дамдыладып берип болур. Бир айлыынга чедир 5—10 омааш иштин ижиртип болур. Кадык чаа төрүттүнген уругну 3 шак чартык болгаш чемгерер. Дүнеки үеде чемгерип болбас. Чаа төрүттүнген уругну чемгерерде думчук, аасты марля-биле дуглап алыр, чемгерериниң мурнунда холдарны, эмиглерни чуп алза чогуур. Оон эмиг бажын 2 хуу борная кислота-биле чодуп алыр ужурлуг. Баштайгы 2—3 дамды сүттү өскээр саай тудупкаш, сандайга эптиг олуруп алгаш, бир будун бичии сандайга теп алгаш, чемгерип эгелээр. Бир чемгерерде-ле 15—20 минута иштинде чемгерер. Эмигде арткан сүттү саап каап тарга эки. Урут эмзирип турар ие ногаа аймаан, чимис аймаан хөйү-биле ажыглаары чугула. Таакпы тыртары, арага ижери хоруглуг.

Бир айдан 4 айга чедир уругларны хүнде 6 катап чемгерер. Чемгерер шагын ыяапла сагыза чогумчалыг болур. Бир чемгерерде 150 мл эмиг сүдү негеттинер. Бир айдан эгелээш чимис, ногаа аймааның суксуннарын берип эгелээр. Бир дугаарында яблок суксунун, оон соонда инек-караандан кылган суксунну ижиртир 2 айлыындан эгелээш, урутга слива, клюква, гранат, морковь, свекла суксуннарын берип эгелээр. 3—4 айларда суксуннарны 40—50 мл чедирер. Консервалап каан суксуннарны база бо үелерде ижиртип болур. Виноград суксунун электеп берип болбас.

Эмиг сүдү-биле чемгертиниш турар урут ховар аарыыр. Урут кандыг-бир чемге чоннуу чок болза, ону хөлүн эрттир сыгап болбас. Ажыг азы ажок чигирзиг суксуннарны баштай хайындырган суг-биле холуп алгаш ижиртирге эки. Дөрт айлапкан соонда уругну эмиг сүдү-биле чемгерерге тотпастай бээр, ынчангаш творогту 40 гр чедир бээр апаар. Өй-шаанда шын чемгерилгеже кирбес болза, урутга рахит, хан четпестээр аарыглар тыптып болур. Эмиг сүдү-биле чемгерип турар өйде ону өске чемнер-биле солуур. Баштай морковь, картофельден, тыквадан, репадан кылган пюрелер-биле чемгерилгени эгелээш, ооң соонда капуста, свекла, кабачкиден кылган пюрелерни берип эгелээр. Ногаа аймаандан кылган пюрени чуурганың сарыг чери-биле холааш, уругну чемгерип болур, ооң соонда пюрени эъттиг фарш-биле холуур апаар.

7—8 айлыында ушку чемгерилгени кефир азы хайындырган сүттү берип эгелээр. 9—10 айлыг уругну хүнде 2 катап эмиг сүдү-биле чемгерер апаар. Янзы-бүрү суксуннарны, морсторны, хандыларны, шайны, азы хайындырган сугну чемнениир шактарының аразында 150-200 мл чедир, изиг чайын 250—300 мл чедир ижиртири чугула апаар. 9—12 айлыында янзы-бүрү кадыктарны берип болур. Инек эъдинден аңгыда, 9 ай ашкан урутга тоолай, хаван, дагаа эъдинден кылган чемни берип болур.

10—11 айлыг уругларга сөөк чок балык эъдин (треска, хек) берип эгелээр. Баар, чүрек, мээни, дылды база-ла берип болур апаар. Бо үеде эъттен кылган консерва пюрелерин база берип болур. Хендир үзүн 3.0 гр. чедир ногаа пюрези-биле холааш бээр. Бир хар чедип турар уругну хүнде 5 катап чемгерер. Кадык уругну 11 айлыындан эгелээш эмигден үндүрүп ап болур. Чайгы, изиг үеде, аарый берзе, аарыгларга удур эмигден үндүрүп болбас. Эмигден үндүрерде чоорту үндүрер. Чаңгыс аай чем-биле уругну үргүлчү чемгерип болбас. Хөлүн эрттир семис уругларның кадыы кошкак болур, ынчангаш кадык-биле арттыр чемгерип болбас. Кадыкты чүгле хүнде бир катап бээри чугула. Ие бүрүзү уруглары кадык болзун дээш уругларын шын, эмчиниң сүмезин ёзугаар чемгерип, шын ажаап, кижизидер. Чемгерилгеге ажыглаар чем бүрүзү арыг боор болгаш чаа кылдынган турар ужурлуг.

Амир КЫРГЫС,
уруглар эмчизи.

ЭКИ КАДАТ—ЭЛБЕК СҮТ

«Инектиң сүдү дылында» дижиринде ужур-ла бар. Кадарчы кижи хайгаараан малын эртен эрте одар-белчиирлиг черлерге оъткарып, кадарар болза-ла, ынчан инектен хөй сүттү саап ап болурунуң магадылалы тургустунар.

«Сүт-Хөл» совхозтуң Кара-Чыраа салбырының Алаак сүт-бараан фермазында Чолдак-оол Бурбуевич Ондарны фермазының коллективи хүндүлээр. Коммунист кадарчы хөй чылдар дургузунда чаңгыс бо-ла фермага ниитиниң малын карактап ажаап, ак сеткилдиг ажылдап келген. Бода малды кандыг черлерге одарладырын ол ыяк билир. Ооң ажылдап турар фермазында 360 баш саар инек бар. Оларны Улуг Хөндергейниң Ак-Хем аксында кадарчы өөру Кыдат-оол Моңгуш. Сергей Моңгуш олар-биле дем-билелиг хайгаарап турарындан сүт саалдазы часкы деңнелге турганындан ийи катап өскен. Эки кадат дээрге-ле элбек сүттүң курлавыры ол-дур.

Бораш ОНДАР.

РАКЕТАЛАРНЫ УЗУТКАП ЭГЕЛЭЭН

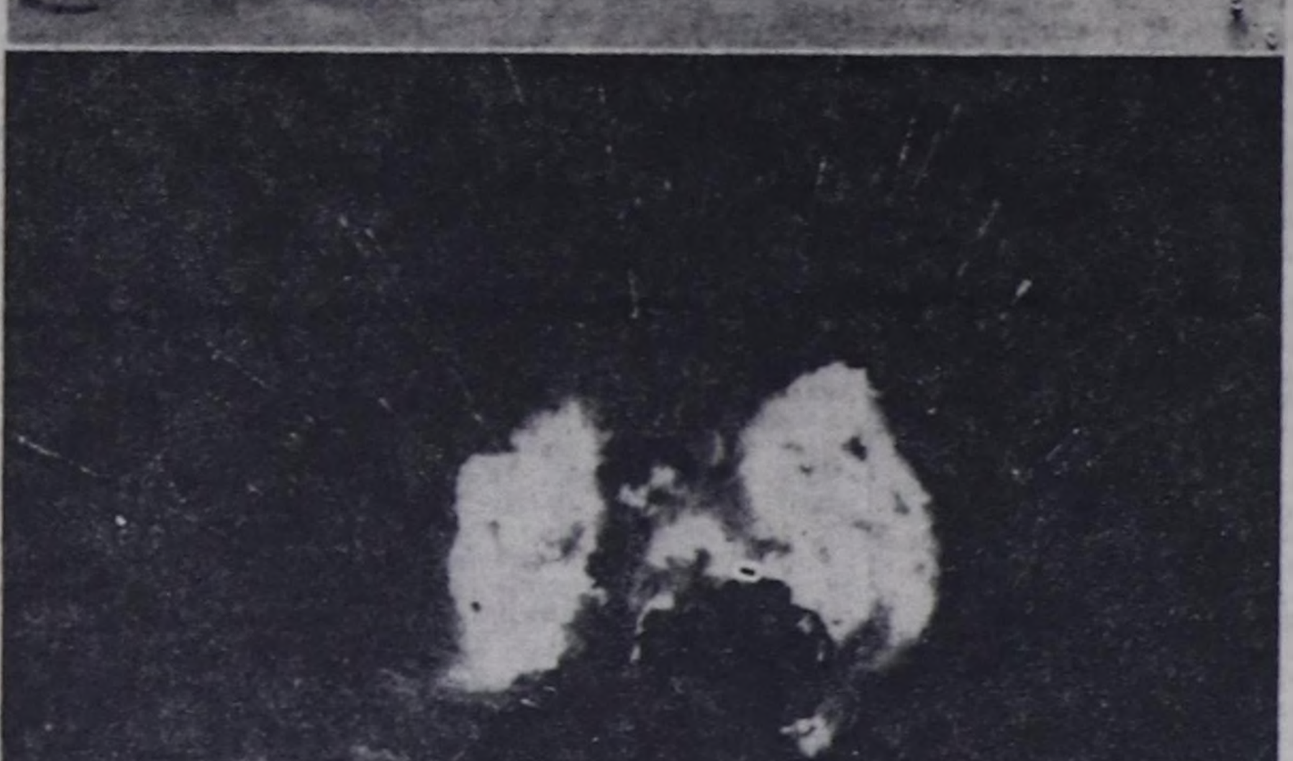

Ортумак болгаш оон биче мракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында ССРЭ биле АКШ-тың арзында чардынган керээниң негелделерин Совет Эвилели күүседип эгелээн. Казахстанның девискээринде Сарыөзек, Белоруссияның девискээринде Станьково деп черлерде ол ракеталарның боттарын болгаш оларны салып үндүрер база сөөртүр дериг-херекселдерин узуткап эгелээн.

Оператив-тактиктиг совет ракеталарны узуткап турар черлерде даштыкы чурттардан тускай төлээлерин болгаш шериг специалистерин чалап келген. Олар ракеталарны түс-түс иезектерге чарып адырарын хайгаарап көрүп турар. Ылаңгыя АКШ-тан келген шериг специалистери ол бүгү ажылды кончуг хынамчалыг контрольдап демдеглеп ап турар. Чүге дээрге, ындыг аязылыг контрольду кылырын Керээде баш удур көрген.

Ядролуг октары болгаш салып үндүрер дериг-херекселдери чок (оларны Станьковода адырып узуткап турар) ракеталарны Сарыөзекте узуткап турар. Демир-орук болгаш автомобиль оруктары ырак эвесте эрткен делгем сарыг ховунуң ортузунда оңгар черни ракета узуткаарынга таарымчалыг деп шилип алган. Ол чоок-кавыда чурттакчылыг черлер база чок. Ынчангаш аңаа чазылдырышкын кылырга айыыл чок.

...Баштайгы бөлүктүң ракеталарын чазылдырган соонда комиссия кежигүннери болгаш даштыкыдан келген аалчылар база журналистер ол черни барып көрген. Ында ханы оңгар чара тептине берген, оон дүвүнде метала артынчызы артып калган болган.

ЧУРУКТАРДА: ракеталарны адырып база бузап тепсиринге белеткеп турары; чазылдырганы.

СЭТА-ның фотолары.

ТАЙБЫҢНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ

Ортумак болгаш оон биче мракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында ССРЭ биле АКШ-тың арзында чардынган керээниң негелделерин Совет Эвилелиниң күүседип эгелээнин делегейниң массалыг информация чепсектери калбаа-биле дыңнадып турар.

БЕРЛИН. Эрткен понедельникте Сарыөзек деп черге төөгүлүг болуушкун болган. Оператив-тактиктиг совет ракеталарны ол черде кижи төрелгетенниң төөгүзүнде [illegible] баштай узуткап эгелээн деп Берлинниң «Бауэри-эхо» солуну бижээн.

Ындыг болзажок барып таланың чамдык бөлүктери ядролуг чепсекти шуут узуткаарынга шаптыктаарын оралдажып, харын ону модернизастаар хемчеглерин ап турар деп солун улаштыр бижээн.

ПАРИЖ. Францияның «Юманите» солуну ол болуушкунун дугайын «Тайбың чазылдырышкын» деп үезиниң адаанга парлааш, ядролуг чепсекти узуткап турар черлерде даштыкы шериг специалистерниң болгаш журналистерниң контроль кылып турарын онзалап айыткан.

ВАШИНГТОН. Американың улуг-улуг телекомпанияларының политиктиг тайылбырлакчылары совет ракеталарны узуткап эгелээнинге хамаарыштыр тодаргай тайылбырларны кылган. Чижээлээрге, Эй-би-си телекомпанияның тайылбырлакчызы П. Дженнинс: «Совет ракеталарны узуткап турда, АКШ-тың болгаш өске-даа чурттарның шериг инспекторларының болгаш журналистерниң ону көрүп, хыналда кылып турганы Совет Эвилелиниң бодунга алган хүлээлгезин шынныг-биле күүседип турарын бадыткаан» деп чугаалаан.

Делегей медээлери

КҮРҮНЕ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ШИИТПИРИ

ПЕКИН, (СЭТА). Кыдат Улус Республиканың Күрүне Чөвүлели янзы-бүрү болуушкуннарга холбаштыр чер-чер органнарының байырлалдар эрттирер, аңаа шайлаага тургузар чоруктарын моон соңгаар хоруур дугайында шииттирин хүлээп алган.

Банкеттер эрттирерипге болгаш аңаа олурушкан, киришкен аабал-дужаалдыг кижилерге белектер тыпсырынга күрүнениң хөй акша-хөреңгизи үнүп турар. Ындыг чорук дээрге партия болгаш эрге-чагырга органнарының ажылдакчыларының арыг арын-нүүрлүг болгаш хээли ап, саттынмас болурунга салдарны чедирер деп хүлээп алган шиитпирде бижээн.

Моон соңгаар юбилейлиг болгаш өске-даа улуг байырлалдарны чүгле Күрүне Чөвүлелиниң чөпшээрели-биле эрттирер.

МОСКВА. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары чылдың-на Май 9-та дайынга өлген эштериниң тураскаалдарынга чыглып кээп, ужуражыр чаагай чаңчылдыг.

ЧУРУКТА: Москваның комсомолчу полугунуң разведчиги чораан Рем Иванович Бальжактың эш-өөру ол хүн «Измайлово» паркта тураскаал чанынга ужуражып келгени.

СЭТА-ның фотозу.

НОМ-НА НОМ

Бистиң Сүт-Хөл суурда хостуг үени кым канчаар-даа эрттирип турар. Чамдык дыштаныр хүннерде район төвүнге кандыг-даа маргылдаалар болбастай бээр. Ынчан улуг, бичии кижилер боттарының аайы-биле дыштанып-ла турар чүве боор ой. Мен бо удаада шөлээлеп алгаш, Кызылга келдим. Республиканың национал спорт хевирлеринге маргылдаа көөр аас-кежиктиг болдум. Каш хонук манаа ынчаар дыштанган мен. Оон соонда аржаан чордум.

Чогум дыштаныр хүннерде чурттап турар черинерге канчаар дыштаныы тур силер деп айтырар болза, ном-на номчуур кижи-дир мен. Чооктаа чаа «Вечный зовтуң» бирги томун номчуп доостум. Ам ийиги тому кажан үнүп келир чүве ирги дээш манап олур мен. Бистиң бо районга номнар орайтап келир болгаш ийи дугаар томну манап чыдырда-ла баштай номчуттунган чүүлдер уттундура бээр. Ынчангаш биргизин катап номчуур ужурга таваржыр.

Бажың чанында бичии когаа тарыыр черлиг мен. Чамдыкта анаа-даа кастынып хүнзээр-дир мен. Ынчап-мынчап турумда-ла, ийи дыштаныр хүн база эрте бээр чүве чорду.

Василий ЧЫМБА.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Болуушкунга таварышкан черлеп хураалы болза, 3 канистр ишти долу водка (20 литрин, 10 литрин база 5 литрин). Оон-биле кады 0,25 литрин 18 шил водка кудуп каан сава. Орукка иштингени кайы хире болуп турарын естелге тодарады бээр. Мынча хөй арага-биле холбашкан оол-ондак июль 31-де эртенгиниң 7 шакта Кызыл —Тээли автооруктуң 224 километринге болган.

Чадаана хоорайда ажылын, аал-оранын уттупкан беш кижи Абазадан чорупорган. Автомашиназын арага аймаа-биле чүдүрүп алгаш, орукка доктаап, дөрт хүн иштинде олар уламчылаан. Оол-ондакты кылырының бичии-ле мурнунда олар хөлчок ээриг чорааннар. М-412 № А 333ТВ автомашинаның ээзи септелге-техниктиг бүдүрүлгениң чолаачызы 30 харлыг П. И. Сымчак-оол хөлчок дүрген чорудуп органы, автомашиназын андара тудупкан, ол ам эмнелгеде. Оон-биле кады 27 харлыг, Чадаанада хөмүр-даш разрезиниң бызанчызы С. К. Ховалыг хөй аар кемдээшкиннерге таварышкаш, эмнелге чериинде кончуг аар байдалда чыдар. Ажыл-агыйлар аразында кежүп чоруур механизастаттынган бир дугаар колоннаның бызанчызы 40 харлыг А. М. Монгуш, ол-ла колоннаның вахтеру М. С. Ховалыг оол-ондак болган черге дораан өлген. Бензин кудар станцияның оператору В. М. Чиметтиң амы-тынын эмчилер камгалап ап шыдаваан. Саян артынче «аян-чорук» шак ол кажыыдалдар-биле доозулган.

• • •

Ол-ла хүн, июль 31-де, 24 шакта оол-ондак Ак-Довуракка болган. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың электрослесары Павел Кужугет үш пассажирлери-биле (Р. П. Куулар, П. А. Лондун, М. А. Монгуш) ажыл соолунда автоорук-биле бажыңнарынче чанып бар чораан бөлүк улусту мотоцикла-биле хеме таварыпкан. Комбинаттың специалистери топ бүдүрүлге лабораториязының лаборантызы Мария Кужугет, бедик сорттуг рудалар цегиниң оператору Мария Шимитюк, бедик сорттуг рудалар цегиниң маркировщиги Дадар-Уруг Ооржак өлген. Маркировщик Татьяна Сарыглар, лаборант Долуннаа Ооржак олар кемдээшкинге таварышкан, оларны эмнелгеге чедирген. Мотоцикланы ээзир башкарып чораан П. Д. Кужугет өлген.

• • •

Июль 25-тен 31-ге чедир үениң дургузунда Кызылдың ээриктер сергедир черге 125 кижини чедирген. Оларның 36-зы районнардан келген, 89-у кызылчылар болган. Ээриктер сергедир черге чедирттенерниң 123-ү эр, 2-зи херээжен улус, тодаргайлаарга, Кызыл-Арыг чурттуг садыгжы Клара Донгаковна Шан-оол, Кызылда уруглар эмнелгезиниң медицина сестразы Надежда Федоровна Филимонова. Баштайгызын Титова кудумчузунуң 36 дугаар бажыңының чанында 18 шак 25 минута турда, ийигизин аэропорт кавызында ээриктер сергедир черге чедирген.

Ээриктер сергедир черге чедирттенерниң хар-назының алырга, 18 хар четпээн 2, 18-теп 21 хар чедир 4, артканнары оон өру назылыг улус.

Автовокзалдың чанындан, хоорайның төвүнден, магазиннер чанындан хөй кижилерни ээриктер сергедир черге чедирген.

КИЛДИСЧЕ ЧАЛАЛГА

Республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының нота-музыка килдизи 1970 чылдың төнчүзүнде тургустунган. Баштай ону номчулга залынга таарыштыр тургускан турган. Ол үеде килдистиң фондузу ындыг кончуг хөй эвес. Ном 8 кезек, грампластинка — 287 кезек турган.

1973 чылдан бээр килдиске аңгы бажыңны берген. Ам бо үениң негелдезинге дүүшкен таарымчалыг байдал тургустунган. Номнарның фондузунуң саны 4709, ноталар 9530 четкен. Грампластинкаларның саны 5000 экземпляр апарган.

Бистиң номчукчуларывыс улуг сонуургал-биле килдиске кээп турар. Бир талазында бо улуг эвес, сагышка таарыштыр дериттинген зал бистиң библиотеканың өске номчулга залындан дудак чок. Иштинче кире бергеш, көөр болзуңарза, бир стол кырында магнитофон, а өскезинде ырлаар хааржак бар. Ында черле шыпшың чүве чок. Баяның каттышкан аялгалары, ыраажының үнү, оркестрниң даал-шимээни дыңналыр. Чеди чүс ажыг кызылчылар болгаш келген аалчылар бистиң килдистиң доктаамал номчукчулары апарган. Оларның аразында башкылар болгаш ажылчыннар, студентилер болгаш өөреникчилер, музыкага хандыкшылдыгларның хар-назыны, мергежили аңгы-аңгы-даа болза, оларны чүгле музыкага сонуургалдыг болганы-биле чаңгыс черде бөлүктеп, хаара тудуп турар. Совет болгаш даштыкы композиторларның, дирижёрларның, музыканттарның амыдырал-чурттталгазының болгаш чогаадыкчы ажылдыгының дугайында ноталарны болгаш номнарны ажыглаары-биле номчукчуларга бараалгадып турар бис. Фонотекада 5000 грампластинкалар бар. Ол-ла черинге музыкага хандыкшылдыглар ону дыңнап ап болур. Оон аңгыда, стереофониктиг проигрывательдерни ажыглап болур. Фонотекадан партияның болгаш күрүнениң шылгарангай ажылдакчыларының база чугаа аянының мастерлериниң чугаалары, классиктиг музыканың чогаалдарын, уругларга тоолдарны, даштыкы эстрада ырларын, а ол ышкаш конга үнериниң болгаш кушкаштарның еткут, таалаачыг үннериниң бижидилгелерин хөйү-биле тып ап болур силер. Бистиң килдисте магнитофон плёнкаларынга бижидилгелерни чорудуп турар. Хүн бүрүде солуннарга болгаш журналдарга килдиске хамаарыштыр үнген чүүлдерни кезип ап, ону мөңгези-биле кадагалап турар бис. «Кругозор» болгаш «Клуб болгаш бот-тывынгыр урам чүүл» журналдардан тематика аайы-биле янзы-бүрү ээлгир пластинкаларны шыгжап турар бис. Чижээлээрге, «Ада-чурттуң Улуг дайыны», «Бот-тывынгыр композиторлар болгаш күүседикчилер» дээн ышкаш пластинкаларны кадагалаары бистиң хүлээлгевис. 1979 чылдан эгелээш «Чаа ырлар» деп библиографтыг айтыкчыны болгаш квартал санында килдиске кээп турар чаа номнарның, ырларның данзызын доктаамал тургузуп турар апарган.

Килдистиң ажылдакчылары чүгле номчукчуларны хандырып турар эвес, аңгы-аңгы аудиторияларга пластинкаларга бижидилгелерни чорутруптаан, лекцияларны номчуп, беседаларны чорудуп турар. Эң ылаңгыя «В. Высоцкийниң чогаадыкчы оруу», О. В. Леонтьеваның «Кижиниң чүрээн дыңнаар», «Дайынчы оруктарга ырлар», «Өртемчейде амыдырал аңгы-аңгы» деп чогаадылга бижидилгелери, «Кругозор» журналдың арыннары-биле болгаш оон-даа өске журналдарны, бижидилгелерниң дончулаага болгаш беседаларга калбаа-биле ажыглап турар бис.

Килдистиң фондузу чаа-чаа номнар-биле, ноталар-биле, грампластинкалар-биле доктаамал немежип турар. Болуушуң билиин бедидип алыр, азы кандыг-бир хөгжүм херекселдеринге өөренип алыр, классиктиг, совет болгаш даштыкы музыкаларны дыңнаарын күзээн кижилерни республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының нота-музыка килдизинге келирин чалап тур бис.

Надежда ЭРЕНЧИН,
нота-музыка килдизиниң эргелекчизи.

Культура-спорт комплекизи

КУР-ЧЕР ШИМЕТТИНГЕН

Бежен чылдарның эгезинде кур болгаш курупкан черлерни шингээдип алыр талазы-биле хемчеглер алдынып турган. Ынчан Кур-Чер суурга чүгле бажыңнар чаа-ла туттунуп эгелээн. Хөвүну он-он гектары-биле чарып, тарааны тараан. Эгээртинмес дүжүт-даа турган.

Соолгу чылдарда чоннуң чаагай чоруу дээш ол мланнгыы кадыкшылгаже улуг сагыш салдынган. СЭКП Төп Комитеди болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели «Он ийиги беш чылда болгаш 2000 чылга чедир үеде чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаарын хөгжүдерниң база ССРЭ-ниң кадык камгалалы оде тургузарының кол угланыышкыннарының дугайында» доктаалды хүлээн алган болгай. Ам ол талазы-биле Кур-Чер суурда ажыл канчаар чоруп турарының дугайында материалды парладывыс.

ЧОННУҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Кур-Чер суурну моол мурнунда көрген кижилер аңгы үе-биле көрүп, дешпээр болза канчаар сайзыраан келгенин кайгаар. Тес-Хем, Эрзин баарда Чедер хөлдүң кыдыы-биле эртгеш, эрги ээзинниг оруктан суурга кээрге, чаңгыс-ла улуг кудумчу турганын сактып олур боор силер. Бүгү-ле садыглар, контора, каракка илдигер-ле чүгээр черлер чүгле ол кудумчуга турган.

Спорт шөлү хамаанчок, маёвка эрттирер чер безин чок турду. Ол үеде ажылдап турган колхоз даргалары, совхоз директорлары чоннуң культурлуг дыштанылгазынче шөлүг сагыш салбас, чүгле ажыл, план күүселдезинче кол кичээнгейни угландырган турган. Үениң негелдезин-даа ындыг болганы магат.

Ам ындыг эвес. Ажыл-агыйдаа, культурлуг дыштанылгадаа бирги черде. Кур-Чер суур каракка көзүлдүр-ле чаартынган. Суурнуң бажындан адаанга чедир кылаштаарга дээрге бүдүн хүнүнүң ажыл шагы анаа үнүп болур. Караңгы дүне безин кайгамчыктыг лампочкалар хып тура хонар. Чайгы кыска дүн дургузунда аныяктарның кударанчыг ырлары, хөглүг каткылары дааны атсы үзүктелбес.

1983 чылга чедир байырлыскаал үезинде чоннуң чыылдырар стадион чок турган. Хөй-ниити организациялары чоннуң хуралын чыылдырып, оларның-биле сүмелешкеш, стадион тудуп алырын шиитпирлээннер.

Курут ховуга стадион тудуп алыры ындыг-ла кончуг белен эвес. Чаңгыс борбак-даа мяш чок. Ону билир тускай эртемниг кижилер безин чок. Боттарының кара угааны-биле бодап, спортчу шөлдерни школаның күш-культура башкылары-биле сүмележип, хемчээп, базымнап турган кылып алганнар. Тудугга херекзээр материалдарны оон-моон диленип, бир даргага баргаш, ону беринер, моңу эккелиңер деп турган, совхоз директору В. О. Оюн дыка-ла кызыдып келген. Түңнелинде чаа спорт шөлү туттунган. «Хүреш» стадион-биле ногаан театр чайгы үеде чоннуң чыглыр, хөглээр, байырлаар чери болу берген. Ол стадионну артында шириктеп турган кылган. Оон үнген сигенни, хөөредип чугаалаар болза, курлак чеде бээр. Сигенни кезип, мал чемгерери-биле чорудуп турар. Хоорайлар дамчыштыр стадионну доктаамал суггарып келгениниң түңнелинде сигенни чылда ийи катап кезип алыр.

Чоннуң күжү-биле кылган черле хол бөмбүгүнүң ийи, баскетболдуң бир шөл, черниң уңунуң, бедиин халыыр бир оңгар, ийи турник, гимнастика кылыр скарадтар туттунган. Бедуунчүдү туттунган ол спорт шөлдерин анык-даа, улуг-даа назылыг кижилер ыравас.

БИР БАЯЫРЛАЛ

Ол хүн агаар чагыг ёзугаар болган. Спортчу шөл янзы-бүрү туктар-биле шиметтинген. Келген чон мида-мыңда таныш-көрүш аайы-биле тургулап алган бир-ле чүве сайгарган, чугаалашкан турдар. Ногаан театрда музыканың үделгези-биле чыылган чоннуң хөөнү кирип, хей-аъды көдүрлүп турган.

Чартык чылды түңнээн хурал болган. Анаа мурнакчыларны шаңнап мактаан. Оон соонда чоннуң культурлуг дыштанылгазы эгелээн. Баштай олар чүгүрүк аъттарны көрген. Хол бөмбүү ойнаан командаларга «аарып» хүндээннер. Алдан дөрт мөгениң хүрежин магадааннар. Эртенинде шыдыраачыларның кежүп сайгарып, ынчаар көшпес, мыйчаар кожер турган деп көрүкчүлер аразында маргыжып-даа турганнар. Ногаан театрга бот-тывынгыр артистерниң концертин көргеннер.

Ийи хүннүң байырлалы ынчаар эрткен. Бүгү-ле оюн-тоглаага алдыпкан чон ынчалдыр дыштаангаш, ажылдаарга холдары туттунгур, буттары кылаштаангыр болбайн канчаар. Мындыг байырлалдар кедээ чоннуң хей-аът көдүрер. Ам-даа оон артык ажылдааш, оон-даа эки көргүзүгнү чедип алыйн дээр хөөннер тыптыр. Харын-даа өске мурнакчылар ышкаш «Москва» кинир ажылдаптайн суг дигилээр кижилер бар. «Москва» кинир дээрге-ле Улус ажыл-агыйының делгелгезинче баар дээни ол-дур ийин.

Ол байырлал үезинде чоннуң херекзээни янзы-бүрү аъш-чемни болгаш бараан аймаан саткан. Автомагазиннер дөрт кезек черге садыглаан. Кызыл хоорайдан барган кооператив шиштээн эъттерни садып турган. Совхоз төвүнге болган байырлалга чон хөй чыылган. Өске районнардан болгаш Кызыл хоорайдан спортчулар болгаш аалчылар келилээн.

Көдээ черлерге ынчаар эрттирип турар күш-ажылчы байырлалдар чоннуң кадыкшылынга болгаш эки ажылдаарынга идиг болур.

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ

Кур-Чер суурда тургустунган культура-спорт комплекизи болуунуң тургускан планын ёзугаар ажылдап турарын, мында бижиттинген сценарийлерни ажып көрүп органш эскердим. Бир эвес чер-черлерде тургустунган комплекстер ынчаар ажылдаар болза, үн суурнуң чурттакчылары дыштаныр хүннерин четтикпейн манап турар ийик. Чамдык черлерде культура-спорт комплекстери ат чалап тургустунган. Чон ортузунга ажыл кылбайн турары хомудаачыг.

Ам Культура бажыңының культура-спорт комплекизиниң кылып чорудуп турар ажылын силерге таныштырайн. Культура-спорт комплекизиниң чөвүлели он бир кижиден тургустунган. Оон даргазы көдээ Совет күүскомунуң даргазы А. Д. Оюн. Чөвүлел кежигуннери шупту даалгалыг. Дыштанылга хүннеринде кланда көрдүгенин ёзугаар маргылдааларны, дыштанылга кежээлерин, диспуттарны, тывынгырларының болгаш хөглүгкерин клубтарын эрттирип турары солун. Кежээлерни тематика ёзугаар чорудуп турар. «Конституция — мээң чоргаарлалым» деп кежээни солун эрттирген. Ону көдээ Совет күүскому организастаан. Ол кежээге 14 оолдарга болгаш кыстарга паспорттарны тывыскан. Оларның аразындан Чойгана Монгуш «Быжыг тура-соруктуг, шынчы, ак сеткилдиг Совет Эвилелиниң хамаатызы болурумну дааңгыраглап тур мен» дээрге, олар шупту «Дааңгырадап тур бис» деп залга чугаалаарга, олурган чон адыш часкап уткааннар. 16 хар четкен ол бичии кижилер паспорттарны алгаш, өөрүшку-маңнайлыг, каткы-хөглүг чангааннар. Совет паспорт дугайында уяттыр чүраашт, В. Маяковскийниң шүлүүнден «Номчуңар, адаарганар мен Совет Эвилелиниң хамаатызы мен» деп бижээн лозунгу көрген кижи сеткил ханып, магадап турган.

Ындыг кежээлерни, шеригже болгаш пенсияже үдээшкиннерни, хоочуннар-биле ужуражылгаларны кылганының соонда, оюн-тоглаа, танцы, спортчу маргылдаалар дикмирел-ле үнер.

Культура бажыңынга «Хөглүг өг» ансамбли солун эрттирген. Анаа мурнакчыларны чалаан. Оларның ажыл-ижин мактаан, адын алдаржыткан йөрээлдерни чугаалап, аяк шайны кудуп, аъш-чемин делгеп, оюн-тоглааны организастаан. Эң ылаңгыя тараажыларга даразында одурутларны тураскааткан.

Чедер шөлү делгем-даа бол,
Чемгир тараа сыдышпайн баар.
Черии ыяа далайлаштыр
Челбиттиниң чалгыы үнер.

Хөй-хөй аас чогаалдарын, йөрээлдерни уран чүүл бөлүүнүң удуртукчузу Валентина Доржуевна Ондар, Культура бажыңының директору Мара Мунуяновна Чигдей боттары чогаадып, оон ана тудуп бээрлер. Тус черде болуп турар спортчу оюннарда, кежээлерде он дөрт күш-ажылчы коллективтер хаара туттунган. Ол коллективтериниң кежигуннери дыштаныр хүннерде эвлегер ёзугаар чон мурнунга бүгү-ле ойнаар, хөглээр чүүлдерни эттирип турары солун.

Кур черде туттунган суурнуң чурттакчылары ынчаар хөглеп, ажылдап, чурттап турарлар. Олар боттарының суурун чараш стадион-биле каастап, шимеп алганнар. Культураның болгаш спортту хөгжүдүп, бүгү чоннуң ыдаар хаара туткан. Дыштанылга кежээлерниң сценарийлерин чаңгыс черде чыып, келген аалчыларга көргүзүп, боттарының арга-дуржулгазын солуп турар.

Кызыл районнуң «Тиилелге» совхозунга барып, культура-спорт комплекизиниң ажылы-биле таныжып алыры эки черлерге сүмелеедим.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

БИЧИИ РАКЕТКА

• Ооң шиитпирлеттинип чадап турар айтырыглары •

Дыштаныр хүннерде профэвилелдерниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң (ВЛФСО) стол теннизинге хууда болгаш команда аайы-биле бирги чери дээш маргылдаа болуп эрткен. Аңаа районнардан болгаш Кызыл хоорайдан командалар киришкен. Кызыл хоорайның командазынга ойнаар ийи херээжен ойнакчы чок болганындан маргылдаага киришпейн барган. Чүл ол? Хоорайда ойнаар херээжен кижи тывылбааны ол бе? Чок. Хоорайның күш-культура болгаш спорт комитеди команда тургузарынче кичээнгей салбааны ол-дур.

Команда аайы-биле бирги черин Улуг-Хем районнуң ойнакчылары Виктор Шиект, Валентин Пашый-оол, Арина Деңгур-оол, Марина Моңгул-оол олар алган. Ийиги болгаш үшкү черлерге Моңгун-Тайганың болгаш Хову-Аксы суурнуң спортчулары төлептиг болганнар.

Хууда бирги черни Чаа Шагаан-Арыг хоорайда дурзугалыг спортчу Арина Деңгур-оол алган, 1988 чылдың чемпиону болган. Ийиги черни Кызылдың башкы институдунуң студентизи Данара Дыртык алган. Хову-Аксының «Металлург» Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу Айлана Ооржак үшкү черге төлептиг болган.

Эр улустан Кызылдың хлеб заводунуң слесары Андрей Салчак ыылгарааш, тиилекчи болган. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчыны Хеймер-оол Кужугет чүгле тиилекчиге уттурган, ийиги черни алган. Тес-Хемниң район эмнелгезиниң техниги Олег Шымырапчык шапналдыг үшкү черже кирген.

Командаларның болгаш киржикчилериниң талазындан маргылдааларның дүрүмнерин сагывас, ону хажыдар таварылгалар кайы хөй. Чүгле стол теннизинде эвес, а спорттуң өске-даа хевирлеринге таарымча чок чүүлдер таварыылаар. Ам болуп эрткен маргылдаа дугайында силерге таныштырайн. Ойнакчыларның хөй кезии хөйлеңнерлиг болгаш триколарлыг ойнааннар. Ужуру болза, команда бүрүзү чаңгыс аай хептиг болур ужурлуг. Футболказының оорга талазынга киржикчи кижиниң фамилиязын, а мурнуу талазынга команданың адын бижиирин дүрүмде айыткан турган. Ол ышкаш футболкаларны чаңгыс аай болур болгаш ойнакчы кижи шорталыг ийикпе, азы спортчу хептиг болурун база мында айыткан.

Ындыг турбуже, чамдык спортчулар ону эгүт сагываан. Харын-даа маргылдаадан оолдаар «хоочураан аарыгларны» кажан чидирер улус ийик бис. Ындыг кижилер өске эш-өөрун хамаанчок болуп безин хүндүлевес болганы ол-дур.

Стол теннизиниң маргылдааларын ойнап турар спортчулар боттары шиидип турар. Ону шиидер тускай судьялар тывылбас. Ол талазы-биле семинар-даа эртин көрбээн. Ол бүгүну он үш чыл иштинде судьялаан келгеш көрдүм. Ойнакчыларның аразындан ёзулуг судья үндүрүп алыр деп бодаар болза чыл санында семинарны эрттирип, оларны республикадан дашкаар өөредип чорудуп турган болза, эвилел черлериниң судьяларындаа өөредип ап болур ийик. Бо дугайында республиканың стол теннизиниң талазы-биле федерациязы өөренип көөрүн дилеедим.

Гастелло аттыг парктың администрациязының адресинге маргылдааның киржикчилериниң болгаш ону эрттирип турар организациялар талазындан хомудалдар база тургудаан. Ойнаар залдарда чырык чедишпес болгаш хей уштур черлер чок болуп турган. Оон-даа өске үүрмек айтырыглар тургустунган. Ол бүгүнү Тыва АССР-ниң бирги черин дээш болур маргылдаага чедир эде кылып алыр боор деп күзедим.

Евгений ШИШОВ,
Маргылдааның кол судьязы.

АВТОБУСТАН ЧАГЫТСА

Пенсияда-даа болзумза, шаанбиле чон мурнунга барып болуп чор мен. Бо чылын алзам хөй черлерге концерт көргүстүвүс. Ылаңгыя Тожунуң ивижилери, Моңгун-Тайганың сарлыкчылары хоочун артистерниң концертин улуг сонуургал-биле көргеннер. Бис оларга ынчаар аян тудуп бээривиске, дыштанырынга болгаш ажылдаарынга ажыктыг-ла болганы магат.

Ынчаар чер кезип алгаш, аалга келирге, уругларымның уруглары дүвүренчиг чаштар болбазыкпе. Кижиниң ооргазынындан бээр халбактанып, часпын турун бээр. Кызылга хостуг үелеримни база оларның-биле эрттирер кижи-дир мен.

Чамдыкта уругларым ынайбаар чер чоруй бардала чаасказан чалгарааш парк кирип, стадионнарда болуп эртип турар маргылдаалар көөр-дүр мен. Дыштаныр хүннерде хөй-ле чүүлдер болуп турар чүве болза кижи кайын чалгараар чүве деп. Кышкы үелерде ырак черлерге маргылдаалар болу бээрге, кижи анаа четпейн баары хомуданчыг чорду. Ындыг чүүлдерни өөренип көөрү чүгула деп бодаар мен. Хербис болгаш Боом даглары болуп маргылдаалрже автобустарны организастаарын баш удур дүгүржүп алыры күзенчиг.

Спортту эвилелден чорудуп турар организациялар пассажирлер АТБ-ли-биле маршруттуг автобустар маңнаар дугуржулганы кылган болза эки. Бо удаада Боомга дельтапланер маргылдаазы болуп турда, ону организастаар турган. Анаа киржикчилерден өске улус барбааны хомудаачыы болду.

Николай ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ШЫДЫРАА ЧЕМПИОНАДЫНДА

ССРЭ чемпиону ат дээш чурттуң шыдыраа маргылдаазының адыгы салыында Юсупов Соколовту уткан, а Ваганян Белявскийге уттурган. Смирин — Харитонов, Иванчук — Гуревич, Юдасин — Эльвест, Эйнгорн — Гавриков, Каспаров — Смыслов, Халифман — Карпов оларның салыглары хайым боол доозулган. Салов — Маланюк оларның салыы соңгаарлаттынган.

Бо салыгның соонда Белявский биле Каспаров 4-4 саңнарлыг мурнап турганнар.

Эрткен вторникте ССРЭ-ниң шыдыраа чемпионадының чедиги салыы эрткен. Чедиги салыгның кол онуу— делегей чемпиону Гарри Каспаровтуң болгаш делегей чемпиону чораан Анатолий Карповтуң аразында ужуражылышкыны хайым боол доозулган.

Соколов — Иванчук, Гавриков — Юсупов, а ол ышкаш Маланчук—Халифман, Харитонов —Юдасин оларның оюннары база-ла хайым болгулаан.

Гуревич — Ваганян, Смыслов — Эйнгорн, Эльвест —Салов, Белявский — Смирин оларның салыглары соңгаарлаттынган.

Чедиги салыгның соонда делегей чемпиону Каспаров 4,5 саныг мурнай берген. Средада соңгаарлаткан болгаш мурнунда ойнаттынмаан салыгларны чедир ойнаан.

(СЭТА-ның корр.

КИНО

АВГУСТ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мамлюк» 9.30, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10, 20.30 (узаткан). Бичии залга: «Барыш из «Золотого якоря» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маленькая волшебница» 9.30, 12.50, «Девочка ищет отца» 11.00, 14.20, «Призрак замка Моррисвиль» 16.20, 20.50, «Ньо-Дели Таймс» 18.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Киносборник» 10.00, «Моя прекрасная леди» 15.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Всё побеждает любовь» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Танцор диско» 14.30, 17.10, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Новые сказки Шахерезады» 17.30, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага булуттаар. Чамдык черлерге улуг эвес чаъстаар, диңмирээшкин болур. Мурнуу-барыын чүктен хаттыг кужу секундада 3—8 метр, диңмирээшкин үезинде секундада 9—14 метр чедер. Дүне 10—15, хүндүс 25—30 градус изиг.

Кызылга булуттаар, дүне улуг эвес чаашкын болур, хүндүс чагбас. Диңмирээшкин болур чаданчок. Мурнуу-барыын чүктен хаттыг дүрген секундада 3—8 метр, диңмирээшкин үезинде 9—14 метр. Дүне 13—15, хүндүс 26—28 градус изиг.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 5-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 4-5 сериялары. 10.55— «Киржикчилер». 11.40—11.50 — Медээлер. 15.25 — Медээлер. 15.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.45 —«Чүдек болгаш чүге». 16.15— Док. фильм. 16.45 — «Мэри Поппинс, байырлыг» 2-ги сериязы. 18.00 — «Манипурның танцылары». (Индия). 18.30 — «Силерниң үнер үенер, артист». Е. Нояна. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.05 — XIX партконференцияның угланыышкыны-биле. 19.20— Эртем: теория, шенелде, практика. 19.50 — «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 24.45 — Шыдыраага делегейниң экс-чемпиону М. Таль-биле ужуражылышкын. 23.15 — 00.45— «Үзел-бодал». Кежээки информация-музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.20 — Жуковский хоорайның В. И. Ленин аттыг Культура ордузунуң симфониялыг оркестри ойнаар. 9.05 —«Россияга эргим аттар». «Константин Батюшков». 9.25—Англи дыл. 9.55 — Мультфильмнер. 10.35 — Англи дыл. 11.05 — Уругларга фильм. «Пушна Прагаже чорупкан». 12.30 — Телефильм. 13.00 — «Сурайя». Уран-чечен телефильм. 14.15 — Медээлер. 14.25 —15.40 — «Оттуг оруктар». 8-ки сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.35 — «Бистиң аалчыларывыс». ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Б. Оскал-оол-биле интервью. 18.55 — Док. фильм. 19.15 — «Азия товар» Үндүрүлгеде: Медээлер. «Мал чемин белеткелиниң хүн демдеглели». «Камгалгалыг болгаш хумагалыг болуру дээш». Кол черде— кижи. 19.45—Медээлер. 19.55— Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —«Музыкалыг аян-чорук». Үзбек ССР-ниң алдарлыг артизи Р. Шарипованың киржилгези-биле фильм-концерт. 21.00 —«Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Шаандагы ёзу-биле хынында». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Аян-чорукчулар клуву». 19.15 — Реклама. 19.20 — «Забавкалыкның угулзалары». 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адресивис: 467000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуу килдизиниң 3-37-11, үлетинер килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга арыны. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 162. ТС—00653.

Госбиблиотека
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 6 суббота № 182 (13782)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 копеек.

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИНГЕ ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИИЛИҢЕР

ТЕМП АМ-ДАА КОШКАК

Баян-Кол суурже чоруп ора. Оттук-Даш фермазының мыйыңда аныяарда мынчага чедир хөпээн, сараат хамааны чок, кезип каан сиген безин чогун эдепсиндим. Сиген четчип үнмээни-ле илдеп. Оозун болзаарга, «Х Улуг хурал» совхозта мал чеми белеткелиниң темпизи кошкак болуп турары чоп-даа ирги деп бодап чоруп олурдум. Мурнунда болза, ферма чоогу ол ышкаар сарааттар бо үеде ындамыйнда тургулаар черлер болгай.

Совхоз төвүнге баргаш, удуртукчуларны сураглаарыыска, суурда чүгле партком секретары бар. Татьяна Андреевна Сандакова сигенчилер баар дээн, машиназы манап тур. Дүштеки чем шагы төнмээн-даа болза, партком секретары контората эрте-ле чедип келди. Чогум ол Булуң-Бажында бригадаже баштай баар дээн болза-даа, бистиң вайывыс-биле суур ааанче, Улуг-Хем унунда бригадаже мурнай барыптарын шиитпирледи.

Кара-Булуңнуң сиген шөлдери делгем чорду. Ында сугаттыг база аңаа-даа черлер бар. Арык-буга унунда меде холуй үнген, сигенниң чаагайын, чаражын.

— Амдызында бистиң механизаторлар терезин колдаан шөлде база шыкта ажылдап турлар. Арык-буга унун маңап тур бис деп, Т. А. Сандакова орук ара тайылбырлап чорду. Бо чоокта сигенниң үнгени эрткен чылдаазынга четпес дээрзин чугаалады. Совхозта иштии байдалды ол машинага чоруп олура-ла дыңнатты. Бо чугула кампанияже кирериниң мурнунда парткомнуң калбак хуралы болган. Аңаа мал чеми белеткээриниң бүгү айтырыгларын хынамчалыг чугаалашкан. Кол агроном, кол экономист, профком даргазы тус-тузунда кылыр ажылдың хемчээлин, ажылдың чижек нормазын, төлевирин база социалистиг чарыштың негелделерин шуптузун ылап дугуруушкан. Бир кол чүүл — бригада бүрүзү кажан, кана ажылдаары, оларның кезер, бөлер шөлү, бир гектардан алыр дүжүдү, хуусаазы — бо бүгүнү айыткан.

Бо совхоз сигенни ам кандыг арга-биле, канчаар белеткеп турарыл? Август 1-ге чедир 624 тонна сигенни белеткээн, ол дээрге планның 16-ла хуузу. Июльдуң сөөлгү үшкү он хонуунда харын темп шору болуп, 370 тоннаны сарааттаан. Совхозта механизастаттынган ийи, шээр малдың үш бригадазы, инек фермазы болгаш школаның коллективи, өг-бүле звенолары — ниитизи-биле ийи чүс хире кижи ажылдап турар.

Парткомнуң секретарының чугаазы-биле алырга, совхозта ажыл кылыр шыдаар 580 хире кижи бар. Хөй күш-тур. А сигенде ажылдап турар улус эвээш-тир. Ол дугайын Татьяна Андреевна мининип чорду.

Мал чеми белеткелинде чүү эпил? Кара-Булуң бригадазының төвү суурдан 6-7 километр хире черде турар. Аңаа баарга, көргүзүг агитацияны черле эки-дир дээрзи дораан-на илдең чорду: чарыштың негелделерин, шаңнал-макталы кандыг болурун, ол ышкаш тус-тус бригадаларның каяа, кажан ажылдаарын, оларның планнарын, алыр дүжүдүн тодаргай бижип, азып каан. Ол ышкаш «Агитхуудусту», «Чапныктыг»-даа үндүрген. Оларда ниити районда база совхозта-даа мал чеминиң белеткелин доочулап бижип каан. Чүгле ажыл төлевириниң дугайында чүнү-даа көрбединие. Ол дугайын механизатор Кан-оол Маны-Хая-даа билбес болду. Кара-Булуң бригадазының мурнунда өске черге ажылдап турган болгаш көшкен, ажыл төлевириниң дугайында бижээн саазынны азып четтикпээнин бригадир Анатолий Бинче-оол тайылбырлады. Чогум кайы механизатор чеже хире гектар чериниң сигенин кескенин, бөлгенин ол хонуктуң түңнелинде бижип, чарлап турган болза, база эки-дир ийик.

Бригада төвүнде столовая эки чорду. Арыг, силиг. Чеминиң ассортиментиниң кызыы: сүттен кылган чем аймаа чок. Совхозтуң фермазы ырак, тайгада. А ынчалза-даа суурда чоннуң хууда инектериниң сүдүн садып алгаш, ооda механизастаттынган бригадаларның кежигүннерин хандырып болгу дег. Чунар-бажын үргүлдү илиг турар. Ол чорук дыка таарымчалыг дээрзин Кан-оол Маны-Хая сеткил ханып чугаалады.

Сигенчилерниң социалистиг чарыжының түңнелин совхозта комсомол комитединиң секретары Зоя Серен-оол биле библиотекарь Александра Мендот олар доктаамал бижип, чарлап турары таарымчалыг. Июльдуң сөөлгү он хонуунда чарышка Кара-Булуң бригадазы бирги черде болган. Бригада бүрүзүнде дирекцияның база парткомнуң болгаш күүскомнуң төлээлерин бижыглаан.

Бригада төвүнге кээривиске, ында сиген кажаазында баштайгы сарааттың школада саятехник Даш-оол Байкара оглу Саяныы, чуржузун, кудээзин элертип алган салып тур. Ол өг-бүле звенозу планын күүседириниң кырында келген. Оон соонда школа ажылчыннары, башкылары каттышкаш, 22 тоннаны база белеткээр ужурлуг. Амдызында ол улус шөлээде, чоорту ийи-бир хонуктан сигенцеп кирип тери Даш-оол Демир-оолович тайылбырлады. Сигенниң дүжүдү-ле пат дээрзинге Д. Байкара хомудай-дыр.

Өг-бүле звенолары 115 тоннаны дужаар ужурлуг, август 1-ге чедир чүгле 21 тоннаны сарааттаан болду. Эвээш аа. Ол звенолардан Наталья Дүшпүн-оол, Седип-оол Чымба, Эрес-оол Мендот оларның звенолары эки ажылдап турар.

Бистер Кара-Булуңда Анатолий Бинче-оолдуң удурткан бригаданың сигенчилериниң ажыл-ижи биле элээн таныжып бис. Механизаторлар Кан-оол Маны-Хая, Солдат Таваңай, Сырат-оол Бадаңай, сарааттакчылар Михаил Шоюнгар, Мерген Думен-Бады, бөлүкчүлер Михаил Анай-оол, Геннадий Сат, Марат Хунажык, сарааттакчы Владимир Дүшкун-оол олар кызымак ажылдап турарын бригадир айытты. Бис аңаа чорувуста бригада бир улуг сараатты салып тур. Бригадирниң чугаазы-биле алырга, ол 30 тонна чеде бээр. Ында алдыы сараат ол. Моон мурнунда Узун-Сайыр деп черде 40 тоннаны салган болдулар. Ужуру болза, оон 50 тоннаны ап болур турган. Дүжүт багай, сиген чаа үнүп чыдар.

Бо коллектив хөй чылдыг сигенни 144 тоннаны кезип, сарааттаан. Оон ийиги дүжүттү алыры-биле суттатчылар ажылдап кирипкен. Сентябрь айда ол-ла 141 гектардан ол хире дүжүттү немей ап болур деп, механизаторлар санап турар чорду.

Хөй чылдыг сиген шөлү эвээш-тир. Ону Кара-Тал деп черге немеп болурунуң аргазы база барын ажылчыннар биске чугааладылар. Ол курлавырны чүге ажыглавайн турар улус ийик!

«Х Улуг хурал» совхозтуң мал чеми белеткээринде чамдык чедиишкиннерин болгаш четпестерин чугаалаарга мындыг-дыр. Аңаа чүнү немеп болурул? Кара-Булуң бригадазының сиген кезип, бөлүп турар шөлүнге чорууурга, шынап арай багай дээрзин дораан-на көскү чорду. Ол дугайын партком секретары болуда бүзүреп көрду. Сарааттарны салганы, сигенни бөлгени кижиниң сеткилинге таарышпас чорду. Үнүш-дүжүт багай турда, мажактаарга элдеп-тир аа?

Кара-Булуңга чорup турган, кедээр даг эдээнде сиген кезип турар пенсионер Түлүш Самбууевич Нурсатка ужуражып бердивис. Оон чугаазы солун болду, сиген четче үнмээн, кезери эвээш дээр хөөннерге удур кижи чорду. Ынчангаш бодунуң кезип турары сигенни биске көргүсту. Шынап-ла, магалыг чаагай, терең сиген. Тавынзы аажок кылын. Дилээр болза, сиген бар, планны күүседип болур дээрзин ол бадыткады.

«Х Улуг хурал» совхоз мал чеминиң белеткелинче бар бүгү күжүн эвилелдеп шыдавайн турар. Оттук-Даш сүт-бараан фермазы 60 тонна планныг, чоокта чаа чүгле ийи звено ажылдап кирген. Малчыннарны эки-ле хаара тутпаан. Сиген чедишсин дээр хөөннүг. Хойжу өг-бүле бүрүзү 10 тонна сиген планныг, амгы үеде Сирен-оол Оруйгу өскелерге үлегер болуп, 12 тоннаны сарааттаан. Ол ышкаш Роман Кегелчик, Куржан Бапын-оол, Антон Дозур-Хаа оларның өг-бүлелери 7-8 тоннаны сарааттап алгылаан, бо ажылды уламчылап турар, а өске артканнары кажан кирерил?

Баян-Кол суурда Молодежная база Сенчен-оол кудумчуларының чурттакчылары боттарының планныг даалгаларын күүседиринче далашпайн турар. Суурда улустуң сиген белеткээрин колдуунда депутаттар харылаар ужурлуг. Ук кудумчуларның чурттакчылары мал чеми белеткээриниң шалыпчы айынга шуушпек кирип турары дээш «Молнияга» шүгүмчүлээн соонда, оларның бапшылыг харын шимчеп үнгүлээн.

Кара-Булуңда арык-буга унарында сиген хөлбеңнедир үнүп келген. Ону доп-дораа кезип кирер херек. Баян-Колдуң сигенчилери июнь 25-те мал чеми белеткеп эгелээн. Бо аразында планны чүгле 16 хуу чедиргенин бодап көөрге, темп дыка кошкак-тыр. Бир эвес шак ындыг янзы ажылдаар болза, планны кажан күүседирил деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Чаъс-бораң шаптыктап турар дижик, ол хиреде сенажты чүге салбазыл? Август 1-ге чедир медээде чаңгыс тоннада-даа сенаж чок, ону белеткээринге чаъс шаптыктап турар бе?

Бо түннерде база бир механизастаттынган звеному бир бригададан аңгылааш, Кызыл-Чыраа деп черже киирер деп турар. Ол эки-дир. А хол-биле сигеннээр улустан немей турусса? Суурда пенсионерлер, бажың ээлери, школачылар-даа хөй. Оларны эвилелдээр херек. Мал чеми белеткээр сезон үезинде ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзү шуут-ла учётка турар ужурлуг. Негелде ындыг.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: механизатор Кан-оол Маны-Хая; Кара-Булуңда чаа сараат.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы август 4-те болуп эрткен. РСФСР-ниң Дээди Совединиң он бирги чыыжының алдыгы сессиязынга 1988 чылда РСФСР-ниң планы болгаш бюджедин чугаалажып көрүп турда, Россия Федерациязының Дээди Совединиң депутаттарының болгаш доктаамал комиссияларының киирген сүмелериниң болгаш саналдарының күүсеттиниин турарының дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан.

Совет ниитилелди бүгү талалыг чаартырынче алдынган углаамыышкының боттанып турарының ачызында республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде тодаргай боттуг өскерлиишкиннериниң бооп турарын хуралдан демдеглээн. Ындыг болзажок, үндезин чаартылгалар болдунмайн турар.

Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин эртем-техниктиг депшилгениң үндезининге дүргедедир талазы-биле хемчеглерин чайгылыш чок боттандырарын, ажыл-агыйны чорударының чаа методтарын херек кырында шиңгээдир ажылдарны чорударын РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хүлээп алган доктаалы РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дааскан.

Күш-ажыл Хоойлузун сагыырын хандырар талазы-биле улус депутаттарының Брянск область Совединиң ажылының дугайында айтырыгны Президиумга чугаалашкан. Ажыл-агый механизмин эде тургузар, эргелеп башкарылганы демократчылар, күш-ажыл харылзааларынга социалистиг хоойлу-дүрүмнү быжыглаар, күш-ажылга сонуургалды бедидер, чоннуң ажылга сонуургалын бедидер талазы-биле областың чер-чер Советтериниң ажыл-агый болгаш профэвилел органнары-биле кады дээш ажылдарны чорудуп турары демдеглеттинген.

Оон-биле чергелештир улус депутаттарының область Совединиң ажыл-чорудулгазының эде тургустунуушкунунуң негелделеринге дүүшпейн, ажыл-чорудулгада система болгаш ханы анализ чок бооп турары РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хүлээп алган доктаалында демдеглеттинген. Айыттынган четпестерни дарый чайладырын улус депутаттарының Брянск область чер-чер Советтеринге болгаш оларның күүскомнарынга дааскан.

Президиумнуң хуралынга республиканың күрүне амыдыралының өске-даа чамдык айтырыгларын чугаалашкан.

(СЭТА).

ТУКТАРНЫ ТЫВЫСКАН

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугу» комбинаттың чиңгине директору Ю. Т. Комаровтуң, партком секретары А. Н. Шулеповтуң, профком даргазы М. Б. Хевалыгның адынга Москвадан Чазак телеграммазы келген. 1988 чылдың бирги чартыында планныг онаалдаларны күүседир талазы-биле ССРЭ-ниң Тудуг материалдары министерствозунуң бүдүрүлгелериниң социалистиг чарыжынга комбинаттың коллективи бирги черни алганын ында айыткан. Күш-ажылчы чедиишкиннери дээш ССРЭ-ниң Тудуг материалдары министерствозунуң болгаш адырның профэвилел Төп комитединиң шилчилир Кызыл тугу болгаш 48 муң рубльдиң акша шаңналы-биле шаңнатканын ук телеграммада айытпышаан, моон соңгаар күш-ажылчы чедиишкиннерни бедидерин даг-дугу тывылчыларынга күзээн.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга уткуштур алган социалистиг хүлээлгелерин чедиишкинниг боттандырганы дээш комбинаттың коллективи СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчилир Кызыл тугу-биле шаңнатпышаан, республиканың Хүндүлел самбыразынга киир бижиткен.

СЭКП обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов аңдовуранчыларга бедик шаңналдарны байырлыг байдалга тывыскан.

ҮЕРНИҢ УРЖУКТАРЫН ЧАЙЛАДЫР ДЭЭШ

Барыын-Хемчикте Ак-Суг-нуң база оон адырларының чөрлээни-биле холбаштыр Ак-Довурак—Абаза оруунуң 43-81 километрлеринде алды кезек черде улуг үрелиишкиннер болган, 2 көвүрүгнү суг алган. Ооң уламындан 2 хүн дургузунда ол орук-биле машина-техника шуут аргышпаан. Амгы үеде ол үерниң уржуктарын чайладыры-биле улус депутаттарының Барыын-Хемчик район Совединиң күүскомунуң даргазы С. И. Ильенков баштаан 13 кижи составтыг комиссия ажылдап турар.

Үер эгелей бергенде база оон уржуктарын чайладыры-биле Ак-Довурак АТБ-ниң, Шагаан-Арыг АТБ-ниң, Ак-Довуракта автобазаның, «Тыва даг-дугу» комбинаттың база № 14 механизация эргелелиниң, Ак-Довуракта орук-септелге-тудуг эргелелиниң техниказын болгаш хөй кижини эвилелдээн. Үер-биле демиселдиң штабы Ак-Довурак — Абаза оруунуң 64 дугаар километринге дүн-хүн чок ажылдап келген. Ак-Довурактың ажылчы хандырылга кидизи орук септеп турар чүс ажыг кижиге түр столоваяны ажыткан.

Үерниң баштайгы хүнүнде Ак-Довурактың АТБ-зинден хүннүн-не 30-37 чедир самосвалдар С. И. Сухановтуң удуртулгазы-биле орук тудуунга ажылдап турган, ам ында 26 машина уламчылап ажылдавышаан. Бойдустуң айыыл-халавының үезинде ук бүдүрүлгениң начальниги В. П. Селюк биле кол инженер А. А. Степанов шуут-ла колоннаны удуртуп, чолаачылар-биле кады хондур ажылдап турганнар. Ам ук ажылды кол инженер удуртуп, башкарып турар.

Үерниң уржуктарын чайладырынга чолаачылар Багай-оол Ондар, Григорий Чыпсыраков, Григорий Рагозин, Достаң-оол Хомушку, Шагур Шахмуратов олар эң-не кызымак чорууң көргүзүп келген.

Ак-Довурактың орук-септелге-тудуг эргелелинден 15 кижи бо ажылда хаара туттунган. Олардан орук мастерлери Анатолий Рагозин, Валерий Папук, механик Николай Зотов шылгарап турар. Ында эргежок чугула техниканы быжыглаан.

Үерниң айыыл-халавы-биле демисел үезинде база оон уржуктарын чайладып турар амгы үеде райкүүскомунуң шиитпири-биле хамык техникага четчир кывар-чаар материалдарны ол-ла черинге барып сөөртүп чедирип турар.

Амгы үеде үерниң чедирген когаралын шалывылап санап турар. Үер чүгле орук тудуунга каража чедирген, чамдык аалдарны өскээр көжүрүп, чайлатканындан, кедээ ажыл-агыйга айыыл-халап болбаан.

Александр ХЕРТЕК.

Бистиң корр.

КОЛ ШАПТЫКТААШКЫН — ОРГАНИЗАС ЧОГУНДА

«ТУВИНСКАЯ ПРАВДА», «ШЫН» СОЛУННАРНЫҢ КАТТЫШКАН РЕЙДИЗИ

Бай-Тайга районда мал чеми белеткээр кампанияның медээзи-биле алырга, мында ажыл чер албаан. Ниитизи-биле август 1-ге чедир районда 1013 тонна сигенни белеткээн, олан чүгле 6.3 хуу четкен.

Ногаан ажаалданың темпизин мында чүү саададып турарыл? Ол дугайын бистиң рейд бригадазы тодарадып шылавылаар бодаан. Хыналдаңы «Мурнакчы» совхозтан эгеледивис. Ук ажыл-агыйның кол агроному О. Кан-оолдуң чугаазы-биле алырга, сиген белеткээриниң планын күүседириниң аргазы шуйжуларда бүрүн бар. Чүге дизе, оът-сиген үнмээн дээр хомудал турбас. Чижээ, мелениң ортумак дүжүдү гектардан 26 центнер болган, эрткен чылын дүжүт оон ийи катап эвээш турган. Шуйнуң суггарылга системазын эде кылганы база ажыктыг болган, суг четчир, мелениң үнгени аажок. Чайгаар үнген сиген база багай эвес. Ийиги дүжүттү суггаттыг меделен алырының аргазы бар.

Мал чеминиң планын күүседиринге мында тургустунган бот-орулга-чарылгалыг механизастаттынган звенолар ойнаар боор деп санап турар, чүге дизе, олар алыс түңнел дээш сонуургалдыг. Оон аңгыда бир ынанмыштыг чүүл—совхоз сигенни салгыннаалдырып кургадыр дериг-херекселди чоокта чаа садып алган, оон ачызы-биле сигенниң шынарыдаа бедиир, темп дүргедээр ужурлуг.

А ол хиреде ажыл чүге мында эки-ле чылбайн турарыл? Планнаан 3477 тоннадан амдызында чүгле 430 тонна сигенни белеткеп алган.

Чаъстар эмыратпайн турар, июльдуң сөөлгү бүдүн неделязында чаап келген. Бай-тайгажыларны, шынап-ла, агаар өршээвейн турар. Ынчалза-даа чаъс-бораң сигенчилерге кол чылдагаан эвес. Бистер Бинче-оол Ондарның кертээлиг звенозунуң хөй чылдыг сиген ажаап турары Эгиин деп черге кээривиске, 11 шак турган. Ол үеде ажыл хайныккан турар ужурлуг. Ынчалза-даа шөл барык ээн, звенода 18 кижи, дөрт трактор база өске-даа техника бар деп биске тайылбырлаан хирезинде, чүгле чаңгыс пресстекчи таварж ажылдаан тур.

— Чамдыылар кайыл? — деп механизатор Эрес-оол Хомушкудан айтырдывыс.

Ол эктин кыскаш, хөлегеде турган тракторже айыткаш:

— Седи Эрес-оол билир чадавас, оон айтырып көрүңер даан — диди. Ол бистиң-биле чугаалажыр-даа харык чок, тракторун долгандыр кылаштап:

— Хензиг-ле чүве үрелип кагды ийин. Ол дээш аңаа турар ужурга таваржыр ышкажыл — дей-дир.

— Артык кезектер чедишпес эвеспе? —деп кээргедивис.

— Ынча дээр база арга чок... Мурнукуузунга болзаарга, бо чылын ол бисте эки. Техниктиг дуза багай-дыр. Агрегаттар үрелип-ле каар.

Ындыг чүүлдерниң бир чылдагааны тааржыр масло чок. Оон орнунга гидросистемаже мотор үзүн, ол хамаан чок солярка-даа кудар ужурга таваржып турар, оон уламындан тракторнуң ажылчын бөлдүрлери ыяап, элевтеп үрелип каар.

Аңаа ынчап турувуста, прессtеп шарып каан сигенни сиген кажаазынче сөөртүр ажылчыннар-биле кады звено удуртукчузу чедип келгеш, хамык чүүлдүң ужурун тайылбырлады. Бо звено 500 тонна сигенни белеткээр. Ону күүседип болурунуң аргазы бар. Хөй чылдыг сигенниң үнгени-даа аажок. Ук массивтиң дөрттүк бир кезиин кезип алгаш, 225 тоннаны бөлүп, пресстээн.

— Темпивис харын оожум, мактаныр чүве чок.—деп, Бинче-оол Доржуевич чөп чугаалады. — Ам чүү шаптыктап турарыл ынчаш? Хамыктың мурнунда техника чедишпестир. Бүдүн звенода чүгле чаңгыс машина сиген кезип тур. Мындыг чаагай сигенни ийи-даа трактор канчап өйүнде четтигер боор. Сигенни трактор тергезинге хол-биле чудурер-дир бис, аңаа хөй үе үнер-дир.

Звено удуртукчузунуң хомудалы ындыг. Шынап-ла, звенода бар техника дыка эргижирээн. Даш-даа чок, оргу-лески Эгиинге боду чорур КПС-5Г деп агрегатты чүге ажыглап болбас деп? Ол машина кескен сигенни тавычалай салыр болгаш бөлерде белен. Сиген бөлер тракторну оон хостап, өскээр ажыглап болур.

— Ындыг техникаңы шагдаада чагып кимирген бис. Дуза чок-тур. Силерге, даштыг шөлдерингерге, ындыг техниканың херээ чүү боор, дораан-на үреп алыр силер— деп, Агропромнуң удуртукчулары ажылдакчылары районнуң төлээлеринге дүште-даа чок ынча дээр болган.

Лаа Шырапның удурткан ийиги механизастаттынган звенода байдал оон-даа дора. Ол коллектив 333 гектарда хөй чылдыг сигенни тарып өстүрген. Дуржулгалыг болгаш кежээ-даа кижилер мында чымылган. Ынчалза-даа мал чеминиң белеткели эгелээнинден бээр звено чүгле 30 гектарның сигенин кескен. База-ла техника чедишпес. Ийи трактор, сиген кезер ийи машина, бир грабль—звенонуң чепсээ-ле ол-дур. Ийиги чылдагаан— үрелиишкиннер. Бис аңаа кээривиске сиген кезикчизи ажыглалдан үнген болду. Оон мурнуу чарыында чаңгыс борбак грабли үрелген. Ону кылып, септеп турда, тракторга аът-биле сиген болдурукчузун кожуп алгаш ажылдаан. Харын ону көөрге, каттырынчыг-даа, ам канчаар боор, оон өске арга чок.

Звено кежигүннериниң чугаазы-биле алырга, оларның удуртукчузу бригада төвүнде дузалакчылары-биле грабль септеп турар. Аңаа кээривиске херим иштинде кым-даа чогул. Дүштеки чапсар четпээн болза-даа, кызыл-булуңнуң ажык эжиинден мыткырмыткыр үннер болгаш билдиңнарды ойнаанының даажы дыңналы-дыр. Мал чеминиң белеткели чүгээр деп районда санап турары совхозка келгеш, бистер мындыг янзылыг чүүлдерни көрдүвүс. Мал чеми белеткээрин саадаткан өске ажыл-агыйларда, чижээлээрге, «Тээли» совхозта байдал кандыгыл ынчаш?

Маңаа мындыг фактыны киирип болур. Ховуның төп турлааның шуут чанында мал чеми белеткээр үш комбайн аяс хүнде бедии аңаа турар болду.

— Турар ужурга таварыштывыс, ногаан массаны чүдүрер машина чок-тур—деп, механизаторлар хомудадылар. Байдал ындыг турда, совхоз директору Серекей Хертек биле Бай-Тайгада АТБ-ниң начальниги Даш-оол Куулар олар эртен-не ынаар чорупкан дөрт автомашина канчап барганын тодарадып, аразында аажок шуугажып турлар.

База бир факт: июль айның сөөлгү хүннеринде СЭКП райкомунуң үндүрүшкүнүнүг бюролары бүгү-ле ажыл-агыйларга барып эрткен, аңаа мал чеми белеткелиниң дугайын чугаалашкан. Үндүрүшкүнүнүг ол бюроларга сиген белеткелчилери аъш-чем багай дээш айтырыг көдүрген. Бир неделя дургузунда ол айтырыгны шиитпирлээр дугайында дугурушкан.

Ол хуусаа ам эрткен. Ажылчыннарның аъш-чеминде немешкен чүве-даа чок, мурнуку хевээр-ле. Бис аңаа чоруп турувуста, «Тээли» совхозтуң төп шаныында столоваяга дүштеки чемде суук мүн, макарон, каша, чигирлиг шайдан өске чүү-даа чок болду. А «Мурнакчы» совхозтуң № 2 механизастаттынган звенозунуң ажылчыннары шөлде паштың алган, мында хавак чаа хайындырып турарын көрдүвүс.

Чок, чаъс-бораң эвес, а организас чок, харысалга чок чорук Бай-Тайгада мал чеми белеткээринге шаптык болуп турар чорду.

Рейд бригадазының кежигүннери:

Баир СОРЖУ, Лисве ХЕРТЕК— «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыннары; Алгыжы **ЧИМИТ**— «Тээли» совхозтуң поваръ; Анатолий **БАРМАШОВ**, Александр **ХЕРТЕК** — «Тувинская правда» биле «Шын» солуннарның корреспондентилери.

Үндезин реформаның оруу-биле

ТЕХНИКА СЕПТЭЭРИН ЭКИЖИДЕР

Совхозтар болгаш агропромышленниктерге хамааржыр бүдүрүлгелер бот-орулга-чарылга, бот-акшаландырылгаже кирип турда, техниканы шынарлыг септээри, ону негелде ёзугаар эдилээри кол черни ээлеп турар. Амгы үеде экономиканы башкарарда бир кол барымдаа—каминалга болур ужурлуг. Чоокта чаа стандарттар болгаш хемчээл техниказын хайгаараар лаборатория Тыва АССР-ниң Агропромдетпромкомбинадының техника хайгааралы-биле кады «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгеде кедээ ажыл-агый техниказын база ооң кол-кол кезектерин септээрининң шынарын хынап көрген. Оон үүү илерээнил дээрге, септелгени кезээде-ле шынарлыг чорударының чогуур негелдези мында чок болган. Эң ылангыя артык кезектерни чуурда, ылгап ангылап алырда, кезектерни катап эдилээр кылдыр чаартырда база агрегаттарның белдиилерин база боттарын-даа эптеп алырда, моторларны шенээрде, кезектерни, агрегаттарны дооулап-бүдүп алырда чогуур негелделерни сагывайн турар.

Тракторларны база өске-даа техниканы чазарда, кодуртур херекселдер хары бар. Ынчалза-даа ол операцияга таарыштыр кылган херекселдер чогундан оларны чазып, сайгарып турда, дыка хөй кезектер үрелип каары илерээн. Эң ылангыя чадыглар-даа чок, ооң уламындан чазып алган кезектерни аваа-ла шала кырынга бөле чывып каар, оларның үзү-чаашкыны тектуп, довурак-доозунга холужуп чыдылаар. Чангыс сес-биле чугаалаарга, технологтуг бөдүүн корум-чурум чок.

Ук коллективтиң кежигүннери боттарының тывынгыр-сагыыгыр чоруу-биле кезектер чуур машинаны чогаадып кылып алганнар. Ол эки херек. Ынчалза-даа чугдунган кезектерниң шынары багай, холумактыг таарыжыр, таарышпазын, температураны, чуулданың үе-шагын база базышынышы-даа барымдаалавайн турар. Техниканың кезектерин септээрде, баштай оларны даттан, доозун-довуракан, үстен аштап арыглап, сорттап алыр болгай, бо операцияларны база барымдаалавайн келгени хынаалдадан илерээн. Ол ышкаш белдиилерин, агрегаттарны база тракторларны-даа даштындан чутбайн турар.

Кезектерни бөлүктээр, кандызыы катап ажыглаттынарыл, кайызын эде кылып алырыл дээш шуптузун тодарадыр ужурлуг болгай. Мындыг бөдүүн ажылдарны мастерскаяда кылбайн турары элдептиг. Кезектерни эде кылырда технологтуг болгаш техниктиг документация херек. Ол хиреде септелгени дуушужеге кылып турар. Септээн кезектерни хүлээп алырда, чогуур негелделерни барымдаалаар ужурлуг, а оларның шынары куду. Септелгениң шынары мындыг болганда, техниканың ажыглалы кезектерин катап эптеп кылырындан кол хамааржыр. Ол операцияны хынап көөрге, ооң шынары дыка багай. Чүлерил ынчаш? Септеп дооскан үс база суг насостарын хынавас болган, ол ышкаш центрофуганы база үс шүүрлерин таарыштырбас. Мындыг болганда, ниити техниканың ажыглаалының база шынарының дугайында чуну чугаалап болурул? Техниканы эдиктирерде база хынаарда янзы-бүрү приборлар — тахометр, манометр, чуулданың болгаш курудуурунуң дериг-херекселдери негеттинер. Ол чүүлдер септелге-техниктиг бүдүрүлгеде база чок болган.

Бүдүрүлгеде техниканың даштын чутбас болганда, тракторларны бүдүвейн турар, бүдүп-доозулвар-даа болза, шынары куду. Бөдүүн-биле чугаалаарга, ону былчактап турар. Мастерскаяда хөй янзы техниканы септеп белеткеп турарындан шынар чок дей чугаалап болур. Септелгеге специализация, ангы-ангы шугумнар херек. Ол ышкаш бүдүрүлгеде кадрларның мергежил деңнели чавыс. Мындыг болганда септекчилер белеткеп турары кезектерниң база белдиилериниң техниктиг негелдезин билбес болгулаар. Ажылдаар черлерде технологтуг карталар чок, ажылчыннарга техниктиг өөредилгени организаставайн келген. Бүдүрүлгениң культуразы дыка чавыс.

Бо-ла бүгү четпестерниң бир кол чылдагааны болза, үрей кылыр чоруктуң канчап болурун тодарадыры, бүрүүдүлгерге хемчег хүлээдир талазы-биле кым-даа негелде салбайн турар. Ол ышкаш «Шынар хүннери» болбас, ажыл-агыйлардан кээр хомудалдарны сайгарбас, мындыг боорга шынар куду, кижилерниң бот-харысалгазы чавыс болуру билдингир.

Чангыс сес-биле чугаалаарга, «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлгеде (удуртукчузу И. И. Осипенко) берге байдал тургустунган. Бот-орулга-чарылга, материалдыг харысалганың системазы бар-даа болза, чамдык ажылдакчылар база ниити коллектив-даа продукцияның шынары дээш сагыш аарывайн турар. Бир эвес торгаалдың хемчээли улуг, септелгеде, чуулдада ажылчынның үрей кылганы четпези дээш база мындыг четпестерни көре тура-ла эрттирипкени дээш, техниктиг контроль килдизиниң ажылдакчыларының карманындан акшаны тыртып турган болза, мындыг шыңгыы четпестер турбас ужурлуг.

Эде тургустунуушкун бо коллективте идеи-не чок ышкаш. Ында кижилерниң кылган ажылы өскелеринге салдарлыг, үүлени саададып, шынарын кудуладып турар дээрзин медерей билбейн турар-дыр.

Кады кылган хыналданың түңнелин бүдүрүлгениң инженер-техниктиг ажылдакчыларының хуралынга шыңгыызы-биле чугаалашкан. Бир-тээ коллективте шынар талазы-биле шак мындыг улуг четпестер бар болганда, ону болдурбазының талазы-биле хемчеглерни кады ажылдап кылган. Септеп база эде кылып үндүрген кезектерни ынаап-ла бистиң лабораторияның специалистери көрүп хынаваан шаанда, ону садып сайгарбас кылдыр дугурушкан. Бүдүрүлгеге ийи ай хуусаа берип каан бис. Бир эвес ол үеде кылып үндүрген продукциязы стандартка тааржыр болза, ынчан кедээ ажыл-агый техниказын септеп, ооң кезектерин чаартып кылып болур, а ону кылып шыдавас болза, база катап ол хире хуусааны берип каар, ол үениң дургузунда септээн база эде кылган продукциязын сатпас, саарбас кылдыр ынчаддыр дугурушкан. Ол хуусааны август 1-ден эгелеп доктааткан бис. Бо дээрге экономиканы чаа арга-биле башкарар үеде оларга шыңгыы хемчег болур дээрзи билдингир.

Бистер бүдүрүлгеге хыналданы улуг инженер-контролёр Ф. Ф. Злочевский-биле кады кылган бис. Ынчангаш ол кандыг-кандыг четпестерни тып илереткенивисти шуут-ла караа-биле көрген.

Бистиң хыналдавыстың кол-ла түңнели болза, «Кызыл» септелге-техниктиг бүдүрүлге коллективи шыдажыр аргажок оожум эде тургустунуун турарын көргүскен. Сактырга бо чаа чүүл оларга шуут хамаарышпас-даа ышкаш. Ындыг хөөн-биле ажылдаар болза, чүү-даа бүтпес дээрзи билдингир.

Людмила ЛЕСНИЧЕНКО.

Тываның күрүне хайгаарал лабораторизының стандарт килдизиниң начальниги.

«Кызыл тудуг» эргелелинде Кызыл-оол Хертекович Биче-оолга удурткан тудугжу бригада мурнуу микрорайонда 233 аал иштиг чурттаар бажыңның 3-4-кү секцияларының тудуунда ажылдап турар. Бригада ай санында планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип турар.

Хоочун тудугжу, аныяктарның дагдыныкчызы Чылбак Хомушку, кашнакчы Сергей Иргит, дашчы Биче-оол Чүлдүм ай, квартал планнарын ажыр күүседип, чарыштың мурнуку одуруунда чорупп турардар.

ЧУРУКТА: кашнакчы С. Иргит ажыл үезинде.

Алексей СОДУНАМНЫҢ сөзү, фотозу.

«Ээрбек» совхозтуң удуртукчуларының кичээнгейинге

БОТТАНМААН ААЗААШКЫН

Дүвүренчиг медээ

Бо чылдан эгелеп бот-орулга-чарылгаже шилчип кирген болганывыста ажыл-агыйжы айтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг киржири бистерден улуу-биле хамааржырын медереп билип турар бис. Эде тургустунуушкунуң оруунда эдер, чаартыр, сүмележир айтырыглар хөй. Аңаа-ла ажылчын байдалга арызында чугаалажып болгу дег чүүлдерни чедир өөренип көрбес чорук «Ээрбек» совхозтуң удуртукчуларының талазында бар болуп турар. Солунче чагаа бижип чорбаан-даа болзувусса, ажык-чарлыг үеде сагыш-сеткиливисти ходелип келген чүгааны кылыксаан бис. Малчыннарның аалдары совхоз төвүнден хеңн болгаш, даргалар база белен келбес.

Хомудалывыс алыс утказын, херектиң ужурун тайылбырлаарга мындыг. 10 ажыг хойжулар шупту Суглуг-Хемде чайлаглап турар бис. Аалдарывыс совхоз төвү Ээрбектен 60—70 километр ырак черлерже ададарган малын семиртип чайлаглаары-биле тайгалап үне бергилээн. Ооң ужурунда бистерни дүвүредип турар айтырыг — хөй чуулдазы. Малды совхоз төвү Ээрбек суурда чуп турар. Аңаа чедип алырының бергезин, шууттуун, шыланчыын бистиң даргаларывыс билген турган болуру кай!

Мал ажылының специалистеринге ол дугайын чугаалап шаг болдувус. Ындыг болганда малчыннарның сагыш човаашкынын билбээчиней эрттирип турары илдеп.

Совхозтуң удуртулгазы-биле чай эгезинде мынчаар дугурушкан бис. Хөй чуур үеде малчыннарны туретпези-биле он-чээрби чыл бурунгаар Хадын бригадазы турган черге хойну чуур дээш кайы-даа тала чуулдуугзуңун дөткээн чуве болгай. Ол турлаг төвү Суглуг-Хем куду бадып кээрге, Улуг-Хем уунуда туруп турар. Аңаа чедир хойну эң ырак коданнар безин 2-3 шак дургузунда сүрүп эккеп болур.

Суглуг-Хемде чайлаглап турар малчын коданнар чоогунда эрги хөй чуур черни дезинфекциялап, арыглап аштап, суг кудар коошпаларны белеткеп алгылаан мындыг бис. Кажаа тударынга, үүрмек септелгелер чорударынга херегдээр материалды совхоздан сөөртүп эккеп дузалажырын аазап турган. Удуртур даргалар аңнын даарталап турза-турза, мыш-биле хандырар дээш аазашкынын уттуп алганнар, курут черге шүүдеп малчыннар сотка олурганнар. А. С. Пушкинниң тоолунда ышкаш, чарык «дессиниг»-биле хевээр арткан. Алдын «балык» туттунмаан. Совхоз тудуг материалдары-биле хандырбааныындан хөй чуур пунктуну малчыннар тудуп чадашкан.

Ам хойну чүгдурары-биле чайлагдан Ээрбек суурже бадырып, ынап-ла бир хонгаш барып чедер. Дедир чорууруңга база бир хонук негеттинер. Ниитизи-биле ийи хонук шүүден келир. Агаар-бойдус аңаа турбас: каан, аяс, дунааргай изиг, чаъс-боранныг-даа хүннер турар. Чамдык коданнарда хойнуң саны 700 ажа бээр. Ону чуулдага киирип сүрерирге, орук ара хайгаараан кадарарынга дем херек.

Сиген кезилдезиниң изиг түлүк үезинде ийи бүдүн хүн чидирип дей чүвениң кайы хире хараадаанчыын билип турар бис, чүге дээрге мал чемининиң белеткели ышкаш чүгула ажыл чок. Хамык ыушту өлче мөөниззэри шупту бустан хамааржыр.

Черле ынчаш, малчыннар, бистерниң үндүрүп турар күженишкиннерививсти, түрегделдеривисти, негелделеривисти совхозтуң талазындан чүге күүсетпейн, кулак даштыбиле өрттирери-биле өйлежип, эскербейн турарыл?

Специалистерниң талазындан хайгаарал кошкак хевээр. Брюцеллёз дээш хойдан кан алган чүве болгай. Чамдык аалдарның хойларының аразында хан ап турары ине изиниден ириннелгеш, куртуй бергилээннер база бар.

Кым-даа кижи харылап турар ажылын бот-башкарыкып, ажыктыг талаларын дилеп, эде тургустунуушкунуң херээнге улуун киирерин оралдажып турар үеде бистиң санал-оналывысты, дилег-хомудалывысты совхозтуң удуртулгазы кичээнгейниң төвүнге ап, малчыннар бистерге боттуг дузаны чедирер дээрзинге бүзүрэп артывыс.

Биче-оол ШАВЫЛДАЙ.
Кара-оол ЧАМЗЫН.
Шожат-оол КЫРГЫС.
«Ээрбек» совхозтуң хойжулары.

ЧАА ТУДУГДА

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринде совет кижилерниң чаагай чоруунче онза кичээнгейни угландырган. Ынчангаш бистиң хоорай, суурларывыста чурттаарга, эмнелге, школа, амыдырал хандырылга туттуларынче кол кичээнгейни угландырып турарының ужуру-даа мында.

Шагаан-Арыгда туттунуп турар тудугларның хөй нуруузу бо чүгүла айтырыгларны шиитпирлээринге үндезилеттинген. Кызылдан, Минусинскиден, «Красноярск ГЭС тудуг» эргелелинден болгаш өске-даа черлерден мында ажылдап келген тудугжулар колдуунда-ла социал айтырыгларны шиитпирлээринге хамаарышкан тудугларда хаара туттунган. Оларның тудуп турар тудугларынга төп эмнелге комплексизи база хамааржыр.

Төп эмнелге комплексизиниң тудуунда бо хүннерде он ажыг тудугжу бригада ажылдап, ооң бирги ээлчээзи ажыглалга киирер дээш кызымак ажылдап турар. «Кызыл тудуг» эргелелиниң Зоя Анчымаага удурткан шеверлекчилер бригадазы база мында ажылдап турар. Он дөрт кижилиг бо коллектив алдан метр узун, беш каът корпустуң шеверлел ажылдарын доозупкан. Олар июнь 16-да Шагаан-Арыгга келгеш, бүдүн чартык ай иштинде эмнелге комплексизиниң бүгү өрээлдерин, үнер, кирер чадалар, ханаларын малгаштап, дескилеп кылган. Кызылчыларның кылган ажылы «көңгүт эки» деп демдек-биле үнелеткен.

Эмнелге комплексизиниң бир кезээ — аъш-чем кылыр блокта ажыл-иш хайныккан. Ында студентилерниң Кашпал аттыг тудугжу отрядының кежигүннери плиткалар салган тур.

— Отрядтың шупту дайынчылары кежээкиниң 10 шакка, чамдыкта оон-даа орайга чедир ажылдааш, чанар-дыр бис — деп, аныяк оол Кан-оол Савандай тайылбырлады.

— Отряд 15 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр ужурлуг. Отрядтың кежигүннери — келир үениң башкылары. Тудуг кылып турда, дуржулгалыг тудугжулардан калышпас-тыр. Ажылдап турда эр-хейлер-дир. Ынчалза-даа бистиң 42 дугаарлыг тудуг эргелелиниң талазындан тудуг материалдары-биле чедир хандырбайн турарывыстан студентилерниң бедик темпилиг ажылдаарынга шаптык када бээр чоруктар бар-дыр— деп, мастер Ольга Пряхина бурузун мининп чугаалап-даа турду.

— Ханага чыпшырар өңнүг плиткаларны кайда-чүде Абаканда экээл чыдаа дишпедиве. Оозу амдыы чылын келзе хөнүү — деп студентилерниң бирээзи кыжырааны-даа биллинмес чугаалай-дыр. Моон алгаш көөрге, тудуг материалдары-биле хандырылга черле хирелиг, үзүктелишкиннер боор турар.

База-ла мында ажылдап турар студентилерниң «Белек» тудугжу отрядында байдал кирелиг. База-ла ол плиткаларны чогуур үезинде сөөртүп эккелбээниндэн студентилер ажыл чок, аңаа турүп алган. Олар амдызында тараж тудуунда ажылдап, үш муң рубльдиң ажылын бүдүрүп турар. Өске 12 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кажан, канчап күүседирил?

Дугаары 42 тудуг эргелели (начальниги В. Атюнина) шефчилерниң күжүн чеп ажыглавайн, оларның күш-ажылын шын организаставайн турары бо чижектен илдең-дир. Бо эргелелдиң шак мындыг четпес ажылын пат билдир болгаш, Зоя Эртинеевна Анчымааның бригадазының тудугжуларын кызылчылар чүс ажыг километр черден тудуг материалдары-биле бүрүн хандырып турганын демдеглээ артык эвес. Шефтеп турар тудугжуларның чөптүг негелдезин хандырары негеттинип келген.

Куйбышевтиң күрүне университединиң студентилериниң «Паллада» тудугжу отряды эмнелге комплексизиниң адаккы каъдында шеверлел ажылдары кылып турар. Бо студент оолдар, кыстарның ажылдап турары эки. Оларның кылыр ажылдары — ханалар чылыглаар, оларны дескилеп кылыр. Бо ырак-узактан келгеш, эмнелге тудуунга улуг-хуузун киирген студентилерниң холу-биле туттунуп каан эмнелгезинге малчыннар, тараажылар дээш, кымнарны кадын быжыктырбас дээр.

Шагаан-Арыг хоорайның тудуунга шефтеп келген студентилерге ажылдап, чурттаарынга элээн таарымчалыг байдалдар тургустунганын эскердим. Кандыг-даа ажылды бүдүрерде, чедер, четпестер черде тургулаар. Ынчалза-даа бистиң мурнувуста салдынган сорулгаларны бүрүн күүседир дээш бүгү күжүвүстү, мергежилививисти бээр ужурлуг бис— деп, «Паллада» тудугжу отрядтың комиссары Оксана Носуля чугаалады.

Шагаан-Арыгда туттунуп турар кол тудугларның бирээзи болур эмнелге комплексизинде чедир кылыр чүүлдер эдерик. Ушку, дөрткү, бешки каъттарын ханаларын будуур олифа чогундан бо ажыл ара соксаан. Ырак-узак черлерден кээп, биске боттуг дузаны кадып турар шефчилерниң күжүн чеп ажыглаар, оларның боттуг негелделерин хандырар дээш «Шагаан-Арыг тудуг» трезин (эргелекчизи Л. Ткаченко), аңаа хамааржыр дугаары 42 тудуг эргелели (В. Атюнина) эң кыска үениң иштинде бүгү хемчеглерни алыры негеттинип келген.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

ХЫНАДЫП АЛЫР

«Хүндүлүг редакция! Бистиң Хөндергей суурда чонуң хуу база совхозтуң-даа кадык-шыырак, семис хаваннарының эъдин чемге херегдээр дээш кезип көөрге, тараа ышкаш борбак-борбак ак чүвелерлиг боор-дур. Улус ону көргеш, аарыг хаваннар-дыр дижир, эъдин чивес, а чамдыктары чип турар. Чүү деп аарыг мындыг болур чүвел, азы чүл ол? Суурнуң хаваннарын районга дужаап турар болгай. Ол эътти ниитиниң чеменилгезинге херегдеп турар болгай. Бо айтырыгны солун дамчыштыр харыылап бээрин Хөндергей суурнуң чону дилеп турар ийин».

Бо дээрге Чөөн-Хемчикте «Хөндергей» совхозтуң хаван азраакчызы Кыргыс-оол Сыйдынович Кууларның редакцияга чагаазы-дыр. Мында киирген айтырыгларга харыылап бээрин Кызылда ветсанэкспертиза лабораторияның эргелекчизи Татьяна Александровна Пономаренкодан дилээн бис. Оон харыызын парлаадывыс.

Кыргыс-оол Сыйдыновичиниң сагыжсырап, айтырыг салып турары чеп-тур. Кижиге хадыңнышы-ла херек болгай. Салерниң бижээннер өзүтаар алырга, суурда хаваннар финноз деп аарыгдан аарып турары илдең-дир. Ол дээрге кижиниң азы малдың иштинге халдап үнүп база солитер дээр курттарның хайы-биле тыптыр аарыг-дыр. Чамдык хаваннар база шекер кижиниң карыг албаны чиир болур. Ол тавараалгада ук курттарның эге үрези (йозумнери) малдың иштинге баргаш, чоорту кан дамчыыр. Оон ам шынган эъттерге бичии мыйлангы ышкаш ак чүүлдер тывтыр. Оон иштинге маңгыс курттарның тыптып келгени, өскээр чугаалаарга, олар мында уялап алганы ол. Ук курттар соокка шыдамык. 10-15 градус соой бээрге, ам өлүр. Назыны база кыска, бүдүн чартык ай дургузунда дириг чорур.

Хаванның эъдин азы чаан эжидир дузааргa, оон 14 хире хонгаш, курттар өлүр. Кижи оон канчап аарый бээрил дээрге, финнозтан аарыг малдың эки быжылбаан эъдин чииринден мындыг. Ынчангаш ол аарыгдан камгаланыр дизе, хамыктың мурнунда арыг-силиг болур херек. Арыгланыр бажыңнарже хаванны база өске-даа малды чоокшулатпас. Чүгле малды эвес, харын ытты база аңаа чагдатпас херек. Кодан бүрүзүнге арыгланыр бажыңнарлыг болуру эргежок чугула. Хаваннарны кайы хамаанчок сула салып одарлатпас. Олар арыг, курган кажаа-хораага турар ужурлуг. А ол-ла чүве малчыннарны, хаван азраакчыларын финнозтан аарый бербезин дээш эмчилер үргүлчү шинчип турар.

Финнозтан аараан хаваннарның эъдин чиир-чивезин оон кайы хире аараанындан хамааржыр. Бир эвес ветеринар-санитария экспертизазы (шинчилгези) мындыг эътти ажырбас дей шинчилеп көрген болза, мындыг эътти чип болур, чүгле ыяк хайындырар. Черле ынчаш, малды өлүргеш, ооң бажын, өпе-баарын мал эмчилеринге шинчидип алыры чугула.

Бир эвес хаван эъдиниң дөртен хире дөрбелчин сантиметринге 4-5 хире ак ойбаннар чоруур болза, мындыг эътти чивес, узутап кааптар, а чаан чүгле дузап алганының соонда, элээн үе эрткенде чип болур.

Диригге садып алган хаваннарны чемге херегдээрде мал эмчизин ынап-ла шинчип көөр ужурлуг.

Каттышкан рейд

ӨСКЕРЛИИШКИННЕР БАР-ДАА БОЛЗА...

Үениң эртериниң дүргени кайгамчык. Бедаарга, чоокта чаа Кызыл районнуң культура одагларының кышка белеткелин хынааш, четпестерни илередип турган ышкаш бис. А ам оон бээр бир чыл эрткен, культура бажыңнарының келир кышка белеткелин кынар үе база катап келген. Бо удаада каттышкан рейд бригадазының кежигүннери эрткен чылын бо үеде районнуң культура албан черлеринден кылган рейдизиниң изи-биле хыналданы катап чорудкан.

Эрткен чылын хыналданыс Сукпак, Шамбалыг, Кур-Чер суурдарының болгаш районнуң «Мир» культура бажыңнарындан эң берге байдалдыг Шамбалыгныы болган. Ынчангаш хыналдавысты баштай-ла оон эгелээрин шиитпирледенис. Культура бажыңының даштын эрткен чылдыгындан-даа көрүш чок — культура одаа дээр шинчи чок-тур. Оон даштында каш чыл бергеспаар бүдээн, кок доозуу чиир калган, эскан чангыс-ла клубтының доозуу хоорлуп турар, черлал сам. Бывазы шуут хоигнырэл. 150 олуттуг көрүкчүлер залында совхоз эрткен чылын 7800 рубль-биле сандайлары сатыпкаш, салган. Ынчалза-даа оларның дыка хөйүн ора казап, үреп каан.

Культура бажыңын 1980 чылда ажыглалга киирген ден бээр мында шоолтуг-ла септелге чорутпааны илден. Сценаның шалазының мештары [illegible] эвес, харын подуу ойлуттуп калган, чээзи саныыг [illegible] постери [illegible] дузулуп турар. Эки өг [illegible] шала чуур [illegible] ары. Залдың [illegible] «Совхозтуң тургузукчулары», «Күш-ажылдың хоочуннары», «Күш-ажылдың мурнакчылары», «Херээженнер [illegible]», «Суурнуң сайзыралы» деп чуруктарлыг стендилерни аскан болгаш суурнуң аныяктарының спортту чедишкиннерин көргүскен [illegible] бижиктерин, кубоктарны делгээн. Ынчалза-даа ол стендилерни көөрге, аңаа-ла карак чаап каан кылдыр сагындырар. Чүге дээрге бижиттингени, кааслалдыг кеску, чараш эвес. Оон уламындан кижи оларның утказы-биле таныжып, бижин [illegible] берге. Кедээ Совет күүскомунуң даргазы А. Х. Монгуштан септелгени саадалып турарының чылдагааны айтырдывыс.

— Септелгеже ам-даа кирбээн, амдызында ыштыкш одалга системазын доозуп-биле солуп алган бис. Септелгени чорудар кижилер-биле керээни чарган. Олар бо хүннерде келгеш септелгени эгелээр улус. Доозулаар, чугайлаар ажылдарны кылыр. Культура бажыңының дериглеңе кааслалгазының багайы шын. Районнуң чурулга мастерскаязындан чурукчулар кээп каасаар болган, оларны манап турар бис. Кадрлар-биле четпестерни берге айтырывыс [illegible] Культура институдунда болгаш училищеде ийи кижи өөренип турар. Бирээзи келир чылын доозуп кээр—деп харыылады.

Оон мурнунда-даа хынаа чорувуста, ам бо чорувустада Культура бажыңының директору М. Б. Ондар совхозтуң экономиктиг байдалы ышкаш болгаш, септелге-даа, чүнү-даа кылырга акша-херекки-биле дузалап шыдавайн баарын чугаалап турду. Бо чылын харын Культура бажыңының септелгезинге Агропромнуң профэвилел обкомундан 30 муң рубль андыглаан. Ам ол түнү четче, ажыктыг ажыглаары негеттинир турар.

Кожазында Кур-Чер суурнуң Культура бажыңынга кээривиске, байдал сыр өске, даштыныңда арыг-силиг, кааслалгазы көрүштүг, утка-шынарлыг. Ооң техниктиг ажылдакчызы Елена Ооржак фойениң шалазын чуп тур. Ол мында 18 чыл ажылдап турар. Культура одааның кезээде арыг-силиг турарынга хоочун ажылчыныың улуг үлүг дээрзи билдингир.

Бо Культура бажыңы республикада эки ажылдыг черлерниң бирээзи. Ооң ажылын Минусинскиниң культура-чырыдыышкын училищезин доозкан Мара Мунуевна Чигжит хөй чылдарда удуртуп келген, уран чүүл удуртукчузу Валентина Доржуевна Ондар база-ла тускай эртемниг. Олар чурттакчы чонуң сонуургалын өөренип көрүп, оларның күзелдери-биле культура-чырыдыышкын ажылдарын чорудуп турар. Культура бажыңының материалдыг баазазы эки. Ол бүгү совхозтуң дирекциязы, партия, профэвилел, комсомол комитеттери, кедээ Совет чогуур кичээнгейни салып турарының херечизи. Мара Мунуевна бо чылын улуг септелге кылбас, а үүрмек септелгени сентябрь эгезинде кылып аар деп турарын чугаалады.

Сукпак кедээ Культура бажыңы эрткен хыналданың түңнели-биле шүгүмчүлеткен турган. Ынчап ооң даштыдаа чаагайжыттынмаан, директору-даа, уран чүүл удуртукчузу-даа чок, чүгле киномеханиктер чонга кино көргүзүп турар болган. Ам баарывыска, Культура бажыңы шоочалыг, даштындан көөрге, септелге чорупла турар хире. Үстүнде турар сонгаларын түүйбү-биле дуй салып турар. Даштын кызыл өңнүг чугай-биле чугайлап каан. Мурнуу талазында эрткен чылын куруг турган палисадниктерде ыяштар олуртуулап каан. Совхозтуң профэвилел комитединиң даргазы Михаил Чадалаевич Сарыгларга келген херээвис дугайын чугааладывыс. Бистиң айтырыгларывыска ол мынчаар харыылады.

— Культура бажыңының директорунда тур када ажылдап турар кижи бар. Ол сиген шөлүнче шефтеп чорупкан. Ам биске директорлап, чаа институт дооскан тускай эртемниг кижи келир деп тур, а уран чүүл удуртукчузу ам-даа чок. Шалыны ээзиш дээш кижилер ызыртынмас боор-дур. Культура бажыңының фойезин эде кылгаш, иштин чаа дериглер-биле чараштыр кааслааш, чаа музыка херекселдерни база садып алдывыс. Июньдан эгелеп аныяктар мында ойнап, таныжып, темалыг кежээлерни организастап турар.

Культура бажыңының септелгези ам колдуунда доостуң тур. Одалга системазының бир котёлун солааш, батареяларны эде кылдывыс. Септелгеге үндүрген акшавыстың 23 муңун чаа аныяктар кафезин кылып доозарынга үндүрдүвүс. Үстүнде сонгаларны дуглап турар ужурувус болза, аңаа кааслалга кылгаш, бажыңның даштыкы байдалын ниитизи-биле эде кылыр, чаартыр деп турарывыс ол. Аңаа азар кааcталгалар белен бар.

Районнуң «Мир» Культура бажыңынга чеде бээривиске, септелге чорупп турар болду. Дискжокей Костя Малышев бодунуң өрээлин доозулап тур. Ол: «Кабинеттеривисти боттарывыс септеп ап турар бис»—деп чугаалады. Коридорларны септээр тускай бригаданы тургускан. Котельнаяда кышка белеткел ажылдарын майда кылып алган болду. Ынчангаш Культура бажыңы келир кышка айыттынган хуусаазында белеткенип алтар деп идегел боор.

Рейдивистиң түңнели-биле райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи Л. Н. Григорьева-биле чугаалаштывыс.

— Бо чылын капитал септелгени чүгле Шамбалыг кедээ Культура бажыңынга, а арткаңнарынга агар септелгени кылырын шиитпирлээн бис. Шамбалыгныйы үезинде чорударынга ажылчын күш чедишпези шаптыктап тур. Курчержилер сентябрьда септээр бис дээн болза, ынчан ыяап кылып аарлар. Оларга бүзүрээн боор улус. Районнуң культура албан черлеринге 80 тонна хөмүрну дужурер. Чамдык черлер ам сөөртүп ап турар. Келир кышка белеткелди үезинде доозарын кызып турар бис.

Эгезинде бижээнивис ышкаш, үениң эртери дүргэн болгай. А районда культура бажыңнарының кышка белеткели таваардыр. Ынчангаш хамаарылгалыг организацияларның, албан черлериниң ажылдакчылары септелгени өй-шаанда, бедик шынарлыг доозар дээш күжениишкиннерин ажылдаары негеттинип турар.

Лидия ОНДАР,
(Тыва радионуң корр.).
Лариса МОНГУШ,
(«Шынның» корр.).

КООПЕРАТИВТЕР: оларның ачы-дузазы

«...Аъш-чемниң эки шынарлыг продуктулары-биле кижилерниң херегцелдерин хандырары, чогуур ассортиментилиг болгаш эки шынарлыг херегцел бараанынарны болгаш ачы-дуза чедирилгези-биле рынокту долдурары онза чугула...» деп, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязынга илеткелинге эш М. С. Горбачев айыткан. Шынап-ла, улустуң херегцел бараанынарын бүдүрерин болгаш ачы-дуза чедирерин хөгжүдеринин Комплекстиг программазы-даа олче угланганын билир бис. Ынчангаш күрүне чоннуң херегцелдерин хандырарының база ачы-дуза чедирерининң янзы-бүрү хевирлерин хөгжүдеринге бүгү-ле аргаларны кылып турар. Хуузунда күш-ажылчы ажыл-чорудулганы чурумчударын кичээнгейлиг көрүп эгелээн. Кооператив болгаш хууда күш-ажыл чорудулгазын хөгжүдеринге делгем аргалар амгы үелерде ажыттынганын чон билир. Ол эки орук.

Бо чылдың июль 1-деп эгелеп бистиң республикага 88 кооператив даңзылаттынган. Оларның 67-зи ажылдап турар. Оларның 15-и чурттакчыларга амыдырал хандырылганың ачы-дузазын көргүскен, а 21-и чонга херегцел бараанынарын бүдүрүп турар. Ниитизиниң чемнениилге черлеринге хамааржыр 19 кооператив бар. Чоннуң хостуг шагын чеп эрттирер хемчеглерже угланган болгаш тудуг ажылында 14 хевириниң ындыг кооперативи хаара туттунган. Бо бүгү кооперативтерде ажылдап турарларының саны — 521 кижи. Олардан чүгле кооперативте ажылдап турарлар 287 кижи, а кол ажылын кылбышаан, нежээки үелерде дакпырлап ажылдап турарларының саны 144 кижи. Күш-ажыл керээзи-биле 90 кижи ажылда хаара туттунган. Оларның 19-у пенсионер, бажың ээлери — 4, 9-у студент болгаш өскелери күш-ажыл кылып шыдаар назы-харлыг кижилер болур.

Кооперативтерни бажың-балгат-биле хандырары чугула айтырыгларның бирээзи. Ынчангаш 55 кооперативти бажың-биле хандырган. Оларның дөртүн хөлезилээн. Бир бажыңны халаска ажыглаар кылдыр берген база бирээнин кооперативтиң хууда хөреңгизи-биле төлээр кылдыр, дөрт хире бажыңны банк чээлизи-биле берген, 7 кижи хуу бажыңында. Кооперативтер чонга элээн каш муң рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Кызыл хоорайда тургустунган кооперативтер боттары уставтыг. Уставты улус депутаттарының хоорай Советиниң күүсекчи комитединде бүрүткээн, бир хоолгазы ында. Кооперативтерниң чижек уставын оон кежигүннериниң ниити хуралынга хүлээп ап турар.

Хоорайда тургустунган кооперативтер чоннуң херегцел бараанынарын кылыр кылдыр тускайжыттынган. Олар янзы-бүрү телевизорлиг ачы-дузаны база чедирип турар. Ниитизиниң чемненилге черлеринге аъш-чемнерни бүдүрүп келгеннер. «Азия» кооператив модалыг хептерни, культура бажыңнарының национал костюмнерин даарап турар. Ол ышкаш дыштанылга кежээлерин, дискотекаларны эрттирип келгеннер. Нарын эт-херекселдер септээринге «Ермак» кооператив тускайжыттынган. Ниитизиниң чемнениилге черлеринге «Мерген», «Енисей», «Лаваш» кооперативтер немешкен.

Бо чылдың июльдан бээр республикада хууда күш-ажыл чорудулгалыг 372 кижи бүрүткеткен. Оларның 68 хуузу патентилиг, 32 хуузунда бүрүткээн шынзылга бар. Олардан хеп-сып, идиктер бөрттер даараарлар 13 хуу чедип турар. Аргаан кылыгаар бүдүрерлер 7 хуу, ыяштан, саазындан кылыгаар кылырлар 10 хуу, чурук тырттырарлар 6 хуу, хамаатыларны чиик машиналар-биле хандырып турарлары 33 хуузу.

Организацияларда, бүдүрүлгелерде тургустунган кооперативтерниң хууда күш-ажыл чорудулгалыг улустарның ажылының үре-түңнелдин ол черлерниң доктаамал хайгааралындан кол хамааржыр. Ынчалзажок оларга бердинген хүлээлгелер болгаш кооперативтер контрольдаар ажылдар боттанмайн келгенин таарымча чок. Оон-биле чергелештир кооператив шимчээшкининде хууда күш-ажыл чорудулгазының хөгжүлдезинде тодаргай бергедээшкиннер болгаш четпес талалар бар. Оларның ажылының хөгжүвейн турарының кол-ла чылдагааны — организацияларының, бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының материалдар болгаш өске-даа чугула чүүлдер-биле доктаамал хандырбайн турары болур. Чиг эт, тудуг материалдары, кооперативтерниң дерилгези дээш республикадан дашкаар чоруур ужурга таваржып турар.

Мурнунда тургустунган кооперативтерниң чамдыктары тарай бергилээн таварылга база бар. Бо чылын Кызыл хоорайның беш кооперативи ажылдавайн барган. Оларның дүшкенининң кол-ла чылдагааны — кезек када ажылдаан боол көзүлген, акша сүргеп кижилер болган. Бо чаа ажылдашке бот-идепкейжилер, ак сеткилдиг кижилер киреринден аңгыда, чогум-на ол ажылдашты ханы угаан билбес, анаа-ла каржар-оптуг арга-биле акша тып алыксаарлар база бар. Кызыл хоорайның эът комбинадынга «Шайлаарак» кооператив ажылдавайн барган. Оон даргазы С. К. Сат ажылынга ак сеткилдиг эвес кижи болган. Ол кооперативке кирген акшаны болгаш банкыдан чээлиге алган акшаны алгаш, чиде берген.

Хоорайның сан-хөө килдизиниң болгаш санэпидстанцияның ажылдакчыларының каттышкан рейдизи патент-даа, шынзылга-даа чок хамаатылар шашлыктар, идиктер садып турганын илереткен. Чамдык билдинмес кижилер петрушка-биле кады хеп будуур будук база садыглап турган таварылга бар. Бо бүгү чемге хоранныншкын болдуруп болур.

Республикада кооперативтер ам-даа кошкак сайзырап турар. Бо хүннерде Өвүр, Моңгүн-Тайга, Эрзин, Бай-Тайга райоңнарда чаңгыс-даа кооператив организастаттынмаан.

Михаил ТЫРТЫК-ООЛ,
Тыва АССР-ниң Сан-хөө министерствозунуң үндүрүг талазы-биле кол ревизор-инспектору.

ЧАА ПРОФИЛАКТОРИЙ

Тес-Хем районда Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз бүдүрүлгениң ажылчыннарының болгаш албан-хаакчыларының дыштанылгазын чептиг организастаар, социал айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлээр дээш чамдык хемчеглерни боттандырып чорудуп турар. Оон тодаргай чижээнге Эрзин районнуң Бай-Хөлге бир сезонда 32 кижи дыштаныр профилакторийни туткаш, чоокта чаа ажытканы болур.

Совхозтуң прорабы Тимур Седип-оолдуң удуртулгазы-биле аныяк тудугжулар Виктор Артына, Ким-оол Араажы болгаш өскелер-даа профилакторийни тударынга шалыпкын ажылдап, чогуур үезинде шынарлыг күүсеткени ажыдыышкынга демдеглеп, шаңнадааны тывыскан.

Профилакторий 3 сезонда ажылдаар. Сезон бүрүзүнде совхозтуң эң мурнакчы ажылчыннарынга 2-2 халас путёвканы бээрин дирекция, профком шиитпирлээн. Баштайгы дыштанымкчылар: мурнакчы хойжу Ч. Чагар-оол, бригадир В. Меңге болгаш өске-даа янзы-бүрү профессияның ажылдакчылары болган. Дыштанылга бажыңын тударынга, дериирнге совхоз 45 муң рубльдан чарыгдаан. Хандырылга болгаш дериишкин хөлчок эки.

Биче-оол ДОЮНДУП.

АРЖААНДА АРТЕЛЬ

Кара-Суг аржаанының тывылганының төөгүзүнге хамааржыр мындыг дамчыыр чугаа бар. Шаанда Ак-Туругнуң Кара-Суг деп черге бир кижи чурттап чораан. Одар-белчиири эки чер боорга, анаа турлагжып алган. Бир-ле катап ол кижиниң кадайы аарый берген. Эм-дом-биле эмнеп-даа чадап каан мындыг. Аалдың ээзи эр кижи хоюн дозуп чораан, дагда ханы чоога иштинден үнүп чыдар бичии кара сугну эскерип каан, ону амзап ижип көөрге, анаа суг ышкаш эвес, амданы арай өске хире болган. Оон бажының иштинге бодал кире хонуп келген: «Чүвени канчап билир, бо чоп чиктиг амданныг суг боор? Аржаан суг эвес ирги бе? Эм-дом-даа бооруп канчап билир, моон узуп алгаш, кадайга ижиртир-дир...» Оон соонда демги чоогадан үнүп чыдар сугну алгаш, аарыг кижиге ижиртип эгелээн. Элээн болганда аарыг кижи сегий берген мындыг. Ынчап улам-на сорук кирген кижи кадайын кадыгжып алгаш, демги аржаан сугга чуңдуруп, шорга кылгаш, каксып турар апарган. Удатпаанда-ла аарыг кижи сегип, адак сеелүнде харын-даа кац-кадык кылдыр экирээн. Кара-Сугда аржаан суг бар деп чугаа шак ынчаар тыптып келген. Дамчыыр чугаа тарап нептерезе-нептерезе, чүгле ол чоок кавызы болгаш Улуг-Хем районга эвес, харын бүгү республикага дыргын апарган.

Кара-Сугнуң родонуг аржаан суунга улус эмненип, ону шингээдип ап эгелээнден бээр ам чаа-ла чээрби чыл ажып турар. Ынчалзажок чоннуң чогааткан мындыг ырызы безин бо-ла чаңгыланып турар апарган:

Хаямаралап чаап турар
Каас-чараш Кара-Сугну,
Каксып аарга сегий-ле бээр
Кайгамчыктыг аржаан
сугну...

Родонуг аржаанга эмнеп болур бүгү-ле аарыглар: чүректиң ишемиктиг аарыы, чаа эгелеп чоруур гипертониялыг аарыг, чүстериниң янзы-бүрү аарыглары болгаш өске-даа хөй янзы аарыгларны Кара-Суг аржаанынга эмнеп экиртип болур.

Ажыктыг аржаан сугда амгы байдал кандыгыл? Ону болур-чогууру-биле шингээдип алыры чүгле чаа эгелээн деп болур. Мурнунда эрткен чээрби ажыг чылдарның дургузунда анаа чаңгыс өрген-даа кадап көрбээн. Келген кижилер боттарының болдунар аргазы-биле «дүмчүүн боралаңып» эмненип турган. Үнелиг аржаан сугну шак ынчаар «черлик ёзу-биле» ажыглаар чорук долгандыр турар бойдуска багай салдарны чедирип турганы чугаа чок.

Кара-Суг аржаанының ажыглалын шингээдилгезин, анаа эмненип келген кижилерниң хандырылгазын харыылаар тускай кооперативти улус депутаттарының Ак-Туруг кодээ Советиниң шиитпири ёзугаар бо чылын организастап тургускан. Баштайгы базымнар кылдынган. Чаңгыс өрген безин чок черге бажыңны тудуп тургускан. Аржаанга эмнеп-биле келген 20 кижиниң чурттаар орун-дөжээ ол бажыңда салдынган. Столовая база ажылдап турар. Бир кижи 30 рубль төлеп каар болза, ону чеди хонук дургузунда орун-дөжек болгаш аъш-чем-биле бүрүн хандырар. Оон боду чүгле аржаанга кирип алырынга сагыш салыр ол-ла. Шак ындыг хандырылга дыка таарымчалыг болуп турар.

Аржаанга кирериниң корум-чурумун база кооператив экижиткен. Эр болгаш херээжен кижилерниң аржаанга кирериниң шактарын тодарадып бижээш, көскү черде чарлап аскан. Улустуң чурттап турар черлериниң чанында шеверленир черин база тургускулаан. Херегцээн кижилер орун-дөжек херекселин, ойнаар чүүлдерин хөлезилеп ап болурунун боддунар аргазы бар апарган. Аъш-чем чок келген азы хүнезинни төнген кижилер столоваядан чемненип, аржаанга эмненип болур. Хостуг, дыштаныр шактарда аржааннаан кижилер хол бөмбүүн, шыдыраны база өске-даа ойнаарлы ойнап турар. Спорт шөлчүгежин кылган. Аржааннаан улусту аъш-чем-биле хандырар дээш, автомагазин ийи-бир хонгаш, бо-ла чедип кээр. Чаа быжырган эки шынарлыг хлеб, янзы-бүрү макарон кылыглары, ак-саржаг, консервалаан эът дээш. Кызылга безин көзүлбес аъш-чем продуктуларын анаа эккеп садыглап турар. Оон эртерге аржааннаан улус Ак-Туруг суурнуң бодунга баарга, ында база-ла оларның херегцээн бүгү чүүлдери, чаа эъттен эгелээш бүрүн бар.

Моон ап көөрге, аржаанныларның хандырылгазы мурнукузундан каш катап экижээни илдең-дир. Ынчалзажок бо чугула херекке чаа-ла баштайгы базым кылдынып турар чүве болганда, четпестер чок деп болбас. Дараазында чүүлдерни кооператорлар боттарының кичээнгейинге алыр болза чогуур. Аржаанга кирериниң үези кидин түлүк болуп турда, ам ында чүгле майгын саны безин чүс ажып турар. Аржааннап келген хөй чонга эмчиниң шиичилгези, практиктиг сүме, дузазы кончуг херек болуп турар. Ол хиреде ында дежурный эмчи чок.

— Манаа эмчи тургузарын совхозтан аазаан чүве, ынчалзажок ол аазаашкын ам-даа арай бүтпейн тур — деп, аржаанда хандырылга кооперативиниң даргазы Кара-оол Назытыевич Доспак чугаалап турар. — Эмчини черле келдирерин кызыдар бис.

Эмчи чок болган ужурунда, аржааннап келген кижилер дужа-келбиже-ле аржаанга кактырып хүн дургузунда мырынай 7—8 чедир эштип турар. Чамдык кижилер ындыг янзы харын-даа кадыын үреп турар чадавас. Ону чайладыр төлээде, эмчиниң консультациязы мырынай эргежок чугула. Ам аржаанга кандыг-даа аарыг кижилер кайы хамаанчок кирип турар. Кижи анаа болап көөрге, ол база шын эвес болгу дег. Аржаан чамдык аарыгларга таарышпас боол чадавас.

Аржааны моон соңгаар арыг-шевер болдурар, анаа янзы-бүрү дериишкиннер (шоргалар салыр, шеверленир черлер тудар, ойнаар шөлдер кылыр дээш, оон-даа өске) кылыры-биле, азы чаңгыс сөс-биле чутаалаарга, чаагайжызынга кылыр дээш, аржаанга келген улустуң чүгле майгын бүрүзүнден үш рубль тыртарын кодээ Совет күүскомунуң шиитпири-биле чурумчуткан. Ол черле чүүлдүг хемчег болбайн аан. Ынчалзажок чамдык кижилерниң анаа удурланып турары шын эвес. Күрүнениң черин ажыглааны дээш, хире-шаа-биле төлээр ужурлуг.

Аржаанга киреринден арткан хостуг шактарында кежээлерде эмненип келген кижилер анаа чалгаарап олурбас. Оларга бараан болур турум кинону база ында тургускан. Кежээ ийи катап кино көрүп болур.

Оон ынай база бир четпес чүве болза, ыяш ажыл-агыйының аржааннаан улуска оттулар ыяш садарын аазааш, ону амга чедир боттандырбайн турары болур. Чүгле оттулар ыяшты эвес, харын майгын тигеринге херек чиигe ыяштарны, орун-дөжек азар ооргалар кылыр ыяштарны эккеп садар кылдыр организастаары эргежок чугула.

Кадыкшылганың одаа болур бо аржааны ажыглаары келир чылын улам-на экижинир дээрзинге бүзүрээр апаар. Ында хандырылга кооперативи дыка хөй чүүлдерни кылырын планнап турар. Ону амыдырал кырынга боттандырарынга чүгле совхозтуң, кодээ Советтиң талазындан эвес, харын-даа республиканың хамаарышкан органнарының, ылангыя Кадык камгалал министерствозунуң, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң, Респотребсоюзтуң кичээнгейи, сагыш салышкыны, боттуг дузазы херек апаары чугаажок. Ылангыя аржаанче электри шугумун кирери кончуг чугула айтырыг болуп турар. Манаа Тыва коммунэнергонуң дузазы негеттинип турар.

Куулар АРАКЧАА,
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга үр чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенинин демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаары болза:

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНДАН

Анарат Долгар Сарыг-Довгаковна — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.
Иргит Ыймаан-оол Чыманович — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылга айыыл чок чорук талазы-биле инженери.
Дембирел Кужүгет Серотовна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи.
Күскүлүк Багай-оол Хертекович — «Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы.
Таргын Ачыймаа Салчаковна — районнуң төп библиотеказының методизи.
Хертек Балан-оол Сүге-Маадырович — «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны.
Хертек Бак-Көк Дардашовна — «Мурнакчы» совхозтуң ажылчыны.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Донгак Валентина Донгаажаповна — «Шекпээр» совхозтуң столовязының повары.
Евдокимова Валентина Михайловна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың фабриказының оператору.
Ермаков Сергей Логинович — «Тыва даг-дугу» комбинаттың фабриказының столяры.
Канзан Биче-кыс Сундуевна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың фабриказының үүрмектеп-сорттаар механизмнер машинизи.
Конкина Валентина Матвеевна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың фабриказының ажылчыны.
Куулар Даваа Сендиевич — «Шекпээр» совхозтуң чолаачызы.
Ликчар Михаил Докпар-оолович — «Хемчиктиң сылдызы» солунунуң бухгалтери.
Монгуш Биче-оол Чамыянович — «Шекпээр» совхозтуң ажылчыны.
Очур-оол Кара-Уруг Иргитовна — районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.
Салчак Алдын-оол Чимит-Доржуевич — «Барыын-Хемчик» АКМК-ның чолаачызы.
Салчак Екатерина Дембейевна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың фабриказының үүрмектеп-сорттаар механизмнер машинизи.
Сарыглар Дыгва Хертековна — райкүүскомунуң ИХК-ның таңныыл салбырының ажылчыны.
Сенгелова Ачыймаа Чимитооловна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың төп бүдүрүлге лабораториязының хыналда аппарадының ажылчыны.
Степченкова Валентина Леонидовна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың фабриказының регулировщиги.
Харченко Тамара Петровна — «Кызыл-Мажалык» септелге-техниктиг бүдүрүлгениң (химизация отряды-биле кады) улуг экономизи.
Херел Сыргай-оол Кужугетович — «Тыва даг-дугу» комбинаттың фабриказында чудурукчу.
Чигир-оол Мамак Ламаевна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың төп бүдүрүлге лабораториязының хыналда аппарадының ажылчыны.
Ынаалай Раиса Хертековна — «Тыва даг-дугу» комбинаттың техниктиг хыналда килдизиниң контролёру.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Борисова Екатерина Федоровна — «Универмаг» магазиниң садыгжызы.
Володина Александра Федоровна — Чадаананың арга-арыг ажыл-агыйының кол бухгалтери.
Донгак Борбакай Бадыштаевич — Чадаананың арга-арыг ажыл-агыйының ажылчыны.
Донгак Александра Докуроловна — Чадаананың № 3 ортумак школазының башкызы.
Князева Валентина Васильевна — «Универмаг» магазиниң килдис эргелекчизи.
Куулар Мария Кечил-ооловна — Хайыракан ортумак школазының чанында интернаттың няназы.
Монгуш Азырганчыг Монгушовна — районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.
Монгуш Мойнак-Кара Ковзаевна — Хайыракан ортумак школазының башкызы.
Монгуш Саида Дартамовна — районнуң төп эмнелгезиниң эмчи сестразы.
Монгуш Сегбе Чанзановна — Чадаананың № 3 ортумак школазының башкызы.
Ондар Чолдак Халар-ооловна — Чадаананың № 3 ортумак школазының башкызы.
Сат Чысыммаа Дадар-ооловна — Күрстрах инспекциязының кол бухгалтери.
Севен Дарыш Чымбаевна — Чадаананың № 3 ортумак школазының башкызы.
Сушкова Фаина Степановна — Чадаананың арга-арыг ажыл-агыйының инженери.
Чебокинов Дмитрий Егорович — Чадаананың арга-арыг ажыл-агыйының ажылчыны.
Шо-у-ха Ханды-Кара Чизан-Сановна — районнуң төп эмнелгезиниң санитарказы.

КАА-ХЕМ РАЙОНДАН

Бжитских Зинаида Алексеевна — районнуң статистика килдизиниң начальниги.

БИЙ-ХЕМ РАЙОНДАН

Гилев Виктор Дмитриевич — чолаачы.
Кудря Екатерина Тимофеевна — эмчи сестразы.
Степанова Нина Павловна — дезинфектор.

СҮТ-ХӨЛ РАЙОНДАН

Куулар Дадарыкпай Санчат-ооловна — Баян-Тала ортумак школазының кижизидикчи башкызы.
Куулар Сандык Оолакаевич — Баян-Тала ортумак школазының таңныылы.
Монгуш Бак-оол Сандыкович — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң слесары.
Монгуш Доржу Сазыг-оолович — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң МТМ эргелекчизи.
Монгуш Херел Лопсановна — районнуң төп эмнелгезиниң ажылчыны.
Ондар Анна Хаяшаковна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң социал хандырылга килдизиниң инспектору.
Ондар Догус Сарыг-ооловна — районнуң төп эмнелгезиниң диспетчери.
Ондар Кокур Дываевна — «Ишкин» совхозтуң ажылчыны.
Ондар Сутор Кок-ооловна — Ишкин суурда кодээ Культура бажыңының техажылчыны.
Ондар Чула Содунамовна — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң ажылчыны.
Ондар Чумак Оюнович — районнуң төп эмнелгезиниң таңныылы.
Оржак Брана Кыспай-ооловна — «Ишкин» совхозтуң ажылчыны.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Артна Уйнук Сенгиловна — Чаа-Хөл эмнелгезиниң санитарказы.
Гусаков Василий Харитонович — «Найырал» совхозтуң ясли-садының склад эргелекчизи.
Дулуш Тагерик Дамдакович — «Найырал» совхозтуң малчыны.
Кендем Анастасия Досовна — «Найырал» совхозтуң ажылчыны.
Коновалова Мария Прокопьевна — районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниң кладовщиги.
Мартыгыр Кызыл Шыраповна — Чаа-Хөл эмнелгезиниң эмчи сестразы.
Оржак Зинаида Дулушовна — Шагаан-Арыг ортумак школазының директорунуң өөредилге - кижизидилге ажыл талазы-биле оралакчызы.
Савченко Надежда Николаевна — Чаа-Хөл эмнелгезиниң эмчи сестразы.
Сертин Хүрең Дулушовна — «Найырал» совхозтуң ясли-сад эргелекчизи.
Старченко Александра Федоровна — Шагаан-Арыг ортумак школазының башкызы.
Тангыт-оол Уйнук Тюлюшевна — Шагаан-Арыг ортумак школазының башкызы.
Томилина Зинаида Кимовна — Шагаан-Арыг ортумак школазының чанында интернаттың кижизидикчи башкызы.
Чичулин Николай Андреевич — Шагаан-Арыгның орук септелге-тудуг участогунуң бульдозеризи.
Шатаева Зоя Филофеевна — районнуң чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелиниң техниги.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай,
1988 чылдың июль 27.

СҮТ КУХНЯЗЫ

Чаш уругну азырап өстүреринге сүт кухнязының ачы-дузазын нелер, бистер, улуг өөрүшку, сеткил ханымышкын-биле ажыглап турар бис. Бистиң Арыг-Үзүү суурга ындыг кухня ажыттынарын четтикпейн манап турдувус. Удаваанда күзел бүткен. Амгы үеде совхозтуң девискээринде турар салбырлар Арыскан, Ишткин-Хем болгаш бо Арыг-Үзүүнүң сезен бичии чаштары 1-ден 3 харга чедир немелде чемни уруглар кухнязындан ап турарлар.

Зоя СОЛДУП.
Улуг-Хем район.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ПРАГА

Социалистиг чурттарның хөй кезиинде боттанып эгелээн эде тургустунуушкун оларның аразында экономиктиг харылзааларны ханылададырынга, кады ажылдажылганы хөгжүдеринге делгем перспективаларны ажыдып турар. Ол дугайын ССРЭ биле Чехословакияның аразында чыл келген тудум калбарып орар бүгү талалыг кады ажылдажылгадан көрүп болур деп, ЧКП ТК-ның секретары Йозеф Лепарта «Господаржске новины» солунга берген интервьюзунга демдеглээн.

Ындыг болзажок, амгы үеде эртем-техниктиг депшилгени тодарадып турар электроника, чиге шын машина тудуушкуну, шынар химиязы, биотехнология дээн ышкаш адырларга кады ажылдажылганы, эртем-шинчилел ажылдарын колдадыр болза эки деп, ол чугаалаан. Социалистиг чурттарның аразында бараан өртектеринге, саарылга единицазы болур акшага хамааржыр тодаргай дугуржулганы үе-үелеп кылып турары кончуг чугула апарган.

ХАНОЙ

Вьетнамның чиик үлетпүрүнде үүрмек ажыл-агыйлар болгаш бүдүрүлгелер колдап турар. Чижээлээрге, пөс-тааны үлетпүрүнде кооперативтиг болгаш өг-бүле бүдүрүлгелери кончуг хөй.

Пөс аймаа аргыыр бичии станоктарны база-ла хөйү-биле чуртта кылып турар. Ындыг дериг-херекселдерни күрүне болгаш хуу ажылдыг бүдүрүлгелер кылып турар. Оон ачызында үүрмек болгаш өг-бүле коллективтерниң күш-ажылының бүдүрүкчүлүү улгадып, оларның кылып турар продукциязының шынары экижип турар. Төп Вьетнамның Дананга хоорайының бир бүдүрүлгези пөс аргыыр бичии станоктуң чаа хевирин делгелгеге чоокта чаа киирген. 200 ажыг станокту хууда бүдүрүлгелер доранаа садып апарган.

Өг-бүлелерниң болгаш кооперативтерниң аргыш кылган бараанынарының эдилели эки боол турарындан, улус ону хөйү-биле садып ап турар. Калбак херегцелдиң бараанынарынга чоннуң негелде-херегцелин эки хандырары-биле күрүне хууда бүдүрүлгени хөгжүдерин деткип турар.

БУДАПЕШТ

Венгрияның Сольнок хоорайында кодээ ажыл-агый машиналары бүдүрер завод бичии хемчээлдиг болгаш күштүг тракторларны массалыг-биле бүдүрүп эгелээн. 8-ден 15 аът чедир күштүг тракторларны кодээ ажыл-агый кооперативтеринге болгаш кижилерниң дузалал ажыл-агыйларынга ажыглаар кылдыр кылып турар.

Чаа хевириниң ындыг тракторларны чогаадып кылырынга Венгрияның, Чехословакияның болгаш Польшаның специалистери киришкен.

(СЭТА).

БАГДАД. (СЭТА). Иракның Кол шериг командылалының дыңнатканы болза, эрткен хоңгуктарда ирак самолёттар болгаш вертолёттар 222 дайынчы ужудуушкунну кылган. Фронт шугумун дургаар иран шериглерниң туруштарын ракеталар-биле соксаал чок боолаан.

Ынчаарга Иранның артиллериязы фронтунуң соңгу-барыын талазында турар Бималек дээр чурттакчылыг черни артиллерия-биле боолааш, он ажыг тайбың чурттакчыларны өлүрген деп, Иракның командылал черн Иранны буруудаткан.

НИКОСИЯ. (СЭТА). Ирна агентилелдин дыңнатканындан алырга, Мехран дээр чурттакчылыг суурнуң чоогунга ирак шериглер күштүг халдаашкынны кылган, ол халдаашкынынарны ойтур шапкан.

Ойтур шавыышкын үезинде ирак шериглер улуг чидириглиг болган. Оларны Иранның девискээринден 40 км ырадыр ойлаткан.

АФГАНИСТАНДА БАЙДАЛ

КАБУЛ. (СЭТА). Чуртта боол турар боо-чепсектиг демиселди соксадыр, национал эптежилге политиказын боттандырар дээш Афганистанның чазаа болдунар-ла аргаларны ажыглап турар. Чазактың политиказын чурттуң бодуун чону деткиир. Тайбың күш-ажылдыг болгаш амыдыралды хандырарын негеп турар. Моон мурнунда чылдарда даштыкы чурттарже дезе берген кижилер төрээн черлеринче хөй-биле ээп кээп турар.

Ындыг болзажок, чуртта кошкун амыдыралдыг, чыдын калган хөй төрел-бөлүк аймактарның аразында маргылдаалар болгаш контрреволюсчу бөлүктерниң чазакка удур демиселин соксавайн турар. Пакистанның девискээринде 4 миллион хире дезе берген афган чон бар. Олар тускай лагерьлерде берге байдалда чурттап турар. Оларның дедир ээп чанар дугайында дилээн Пакистанның эрге-чагыргазы янзы-бүрү чылдагааннар-биле хандырып бербейн, харын-даа ол чоннуң чамдыызын Афганистан Республиказынга удур демисежиринче ыдалаан турар.

СОҢГУЛДА КАМПАНИЯЗЫ

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). АКШ-тың демократтыг партиязының өмүнээзинден президентиниң кандидатуразынга депшиттирген Майкл Дукакис соңгулда кампаниязының үезинде амгы президент Рейганның администрациязын шүгүмчүлээрин күштеддирген.

Чоокта чаа Кентукки штаттың Луисвилле хоорайынга болган парлалга конференциязынга ол амгы үеде Ак бажыңда ажылдап турар албан-дужаалдыг кижилерниң хөй кезин хээли ап, байып турар деп буруудадышкынны кылган. Эрге-чагырганың үстүкү эшелонунда хээли алыр чорук кончуг нептерээн. Ылангыя Пентагонда ажылдап турар кижилерниң болганчок-ла хээли алгаш, шериг чагыын улуг концерннерге берип турганы дээш буруудаттырып турары ол дугайын херечилеп турар. Ындыг фактылар сөөлгү чылдарда парлалгаа хөй-биле чырыттынып турар деп, ол чугаалаан.

Журналистерниң бирээзи Дукакистен: «Пентагонга хамаарыштыр сөөлгү удаадагы болган чаргы-чааны дээш президент Рейганны буруудадып болур бе?» деп айтырарга, ол мындыг харыыны кылган: «Балык бажындан эгелеп чыдыыр».

БЕРГЕ АМЫДЫРАЛ

МЕХИКО. (СЭТА). Гватемаланың тараачыннар шимчээшкининиң удуртукчузу Ригоберта Менчу КНО-нуң тускай комиссиязының Женевага болур хуралынга баар деп турган, журналистерге мындыг медеглелди кылган: 1992 чылда Американы ажыткаынның 500 чыл юбилейи болур. Ынчангаш ол чылды делегей организациялары индей улустуң чылы кылдыр санаар ужурлуг.

Ригоберта Менчу кылган медеглелинге тодаргай тайылбырны берген. Төп Американың чурттарында индей улустуң байдалы амгы үеде-даа каш чүс чыл мурнунда турганындан өскерилге чок артып калган. Испан колонизаторларының эжелелиниң үезинде ол черлерге чурттап чораан улустарның бедик культуразы узуткаттынган. Өлүрттүн кырдырган чоннуң арткан кезии кулдар болган. Индей улустуң ындыг салым-чолу бо хүннерге чедир ургулчүлеп келген.

Гватемала, Гондурас, Сальвадор дээн ышкаш чурттарда индей улуска кандыг-даа эрге-шөлээни тывыспаан. Олар колдуунда хөлечиктеп азы диленип-колданып чурттап чоруурлар. Ол улустуң ажы-төлү дээди өөредилгеге черлери доозуп алыр эргези чок.

Бо бүгүнү өөренип көргеш, ол чылды индей улустуң чылы кылдыр санаарын, ол чоннуң салым-чолун бир янзы шиитпирлээрин тараачыннар шимчээшкининиң удуртукчузу сагындарып турар.

Чили — амгы үеде делегейде эң дерзии фашистиг эрге-чагырганың адаанда турар чурттарның бирээзи. Чурттуң бүгү девискээринде эрге-хоойлу чок, полицейжи террор тергиидеп турар. Хамаатыларның бүгү политиктиг болгаш социал эргелерин Пиночеттиң хунтазы хоруп каан.

Чилиниң депшилгелиг хөй ниитизи база патриотчу күштери фашистиг эрге-чагырганы удур сөөлгү чылдарда ажыы-биле демисежип, Пиночеттиң диктатуразынга удурланган политиктиг чыскаалдары болгаш демонстрацияларны организастап турар.

ЧУРУКТА: удурланыышкын чыскаалының киржикчилерин полицейжилерниң тудуп ап турары.

СЭТА-ның фотохроникасы.

Хову-Аксы дугайында бөлүк шүлүктер

1. ОРУК

Эртен эрте—чеди шакта,
Ээр-хавак ужун эрткеш,
Элегестиң эрнин ору
Эстедир хап чоктап ор мен.

Таңды-Уула бурун бажы
Талыгырда чайынаай-дыр.

Ша-даа четпээн, чиик кара
Шаттыг арты ажа дүшту.

Чоорту баткан кудургайга
Чолаачы эр база каапкан.
Кош даглар баарындан
Комбинат дээ харап келди.

2. ЦЕХКЕ ЧУГАА

Мээс черде бедик холчок
Меңги дег ак бажың мурну.
Орлан-шовааң, ээлдек чаңныг
Орус эш бо уткуй келди.

«Солун-оол» дээш холум
сундум.
«Соколов» деп харылаай-дыр.
Кадыр ийде өзек пекче
Кады базып үнүптүвүс.

Ховар, нарын дериг долдур
Хову ышкаш оран-саваа.
Амыдырал үнер дөзү —
Ажыл-иш шуут мында хайныр.

— Бүдүрүүге мурнакчызы
«Бүрбү уруу Чечек-тир, эш».
— «Экии, дуңмам!» «Экии!»—
деңкеш,
Эгелеп дег хүлүмзүрдү.

Оон кезек ыыт чок тура,
Оожум, топтуг тайылбырлады:
«Саңгыр оглу Дадар-оол деп
Салчак таныыр турдум ынар».

«Таан чажыт эвес болза,
Дадар-оол деп кайызы ол,
дом?
Таныш боорум канчап билир
Дарый байыр чедиргей мен».

«Шагда маңаа инженерлеп
Шаг-ла болган кужур чүве.
Ам бо хүнде найысылалда
Албан кылып чору ийин ол».

Чоннуң чаагай сеткилинде
Сомаланып арткан эшке
Изиг байыр дамчыдарын
Ишчи кыска аазааш, бардым.

3. ХОВУ-АКСЫ

Хову-Аксы ырак кудуу
Хорум ышкаш бизирт кестур.
Кудургайлап баткан чычаан
Куштан дүрген суурга чедер.

Эрги суурну — Хову-Аксын
Элегес хем ийи чарган.
Амыдырал ол-бо тала
Агым ышкаш хайым, шаңкыя.

Шаандакының шиичи, демдээ
Чавыт, борбак бажың ховар.
Шугум дег дорт кудумчулар
Шупту дески, асфальтылыг.

Чаа туткан бажың-балгат.
Чайнап чыраан сайылгааннар.
Ак-көк оттуг телевизор.
Аян-чараш, шевергин шол.

Бо-ла бүгү боду бүтпээн.
Богда бурган хайырлаваан.
Аас-кежик чаяакчызы —
Ажыл-иштиң ачы, дозу.

Кара-оол САРЫГБАЙ.

Саанчы болгаш кадарчының ыры

Саар инээм саны-ла хөй,
Саап алыр судум-не хөй.
Саган судум савалаар дээш,
Савазырай бээр-ле мен.

Хойларымны кадаргаштың,
Хөөг судун саап аар мен.
Хойтпак-тарак кылып алгаш,
Хоор-ла чокта кудар-ла мен.

Инектерим саап алгаш,
Иштии-хырнын бодай бээр мен.
Иштн-хырны кошкак болза,
Ижер судум эээжей бээр.

Саган судум савалааштыы,
Саважылгаа салып бээр мен.
Саваларым аштап алгаш,
Сагыш амыр дыштаныр мен.

Саанчының сагыжынга,
Саган судум кирип-ле кээр.
Саны-түңү кайдытыл дээш,
Сагыш човап бодай-ла бээр.

Өшкү малды кадарарга,
Өзүүчелин кандыг-ла дээр
Өшкү судун саап алгаш,
Өремелеп алыр-ла мен.

Өшкү чоогун кыргып алгаш,
Өлей-сарыым шуглаар-ла мен,
Өлей-сарыым өзүп келгеш,
Эшкүлерин кадарар-ла.

Кадарарга хойлар баштаар,
Кашпагайын кандыг-ла дээр.
Кашпалдарга тура дүшпес.
Халый-ла бээр, шурай-ла бээр.

Өшкү, хоюм семис боорга,
Өөр-ле чонум омак-сергек.
Өлен-сиген элбек боорга,
Өшкү, хоюм семис-ле боор.

Чыртакай БИЧЕ-ООЛ.
Улустуң ырларынга үндезилеп бижээн.

КРОССВОРДТУҢ ХАРЫЫЗЫ

Бо чылдың июль 23-те «Шынга» үнген кроссвордтуң харыызы:

Доора дургаар: 5. Кабул. 6. Чулар. 7. Салат. 9. Чарык. 11. Чоок. 12. Нарын. 13. Кожа. 16. Хонек. 18. Шамак. 20. Кески. 23. Тавак. 24. Тулаа. 25. Набыр. 26. Арган 27. Тарак. 29. Думаа. 31. Хавык. 33. Тибет. 34. Карат. 35. Артек. 36. Кириш. 37. Алла. 39. Морис. 41. Челе. 42. Ырбан. 43. Судан. 44. Бууза. 45. Казак.

Узун дургаар: 1. Хаван. 2. Буран. 3. Туран. 4. Балык. 7. Сонет. 8. Танаа. 9. Чылан. 10. Номер. 11. Чоок. 14. Акша. 15. Чаваа. 16. Хавак. 17. Курут. 18. Шагаа. 19. Карак. 20. Кыжык. 21. Ирбиш. 22. Балет. 28. Кара. 29. Даалы. 30. Аргон. 31. Хевис. 32. Кижен. 33. Тире. 38. Арбуз. 39. Манза. 40. Судак. 41. Чагаа.

КЫП-КЫЗЫЛ ГАЛСТУК

Чечен чугаа

— Эртине, сен сен бе? Экии, эш—дизе-ле. чаңным-биле эртип чыткан шилгедек сынныг, кара эр билээмден сегирип алды. Оон-биле хол тудуп мендилештим. Үрде көрүшпээн төрелиңге ужуражы берген чүве дег, айтырбас-ла чүвези чок. Кайда чурттап, өөренип, кажай-хөмет алган, албанымдан ору айтырды. Чогум чүү кижи дээрзин ам-даа сактып чадап туруп бердим. Ынчап турувуста, чаңнывыс-биле галстуктарлыг пионерлер маңнажып эрте берди. Чүге-ле ийик, оларның галстуктарының кызыл өңнери караамга илдигип чыдып калды.

Маңнай-биле беш класстан эгелеп кады өөрендивис. Чурук тырттырар бөлгүмге кады чоруп турдувус. Ынчап чоруй, школавыстың бот-тывынгыр артистериниң белеткелинден база чыда калбас апардывыс. Ырлап-даа, танцылап-даа турар бис. Концертти баштай суурувуска көргүскеш, оон соонда район төвү баар болган бис. Белеткел-даа кидин түлүк.

Маңнай кедергей шимченгир, шала тенексимээр болгаш, кичээл үезинде үр томааныг олуруп шыдавас амытан. Ол дээш башкыларывыстың чаргы-чаалызы үзүлбес. А чапсар үезинде Маңнайның үнү, кижирээн шимээн-даажы школаның кайы-даа булуңунга дыңналыр боор.

Час-даа дүшкен, суурга концерт көргүзер хүнүвүс-даа келген. Кежээ клуб баарда, мен Маңнайның бажыңынга чеде бээр, оон белээ чоруптар деп чугаалаштывыс. Дугурушканывыс өйүтаар чеде бердим. Эжим бир-ле чүвеге хомудааны хилчок холуе берген олур.

— Чүү болду?— деп айтырдым.

— Авам меңээ ак хөйлен садып бээр болгаш үттүнган-дыр. Ам концертке киржип шыдавазым ол-дур—дээш. Маңнайның үнү чиктиң сүргей сирлээш дидя.

Маңнайның ачазы чок апаргандан бээр ээвээ үр болу берген. Бажыңында авазы-биле белээ чурттап олурар улус.

— Хөйлеңнден өске хевиң белеткеп алдың бе?—деп ылавылаадым.

— Шупту белен—деп, ол харыылады.

Идиктерин кылаңайнып турар кылдыр кремнеп алган, саңдай оргазында илиир-биле базып каан костюм, чүвүр, а оон кырында Маңнайның моон мурнуунда дырышкайып калган чоруур галстугун арыдыр чугааш, карак чылчырыктаар кылдыр баскаш, азып каан. Маңнайның авазы ажылындан мырыңай чаа келген. Авазы иштики өрээлден үнүп келди.

— Честенче маңнаан көөр сен бе, оглум? Хөйлеңдеп тур када дилеп кедип аар сен бе?

Маңнай ханада шакче көрүү. Оон үтбазы, честезиниң бажыңы суурнуң өске ужунда, а бистиң кудумчувустуң узуну чоок кавыга сурагжаан чер-ле болгай. Концертке чедир каш минута арткан.

—Че, дүрген маңнажыптаал, үе ам-даа эндерик-тир, чайлыг четтигер бис — дидим.

Ийи бажың аразынга маңнаарывыска бистиң оожумувус кедергей, а шактың согуннарының чылгыры дам барган.

Честезиниң хөйлени бастынмаан болган. Маңнайның үтбазы илиир изидип, оңу базып турар аразында, соодуп каан эъттар ышкаш дыл быжыы-биле тур бис. Дырышкактарын чидир базыптарга, хатсалгындан дүрген келдивис. Эжим кеттинис кирипкен. Хөйлеп хелбегер, чеңни үш-дөрт катап даар ужурга тазарышкан. Костюм иштинге оон улуу көзүлбес диштивис.

Концерттен озалдааныывыс аргажок. Чүгүла номерлерде киржип турар болгай бис. Дуву-далааш-биле маңнажып-ла олурдувус. Эжим галстугун безин баглап четтикпээн, холунда тудуп алган, клубка ол тыныг чедип келдивис.

Көрүкчүлер зал долу. Өөрүвүс бисти манааш турдар. Маңнай кирип кел сал-ла галстугун баглап, арнында дерин чеңи-биле чода тудуп, озалдаан дээш оон-моон чемелээшкиннерни дыңнаар харыы бериш чок.

— Че, дүргеде! Човаада галстук баглап чоржук сен бе? Оошну чүге таптавы бердиң—деп, бир эвчок состен эжим чым-сырт кылынган.

Ону кым-даа эвес, артында башкы кижи чугаалаан. Аңаа мен база дыка удурланып сагыштыг мен. Дараазында танцылаар бөлүкке Маңнай ойнап чадап каан. Концертти ужур эзерип, мөлдүк-калдык эрттирген бис.

Эртенинде Маңнай галстук чок өөренип келген. Үргүлчү башкыларга чемелеттир кижи болгай. Кичээлге шимээргип, онаалгазын кылбаан дээш-ле башкылардан хомудалдар үзүлбес. Чоокку үеде оозу читкен. Чүгле дүүн хайыг хөйлеп чоктуң уржуунда озалдааныывыс, камык херекти дедир бешкаан.

Ол-ла чазын өске суурже көже бердим. Маңнайны ол олчаан көрбээн мен. Бөгүн ужуражып келдим. Ону танываан шаг болдум. Чүгле үнү, арнын шырайында хире-хире чуруттунуп келир хүлүмзүрүгле сагыжымда артып калган. А оон кып-кызыл пионерж и галстугун уттаан-дыр мен. Галстук эвес, оон-биле болган таварылганы аан.

— «Улут аалдаа» чорааш келдим. Беш чылдың түрүп чаа үе бастым. Коңгаадан коңга чедир олурар хуусаалыр ийин—дээш. ол шаг чок өскээр көрүү берди.

Аңаа чүнү-даа харыылаар аргам чок болган. Чүгле бичии шаавыста концертке барган кежээзин, чедимче чок ойнаан сеелүвүсте Маңнай көрүнчүк баарынга туруп алгаш, галстугун чежип, дыка шевергин кылдыр дүре туткаш, кармаанынче суп алганын мырыңай чаа болган чүве дег чуруп турдум.

Эдуард МИЖИТ.

ҮЗҮТ-ХОВАГАННАРДАН КАМГАЛААРЫ

Үзүт-ховаган—дүктен кылган хеп-сып үрегдээр. Ол бүдүү хөделир. Чайгы үеде кышкы хептерни шыгжап тургаш, үзүт-ховаганнарга удур хемчеглерни баш бурунгаар алза эки. Шыгжаар бетинде агаарга тургузар, кеннисти, кышкы тоннарны, дүктен кылган хеп-сыыны ийи кактаар. Идиктерни кургадыр. Оон соонда нафталин-биле кады ораап каар. Нафталинге үзүт-ховаган чагдавас.

«Антимоль», «Молебой» деп таблеткаларны база ажыглап болур. Таблеткаларны хаптарындан ужулгаш, марляга ораааш, оон соонда хеп шкавынга салгылап каар. Үш азы дөрт-ле таблетка четчир.

Келен шоодайны экидир чуггаш, оон соонда, хеп чуур кара-саваны суга хандыландыр эзилдиртеш, аңаа суп каар. Элээн болганда, сыза тутпайн-даа хүнге кургадып каар. Шоодай кургай бээрге, дүктен кылган хептерни дүргеш, аңаа суг ар. Үзүт-ховаган олче чагдавас.

Үзүт-ховаган солун чыдынга хөңнү чок. Ынчангаш дүк хептерни солунга ораагаш, кыдыгларын хырбалап каап база болур.

(«Крестьянка» журналдан).

ХЫЫ ХАНАР

Интермедия

Иван КОМБУ.

Киржикчилери: Чеченмаа, Орай-Уруг, Өпей, Сайынмаа.

Чеченмаа (сценага маңнап үнүп келир).—Ора-ай! Орай-Уруг, бээр келем сарыым. (Орай-Уруг сценаның бир талазындан кирип келир). Кончуг багай чүве чугаалаайн. Ак сеткилдиг үгбаң боор мен. Баш удур соглеп каайн.

Орай-Уруг. —Кел дээрге, кедилиг чүве дээн. Чүнү чугаалаарынар ол?

Чеченмаа. —Сенден өске кижи болза, кайын ону ыттаар мен, сарыым. Чүгле ийн бистиң аразынга болгай аан. Чечен-оол биле Өпейниң аразында чажыт харылзаазын билир сен бе?

Орай-Уруг (эпчоксунуп). —Ч-чок! Оларның аразында ындыг-ындыг чүве-даа чок улус.

Чеченмаа.—Өпейниң сагыжы кара-дыр, көрдүң бе? Иштн ирик амытан-дыр. Ийн караам соглур, бодум көрдүм. Кулаам кестир, дыңнааным аргажок. Ийлэ дүгүржүп алдылар. (Сымыраны аарак). Артында сымыражып турдулар. Сүт-бараан фермазынга ужуражып болдулар.

Орай-Уруг. —Чечен-оол Кызыл хоорай чорааң ээкпе. Ол кажан-чежек чеде хонуп келгени ол?

Чеченмаа. —Ол-дур. Кижиниң карак ажыттаар деп чүве. Сеңээ хоорай чоруй бардым дээш, а херек кырында мында бажын чайың, кыстар чүрээ ыстадып халып турар ышкажыл.

Орай-Уруг (бүзүрел чок). —Өпейниң товтуг-томааныг кыс деп бодаар кижи мен!

Чеченмаа. — Оо! Кижиниң эрээни иштинде деп чүвең ол-дур. Көөрге-ле чылар-чылбас. Чымаарткаңда ужур-ла бар. Даштындан көөрге чыткан хой туругуспас. А мынаар (херээнче соктаар). Чүү-даа чок. Ала-шокар кижиң ол-дур. Ам ону билип алыр ужурлуг сен, дуңмакым. Бетиндээн кижи сеткилин кайын чазарыл.

Чеченмаа үнүп бар чыдар. Орай-Уругнуң бажы халайы берген турар.

Чеченмаа (хая көрүүр). —Билип ал, Орай! Кижилер кончуг дег аан. Амгы шагның аныяк-өскени кончуг. Мурнаптарын бодаар. Назы-хар-даа барымдааланас аваргай шагдыр бо. Акшалыг-да кижи көрзе, мурнун көрбес, шурай бээр. Чүү дээр ийик моң. (Ырлаар).

Арагалыг ашак келзе,
Акымайлаан чашпаалаар мен,
Арагазын ижиңи алгааш.
Ажыт кирип ыяай боор мен.

Орай-Уруг кежегениң өске талазынче үне бээр. Ол-ла дораан Чеченмаа дедир кестүп келир. Аңаа Сайынмаа уткужуп келир.

Чеченмаа. —Экии, дуңмам! Кайнаар чыраалаадың бар чор сен?

Сайынмаа. —Чаңып бар чор мен. Эртен ажылдаар. Бажыңза кылыр чүве-ле хөй. (Чоруур деп баар).

Чеченмаа. —Ойт, Сайын! Дыңна шуүме. Орай-Уруг хөөкүй карарып бар-ла чыдыр. Хүн келген түдүм, эрте частың чечээ кандыг ийик, ынчаар оңуп бар чыдыр ышкажыл. Хөөкүй. Кээргенчиин чүү дээр ону.

Сайынмаа. —Ол канчап баргаңы ол?

Чеченмаа. —Канчап баар боор. Ашаа Чечен-оолда болгай. Бак ашактар ындыг ышкажыл, кадайларының хайым дирииггеле сорүп ижиптер.

Сайынмаа.—Чүү болу берген ол ирги?

Чеченмаа.—Па! Дыңнаваан ол бе? Суурда ону билбес кижи кайдаа! Чүгле кижилер эвес, ыт-куш безин дыңнаан каапкан чүве ыйнаан.

Сайынмаа. —Чүнү?

Чеченмаа. —Орта кижи сен бе? Кулаан куңнап, караан хаптап алган чоруур кижи сен эвес сен бе? Чечен-оол Өпей-биле бүдалып турар. Кончуг кайгал херээжен-дир ол. Өпей аан. Ол ийи фермаже кады кылаштажып бар чорда көрдүм. Ындыр арын чок херээжен. Кыс кижи деп адын ышкыныы алган. Өлешкин ыт ындыг боор. аскыр ыттар сүрүп маңнаар. Ол дег хей-дир.

Сайынмаа (кайгап). —Таалам! Мен Чечен-оол-биле Кызылдан кады келдим. Өпей-биле аңаа найыралдыг улус эвес.

Чеченмаа. —Найырал! Эр херээжен улус эгин какчып кады кылаштажып чоруур болганда, оларның өске чажылы чүге чок деп. Оларның билбес сен, Сайын.

Сайынмаа. —Билбезим ыйн. Мен-даа дадажы бердим. Ону дыңнаар-даа хөңнүм чогулу. (Чоруй баар).

Өпей бо кирип келир.

Өпей. —Экии, үгбай! Чоокта сени көрбээн болгаш, чалгаарай бердим. Чүнү чаннап тур сен моң?

Чеченмаа. —Үгбан чүнү чаңнап чаннаар боор. Курьяк шаамче бастырып-ла чоруурдур мен. Чечен-оол кадайы Орай-Уруг сени чоп караанның аазы-биле көөр кижил?

Өпей (кайгап). —Та! Чоп ону мен эскербеди.

Чеченмаа. —Эскербедим деп! Ол-ла болгай силер. Аныяктың чеченчиң ол-дур. Сен дыңнавас черинге Орай-Уруг деп кадай-кыс сээн эки багыңны бола сураан олурар-дыр. урут. Аас дээрге амыр амытан-дыр. Ол болгаш ерт кыппас.

Өпей. —Чүү деп турар-дыр, үгбаным? Аңаа багай чүүнү канчапкан кижи боор мен?

Чеченмаа. —Оо! Аттыг чоор, сарыым! Сеңээ Чечен-оглун хүннеп турар-дыр.

Өпей. —Аваайым! Ол канчап ындыг чоор.

Чеченмаа. —Билип ал! Кижи сеткили ындыг боор чүве-дир, кор. Аныяк-чалыы-дыр сен. Ону билип чору. Хаайыңга кертип ал! Херээжен боор чанаттынган-дыр сен. Өзертерүүр салымныг бис ыйнаан. Бодум эки хынаттыңнар чоор. урут.

Өпей (харык чок). —Аттыг-да боор чүве-дир. Чечен-оол авый-биле найыралым аажок кижи мен. Кадайы хүнзей бээр деп билбээн мен. Ам-на оларның чаңынга чагдавас мен. Билбейн чораан, кончууму.

Үне халып чоруй баар. Чеченмаа аңаа бир чүве чугаалаар дээш ыый деп турар. Чааскаан чугаалаар туруп каар. «Чүгле олар эки торуур бе? Алгыжып-кыржып турзуннар. Мээн хыым ханар!»

Кожеге.

Бо чуруукта буур оглун колхоз таныылы Василий Федорович Казанцев хемчигеш ээтпээнден тып алган. Чүгле тынныг, арып-дорук баксыраан, бичии-ле соонда дидиреп турар буур оглун ол бажыңынга экелген. Ол кадайы-биле бичии буур оглун ийи неделя иштинде азырап келгеш, бут кырынга тургузуп алган.

О. СИЗОВТУҢ фотозу. СЭТА-ның фотохроникази.

Сонуургактарга

МАГАЧЫН-КРОКОДИЛ

Шри-Ланканың найысылалы —Коломбодан 20 километр черде турар Джаэла дээр бичии суурнуң чурттакчыларының сагыжы оожургаан. Дөрт ай дургузунда оларны коргудуп келген магачын-крокодил ам-на кээп өлүрткен. Бо кыска үениң дургузунда ол крокодил 15 кижиниң амы-тынынга четкен. Крокодилди чурукка тырттырып алыр бодаан италы аян-чорукчу база амытанындан чарылган.

Идегелин шуут ышкынган кижилер крокодилдер өлүрер профессионал аңчыдан дуза ылаан. Ынчалза-даа беш метр ажыг араатанны өлүрерин аңаа безин белен эвес болган. Ол араатанны эстеп тыварынга безин ийи хүн чарыгдаттынган. Кижи-биле ол улуг араатанның аразынга сегиржип алышкынын ийи шак үргүлчүлээн. Аңчының уран-мергежили болгаш кашпагай чоруу тиилеп үнген.

• • •

Чоок-кавызынга ужурут билдинмес кижи дурзулуг амытан тыптып келген Перунуң бир суурларының чурттакчылары элээн хөй үйгү-дыш чок хонуктарны эрттирген. Үүгеп чаңагаш, бажының дүгү аажок узун ол амытан орайтаан орук кижилеринге дыка коргунчуг турган. Ол коргунчуг чүүдүүн ужуруп тывар дээш эрес-дидим кижилер харын тыптып келген. Элээн үр үениң иштинде шыдашкыже кедеп келгениниң соонда олар ол хире харлыг оолду тудуп алган. Ол диин өттүнүп кышкырып лаар боор-тур.

Тус черниң чурттакчыларының «диин оол» деп шолалап алганы ол бичии оолду аазиз арга иштинге октапкаш барган хире. Аңнар аразынга хөй үениң иштинде чурттап келгеш, оол шуут чөрликсип калган, кижи чугаазын шуут уткан, ыыргай арга-арыгларның чурттакчыларының аажы-чаңын өттүнүп алган. Ол дөрт мөчүзүн ажыглап, шурап шимчээр, дазыл болгаш өскен чиир болган.

Перу «маугланың» мага-бодунда хөй санныг сорбулар, кестиктер бар. Чоок-кавызында суурларның чурттакчылары ол билдинмес «аңга» ужурашкаш, ону мергелер болгаш даштар-биле сов, ойладып турганының демдээ олда болган боор.

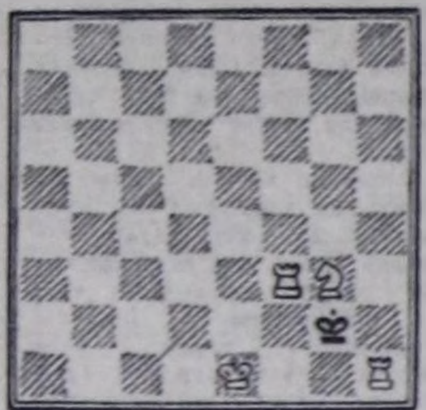

ШЫДЫРААГА БОДАЛ ХЕРЕК

Сураглыг шыдырaaчы чораан чех гроссмейстер Р. Ретиниң «кайым» деп чарлап каан солун бодалгаларын тып көрээл.

БОДАЛГА 1.

Ак тала: Кр h8, оол с6.

Кара тала: Кр а6, оол h5.

Багай көжер болза, кайызы-даа уттурар.

БОДАЛГА 2.

Ак тала: Кр е1, Л f3, Л h1, К g3.

Кара тала: Кр g2.

Үш көштен мат.

Телевидение

АВГУСТ 6-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30— «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 9.40 — «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен Ю. Гагарин дугайында телефильм. 10.10 — Өг-бүле академиязы. 10.40 — «Совет Эстония». «Чаартылгалыгның хроникаазы». Телефильм. 11.30 —«Социализм чурттарында». Тележурнал. 12.00 — Улустуң хөгжүм херекселдериниң үнери. 12.40— «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». 13.10 —Бөгүн делегейде. 13.30 — «Алыс шын-биле база баштактаныы». 14.00 — «Бээргенчиг-даа болза, эрдемниг». 15.00 — «Алыс утка дугайында чугаа». 16.15 — ССРЭ-ниң Күртелерадиозунуң квартеди ойнаар. 16.30 — «Цирк, цирк, цирк...» 17.20 — «Делегей панорамазы». «Сагындырыг». (Хиросима хүнүнге). Дипломаттар айтырыгларга харыылап турлар. 18.25 — ВЛКСМ-ниң 70 чылынга. «Кызыл-кара херээн». Уран-чечен фильм. 19.40 — Мультфильм. 20.00 — В. И. Лебедев-Кумачының ырлары болгаш шүлүктери. 21.00 — «Үе». 21.35— Эде тургузугнуушкун прожектору. 21.45 — Суббота кежээзинде. «Телетаныжылга». Марис Лиепа. (Эстон ТВ). 23.15 — Медээлер. 23.25 — 00.45 — Эстрада ырларының делегей фестивальдарында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур... Кара далай чаңында чурттап турар мен. 8.50 — «Аян-нажылыкым». «Мээн аныяк өңнүктеримге». М. Пришвинниң чогаалдарының арынналарындан. Э. Сетон-Томпсон — «Дириг амытаннар дугайында расскаазтар». 10.20 — Шилиттинген чогаалдар. П. И. Чайковский. 11.20 — «Кадыкшыл» программаның кинозалы. Хоочураан алкоголизм болгаш наркоманияның уржуктарының дугайында эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.10—«XIX партконференциязының углаанышкыны-биле». 12.35— Компьютер-биле чугаа. 13.20—«Дириг амытаннар оранында». 14.20 —Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 14.50—«Эртенги почта». «Якобтуң чадаларының» аалчылары. Эстрада программазы. 16.20— «Магистраль». Уран-чечен фильм. 18.00 — «Степа—далайжы». Мультфильм. 18.25 — Реклама. 18.30—«Берлинниң аалчылары». И. Белоглавектиң удуртулгазы-биле аныяктарның делегей филармониязының оркестриниң концерти. (ЧССР ТВ-зи). 19.05 —«Юрий Жданов». Док. телефильмниң баштайгы көргүзүү. Артист болгаш чурукчунуң амыдыралының арыннары. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Байдаркаларга болгаш каноэлерге эжиндиришкин. ССРЭ чемпионады. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургузугнуушкун прожектору. 21.45 — «Даарта база чурттаар». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-2 серияылары.

КИНО

«НАЙЫРАЛ»: «Мамлюк» 9.30, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10, 20.30 (узаткан), бичии залга: «Обнажённая любовь» 13.00, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маленькая волшебница» 9.20, 12.50, «Капитан Пилигрима» 12.20, 14.20, «Призрак замка Морисвиль» 16.20, 18.20, «Нью Дели Таймс» 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Новые сказки Шахерезады» 15.00, 19.30, «Всё побеждает любовь» 17.40 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Танцор диско» 14.00, 17.40, 19.20 шактарда.

«АВТООРУК ТЕХНИКУМУ»: «Для счастья нужны трое» 17.00, «Любовники моей мамы» 19.00 шактарда.

агаар

Бөгүн республикага болгаш Кызылга шокар булуттаар, чамдык черлерге бичии чаъстаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9—14 метр чедер. Агаарның температуразы хүндүс 23—28, чамдык районнарга — 14—19, Кызылга — 26—28 градус чылыг.

Кадыкка салдарын медицина талазы-биле шиигы контрольдуң хүнүнге хамааржыттырар.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

КЫЗЫЛДЫҢ УРАН ЧҮҮЛ УЧИЛИЩЕЗИ ДАРААЗЫНДА САЛБЫРЛАРГА НЕМЕЛДЕ ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫННЫ КЫЛЫП ТУРАРЫН ЧАРЛАП ТУР:

библиотека херээ;

улустуң оюн херекселдери (икта);

үрер болгаш кагар херекселдер.

Училищеге 30 хар чедир назылыг кижилерни хүлээп алыр. Музыка салбырынга хүлээп алырда ол кижиниң музыкага салымныын (дыңнап билири, угааны, ритми, үнү) хынаар. Бүгү салбырларга кирип турарлар-биле беседа кылыр.

Сес класс дооскан кижилер дараазында экзаменнерни дужаар: орус дыл (диктант), орус дыл болгаш литература (аас-биле), он класс дооскаңнар — орус дыл болгаш литература (сочинение), ССРЭ төөгүзү (аас-биле).

Кирериниң экзаменнерин ортумак тускай өөредилге черлеринге кирериниң чурумун ёзугаар август 20-ден эгелээр. Кичээлдер сентябрь 1-де эгелээр. Нити чурумну барымдаалап стипендияны бээр.

Уран чүүл училищезинде чаагайжыды туттунган общежитие бар. Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге дараазында документилерни кожар: аттестат азы сес класс дооскаанының шыназызы (боду-биле), № 086 херекчиниң медицина шынзылгазы, ону чурттап турган черинден алыр, күш-ажыл дептеринден үшта бижидиле, 3х4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук, өг-бүле байдалының дугайында шынзылга.

Училищеге хүлээп алдынгаа кар чедип келгеш, терг үттүрүгениниң дугайында херечилелдиң азы паспортун, шериг билеглии болгаш шериг албанынга хамааржыткан документилерни көргүзер.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2. Телефон № 2-25-79.

Адреживис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжы амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлегтур килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кадыг ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ады. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 162. ТС—00659.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 183 (13783) | 1988 чылдың август 7, воскресенье | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 көпеек.

СЭКП ОБКОМУНДА

СЭКП обкомунга август 5-те партия хоорхомунуң болгаш райкомнарының бирги секретарьларының, В. И. Ленин аттыг «Тыва дар-дугу» комбинаттың болгаш «Тыва кобальт» комбинаттың парткомнар секретарьларының, хоорайкүүскомнар даргаларының чөвүлел хуралы болган.

Чөвүлел хуралды СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин чорутан.

Чөвүлел хуралга партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының болгаш СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин боттандырып чорудары-биле холбашкан практиктиг сорулгаларны чугаалажып көрген.

Аъш-чем программазын боттандырып чорударынче онза кичээнгейни угландырган. Чурттакчы чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарын экижидеринге, бар боор турар бүгү-ле курлавырларны калбаа-биле ажыглаарының, совхозтарга эътти, сүттү, ногааларны өске-даа продуктуларны бүдүрерин, өстүрерин, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның дузалал ажыл-агыйларын хөгжүдерининң, чурттакчы чонның хуу ажыл-агыйын хөгжүдериниң эргежок чугулазын онзалап демдеглээн. Бүгү-ле бүдүрген чүүлдерни сөөртүрүн, болбаазырадып кылырын, шыгжаарын болгаш садып-саарарын экижидер талазы-биле соңгаарладыр болбас хемчеглерни ап чорудар херек.

Кижилерниң болгаш коллективтерниң аргаларын улам долу ажыдарын болдурар база алызында барып, кедээ ажыл-агый продукцияларын бүдүрерин өстүрер бригада ог-бүле болгаш аренда кертээлерин кедээ ажыл-агыйга чептередир талазы-биле партия, ажыл-агый органнарының сорулгаларын тодаргай чугаалашкан.

Чурттакчы бажыңнарын, социал-культура ужур-дузалыг объектилерни ажыглалга киирер планнарны күүседир, тудуг организацияларының ажылын экижидери-биле бүгү-ле чүүлдерни кылыр дей чөвүлел хуралга чугаалашкан. Чурттакчы айтырыгларын дүрген шиитпирлээри-биле кооператив болгаш хууда тудугларның хемчээлин калбартыр херек.

Кем-херек үүлгедир, корум-чурум хажыдар чоруктар-биле, арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле база өске-даа таарымча чок болуушкуннар-биле демиселди күштелдирер дугайында партия конференциязының айтыышкыннарынга дүүштүр идей-кижизидилгелиг ажылдың утка-шынарын, хевирлерин болгаш методтарын дүрген экижидер талазы-биле сорулгаларны салган.

Республиканың партия организацияларынга отчёттарны болгаш соңгулдаларны эрттирер талазы-биле партия комитеттериниң сорулгаларын чугаалашкан. Отчёт-соңгулдалыг кампанияны партия конференциязының, СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң негелделеринге дүүштүр, идей-политиктиг болгаш организастыг бедик деңнелге эрттирери, партия организацияларының болгаш соңгулдалыг органнарының, коммунист бүрүзүнүң ажылының стилин болгаш методтарын бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле база принципчидлиг үнелеп көөрүн демдеглээн. XIX партконференцияның эгелээни чугааны отчёт-соңгулдалыг хуралдарга ол-ла принципчидлиг болгаш ажыл-агыйжы байдал-биле уламчылаан турар ужурлуг. Херек кырында боттуг түңнелдерни чедип алыр, массаларга сөс-биле эвес, а ажыл-херээ-биле ажылдап билир, арын-нүүрлүг болгаш инициативалыг коммунистер партия өг организацияларынга ээп удуртуун дээш ажыл-херекти ынчаар тургузар херек.

Чөвүлел хуралга амгы сорулгаларны шиитпирлээринче улуг кичээнгейни угландырган. Партия организациялары күрүне планнарын ылап-ла күүседиринче күш-ажылчы коллективтерни мобилизастаар ужурлуг деп демдеглээн. Бедүүн болгаш чулуктуг мал чемнерин белеткээриниң темпизин ыңгайлыг дүргедедири, ону чедип алыры-биле аас хүн бүрүзүн шын ажыглаары, дужут ажаап алыышкынынга, ниитиниң малын кыштагладырынга белеткенири эргежок чугула.

Чөвүлел хуралдың ажылынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков, СЭКП обкомунуң секретарьлары А. К. Канзай, Ш. Д. Ооржак, партия обкомунуң харысалгалыг ажылдакчылары киришкен.

30—40 чылдар үезинде болгаш 50 чылдарнын эгезинде болгулаан репрессиялар-биле холбашкан материалдарны немей өөренип көөр талазы-биле

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНУҢ КОМИССИЯЗЫНДА

Комиссия бодунуң ээлчеглиг хуралынга «марксисчи-ленинчилерниң эвилели», «Москва төвү», «Троцкисчи-зиновьевчи антисовет каттышкан топ», «троцкисчи антисовет кожаланчак топ» дээр херектер талазы-биле кезедчиге харысалгазынга киирген кижилерни суд чуруму-биле агартырынга холбашкан материалдарны чугаалажып көрген. Айыткан херектер талазы-биле ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунуң удурланыышкыннарын көрген түңнелдериниң дугайында ССРЭ-ниң Дээди судунуң информациязын дыңнаан.

1932—1933 чылдарда ОГПУ-нуң (Күрүнениң каттышкан политиктиг эргелелиниң) коллегия доктаалдарын ёзугаар М. Н. Рютин, М. С. Иванов, В. Н. Каюров, Л. Б. Каменев, Г. Е. Зиновьев, П. А. Галкин, В. И. Демидов, П. П. Федоров, Г. Е. Рохкин, П. М. Замятин, Н. И. Коловолов, В. Л. Лисинская, В. Б. Горелов, А. Н. Слепков, Д. П. Марецкий, Н. И. Васильев, Б. М. Пташный, Я. Э. Стэн, П. Г. Петровский, И. С. Розенгауз, Я. В. Старосельский, Б. А. Карнаух, С. В. Токарев, М. И. Мебель, А. В. Каюров, П. А. Сильченко, И. Н. Боргиор, А. С. Зельдин, А. И. Козловский болгаш М. Е. Равич-Черкасский оларга суд чокка янзы-бүрү хемчеглерни онаан, кезедчиге харысалгазынга киирген.

Совет эрге-чагырга-биле демисежир болгаш ССРЭ-ге капитализмни катап тургузар сорулга-биле «марксисчи-ленинчилерниң эвилели» деп контрреволюстуг организацияны тургускан, бо организацияның программыг документизин белеткээн болгаш антисовет ажыл-чорудулганы кылып турган деп, олар шуптузу буруудаттырган.

Хоойлуну каржызы-биле хажыдып турган бо херектер талазы-биле истелгени чорутканы деп доктааткан. Л. Б. Каменевке болгаш Г. Е. Зиновьевке буруудадыышкын шуут онаавааан. Харысалгага киирген кижилерниң антисовет кемниг ажыл-чорудулгазының дугайында медээлер херектерниң материалдарында чок болган. Оларның программыг документинде айыткан политиктиг болгаш теоретиктиг үзел-бодалдарынга хамаарыштыр чүл диве, ол чүүлдер дискуссия характерлиг болгаш совет эрге-чагырганы дужурериниң, сандарадырынче азы кошкадырынче угаалыг кыйгырыглар чок болган.

1988 чылдың июньда ССРЭ-ниң Дээди суду М. Н. Рютинге, М. С. Ивановка, В. Н. Каюровка, Л. Б. Каменевке, Г. Е. Зиновьевке, П. А. Галкинге, В. И. Демидовка, П. П. Федоровка, Г. Е. Рохкинге, П. М. Замятинге, В. Л. Лисинскаяга, В. Б. Гореловка, А. Н. Слепковка, Д. П. Марецкийге, Б. М. Пташныйга, Я. Э. Стэнге, Я. В. Старосельскийге, Б. А. Карнаухка, С. В. Токаревке, А. В. Каюровка, П. А. Сильченкога, И. Н. Боргиорга, А. С. Зельдинге, А. И. Козловскийге болгаш М. Е. Равич-Черкасскийге хамаарыштыр Кол политиктиг эргелел органының коллегиязының доктаалдарын солаан болгаш оларның херектеринге кем-херек үүлгедиишкиниң состаавы чок болганы дээш херекти соксаткан.

М. И. Мебель, Н. И. Коловолов, П. Г. Петровский, Н. И. Васильев болгаш И. С. Розенгауз оларны суд ёзугаар оон мурнунда агарткан турган.

1937 чылда М. Н. Рютин, Г. Е. Рохкин болгаш П. М. Замятин оларга ол-ла болгаш өске-даа хоорун буруудадыышкын-биле кезедчиге херээн база катап онааган болгаш ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязы оларны адып шиитпир кылдыр буруудаткан. ССРЭ-ниң Дээди судунуң пленуму 1988 чылдың июньда ол кижилерге хамаарыштыр шииткелдерни күш чок болдурган болгаш оларның херектеринде кем-херек үүлгедиишкиниң чок болганын барымдаалааш соксаткан.

1935 чылдың январь 15-16-да ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязынга Л. Б. Каменев, Г. Е. Зиновьев, А. М. Гертик, А. С. Куклин, Б. Н. Сахов, Г. Е. Евдокимов, И. П. Бакаев, Я. В. Шаров, И. С. Горшенин, Н. А. Царьков, Г. Ф. Федоров, С. М. Гессен, И. И. Тарасов, Л. Я. Файвилович, А. В. Герцберг, А. И. Анишев, А. В. Перимов, Б. Л. Браво, А. Ф. Башкиров олар «Москва төвү» дээр херек ёзугаар кара-бажың хоругдалының аңгы-аңгы хуусааларынга шииттирген.

Контрреволюсчу чажыт организацияны тургускан кылдыр оларны буруудаткан болгаш кол удуртукчузу Г. Е. Зиновьев деп көрген. Организацияның сорулгазы болза партияның болгаш чазактың удуртукчуларынга хамаарыштыр террорисчи чоруктарны үүлгедири, С. М. Кировту өлүрерин белеткээринге киржикге деп шаанап бижээн.

Херекти тынап көөрге, ол талазы-биле материалдарны нугулдеп киргенин керүускен. Ол кижилер хоралакчы организацияны тургуспаан, антисоветчи ажыл-чорудулганы олар чорутпайн турган.

ССРЭ-ниң Дээди судунуң пленуму Г. Е. Зиновьев, А. М. Гертик, А. С. Куклин, Б. Н. Сахов, Г. Е. Евдокимов, И. П. Бакаев, Я. В. Шаров, И. С. Горшенин, Н. А. Царьков, С. М. Гессен, И. И. Тарасов, Л. Я. Файвилович, А. В. Герцберг, А. И. Анишев, А. В. Перимов, Л. Б. Каменев, Б. Л. Браво болгаш А. Ф. Башкиров оларга хамаарыштыр херектиг талазы-биле шииткелди күш чок болдурган болгаш херекти, оларның хеделиишкиннеринде кем-херек үүлгедиишкиниң чогун барымдаалааш соксаткан.

Г. Ф. Федоровту 1965 чылда агарткан.

«Троцкисчи-зиновьевчи антисоветчи каттышкан блок» дээркеннер дугайында херекти ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязы 1936 чылдың август 19—24-те ажык суд хуралдаанга көрүп турган. Бо херек талазы-биле Г. Е. Евдокимов, И. П. Бакаев, С. В. Мрачковский, В. А. Тер-Ваганян, И. Н. Смирнов, Е. А. Дрейцер, И. И. Рейнгольд, Р. В. Пикель, Э. С. Гольцман, Фриц-Давид (И.-Д. И. Круглянский), В. П. Ольберг, К. Б. Берман-Юрин, М. И. Лурье, Н. Л. Лурье, а ол ышкаш кезедчиге харысалгазынга база катап онаалтырган Г. Е. Зиновьев болгаш Л. Б. Каменев олар кезедчиге херээниң эң дээди хемчээли-биле шииттирген.

Бо кижилер антисоветчи, шпион, хоралакчы болгаш террорисчи ажыл-чорудулганы үүлгедип турганы, С. М. Кировту өлүреринге болгаш партияның база чазактың удуртукчуларынга удур террорисчи чоруктарны белеткээринге хамаарылгалыг дээш шииттирген.

Херектиң материалдарын ылавтыт хынап көргеннадеи алгаш көөрге, олар база-ла үндезин чок черге шииттирген боор турар. ССРЭ-ниң Дээди судунуң пленуму ССРЭ-ниң Чиигине прокурорунуң ол шииткелге чөпшээрешпес дугайында негелдезин хандырган, шииткелди күш чок болдурган болгаш Г. Е. Зиновьев, Л. Б. Каменев, Г. Е. Евдокимов, И. П. Бакаев, С. В. Мрачковский, В. А. Тер-Ваганян, И. Н. Смирнов, Е. А. Дрейцер, И. И. Рейнгольд, Р. В. Пикель, Э. С. Гольцман, Фриц-Давид (И.-Д. И. Круглянский), В. П. Ольберг, К. Б. Берман-Юрин, М. И. Лурье болгаш Н. Л. Лурье оларның хеделиишкиннеринде кем-херек үүлгедиишкиниң чок боор турары-биле херекти соксаткан.

Л. Б. Каменевти «Кремль херээ» дээр херек ёзугаар 1935 чылдың июль 27-де шииттиргенин ССРЭ-ниң Дээди судунуң пленумунуң доктаалы ёзугаар база агарткан.

1937 чылдың январь 30-те ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязының ажык хуралынга Ю. Л. Пятаков, Л. П. Серебряков, Н. И. Муралов, Я. Н. Дробнис, Я. А. Лившиц, М. С. Богуславский, И. А. Князев, С. А. Ратайчак, Б. О. Норкин, А. А. Шестов, И. Д. Турок, Г. Е. Пушин, И. И. Граше олар адып шииттирген. Г. Я. Сокольников, К. Б. Радек, В. В. Арнольд болгаш М. С. Строилов олар аңгы-аңгы хуусааларга хосталгазын казыдып шииттирген. Ээзи болганза В. В. Арнольд болгаш М. С. Строилов оларны боттары чок черге үнэтирген шииткел ёзугаар адып каан.

Оларны «антисоветчи чергелешкек троцкисчи топ» дээрзин тургусканы болгаш аңаа баштаан турганы, эскерикчи, шпион, диверсия-хоралакчы болгаш террорисчи ажыл-чорудулга дээш буруудаткан.

Ол кижилерге удур идип үндүрген буруудадыышкыннар үндезин чок, а херектиң материалдары нугулдеп кылдынган болганы тодараттынган. «Антисоветчи чергелешкек троцкисчи топ» деп кандыг-даа ындыг топ база турбаан.

ССРЭ-ниң Дээди судунуң пленуму Ю. Л. Пятаков, Я. А. Лившиц, Я. Н. Дробнис, С. А. Ратайчак, А. А. Шестов, Г. Я. Сокольников, К. Б. Радек болгаш В. В. Арнольд оларга хамаарыштыр шииткелди күш чок болдурган болгаш оларның хеделиишкиннеринде кем-херек үүлгедиишкиниң чогун барымдаалааш, херекти соксаткан.

Л. П. Серебряков, Н. И. Муралов, М. С. Богуславский, И. А. Князев, Б. О. Норкин, И. Д. Турок, Г. Е. Пушин, И. И. Граше болгаш М. С. Строилов оларны оон мурнунда ССРЭ-ниң Дээди суду суд чурумун ёзугаар агарткан.

Айыттынган херектерни сайгарып көргениниң түңнелдериниң дугайында болгаш хоойлу-дүрүм чок черге репрессияга таварышкан кижилерни суд ёзугаар агартыр дугайында ССРЭ-ниң Дээди судунуң информациязын ниитизинге ап, чүүлдүт деп көрген.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң комиссиязы бодунуң ажылын уламчылап турар.

«МАЛ ЧЕМИ» ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАР

ЧИДИГ КАДЫЫР КЫЛАШ-КЫЛАШ

Шыңганнары мечек-мечек,
Шывырак эрлер сергек-сергек.
Сиген терең: чиндиң-чиндиң,
Чидиг кадыыр кылаш-кылаш —

деп, шүлүкчүнүң бижээниниде ышкаш, сиген кезилдези бо ымчымыш үезинче кирген. Кайда-даа үүле-херек түлүктелген.

Чурукта киирген үш сигенчи Чөөн-Хемчиктиң «Искра» совхозунда Куулар Кунчукке удурткан суггатчылар звенозунуң кежигүннери-дир. Шак ол найыралдыг бичии коллектив 7 кижиден тургустунган. Суггатчылар бо чылдан эгелээш, дуу бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкынче шилчээш, совхоз-биле керээ чарып алгаш, дугуржулга ёзугаар ажылдап турар.

«Мал чеми» программаны амыдыралга боттандырарынга арга-ла херек. Звено удуртукчузу К. К. Кунчуң чүгле боттарынга эвес, өскелерге база сиген кезип адыр чер көөрүн аазаан. Соң даарта оларның суггарып турары Бедир-Бажының шынаазынга совхоз төвүнден бир агитквартлалдың сигенчилери келир. Оларга сиген кезер дилиндектерни шилип тып бээрин суггатчыларның удуртукчузунга даасканчүве болду. Ынчангаш ол хоочун суггатчы Кошкар-оол Кужугет-биле кады сиген шөлү көрүп чорда, ыраа талдарлыг буга уунга ужураштывыс.

— Суггатчылар болуп чүгле адывыс артган үүс-ла болгай бис— деп, ол сеткилинде дүвүрелин сигдеп унду. —Биске бижыглан 200 га чериниң баштайгы суггарылгазын доозуптарывыс билек, ону мал чеми белеткээр звенонун эргезинче бериптен. Ам 70 гектар хире шөлдүг артывыс.

Совхоз ол-ла девискээрде 10 га картофель тарып өстүрген. Оон ажаалда-хайгааралын К. Кунчуңнуң звенозу чорудуп турар. Эмир чылын июнь 17-де доңатка алыскаш, чаагай дүжүт алдынмаанын звеночу чугаалаан, оон түңнел үндүрүп, бо чылын соок дужер хире сеңниг дүвелерде картофель шөлүн ыштап турган, аймылдан чайлап эртип алганын дыңнады-дыр.

— Турнепс өстүрүп бербээн — чигенчививис коннуг— деп, ногаажыларның бирээзи миниң-дир. —Ону 50 гектар черге олурткаш, олдуруглар аразынын аштаашкыны чорутпувус. Үнгени арай пат. Хөй кезин и н д е рапс колдаан. Агрономнар келгеш, урезинни боттары биске берип, турнепс тарырын сүмелеп турган хирезинде, чогум чүнүң мында ээүн униуп келгенин билип чадашкан, ужурун тыппаан.

Амыдыралга боттандырып турарывыс «Мал чеми» программада бир иешке онаашт 2 тонна турнепс дээн чижектиг дазыл чемиштиглерни белеткээр сорулганы салган болгай. Ындыг турбуже, «Искра» совхозта турнепсти тарып өстүрериниң технологиязын безин шиңгээдип албаан.

Суггатчылар ам арыг ногаажылар апарган. Оларга бижыглаан шөлүнден картофельдиң эки дүжүдүн алырынга чигзиимнейн турар.

Ук звено өске күш-ажылчы коллективтер, хөй-ниити организациялары ышкаш, 30 тонна сиген кезип белеткээр даалгалыг. Амдыызында 2 билежек сараатты тургузуп, чайлыг хоштуг үелерин мал чеминиң курлавырын тургузарынга уйдурун турар.

Даңзы САЛЧАК.

ЧУРУКТА: (он талазындан солагай талазынче) Александр Монгуш, Кошкар-оол Кужугет, Чылбак-оол Ховалыг оларның бердингни даалганы күүседир дээш сиген кезип турары.

Иван ДАМБАНЫҢ фотозу.

Хүн келгеи тудумна мал чеминиң белеткелин калбартыр сорулга Д. Ч. Кужугеттиң звено кежигүннериниң мурнунда салдынган. Денен-оол Чингисович 30 чылдың иштинде СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозта тракторист турар. Ол бо чылын «Мал чеми» программаны боттандырар херекке тывыртыг улуун киирип. Роман Чакыйың бот-орулга-чарылгалыг бригадазында сиген кезер механизаторларының звено удуртукчузу хулээгелин ак сеткилдиг күүседип, хөй чылда мөөңнээн байлак арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип турар.

Звено бо хүннерде Бора-Хөл девискээринде Харагаңның деп черде сиген кезилдезин уругчуделеп турар.

ЧУРУКТА: хоочун механизатор Д. Ч. Кужугет.

Иван ДАМБАНЫҢ фотозу.

Хүн айтырыынга интервью

ДУЗА ХЕРЕК

Республиканың өске районнарынга бодаарга, Улуг-Хемниң ажыл-агыйлары ниитиниң малынга чемин сиген-ширбииштиң чүгээр үнген байдалынга белеткеп турар. Август 3-те медээ-биле алырга, район 6567 тонна сигенни белеткеп алган. Оон иштинде «Улуг-Хая» совхоз 1646, «Күш-ажылдың хостуу» совхоз — 1285 тонна сигенни сараттаан. А оларның өңнүу болур, бо чылын чаа тургустунган «Эйлиг-Хем» совхозтуң белеткеп алган сигениниң хемчээли чаа-ла чүс тонна ашкан. Канчап ындыг болганыл?

Бөгүн бистиң корреспондентивистиң айтырыгларынга чаа совхозтуң кол агроному Эрес-оол Базыр-Сатович Куулар харыылап тур.

— Сиген белеткелинде бөгүнгү байдалывыс дыка багай. Тос кижиден тургустунган механизастаттынган звено чүгле 130 тонна сиген белеткээн. Ол чарыкта хол кадыырлыг сигенчилеривис хүн келген тудум долуп орар дадайдан 20 тонна сиген былаап алган. Көргүзүглеривис бо-ла-дыр. А план ёзугаар 2800 тонна сиген белеткээр ужурлуг бис. Ону кайын кезип алырын билдинмес.

— Совхозуңарны организастап турда, «Күш-ажылдың хостуу» биле «Улуг-Хая» совхозтарның директорларының силерге бүгү аргалар-биле дузалаар дугайында чалбыыштыг состерин дыңнаан орган мен. Ам канчап сиген кезип алыр чер чок артканыңар ол?

— Оол биле урууну өглээр дээнде кандыг ийик? Мал-маганының, күш-шыдалдының, эт-севиниң каас-коязын сеникээр болгай. Бистиң совхозувуска сиген шөлдери хуваарда ындыг болбаан. Ону даргалар кабинеттеринге карта көрүп орган хуваарган. Черлерниң аттарын база айытпаан. Оон түңнелинде «Күш-ажылдың хостуу» совхоз биске малгаш-баларлыг, тейгелектерлиг, ташталкадыг үнген шөлдер айтып берген. Ол 380 гектар шөлдүң сигенин бо хүннерде ажаап доозуптар бис. «Улуг-Хая» совхоз Күскүн-Баарындан айтып турган шөлүн ам бербес апарган. Ынчангаш бистиң дузалакчыларывыстың «дузазы» оон-биле доозулганы ол.

— Эрес-оол Базыр-Сатович, силерниң ам 26 муң баш апарган өшкүлериңерниң чиир чемин кайын алырын планда айтып-ла каан чүве ыйнаан?

— Ол ёзугаар алыр чүве болза, магалыг-ла! «Күш-ажылдың хостуу» совхоз биске хөй чылдыг сиген үнген 330 гектар шөлдү бээр турган. Оон аразында 620 гектар чаңгыс чылдыг сиген шөлүнден 1500 гектар одардан мал чеми белеткеп алыр дизен. Ол бүгү түгле саң-хөө планында чүве-дир ийин. Херек кырында чок.

— Берге-ле байдалда улустур силер. Оон үнериниң аргаларын даап бодап-ла ор боор силер?

— Демир-Суг да чаңгыс чылдың сигенин кылдыр тараа чаптырган бис. Оон 250 тонна сигенни алыр боор бис. Ышш ажыл-агый чери 150 тонна сигенни биске садар — бээр ган. Оон ангыда Шагаан-Арыг хоорайны долгандыр боктаныр деп тур бис. Хоорай организацияларының 50 хуузу база биске сиген белеткеп бээр болган. Бо хүннерде суггарылга системалар эргелели, редакция болгаш өске-даа коллективтер кужениишкиннинг ажылдап тур.

— Совхозуңарның малчыннары база шывырак дузаламчы болгу дег.

— Кудер-оол Март-оол, Керленмей Эрес-оол, Дарысүрүн Дыртык, Биче-оол Шуут-оол олар боттарының кодааннарынга сигенни белеткеп кирипкен. Совхоз ажылчыны кижи бүрүзү мал чемин белеткелинге идепкейлиг киржир ужурлуг.

— Силерни мындыг берге байдалга таварыштырган кижилерниң аттарын дидими-биле дорт чугаалап болур силер бе?

— Чоп болбас деп? Мен бодаарымга, Агропромнан Эрес-оол Мениг-оол, районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынындан Николай Буюша олар чаа совхозту сиген шөлу-биле хандырар айтырыгны эрээңгей шиитпирлээн.

— Сиген-ширбииш белеткелиниң берге айтырыын келир чылын канчаар шиитпирлээр деп турар силер, Эрес-оол Базыр-Сатович?

— Ол дугайын амдыгааштан бодап турар бис. Демир-Суттуң ховуларын долу ажыглаар ужурлуг. Мааза эң кол чүүлү — суггат. Шаанда араттарның ажыглап турганы арык бугаларын диргизип, ниити-биле 900 гектар шөлдү шиңгээдип алыр бис.

Беседаны Кодур-оол ОЮН чорутан.

БАШТАЙ КИЖИ ДУГАЙЫНДА БОДААР

МОСКВА. Бистиң ниитилелдиистиң эде тургустуушкунунуң чаа чадазында, практиктиг ажыл-херектиң база шиитпирлиг, революстуг хеделиишкиннерниң үе-чадазында совет профэвилелдериниң сорулгаларын ВЦСПС-тиң пленуму тодарадып тургузар. Ол бодунуң ажылын август 5-те Москвага эгелээн.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы чурттуң мурнунда туруп турар айтырыгларның бүгү комплекизиниң талазы-биле программалыг политиктиг туруушту ажылдап кылган. Ниитилелдиң демократтыг чаартылга-чорудулгазының тургусканы чаа байдалды профэвилелдер долу хемчег-биле ажыглаар, ажыл-херекке, бот-башкартыылганың эгелерин базыткап тургузарынга оон киржилгезин калбартыр.

Ажылчы чоннуң социал-экономиктиг эрге-ажыктарын, хамыктың мурнунда күш-ажыл камгалалының, оваа-ондак болдурбазының, социал страхование, кижиниң амыдыралының болгаш дыштанылгазын организастаарының талазы-биле профэвилелдерниң ажылы кончуг улуг ужур-дузалыг болу берген. Профэвилелдиң 142 миллион кежигүннерин каттыштырып турар чуртта эң улуг кичээлиг хөй-нииттиг организациязының кол сорулгазы — эде тургустуушкунун чорудулгазынга бодунуң турар черин тып алыры, экономиктиг программаны боттандырып чорударынга, чурттуң ажылчын аңгызының амыдырал байдалын экижидеринге бодунуң ажыл-чорудулгазын идепкейжидери.

Пленумнуң киржикчилери «ССРЭ-де профэвилелдерниң эргелериниң дугайында» ССРЭ хоойлузунуң телевилелин, профэвилелдерниң тургузуун сайзыраңгай ажылдары-биле холбашкан айтырыгларны база чугаалажып көөр.

Пленумга илеткелди ВЦСПС-тиң даргазы С. А. Шалаев кылган.

(СЭТА).

УЖУДУУШКУН ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. «Мир» эртем-шинчилел комплекизинде ужудуушкунун Владимир Титов болгаш Муса Манаров уламчылап турар.

«Прогресс-37» транспорт корабльдиге ажылдың графиги ёзугаар космонавтылар станцияның иштинче орбитага чедирип келген чүъктерни үнүр ээзин дажып киирип алганнар. Космос танкериниң саваларындан база бловке ижер суглу киир сордуруп алган. Чоокку хүннерде станцияның каттышкан шимчедикчилеринче оваар чүүлду немеп алыр.

Олар ажыглаар үези эрткен чамдык белдирлерни болгаш кезектерни чаа кезектер-биле солуур. Чижээлерге, экипаж амыдырал хандырылгазының, станцияның иштики радиотехника аппаратуразының системаларынга ажылдар чорудар. Ам болур шинчилелдерге херек эртем приборларын белеткээринге үени база ажыглаар.

Медицина тыналдазының түңнелдери-биле алырга, командирниң сулалының согуу — минутада 60, бортинженерниң — 65 боор турар.

Чер чоогунуң орбитазында ажыл уламчылавышаан.

(СЭТА).

Лекция пропагандазы

ДЭЭШТИИН ЧЕДИП АЛЫРЫ-БИЛЕ

Лекция пропагандазын болгаш чаңгыс аай политхүннерин эрттирерин улам сайзырадыр дугайында СЭКП обкомунуң хүлээп алганы доктаалы Эрзин районда канчаар күүседип турарыл? Районда лекция пропагандазының ажылын ол айтырыгга дүүштүр таныжып көрдүм.

Лекция пропагандазының чаянишкини — партийжи удуртулгада. Ынчангаш СЭКП райкому, парткомнар, өске организациялар лекция пропагандазын канчаар удуртуп турар болдур, ол черлерде ажылдың деңнели база ындыг болур. СЭКП Эрзин райкому ону канчаар удуртуп турарының дугайында пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи А. Ч. Комбу мынчаар чугаалады.

—Лекция пропагандазының дээштиниң болгаш ажыктыының чедип алырын партия бистен негеп турар. Лекция пропагандазының дээштиниң чедип алыры дээрге-ле — партийжи удуртулганың ролюн көдүрери, партия комитеттериниң ол пропагандаже сагыш салышкынын моон мурнунда тургаанындан күштелдирери, аңаа хамаарылгазын үениң байдалынга дүүштүр эде көөрү-дүр. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, лекция пропагандазын үнделиниң-биле чаартыры негеттинип турар.

Ону чедип алырда чүнү канчаарыл? Бирээде, бедик мергежилдиг лектор кадрларының идепкейлиг киржилгези-биле лекция пропагандазының дээштиниң чедип алыр. Ийиде, лекцияларны күш-ажылчы коллективтерге хөйү-биле номчуурунуң негеттинип турар.

СЭКП обкомунуң лекция пропагандазын болгаш чаңгыс аай политхүннерин эрттирерин хамаарыштыр доктаалын күүседир дээш партия райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизи өй-өйлеп семинарларны, партком секретарьларының өөредилгезин эрттирип турар. Ол мышкаш бистериң ажылыныстэ СЭКП райкомунуң пленумунга, бюрога дыңнап турар. Чүгле эрткен чылын бээин идеология ажылынга хамаарыштыр дөрт катап дыңнаан. Мырыңай чоокта чаа, июль айда, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң идеологтуг хандырылгазының дугайында СЭКП райкомунуң секретары Б. Л. Самбуунуң отчёдун дыңнаан. Районнуң «Билиг» ниитилелиниң пленумунга «Нарын» совхозтуң парткомунуң арга-дуржулгазын дыңнааш, ону районнуң ажылагыйларынга нептередир шиитпирни хүлээп алган бис.

— Лекция пропагандазынга партийжи удуртулга дээргеле кадрлар-биле ажыл дидинер. Ооң организациялары-биле, лекторлар-биле кандыг ажыл чорудуп турар силер?

— Бир-ле дугаарында оларны өөредир херек. Лекция пропагандазының организаторларының өөредилгезин «Нарын» совхозтуң баазазынга чорудуп турар бис. Ол совхозта лекция пропагандазын чорудуп тураны планныг, системажыг берген. Ынчангаш аныяк лекторларга оларның арга-дуржулгазы эң эки өөредилге ол. Лекторларны удуртукчу кадрлар-биле өй-өйлеп ужураштырып турар бис. Ынчан олар боттарынга херектиг информацияны алыр. Лекторларның идепкейин көдүрер сорулга-биле районда «Эң эки лектор» деп конкурсту чарлаан. Чамдык черлерде «Лектор хүнүн», айтырыг-харыы кежээлерин эрттирип турар.

Бисте багай эвес чорутунуп турар ажыл аныяк кадрлар-биле ажыл. Районда аныяк лекторларның ийи школазы бар. Бирээзи партия райкомунуң чанында, өскези —Нарында. «Билиг» ниитилелиниң пленумунуң шиитпири-биле «Нарын» совхозта ышкаш шак ындыг бөлүүмнерин суур бүрүзүнге тургузары көрдүнген. Ону бо чаа өөредилге чылында эгелээр бис.

Партийжи удуртулганың бир хевири — лекцияларның тематиказын шилип алыры болгаш ооң шынарын хынап көөрү. Бо талазы-биле райкомнуң, парткомнарның чорудуп турар ажыл-херектеринде чаа чүүлдер немежип турар. Лекция пропагандазының айтырыглары ам районнуң партия организацияларының, ылангыя парткомнарның ажыл планының чарылбас кезээ апарган. Ол ажылга эде тургустунуушкунуң херек дээрзин олар мөлерел билип турар. **Ам лекцияның темазын күш-ажылчы коллективтериниң, янзы-бүрү назы-харлыг кижилерниң негелде-хереглелин ёзугаар кылып турар апарган.** Бо ажылды ынчаар организастаарында элээн дуржулга «Нарын» совхозта чыгдынган. Ында партком секретары Ш. Д. Ооржак бодунуң арга-дуржулгазын мынчаар чугаалаар:

— Лекцияның тематиказын шилип алырда, чоннуң күзелин билип алыр. Бистер ону чаңгыс аай политхүннүң киржикчилериниң дамчыштыр, янзы-бүрү ужуражылгалар, хурал-суглаалар таварыштыр билип алгаш, совхозтуң идеологтуг ажылдакчыларын парткомга чыггаш, лекцияның темазын, углаңмышкынарын тодараткаш, ооң соонда парткомга бадылап турар бис. Ынчан кандыг лекция херегил, ону бодувус кылыр бис бе, азы өскээртен лекторлар чалаар бе, кымнарны кайы коллективтерже чоруттуп чогуурул дээрзи тодаран келир. Ооң соонда планнааш, белеткенгеш, күүседип кирип тер бис.

Совхозтуң «Билиг» ниитилелиниң эге организациязын Б. О. Кыргыс удуртуп турар. 12 аудиторияда лекция, беседаны чорудуп, оларның паспортизациязын эрттирген. Суурда «Билиг» ниитилелиниң эге организацияларының организакчылары сонгулда ёзугаар чорутган. 1987 чылда ниитилелдиң 13 лекторун аттестацияны эрттирген, үш кижи ол ажылга идепкей чогу болгаш өскелээ чылдагааннар-биле эртпейн барган. Эрткен чылын совхозтуң лекторлары 213 лекция, беседаны ажылчынчылерге кылган.

Чон ортузунга лекция, беседаны доктаамал (бир лектор айда ийи хире лекцияны албан номчуур деп дугурушканы ёзугаар) чорутканының түңнелинде совхозтуң экономиказында, социал хөгжүлдезинде бурунгаар базымнар кылдынып, корум-чурум болгаш күш-ажылчы сагылга-чурум экижип турар. Совхоз эъттиң болгаш сүттүң планын эрткен чылын күүсеткен. Өг-бүле кережи-биле ажылдап турар мурнакчы малчыннар Хумбуң Аракчаа, Серен Эрес-оол, Нима Серен-Доржу, Чүдекпен Шойжуп, Роберт Дулгу, Нурзет Дорлик чүс хойга онааштыр 85-тен 100 чедир хураганнарны менди доруктурган.

Ажыл-ишчилерниң лекция, беседага сонуургалы өзүп турар. Ылангыя Кылгыдай Маңнай, Юрий, Владимир Соруктут алышкылар, Риса Кур болгаш өскелер-даа лекция, беседадан чыдып калбайн, боттарының ниити билиин, мергежилин бедидип алыр дээш доктаамал киржип турар. Ынчангаш нарынчылар лекция пропагандазының ажылын улгаттырар дээш боттары билиг-мергежилин, арга-дуржулгазын бедидип, семинарларны эрттирип, район, республика төвүнче, улут хоорайларже лекторларын өөредип чорудуп турар. Ооң-биле чергелештир курлавыр дугайын база утпайн турарлар. Биче-Уруг Очур-ооловна Кыргыстың удуртулгазы-биле 13 аныяктар, оларның бежи үстүкү классчылар, аныяк лекторлар бөлүүмүнде өөренип, келир үениң лектор кадрлары болурунга белеткенип турар.

Лекция пропагандазынга кол кижилер ооң ажыл-чорудулгазының организакчылары. Олар партийжи даалганы күүсетпишаан, күш-ажылчы коллективтер, организациялар-биле «Билиг» ниитилелиниң организацияларының аразында харылзааны тургузар кол звено ол. Лекция организаторлары чүгле аудитория тургузары-биле эвес, харын дыңнакчыларның аайы-биле лекция-беседаның тематиказын шилип, план-графигин тургузар, өскээртен-даа келген, бодунуң-даа лекторларының дугайында сагыш салыр ужурлуг. Ооң соонда аңаа үндезилээш, партия организациязының чаңгыс аай планын тургузуп, парткомга азы партбюрога бадылаар.

Партия организациялары бодунуң талазындан лекция пропагандазының организакчыларынга эптиг байдалды тургузуп бээр дээш сагыш човаар хүлээзигелиг. Эрзин районнуң «Билиг» ниитилелиниң организациязының бот-тускайлаң ажылдаар өрээли чок. Ынчангаш ол колдуунда-ла парткабинеттиң улуг залының бир азыында сыныып алган, бодунуң кылган көргүзүг самбыраларын, херек папкаларын, документилерин безин салыр, каар чер тывпайн орарын кижи эскербес арга чок. Райком ону кичээнгейге алыр үези келбээн бе?

Лекция пропагандазы чугула партийжи ажыл. Ынчангаш партия Эрзин райкому, парткомнар ол участокче кичээнгейни кошкатпайн, лекция пропагандазын күш-ажылчы коллективтериниң негелде-хереглелинге дүүштүр чорудар дээш, районнуң ажылчы чонунуң эде тургустунуушкунунга идепкейин ам-даа көдүрер дээш моон соңгаар-даа чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар хүлээзигелиг.

Шомаадыр КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: лекция пропагандазының ажылын чорударын сүмележип турары (солагай таладан) «Билиг» ниитилелиниң эге организациязының даргазы Б. О. Кыргыс, лектор Е. А. Ендан, партком секретары Ш. Д. Ооржак, лектор Л. С. Шойдуп; аныяк лекторлар бөлүүмүнүң киржикчилери ээлчеглиг кичээл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

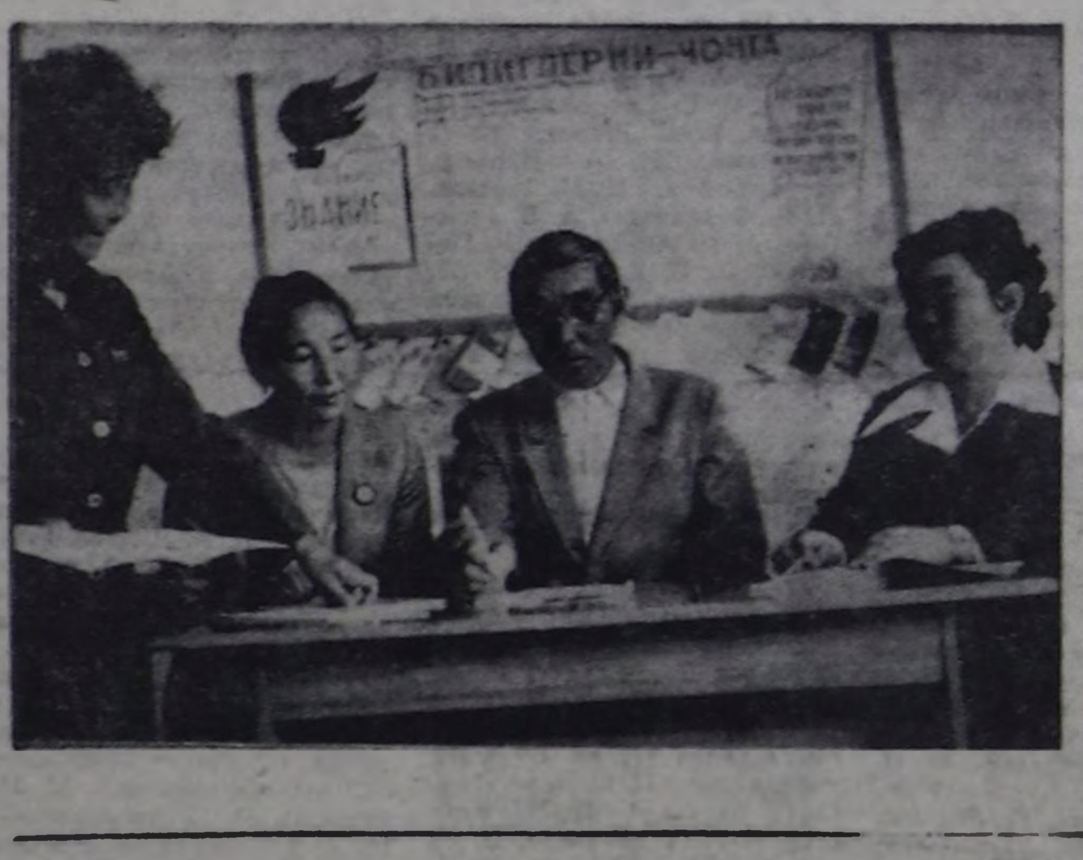

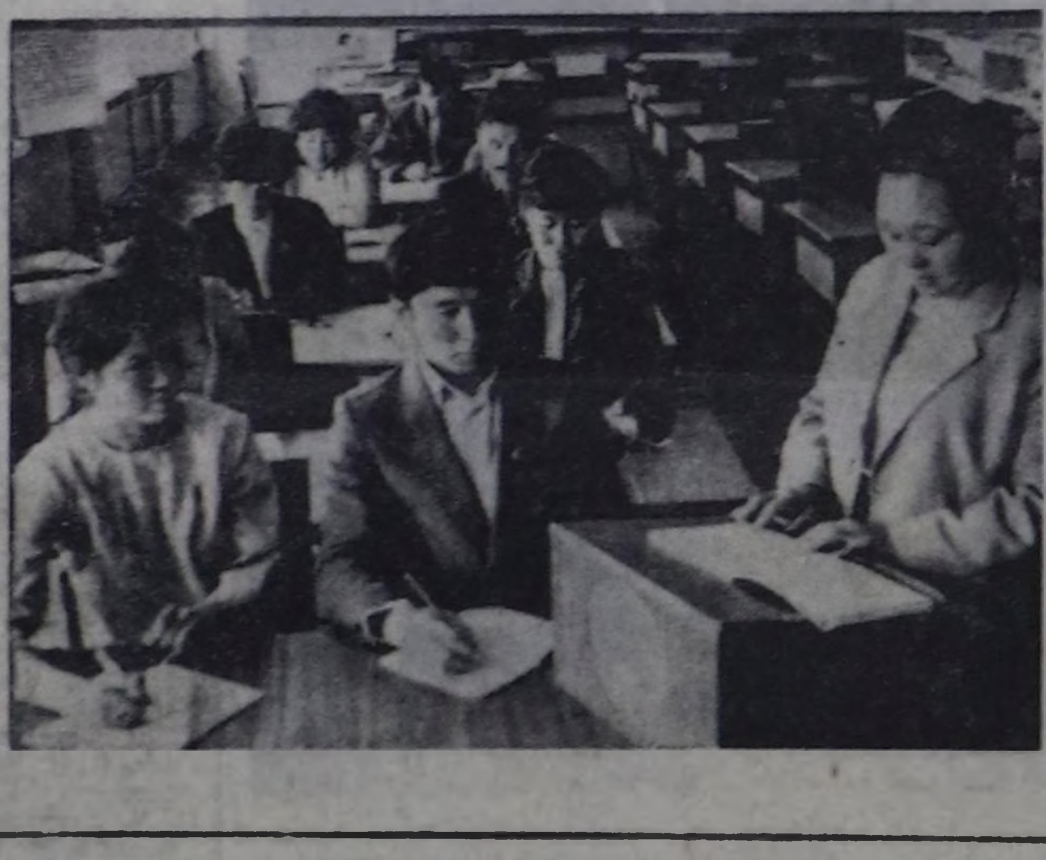

Бистиң кожавыста

Эде тургустунуушкун: дуржулганың адрестери

ТУСКАЙЛАҢ БОЛУРУНУҢ ИНИЦИАТИВАЛАРЫ

Саянның девискээр-бүдүрүлге комплексизин Красноярск крайның мурнуу чүгүнге шиңгээдип эгелээшкининиң чээрби чылы эртген, ооң түңнелинде он-он үлетпүр бүдүрүлгелери Хакасияның индустрия пейзажында өстүп келген. Бо үениң дургузунда аграр ажыл-агыйы-даа, инфраструктура-даа адырлар аайы-биле министерстволарның болгаш ведомстволарның ында туткан бүдүрүлгелери ышкаш, дүрген хөгжүп шыдаваан. Экономикада хажыдымышкынны эдип ап болур деп автономнуг областың удуртулгазы түңнел үндүргеш, төпчүткен эргелел башкарылгага бодунуң инициативазын, черберге партия удуртулгазының чаа стилин удур тургускан.

Курлавырларны оон-даа ынай дилеп тыварының дуржулгазын партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады, СЭКП Хакас обкомунуң бирги секретары Г. П. Казьмин СЭТА-ның корреспондентизи-биле беседазынга чугаалаан.

— Областың ындыг визылыг хөгжүп турганының чылдагааны чогум чүде болуп турарыл, Геннадий Петрович?

— Чоокка чедир-ле чугула айтырыгларны шиитпирлээрде, бистиң Конституция ёзугаар автономиявысты сагышка ап турза-даа, барымдаалавайн келген. Төлээлеге органнарының бүрүн эргелерин катап тургузарының дугайын XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюциязында айыткан ынчангаш таварылга эвес болган. Министерстволар болгаш ведомстволар ажыл-агый база социал хөгжүлде айтырыгларын шиитпирлээрде областың органнарын херекке албас, оларның бажын ажыр шиитпирлеп турган. Ындыг чоруктар аъш-чем продуктуларын, чоннуң херелдээ бараанарын, чурттаалга туттуун хуваарылта багай салдарны чедирген. Ачылуза чедирилгезинге, медицина хандырылгазынга база. Экология байдалынга шыңгыы чеспестер тургустуна берген. Чижээ, ССРЭ-ниң Арга-ыяш ажыл-агый болгаш Энергетика министерстволарының төлевилекчилериниң харыысалга чок чорууның түңнелинде Саян-Шушенск ГЭС-тиң сут адаанга баар зоназының бойдузунга эдип алдынмас каражаны чедирген. Каражаның түңү үжен миллион рубль боор турар-дыр. Усть-Абаканның гидролиз заводунуң Енисейже кирип турар хирээйыылда диргелдирип турар... Ындыг янзылыг фактылар хөй.

Чаңгыс талаланчак экономиканы тургуза бергениниң өске чылдагааны база бар. Чажыргаш канчаар, ол болза партия болгаш ажыл-агый тургузуушкунуң эрги ёзу-биле шиитпирлеп турганывыс болур. Эки, дүрген түңнелдер чедип алыр дээш чүткүдүп турган болгай бис. Кыйгырыглар салып, алдар чедип апканда баш дескингеш, частырыгларны эскербейн турганывыс ол. Социал принциптер база уттундуруп калган.

— Ындыг байдал регион бүрүзүнге турган боор, ынчаарга он үшкү беш чыл планын ажылдап кылырда экономиктиг хөгжүлдениң социал угланышкынының кол чүүл кылдыр алырын партия Төп Комитединиң саналдааны таварылга эвес болгай, ынчангаш айтырыг бүгү-эвилел хемчээлдиг боор турар эвес бе?

— Ылап-ла ындыг. Амгы үеде кадыкшылды камгалаарынга, чурттаалга тудуунга, улус өөредилгезинге, культураның материалдыг баазазын быжыглаарынга, социал өскелээ херекселдерге акшаланырышкынны чер болганда өстүрген болгай. Ынчалза-даа Хакасия ышкаш областар «артып калза бээр бис дээр принциптериниң» хадаваырынга таваршканың бодаза эки. Ооң уржуктары бөгүн безин илдең. Тодаргай чижээ бо: аажок улуг дилег, чаргы-шаалданың түңнелинде РСФСР-ниң Курпланы болгаш крайның мурнундагы кедээ ажыл-агый эргелели бистиң бергедээшкинниривисти эскерип кааш немелде акша-хереглени бергени шын чүве. Чүү болганыл дээрге, дараазында ийи беш чылда кедээ ажыл-агыйның кол фондузу ийи ажыг катап өзе берген, а ниити продукцияның хемчээли бичии-даа өспээн, баш удур көргени ышкаш 30 хуу-даа немей өспээн. Чиг эт турза-даа, ону долу хемчээлге шыгжап болбазырадып албас турдувус. Областа херек кырынга аъш-чем болгаш болбаазырадыр үлетпүр хөгжүвээн. Хлеб, сүт, эът, нога продуктулары бүдүрер күчүлер бөгүн безин чедишпес хевээр. Бисте ийи миллион хире хой бар, ол хирезинде хой кежи болбаазырадыр бүдүрүлге чок. Минусинск оргулаажының хөрзүнү онзагай чер, шагда-ла Сибирьниң улуг огороду боор болур турган, ынчалза-даа мелиорация чогундан чер кадып чыдар. Он чылдың сези кандаачал. Эң чугула айтырыг ол, шиитпирлээри эргежок чугула турган, а херек шимчевээн. Областа тудуг индустриязы кошкак. Ооң ужурунда эртпен беш чылда чурттаалга тудуунга 6 миллион, школалар тударынга 25 миллион рубльди шиңгээдип албаан. Специалистер ажыл-агыйның кандыг-даа айтырыын шиитпирлээрде сүмележип-дугуржур дээш край төвүнче шуужар турган.

Ам байдал өскерилген. Ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунуң айтырыгларын облкүүском шиитпирлээр кылдыр Красноярск крайкүүскому шиитпир үндүрген. Бистиң эргелеривис дыка калбарган. Хөй-ниити амыдыралынга дүрген болгаш улуг чаартылгалар болу бээринге, дыка-ла кордавайн турган бис. Ынчангаш ооң мурнуңда-ла кризис байдалындан уштунар дээш чамдык тускайлаң базымнарны кылган бис.

— Чүүден эгелээр деп шиитпирлээн силер?

— Бодувустан... Чүнүң-даа мурнунда ажыл-херекке бодувустуң хамааржылгавысты өскертири эргежок чугула деп пленумнарның бирээзинге коммунистер-биле кады шиитпирлээн бис. Улус ажыл-агыйының сорулгаларын күүседирин чогаадыкчы ёзу-биле көөрүнүң программазын ажылдап кылган. Партия ажылының стилин болгаш методтарын сайзыраңгайжыдары аңаа колдаан. Эргелел башкарылганың канцелярчы, бюрократчы стили дыка нептерээн турган. Ону шиитпирлиг-биле чайладып эгелээн бис. Янзы-бүрү комиссияларның санын кызыргаш, ажыл чорутпайн турган хөй-ниити штабтарын шуут дүжүрүп каапкан. Доктаалдар үндүрерин чартык кезиинге чедир кызырдывыс. Олар ам тодаргай, үндезиниг, угланышкыныг апарган. Хурал-суглаа эвээжээн. Партия обкомунуң аппаратының ажылдакчылары кижилер-биле чугаалажыр үешактыг апарган. Партия кадрларының өөредилгезин чаа ёзу-биле организастаан. Ылангыя инструкторларны белеткээрниче кичээнгейни угландырган. Партияның дээди школаларынга инструкторларны өөредирин кызыгаарлааны үндезин чок деп санап турар мен. Ында өөредип турар эртемнерин эде көөр үе келген. Ооң доозукчулары чон-биле чугаа кылып шыдавас, бүзүрелдиг беседа кылбас, хөй-нииттиң бодалын анализтеп шыдавас чоруктар бар болгай. Обласка партия ажылдакчыларын белеткээриниң структуразынга ону барымдаалаан. Курлавырда кадрларның өөредилгезин чорудуп турар. Курлавырда кадрларны шенеп ажылдадырын улуг организациялар болгаш бүдүрүлгелер коллективтеринге чорудуп турар. Чижээ, «Абакан вагон тудуг» трезинде партком чанында идепкейлиг ажылдап турар салбыр бар. Ында кичээлдерин диспут, оюн, контроль, даалга хевирлиг эрттирип турар.

— Партияның удуртур ажылынга кээп турар чаа күш эки эгелээшкиннерин көргүзүп турар бе?

— Үндезинниг айтырыг-дыр. Эде тургустунуушкунну эгелеп тура, идепкей чок чорукту айыылын үнелевейн барган, ажылдап шыдаар, перспективатыг коммунистерни чыдырган бис. Үстүкү албан-дужаалга үр чылдарда солуттунмайн ажылдап келген кижилер чаа чүүлдерге хөвар эвес, хөңнү чоктаны бээр, ынчангаш чаа чүүлдерге сундулуг ажылдакчыларга олар бүзүрелин өскүна бээрлер. Үр чылдарда солуттунмайн келген бирги кижилер адаккы звеноларның удуртукчуларын үндезин чокка солуп туруп бээр чүве оон үнер.

Чаартылга чорудуушкунну күш кирип бар чыдар. Чаа инициативалыг кижилер ажылдарны удуртуп эгелээн. Оларның күженишкиннериниң ачызында областың агроүлетпүр комплекизи 40 миллион рубль өрезинден адырлып, харын 70 миллион рубль арыг орулганы алган. Тудугжулар база бир дугаар ийи миллион рубль арыг орулганы алган. Берге байдалдарга ажылдап турган, ону чедип алган бис, ынчалза-даа бо түңнелдер бисти оожургатпас. Аъш-чем, чурттаалга бажыңнары-биле хандырылга четпес боор турарының дугайында хомудаалар кээп турар. Маңаа чүү шаптыктап турарыл? Тудугну көрээли. Хакасияда 18 министерстволарның болгаш ведомстволарның салбырлары ажылдап турар. Бүгү-ле тудут-монтаж организацияларын Красноярсктен азы Москвадан удуртуп турар. Адырны бот-орулга-чарылгаже шилчидериниң дааныып болгу дег эртем албан черлери, институттар, кадрлар база чок. Ынчангаш партия организацияларының күженишкиннери-биле күш-ажылды организастаарының чаа хевирлерин дилеп тыпкан. Чижээ, «Саян алюминий тудуг» тресте турган сес эргелелдиң дөртүн кызырган. Төлевилээр, тудар, ажыглаалга кирер ажылдарны хары утда чоруда берген. Биргээр чугаалаарга, алюминий заводу цехтиң бир чартыын тудуп турда, өске чартыы металлды бүдүрүп турар. Саян-Шушенск ГЭС-те ажылдар база ындыг. Хаван комплекизин, күш фабриказын база-ла үе-чадалап тутканы.

Чаа стратегияны тургузуп тура, тыылды база белеткеп турар бис, аңаа тудуг индустриязының баазазын белеткеп турарывыс хамааржыр. «Абакан вагон тудуг» каттыжыышкынының коммунистери улуг панельдиг бажың тудар заводту ийи чыл иштинде тудар деп инициативаны үндүрген. «Саян алюминий тудугнуң» специалистери ындыг заводту база тудуп эгелээн. Бо айтырыгларны шиитпирлээринге немелде дугуржулгалар херегленттинмээн. Бо арга-биле улуг панельдер заводун Сорскиде тудуп эгелээн. Удавас ажыглаалга кирер. Совхозтар түйбү заводтарын тудуп турар, оларның чедизи продукцияны берип турар. Чаа төпчүзүнге чедир 4 завод ажыглаалга кирер. Ынчангаш 2000 чылга чедир чоннуң чурттаалга бажыңнары-биле хандырылганың социал программазын күүседир аргалар тургустунган.

Хууда инициативаны ёзугаар арага заводун печенье болгаш пряник бүдүрер бүдүрүлгеже кылдыр эде дерип турар бис. Ооң дериглерин бодувус күжүвүс-биле кылып турар бис. Хоорайларда, районнар төптеринде колбаса цехтерин, фабрика-кухняларны, мороженое бүдүрер участоктарны кыска хуусаада туткулаан.

Саянның девискээр-бүдүрүлге комплекизиниң ийиги ээлчээн шиңгээдип алыр апаар. Маңаа холбаштыр бир шыңгыы байдалче кичээнгей салбас болза хоржок. Бистиң областа хөгжүп эгелээн адырлар доозулган эргилээшкин-биле продукцияны албайн турар. Ынчангаш арыг орулганы чедир албайн турар бис. Регионнуң хөгжүлдезинге ооң салдары багай. Бөгүн бистер бригада азы бүдүрүлге орулгазының дугайында чугаалажыр болзувусса, хаарта келгеш, өрелиг республика азы область дугайында чугаалажы бээр болгай бис. Курууге азырадып орар улуг дезиигүүрлүг регионнар бары чажыт эвес болгай. Ындыг байдал узуктел чок уламчылавас ужурлуг.

— Регионнуң экономиказын ден-дески хөгжүдери, аңаа социал угланышкынны бээри— бирги черге ниң сорулгазы. Маңаа хамаарыштыр партия обкому чоокку үеде кандыг айтырыгларны шиитпирлээрил?

— «Буденовский» совхозта арендаторлар бригадири Николай Вельгер-биле ужурашканым соонда, бо айтырыг талазы-биле элээн бодаңыр ужурга таваржып мен. Ооң удуртуп турары он чеди кижи совхозтуң сес муң гектар шөлдүг тараа шөлүн боттарының холунга алган. Ажыл-херээ канчаар чорууп турарын, гектардан каш центнерни алыр деп турарын айтырыгаш, чаңчыкпаан харыыны алган мен: «Чугаалавас мен. Алыында барып, отчёт бээриндеп база ойталаар мен. Чүгле бүдүрүлге хемчээлин болгаш чарыгдалдарны санап тур мен. Артык сааташкыннар кылыр ажыл чок кижи бисте чок. Бисте өске удуртур улуустуң херээ база чок. Мөөнчел салдар саңныг банкызы биске херек. Бистиң шөлдеривиске таарыштыр ажылдап кылган, өртемге үндезилеттинген программа тыптып келзе, ону садып ап-даа болур бис» — дээн.

Ынчангаш улус ажыл-агыйының бөгүнгү шимчээкчи күжү арендаторлар болгаш күш-ажылчы коллективтер чаартылгаларын-дыр деп чүвени бодантаным ол. Удуртур аппарат ийиги планга баар. Эргелел башкарылганың чаа хевирлерин дилээр апаар бис.

В. ДАНИЛЕНКО,
СЭТА-ның корр.

Абакан.
Красноярск край.

Мораль темазынга

БИР ЧАГААГА ХАМААРЫШТЫР

Кызыл хоорайга 1929 чылдан бээр чурттап келгеш, хөйнү көрген, кедурбээн хөнээ чок, хоочун ажылдакчы (ам пенсионер) Минчимаа Соянның № 175 «Шынга» кодурген чүгүда чүүлүн деткип тур мен. Кижи болуру чажындан эгелээр дижири-ле чоп. Чүрүм чок, ажылга хаара туттунмаан, оорланыр, арагалаар кижилер сеелгү үеде хоорайда көвүдээниң чажырбаалыңар.

Июль 30-де № 46 садыгга пиво саткан черге ийи херээжен кижилерниң халак-хилээдаа кедергей, оларның бирээзи 70 хар ажа берген, чүл дээрге, оларның кармактарындан акша хаптарын ушта тыртып алгаш барганнар-дыр. Аңаа ол ажыг кезек бир үе аныяк оолдар ооуурдаан улус болуп мегеленип турганың чугаалай-дырлар. Оон бир көөрге, улуг кочалдар, банкылар бөлүүр шиволар садып алгаш, ында өөредилге-бүдүрүлге комбинатының чанынга вагчежик «эмгеп» турдулар.

Черле ынчаш сеелгү үеде хоорайда карчак бүдүү ушпе оорланыр чоруктар кедерээн, ооң бир чижээн көрээлинер. Июль 17-де паркка ол үеде бир кезек шыдыраачылар кежээкиниң 11 шакка чедир ойнадывыс, оон парк аксындан автобуска олуруптум, автобус ишти шуут сыныштас арай боорда чүткүп кирдим ооң бажынга келгеш көөрүмге, акшам тавы чүгүл, ам-на эскердим, автобуска кезек оолдар мени иткилеп, чанымга эргланайынчып тургаш-шаа чүве... Автовокзал артынга азытта хары угда 5—6 куруг акша хаптарын октагылапкан чытты, ол дээрге чаңгыс-ла кежээ чаңгыс оорунуң үүлгедип-дир.

Олар чылыг үени ажыглап, кадээ күш-ажылдан дезип ойлап келген чалгаалар болгаш кем-херек адаанга чорааннар-дыр. Дүне автовокзалга ийикпе, азы хоорайда тадынм-көрүштериниң кладовкаларынга хун эрттирип алгаш-ла, дүне оорланыр эгелээрлер, чүге дээрге оларны үргээчү хыналвайн турарын ажыглап, суга чашкап турарлар-дыр.

Арага-пиво садыынга чүгле тыва оолдар шургаан тураны кескү-даа, чаржынчыг-даа-дыр, кып дээн чалыы оолдар ажылдааңза-даа чок, өөренгенде-даа чок, чүгэе хоорайлар кезип, ынчаар тонап черуурга кедилиг чурттаалга, ажыл-агый чок артары илдең-дир. Хайыраан чалыы назынын ынчаар «ооргеглеп», ат-алдар чок улчуурга сеелгүде баргаш, халактаныр апаарын ам боданыр херек.

Оон башка чурттаалга халас артып, хайыралыг чалыы назын «чүгүрүүнге» кире бээрге, чүнүң-даа хелү артып, кастыныңы, чүдүргайыңны ак «Ыраа» базыптар, ынчан адак-бышкаан аартар эгелээн, ам-на бажын ыырбаан, халактаар сеп. Бистер аныяк үевисте 30 харга чедир арага ишпес чорудувус, а амгы үеде 17—18 харлыг оолдар арага-пиво дээнде улуг улус базын кат чазып турары ыянчыг-дыр, боданыңар, оолдарым, боданырга ботка херек.

Санди САНДАН.
Күш-ажылдың хоочуну.

СИГЕН БЕЛЕТКЕЛИНДЕ

Ниитинин мадынга бо чылын 3220 тонна сигенни, 50 тонна бүдүк-бүрүнү, 490 тонна сенажты, 214 тонна силосту Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхоз белеткеп кылыр планныг.

Ажыл-агый бо хүннерде 410 тонна сигенни, 37 тонна бүдүк-бүрүнү белеткээн. Силос ажаалдазынче удавас кирер. Ылангыя Базырыктың шөлдеринде ажыл сеелгү үеде элээн чорул турар, ында механизастаттынган ийи звенода тракторларны бүрү-ле херек кожуг машиналарын быжыглаан.

Суур чоогунда, Ээр-Хавакта сиген шыгжаар черлерже, кыштагларже саразттарны узуктел чокка сөөртүп эгелээн, ону сес автомашина чорудуп турар.

Техника күжү-биле мал чемнерин белеткээр арга чок черлерниң сигенин кезерин база организастаан. Бо хүннерде 190 кижи 22 звено кылдыр үстүп ап, арга-арыглар, арык-бугалар болгаш кадыр-берт черлерниң сигенин кезип турар. Оларның аразында район төвүнүң албан черлериниң, организацияларының, бүдүрүлгелериниң ажылчыннары база бар, шефтеп турарларының саны 43.

Мал чемниниң шынарын хынаарының хемчеглерин ап турар, бо талазы-биле чеди кижи составтыг комиссияны тургускан. Мал чемниниң белеткелинде социалистиг чарышты организастаан, ооң түңнелин он хонуктап үндүрүп турар. Лаа Шыырыптың, Доржу Биче-оолдуң механизастаттынган, совхозта МТМ коллективиниң база район организацияларындан «Мурнакчы» совхозта хол кадыры-биле сиген кезип ажылдап турар РАҮК-туң коллективинден келген шефчилер мал чемниниң белеткелиниң социалистиг чарыжының мурнуку одуруунда. Тиилекчилерин мактап, шаңнап турар, күш-ажылдың ажык-чарлыг чоруун калбартыры-биле хана солунарның үндүрүлгелерин мал чемниниң белеткелин чорудуп турар черлерге организастаан.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ДУРЖУЛГАЗЫН-ДАА ДАМЧЫТКАЙ

Эрги-Барлыктың Культура бажыңының фойезинге кижилер анаадагызындан хөй чыылган. Чамдыктары номнар сонуурган шилээн, өскелери изиг шай, компот, боова-боорзак садып ишкен, чиген, элээн-не хөлзээшкиниг. Оларның аразында кажарарган баштарлыг, харназыны дөгээннер колдаан. Бир өрээлде совхозта партком секретары М. Д. Саая баштаан шыдыраага ынактар ээлээн. Кажыктаашкыннардан прораб С. Д. Хомушку ыгаалып турган. Садыгжылар сууруң агитбригадаларының төлээлери. Магазин талазындан чүгле ном аймаан эккелген. Херээженнер чоорзюн (даргазы А. С. Даваалан) база культура ажылдакчыларының организастааны «Силерге, хоочуннар!» деп дыштаныылга кежээзи ындыг ындыыг эгелээн.

Мен борта ук кежээниң эрткенниниң дугайында бижип сорулга салбадым. Чалаткан нарның биргээнинге чай аразында ужурашкан, чугаалашкан ол бөлүүн ишчиниң дугайында билип алганымны чон-биле үлежикседим. Хажытпаа Санчыевич Саая 1918 чылда Орта-Чыраа-Булакка төрүттүнген. Кым билир, сагыш четтирген кижи чаптааш-даа «кыс» атты берди-ле ыйнаан. Орус улус чүү дээр ийик? «Отка-ла типпес болза «ваш» деп-даа адап каарга, багай чүве чок».

1940 чылда Аксы-Барлыкка арбан даргалап эгелээн. Чыл эрткенде Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ол үеде фронтуга дузаламчы организастаарынга идепкейлиг киришкен. 1946 чылдан эгелеп тудугжулай берген. Кызыл-Мажалыктың школазын, тараа складын тудупкан.

— 1952 чылда төрээн Эрги-Барлыкымга келдим. Ынчан Идам-Сюрюн даргалап турган «Большевик» совхозунга чазакчылап киргем, бөгүнге дээр ынак ажылымдан салдынмадым— деп, хоочун чоргаарал биле чугаалады. — Пенсияже үнзүмзе-даа, аңаа кайын олуртунар, соңга рамаларын кылыры ышкаш нарын ажылдарны даргаларым менээ дагзыр-дыр.

Хажытпаа Санчыевич баштаксымаар чаңныг, ынчалза-даа баштак биле шында барык ылгал чок-даа болгулаар. 6 оол, 2 кыстың адазы аваа сес эттес урутлары шуптузу республиканың аңгы-аңгы булуңнарында эки ажылдап, чурттап чоруурлар.

«Кежээниң мурнунда—хүндү» деп чугаа бар. Х. Саая совхозтуң болгаш районнуң мурнундан хөй удаа хүндүлел бижиктер, өртектиг бараанар, акша-биле-даа шаңнадып келген. Күш-ажылдың хоочуннарының болгаш мурнакчыларының аразында оон чуруун Культура бажыңындан көрүп болур. Чазактың бедик шаңналдарының эдилекчизи «Социалистиг чарыштың тиилекчизи» деп херек темдектерин 1974 чылдан бээр улаштыр кадагылаан. Ленинчи юбилейлиг медаль, «Күш-ажылдың хоочуну» медаль база ээзин тыпканнар. Мурнакчы хоочунну көрүкчүлер задынче чалап тура, бо кежээни организастаакынның дугайында чүнү бодап турарын айтырдым.

— Улут назылыгларны утпайн турары коңчуг эки-дир— деп, ол үнеледи. — Аныяктарны база чалааны чеп. Оларга арга-дуржулгавыс-даа дамчытып бис.

Чаш-оол КУУЛАР.

НАДЯ БИСТИҢ АРАВЫСТА

Надя Рушева... Оон ады кала-даа сураглыг. Ол чүгле он чеди хар чурттаан...

Кайгамчык талантылыг чурукчу кандыг-даа тускай өөредилге черин дооспаан. Оон кылган ажылдары чүгле Совет Эвилелинде эвес, делегейде сурагжаан. Бодунуң кыска амыдыралының хөй кезиин бичии Надя Пушкин-биле «кады» эрттирген... Чеди харлыг Надя «Салтан хаан дугайында» тоолду номчааш, шулукчунуң чогаалының маадырларын доораан-на диригжидип эккелген. Оон эгелээш-ле пушкинианаже ханылап кирип, чогаадыкчы ажылынга улуг орукту ажыткан. Надя өлген соолунде 400 ажыг чуруктары пушкинианага тураскааттаны тодараттынган.

Республиканың 60 Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде «Рушевтерниң чогаадыкчы салгалы» деп делгелгени чаа ажыткан. Ында Надяның адазы Николай Константинович Рушевтиң ажылдары база бар. Чурукчунуң иези Наталья Дойдаловна Ажыкмаа ук делгелгениң ажыдыышкынынга киржип, найысылал Кызылда чедип келген. Редакцияның ажылдакчылары чурукчунуң авазын чалап, дыка хөй айтырыгларны салып, солун чугааны кылган. Ону бөгүн номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис.

«Төрээн черим— Сесерлигниң Бичи-Баян-Кол» деп, аалчывыс чугаазын эгеледи. «Билип кээримде-ле авам чок. Кырган-авамга өскен мен. Кара-Хаакка өөренип турумда, кырган-авам чок апарган. Угбам Кызыл хоорайга эккелген.

1942 чылда Кызылдың ийи дугаар школазынга чеди класстыг турган, Кызылга театр студиязының цирк салбырынга тыва оолдар, уруглар-биле өөрени берген мен. Ону үш чыл болгаш доозуп, баштайгы көргүзүглерни кыла бердивис. А 1946 чылда, театрга чалап келген чурукчу Николай Рушев-биле өг-бүле тудуп, балет артизи ажылым чаа агым-биле эгелээн. Николай Константиновичтиң Душанбе хоорайже чоруткан. Ацаа ийи чыл ажыр ажылдааныывыс соолунде, Моолче чорудупкан. Анаа Надя төрүттүнген. Ол— 1952 чыл чүве.

Уруувус алды харлапканда, Николай Константиновичтиң төрээн хоорайы Москвага чедип кээп, оон ада-иезиниң бажыңынга сыңмарлажып, чурттай бердивис».

— Наталья Дойдаловна! Өөнер ээзиниң ада-иези кымнарыл?

— Коля албан-хаакчы өг-бүледен үнген кижи. Төрээн иези чок, соңгу авазы балерина, адазы опера ыраажызы. Ачазы Москвага чурттап турган, Куйбышевке ажылдап турган. Ажылының аайы ындыг. Соолунде опера училищезинге башкылап чораан.

— Надяның баштайгы чурук делгелгези кажан ажыттынганыл?

— Уруувустуң чурукчу алдар-ады барык таварылга болуп эгелээн. Ачазы ынчан төп телевидениеге ажылдап турган. «Юность» журналдың бажыңынга бичии уругларның чуруктар делгелгезин ажыткан. Анаа Надяның чуруктарын аппарып берген. Ынчан ол он ийи харлыг турган. Ук делгелгеге оон ажылдарын көрукчүлер болгаш тускай эртемниглер улуу-биле үнелээн. Оон бээр Надяның ажылдары янзы-бүрү делгелгелерге көстүп эгелээн.

Уруувус дириг чорда, 16 делгелге болган. Өлген соолунде, саны арай билбейдир мен, 150 ажыг. Оон чуруктары-биле хөй-хөй көрукчүлер таныжкан. Уруумнуң арткан чуруктарын Совет культура фондузунга шилчидип бердим. Оларның удуртулгазы-биле делгелгелерни организастап турар. Мында ажыттынган делгелге август чээрбиге чедир турар боор. Кустен бээр база бирээни ажыдары планнап турар чорду. Оон ыңай база-ла ол организацияның ажылының аайы-биле Болгарияга Надяның чуруктарының альбомун үндүрери планнаттынган.

Иезиниң интервьюзу

— Уруунарның чураан ажылының саны чежел, Наталья Дойдаловна?

— Журналистер-биле хөй-ле катап ужурашкан мен. Ол айтырыгны үргүлчү салып келген. Анаа шын харыы берип шыдавайн келдим.

Надя хөй-ле ажылдарны кылган. Соолгу үеде оон чуруктарының санын тодарадыр ажылды чоруттум. Дыка улуг бергедээшкиннерни үндүрүп турган, ол он чыл иштинде он бир муң ажылдарны кылган болду.

— Надежда Рушеваның чуруктарын көрүп олурарга, улуг шулукчу Пушкинниң амыдыралы каракка чуруттунуп келир. Оон баштайгы ажылы Пушкинниң чогаалдарындан эгелээн-дир. Николай Константинович боду чурукчу кижи-дир. Надяның чурукчу болу бээринге адазының өөредии салдарлыг бе, ол ышкаш пушкинианаңы шилип алырынга ону өөреткени ол бе?

— Уруувус алдарлыг чурукчу болу бээр деп билбейн чордувус. «Мону чуру, ону ынчаар кылыр херек, бо чуруунуң моозун эт!» деп ачазы ону сургап турбаан, ону черле дыннавааан мен. Пушкинианаңы шилип алганы бир мындыг салдар чедирген. 1959 чылда Надяны эдертип алгаш, бир дугаарында Ленинградка четтивис. Николай Константинович ынчан «Ак-көк хемниң кижилери» деп баштайгы тыва кинофильмниң чурук каасталгазын кылчып турган.

Мойка хемниң эриинде улуг Пушкинниң чурттап турганы бажыңынга барган бис. Оон эгелээш-ле ол Пушкинниң музейлеринден үнместээн, оон чогаалдарын холдан салбастаан. Чогаалчының ады-биле холбашкан черлер: Михайловское, Захарово, Остафьево, Суханово болгаш өске-даа черлер оон чогум-на чурулга мастерскаязы болу берген. Ол ышкаш улуг шулукчунуң чогаалдарын тургускан шиилер, кинолар, балеттер, опералар бичии чурукчунуң сеткил-чүрээ-биле тудуш болу берген. Пушкинниң чогаалдары Надяны кижи кылдыр хевирлээн деп бодаар мен. «Пушкинден уруглар темазын «ушта тыртып» алырын кызыдып чоруур мен. Бир эвес ол тема мырыңай бичии-даа көргүстүнген болза аан» деп, Надя чугаалаар чүве. Оон сонуургалының күштүүнүң чадызы — шулукчунуң овур-хевирин ол тургузуп шыдаганында. Ынчангаш оон чогаалдары чоңга чоок, куштуг. Уруумнуң ол алды харлыг турган-ла, улуг кижи апарганы база чогум-на ында.

— Бичии Надяның аажы-чаңын чугаалап көрүңерем, Наталья Дойдаловна?

— Кедергей шимченгир, шоваа. Дыңнангыры ваажок. Дедирленир деп чүве билбес. Ачазынга кедергей ынак. Эш-өөрзүрек, школаның хөй-нийти ажылындан чыда калбас. Өөрү-биле кандыг харылзаалыг чораанын бо чуруктардан көрүнер даан. Оон кандыг аажы-чаңнымын дораан эскерип каар боор силер. (Наталья Ажыкмаа уруунуң бичиизинде өөрү-биле ойнап чорда, ачазының тырттырганы чуруктарын бисте көргүсту).

Надяның эш-өөрү ам улуг кижилер болу бергеннер. Оларның арзында эртемденнер-даа бар. Олар мени амдыгаа дээр утпайн чоруурлар. Берге шактарда уруумнуң өөрү мээн дузалажып, сагыш-сеткилимни чымдып чоруурлар.

— Соолгу айтырыг, Наталья Дойдаловна. Николай Константинович-биле арацарда харыннар ылгалы кажыл? Силер оон-биле өннүктежи бергеннерде, ол билдингир чурукчу апарган болгай. А силер кожгус аныяк. Ол силерниң баштайгы ынакшылыңар дыр аа?

— Ашаам мендеп сес хар улуг. (Каттыргаш), чүгле эң баштайгы эвес, соолгу ынакшылым...

Редакцияның хүндүлүг аалчызы-биле журналистер хөй чугааны кылып, боттарының ажылын база чугаалааннар. Ол Тываның культура төөгүзүнге хамаарышкан чурук материалдарын редакцияга чорудуп бээрин аазаан. Ажылдакчылар ук саналды өөрүшкү-биле хүлээп ал, чурукчу адашкылар Рушевтерниң булуңун редакцияга тургузуп алырын планнап алганнар.

Беседаны Эдуард **ДОНГАК** белеткээн.

СОЛУН ДЕЛГЕЛГЕ

МОСКВА. (СЭТА-ның корр). «В. И. Ленинниң овур-хевири совет болгаш даштыкы чурукчуларның ажылдарында» деп делгелге мында ажыттынган. Совет көрукчүлер шоолут көрбээн ажылдарны мында хөйнү киирген.

В. И. Ленинниң Төп музейиниң залдарында уран чурулганың, графиканың болгаш скульптураның 70 ажылдарын делгээн. Делгелгени көөрү-биле барган кижилер бир дугаарында-ла И. Бродскийниң «Ленин болгаш манифестация» деп ажылы-биле таныжар. Чурукчу ол ажылын 1919 чылда, Ленин-биле ужурашканының соонда чураан. А. Герасимовтуң «Ленин ниирде», В. Серовтуң «Ленинге кылаштажып келгеннер» деп ажылдарын көрүп болур.

М. Авиловтуң болгаш М. Берингтовтуң ажылдарын москвачылар 1923 чылдан бээр көрбээннер. Чүге дизе ол ажылдарда Троцкийни, меньшевиктер Скобелевти болгаш Данны чуруп каанындан оларны делгелгелерге көргүспейн келген.

Италияда алдаржаан мастер Р. Гуттузонуң ажылын «Ленин. XX чүс чыл» деп адаан. Кескү совет мастерлер Д. Налбандяның, Н. Сысоевтиң ажылдарын 1987-1988 чылдарда бижээн.

Англи херээжен скульптор К. Шеридан Владимир Ильичиниң хөрек скульптуразын 1920 чылда Ильичиниң ажылдаар кабинединге көрүп турган сийлбээн. Оон соонда ол скульптураны чес-биле шуткааш Лондондан баштыңчыга белек кылдыр чоруткан.

Графика ажылдарының талазындан Б. Кустодиевтиң ажылдары улуг сонуургалды болдуруп турар. Автор революцияның баштыңчызының дугайында баштайгы уруглар номнарын каастаан кижи. Ынчалза-даа соолунде барып хоп-нүгүлдээшкинге таварышкаш, туттуруп хоругдаттырган турган. Г. Верейскийниң «В. И. Ленин болгаш М. Горький» деп ажылы солун.

ХОЙТПАКТААР-БААЛЫК

Бо дээрге, көшкен аалдарның доктаар черлериниң бирээзи, калыр дөштүг узун оруктуң ортузу, оргулааш чер. Ымыраа-сээктиг, изиг хүн оя чиртип турда, чүъктүг шарылар-даа, кижилер-даа маңаа шагзырап турупкан чедип кээрлер.

Бир берге дөштү эрткеш, ам Шивээ дежүнче үнерде дыш алыр чер ол. Чүъктерин дүжүргеш, инек, хойну доктаадыр, урут-дарыын ойнап-маңнаштырып, хоюг хойтпаан ижиртир. Улуг улустар ак суду аазы хойтпаан дашкага кутканаш, эң-не улуг назылыг кижизи черден оът үзе соп алгаш, Кызыл-Тайгаже чалбарып чажарлар. Чалбарып йөрээрин авамдан дыңнаанымнан чамдыктары бо:

Өршээ хайыракан!
Өскен төрээн таңдым!
Көшкен-түрээн чоннаан
Көшке дажын чайлат!
Чаглак-шуглак чок бис.
Чаъс-чайвык чайлат!
Ак суттуң дээжизи-дир.
Ааржы, саржаг элбезин!
Башкы хойтпаам дээжизи-дир

Мал-маган суттензин! — дээш-ле, янзы-бүрү йөрээлдерниң аялгалаары тааланчыг. Сактырга, ам-на шупту чүве экижип хире апаар. Бир шак-ла хире дыштанганының соонда, улаштыр көжүп чорткаш, эң соолгу доктаар чери —Кошкар-Баштыг.

Бо дээрге Кызыл-Тайганың үстүү бажы-биле эртер, шаанда аът чарыштырып турганы тайга кырының делгем оргулаажын эрткеш, ханаланчак безүр хаяларга келир. Топтап көөр болза, кошкар бажының хевири ында бар. Хаялар арызындан харап кээринге күзеп чорааның Сүт-Хөл бо-ла агара берген чалгып чыдар. Хөлдүң көзүлгени дээш шаанда тыва улус анаа чажыг чажып чораан дээр.

Көшкен аал Сүт-Хөлдүң кыдыынче кудургайлап баткаш, хөл суунга келир. Шупту кижилер аъттардан дүжүп, чунуп, мал-маганын суггарып, ында эштип чоруур аңгырларны сонуургап, дыка-ла таалап тургулаарлар. Көшкен аалдар хөл кыдыынга келгеш, аңгы-аңгы чайлагларынче чоруптарлар.

Кым-даа чайлаанга баарга, ында оң-баазын чечектер, ховагаалар, арганың бичии дүлей көк хөкпештери силерни уткуп ап, дойлуп-ла турарлар. Аалдың оолдар, уруглары доораан-на аргаже кирерлер. Чодур чоон кызыл-кызыл дыттардан саат хооруп, арга иштиниң оймактарында үүргене чыып, ай бес казып, пөштериң чавыс-чавыс будуктарында тооруктар дүжүрүп, оон чемниң бышкаанын тодарадырлар. Тооруктуң быжарын чыдан-чырда, быштак-сай, ак-сай, сарыг-сай, калдар-сай, кара-сай деп чадаларга көрүп тодарадыраар.

Бышкан тоорук кара-сай болур. Оон чүгү-даа чиде берген, чуура дүрбүшкеш, сайын алырга белен болур.

Сүт-Хөлдү долгандыр аргаларда, дагларда кызырак-кат, инек-караа, көк-кат элбек. Хөөрүк, диин, элик өзүп-төрүп турар. Ам харын соолгу чылдарда бойдустуң ол хайыралыг байлаа тетчеглекчилерге таваржып, хоозурап турар. Чай боорга, походтаан, туристээн кижилер улуг хораны чедирип, одааның одун өжүрбейн, будүн аргаларны өрттедип, хөлдүң өзүп турар балыктарын четки-биле шүүреп, чамдык черлеринче частыр будүмелдерни октап, аң-меңни боолап, тетчеглекчилер рындан олар ховартаан. Тетчеглекчилер-биле шыңгыы демиселди чорударын школачылар, малчыннар уруглары ада-иелери-биле демнежип, хайгааралга алыр ужурлуг бис.

Ондар ЧАҢ-ООЛ.
Башкы.

ХОВАР ТЫВЫШ

Ол чүл?

Мырыңай чаа Баян-Кол суурга чорааш, ында археология экспедициязы ажылдап турарын, эртемденнер оон, базырыктардан, дыка солун чүүлдер тып алганын билип алган бис. Орук билир кижи боорга, школачы Вика Донгакты «Х Улуг хурал» совхозтуң партком секретары Т. А. Сандакова биске кожуп берген.

Чүү мындыг солун чүүлдул деп ылавылаарывыска, идик-хеви, харын кежи безин шоолуг үрелбээн кижи хөөрү тыпканын улус чугаалады. Хааржаа база үрелбээн дээр болдулар. Шынап-ла, солун болгу дег. Шаандакы шагның базырыктарын казып турар улус-ла ыйнаан ол. Суурда чагыглар хүлээп алыр пунктунуң ажылдакчылары база ол хүн ынаар чорааш, археологтарның тывыжын аажок-ла сонуурган келгенин бистиң сеткилдевисти улам хайныктырды.

Баян-Кол суурдан үнгеш Терлиг-Хая үүнче чорупкан бис. Ур-даа болбаанда, каскан базырыктар таварышты. Ол-ла чоок-кавыда орук тудугжулары база ажылдап тур. Кылза суглуг Баян-Кол хемниң үүнче улуг оруктан бир орук чарлы берген. Вика бисти ынаар командылады. Археологтарның турлаанче орук ол. Бичии хавакты баткаш, шуут-ла суг үүнүнда, ыяштар арызында майгыннарга келдивис. Археологтар чаа-ла шайлап доозупкан. Кежээликтей чүве.

Кайының чүге келгенивисти тайылбырлааш, археологтарның удуртукчузун билип алгаш, оон-биле чугаалаштывыс:

— Мында ССРЭ-нің Эртемнер академиязының Ленинград салбырының археология институдунуң Тывада экспедициязының № 4 отрядының улузу бис. Ээрбек — Баян-Кол арызында чаа кылып турар автоорукта базырыктарны казып шинчилээр сорулгалыг улус бис. Ам ийи дугаар чыл ажылдап турарывыс бо — деп, отрядтың начальниги, төөгү эртемнерниң кандидаты Владимир Анатольевич Семёнов тайылбырлады.

Ленинградтың археологтары Тывада черле каш чыл улаштыр ажылдап турарын бодап келгеш, Александр Данилович Грачтың улузу эвес ирги бе дээрзин айтырдым. Чогум оон удуртулгазы-биле ажылдаваан Владимир Анатольевич дыңнатты. Ниитизи-биле ол ам Тывада 16 дугаар сезонда ажылдап турар кижи болду.

Тыпкан чүүлүн сонуургадып көргүзери-биле ол бисти озалааш майгынче чалады. Иштинче кирип кээривиске, оон дөрүнде база солагай хажыызында янзы-бүрү чүүлдер — эрги шагның эдилелдери, а майгынның дал ортузунда ыяш хааржак, оон иштинде кижи сөөгү чыдыр.

— Бо дээрге бистиң амгы сезонувуста ховар дээн тывыш-тыр. 2500 чыл хире мурнунда хөөржүткен, он алды хире харлыг оолдуң хөөрүнге таарыжы бердивис. Хамык-ла дайынчы чепсек-херекселдерин суп каанын бодаарга, ол дайынчы эр. Хааржаан көрүшкен, дыка үрелбээн, а оон аңгыда, ховар чүүл — оолдуң хевииниң артынчызы шуут ылдек. Бөргүн кызыл пөстен кылган, өске хевии топтанар: алгы кескирдинаа, дүгү безин тазарбаан, чагының кежи чүгле карара када берген. Мындыг таварылга ховар боор чүве—деп, В. Семёнов сонуургадып тайылбырлады.

Шынап-ла, солун аа. Бир чепсээн көөрүвүске, бир ужунда кускун-хаай ышкаш демирлиг. Чүгле бир ужу шиш, өске талазы маска хевирлиг. Сывы дээрге шуут үрелбээн, ыяш хевээр, харын шала хүрең будук-биле будуп каан дег. Сывы кижи холунуң дүрту хире узун чорду. Бодаарга, дайынчы кижи оон-биле дайзынны соп өлүрер хевирлиг кылдыр таарыштыр кылган. Чогум чиик. Согунунуң чүгле киржи ирип үрелген, а сывы чаңгыс черден сыйылган. База-ла ыяштан кылган. Согуннары хавында хевээр, үрелбээн. Хавын кештеп кылган. Согуннарның чамдызы демир, өскелери ыяш баштыг.

Ол тывыштың үнелиг, солун чүүлү чүдел дээрзин айтырдым. Органиктиг чүүлдер хевээр арткан: хеви, чепсээ кандыг турганыл, ону тода билип ап болур. Ындыг хөөр-базырыктарга чүгле ириңди сөөктер, дериг-херекселдер арткан болурун көрген, дыңнаан мен. Ол дайынчы оолду чоон дыттан деспилей чазаан хааржакта салып каан. Хааржактың чүгле крышазы элээн үрелген, адаа талазы шоолут эвес үрелген чорду.

Черниң доңуураа база дыт ыяш ол мага-боттуң шоолут үрелбезинге салдарлыг болган боор дээрзин эртемден тайылбырлады. Оон аңгыда, херээжен кижиниң эдилелдерин база өске хөөрден тыпкан.

Ховар дээн тывыжын шинчилээри-биле Ленинградче аппаар, а хааржакты Кызылдың музейинге дужаар.

Тыва дээрге археологтарга, чеченчидип чугаалаарга, кур чер деп болур. Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээ турар черден база хөй санныг базырыктарны каскаш, оон көнчүт солун чүүлдерни тыпкан болгай. А ол ышкаш Бии-Хемде Аржаан суур чанында базырыктың чажырып чыткан чүүлдери база ховар болганын мурнунда номчаан, дыңнаан, көрген-даа бис.

Владимир Анатольевич Семёновтуң экспедициязы Ээрбек—Баян-Кол арызында чаа орукту дургаар базырыктарны шинчилеп чоруп турар. Ам Баян-Колда ажылын колдуунда дооскан. Оон Ээрбек үнүнче чоруптар. Бо удаада эртемденнерниң тыпкан солун чүүлдериниң эң колу мындыг-дыр. А даразында? Даразынга оон-даа солун чүүлдер тыптар чадавас. Тыва черде бүрүнгү төөгүнүң арттырган «сүжелериниң» аажок хөй.

Седей ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: экспедиция начальниги В. А. Семёнов.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чагаалардан

ЧЕДИР СЕПТЕВЕЙН БАРГАН

Эргим Мергелдей!
Силерже Самагалдай суурдан хөй уруглуг не Серенмаа Чадамба дуза дилеп, чагаа бижип олур, уткуп-хүлээп алырын диледим. Херектиң ужуру мындыг: мээн чурттап орар бажыңымны, адрези Дружба, 54, кв. 1 дээр, 1987 чылда септээн. Ону «капитал» септелге дижир чорду. «Капитал» дээн соонда, шуптузун кылыр деп билир кижи мен. А чогум элээн хөй ажылдары кылганда болза, «материал чок» дээн чылдагаан-биле батареяларын кылбаан, ара каггап. Ону кылып бээр ыйнаан дээш манаан, сураг. Ынчап турда, кыш-даа дүжүп келген, а ажыл чедир кылдынмаан.

Келген кыш кээргээр эвес: ханалары хыраалааш турупкан, суг сордурар насос ажылдавас. Суугуну дүн-хүн чок ошап-ла турар сен, ол хиреде чылывас. Тонпарлыг, кидис [illegible] кыштаан бис.

Ук квартирага ийи-чаңгыс кижи чурттап орган болза, харын ажырбас ыйнаан. А херек кырында өг-бүлелиг уругларывыс-биле ийи өг-бүле бис, олар безин үш чаш уруглуг.

Ол бүгүнү чугаалап, бо чылдың февральдан эгелээш, районнуң удуртур-баштаар даргаларының кабинеттериниң эжиин амыратпастаан бис. Чамдыктары бужурганыр, түвексинер апарган. Бот-боттарынче чууй кагжыры-даа бар. Чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Д. Кырлыг-Карага чедип, чедир кылбаан ажылын чедир кылырын дилээримге, септелге-тудуг участогунуң начальниги К. Оюнче айтыр. Анаа чеде бээрге, «материал чок, коммуналчылар бээр болза, ында чүү боор» дээр. Катап баарга, Кырлыг-Кара даргада база «материал чок».

Райкүүском даргазының оралакчызы Анатолий Ондарга билдиришкин бижээш, ийи удаа четкен мен. Комиссия чоруткан, оозу хынаан: «Шуут брак туткан бажың-дыр» дишкен. Оон акт тургускаш, септелге-тудуг участогунче киирген, а СТУ-да «материал чок». [illegible] ажыдып» чорудуп турувуста, коммунал ажыл-агый чериниң удуртукчузу солушкан. Чаа келген дарга К. Артына актыга адын-даа салган, таңмазын-даа баскан, СТУ-же-даа дыңнаткан. А түңнели биеэги хевээр: «материал чок».

Бодувус тып алыр дээн бодал-биле садыг-магазин-даа кезип турдувус, шуут чок. Ындыг хоолайларны сатпас, чүгле бүдүрүлге черлеринге бээр дижир, а «бүдүрүлгеде» чок болур.

Ам база кыш чоокшулап орар, ону [illegible] канчап ажарыл? Ынчангаш муңгараан сеткил-биле Силерден дуза дилеп, ол тывылбас «материалды» тып-чып, бажыңывысты чедир септедип, шимчевес удуртукчуларывысты шимчедип көөрүңерге ийлегеп ор бис.

Байыр-биле Серенмаа ЧАДАМБА.

КЫМНАР ОЛАРЖЕ КӨРҮНҮРҮЛ?

Силерден дуза дилеп орар кижини — мени Бора Хүрен-оол дээр. Мөңгүн-Тайга районнуң төвү Мугур-Аксы суурда чурттап турар мен. База уругларым хөй — шупту он кижи. Дилээм утказы мындыг: мээң өскүс дуңмаларымга «дузалажып көрүңер».

Херектиң ужуру мындыг: мээн дуңмам Роза 1972 чылда аар аарыгның уржуундан мөчээн, дөрт уруу артып калган. Ол уругларның адазы төлеп чок кижи болган, ол-ла чылын дезип чоруй барган, кайдазын-даа билдинмес. Ол өскүс арткан дуңмаларымны бодувустуң 10 урууувустуң арзынга калып алгаш, өөм иштиБегзи Хүрен-оол-биле кады өстүрдүвүс. Олар ам улуг кижилер болган— улуу эртжен чылын шеригден халашкаш, ам өг-бүле туткан. Ол септелге-тудуг участогунда ажылдап турар. Ийигизи бо чылын шеригден келген, акызының ында ажылдап турар. Оон бичези кыс уруг, чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелинде, а эң бичези бо чылын чаа он класс дооскан.

Оларны өстүрүп, чон [illegible] оон ыңай-даа дузалажыр бис, ынчалза-даа ынча хөй кижи чаңгыс бажыңга сыңчыр эвес. Ынчангаш бо өскүстерге бажың тып бээр дээш чадаштывыс. Көрүнүр чүве чок — районнуң удуртур даргалары аазап-ла каар, сураг болур. Чаа өгленгеи дуңмам Юрий хамык эт-севин бир кижи бажыңының чанында оваалап алган, боду калайын эдертип алган өглер кезип чоруур.

Бо чаштарга дузалажыр арга Силерде бар боор дээн идегел-биле бижип ор мен, эргим Мергелдей.

Бора ХҮРЕҢ-ООЛ.

АЖЫЛДААР БЕ, АЗЫ...

Хүндүлүг Мергелдей!
Бо чаганы бижиири-биле демир-ужүктү сегиряп алырынче бисти чайгаар-ла албадапты. Ынчангаш мону бижиир ужурга тавараштывыс. Чүү силерни ынчаар девидедип, албадай берди? Ындыг айтырыг база тургустунуп келир чадавас. Чүвениң ужуру мындыг.

1957 чылдарның үезинде Чадаананың райүлетпүр комбинадының тууйбу бүдүрер цеги аът күжүн ажыглап, тууйбу бүдүрүп турду. Ынчан механизация дээр чүве бар эвес. Хол-биле кылыр ажылдар-ла хөй турду. Малгаш хоюдар «ПУГ» дээр машинаны аът мунуп алгаш, долгандыр чортуп турганш, хүнде 400-тен 600 чедир санныг тууйбуну бүдүрүп ап турган бис.

60 чылдар үезинде Кемеродан тууйбу хептеп кылыр СМ-296 «А», СМ-296 «Б» дээр маркалыг машиналар келди. Ол машиналар [illegible] соонда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн. Сезон дургузунда, азы үш ай чартык үениң иштинде 2 миллион ажыг санныг тууйбуну бүдүргеш, тууйбу кылыр талазы-биле бедик бүдүрүлгечи көргүзүглерлиг болганы дээш бистиң коллективти шилчиир кызыл тук-биле шаннап-даа турганын эки билир бис.

Мооң мурнунда районнуң хамаанчок, харын-даа республиканың чамдык ажыл-агыйларының херегцелинге ажыглаар тууйбу бүдүрүп турган чер 1973—1974 чылдар үезинде дүшкен мындыг чүве. Ажы-биле чугаалаарга, маңаа ажыглаттынып турган дериг-херексел тоймаглаттынып эгелээн. Тууйбу өрттедип турган суугуларның чүгле орну онгарарып артып калган. Ону көөрге, каракка чаржынчыг. Бир сарайның оорга быжыглаан каан доора ыяжын тура шапкаш, оттулар чүүл кылдыр ажыглаан.

1982 чылдар үезинде келген тууйбу хептеп кылыр күчүлүг техника база тоймаглаттынган. Улуг өртектиг ол тоймаглаттынган техниканың «сеги» ам даа чыдып чыдар-ла-дыр. Ол дериг-херекселдиң бүдүп каа- будуу безин хүн караанга кылацайнып чыдар дивес силер бе?

Биче хемчээлдиг тууйбу хептеп кылыр дериг-херекселди дерип тургускан соонда кезек ажылдап турган, база үрелгеи. Ол үрелик дериг-херекселди бо чылдың май айда чогаадыкчы арганы ажыглап турган, хөделдирип алдывыс. Ол херекселди хөделдирип алгаш, кезек када ажылдааш 108 муң санныг тууйбу-даа бүдүрдүвүс. Бо чылгы сезонда планывыс — 300 муң тууйбу бүдүрери.

Ам бисти, ажылчыннарны, чүү дүвүредип турарын сеңээ бижип көрээл, Мергелдей! Чогаадыкчы ёзу-биле ол хире шуудап ажылдай берген турувуста бисти база бир дүвүредип турар чүве тыпты берген болбазыкпе. Ажы-биле чугаалаарга, райүлетпүр комбинадының удуртукчулары бистиң куш-ажылывысты шын организастап шыдавайн турар. Районнуң иштики херегцелинге ажыглаар тууйбуну арбынны бүдүрер дээривиске ындында-ла эвээш кижи чедишпейн баар-дыр бис. Оон чылдагааны бе? Бистиң суурдугашта чурттап турар кижи бүрүзү ийи-чаңгыс-даа болза, инектиг. Дузалал ажыл-агыйын тудуп орар болбазыкпе.

Өреге бүрүзү инектиг боор кээрге, ону кадарар кижи база херек апаар. Инек кадарар кижи чок боор кээрге, ийи-чаңгыс малывысты ээлчежип кадарып тур бис. Тууйбу кылып турар ажылчыннардан бир хүн-не ийи кижи инек кадарып чоруй баарга, тууйбу өрттедир кижилер эвээжеп каар бис. Мындыг турда, планныг оназлда канчап күүсеттинерил? Эртен туруп келгеш кижи бүрүзүнүң чугаалаар чүвези-ле: «Ажылдаар бе, азы инек кадарар бе?» дээр болу берген болбазыкпе. Бистиң суурдугашта инек кадарыпкы дег пенсионерлер-даа бар-ла. Олар-биле чүге дугуржуп болбазыл? Оларда эът тыг кижилер безин бар.

Көшкен-оол ТҮЛҮШ,
Николай КУУЛАР.
Тууйбу кылыр цехтиң ажылчыннары.

Надя Рушеваның адазы Николай Константинович Рушев база чурукчу чораан болгаш уруунуң чурукчу болурунга улуг салдарын чедирген.
ЧУРУКТАРДА: С. К. Тоғаның «Кодур-оол болгаш Биче-кыс» деп чогаалын Н. Рушевтиң каастаан чуруктары.

Улусчу чогаадылга көрүлдези

ДАРГА КЕЛБЕЗЕ-ДАА, ЭРТКЕН

Культура министерствозунуң эртем-методиктиг төвү, Республиканың музыка ниитилели, профобластырылган болгаш ВЛКСМ обкому бот-тывынгыр композиторларының ырларының республика конкурузун бо чылдың июль 22-25 хүннеринде Тываның сургаажаан чурумалдыг чери Азас хөлге эрттирген. Улусчу чогаадылганың үнүкү Бүгү-эвилел фестивалының программазынга дүүштүр болган бо конкурс ВЛКСМ-ниң 70 чылы оюнга тураскааттынган.

Улусчу чогаадылганың бо көрүлде-конкурузунга 20 ажыг бот-тывынгыр композиторлар, оларның чогаалдарының күүседикчилери, жюри кежигүннери, көрүлдениң удуртукчулары — шуптузу чартык чүс хире кижи «Азас» турбазазынга чыылган. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Бригад Дупчур, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Кан-оол Баазан-оол болгаш «үнү үүн орар» Галина Ховалыг, Игорь Дулуш ышкаш композиторларның аразынга 14 харлыг Белекмаа Самыя база турган. Ажы-биле чуталаарга, ында бүгү салгалдарның бот-тывынгыр композиторларының төлээлери боттарының талантызын көргүскен, арга-дуржулгазын солушкан, арын-шырайын көрүшкен, ажыл-ижин сонуургашкан. Ыры чогаалын хөгжүдеринге, черле ыры тургузукчуларының чогаадыкчы ажылын көдүреринге ук көрүлде улуг рольдуг болган. Ындыг көрүлдени чылдың-на организастаары күзенчиг. Чогаадыкчы эвилел боду-даа, Культура министерствозу, профобластырылган болгаш ВЛКСМ обкому-даа ону өөренип көөр ужурлуг.

Көрүлдениң негелдезин өттүр автор бүрүзү дөрттен хөй эвес ырыны нотазы болгаш күүседикчилери-биле кады бежиттен алган кээр. Маңаа чаңгыс-даа ырлыг композиторлар келген. Ынчалза-даа хамык ужур санда эвес болгай. Туңнел үндүрүп турда, ол шынап-ла, бадыткаттынып турду. Оон ыңай бир негелде—бо эң баштайгы ындыг көрүлде болганда, конкурска сөөлгү он чыл дургузунда бижиттинген ырларны киирери. А дараазында ындыг көрүлде болур болза, бо көрүлдениң соонда бижиттинген ырларны киирер ужурлуг. Оон соонда, көрүлде санында сөөлгү көрүлдеден бээр ырларны киирер.

Бо көрүлдеге бирги черни ийи бот-тывынгыр композиторга тывыскан: Каа-Хем районнуң комсомолчу Алёна Номуужапка — аялгазын болгаш сөзүн боду чогааткан «Бүрен-Аксы» деп ырызы дээш, Чөөн-Хемчиктен Монгуш Мерген-Херелге — Николай Ондарның сөзүнге бижээн «Чадаана» деп ырызы дээш. Ийиги черни үш бот-тывынгыр композиторга тывыскан: Улуг-Хемден—Бегзи Кадыр-оолга, Тандыдан комсомолчу Мерген Норбуга болгаш бо чуулдуң авторунга. Үшкү черни Эрзиндеп Бригад Дупчур, Кара-Хаактан Солаан Базыр-оол болгаш Кызылдың уран чуул училищезиниң сургуулу Игорь Дулуш алган.

Эң анык бот-тывынгыр композиторга шаңналды Тоора-Хем ортумак школазының өөреникчизи Белекмаа Самыя сөзүн болгаш аялгазын боду чогааткан «Салгаар-ла мен» деп ырызы дээш алган. А эң анык күүседикчиге шаңналды Кур-Чер суурда бот-тывынгыр композитор аңгызының —Галина Ховалыгның —чогааткан «Беригир куш» деп ырызын ырлааны дээш «Тиилелге» совхозтуң садиинде беш харлыг Саяна Ховалыгга тывыскан. Черле ынчаш, Сут-Холде пенсионер башкы, бот-тывынгыр композитор Александр Ондар, «Тоора-Хем» совхозтуң парткому секретары, ыраажы Анфиса Севис-Кок, Тоора-Хемде бот-тывынгыр композитор Булатов Кол болгаш шаңнал алган өске-даа киржикчилер хөй. Оларның аттарын санавайн, чамдык эскериглеримни чугаалап көрейн.

Устурде адаачымдан эгелээ, Кызылдан Амур Хомгбан, Кызыл районда Борис Сайын чижектиг чаа кижилер бот-тывынгыр композиторлар аразында кестүң келгилээн. Ол кымга-даа эки. Ынчалзажок оларның ырларының аразында эрги хөөн, чаа эвес аян бары оларның чогаадыкчы ажылынга шын үнелел бээринге шаптыктап турар. Ону демдеглеп турган, кандыг-даа автор боду тускай үннүг, хөөнүг болгаш аянныг болур ужурлуг дээрзин ыттавас аргам чок. Чижээлээрге, «Чадаана» деп ырыга хамаарыштыр алыр болза, Монгуш Мерген-Херел, шынапла, ындыгларның бирээзи болган —чогаадыкчы өзү-биле ажылдаан. Ол ырыны автор боду ыраажы Борбаанды Маадыр-оол-биле кады ырлажыптарга, дыңнаштыг-ла чорду. Ындыг ырларның хевир апарганын эрткен көрүлделерден болгаш ыры хүлээн алыр комиссия хуралдарындан илдең, чон-даа ону билир. Ыры чогаадылгазынга эде тургустунуушкуннуң ооҗум болгаш чылдыг чок болуп турарын ол херечилеп турар. Маңаа мооңдак болуп турар бир кол чүве — бот-тогдунуушкун, ону чок кылыр херек.

Чайын маңаа туристер
Чедалгалыг келирлер.
Чаагай эки дыштангаш,
Чаржын чадап турар хөл —
Сагыш-сеткил хайныгар
Сайзаараңчыг Азас хөл.

Бо шүлүктү Тоора-Хемниң хоочун тудугжузу Ондар Делгер-оол чогааткан. Аңаа аялганы мен бижидим. Туңнелинде ук ыры көрүлде-конкурска ийиги шаңналды алды. Бо ырыны, черле көрүлдеге шилиттинген ырларны Тоора-Хемге, «Тоора-Хем» болгаш «Май 1» совхозтарның чурттакчылыг суурларынга, сүт-бараан фермаларынга база сигенчи бригадаларынга чоңга бараалгаттывыс. Шилиттинген ырларга чоннуң сонуургалы, магнитофонга бижидип өөренип алыксаары вашок болду. Ол хире онза болууушкунну Тыва радионуң дыңнадычызындан эрттиргени эдеп. Оон ыңай оргкомитет ол хире шүүдеп, ол хире хөй аялгын үе болгаш акша-херекти чарыгдап тургаш белеткеп алган белен концертти шайысылаага оода чангыс катап чүге үндүрбээнил? «Ыры болза», «Ыры читкен», «Ыры дыңнадбастаан» деп солуннарда бижип, ында-мында чугаа чорууп-ла турар, а херек кырында шилиттинген, белеткеттинген болгаш шаңнаттынган ырыларны чонга дыңнадыр, сонуургадыр, кылган ажылывыс бо-дур деп көргүзер аргавыс чок болган.

Бот-тывынгыр композиторларының боттарының киржилгези-биле оларның чогааткан ырыларын шилип көрүлде бистиң республикага бир дугаар болуп турар. Ону мурнунда та чүге организаставайн турган чүве, кижи кайгаар. Ону чылдың-на кылыры чугула. Ынчан ындыг чурумнарны тургузары күзенчиг. Бирээде, он чыл дургузунда бижиттинген ырыларны эвес, а чүге бо чылын азы сөөлгү көрүлдеден бээр чогааттынган ырыларны киирип турер. Ийиден көвүдетпес. Бо удаада холун эттир эренгейлэттине берген. Ийнде, ынап-ла комсомолчуларны дээн херээ бар бе? Бир эвес ындыг чүве болза, пионерлерни, хогжүм школазының өөреникчилерин база ангылаары негеттинер эвес бе? Ындыг үе болгаш күш кайын турар. Үште, чоңдан дескен херек чок, көрүлдеге эң-не хөй көрүкчүлерниг черге эрттирер. Ырак болгаш оруу-чыры берге черже чорбас дээрим ол. Ону кижи бүрүзүнүң ангы-ангы кодумгылынга хамааржыштыр-бас-даа болза, ажыл-херек, аал-оран, ажы-төлге хамаарыштыры албан болгу дег.

База бир четпес болган чүве — бот-тывынгыр композиторлар көрүлдеге четче чыглыр шыдаваан. Чүгле Өөүрден безин элээн каш кижи келир турган. Бии-Хемден, Улуг-Хемден келген улус хонар. Оон туржук, республиканың бот-тывынгыр композиторлар эвилелиниң чевулелиниң даргазы аңаа барбаан. Альберт Танов белеткеп алгаш кээрге, республиканың музыка ниитилелиниң даргазы Светлана Ивановна Лазарева «Бистде силерге бээр акша чок. «Зарп» билеттин бодунар садып алынар» дээш чорудупкан. Чоруур кижилерниң дацзызынга ады шагда бижиттинген турда-ла аан. Көрүлдеже даргавыс чоокка кирбиштинвес. Маза-ла сагыжымга дыка эпчок чорду, өөрүм база каш хонук ону чугаалажып келди. Шынапла, эпчок болган. Даргавыс бодунуң удуртуп турар коллективиниң көрүлдеге киирген чогаалдарын-даа көрбээн, өзуледиин-даа билип алыр арга чок болган, бодунуң белеткеп алган ырыларын-даа киирбээн, чагыг-сөзүн-даа бербээн. Районнардан киржикчилер чедир келбээн турда, чүгле аңаа акша четпейн барганы черле эвден.

Батый КЕНЕШ,
Бот-тывынгыр композитор.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ

Понедельник

АВГУСТ 8-те

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35 — «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 9.50 — Бут бөмбүгүнүң дончулалы. 10.20 — «Булактар». 10.50 — 11.00 —Медээлер. 15.30 —Медээлер. 15.40 —Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Үежиниң портреди». Док. фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 16.30 —«Ыры-88». 16.50— «Таныжынар —Сингапур». Киноочерк. 17.15— Объектив. 17.50 — «XXI чүс чылче экспедиция». 18.50— Улуг кижилерге мультфильмнер. 19.05 — Казах ССР-ниң Павлодар облазының Ермак хоорайда ферросплавтарыг заводунда бот-орулга-чарылганы шингээткениниң дугайында. 19.35— Мультфильм. 19.45 —«Джузеппе Верди». 6-гы сериязы. 21.00— «Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45—«Чеди дидим». Курлавыр аныяк шериглерниң иниңиативазы болууну бүгү-россия чыыжының дугайында. 23.00— Бут бөмбүгүнүң дончулалы. 23.30— Бөгүн делегейде. 23.40 — 00.20 — Балет артистериниң концерти.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.20— «Калана» деп аас чогаал-этнография ансамблиниң концерти. 8.50— А. С. Грибоедовтуң чогаадыкчы ажылының дугайында эртем-тайылбырлыг фильм. 9.10 —Мультфильмнер. 9.50— Итали дыл. 10.20 —Уругларга фильм. «Мономахтың бөргү». 11.25— «Улуг кижилер болгаш уруглар». Док. фильмнер. 12.05— «Уникум». Уран-чечен фильм. 13.35— Медээлер. 13.45 — 15.35 — Аныяктарга музыкалыг программа. 17.50— Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.55 — В. Сологуб —«Үзи чүректиң ужурундан». Кызылдың аныяк көрүкчүлер театрының шиизи. 18.55—Уругларга фильм. 19.05 —«Ажык чагаа». Телекөрүкчүлерниң чагааларын өзүгаар дамчыдылга. 19.35 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Тыва: хөгжүлдениң перспективалары». 20.05 — Медээлер.

МОСКВАДАН

20.15 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30— Бут бөмбүгүнүң дончулалы. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —«Беш минута иштинде коргуушкун». 22.10 — 22.45 — Музыкалыг программа «Эртенги почта».

МОСКВАДАН
ҮШКҮ ПРОГРАММА

17.50— Медээлер. 17.55 — Спортчу программа: Баскетбол дончулалы. Парус спорту. Делегей чемпионады. Таллинден дамчыдылга. Автоспорт. Делегей чемпионады. Венгриядан дамчыдылга. 19.30— Делегей панорамазы. 20.15—20.30— «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

АВГУСТ 9-та

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — 11.15 — «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 6-7 серияларый. Чапсарда. (9.50) —Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 —Хөгжүг старттар. 16.20 — «Беш чыл: ажыл-херектер болгаш кижилер». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.40 — Дурга Лалдың (Индия) бөлүү танцы композицияларын күүседир. 17.20— Уругларга фильм. «Амыр чок өг-бүле». 18.30 —Шилыраа. ССРЭ чемпионадында. 18.45— «Бөгүн делегейде». 19.05—«Кижи болгаш хоойлу». 19.35— Улуг кижилерге мультфильмнер. 19.40 — «Джузеппе Верди». 7-ги сериязы. 21.00 —«Үе». 21.30 — «Эде тургустунуушкун: чугула айтырыглар болгаш шиитпирлер». Ажы-чем бараанынарын бүдүрерин, чонга ачы-дуза чедиреринин хемчээлин дүргедедир. 23.00— Бөгүн делегейде. 23.10 — 00.30 —«Людмила Сенчина силерни чалап тур».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.20 — Орус улустуң иштиги ыры концерти. 8.40 —Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.00 — Француз дыл. 9.30 —Мультфильмнер. 10.00—Е. Романов чурукчунуң мастерскаазында. 10.20 — «Хоорайлар болгаш чылдар». 11.20 — Уругларга фильм. «Макар—исчи». 1-ги сериязы. 12.25 — Француз дыл. 12.55 — Медээлер. 13.05 — 14.20 — «Оттуг оруктар». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы. 18.10— Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.20— «Культура болгаш амыдырал». «Авторлуг ырыларның республика фестивалы». «Бистиң аалчыларывыс». 19.10 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Көскү агитация — пропаганданың дээштиг хевири». «Бойдус камгалалының чугула айтырыглары». 19.40 — Медээлер. 19.50— Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —Кадык болукказынза. Туризм. 20.30— «Музыкалыг киоск». 21.00— «Үе». 21.30 —«Дириг планета». 3-кү сериязы. —«Соңгу чук аргалары». 22.25 — Совет ыры концерти. 22.55 —00.55 — Бут бөмбүг. «Динамо» (Киев) — «Жальгирис».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10— Медээлер. 18.20— Орус балерина В. В. Томина дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.50 —Мультфильм. 19.00— «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 20.00— 20.15— «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

АВГУСТ 10-да

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35 — 11.15 —«Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 7-8 серияларый. Чапсарда. (9.50) —Медээлер. 15.25— Медээлер. 15.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.45— «Аким, музыка!». 16.35— Тюмень телестудиязының программазы. 17.30— «Артекке» болган бүгү-эвилел пионер чыыжының киржикчилериниң ужуражылыышкыны. 18.15 —Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.35— Поэзия минуталары. 18.40— Бөгүн делегейде. 19.00— «Бистиң садывыс». 19.30— XIX парткопференцияның утаалыышкыны-биле. 19.45— «Джузеппе Верди». 8-ки сериязы. 21.00—«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— Фестивальдар, конкурстар, концерттер. 23.05 —Бөгүн делегейде. 23.15 — 23.55 —«Киржикчилер».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.20 —«Забайкалье угулзалары» ансамбльдың концерти. 9.00— Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.25— Немец дыл. 9.55— «Цирк, цирк, цирк». 10.45 — Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 10.50— «Горький сценазында совет балет». 11.15— Уругларга фильм. «Макар—исчи». 2-ги сериязы. 12.20—Немец дыл. 12.50— «Бойдус-биле демнежип». Телефильмнер. 13.35— Медээлер. 13.45—15.10 — «Оттуг оруктар». 10-гу сериязы. 18.05 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15— Док. фильмнер программазы. 18.45— «Комсомол болгаш эде тургустунуушкун». Бай-Тайга районнуң комсомол организациязының ажылының дугайында. 19.05 — Делегей байдалының дугайында беседа. 19.15 —«Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Эде тургустунуушкун экономиказы». «Культурлуг ажыл хүнүнге». 19.45 —Медээлер. 19.55— Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15— Кадык болукказынза. Туризм. 20.30— «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». «Бис, ат салбаан кижилер». Чурттаалга тудугларынга немей бижилгелер дугайында база катап. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— «Док. фильм экраны». «Черниң ээзи кым?». Грузияның суурларында кооперация хөгжүлдезиниң дугайында док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.35 — 23.25—Хол бөмбүү. В. И. Савиниге тураскаатаан делегей маргылдаазы. Эр кижилер. ССРЭ биле Болгарияның шиилдек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.15— П. И. Чайковский аттыг делегей конкурзунуң лауреады, ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Пьявко. 19.00— «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

АВГУСТ 11-де

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35 — «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 8-9 серияларый. Чапсарда (9.50)— Медээлер. 11.10— 11.45— «Киржикчилер». 15.30 — Медээлер. 15.45— Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 —Док. фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 16.45 — Мультфильмнер. 17.05— Музыка шыгжавыры. 17.50 —«...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.50— Бөгүн делегейде. 19.05— «Силерниң-биле сүмележиишкин». «Күрүне чагыгларында чаа чүүл». 19.50 — «Джузеппе Верди». 9-ку сериязы. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— «Өннүктер экраны». Польша кинематограф дугайында. 22.45— Бөгүн делегейде. 22.55—00.10 —Эстрада ырларының делегей фестивальдарында.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20. — «Сибирь кудазы». 8.55 — «Достоевскийниң чуруктары». 9.15 — Испан дыл. 9.45 — «Архитектор Шехтель». 10.20 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.40 — Мультфильмнер. 11.10 — Уругларга фильм. «Макар—исчи». 3-кү сериязы. 12.15 — Испан дыл. 12.45 — «Беш минута иштинде коргуушкун». Уран-чечен фильм. 14.10 — Медээлер. 14.20 — 15.35 — «Оттуг оруктар». 11-ги сериязы. 18.05 — Медээлер. 18.15 — «Ыр-88».

КЫЗЫЛДАН

18.30 — «Кызыл телестудиязының почтазы». 19.15 —«Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Тудугжулар хүнүнге». «Хамааты камгалалы». 19.45— Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Шүлүк чогаалы». Марина Цветаева. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— «Делгелге». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.50 — 23.40 — Хол бөмбүг. В. И. Савиниге тураскаатаан делегей маргылдаазы. Эр кижилер. АКШ биле Францияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Ыр-88». 18.30 — «Көдээден дамчыдылга». 19.30 — Ритмниң гимнастика. 20.00—20.15— «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

Пятница

АВГУСТ 12-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы. 9.45 — Чуртта, Чер. 10.45 — 10.55 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — Орёл телестудиязының программазы. 17.05 — «Улусчу чогаадылга». 17.35 — «Озал-ондак чок шимчээшкин дээш». 18.25 — Мультфильм. 18.40 — Бөгүн делегейде. 19.00 — XIX парткопференцияның утаалыышкыны-биле. 19.25 — «Өг-бүле экраны». «Чеченчибей». Уран-чечен телефильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — ССРЭ-ниң улустуң артизи Ю. Соломин. 23.00 — 00.35 — «Узел-бодал». Кежээки информация-музыкалыг программа.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Концерт. 8.40 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.00— Мультфильмнер. 9.20 — Англи дыл. 9.50 — «Домей кижи дузалап чедип келген». Уран-чечен фильм. 11.10 — Англи дыл. 11.40 — Уругларга фильм. «Уруглар даамалы». 12.45 — «Ырак-чоок». Телефильмнер. 13.20 — Медээлер. 13.30 — 14.55 — «Оттуг оруктар». 12-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

[illegible] — Киноуругла. [illegible] — «Студентилер меридианы». Студентилер отрядтарының ажылының дугайында. 19.05 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Тудугжулар хүнүнге». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Аът спорту. Бүгү-эвилел маргылдаалары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Делгелге». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.55—23.45 — Хол бөмбүг. В. И. Савиниге тураскаатаан делегей маргылдаазы. Эр кижилер. Япония биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Улустуң таныылдарының «Свиязь» ансамблиниң концерти. 18.30. — «Баштактаныр база алыс шыны-биле». 19.00—«Дириг амытаннар оранында». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

АВГУСТ 13-те

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30— «Чүүден болгаш чүге». Уругларга дамчыдылга. 9.00 — «Королев». «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен док. фильм. 9.55 — Улустуң аялгалары. 10.10 — Дээди спена курстарының доозукчуларының дугайында телефильм. 11.05 — Өг-бүле академиязы. 11.35 — «Социализм чурттарында». 12.05 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». «Бис, ат салбаан кижилер». «Чурттаалга тудугларынга немей бижилгелер дугайында база катап. 12.35 — Аас чогаалдың делегей фестивалы. 16.05 — Бөгүн делегейде. 16.25 — «Дириг амытаннар оранында». 17.25 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 — «Делегей панорамазы». Политиктиг портрет: Раджив Ганди. Телекөрүкчүлерге харыылар. 19.20 — Спортчу сула шимчээшкиннер. 19.30 — ВЛКСМ-ниң 70 чылынга. «Тайга императорунуң тоннузу». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.30 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40 — Улуг кижилерге мультфильмнер. «Пер Гюнт». «Хүлеге болгаш орук». 22.15— «Ыр-88». 23.10 — 23.20 — Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.50 — «Кысказы-биле иизы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номунуң чурук каасталгазы». 9.00 —Театр телеабонементизи. Виктор Розов болгаш оон маадырлары. 10.00 — «Кысказы-биле иизы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номунуң чурук каасталгазы». 10.05 — «Кадыкшыл». 10.50 — «Кысказы-биле иизы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номунуң чурук каасталгазы». 11.00 — Чыл үелери. Август. 12.00 — «Кысказы-биле иизы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номунуң чурук каасталгазы». 12.05 — Эде тургустунуушкун болгаш эрге-хоойлу. 12.20 — «Кысказы-биле иизы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номунуң чурук каасталгазы». 12.30 — Совет шулук чогаалы. Янка Купала. 13.20— «Кысказы-биле иизы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номунуң чурук каасталгазы». 13.25 — Шажын болгаш ниитилел. Русьта чүдүлгени киирген ниден бээр 1000 чыл болганын бистиң чурттувуска байырлап эрткен дугайында. 13.55 — 14.55 — Бүзүренчиг-даа бол, элдептиг. 15.00 — «Кызыл калина». Уран-чечен фильм. 16.45 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.15 — Мультфильм. 17.25 — «Хээли». Казах ССР-ниң автотранспорт системазында коррупция чылдагааннарын истеп турары. 17.55 — Даштыкы фильм экраны. «Ритм—1934». 19.15 — Док. фильм экраны. 19.25 — «Музыкалыг портрет». «Браво, Андрей Хельский». 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Көк троллейбус». Аныяктарның эртем-техниктиг чогаадылгазының дугайында. 21.00 — «Үе». 21.30 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40 — Силерниң үнер үеңер, артист Е. Ионова ырлаар. 22.00—23.50 — Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Москва).

Воскресенье

АВГУСТ 14-те

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмниг гимнастика. 9.00 — Телефильм. 9.20 — «Спортлото» тиражы. 9.30 — «Будильник». 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 11.00 — Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта». 11.30— «Аян-чоруукчулар клуву». 12.30 — «Музыкалыг киоск». 13.00— «Көдээден дамчыдылга». 14.00— «Кадыкшыл». 14.45 — В. А. Моцарт. Концерт. 15.05 — XIX парткопференцияның утаалыышкыны-биле. «Тудугжу». 15.50 — Омскиге ыраажылар ужуражылыышкыннары. 17.00 — Поэзия минуталары. 17.05 — «Дириг планета». Он ийи сериялыг док. фильм. 5-ки сериязы — «Оът-сиген даладыы». 18.00 — «Делегей панорамазы». 18.45 — Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Негелде херээ». 1-2 серияларый. Чапсарда (23.50)— Спортчу сула шимчээшкиннер. 21.00 — «Үе». 21.35 — Бистиң салгаашкынывыс. «Сотбис Москвада». Ангы совет уран чурулга чуруктарының Москвага болган бирги делегей аукциону. 22.15 — П. И. Чайковскийниң симфониялары. № 6 симфония. 23.15—23.25 — Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Бологьядан Аристотельге». 8.30— Портреттер. И. С. Никитин. 9.25 — «Эрудит». Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.10 — Өг-бүле академиязы. 10.40 — «Херээжен чажыт оранны». 11.00 — Орус чугаа. Сес үнези. 11.30 — Аян-чоруукчулар клуву. 12.30 — Эртем: теория, шенелде, практика. 13.00 — Философия дугайында беседалар. Билип алыышкынның болгаш моделден билиишкинниң оранны. 14.30 — Уругларга фильм. «Лялька-Руслан база оон өңнүү Сенька». 15.10 —Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 15.15 — П. Бомарше. «Девидечиг хүн, азы Фигароның кадайланганы». Фильм-шии. 18.10 — Музыка телеабонементизи. «Күүседикчи уран чүүл дугайында». РСФСР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Б. Тевлин-биле ужуражылыышкын. 18.55 — В. Астафьев — «Кертиглер». 19.20— РСФСР-ниң улустуң артизи Н. Шаховскаяның концерти. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «БАМ-га» [illegible] 20.50 — Улуг кижилерге мультфильм. «Кижи бүрүзүнүң чылдыгаан». 21.00 — «Үе». 21.35 — «Карак чаштарын дамдылап турган». Уран-чечен фильм. 23.00 — Хол бөмбүг. В. И. Савиниге тураскаатаан делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 23.45 — Медээлер. 23.50 — 00.10 — Москвага болган делегейниң тайбың марафону.

КИНО

АВГУСТ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Мамлюк» 9.30, 11.40, 13.50, 16.00, 18.10, 20.30, бичии зал: «Обнаженная любовь» 13.00, 15.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 145» 9.20, «Маленькая волшебница» 10.50, «Капитан Пилигрима» 12.20, 14.20, «Призрак замка Моррисвиль» 16.20, 18.20, «Нью-Дели Таймс» 20.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Новые сказки Шахерезады» 10.00, 14.20, 19.40, «Всё побеждает любовь» 12.40, 17.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Танцор диско» 12.00, 14.30, 17.10, 19.40 шактарда.

«АВТООРУК ТЕХНИКУМУ»: «Для счастья нужны трое» 17.00, «Любовники моей мамы» 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Армия трясогузки снова в бою» 12.00, «Алло, такси» 14.00, 18.00, «Долина мести» 16.00, 20.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдылгалың ажылының республика эртем-методиктиг төвү база Тыва АССР-ниң музыка ниитилели «Хөөмей» фестивальдың республика конкурузун эрттирерин чарлап тур.

Конкурс 1988 чылдың август 13-14 хүннеринде Кызылга болур. Аңаа республиканың районнарында хөөмейжи-сыгытчылар болгаш чалаттырган кижилер киржир.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИН: партийжа амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның [illegible] бухгалтериязының 3-43-41. Солун келбейн баргаңда 2-32-75-ке долгаар.

Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлаатга арын. Тиражы 24637. Солуннуң индекзи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, 1.

Чагыг № 163. ТС—00659.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 10 среда

№ 185 (13785)

1925 чылда үнделиттинген. Өртэз 3 копеек.

«МАЛ ЧЕМИ» ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАР

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХОВУ-ШӨЛДЕРИНДЕ

СҮТ-ХӨЛ. «Сүт-Хөл» совхозта Чөчектиг хойжу бригадазының малчыннары бо чылын 330 тонна сигенни белеткээр планныг. Сөөлгү эрткен хонуктарда үер-чайык турзадаа, олар Ийи-Дыт, Чалбак-Хараган деп черлерге мал чеми белеткээрин уламчылавышаан турган. Ынчангаш он хонукта 45 тонна сигенни сарааттаап, комиссияга дужааган. Бригадада Кошкар-оол Сарыглар, Сарыглар Серен оларның звенолары тус-тузунда 8-10 тонна сарааттарны тургускан.

• • •

Ол-ла ажыл-агыйның Кара-Чыраа салбырында Зоя Моңгушка удурткан «Аялга» агитквартал чурттакчылары совхозунга 10 тонна сиген белеткээр даалгазын дооскан. Чурттакчылардан кидээ Советтиң депутаттары Сара Куулар база Согар-оол Лопсан, Моңгун-оол Моңгуш, Оңчат-оол Ондар, Кара-кыс Моңгуш, Зоя Моңгуш, Байлак Ондар бо ажылга идепкейлиг киришкен.

Агитквартал чурттакчылары концерт программазын база белеткеп алгаш, сигенчилерге, суурларның чурттакчыларынга бараалгадып, чоннуң хей-аъдын кирип турарлар.

• • •

Александр Моңгушка удурткан бот.-орулга-чарылгалыг механизастаттынган бригада 712 тонна сигенни белеткээри-биле кээрээлиг. Сөөлгү он хонукта үк коллектив чайгаар үнген 160 тонна сигенни сарааттаап, бригадалар аразында чарышка тиилекчи болган. Оларга шилчип чоруур вымпелди база акша шаңналын тывыскан.

Сигенчилерде ийи тракторну, сиген кезер ийи машинаны бижыглаан, бригадада чеди кижи бар. Альберт Доңгак, Семен Ондар сиген кезер планын дыка ажыр күүседип турарлар. Чүгле техника-биле кызыгаарлаттынмайн, ажылчыннар сигенни хол кадыры-биле база кезип, сарааттап эгелээн.

ЧАДААНА. «Тыва» совхозта өг-бүле кээрээзи-биле ажылдап турар Дадар-оол Ооржак 5 тонна сиген белеткээр турган, 12 тоннаны сарааттап дужааган. Өг-бүлениң кежигуннери машина-техниканың барып шыдавазы черлерниң сигенин хол кадыры-биле кезип, ону кургадып белгеш, мынча хөй сигенни белеткээн.

• • •

Чөөн-Хемчик район Советиниң депутаты, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң хойжузу Евдокия Чудуй-мааевна өөнүң ээзи Виктор Сарыговыч-биле бо чылын хой бүрүзүнден хураган алырындан аңгыда, 30 тонна сигенни белеткээр хүлээлгелиг.

Найыралдыг өг-бүлениң ээлери аът-биле сиген кезер машинаны, грабльди ажыглап турган, августуң баштайгы хүннеринге чедир 24 тоннаның сараадын тургускаш, ону комиссияга хүлээткен. Артаан сигенин чоокку үеде белеткеп доозар.

Виктор ХОВАЛЫГ.

СИГЕН ЧОК ДЭЭШ СЫЛДАГЛАВАС

Район төвүнүң албан черлери, организацияларны болгаш бүдүрүлгелери совхозтарга 525 тонна сигенни белеткээр планныг. Өртке удур албан чери «Мөрен» совхозка чижээ, он бир тонна сиген белеткээрин хүлээнип алган. Ооң телээлери мал чемин белеткежип бээри-биле чеде бээрге, шефчилерни херекке албаан. Кывар-чаар материалдар-биле хандырар, өске-даа дузаны сиген белеткежип келгеннерге чедирер болгай, бо талазы-биле сагыш човаашкын илереттинмейн барган.

Хүлээнгени күштүг дээр болгай, өрт чериниң ажылдакчылары бир звено болуп үстүп алгаш, Кужурлуг-Будулдан 7 тонна сигенни кезип белеткээн. Звенону В. Хертек удуртуп турган. Олар белеткээн сигенин Ленин аттыг совхозка дужаап берген. А ооң сөөлүнде «Чаа орук» совхозтуң девискээринде Тарлашкын аксындан 5 тоннаны белеткээш, ол-ла ажыл-агыйга хүлээткен.

Ынчангаш олар район төвүнүң организацияларындан мал чеми белеткээр хүлээлгезин эрте күүсеткен. Ооң-биле кады чамдык албан черлери, организациялар болгаш бүдүрүлгелер мал чеминиң курлавырын тургузарынга «сиген чок» деп сылдаглап турар. Райкүүсекомунуң иштики херектер килдизи, районо, ясли-сад коллективи болгаш өске-даа коллективтер хүннүң чугула бо кампаниязындан дашкаарлап турар.

Александр ТАВА.

Эрзин район.

Эрес Эрелчин — «Чодураа» совхозта аныяк механизаторларның бирээзи. 19 харлыг механизатор бо чылдан эгелеп Т-24 тракторну башкарып, сиген кезилделинде ажылдап турар.

— Баштайгы үелерде берге-ле чорду —деп, ол ажыы-биле чугаалаар. — Ынчалза-даа мээң берингеи онаалданы шыдаар шаам-биле күүседип турдум. Сараат салып турар өөрүмнүң саадаашкын чокка ажылдаарынга мээң таламдан сигенни шалыпкын бөлдүрери негеттинер.

Дуржулгалыг механизатор Виктор Комбу Эрес Эрелчин-биле эгин кожа ажылдап турар. Ооң башкарган трактору КУМ дээр дериг-херексел-биле сараат-даа салыр-ла, хопээн-даа чудурер-ле.

Механизатор оолдар кайызыдаа бо хүннерде Оваа-Баарында чайгаар үнген сигенни белеткеп, Хараал-Тей фермазынче сөөртүп чедиргеш, сарааттап турар. Мал чеми белеткээр механизастаттынган бо звено 980 тонна сигенни кезип белгеш, сарааттаарын планнаан. Сөглээн сөс ажыл-херек-биле карышпайн келген. Бердингеи даалганың чартыындан хөй кезин күүсеттинген. Сигенчилер темпини кошкатпаан. Оларның кижи бүрүзү экинарлыг хөй сигенни белеткеп алырынче күжениишкинни мооннээн.

ЧУРУКТАРДА: механизастаттынган сигенчи звенонуң кежигуннери Виктор Комбу (солагай талазында) биле Эрес Эрелчин; сараат салыр трактор ажыл үезинде.

Иван ДАМБАНЫҢ фотолары.

КҮШ-АЖЫЛЧЫ МЕДЭЭЛЕР

ШАҢНАЛДАРЫ—ДИПЛОМНАР

Тываның херелекчилер эвилелиниң баштаар черинге өөрүнчүг медээ келген. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга уткуштур социалистиг чарыштың түңнелин Центросоюз. Респотребсоюз баштаар черлери база кургне садыының болгаш херелекчилер кооперациязының ажылданчыларының профэвилелиниң Төп комитеди үндүрген. Бо чарышка республиканың херелекчилер кооперациязындан ийи коллектив тиилекчи болган.

Улуг-Хем районда «Найырал» совхозтуң ажылчын кооперациязы (баштаар чериниң даргазы Виктор Куулар) Центросоюз баштаар чериниң болгаш курүне садыының база херелекчилер кооперациязының ажылданчыларының профэвилел Төп комитединиң Хүндүлүг диплому-биле шаңнаткан.

Кызыл хоорайда кооперация садыының коллективинге (директору Өкей-оол Бадан-оол) Респотребсоюзтуң баштаар чериниң болгаш курүне садыының база херелекчилер кооперациязының ажылданчыларының профэвилел Төп комитединиң Хүндүлүг дипломун тывыскан. Социалистиг чарышка тиилекчи болган бо коллективтер он ийиги беш чылдың планныг онаалдаларын күүседиринге бүгү аргаларны тып ажылдап турар.

Үстүнде коллективтерниң кежигуннери чонну херелел бараанлары-биле чедир хандырар, садыг культуразын бедидер айтырыгларны багай эвес боттандырып келген.

Кажпан САТ.

Респотребсоюзта организас-массалыг ажыл чорудар килдис эргеленчизи.

ХУУСААДАН ЭРТЕ

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының цехтериниң ортузунда планныг онаалдаларны чедиишкинниг боттандырар дээш чарыш калбарган. Бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цехте Любовь Кужугетовна Очур-оолдуң удуртуп турар ээлчээ чарыштың мурнуку одуруунда чоруп турар.

Мурнакчы ээлчегниң ишчилери ээлчегде 114,2 тонна даг-дүгү арыглаар онаалдазын 121 онмага күүсеткеш, фабриканың рекордун тургускан. Он ийиги беш чылдың үш чылында даг-дүгү арыглаар онаалдазын коллектив хуусаадан эрте, июль 24-те, күүседип алган. Бо хүннерде Л. Очур-оолдуң ээлчээ 1989 чылдың январьның үлүүнге кирип ажылдап турар.

Александр ХЕРТЕК.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

РСФСР

Татар АССР-ниң Вахитов аттыг колхозунда чаа тудуг организациязын тургускаш, ону «Солдаттарның тудуг организациязы» деп адаан. Чүге дээрге ону шериг албанындан халажып келген оолдар организастап тургускан.

Аныяк оолдарны шериг албанынче үдеп чорудары, оларның назылап берген ада-иелеринге дузалажыры, оолдар шериг албанынга турда, оларбиле чагаа харылзаа тудары, олар халажып кээрге, байырлалдыы-биле уткуп алыры Татарияның колхозтарында болгаш совхозтарында чаагай чаңчыл апарган.

Кайы-бир ажыл-агыйдан аныяк кижи шериг албанынче чорупт баарга, ооң адынга тускай агар саңчы ажыдып каар. Аңаа ай санында 30 рубльди шилчидип турар. Ынчангаш Совет Армияның хуралынче болуунуң мыктыг дуулааттезин эрттиргеш келген кижи бүрүзүнүң адынга 700 ажыг рубль чыглы берген болур. Аныяк кижи шеригден келгеш, ол акшаны бодунуң херелелинге ажыглаар. Ажыл-агыйга ажылдап турган, ол түңну чоорту эгидер.

«Солдаттарның тудуг бригадазы» ындыг янзылыг тургустунган.

УКРАИНА

Харьков областа «Ленинниң чагыглары» колхозтуң механизаторлары «Сельхозхимия» чериниң болгаш септелге-транспорт бүдүрүлгезиниң дузаламчызын моон соңгаар ажыглавас деп шиитпирлээн. Чүге дээрге олар долу бот-орулга-чарылгаже шилчээш, техника септелгезин боттарының күжү-биле кылыр. Минералдыг чемишкиндилгелерин шуут ажыглавас, ол черде хөй курлавырлыг органиктиг чемишкиндилгени хейу-биле ажыглаарын планнаан.

Механизаторлар колхозтуң бүтү шөлүн үр хуусаалыг арендага алган.

(СЭТА).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

НЬЮ-ЙОРК. КНО-нуң чиңгине секретары Хавьер Перес де Куэльяр КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралынга август 20-ни Иран болгаш Иракты аразында дайынны соксадырының хүнү болур деп чарлаан.

Ол шиитпир болза бир чыл бурунгаар Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хүлээп алганы 598-ки резолюциязын боттандырып чорударынга баштайгы базым болур, сес чыл иштинде үргүлчүлеп келген хан төгүүшкүннүг мөөшлдежиишкинни соксадып, тайбыңны чедип алырының оруктарын ында тодараткан. Перес де Куэльяр аткылажыышкынны соксадыры күштүг болу бергижеге чедир эң-не бодамчалыы-биле бодун туттунуп билиринче Иран болгаш Иракты кыйгырган болгаш ол ышкаш ооң хайгааралы-биле ийи таланың аразында чугаалажыышкыннар август 25-те Женевага эгелээр деп дыңнаткан.

ГАВАНА. Дуартениң американ хөөннүг өзу-чурумунуң шериниң 130 хире солдаттарын болгаш офицерлерин сальвадор патриоттар августуң баштайгы неделязында чок кылган.

Чалатенанго болгаш Усулутан департаментилерде туре халыкчыларның турушкарынче ук өзу-чурумнуң шериглерниң кезектериниң халдаашкыннары удаа-дараазы-биле чедишкин чок болуп турар. Чалатенанго департаментиге болган тулчуушкуннарның үезинде патриоттар «Бельосо» дээр шилиндек батальонунуң II шаажылакчызын чок кылып узуткаан.

ВАРШАВА. ПУР-нуң чалаа бодунуң хуралынга чурттуң экономиктиг байдалын болгаш 1988 чылдың баштайгы чартык чылында чыл планының күүселдезиниң чоруп турарының дугайын чугаалажып көрген.

Баштайгы чартык чылдың түңнелдериниң аңалыы үлетпүр продукциязының өзүлдезиниң бедик темпилериң болгаш планныг онаалдаларның хөй кезиин күүседип болгаш харын-даа ажыр күүседип болурун көргүзүп турар деп хурал дугайында чазактың парлалга-бюрозунуң дыңнадыында айыткан. Үлетпүр продукциязының өзүлдези 6,4 хуу, тудуг бүдүрүлгелериниң продукциязы 6 хуу бедик болган. Ажыглалга кирген кварталарның саны ковудаан.

Тарaa культураларының дүжүдү тарылганың структуразын ажиктелениң түңнелинде эрткен чылдың рекордтуг дециелинден кудуу-даа болза, планнаттынганындан бедик болур деп санап турар.

Конференция соонда бодалдар, саналдар

ФЕРМАГА БРИГАДИР БИЛЕ УЧЁТЧИК ХЕРЕК БЕ?

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын дыка-ла хынамчалыг номчуп таныштым, ону катап-катап өөренип тур мен. Сактырга, сеткилимни, бодалымны ында ол-ла хевээр чугаалап каан-даа ышкаш чүүлдер бар-дыр ийин.

Чижээлээрге, бюрократизмни ап көрээли. Чүл ол? Мээң бодап турарым-биле алырга, бюрократизм бистиң кандыг-даа албан черлеривисте, организацияларда бар. Ооң-биле демисел дыка нарын болгаш берге боор турар. Чүге дизе ооң дазылы аажок быжыг, чурттуң кайы-даа эргеп чагырга органнарында безин бар. Бодунуң холу-биле кылыпкан огулуг чүвези чок, ол хиреде улусту чагырар, аттыгып кончуур кижилер кайы хөй ышкажыгай. Ыракта-даа эвес, чүгле совхозтарда фермаларны ап көрээли. Оларда бригадирлер, учётчиктер бар. Ол ийи кижи кандыг-даа материалдыг продукция бүдүрбейн, бербейн турар. Бодап көөрге, олар чокка сүт саглынмайн баар бе, инекти чемгербейн баар бе, ынчаш? Мээң бодаарымга, ол дээрге ёзулуг бюрократтар, артык кижилер-дир. Олар ажылга шаптыктыг.

Сээң саналың чүл дээр болза, мындыг: бисте чамдык фермаларның эргелекчилери, бригадирлери черле шупту ажылдавайн турар чүве бе, шупту-ла хостаткан чүве бе дээрин ол? Оларны бо-ла штат кызырылдазының үезинде кызырар, ферманы харылаар кылдыр бир саанчыдан азы инек кадарчызындан катай томуйлап кагза чүл? Дуржулгалыг азы кызымак бир кижи болгай-ла. А сагган сүттү база саанчыларның бирээзи өөрүнден айтырып алгаш, бижип демдеглеп-ле тургай. Шын харын, чамдыктар мээң-биле маргыжар: сүлүн саар бе, сүт демдеглеп бижир бе?

Бир-тээ, ындыг айтырыг тургустунуп келзе, фермаларда штаттыг улус-ла хөй: лаборант, мал тарып боозадыр техник. Оларның ажылы база хостуг, бирээзи учетчиктиң хүлээлгезин күүседип болбас бе кай? А бызаа ажаакчылары? Бо улусту дакпырлаар херек. Ынчангаш бригадир биле учётчикти штаттан кызырар.

Бисте херек кырында кандыгыл? Бригадирлерни көөрге, саанчыларны, инек кадарчыларын чайчап, херектээн турар-дыр. Бызаа ажаакчыларын база ындыг. А учетчиктерниң ажылы мырынай хала чок, «сээн сүлүн каш болду, сээниң кажыл» деп айтырагаш, кыдыраашка бижиир — ол-ла! А шалыңы? Хөй боор оң.

Олар шаңнал-макталды дең-не үлежир болдурлар ийин. А бир эвес бир кадарчы инек чидирипкеп болза, ооң кырынга-ла баарлар. Ону херек кырында карманындан төлежир эвес! Ону деңге төлежир турган болза, хамык байдал өске болур. Бюрократизмниң бир хевири ол-дур. Инек азы бызаа өлүп каарга, ону бригадир төлешсин. Амгы байдал-биле алырга, чамдыкта бригадир дээрге чагырыкчы ышкажыл.

Фермада хөй-ниити организациялары бар: амгы үеде коллектив чөвүлели аажок улуг эргелиг, аңаа кым-даа чагыртыры албан: ооң аңгыда фермада профэвилел организациязы, комсомол, партия эге организациялары, бөлүктери бар. Удуртукчулар-ла хөй. Ол хиреде арбын акша шалыңныг бригадир биле учетчик бар. Ынча хөй таргаларның херээ чүл? Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде аан.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, фермага хостаткан бригадир, учетчик херээ чок, оларның штадын казыыр.

Даш-оол ЛОПСАН.

«Улуг-Хая» совхоз.

ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР-ЛА ХӨЙ

Үндезин реформаның оруу-биле

Экономиктиг үндезин реформаны үргүлчүлээринге база улам ханылаларынга шиитпирлиг чорукту дугайын партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы долу-ла-биле демдеглээн болгай. Ооң-биле чергелештир хөй-хөй угланыышкыннарда реформаның ам дээрезинде эки чорувайн, улуг бергедээшкиннерге таварышып турарын база айыткан. Ындыг болганда шаптыктаашкын механизмин дазылынга чедир үзе шавар ажылды эчизинге чедирер, шалыпкын бурунгаарлаар дээш бүгү күштү үндүрер апаар.

Партия конференциязының шиитпирлеринде айыткан бо чүүлдер бистерге бурун хамааржыр деп чүвени СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюцияларын таныжып тура, катап-катап онзалап демдеглээн бис. Шынап-ла, ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарында ажылдап эгелеп турар болганывыста моон догуур түңнелди үндүрүп, эге тургустунуушкунза моондаг боол турар чүүлдерин дарый чайладырының оруктарын дилеп тыварын дугурушкан бис.

Тываның авиабүдүрүлгезиниң коллективи ажыл-агыйны башкарарының чаа байдалдарында ажылдааш, бо чылдың бирги чартыында чүну чедип алганывысты чоокта чаа түңнеп көрдүвүс. Курүне чагыының бүгү көргүзүглериниң база контроль чурагайлар талазы-биле бирги чартык чылда планныг онаалдавысты күүседип апкан болдувус. Бо эрткен үениң дургузунда пландан ажыр 8,7 миллион пассажир-километрни ужудуп, 5,3 муң пассажирлерни немей аргыштырган. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, пландан ажыр аргыштырган пассажирлерниң саны 7,7 муң кижи чедир өскен. 276 муң рубльдиң немелде орулгазын алдывыс. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 8,5 хуу өскен.

Чүък сөөртүлгезиниң болзап улус ажыл-агыйынга ужар чүүлдү ажыглаар талазы-биле кээрээ кердүнген бүгү хүлээлгелер күүсеттинге берген. 1 рубль орулгага оналаштыр чарыгдалдарывыс 8,9 хуу кудулаан. Бистиң авиабүдүрүлгевис карылгалыг ажылдап турар болганда, бистиң ажылчын-ишчилеривистиң кол-ла сорулгазы карылгалыг ажылдаар чорудукчан канчап уштунуп алыры турган. Коллективтиң кежигүн бүрүзүнүң ак сеткилдиг ажылдажыының ооң ынай күш-ажылды шын организастап, сагылга-чурумну быжыглап келгенивистиң түңнелинде ниитизи-биле карылгаларывысты 482 муң рубльге кудулатып эккелдивис.

Моон мурнунда карылгалыг ажылдап турган бүдүрүлге бо чылдың эрткен алды айларында канчап эки көргүзүглерни чедип апканыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп келири чугаажок. Ындыг ай, тырыг салдыннары черле чоп боор. Маңаа допчу-даа бол, харылзааны кызыдып көрейн. Чаа байдалдарда ажылдап эгелээриниң бетинде ботпарывыстың бар бүгү аргакурлавырларывысты санап, хемчеглерни ажылдап кылган турдувус. Экономиктиг салдашкыннарны бүдүрүлгениң эзырлдарының аайы-биле торутып, ону бүдүрүлге курлаарынга чугаалажып, орулгалыг ажылдаарының оруктарын дилеп, санал-оналывысты солушкан бис.

Чаа байдалдарда иштики бот-орулга-чарылга-биле ажылдаарының чурумун, рейстер саадаткан дээш материалдыг харысаага база социалистиг чарыш талазы-биле дүрүмнерни ажылдап кылгаш, ону коллектив кежигүннериниң хуралынга чугаалашкаш, хүлээп алганывыс соонда кижилериниң даандырган ажыл-херек дээш ээ-харысалгазы бедээн. Кижилерниң ажылынга хамаарылгазы өскерилген. Бо хемчеглерни ап чорудуп турарывыс ээлээ идиглиг болган деп санап турар бис. Бүдүрүлгениң ажылдакчыларының бүрүзү-биле рейстер соңгаарладыр чорук кызырылган болгаш ажылчы ноннардан хомудаллар кирери эрткен чылдыңындан кызырылган.

Бирги чартык чылдың планныг онаалдаларын чедиишкинниң күүседиринге бүдүрүлгениң бүгү албаннары үлүүн киирген. Ылангыя ужуушкун чорудуп турар салбырларның ишчилери планныг даалгаларны күүседиринге төлептиг үлүүн киргенин демдеглезе артык эвес. Як-40 самолёттуң экипажы (командири В. Сат, ийиги ужудукчу В. Выборный, бортмеханик Н. Дозур-оол), Л-410 самолёттуң экипажы (А. Мельников, И. Флек), Ан-2-ниң (С. Фукалов, А. Кукарин), Ми-8-тиң (М. Букин, А. Моңгуш, К. Тонтоев) экипаждары бүдүрүлгениң ажыл-ишчилериниң ортузунда калбарган социалистиг чарыштың мурнуку одуруунда чоруп турар. Бо экипаждарның ишчилери дыка хөй одаар чүүлдү камнап алган.

Планныг онаалдаларны күүседир талазы-биле бирги чартык чылда чедип алган саварагайларывыс эки-даа болза, коллектив кежигүннери аңаа оожургавайн турар. Чайгы үеде ажылдааарынга эки белеткенип албаанывысты чартык чылда ажылывыстың түңнели херечилеп турар. Чамдык бодап алган турган бодалдарывыс күүсеттинмейн барган. «Моңгүлек» аалчылар бажыңынга болгаш Кызылдың автовокзалынга билет садар кассалар ажылдар дээш күзелдивис бүтпейн барган.

Ооң бүтпейн барган чылдагааны мындыг. Бо аразынга телефон харылзаазының айтырыын шиитпирлеп чадап каанывыста. Ооң кадында Красноярскиде аэрофлоттуң эп агентствозу-биле харылзаа болганчок-ла үсту бээриндек, ынай-бээр чоруур дээн пассажирлер билет садып алыр дээш ээлчегте үр турар ужурга таваржып турар. Кызылда самолёт биледи садар агентство бичии тар черде турар болгаш негелдеге дүүшпейн турар.

База бир чылдагаан. Ооң чүүлдүң аммидин кызыгаарлап кааныңдан ынай-бээр чоруур дээн бүгү пассажирлерни аргыштырыптар аргавыс чок.

Күш-ажыл телевирниң чаа байдалдарынче шилчилге-биле холбашкан шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар-ла хөй. Бүдүрүлгениң хууда составының ортузунга улуг тайылбыр ажылын чорудары негеттинип турар. Шалың акшазын, тариф ставкаларын өскертири, штат кызырылдазы эң-не барышкылыг болгаш берге айтырыгларның бирээзи боор турар. Бо бүгүнү ажып эртер, ажылды эчизинге чедирер, шалыпкын ажылдаар дээш ам-даа эде тургустунуп, бүгү күштү үндүрер апаар бис.

Любовь АЛЕКСАХИНА.

Авиабүдүрүлгениң план-экономиктиг килдизиниң начальниги.

Партийжи амыдырал: ажылдың стили болгаш методтары

ЧАА ЧҮҮЛДЕРГЕ ДАЯНЫР

Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа аргаларынче шилчиишке болгаш демократчыдылгага, ажык-чарлыг чорук хоорайның партия организацияларының чон ортузунга идей-кижизидилгелиг ажылдың бир кол угланыышкынын апарган. Куш-ажылчы коллективтерниң бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче болгаш бот-башкарылгаже шилчиир турары-биле холбаштыр чонунуң идей-политиктиг, экономиктиг билиглерин бедидери партия организацияларының идей-кижизидилгелиг ажылының чугула кезээ болуп турар.

Амгы үеде кадрларның экономиктиг чаа бодалдарын хевирлээри, эргелеп башкарарының экономиктиг аргаларын практиктиг ажыл-херек кырынга шиңгээдип алыры, бүдүрүлге амыдыралының демократчыдылгазының, долу бот-орулга-чарылгаже шилчиилгениң үезинде ажылды чаа ёзу-биле организастаарынга кижилерни чаңчыктырбышаан, билиин бедидип өөредири политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң эде организастаарының кол негелдези болу берген. Эрткен өөредиилге чылында «Чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедири — СЭКП-ниң стратегтиг угланыышкыны» деп курсту хоорайда партия өөредилгезиниң системазынга социалистиг 272 школазы өөренип эрткен. Экономиктиг өөредилгениң ажыл-агыйны башкарып чорударының 179 школазын тургускан. Аңаа «Бүдүрүлгениң интенсификастаары», «Ажыл-агыйның чаа механизмин болгаш экономиканы башкарары», «Продукцияның шынарын үндезини-биле экижидери — дүргедээшкиниң кол факторы» деп курстарны дыңнакчылар улуг сонуургалдыг-биле өөренген. Тодаргай экономика болгаш экономика талазы-биле семинарларга «Экономиканың интенсивтиг хөгжүлдези» деп программыг курсту эрткен.

Экономиктиг болгаш политиктиг өөредилгениң эде организастаарын ёзу барымдаалаар чоруктан чайлааш, партия ТБ-ның документилеринде сүмелээни ёзугаар ону организастаарының демократтыг хевирлеринче шилчээн бис. Кижилерниң куш-ажылчы болгаш политиктиг идепкейин көдүрер сорулга-биле коллективниң кежигүннериниң санал-оналын ёзугаар оларның кылып турар ажыл-мергежилин барымдаалап өөредилгениң хевирлерин боттары эки тура-биле шилип алырын уламчылавышаан, пропагандистерниң ажыл-чорудулгазын коллективтерниң тодаргай сорулгаларын күүседиринче угландырган. Кичээл санында теоретиктиг материалды коллективтерниң практиктиг ажылы-биле холбап, дыңнакчыларның санал-оналдарын барымдаалаарынче пропагандистер кичээнгейни салып турар.

Кызылдың пассажирлер АТБ-зиниң, электри четкилериниң, 2, 3 дугаар АТБ-лерниң, авиабүдүрүлгениң, аъш-чем садыының, автоорук техникумунуң, кооператив училищезиниң партия эге организацияларының кичээлдер эрттирериниң чаа хевирлерин болгаш методтарын нептередир талазы-биле пропагандистерге боттуг дузаны чедирип келген. Ында ажык беседа, айтырыг-харыы хевирлиг кичээлдерни доктаамал эрттирип турар.

№ 3 АТБ-де, автосептелге заводунда, сүт комбинадында тодаргай экономика болгаш социалистиг ажыл-агыйны башкарып чорударының школаларының кичээлдеринге дыңнакчылар улуг сонуургалдыг. Олар бүдүрүлгениң чаартырының программазын ажылдап кылыр, эргижирээн техниканы болгаш технологияны чаа дериг-херексел-биле солуур, бүдүрүлге фондузун камнаарының айтырыгларын сайгарып, ооң күүселдезин чедип ап турар.

Электри четкилеринде электри энергиязының чидирилгезин эвээжедирин, камналга-хумагалалды экижидерин дыңнакчылар кичээлге сайгарып көрген. Ооң түңнелинде ажылдап турар кижи бүрүзүнден быжыг сагылга-чурумнуг, организастыг, камналгалыг, мергежилинге бердинген чорук негеттинери, эртем-техниктиг депшилгени бүдүрүлгеге калбаа-биле нептередири чугула дээрзинге бүзүрээннер. Дыңнакчыларның хөй кезии трансформаторларының, подстанцияларының, кабельдерниң байдалын баш удур хайгаараарынче угланган санал-оналдарны кирип, боттары кичээл бүрүзүнге белеткенип, идепкейи көдүрүлген. Ол кичээлдерниң түңнелинде электри камналгазының көргүзүү мурнуку чылдардан экижээн. Чыл төнчүзүнде электри энергиязының чидирин 1520 муң киловатт-шакка, азы 45 муң рубльге эвээжээн.

Өөредилгениң чаа хевирлерин дилеп тывар ажыл уламчылавышаан. Хоорайда 600 ажыг пропагандистиң хөй кезии кичээлдерни диалог, маргылдаа, ажык кичээл, пресс — клуб, прессконференция хевирлеринге эрттирип турар. Чижээ, № 4 школаның пропагандизи Л. Н. Деменская политкичээлге «Апык-өскенниң экономиктиг өөредилгези болгаш кижизидилгези» деп темага кичээлди пресс-конференция хевирлиг эрттирип, аңаа башкы институдунуң чамдык башкыларын, «Билиг» ниитилелиниң лекторларын киириштирген. Өске-даа ындыг чижектер хөй.

Өөредилгени эде организастаары-биле холбаштыр пропагандист кадрларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула айтырыг. Эрткен өөредиилге чылында дааранылга фабриказында, № 2 АТБ-де, «Тудуг кезектери» комбинатта, авиабүдүрүлгеде, автосептелге заводунда, № 48 тудуг эргелелинде, пассажирлер АТБ-зинде, «Тыва автотранс» каттыжыышкынында, үлетпүр бараанныр садыында партия болгаш экономиктиг өөредилгениң кабинеттерин тургускан болгаш дерээн.

Ажылда чаа чүүлдер немежип, аңаа сонуургал бедип турары-биле чергелештир шиитпирлээр чогуур айтырыглар бисте бар. Чугаа болза, өөредилгени куш-ажылчы коллективтерниң хүн бүрүде амыдыралы-биле сырый холбаары-дыр. Чамдык үлетпүр, транспорт, тудуг, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелеринде өөредилгениң коллективтерде амыдырал-биле холбаазы кошкак. Түс-түс школаларны тургузуп тура, дыңнакчыларның вазы-харын, тускай мергежил талазы-биле белеткелин, ниити билиин өөренип көрбейн, ёзу барымдаалаар чоруктар артпышаан. Чамдык партия организациялары пропагандистерниң талазындан өөредилгеге чүгле материал тайылбырлаары-биле кызыгаарланыр чоруу-биле чөпшээрежип, ооң шынарынче кичээнгей салбайн, чүгле кичээл эрткенин санап каарлар. Тууйбу заводунда (директору С. Г. Красноперов, партия организациязының секретары Л. А. Гурманова), «Тыва суг тудуг» трестиң демир-бетон кылыглар заводунда (Н. И. Перфильев, Н. Р. Попова), Садыг министерствозунуң септелге-тудуг эргелелинде (Н. Г. Беленков) партия, профэвилел, комсомол организациялары өөредилгени организастаарынче, аңаа таарымчалыг байдалдарны тургузарынче кичээнгей салбаанындан кичээлдер үстүп, дыңнакчылар доктаамал келбес, эрең гей байдалга эртип келген. Четпестерни чайладыр дээш үстүнде чугаалааның коллективтерниң удуртукчуларының отчёттарын хоорокомнуң бюрозунга чугаалашкан.

Чамдык коллективтер ажыл-агыйжы эвес, бүдүрүлге фондузунуң беримчези кудуу, куш-ажылчы болгаш материалдыг курлавырлар ажыглаазы кайы хамаанчок, бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазының экономиктиг түңнелдерин үнелеп көрбес чоруктар-даа, политиктиг, экономиктиг өөредилгени организастаарын херекке албайн, ону ёзу барымдаалап чорудар чүүлдер-даа бар. Пиво заводунуң (директору И. С. Юртаев, партия организациязының секретары Л. А. Жукова), алгы заводунуң (В. П. Козловский, В. В. Сайфутдинов), «Тыва суг тудуг» трестиң автобаазазының (О. Е. Кухлов, А. С. Афанасьев) удуртукчулары коллектив кежигүннериниң идей-политиктиг кижизидилгезин тоон көрбес, коммунистерниң, комсомол, профэвилел кежигүннериниң идепкейлиг, хөй-ниитичи чорууң көдүрериниче угланган хемчеглерни чорутпайн турарындан дыңнакчыларның кичээлдерге сонуургалы кудуу, өөренген теоретиктиг материалдарын ажыл-херек-биле холбап билбес чоруктар бар. Кичээлдерниң болур черин, хүнүн доктаамал кылдыр тодарадып албаанындан оларны дүшкен-на черинге эрттире бергилээр. Бо чорук пропагандистерниң ажылынга шаптыктыг.

Үстүнде адааны коллективтерде идей-кижизидилгелиг ажылды кошкак организастааны, ажылчыннарның бүдүрүлгеге инициативазын, хөй-ниитичи корум-чурумун көдүрериинге идиг бербейн, планныг өнаалдалар күүсеттинмейн турар, бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче, бот-эргелелче шилчилгеге шуудавайн турар.

Чаа өөредиилге чылында сорулга улуг. Ажылчы чоннарның политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезиниң системазын эде тургузарының кол угланыышкыннарының талазы-биле СЭКП ТБ-ның айтыышкыннарын удуртулга болдургаш, өөредилгени кижилерниң чогаадыкчы идепкейин бедидеринче угландырар.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин болгаш резолюцияларын чугаалажып көрүп турар үеде куш-ажылчы коллективтерден янзы-бүрү санал-оналдар киргилээн. Партия хоорокомунуң ажылының стиль болгаш методтарында кöскү өскерилгелер болбайн турарын, социал-культура талазы-биле чамдык чугула айтырыгларны шиитпирлеп турарында, ылангыя чоннуң аъш-чем хандырылгазында үзүктелиишкиннерниң болганчок-ла болу бээр чоруун ажыы-биле шүгүмчүлеп, илереткеннер. Кижизидилге ажылында четпестерни, коммунистерниң башкарыкчы чоруун бедидер дээш ажылды күштелдиреринниң чугулазын демдеглеп, партияга кежигүн хүлээп алырда, тускай хуваалда барымдаалаар практиканы чөптүг-биле шүгүмчүлээннер. Бо болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле боттуг хемчеглерни партия хоорокому ап чорудуп турар болгаш ооң күүселдезин чедип алыры-биле контрольду күштелдирген.

Ай санының дөрт дугаар четвергте эрттирер чаңгыс аай политхүн, айтырыг-харыы кежээлери, ажык чагаа хүннери, телефон-биле дорт харылзаа ышкаш ажылчы чоннар-биле харылзааны улам быжыглаарының таарымчалыг аргаларын ажыглап, чоннуң идей-кижизидилгезиниң чаа, дээштиг аргаларын моон-даа соңгаар дилеп тывар, чон ортузунга ажылды үениң негелдезинге дүүштүр идепкейжидер сорулгалыг бис.

Галина МОНГУШ.
СЭКП Кызыл хоорокомунуң ийиги секретары.

ЧУРУКТА: Кызыл районда Баян-Кол суурнуң механизатору Сараат-оол Бадаңай бодунуң ол сонуургалдыг мергежилинге он беш чыл болган.
Ол ам Кара-Булуңда тургускан бригаданың шалыпчыларының бирээзи. Мал чемнерин белеткээринге шалып үлүүн киирип турар. Улуг-Хем шыназының сигенин ол кестирип, хүнде кылыр үлүүн күүседип турар.
Алаактарда хонаштар чаңының сигенин кезерге, мал ертээр өргеннер-даа, демир-дес-даа таваржыр. Сиген кезер техниканың бизи оон үрелип, сыйлы-даа бээр. Бадаңай сиген кезер машиназының бизин ийи катап солаан. Үрели бээрге, дуржулгалыг механизатор дораан-на кыла шаан алыр.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Аъш-чем программазын боттандырар

1. САРЛЫК СҮДҮ ҮСКҮР

Мурнуку чылдарда Мугур-Аксыга чайгы үеде барган кижи хуузунда малы чок өрегелерниң кара шай ижерин хаая эвес эскерер турган.

Амгы үеде байдал сыр өске. Сүттүг магазиннерге хүннүң-не садар, а чамдык кижилер инек сүдүн даллап, хоюг болгаш үскүр боорга, сарлыктың алырынче чүткүүр апарган. Эът магазинде кезээде турар.

Каргы бажының ол-бо талалары машина-техника чеде бээр тайгаларда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң элээн хөй кодаларында сарлыктарны чаажыктырып, саанчыларны четчелээн, амданныг болгаш үскүр сүттү немей ап турар апарган. Сүдүн ап шыдавас ырак, кадыр-берт черлерде чайлагларда сарлыкчыларга саржаг кылыр даалгаларны берген. Ону иштики хереглелге ажыглап турар.

Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының планының ёзугаар алырга, бо чылын район 127 тонна сүттү, 124 тонна эътти бүдүрген, хереглел кооперациязын дамчыштыр Мөген-Бүрен биле Мугур-Аксы суурларда улуска садар.

Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң чаңында 127.4 муң рубль-биле колбаса бүдүрер цехти туткан. Хамык дериглелерни четчелеп алган соонда, ол бүдүрүлге баштайгы продукцияны берип эгелээр.

2. ДАГАА ФЕРМАЗЫНДА

Каргы хемниң кыдыында хаваак баарында, районнуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязының делгем хериминиң иштинде, ажаакчы Кара-кыс Хертек хөй дагааларны чемгерип турар өйде аңаа чеде бердим.

— Хоптак амытаннар-дыр ийин. Хүнде 8 демир-хууң хире сугну ижиптер, чуурган тараа аймаандан аңгыда, витаминнер, балык үзү-биле база чемненир — деп, ол дагааларын чаптап чугаалай-дыр.

Чоңга садар, Мөңгүн-Тайгага дагааны нептередир сорулга-биле Красноярск крайның Минусинск районундан шаандакы улуг, сарыг шокар 40 база инкубаторга өстүрген 600 дагааны РАҮК-туң ажылдакчылары садып эккелген. Мөңгүн-Тайгага мурнунда ындыг куш турбаан, ынчангаш Мугур-Аксының бичии уруглары безин оларны сонуургаарын мал эмчизи Бинов Иргит хөөреп чугаалай-дыр.

Агаар-бойдузу дошкуннуң черге барган чаш дагаалар ажаалда-хайгааралды негээн болбайн аан, ол эки болтамындан олар шоолуг-ла хоравааи, дагааларның чамдыызын азыраар күзелдиг кижилерге саткан. Ам ында, куш фермазында, 400 хире дагаа арткан. Чуургаларны улуска садып эгелээн. Мал эмчилери куштарның чылыг режимин, чем рационун таарыштыр тургузарынга, аарыглардан камгалаарынга арга-сүмени берип турар.

Ыржыны районга дагааларны тудуп, азырап турары, чоңга ону садып эгелээни — ажыл-агыйжы чорук-тур.

3. НОГАА ӨСТҮРЕР ЧЕРДЕ

Мугур-Аксы суурда, мурнунда кызыгаар заставазы турган черде ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз 33 муң рубль-биле 1000 дөрбелчин метр шөлдүг, аажок шевергин, дуглаглыг теплицаны туттурган. Адаанда хирээнде, үлдүргей довурак-биле чуга хөмдүүгеп хоорзаларны дамчаан изиг суугнуң кужу-биле кышкы соок үеде безин теплицага чогуур температура турар кылдыр таарыштырган. Чайын аяс хүннерде теплицаның кырында кылагар шывыгны өттүр хүннуң херелдери ону дең-дески чылыдар, чырыдар. Кааң хүннерде даа дүъш турда, оон иштинче киргеш, чаңчыкпаан кижи изиинге аңаа үр туруп шыдавас.

Мөңгүн-Тайганың чурттакчылары ногаа хамааанчок, картофель, тараа өстүрерин көрбээн. Теплицага ажылдадыр дээш баштай түс черниң аныяктарындан тускай мергежил чедип алганнарны суралгаан. Кайызында кодээ ажыл-агый техникумунуң агрономия салбырын дооскан, өске ажылдарга тургулаан Каң-оол Шиидейни теплицаның эргелекчизинге, Сайлык Хомушкуну оралакчызынга томуйлаан.

Сайырам хөрзүннүг Мөңгүн-Тайгадан ногаа өстүрерин тааржыр хөрзүннү кайыын алырыл? Бо айтырыгга баштай база муңчулганнар. Кызыл районда арга-дуржулгалыг агроном чалап эккелгеш, машинага олурткаш, хөрзүн дилеткен.

— Каш хүн дургузунда барбаан-четпээн черивис чок. Көжээлиг-Хову деп черниң бажындан тывылды. Оон 80 автомашина иштн хөрзүн эккеп сөөртүп алгаш, ону үлдүредип, чадып алдывыс. Ам-даа 70 тонна хирези төгер, аңаа органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгени немээр бис — деп, агроном Екатерина Леонидовна Вдовина чугаалады.

Баштай аңаа белеткеп алганы огурец өзүмнерин олурткан, оон 10 тоннадан эвээш эвес дүжүттү сентябрь айда алыр. Помидор, согуна, редис, морковьту өстүрерин база планнаан.

Ажыл чоорту хөнүй бээрге, үндүрген чарыгдалдар өгиттиннер, чурттакчыларның ниитизиниң чемненилгезин, уруглар албан черлерин чаа ногаа аймаа-биле хандырар арганы ол бээр.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязы аъш-чем программазын дүрген боттандырарын эң-не чугула сорулга кылдыр айыткан. Мөңгүн-Тайга районнуң удуртукчулары чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижидер дээш чаа аргаларны дилеп тып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турары эки-дир.

Александр ХЕРТЕК.
(Бистиң корр.).

СЕТКИЛ ХАЙНЫП КЕЛИР ЧОРДУ

Степан Кужугетович Дамба хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң он дугаар оглу кылдыр төрүттүнген. Ындыг өг-бүлеге ол кежээ болгаш кижизиг кылдыр доругуп өскен.

Степан Кужугетович 17 харлыг турган, куш-ажылчы намдарын эгелээн. Баштай-ла МЧАЭ-ге чылгы кадарган. Мал эмчизиниң түр курузун дооскан. Амыдыралга чамдыкта эскертинмейн эрте бээр чүүлдер турар. Кол вуруузунда, мурнуңда болза, дарга-бошкаларга арай чашпыыр ындыг чаңныглар бо-ла дар бажында барган, хүндүлеткен, мактаткан турар ышкажыгай. Чок, Степан Кужугетович ындыг эвес, ол эскет чок, кайы-бир чедиишкин дээш херээн-даа соктавас, чашпаа чаң база чок. Ынчангаш ол таптаашкын үезинде билдирбейн барган. Ынчалза-даа ону ону ёзулуг кижи деп билир, хүндүлээр. Чылгычы ол акыы Кадыг-оол-биле кадарып, кузеттеп келгеннер.

1951 чылда Кызыл-Дагга «Тииледге» колхоз тургустунган. Степан Дамба оон чылгычызы апарган. Чылгычының чымышкан чүү дээр, ол кандыгыл дээрзин ук ажылды боду кылып турган кижи билир. Чамдыкта ак черге чораваас-чайык келген-дир, билбес кижи каяа, канчаар ыжыктаның хоргадаарыл, чылгычы ону билир — аъдының адаанга сыныы олуруптар, а аът угаанныг мал бажын хатчаас уундан өскээр көргеш туруптар. Төрээн колхоз-совхозунуң чылгызын 20 чыл иштинде онча-менди кадаргаш, оон хөй ажы-төлүн школага өөредири-биле суурга көжүп келгеш, школаның техниктиг ажылдакчызы болуп кирген. Черле алыс кежээ кижи болгаш, ийи өрээл бажыңны бодунуң кужу-биле тудуп алган. Үргүлчү чылгы кадарып чораан болгаш, Степан Кужугетович чаа ажылынга кижиги чадап, пат-ла болган. Кызыл-Даг шыгынга, шөлдерге өттүп кээр чылгыга сагыжы дестуумейн чедип кээр, аңаа чылгычылар-биле хөөрежир турган. Оон чоорту-ла чаңчыга берген.

Амыдыралга чүү болу бээрин кижи баш удур билбес, чуртталга ындыг болгаш, бир талазында, берге, ийи талазында, чажыт. Ол кадарчы аалдан чылдарның эгезинде хайыралыг амы-тынындан чарылган, хайлыг аарыгдан ол «кызыл-дустаан». Кызыл-Дагның алдын, чымчак довураа-биле шыглангаш, меңге уйгузун удуй берген. Оон изии ажы-төлү базып чоннуң чоон оруу-биле чоруур дугайында адазының чагыын амыдырал-херек кырында боттандырып, оваашкан ажыл-үүлезин чолдуг бүдүрүп чоруурлар. Эң улуг уруу Вера Степановна дээди эртемниг башкы — математик, кудээзи база дээди эртемниг прокурор — Сүт-Хөл районда ажылдап, чурттап чоруурлар. Бир уруу Зинаида интернационалчы өг-бүлелиг, чуваш улустуң оглу Константин Павлов-биле амыдыралын холбаан, кайызы-даа дээди эртемниг башкылар. Ээрбек суурда. Уруу, кудээзи Роза биле Анатолий Куулардар — Бии-Хемниң «Саян» совхозта бызаа ажаакчылары, уруу Оюмаа, кудээзи Анатолий Үндезиннер кайызы-даа дээди эртемниг мал эмчилери, Таңдының Межегей суурда, уруу Клара Тээлиде район столовазының директору, технолог эртемниг, Эрес-оол медицина училищезин дооскан, фельдшер, Николай Кужугет Кара-Хөл кодээ Совет күскомунуң даргазы, дээди эртемниг башкы, ачазындан чыда калбас, кезээде ээрип чоруур кызы — Саяна Красноярскиниң кооператив техникумун дооскан, Тээлиде ажылдап турар, хөймерлери — Леча биле Юра Кызыл-Даг школазында бешки, сески классчылар. Эки өөредилгелиг, быжыг сагылга-чурумнуг.

Кызыл-Даг суурнуң кудумчуларында оон олурткулааны ам хөлбеңнедир өзүп турар талдар, хадыңнар, теректер чылгычының төрээн черин каастап турар. Ооң кадарып чораан чылгызының салгалы — Кызыл-Дагның арты-иштинде хову, шык сынмас чылгы бар. Ооң куш-ажылының изи ол.

Куш-ажылга ынак, хөглүг чаңныг, эрес чылгычы чүгле 54 частың чайның чечектерин сузуп четтиккен. Степан Кужугетович Дамба черге бичии урутларга аажок ынак, оларны чаптаар, чугаалажыр, чассыдар. Ам оон ажы-төлүнүң урут-дарны безин он ашкан. Шак ындыг быжыг дазылдыг.

Чоокта чаа районнуң агиткультбригадазы-биле малчыннардан ээп чорупп олура, Көп-Сөөк шыназында хөй чылгыны көргеш, Степан Кужугетовичиниң сактып келгеш, хүндүлүг, куш-ажылчы кижи боду чок-даа болза, оон арттырган изин магадап, оон дугайын бодап келгеш, характерының чажы чаагымны куду бадып чорду. Чылгычының арттырган бир изи хөй чылгы көргеш, мээң сеткилим хайнып келир чорду.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Библиотекарь.

Чугула айтырыгга хамаарыштыр

АЖЫК-ЧАРЛЫГ ЧОРУК БОЛГАШ КОРУМ-ЧУРУМ

Хуралдарның, митингилерниң, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны организастаарының болгаш эрттирериниң чурумунуң дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын хүлээп алганы-биле холбаштыр ССРЭ-ниң юстиция министри Б. В. Кравцов СЭТА-ның корреспондентизиниң айтырыгларынга харыылаан.

— Чарлыкты амгы үеде хүлээп алырының чугулазы чүде болганыл?

— Эде тургустуунуушкун ниитилел-биле чаа чамдык хоойлуларны хүлээп алырын негээн. Бистиң ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларының демократчыдылгазы, ажык-чарлыг чорукче угланыышкыны, чаа байдалга хамаатыларның улам өзүп турар идепкейин, практиканың көргүзүп турары-биле алырга, хамаатыларга ол хире чугула эргениң немелде хоойлу-дүрүм талазы-биле таарыштыр шиитпирлеттинген турарының эргежок чугулазын негей берген. Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын, демонстрацияларны болгаш өске-даа массалыг хемчеглерни организастаарының база эрттирериниң дугайында «чиңек дүрүмнер», «түр дүрүмнер» дээн ышкаш нормативтиг актыларны чер-чер Советтериниң күскомнары хүлээп ап турган. Ынчалзажок ол актыларда доктааткан тодаргай чурум айыттынмаан, корум-чурумну үрээни дээш харысалганы тодаратпаан.

Бир чүүлге кичээнгейни угландырайн. Бистер, оон иштинде парлалга, демократияның байдалдарынга чурттап өөренир херек деп хөй-ле чугаалап келген бис. Хоойлу-биле хоруваан болза, чөпшээрээни ол деп катап-катап чугаалап-ла турар бис. Ынчалзажок мааңа мынча дег немексээр ийик мен: эрге-хоойлулуг күрүнениң демократиязының байдалдарынга чурттап өөренир турар бис. Эрге-хоойлу талазы-биле тодаргай болур чорук кандыг-даа демократтыг принциптерниң эргежок чугула негелдези болгай.

— Чарлыкты белеткеп турган, даштыкы дуржулганы өөренип көрген бе?

— Бисте ол талазы-биле дуржулга чок, ол билдиниг. «Корум-чурум күштери» деп ону ынчаар адап каалы, мооң чоң мурнунга чамдыкта ол хол чадагай апаар. Бисте ол талазы-биле тускай чепсек чок, кордуунда-ла ИХМ-ниң эргезинге ол хамааржыр. Мааңа чүгле чепсек-херексел эвес, а эрге-хоойлу талазы-биле чогуур нормалар херек.

Соолгу чылдарда ниитиниң корум-чурумун бузуглежип алгаш үрээр чоруктар болгаш ниитилелге удур илерээшкиннер таварылгалары удаа-дараа болгулаан. 1986—1988 чылдарда Москвага, Ленинградка, Свердловскиге болгаш өске-даа чамдык хоорайларга чөпшээрел чокка хөй кижи киржиклиг 250 митингилер, чыскаалдар болгаш демонстрациялар болган. Националисчи болгаш экстремисчи илерээшкиннер болганын база билир болгай силер.

Массалыы-биле корум-чурум үрээр чорукту болгаш белиглежип алгаш ниитилелге удур үүлгедиглер кылыр илерээшкиннерни баш удур болдурбас база үзүткаар талазы-биле иштики херектер органнарының ажыл-чорудулгазы болза күштүг болуп турар хоойлу-жудулга чоннуң камгалалының, милицияның хууда составының болгаш иштики шериглерниң ынаныштыг болуруун долу чергези-биле хандырбайн турарын херечилеп турар. 1986—1988 чылдарда болган үүлгедиишкиннерни соксадып турда, иштики херектерниң ажылдакчыларындан болгаш шериг албанныглардан 6 кижи өлген база муң ажыг кижи балыглаткан.

— Чарлыкты чүү чүвеге үндезилеп, канчаар белеткээнил?

— Чамдык черлерге, ылангыя Москвага болгаш Ленинградка «түр дүрүмнерни» ажыглап турда, ону чон ажыы-биле шүгүмчүлээн. Январь айда ажылчын бөлүктү тургускан. ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советтериниң Президиумунарының, прокуратураның, Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң, ИХМ-ниң, бистиң министерствонуң төлээлекчилери, ВЦСПС-тен, ВЛКСМ ТК-дан эштер база эртемденнер оон составынга кирген. ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунуң совет хоойлужудулга талазы-биле институду ол талазы-биле даштыкы практиканы өөренип көрген. Социалистиг чурттарның практиказындан база хөйнү үлегерлеп алган. Ук Чарлык аңаа-ла кабинет иштинге чогааттынмаан. Ынчалзажок үениң маңын херекке албайн бардып болбас. Демократчыдылганың чорудулгалары шапкыны-биле хөгжүп, таарымча чок болуушкуннарга база таваржып турар. Ол баш бурунгаар эскертинмейн болгулаай бээр-дир.

— Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны эрттирериниң чурумун үрээни дээш республиканың совет хоойлу-дүрүм үндүрер чере кандыг харысалганы онаарын баш бурунгаар көрүп турарыл?

— Эвилелдешкен республикаларга нормативтиг дүрүмнер хүлээп алдынган турар, аңаа тодаргай чурум айыттынар. Мен чүгле Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң июль 29-та хүлээп алган Чарлыынга хамаарыштыр чугаалаайн.

Ол Чарлыкка дүүштүр, а база ол ышкаш массалыг хемчеглерни эрттирип турда, ниитиниң корум-чурумун, хамаатыларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаарын хандырар сорулга-биле хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны организастаарының база эрттирериниң чурумун хажытканы дээш саңындырыг бээр азы үш чүс рубль хемчээлге чедир торгаар административтиг харысалганы онаарын доктааткан. Онза таварылгаларда, бир эвес херектиң болган байдалынга болгаш корум-чурум хажытыкчызының аажы-чаңынга хамаарыштыр бо хемчеглерни ажыглаары четпес деп санаар бооза, административтиг он беш хонук чедир тудуп хоругдаар харысалганы көрген.

Административтиг хемчеглер көргүскениниң соонда чыл дургузунда ындыг херекти катап үүлгедир болза хуралдың, митингиниң, кудумчу чыскаалының, демонстрацияның организакчызын бир муң рубль чедир торгаарын азы ажыл төлевиринин чээрби хуузун тыртпышаан, бирден ийи ай чедир хуусаада эдип чазаар ажылга шиидерин азы административтиг он беш хонук чедир тудуп хоругдаарын доктааткан.

Административтиг хемчеглер көргүскениниң соонда хурал, митинг, кудумчу чыскаалы, демонстрация организакчызы хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарны болгаш демонстрацияларны организастаарының азы эрттирериниң доктааткан чурумун хажытканы дээш база шак-ла ындыг хөделиишкиннерни дээш алды ай чедир хуусаада хосталгазын казыырын азы бир чыл чедир хуусаада эдип-чазаар ажылга шиидерин, азы ийи муң рубль чедир торгаарын көрген.

Корум-чурум хажыдыкчызын тударының, чурум үрээниниң дугайында административтиг протоколду тургузарының база ындыг херектерни улус судьязының көөрүнүң чурумун Чарлыкта тодараткан. Административтиг хемчег көргүзер дугайында шиитпир үндүрер үеде корум-чурум хажыдыкчызы ук черниң чурттакчызы эвес болза, судьяның корум-чурум үрекчизиниң оон уңуп чоруурун хүлээдир эргелиг. Судьяның бо шиитпирин күүседири-биле холбашкан чарыгдалдарны хоойлуда айыткан чурум ёзугаар тырттырып алыр.

Административтиг эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының дугайында РСФСР-ниң кодексизинге болгаш РСФСР-ниң Кеземче херээниң кодексизинге чогуур өскерилгелерни база немелделерни Чарлык ёзугаар киирер.

Канчаар билир, амыдырал хоойлужудулга дүрүмүнге чалгаалары база киириптер чадап чок. Ынчалзажок ам кол-ла чүве болза, демократтыг үндезиннерни, массаларның инициативазын болгаш бот-тывынгыр чоруун хөгжүдер база бадыткаар сорулга-биле доктааткан юридиктиг нормаларны боттандырар дээрзинге чөпшээрежир бооп силер.

Август хуралдарынга уткуштур

КАНДЫГ ЯНЗЫЛЫГ ЭРТЕРИЛ?

Ам каш-ла неделя эртерге, чаа өөредилге чылы эгелээр. Ооң бетинде чаңчыл ёзугаар башкыларның август хуралдары болуп эртер. Эде тургустунуушкуннуң бо хайынныг үезинде ол хуралдарны кандыг янзылыг эрттирер деп турарының дугайында болгаш чаа өөредилге чылынга уткуштур белеткелдиң дугайында чамдык районо эргелекчилери-биле бистиң корреспондентивис Лариса МОНГУШ телефон дамчыштыр чугаалашкан. Районо эргелекчилеринге дараазында айтырыгларны салган:

1. Август чөвүлел хуралдарынга чүнүң дугайында чугаа болуруул?

2. Чаа өөредилге чылынга уткуштур белеткелиңер кандыгыл?

3. Школаларыңар башкы кадрлар-биле долу хандыртынган бе?

Чашпың Бийимбаевич ОНДАР, Барыын-Хемчик районозунуң эргелекчизи:

1.—Август хуралын моон мурнунда чылдарда эрттирип турганывыстан бир янзы эрттирер деп шиитпирлээн бис. Баштай суурларга СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр «Башкы —эде тургустунуушкуннуң шимчедикчи күжү» деп темага хуралдарны эрттирер. Ол хуралдарга киржир кылдыр СЭКП райкомунуң бюро кежигүннеринден болгаш күүском кежигүннеринден түс-түс төлээлерни бадылап каан. Өөрүп орар салгалды өөредир болгаш кижизидер херекке башкы кижиниң ниитилел мурнунга харыысалгазы аажок бедээн. Башкы бүрүзү болунуң билиг мергежилин доктаамал бедидер, башкылаашкынның чаа арга-хевирлерин дилээр, тывар, өөреникчилеринге үлегерлиг болур, башкының аттарын бедик тудар ужурлуг. Ол хуралдарга чүгле башкылар эвес, а ада-не база киржир, хуралдар суурларның культура бажыңнарынга эртер. Ооң-биле катай башкы кадрларның күш-ажыл болгаш амыдырал байдалдарын таарымчалыг болдурарының дугайын база чугаалажыр.

Район башкыларының ниити хуралы август 27-де болур. Анаа «СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле башкылар коллективтерниң, школа чөвүлелдериниң болгаш ада-не ниитилелиниң сорулгаларының дугайында» илеткели кылыр. Ол хуралга моон мурнунда дег школаларның шуптугу башкылары эвес, а школа активтери, школа директорлары, өөредилге комитеттериниң кежигүннери киржир. Хуралга суурларга болуп эрткен хуралдарның санал-оналдарынга хамаарыштыр шиитпирлерни база хүлээп алыр. Август хуралынга саналдарны баш удур белеткевес дээн бис, күзээр кижилер саналдаар.

2. Чаа өөредилге чылынга уткуштур септелге дооступ турар. Эрткен чылын август 15-тен 20-ге чедир турган болзувусса, а бо чылын август 9-ка чедир хынаары көрдүнген. Баштайгы хыналдада үезинде септелгези бүрүн доозулган 7 школаны хүлээп алган. Арткан 5 школаны 9-та база катап хынааш, хүлээп алыр бис. Школалар келир өөредилге чылынга уткуштур коллуунда белен боор-дур. Кызыл-Мажалыктың, Барлыктың школаларының одалга системазын эде кылган. Ак-Довурактың № 1, 2 болгаш Барлык школаларының электри шугумун солаан. Дөң-Терезин школазының кырын кылган. Бо хүннерге чедир школаларда 560 тонна хөмүрнү дүжүрген. Ону дүжүрерин ам-даа уламчылап турар.

3. Келир өөредилге чылында 54 башкыны чорудуп бээрин чагып каан турган бис. Бо хүнге чедир 31 башкы келген. Орус дыл, даштыкы дыл башкылары элээн хөй келген. Орус класстарга эге класс башкыларын четчелеп алдывыс. Ооң мурнунда башкылар чедишпезинден бир башкы-ла ийи ээлчегге ажылдап турган болза, ам чаңгыс ээлчегге ажылдаар арга тургустунган. Ам бистиң школаларывыска теегу, күш-культура башкылары четпес боор турар.

Анатолий Михайлович ЧЕРНОГОДОВ, Улуг-Хем районозунуң эргелекчизи:

1. — Башкыларның август чөвүлел хуралы «СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлеринге дүүштүр орус болгаш тыва дылдарны башкылаарын экижидери» деп темага эртер. Демократияның болгаш ажыктарлыг чоруктуң ёзузу-биле илеткелди баш бурунгаар чара парлааш, школаларже таныжып алыр, чугаалажыр кылдыр тарадыр бодап турар бис. А район төвүнге болур хуралга бүдүн илеткелди номчуп турбас, ооң чүгле чугула черлерин номчуур, кол уткадын дыңналыр. А анаа коллдуунда школаларның илеткелбиле таныжылга үезинде тургустунуп келген коллективтиг саналдарын, түс-түс башкыларның санал-оналын, айтырыгларын чугаалажыр бис. Ол бүгүге үндезилээш, тодаргай рекомендацияларны хуралга хүлээп алыр. Хуралга күзелдиг-ле кижилер саналдаар. Школа директорларын хурал чоокшулап орда, бир чыгдаш, ол темага чугааны чорудар бис. Мен мырынай чоокта чаа мында ажылдап кирдим. Ынчангаш бо хуралды мындыг янзылыг эрттирериңге белеткенип турар бис.

2. Школаларның капитал, түрмек септелгелери барык дооступ турар. Чаа-Хөл, Ак-Туруг школаларынга капитал септелгелерни кылган. Шагаан-Арыг школазының эжиктерин солаан, соңга рамаларын септээн, шилдээн, одалга системазынга элээн ажылдарны чорудкан. Хөмүр-дашты школалар август төнчүзүнге чедир төндүр сөөртүп алыр.

Чаа өөредилге чылының эгезинде Эйлиг-Хемге, Шагаан-Арыгга чаа тудугларны ажыглалга киирер ужурлуг. Шагаан-Арыгның тудуунуң чамдык кезээ доосту бээр, а Эйлиг-Хемниң интернады айыткан хуусаазында дужааттынмас апарган. Эйлиг-Хемниң чүгле школазының тудуун август 22-ге чедир доозуптарын аазап турар. Районнуң удуртулгазы олче улуг сагыш салып турар. Ооң төлээлери бо хүннерде доктаамал ында. Ажылчын күштү ында хөйнү мооңнаан. Сентябрь 1-де бичии эйлиг-хемчилер чаа школазынче кире бээрлер деп чугаалап болур.

3. Хоорайның школалары башкы кадрлар-биле бүрүн четчелеттинген. Он санныг кедээ школаларывыс бар. Оларда даштыкы дыл башкылары коллуунда чок. Моон мурнунда-даа чылдарда ол школаларның өөреникчилери даштыкы дыл өөренмейн келгеннер. Эрткен өөредилге чылында үш-ле даштыкы дыл башкылары ажылдап турган. Амга чедир районче чаңгыс-даа даштыкы дыл башкызы чорудуп бербээн. Орус дыл башкылаашкыны эң-не «аарыг» айтырыывыс. Теегу башкылары база чедишпейн турар.

Кедээ суурларда ажылдап турар башкыларывысты бажың-балгат-биле хандырар айтырыг үзе шиитпирлеттинмейн турар. Ол чүгле бистиң районда эвес, өске-даа районнарда ындыг деп билир бис. Ынчалза-даа кайда-даа чидиг айтырыг-дыр дээш олурар эвес, совхозтар-биле харылзажып, болдунар-ла аргаларны ажыглаарын кызып турар бис.

Момбужай Лопсаңович СААЯ, Сүт-Хөл районозунуң эргелекчизи:

1.—Мен бо ажылда чаа кирген кижи мен деп баштайла чугаалап каайн. Башкыларның август хуралын школа коллективтериниң удуртулгазын демократчыларының дугайында темага эрттирер бис. Анаа районнуң школаларынга келир өөредилге чылында демократчыдылгаңы чорударының талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр. Хуралды чогум кандыг байдалдыг эрттирерин амдыызында чугаалажып албаан бис.

2. Школаларның өөредилге чылынга уткуштур белеткели дооступ турар. Ийме школазында чаа мастерскаяның тудуу коллуунда доозулган. Сүт-Хөл, Баян-Тала, Алдан-Маадыр школаларының одалга системаларынга улуг септелгелерни кылган. Ниитизи-биле школаларга, башкыларга 700 тонна хөмүр дүжүртүнген, чүгле Хор-Тайга школазында хөмүр-даш сөөртүнмээн, чүге дээрге үер соонда олче орук ам-даа багай. Баян-Тала башкыларынга ийи аал чурттаар бир бажың туттунган.

3. Районнуң школаларынга ажылдаары-биле чоруткан кадрлар ам-даа кээп турар. Кызылдың педагогика институдунуң биология, химия факультеттерин, педучилище дооскан аныяк башкылар бисте келген. Даштыкы дыл башкызы чүгле район төвүнүң школазында бар, а кедээ школаларывыста шуут чок. Ол ышкаш күш-культура, музыка башкылары бисте ам-даа эвээш.

ХҮРЭЭЛЕЛЧЕ КӨРҮНЗЕ?

«Кижи бойдустуң төлү» деп чон шаандан бээр чугаалажып, ону ёзулуг хайыралыг төрээн иези кылдыр көрүп келген. Ону кара угаан-биле безин бодап көөрге, ол, шынап-ла, ындыг. Ол кижиниң хеңкерип, доңганда чылыглап, аштаанда чемгерип турар.

Долгандыр турар хүрээлел дугайында билир шаам-биле угаазылап бодап оргаш, төрээн Тывавыстың бойдус байлаан канчаар ажыглап турар бис деп айтырыгны бодумдан салып, сагыжым саргып келир. Анаа харыы кылдыр мээн бодап чоруурум мындыг.

Чоокта чаа Кызыл хоорайга «Кижи болгаш бойдус. Ооң камгалалы» деп эртем-практиктиг конференция болуп эрти. География эртемнериниң кандидады, дуржулгалыг тыва эртемден К. О. Шактаржык анаа илеткел кылгаш, республиканың бойдус деңзигүүрүнүң амгы үеде дыка үрелип турарының дугайында хүвүрээзиниң айтырыгларны көдүрүп, ол үнелиг байлакты моон соңгаар камгалаар, катап тургузар дугайында чидиг айтырыгны тургусту.

Төрээн черимниң бойдузун хайгаарап көрүп чорааш, мынчаар бодандылаар мен. 1945 чылдан бээр Тывага тарылга шөлдеринге минералдыг чемишчидилгени, кедээ ажыл-агый культураларының үрезиннерин чажар мурнунда хораннаарынга-даа, хээкчилерни чок кылырынга-даа, кыргылда соонда малды чууруунга-даа янзы-бүрү химиктиг бүдүмелдерни ажыглап эгелей берген.

Ол ажыглап турар химиктиг бүдүмелдер хар, чаъс суунга ээлгеш, хемнерже, суттарже агып кирип, хүрээлелде турупкан. Олар чүгле кижиниң эвес, харын-даа өске бүгү дириг амытаннарның кадыкшылынга улуг хоралыг боор турар.

Хайгааралдан база бир чижек. Үнүш бойдустуң кончуг чиңгир ногаан кылдыр четчип өзүп келген турар үези алды айның төнчүзүнде, чеди айның эгезинде тайга эзиммеринге чораан кижи ыяштарның бүрүлери өртен чүве дег, быйыргын сарыг оюлганнарлыг апарганын эскерип, кезек чаашкын соонда бүрүлерниң хүн караанга хавыкталдыр чыыра тыртынгылай бээрин көрүп болур. А бир эвес агаар өске холумак чок, айдыс чыттыг, арыг турган болза, үнүш бойдустуң чайгаар бүткен шынары кажан-даа ынчаар үрелбес турган ийик. А бистиң кара суттарывыс, хем, хөлдеривис...

Ынчангаш не черивистиң бойдузун камгалаары, келир үеде салгалга бүдүн-бүрүнү-биле эрттырары кижи бүрүзүнүң хүндүлүг хүлээлгези деп санап чоруур мен.

Анай-оол ДАРЖАА.

Социал айтырыглар килдизиниң почтазындан

КҮШ-АЖЫЛЧЫ КОЛЛЕКТИВТИҢ ШИИТПИРИ-БИЛЕ

Өг-бүле бүрүзүн 2000 чылга чедир аңгы квартира-биле азы хууда бажың-биле хандырар улуг сорулга чуртта салдынган болгай. Ынчангаш чер-черде ол талазы-биле чамдык тодаргай хемчеглер алдынып эгелээн. С. Тока аттыг совхозтуң дирекциязы, профком социал чугула бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээри-биле бар арга-кураавырларны долу ажыглаарын чугаалап турар. Элегес кедээ Советиниң девискээринге чурттаалга тудуун дүргедедири — бистиң мурнувуста турар айтырыгларның бирээзи болуп турар. Ол талазы-биле чүнү кылырын көрүп турар бис. Кедээ Советтиң девискээринге чыл санында 10-12 өг-бүлеге чурттаалга бажыңын тударын совхозта планнаттынып турар.

Совхозтуң профкомунда бажың алыр азы чурттаалга шөлүн улгаттырар оочурда 58 кижи бар. Чурттаалга бажыңнарының хуваалдазын социал чептиг чорукту удуртулга болдуруп чорудуп турар бис. Оран-бажың үлелгезин профкомнуң дорт киржилгези чокта чоруттунмас. Ажылчы чоннуң, күш-ажылчы коллективтериниң хоойлу ёзугаар эрге-ажыын камгалаары профкомдан негеттинип турар болгай. Ынчангаш бажың алыры-биле ээлчегде турар кижилерниң чурттаалга шөлүн чурум ёзугаар алган турарын хандырар ужурлуг бис.

Совхозта аныяк өг-бүлелерниң чыл санында немежип турарын алырга, оларның шуптузун чурттаалга шөлү-биле дарый хандырары болдунмайн турар, байдал ниитизи-биле нарын деп чугаалап болур.

Чурттаалга тудуун дүргедеттинипшаан, бар оран-бажыңнарның ажыглалын, эдилелин экижидерин чугаалап турар бис. Бо хүннерде совхозта чеден ажыг өг-бүле бажың-балгадын септеп, оон чаңгыс хууда мал тудар кажаа-хораа туттуп бээрин дилеп турар. Дилеглер, билдиришкиннер хөй. Оларның күүселдезин дарый хандырыптар хире мындыг арга бисте чок болуп турар. Совхозтуң сан-хөө байдалы ол ажылдарны дүргедедир арганы херек кырында бербейн турар. Ооң ыңай бисте бар тудуг бригадазы чылда он алды хире бажыңның септелгезин чорудуп турар болганда, үстүнде адааным дилеглерни күүседиринге эвээш эвес үе үнер-дир. Шак мындыг байдалдың чылдагаанын дараазында чүүл-биле тайылбырлап болур. 3-4 чыл бурунгаар безин ажыглалга кирген чурттаалга бажыңнарын чанында мал-маган тударынга көрдүнген кажаалар чокка, черле ынчаш дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге эптиг эргежок чугула чүүлдер чок тележилел-биле туткан болуп турар. Ынчангаш ол бүгү чүүлдерни ам катап тургузар ужурга таваржып турарывыс бо. Ажыл улуг, күш четтинмейн турары-даа ында. А дузалал ажыл-агыйынга көрдүнген кажаа-хораа чок болуру кедээ чурттакчыларга таарышпас деп чүве билдингир. База бир айтырыг бар: совхозтуң тудуг цеги совхозтуң ажылчыннарын тудугга херегээр материалдар-биле хандырарын чедип албайн турар. Ол талазы-биле ажылывыс, шынап-ла, кошкак. Ынчангаш бо айтырыгны өөренип көөр апаар бис. Чүге дизе ажыл-агыйжы эвес бо чорук чүгле чурттаалга бажыңнарының септелгезин дүргени чорударынга моондак болуп турар эвес, шак ол чылдагаандан Чал-Кежигде чунар-бажыңның, Элегесте Культура бажыңының септелгезин кылдынмайн турар.

Совхоз ажылчыннарының амыдыралының социал байдалын көдүрер сорулга-биле Элегес суурда малчыннарга бээри көрдүнген бажыңнарны Күлүзүн сүт-бараан фермазының чанында тудуп эгелээн. Алызында барып, кедээниң ишчилеринге таарымчалыг байдалды ол болдурар.

Чурттаалга шөлүнүң хуваалдазын профком совхозтуң дирекциязы-биле кады сүмележип, социал чептиг чорукту удуртулга болдуруп чорударын практикалап турар бис. Үстүнде чугаалааным сүт-бараан фермазының чанында туттунуп турар ол бажыңнардан алды аал ишти чурттаар үш бажың бо чылын ажыглалга кирер. Ол бажыңнарның дүлгүүрүн кымның өг-бүлезинге бээрин Күлүзүн сүт-бараан фермазының коллективиниң чөвүлели боттары шиитпирлээр. Ынчангаш чурттаалга шөлүнүң хуваалдазын күш-ажылчы коллективтериниң, хөй-нити организацияларының киржилгези-биле чорудуп турар бис. Чижээ, Элегес школазының профкомунуң үндүрген шиитпирлерин барымдаалап, аныяк башкы Э. Хууракка, суурнуң участок эмнелгезиниң эмчизи Ю. Куулярга база-ла шак ынчаар чаа бажыңны бердивис.

Бисте берге айтырыгларның бирээзи — тудуг материалдары болуп турар дээрзин чугаалаан болгай мен. Ооң үвериниң аргазын тып алыры чугула болуп турар. Айтырыгны совхозтуң болуунга шиитпирлеп көөрүнүң чугулазын билип турар бис, ынчангаш ол талазы-биле хемчеглерни бар арга-кураавырны ажыглап турган апаар. Чурттакчы чоннуң херегзелин дарый хандырар сорулга-биле Кызылда тудуг организацияларындан кедээ суурга кажаа-хораа тударынга ажыглаар болур артыкшылдыг тудуг материалдарын чиик өртек-биле садып алыры кандыг ирги?

Кара-оол ОЮН.

Таңды районда Тока аттыг совхозта профком даргазы.

ЧОН МУРНУНГА ОТЧЁТТААН

Кандыг-даа ажыл-агыйның удуртукчулары чон мурнунга отчёдун берип турар апарганы черле таарымчалыг. Бистиң «Шамбалыг» совхозтуң чону ындыг отчётту удуртукчулардан чоокта чаа дыңнаан. Орта район эмнелгезиниң эргелекчизи Александр Бекетов, социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи Валентина Алыя, «Тиилелге» совхозтуң ажылчын кооперациязының даргазы Айыш-оол Оюн, райпо баштаар черниң даргазы Александр Семёнов олар киришкеннер. Кедээ Совет күүскомунуң даргазы Алексей Монгуш келген удуртукчуларга сөс бээрге, олар чартык чылда чоруткан ажылдарының отчёттарын чон мурнунга бергеннер.

Чондан кирген айтырыглар хөй болган. Чижээ, сүт кутпаазы суурга эргежок чугула. Бо талазы-биле хемчегни ап, ону бо чылын тургустуруп бээрин райпо даргазы чон мурнунга аазаан. Ол ышкаш бажың үлелгезинде социал чептиг чорукту сагып турар бе? Чонну үлетпүр болгаш аъш-чем бараанныары-биле долу хандырып турар бе дээш өске-даа чугула айтырыгларны чон салгылаан. Мындыг хуралдар чүгле бо эвес, мурнунда база эртип тургулаан. Ынчалза-даа чоннуң негелделеринде чамдык айтырыглар чылдан чылче күүсеттинмейн келгенин айтып болур. Чижээлээрге, «Шамбалыг» совхозка аъш-чем магазинин немей тударын 2-3 чылдарда тургузуп келген. Бо айтырыг амга чедир биддинмес. Чон хөй болганындан чаңгыс магазин сыңышпас. Оода чаңгыс магазинге дөрт садыгжыны ээлчештирип ажылдатса дээрзин чон күзеп турар. Чоннуң бо негелдези чептиг. Ынчангаш дарый шиитпирлеп бээрин олар манап турар.

Сара МОНГУШ.

Шамбалыг суурнуң чурттакчызы.

ЧҮҮЛДҮ ДЕТКИВИШААН

Бижикчи Артём Борбак-оолдуң бо чылдың № 61 «Шынга» «Кооперативтерден тургусса» деп чүүлүн номчуп тамаштым. Автор амгы үениң чугула айтырыгларын көдүрүп, бодунуң чептиг саналдарын киирерге нинге кончуг чүүлдүгзүндүм. Ол бодунуң чүүлүнде Тывада бүдүрүлге — кооперативтер тургузуп болгу дег, таарымчалыг черлер хөй, ылаңгыя бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде бо талазы-биле ажылдарны тывынгыр организастаары чугула дээрзин айыткан. Ол чижекке Бай-Тайгага «Бай-Тал» колхоз турда, анаа туйбу кылыр бүдүрүлгежигеш турганын, анаа ажыл кылып шыдаар улус, ылаңгыя херээженнер күзелдиг-биле ажылдап турганын бижээн. Шынап-ла, ам штат кызырлыышкыны болуп турда, бо ажылды катап эвилелдеп болурунуң аргазы бар эвес пе?

Чурттакчы чонну ажылче хаара тудар, кижилерниң амыдыралынга болгаш ниитилелге ажыктыг ажыл-ишти тургузарынга бот-идепкей негеттинер дээрзин билдингир болгай. Бай-Тала ус-тывыш кооперативтер тургускаш, Мешкен-Хөлдүң боду бүткен хөөлбээнге, шынаазынга күш фермазын ажыткаш, херээженнерни ынаар хаара тудуп, кас болгаш өдүректерни өстүрзе кандыгыл деп авторнуң айтырыын деткивес аргам чок. Шынап-ла, магалыг-ла таарымчалыг оран ол.

Шагда колхоз турар үеде Бай-Талга чылдың-на сезоннуг ажылдадып турган. Бригада кежигүннери коллдуунда херээженнер. Ол бригада 30 кижи составтыг. Ынчан чеди хонукта 70 муң туйбуну бүдүрүп турдулар. Ол туйбулар-биле албан черлерниң, организацияларның печкаларын кылып ап, база өске-даа тудугларга ажыглап келген. Ынчангаш тудугга херегээр туйбуну өскээртен-даа дилевес турган. Харын-даа артыкшылдыг туйбуларны өске районнарга-даа садып турду. Чоорту Бай-Талды «Тээли» совхозтуң салбыры кылып каан. Оон ол чер туйбу бүдүрерин соксаткан.

«Тээли» совхозтуң Даг ужуунга шагда колхоз турда, индейка куштарны база өстүрүп турган. Кыжын оттулар мышты белеткээр, чугай өрттедир ачы-дуза чедирилгезин чүге организастап болбазыл деп автор шын айтырыг көдүрүп турар. Ол бүгүнү хуумда бүрүнү-биле деткиир мен. Мында таптыг чогаадыкчы, тывынгыр аргалар-биле бодаар болза, бүдүн совхозтуң экономиказын улам быжыктырып болур ажылдар бар. Сезоннар аайы-биле көрүп көрээли. Чайгы үеде кат-чимис, тоорук, мөөгү чыып болбаазырадыр тускай бригададан база эвилеедеп болгай. Ол ышкаш ээмнерниң аңнарындан үнген чаагай оът-сигеннер турар. Ону кезек звено кылдыр үстүп алгаш, кергэ чаргаш, белеткеп болур. Ол белеткээн сигенни хуу-даа кижилерге садып болгай. Бо-ла бүгү ажылдарга бот-идепкей, ону организастаар кижилер херек. Бир эвес кым-бир кижи саналдарын эки тура-биле киирип, ажылдаар болза, ону кым-даа деткиир апаар.

Совхозтуң Туралыг ховузу болгаш Мешкен-Хөлдүң кыдыглары ол ынчаар арбай, сула дээн ышкаш, тараа культураларын тарыза. Ол девискээрлер ажыглаттынмайн келген черлер ышкажыл.

Ниитизи-биле авторнуң көдүрген айтырыгларынга катчыр мен. Ол саналдарны чүгле амыдыралга боттандырар кылдыр совхозтуң дирекциязы, кедээ Совет база райпо бир демниг сүмележип, шиитпирлезе кандыг ирги деп күзел бар.

Кара-оол ХЕРТЕК.

Делегей медээлери

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

ЖЕНЕВА. Африканың мурнуу чүгүнүң айтырыгларын таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле дөрт талалыг чугаалажылгаларның дөрткү ээлчээ ында доозулган. Ында Анголаның, Кубаның, Мурнуу Африка Республиканың болгаш АКШ-тың делегациялары киржип турар. Ында кептереткен коммюникеде демдеглеп турары-биле алырга, чугаалажышкыннар делгереңгей, ажыктыг болгаш таарымчалыг болган. Оон түңнелдериниң талазы-биле дүтүрүшкан медеглелде киржикчи чурттарның найысылалдарынга август айда парлап үндүрер. Чугаалажышкыннарның дараазында ээлчээ август 22-ниң соонда неделя иштинде болур ужурлуг. Ону чорударының үезин болгаш ону чорудар черни сөөлзүреди тодарадыр.

БОНН. ГФР болгаш ССРЭ-ниң кады ажылдажылгаңы хөгжүдерин, барыын герман-совет харылзааларга быжыг үндезинни тургузарын канцлер Гельмут Коль саналдаан. АРД телекомпаниязынга берген интервьюзунга ону чедип алырының аргалары тургустунуп келген деп, ол онзалап айыткан. Чөөн болгаш Барыын чук чурттарының аразында харылзаалар элээн экижий бергениниң дугайында чугаа болуп турар деп, ГФР-ниң чазааның баштыңы демдеглээн. Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны узуткаар дугайында Керээге ат салдынган, баштайгы ындыг ракеталарны Совет Эвилелинде бо хүннерде чок кылган. Чепсеглениишкинниң дүжүрер талазы-биле улам ындай саналдарны идин үндүрери чугаажок деп, ол уламчылаан. Венада анаа чепсектер талазы-биле НАТО болгаш Варшава Керээзиниң аразында консультациялар үргүлчүлеп турар, анаа ол айтырыг талазы-биле чугаалажышкыннар кылырынга мандатты ажылдап кылырынга идегеп турар мен деп, канцлер немеп каан. Ооң чугаазы-биле алырга, Совет Эвилели ГФР-ниң чугула партнёру болуп турарын билип турар. Бүгү-ле углаңышкыннарга харылзааларны хөгжүдеринге ийи тала, бир эвес чүткүүр болза, ону чедип ап болур.

(СЭТА).

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ГАВАНА. Бо чылдың сентябрьдан эгелеп «өг-бүле эмчизиниң» ачы-дузазын ажыглап турар куба кижилерниң саны 4 миллион ажа бээр деп, «Грамма» солунга интервьюзунга Кубаның кадык камгалал министерствозунуң төлээлекчизи Мигель Анхель Мойа медеглээн. Медицина институттарының 3 муң доозукчуларындан 2 муң кижини ындыг ажылче чорударын шиитпирлээн.

«Өг-бүле эмчизиниң» программазын мөптередиринге Кубада улуг кичээнгейни үндүрүп турар. Ол болза калбак профильдиң чаңгыс эмчизи чурттакчыларның улуг эвес бөлүүнүң кадыкшылын байдалын доктаамал хайгаарап турар ындыг система болур. «Өг-бүле» эмчизи чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаарынга төп кол кижи болу бээр кылдыр эмчи хандырылгазында өскерлиишкиннерни чорударын кадык камгалал министерствозу төлевилеп тургускан. Ам безин ол талазы-биле тускай эртемниг эмчилерни Кубаның хөй санныг хоорайларындан болгаш суурларындан, ырак-узак черлеринден көрүп болур. Бо чылдың төнчүзүнге чедир 20 муң чедир «Өг-бүле эмчизи» чуртка ажылдаар.

УЛАН-БАТОР. Моолда демир-орук транспортунуң 50 чылын калбаа-биле демдеглеп эрттирип турар. Моол найысылалга байырлыг хурал болган. Чартык чүс чыл бурунгаар найысылалды Налайха-биле — республиканың хөмүр-даш үлетпүрүнүң баштайгызы-биле тудуштурган 45 километр чиңге шугумнуг демир-орук чурттуң кан оруктарының эгези болган. Амгы үеде ооң ниити узуну 1,8 муң километр ажып турар. Моол демир-орукчулар МАР-да чүък сөөртүлгезиниң 76, пассажир сөөртүлгезиниң 30 хире хуузун күүседип турар. Хүн бүрү олар улус ажыл-агыйының 40 муң тонна чүъктерин сөөртүп турарлар. Амгы үеде рельстиг оруктар төп болгаш чөөн экономиктиг районнарны тудуштурган. Чыл келген тудум моол демир-оруктуң делегей харылзааларынга ролю өзүп турар. МАР-ның пассажир сөөртүр фирма демир-оруктары Улан-Батор — Москва, Улан-Батор — Пекин аразында үргүлчү чорууп турар. Моол транспортчулар демир-оруктарның делегей организацияларының ажыл-чорудулгазында идепкейлиг-биле киржип турар.

БЕЛГРАД. Адриатика делегейде эң-не арыг суглуг далайларның бирээзи. Ол бадыткаашкын чүгле реклама эвес, ону Югославияның Адриатика чоогунда эриктеринде суглуу хүн бүрү ап шинчилеп турары бадыткап турар. ЮСФР-ниң чамдык туристиг төптеринде далай суунда бактериялар Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязының тургускан деңнелинден элээн эвээш болуп турар деп, «Вечерне новости» солун бижээн.

(СЭТА).

ГФР. Үлетпүрлүг Рурнуң херээженнер организацияларының төлээлекчилери массалыг ажыл чок чорукка удурланган удурланыышкын чыскаалдарын ийи хүн улаштыр организастап эрттирген. Рурнуң чоогунда хоорайларның болгаш суурларның чурттакчылары амгы үеде кончуг берге байдалда турар. Чүге дээрге бүдүрүлгелерни хөй ажык-кончааны алыр дээш ажылчыннарны массалыг-биле ажылдан үндүрүп турар. Чамдык черлерниң чурттакчыларында чүс кижиге онаашпыр алырга, чүгле 16 кижи кылыр ажылдыг боор турар.

Өг-бүлениң амыдыралы бергедеп кээрге, херээжен чон Барыын Германияның эрге-чагыргазы база хөй-нити организациялары кичээнгейге алзын дээш удурланыышкын чыскаалдарын кылып турар. Лера хоорайның херээжен чурттакчылары ол манифестацияга база идепкейлиг киришкен. Ында «Янзен» дээр судно-тудуушкун черин база хаар деп турар. Ол хагдыңарга муң-муң кижи ажыл чок артар.

ЧУРУКТА: удурланыышкын чыскаалы.

СЭТА-ның фотозу.

Культура болгаш амыдырал

ЗАВОДТА ХЕРЭЭЖЕННЕР ЧӨВҮЛЕЛИ

МОСКВА. Серго Орджоникидзе аттыг «Станкостроительный завод» бүдүрүлге каттыжыышкынында профкомнуң херээженнер комиссиязы 15 чыл иштинде идепкейлиг-биле ажылдап турар. Администрация болгаш хөй-ниити организацияларының-биле бодунуң ажылын холбаалыг чорудуп, херээжен ажылдакчыларның (бүдүрүлгеде ажылдап турарларның үштүң бирин херээженнер болуп турар) бажынга кылып ажылын бүгү хемчеглер-биле чиигезирин оралдажып турар. Ажылдың иштиг ээлчеглиин баштывазалап «Лиета» дээр магазинниң кулинариязы, чагыг стенун, кафемороженоеннуң заводтуң сервистеринде ажыткан. Ажылга ачы-дуза чедирип, бажыңнарга ол ийи ажы-бүрү кыйгыдып...

Өг-бүле общежитиезинде Мосэстрада-биле дугуржулгага өзугаар улуглар кежээлерин, филармония артистериниң оон концерттерин чорудуп турар. «Аныяк өг-бүле» клуувунче уруглар эмчилери, косметологтары, диетологтары чалап турар, олар херээженнерниң айтырыгларын-га харыылап, сүмелерни берип турар. Чөвүлелдиң саналы-биле херээжен ажылдакчыларның медицина хандырылгазын калбартыр. № 9 херээженнер консультациязы заводка диагностика кылыр энне чаа дериг-херекселдерлиг консультация пунктузун ажыдар дугайында удуртукчулар-биле дугуржуп алган.

ЧУРУКТА: Серго Орджоникидзе аттыг «Станкостроительный завод» бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Н. С. Чичиков (солагай талазында) болгаш херээженнер чөвүлелиниң төлээлекчилери нарын айтырыгларны ынды шиитпирлеп турары.

А. СЕНЦОВТУҢ фотозу.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Төрээн дылың өөрен

ЧАА СӨСТЕРНИҢ ТЫПТЫРЫ

Дылдың сөс курлавырының байыыр ийи кол аргалы бар: өске дылдардан сөстерни үлегерлеп алыры; дылдың бодунуң иштики аргаларынга уктаан чаа сөстерниң тыптыры.

Дылдың чаа сөстери тывылдырар бодунуң аргалары база эңгээ хөй: кожумактар дузазы-биле чаа сөстерниң тыптыры (тараажы, холда, черзиг, баштай), сөстерниң каттыжар аргазы-биле чаа сөстерниң тыптыры (киш-иүзаа, сарала, аң-меч, ап кээр, эникзар). Оон-даа өске аргалар бар.

Чаа сөстерниң тыптырының бир аргазы чаңгыс сөстүң ийи, чамдыкта үш-даа сөс кылдыр чарлы баары болур. Түңнелинде адаары демей, утказы ангы-ангы омонимнер деп адаар сөстер тывылып келир. Кижиниң мага-бодунуң кезектериниң аттарындан чер аттары уктаалып тывылгылаан. Бир талазында мага-бот кезектериниң аттары хевээр арткылаан: баш, бут, өорга, хавак, бел, шенек, чүрек, тей, думчук. Ол-ла сөстерден черлер аттары (терминнер) база тывылган: даг бажы, бут (бедиктен балы келген кырлаң өөргажыгаш), өөрга (шейлүп чорткан даг), хавак (шынааларда кыры калбак бедик чер), бел (даг бели), шенек (кадыр ужу-биле хемче хаылап кирген чер), чүрек (даг кыдыында бажы сүүр тей хевирлиг чер), тей (сүүр тей), думчук (даг ужу). Бүүреңчиг деп сөс база-ла бүүрек деп сөстен укталган. Мындыг аңгылыг иинти чүве аттары дыка хөй топонимнерниң (черлерниң хүү аттарының) тыптырынга база ажыглаттынган: Саян сынны, Баш-Хем (Тожуда) Бижи-Хем (Тожуда), Күү-Бут, Хаттыг-Өорга, Ээр-Хавак, Алдыы-Бел, Чүрек-Девгүн, Хараар-Тей, Калыр-Эзги-Тайга (Тожуда). Ындаа өэги деп сөс бар.

Чаңгыс сөстен чарлып тывылган өске-даа сөстер элээн эвес. Чижээлээрге, хар (бойдус болуушкуну) деп сөстен пазы хемчээзи хар деп сөс укталган (беш харлыг), уш — ушар деп сөс база-ла чаңгыс сөстен чарлып тывылган: ушар — куштуң ужарын, кылдыныын көргүзер, ушар — бедиктен шурап чылар суг, хемниң девүнчүк черде дүрген агымныг саарыглыг чери, ужуп чылар ышкаш: ужар — кээп дүжер, барып ужар.

БАШ (БАЪШ)

Баш (баъш) деп сөс тыва дылдың база өске-даа түрк дылдарының эң бүрүнгү сөстеринге хамаарыжыр болгаш дылдарның хөгжүлдезинге улуг ужур-дузалыг бооп келген. Оон эң-не баштайгы уткажы кижиниң мага-бодунуң бир кезээниң ады болур: кижиниң бажы. Чоорту ол утказы метафора (демейни барымдаалап бир чүве ады-биле өске чүвени адаар) аргазы-биле чаа-чаа уткалар немешкен болгаш чамдык таварылгаларда ангы сөс ышкаш аларган: 1. Чүвениң үстүкү кезээ (даг бажы, кежагар бажы, тей бажы, ыяш бажы, өът бажы). 2. Чүвениң эгези (кудумчу бажы, өрүк бажы). 3. Чүвениң төнчүзү (бут бажы, думчук бажы). 4. Чүвениң ужу (салаа бажы) болгаш оон-даа ындай уткалар илередир. Бо сөс сөс чогаадыр арга база бооп турар: суг бажы, тараа бажы, даң бажы. Кожурген синекдоха дээр уткалыг херегленнер: кижи бажы кизирт (кижи хөй), хой бажы өскен (хойлар өскен), угаанныг баш (угаанныг кижи).

Баш деп сөс элээн хөй сөстүң тыптырынга үндезин болган: баш-та — башта, баш-тыг — баштыг, баш-тың — баштың, баштыңчы — баштыңчы, башта-ага — баштаага, баш-кы-ызы — башкызы, башта-т — баштат, баш-таңгы — баштаңгы, баш-кар — башкар, башкар-ыңчы — башкарыңчы. Көрүп турар сөстүг ол-бо уткаларының лайы-биле антонимнерлиг (удурланышкак уткалыг сөстерлиг): баш бут, баш-уш, баш-дес.

Баш болгаш оон укталган сөстер дыка хөй фразеологизмнерниң составынга киргилээн: баш миннир, баш муңгаш, баш муңгаштаныр, баш дескинер (дорт болгаш кожурген уткаларлыг), баш билиндирбес, башка хан кудар, хос баштыг, куртууг баштыг, бажы-биле баар, бажы-биле кылаштаар, бажын доргиваэм, уш-баш чок, бажы катгыг, бажы ышкан.

Баш деп сөс улустуң аас чогаалдарында делгеренгей ажыглаттынып турар: Катгы бажы каткан эвес, хаан бажы катты-ла ыйнаан (ырдан). Тенек баш бут амыратпас (үлегер домак). Баштай ушкан эжиин каттырбас (үлегер домак). Барып-барып бадыг-ла келген, бажы бедиин Бай-на Тайгам (ырдан).

Ынчангаш чаңгыс бо сөс-биле өөреникчилерниң чугаазын байыдар солун ажылды кылып болур дур.

Шулуу САТ.

Ажы-биле чугаалажыл

АНЫЯКТАР КАЙДАЛ? ОЛАРНЫ КЫМ ӨӨРЕДИРИЛ?

Маадыр-оол Коңгуя-оолдуң, Аспан Моңгуштуң, Алексей Кумаяктың күштүг кагыглалары, Седип-оол Аракчаанының ору шураашы, сетка кырынга чылып, кагыгларны долуп турганы уттундурбас. Николай Кувезиниңиң шавылаары, хостуг черлерже мегелээри сагыштта артып калган. Сергей Моңгуштуң, Александр Дальяновтуң, Хүреш-оол Дедектиң, Василий Шериковтуң, Маадыр-оол Амыртаанының, Михаил Мөңге Доржулар алышкыларының чараш, аваангыр ойнаары ам-даа караамда көстүп чоруур.

Бежен, алдан чылдарда бүгү Тывага эки спорт залдары турган эвес. Бөмбүк ойнаар эң эки зал Совет Тываның беш чылы аттыг стадионнуң чанынга эрги күш-культура бажыңынга турган болгай. Анаа дыштаныр хүннерде бөмбүк ойнаар дээн улуг, биче кижилер үзүлбес турду. Ынчангы спортчуларның эки ойнап турганы спорттуң ук хевири массалыг болуп турганында деп билир мен.

Кодээ суурларга безин улуг, биче чон ниир дүшкүжеге чедир ойнап турдулар. Бичиибиңги оолдарны «Херим школазы» доозуп алыңар дээш чорудуп турдулар. «Херим школазы» дээр чүве ийи чагы казан алгаш, кырынга доора ыяш каккаш, шөлдү 3х2 метр кылдыр шыйгаш, үш кижи ойнаар чүве-ле болгай. Мячик кагар дээш билектиң ишти үргүлчү балыг чоруур. Доора ыяшка холдуң кежиин сыыра шаап алыр чүве.

Кажан ол «школага» эки ойнап турар апарзыңза, ам улуг улус аразынга ойнап эгелээрге, доктаамал подачага турар сен. Оон соонда үргүлчү кодуругге артар чүве. Оон чоорту кожуп, аңгы-аңгы черлерниң турушчарынга ойнаар ындыг чүве.

Бир эвес ол кежээ сээң ойнап турган командаң уттуруптар болза, өөтүр манап олурар ийикпе, азы шуут ойнавас сен. Ынчап кээрде кижи бүрүзү эки ойнаар дээш медээжок кызар. Ол үеде кодээ черлерге хол бөмбүүн школада күш-культура башкылары идепкейлиг-биле организастап турганнар. Дүъштен соңгаар бөмбүк даажын дыңнаалап, четтикпейн манаар.

Кызыл хоорайның ийи дугаар школазының, кодээ ажыл-агый техникумунуң, садыг училищезиниң, тудугжулар чурттаар бажыңның девискээрлеринге, парктың ийи шөлүнге кежээниң-не кижи бажы кизирт — ойнаан-хөглээн турар чүве. Республика маргылдаазы суг болу бээрге, парктан ийи дугаар школаның шөлүнче көрүкчүлер безин кожуп турду.

Хол бөмбүү республиканың бүгү булуңнарынга дыка-ла сайзыраан. Кайызын-даа келген команда шыырак ойнап турган. Маадыр-оол Коңгуя-оол, Аспан Моңгуш, Алексей Кумаяк.

Амгы үеде чараш, эки ойнаар аныяктарны чок деп болбас. Оларга Ак-Довурактан Николай Моңгуш, Андрей Манчин, Улуг-Хемден Валентин Напый-оол, Александр Лоспан, Хову-Аксыдан Леонид Лебедев болгаш оон-даа өскелер хамаарыжыр. Аныяктар эки ойнаар-даа болза, үстүнде адааным чижектерде ышкаш, чүвүр ора шаап, кижи мооратыр кагар, терек чөвүрээзи соя шааптар кижи чок.

Спорт херекселдери-биле хандырылга багай эвес. Черчерде спорт залдар туттунган, хол бөмбүктери-биле бүрүн хандыртынган. Кыш, чай чок ойнап, анаа хандыкшылдыг кижи бүрүзү ойнаарының аргазын өөренип, күштү моонноп, күш-дамырын канчаар-даа сайзырадып болурунуң аргалары бар. Сөөлгү үеде хол бөмбүүнге хандыкшылдыг кижилерниң саны чүге эвээжээни?

Чоокта чаа Кызыл кирип чораашт. Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга эртенги зарядка кылып алыр дээш чеде бээримге, ында чүгле улуг назылыг кижилер бар болду. Оларның аразында Б.-Э. К. Буржажы, М. Б. Шыырапты, М. С. Хомушкуну, К. Д. Будукоолду болгаш аттарын билбезим, арыннарын таныказым кезек херээжен кижилерни көрдүм. Аныяк кижилер анаа көзүлбээн. Аныяктар кайдал? Оларны кым өөредирил? Бо айтырыгларны чүгле мени эвес, а өске-даа хоочун спортчуларны дүвүредип чоруур магат.

Бис бичии турувуста, хол бөмбүүнүң секциялары-даа ажылдавайн турган. Ону өөредир специалистер-даа турбаан. Школаларга шеригден келген тускай эртеми чок аныяктар күш-культура башкылары турганын уттпас мен. Ам дээрге школа санында ийи-үш күш-культура башкылары бар. Олар чүгле кичээл эрттирип, журнал долдуруп кааш бажыңнарынче чоруптары чажыт эвес. Амгы үениң негелделеринге дүүштүр ажылдавайн турары хомудалчыг.

Мең бодаарымга, кодээ черлерде күш-культура башкылары спорттуң кандыг-даа хевириниң сайзыраарынга улуг рольду ойнаар ужурлуг. Олар тус черде партия, комсомол, профэвилел комитеттери-биле быжыг харылзааны тудуп, адаа-иелерни күш-культура кичээлдеринче чалап, ажы-төлүнүң күш-дамыр сайзыраарынга кандыг салдарны чедирип турарын төрелдер комитеттеринге дыңнаары артык эвес боор.

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайның парыгынга музыка дыңналбастаан. Эртенги сула шимчээшкин кылырынга ол кончуг дузалыг турду. Паркка сула шимчээшкин кылдыртыр тускай методист кижиден тургуса. Телевизордан көрүп олурарга, Кызылдың парыгы ышкаш черлерде эртенги сула шимчээшкиннерни чорудуп турар кижилер бар боор чорду. Ындыг кижилерни дилеп тывары күш-культура болгаш спорт комитеттериниң хүлээлгези эвес бе?

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ,
Хол бөмбүүнге республика федерациязының кежигүнү.

ҮНҮН БИЖИТКЕН

Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга суурунда күш-ажылдың хоочуну, улус өөредилгезиниң тергиини Борбак-оол Дуктуг-оолович Сарыглар — хуудуткелдиг кижилерниң бирээзи.

Чоннуң аас чогаалын чыып бижиирнинге элээн эвес улуг-хуузун киириштирип, элээн хөй ажылдарны кылган. Ылангыя бот-тывыныгыр уран чүүл болгумнериниң ажылынга улуг деткимчени көргүзүп келген. Бора-Тайга кодээ Культура бажыңының сценазынга улустуң аас чогаалынга үндезилээш специжыткан көргүзүглерни тургузуп, фольклор ансамбльинге киржип турар.

Дөрт чыл бурунгаар Москвадан аас чогаалы чыып чоруур тускай экспедиция «Бөкту-Кириш» деп тоолдуң чамдыызын, «Бораадай ашак» деп тоолду шуптузун база хөй санныг үлегер чугааларны чугаалап берип, үнүн бижиткен. Оон ыңай эрткен чылын АКШ-тан келген эртемденнерге тоолчургу чугаазы «Чедя күске» деп тоолду, «Бора-Тайгам» деп чоннуң ырызын чугаалап ырлап, тоолдап берип, бижиткен.

Эрткен чайын Маңгрекке тырттырган «Тываның ыры» деп уран-чечен кинофильмге — «Мерген маадыр» деп тоолду ыткан.

Тываның эртем-шинчилел институдунга дыка хөй тоолчургу чугааларны, тывызыктарны болгаш өске-даа аас чогаалын ол чыын бижээш, дужааган.

Хоочун башкы Борбак-оол Дуктуг-оолович Сарыгларның кадыкшылы бакшыраш, ол эрте-ле пенсияже үнзе-даа, тыва улустуң аас чогаалын дилеп, тып, чыып бижиир ажылын ам-даа уламчылавышаан.

Бораш ОНДАР.

МЕРГЕНГЕ ЧЕТКЕН

Чадаана хоорайның Культура бажыңының агиткультбригадазы Сарыг-Сепке болган улусчу чогаадылга көрүлдезинге чедиишкиннииг киришкен. Ол чораш, «Ленинчи оруж» совхозтуң малчыннарынга база четкен.

Агиткультбригаданың кежигүннери Мерген сүт бараан фермазынга солун концерт көргүскен. Ол концертти баш бурунгаар белеткээн турган. Ук ферма коллективиниң эки ажылын мактаан, четпестерин шүгүмчүлээн кожамыктар чаңгыланып турган.

Чөөн-Хемчик РАҮК чөвүлелиниң даргазы С. К. Долгар, СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозтуң Дөргүн сүт бараан фермазының эргелекчизи А. С. Моңгуш агиткультбригада-биле кады Мергенге чеде берген. Ажыл-херек дугайында чугаа база болган.

Вячеслав МОНГУШ.

Чоннуун — чонга

ДЫКА МАГАДАДЫВЫС

Даг-Алтай биле Тываның харылзаазы шаг-төөгүден бээр быжыккан. Бистиң культуравыста демей чүүлдер хөй, дылдарывыс безин домейлежиек. Оон уламындан ийикпе, бистиң баштайгы тускай эртемниглеривис Ойрат-Тураның кодээ ажыл-агый техникумун дооскан болгай. Мөңгүн-Тайга болгаш Кош-Агач районнарының чурттакчылары үргүлчү артыжып турар. Черле бистиң ажыл-агый-даа, төрел-дөргүл-даа талазы-биле тарылзаавыс улам быжыгып турар. Даг-Алтай автономнуг областың улусчу чогаадылга көрүлдезинге бистиң чалааныңда ужур-ла бар.

Улусчу чогаадылганың үшкү бүгү-эвилел фестивалының программазынга дүүштүр болган уран чүүл көрүлдези Усть-Кан районга үш хүн уламчылаан. Анаа республиканың культура министри Анатолий Серей, Чөөн-Хемчикте Бажын-Алаак суурдан бот-тывынгыр артист Олег Куулар ужелээн киришкен.

Баштай-ла эскерген болгаш чугаалажы берген чүүлүвүс — ол черниң чонунуң ээлдек, хүндүлээчелин, чугаа-соодунуң аптыы. Чери база чараш — арга-арыглыг, хөй чүзүн үнүштүг даглар. А национал хеви? Черле магадавас, чараш сынмас чүвевис чок болду. Ылангыя уран чүүлдү болгаш талантызы ыңаа солун. Улусчу чогаадылга көрүлдезинге тоолчулар болгаш кожамыкчылар улуг хуңдүткелде турар. Кожамыктардан аңгыда улустуң ырлары элээн хөй болган. Игил, дошпулуур, шоор болгаш хомус ойнаар кижилерни дыка хүндүлээр. Көрүлдениң бүгү хевирлеринге орус болгаш өске-даа национал төлээлери деңге киришкен.

Алтай чонга бис хол курут барбадывыс, тыва хөөмей, сыгыртты бараалгаттывыс.

ЭКОЛОГИЯ КЛУВУ

Даг-Алтайда «Катунь» деп экология клуву тургустунган. Ында чогаадыкчы интеллигентилер, ажылчыннар болгаш өөренип турар аныяктар хаара туттунган. Клубтуң баштайгы хуралынга оон чөвүлелин тургусчаш, ажыл-херээниң дугайында чугаалашып көрген болгаш сорулгаларны салган.

Спорттуң национал хевирлеринге Даг-Алтайның бирги чемпионады Оңгудай аймактың Тело суурунга үш хүн иштинде болуп эрткен. Байырлалдың киржикчилеринге болгаш келген аалчыларга шөлдүң ээлери спортчу болгаш культурлуг программаны көргүскен. Аът чарыжынга, эстафетага, кодурер дашка, алтай хүрешке, тыва хүрешке, шатрага (шыдыраа), чаа аадарынга маргылдаалар болган. Көрүкчүлер болгаш келген аалчылар бөттарының өөрүшкүзүн база муңгаралын спортчулар-биле деңге үлешкен.

Эң ылаңгыя «Маадай-Кара» деп Алтайның маадырлыг эпозу солун болган. Аңаа фольклор коллективтериниң чүс-чүс киржикчилери киришкен.

Александр МАТИН.
Даг-Алтай автономнуг область.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 10-да

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35 — 11.15 —«Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 7.8 сериялары. Чарсарда (9.50) —Медээлер. 15.25— Медээлер. 15.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.45— «Эки, музыка!». 16.35— Тюмень телестудиязының программазы. 17.30— «Артекке» болгаш бүгү-эвилел пионер чыжының киржикчилериниң ужуражылышкыны. 18.15 —Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.35— Поэзия минуталары. 18.40— Бөгүн делегейде. 19.00— «Бистиң садывыс». 19.30— XIX партконференцияның угланыышкыны-биле. 19.45— «Джузеппе Верди». 8-ки сериязы. 21.00—«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— Фестивальдар, конкурстар, концерттер. 23.05 —Бөгүн делегейде. 23.15 — 23.55 —«Киржикчилер».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 —Эртенги гимнастика. 8.20 —«Забайкалье угулзалары» ансамбльдың концерти. 9.00— Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.25— Немец дыл. 9.55— «Цирк, цирк, цирк». 10.45 — Ооол-оолдак чок шимчээшкин дээш. 10.50— «Горький сценазында совет балет». 11.15— Уруглар фильм. «Макар—исчи». 2-ги сериязы. 12.20—Немец дыл. 12.50— «Бойдус-биле демнежип». Телефильмнер. 13.35— Медээлер. 13.45—15.10 — «Оттуг оруктар». 10-гу сериязы. 18.05 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15— Док. фильмнер программазы. 18.45— «Комсомол болгаш эде тургустунуушкун». Бай-Тайга районнуң комсомол организациязының ажылының дугайында. 19.05 — Делегей байдалының дугайында беседа. 19.15 —«Азия тону». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Эде тургустунуушкун экономиказы». «Күш-культурнуң хүнүнге». 19.45 —Медээлер. 19.55— Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг улунар, чаштар!». 20.15— Кадык болуксазыңза, Туризм. 20.30— «Бүдүрер болгаш кижи бүрүзүнге». «Бис, ат салбаан кижилер». Чурттарга тудугларынга немей бижилгелер дугайында база катап. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Док. фильм экраны. «Черниң ээзи кымыл?». Грузияның суурларында кооперация хөгжүлдезиниң дугайында док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.35 — 23.25—Хол бөмбүк. В. И. Савинге тураскаатказ делегей маргылдаазы. Эр кижилер. ССРЭ биле Болгарияның шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.15— П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреады, ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Пьявко. 19.00— «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг улунар, чаштар!».

(Солуннуң дараазында номери август 12-де үнер).

КИНО

АВГУСТ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Цыганка Аза» 9.40, 11.50, 14.00, 16.10, 18.20, 20.30 (узаткан), бичии залга: «Оцеола» 14.30, 16.30, «Париж, Техас» (видеофильм) 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 157» 9.30, «Похищение в Тютюрлистане» 11.00, 12.40, 14.30, «Мамлюк» 16.20, 18.20, 20.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Призрак замка Моррисвиль» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Всё побеждает любовь» 15.00, 16.40, 18.20, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Нью-Дели Таймс» 15.00, 17.30, 20.00 шактарда.

АГААР

Республикага бүрген, аязып каап турар агаар болур. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр, чамдыкта 14 метр чеде бээр. Дүне агаар 4—9, хүнүс 20—25 градус чылыыр. Соңгу талакы районнарга дүне соор чадавас. Чамдык районнарга 11—16 градус чылыыр.

Кызылга бүрген, аязып каап турар агаар болур. Дүне биче чаъстаар, хүнүс чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 3—8 метр. Дүне агаар 7—8, а хүнүс 23—25 градус чылыыр.

Тудуг болгаш үлетпүр-тудуг материалдарының ажылчыннарының профэвилелиниң обкому болгаш бот-тывынгыр чогаадылга бажыңы ТУДУГЖУ ХҮНҮНГЕ ТУРАСКААТКАН БАЙЫРЛАЛДЫ бо чылдың август 13-те «Хүреш» стадионга эрттирерин чарлап тур. Байырлал 10 шакта эгелээр.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ПРОГРАММАЗЫНДА:

— тудугжуга аныяктарны хүлээп алыры

— чагыглар ёзугаар концерт

— студентилерниң тудугжу отрядтарының концерти

— шүлүкчү тудугжулар боттарының шүлүктерин номчуур

— «Хайыракан» кооперативте Маша болгаш Миша деп аттыг адыг оолдарының оюну

— үрер хөгжүм үделгези-биле танцы.

БАЙЫРЛАЛДЫ СОНУУРГАП КӨӨРҮНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС. Кирери хостуг.

Республиканың «Хөөмей» фестивалының программазы

АВГУСТ 13-ТЕ
ПАРКТЫҢ НОГААН ТЕАТРЫНГА

10 шакта. Фестивальдың байырлыг ажыдыышкыны.

10.30-13 шакта. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бии-Хем районнарның киржикчилериниң концерттери.

14-18 шакта. Тыва хөөмейниң сайзыралының айтырыгларынга тураскаатткан чөвүлел хурал.

ТДЛТЭШИ-ниң эртемденнери-биле, республиканың эртем-методиктиг төвүнүң тускай эртемниглери-биле күүседикчилерниң ажылы.

19 шакта. Фестиваль киржикчилериниң Ногаан театрга концерти.

АВГУСТ 14-ТЕ
НОГААН ТЕАТРГА

10-12.30 шакта. Сүт-Хөл, Тандың, Тес-Хем, Тожу, Улуг-Хем, Эрзин районнарның болгаш Кызыл хоорайның киржикчилериниң концерти.

ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНГА

18 шакта. Республиканың «Хөөмей» фестивалының лауреаттарының болгаш дипломантыларының түңнел концерти.

АДА-ИЕЛЕРНИҢ БОЛГАШ ШКОЛАЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Детский мир» магазинниң чанынга август 13, 20, 27-де 10 шактан эгелеп Кызылдың үлетпүр бараанарының садыы школа базаарын чорудар. Школачы форманы болгаш ботинкаларны хоорайның школаларынга тараткан чадалтаар ёзугаар садар.

Ак-Туругнуң уруглар бажыңының 1956 чылдан 1966 чылга чедир доозукчуларының ужуражылгазы август 19-та Ак-Туруг суурга болуруп чарлап тур.

КОНЦЕРТЧЕ ЧАЛАП ТУР

Август 11-де республиканың хөгжүм-шии театрынга совет ырының эң эки күүселдези дээш Бүгү-россия конкурузунуң лауреады «Аян» ыры-хөгжүм ансамблиниң, хөгжүм-шии театрының артистериниң, Чадаана болгаш Самагалдайның район культура бажыңнарының танцы бөлүктериниң, Шагаан-Арыгның район Культура бажыңының аас чогаал ансамблиниң, филармонияның ыраажыларының киржилгези-биле уран чүүл болгаш бот-тывынгыр уран чүүл мастерлериниң концерти болур.

Эгелээри 19 шакта.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжы амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, солунаа айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, үлетпүр килдизиниң 3-37-11, солун келбейн баргаңда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 164. ТС—00506.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 12 пятница
№ 186 (13786)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек.

БӨГҮН ЭРТЕМ-ПРАКТИКТИГ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ ЭГЕЛЭЭР

Тыва АССР-ниң бүдүрүкчү күштериниң 2005 чылга чедир үеде хөгжүлдезиниң айтырыгларын аңаа чугаалажыр

Тыва АССР-ниң бүдүрүкчү күштериниң 2005 чылга чедир хөгжүлдезиниң болгаш ооң минералдыг чиг эт баазазының моон ыңайгы хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының талазы-биле айтырыгларны сайгарып көөр эртем-практиктиг бо чөвүлел хуралды СЭКП Тыва обкому, республиканың Министрлер Чөвүлели ССРЭ-ниң Геология министерствозу, РСФСР-ниң Күрүнениң план комитединиң чанында Төп эртем-шинчилел институду-биле кады организастап эрттирип турар.

Чөвүлел хуралдың ажылынга киржири-биле ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң элээн хөй министерстволарының болгаш ведомстволарының, каттыжыышкыннарының харысалгалыг ажылдакчылары, чурттуң 20 ажыг эртем-шинчилел албан черлерин төлээлеп турар дыка хөй эртемденнер чедип келген.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяков бодунуң илеткелинге он ийиги беш чылда республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдезинге доктаап, ооң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол-кол сорулгаларын көргүзер. РСФСР-ниң Күрпланының чанында Төп экономиктиг эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы, экономика эртемнериниң доктору А. Д. Настенко 2005 чылга чедир Тыва АССР-ниң бүдүрүкчү күштериниң хөгжүлдезиниң угланыышкыннарынга хамаарыштыр бодалдарны чугаалаар. ССРЭ-ниң Геология министерствозунуң геология-шинчилел ажылдарының перспективтиг хөгжүлдезиниң эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Б. В. Кочетков Тыва АССР-ниң минералдыг чиг эт баазазының байдалынга база ооң моон соңгааргы хөгжүлдезинге, геология-шинчилел ажылдарының кол-кол угланыышкыннарынга доктаар. ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Көдээ ажыл-агый экономиказының эртем-шинчилел институдунуң директору, экономика эртемнериниң доктору И. В. Курцев Тыва АССР-ниң агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң айтырыгларын сайгарып чугаалаар. ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Геология болгаш геофизика институдунуң киллис эргелекчизи, геология-минералогия эртемнериниң доктору Э. Г. Дистанов Тываның геологиязының талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарының кол-кол угланыышкыннарының дугайын чугаалаар.

Үстүнде беш кол илеткелдерден аңгыда, эдеринчи илеткелдерге болгаш дыңнадыгларга республиканың улус ажыл-агыйының энергетика, транспорт, өске-даа адырларының хөгжүлдезиниң, долгандыр турар хүрээлел камгалалының, чоннуң кадыын камгалаарын улам сайзырангайжыдарының айтырыглары көдүртүнер.

Бөгүн ажыттынар эртем-практиктиг чөвүлел хуралдың ажылынга киржири-биле чурттуң дыка хөй эртем-шинчилел институттарындан бөлүк эртемденнер Кызылда чедип келген. Олар чүгле хуралга киржири-биле кызыгаарлаттынмайн, республика найысылалында төөгүнүң болгаш культураның турускаалдыг черлери-биле таныжып, чоннуң амыдырал-чуртталгазын сонуургап чоруп турар. Бо чурукту бистиң фотокорреспондентивис О. Охемчик аалчылар Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинче баар деп турда дүрү тырттырган.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Суг адаанга баар зонада

АЙТЫРЫГ НАРЫЫДААН

СЭКП Төп Комитединиң Секретариадының шиитпирин ёзугаар август 1-де Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээниң деңнели 534 дугаар демдекке келир ужурлуг турган. Ол дээрге кылымал далай эрги Шагаан-Арыг хоорайга шуут үзүп чедип келгени-дир. Херек кырында ажылчын комиссия июль 20-де суг хөөлбээ чүгле 530 дугаар демдекке чедир хүлээп алган болгай.

— Санитарлыг арыглаашкынны ам-даа доозулбаан черже сугнуң деңнелин 3—4 метр көдүрүптерин түр када чөпшээрээн бис — деп, СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары Владимир Сергеевич Неделин бистиң корреспондентивис-биле беседага чугаалаан. — Красноярск крайның чамдык хоорай, суурларының суг халавынга таваржып турарының дугайында Бүгү-эвилел радиозунуң дамчыдылгаларындан дыңнаан боор силер. Ынчангаш мындыг хемчегни алыр ужурга таварыштывыс.

Минэнерго болгаш Минуралсибстрой СЭКП ТК-ның Секретариадының шиитпириниң күүселдезин хаңзырып пыдаваан. Ынчангаш 534 дугаар демдекке чедир суг хөөлбээ күрүне комиссиязынга дужааттынмайн барган. Ооң чылдагааны-биле август 15-те, Улуг-Хем унуунда кудуу хоорай, суурларга байдал чүгээртей бээрге, далайны катап 530 дугаар демдекке чедир бадырар.

Ам бо хүннерде Шагаан-Арыг хоорайның кадт бажыңнарының соңгаларындан мыя бо көстүп чыдар апарган далайның кыры доктаамал ышпа бүргеткен. Минэнергонуң КМК-лары хем унунда оваалаттынган мыйты буу-хаа өрттедип турары ол. А өрттедир азы ырадыр дажыглаар ужурлуг мыштың хемчээли июль 21-ге безин чедир 124 муң кубометр турган. Амга чедир ооң чүгле ийи муң хире кубометри өрттеттинген. Бо чылын кескен ыяш огнеметтар безин ажыглаарга кыппас. Ынчангаш эң шыгыы хемчеглер алырының үези келген.

Минуралсибстройнуң «Шагаан-Арыг тудуг» трези эрги хоорайда арткан объектилерниң санитарлыг арыглаашкынның чорударын саадаткаш турун берген. Чүл дээрге, чаа хоорайда школа, эмнелге, АТБ тудугларының дужаар хуусаазы резина мышкаш, шөйүлген. Черле ынчаш эвилел чергелиг ийи министерство — Минэнерго болгаш Минуралсибстрой — Секретариаттың шиитпирин өй-шаанда күүседир сорулга-биле ыым, чуну кылырын тода илередип чадашканың айтыр апаар. Дорту-биле чугаалаарга, көжүрүлге айтырыын харыылаар ужурлуг бо ийи министерствода кандыг-даа дем чок. Ооң түңнелинде эмнелге тудуунда ханага чыпшырар плиткалар, школада линолеум чогундан ажыл саадап турар. Дем чокта кыт чок дээри-ле шын!

Санитарлыг арыглаашкын бүрүн чоруттунмаана, Шагаан-Арыг хоорайга чаа школа, эмнелге, АТБ, Эйлиг-Хемге интернады-биле кады школа, Хайыраканга котельная ажыглалга кирбээн шаанда, эң сөөлгүзү болур 540 дугаар демдекке чедир далайны долдурарының айтырыы шиитпирлеттинмес.

Үндезин реформаның оруу-биле

ИНЖЕНЕР КАЕВ БАДЫ

Торгалыг суурнуң чаа бажыңнарының адаанда кажаа чанынга туруп алгаш, куду шөлде хайныккан ишти хайгаарап тур мен. «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң мал чеми белеткээр звенолары дөгерези оргу шөлде адыпта ышкаш, тода көстүр болду. Дай-дедир, маңнашкан бичии тракторлар шокарайнып-ла турду. Оларны күш-ажылчы арыларга дөмейлекседим. Элээн ырады маңнап-маңнап, дөмей-ле сараат чанынга кээр. А оозу каракка илдени-биле бедип-ле орар...

Мында хөй тракторларның бирээзи кайы-бир черде үрели берген тур боор деп бодааш, калбак шөлдү эргилдир көрдүм. Кедээр ийи майгындан өске чаңгыс черде турар чүве чок болду, шупту тракторлар доктаамал шимчээшкинде.

Кежээкиниң тос шак ажа бергенде, совхозтуң кол инженери Каев Донгакович Бады-биле сигенчилерниң чанындан эртеривиске, ол мынча диди:

— Бөгүн база 100 хире тоннаның сараттары көстүп кээри ол-дур. Ооң соонда мээң бодалдарымны билген-даа чүве ышкаш, уламчылады — Бо чылын техниканың үрелип чоруу 50 хуу кызырылган. Моон мурнунда турган чамдык септекчилерни кызыргаш чаңгыс каннакчы арттырып каарывыска безин аан! Бүзүревес силер бе? Аттырып алган кандакчывыс безин чамдыкта ийи-үш хүн дүргүзүнда электродун демирге дээспейн баар...

Шынап-ла, эде кургустуушкун болгаш бот-орулгалыг чарыга-биле кады республиканың бо хоочун ажыл-агыйында моон мурнунда туруп көрбээн чүүлдер бар апаргылаан. Чижээ, мурнуку чылдарда совхозтуң кол инженери сезонун ажылдар үезинде кара даң бажында туруп алгаш механизаторларын бажыңнарындан барып оттурар турган. Ам күш даңында оларның ажылдаар черинче бар чыдарга шагда-ла чүдүртүнүп каапкан машиналар уткуштур келир... Мурнуку чылдарда совхозтуң шимчеп-ле турар бүгү техниказын часкы тарылгаже меңнээт безин, ол чугула ажылды дөмей саададыр турган. 1988 чылдың часында, кизиң тарылга чорупн турар өйде, МТЗ-лерниң «моддурга» тракторларының башкарыкчылары техниказын аңаа тургускаш, хүүректер чүъктеп алгаш, хову-шөлдер ситтарып чорупкан. Улуг тракторлар-даа немешпээн, тарылга шөлү-даа кызырылбаан, мындыг турбуже, ол чугула кампания өй-шаанда эрткен.

Совхозтуң силос оңгарынга келгеш база бир солун чүүлдү көрдүм. Механизаторлар бир хүн дүргүзүнда 500 тонна ажыр силосту салып турар болду. Кедээр дагда ногаан массазын ажаап каапкан шөл дас каре апарган көстүп чыдыр. Аңдарып каапканы ол. Август айның эге хүннеринде-ле!

Ажаалда үезинде чамдык удуртукчулар кайның машиналар ачылап алырын дээш, бажы ышкан орар болгай. «Күш-ажылдың хостуу» совхоз эрткен чылын-на ол практикадан үштүнген. Ынчангаш совхозтуң автопаркы 35 муң рубльди камнап алган.

Бо бүгү эки чүүлдерде совхозтуң кол инженери Каев Бадының киржилгези база бар болбайн канчаар. Ынчалза-даа оларның хелегезинде четпестериниң көскүзү аажок. Бо чазын совхозтуң кол специалистери Бии-Хем районче чораш, мында мал чемнериң болбаазырадырының арга-дуржулгазын көрүп алгаш келген. Ооң чүү болганыл? Бөгүнге чедир курган холумак чем белеткээр агрегат эптеттинмээн. Амгы үеде мурнакчы дуржулга безин өртектиг апарган болгай. Ынчангаш силер, совхозтуң кол инженери Каев Бады болгаш кол зоотехниги Алдын-оол Суван, ынаар чораан командировканар өртээн безин совхозка эгитпээн силер. Кижилерниң чүгле баштарында чорууп мурнакчы дуржулганың херээ чүл? Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының соондагы үе дээрге, практиктиг хемчеглер, түңнелдер үези-дир!

МТМ-де партия эге организациязының секретары диспетчер Кара-кыс Монгуш коммунист кол инженерниң бар чүүлдер көдүртүр ийи таль тургусканы мактап чугаалап орду. А бис ол фактыны өске талазындан ап көрээли. Таль дээрге чүл ол: кайы-даа орандан тывылбас, эртем-техниканың сөөлгү сөзү бе? Чок. Ону шагда-ла тургузар турган. Автопарктың болгаш МТМ-ниң боттарында безин механизастаашкын эвээш деп, чолаачы Владимир Хүрак-оолдуң хомудап орары чөптүг.

Эмир чылын совхозтуң хой-ажызы Бышпак-оол Мекпер-оолдуң аалынга чорумда, хоочун мензэ мынчаар хомудап орду:

— Кедергей семис хой теертен арып эгелээр. Чамдыкта мырынай өлүп кээр. Совет көөрге, эът-дамырынче аа... огу кадалган болур. Чээрби ажыг чыл инженер стажтыг Каев Бады канчап черле аа-огун «чагырып» шыдавас кижи чүвел бо?!

Инженер Каев Бадының удуртулгазы-биле аза-огун «кымчылап чагырар» агрегат кылдынган. Ам ону шенеп чоруй. Чодураа салбырда аңаа октапкан. Кол инженерниң эчизинге чедиртинмээн шак мындыг эки эгелээшкиннери эвээш эвес дээрзин айтып апаар.

Совхозтуң МТМ дениксээриңде Мижит Осур-оол, Баыр-оол Маннай-оол, Николай Иргит, Алдын-оол Кыргыс олар-биле кол инженерниң демнежип кылганы эки чүүлдерни эвээш эвести көрдүм. Бо чылын автопарк биле МТМ-ниң аренда керээзинче шилчилер деп турары мактанчыг. Ам мында белеткел ажылдары чоруп турар. Мааза база кол болгаш сөөлгү се: совхозтуң кол инженериге артып каар. Ажылдаарының депшилгелиг аргазынче шилчиирин кол инженер совхозтуң экономика болгаш бухгалтерия албаны-биле кады хаңдырар ужурлуг.

Планнаттынган ажылдарны чорударынга мурнуку чылдарда чедишпейн турган техниканың ам артык болуп турары совхозта экономиктиг хамаарылгаларның өскерлиишкинин бадыткап турар. Торгалыгның механизаторлары 4 улуг, сигенчилер 7 бичии тракторларны кызырар деп турар. Эвээш күш-биле хөй ажылды бүдүрер деп принциптиң боттанып турары ол. Мурнуку чылдарда совхозтуң складтарынга 60 муң хире рубльдиң артык (ам бодап көөрге, шынап-ла артык ийин) кезектери шыгжаттынып чыткан болза, ам оларның түңү чеди муң хире рубльге дең-нежир апарган. Механизаторларның техникага хамаарылгазының өскерилгезиниңден оларның үрелир чоруу 50 хуу кызырылган деп үстүнде айыткан болгай бис.

— Оймак фермазының бүрүн эде дериш, ийи ферманың чайгы турлаглдарында механизастаттынган саалданы организастааныңар эки-дир, Каев Донгакович. Ынчаарга механизастаашкын айтырыы моон ынай канчаар уламчылаарыл? — деп, кол инженерден айтырдым.

— Бистиң совхозувус Улуг-Хем районда картофель өстүрүп турар улуг ажыл-агыйларның база бирээзи болгай — деп, ол харыылады. — Ону өстүрериниң индустриалдыг аргазынче бүрүн кирер деп тур бис. Студентилер, өөреникчилер, шефчилер чалап турбайн, маңаа бүрүн механизастаашкынны организастаары вердүнген. Картофельди улуг бичелеп ылгаарын безин механизмнерге дагзыр деп тур бис.

Инженерниң бо күзели күзүн чүс хуу боттанмас-даа болза, ооң угланыышкыны ыяк шынынга бүзүредим. Турнепс чокта элбек сүт алдынмас, ынчангаш ону өстүрерин база механизастаар деп турар. Ону чүгле хол-биле ажаар. Дараазында чадада — ногаа ажылын механизастаары.

— Республикада чүгле «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң инектери саван чивейн турар дижимзе, частырыг чок. Эки саван багай сигенден дээре дээр болгай. Оларның саван чивейн турарынга силер база буруулуг боор силер, Каев Донгакович?

— Саван, сиген, силос, микроэлементилер холукказын бо чылын бистиң инектеривис чип эгелээр. Холумакты белеткээр ол агрегатты сентябрь төнчүзүнде ыяап ажыглалга киирер бис. Инектер саван чий бээрге, сиген артыкшылдыг апаар хире. Ону өске совхозтарга саткаш, эвээш эвес орулганы немей ап болур бис. Холумак чем белеткээр агрегаттың октябрь айда ажылдай берген турарын көргей-даа силер! — деп, ол мени бүзүретти.

Бо материал парлаттына берген турар үеде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң шөлдеринге сеялкалар сөөртүп алган тракторлар маңнажы бээр. Күскээр чайның чүнү чаштыра бергениң ол боларның деп бодай бербенер. Совхозтуң механизаторлары келир чылын тараа чаштырар 1900 гектар шөлдерге минералдыг чемишчидилгелерин чаштырээ бергени ол-дур. Мындыг чорук мурнуку чылдарда база турбаан. Тараа өстүрериниң индустриалдыг технологиязының негелдези ындыг.

Совхозтуң бо-ла хамык чедер-четпестериниң аразында хурт-сыны узун, мөге-шыырак, ынчалза-даа даашкыр үнгүт эвес кижи доңнажы берген чоруур. Инженер Каев Бады ол-дур.

Кодур-оол ОЮН
(«Шынның» корреспондентизи).

СЭКП ОБКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

СЭКП обкомунуң бюрозунуң ээлчеглиг хуралынга республиканың улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарының чиңгине схемазының дугайында Дээди Советтиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң саналын чүүлдүг деп көрген. Чамдык министерстволарны болгаш ведомстволарны дужуурери, эргелеп башкарылга аппаратының ажылдакчыларының саның кызырарын ында төлевилээн. Парлалгага ол дугайын улам тодаргай дыңнадыр.

Министрлер Чөвүлелиниң киирип келгени республикага 2000 чылга чедир чуртталга тудуунуң («Чуртталга оран-бажыңы—2000») программазының төлевилелин чугаалажып көрген. Программаның төлевилелин чедир ажылдаарын болгаш ону хүлээп алган соонда солуннарга парлаарын республиканың Министрлер Чөвүлелинге, Күрпланынга дааскан.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының «Ажыкчарлыг чорук дугайында» резолюциязын күүседир талазы-биле хемчеглерни СЭКП обкомунуң бюрозу бадылаан.

Чижээ, СЭКП обкомунуң бюрозунуң, республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң, Министрлер Чөвүлелиниң хуралдарының соонда чугаалашкан айтырыглар талазы-биле база оларга хамаарыштыр хүлээп алган шиитпирлер дугайында информация бээри-биле СЭКП обкомунуң секретарьларының, бюро кежигүннериниң, килдистер эргелекчилериниң, республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң база Министрлер Чөвүлелиниң удуртукчу ажылдакчыларының телевидение, радио дамчыштыр чүве чугаалаарын практикалаарын шиитпирлээн.

Солуннарга чүгле СЭКП обкомунуң бюрозунуң, Дээди Советтиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң хуралдарының база аңаа хүлээп алган шиитпирлер дугайында дыңнадыглары эвес, а харын республиканың партия, совет органнарының социал-экономиктиг хөгжүлдениң кол-кол сорулгаларының, республика амыдыралының хүн бүрүдеги чугула айтырыгларының талазы-биле эрттирген чөвүлел хуралдарының дугайында медээлерни бээр.

СЭКП обкомунуң бюрозунуң база секретариадының хуралдарынга министерстволарның болгаш ведомстволарның, партия комитеттериниң секретарьларының отчёттарын база өске-даа айтырыгларны чугаалажып турар үеде обком кежигүннериниң, парторганизацияларның болгаш күш-ажылчы коллективтерниң төлээлекчилерин чалаарын көрген.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң эң чугула айтырыгларының талазы-биле СЭКП обкомунуң бюрозунуң шиитпирлериниң дугайында журналистерге дыңнадыры-биле парлалга конференцияларын эрттирер.

Хамаатыларны расписание ёзугаар хүлээп алырындан аңгыда, оларны хүн бүрүде СЭКП обкомунга, Дээди Советтиң Президиумунга болгаш Министрлер Чөвүлелинге киилдистер эргелекчилериниң, оларның оралакчыларының, өске-даа харысалгалыг ажылдакчыларының хүлээп алырын организастаар. Ажылчы чоннуң СЭКП обкому, Дээди Советтиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели-биле хүн бүрүде харылзажып турары-биле дөрт харылзаа шугумун организастаар. Телефоннарның дугаарларын парлаалгага дыңнадыр.

СЭКП обкомунуң секретарьларының, Дээди Советтиң Президиумунуң Даргазының, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының болгаш оларның оралакчыларының хүлээп алыр хүннерин база оларның албан айы-биле телефоннарының дугаарларын ол хүннерде бүгү кулээн кижилер телефон-биле чугаалажып болур кылдыр парлалгага база чарлаан турар.

Улусчу контроль органнарының, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылының, кемчээжок үүлгедиишкиннерниң байдалының болгаш ону база удур болдурбазының хемчеглериниң дугайында материалдарны, массалыг информацияның чепсектериниң шугумчулелдиг чүүлдериниң талазы-биле хүлээп алган хемчеглер дугайында партия, совет, ажылагый удуртукчуларының дыңналыгларын, партиядан удуртуккенернин дилеглерин болгаш коммунистерниң персоналдыг херектерин чугаалажып көргениниң түңнелдериниң дугайында дыңнадыглары, ажылчы чоннуң үндүрүп келген эң чугула болгаш чиңг айтырыгларынга харыыларны парлаалгага үргүлчү парлаарының дугайында шиитпири хүлээп алган.

Солуннар редакцияларынга, Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрком-га парлалга, радио база телевидение дамчыштыр шугумчулеткен хамаатыларның харыыларын долузу-биле парлаарын болгаш дамчыдарын дааскан.

Ажылчы чоннуң чугаалажып көөрү-биле республиканың социал-экономиктиг амыдыралының эң чугула айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерниң төлевилелдерин үндүрер.

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин чокка репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле ажылды чорудар дугайында доктаалды СЭКП обкомунуң бюрозу хүлээп алган. Ол ажылды чорудары-биле тускай комиссияны тургускан. Хамаатыларның билдириишкиннериниң болгаш хомудалдарының бар-чогундан хамаан чокка республиканың прокуратуразы, Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин чокка репрессияга таварышкан кижилерниң херээн эде көөр талазы-биле ажылды чорудар. Республиканың Дээди суду ол херектерни республиканың прокурорунуң удурланыышкыны ёзугаар Дээди суд дамчыштыр көөр.

Суд ёзугаар агарткан кижилерниң партия кежигүнү болуру-биле холбашкан айтырыгларны партия обкомунуң бюрозунга чугаалажып көөрү-биле СЭКП обкомунуң чанында партийжа контроль комиссиязы чогуур үезинде киирер.

Бюрога республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаар, Тыва АССР-ниң хүндүлүг аттарын тывсыр дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

ЖУРНАЛИСТЕР ЭВИЛЕЛИ:

ЧААРТЫП БҮРҮТКЭЭШКИН

ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң шиитпиринге дүүштүр амгы үеде журналистер эге организацияларында чаартып бүрүткээшкин чорун турар. Ооң сорулгазы болза эге организацияларының профессионал ажыл-чорудулгазын идепкейжидери, оларның хуралдарын доктаамал болурунга дузалаары, чогаадыкчы эвилелдиң кежигүннериниң идейполитиктиг дениелин бедидери болур.

Чаартып бүрүткээшкинни чогуур документилерин долзулары-биле боттандырар. Ону массалыг информацияның болгаш пропаганданың чепсектеринде база өске-даа албан черлеринде, ведомстволарда ажылдап турар эвилел кежигүннери болгаш пенсиялай берген журналистер эртер ужурлуг.

Чептуг чылдагаан чокка (даштыкы чурттарга үр хуусаалыг командировка, өөренип азы aарып турганы болгаш оон-даа өске) чаартып бүрүткээшкинни эртпээчилерни эвилел кежигүнүнден үнген деп санаар. Эвилел кежигүнүнден үндүрер дугайында шиитпирни журналистер эге организациязы хүлээп алыр, ону республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң президиуму бадылаар.

Чаартып бүрүткээшкин эрттээниниден эвилел кежигүннээн үндүрткен эвилел кежигүннериниң шиитпир хүлээп алзыгаш хүннен эгелээш үш ай дургузунда хомудалды киирип болур.

СЭКП ТК-ның Пленумунга бо дугайында

чугаалажып турган

УДУРТУКЧУНУ БОТТАРЫ СОҢГУП ТУРАР

Ажа эвес дагзыны — парткомнар кежигүннеринге кандидаттарның дугайын Одессаның чамдык улуг бүдүрүлгелеринде ажыл-ишчилерге бирле дугаар чарлап дыңнаткан. Партия организацияларынга отчёттар болгаш соңгулдаларның эгелээринге чедир үе амдаа бар, ынчалза-даа соңгулдалыг органнарга кирип болгу дег кижилерниң дугайын коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер идепкейлиг-биле чугаалажып эгелей бергеннер.

— Партия бюролары болгаш комитеттери инициативалыг, ажыл-ишчи, алдар-хүндүткелдиг ажылдазын деп бодаар болзувусса, соңгулда кампаниязы чогум-на шак ынчаар эгелээр ужурлуг — деп, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады, партия Одесса хоорkомунуң бирги секретары В. Хмельнюк чугаалаан. Моон мурнунда оларның составын тургузарда ындыг эвес турган. Эргижирээн, иштелей чок практиканы үндезин-биле өскертир деп шиитпирлээн парторганизацияларны деткип эгелээн.

Партия эге организацияларында, райкомнарында болгаш хоорkомунда мынчаар чугаалажып турарлар: Ийет, кандидатуралар депшилдерин болгаш чугаалажып көөрүн баш удур, соңгулдаларга чедир каш ай бурунгаар ажылачы коллективтерге депшидери база чугаалажып көөрү саавырда айыттынмаан, ынчалза-даа ону хоруваан турар-ла болгай. А партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы, СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленуму партияга соңгулда чорудулгазын демократчыдарының, кандидатураларны калбаа-биле чугаалажып көөрүнүң, мандаттар ёзугаар болуруундан хөй кандидаттарны чажыт бадылаашкын бюллетеньнеринге кирип болурунуң, партияның үстүкү органнарының составынга кандидатураларны адаандан депшидер эргени улам долу боттандырарының айтырыгларын сайгарып көргенин билир бис.

Ол бүгү негелделерни амдан эгелеп амыдыралга боттандырар херек. Ону канчаар боттандырарыл? Оон база бир аргазын станок тудуунуң каттыжыышкынының болгаш техниктиг пөстер фабриказының коммунистери сүмелээннер. Ында парткомнар кежигүннеринге кандидаттарны шуут-ла аалкы звеноларга — партбөлүктерге, цех организацияларынга депшидип үндүргеннер. Шак ол үеде-ле бир кижиниң оруунга элээн каш кандидатураларны депшидип, чугаалажып турганнар. Амгы үеде депшидип үндүрген кандидаттарның ниити саны парткомнарның баш бурунгаар санап көрүп турар составындан ийи-үш катап хөй. Удуртукчу өзекке турар эрге дээш коммунистерниң маргылдаазы оон эгелээн.

— Ынчаарга ол канчаар хандыртынып турарыл?

— Кол-ла чүве — кижиниң ажыл-ишке бердингенин, эге тургустунуушкунга идепкейин барымдаалаар — деп, В. Хмельнюк уламчылап чугаалады.— Ынчангаш кандидаттарга түс-түсту партийжи даалгаларны берген, олар парткомнарның хуралдарын болгаш коммунистерниң ниити хуралдарын белеткээринге киржип турар. Ол бүгүнү кижилер эскерип, демократчыдылганың ажык-чарлыг чоруктуң үезинде кижи бүрүзүнге түс-түсту чиелелдиг берип турарлар. «Кинап» заводта парторганизация партбюро составынга кымнарны кирип болуруунуң дугайын айтырган анкетаны коммунистерге болгаш партия кежигүнү эвестерге тараткан. Жовтнев районда партия райкомунуң болгаш хоорkомунуң кежигүннеринге кандидаттар талазы-биле санал-оналдарны анкета дузазы-биле өөренип көрүп турар. Партбюролар болгаш комитеттер секретарьларын база хөй мандаттыг система ёзугаар соңгуурун көрдүнген. Бисте бо талазы-биле дуржулга бар апарган. Чижээлээрге, эрткен чылын отчёт-соңгулдалыг кампания үезинде партия эге организацияларының 64 хуузунга, цех организацияларының болгаш партбөлүктерниң барык чартык кезинге оларның баштыңнарын ийи, оон-даа хөй кандидатуралар иштинден шилип соңгаан.

Партияның Ленинск, Приморск болгаш төп райкомнарының, Одесса хоорkомунуң секретарьларын конкурска үндезилеп соңгаан.

— А бир эвес херек бүтпейн барза? Кандидатка депшиттирген кижи соңгулдаларга белеткелдер үезинде идепкейлиг, ажыл-ишчи, инициативалыг-даа чорууп көргүскеш, ол албан-дужаалды ээлепкен соонда оожурган олурупса...

— Албан-хүлээлгелерин үгбаан ийикпе, бодунуң адын баксыраткан кижилерни партияның соңгулдалыг органнарындан кыйгыртыр талазы-биле партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюцияларында айыттынган коммунистерниң эргелерин практика кырынга хандыраарын ораалдажып турар бис. Сөөлгү үеде хоорайның коммунистери бюроларның болгаш комитеттерниң ады секретарьларын, 400 ажыг кежигүннерин хуусаа бетинде чарлаттын соңгаан.

Демократчыдылга үезинде соңгулдалар чорударының дуржулгазы чамдык парторганизацияларда чок, сестир, ёзу барымдаалаар чоруктар бар. Хоорkомунуң талазындан инициативаны көдүрерин, оларның чаа ёзу-биле ажылдаар соруун хайныктырып, аңаа өөредирин ораалдажып турар. Канчаар? Чүнүң-даа мурнунда солун арга-дуржулганы өөредир. Ол сорулга-биле партия райкомнарынга болгаш хоорkомунга партактивтиң ушкурушкулгаларын, «ажыл-ишчи оюннарны» организастаан. Отчёт-соңгулдалыг хуралдарны белеткээриниң болгаш эрттирериниң ниити бүрү хевирлерин чугаалажып турар бис. Ол ышкаш хоорkомнуң, райкомнарның кежигүннери, аппарат ажылдакчылары партия эге организацияларынга барып, харысалгалыг кампанияга белеткениринге дузалап турар. Депшиткен кандидаттарның, партияның соңгулдалыг органнарын тургузарын чаа ёзу-биле көрүп турарының дугайын хоорайның «Кежээки Одесса» солуңунга, хөй тиражтыг солуннарга чырыдып турар.

Бо бүгү ажылдың сорулгазы чаңгыс — партия органнарынга «номенклатурадан» ёзу барымдаалаар активчилерни соңгууру эвес, а күш-ажылчы коллективтерде, коммунистерниң ортузунда эң алдар-хүндүткелдиг кижилерни соңгуурун хандыраары болур.

Г. ВОРОТНЮК.
СЭТА-ның корр.

Одесса.

ДИРЕКТОРУН СОҢГААН

Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржак «Мөген-Бүрен» совхозту 3 чыл хүргүзүнда директорлап, ук ажыл-агыйның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге бодунуң ээзэш эвес улуг-хуузун киирген. Чылдың кайы-даа үелеринде хүн-хүн дивейи ырак-чоок черлер чорууру, уйгу-дыш чок ажылдаары ие херээжен кижиге берге дээрзин, өске-даа чылдагааннарны айыткан, директор ажылындан хостаарын дилээн билдириишкиннерин сөөлгү үеде районнуң удуртур органнарынга үш удаа бижээн.

РАУК чөвүлели ону бүгү талазы-биле сайгарып көргеш, ажык-чарлыг чорукту болгаш калбак демократияны ажыглааш, совхозка соңгулда эрттирерин дугурушкан.

Баштай бадыладыр кижилерни тып, шилип, оларның түс-түзү-биле аңгы чугаалашкан. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары Оюн-оол Хертекович Амыртак, «Мөген-Бүрен» совхозта профэвилел комитединиң даргазы Кара-оол Иргитович Успун, ында көдээ Советтиң күүскомунуң даргазы Виктор Сергеевич Саая бадыладыр чөпшээрелин берген. Директор Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржакты бадылаашкынче киирер кылдыр арттырган.

СЭКП райкомунуң инструктору Шой-оол Иргитович Намы Мөген-Бүренге барып, парткомнуң, совхозта коллективтиң чөвүлелиниң кежигүннери, тускай эртемниглер-биле чугаалажып сүмелешкен. Активтериниң киржилгези-биле соңгулда эрттирер дугайында тайылбыр ажылын звенолар, бригадалар аайы-биле чорутkан, эртер хүнүн, шактарын айыткан чарлалдарны бригадалар төптеринге, суурнуң кудумчуларынга аскан.

Эрттирер хүнүнүң бүдүүзүнде Культура бажыңынга бүгү чоннуң хуралын чыылдырган. Баш удур дугурушканы ёзугаар, совхозтуң директору Ө. А. Ооржактың ажыл-агыйны удуртуп турарының дугайында отчёдун дыңнаан. Районда коллективтерниң чартык чылда чарыыжының түңнелдерин СЭКП райкомунуң төлээзи Ш. И. Намы чугаалап берген. Организастыг айтырыг кылдыр совхоз директорунга соңгудар деп турар О. Х. Амыртактың, К. И. Успуннуң, В. С. Саяның допчу намдарлары-биле таныштырган.

Директор чүге хостаарын дилеп турарыл? Кандидаттарны соңгуп алыр болзувусса, ажыл-агыйны көдүрер талазы-биле чүнү кылыр планныгыл? Оларның харыылап турар ажылынга хамаарылгазы кандыгыл? Үениң негелдезинге дүүштүр кижилер-биле ажылдап билир бе? Оон-даа хөй айтырыглар оон-моон удуюп-ла турган. Оон соонда ажыл-агыйда четпестерни эдер дугайында чамдык кижилер үнелиг саналдарны берген. Аңаа соңгулда комиссиязын 9 кижи составтыг кылдыр бадылаан.

Даартазында дал бажында ырак аалдарже парлаан бюллетеньнерни санап хүлээткеш, аксы так хырбалаан хааржактар дергилээн аъттыг кижилерни чоргускан. Эмнелгеде аарыг кижилерни база бадырып бадылаткан. Төп участокта кылган көжегелер артынче 4 бюллетень туткан кижилер шууужуп-ла турган. Соңгукчуларга ол хүн суурнуң агиткварттиралары аъш-чемин делгеп салып, оон садыглаашкынын организастаан. Соңгулда чажыт бадылаашкын-биле органиастыг дениелге эрткен. Оон түңнелин СЭКП райкомунуң чорутkан төлээзи олуржуп турда, комиссия кежигүннери ол-ла черге үндүрген.

О. Х. Амыртак дээш 341 кижиниң 162-зи бадылаан. Директорлап турган Ө. А. Ооржак 81, К. И. Успун биле В. С. Сааяның кайызы-даа 21-21 үнелерин алган. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары, партияның дээди школазын доосан Оюн-оол Хертекович Амыртакты мөген-бүреничилер совхозунуң директорунга шак ынчаар соңгуп алган.

Александр ХЕРТЕК.
«Шынның» корреспондентизи.

ҮЛЕТПҮРНҮҢ ЯНВАРЬ—ИЮЛЬ АЙЛАРДА АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СТАТИСТИКАНЫҢ РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИНИҢ ДЫҢНАДЫЫ

Күрүне чагыгларынга болгаш херегленикчилер-биле керээге үндезилээн дорт харылзааларга хамаарыштыр продукция чорудуп бээриниң керээлиг хүлээлгелерин күүседиринге эрткен чылдың-биле деңнээрге бурунгаарлаашкын чедип алдынган. 1987 чылдың январь-июльда хүлээлгелер күүселдези 98,9 хуу турган болза, ам 99,5 хуу болган. Керээ чурумун бүдүрүлгелерниң 16,3 хуузу үрээн (эрткен чылдың январь-июльда 35,6 хуу болган).

Продукцияның чорудуп бээриниң керээлиг хүлээлгелерин болгаш продукцияның ниити хемчээлиниң өзүлдезиниң темпизин аңгы-аңгы үлетпүр бүдүрүлгелери, эргелелдер, министерстволар аайы-биле күүседип турарын көргүзерге мындыг: (**бирги колонкада** — керээлиг хүлээлгелер планының күүселдези; **ийигизинде** — чедир бердинмээн продукция — муң рубль; **үшкүзүнде** — продукцияның ниити хемчээлиниң өзүлдезиниң темпизи: эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, хуу-биле).

«Тыва даг-дүгү» комбинат	100	—	107
«Каа-Хем» көмүр-даш разрези	100	—	110.4
«Тыва кобальт» комбинат	100	—	116.3
Кызылдың бажың тудуушкун комбинады	100	—	118.9
«Шагаан-Арыг тудугнуң» ҮБК-зы	93.8	74	90.4
«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкыны	96.1	104	108.4
Кызылдың даараныр фабриказы	100	—	109.3
Кызылдың аъгы заводу	100	—	112.1
Одаар чүгү үлетпүр министерствозу	100	—	102.2
Чурт үлетпүр министерствозу	100	—	114.3
Автосентелге заводу	100	—	108.9
Ном үндүрер чер болгаш полиграфия херектериниң талазы-биле курком	100	—	110.2
АССР-ниң Агроүлетпүркуркому	98.7	213	99
Тываның сүт агроүлетпүрү	96.6	145	95.9
Кызылдың эът комбинады	99	60	98.4
Кызыл-Мажалыктың эът комбинады	100	—	86.7
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны	100	—	102.5
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100	—	106
Хлеб быжырар үлетпүр эргелели	99.9	4	111.7
«Тыва сүт тудуг» трестиниң ДБК заводу	99.1	16	101.5
Арга-арыг ажыл-агыйының бүдүрүлге чери	98.6	54	99

Ол-ла көргүзүглерни районнарның болгаш хоорайларның аайы-биле 1988 чылдың январь-июль айларынга көргүзерге мындыг: (**бирги колонкада** — керээлиг хүлээлгелер планының күүселдези; **ийигизинде** — керээлиг хүлээлгелер күүсетпээн бүдүрүлгелерниң ниити санга хуузу; **үшкүзүнде** — 1988 чылдың январь-июльду эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, хуу-биле).

Барыын-Хемчик району	99	22	105.8
Ак-Довурак	99.6	25	108.1
Чөөн-Хемчик району	100	—	103.7
Чадаана	100	—	103.7
Таңды району	100	—	113.9
Хову-Аксы	100	—	114.5
Бии-Хем району	100	—	101.3
Туран	100	—	101.3
Улуг-Хем району	100	—	99.9
Шагаан-Арыг	100	—	99.9
Каа-Хем району	100	—	102.7
Тес-Хем району	94.2	50	91.7
Тожу району	100	—	107.6
Кызыл району	100	—	120.4
Кызыл хоорай Соведи	99.6	21.7	107.3

Продукцияның кол-кол хевирлерин республикада ниитизи-биле бүдүрүп үндүрүп турарын көргүзерге мындыг: (**бирги колонкада** — 1988 чылдың январь-июльда бүдүрүп үндүргени; **ийигизинде** — планны күүсеткен хуузу; **үшкүзүнде** — 1988 чылдың январь-июльду эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, хуу-биле).

Хөмүр-даш — муң тонна	63.9	112.5	110.6
Ыяш белеткели, дыгый муң кубометр	208.1	112.4	99.6
оон иштинде тудуг ыяжы	183	111.1	99.3
Дилиг материалдары, муң кубометр	72.4	115.5	95.4
Мебель, муң рубль	1309	100.8	106.9
Культура-амыдыралдың болгаш ажыл-агыйга херегләэр бараанннары, муң рубль	2775	101.5	120.9
Тудуг туунбузу, миллион кезек	21.5	99.1	105.5
Чыып-эптээр демир-бетон конструкциялар болгаш кылыглар, муң кубометр	56.7	101.8	116.4
Сорттуг даг-дүгү, муң тонна	85.3	105.4	106.6
Хөм идиктер, муң эжеш	57.5	102.7	104
Кидис идиктер, муң эжеш	66	100	110
Ажылдан кылыышкынның нормативтиг өртээ барымдаалап даараныгга кылыглары, муң рубль	1119	99.9	99.2

Пландан ажыр 71 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкан, 4,4 муң тонна сорттуг даг-дүгүн, 1 муң кубометр чыып-эптээр демир-бетондан конструкцияларны болгаш кылыгларны, 9,7 муң кубометр дилиг материалдарын, 1,5 муң эжеш хөм идиктерни, 41 муң рубльге культура-амыдыралдың болгаш ажыл-агыйга херегләэр бараанннарны бүдүрүп үндүрген.

Январь-июль айларда чоннуң херегсел бараанннарын бүдүрүп үндүргениниң ниити хемчээли (арага кылыглары чокка) 35,9 миллион рубль болган азы 1987 чылдың ол үези-биле деңнээрге 4 миллион рубль хөй. Планныг оналдаларын 18 бүдүрүлге күүседип шыдаваан. Оларның аразында Кызылдың бажың тудуушкун комбинады, «Шагаан-Арыг тудугнуң» ҮБК-зы, мебель фабриказы, Кызыл-Мажалыктың сүт заводу, Шагаан-Арыгның саржаг заводу, Кызылдың эът комбинады, пиво заводу бар.

КЕРЭЭ ЧАРАРЫ—АЖЫЛДЫҢ БҮТКЕНИ ОЛ ЭВЕС

«Чыраа-Бажы» — экономиканы башкарарының чаа аргазынче республикада эң баштай кирген ажыл-агыйларның бирээзи. Оон баштайгы түңнели кандыгыл, ында кандыг четпестер барыл?

1987 чылда совхоз 2448 муң рубльге көдээ ажыл-агый продуктуларын сайгарган, ол дээрге планда көрдүнгенинден 416 муң рубль хөй болуп турар. 1986 чылга бодаарга, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде ажылчыннарның саны 68 кижиге кызырылган. Совхозтуң 7 бригадазында ажыл төлевирин ниити орулгадан санап берип турар. Мында чек системазын шиңгээткен. Бот-орулга-чарылгалыг салбыр бүрүзүнде даалгаларны база чарыгдалдарны ай санында бээр болгаш ажылдың түңнелин ай санында бот-орулга-чарылга хүнүнде үндүрер. Трактор-хову бригадаларын специализастаан, ниитизи-биле хову-да керээ-биле 120 кижи ажылдап турар. Оларга планныг даалгалардан аңгыда чеже, чүнү камнап алырын база тодараткан.

Шак мындыг эки чүүлдер турза-даа, бо совхозтуң бот-орулга-чарылга системазын шиңгээдип ап турарында улуг четпестер бар. Чижээ, Дагыр-Шеминиң, Алаактың трактор-хову бригадаларында (удуртукчулары Уйнй-оол Моңгуш биле Делег-оол Куулар) совхозтуң дирекциязы-биле чарган керээлери, бот-орулга-чарылга даалгалары чок болган. Ол документилерни чүгле чаңгыс хоолгалыг кылдыр тургускан болгаш ажыл-агыйның кол экономизинде шыгжаттынган. Бо керээниң негелдезинге таарыжыр бе? Чок. Эрткен чылдың түңнели-биле чүгле Дагыр-Шеми бригадазы планын күүсеткен. Бир кижиге онаалтыр 19736 рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ынчалза-даа бо коллективте планныг чарыгдалдарны 25,2 муң рубльге көвүдеткен.

Оңгар-Бутада мал чеми белеткээр бригадада 17 кижи бар. Оларда 893 гектар черни быжыглаан, оон 96 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген. Ол дээрге планда көрдүнгенинден 37,4 муң рубль эвээш болган. Эң ылаңгыя мал чеми белеткээр Алаак бригадазы дыка четпес ажылдаан. Ында күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү чавыс. Керээлиг ажылдары дээрге, хөй продукцияны бүдүрериниң аргазы-дыр. Ол хиреде бо коллектив 93,5 муң рубльдиң продукциязын чедир бербээн. Бир эвес бригаданың удуртукчузу база экономист болгаш бухгалтерия ажылдакчылары, кол агроном олче кичээнгейни салып турган болза, таанда ындыг чавыс түңнел турбас ужурлуг. Бот-орулга-чарылга хүнүнде ону чүге сайгарбайн турганы ол чүве.

Кижилерни чаа аргага өөредип албаска, оон эки түңнел үнер бе? Үнмес. Эң ылаңгыя Алаак бригадазының кежигүннер-биле чугаалажып көөрге, олар мал чеми культураларның дүжүткүрүн канчаар көвүдедирин, чарыгдалдарны эвээжедириниң аргаларын билбес болдулар. Чогум керээниң ужурутказын совхозтуң специалистери эки-ле тайылбырлап бербээн-дир. Ынчангаш олар эрги ёзу-биле ажылдап турар. Экономиктиг өөредилгелер дээштиг болбаан, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кижилерни чаа арга-биле ажылдаарынга ам-даа белеткеп албаан-дыр.

Мал ажылында керээлиг өг-бүлелерде байдал чүгээр. Оон түңнелинде 1986 чылдаазынга бодаарга, мал ажылында ниити продукция бүдүрери 152 муң рубльге көвүдээн. Сүттү, хөй эъдин, дүктү бүдүрериниң ботүнези илдең-не чиигээн.

Дөң-Терек сүт-бараан фермазында байдал черле эки болуп турар. 1986 чылдаазы-биле деңнээрге, сүт бүдүрери 502 центнерге көвүдээн, бир центнер сүттү бүдүрериниң ботүнези 11 рубльге чиигээн. Хойжулар К. Сарыглар, Г. Ооржак 100 хойдан 100-100 хураганнарны алгылаан. Ол ышкаш дүк талазы-биле керээлиг даалгаларын база ажыр күүсеткилээн. Совхозтуң Ак-Хая хойжу бригадазынга чораащ, мында малчыннар-биле бот-орулга-чарылга дугайында чугаалашкылаан бис. Шору билир чорду, чекти үлеп бергилээн, ол ёзугаар бухгалтерия-биле санажып ап турар. А Дагыр-Шеми биле Улуг-Ховуның бригадаларының база Хорум-Даг салбырының чамдык хойжулары өг-бүле керээниң дугайын эки-ле билбес, чек дептерлерин боттары долдурбайн турар. Мындыг болганда, барып-барып районда базаа ажыл-агый чаа экономиктиг системаны дыка четпес непередип турар-дыр. Хорум-Дагның Шеми аксында хой семиртир азыраар өг-бүлелер керээ чарбаан. Бир-тээ, хойну семиртир азыраар дээш оларга дужааган болганда, ыяап-ла деңзилеп бээр турган. Деңзи чогунга сылдап алгаш, оларга аңаа-ла кадартып каан, ындыг болганда оларның материалдыг сонуургалы чок-тур, чүгле малдың баш саны-биле дужаап бээр болганда совхоз оон артык орулга база киирип ап шыдаар бе? Ол хойларны кузун күрүне планынга дужаар.

Ажылды кижилер кылып бүдүрер. Олар эки ажылдазын деп бодаар болза, таарымчалыг байдалдарны тургузар ужурлуг. Оларны өөредир херек. Керээ ёзугаар ажылдадырда, өг-бүле, кижи бүрүзүнге барып тургаш, ол чогум чүл, оон ажык-дузазы чүл дээрзин ыяк тайылбырлаар апаар. Оон башка аңаа-ла дугуй канчап ажылдадырыл, ажыл бүтпес ийин. Кижи факторун деп айтырыгның тургустунуп келгени аңаа таварылга бе? Чок.

Шык-Бажы сүт-бараан фермазы совхоз төвүнден мырыңай ырак эвес. Ындыг болганда, аңаа зооветспециалистер баарда белен, ында экономиктиг байдалды хынаарының аргалары бар. Ынчалза-даа бо ферма 1987 чылда 31,1 муң рубльди артыкка чарыгдаан. Специалистер ай санында аңаа кээп, ферманың дорт чарыгдалдарын санап, контрольдап турган болза, ындыг болбас ужурлуг. Артык чарыгдалдарның үнүп келириниң бир кол чылдагааны ол-дур. Чарыгдал хөй болганда, алган продукция хөй болгу дег, а ферма 12 центнер сүттү чедир саап албаан. Экономиканы чаа арга-биле башкарганың түңнели бо бе?

Бот-орулга-чарылга дээрге хөй талалыг экономиктиг болгаш организастыг ажылды негээр арга-дыр. Ол дугайын чүгле хурал-суглаага чугаалажып, түс-түс кижилер база коллективтер-биле керээ чарып каарга, ажыл болу бүде бээр дээни ол эвес. Чаа чүүл берге болбайн аан, аңаа шаптараазыннар ыяап-ла турар. Ону зооветспециалистер, экономистер совхозтуң ажыл-ишчилери-биле кады ажып эртер херек. Бот-орулга-чарылга хүннерин совхоз, салбыр төптеринге эвес, а ажыл-ишчилерни боттарының чыып алгаш, бригада төптеринге, фермага эрттирер, кижи бүрүзүнге тайылбырлаар, оон чединмишкинниниң база чедир кылбаан чүүлдүнүң дугайын чаңгыстап тайылбырлап бээр болгаш оон санал-оналын база дыңнаар ужурлуг. Шак ынчаар ажылдаваска берге.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Чыраа-Бажы» совхоз бот-орулга-чарылгаже республикадан эң баштай киргеннериниң бирээзи болза-даа, ында бо арганы шиңгээдип ап турары дыка четпес-тир.

Бо ажыл-агыйның специалистери боттарының харыылаар адырларының аайы-биле, семинарларга каш удаа киришкилээн, лекцияларны-даа дыңнагылаан, практиктиг ажылдарга киришкен болгай. Ол хиреде бот-орулга-чарылга чүге мында шоолут-ла шимчевейн турарыл? Бо айтырыгны кол экономист база кол агрономга, кол зоотехникке дорт-ла салыр апаар-дыр.

Сорулга КУУЛАР.

ТЕМП КОШКАК

Бай-Тайганың ажыл-ишчилери сиген белеткээриниң планын август 8-ке чедир 9,2 хуу күүсеткен. Бо дээрге эвээш-тир. Амдызында ажыл-агыйлардан «Мурнакчы» совхоз дээре чорун турар. Ажылдап турар техника болгаш кижиниң саны хөй, а темп чавыс. Эрткен чылдың көргүзүглеринден дыка куду. Сенажты 4400 тоннаны салыр, а херек кырында амдызында чаңгыс-даа тоннаны белеткевээн. Чогум чүнү манап турары билдинмес.

Түс-түс звенолардан алырга, «Бай-Тал» совхозта Севээн Өлчеймаага удурткан сигенчилер 70 тонна планының чартык кезиин сараттап алган. «Мурнакчы» совхозта Доңгак Биче-оолга баштаткан 18 кижи составтыг механизастаттынган бригада 235 тоннаны белген. Ол-ла ажыл-агыйда кадарчылар Серенот Арбай-оол, Дары-Хөө Серен-оол олар түс-түзүнда 10-10 тоннаны сараттап алгылаан.

Мал чеми белеткээринге районнуң, партия райкомунуң, райкүүскомнуң база Шуйнуң кадыкшылга школазының коллективтери эки киржип турар.

Четпестерниң кол чылдагааны ажылды эки организаставаанында. Ол дээш кымнар буруулугул, кандыг хемчеглер алырыл?

Сарыг-оол САЛЧАК.

Специалистиң сүмези

ЧОТКАН БОЛГАНДА КАНЧААРЫЛ?

Чоткан дээрге чайын хаттыг, чамдыкта хар холумактыг соок часты ынча дээр болгай. Ындыг таварылга болганда, шээр малды оон канчаар камгалап алырының дугайын допчулап бижиир бодай-дыр мен. Чоокта чаа бистиң районнуң «Шекпээр» совхозувустуң девискээринге тайгаже сүрүп бар чораан кодан хойдан Теве-Адар деп черге дөртениң үеде өлген болду.

Чамдык улус чедир бодавайн чыткаш, чоткан болганда, малды «чылыктыр сывыртаар» дээш-ле, малды камгалап алырының оруунга харын уеледии өлүрүп алыр таварылгалар бар. Бодумнуң нарынымда ындыг таварылгаларны Бии-Хем, Каа-Хем, Бай-Тайга районнарга көрүп келдим.

Чоткан үезинде хойну сывыртаарга, чылыгар херек чок, үстүнден чаъс, харга, адаандан соок шалынга улам доңуп, өзээнге кирип өткеш, ынчан өлүп болур. Чоткандан хойну камгалаарының аргалары кандыгыл? Хамыктың мурнунда агаар-бойдустуң ол хүн байдалын эки көөр херек. Чоткан болурун баш удур билип алза, чоогунда мунгаш кажаалыг чазаглар, кыштаглар же малды сүрер. Шээр малды кажаалааш, бир эвес ол кажаа шуут мунгаш болза, кырындан (дээвиринден) кезек-кезек черден оюп каар, ынаар агаар кирип турар ужурлуг. Ынчалбас болза, изиринкеш, бузурнугуп өлүп болур.

Бир эвес мунгаш, чылыг кажаа чок болза, чадагай кажаага киргеш, хойнуң өшкүнүң быгынннары дегжип турар кылдыр сырый кажаалаар. Кажаа хос болза, курдарын чыыра тудар. Кажаа чок таварылгада өг чанынга, чаглактыг ыжык черге тырый тургузар, тарадып болбас. Чамдык дуржулгалыг кадарчылар өгнүң курдарын, аргамчыларны улап тургаш, хойларның ээгилери дегжип, чылыгып турзун дээш, куржай шарып-даа тургулаар. Ол база арга. А ушта халый бээр хойларны аразынче кирип турар. Бир эвес чамдыктары дыка үдей-бергедей бээр болза, оларны өгге, бажыңга киирип чылыктырар. Шугулаар, от салгаш, аңаа чылыктаар-даа арганы херегләэр.

Бир эвес «Шекпээр» совхозтуң хоюн сүрген улус чоткан эгелээрги билек Теве-Адарның ыжык черде шаг-дуптуң чаглактыг чоон дыттарының доорзунунга хойларның быгыннары дегжип турар кылдыр, чоткан аскыже тырып алгаш турган болза, ынча хөй үедел өлбес ийик.

Бо чылын чай шынаада безин соок-тур. А тайгада оон артык, чаъстаар. Чамдыкта хар безин дужургулептер. Ам чайның ортаа айы төнген. Мен хуумда бодаарымга, бир-тээ агаар-бойдустуң байдалы мындыг ширин болганда, тайгага ур чыткан херек чок, аргалыг болза, ам-даа болза шыналарже, иштик черлерже көжер. Эртен чер чырып кээрин билек-ле, малды оларже үндүргеш, дүъште ышкыштаагыже чедир кадаргаш, оон дыштандыргаш, катап-ла кежээге чедир кадарар болза эки. Чайын черже малды эртен эрте үндүрбес болза, ындыг кадарчының херээ чүү боор!

Бир эвес кадарчыларга мээң бо бижиим сүмем кандыг-бир дуза болу бээр чүве болза, өөрүшкүм оваа болур ийик.

Феликс СЕГЛЕНМЕЙ.
Зоотехник.

ЧЕЖЕ БИЖИИРИЛ? ТҮҢНЕЛИ БИЛДИНМЕС-ТИР

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркуркому болгаш агроүлетпүр комплекс ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң кичээнгейинге

Эргим редакция! «Шын» солунга чамдык чүүлдэ айтырыгларны көдүрген материалдарны бижип чордум, олар парлаттынгылаан чүве. Малчыннар амыр-тыш чок, чамдыкта харын шөлээ-даа чокка ажылдап чорууп болганда, оларның пенсияже үнер назыны эр улуска 60 эвес, а 55, херээжен улуска база 5 чыл кызырза кандыгыл дээр дугайын саналдадым. Ол айтырыгны дыка хөй районнарның малчыннар аажок деткип турарын солундан номчуп кагдым. Оларны номчааш, малчын өөрүмнүң сеткилин хүнүредип чорууp айтырыгны шын тургускан-дыр мен деп өөрүүр-дүр мен.

— Коннуг шын айтырыгны көдүрген-дир сен, оон харыызын чогуур албан черлеринден алдың бе? Чогум черле оон дугайын канчаар көрүп турарын дээрзин айтырып, ынчаар ужурлуг сен. Ол хууда айтырыг эвес-тир, ниитиниң чүгүүда өөренип көөр ужурлуг айтырыг-дыр — деп, эш-өөр менээ бо-ла чугаалап кээп-дирлер.

Бистиң ниитилелдиңис ам эле тургустунуушкунуң дургедээшкиниң кидин тулуку үезинде турар. Амыдыралы чоннуң билдириишкиннерин, чагаалары кичээнгейлиг өөренип көөр болгаш оон харыызын, уттуп салдатпас дугайында доктаал шиитпирлер үнгеннен бээр эвээш эвес үе эрткен.

Ынчангаш республиканың үстүкү удуртур органнары бо дугайында канчаар көрүп турарын «Шын» солун редакциязын дамчыштыр харыылаар боор деп идегел-биле ону бижидим.

Оон ыңгыда, 1988 чылдың июнь 22-де «Шында» «Мен малчын мен бе?» деп эгелиг материалды парлаттынган болгай. Аңаа мен чылгычылар, инеекчилер, сарлыкчылар, бызаа ажаакчылары, саанчылар чүге шынзылга дептери чогул дээр дугайын айтырып бижидим. «Хойжунуң дептери» бар, а бистерде, өске малчыннарда ындыг дептер чүге чогул? Ындыг дептерлиг кижилер ырак-чоокка-даа чоруурда, эмнелгеге, садыг-магазинге баарда, автобус биледи садып алырда, сочур чок, амыр боор чүве-дир. Манаи шак эрттирип-даа турбас.

Бистиң көдээ ажыл-ишчилерниң эрге-ажыын камгалап турар дорт харылзаар черлериниң — Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркуркому, ында мал ажылының килдизи (эш Балчыр Б. Б.), агроүлетпүр комплекс ажылдакчыларының профэвилел обкому (даргазы эш Сотпа А. Т.) база СЭКП обкомунда тускай килдис, республиканың Министрлер Чөвүлелинде агроүлетпүр комплекс килдизи-даа бар-ла-дыр.

Бир эвес мээң ол көдүрген айтырыгларымны кым-даа деткивээн, чүүлдүгзүнмээн болза өске херек, мен чогуур черлерден харыы негевес мен. А хөй чон деткип турар-дыр.

Хайнып меөрээн ээремче элзин чажып турган эвес, а хамааты кижиниң тургускан айтырыы чиде бербес, эки-багай-даа болза, харыы сеттүг болур чүве ыйнаан бо. Амгы демократчыдылга, ажык-чарлыг үеде аан. Мээң үстүнде адааным органнарда ажылдакчылар солуннарны база номчуп, таныжып турар улус ыйнаан. Ол солун СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң органы ышкажыл. Район солуну эвес аан. А район-даа солуну дөмей-ле-дир, ону хоомай, бичии деп болбас. Ол база-ла партияның чазактың сөзүн чонга чедирип, тайылбырлап, угаадып турар болгай.

Доржу КАРЫМА,
Тыва АССР-ниң алдарлыг дагдыныкчызы. Каа-Хем району.

РЕДАКЦИЯДАН: Доржу Будуевич, шынап-ла, чөп айтырыгларны көдүрүп турар. Солунга парлаттынган дилег, санал-онал, хомудал, дыңнадыышкын ыяап-ла харыылыг болур ужурлуг. Ынчангаш малчынның саналын хамыктың мурнунда Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркуркому биле агроүлетпүр комплекс ажылдакчыларының профэвилел обкому харыылаар боор деп идегел-биле бо материалды парладывыс.

Бир чагааның изи-биле

НЕГЕЛДЕ КЫЛЫРГА ИЗИГЛЕНГЕШ...

Сагыш-сеткилге хомудалдыг, өөрүшкүнүң болу бээри амыдырал, ажыл-иш-биле тудуш холбаалыг. Чогум-на редакцияның социал айтырыглар килдизинге келген шак ындыг шүгүмчүлелдиг бир чагааны манаа сайгарып көрээли. Чагааның авторун Доржу Лопсанович Иргит дээр. Ол пенсионер. Чадаана хоорайда чурттап орар. Ооң чагаазын сайгарарының бетинде, утказын допчулаптайн: «Пенсияже үнгеш, алды чыл чеде бердим. Бодум бо чылдың июнь 6-га чедир Чадааназының коммунал ажыл-агый будүрүлге эргелелинге хоорай чаагайжыдылгазынга ажылдадым. Июнь 3-те беш шакка чедир ажылдаар турган, улуг чаъс чагганы-биле 4 шак 30 минутада тарай бердивис. Бок-даа төктэпээн бис. 6-да (понедельник-те) бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Ч. Б-М. Кууларга кирип, бок төгер тракторнуң тележказының цилиндри үрелгенин дыңнадып, ону тып бээрин диледим. Оон ол: «Улус өскээр баштап турар. Бокту хол-биле чүге төктүрбээн силер. Цилиндрин чоп мендеи негедин. Чок болза мээң эргедужаалымга олуруп алгаш ынчап тур. Азы ажылдан чайлап бер» диген. Дыка хомудаан мен, партия райкомунуң ийиги секретары Д. Н. Ховалыгга ол талазы-биле база билдириишкин киирдим. Ол хомудал билдириишкинимни партия райкомунуң, райкүүскомунуң нийти килдистерин дамчааш, хоорай Совединиң күүскомунуң даргазынга келгеш, коллективке сайгарган. Ол сайгарылгага начальниктиң куда-кувуйлары сүмелешкеш, өске кежигүннеринге сөс бербейн, үндүр кыжыптылар.

Начальник бажың-балгат септелгезинче сагыш салбас. Хоорай чаагайжыдылгазын шуут уткан. Чадааннаның төвүнде садчыгашта өзүмнер каткан. Хоорай чаагайжыдылгазында ажылчыннарны көрдүнгениниден эвээш тудуп келген. Чүгле үш кижи ажылдап турар. Бүгү машина-техника орта ажылдавас. «КамАЗ» машинада ийи чолаачыны чүге тудуп турарыл? А херек кырында ол машина Кызылда. Бо-ла фактыларны солун чери көрүп, өөренип көөрүн дилеедим».

Чагааның автору Д. Иргит, будүрүлге эргелелиниң начальниги Ч. Б-М. Куулар болгаш коллективтиң өске-даа ажылдакчылары-биле ужуражып, чүүлдү сайгарып көрдүм. Сайгарылгадан алгаш көөрге, начальник биле ажылчыннын аразынга ажыл-агыйжы негелде болган. Ажылчын Д. Иргиттиң трактор цилиндри негээни шын, а чогум начальник ажылчын чүге чедир кылбаанының талазы-биле негелде кылган. «Бир эвес бокту хол-биле төп шыдавас болзуңарза, пенсионер кижи-дир силер, бодуңарга таарживр, хостут ажылдан тып алыңар» деп, начальник сүмеледим деп турар. Д. Иргиттиң трактор кезээн дарый тып бээрин дилээни база чөптүг. Чүге дээрге ында каът бажыңнарның девискээрининң, кудумчуларның боктарын чыдуруп, ону хол-биле дүжүрери белен эвес болгай. Ол четпести моон соңгаар катаптаваза эки. Ынчалзажок пенсионер кижи кандыг-даа ажылчын олутту ээлеп оргаш, бодунуң ажылдаар шиңээзин көргүзер, харын-даа эш-өөрүнге мурнакчы дуржулгазын кептередир дээш аргаларны тывар апаар. Бир эвес хүлээнген ажылын угбас болза, шынап-ла, чайлааны дээре. Чүге дээрге, ажылчын туруштту ээлээр кижиниң коллектив бүрүзүнге аттестация эрттиргеш, ажылдаар шиңээзин көрүп турары база таварылга эвес.

Д. Иргит партия райкомунуң ийиги секретары Д. Н. Ховалыгга редакцияже бижээни дег, хомудал киирген. Ону хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы К. К. Куулар коммунал ажыл-агый будүрүлге эргелелиниң коллективинге бо чылдың июнь 24-те сайгарган. Чаганы сайгарган № 3 протоколду көрдүм. Хуралга 35 кижи олурушкан. Тос кижи санал берген. Саналдардан анализтээрге, Д. Иргитти начальник доравчылап сөглээн дээнин ол боду иугүлдеп турарын айыткан. База оон ажылга чалгаа хамаарылгазын саналдарда демдеглээн. Хуралга Д. Иргиттиң бодунуң саналын алган. Ол коллективке ажылдап шыдавазын чугаалаан. Ону бодунуң күзели-биле Күш-ажыл хоойлузунуң кодекизиниң 31 чүүлү-биле ажылдан үндүрген. Ч. Б-М. Куулар, К. К. Куулар олар боттарының куда-кувуйларын, төрел-дөргүлдерин чыып алгаш, кызып үндүрду дээни бадыткаттынмаан. Чүге дээрге, ындыг ийи кижи бар-даа болза, шагда-ла ол организацияга ажылдап келген улус болган.

Будүрүлге эргелелиниң начальниги бажың-балгат септелгезинче, хоорай чаагайжыдылгазынче сагыш салбас дээн одуругларда чамдык четпестер бар. Чижээлээрге, төп кудумчуларда каткан ыяштарның орнунга өзүмнер олуртунмаан. Ында херимниг садчыгаштың бир талазында тараан чаш өзүмнери доктаамал суггарып, ажаавааныдан, дегерези куурарып, каткылай берген. Ону доктаамал суггарар кылдыр бүга-сумуннарны чүге ажыглаан болбазыл? Азы садчыгаш иштинге кудук кастырарының аргазын кылза. Ооң соонда школачыларны чайгы үеде суггарар, ажаар кылдыр графиктиг ээлчеглеп тургусса. Улуг өртектиг ыяштарны садып алгаш, оларны ажаар, хайгаараарын уттуп алырга, кайын таарыжыр. Ол бүгүнү шефтээр кылдыр садчыгаш чоогунуң организацияларын ээлеледзе. Чурттап орар хоорайның аян-шинчизи көрүштүг болурунга кижи бүрүзү сагыш салыр болза эки. Чүгле хамаарышкан организацияның ажылы, хереэ дээш орар болза, амгы үениң негелдезинге дүүшпес. Черле ынчаш, албан черлериниң, организацияларның коллектив кежигүннери боттарының девискээриниң арыг-шевери, чогаанчыдылгазы дээш доктаамал сагыш салыр апаар.

Хоорай чаагайжыдылгазында ажылчыннарны штатта көрдүнгенинден эвээш тудуп турар дигени бадыткаттынмаан. Бо хүннерде беш кижи бок чүдүрер бир тракторлуг ажылдап турар. Каът бажыңнар немежип турар. Оларның девискээринде бокту аштаар, хол-биле чүдүрер ажыл амыр эвес. Ам-даа бир трактор, экскаватор оларга херек дээрзин будүрүлге начальниги чугаалады. Оон кузелин Чурттал-коммунал ажыл-агый министерствозу өөренип көөру артык эвес. Будүрүлге эргелелинде бир мультикатор биле чүък машиназы артык кезектер чогундан ажылдавайн турары шын. «КамАЗ» машина ажылдап турар. Ооң чолаачызы ажылынга хамаарылгазы кошкаандан үндүрткен. Орнунга кижини хүлээп алган. Мультикатор машинаны Д. Иргит боду башкарып турда үрелген. Ооң артык кезээн тывары-биле Кызылдан бээр боду чоруп турган. Тывылбаан.

Бо будүрүлге эргелелинге 759 квартиралыг 312 бажың хамааржыр. Капитал септелгеге 40 муң рубль көрдүнген. Бо чылын ол акша-биле 90 бажың септээр планныг. Чүгле 42 бажың септеттинген. Бажың септелгезиниң саадап турарының кол-ла чылдагааны — «Тыва хамааты тудуг» чериниң ында септелге-тудуг участогунуң тудугжуларын тууйбу, цемент, шифер, маңза, шил-биле чогуур үезинде хандырбайн келгенинде.

Сайгарылгадан түңнээрге, ажылчын Д. Иргит биле будүрүлге эргелелиниң удуртукчузу Ч. Б-М. Куулар олар ажыл-ишке негелде дээш изиглепишкен. Д. Иргит боду чаагайжыдылга бригадири кижи-дир. Чеже-даа чаъстап турган болза, богун кандыг-бир арга-биле кежээзинде-ле төктүрер турган. Манаа кандыг-бир чылдагаан дилээр болза таарышпас. Болуңдан негелде кылырга, ажылын каггаш, ол-бо черлерже коллективниң ажылының четпестерин чыып бижиирге, эпчок болгу дег. Бир эвес ол четпестерни дүрген чайладыры-биле начальникке азы эш-өөрүнге ажыктыг сүмезин каткан болза, дузалыг хире. Ийиле, удуртукчудан эпчок сөстер дыңнааш, аңаа ла ажылын канчап каар боор. Харын-даа бодунуң ажылдап шыдаар шиңээзин көргүзүп тургаш, хомудалын сайгарткан болза, чөптүг болур турган. Ынчангаш Д. Иргит харын-даа бодун буруулуг, эпчок байдалга таварыштырган болду. Будүрүлге эргелелиниң начальниги Ч. Б-М. Куулар бо коллективке ажылдааш чыл чедип чоруур. Ажылда четпестерни эдер дээш элээн хемчеглерни ап турзажок, эрткен чылдың ажык чагаа хүнүнге айыткан чоннуң хомудалдары эттинмээн. Манаа хоорайның нийти чаагайжыдылгазын айтырга-ла четчир. Үстүнде айыттынган четпестерни албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары-биле деңни кадып тургаш эдери күзенчиг.

Сииримаа ЧООДУ.
(«Шынның» корр.).

Хандырылгаңар кандыгыл?

ТААРЗЫНМАЙН ТУРАР ЧҮҮЛДЕРИМ

Туран хоорайның чамдык магазиннеринде садып алыкчыларны хандырып турарында эскерип турарым чамдык айтырыгларны бижиир бодайдыр мен. Ол колдуунда-ла № 3-4 магазиннерге хамааржыр чүве.

4 дугаарлыг магазинниң бараанны садып алыкчы боду алыр турган шөлүн кижи кирбес кылдыр дуглааш, аъш-чем бараанарын садыгжы эккеп, хол-биле тудуп садар кылдыр тургускан. Садыгжыларга эптиг болдурар дээш ынчаар тургусканы ол-ла чүве ыйнаан. Ажылды шак ынчаар организастаанда садып алыкчыларга шоолут-ла таарымча чок. Чүге дээрге садыглап алыр дээш кижилер аңаа ээлчег манап, үе-шак чидирип, үр-ле турар. Садыг-магазинге, амыдырал хандырылга черлеринге кижилер хөй үе чидирбес кылдыр ажылдаар, хандырылганың культуразын бедидер деп сорулга салып турда, мынчаар ажылдаарга, таарышпас болгу дег. Ооң ынай садыгжы аарааш дээш магазинни хаап кааптар таварылгалар бар. Иилъ 20-де чүве, магазинни ол чылдагаан-биле хаантарга, гастроном чедип, оон садыглап ап турдувус. № 3, 4 магазиннерниң эжиктеринге «Магазин хааглыг. Санитарлыг хүн» дээн чарлал бо-ла көстүп келир. Садыгжылар эжикке ол чарлалды аскаш, магазинни хаапкаш, аңаа бир, ийи шак хире ажылдап чоруй, ол хевээр чана бээрлер. Ол база чурумнуг, негелделиг болбас чүве бе?

Ажык-чарлыг үеде садыгжыларның канчаар ажылдап турарын сонуурган. Билип алыксавас боор бе, ынчангаш ол дугайын чоңга кандыг-бир арга-биле дыңнадып турза чүл? Оон-биле кады «Саналдар болгаш хомудалдар» деп тетри турар болгай, ону чамдык магазиннерде ырады, баартың артында азып каан турар-дыр. Ону харын чажырбайн, садып алыкчыларга чоок кылдыр тургусса.

Бир магазинде азы салбырда ажылдап турар садыгжының ат-сывын, фамилиязын адап көргүзүп бижиптээнинден, кым деп садыгжы ажылдап турары билдинмес боордур. Ховар бараанар сада бээрге, ажылда улус аңаа четпейн, курут каар. Иилъ ортан үезинде чиик өртектиг эът сатканда ындыг болду. Ажылдап турар кижилерге шак ындыг бараннарны чедиштирериниң кандыг-даа аргазы турбас бе? Магазинге сүттү хүндүскүнүң 12 шак үезинде киирер. Ону садып алыр дээш ээлчег манаан кижилерни көөрге, хөй кезии аныяктар болур. Кажан, чүңү оочурлаарын ол кижилер боттары-ла билир ыйнаан, дыштаныр-даа, кандыг-бир чылдагаан-биле ол хүн ажылдавайн-даа турар кижилер турун болгай деп бодап көөрүңге-даа, мынча хөй аныяк кижилер шупту дыштаныр турар бе деп айтырыг база тургустунуп келир-дир. Оларның аразында күш ажылда хаара туттунмаан кижилер бар болуп чадавас.

Сыгыр-оол ОНДАР.

«ЭЪТ КАЖАН КИИРЕР ИРГИ? — БИЛБЕС МЕН»

Шак ындыг айтырыг, харын Кызыл хоорайның төвүнде эът магазининге садып алыкчы биле садыгжыларның аразынга кежээнин-не дыңналыр. Шынап-ла, чамдык кижилер эът садып алыры-биле эртежик-ле оочурда турар. Өскелери үзе-ле ажыл төнери билек, кызыдыр манааш туруптар. Ол манаанда, шаг-ла болур. Киирери-даа, киирбези-даа билдинмес. Манаа эрткен четвергте ол магазинге кире бердим. Биеэги-ле чаа, чон долдур болган. Магазинге кире бээрге, артында ышкам.

Эът кижиниң организминге чугула чемнерниң бирээзи. Ам канчаар, оочур сөөлүн айтыргаш, туруп алдым. Элээн үр туруп келдивис, Эът-даа, колбаса-даа чок. Бир эвес эът азы колбаса садар диген болза, баш бурунгаар чүге белеткеп албазыл? Коң эътти кезектеп турда база дыка хөй үе чарыгдаттынар. Садып алыкчылар, садыгжылар-даа үезин чидирер. Бир эвес эът киирбес хүн болза, «бөгүн киирбес» деп чарлалдан асса. Баартак артынга садыгжылар костүп келирге, чон шылагдааш «Эът киирер ирги бе?» деп айтыртына бээр ужуру ол. Эът киирген болза, мынча шакта садарын чүге ажык-чарлыг айытпазыл. Черле ынчаш чон-биле ажылдаар садыгжылар боттарының ажылының аргаларын тыпса Чоңга көскү агитацияны, өске-даа тайылбыр ажылын чедимгир кылдыр дамчытса деп күзел бар.

Эът киирерин садыгжылар билбеске, ам кым билирил? Үстүнде айытканым ол четвергте хөй чон халас үезин чидиргеш, чанган. Ам артында ай төнчүзү болгай. Эът талоннары хуусаалыг боорга, чоннуң кызып турганнары ол. Бодум база 12 шакка чедир тургаш, чандым. Хей черге ажылдыг үем чарыгдаанымга хомудаанымны чүү дээрил? Сеткилим хомудаанымдан бо чүүлдү бижиирин албадапты. Эът магазининиң ажылы кажан чурумчуурул? Аңаа хөй кижи чылдырарын кажан чидирерил? Бо-ла айтырыгларны өөренип көрүп, эът магазининиң ажылын эде көөр талазы-биле дарый хемчеглер алырын Тыва АССР-ниң садыг министри Петр Николаевич Ходыревтен дилеедивис.

Ирина БҮРБҮ.
Кызыл хоорайның чурттакчызы.

Делегей медээлери

СЭКП-НИҢ XIX БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ: ДЕЛЕГЕЙДЕ ҮНЕЛЭЭШКИН

«Моон мурнунда хөй чылдар дургузунда Совет Эвилелин Барыын чүкке айыылдыг, дайзын күрүне кылдыр санап келген, ынчаарга ол «дайзынның овур-хевири» буступ, чидип эгелээн амгы үеде чаа байдал делегейде тургустунган-дыр. Совет Эвилелин даштыкы политика талазы-биле чедиишкиннерлиг болуп, бодунуң делегей турушторын бжыглапан» деп, Францияның «Фигаро» солуну бижип, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының документилерин тайылбырлаан. «Фигаро»—Париж парлалгазында барыын үзелдиг солуннарның бирээзи болгаш, бистиң чуртувуска хөөн чок. Ынчалзажок делегейде чаа байдалды, бистиң чуртувустуң даштыкы политика талазы-биле чедиишкиннерин хүлээп көөр ужурга шак ынчаар таварышкан болгаш чаа ол байдалдан чогуур түңнелди кылырынче НАТО-ну кыйгырган. Бисте таарымчалыг чаартылгаларның түңнелинде, Совет Эвилелиниң даштыкы политиктиг дидим болгаш чогумчалыг инициативаларының түңнелинде Барыын чүкте, ылангыя Францияда, бистиң чуртувуска хамаарыштыр көрүүшкүн илдең-не экижип эгелээн болуп турар. ССРЭ-ни «дайзын» кылдыр, өжээтен ёзу-биле көөрүнүң орнунга, аңаа-ла сонуургал, харын-даа чаагай сеткилдиг сонуургал күштелип эгелээн.

«Совет Эвилелиниң дугайында боттуг билиишкинниң чок болза, делегейде болдунуп турар болуушкуннарның, чорудулгаларның дугайын ылаптыг билиишкин-биле үнелеп көөр билдилиг кижи кылдыр болунну амгы үеде санап шыдавас сен» деп, «Фламмарион» дээр ном үндүрер черниң политиктиг литература редакциязының эргелекчизи Моник Немер чоокта чаа бижээн. М. С. Горбачевтуң «Эде тургустунуушкун болгаш чаа бодаашкын бистиң чуртувуска база бүгү делегейге» деп номунуң Францияда чедиишкинниң, аңаа ханы сонуургалды оон-биле М. Немер тайылбырлап, онзалап демдеглээн: «Бо чылын француузтар кандыг номну дыка сонуурган турарыл?» деп тускай шинчилелди «Монд» солун кылып, хөй-нийтиниң санал-оналдын ап көрген. Ол шинчилелге совет удуртукчунуң номун бирги черни ээлээн. «Эде тургустунуушкун болгаш чаа бодаашкын бистиң чуртувуска база бүгү делегейге» деп номга бедик сонуургал ышкаш, ындыг хандыышкын Францияга кажан-даа турбаан деп, тус чериниң политиктиг хайгаарыкчылары демдеглээн. Совет удуртукчунуң номун «Фламмарион» парлаан сөөлүнде чүгле чартык чыл дургузунда безин ону 125 муң экземпляр кылдыр номчукчулар садып алган.

Бистиң чуртувуста эде тургустунуушкун болза, ортумак чергениң француузтарының ССРЭ-ге ханы сонуургалын болдурган. Ынчаарга Совет Эвилелинге удур өжээтен хөөннерни хөй чылдарның дургузунда кептередип келген Францияда бүгү кижилер Совет Эвилелинге хеэртен ынак болу берген деп санаар болза, ол шын эвес болур ийик. Социализмни болгаш ооң төрээн чуртун көөр хөөн чок чорукка массалыг информация чепсектериниң тапталдыр чанчыктырган кижилери бодунуң үзел-бодалдарын дүрген-не өскертиптер деп идегээр болза, ол база черле шын эвес болур. Ынчалзажок дош эрип, тапталган үзел-бодалдар өскерлип, Совет Эвилелинге удур кижилерниң туружу кошкап эгелээнин демдеглээр херек.

Сөөлгү неделяларда ССРЭ-ге бүгү болуушкуннар француузтарның кичээнгейиниң төвүнде туруп турар деп ам чугаалап болур. Ол дээрге—эгезинде совет-америк дээди деңнелге ужуражышкын, а ооң дараазында —партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязыдыр. Бо эң чугула болуушкуннар чүгле бистиң чуртувуска эвес, харын-даа бүгү делегейге тээгүлүг ужур-дузалыг болгаш совет кижилерниң амыдыралынче француузтарның сонуургалын илдең-не күштелдирген. Француз солуннар даштыкында болуушкуннарны шоолуг-ла сонуургавас, ынчалзажок бистиң чуртувуста болуушкуннар дугайында медээлер француз солуннарының, журналдарының арыннарынга сөөлгү үеде үргүлчү парлаттынып турар апарган. Аңаа холбаштыр дараазында чүүлдерни база барымдаалап көөр херек: бо чылдың чазынында болгаш чайынында Францияның бодунга чугула болуушкуннар демдеглеттинген — эгезинде республиканың президентизиниң соңгулдалары, оон дараазында удаваанда парламент соңгулдалары болган, ол болуушкуннарның түңнелинде чаа чазакты томуйлаан. Ынчалзажок француз солуннарның арыннарынга, телевидение дамчыдылгаларынга Совет Эвилелиниң амыдыралын доктаамал чырыдып турар апарганы илдең. Оон-биле чергелештир, барыын үзелдиг буржуаз солуннарның хөй нурууззу Совет Эвилелинде чугула болуушкуннарның дугайында колдуунда кыры-биле, эрелгей бижиш турар. Чүгле француз коммунистериниң органы —«Юманите» солуну СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязын бүгү талалыг болгаш чаагай сеткил-биле чырыткан. «Монд» болгаш «Либерасьон» солуннарның чамдык тайылбырлакчылары бистиң чуртувуста чугула болуушкуннарны ылаптыг анализтээр дээн оралдажышкыннарны база кылган. Буржуазияның массалыг информация чепсектериниң хөй нурууу СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегаттарының элээн каш саналдарын боттарының-биле янзы-бүрү хевирлиг бижээннер. СЭКП-де «консерваторларның» аразынга демисел конференцияга колдадыр күштелген турган деп, мүгүлзэшкиниг бадыткаашкыннарны кылырын база оралдашканнар. Совет коммунистериниң шуулганын француз телевидение шоолуг чырытпаан. Аңаа холбаштыр 6 программаларының чангызы-даа ёзулуг тайылбырны кылбаан. Ынчангаш бистиң чуртувустуң амыдыралында эң чугула болуушкуннуң дугайында шын билиишкин хөй миллион француузтарның медерелинге чедир тайылбырлаттынмааны хомуданчыг-дыр.

Бистиң политиктиг удуралыкчыларывыс ССРЭ-де чаартылгаларны канчаар көөрүн болгаш тайылбырлаарын билип чадап, девидеп турда, Совет Эвилелинде чаартылгаларны бистиң өңнүктеривис изиг чүүлдүгзүнүүшкүн-биле уткаан болгаш бүгү талалыг, шынныг-биле чоңга тайылбырлап турар. Чижээ, «Франция — ССРЭ» ниитилелдиң Сен-Пьер-де-Кор хоорайда комитединиң даргазы Марсель Дузийи мынча деп онзалап демдеглээн: «ССРЭ-де эде тургустунуушкун болза Совет Эвилелинге француузтарның бедик сонуургалын болдурган. Ниитилелдиң кежигүнүнге кирип турарларның саны көвүдээн, совет кижилерниң амыдыралын чырыткан номнарны бистен дилеп турар. Силерниң чуртуңарга аян-чорук кылып баар дээн француузтарның саны дыка өскен».

ССРЭ-де болдунуп турар болуушкуннарны хандыр өөренип көөрүнче, билип алырын француузтар күзеп турар. «Совет Эвилелинче угландыр көрүүшкүн. Политика, экономика, культура» деп темалыг семинарны «Франция—ССРЭ» ниитилел чоокта чаа организастап эрттирген. Ооң киржикчилери — чурттуң янзы-бүрү хоорайларындан келген ниитилел активчилери, кескү француз болгаш совет эртемденнер ССРЭ-де эде тургустунуушкун чорудулгазының хөй айтырыгларын чугаалажып, семинарга көрген. Бүгү чугаалажышкыннарны, санал-оналдар солчуушкунун орус дыл кырынга чоруткан, совет телевидениениң дамчыдылгаларының хөй бижимелин көргүскен, совет парлалганың материалдарының допчулалдарын номчаан.

Людмила АЛЕКСАНДРОВА.

ПОСОБИЕНИҢ ХЕМЧЭЭЛИ

Бистиң консультациявыс

Урууң бир харга чедир азыраары-биле шөлээде олурар ие-херээжейлерниң 50 рубль хемчээлдиг пособиезинге, оларның ээлчеглиг шөлээзинге хамаарышкан билдинмейн баар чамдык айтырыгларның тургустунуп келирин редакцияның социал айтырыглар килдизинге кээп турар чагаалар бадыткап турар. Ол чагааларның чамдыктарынга тайылбыр кылып бээрин Тыва профоблчөвүлелдиң күрүнениң социал страхование килдизиниң инструктору Ш. С. Бакчаптан дилээн бис.

Чөөн-Хемчик районда «Тыва» совхозта чурттап турар Лада Донгактың редакцияже чоруткан чагаазы бо: «Ортумак школаны 1987 чылда дооскаш, август айдан эгелеп, Теве-Хая суурда «Ромашка» ясли-садка няналап ажылдап киргеш, аңаа үш ай ажылдааш, октябрьның төнчүзүнде божуур мурнунда алыр шөлээже үндүм. Ноябрь 25-те ийистерлиг болдум. Бир дугаар божааш, ийис уруглуг болган аваларга урут төрүттүнгени-биле бээр дузаламчы пособиени каш рубль түңнүг кылдыр бээрин билбес-тир бис. Районо бухгалтериязы биске 100 рубль төлеп берген. Пособиени ынчаар бергени шын бе? Оон ынай уруг азырап олурары дээш алыр 50 рубль хемчээлдиг пособиени бир чыл ажыл стажтыг улус алыр дээн болгай. Ындыг болза ол пособиени мен албас мен бе?».

Харыы: Күрүнениң социал страхование талазы-биле пособие доктаадырының болгаш төлээриниң дугайында дүрүмнүң 47-ги чүүлүнде көрдүнүп турары-биле өг-бүлеге ийис азы оон хөй уруглар төрүттүнгенде, ажылдап, өөредилге черинде өөренип турар иелерге уруг төрүттүнгенде алыр пособиени (ооң мурнунда төрүттүнген уругларының саны барымдаа чокка) уруг бүрүзүнге 100-100 рубль хемчээлдиг кылдыр төлээр. Аңаа үндезилээш, Л. Донгак ийис уруг дээш ол пособиени уруг бүрүзүнге 100+100=200 рубль хемчээлдиг алыр турган. Оон ажылдап турары ясли-садтың профкомунуң база районнуң улус өөредилге килдизиниң бухгалтериязының буруузу-биле 100 рубль пособиени ол чедир албаан-дыр. Ынчангаш чедир санаттынмайн барган ол түңнү Чөөн-Хемчик районнуң улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилел райкомун дамчыштыр чедир төлеттирерин негээр апаар силер.

Урутгу бир харга чедир азырап олурары дээш ай санында алыр 50 рубль хемчээлдиг пособиени ниити ажыл стажы бир чыл четкен иелерге бээри үстүнде адааның дүрүмнүң 55-ки чүүлүнде көрдүнген. Бо таварылгада, ниити ажыл стажынга кижиниң дээди, ортумак өөредилге черинге, аспирантурага ординатурага, курстарга, профессионал-техниктиг училищелерге өөренип чораан үезин база киир санаар. Ындыг болганда, силерниң байдалыңарны мынчаар тайылбырлап болур: школа дооскаш, 1987 чылдың август айдан эгелеп ажылдап эгелээн болганыңарда, бо чылдың августа, ажылдап эгелээнинер хүнде, бир чыл стажтыг болур-дур силер. Ынчангаш урут азырап олурар иелерге көрдүнген пособиени ол хүнден эгелеп ап эгелээр силер. Пособиени тургузарда үш документ негеттинер: урутгу бир харга чедир азыраары-биле шөлээ бергениниң дугайында (аңаа ниити күш-ажыл стажын айыткан турар ужурлуг) дужаал, аңаа үндезилеп, уруг азырап олурар ие херээжен кижиге ай санында алыр 50 рубль хемчээлдиг пособиени тывыскан профкомнуң шиитпири, урутнуң төрүттүнгениниң дугайында херечилелдиң хоолгазы. Оон өске кандыг-даа документ, справка негээри дүрүмде көрдүнмээн.

Ийис урутларын азырап олурар үезинде Л. Донгак ай санында чүгле 50 рубль хемчээлдиг пособиени алыр, чүге дээрге дүрүмде көрдүнүп турары — ниин уругларының саны бо пособиениң хемчээлинге хамаарышпас дээрзин айтып каайн.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ШӨЛЭЭЖЕ ҮНЕРИ

АЙТЫРЫГ: Оглум алды айлыг. Чыл шөлээзин алыр дээш Сүт-Хөл районозунга баарымга, «бо чылын шөлээ албас сен. 50 рубль ап турар кижи шөлээ алыр болза, пособие үстүр» дээр болду. Шөлээ алыр дээш, ажылдаар бе? Ээлчеглиг шөлээни чогум канчаар санаарыл?

Наталья ХОВАЛЫГ.
Башкы.

Харыы: Ажылдап турар иелер урууң бүдүн чартык хар четкижеге чедир ону азыраары-биле олурар шөлээни алыр эргелиг. Ынчан ол кижиниң ажылы оон ажылдап турганы черинге артар. Ие кижиниң урут азыраары-биле төлевир чок шөлээге турган ол үези ниити база үзүктел чок күш-ажыл стажынга кирер болгаш тускай мергежил аайы-биле стаж санаарынга кирер.

Ээлчеглиг шөлээ божуур бетинде алыр шөлээниң мурнунда ажыглаттынмаан болза, ону божаанының соолунде алыр шөлээниң соонда. урууң бир харга чедир азырап олурары-биле алган шөлээниң үезинде, урут бир харлапкан соонда ийикпе, азы бүдүн чартык харлапканда ап болур. Бир эвес ие кижи ажыглаваан ээлчеглиг шөлээзин урууң бир хар четкижеге чедир азырап олурар шөлээ үезинде алыр болза, ол ээлчеглиг шөлээ үезинде демги 50 рубль хемчээлдиг пособиени төлевес.

ЭСКЕРИП ЧОРУУР ЧҮҮЛДЕРИМ

Чурттап турар суурум бо районда болгаш ооң төвү — Туран хоорайга кандыг-бир херектиг бо-ла келир мен. Районуң төвү чер болгаш, алыс-ла улуг хоорай. Ынчалзажок мында эскерип, көрүп келгеним сагышка четпес бир айтырыг бар: хоорайның кудумчуларының чаагайжыдылгазынга хамааржыр чүве ол.

Хоорайның Ленин кудумчузун чаагайжыдып, асфальтылаан, ынчалзажок ону кылганының шынары шоолуг-ла эвес. Улаштыр чаъс чагган соонда, кудумчуга кылаштаары берге, сугга кедер идик кедип алыр болза эки.

Оруқ кылыр чер Туранда чок эвес, кудумчуларны транспорт аргыжарынга, кижилерниң кылаштаарынга таарымчалыг кылдыр чаагайжыды кылып, асфальтылаза чүл? Аас-биле чугаалаарга, белен болбайн канчаар дээр чадавас, ынчалзажок шиитпирлеттинге бээр чүве болза, ооң кижилерге таарымчалыг, чаагайжыдылганың эки болуру чугаажок, шынап-ла оруктарны асфальтылааш, хоорайның төп кудумчузунга маңнаар автобустан тургусса деп күзел бар. Чүге дизе автовокзалдан хоорайның бир ужунга чедир кылаштап чедери ырак. Районнуң суурларындан манаа келген кижилер пат-ла билир, өөренип калган, вокзалдан төпче чадаг базыптар. Эскерип көөр болза, оларның аразында бичии уругларын холда көдүрүп алган авалар, кырганнар-даа бар.

Хол бөмбүү ойнаарынга сонуургалдыг болгаш ындыг чүүлдү каксы-даа бол, база чугаалаксап турар мен. Маргылдааларны, спортчу оюннарны эрттирип турары көрүкчүлерниң сонуургалын шоолуг-ла болдурбайн турар. Каш чыл бурунгаар мөге-даа хүрештирер, аът чарыжы-даа болуп турган чүве болгай. Спортчу ол маргылдаалар ам болбастаан. Бистиң райондан республика чергелиг маргылдааларга таптыг киржип, кеску хүрежип турар мөгелерниң эвээш болуп турары моон безин илдең-дир. Ынчангаш черле спортчу маргылдааларны доктаамал эрттирип турары күзенчиг.

Бо чүүлдерни чугаалап тура, сагышка таарзынмайн турарым база бир айтырыгны — хоорайның чемненилге черлеринде суттуг шай турбазын база маңаа бижиир бодаан мен. Чемненип алыр дээш кана-даа келирге, шай чок болур. Оон-биле кады оруқ чанында столованың аъш-чеминиң ассортиментизин бар аргаларны ажыглап, элээн көвүдетсе деп күзел бар. Ылангыя ногаадан кылган салаттарны бо үеде арбыдалы кылгаш, менюга киирер болза эки.

Сарыг-оол УДУМБАРА.

Иордан хемниң барыын эриин израиль дайынзыракчарның эжелеп алганы палестин чурттакчы чоңга санап четпес халап, кажыдаашкыннарны болгаш карак чаштарын төп турар. Палестин улустуң тура халышкынының чеди айларының иштинде израиль эжелекчилериниң күчүлелинге 313 кижи таварышкан, чүс-чүс кижи аар балыглаткан болгаш кемдээн. Палестиннерниң 2 миллион 775 муң донум черин (1 донум — 0,091 га) хураан алган. Ол черлерге чаа 170 израиль чурттаалга суурларын туткан. Иордан хемниң эжелеттирген барыын эриинде болгаш Газа секторунда израиль эрге-чагыргалар 33 араб школаларны хагган.

ЧУРУКТА: Иорданның барыын эриинде палестин черде Тель-Авивтиң шериглери.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Улусчу чогаадылга көрүлдези

12.08.88

ЧОНДАН ЫРАТПАС

Улусчу чогаадылганың ушку Бүгү-эвилел фестивалының программазынга дүүштүр бот-тывынгыр композиторлар ырыларының республика көрүлдезин чоокта чаа Тожунуң Азаска эрткен. Оон дугайында материалдар солуннарга үнгүлээн-даа болза, парлалгага чырыттынмаан мындыг эскериглерниң чугаалаксап тур мен.

Бирээде, көрүлдеге шилиттинген ырылардан тускай концерт тургускаш, ол ырыларның композиторлары болгаш күүседикчилери-биле (харын-даа шүлүкчүлери-биле кады болза улам эки) республиканың бүгү чурттакчылыг черлеринге чедирзе! Чогаалды ынчаар нептередир, чонга таныштырар болгаш өөредир ужурлуг бис. А бо удаада найысылал Кызылга безин көргүспээн, а көрүлдени кижи четпес черге барып организастаан. Көрүкчүлер туржук, хөй киржикчилер анаа баар арга чок болган. Уран чүүлдү чондан ынчаар ыраткаяында кандыг-даа ажык-чарлыг чорук чок.

Ийиде, ол шилиттинген ырыларны тускай ном кылдыр үндүрзе! Авторларының болгаш ол көрүлде үезинде тырттырган чуруктары-биле кады. Ындыг көрүлде болган сагында ындыг номчугаштардан үндүрери күзенчиг. Ында ноорун чүве кемгүс чок.

Үште, шаңналдарны эде көрзе кандыгыл? Чижээлээрге, бир неделяда телевирлиг чогаадыкчы командировка азы дыштаныышка бажыңнарынче халас путёвка оларның ажылдарынга улуг деткимче болур ийик. Ховар хөгжүм херекселдерин болгаш үн бижиир аппараттарны композиторлар тыппайн турар болгай. Бисте болбайн турар-даа болза, өске черлерде үргүлчү болуп турар ыссыак сабантуй чижектиг чонның байырлалдарынче-даа чорудуп болгай.

База бир эскерген чүвем — ырыларның хөй кезиин бот-тывынгыр композиторлар бижип турар. «Шын» солунда парлаттынып турар ырылар база бот-тывынгыр композиторларның, а ёзулуг композиторларның ырылары көзүлбес. Ынчангаш бот-тывынгыр композиторларының ажылын экижидери, ынаар сагыш салыры чугула. Мен бодаарымга, оларның кижи бүрүзү аңгы-аңгы ажылдап турар, аразында харылзаа тудар, чыглып чугаалажыр таварылга ховар. Ону өөренип көрзе.

Культура ажылынга үр болдум. Мынча үениң дургузунда ыры көрүлдезин бир дугаар көрдүм. Ону чылдын болур кылдыр чурумчудары күзенчиг. Ам, ону Азаска эрттиргени эгг, шуут кажан-даа болбас.

Клара САГДЫ.

Культура ажылының хоочуну.

ХӨӨМЕЙЖИЛЕР КӨРҮЛДЕЗИ

Хөөмей тыва чоннуң уран чүүлүнге онзагай черни ээлеп турар. Өске нациаларда хөөмей бар-даа болза, арының, өткүдүүнү, маңгызының таалазы-биле бистиинге черле четпес деп тывалар шагдан бээр санап келген. Ынчангаш аңаа чоргаарланып эргениг бис.

Бурунгу Тывага хөөмейжилер хөй турган. Олар янызы-бүрү байырлалдарга ырлажып, аалдарга чалаттырып чораан. Оларның аразындан биске билдингир артканы —Кыргыс Сорукту. Тываның төөгүзүнде эң баштай ырлаар-хааржакка хөөмейн дыңналган кижи ол:

Хөөмейимни кагбас-ла мен,
Хемге каггаш, сөөртүп аар мен.
Каргыраамны кагбас-ла мен,
Хапка суккаш, чүктеп аар мен.

Үжен чылдарның ырынай эгезинде чонга нептерей берген бо баштак ыры ам-даа бодунуң шынарын чидирбээн. Соруктунуң салгакчылары болган Сат Маңчакай, Кара-Сал Ак-оол, Максим Дакпай— хөөмейниң мергежилдиг күүседикчилери болгаш нептередикчилери. Оларның республиканың культура хөгжүлдезинге киирген улуу улуг. Тыва хөөмейниң делегейге чаңгыланы бергенинин ачызы — оларның талантызында. Шаанда чаңгыс кижи күүседир турган хөөмейни ам ансамбльдер күүседип турар болу бергени база оларның. бо бот-тывынгыр артистерниң дилээшкининиң болгаш үндүрген кужунуң түңнели-дир.

Келир дыштаныр хүннерде республиканың хөөмейжилериниң конкурузу болур. Улусчу чогаадылганың ушку Бүгү-эвилел фестивалының программазынга дүүштүр эртер бо уран чүүл көрүлдези Тываның культура хөгжүлдезинге кошку черни ээлээр дээрзинге ынанып мен. Чүге дээрге мааа чүгле бистиң республиканың эвес, а чурттуң өске черлеринден чалалып келген хөөмейжилер болгаш эртем ажылдакчылары база киржир. Үе тыптыр болза, социалистиг чурттарның Тывада чоруп турар радио ажылдакчылары база олуржур. хөөмейжилер-биле чугаалажыр болгаш үн тырттырар аппараттарга хөөмейни тырттырар күзелин илереткеннер. Оон ыңай бо хоорктарда Американың Каттышкан Штаттарындан уран чүүл эртемнериниң доктору Теодор Левин база чоруп турар, ол эрткен чылын хөөмейжилер-биле ужурашкан, бодунуң база хөөмейлээр. ВЛКСМ Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретары Геннадий Чаш кыш хонук бурунгаар АКШ-тан ээп келген, ол америк чонга тыва хөөмейни сонуургадып чораан. Кыскаш-биле чугаалаарга, бо хөөмейжилер мөорейинге хээ болур кижилер хөй.

Конкурстуң сорулгазы — аныяк хөөмейжилерни тывары, хөөмейжилерниң мергежилин бедидери, хөөмейниң хөгжүлдезин болгаш хөөмей ырыларының сес-домаан көөру. Маңаа хөөмейжилерниң чүгле мергежээнин эвес, артисчи шиңчизин, канчаар кеттингениин болгаш техниктиг херекселдерин ажыглап билирин база хынаар. База бир чегелзе — хөөмейни ыап-ла тыва хөгжүм херекселдери-биле үдээри. Бо бүгүну келир дыштаныр хүннерде Кызылда культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг паркының Ноган театрынга көөр бис.

Алексей ЧЫРГАЛ-ООЛ.

Хөөмей көрүлдезиниң жюри даргазы, ССРЭ-ниң улустуң артизи, композитор.

Эстраданың сылдыстары — совет ыраажы Алла Пугачева болгаш барыын герман күүседикчи Удо Линденберг Москвага, Грампластинкаларның төп бажыңынга июль 18-те болган парлалга конференциязының дүрүм ёзугаар кол киржикчилери болганнар. Аңаа оларның каттышкан пластинказын — «Мелодия» фирманың болгаш «Дойче граммофон—Гезельшафт» (ГФР) фирманың баштайгы кады кылган ажылын көргүскен.

ЧУРУКТА: парлалга конференциязының үезинде.

В. ВЕЛИКЖАНИННИҢ, Л. ПАХОМОВАНЫҢ фотозу.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Маргылдаалар соонда бодалдар

ШЫНАРЛЫГ ЭРТТИРЗЕ

Тыва эки тураты тайкестерниң бирээзи Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол Намгаевич Хомушку биле Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Ооржак Чыпаажыкович Лопсанчап оларның аттарын эдилээн кубок дээш спортчу маргылдаалар бистиң республикага чыл бүрүде оларның төрүттүнген база ажылдап, чурттап чораан черлери: Барыын-Хемчик районунуң төвү Кызыл-Мажалыкка база Сүт-Хөлдүң Баян-Тала суурга маадырларның чонуунуң мурнунга кылганы маадырлыг чоруунга, ачы хавыязынга, чүткүлдүг, үлегерлиг күш-ажылынга тураскаадып эттирип турар. Оларны ол ийи районнарның совхозтарының, ажылчын коллективтериниң аразында чоруп турар социалистиг чарыжының чартык чылда түңнелдеринге кансырлаштыр июль айда эрттирери чаңчыл апарган. Ынчангаш бо ийи кубок дээш маргылдаалар июль айның бирги чартыында болуп эрткен.

Кандыг-даа маргылдааны эрттиреерде анаа баш удур план ёзугаар эки белеткел херек дээрзи билдингир. Шак оон маргылдааның чорудулгазы, организастыг болуру дорт хамаарылгалыг.

Бо ийи кубок дээш эртип турган маргылдааларны сонуурган көргеш, оларның чорудулгазында чедер, четпестер дугайында бодумнуң чамдык бодалдарымны бижикседим.

Ооржак Чыпаажыкович Лопсанчаптың чаңгыс черчурттугтары, бажы-талажылар, бо маргылдааны эрттирер талазы-биле элээн дуржулгалыг апарганы илдең болду. Ону 1980 чылдан бээр эрттирип келгеннер.

Маргылдаа спортчу чурум ёзугаар аңаа киржири-биле чалаттырган 6 районнарның (Бай-Тайганың, Барыын-Хемчиктиң, Чөөн-Хемчиктиң, Улуг-Хемниң, Өвүрнүң, Сүт-Хөлдүң) тыва хүрештиң мөгелериниң, хол бөмбүкчүлериниң, шыдыраачыларының, спортчуларының чыскаалы-биле болгаш түк кедурлүүшкүнү-биле эгелээн. Бүгү чылган хөй чонга билдингир, дыңнангыр болзун дээш күштүг микрофонну ажыглаан, маргылдааларның чоруп турарын, мөгелерниң хүрежин, хол бөмбүүнүң, шыдыраалың, аът чарыжының түңнелдерин, оон канчаар эрткенин чарлап, дыңнадып турганы бүгү хөй чоннуң кичээңгейин тудуп, оларны чайгаар-ла чурумчудуп турду. Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдаа үезинде кандыг-даа корум-чурум үрээшкин болбады, чоң хөй-даа болза, оларны ижер суксун-биле, аъш-чем-биле долу хандырып шыдааны совхозтуң, партия, комсомол, спорт организацияларының удуртулгазының органнизакчы ажылы бир демниг кылганы илдең. Түңнелинде бүгү-ле маргылдаалар бедик спортчу чурумга эрткен, спортчу бүрүзү тускай чараш хеп-сынныг, мөге салыкчылары узун тыва торгу тоннарлыг, шляпа бөрттерлиг, аъттарның чели, кудурууң чараштыр таарып шүткен. Бүгү-ле шаңналга кирген спортчуларны тускай кожаалар, дипломнар, өртектиг белектер-биле, бирден— дөрткү черниң мөгелерин чаа чазап каан бичешек хоюлерге салып каан хой бажы, ужа, төш-биле шаңнаан. Бо бүгү чылган улуг-биче чонга улуг кижизидилгелиг, органнизакчы дээштиг болганы тодаргай.

Кажан чедер. чыраа он аъттарның, чүгүрүк 26 аъттарның чарыжын көөру-биле доктаар черге чон келгенде, оларның өөрүшкү-маңнайы улам көдүрүлген. Аъттар дугайында ында-мында белук-белуу биле маргышкан кижилерни дыңнаарга, кайы совхозтуң челер, чыраа, чүгүрүк аъды эртерин чугаалажырга чайгаар-ла сеткил өөрүнчүг болду. Харын-даа 50—60—70 чылдарда эртип турган маадымнарга дөмей чорду. Чон ол хире хөй-аъттыг, бедик кедурлуушкүннүг. сеткил-сагыжы чайгаар өөрээн, чоокта ындыг хевирлиг байырлал болбаан хире чанып тургулаар.

Ынчаарга Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол Намгаевич Хомушку аттыг кубок дээш маргылдааның программазы база-ла үстүкүзү-биле дөмей. Ниити киржикчилери — спортчуларының саны арай эвээш болган Чүгле Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарның база Хакасияның Таштып районунуң хол бөмбүкчүлери, шыдыраачылары, мөгелери (тыва хүреш-биле) маргышканнар. Маңаа чылган чон харын-даа хөй болган. Чанында Ак-Довурак хоорайдан хөй келген. Ниитизи-биле программа ёзугаар маргылдаалар, ийи районнуң бот-тывынгыр артистерниң концерти, аът чарыжы (чүгле чүгүрүк аъттарның) болду.

Ынчалза-даа маңаа каракка кескү бар четпестерни тодарадып бижикседим. Ону «Шивээр» совхозтуң Аңчыгаты салбырының хоочун хойжузу, пенсионер, 65 харлыг Биче-оол Артынаевич Ооржак-биле ужуражып, таныжып чугаалашканымдан эгелээйн. Ол мынча диди: «Бо шагның магалыың чылган улуг-бичи чонунуң аныяк-чалышын, орус, тыва дээш өске-даа националдың урут-дарының хөйүн, хөглүүн, дүүмам. Кайгап ханмас кижи-дир мен. Аъшчемниң, садыг-саймааның хөйүнге ону өөрүп, безин кылаштаар дээш харын-даа турупкаш, бо чаа тудуп каан стадионнуң сандайында терек дөзүнде, уруум уруун тудуп алган дыштанып олур мен. Уруум дээ турган сарай бажын иштинде көргүзүп турар Бай-Тайга, бистиң районнуң солун концертин көөр дээш чорупту. Бис-даа канчаар, ынаар кирип шыдаар эвес, бо хире хөй чонга чоп бо стадионнуң ортузунга унун, концертин көргүзүптес дээр силер. Бо турар радио дамчыдылга шуут дыңналбас, аңаала бир дааш үнер эт-тир, ону чоп таптыг кылып, хымап албаан даргалар ийик бо. Чүудаа дыңналбас, аңаа-ла билдинер-билдиммес чүве-ле-дир бо».

Шынап-ла, кырганның эскерген четпес чүве эн кол болду. Бүгү чонга дыңналдыр, билдингир кылдыр чарлаарыбиле тургускан дамчыдылга бүгү найыр-байырлалдың төнчүзүнге чедир орта ажылдавады, сеилүнде шуут үрелип калган деп чугаа үнду. Ындыг болганда чоп маргылдааларның тиилекчилериниң дугайында-даа, солун концертти орта сеткил хандыр дыңнап, көрүп-даа четпээннер, чамдыктары шуут чеченген, шылап-шагзыраш чанып каннар.

Ол кырган хоюжу эрткен аът чарыжында, мөгелер хүрежинде эскерген бар четпестерни сеткилинден хомудап, менээ чугаалап олурду. Черле аът чарыжы мөгелер хүрежиниң сеазүреди эрттирери бурунгу чаңчыл болгай. Оларның чедип чараштыр таарар, чазаар, кудурууң өрүп шүүр база аът салыкчылары чарыш аъттарын баштап алгаш көрүкчү чонну долгандыр чорткаш, ам чарыш черинче чорудар турган. Бо таварылгада дедир болду, мөге хүрежи эгелеп-даа аъттарны чарыштырган. Ол ышкаш мөге салыкчылары танышлаар оолдар кедер хоректээтей дараан чолдак тоннарлыг, олары артында куру чок беелдээн, боттары чунурлуг, майыктааштыг. Мындыг черле турум болур бе? Микрофон чогундан кымбиле-даа хүрежип турары тода билдиммес, аңаа-ла ында хүрежип турарга солун-даа эвес, көрүксенчиг-даа болбас чорду. Судьялаашкында четпестер бары илдең. Чамдык мөгелер сапогтар кетпээн, майыктаашгыг, ведалыг хүрежип, харын-даа шырак хире мөге-биле диднм, аваангыр хүрешпейн турган-ла, аңаа-ла оон аргазынга кирип, ужуп бериш турган таварылгалар бары черле спортчу корумчурумга таарышпаан.

Бир-тээ, бо кубоктар дээш маргылдаалар чылда чаңгыс катап болур болганда, маңаа баш удур шиңгыы белеткенип, ону солун, дээштиг, организастыг эрттирери хамаарылгалыг районнарның удуртукчуларынга дорт харысалгалыг болур ысг. Ону чылдан чылче катаптаазы биле тыва национал спортчу оюннарны катап хөгжүдүп, сайзырадырынга улуг идиг болурунга, ону массалыг болдуруп, хөй-хөй аныктарны хаара тударынга ол дөмек болур ужурлуг.

Базыр МОНГУШ.

Чаа номнар

«ЦЫРЯПКИННИҢ ТОСКУ ДҮЖҮ»

Амыдырал хөй талаларлыг, ол— чыртыкылыг болгаш хөлегелерлиг. Ол —бурунгаар хөгжүлделиг болгаш шаптыктарлыг, ону ылгап тодарадыры—авторнуң хүндүлүг хүлээлгези.

Чогаалчы Вячеслав Тимофеев чечен чугаалар, публицистика талазы-биле мергежилдиг автор дээрзин номчукчулар билир, оон амгы үениң темазынга дүүштүр үстүнде жанрларга бижээн чогаалдары «Тувинская правда» солунга, «Улуг-Хем» альманахка удаа-дараа парладып турган.

Тываның ном үндүрер чери авторнуң чаа, солун чыындызы номун «Цыряпкинниң тоску дүжү» деп ат-биле орус дылда үндүрген номчукчулар чылыы-биле уткааннар. Оон тиражы —беш муң кезек, а редактору —журналист В. А. Бузыкаев. Чаа номда он бир чечен чугаалар болгаш публицистиг чүүлдер кирген, ында төрээн бойдуска хайыра чоктарны (тетчеглекчилерни), чүгле бодунуң дүмчүүн бодаар доскут сеткилдиглерни, улуургактарны, ажыл чылзыр олуттайларны сойгалап турары мактаалыг, чүге дээрге, эде тургустуунуушкун үезинде моральдыг мөзү-шынар темазы чугула черни ээлеп турар.

«ТЫВА ЧЕЧЕН ЧУГАА»

Тыва литературада бир онзагай черни чечен чугаа ээлеп турар, оон хөгжүлдези чаңгыс черге таптатып турун албаан, шапкын амыдырал-биле үнележип, оон-биле деңге баспышаан. Чечен чугаа жанрынга чаа-чаа темалар, бодалдар, өске-даа айтырыглар көдүртүнүп, идепкейлиг дилээшкиннер үргүлчүлевишаан өөрүнгүт.

— Амгы үениң чеселделеринге дүүштүр, оон тывыжынга чүүлдеш, эде тургустуунуушкуннуң идеяларынга айдызаткан чаа чогаалдарны номчукчулар авторлардан манап турар — деп, тыва чечен чугаалар антологиязының эге сөзүнде чугаалап турар.

Бо баштайгы тыва чечен чугаалар антологиязында бистиң шылгарангай чогаалчыларывыс Салчак Тоханың, Степан Сарыг-оолдуң, Сергей Пюрбюнуң, Байкара Хөвеңмейниң, Олег Саган-оолдуң, Александр Темирниң, Салим Сүрүң-оолдуң, Монгуш Кенин-Лопсанның, Кызыл-Эник Кудажының, Василий Монгуштуң, Александр Даржайның, Биче-оол Ондарның, Владимир Серен-оолдуң, Күлдар Черлиг-оолдуң болгаш оон-даа өскелерниң шилиндек чечен чугаалары кирген.

Чеди муң кезек тиражтыг чырыкче үнген тыва чечен чугаалар антологиязын Александр Даржай чыып тургускан, оон редактору журналист Ондар Байыр-оол.

Сандан САНДЮ.

ҮНҮҮШКҮН

Өвүр райондунуң коллективи-биле «Торгалыг» совхозтуң садыгжылары Шаалааш деп черге культурлуг дыштанылганы организастап эрттирген. Баштай Дус-Дагга баргаш, оон эрткен оруу-биле база бо хүннерде ажыл-иши-биле таныштывыс. Ол бүгүнү дежурный ажылчын Маңнай-оол Кыргыс тайылбырлап берген.

Бистиң аравыста хоочун болгаш аныяк садыгжылар-даа бар. Школачы уруглар-даа, улуг назылыг кижилер-даа чораан.

Шаалашка келгеш, чуруктар тырттырып, спортчу оюннарга киржири-биле белеткенип турдувус. Оон кадында чамдык өөрүвүс бажының үделгези-биле ырлашкан, өскелери тывызыктажкан турдулар.

Баштай херээжен улус харназын аайы-биле чадаг чарышка маңнашкан. Аныяктардан Солчур садыының телээзи Светлана Ооржак маңнап келген. Ортумак назылыг улустан райповуң бухгалтери Зинаида Сат тиилекчи болган.

Улуг назылыг хоочуннардан Торгалыгтың телээзи Светлана Донен кымга-даа четтирбээн. Тиилекчилерге шаңналдары тывыскан.

Биче МОНГУШ.

Садыгжы.

ЧАРЫЛБАС ӨҢНҮК

Ном —амгы үениң аныяк кижизиниң чарылбас өңнүү. Эрзин районда номга ынактар ниитилелиниң кежигуннери чеди чүс ажып турар. Олар он ажыг библиотекадан болгаш ном магазиннериндин номнарны ап турарлар.

Чоокта чаа бистиң районга республиканың номга ынактар ниитилели аалдап чораан. Ынчан ном байырлалын эрттирип, чогаалчылар-биле ужурашкаывыс солун болган. Ном сарының база организастаан. Мындыг ужуражылгаларны үргүлчү эрттирери кымга-даа ажыктыг.

Байыр ДАМДЫҢ.

Тудуг болгаш үлетпүр-тудуг материалдарының ажылчыннарының профэвилелиниң обкому болгаш бот-тывынгыр чогаадылга бажыңы ТУДУГЖУ ХҮНҮНГЕ ТУРАСКААТКАН БАЙЫРЛАЛДЫ бо чылдың август 13-те «Хүреш» стадионга эрттирерин чарлап тур. Байырлал 10 шакта эгелээр.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ПРОГРАММАЗЫНДА:

— тудугжуга аныяктарны хүлээп алыры

— чагыглар ёзугаар концерт

— студентилерниң тудугжу отрядтарының концерти

— шүлүкчү тудугжулар боттарының шүлүктерин номчуур

— «Хайыракан» кооперативте Маша болгаш Миша деп аттыг адыг оолдарының оюну

— үрер хөгжүм үделгези-биле таныш.

БАЙЫРЛАЛДЫ СОНУУРГАП КӨӨРҮНЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС. Кирери хостуг.

Республиканың «Хөөмей» фестивалының программазы

АВГУСТ 13-ТЕ

ПАРКТЫҢ НОГААН ТЕАТРЫНГА

10 шакта. Фестивальдың байырлыг ажыдыышкыны.

10.30-13 шакта. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бии-Хем районнарның киржикчилериниң концерттери.

14-18 шакта. Тыва хөөмейни сайзырадырының айтырыгларынга тураскааткан чөвүлел хурал.

ТДЛТЭШИ-ниң эртемденнери-биле, республиканың эртем-методиктиг төвүнүң тускай эртемниглери-биле күүседикчилерниң ажылы.

19 шакта. Фестиваль киржикчилериниң Ногаан театрга концерти.

АВГУСТ 14-ТЕ

НОГААН ТЕАТРГА

10-12.30 шакта. Сүт-Хөл, Таңды, Тес-Хем, Тожу, Улуг-Хем, Эрзин районнарның болгаш Кызыл хоорайның киржикчилериниң концерти.

ХӨГЖУМ-ШИИ ТЕАТРЫНГА

18 шакта. Республиканың «Хөөмей» фестивалының лауреаттарының болгаш дипломантыларының түңнел концерти.

Культура-спорт комплекизи

ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

Тываның спорт куркому, Профэвилелдерниң Бүгү-эвилел тура күш-культура спорт ниитилелдериниң Тыва область чөвүлели Күш-культуржу хүнүн таварыштыр «Хүреш» болгаш «Совет Тываның 5 чылы» стадионнарга дараазында спортчу маргылдааларны эрттирерин чарлап тур:

АВГУСТ 13-ТЕ

«Хүреш» стадионга

Тыва хүреш:

18 хар чедир назылыг 32 оол.

40 хардан өрү назылыг хоочуннар 32 кижи. Эгелээри 14 шакта.

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга

Бут бөмбүүнүң хоочуннарының эш хүү ужуражыышкыны. Минусинск — Кызыл. Эгелээри 18 шакта.

АВГУСТ 14-ТЕ

Бут бөмбүүнге хоорайның кубогу дээш маргылдаа. Эгелээри 17 шакта.

Н. Гастелло аттыг парктың спорт шөлдеринге хоорайның күш-культура коллективтериниң хол бөмбүүнге ужуражыышкыннары. Эгелээри 10 шакта.

КИНО

АВГУСТ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: В Крыму не всегда лето» 9.20, 12.20, 15.20, «Повесть о маршале Коневе» 18.20, 20.30, бичии залга: «Оцеола» 14.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Варвара краса—длинная коса» 9.30, 14.20, «Бал сказок» 11.20, 12.50, «Цыганка Аза» 16.10, 18.10, 20.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Артист» 14.20, «Мамлюк» 17.20, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Нью-Дели Таймс» 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: Киносборник 10.00, «Новые Амазонки» 14.30, 16.30, 18.30, 20.30 шактарда.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, чамдык черлерге дымыразыр чаъстаар, хат секундада 7—12 метр чедер. Агаарның температуразы дүне 4—10, чамдык черлерге 0—5, хүндүс 21—26, чамдык черлерге 12—17 градус чылыыр.

Кызылга шокар булуттаар, чагбас, хат секундада 7—12 метр чедер. Агаарның температуразы дүне 8—10, хүндүс 23—25 градус чылыыр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 12-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Джузеппе Верди». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы. 9.45 — Чуртта. Чер. 10.45 — 10.55 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — Орёл телестудиязының программазы. 17.05 — «Улусчу чогаадылга». 17.35 — «Озал-ондак чок шимпээшкин дээш». 18.25 — Мультфильм. 18.40 — Бөгүн делегейде. 19.00 — XIX парт-конференцияның углаашкыны-биле. 19.25 — «Өг-бүле экраны» «Чеченчигбей». Уран-чечен телефильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — ССРЭ-ниң улустуң артизи Ю. Соломин. 23.00 — 00.35 — «Үделгзэл». Кежээки информация-музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Концерт. 8.40 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.00— Мультфильмнер. 9.20 — Англи дыл. 9.50 — «Дөмей кижи дузалап чедип келген». Уран-чечен фильм. 11.10 — Англи дыл. 11.40 — Уругларга фильм. «Уруглар даамалы». 12.45 — «Ырак-чоок». Телефильмнер. 13.20 — Медээлер. 13.30 — 14.55 — «Оттуг оруктар». 12-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

20.15 — «Тыва: хөгжүлдениң перспективазы». «Тыва АССР-ниң бүдүрүкчү күштерин хөгжүдер айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хуралдың ажыттыганының дугайында репортаж. 20.45 — «Эде тургустунуушкун — үениң негелдези». Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Е. Серяковтуң чугаазы.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг уднар, чаштар!». 20.15 — Аът спорту. Бүгү-эвилел маргылдаалары. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Делгелге». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.55—23.45 — Хол бөмбүү. В. И. Савинге тураскааткан делегей маргылдаазы. Эр кижилер. Япония биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Улустуң тааныларының «Сайтанок» ансамблиниң концерти. 18.30. — «Баштактаның база алыс шыны-биле». 19.00—«Дириг амытаннар ооранында». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг уднар, чаштар!».

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Адревивис: 667000 Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, ведээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41 солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ааазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекзи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 165. ТС—00611

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 13 суббота
№ 187 (13787)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек.

ЭРТЕМ-ПРАКТИКТИГ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛДЫҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Тыва АССР-ниң бүдүрүкчү күштериниң 2005 чылга чедир үеде хөгжүлдезиниң айтырыгларының болгаш оон минералдыг чиг эт баазазын хөгжүлдериниң кол угланыышкыннарының талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хурал бодунуң ажылын дүүн Кызылга, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээн.

Эртем-практиктиг чөвүлел хуралды СЭКП ТК-ның кежигүнүнге кандидат, партия обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** ажыткан. Ол бодунуң кыска эге сөзүнге мындыг янзылыг эртем-практиктиг конференциялар ооң мурнунда ийи катап эрткенин, оларның түңнелдери-биле Тыва АССР-ниң бүдүрүкчү күштерин хөгжүдер, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле доктаалдарны СЭКП Төп Комитеди болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп ап келгенин, олар кайы хире ажык-дузалыг болганын демдеглээн, бо чөвүлел хурал база оон дора эвес салдарлыг болурунга идегелин илередип, хуралдың ажылынга киржип келген эртемденнерге, министерстволарның, ведомстволарның харысаалгалыг ажылдакчыларынга республиканың партия, совет органнарының мурнундан байыр чедирип, өөрүп четтиргенин илереткен.

«Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының он ийиги беш чылда хөгжүлдези болгаш республиканың узун хуусаалыг келир үеде социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол сорулгалары» деп илеткелди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **В. Е. Серяков** кылган. РСФСР-ниң Күрпланының чанында Төп экономиктиг эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы, экономика эртемнериниң доктору **А. Д. Настенко** «2005 чылга чедир үеде Тыва АССР-ниң бүдүрүкчү күштериниң хөгжүлдезиниң концепциязының дугайында», ССРЭ-ниң Геология министерствозунуң геология-шинчилел ажылдарының ханы бурунгаар көрдүнген хөгжүлдезиниң эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы **Б. В. Кочетков** «Тыва АССР-ниң минералдыг чиг эт баазазының хөгжүлдезиниң байдалы болгаш келир үеде аргалары база 2005 чылга чедир үеде геология-шинчилел ажылдарының кол угланыышкыннары», Сибирьниң көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институдунуң директору, экономика эртемнериниң доктору **И. В. Курцев** «Тыва АССР-ниң агроүлетпүр комплекизиниң 2005 чылга чедир үеде хөгжүлдезиниң айтырыглары», ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Геология болгаш геофизика институдунуң руда килдизиниң эргелекчизи, геология-минералогия эртемнериниң доктору **Э. Г. Дистанов** «Тываның геологиязының талазы-биле 2005 чылга чедир үеде эртем-шинчилел ажылдарының кол угланыышкыннарының дугайында» илеткелдерни кылган.

Дараазында «Красноярскэнерго» район энергия эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы **А. И. Поляков** «2005 чылга чедир үеде Тыва АССР-ниң энергетиказының болгаш электрижидилгезиниң хөгжүлдезиниң аргалары», Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң даргазының бирги оралакчызы **И. М. Суванди** «Тыва АССР-ниң чурттакчы чонун аъш-чем продуктулары-биле хандырарының айтырыгларын шиитпирлээриниң оруктары», ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Клиниктиг болгаш шенелде медицина институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, медицина эртемнериниң кандидаты **В. В. Галузо** «Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң кадыының камгалалының база амыдырал-чуртталга байдалдарының системазын сайзырангайжыдарының айтырыглары», «Востсибгипрошахт» төлевилел институдунуң кол инженери **Л. А. Соболев** «Улуг-Хемниң хөмүр-даш бассейниниң барын талазын үлетпүрге шингээдириниң техника-экономиктиг кол көргүзүглериниң дугайында», ССРЭ-ниң Кара металлургия министерствозунуң Чөөн чүк эртем-шинчилел институдунуң кол эртем ажылдакчызы, техниктиг эртемнерниң кандидады **И. Я. Фаткулин** «Улуг-Хем бассейниниң хөмүр-дажын ажыглаары ССРЭ-де металлургияга кокстуң шынарын боттуг экижидериниң аргазы», Красноярскиниң арга-ыяш институдунуң килдис эргелекчизи, биология эртемнериниң доктору **А. Б. Гукасян** «Тываның бойдус камгалалының экологтуг талалары», ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң лаборатория эргелекчизи, география эртемнериниң кандидады **К. О. Шактаржык** «Тыва АССР-ниң бойдус курлавырларын шингээдип тура долгандыр турар хүрээлел камгалалының болгаш ону чөп ажыглаарының айтырыглары», Бүгү-эвилелдиң геология институдунуң килдис эргелекчизи **Б. П. Миронюк** «Тыва АССР-ге девискээр аайы-биле геологтуг болгаш металлогениг ажылдарның аргалары», ВНИИпроектасбест институттуң директорунуң эртем ажылының талазы-биле оралакчызы **Б. А. Половнев** «Тыва даг-дугү» комбинаттың хөгжүлдезиниң аргалары» деп дыңнадыгларны кылган.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

ПАНЕВЕЖИС (Литва ССР). Чаа дүжүттүң хендириниң баштайгы тонналарын Паневежистиң хендир заводунда кирген. Бо чылын бүдүрүглериң инженерлериниң кужениишкини-биле баштайгы чиг хендирни болбаалырадып кызырып сайзырангайжыткан. Технологтуг чорудулганың чадирин бары-ла үштүн биринге кызырылган, продукцияның чаа кезирип —шык эрттирбес тудуг материалдарын бүдүрүп эгелээн. Ону бүдүрүп үнүүреринге чиг эт кудук сорттуг хендир волокнозу болур. Ону мурнунда артынчы кылдыр ажыглавайн турган.

КУЙБЫШЕВ. Куйбышев областа «Солнечный» совхозтуң чер ажылдакчылары күрүнеге чүгле бедик шынарлыг тарааны садып турар. Бодунуң шаңынга 317 тонна кок-тарааны арыглап кылгаш, ону элеваторга ажыл-агый дужаап турар болгаш тарааның бедик шынарлыы хөөш 336 тонназы дужаан деп зачётту алган. Бо чылдын чайының кандаашкыннарг байдалында «Солнечный» совхоз күзүн тараан кончуг эки культураларның дүжүдүн алган. Чамдык черлерге кызыл-тас гектарадан-на 50 центнер ажыг дүжүттү берген. Ол тарааны хынамчалыы-биле шаңнарга ангылааш, ону чүгле арыглап каанда элеваторже чорудуп турар. Областың ажыл-агыйлары ону тараан кылдыр күзедии-биле ап турар. Бургаг, бок үнүштер чок, бедик шынарлыг тараа чүгле чаңгыс ажыл-агыйга оруулга бербейн турар.

БАРНАУЛ. Шыктарга сиген кезилдезин дооскаш, Алтайның мал чемининң белеткелчилери техниканы суггаттыг черлерже дедир эгидип берген. Ында хөй чылдыг сигенни катап кезип эгелээн. Кандаашкынныг Бүлундага хамааржыр Ключевск районда ажыл-агыйларда катап чоруткан сиген кезилдези эки түңнелдиг болган.

В. Е. Дубининаны, Е. Е. Старцевти, С. Ш. Хертекти Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Республиканың тудуг организацияларынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Валентина Егоровна Дубининаны —«Тыва тудуг» трестиниң «Кызыл тудуг» эргелелиниң дашчылар бригадазының бригадирин;

Евгений Емельянович Старцевти — «Тыва агроүлетпүр спецмонтаж» трестиниң «Кызыл-1» АКМК-зының электромонтажниин;

Станов Ширапович Хертекти—«Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң № 18 КМК-зының дашчызын.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1988 чылдың август 12.

Н. Б. Донгакка, А. А. Сысолетинге «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тудуг талазы-биле ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Нина Борту-ооловна Донгак — «Тыва тудуг» трестиниң № 48 тудуг эргелелиниң малярлар бригадазының бригадирин.

Александр Алексеевич Сысолетин—Кызылдың бажың тудар комбинатының электр [illegible]

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай,
1988 чылдың август 12.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХОВУ-ШӨЛДЕРИНДЕ

ДИРЕКТОР БАШТААН ЗВЕНО

Тес-Хемде «Чодураа» совхоз бо чылын 3800 тонна сигенни белеткээр планныг. Амгы үеде оон чартык кезиин күзеедин алган. Сөөлгү хүннерде чаъс-чайык чавдан, аас хүннеп турар апарганда, ажылдың темпизи улам шапкыжаан.

Мал чеми белеткээриңге удуртукчулар болгаш күш-ажылдың хоочуннары үлегер-чижээн көргүзүп турар. Совхоз директору Маадыр-оол Сайын-Белекович Арапчор баштаан кол зоотехник Б.-Б. Иргит, кол агроном М. Сарыглар, кол экономист С. Сүптер-оол олар составтыг звено ажыл шагының дашкаар эртен эрте, кежээ ажыл шагының соонда орайга чедир ажылдап турган. Сурда өске звенолары мурнап, 10 тонна ажыг сигенни кезип сараттааш, бир малчының кыштаанда чедирген.

Удуртукчу, кол специалистер кижилер сезон үезинде ажыл-агый дээш эскээр чардыгар үе тывылбас болгу дег. Ынчалза-даа бистиң бо удуртукчуларывыс эде турган... мал чеми белеткээр үени тып алгаш, боттарының үлегерин көргүскени ол-дур. Оларның ажыл шагының үезинде шуут дорт харыылаары ажылын каапкаш, сигенин турганын кым-даа көрбээн, үени боттары тып алганнар.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, күш-ажылдың хоочуну Максим Доңдукович Суванди уруг-дарыын эвилелдеп алгаш, кержэ-биле 25 тонна сигенни кол кадыры-биле кезип белеткээн, кыштагларда сараттап, совхозунга дужаагаш. Коммунист Василий Араадиниң дөрт кижи составтыг звенону-биле 30 тонна сигенни кыштагларга чедирип сараттаан.

Мурнунда чылдарда мал чемин чүгле механизастаттынган звенолар кылып дээр хөөннер турган. Ам болза малчыннар, тудуг, автопарк, контора ажылдакчылары болгаш өскелер-даа сигенни кадыр-биле кезип, ажаап турар апарганы үстүнде адааныыс удуртукчуларның болгаш хоочуннарның үлегериниң ачызы.

Бугалдай ХҮЛЕР-ООЛ.
«Чодураа» совхоз.

АЯНГАТЫЖЫЛАР МУРНАВЫШААН

«Шекпээр» совхозта мал чеми белеткээр талазы-биле чарышта Аянгаты салбыры мурнап турар. Аныяк коммунист Степан Ооржактың механизастаттынган бригадазы бо хүннерде 256 тоннаны сараттаан. Аянгаты суурнуң чурттакчылары 12 звенода сигеннеп турар. Олардан Отур Ооржактың, Анатолий Саяның, Сүрүн Сааның удурткан сигенчилер 6—7 тоннаны белүп сараттаан. Петр Саклапаның звенозу 5 тоннаны хүлээткен. Бо салбырда район төвүнден келген шефчилер — тудуг-септелге участогунуң база түүйбу заводунуң сигенчилери кызымак ажылдап турар. Аянгаты ортумак школазының коллективи мал чемининң белеткелинче массалыы-биле шефтеп кирген.

Багыт-оол БАЙКАРА.
Ак-Довурак.

ОН ХОНУКТУҢ ТҮҢНЕЛИНДЕ

«Мурнакчы» совхозтуң сигенчилериниң сөөлгү он хонукта ажыл түңнелин үндүрген. Механизастаттынган звенолардан Бичи-оол Доржу удурткан коллектив 583 тоннаны белеткээр планын 238 тонна чедирген, ажыл-агыйда бирги черде чорup турар. Дараазында Лаа Шыырап, Дамба Хертек, Арбай-оол Кангмыр, Маадыр Хертек оларның звенолары дээре көргүзүглүг болгулаан.

Ажылга шаптыктыг чүүлдер болза, техника удаа-дараа үрелир болгаш артык кезектер чогунда. Ажылды организастааны кудy. Сенаж база силос салып кирбээн, ын ылангыя сенаж салырының аргазы турган. Ам совхоз бо ажылдарже чаа-ла кирери-биле белеткенип турар.

Сергей ОНДАР.
Бай-Тайга район.

СЕРЛИГ-ДӨҢНҮҢ СИГЕНЧИЛЕРИ

ССР Эвилелиниң 60 чылы совхозтуң механизастаттынган бригадазы Улуг-Хем районнуң девискээри Серлиг-Дөң деп черде ажылдап турар. Коллективи ниитизи-биле 1000 тонна сигенни белеткээр. Бригада июль 14-тен эгелеп ажылдап турар, он дөрт кижилиг. Тос тракторнуң белен кезериинде, ийиизи прессте, артканы ийи болуп турар. Амгы үеде 230 тоннаны белеткеп алган, ону удур-ла автомашиналар Мөңгүн-Тайгаже сөөртүп чорup турар. «Сигенчиниң булуңунда» хамык чүүлдүң дугайын үргүлчү бижип турар. Сигенчилерниң аъш-чем хандырылгазы эки.

Ынчалза-даа оларның хостуг шагын чөп эрттирери-биле таарымчалыг чүүлдерни тургуспаан. Ойнаар чүүлдер — бөмбүк, шыдыраа аймаа чок, телевизору үрелген. Чүгле ажылдаар-ла, ажылдаар дээр хөөннер совхозтуң удуртукчуларының талазында бар-дыр.

Хурал ЧҮЛЬДҮМ.
Мугур-Аксы суур.

ЧУРУКТА: Олег Бадарчы Тес-Хемниң «Чодураа» совхозта механизастаттынган сигенчи звенонуң кежигүнү. Ол ЮМЗ-6 трактор-биле сиген шалыдан Харваа-Тей суг-бараан фермазынче аъш малчыннарының кыштагаарынче шагжалыг тергезин долдур чүдүртүнгеш, халдып чай болур.

Механизаторлар август эгезинде аас хүннер ажыглаан шалыпкын ажылдаан. Олар ортумаа-биле хүнде-ле 20 тонна сигенни кезип, белүп, сараттап турган.

Сигенчи звено 2 трактор-биле кестирбишаан, сезон эгезинден бээр беш чүс тонна хире сигенни белеткээн.

Иван ДАМБАНЫҢ фотозу.

Дүжүт ажаалдазынга белеткел

ХАРЫЫ—ҮШКҮ БРИГАДАДА

Хеп-херертен, ала-чайгаар боду бүде бээр үүле-херек кайын турар ийик. Ону амыдыралдың базым бүрүзү бадыткаар. Чижээ, тараа дүжүдүн ажаап алырынга белеткелде чамдык бригадаларда канчаар чорудуп турарындан безин ол дугайын билип ап болур.

Таңды районда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң бүрүк кожа чыдар ийи бригадазынга бир кезек механизаторлар, ажыл-агыйның тускай эртемниглери-биле ужурашканым сагыжымдан үнмейн шаг болду. Күш-ажылчы коллективтерниң кайызында-даа ажыл-иштиң чай-хос чогу илдеп, дүъш үезин ажыглаап, кызыл-булуңда дыштанган, хөлеге дөлестээн чаңгыс-даа кижи көзүлбес. Ийи-ийи, үштүп болуп алган механизаторлар — тракторларында, комбайннарында, ховү турлааның булуң саныңда септелге-ле септелге. Дүжүт ажаалдазының бүдүүзү туулуктелген.

Кайы-даа бригаданың тараалының дүжүдү механизаторларны далаштыра берген. Хүн караның ишиинге тараа быжып олурар, бир эвес каан хүннер улажыр болза, ол шаа хонгаш дүжүт ажаалдазынче массалыы-биле кирип болур.

Тараажылар-биле чугаалажырынга эптиг чаңгыс чер — столовая. Кымның комбайны кайы хире белен апарганы, техника септелгезинге кандыг кезектерниң тывылбайн турары, кижилерниң сеткил-хөөнү ховү турлаанда тараажыларның чеменир черинге кестүр чорду. Анаа А. Х. Моңгуш, Х. Д. Ооржак-биле чугаалаштым. Ылангыя Адар-оол Хунажыкович дүжүт ажаалдазынга белеткелдиң хожудап турарын шүгүмчүлээн.

Оон чугаалап турары-биле алырга, мал чемиңиң белеткелиниң саадай бергени тараа ажаалдазынга белеткелге шаптыкты чедирип болгу дег. Бригаданың девискээринде сигенни район төвүнүң, совхозтуң төп салбырының чурттакчылары кескен, бажыңнарының чанында сараттап алгылаарынга ол таарзынмайн турар. Кижи бодаарга, ниитиниң малынга сиген белеткээр шелдүү улустуң хууда ажыглаарынга ундурунтери, сигенниң кымга-даа херек шын харын, хомудаанчыг. Ону демдеглээш, каразып турар бир бодалын илеретти: сиген кезер техниканы арага-биле бүдүү хележилээр чоруктар бар ышкаш. Ынчалза-даа ону бадыткалкы дег барымдааны ол мыттавады, чүгле чигзиниишкиниг.

Барымдаалары адаттынмаан, чигзиниишкиннерлиг «дидир-дидирлер» бир ужурлуг, олар каттышкаш, кижилерниң ажыл-ижинге, сеткил-хөөнүнге дужамык болур турары билдинигр. А ол байдалга удур политика-массалыг ажыл бригадада көзүлбес чорду. Тодаргайлаарга, бригадада партбөлүктүң, суурда кодээ Советтиң доктаамал комиссияларының, депутаттар постуларының, улусчу контроль бөлүктериниң, хана парлалгазының ажылын кижи тывары берге чорду. Оон уламындан ажык-чарлыг чоруктуң орнун шын-меге «дидир-дидир» ээлей берген. «Четпестерин чугаалаарга, кижиниң бодунче даргалар халдаар, бистиң санал-оналывысты дыңнавайн турар, бригадирлерни соңгуп албайн турар бис, олар ынчангаш үргүлчү солчур, бригадирнер болдум деп кайы-бир кижи чедип келир» деп чугааны дыңнадывыс.

Хөй ол чугааның ажылга саатты, кижилерниң, ажылчыннарның болгаш удуртукчуларның аразында бот-боттарын билиишпейн баары черле таарымча чок, ол база-ла кижизидилге ажылының четпези, демократтыжылганың калбарбайн турары.

Хүлер-оол Ооржак бо чылын тракторунуң септелгезин шуудадып чадап турар кижи болду.

— Тракторумнуң моторун чазын 1,5 ай дүргүзүнда, а ооң сөөлүнде база бир ол хире үеде септелге-техниктиг бүдүрүлгеге чыткан, ол организацияга моторну барып септежир дээрге, кижини ынаар чорутпас-тыр. «Септеп кагдывыс!» дээн, барып ап, хөделдирген — ажылдавас болган, ыш безин үнмес. Септээни дээш үк бүдүрүлге 700-800 хире рубльди совхозтан аппарган болгай дээн, каража-дыр ийин — деп, ол хомудап олур.

Дүжүт ажаалдазы кес кырында, а Хүлер-оол Ооржак дүвүренчиг байдалда: тракторун септээр бе, комбайнын белеткээр бе? Ол бүгүге четтигер үе шак конгур эвээш.

Ол-ла бригаданың механизатору Сергей Сангының комбайны дүжүт ажаалдазының бетинде септеттинмес хире болу берген, чүге дээрге, комбайнның моторy шуут ажылдавас. Бригадада оон өске база бир комбайн ээ чок туруп турар. Арткан он бир комбайннарның үүрмек септелгези чорup турар, олар шупту ээлерлиг.

Адар-оол Моңгуштуң, Хүлер-оол Ооржактың, Сергей Сангының бригадазында дүжүт ажаалдазынга белеткелдиң байдалы шала хирелиг болуп турары чүгле совхозтуң удуртукчуларының, тускай эртемниглерниң четпези эвес. Механизаторларның боттарында, айтыышкын манап өөренип калганында база бар, ылангыя бригада чөвүлели олар холдуунда ажыглавайн турар.

Ол бригада-биле кожа бригадага ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң механиги А. П. Харченко-биле ужураштым. Анатолий Павлович үе турлагда доктаамал быжыглаттынган кижи болду. Бригадада механизаторларның техниказының септелгезин колдуунда дооступ турарын ол сонуургатты. Ынчалза-даа амдаа 5 комбайнер совхозка херек болуп турар. Чаңгыс-даа кижи кужу чедишпес болза, бир комбайн хилис туруп алыр болгай. Комбайнның чүгле кужуу ажыглаттынмас эвес, оон кезектериниң тетчеглеттинери билдинигр, өске комбайннарга артык кезектер апаар. Таарымча чок ол байдалдан унериниң оруун А. П. Харченко тыппайн турар. Өске-даа тускай эртемниглерниң, механизаторларның ол чижектиг хамаарылгазы дүжүт ажаалдазынга магадылалдыг күш-ажылды кайын ханыырын тыдаар. Ынчангаш үк совхозтуң бригадаларында чаа ёзу-биле ажылдаарынга херек өскерилгелерни көрбейн барым. «Артык кезектер чедишпес, генераторлар херек, «септелге» сөөлүнде база катап септелге хөөш өске-даа чүүлдер херек болуп турар.

Кызыл районда «Чилиелге» совхозтуң үшкү бригадазында байдал сыр өске чорду. Эки ажылдаарынга харыы, өскерилгелер ында бар. Аарып турган, бригадир хүлээлгезин бир ажылде хүлээдип берген-даа болза, хоочун механизатор Д. С. Дандар ховү турлаанда чеде берген, өөрүнүн аразында тур.

— Интенсивтиг технология деп чүве ол-да болгай. Кежээниг-Ховунуң, Кожа-Судактың тараазы аъттыг кижиниң эзеңгизинге чедип турар, аки чүве болза, тараа арыг-дыр — деп, ол чугаалады. —Бригаданың тараазының дүжүдү 15 центнер чеде бээр боор.

Бүгү комбайннарның септелгезиниң дооступ турарын бригадир О. С. Ондар дыңнатты. Он бир комбайн-биле тарааны тыныштай кестирер. Септелгениң таарымчалыг системазы бригадада тургустунган. Ону тодаргайлаарга, ындыг. Бүскү дүжүт ажаалдазының сөөлүнде тараажы бүрүзү бодунуң техниказын, комбайнның септээш тургуаар, эллегде турар ийи кижиниң бирээзи ажылдап тура, өскези анаа дыштанып олурбас, септеттинген, туттунган, кайы-бир кезекти кылган турар. Ажаалда-хайгааралдыг, камналгалыг болурга хөй артык кезек херек лттинмес. Чиик, уштуп ап болгу дег кезектерни тараажы келир дүжүтке чедир боду тыгжап алыр. Ол дугайын Доржу Саалевич чугаалады.

— Механизаторларның кол курузу бедик мергежилдиг, оларның ажылының культуразы бедик — дээш, бригадир чамдык эш-өөрүнүң аттарын адады.

Оларның бирээзи болза Акыр-оол Саая. Бодунга быжыглаан комбайнын беш чыл улаштыр камныг эдилеп турар. Ол аныяк механизатор Артём Дандарның дагдынчызы. Акыр-оол Саая дүжүт ажаалдазын дооскаш, совхозтуң күзели-биле Москва чедер. Алексей Ооржак база эң шыырак механизаторларның бирээзи.

Бригадага-даа, партковга-даа чугаа колдуунда күш-ажылды шын организастаарының, ажылдың чаа арга-хевирлериниң, профессионал билиглерни бедидериниң дугайында чорup турду. «Септелге, артык кезектер» дугайында сестер эвээш дыңналыр.

Механизатор болуп ажылдаар бүзүрелди чүгле тергиинерге тургускан. 24 механизаторну совхозта кызырган. Ынчангаш кижи бүрүзү бодунуң ажылы дээш харыысалгазын билдип турар, чурум үрээр болза, ажылга тудары болдунмас, оларның оруун солуур улус бар.

Арапчор ОКСУР.
(«Шынның» корр.).

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР

НОМЧУКЧУЛАР САНАЛДАП, СҮМЕЛЕП, ШУГУМЧУЛЕП ТУР

ПУНКТУГА КАПИТАЛ СЕПТЕЛГЕ ХЕРЕК

Нарын суурнуң төп кудумчузу. Ында даштындан көөрге улуг ыяш бажың бар. Ол дээрге Эрзин суурда чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң комплекстиг хүлээп алыр пунктузу. Ук бажыңны 1958 чылда колхоз конторазы кылдыр туткан. Бажын совхоз болу бергенде, ону 1982 чылда пункт кылдыр шилчиткен. Бо бажың чоннуң эң-не хайымныг баар чери. Ынчалбас аргажок. Амгы үеде амыдыралдың янзы-бүрү ачы-дузазын чон оон алыр. Ындыг болганда пунктуң көрүштүг кылдыр ишти, даштын септеп-селиириңге кичээнгей херек. Аңаа дузалаар кижи — совхоз директору Михаил Кыргысович Дүгер. Септелге кылдырып бээриниң айтырыын эвээш эвес тургузуп келген. «Материалды боттарыңар тыпкаш, кылып алыңар» дээр.

Эрткен чылын Чоннуң амыдырал хандырылга министерствозу-биле пунктуну септеп бээри-биле керээ чарган. А херек кырында ону кылыр үе кээрге, дарга ойталаан. Чоокта ол дээш даргага четтим. Ол «материал, будук, чугай чок. Боттарыңар тып алыңар» диди. Бир эвес ол пунктунуң чаагайжыды септеп-селип бээр болза, ажылдаар-даа кижилерге, чагыг кылып келир чонга-даа таарымчалыг-ла ийин.

СОВХОЗУНЧЕ КӨРҮНМЕСКЕ, КЫМГА БААРЫЛ?

Кижиниң хууда амыдыралынга кышка белеткенири база онза чугула. Ону кол ажылы-биле чергелештир чорудар. Шыны херек, мурнуку чылдарда, күш-ажылчы орулга дугайында хоойлу үнмээнде, кузуназы чазын оттулар ыяш сөөртүрүп алырда, таварышкан чорумал машинаны хөлезилеп алыр чүве. Шынап-ла, шагшаа-биле турар эвес. Хамык байдал бүрүнү-биле чаартылып турар болгай. Бо бүгүнү кым-даа деткиир апаар. Хүн бүрүнүң амыдыралы эки талаже өскерлип турарынга кым өөрүвес деп. Ынчалзажок ажылчын кижилерниң эки ажылдаарынга, амыдыралынга таарымчалыг байдалды тургузары база албан деп санаар мен. Ынчан ол кижиден ажыл дээш негелде тургузарда безин эптиг болбас бе? Ам ыяш дужуртуп алыры-биле совхозче көрнүп, дуза дилевеске, кымга баарыл? Совхоз кассазынга ыяш сөөртүрүнүң хөлезинин төлээш, квитанциязын алгаш, чеди шакта гаражка чеде бээрге, директор ажылче үнер машиналар хуваагаш орар. Оон машина дилээрге, «Машина чок» деп каар. Шак ынчаар каш удаа чок деп келген. Ам чогел тоткен.

Ол талазы-биле маңаа тодаргай чижектен көргүзейн. 1987 чылдың сентябрьда ыяш сөөртүрүп алыры-биле № 30 квитанцияга 7 рубль 55 көпеекти төледим. А бо чылдың январьда № 115 квитанция-биле 4 рубль 50 көпеекке ыяш сөөртүрүп алыр турдум. Бо квитанциялар ол-ла хевээр күш чок болуп, ажыглаттынмаан. Ынчаар эртенниң-не машина деп манап турган үелеримде, ажылымга идик даараан болзумза, ийи чедир бүдүрүптер турган боор мен. Ажыл стажым 37 чыл. Бо үелерде амыдыралдың кандыг бергелерин көрүп, ажылдавадым дээр. Мындыг чаагай үеде кижилерниң дилеглериңге, хомудалдарынга кичээнгей салбаска ам канчаарыл? Харын-даа бажыным арга кыдыында болгаш, уругларым-биле будук, чээрген чүъктеп оттулар-дыр мен. Сөөлгү үнгүлээн доктаал-шиитпирлерде баштай кижилерже кичээнгейни улгаттырарын айыткан. Ынчанмайн канчаар, кандыг-даа ажылдың шимчедикчи күжү — кижи болгай.

Ам маңаа пунктуда ажылым талазы-биле каш сөстен киирейн. Шынап-ла, бурун шагның улузунуң чиге сөглээн «Идик багайда эжик ырак» деп домаа бар. Чогум-на чонга бараан боор турар ажылым бо. Чоннуң кандыг-даа идиин септеп-селээш, үезинде эгидери. Бо мергежилге тускай машина-техника база херек. Бистиң пунктунуң ындыг дааранып машиназы эрги болгаш үрелген. Дүгер Кыргысович ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады турда, чаа машинадан тып бээри-биле чагыг киирген мен. Ол база-ла «Машина чок чүве-дир» деп каар болган. Мээң чагыгым ол хевээр боттанмаан. Суурувус кыдыг-кызыгаар черде турар болгай. Кайыындаа аалчылар чедип келир. Кандыг-бир ачы-дузаны-даа дилеп келир. Ынчангаш пунктунуң бажыңын көрүштүг болдурарының талазы-биле сагыш салырын совхозтуң удуртукчуларындан база катап дуза дилеп ор мен.

Ермолай АРАКЧАА.
Нарын суурда комплекстиг хүлээп алыр пунктунуң идик даарамчызы.

ЧАГАА-БИЖИКТЕРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ КАНДЫГЫЛ?

Редакцияга хүн бүрүде кээп турар шугумчулелдерниң, ылангыя солунга парлаттынып турар чагааларның аразында, тус-тус районнарның ажыл-агыйларында ажыл-херектерниң байдалдарын анализтээн, четпестерни илереткен материалдар эвээш эвес. Солуннуң корреспондентилери чылдың кайы-даа үезинде ниитиниң малын ажаап кадагалап турарының дугайында, дужут ажаалдазы, хөй кыргылдазы, мал чеминиң белеткели дээш янзы-бүрү темаларга материалдарны бижип турар. Солунга парлаттынган шугумчулелдерге хамаарыштыр чер-черден кээп турар харыылар бар-даа болза, эвээш, дыка хөй РАУК-тер редакцияның чорутткан медээлериңге ой-шаанда азы шуут харыылавас болуп турар.

Республиканың районнарында тус-тус ажыл-агыйларда ог-бүле база аренда кереэзиниң байдалы, мал чеминиң белеткели, ында четпестер дугайын солунга чаңгыс эвес удаа бижип турза-даа, чер-черден оларга харыы, дыңнадыг кончуг ховар болур. Тус черлерде, бирги ээлчегде РАУК-тер, оларның удуртукчулары болгаш специалистери доп-дораан кичээнгей салырын черле бодавайн турар.

Чамдык чижектерден көрээлиңер. Бии-Хем РАУК-че бо чылын чоруткулаан 3-4 хире дыңнадыгга харыы чок. Малдың ажаалдазы дээш элээн четпестер дугайын солунга парлап, четпестерни айтып келген. РАУК даргазы И. В. Шушеначевтиң болгаш кол специалистериниң харыызын редакция албаан. Барыын-Хемчикте РАУК-тен сөөлгү үеде харыылар кээп турар апарганы эки. Эрзинден база харыылар кээп турар.

Республиканың база бир улуг девискээрлиг районнарының бирээзи — Улуг-Хем. Солунче материал бижип турар хөй нити корреспондентилер бо районда арбын. Дыка хөй материалдарны (дорт келген-даа, солунга парлаттынган-даа) районнуң удуртур органнарынче шилчидип, кодуртунуп турар чугула айтырыгларны бир янзы шиитпирлээрин редакция олардан дилеп турар. Бо чылын харыылар хөй кезиинде эвээш болуп турары редакцияны дүвүредип турар. «Саар инээм чуге чогул?» деп Татьяна Ондарның материалын бо чылдың мартта-ла райкүүскомче (даргазы Д. Х. Ооржак) шилчиткен, мынчага дээр харыы-даа сураг. Шагаан-Арыг хоорайда сүт хандырылгазы, инек-мал азыраарының айтырыглары, мал чемин хуу кижилерниң белеткээри дээш чижектиг чугула чүүлдер ында кодуртунген. Хуузунда дузалал ажыл-агыйын сайзырадыры чурттуң Аъш-чем программазын боттандырарынга кайы хире рольдуун биле-тура-ла, чогумчалыг хемчеглерни алырын бодаваска кайын тааржыр.

«Саар инээм чуге чогул?» деп солуннуң тускай корреспондентизи К. Оюннуң инек мал азырап өстүрер, дузалал ажыл-агыйын сайзырадыр, чоннуң социал амыдыралын экижидер дугайында айтырыгга хамаарыштыр солунга бижээн чугула чүүлүнге чер-черден хөй-ле материал парлаттынган, ол хиреде оларга харыылар кончуг эвээш болган. Айтырыг чаңгыс хүннүү эвес чүве болганда, ам-даа үе бар, чүнү кылза эки болурун кедээ Советтер, райкүүскомнар, РАУК чөвүлелдери база катап шугдунуп көрзе эки.

Улуг-Хемниң РАУК шугумчулелдиг чагааларга харыылаарын база-ла далашпас, азы тоомчага албас. Таңды, Тожу райкүүскомнар (даргалары эштер М. Ч-А. Моңгуш, Н. П. Савин) солуннуң шугумчулелдиг материалдарынга харыылаарын албан эвес деп көрүп турар бе? Бо чылдың апрельде чорутткан Азас хоолдуң бойдус байлааң камгалаарынга хамаарышкан база районнуң харылзаа белдириниң ажылында эде тургустунуушкун бичии-даа болбайн турарын, ол ышкаш июльда Адыр-Кежигде амыдырал хандырылга байдалының дугайында материалдарга Тожудан харыы чок. Дарга боду харыылавас-даа болза, райкүүскомнуң хамаарышкан кижилери бар-ла болгай. Тожу райкүүском дугайында моон мурнунда-ла доп-чуладарга удаа-дараа бижип келген бис. Кандыг-даа түңнел чок болуп артып турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Оран-бажың дугайында Таңдыже чорутткан шугумчулелге харыы ам-даа чок.

Өвүр райкүүском (И. У. Успуң) шугумчулелдерге хирезин-биле харыылап-ла турар. Ол райондан кээп турар шугумчулелдер база хөй. Чөөн-Хемчик райкүүскомче бо чылдың дургузунда эрткен чылга бодаарга, эвээш шугумчулелдер чоруттунган-даа болза, харыылаары ында утпайн турар.

Чоннуң чагаа-бижиктери-биле ажыл — харыысалгалыг участок. Ону билбес кижи чок, ынчанмыже эде тургустунуушкунун, ажык-чарлыг чорукту амгы бо үезинде чоннуң үнүн дыңнавас, аңаа кичээнгей чок артары черле таарымча чок. Тоомча чок хоонден уштунза чогуур.

ИЮЛЬДУҢ ПОЧТАЗЫ

- **Июльда «Шын» солун редакциязынга 376 чагаа келген.**
- **Эрткен айда 285 чагаа солунга парлаттынган.**
- **160 авторга редакция харыыны берген.**
- **Көдээ ажыл-агый темаларынга 81 чагаа, культура болгаш улус өөредилгезиниң талазы-биле 74, партия, советтер ажылдарының темаларынга 53 чагаа келген.**
- **Солунга парлаттынган, парлаттынмаан-даа шугумчулелдерге 20 харыыны редакция алган.**

«Шынга» харыы

ЧАЯ ШИИДЕР СУДЬЯ

Эргим редакция! Бо чагааны бижиир ужурум болза, июнь 4-5-те Шагаан-Арыг хоорайга профэвилелдерниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң бирги чери дээш хол бөмбүүнге маргылдаа болган. Аңаа дөрт райондан сес команда киришкен. Кол судья Кызыл-оол Дүлүш маргылдаа үезинде чая шиидип, чамдык командаларны ойнаттырбаан.

Ойнаар шөлдер база белен эвес болган. Парад ажыдыышкынының үезинде туг кодурбээн. Шаңналдарны тывыспаан. Ындыг утказыг чагааны ойнакчы Владимир Моңгуш Чадаана хоорайдан бижээн.

Чагаа парлаттынмаза-даа, профэвилелдерниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң Тыва область чөвүлелиниң даргазы В. С. Биче-оолдуң харыылааны болза: «Июнь 29-та облчөвүлелдиң президиум хуралынга хол бөмбүүнүң маргылдаазының түңнелдерин чугаалажып көрген. Профэвилелдерниң эки тура спорт ниитилелиниң Улуг-Хем район чөвүлели (даргазы С. С. Соянов) хол бөмбүүнүң шөлдерин ой-шаанда белеткеп албаан. Зонага ойнап келген киржикчилерни удуур чыдар чер-биле болгаш аъш-чем-биле хандырбааны илереэн. Аңаа тургустунган оргкомитет багай ажылдаан. Кол судья К. К. Дүлүш судья бригадазының ажылын удуртуп шылаваан болгаш чая шиидип, чамдык командаларны ойнатпааны бадыткаттынган. Ынчангаш зона маргылдаазынга ой-шаанда белеткелди чорутпааны дээш база ону эрттирериниң талазы-биле четпес ажылы дээш С. С. Сояновту шыңгыы доңгуткан.

Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң чанында хол бөмбүүнүң федерациязынга К. К. Дүлүштү моон соңгаар маргылдааларга судьялаар бе дээрзиниң дугайында тускай айтырыгны тургускан.

Ук зона маргылдаазынга белеткелди кошкак чорутканы дээш профэвилелдерниң эки тура күш-культура болгаш спорт ниитилелиниң область чөвүлелиниң чамдык ажылдакчыларынга хемчегни онааган.

ХОМУДАЛЫМ ХОЙЛАП ЧОР МЕН

Мени Татьяна Мегеевна Аранчал дээр. 1932 чылда төрүттүнген, ам 56 харлыг мен. Назы-харым дегээн, бо боткуже солунга чүве бижип-даа чорбаан мен, ынчалза-даа хомудалымны силерже бижиирин сеткил-чүрээм албадай берген чылдагааның тайылбырлаарын кызыдайн.

1955 чылда Доржу Догулдурович Шалык-биле таныжып, ог-бүле туттум. Ынчан кайывыс-даа өскүс болгаш чаңгыс чарык аптаралыг, чадыр тиккеш, коштунчуп чурттай бергенивисти О. Шынаа чону билир. Ол-ла чылын О. Шынаага Ленин аттыг колхозтуң бир кодан төрүүр хоюн хүлээп алгаш, кадарып эгелей берген бис. Өөм ээзи Доржу Шалык кончуг ажылгыр, кем чок кижи. Мынчаар-ла бүгү назынымда «хойлуг кижи каас» дижири ышкаш, үжен ажыг чылда мал соонда халбактаныр келдим. Шаңнадып, мактадып-даа чордум.

1956 чылда дун уруум Чечек ог-бүлевистиң өөрүшкүзү болуп төрүттүндү. Кижиниң байы, каазы ажы-төлү дижир. Он ийи божудум. Ийизи бичезинде-ле «бүрлү» берген. Улуг уруум Чечек өзал-ондакка таварышкаш, 25 харлыында бистен чарылды. Өскелери бо хүннерде чоннуң чоон өрүү-биле чорул, Совет күрүнезинге бараан болуп, ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында ажылдап, чурттап чорлар.

Өөм ээзи Доржу Шалык он ажыг чылдар мурнунда өзал-ондакка таварышкаш чок апарган соонда, улуг кээнчык даара тавыышкынза даа, ажы-төлүмнү өстүрүп алыр дээш үйгү чыдын чок чораан мен. Мээң ол малчыннап чораан үемде, машина-техника ховар турганында, кожерлуге аът-шары-биле дажыгланыр чордувус. Кызыл-кымыскаяк дег хөй ажы-төлүм бар-ла болгай. Кожерде бичиилериниң бирээзин артымга чүъктей шарыдып алгаш, бирээзин мурнумга кавайга тудкаш, аъттаныр турдум. Мынчаар-ла Совет чазаам ачызында уругларымны эктимден элетпейн, хырынымдан аштатпайн өстүрүп алдым. Олар чалгын-чаапазын хергеш, төрээн уязындан ужуп үнгеннер.

Ынчалза-даа чеди уругга чедир орден, медальды мээнээ тывыскан. Оон соонда мээң адым уттундурган. Он уругларны Совет күрүнемниң кадрлары кылдыр өстүрүп каан болганымда, «Маадыр ие» деп хүндүлүг атты чүге мээнээ тывыспас чоор? Кара кайгамчык, хеймер кызым безин 8 класска өөренир болгай.

Оон ынай кадарчы малчын, кара ажылчын чорзумза-даа, хүлээнгени күштүг, багай эвес ажылдап, шаңнадып, мактадып чордум. Чон билир. 1982 чылда пенсияже үнеримде, «Шын» солунга «Күш-ажылдың хоочуну» медальды мээнээ тывысыр дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы үнду. Медальды тывысырын манаан, манаан — сураг.

Ооң соонда, «Маадыр ие» деп атты, «Күш-ажылдың хоочуну» медальды сүржүр дээш, чер четпээн мен. Кадыым база багай, назы-харым дегээн болгай. Оларның изи сооп, сураа чиирип бар чыдар боорга, силерден дуза эреп бижидим, эргим редакция.

Татьяна АРАНЧАЛ.
Күш-ажылдың хоочуну, пенсионер.

ЧАМДЫК ФАКТЫЛАР БАДЫТКАТТЫНМААН

Бо чылдың июль 5-те «Шын» солунга Александр Хертектиң «Отка өрттенмес, сугга душпес» деп материалынга «Барлык» совхозтуң чамдык специалистериниң, бухгалтерия ажылдакчыларының база экономизиниң талазындан боттарының хууда өлча-ажыын бодап, совхозтуң акша-хөреңгизин шын эвес чарыгдап турганының дугайында шугумчулээн. Ол материалды РАУК хынап көргеш, дараазында харыыны бисче чорутткан. Кайы-бир ажылды кылганы дээш наряд тургузарда, ону эки хынап албайн, артык акша төлеп турган таварылгалар шын болган. Эң ылангыя учётчик турган М. Хертектиң хереэн районнуң улус судунга көргеш, 300 рубльге торгаан болгаш ийи чыл иштинде материалдыг харыысалгалыг черлерге ажылдаар эргезин казаан.

Наряд тургусканын хынавайн турганы дээш күш-ажыл талазы-биле экономист турган С. Долзатмаа, бухгалтер Б. Дугуй-Лама база кол агрономнуң хүлээлгезин күүседип турган Ш. Моңгуш оларны совхоз директорунуң 1987 чылдың декабрь 25-те дужаалы ёзугаар ажылындан үндүргенин шын эвес деп район прокурору көрген. Амгы үеде үстүнде ады киирген эштерден С. Долзатмаа ол-ла ажылында, а Б. Дугуй-Лама өске организацияда, Ш. Моңгуш кол гидротехниктеп ажылдап турар.

Совхозтуң ногаа бригадири турган А. Тёге хөй түннүг артык акшаны ынчан кол экономист С. Долзатмаа төлеп берген дээни, ол ышкаш бо экономист О. Сайын-оол биле О. Сарыгларның алынга табель тургускаш, акшазының чамдызын алган дээрзи база бадыткаттынмаан. Сарыглар Балганның ирт кодаңынга төрүүр 161 хойну ирт кылдыр отчётка көргүскен деп материалда бижээни шын болган.

Экономика: айтырыглар, шиитпирлер

АЖЫЛ-АГЫЙНЫҢ ЧАА МЕХАНИЗМИ ТЕОРИЯДА БОЛГАШ ПРАКТИКАДА

«Ажыл-агый механизми» деп сөс Октябрьның социалистиг Улуг революциязының сөөлүнде дораан-на ажыглаттынып эгелээн. Чогумчалыг кылдыр тургустунган ажыл-агый механизминиң эргежок чугулазын В. И. Ленин барымдаалап көрбүшаан, оон ажыглаттынар ужурлуг дээштиниң чиге болурун шактың шын ажылдаары-биле дөмей кылдыр деңнеп көрген.

Социалистиг ажыл-агыйны чорудары болгаш башкарарының сайзыраңгайжыдарының аргаларын кажан экономистер чугаалажып турган 50 чылдарның төнчүзүнде, 60 чылдарның эгезинде «ажыл-агый реформазы» деп сөс тыптып келген. Планнаашкынны экижидер, эргелеп башкарарының экономиктиг методтарын сайзыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглерниң комплекизин «ажыл-агый реформазы» деп сөс илергейлеп турган.

Социалистиг экономикага орулганың болгаш өске-даа өртек быраларының ролюнун элээн шын билиишкини чогумна ол үеде ажылдап кылдынган. Ынчалзажок хөй чылдагааннарның, хамыктың мурнунда субъективтиг характерлер колдаан чылдагааннарның чылдактарының уржуунда ажыл-агый реформазы ара соксаар болгаш административ-команды-биле башкарарының методтарынче дедир эргиишкин болган. Социалистиг ажыл-агыйны чорударының болгаш эргелеп башкарарының методтарын сайзыраңгайжыдар аргаларны чугаалажып көөрүн ынчаарза соксаан болгаш акша-бараан харылзааларын идепкейлиг ажыглаар аргаларын шинчилээри оожумнай берген.

Социалистиг бүдүрүлге харылзааларын шинчилээриниң теоретиктиг чаа-чаа аргалары бистиң чуртувуска чеден чылдар дургузунда чаңгыс эвес удаа тыптып, ажыглаттынып келген. Социалистиг ажыл-агый механизминиң тургустунганын болгаш хөгжүлдезин совет чамдык эртемденнер база шинчилеп турган. Ажыл-агый механизми болза ажыл-агыйны чорударының боттарында түлүш харылзаалыг кезектериниң чаңгыс аай системазы кылдыр олар санап көрген, ынчаарга планнаарының, экономиктиг идиг бээриниң болгаш күш-ажылды организастаарының методтары ол системага база кирип турар.

Ажыл-агый механизмин ынчаар көөр чорук соора, кылыра билиишкиннерни, аңаа үндезилээн частырыгларны ажып эртеринге, орулга, өртек, чээли, үндүрүглер, шаңналдар, акша угланыышкыны, бирээр чугаалаарга, бараан-акша харылзааларын боттандырарының тодаргай хевирлериниң угланыышкыны ышкаш экономиктиг ындыг быраларны идепкейлиг ажыглаары-биле төп чүткен планнаашкынны сырый холбаштырар арганы берген.

Социалистиг ажыл-агый механизминиң теоретиктиг айтырыгларын болгаш оон ажыглалының практиктиг хевирлерин тодаргайлап сайзырадырынга улуг салыышкынны СЭКП ТК-ның июнь (1987 ч.) Пленуму киирген. Ынчаарга бараан бүдүрүкчүзү болур социалистиг бүдүрүлгени шын билири амгы үеде ажыл-агый механизминиң теоретиктиг үндезинин болуп турар. Социалистиг бүдүрүлге бодунуң ажыл-агыйын бүрүн бот-орулга-чарылганын, бот-акшаланыышкынның болгаш бот-башкарылганың принциптеринге үндезилээш чорудуп турар.

Күрүне бүдүрүлгезиниң чаа эрге-хүлээлгелерин хоойлуда быжыглааны принципиалдыг чугула ужур-дузалыг болгаш оон эргелерин база хүлээлгелерин эргелелдиң бүгү органнарының сагыырын магадылап турар. Ажыл-агыйның эрги механизминиң күштүг болуп келген байдалдарында бүдүрүлге чери үстүкү органнарның янзы-бүрү айтыышкыннарының шыңгыы кызыгаарынга чагырткан турган. Планнаашкынга болгаш ажыл-агыйны чорударынга бүдүрүлге чери ынчаарда боттускайлап турбаан. Оон сорулгазы болза, хөй саныг директивиг айтыышкыннарны күүседири болуп келген. Ынчангаш ол чылдагаанның түңнелинде бүдүрүлге чери ажыл-агыйны чорутканының түңнелдери дээш харыысалганы бодунга албайн турган. Бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазының эң чугула кезектерин — бүдүрүлге, социал, эртем-техниктиг, садыг, даштыкы экономиктиг ажылдарын эргелелдиң үстүнде турар органнары башкарып келген.

Бүдүрүлге чериниң бот-хөгжүлдезинге идиг бериишкиннерни ындыг байдалдарда эвээш болуп келгенин черле билдингир. Бүдүрүлге чери бодунуң ажылында четпестерни бодундан хамаарышпас чылдактар-биле — хандырылганың четпези-биле, үндезин чок өртектер-биле, планның дүүшпези болгаш өске-даа чүүлдер-биле тайылбырлап турган.

Бүдүрүлге чериниң ажылдаар байдалы мурнунда турганындан амгы үеде шуут өскерилген. Бирээде, бодунуң продукциязының номенклатуразының хөй кезиин бүдүрүлге чери боду моон соңгаар бот-тускайлап планнаар. Натура көргүзүглериниң талазы-биле директивиг даалгалар күш чок болур болгаш оларның орнунга күрүне чагыын киирер. Ынчаарга ук чагыг ийи талаларның бир дөмей харыысалгалыг болурунга үндезилеттинер. 1988 чылда күрүне чагыгларынга 1,5 муң номенклатура бөлүктери кирер, а эрги система ёзугаар бүдүрүлге черинге 47 муң ындыг бөлүктерни төп черден берип турган. Бот-орулга-чарылганың дээштиин күштелгени түдүм-на, мөөңү-биле садыг хөгжээн түңнелинде, күрүне чагыы кызырлыр болгаш керээлиг харылзаалар база херегленикчилерниң дорт чагыглары калбарар апаар.

Ийиде, бүдүрүлге чериниң хөгжүлдези саң-хөө талазы-биле чедип алган ооң түңнелдериниден хамааржыр. Бүдүрүлге чери хөй орулганы алган түдүм-на, бодунуң бүдүрүлге болгаш социал хөгжүлдезинге, күш-ажыл төлевиринге ажыглап чарыгдаар хөй акша-хөреңгилиг болур. Бүдүрүлге черин бюджеттен акшаландырыышкын моон соңгаар турбас болгаш бюджеттиң хөреңгилери хамыктың мурнунда улуг демчээлдиг капитал салыышкыннарынга мөөңнеттинер апаар.

Үште, даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле безин чамдык бүдүрүлгелер улуг эргелерни алган. Олар моон соңгаар бот-орулга-чарылгалыг даштыкы садыг фирмаларын тургузуп болур болгаш даштыкы чурттарның бүдүрүлгелери-биле дорт харылзаалыг кады ажылдажыр аргалыг болур. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгадан алдынган ажыктыг түңнел — бодунуң продукциязын даштыкы чурттарже садыглап чорударын көвүдедири, даштыкы садыг харылзааларын билдилиг организастаары — бүдүрүлге чериниң ажылының составынга, ооң нити түңнелдеринге кирген турар.

Дөртте, бүдүрүлгени эргелеп башкарарынга күш-ажылчы коллективтиң ролю бедээн. Күш-ажылчы коллектив бодунуң директорун конкурс ёзугаар соңгуур, а ол ышкаш бүдүрүлге болгаш социал ажыл-чорудулганың эң чугула айтырыгларын шиитпирлээр эргелиг күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелин база соңгуур.

Эргелеп башкарылганың адырлар болгаш девискээрлер органнарының ажыл-чорудулгазын үндезинни-биле эде тургузары ажыл-агыйның чаа механизми негеп турар. Ол эде тургустунуушкунун кол утказы чүдел дизе, эргелеп башкарылганың командылаар методтарындан экономиктиг методтарынче шилчиириниде болур. Бүдүрүлге чериниң ажыл-чорудулгазының экономиктиг кол башкарыкчызы болза, күш-ажыл төлевириниң, орулганы хуваарының, курлавырлар дээш төлелгелерниң фондузун тургузарының узун хуусаалыг экономиктиг нормативтери болур.

Ажыл-агыйның чаа механизминиң теоретиктиг кол угланыышкынындан ону херек кырында боттандырарынга чедир орукта янзы-бүрү хөй моондактар ам-даа бар болгаш оларны ажып эртер толээде, организастыг улуг ажылды чорудары негеттинип турар. Кол бергедээшкин чүдел дизе, экономиканы хөгжүдериниң экстенсивтиг факторлары колдуунда төнген, а интенсивтиг факторлары национал орулганың өзүлде темпилериңге экстенсивтиг факторларның салдарын ам-даа долу хемчээлге дуглап шыдавас ындыг байдалдарда ажыл-агыйның эрги механизминден чаа механизминче шилчиишкинде болуп турар. Ол сорулганы шиитпирлээринге ажыл-агыйның чаа механизми хуузалаар ужурлуг, ынчангаш ажыл-агыйның механизминиң эде тургустунуушкунун боттандырып турар.

Улус ажыл-агыйының хөгжүлдезинге мурнунда шиитпирлиг салдарны чамдык факторларның дээштиин ажыл-агыйны чорударының чаа методтарындан алдынган түңнел амдызында долу хемчээлге амдаа солуп шыдавайн турарын дуржулга көргүзүп турар. Чижээ, оталга-энергетиктиг курлавырларны тыварының болгаш даштыкы садыгга сайгарарының улуг өзүлдезиниң үезинде даштыкы-экономиктиг ажыл-чорудулгадан ап турган орулгага деңнежир түңнелди даштыкы-экономиктиг ажыл-чорудулганы эргелеп башкарарының чаа хевирлери амдызында берип шыдавайн турар.

Ажыл-агый механизминиң эде тургустунуушкунунда бергедээшкиннерниң база бир чылдагааны чүдел дизе, эргижирээн бодалдың тапталган артыышкыннарын ажып эртериниң нарынында, кадрларның эде чаңчыгып өөренип турарының ам-даа оожумнунда. Экономиктиг билиг талазы-биле оларның кошкаанда болуп турар. Ындыг болза-даа, ажыл-агыйның чаа механизминче шилчиир талазы-биле ажыл кидин түлүк чоруп турар. Ол шилчиишкин хамыктың мурнунда бүдүрүлгелерни бүрүн бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчидеринге хамааржып турар. Чаа байдалдарже 1988 чылдың январь 1-ден эгелээш, 22 министерстволарның бүдүрүлгелери шилчир болгаш бот-акшаланыышкынның чурумун ёзугаар шупту 30 адырлар ажылдаар. Үлетпүр продукциязының нити хемчээлиниң 60 хире хуузу оларга онаажыр. Ажыл-агыйны чорударының чаа байдалдарынче 1989 чылда 19 адырлар болгаш 1990 чылга чедир — бүдүрүлгениң эвес адырларның бүгү бүдүрүлгелери шилчир.

Экономиктиг узун хуусаалыг нормативтер бот-орулга-чарылгалыг харылзааларның системазынга кол рольду ойнаар. Ол нормативтерниң чаңгыс эвин амдызында чедип алдынмайн турар, оларның хемчээли орулгаларның болгаш чарыгдалдарның аразында деңнелден (хамыктың мурнунда беш чыл планында капитал салыышкыннарынга чарыгдалдардан) улуу-биле хамааржып турар. Он үшкү беш чыл планының түдүш кезээ болур экономиктиг нормативтерни белеткээр талазы-биле ажыл ам безин эгелей берген. Ол нормативтер болза планны, натура болгаш өртектер аразында харылзаа деңнелдерин ажылдап кылырының эң чугула аргазы болур.

Саңажылга орулгазынга (биргээр чугаалаарга, курлавырлар дээш төлээн сөөлүнде арткан орулгага) үндүрүгнү санап тодаргайлаарының методтарын ажылдап кылып турар. Мөөңү-биле садарының, садып алырының, түрмектеп садарының өртектериниң реформазынга белеткел талазы-биле ажыл калбарган. Өртектерниң бүгү хевирлери бот-боттарындан хамаарылгалыг, харылзаалыг кылдыр бир-ле дугаарында эде көрдүнген болур.

Өртек болза чарыгдалдарның болгаш түңнелдерниң идегелдиг хемчээкчизи болу бээр, хөмүр-даштың болгаш ниитилелге эргежок чугула база херегледи улуг өске-даа бараан-нарның бүдүрүүшкүнүнде үндезин чок карылга кызырлыр, өртектиң структуразында саарылгадан үндүрүгнүң улуу эвээжээр, а ол үндүрүгнүң орнунга рента төлевилелдерин киирер, хереглелдиң ажыктыг түңнелин болгаш хереглелди өртектер эки көргүзээн апаар.

В. СЕНЧАГОВ,
ССРЭ-ниң саң министриниң оралакчызы. (ПМА).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

доктаамал комиссиязында

КИЧЭЭНГЕЙДЕ— ДОКТААЛДЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ

«Совхозтарга коллективтиг кержээни болгаш бот-орулга-чарылганы шингээдип алыр талазы-биле улус депутаттарының Чөөн-Хемчик район Совединиң күүскомунуң ажылының дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалының күүселдезиниң кайы хире чорупп турарының дугайын республиканың Агроүлетпүр комплекизиниң талазы-биле доктаамал комиссияга дыңнаан.

Райкүүском даргазы Ф. Г. Барановтуң аңаа илеткелин дыңнап чугаалашкаш демдеглээни болза, бот-орулга-чарылгага үндезилээш, күш-ажылды бригада кержээзи-биле бригадаларга, фермаларга, өг-бүле звеноларынга организастаарының чамдык ажылдары районда чорудуп турар. Коллективтиг кержээни болгаш бот-орулга-чарылганы калбаа-биле нептередир талазы-биле «Большевик» совхозтуң дирекциязының ажылының дугайында айтырыгны райкүүскомга дыңнаан. База ол ышкаш «Чыраа-Бажы» совхозтуң төп салбырынга райкүүскомнуң кежээ хуралы эрткен, аңаа ук ажыл-агыйда коллективтиг кержээни, бот-орулга-чарылганың айтырыгларын чугаалашкан.

Коллективтиг, өг-бүле кержээлерни кайы хире шингээдип турарының дугайында «Тыва», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарның директорларын дыңнаан. Теве-Хая болгаш Хайыракан көдээ Советтериниң сессияларынга ук айтырыгларны чугаалажып көрген. «Искра», «Тыва», «Большевик» совхозтарда күш-ажылды кержээ-биле организастаарының байдалын РАҮК-түң техниктиг чөвүлелинге дыңнаан.

Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалында сүмелээни ёзугаар, РАҮК-түң адырлар аайы-биле специалистериниң киржилгези-биле совхозтарның удуртукчуларының, кол специалистериниң, бригадирлериниң, ферма эргелекчилериниң экономиктиг өөредилгезиниң баазазын «Чыраа-Бажы» совхозта организастаан. Өг-бүле кержээзин шингээдир, өөредилгени организастаар талазы-биле ажылче кичээнгейни салып турар. Хой ажылынга өг-бүле кержээзин болгаш күш-ажылдың төлевирин ниити орулгадан тургузарын шингээдип алыр талазы-биле хойжулар семинарын «Чыраа-Бажы» совхозта Ак-Хая хойжу бригаданың баазазынга эртирип турар.

Чер болгаш мал ажылында кержээлиг күш-ажылчы коллективтериниң удуртукчуларының болгаш ортумак звено специалистериниң 32 шак программалыг бүдүрүлге-экономиктиг өөредилгезин 1987 чылда эрттирген.

Коллективтиг болгаш өг-бүле кержээзинче бригадаларның болгаш фермаларның шилчээзиниң түңнелинде күш-ажылчы элээн каш коллективтер болгаш өг-бүлелер чамдык чедиишкиннерлиг болган. Эрткен чылын «Чыраа-Бажы» совхоз 178 муң рубль арыг орулганы алган. Бүдүрүлгениң орулгалыы 8 хуу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 4.6 хуу өскен. 1986 чылда 0.32 копеек турганынга бодаарга, фонд эгидилгези 0.43 рубль болган. Бир центнер тарааның бот-үнези 9 рубль 11 копеек апарган, сүттүң —3.7 хуу кызырылган. «Тыва» совхозтуң бригада кержээлиг коллективтери тараа культураларының бир гектарындан-на 17.9 центнерни, «Искра» — 13, 14 центнерни алган. «Искра» совхозта бир центнер тарааның бот-үнези 8 рубль 31 копеек болуп турар.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Дөргүн сүтбарзан фермазы сүт бүдүрерин 698 центнер ажырган. К. С. Сарыглардың өг-бүле кержээзи-биле ажылдап турган өг-бүле звенозу төрүүр чүс хойдан-на чүс хураганы камгалап алган.

«Искра» совхозта Деспил-оол Ооржакка удурткан кержээлиг бригада бир гектардан-на 15.6 центнер тараа культураларын өстүрүп алган.

Оон-биле чергелештир күш-ажылды организастаарының дептиглелиг мурнакчы аргаларын шингээдип алырында кошку четпестер бар. Совхозтарның удуртулгазы биле күш-ажылчы коллективтериниң аразында өг-бүлелерниң бот-орулга-чарылгалыг оваалдаларын болгаш кержээлерни тургузары озалдаашкынга таваржып турар. Бо талазы-биле чүгле совхозтарның болгаш РАҮК-түң экономика албанының специалистери эвес, совхозтарның удуртукчулары (директорлары), адырлар аайы-биле специалистери (агрономнар, зооветспециалистер, инженер-техниктиг удуртукчулар) болгаш бригадаларның, фермаларның удуртукчулары буруулуг.

Күш-ажылды организастаарының болгаш төлевириниң дептиглелиг аргазының ужур-дузазын совхозтарның болгаш РАҮК-түң чамдык удуртукчулары болгаш специалистери эки медерелбейн турар. Күш-ажылчы коллективтериниң иштинге белеткел ажылдарын эки чорутпайн, ону организастаарының дептиглелиг аргазының ужур-дузазын болгаш ажылын чедир тайылбырлавайн, чамдык бригадаларны болгаш фермаларны коллективтиг кержээже далаш-биле киирген. «Большевик» болгаш «Хөндергей» совхозтарның фермалары коллективтиг кержээже шак ынчаар шилчээн.

Совхозтарның чамдык специалистериниң харысалгазы чок, ёзу барымдаалаар чорууннуң, совхозтар директорларының болгаш РАҮК-түң специалистериниң контролю чок болу берген уржуундан санажылганың эптиг хевирлери шингээдип алдынмайн турар. Көдээ ажыл-агыйның дыка хөй көргүзүглериниң талазы-биле контрольду чорударының чек хевири болгаш удур-дедир санажылгалар чогуур деңнелде эвес.

Кержээ-биле ажылдап турар бригадаларның, фермаларның болгаш өг-бүлелерниң ажылын ханы сайгарып көрбейн турар. Республикада, районда кержээ-биле ажылдың мурнакчы дуржулгазын өөренири болгаш нептередири чогуур деңнелде тургустунмаан. Кержээлиг бригадаларның, өг-бүлелерниң удуртукчуларының кайы хире ажылдап турарын совхозтарның профкомнарынга, улус депутаттарының көдээ Советтериниң күүскомнарынга барык дыңнавайн турар. Кержээлиг бригадаларга болгаш фермаларга, өг-бүлелерге профкомнарның болгаш улус депутаттарының күүскомнарының кежигүннерин бызыглавайн турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Агроүлетпүр комплекизиниң талазы-биле доктаамал комиссиязы чугаалашкан айтырыг талазы-биле шиитпир хүлээп алган.

ЧОННУ КАДЫК БОЛДУРАР

Профэвилелдериниң Бүгү-эвилелдиң тура күш-культура-спорт ниитилелдериниң Тыва область чөвүлелиниң ажылы бирги конференция соонда шуудап эгелээнин билир болгай бис. Оон бээр ол организацияда спорт талазы-биле эде тургустунуушкун канчаар чорупп турарын болгаш моон соңгаар спортту сайзырадырынга ап чорудуп турар хемчеглер дугайында ук ниитилелдиң даргазының оралакчызы О. Б. СЫМЧААНДАН бистиң корреспондентивис М. Өлзей-оол интервью алган.

— Орлан Бригадович, күш-культура болгаш спорт организацияларында эде тургустунуушкун талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, силерниң ниитилелде бо ажыл канчаар чорупп турарыл?

— Сөөлгү үеде районнарда болгаш Кызыл хоорайда профэвилелдериниң спорт ниитилелдери боттарының ажыл-чорудулгазын элээн сайзырангайлаткан. Эртип турар маргылдааларны боттары холга ап, ону организастыг эртдиреринге практиктиг дузаны чедирип турар апарган. Культура албан черлеринге болгаш организацияларга, совхозтарга, өөредилге черлеринге ажылчы чоннуң культурлуг дыштанылгазынче улуг кичээнгейни салып турар. Бистиң профэвилелдериниң спорт ниитилели ведомстволар, күрүне комитеттери болгаш адырлар обкомнары-биле база ДОСААФ, комсомол организациялары-биле быжыг харылзааны тудуп, чоннуң культурлуг дыштанылгазынче улуг кичээнгейни салып турар апарган. Моон мурнунда чылдарда Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорттуң күрүне комитеди-биле харылзаавыс шала кошкак турган. Бис оларга чүгле сан-чурагайлар бээр турган болзувусса, ам бот-боттарывыска дузалажып, чамдык маргылдааларны кады эрттирип турар бис. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, бистиң организациявыстың хөй-хөй ажылдакчылары чон-биле харылзажып, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнге болгаш сагылга-чурумуну быжыглаарынга база аарыыр чорукту эвээжедиринге салдарын чедирип турарын-дыр. Бо чылын спорт куркомитеди-биле Бии-Хем болгаш Тес-Хем районнарының күш-культура коллективтеринге практиктиг дузаны кады чедирип келгенивистиң түңнелинде ол районнарның совхозтарында болгаш албан организациялар черлеринде спорт ажылы көскүзү-биле экижээн. Моон соңгаар ындыг практиктиг ажылдарны өске районнарга чедирер бис. Мындыг кады ажылдажылганы эде тургустунуушкуннуң бирги чадазы кылдыр бодап турар бис. Районнарже хөй саазыннар чорудуп, айтышкын бээр чорукту ийи катап эвээжеттивис. Ынчангаш практиктиг ажылды кылып турарывыс бо. Бо чылдың январь 1-деп эгелээн спортчу клуб ажыттынган. Ол клуб Тывада хостуг хүреш, бокс болгаш чаа аарлы ышкаш спорт хевирлериниң хөгжүдеринге улуг-хуузун киирер. Клуб чүгле Кызыл хоорайда эвес, харын өске черлерде тургустунган спорт школаларының ажылын база харылаар. Спорт мастерлери өстүрер талазы-биле айтырыгны клуб дорт шиитпирлээр болгаш олардан негелде кымдан-даа артык. Россия болгаш эвилел чергелиг маргылдааларга спортчуларны белеткеп, аңаа киириштирери клубтуң дорт хүлээлгези. Бо чылын бокска ийи кижи (Игорь Дууза, Шолбан Бумбажай) ССРЭ-ниң спорт мастери болган. Олар ол атты Магадан хоорайга болган Бүгү-эвилел маргылдаазынга чедип алган. Ниитилелдиң адын камгалап чоруур спортчуларга чоргаарланыр бис.

— 1988-1989 чылдарда болуп эртер бирги Бүгү-эвилел ажылчын спартакиада дугайында чүнү чугаалап болур силер база ГТО-нуң чаа нормативтеринде кандыг-кандыг өскерилгелер барыл?

— Бо чылдың февральда ВЦСПС-тиң секретариадынга бирги Бүгү-эвилел ажылчын спартакиадазын эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алган. Ол спартакиада үш чадага эртер. Бирги чадага маргылдаалар күш-ажылчы коллективтер аразынга болур. Аңаа саанчылар, механизаторлар, хойжулар, өг-бүлелер база күш-ажылчы коллективтерде, бригадаларда, цехтерде ажылдап турар кижи бүрүзү киржир. Оон тиилекчилери районнарга, хоорайларга (ийиги чада болур) спартакиадага киржир. Аңаа тиилээшкиннер (үшкү чада) республикага киржир. Хоорайлар болгаш районнар организациялары республика спартакиадазынче кымның киирерин боттары билир. Өг-бүлелер аразынга тиилээн спортчуларны база киирип болур. Ону чижек кылдыр чугаалап орарым ол. Ол спартакиада Кызылга 1989 чылдың июльда болур. Москва хоорайга 1989 чылдың август 13-те болур. Ынаар бистиң республикадан 28 кижи баар. Бо спартакиаданың бир онзагай хевири спортка хандыкшылдыг кижи бүрүзүн хаара тудары болур. Районнарга эртер спартакиаданың оргкомитеди тургустунган. Оон даргазынга профобл-чөвүлелдиң секретары М. М. Фирсованы томуйлаан.

Адырлар аайы-биле профэвилелдер обкомнары ГТО-нуң чаа комплекизиниң нормативтерин дужаадыр талазы-биле ажылды ажылчыннарның болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларның аразынга чорудар. Аңаа 27 харга чедир кижилерни киириштирер. Оон өрү назылыг кижилер боттарының эки туразы-биле дужаар. Ону чүге ынчаар тургустунган дээш айтырыг туруп келир боор. Чүге дизе, школа назыны четпээн болгаш школа назылыг кижилерниң күш-дамырын сайзырадыр талазы-биле айтырыг тургустунуп турар. Олар улуг маргылдааларга болгаш Ада-чуртту камгалаарынга ёзулуг кижилер болзун, бичезиндең тура быжыг тура-соруктуг болзун, күжүнге бүзүрээр болзун дээш ындыг негелдени тургускан. Эң-не кол кичээнгейни сугга эштириче, боодалгаже болгаш хаак спортунуң белеткелинче угландырган. Ынчангаш бассейннерни чайгы үеде ажык черлерге кылырын, кара адар черлерни болгаш хаак оруун чырыдарын чедип алыр айтырыглар тургустунуп келген. Ону тус черлерде спорт ниитилелдери үениң негелдезинге дүүштүр шиитпирлээр апаар. Эрткен чылдарда ГТО дужаалдазын чон ортузунга чорудуп турган, спортчу коллективтер болу берген бүдүрүлге черлери, совхозтар хөй. Оларга «Тиилелге», «Чыраа-Бажы», «Чаа орук» совхозтар болгаш Көк-Тейниң суггарылга системазы, Тываның электри четкилери хамааржыр. Сөөлгү үеде ол черлерде тургустунган культура-спорт комплекстери эки ажылдап турарынга чоргаарланмас арга чок. Моон соңгаар күш-культурага болгаш спортка мурнакчы коллективтерни хөй-биле киириштиреринге чедип алыр дээш бар аргаларны ажыглап, практиктиг дузаны чедирер бис.

— Он ийиги беш чылда болгаш 2000 чылга чедир үеде чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаарын хөгжүдериниң база ССРЭ-ниң кадык камгалалын эде тургузарының талазы-биле силерниң ниитилелге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бо талазы-биле ажыл чаа эгелеп турар. Кызыл хоорайның өөредилге черлеринге болгаш школаларга күш-культура кичээлдериниң шактарын неделяда ийи шак эвес, а оон ийи азы үш катап көвүдедир. Ол бүгүнү кичээлдең дашкаар чорударын чедип алыр бис. Ол ышкаш чурттап турар черинин аайы-биле бот-орулга-чарылгалыг «Күш-культура болгаш кадыкшыл» каттыжыышкыннарын тургузар бис. Бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга спортчу секцияларның четкилерин калбартыры арткан. Ол бүгү черлерни ам-даа эргий кезип албаан бис. Аппарат ажылдакчылары четчележип кээрге кижи бүрүзүн тускай коллективтерге быжыглааш, ол коллективти бирги Бүгү-эвилел ажылчын спартакиадазының бирги чадазынга албан киирерин чедип алыры бистиң хүлээлгевис. Чоокку чылдарда «Хүреш» стадионун улгаттырары көрдүнген. Стадион ужуру болза тускай эмчилиг, массаж кылыр кижилиг, ачыладыр пункуттарлыг болур ужурлуг. Бисте ачылал пунктузундан өске чүү-даа чок. Стадионну алгыттырыын алган соонда ол бүгү чүве чайгаар-ла тургустуна бээр. Хандырылга баазазы чок болуп турарындан ажыл шуудавайн турар. Бистер боттарывыс база үстүнде айтышкын манап, бот-идепкейивисти көдүрбейн шуушпейн ажылдап турарывыста улуг буруу база бар. Бар күжүвүстү долузу-биле ам-даа ажыглавайн турар бис. Чоннуң кадыкшылы дугайында улуг рольду күүседири бистен база хамааржыр. Ынчангаш бар курлавырларны ажыглап тургаш, бүгү чонну күш-культура болгаш спортче хаара тудар дээш күжүвүстү, билиивисти үндүрер бис.

Бөгүн— Күш-культуржу хүнү

ЧУРТТАКЧЫЛАРГА БЕЛЕК

Хөй чылдар иштинде Хандагайты суурга стадион турбаан. Ол дугайында хомудалдар-даа тургулаан. Чоокта чаа партия райкому биле районнуң күүсекчи комитединиң каттышкан хуралынга стадион тударын шиитпирлээн.

Суурнуң чурттакчы чону ону боттарының күжү-биле тудуп алыр деп хүлээнген. Ийи неделя иштинде албан, организация черлери стадионнуң тудуунга идепкейлиг киржип келгениниң түңнелинде бөдүүнчүдү туттунган спорт шөлү белен болган. Ында хол бөмбүүнүң, баскетболдуң шөлдери дериттинген. Стадионнуң девискээринде садыглаар буфеттерни туткан. Мөгелерниң кеттинип, ыштунар чери кылдыр ийи өгнү туткаш, дозулаан. Чоннуң чемгерери-биле тускай үгектерни кылган. Олурар сандайларны кылгаш, дозулап каан. Судьяларның олурар черинин кыдырын дуглааш, столдарының баарын каастааш, будуп каан. Концерт көргүзер Ногаан театрны катап септээш, дозулаан.

Моон мурнунда октаттынган бүгү чүве катап кылдынганынга чон аажок өөрээн.

Стадионну долгандыр херимнээш, иштин арыглап аштааш, тускай таңныылды тургускан. Күш-культура хүнүнде ону байырлыг байдал-биле ажыткаш, концертти көргүзер, оон тоглааны организастаар. 64 мөге боттарының күжүн аңаа шенежир.

Моон соңгаар аңаа маргылдаалар үргүлчү болур. Эртен-дүшкен аалчылар ону магадап көөр.

Монгуш ХУНАЖЫК.

Бөмбүрзектиң судалы

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

БУДАПЕШТ. Венгрияның Сомбатхей хоорайында ажыттынган эсперантистерниң делегей лагериниң ажылынга Европаның алды чурттарындан филологтар киржир. Он хонук иштинде оон дыңнакчылары эсперантога өөредириниң эң чаа методтары-биле таныжып алырлар. Ол дыл амгы үеде бүгү делегейде улам улуу-биле нептереп турар болу берген. Дыл эртемденнеринге амгы үениң техниказы-биле дериттинген лингафон кабинеттерни бээр, аңаа олар делегей дылын дыңнап болгаш көрүп өөрениринин чаңчылдарын шингээдип ап болурлар. Дыңнакчыларга каттышкан семинарлардан аңгыда оларның кижи бүрүзү-биле база кичээлдерни чорудар. Лекциялар болгаш семинарлардан аңгыда филологтар Венгрияның турасказ черлеринче солун аян-чоруктарны база кылырлар.

СОФИЯ. Болгарияның Ловече хоорайында «Балкан» комбинат чуртта кижи бүрүзүнге билдингир. Хөй чылдар иштинде оон чурттуң янзы-бүрү булуңнарынче «Москвичилерни» чорудуп берип турар, ында оларны ССРЭ-ден чорудуп берип турар белдирлерден чыып кылып турар. Амгы үеде «Балканкар-импекс» садыг ниитилелиниң болгаш даштыкы садыгның «Москвич» бүдүрүлге каттыжыышкынының төлээлекчилери Ловече комбинадынга «Москвич-21412» дээр чиик автомобильдиң чаа хевирин чыып кылырынга техниктиг документацияны болгаш эргени дамчыдып бээриниң дугайында документиге ат салганнар. Ол ышкаш машиналарның баштайгы белдирлерни болгаш кезектерни бээр дугайында документиге база ат салган. Ол машиналарның баштайгызын сентябрьның төнчүзүнге чедир бүдүрүп үндүрер деп турар, а бо чылдың төнчүзүнге чедир оларның саны 4 муң чедер.

УЛАН-БАТОР. Моолда Курунуң бүдүрүлгезиниң дугайында хоойлунуң хүлээп алганы — үениң негелдези. МАР-ның социал-экономиктиг хөгжүлдези ону дүрген ажылдап кылырын негеп турар деп, МОНЦАМЭ агентилелиниң корреспондентизинге интервьюзунга МАР-ның юстиция министриниң бирги оралакчызы О. Амарху медеглээн.

Амгы үеде бүгү улустуң чугаалажып турары хоойлунуң телевиделиинде күрүнениң экономиктиг болгаш социал политиказын тодарадып, бүгү адырларның бүдүрүлгелериниң организастыг тургузуун тодараткан. Хоойлу экономиктиг эргелеп башкарылганың бүгү системазын чаартыр талазы-биле хемчеглерни боттандырып чорударынга, ажыл-агыйның чаа механизминче, бот-эргеделче шилчип кирериңге эрге талазы-биле магадылалды бээр, күрүне бүдүрүлгезиниң кол сорулгазын — улустуң өзүп турар материалдыг херегзелин бүгү хемчеглер-биле хандырарын тодарадып тургузар. Хоойлу ёзугаар күрүне бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазы бот-орулга-чарылганың, бот-акшаланыышкынының, социалистиг хоойлу-дүрүмнуң, белик ажыктыг чорук дээш чарыштың принциптеринге үндезилеттинген турар.

(СЭТА).

ИНСПЕКЦИЯ КЫЛЫРЫН ДООСКАН

БРЮССЕЛЬ. (СЭТА). Ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталарны чок кылыр талазы-биле совет-америк кержээниң чүүлдерин боттандырып чорудар талазы-биле ында чорупп турар совет экспертер Бельгияда турар америк шериг объектилеринге инспекция кылырын дооскан. Ол дугайын Бельгияда АКШ-тың чепсектиг күштериниң албан аайы-биле төлээлекчизи чарлаан.

Совет инспекторлар 24 шактан эвээш эвес үе иштинде ол объектилерде турар чалгыныг ракеталарны, оларның тургустунган кезектерини, салып үндүрер херекселдериниң болгаш ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле кержээниң үндезининге чок кылыр ужурлуг өске дериг-херекселдериниң инвентарь учёдун кылырын дооскан.

Инспекцияны Флоренниде АКШ-тың шериг-агаар күштериниң баазазынга болгаш Госли хоорайда америк чалгыныг ракеталарның техниктиг хандырылгазының талазы-биле Европада төвүнге чорудуп турган. Ол ийи хоорай Брюссельдиң мурнуу чүгүнде 50—60 километр черде туруп турар.

Бо чылдың июнь 1-де турганы-биле алырга, Флоренниге 20 америк чалгыныг ракета болгаш ону салып үндүрер 12 херексел, Гослиде төпте чалгыныг 55 ракета бар болуп турар.

ШЕНЕЛДЕНИ ЧОРУТКАН

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Канаверал шенекке (Флорида штат) хөй катап ажыглаар «Дискавери» космос корабльның кол шимчедикчилериниң шенелдезин чорудкан. Шимчедикчилерни долу күчүзү-биле ажылдаткан болгаш олар 22 секунда иштинде ажылдаан. Канаверал шенекте космодромнуң төлээлекчизиниң чугаазы-биле алырга, шенелде болур-чогууру-биле эрткен. ЮПИ агентилелдиң дыңнадып турары-биле алырга, оон алыс түңнелдери специалистерниң тускай бөлүүнүң делгерецгей анализиниң соонда билдине бээр.

Янзы-бүрү үрелиишкиннерниң ужурундан «Дискаверинин» шимчедикчилериниң шенелдезин ийи неделя иштинде беш катап соңгаарладып келген. Эрткен неделяда старт мурнунуң шенелде үе санаашкынын суук водородту дамчыдып бээр клапанның үрелик болганындан соксаткан, ол аварияга чедирип болур турган.

Баштай төлевилээн хуусаазындан амгы шенелдени 11 хонук соңгаар чорутканда болза. Аэронавтика болгаш космос делгемин шинчилээр талазы-биле национал эргелел «Дискаверинин» сентябрьның төнчүзүнде салып үндүрерин идеген турар. Ынчалза-даа хөй санныг специалистер ону салып үндүрерин октябрь айже шилчидер деп санап турар. Чүге дээрге белеткел үезинде техниктиг чаа айтырыглар чайлаш чокка тургустунуп келир.

БИЛЕФЕЛЬДИДЕ ЭГЕЛЭЭН

БОНН. СЭТА-ның корреспондентизи В. Смысловтуң дамчытканы болза, 1943 чылдың ноябрь 3-түң хүнүн Майданек концлагерьниң «кара хүнү» деп адап турар. Ынчан «өлүмнүң ол фабриказынга» гитлержилер 18 муң совет болгаш поляк хамаатыларны чок кылып каапнар. Ол үеде аңаа СС-тиң оберштурмфюрери Карл Фридрих Хеккер баш менип үүлгедип турган. Ону шиидерниң суд чорудулгазы барыын герман Билефельд дээр хоорайда эгелээн.

Кем-херек үүлгедикчизи Майданектиң комендантызының эң чоок дузалакчызы болуп турган, аңаа бүдүн чартык миллион кижиниң хилинчектеп өлүргени. Истелге материалдарындан илерей турары-биле алырга, Хеккер, чижээлээрге, концлагерьге өлүмнүг «Циклон-В» газты эккеп турган. Ону хоругдаттырганнарны өлүрериңге ажыглап турган. Муң-муң кижилерни «өлүрериңге киржип турганы» дээш нацист дерзии кижини буруудадып турар.

ӨРТЭЭ ӨЗҮП ТУРАР

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Келир өөредилге чылында АКШ-тың университеттеринге болгаш колледжтеринге өөредилге өртээ 9 хуу өзе бээр. Ол чүл дээрге күрүне колледжизинге америк студентилер ам ортумаа-биле бүдүн чартык муң долларны, а хуу өөредилге черлеринге 13 муң ажыг долларны төлээр апаар. Ол дугайын «Колледж борд» дээр хөй-ниити организациязының ында нептереткен илеткелинде айтып турар. Эң-не сургажаан өөредилге черлеринде төлеп ап турар акшаның хемчээли оон-даа улуг. Гарвард, Чикаго, Бостон болгаш АКШ-тың элээн каш кол университеттеринде чылда өөрениринин өртээ 20 муң доллар ажа бээр.

Өөредилге дээш төлевирниң амгы үеде ынчаар өзе бергени 1982 чылдан бээр эң-не улуу болуп турар. Ынчан колледжилер болгаш университеттер ону 16 хууга улгаттырган турган. Илеткелдиң сан-түңүн ёзугаар алырга, сөөлгү сес чылда Каттышкан Штаттарга дээди эртем чедип алырының үнези инфляциядан барык-ла ийи катап дүрген болу берген. Ындыг улгаашкын хевээр артар деп, специалистер санап турар.

ЭҢ УЛУГ КАҢДААШКЫН

«Монтанадан Техас чедир база Калифорниядан Джорджияга чедир америк фермерлер сөөлгү бежен чылдар иштинде эң-не коргунчуг халаптың мурнунда туруп турар» деп, чуртта болган эң улуг каңдаашкынның дугайын АКШ-тың президентизи Р. Рейган чугаалаан.

Эң-не берге байдалда Ортаа Барыын болгаш Мурнуу чүктүң штаттары таварышкан. Чогум-на бо үеде тараа болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа продукциязын сөөртер баржалар болгаш суднолар кожуу чорупп турар чурттуң эң улуг болгаш ажыл-агыйга чугула суг оруу Миссисипи сыыгай берген. Оон суунуң барык-ла 7 метр ажыр сыыгааны Мексика мугулдурунуң дустуг суунуң оон аксынче дедир агып кээринге чедирген.

Бойдус халавы хөй санныг аң-не багай уржуктарлыг болган. Чижээлээрге, Калифорнияда ижер суғнуң курлавырлары улуу-биле кызырылган; элээн каш улуг хоорайлар хоралыг ыштар-биле дүй алдына берген. Хөй штаттарның чүс-чүс муң гектар арыгларында болгаш чадаң ыштыг черлеринде өрттер дүргени-биле нептереп турар; хемнерниң сыыганындан фермерлер бодунуң продукциязын садар черлериндең ырай бергеннер; чамдык районнарда тарааны улуг өртекке садары кошудаан...

Америк фермерлер халапка таваржыр байдалга чооктулай берген. Каңдаашкын таварышкан районнарда кукурузаның, соргонуң, соя бобыларының, кызыл-тастың тарымал шөлдери сывынга-ла курган турар деп, информация агентилелдери дыңнадып турар. Ынчангаш бо чылдың дүжүдүнге улуг чидиригни таварыштырган. Бо чылын кызыл-тастың дүжүдү эрткен чылдыынга деңнээрге дөрттүн биринге; кукурузаның — дөртен ажыг хууга кызырлыр деп, албанның кижилери санап турар. Өске культураларның дүжүдү база улуу-биле кызырлыр. Өртектер өзеринге бо бүгү чайлаш чокка чедирер. Чижээлээрге, аъш-чем продуктуларынга үрүмектеп садар өртектер ам безин 1-2 хуу бедээн, а даараазында чылын оон-даа улуг болур. Эксперттерниң болгаш америк парламентиниң үнелеп көрүп турары-биле алырга, 1988 чылда АКШ-та «ортумак» өг-бүле аъш-чем садып алырынга 1987 чылга деңнээрге 300 долларны хөйнү чарыгдаар.

...Бир эвес байдал өскерилбейн артар болза, амгы каңдаашкын, Эн-би-си телекомпаниязының айтып турары-биле алырга, Каттышкан Штаттарга «ёзулуг халап болун» артар.

Август айда синоптиктерниң баш удур айтып турары-биле алырга, ындыг-ла өөрүнчүг эвес, а ол оон-даа артык багай болуп болур.

ЧУРУКТА: Техаста каңдаашкынның уржуктары.

СЭТА-ның фотохроиниказы.

БӨГҮНГҮ АРЫНДА:

● Баштайгы тыва балерина дугайында чечен чугаа ● Шүлүктер кыдыраажындан одуруглар ● Шоодуг

ЛЕНИНГРАД. Разлив хөлдүң ындынга В. И. Ленинге «Чадыр» деп турасхаал музей 60 чыл болган. В. И. Ленинниң большевиктер партиязын удуртуп, боо-чепсектиг тура халыышкынны белеткеп турган чери-биле танышкап алыр дээш муң-муң кижилер кээп турар.

ЧУРУКТА: Разлив хөлдүң ындынга В. И. Ленинге турасхаал музей.

С. СМОЛЬСКИЯНИҢ фотозу. (СЭТА).

Екатерина ТАНОВА.

НАЙЫРАЛДЫГ БҮЛЕДЕ

«Иениң салым-хуузу» деп тоожудан үзүндү

Хүннүүжеед, чымчак сеткилдиг бээ, куңчуузуң бажыңынга кады чурттаары эки-даа болза, Ажыкмаа ыштинде эпчоксунар турган. Улуг улусту кызагдадып тур ирги бис бе деп ол бо-ла бодай бээр. Улгады берген улус дыштаныв, халестеп чыдыксаар-даа ыйнаан. Ооң кадында бо бичии Надя оларга амыр-дыш бээр-дир бе. Черле ынчаш өг-бүле болу аңгы орап-савалыг болза эки-ле ыйнаан. Ол дугайын ашаанга бир-ле катап иелээн олура чугаалаан.

— Сээн күзелиңни билип тур мен, Натама. Черле өг-бүле аңгы бедуннур болза эки-ле болгай. Чүгле ол айтырыгның аммылызында бергези-ле кончуг хэорзин болуң билир-ле болгай сен. Бо Москвага бажың айтырыы кажан-даа амыр турбаан-на болгай. Ооң кадында ава, ачам та чүү деп бодаарлар. Башчыы уламтыы шиижээн-дааш чок турган бажыңнарыс тиргдип келген дээш, бис чедип келириниске кайы хире өөрүп турганнар ийик. Авам харын «Силерни аартыктап тур бис бе азы биске таарышпайн тур силер бе» деп чемелээр-даа чыгыы ыйнаан — деп, Николай кадайын чоптаан. Шынап-ла, ол айтырыгны тургузары кайы-даа талазы-биле таарымча чок дээрзин Наталья билген. Надяның садикке тургузар дээрге безин кырган-авазы баштай удурланып турган-на болгай.

— Надюша мээн чанымга садиктен хора эвес кижизиг тиниш болбас чүве бе?— деп, Таня кырган-авай ол айтырыгга таарзынмааның илереткен.

— Хамык ужур Надя болу ышкаш бичии эштериниң аразында өзүп, хоруйдуг кижизи болза эки-ле болгай — деп, Николай чоптап чугаалаан. Адазы база ооң дег кип каан.

— Коллективти өзүүнге кижизилеринге садик черле эки болбайн канчаар — деп, Константин Николаевич чугаалаан.

— Че, бодунар-ла билиңер — дээш, кырган-авазы ооң ынай маргышпаан.

Надязын улуг кижилер ээлчег-биле садикке чедирип, ооң ап турганнар. Олар Надязы чаа байдалга канчап-ла чаңчыгып алыр ирги деп сагыш аарып турганнар. Ынчалза-даа өг-бүлениң эргечассыг сагыш човаажыкнынга бүргеткен Надя чаа коллективке дораан-на чаңчыга берген. Өске эштери-биле деңге кижизидикчи башкызының аайындан эртпес, өөзү уругларга чүнү-ле кылдырты-дыр, ону эки, чараш кылырын оралдажыв, ырлап, танцылап, чуруп өөренип турган. Бежээ садиктен келгеш, аваа хүнзедир чүнү кылганын дегерезин хөөрээр. Аваа чүнү-ле кылган болдур, өөзүн бажында улуузунга шуптузунга кылдыртыр. Шупту улусту хоолдаарындан четтиндиргеш ойнагандыр ырлавышаан, кылаштадыр, гимнастадыр. Кырган-авазын танцылалдыр, кырган-ачазын ырладыр, ава-ачазынга чурук чурудар.

— Бөмбүк дески болур ужурлуг. Сээн чураан бөмбүүң чалбаң чүве-дир, авай. А чалбаң бөмбүк чугаар деп болдаар сен бе — деп, авазын шуугунчулаар. А ачазының чураанын мактаар.— Кижизидикчи башкызы-ла ынчаар неген турган боор.

Бир катап Надя садиктен келгеш, чугаалаан:

— Авай, бис авалар байырлалынга концерт белеткеп тур бис. Бисте дыка чараш танцылаар, ырлаар уругаар бар-дыр ийин.

— А сен танцылап тур сен бе, урууум?— деп, кырган-авазы айтырган.

— Чок, мен уругаар-биле кады ырлап тур мен.

— А танцылаксаар сен бе?

— Ийе. Чүгле башкы мени танцыла дивээн чүве. Мен чүгле ырлап өөренип алдым — дээш, ыткыр эвес-даа болза, аяныы кончуг ырлаан:

Алдынналган уруг назын
Артык чырын магалыым...

— Көрбее, силер бе, ырларының ааныы, ыры сезүнүң үткасын безин эки билип алган-дыр — деп, кырган-ачазы магадаан.

— Танцыга киирип каан болза, ол база-ла багай эвес танцылаар ийик. Мону чүге танцыже киирип кагбаан чоор — деп, кырган-авазы хомудап чугаалаан. Наташа уруунче көрүп ора, бодаңы берген.

— Надяга «Декей өө» деп тыва танцылаан хензиг уругуну өөредип кагза дораан өөренип алгар ийик. Мында нарын чүве чок таңны-ла болгай. Чүгле музыка чок, өөзү-ла хомуханчыг-дыр ийин. Аваа аас-биле ырлап бээр эвес — деп, Наталья хомудаан байдал-биле чугаалаан.

— Шынап-ла, сонуу-на болгай. Бичии москвачылар хамаанчок улуг улус безин тыва танцыны кайын көрген боор. Наташа, ооң аялгазын ачамга ырлап бер. Ачам ону нотага дужуруп алгаш, пианинога ойнаплаткай — деп, Николай саналдаан. Ол санал шуптузунга аажок таарышкан. Шынап-ла, кеңи «Декей өөнү» аас-биле ырлап бээрге, Надяның кырган-ачазы ону нотага дужуруп бижип алгаш, дораан-на пианинога барган. Таныш эргим аялга Рушевтерниң бажыңынга чаңгыланы бээрге, Ажыкмаага ооң арыг, ак-көк хээрлиг Тывазы каракка кестүп келген. Ол төрээн чериң көрүксээн, сакты бергениң эскерип каан. Танцы тургузарынга чергежилдиг, чедип апкан болгаш, Наталья «Декей өөнү» бичии уруг танцылаарынга таарыштыр хегжуг, чаптанчыг танцы кылдыр эде тургузупкаш, уруунга өөредип каан. Тандыжының ойнап тура, эгей кагылап турар бичии Надязын база адазы шыңыктан сонаап берген. Наталья уруунга ак-көк болгаш кызыл ситчигтен алалап турган, тыва кончугаш хаарай шаап берген. Танцыны Надя улуг сонуургал-биле өөренип апкан. Авалар байырлалы Март 8 келген. Ада-иелер садиктиң шору желген өрээлин долдур олуругланкан. Өрээлге сыңмааннары ажык артынгаа хараан алган турганнар. Бичии уругларның концертин сонуур, шаа-биле шору белеткээнин алганын ада-иелер мактап, адыш часкап турганнар. Бир бичии уруг ырлап доогарга, адыш часкаашкының манап алгаш, Надяның кырган-ачазы Константин Николаевич олуруундан тургаш, улуг мурнунче унуп келген.

— Ам силерге мээн Надям танцылап бээр-дир — дээш, ол пианино артынга олурупкан.

Тааланчыы кончуг Чоон чук аялгазының эге аккордтарын ол ойнай каапкары билек, Надя аянныг кончуг тей унупкен. Бодунга таарышкан национал хептиг, чаптанчыы кончуг кара баштыг уруг бичии-даа таке часпайн, хөлгир чарап таңцылап турган. Ону көөрге, чечектер кырында ужуккан ховаган-даа сагындырар. Ол диңбизин ойнай бээрге, ооң бажында ак бантиги чечектер бажынга хонгулай каап ужуттуп турган ховаган-на!

Надя танцылап дооскаш, чаптанчыы кончуг тыва аянбиле мөгейгеш, дүргениле авазынга маңнап чеде берген, ооң туттунупкан. Ада-иелер ону чаптап, ур-ле адыш часкап турганнар. Таня кырган-авайның сеткилин чоргааралдың оду хөрлээлэпкен. Аймаарай берген кенниниң кулаанга ол дегийт сымыранган:

— Ол дур, көрбес сен бе, Наташа, танцылаарынга чаяттынган кижи-дир бо — дээш, кырган-ачалынче «Че, ам чүнү чугаалаар сен?» дээнзиг көрген. Наташаның боду база-ла бо оранда чок, чалыгырда ужуттуп турганын өөрүшкүге алыскан кырган-ава кайын эскерер ийик.

— Ол бичии уругнуң чаптанчыгын, кыдат уктуг уруг эвес деппе дижип, ада-иелер тарап чоруп турганнар. Олар тыва деп улус дугайын бир бес-даа турганнары ол чадавас. Ол дээш Наталья хомудаан.

ТЫВЫЗЫККА ДЫЛГЫР-ЛА МЕН

Кошамыкка хорлуг-ла мен,
Кожа тыртып алыр-ла мен,
Комуңдакка хоржок-ла мен,
Хоплайтып-ла каар-ла мен.
Тывызыкка дылгыр-ла мен,
Тыва тыртып каар-ла мен.
Дыраар сиңге хоржок-ла мен,
Дырандылап каар-ла мен.
Ырлапкан дээш мени канчаар.
Ыргай-биле кагар эвес,
Ыргай-биле канса-даа-ла,
Ырлаар чаңын салыр эвес.
Каттырган дээш мени канчаар.
Хаак-биле кагар эвес.
Хаак-биле кагса-даа-ла,
Каткы чаңын каар эвес.
Ырлап берейн, дыңнаар сен бе,
Хөрээң човаа дивес сен бе?
Ыглап берейн, кээргээр сен бе,
Караң човаа дивес сен бе?
Ыңдыныңалган, сырыныңалган,
Уян уруг дивес силер.
Ырым тайга чурттуг болгаш,
Ырлап өскен чаңым ындыг.
Ээниңенген, сырыныңанган
Ээдел уруг дивес силер.
Ээм-арга чурттуг болгаш,
Ырлап өскен чаңым ындыг.
Ыравазым ырай берген.
Ырым-шоорум киткей берген.
Кончавазым кончай берген.
Кожаң-ырым киткей берген.
Сууң ишпейн турган эвес.
Суварадыр мурнайн канчаар.
Суглук пактап алган эвес.
Суук-ла суук бадыраалы.
Сиген чивейн турган эвес.
Силиредир мурнайн канчаар.
Чинчи пактап алган эвес.
Чиңге-чиңге бадыраалы.
Бээшкуну дыдык чүве.
Бээп чадап олур-ла бе?
Бээстазы тывык чүве.
Ырлап чадап олур-ла бе?
Бора-дайның челиш чогу
Борзаң-борзаң даштарда бе?
Бээстаамның этпестээни
Бе-ла черниң суунда бе?
Хертеш өөм челиш чогу
Незем-незем даштарда бе?
Негжиримниң этпестээни
Кеде-черниң суунда бе?
Хээмейлеп ырлап берейн.
Хевей чүве бодай бээр сен.
Хевей чүве бодапкаштың
Хеңнуң-баарың хөлүш-ле дээр.
Наргыраалап ырлап берейн.
Хамык чүве бодай бээр сен.
Хамык чүве бодапкаштың
Караң чашы бүлдеш-ле дээр.
Ээр хектиң унун баскан
Эртем ээр дуруяны.
Эштиң өөрүнүң хөңнүн чазаан
Ээсики дег бөөстээмни.
Чараш хектиң унун баскан
Чазым ээр дуруяны.
Чаш-ла өөрүнүң хөңнүн чазаан
Чадаган дег херээмейни.
Кекеү-хереэ катиан эвес.
Хеглеп-ырлап чорбайн канчаар.
Аксы-хоорэ катиан эвес.
Аян ырлыг чорбайн канчаар.

ХАВАЛАР

● БАСНЯ ●

Кезек шатта хонаш орта
Кезек хава чыгдып келгеш,
Эрге-дужаал, өлбүк-чууза
Ээлээр дээш уруушкен.
Адыг ышнаш семдер дуктуг
Араазайы туруп келгеш,
Хөрээн шаңчып, көксеттиниип,
Хөлчок чоргаар чугаалап-тыр:
«Канчап черле билбес силер?
Хаан өлбүү — аңнарда.
Ашыр орза шорунар» дээш
Азыг диңин шаарарткан.
Арзыландыг хөрээ делгеп
Арай түрлүг херрел келгеш:
Өлбүк-чууза мээңии-дир.
Өлүүндан чайла!— диген.
Кезек хава шаң-ла ынчап
Хенертен-не тутчуп үнген.
Читкелерин сирбейтипиеш.
Чиити нуду хержип батиан.
Кайызын-даа каммавайн,
Каржы, дерзии чекшуп турда.
Хаваларның содаа шөлү
Кара девис болу берген

• • •

Адыгуузун ызыгуурлуг
хавалар-даа
Аразында эрге-дужаал
хунаашып бээр.
Ынчалзажок ийи-чаңгыс
кижилерниң
Ыттар ышкаш хержип бээри
дендии багай.

КОЧУЧУ

Өргүн чоннуң будуруп каан чаагай ишин
Өөрүшкү маңнай-биле көөр туржук,
Өду чарлып, өгүшеге ийлээн чоруур
Өөдежок өөбезенпей — кочучу ол.
Эштиң өөрүнүң аразынга чугаа кылгаш,
Эрбенниг-ле састер-биле дузай каапкан.
Билбес чүүлүн кызып-кызып тайылбырлаар
Билии кызыы билиргенпей — кочучу ол.
Ашыл-ишке четпес, тудуу талаларын
Ажыы биле илередип унуп кээрге.
Арны безин кызар туржук, улам херзээр
Ааспыран адаэргакпай — кочучу ол.
Ийи-чаңгыс төрелдери эртем чедип,
Институт доозуп алгаш, дешпий бээрге.
Ийни нуду «бөмбүк» ышкаш чуунсай бээр.
Ишти ирик ыдээргенпей — кочучу ол.
Ушпа кырган, аныяк-даа кижи көргеш.
Ужур идип, дегээлеплеш ыңай болур.
Улуг-биче кижилерни хүндүлевес.
Улуг тура улуургакпай — кочучу ол.

Даспый-оол САНЧЫ.

«БААЙ ДАРГА»

Мээң кожам түсхай чаңныг.
Мерген састуг, чугаа-соттуг.
Угаап, сургаар-аныя кызыр.
Улуг дарга кижи чүве.
Чогум адыя адавас мен.
Шолазын ооң «Баай» дижир.
Баар черже дапашканда.
Папказын колдунтаптар.
Базын сана химиренип,
«Баай-баайлап» чоруп-ла
каар...
Кочулавып шөотпас силер.
Кожам чаңы ындыг кижи.
Аңнап чорда, өөру ону
«Ашак кижи өлүтта» дээн.
«Баай-баайлаан» ыдыын
дыңнааш.
Барган аңнар хойдукнан дээр...
Кедегге чоп «баайлаар сен»
дээш,
Кезек өөру «кезеткен»-дир...

Доржу ШОЖУНЧАП,
аңнычы.

СЫЫН БИЛЕ ХҮЛБҮС

Арга-сынга албан-дужаал эдилээн Сыынга Хүлбүс кээп тир эвеспе оң:

— Экии, даай! Амыр-менниң айтырып келдим ийин. Кады кожа чорзумза-даа, өргээнерге кээр эвес мен. Ам харын бо дуза эреп кээр ужурга таварыштым. Бо бичии чүвем (чаңында Ээрикче айыткаш) өөренир дей берген. Силерден өөделиг дергүл-төрелим бар эвес. (Кажары кончуг каттыргылааш):

— Бо Тооргу, Кааргаң суглар кол хире төредиг хиренде Ээрииниң чүге өөредип киирип шыдавас сен» дээш кулакты амыратпас, Элик база конгалап туруп берди, ышкажыл — деп-тир.

Ынчангаш ол чиктии кончуг кылдыр Сыын даайынче көргеш, сумкадын ажыдал бериптир.

— Мен канчаптар мен, хоруйдан туткаш, барып хулаадып, киирип каар эвес. Шыгалда тудар ышкажытай...

— Шын харын. Ол ында директор-даа карактор-биле таныш болгай сен. Таарыштыр чугаалашсыңза. Барба-сумкадан дүптеп алгаш, бараалан дээрим ол, ышкажыл.

— Оо, өршээзин ам! Мурнунда дежги ол, артыы сынга Ак-Мөйнактын ээриниң киирген мен. Ону билгеш ынчаарын ол ыйнаан. Чок, кужурум, ындыг уе шаг эрткен болбас ийикпе. Биштен кижи кара. Холеглилениң, хөрегн кудуп, белек-салак сунар шаг эрткен... Эде тургустунган!

Сыын даай ынча дээш Хүлбүсче чиге көрген. Көрүп олурарга, чээниниң анаа домейн-даа аажок: шыйыстары, кулаа, бажы, дурт-сыны. Чээн көргенде, хаай омак. Шаанда болза, шынап-ла, дузалаай эртик.

Хүлбүс биле Сыын ийи даайлышкың ур-ле чугаалашкан. Чээни дарежип, чаныгыг чадашкан. Оът-чемин, сукту-ин-даа оргээн. Даайы ону ужур дээш анаа аиаар болган.

Хүлбүс черле аайын тыппаан. Бирде даайынче, бирде оглунче көрүүзээр-даа. Хаваанда шыйыргыш дер сыстыи келген. Арын-бажы изиир. Даайының күткан, салган чеми-даа бөөстааже ашпас. Сеткили хөлээн, чанында бо сөөк-каразын улай-улай ыгыдыпкаш, дарга-даайынга са чалчыыр, ынчыр баклажыр деп-даа болза кирер.

Төрел билбес сойлук. Боду эртем-билиг, албан-дужаал чедип алган, ам кээп багай чаанга дуза катпас, кудугур.

— Оглун боду барып шылгалдазын туттсун. Шыдаар болза ол-ла-дыр. Шыдавала ажылдадыр. Хелези-сарыык алгылаан амытаннар албан-дужаалындан дужурткен. Ам шаг-уе өскерилген. Портфелин, уязын кым чидирип кээр боор — деп, Сыын даайы Хүлбүсче чиге сегленчир.

Седен ХЕРТЕК.

ФЕРМАВЫСТА

♦ Шиидеп үзүндү ♦

Киржикчилери: Андрей Иванович, совхоз директору. Санаар-оол Өлиеңевич, кол экономист. Шүшпең Мыңмырович, сүт-бараан фермазының эргелекчизи. Кара, саанчы кыс.

Сүт-бараан фермазы. Мал чеми шыгжаар склад. Шоодайда сенажты десписке Кара олуй-солуй уруп, булгап турар. Шүшпең Мыңмырович кедиейвнип кирип келгеш, Караны белиинедиптер.

Кара. Ой-дадайым! Бо кандаай кижи силер. Белзиде кижи чожудун коруур. Ышыгарьнар дегүй-даа берген болзуңарза, арай чиктиг силер ийин, Шүшпең Мыңмырович.

Шүшпең. Ооң баштак чокта, чурттаарга солун эвес болур ийин, дуңмакыжым. Ол сенажты чүге олуй-солуй булгай бердиң?

Кара. Чүү деп чүвел бо, Шүшпең Мыңмырович?

Шүшпең. Сенажтап каан сиген не-дир. Ону чүге мендеп айтырар сен?

Кара. Ферма эргелекчизи кижи боорунарга, ылавылап айтырарын ол-дур. Суугун чок чемни канчап улуг өртек-биле садып ап турар улус боор силер. Тоннаа 40 рубль. Аар-ла-дыр...

Шүшпең. Суугун чок? Ону канчап билдиң?

Кара. Неделя иштинде инектерим чемгерип келдим. Сүдү ковудээр хамаанчок, кудулап турар апарды. Чыттап-даа көрүнерем мону.

Шүшпең. Ону чыттааш чоор мен.

Кара. Чыдып калган сиген-дир. Мону мал канчап чиир боор.

Шүшпең. Мал чеми чокта, ооң өске эки чүвеңи кайыын тывар бис?

Кара. Чыдып калган сигенни бирги сорттуң кылдыр садып ап турарывыс багай-дыр. Мээң өртээ бөдүнүстүң карманывыстан үнер болдур эвес бе?

Шүшпең. Аа, аа! Кончуг-ла эки чугаалаар. Бөдүнүстүң карманывыстан үнер деп аан. Шаанда кураге карманывыстан чарыгдал унуп турза, ирик-даа сенажты малга чиңиртип турган болгай бис, але?

Кара. Ону меңээ чүге чугаалаар силер? Ол меңээ кандыг хамаарылгалыг? Ажыл дугайында чугаалаарга, ыңаа-ла янзы-бүрү чылдагаанга үстүргеш турар болгай силер. Бистиң ажылывыстың экижи эвес чылдагааны ол-дур.

Шүшпең. Аныяктар коллективи дээр аддарлыг бригаданар чайны өттүр чүнү кылганыл?

Кара. Олар планын ажырган. Ажылының түңнели эки ыштажыр, арыг салашкан улус, билдинер бе?

Шүшпең. Ындыг бе? Меге сан-түү киирген эвес ыйнаан. Ооң башка, ынча хөй сигенни канчапканыл? А сенаж каш тонна ийик, сактып көрем? Ыттавайн бардын бе, дуңмакым! Ол-дур, бистер шуптувус бүрүүлүг болдур бис ийин! Бо-дур бо, солунда бижээн чүүлдү номчудуң бе? «Тайбың» совхоз ажыл-агыйны башкарарының экономиктиг чаа аргаларынче долу бот-орулга-чарылгаже кирген деп бижээн. Көрүүн бе?

Кара. Ол дээрге саалын кырында чүве-дир. Бистиң фермавыс ам-даа бот-орулга-чарылгаже шулуудап кирбээн. Бот-орулга-чарылга деп чүл? Ооң ажыктыын саанчылар-даа, кадарчылар-даа, бызаа ажаакчылары ам-даа эки билбес ийин.

Шүшпең. Өөзү шын.

Кара. Эде тургустунуушкун, эде тургустунуушкун деп-ле турар бис. Чогум чүүден эгелеп эде тургустунарыын деп чүвени ам-даа эки билбес-тир бис.

Шүшпең. Даргалар боттары келгеш, делгеренгей кылдыр тайылбырлап берзиңнер. Ол-да-дыр, эки өөретсин харын.

Кара. Шүшпең Мыңмырович, баштай боттарывыстан эгелээр болзуунуса кандыгыл?

Шүшпең. Боттарывыстан?

Кара. Ийе! Бистер эгелезе аан.

Шүшпең. Ол чеп. Саналтугумчулелден көрүпас мен. Ынчалза-даа бистиң совхоз бо чылын бир центнер сүттүң бот-үнезин 54 рубль 24 копейкке чедир кызырган дээн болгай. Ол багай бе азы эки бе?

Кара. Багай болбайн канчаар. Сүттүң бот-үнезин эвээжээн дуруң, ол биске хөй орулга киирер ужурлуг.

Шүшпең. Ынчанмайн канчаар. Ол чеп харын.

Кара. Ол дугайында каш катап хурал-суглаага чугаалаан чүве, ол чугаа ам-даа чамдык кижилерниң бажынга кирбейн турары кончуг-ла хомуданчыг-дыр, Шүшпең Мыңмырович.

Шүшпең. Бо кандаай уруг сен. Аныяк кижи эртип, кижи шалап алган. Ажыы-биле чугаалаарга, бот-орулга-чарылга деп чүвениң ам-даа ужурун эки билбезим шын харын, чажырбас мен.

Кара. Ол чүү дээрзин ол. Зоотехник Адыг-оол бээр өөредип, тайылбырлап берер турду чоп.

Шүшпең. Чугаалаан чүве харын. Ол мээң сагыжымга кирбейн барган. Чүну-даа билбейн барлым. Мээң бажым анаа кайнап чедер. Ооң херээ-даа бар бе? Эртем-билиглиг кижилер боттары-ла билзиннер.

Кара. Ынчаарга ам база катап өөренир бе?

Шүшпең. Мени дүрген хостап каапкар болза. Өргүүдемдеп ам дораан бижип берейн.

Кара. Борга бээзинер бе?

Шүшпең. Эртем-сургуулуг чок кижи-дир мен ийин.

Кара. Ажылдаар херек, ажылдаар. Делип чоруурга ооң дузазы чүү боор. Ферманың ажылын кым сегидер ужурлуг чүвел? Силер биле бис мелзээн эвес бис ыйнаан.

Шүшпең. Ынчанмайн канчаар. (Машина даажы дыңналыр). Ой, совхоз директору мооралдап кел чор ышкаш...

Клара САГДЫ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 13-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30— «Чүүден болгаш чүге». Уругларга дамчыдылга. 9.00 — «Королева». «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен док. фильм. 9.55 — Улустуң аялгалары. 10.10 — Дэвди сцена курстарының доозукчуларының дугайында телефильм. 11.05 — Өг-бүле академиязы. 11.35 — «Социализм чурттарында». 12.05 — «Бүдүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». «Бис, от салбаан кижилер». Чурттарга тулуулдарынга немей бижээлер дугайында база катап. 12.35 — Аас чогаалдың делегей фестивалы. 16.05 — Бөгүн делегейде. 16.25 — «Дирит амытаннар оранында». 17.25 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.30 — «Делегей панорамазы». Политиктиг портрет: Раджив Ганди. Телерукуудлерге харыылар. 19.20 — Спортчу сула шимчээшкиннер. 19.30 — ВЛКСМ-ниң 70 чылынга. «Тайга императорунуң тоннуу». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.30 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40 — Улуг кижилерге мультфильмнер «Пер Гюнт», «Хелеге болгаш орук». 22.15— «Ыр-88». 23.10 — 23.20 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.50 — «Кысказы-биле аазы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номчуун чурук кааставгазы». 9.00 — Театр телеабонементизи. Виктор Розов болгаш ооң маадырлары. 10.00 — «Кысказы-биле аазы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номчуун чурук кааставгазы». 10.05 — «Казымтыы». 10.50 — «Кысказы-биле аазы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номчуун чурук кааставгазы». 11.00 — Чыл үелери. Август. 12.00 — «Кысказы-биле аазы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номчуун чурук кааставгазы». 12.05 — Эде тургустунуушкун болгаш эрге-хоойлу. 12.20 — «Кысказы-биле аазы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номчуун чурук кааставгазы». 12.30 — Совет улус чогаалы. Янка Купала. 13.20— «Кысказы-биле аазы-бүрү чүүлдер дугайында. Уруглар номчуун чурук кааставгазы». 13.25 — Шажын болгаш ... Руська чудулгени киирген дээр 1000 чыл болганы бистиң чуртувуска байырлал эртен дугайында. 13.55 — 14.55 — Бузуручнег ... 15.00 — «Кызыл калина». Уран-чечен фильм. 16.45 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.15 — Мультфильм. 17.25 — «Хаалых. Казах ССР-ниң автотранспорт системазынга коррупция чылдаганнары истеп турар». 17.55 — Даштыкы фильм экраны. «Ритм—1934». 19.15 — Док. фильм экраны. 19.25 — «Музыкалыг портрет». «Браво, Анджей Хельский». 20.00 — «Тамчыктыг удувар», чаптар!а. 20.15 — «Көк троллейбус». Аныяктарның эртем-техниктиг чогаадыкчызының дугайында. 21.00 — «Үе». 21.30 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.40 — Силерниң унер уенер, артист Е. Исаева ырлаар. 22.00—23.50 — Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Москва).

АГААР

Республиканга бүрген, агаар. Соңгу-барыын чүктен хаттын дүргени секундада 8—13 метр. Агаар дүне 4—9, чамдык районнарга 0—3 градус чылыыр. Хүндүс 19—24, чамдыктарында 10—15 градус чылыг болур.

Кызылга чагбас. Соңгу-барыын чүктен хаттын дүргени секундада 8—13 метр. Дүне найысындаарга 7—9, а хүндүс 22—24 градус чылыыр.

КИНО

АВГУСТ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «В Крыму не всегда лето» 9.20, 12.20, 19.40, «Повесть о маршале Коневе» 15.20, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Без сказок» 9.30, 12.50, «Варвара краса — длинная коса» 11.00, 14.20, «Цыганка Аза» 16.10, 18.10, 20.10 (улаткан) шактарда.

«НАА-ХЕМ»: «Артист» 16.20, «Мамонт» 14.20, 19.20 (улаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Призрак замка Моррисвилль» 14.30, 16.30, 18.30, 20.30 шактарда.

АВТОСОРУК ТЕХНИКУМУ: «По волчьему следу» 17.00, «Маури» 19.00 шактарда.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Адресивис: 467000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуу килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агыйы килдизиниң 8-41-16, солунга айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32-73-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыынын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 166. ТС—00614

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 188 (13788) | 1988 чылдың август 14, воскресенье | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 көпеек.

АЖААЛДА—ШЫЛГАЛДА

Байдал эрткен чылдан дора эвес. Ажаалдага белеткел кошкак. 340 комбайн, 306 чүък машиназы белен эвес

Кодээ ажыл-ишчилерге сезоннар үзүлбес, уламчып-ла турар. Амгы үеде мал чеминиң белеткели кидин туруп, а ол сезон доозулбаанда-ла дүжүт ажаалдазы эгелээр, ийи чугула ажыл капсырлажыр. Ажаалда дээрге байырлал болгаш шылгалда. Тарааҗыларның, картофель өстүрүкчүлериниң, ногаажыларның бүдүн чылда кылган улуг ажылын түңнээри байырланчыг болгаш берге-даа. Бо чугула сезонга хынамчалыг, бүгү талалыг белеткелден ажаалданы организастыг болгаш шынарлыг эрттирери бүрүн хамааржыр.

Белеткел... Ол дээрге хөй талалыг ажыл. Комбайннарны, тараа арыглаар, сөөртүр техниканы, орук-көвүрүглерни септээри, хову турлагларын, шаңнарны, складтарны, дензилерни белеткээри, кадрларны четчелээри, кывар-чаар материалдарны сөөртүп эккеп алыры, ажаалдага киржир бүгү кижилерниң ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургузары дээш ажылдар-ла хөй. Олардан ийиги чергениң деп айтырыг черле турбас.

Бо чылын дүжүт ажаалдазы бистиң ажыл-агыйларывыс долу бот-орулга-чарылгаже киргениниң баштайгы үе-чадазында эртер. Ажаалдага бот-орулга-чарылгалыг коллективтер мурнукузундан ковудаар. Эвээш күш-биле хөй дүжүттү ажаар. Бо талазы-биле бисте «Тиилелге» база «Өөк» совхозтарның эки дуржулгазы бар.

1988 чылдың дүжүдүнге республиканың ажыл-агыйлары 723 комбайнны септээр планныг. Ам ажаалданың бүдүүзү келген. Август 1-ге чедир ук техниканың 382-зин септеп алган. План чүгле 52.8 хуу күүсеттинген. А тараа комбайннарын эрткен чылда-ла белеткеп эгелээн бис, ол хиреде септелге чүге оожум чоруп турарыл? Эде тургустунуушкун дугайында чүгле чугаа-биле кызыдаарлаттынып турар удуртукчулар, инженер-техниктиг ажылдакчылар база механизаторлар-даа бистиң чамдык ажыл-агыйларывыста эвээш эвес дээрзиниң бадыткалы ол-дур.

Тес-хемчилерде ажаар тараа эвээш, ынчалза-даа олар техника септелгезин чугулалап көрген: комбайннарның шуптузун белеткеп алган. Мындыг арга Барыын-Хемчик биле Сүт-Хөл районнарда чок болганы ол бе? Сүт-хөлчүлер 31 комбайнны белеткээр турган, август 1-ге чедир чүгле 5-ти септеп алган. Республикада эң кудуку көргүзүг ол. Кызыл биле Бии-Хем районнарда комбайннарның 68-69 хуузу септеттинген.

Специалистерниң санап турары-биле алырга, бир комбайнга онаажыр гектар эрткен чылдагызындан хөй. Совхозтар долу бот-орулга-чарылгаже шилчээни-биле холбаштыр база эрги техниканы үндүр бижээни-биле комбайннарның ниити саны кызырылган. Бо чылын күрүне фондузундан бистиң ажыл-агыйларывыс чаа 100 комбайнны алыр ужурлуг, оларның чүгле кезиин алган, чартыы Абаканда хевээр. Ону садып алырындан чамдык совхозтар ойталап турар. Ол шын эвес.

Дүжүт ажаалдазынга база бир чугула техника—чүък машиналары. Статэргелелдиң медээзи-биле алырга, республиканың совхозтары 1401 автомашинаны септээр ужурлуг. Олардан август 1-ге чедир 1230-ун септеп белеткээн, план 78,2 хуу күүсеттинген. Бо талазы-биле Бии-Хем, Сүт-Хөл база Эрзин районнарның ажыл-агыйлары даалгазын боттандырып шыдаан, а Каа-Хем, Тес-Хем, Улуг-Хем районнар ол ажылды чоокку үеде доозар. Чөөн-Хемчиктиң ажыл-агыйлары автомашиналарының чүгле 58 хуузун септеп алган. Шаг-үе манавас. Бо чылын совхозтарның дүжүт ажаалдазынга ниити ажыглаалдың база агроүлетпүрнүң 600 ажыг автомашиналары киржир. Кымга чеже хире автомашина херегин районнар санааш, Агроүлетпүркомнуң чагыгларны киирген.

Техниканы хынамчалыг септеп белеткеп алыры дүжүт ажаалдазынга чидириг болдурбазының магадылалы. Тарааны сөөртүрде, 1 метрге 15 борбак мажакты чидирер болзувусса, 1 километрге 500 граммны, а 5 километрге 2,5 килограммны чедир албайн баар бис. Бо дугайын ханызы-биле бодаар херек.

Бистерниң кижи бүрүзү ынай-бээр оруктап аргыжып чоруп тура, дүжүттүң байдалы кандыг-ла ирги деп, ында-мында үнген тарааны, кукурузаны, картофельди көөр. Ол чөп. Чер ажылының продуктуларын бүдүрериниң көвүдедири Аъш-чем программазын боттандырарының эң кол кезээ. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязында база СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунга аъш-чем айтырыы кол черни алган. Өстүрген дүжүттү бүрүнү-биле ажаап алыр болгаш камгалаар, чөптүг ажыглаарынче ам чер-черге ажыл углаткан турар ужурлуг дээрзин М. С. Горбачев Пленумга илеткелинге айыткан.

Амгы үеде специалистерниң санап турары-биле алырга, республиканың хову-шөлдеринде тарааның дүжүдү эрткен чылдаазындан дора эвес. 1987 чылда бистер ортумаа-биле бир гектардан 9.4 центнер дүжүттү ажаап алган бис, бо чылын оон хөй болур, 10 центнер чеде бээр. Тус-тус районнарны алыр болза, Каа-Хемде дүжүт эрткен чылдаазындан эки, а Бии-Хемде кудуу. Ынчангаш ол районнуң девискээринде тарааның чамдыызын үндүр бижээш, ону мал чеминге херегләэр апаар. Улуг-Хем район бир гектардан 12-13 центнерни ап болур. Бо район эрткен чылын дүжүттү ажаарын республикага бир дугаарында эгелээн. Ам база ында чамдык шөлдерде сула агарып, кызыл-тас хүрерип келген. Чылыг хүннер турар болза, чоокку хүннерде ажаалда эгелээр. Эң ылангыя «ҮТКА 25 чылы» совхозта тарааның ниити байдалы чоокку үеде быжарының кырында келген.

Тандының ажыл-агыйларында, эң ылангыя «Революцияның чалбыыжы» совхозта, Дуржулга станциязында дүжүт шыырак болур. Кол-ла чүве—өстүрген дүжүттү чидириг чокка дүрген ажаап алырында. Балгазынның тараажылары, бир эвес дүжүт соокка алыспас болза, бир гектардан харын 20 центнер чедир дүжүттү ажаап алырының аргазы бар. Эрткен чылын тайга чоогу черлерниң тараазы, ылангыя Каа-Хем районга хар адаанга кирген болгай. Синоптиктерниң медээзин ёзугаар алырга, августуң үшкү он хонуунда доңат болур чадавас. Дүжүт дээш демиселдиң планы тода болгаш ылк, хамык күштү каңчалдыр ажыглаарын хынамчалыг айыткан болур. Амгы байдал-биле алырга, тараа арыглаар машиналарның, жатказарның септелгези база оожум чоруп турар. Ол ышкаш кывар-чаар материалдарны эң чоокку хүннерде совхозтар эккеп алыр ужурлуг. Оруктарны, көвүрүглерни белеткээр талазы-биле совхозтар боттары база Тыва АССР-ниң Автооруктар тудуунуң болгаш ажыглал эргелели улуг ажылды кылыр апаар.

Автомашиналарның болгаш комбайннарның техниктиг хайгааралы эң кол кичээнгейге турар ужурлуг. Совхозтарга оон ангыда хөй санныг студентилер, сургуулдар дузалажып чеде бээр. Хоорайлардан комбайнерлерни база механизаторларны чорудар. Бо бүгү дузаның хемчээлин чогуур органнар ам тодарадып санаан. Чоокку үеде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1988 чылдың дүжүт ажаалдазын чорудар талазы-биле боттуг хемчеглерни айыткан доктаалды хүлээп алыр.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, дүжүт ажаалдазы дээрге хөй талалыг нарын айтырыг. Аңаа культура, эмнелге, амыдырал хандырылга ажылдакчылары база дорт хамаарылгалыг. Хову турлаа—механизаторнуң ийиги бажыңы болур деп чугаа бар. Шынап-ла, аңаа дыштанырынга, ажылдаарынга таарымчалыг бүгү-ле чүүлдер турар ужурлуг.

Бистиң чамдык ажыл-агыйларывыс дүжүт ажаалдазынга белеткел талазы-биле үстүнде айтышкын манап турар хевирлиг, олар боттарының идепкейин көргүспейн, РАҮК-тен чүү дээр ирги деп манавышаан. Экономиканы башкарарының чаа аргазынче кирген болганда, ажыл-агыйлар бот-тускайлаң, тывынгыр, чогаадыкчы болур херек.

Эрткен чылдың дуржулгазындан алырга, бистиң шаңнарывыста чаъстыгда тараа шывар шывыглар көңгүс чедишпес, ынчангаш оон үрелир чоруу хөй турган.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркомунуң ажылдакчылары бо чоокку үеде республиканың ажыл-агыйларынга барып, 1988 чылдың дүжүт ажаалдазынга белеткелди хынап көөр, боттуг дузаны чедирер. Кандыг-бир айтышкын манаар чорук ажылдың эргижирээн стили болгаш методу-дур.

Бо чылдың дүжүт ажаалдазы нарын болур. Агаар-бойдустуң берге байдалдарынга удур тараажылар организастыг чорукту ажыглаар. Оларның кижи бүрүзү аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң эң мурнуку одуруунда чоруп тур мен деп чүүлдү эн-не ханызы-биле медерел билир ужурлуг.

Ажаалда —шылгалда, ол дээрге экономиканы башкарып билириниң көрүлдези. Кым-на аңаа хынамчалыг белеткенирил—дүжүттү чидириг чокка алыр, хөй орулганы киирип ап шыдаар.

Төрээн чуртувуста

ЭРЕСТИГ КҮҮСЕТКЕН

СТАВРОПОЛЬ. СЭТА-ның корреспондентизи Н. Стажкиниң дамчыдып турары болза: Ставропольчениң колхозтары болгаш совхозтары күрүнеге шыгжамырынга ийи миллион тонна тарааны урган. Чылдың план-чагыындан ажыр ам-даа 100 муң тонна тарааны садарын олар шиитпирлээн.

Ындыг-ла үр эвес үеде крайның чер ажылдыглары ийи миллион тонна тарааны чылыг болгаш чаъстыг, онзагай таарымчалыг чылдарда ажаап ап, күрүнеге садып турган. Ам ол чединишкин норма апарган.

Бо беш чылдың эгезинде-ле ставропольчулар колхозтарны болгаш совхозтарны долу бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланнышкынче, өрээл орулгазы-биле төлээринче шилчидер талазы-биле улуг хемчээлдиг шенелдени чуртка бир дугаарында эгелээн. Ажылдың чаа, интенсивтиг аргаларын дилеп, ажыглаар талазы-биле инициатива чер болганда калбарган. Бо хүннерде крайның девискээринде доктаамал ээзи чок ээн чыдар бичии-даа шөл чугаа чок: оларның ээлери—керээлиг коллективтер болу берген.

Күш-ажылды керээ болгаш аренда аргазы-биле организастаан чорук бодунуң артык күжүн бо чылын көргүскен. Үр үеде бораннаан турза-даа, өстүрүп алган тараазын олар чидириг чокка ажаап алган. Бот-орулга-чарылгалыг коллективтер техниканы дүрген, билдилиг сайгарып, ажылын бот-тускайлаң шиитпирлеп, хат, чаашкын долгап, чыттыр шаап каан тарааларның кайызын чыттыр, кайызын дорт кестирерин шын шиитпирлээн. Төрээн чуртунуң мурнунга хүлээлгезин эрестиг күүсеткен.

Бөгүн—Тудугжунуң хүнү

ТАЙБЫҢ МЕРГЕЖИЛДИҢ ТӨЛЭЭЛЕРИ

Республиканың тудугжуларының болгаш тудуг материалдарының үлетпүрүнүң ажылдакчыларының мурнунга чылдан чылче улам улуг сорулгалар салдынып турар. Чижек кылдыр мындыг чүүлдү чугаалап болур. Бо беш чылда тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли, оон мурнундагы беш чылдыынга деңнээрге, 1.8 катап өзери, чуртталга тудуун ажыглалга киирери 1.5 катап өзери болгаш өске-даа көргүзүглерни улам бедидери көрдүнген. Партияның XXVII съездинге тургустунган совет өг-бүле бүрүзүн 2000 чылга чедир тускай квартира азы ангы бажың-биле хандырар дугайында сорулганы күүседири база-ла тудугжуларга коллдады онаажып турар.

Бистиң республиканың тудугжулары оларның мурнунда салдынган сорулгаларны чединиишкинниг күүседир дээш эде тургустунуушкунуң ёзузу-биле ажылдаан, тудуг ажылдарының темпизин доктаамал бедидип, ынчаарын экижидер дээш бар аргаларны ажыглап турар.

Тудугжуларның профессионал байырлалының хүнүнде бүдүрүлгечи бедик көргүзүглерни чедип алган коллективтерни чоргаарал-биле адап болур. «Тыва хамааты тудуг» трестиң хөй кижилиг коллективи бо чылдың бирги чартыының түңнелдери-биле РСФСР-ниң Чуртталга-хамаатыг тудуг министерствозунуң организацияларының социалистиг чарыжынга тиилекчи болган. Трестерде, эргелелдерде күш-ажылды шын организастап, ажылдың бедик шынарын чедип ап турар бригадалар даалгаларын доктаамал ажыр күүседип турар. Ындыгларга «Тыва тудуг» тресте А. Воронинниң, В. Дубининаның, Е. Биләеваның, Н. Доңгактың, В. Борбак-оолдуң, «Шагаан-Арыг тудуг» тресте № 18 КМК-да И. Карповтуң, Ак-Довуракта Д. Сүрүңнуң болгаш өске-даа тудугжуларның бригадаларын хөйнү адап болур. Бригадаларда, звенoларда бодунуң ажыын ики-биле эш-өөрүнге үлегер көргүзүп, тура-соруктуг ажылдаарынче хей-аът киирип чоруурлар хөй. Олардан беш кижи тудугжу хүнүнүң бүдүүзүнде Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы-биле онзалап демдеглаткен. «Тыва тудуг» трестиң шевергежчилер бригадири Нина Борту-ооловна Доңгакка, Кызылда бажың тудар комбинаттың электрокаңнакчызы Александр Алексеевич Сысолетинге, Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу атты тывыскан. «Тыва тудуг» трестиң дашчылар бригадири Валентина Егоровна Дубинина, «Тыва агроүлетпүрспецмонтаж» трестиң Кызылда № 1 ТКМК-зының электри монтажниги Евгений Емельянович Старцев, «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң № 18 КМК-зының дашчызы Станов Ширапович Хертек олар Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Бо чылдың болгаш ниитизинде беш чылдың тудуг талазы-биле даалгаларын күүседиринге аңаа хамаарылгалыг кижи бүрүзүнүң ээ-харысалгалыг, тудуңгур, бүдүңгүр ажылы негеттинип турар. Эң кол чүүл — тудугларны материалдар-биле үзүктел чок, график ёзугаар хандырары, тудуг технологиязының чурумун шыңгыы сагыыры, инженерлиг хандырылганы бедик деңнелге көдүрери. Тууйбу, мааза, хоюдут, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, тудугжуның материалдары, херекселдери бар болза, ол улуг даалгаларын кажан-даа чүгле чедир эвес, а харын үстөк ажыр күүседириниң магадылалы бар, ол аңаа кужун, билиин, аргаларын харамнанмас.

Кижилер дугайында, оларның ажылдаар, чурттаар, дыштаныр байдалдарының дугайында сагыш салбайн, эки үре-түңнелдиг ажылды манаар херээ чок. Амгы үениң негелдези-даа ындыг. Кайда-ла кижилерниң хүн бүрүдеги негелделерин, чурттаар оран-бажыңы дээш сагыш салдынган болдур, ында күш-ажылчы көргүзүглер бедип, коллективтер турумчуп, быжыгып турар. Ындыг коллективтерниң чижээнге чоокта чедир-ле хенуп чадап келген Элегес-Аксының хана материалдарының заводун, «Тудуг кезектери» комбинатты (ол чоокта чаа бажың тудуунуң комбинады кылдыр эде тургустунган), «Тыва тудуг» трестиң «Кызыл тудуг» болгаш № 48 тудуг эргелелдерин адап болур.

Тудугжуларже кичээнгейниң кошкаан чаңгыс мындыг факт безин көргүзе бээр. Шагдан бээр-ле, тантаашкын үезинниңе, улуг тудуг объектилеринге ажылдап турарларны дүштеки изиг чем-биле хандырар дугайында айтырыг ам-даа чүгле сөс кырында хевээр артып турар.

Тудугжулар сагыш амыр, бүдүңгүр, эрес-кежээ ажылдазын, чурттазын, социал-культура, бүдүрүлге тудугларының шалыпкын немешсин дээр болза, оларга бүгү чүүлдер—материалдар, техника, механизмнер чедишкен, ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган турар ужурлуг.

ЧУРУКТА: «Тыва тудуг» трестиң мурнакчы бригадирлериниң бирээзи Валентина Дубинина бригадазының дашчызы Кара-оол Байыр-биле ажыл үезинде.

Ондар **ОХЕМЧИКТИН** фотозу.

ТОДАРГАЙ, АЖЫЛ-ХЕРЕКЧИ ЧУГАА

Тываның бүдүрүкчү күштериниң 2005 чылга чедир үеде хөгжүлдезиниң болгаш ооң чиг эт баазазын хөгжүдериниң айтырыгларынга тураскааткан эртем-практиктиг чөвүлел хуралдың ажылының ийиги хүнүнде илеткелдер болгаш дыңнадыгларга көдүрген айтырыглар талазы-биле санал-оная солчулгазы эгелээн. Бир дугаарында санал берген ССРЭ-ниң Күрпланының Чөөн-Сибирьниң экономиктиг девискээриниң талазы-биле төлээзи Г. А. Шабаев республиканың үлетпүр болгаш социал адырлаар талазы-биле хөгжүлдезинче онзагай кичээнгейни салырын негеп турарын айыткаш, дыка хөй айтырыгларның шиитпирлеттинери демир-орук шугумун тудары-биле холбашканын демдеглээн. ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының үлетпүр бүдүрүлгезиниң экономиказының болгаш ону организастаарының институдунуң директорунуң оралакчызы В. Е. Селиверстов болгаш ол-ла институттуң эртем ажылдакчызы М. А. Журавель олар бүдүрүкчү күштерниң хөгжүлдезиниң схемазын янзы-бүрү хевирлерлиг кылдыр тургузарын база амгы байдалдарга хамаарыштыр ону ийи үе-чадалыг: белеткел үези болгаш улуг хемчээлдиг төлевилелдерни боттандырарының үези кылдыр чарып, кылып болурун саналдап, демир-орук шугумунуң тудуунга Моолдан кээп болур шугумну база өөренип көөрүн чугаалааннар. Ол ышкаш эртем-техниктиг депшилгениң программазы хөгжүлде схемаларынга эң кол черни ээлээн турарын чугулалап айыткан.

«Березовское» бүдүрүлге-геология каттыжышкынының төлээзи Б. В. Молокоедов, Новосибирскиниң улус ажыл-агый институдунуң килдис эргелекчизи, геология-минералогия эртемнериниң доктору Г. М. Комарницкий олар Кара-Сугнуң полиметалл тывыштыг черииниң айтырыгларынга доктаагаңнар. Демирден аңгыда хөй-хөй ховар металлдар болгаш бүдүмелдер составтыг рудалыг ол черниң шинчилелдери үр үеде уламчылап, шинчилелдери колдуу доозулган-даа болза, мынчага чедир үлетпүр ажыглалының айтырыы мунгаш боол артып келген. Бо талазы-биле аңгы-аңгы адырлар министерстволарының демнежилге чок, боттарының эрге-ажыын бодаар чоруу улуг шаптараазын боол турар.

Туризмниң болгаш экскурсияның Бүгү-эвилелдиң эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчызы, экономика эртемнериниң кандидады Г. Ц. Теблеева Тывага кадыкшылга-турисчи комплекстерни организастаарының аргаларын, ооң республика бюджединге орулга киирип болурун үндезилеп чугаалаан.

ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директору Н. А. Ажишев, Тыва АССР-ниң Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы К. Н. Полтавцева, «Тыва автотранс» бүдүрүлге каттыжышкынының кол инженери Н. Б. Дьяков болгаш өскелер-даа боттарының саналдарынга алырлар аайы-биле чугула айтырыгларны көдүрүп, боттуг саналдарны чугаалаан.

СЭКП обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин чүве чугаалааш, республиканың моон соңгааргы хөгжүлдезиниң оруктарын эртемге үндезилеп, эң шын тодарадырының чугулазын онзалап демдеглээн. Бо талазы-биле республиканың удуртур органнарының, бүгү-эвилел болгаш девискээр аайы-биле эртем-шинчилел албан черлериниң, төп органнарның демниг, билчилгелиг кады ажылдажылгазы негеттинип турарын айыткан.

Үлетпүр хөгжүлдезиниң оруктарының талазы-биле шын шилилге, кажан, кандыг бүдүрүлгелерни тударының айтырыы чидии-биле тургустунган. Бо талазы-биле амдаа эң бодамчалыг болгаш шудургу ажылдаары негеттинип турар. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге интенсификацияның угланыышкыны-биле продукция бүдүрериниң көвүдедири-биле чергелештир продукцияны ажылдап кылыр алырын шапкын, шудургу хөгжүдери, республикадан чиг эт продукцияны эвес, а белен продукцияны үндүр сөөртүрүнче угланыышкынныг ажылдаары чугула. Социал адырның хөгжүлдезин кичээнгейни бичии-даа кошкадып болбас айтырыг боол хевээр артар ужурлуг.

Үлетпүр хөгжүлдези-биле чергелештир бойдусту хевээр арттырар, улам хумагалыг камгалаар талазы-биле ажылдарны тускай программа кылдыр онзалап көрүп, кичээнгей салыры амгы үениң бир кол сорулгазы апарган. Оон-биле чергелештир туризмни болгаш чоннуң кадыының камгалалын хөгжүдериниң талазы-биле саналдарны ол деткип, бо талазы-биле кылыр ажылдарга доктааган. Түңнелинде Г. Ч. Ширшин чөвүлел хуралдың ажылынга киржип келген эртемденнерге, ажылдакчыларга өөрүп четтиргенин база катап илереткен.

БЕЛЕТКЕЛ КАНДЫГЫЛ?

Чогуур хемчеглер алдынмаан

Барыын-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары бо чылын 4410 гектар тараа культураларын тараан. Оон өзүмүнге соок, кандаашкын шаптыктаза-даа, ортумаа-биле гектар бүрүзүнден 10 центнерден эвээш эвес дүжүттү ап болурун агрономнар санап тодараткан. Оон алган дүжүт 1713 тонна үрезинниң белеткеп алырынга, мал чеминге херегләэринге болгаш күрүнеге садарынга четчир.

Районнуң тарылга шөлдеринде бот-орулга-чарылгалыг звенолар ажылдап турар, олар алыс түңнел дээр болганда, дүжүттүң салым-чолун бүрүнү-биле харылаар. «Хемчик», «Барлык» база «Шекпээр» совхозтарда Мартан-оол Слаяга, Сесе Ооржакка, Эрес-оол Моңгушка удурткан звенолар чайын тарааны экп суггаргазындан оларның харылаар шөлдеринде ам дүжүттүң үнүжү багай эвес.

Бо чылын районга бир-ле дугаарында 430 гектарга интенсивтиг технологияны ажыглаан. Оон бир гектарындан 16-17 центнер дүжүттү ап болурун специалистер санап көрген. А «Дөн-Терезин» совхоз 204 гектарга тараазының чамдыызын суггат чок черге тараанындан дүжүдү пат, бир гектарга-ла 4-5 центнер онаажыр.

РАҮК-түң кол агрономнуу Иван Чорбаевич Магавалдың чугаазы-биле алырга, тараа ажаалдазын сентябрь 10-дав эгелээштиң, 12 хонук дургузунда доозуптар аргалар бар. Аңаа белеткел ам кандыгыл?

Күскү дүжүт ажаалдазынга киржир техниканы апрель 1-ге чедир доосган турар дугайында чуртка үндүрген айтышкынны районнуң ажыл-агыйлары күүсетпээн. Ынчан ооң 30 хуузу белен эвес турган. Ол тык кезектер тывылбааныга чылдагааннаан. Оон бээр ам дөрт ай ашкан. РАҮК-түң кол инженери Г. А. Силкин мынчага чедир чогуур хемчеглерни албаан. Районда 26 комбайнның 6-зы септеттинмээн, артык кезектери чок хевээр. Норма ёзугаар сезонда бир комбайн 50—180 гектар черниң тараазын ажаар ужурлуг, а бо районда 210 гектар онаажыр. Септелгезин дүргедетпес болза, ажаалданы кыска хуусаада доозары аңаа хоозун аазашкын апаар.

«Барлык» совхоз ам шакта 15 тонна тараа кургадыр тускай дериглерин төлевилел ёзугаар эптеп доозуп турар. Арыглаар, кургадыр машиналарның саны чежел? Ону кандаар белеткээрил, чеже кижи кымнар ажылдаарыл? Бо айтырыгларга чамдык агрономнар, удуртукчулар тодаргай харыы берип шыдавас.

Ажаалдага киржир техника ны шуптузун хову турлагларынга чедирип, шөлче ажыл дапкаш, белениниң шугумунга чыскаап каан турар ужурлуг. А херек кырында байдал мындыг эвес. Ажыл-агыйларның машина-трактор мастерскаяларының херимнериниң иштинде, а чамдыызы суурларда чурттакчы бажыңнарының даштында аай-баш чок, шаг-жайжы берген турулаар. Тарааны ынай-бээр сөөртүрүнге септелге-техниктиг бүдүрүлгениң, совхозтарның боттарының каттышкаш 65—70 хире автомашиналары киржирин саазын кырында айтып хуваап каан. Оларны септээр, белеткээр дуржулгалыг чолаачыларны быжыглаар болгай. Ажыл база улуг, РАҮК даргазы М. Б. Кара-Сал бо техниканың септелгезин, амгы байдалын чоокку хүннерде база катап хынап көөр дугайында бодунуң ажылдакчыларынга август 8-те айтышкынны берген тааварылга эвес.

Дүжүт ажаалдазы эгелей бергенде, ону хүлээп алыр шаңнар белен эвес болур таварылгалар мурнуку чылдарда турулаан. Оларны аштап арыглаарын, десхилээрин, асфальтылаарын, чамаарын, серилериниң дээвиирлерин белеткээрин, херимнерин септээрин уттуп болбас. Хову турлагларынга тараажыларның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны беш удур тургузар, кызыл-булунчарны чунар-бажыңнарны белеткээр ажылдар база бар. Часкы тарылга үезинде турулаан кергузүг агитацияның чамдык тары ол-да хевээр турулаар, ону чаартып кылыр.

Амгы үеде Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйларында көдээ ажыл-агый культураларының чамдыызы быжып эгелей берген. Баштайгы ногаа, картофельди «Тыва даг-дугу» комбинаттың ажылчын хандырылга килдизи, районнуң херегленикчилер ниитилелиниң белеткел конторазы совхозтар-биле керээни чаргаш, ногаа, картофельди хоңга салып эгелей берген. «Барлык» совхозта Феодора Сааяның удурткан бот-орулга-чарылгалыг бригаданың кежигүннери боттарының өстүрген ногаазын Кызыл-Мажалыкка эккеп, кудумчута делгээш, суурнуң чурттакчыларынга саткан.

Амгы үеде районнуң ажыл-агыйларында мал чеминиң белеткели чоруп турар. Совхозтарның удуртукчулары аңаа чардыккаш, дүжүт ажаалдазының белеткелинче шоолуг-ла сагыш салбайн турар. «Думчукка тулганда бычаа сугжур» дээрн ышкаш, уени келирге, девидеп үнер чоруктан чайлап, ажаалдага белеткелди дүргеледири районнуң аъш-чем программазын боттандырарының бир кол негелдези болур.

Александр ХЕРТЕК.
(Бистиң корр.).

Бөгүн — Тудугжунуң хүнү

НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ ЧАА ТУДУГЛАРЫ

Туруп турар черинин, ужурдузазының-даа талазы-биле найысылал Кызыл хоорайның оң ушку микрорайону тоң чер кылдыр санаттынып турар. Ам безин мында тос каът нийе бажың туттунган. Ында улус чурттай берген. Оларның бирээзи туйбудан, бирээзи панелден туттунган. Бо-ла черде беш каът үш бажың база бар. Москвадан келген шефи тудугжулар 320 олуттуг уруглар садын туткаш, кызылчыларга өрттү. Москвачылар 1176 өөреникчи өөренир школаны бо хүннерде ажыглалга киирер.

Он ушку микрорайонга туттунар тудугларның нийги ээлчээниң телевилелин «Красноярск хамааты телевилел» институдунуң Тывада салбыры кылгаш, чагыкчы болур Кызыл хоорай Совединиң капитал тудуг килдизинге берген. Бөгүн ол телевилелде көрдүнген тудуглар-биле силерни таныштырып көрээл.

Кижи бодап көөрге, бо микрорайонда тудуглар долган ышкаш сагындырар. Ынчаар бодап алгаш, бо девискээрни эргип көрээлинер. Бирги ээлчээ доостур чыгаан-даа болза, нийги ээлчегде кандыг-кандыг тудуглар туттунарын билбес болганывыста, шак ындыг «селгүүстээшкин» кымга-даа солун болур ужурлуг.

Кочетов кудумчузундан эгелеп алыыл. Мында тос каът үш бажың бар. Ол бажыңнарның иштинде, даштында туттунган социал-культура амыдырал объектилери шууштуп чоруй баргылаан. Кочетов болгаш Титов кудумчуларының белдиринде хууда телевилел ёзугаар туттунган, хевир-дүрзүзүн-даа чараш бажың турар. Ол Номнар бажыңы-дыр. Номга ынакчыларның ниитилелиниң клуву база мында турар. В. И. Ленин аттыг шөлге чоокшулап кээрге, ийи каът бажың турар. Аңаа чурук тырттырар, үш бижидер черлер, аптека болгаш «Филателия» магазини турар. Ооң чоок-кавызынга дөрбелчин бажың турар. Мында туттунар 140 олуттуг столоваядан ыйнаар, эм 40 олуттуг кафетерийден чемненип, кулинария кылыгларының магазининден аъш-чем айымаан садып, соңуургал аайы-биле клубка база кирип болур. Чурттакчы ажыглал конторазы, милицияның паспорт столу база-ла бо бажыңга турар. Ынчан бажың-балгат айтырыын, кино бижиидилгени ол-ла черинге кылдырып ап болур арга тургустунуп келир.

Ногаан үнүш-биле бүргеткен чадаг улус кылаштаар аллейни эртер аңаар силер. Ынаар элезин далашпанар. Ынаар баар бетинде универсамга кире дүжүңер. Ооң ийги каъдынга үлетпүр барааннарының садыы турар. Ооң дараазында шөйлүп чоруткан бажыңга баарынарга балыкчылар болгаш аңчылар, суй белектер, урезин садар магазиннер болгаш зоомагазин турар.

Аңаа микрорайон доостур. Азыгда турар бажыңга 200 муң томнуг библиотека турар. Ону база-ла хууда телевилел ёзугаар тудар. Ооң даштын национал угулзалар-биле каастаар. Оң талаже эртеш, Чулдум кудумчузу-биле чорупталл. Ону кижи таныыр аргажок өскерилген болур. Кудумчу бе дээрге, кудумчузувас, аңаа-ла калбак чүве. Республиканың Статистика эргелелиниң бажыңын, Иркутскиниң телевилекчилериниң телевилели-биле 1987 чылда-ла туттунган тос каът панель бажыңның чаны-биле эртиеш, таныывазывыс хоорайга келген дег болу бээр бис. Хуу кижилерниң чывыт бажыңнары турган черге хөй каът чараш ак бажыңнар туттунар. Чулдум болгаш Рабочая кудумчуларының белдиринге ап көрээл. 171 аал иштиг чурттаар ниити чуртталга бажыңы. Чеди каът бажыңнар-биле чергелештир тос каът бажыңнар турар. Ооң аңгызында он ийи каът бажың база туттунар.

Рабочая кудумчузун куду бадып көрээлинер. Мында колдуунда-ла панель бажыңнар туттунар. Оларның каъттары янзы-бүрү. Иркутскиге телевилээн 135 серияның бажыңнарын бажың тудар комбинаттың тудугжулары тудар. Бажың бүрүзү онзагай хевирлиг, узун дургаар шөйлүп чоруткан. Бо бажыңнарга социал-культура амыдырал бүдүрүлгелери база бар болур. 324 аал ниити чурттаар бажыңны көрээл. Ооң бир дооразынга 160 олуттуг ясли-сад, бир ужунга амыдырал хандырылга блогу туттунар. Ол-ла бажыңның дагыр черинге хөй-ниити чери турар. Аңаа аза-ле бичии уруглар хөй-ниитиниң хайгааралынга арттырып каан болур. Туристер чыглыр клуб база мында турар. Микрорайоннуң чурттакчылары соңуургал аайы-биле клубка кичээлдерге-даа олуржуп болур. Кадыкшыл пунктузунга келиринге эмчилер сензэ арга-сүмени бээр.

Шак ындыг хевирлиг туткан бажыңнар Титов кудумчузунга чедир шөйлүр. Уруглар албан черлерни чуртталга бажыңнарынга тудуштур тудуп каан дуржулганы свердловчулардан үлегерлеп алган. Чуртталга бажыңынга тудуштур туткан спорт корпузу, чер адаанда туткан 50 чиик машина кирер гараж мында туттунар.

Микрорайонну эргип кааткаывыс ол. Ам аллея-биле кылаштажып көрээл. Чиигир ногаан үнүштерни көргеш, кижиниң сеткили өөрүүр. Чадаг улус кылаштаар өңнүг асфальт орук чуртталга бажыңнарын таваараш, автобус доктаар черлерге, культура-амыдырал черлеринге силерни эккээр. Хеп кургадыр, улуг кижилер ыштаныр, бичии уруглар ойнаар, спорт кылыр черлер мында хөй болур. Микрорайоннуң девискээринге кежээ сайгылган чырыы чайынназ бээр. Соортун эккелген ногаан ширик-биле чериниң кырын шывар. Элезин топ каан орук-биле чоң селгүүстеп кылаштажыр. Мында чурттаар кызылчыларга таарымчалыг болзун дээш телевилелдиң авторлары чогаадыкчы ажылдаан.

Микрорайонда туттунган чуртталга бажыңнары школа болгаш уруглар садын ол-бо таладан бүзээлей ап кээр. Ол база көрүштүг болур. Чуртталга бажыңнарының каъттары янзы-янзы болганы даштындан көөрге бир янзы болуп турары база-ла соңуургаачыг.

Заводка бүрүн белеткеп кылган панель бажыңнар мында хөй туттунар. Чаагайжыды туттунган аңгы квартира-биле өг-бүле бүрүзүн дүрген хандырыптар сорулга-биле мында панель бажыңнарны хөй тудары көрдүнген. Ынчалза-даа бажың тудар комбинаттың бүдүрүп турар бажыңнары чоннуң негелдезинге ам-даа четпейн турар. Бо бажыңнарга бир, дөрт өрээлдиг квартиралар шуут чок болур. Ниити туттунган бажыңнарның 1.6 хуузу беш өрээлдиг болур. Ону болдурбазы-биле ээзэш өг-бүлелиг кижилер чурттаар 12 каът ниити чуртталга бажыңын мында тудары көрдүнүп турар.

Бо микрорайонга чурттаар чурттакчы чоннуң саны чеже болурул? Ам сан-чурагайлардан көрээл. Чурттакчы бүрүзү 14,5 дөрбелчин метр ниити шөл-биле хандыртынар болза, микрорайоннуң бүгү чурттакчыларының саны 8500 кижи болур. Мында ниитизи-биле 1527 өг-бүле чурттаар. Кожурер чуртталга бажыңнарының шөлү хөй каът чуртталга бажыңнарының ниити шөлүнүң чүгле 5.4 хуузу болур. Бүгү бажыңнарны болгаш дериглелерни тудар өртек-үнези 40 миллион рубль. Бирээр чугаалаарга, микрорайоннуң чурттакчы бүрүзүнге үндүрер чарыгдал 7 муң рубль болур.

Телевилелдиң кол архитектору И. Н. Захаров баштаан авторлар коллективи үр үениң дургузунда дыка хынамчалыг ажылдап келгенин чугаалап кагза эки боор. Телевилелди ажылдап кылып турар үеде микрорайоннуң чигине алаызын дөрт янзы кылдыр кылган турган. Ону республиканың Куртудуг комитединиң чанында хоорай тудуунуң талазы-биле чөөулел чагыкчы болур хоорай Совединиң күүсколмунуң телээлекчилери-биле кады өөрени көрген.

Георгий НЕВОЛИН.

«Красноярск хамааты телевилел» институдунуң Тывада филиалының техниктиг килдизиниң начальниги.

Отчет-соңгулдалыг хуралдарга белеткел

ПАРТОРГ КЫМ БОЛУРУЛ?

Душанбениң хевек-саазын бүдүрер каттыжыышкынның коммунистери отчёт-соңгулдалыг хуралдарга кампания ёзу-биле белеткенир эрги чаңчылындан ойталаан. Бо бүдүрүлгеде 500 ажыг партия кежигүнү бар, соңгуур актив база улуг, ооң ажыл-чорудулгазындан хөй-ле чүве хамааржыр. Ынчангаш каттыжыышкынның парткому «Силерниң парторгунар» деп анкетаны коллективте тараткан. Ында мындыг айтырыгларны киирген: участоктуң, цехтиң партия организациязының секретарынга кымны соңгуур саналдыг силер? Дараазында хуусаада кымны секретарьга соңгуур бодалдыг силер? Бо салдынган айтырыгларга харыылар соңгулдаларның бүдүүзүнде кандидатураларны шилип алырынга дузалаан. Мында партия кежигүнү эвестер база боттарының саналдарын кииргеннер.

Партия эге организацияларының секретарьларының, бюро кежигүннериниң чартык кезиин деткиимче албаан. Ол дээрге каттыжыышкында ажыл-херектиң байдалы шоолуг эвезин херечилеп турар. Харыыларда бижиттинген шүгүмчүлелдиг саналдарда бүдүрүлгениң бүгү адырларынга, участоктарынга эде тургустунуушкунну дүргедедир херекке партия организацияларының негелдезин шыңгыырадырын, ролюн бедидерин айыткан. Дыка хөй харыыларда ат-алдарлыг, мурнакчы ишчи коммунистерни партия эге организацияларының секретарьларынга соңгуур күзелин илередкеннер.

Каттыжыышкынның бүгү партия организацияларынга эрткен хуралдарга партия организацияларынга секретарьлап болур кижилерниң курлавырын тургускан. Бир секретарьның оруунга-ла ийи-үш кандидатураларны дедиштирген. Коммунистерниң саналының хөй куруузу анкетада айыткан саналдар-биле дүүшкек болган. Соолгу түңнелди соңгулдалар көргүзер, аңаа секретарьларны чажыт бадылаашкын-биле соңгуур.

Ам «Текстильщик» деп хөй тираждыг солун, түс черниң радиозу цехтерниң партия организацияларының партбөлүктериниң организакчыларының, партия организацияларының секретарьларының кандидатураларын коллективте таныштырып эгелээн.

— Секретарьларның курлавырынга кирген кандидатураларны партия активиниң школазынга киргеш, амгы үеде партия ажылының стилин болгаш арга-методтарын өөредир турар—деп, каттыжыышкынның парткомунуң секретары А. Хихматов чугаалаан.

С. ТРОФИМОВ.
СЭТА-ның корр.

Душанбе.

«Томскпромстрой» трестиң тудугжулары Кызылда эрги аэропорт чанында шөлде политехниктиг институттуң өөредилге-лаборатория корпузунуң бажыңының тавааң салып турарлар. Олар тудугну кылырын бо чылдың майдан эгелээн. Улуг хемчээлдиг бажыңның бир талазының тавааң салырын доозупканнар.

Томскиниң тудугжуларында үш аңгы краннаф бар. Тудуг чанында улуг краны база тургускан. Дашчы мергежилдиг Василий Драничниковтуң бригадазы аңаа туруушкун чок ажылдап турар.

ЧУРУКТА: Томскиниң тудугжулары.

Эрзин районнуң Нарын суурда чаа тудугларны кылыры шалыпкын чоруп турар. Ол суурнуң дагларже үнген белдемнеринде чаа бажыңнарны кылып турар. Аңаа ийи аал ниити чурттаар чараш бажыңнар бо күзүн ажыглалга кирер.

ЧУРУКТА: Эрзинниң Нарын суурда тудугжуларның чаа бажыңның хаалаларын, рамаларын салып турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

БРИГАДИР

Кымыл ол? Таныжаалыңар

Кызыл хоорайның мурнуу микрорайоннары чок турган деп бодаарга, ам элдепсинчиг-даа. Ынчан тулаа кежилдир чүгле баштайгы бажыңнарның тавааң салып турда, Валентина Биче-ооловна Борбак-оол тудугжулап эгелээн. Бирги тудуу Улуг-Хемская кудумчузунда «Тыва тудуг» трестиң ниити чуртталга бажыңы болган.

Чаа-ла профтехучилище дооскан урутта бригадир Августа Ивановна Ельшова четкимчени көргүскен. Дагдынмачым эки боорга, олчаан ажылдап арткан мен деп, ол бөгүн, чээрби чыл ажылдаан соонда, чугаалап орар. Кады келгени уруглар колдуу чорупканнар.

Коллективтиң удуртукчузу кижиниң ыныяк кижилерниң ижиктирерге салдарлыын херек кырында көрген болгаш, ол чаа келгеннерге сагыш човангыр. Өг-бүле аайы-биле бригададан чоруй барганнар безин дедир ээп чедип кээр. Бригадирин сакты бээр.

Тос чыл шеверлекчилээш, ол бригадир болган. Ооң бээр ам он бир чыл чедип турар. Ол чыл Валентина Биче-ооловнага уттундурбас. Партия кежигүнүнге кандидатка кирип алган чылы. Аныяк коммунистке харысаалгалыг даалганы берген. Ол чылын театрны дужаан турган чыл. Тудугжу кижиге ажыглаалга киргени тудуг сагышка кирери чоп.

Каш-даа бригадир солчуп турган болгаш улустуң ажылга ызырыкмазы аажок турган. Баштайгы чылда эрги кежигүннерден үш кижи арткан. Шупту чаа ажылдап кирген аныяктар. Оларны өөредип, сагыыга-чурумга кижизидери чиик эвес айтырыг. Хөй кужениишкиннер үнген. Чедиишкиннер болгаш аштырыышкыннар-даа турган. Чоорту коллектив быжыгып, кушажылчы тиилелгелерни чедип ап турар апарган. Өске бригадаларга чедип алыр дээш, он шакка чедир артып турганнар. Четтикпээн болза дыштаныр хүннерде-даа ажылдаар.

Бо чылдар иштинде та чеже хире тудугларны холу-биле тудушкан. Кол-колун адаарга безин четчир. Республика эмнелгезиниң корпустарын, № 1 поликлиниканы, СЭКП обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңын, «Чечек» ательеин, үш школаны... Амгы үеде өске шеверлекчи бригадалар-биле кады № 5 школаны холдан үндүрер четкен. Ооң удуртуп бригадазы экилерниң санында. Шынар талазы-биле тудугжуларның белеткели эки. Негелдеге чедир кылып өөренгиже чедир аныяктарга дагдыныкчылары кожуп турар.

Бригадада Тыва АССР-ның Дээди Совединиң депутады Надежда Суворовна Ооржак, Тываның комсомол шаңналының лауреады Нина Самыкоовна Саая болгаш өске-даа мурнакчылар, ядепкейжилер хөй. Звено удуртукчулары Тамара Шымран, Майя Ондар, малярлар Анна Ширине, Анна Иргит, Вера Ооржак, Фая Түлүш шаңнал-мактадыглар.

Валентина Биче-ооловна улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң депутадынга дөрт удаа соңгуткан. Ол Күш-ажылчы Алдар орденниң III чергези-биле, Улустарның найыралы ордени-биле, Ленинчи юбилей медаль-биле шаңнаткан.

Эрткен чылдан эгелеп бригада чаа арга-биле ажылдап эгелээн. Үүрмек бригадаларны кадыкан. Алды бригада ийи апарган. Ам бригадада дөртен сес кижи бар. Узун шөлээде улус-биле катай алдан чеде бээр. Шупту херээженнер ажылдап турар коллективте чедир шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар чок эвес бар. Объектилерниң кышка белеткелин баш удур чорутпайн турары хевээр болганындан чылыг киирттинмээн соок черге ажылдааш, аарып-аржып-даа турары бар. Бүгүн чылындан саттыг херээженнерин камгалап, үезинде чиик ажылче шилчидерин үткейн турар. Чүтай чаштырарындан аңгы биче механизация ажыглаттынмайн турар.

Ажылдаарынга таарымчалыг байдалды улам экижидип болур. Вагончиктерге чунар-демир безин чок апаар. Тускай хепти чылда, хол хавын айда бир катап бээр, оларның ажыглалы ол хире четпес. Изиг чемни чүгле дужаар деп барган объектилерге эккээр. Тудугжуларның дүштээр черинин дугайында айтырыг ажык хевээр. Херээженнерниң амыдырал байдалын экижидеринче, дыштанылгазын органызастаарынче 48 дугаар тудуг эргелелиниң херээженнер чөөүлели улуг сагыышты салып турар.

Уруглар садиктери-биле шупту ажылчыннар хандыртынган. Дыштанылга кежээлери, спортчу маргылдаалар эртип турар. В. Б. Борбак-оолдуң бригадазы хөй-ниити ажылдарында чыда калбайн турар. Эргелелдиң херээжен командаларының аразынга волейболга бирги черни алган. «Тыва тудуг» тресте хаакка ушку черни бригадир боду алган. Концертке бригаданың бот-тывынгыр артистери база шылгараан үнген. Бирги черни ээлээш, Шушенское баар путевка-биле шаңнаткан.

Хөй чыл ажылдаан тудугжуну дүүредип турар айтырыглар ээзээш эвес. Кижи бүрүзүнүң киирген үлүүн санап тывзарының аргаларын чаартыры негеттинип турар. Күш-ажылга киржилгезиниң коэффициентизин санап эгелээнден бээр кижилерниң харысалгазы өскен. Ынчалза-даа ам-даа аргаларны дилеп тывары артык эвес.

Ажылды механизастаарын чаа деңнелче көдүрер үе келген. Каъттар аразынга херексел дажыгдаарынга хөй шак үнүп турар. Ол ышкаш объектилерже бодал чок ынай бээр чорудун-да турарга, улустуң ажылдаар хевиңге багай салдарлыг. Бир объектиге безин үш удаа барып, кээр. Ылангыя чайгы үеде көжерин ковудээр. Ажылды организастаарын эде көөр болза эки. Ооң бо бетдалдаар-биле чөпшээрешпес аргажок. Бригада кежигүннерин алды аңгы черге ажылдадып каарга, контрольдаары берге апаар.

Кол көргүзүг — шынар. Дозулаар ажылдар тудугнуң соолгу ажылдары болганда, чурттакчылар, чагыкчылар бүгү чемени төнчү ажылдарны кылып турарларга сеглээр. Шынарны экижидеринге шаптыктыг чүүлдер бар. Чугайлап, дозулап кылып каан соонда сантехниктерни, электриктерни, харын-даа бызанчыларны кириптерге, олар хаалаларны дежип кааптар. Катап кылырга, шуут база улуг, сынар база баксыраар. Бо «аарыг» ам-даа күштүг болуп артпышаан. Коммунистер хуралынга-даа, коллектив хуралынга-даа бо дугайын тургузуп келген. Түңнел чок. Эрги шаптылаңгаи аргаларның аспаалдан үнмейн турарывыстың бир херечизи ол деп, бригадир хомудап чугаалап орар.

«Тудугжунуң мергежилиниден улус бергезиннер боор. Шынында ындыг эвес, өөрени бээрге, сагыш дег апаар, ол чокта чурттангаанның ужурутказы чок дег болу бээр» — Валентина Биче-ооловна ынчаар чугаалап орар.

Уруглары Жанна, Анна, Чечек авазынга чоргаарданыр. Улуу кедээ ажыл-агый техникумунда, ортуну башкы институдунда өөренип турар. Бичези ам он класска баар. Авазының мергежилин шилип албаза-даа, олар ооң эрес-кежээзин салгап алыры чугаажок.

Найысылалдың база бир чаа микрорайону каракка көзүлдүр-ле бедип үнген. Чуртталга бажыңнары-биле чергелештир садик, школа тудуу база. Каш хонгаш, чүс-чүс чаштарның уну чаңгыланы үнер чаа школаны республиканың хоочун тудугжуларының бирээзи коммунист Валентина Биче-ооловна Борбак-оолдуң удуртканы бригада база кылчып турар. Эң тайбың мергежилдиң кижилериниң чаагай күш-ажылы черинвасти каастап турар боду.

А. ХОВАЛЫГ.

Дузалал ажыл-агыйы

КОЖАЛАР

Огород өстүрүп, мал-маган тудуп чаңчыккан, ол талазы-биле арга-дуржулгалыг өг-бүлелер Баян-Кол суурда хөй. Ынчангаш огородтарда ногаа аймааның, кат-чимистиң, картофельдиң бо чылгы дүжүдү ниитизи-биле кайы хире болуп турарын соңуургаарымга, суурда херээженнер чөөүлелиниң даргазы: «Кады бараалыңар, көрүп көргей-ле силер, мен ол чорааш харын каш өреге кире дүшкеш, кымның кайы хире кат чыып алганын тодарадып алыйн»— диди.

Кымның өг-бүлезиниң чеже кат алганы кузун түңнеп үндүрүп, чурттакчыларның чыыжынга чугаалаар аңаарда херегжиттиниe бээр дээш амдыгаалтан эгелеп ону илередип турары ол-дур деп бодаан мен. Ындыг эвес болду: варенье хайындырып алырынга чеже хире килограмм чигир херегжээрин билип алыры ол дээрзин орук ара чугаадан билдим. Чигирин ийлеп садып турар чүве болганда, варенье белеткеп турар өг-бүлелерге ооң чарыгдалы элээн хөй болур, ынчангаш айтырыгны ынчаар кичээнгейлиг көрүп турары база чоптуг.

Дузалал ажыл-агыйы тудуп турар өг-бүлелерде байдал, дужутту оларның ажаап ап турарының хемчээли дөмейлешпес деп чүве билдинир, ынчалзажок ооң ажыктыын олар эки билирлер, соңуургалы чаңгыс. Ам оларның чамдыктарының бажыңнарынче кирип, таныжыпышаан, чугаалааным үстүнде ол чүүлдү бүзүрей көрээлинер.

Суурнуң Усть-Баян-Кольская кудумчузунда хууда бажыңнар колдаан. Кудумчунуң бир ужунда бажың. Херим иштинче кирип көрээлинер: бажыңның девискээри арыг-силиг, бүгү-ле чүве эмге-сескелиг. Ажыл-агыйжы, кежээ кижилер чурттап турар деп чүве чүгле моон безин илдең. Шынап-ла, ындыг болгай харын. Чамдык суурларга бээрге кандыг ийик, бажыңның чанында кажаа ниитиң чашпан доолдур өзе берген өрегелер база таварышкылаар болгай. Ылангыя кожалары огород, садчыгаштыг, дузалал ажыл-агыйлыг болза, ооң чанынга ол бажың канчаар кестүр ийик. Амыдыралдан ону билир бис, эскерип көрүнер даан, шынап-ла, ындыг болгай.

Бажыңның херээжен ээзи Александра Быстан-ооловна Байкара бажыңынче чалады. Өг-бүле чайгы септелгезин кылып доозупкан деп чүве шаланың дозузуундан илдең. Бажың оларның боттарының — хуузунда. Өг-бүлениң уругларын өзүп улгаткан, уругларының уруглары база кемежир апаар, бажың баштайгы турганындан бичелээн, ынчангаш ооң шөлүп улгаттырар сорулга-биле немелде тудугну кылып алганнар. Херим иштинде туткан чунар-бажың, гараж, мал, дагаа тудар кажаалар база бар. Бо-ла бүгү чүүлдерни бажыңның артыы талазында үнүп турар тарымал чечектер, ылангыя георгиннер улам көрүштүг болдуруп турар. Элээн үе эртерге, мында вишня база немежир. Малина, инек-караа вареньезин өг-бүле чылдың-на четчири-биле кылып алыр чаңчылдыг.

Огородка көрдүнген чер ногаа, картофель-биле долдупган. Огурец, помидор, морковь, согуна, тарымал тооруг, капуста дээш херегледиге эргежок чугула ногаалар бар. Оларның өзүп чыдары бо чылын багай эвес. Огородта турум-чыскаалдыг кылып каан чалдар аразында херек чок бок үнүш деп чүвени чогуун эскердим. Ол дугайын чугаалажы бээриманске, А. Б. Байкара мынча диди:

— Огород боктуг болурга, хоржок, ынчангаш бок үнүштер өстүп келзе, ону чер алыспайн, доп-дораан аштаар арыглаар улус бис. Ол даажыга уругларның арай бичелеринге шуут дөрт хамааржыр, дээмниг болбас болза, бо хамык ажыл каяа күш четтирер.

Бажыңның огородунуң артыы талазында оваалап черде кыжа-хораа бар, өг-бүле ынектерин кыжын аңаа тудар.

Байкараларның өг-бүлези хөй, алды урулгут. Оларның улуглары ажылдап турар, өөреникчилер база бар. Аваларының холу-биле тудуп олуртуп өстүрген кат-чимизиниң, ногааларының чылдың-на бо хире өзүп келиринге оларның дузазы база бар. Ынчанмайн канчаар, суггаржып, оът-сиген ниин аштаашпас болза хоржок, дужут хирелиг бооп болур дээрзин уруглар эки билирлер. Өг-бүлениң ажылының түңнели кузун дужут-биле калы костүп келир, ам безин илдең. Авазы-биле кады ажылдааш, аңаа дузалажып тура, уруглар ногааны, катты канчаар ажаарын, кышка белеткеп, канчаар дузап, шыгжап аларын көрүп, ооң өөренип ап турарлар.

Аныяк өг-бүле Сиринмерниң бажыны база-ла ол кудумчуда, таныжып чугаалашканывыс өг-бүлениң кожазы. Бажыңын олар база боттарының холу-биле тудуп алганнар. Шолу улуг, ийи өрээл. Бажыңының иштин көрүштүг, эптиг кылдыр дерип каан. Залдың шөлү дыка делгем, улуг стенка шкафты ооң ортузун орта доора кылдыр тургузуп кааны — өрээлдиң бир чартыын өскезинден хана ышкаш кылдыр аңгылап турар, тывынгыр кылган. Чөпчениң өрээл база делгем. Чунар-демир, газ-биле ажылдаар плита тургускан черде хаалаарда кезек черлерни аштап арытылап, чүү ап турарынга эптиг болзун дээш. Чараш шокарлыг плиталар-биле шыпкан. Бажыңче кирер эжик аксында чайгы өрээлчигеш чайын кутуп болу бээр.

Бажыңның херээжен ээзи Лариса Сиирин совхозтуң кадрлар килдизиниң инспектору болуп ажылдап турар. Ол амгы үеде бичии урулгут, ынчангаш урут азыраары-биле шаләдде олурар. Огородун ол биске көргүсту. Оларның баштай киргенивис бажыңның дуржулгалыг ээлериниңден дудак чок. Аъш-чемге хереглеп болур ногаалар база шупту бар, оларны ажаап ап, кыжын шыгжаар тускай черлиг.

Аныяк улус-тур, огород тарып өстүрериниң аргаларын каяа, кымдан өөренип алганын соңуургаарымга, ол авазын адады. Бо өг-бүлениң күзели —бажыңының чанынга чунар-бажың тудуп алыры. Аңаа херегжээттиннер эргежок чугула материалдар тыптынып садып алгаш, дарый тудуп кириптерин бодап турарлар. Оларның бажыңының чанынга чунар-бажың удавас туттуна бээр дээрзинге бүзүрээр апаар, чүге дизе аныяк өг-бүлениң ээлери кежээ улус болду.

Вера КУУЛАР.

Кызыл району.

ТЫВАНЫҢ АРЖААННАРЫ

Үш-Белдир курортка эмнедип келген улус-ла хөй. Оларны шинчип, эмнээр чурумун хуваап турувуста, кадыының байдалы аңаа таарышпас каш кижи илереп келген. Соок-даланда, чүстеринде хоочузундан адырлып сегип алыр дээш келген болдулар. Ынчалза-даа ол чыргазы-биле кады оларның чамыктарының ханының базышкыны улуг, өскелери чүрээнде кем-ниг, угаан-медерелин өскунуп, моорап тыртар эпилепсиялыг болганын чурттап турар чериниң эмчилери эскербейн, таарышпас курортче чорудупкан болган. Аржаан суу изиг, агаар-бойдузу өскерлиичел, бедик тайгада турар Үш-Белдир оларга таарышпас, чүректен, хан-дамырдан улуг күжениишкинни чайгаар негей бээр.

Чонну курортка хүлээп алыр эмчи комиссиязы, курорттуң баштаар чери дүрүм ёзугаар оларны беш хонук иштинде ледир чандырарын негээн. Ынчап турувуста, агаар-бойдус чүдерээш, самолёт аргышпастаан, оларга айыткан хуусаа узаан. Ол каш-ла хонукта оларның ханының базышкыны улгадып, чүрээ аарып, дүргедеп, тынызы бачыдап турар болу берген. Бо курортка кадынга таарышпазын билип каан, олар боттары-ла чанып-каннар.

Аржаан сугларлыг, кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг черлер, дустуг, эм-малгаштыг хөлдер Тывада арбын. Каш удаада чоруткан тускай шинчилел ажылдары оларның составын, үндезин эм шынарын маргыш чок кыдыр бадыткаан. Бо дугайын эртемденнер А. О. Блюменфельдиниң «Тываның курорт байлаа», Е. О. Пиннекерниң «Тываның минералдыг суглары» деп эртем тайылбыры үндүрген номнарында база өске-даа ажылдарда тодаргай айыткан. Амгы үениң бо талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын ап көөрге, тыва черде изиг суглуг, азот, кремний, радоннуг, углекислота газтыг, сероводород, мышьяк, демир, кобальт микроэлементилерлиг, минералдыг, дустарлыг аржааннар бар. Шуптузун шиңгээдип ажыглаар чүве болза ырак узакта курорттарже шүүдевейн, өскен төрээн бойдузунга, өөренген черинге аржааннап, курорттап болур-дур.

Баштай изиг аржаан-суглуг, азот колдаан аржааннарны допчулаптаал. Оларга Үш-Белдир курорт, Тарыс, Тожу районда Аржаан-Хемниң Маймал, Кижи-Хемниң, Тере-Хөлдүң аржааннары хамааржыр. Үш-Белдирниң аржаан суунуң шала күгүрзүг чыды, ваннага кирерге ооң суунуң торгу, маңнык ышкаш хөөн-назыр суйбап келир шынары ында сероводород болгаш кремний кислотазы элбээн херечилеп турар.

Соок-даактың, чүстерниң, кештиң, төп болгаш кыдыкы нерв системаларының, херээжен улустуң аарыгларындан, бутта хан дамырларынга дестелип боглурундан сегидеринге бо аржааннар дузалыг. Үстүнде айытканым аржааннар эм шынары-биле Алтайда Белокуриха, Грузияда Цхалтубо, Бурятияда Горячинск, Таджик ССР-де Ходжа-Оби-Гарм деп курорттарга дөмей.

Тожуда Чойган аржааны ховар аржааннарның бирээзи болуп турар, чүге дизе ооң суу изиг, углекислота газтыг. Боржоми, Ессентуки, Нарзан деп минералдыг сугларны чон билир, садыгга көстүргеле арыдыр садып аппаар. Олар шыыңайнып, хайнып, газы аттыгып үнүп турар, чүге дизе углекислый газ сиңген, эм болур үндезини, шынары ында. Чойган аржааны углекислый газ-биле кады радон, натрийниң дустарын сиңирген.

Соок суглуг, углекислый газтыг аржааннар — Тожуда Арыскан, Шандал-Ой, Алдыы Кадыр-Ос, Үстүү Кадыр-Ос, Уран Сай, Биче-Соруг олар хамааржыр. Арыскан аржааны Чита областа Молоковка деп курортка дөмей шынарлыг. Ооң суунда углекислый газ-биле кады демирниң болгаш өске-даа микроэлементилер элбек. Ол болза хан четпестээр аарыгны эмнээринге кончуг дузалаар. А Кадыр-Остуң аржаан суу Кисловодскиде Нарзан деп минералдыг сугга дөмейлешкек болуп турар. Биче-Соруг аржааны Чита областа Дарасун деп курорттуң шынарынга дөмей. Углекислый газ холумактыг бо аржаан суглар гастриттен, хырын өөлганнаарындан, өттүң, баарның, чүректиң аарыгларын, хан базышкының улгадырындан эмнээринге дузалаар.

Аржааннар суун иштерге ында газ, минералдыг дус болгаш өске-даа бүдүмелдер ижин-хырынның, иштики бестерниң ажылын сайзырадып экижидер шынарлыг. Хырынның чүлүүнда кислота холумаа улуг кижилер чемнениир мурнунда 1-1,5 шак артканда ижерге, а кислотазы биче кижилер чемнениир эгелээрде ижерге дузалыг болур. Өске таварылгаларда чемнениир мурнунда чартык шак бурунгаар ижерин сүмелеп турар.

Нервиниң, соок-даак, чүстерниң, чүрек болгаш хан-дамырның, кештиң иштики бестер, ылаңгыя зоб аарыындан сегидеринге радон деп газ сиңген аржааннар таарымчалыг. Радоннуг аржааннарга Бай-Тайгада Шуй, Мугур-Шивилиг, Өвүрде Улаатай, Сүт-Хөлде Улуг-Дөргүн, Тожуда Ээн-Суг, Дерзиг хемде Сайлыг оларны хамаарыштырар бис.

База бир онзагай чери Улуг-Хем районда Үр-Сайыр аржааны ээлеп турар. Ооң суунда кальций, магний, кобальт, алюминий, чес, демир бар, амданы ажыг боорга, Ажыг суг аржааны дижир болгай. Хырынның, ижин-шөйүндүлерниң, өт-баарның, хан четпестээриниң аарыгларындан эмнээринге ол таарыжыр. Аржаанның чоогунда «Найырал» совхоз эрткенчилдан эгелеп аңаа аржааннаар кижилерни чедирерин, хем кежирерин организастап, чурттаар, аржааннаарынга таарымчалыг байдалды чонга тургузуп берип турар апарган.

Чедер, Дус-Хөл, Бай-Хөл, Хадын, Ак-Хөл дээн ышкаш дустуг суглуг, эм малгаштыг хөлдерге соок-даактың, нервилерниң, херээжен улустуң аарыгларындан, ажынып шугулдаар, нерв кошкаашкынындан болгаш хан базышкының улгадыр аарыгның эгелеп чоруур үе-чадазындан эгелеп эмнеп болур.

Аржаан, курортка эмнедирде өөренген агаар-бойдустуг, чоокта турарларынга эмнедири ажыктыг. Өске чериниң агаар-бойдузу, ырак узак оруктуң халазы организмге багай салдарны чедирип болур болгай.

Халдавырлыг аарыглыг, ыжып хавакнаан, кадыының байдалы бергедээн турда, божуур херээжен улусту, эдиизип турар, аарыг кадынмаан турда, ыжыктан ааран турда курортка, аржаанга эмнеп болбас. Чоннуң аржаан, курортка эмнедир херегдели улам улгадып турар. Ынчангаш шынарлыг аржааннарны ооң чоогунда турар совхозтар, бүдүрүлге черлериниң күжү-биле, азы кооператив аргазын ажыглап тургаш, чонга бараалгадыры күзенчиг. Үш-Белдир, Чедер курорттарын чыл дургузунда ажыглаар кылдыр чаартып албас бе?

Мен бодаарымга, профэвиделдер, Кадык камгалал министерствозу борта идепкейин улам бедидери күзенчиг болуп турар.

Олег МАРТАН-ООЛ,
терапевт.
Кызыл.

УРУГЛАРЫҢАРГА САДЫП АЛЫҢАР

Хүндүлүг ада-иелер, бичии номчукчулар болур силерниң уругларыңарга Тываның ном үндүрер чери бо чылын дараазында номнарны үндүргүлээн болгаш белеткеп турар.

Орус дылда Е. Н. Велтистовтуң «Электроник чемодандан оолчугаш» деп ному үнген. Бо номга ССРЭ-ниң Күрүне шаңналын тывыскан «Электрониктиң ужуралдары» деп кинону үндезилээн.

О. Ш. Сегленмейниң «Аичы утбалышкы» деп чечен, тоолчургу чугаалар ному база садыгларда кирген.

Эрес-соруктуг, дидим уруг Гуля Королеваның солун болгаш кыска амыдыралының дугайында Елена Ильинаның «Дөртүгү бедик» деп тоожузунуң тыва дылга ийиги үндүрүлгези парлаттынган. Очулгазы Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы К.-Э. К. Кудажының.

Чогаалчы Л. Б. Чадамбаның тоожуларының болгаш чечен чугааларының орус дылга баштайгы үндүрүлгези «Аянчорук» деп ат-биле үнген.

Моңгуш Доржунуң очулгазы-биле Башкир АССР-ниң улустуң чогаалчызы Мустай Каримниң дайынның кадыг-берге чылдарында улустарның быжыг найыралының ачызында түреглел, өлүм-чидимден камгалаттынган чаш назынның дугайында, украин уруг Оксана болгаш башкир оол Ямильдиң найыралын тоожуп турар «Адывыста аас-кежик» деп чогаалын, бөлүк авторларның очулгазы-биле А. С. Пушкинниң «Бахчи-сарай фонтаны» деп шүлүктер ному болгаш бөлүк авторларның бижээни «Сылдысчыгаш» деп өңнүг чуруктарлыг эң бичии назылыгларга таарыштырган номчугашты парлалгага белеткеп турар.

О. БАЙЫР-ООЛ.
Ном үндүрер чериниң редактору.

СПОРТ

● ШЫДЫРАА. Чурттуң чемпионадының он бирги салыында мурнап турган Салов Юдасинге уттурганш, бо маргылдаага бирги аштырышкынга таварышкан. Юдасин ак тала-биле ойнааш, сицилиан камгалалын шилип ап, баштайгы кештерден эгелээш-ле, гроссмейстерин шоон «будап» эгелээн. Ол соругназын чедип алган-даа. Кара тала бүгү айтырыгларны шиитпирлеп апкан ышкаш кезек сагындырган, ынчалза-даа шаан халдаашкынның бичии-ле озаладыптарга, Юдасин ону ажыглапкан. Юдасинниң шаан халдаашкынынга бергедээш, Салов бир бодазын берзе-даа, ол аңаа дузалаваан.

Белявский биле Каспаров ол кежээ аразында ойнааш, кончуг дүрген хайым болганнар, олар 7-7 санныг мурнап бергеннер.

Чурттуң шыдыраа чемпионадының он ийиги салыында Каспаров Смирнинни уткан, Иванчук Эльвестиге уттурган. Халифман — Юдасин, Гуревич — Маланюк, Соколов — Карпов, Гавриков — Смыслов олар хайым болганнар. Ваганян — Салов, Эйнгорн — Белявский, Юсупов — Харитонов оларның салгылары соңгаарлаттынган. Каспаров 8 санныг мурнай берген.

● БУТ БӨМБҮҮ. Чурттуң бирги чер дээш бут бөмбүүнүң маргылдаазында «Днепр» (Днепропетровск) 28 санныг мурнап турар. Чурттуң каш дакпыр чемпиону Киевтиң «Динамо» командазы 27 санныг, ынчалза-даа олар ийи оюнну чедир ойнаваан.

(СЭТА).

Ы Р Ы БАЙЫРЛАЛЫ

ЯЛТА. (СЭТА-ның корр. С. Жутов). «Крымның эртенги херели» деп совет ырының Бүгү-эвилел фестивалы чаа туткан «Юбилейный» деп залда эгелээн.

Бо хүннерде бодунуң 150 чылын демдеглеп турар хоорайда 1000 ажыг күүседикчилер — бүгү эвилелдешкен республикаларның төлээлекчилери чедип келген. Эстрада «сылдыстары» София Ротару, Лев Лещенко, Валентина Толкунова, Лариса Долина олардан аңгыда социалистиг кады ажылдажылга чурттарының ырларын чоокта чаа эрткен Бүгү-эвилел конкурузунга эки күүсеткеннер — алдын медальдың эдилекчизи Игорь Деларин, Наталья Сорокина, Надежда Шестак, Ирина Иноземцева, Илона Броневицкая ында киржип турар.

Ыры байырлалы Крымның хоорайларынга болгаш суурларынга он хонук үргүлчүлээр. ССРЭ-ниң Композиторлар эвилелиниң үнүүшкүнүг комиссиязының концерттерин А. Пахмутова баштап турар.

«ЫРАККЫ ТУРЛАГДА». Маады КҮНЧҮННҮҢ чураан чуруу.

АННА АХМАТОВАНЫҢ МУЗЕЙИ

«Кажан-бир шагда мөнээ аалчы көвүрүгүнүң солагай талазындан ээп келир ирги бе?» — деп одуруглар Анна Андреевна Ахматованың «Маадыры чок шүлүглелинден» алдынган. Өттүр сөглээн кайгамчык сөстер! Кошкан дөрт эът чуруп каастап каан Аничков көвүрүүнден солагай талаже ээптер болза, ийи-үш минута болгаш-ла демир-биле хана-карактай аргып каан Шереметов ордузунга дораан чедер. Ол чер чоокку чылдардан эгелеп литературлуг адрес болу бээр. Хоорайның хөй-хөй чурттакчыларының саналын барымдаалааш, Ленинградтың хоорай Соведи шылгараңгай орус совет шүлүкчүнүң музей-бажыңын ажыдарын шиитпирлээн. Ону Ленинградтың сураглыг шүлүкчүзү чораан Анна Ахматованың төрүттүгениинден бээр 100 чыл болур оюн таварыштыр келир чылын иштии ажыдар.

Ол черин Ахматова хол-биле бижээн демдеглелдеринде «фонтан бажың» деп айтып турар. Хем эриинде фонтанкага ол 1923 чылда чурттай бергеш, бодунуң-биле чаңгыс өрээлди эжелеп турган. Аңаа ол багай чүвеге таварышкан. Ооң оглун чөптүг эвес черге тудуп хоругдаан.

О. СЕРДОБОЛЬСКИЙ,
СЭТА-ның корр.

Ада-чуртчуларывыстың салым-чолу

«ХАРЫ ЧОННУҢ АРАЗЫНГА...»

Июнь 20-де Москвада патриархияның (эрте-бурунгу шажын чери) Орус шажын хүрээзинге байырлаалдыг байдалга ме Бурганның дүрзү-хевирин белек кылдыр берген. Руська шажын-чүдүлгениң тургустунганындан бээр 1000 чыл болган оюн таварыштыр ол Бурганны Австралиядан бистиң совет Джамирзениң өг-бүлези аңаа эккелген.

Бурганның хемчээли аажок улуг: бедии 2 метр 83 сантиметр, калбаа 1 метр 37 сантиметр, деңзизи 300 килограмм. Ону үнелиг эртине даштардан кылган болгаш экспертттер ол «Ногаан диниг» 5,5 миллион австрали доллар (американы-биле 5 миллион доллар) өртектиг деп тодаратканнар.

— Бистиң өг-бүлевис шупту он бир кижи бурганны он чыл иштинде кылып келдивис — деп, 37 харлыг Алик Джамирзе чугаалаан.

Ол даштыкы кижиге дөмей эвес: төгерик арын-шырайлыг, бажының дүгү болгаш эрин салы хүрен-сарыг. Украин кижиге дөмейзимээр. Орус дылга аңныг болгаш ылдык чок чугаалаар.

— Өгге турар бурганны кылырын бистиң ававыс Галентина Михайловна бодап тыпкан чүве. Дыка үр боданып келгеш, мен баштай херээжен кижиниң бүгү дурт-сынын хевирлеп чурупкан мен. Оон-на демниг ажылдап кирипкен бис. Бурганның турар чери — таваан аажок быжыг дубту калбартыр чазаан чүве. Аңаа бис бичии-бичии даштарны чыпшыр хырбалап эгелээн бис. Баштай биске эптиг кылдыр чазап хоюглаттыммаан чаңгыс даш турган чүве. Оон чоорту кызыл-хүрен кварциты, азоритти, родонит, янтарь дээш өске-даа херек, чараш, быжыг чүүлдерни садып тыпкылап алган бис. Ийи чыл иштинде эмнежок чарыгдал үндүрүп ажылдап келгеш, бурганның чүгле чарнынын — портредин кылыр деп шиитпирлеп алган турувуста, авам ол хевээр төнчүзүнге чедир кылырын албадаан. Россияга ону ававыс белек кылдыр чедирип бээр деп турарын чугаалаарга, бис аажок өөрээн бис. Ынчангаш демниг, шалыпкын ажылдап кирипкен бис.

— **Аваңарның аажы-чаңы, характери...**

— Ававыс кайгамчык кижи чүве. Көрбээн чүвеэи, кедурбээн хенээ чок! Кажан немец фашистер Донецкиниң эжелепкен турда, ававысты ажылдадыр дээш Германияже сүрүп аппарган. Аңаа баргаш, ол база ындыг аас-кежик чок салым-хуулуг болган. Майкоптан келген адыгей Виктор Джамирзе дээрзи-биле таварышкан. Олар неллээн дезипкеннер. Чөөн чүкте — боттарынывыче өттүр чоруурун оралдашкаш, чадашканнар. Оон канчаар, канчап-чоор чораш. Италияга чеде бергеннер. Аңаа мээң ийи акым — Александр биле Юрий төрүттүнген. Оон ада-иевис Сирияга барганнар. Аңаа мен төрүттүнген мен. Австралияга мен үш оол, ийи кыс дуңмаларлыг болган мен. ССРЭ-ге база ийи кыс, бир оол дуңмалар төрүттүнген.

— **Кааа?**

— Ада-иеш төрээн чуртунга аажок ынак улус чүве. (Авам мөчээ-ле 10 чыл чедип турар). Олар бээр ээ кээрин үргүлчү күзеп, бодап турганнар. Ынчалза-даа бистиң мында таныштарывыс бисти дораан тудуп хоругдаар ийикпе, азы боолап каарлар деп доктаадып, дедир сургап турган. Ам Сталинниң болгаш ооң эң чоок эл-хол болур кижилериниң эраатанныг үүлгедиин номчааш, ол үеде бээр келбээнивис-ле чаагаан бооп-тур деп бодаар-дыр мен. Ынчалза-даа Хрущевтиң эрге-чагырыгга олурупканының соонда, силер боттарыңар билир болгай силер, байдал чылыг, чымчак апарган. Ынчангаш бистиң өг-бүлевис 1959 чылда Донецкиже көжүп келген. Ынчан шуут турумчуп көжүп келген ышкаш болган бис. Биске эки бажыңны берген-даа, бистер — бичии уруглар школага өөренип турдувус, ынчалзажок чурттаары берге апарган. Ачам кара чааскаан чүдүрүкчүлеп ажылдап турган. Ажылдааш алыр акшазы эвээш, ынчангаш дараазында телевир акша алдыже чедир арай боорда чурттап турган бис. Ачамны чүге чүдүрүкчү кылдыр ажылга хүлээп ап турганын амдыгаа чедир билбестир мен. Ооң эки тускай мергежилдери хөй турган кижи. Чижээлээрге, Сирияга 24 чыл иштинде улуг чигир заводунун тудуун удуртуп турган болгай...

Хөй уруг-дарыглыг болгаш, авам Хрущевтан дуза дилээр дээш Москваже чорупкан. Найысылалдан авам ээп келбээнде-ле, апельсиннер, конфеталар, ойнаарактар, алды шиижигеш болгаш өске-даа чүүлдерни хааржак-таржаа-биле бисче чорудупкан болган. Олар-биле кады капсырлаштыр ийи медсестра база чедип келген. Ачамны эки телевирлиг ажылче шилчидипкен болган, амыдыраар шинээвис экижээн. Акыларым-биле кады мен база тудугга-даа, заводка-даа ажылдап шыдаптар назы-хар чеде берген бис. Александр, Виктор болгаш мен Совет Армияга албан-хүлээлгеңе эрттирген бис. Донецкиге бистиң эш-өөрүвүс-даа эндерлиг, биске хамаарылгазы аажок эки. Чок-чок, шупту-ла кижилер ындыг эвес... Ук чериниң эрге-чагырыгазы биске шоолут-ла ңэтевес турду, ынчап кээрде биске кызагдалдыг аар-берге апарган. Ам канчаар, бис 1976 чылдың төнчүзүнде база катап Австрияже чорупкан бис.

Ада-иениң кара чажындан өскен чери, хары чоннуң аразынга биске хандыкшыл-биле чугаалап чораны — улуг чагай төрээн чурттаң чарлыры хөөң караңчыг болган. Авам, ачам бистиң кавайывыс чанынга орус тоолдарны ыдып берип, орус ырларны ырлап берип чораннар-ла болгай. Бис хары чоннуң аразынга өссүвүссе-даа, бистиң Россиявыс бар деп чүвени сактып, билип чораан бис.

— **Сөөлгү чылдарда Джамирзениң өг-бүлезиниң кежигүннери ССРЭ-же барык үргүлчү кээр апарган. Ам бо кээрин чүү албададапты?**

— Авам чүржүзү-биле кады Россияның шажын хүрээзиниң байырлалынче чалаткан, а мени дуңмам Владимир-биле «Төрээн чурт» деп ниитилел чалаан... Бис Австралияда орус совет уран чүүлдү нептередип турар бис, артистерин чалап, чурукчуларның чураан чуруктарының делгелгезин организастап турар бис. Сиднейде орус шажын хүрээзин Москваның патриархиязы-биле кады ажыткан бис, авам ооң секретары. Хүрээ чанынга Россиядан келген өг-бүлелериң уруглары кирип өөренир школа ажылдап турар бис. Аңаа кирген уругларга орус дылды, литератураны, уран чүүлдү өөредир өөрүлгалыг бис. Хары чон аразынга чораш-даа, Россияны утпазын дээш, мында болуп турар болуушкуннарны үргүлчү билип ап турзун дээш, олар.

— **Ажыктыг, эки ажыл-херекти кылып турар-дыр силер. Ам чоокку чылдарда планыңар кандыгыл?**

— Ам ССРЭ-же база кээр бис. Джамирзениң өг-бүлези — дөрт алышкы, үш угбалышкы концерт көргүзер. Оон киргени орулганы Тайбыңның совет фондузунче шилчидер. Бистиң ансамбливис багай эвес. Австралияга болгулаан фестивальдарга шаңналдыг черлерни ап турдувус. Ырларывыс колдуунда-ла аңгы болгаш орус дылдарда. Орус ырларының сөстерин болгаш аялгазын боттарывыс чогаадып ап турар бис. Чижээ, «Хаяа чырып кээр» деп романсетың сөзүн болгаш аялгазын авам чогааткан. Россия дугайында бистиң күүседкен ырларывысты Австралияда аажок сонуургаар.

С. БОРИСОВ.
«Правда» солундан.

МОСКВА ЧӨПШЭЭРЕВЭЭН БЕ?

1962 чыл. Ынчан Мөңгүн-Тайга районунуң «Малчын» колхоз чаа клубтуг болган.

1968 чыл. Бир дүшкен Мөңгүн-Тайга район катап тургустунган. Оон эгелээш, бөгүнге чедир колхоз турдагы клуб районнуң Культура бажыны болуп келген. Эрткен үениң дургузунда хөй тулуг туттунза-даа, Культура бажыны тудуп ап шыдаваан бис.

Культура бажыңында 186 сандай бар, чамдыкта аңаа оон ийи-үш катап хөй кижи сынмарлажы бээр. Ынчан ол бичии өрээлдиң бүшкүмү чунар-бажын-биле дөмей. Ол дугайын янзы-бүрү хуралдарга чеже катап чугаалашпаан дээр, чоннуу-биле алырга, дүктүг баш тазарар четкен. Ам черле кажан культура төптүг болур бис?

Даргаларывыс «чаа Культура бажыңын тударын Москва чөпшээревээн» дээр-дир. Ол канчап ындыг чүвел? Бюрократия-биле демисел күштелгени үеде Культура бажыңының туттунмайн турарының чылдагааның дугайында тодаргай тайылбырны Мөңгүн-Тайганың чону манап турар.

Хурал ЧҮЛДҮМ.

О О Ч У Р

(Социологтуг этюд)

Оочурга турарга, халалыгла. Кара дес кылдыр оочурлажып алган кижилерниң аразынга бир-ле чүвеге таарзынмаан, сеткил ханмаан хайым дүвүрел чайгаар-ла шиңгейндир бырлаңайны бээр. Сөөлгү үеде солун, сеткүүл арынныарынга ооң хөлегези база көстүп эгелээн дивес силер бе. Оочурну эртем ёзузу-биле сайгарып көрбес, кижиниң болгаш ниитилелдиң амыдыралынга ооң таарыштырыкчы ролюн чедир билбес чоруктуң ужурундан аңаа таарзынмас хөөн тывылган боор деп бодаар-дыр мен. Оочурга турары халанчыг болбайн аан, ынчалзажок ону ылап кызарга, черле эки эвес, бистиң Черивисте бодунуң буянныг херелдерин харам чогу-биле саарылдыр бадырып турар Хүн чеже-даа изиберге, ону бистер хыйнавайн турар болгай бис. Бодум хуумда, кажан оочур чогун көрүп каанымда, баартыкка бичии-даа шаптык чок чедип келгеш, ылым-чылым апаар мен. Мында черле бир-ле чүве четпестир, бир-ле чүве болган-дыр деп бодай бээр мен. Мээн эскериним-биле алырга, мындыг: оочур чок болур болза, бараан-сарааның чогу ол азы харын-даа садыгжының бодунуң чогу ол. Силерниң эскериинер ону база бадыткаар боор деп бодай-дыр мен.

Оон-биле кады оочур чок саттынып турар бараанның шынары мени хөлчок чигзиндирер: мээниң-биле алырга, оочур дээрге — бедик шынарлыг бараан бар дээрзиниң магадылалдарының бирээзи-дир. Ынчангаш, бир эвес чаңгыс ол-ла бараанны ийи черде — оочур чок болгаш оочурлуг садып турар болза, оочурлуунга туруп алыр мен. Харын-даа ийи кожа ындыг оочурнуң улуг оочурлуунга барып туруп алыр болзумза, камнап алганым үемге солчуушкун кылдыр кандыг-бир шынары багай чүве суңуптар чадавас болгай. Ол таварылгада оочурга хамаарыштыр мээң хамаарылгам чазыг чок деп чүвени негээр мен, чүге дизе херевлел талазынга тургустунган байдалга ол дүүшпүшаан, кажан оочурлуг турда, бары ол, а ол чокта — орта эвези ол деп чүвени көргүзер.

Оочурну кыры-биле, барымдаа чок шүгүмчүлээриниң орнунга ол болуушкунну алыс дөзүнден болгаш социологтуг туруштан анализтеп көөрүн оралдажыйн.

Ону чүү деп тодарадып адаарындан эгелээйн. Оочур дээрге чергелештир эгин кожа чыскаалыпкан, материалдыг азы угаан-бодал талазы-биле кандыг-ла-бир кежик манаан хөй-ле кижилерниң меениелиишкини-дир сан талазы-биле олар чеже-даа боол болур. Ам билдиңе берген боор.

Оочур — хуваалданың кол хевирлериниң бирээзи-дир. Ол бистиң төрүттүгениивистен эгелээш, өлгүжевиске чедир кагбас. Чоп аразында неп-терээн латин илередигни аай-дедир салып тургаш, мынча деп чугаалап болур: «назын кыска, оочур узун».

Сайгарып турарывыс болуушкуннуң социал талаларын анализтеп көөр мурнунда оочурларны бөлүктээриниң айтырыынга доктаап көрээли.

А. ГОФМАН.

Ук айтырыг чүтула ужур-дузалыг, чүге дизе «ниитизи-биле оочур» деп чүве черле турбас, а оон чүгле тодаргай хевирлери турар чүве-дир.

Оочур колдуунда-да «амылыг» болгаш «амы чок» деп ийи хевирге чарлыр. «Амылыг» оочурга кижилер эгин кожа сырый чыскаалып алыр, а «амы чок» оочурга кижилер көзүлбес, ынчалзажок кижи бүрүзү кымның мурнунда, кымның соонда турарын сегижында билир. «Амы чок» оочурну даңзы ёзугаар чорударын билир силер, ой-ойлен демдегледип каап турар аан, ынчангаш ону «даңзы барымдаалаан» оочур деп база адап турар.

Оочурну таарыштырып чорударының хоойлуларының бирээзинде: «Амы чок» оочур «амылыындан ушчок үр турар» деп бижээн.

Бир эвес оочурну чогум чүү хире үр турарының аайы-биле бөлүктээр болзувусса, оочурнуң хевирлери база хөй зылыг болур дээрзин дораан на эскерип каар бис. Чүге дизе оочурнуң үргүлчүлээри минуталар, айлар, чылдар, оон чылдар-биле хемчээттинер.

Оочурнуң чогум каяа болурунуң талазы-биле ооң ылгавыр демдектерин билип алыры артык эвес. Чижээлээрге, «бажың иштинге оочур», «кудумчута оочур» туруп болур-дур. Аңаа бо-ла таваржы бээр болгай бис.

Чүү дээш оочурлап турарыл, чүү чогул, чүнү берип турарыл? Оочурга турар бетинде ол бүгүнү билип алза-ла чогуур.

Оочурларны чүүлдүг болгаш чүүлдүг эвес деп аңгылаар. Биргизинге, чижээлээрге, хлеб, колбаса азы колготкалар, сөөлгүзүнге — арага аймаа болгаш пиво «кылыглары» дээш база оларны ажыглап каапкан соонда шил саваларны дужаары дээш оочурлар хамааржыр. Арага аймааның шил саваларын дужаарларга аржаан сугларга ынак кижилер база хамааржып турар боллур ийин.

Салаа базып санаар болза, оочурнуң хевирлери дыка хөй, ону төнчү чогу-биле шөйүп болур. Оон ынай оочурлаар оожум-даа, шыпшыы-даа, ыт-шиммээнниг-даа, сынмарлашкан-даа, кырышкан-даа, а ол ышкаш чурум-чыскаалдыг (чамдыкта хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның дузазы-биле), чурум-чыскаал-даа чок болгулаар.

А оочур чүге тургустунар бээрил? Ол дугайы арты.

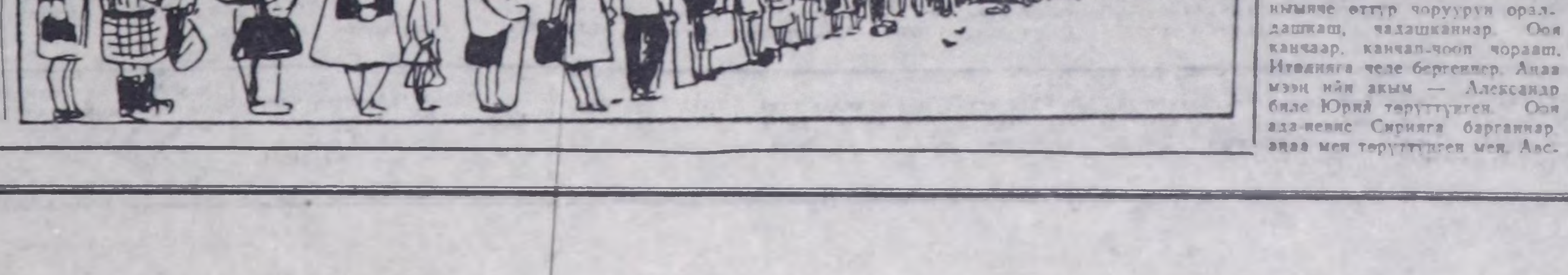

Бөмбүрзектиң судалы

ПОЛИТБЮРОНУҢ ШИИТПИРИ

СОФИЯ. (СЭТА). Болгарияның Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Политбюрозу «Эде тургустунуушкунуң байдалдарында парлалганың чаа социал ролюнуң дугайында» шиитпирни хүлээп алган. Социализм тургузуушкунунга парлалганың киирип турар ролю кончуг улуг. Ындыг болзажок, парлап турар чүүлдерниң утказы болгаш парлаан чүүлдерни тарадыры амгы үениң негелделеринге дүүшпейн турар деп, ол шиитпирде бижээн.

Парлалга шын эвес туруштарны база частырыгларны чогуур үезинде илередир, оларга шын болгаш барымдаалыг харыыны, социализм идеологиязынга таарышпас хоралыг чүүлдерге ойтур шавышкынны бээр ужурлуг. Ол сорулганы боттандырары-биле журналистерниң чогуур политиктиг, эрге болгаш өске-даа магадылалдарын камгалаар хоойлуну ажылдап кылыры чугула деп, Политбюродан демдеглээн.

КОНГО РЕВОЛЮЦИЯНЫҢ ЮБИЛЕЙИ

Август 13-15-те Конгонуң улузу 1963 чылдың революциязының 25 чылын демдеглеп эрттирер. Француз төргиидеклерден ынчан чап-чаа-ла хосталган аныяк күрүнениң төөгүзүнде нарын, демисел-биле долган үези турган. Колонизаторлар чүгле бодунуң эрге-ажыктарын болгаш Конгога төргиидекчи туруштарын хевээр арттырып алырын бодааш, чурттуң эргелеп башкарарын бодунуң талалакчызы, конго католиктиг хүрээниң улуг ажылдакчызы аббат Юлуга дамчыдып берген. Туелай догуннаан Конго болу чазактыг, парламентилиг, туктуг, гимниг болгаш күрүне болурунуң өске-даа тускай чүүлдерлиг болу берген. Ынчалза-даа амыдыралда өскерилген чүве эвээш болган. Улус мурнукузу ышкаш даштыкы монополияларның болгаш ол черниң улуг буржуазиязының дарлалынга таварышкан. Эң кол чугула айтырыглар, национал тургузуушкунунуң сорулгалары шиитпирлеттинмээн. Ол чорук конго улустуң килеңнээшкинин болдурган. 1963 чылдың августа Конгога революция хып үнген.

Август 13, 14 болгаш 15-ти чуртта үш алдарлыг хүн деп адап турар. Чон тура халышкан. Ажылчы чоннуң деддиишкиннерин — хөй муң кижилиг чыскаалдарны, ажыл соксадышкыннарын — профэвилел активчилери баштай берген. Полиция-биле сегиржип алышкыннар каржыдошкун болган. Демисел улуг-биле чидиглеңгениндеи болгаш ажылчы чоннуң негелделери эң-не шиитпирлиг болганындан чазак халашкан. Юлунуң чалча неоколониализмни ёзу-чурумну буурап душкен.

Август болуушкуннары Конгонуң төөгүзүнге улуг эргиделиг үе, ёзулуг хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш конго улустуң демиселиниң эң чугула үе-чадазы болу берген. Революция социал чептүг чоруктуң принциптеринге үндезилеттингеи ниитилелди тудуп тургузарының перспективазын ажыдып берген. Революция соонда үлетпүрге болгаш көдээ ажыл-агыйга күрүне секторунуң баштайгы бүдүрүлгелери кестүп келген. Экономиканың нефть болгаш даг ажылының чаа адырларын тургускан. Банкыларны национализастаан, электри энергиязының, нефть продуктуларының болгаш сүтүнүң хуваалдазын тургускан.

Конго Улус Республиканың экономиктиг хөгжүлдезинге кончуг улуг салдышкынны оон төөгүзүнде баштайгы беш чыл планы (1982—86 ч. ч.) киирген. Ону күүсеткениниң түңнелинде амгы үениң инфраструктуразы, 300 ажыг үлетпүр объектилери, ылээн-каш күрүне фирмалары тыптып келген.

1969 чылда тургускан Күш-ажылдың конго партиязының (ККП-ның) национал тургузуушкун чорудулгазын баштааныны адызында ол чедиишкиннер болган. ККП-ның үндезилекчизи болгаш оон баштайгы даргазы конго улустуң маадыры президент Мариан Нгуаби турган.

Конго революция берге байдалдарда хөгжүп турар. Конгонуң экономиказының холбашканы ажыл-агыйның делегейде капиталистиг системазының кризизи, делегейде чептүг эвес экономиктиг корум-чуруумнуң туруп турары чурттуң хөгжүлдезинге хоралыг салдарлыг болуп, чурттуң даштыкы өрези өзүп турар болганындан чазак шыңгыы камналга программазын хүлээп алыр ужурга таварышкан. Ындыг байдалда президент Д. Сассу-Нгессога баштаткан республиканың удуртулгазы амгы юбилейлиг чылды структура чаартылгаларының үези кылдыр чарлаан. Экономиканы чаартырының программазында нефтини дашкаар үндүр садар чаңгыс талалыг угланышкындан ойталаарын, экономиканың өске адырларын хөгжүдерин баш удур көрүп турар.

Национал байырлал хүнүнде, август 15-те, республиканың найысылалы Браззавильге шериг парады болгаш ажылчы чоннуң массалыг чыскаалы болур. Олар национал чаңгыс эпти быжыглаарының, Август революциязының эчис сорулгаларын боттандырып чорудары дээш улам ынайгы демиселдиң, ниитилелдиң чаагай чоруу дээш, кызымаккай болгаш бүдүрүкчүлүг күш ажылдың лозуңнары-биле эртер.

Борис ФИЛИППОВ,
СЭТА-ның корр.

Браззавиль.

АФГАНИСТАНДА БАЙДАЛ

КАБУЛ. (СЭТА). Чуртта хан төгүүшкүннүг дайынны соксадыр талазы-биле чазактың ап чорудуп турар хемчеглерин деткип турарын Фарах можуунуң Балабулук уездизиниң ат-сураглыг кижилери илередкен. Оларның ындыг шиитпирин хүлээп алган хуралынга чазактың десслинер херектериниң талазы-биле министри Абдул Гаффар олурушкан. Чуртунче дедир ээп чанып келген кижилерге чазактың кандыг дузаламчызын көргүзүп, ажылга таарыштыр тургузуп турарының дугайын ол чыылганнарга тодаргай чугаалап берген.

Чуртунче ээп чанып кээп турарларның саны көвүдеп турар. Эрткен хонуктарда 600 ажыг ог-бүле ээп келген.

Ындыг болзажок контрреволюсчу бөлүктер чазакка удур демиселин соксатпайн турар. Афган армияның дайынчылары Пагман уездиге 9, Шева уездиге 20 ажыг душманны узуткап чок кылган. Афганистанның айыыл чок чоруктуң черлериниң ажылдакчылары Джелалабад хоорайже салып үндүреринге белеткеп турган 7 ракетаны узуткаан.

АКРОПОЛЬГА ЧЫСКААЛ

АФИНЫ. (СЭТА). Афиныга караңгы имир душкен, а бурунгу Акропольдуң кырынче хөй санныг кижи оожум үнүп келген. Олар туристер эвес болган. Олар «Ядролуг өлүмнү болдурбас!», «Бис тайбың күзеп турар бис!», «Америк баазаларны — Грециядан ыраадыр!» деп лозуңнарны холдарынга тудуп алган чорааннар. Муң-муң херээжен, эр кижилер, бичии уругларны холдарындан быжыы-биле тутчуп алгаш, Акропольду долганып туруп алганнар.

Тайбыңның ол онзагай чыскаалы «Акропольдуң кыйгызы» дээр дайынга удур организацияның инициативазы-биле августа, Хиросимаже болгаш Нагасакиже баштайгы атомнуг бомбаларны октаан хүннерде чыл санында-ла эртирип турар.

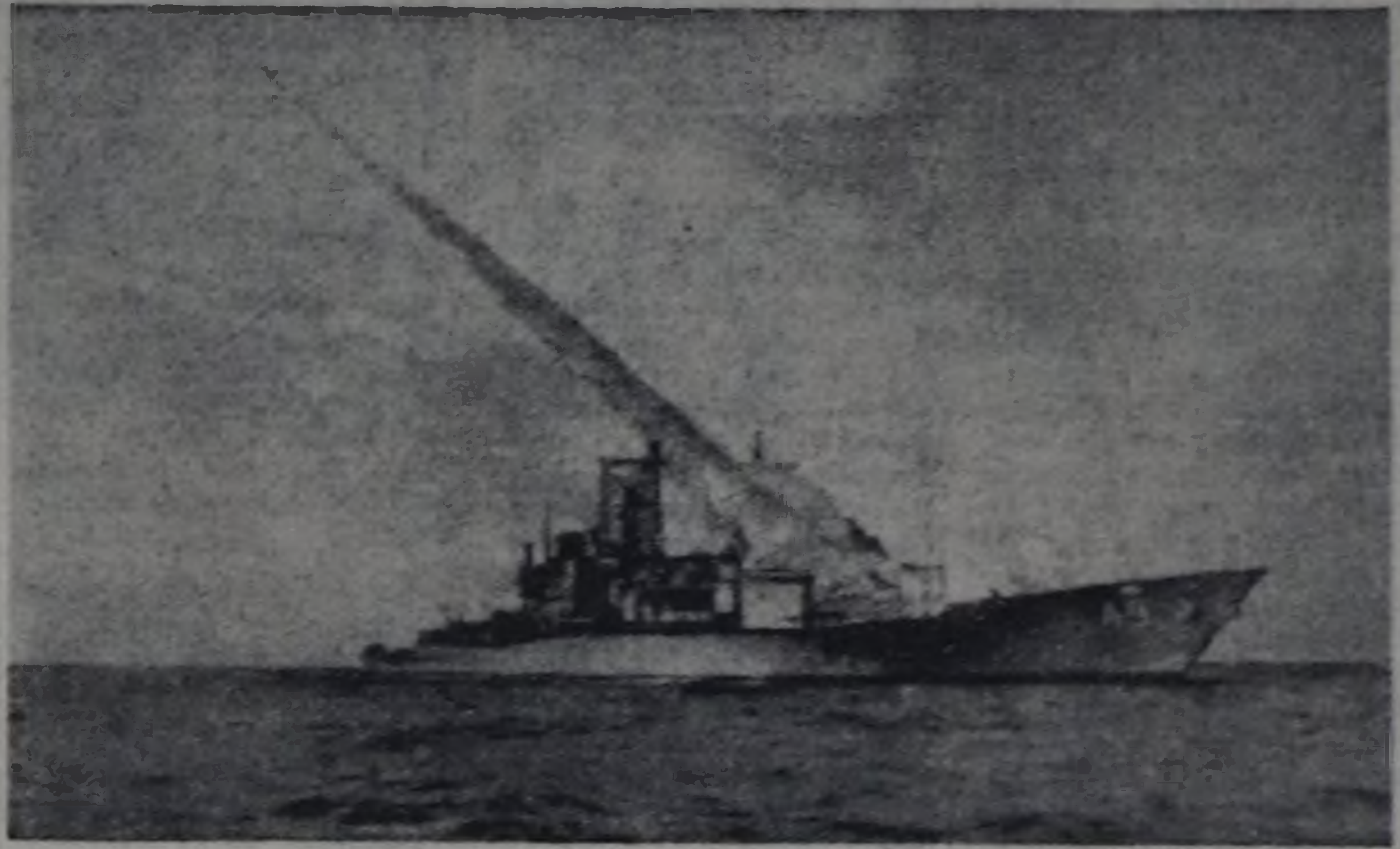

Персид мугулдур америк шериг корабльниң адып үндүрген ракетазы-биле хужур аттырган Иранның А-300 дээр пассажирлер олурар аэробузунга 298 кижи чораан.

Мугулдурнуң суундан Иранның сутта душкеннерге дуза чедирикчилери авиалайнерниң бузундуларын, а ол ышкаш пассажирлерниң хевир-дүрзүзү оскундурган өлген мага-боттарын тып алган деп, Иран телевидение дамчыткан. Бүгү пассажирлер болгаш экипажтың кежигүннери өлген деп санап турар. Пентагонга штабтар начальниктериниң комитединиң даргазы адмирал Уильям Кроунуң парлалга конференциязынга дыңнадып турганы-биле алырга, «Чер кырыагаар» класстың ийи ракетазын «Винсеннес» дээр америк крейсер «Монтгомери» фрегат-биле кады иран дайынчы катерлерге удур тулчуушкун чорудуп турар үеде адып үндүрген. АКШ-тың шериг ведомствозунуң төлээлекчизиниң чугаазы-биле алырга, иран пассажир самолёдун америк далайжылар Иранның шериг агаар күштериниң Ф-14 дээр шуурганчы самолёду кылдыр эндеп көрген.

Архивтен чуруктуу: Персид мугулдурунга өөредилге үезинде «Винсеннес» деп крейсер. Бо корабльдан иран пассажир самолетту дужур аткан ракетаны салып үндүрген.

АП-СЭТА-ның телефотозу.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Август бирээден чедиге чедир (неделя дургузунда) Кызыл хоорайда эзирик сергедир черге 147 кижини чедирген. Оларның чамдыызының аттарын, моон адаанда киирдивис.

Чедирткеннерниң хөйзи элээди назылыглар — Кызылда 17 харлыг Мерген Куулар, Чаа-Хөлде 17 харлыг Орлан Танзын, Кызылдан — Алексей Шивит-оол, Александр Ондар, Владимир Чамба..., Хову-Аксыдан — Борис Монгуш, С. Тока аттыг совхоздан — Андрей Саая.

• • •

Төрүттүнге-ле беш хонган кыс уругну чергекке ораагаш, Кызыл хоорайда Островский кудумчузунда № 15 бажың биле Вокзальная кудумчузунда № 12 бажыңнар аразынга ижегээр арттырып каапканын хоорккүскомунуң ниитики херектер килдизи дыңнадып тур. Ол чорукту үүлгеткен кижини милиция дилеп турар. Бо талазы-биле кым чүнү билир ирги, дыңнадырын диледивис, телефонунуң дугаары — 3-49-90.

• • •

Хууда өнчү-хөреңгини оорлааны дээш 1957 чылда төрүттүнген, Хакас автономнуг областа Белый Яр суур чурттуг Андрей Черновту Кызыл хоорккүскомунуң ниитики херектер килдизи дилеп турар.

15-54 күрүне дугаарлыг «Восход-3 М» мотоциклди Кызыл хоорайда «1000 мелочей» магазинниң чанындан 1988 чылдың август 4-те оорлаа аппарган.

• • •

Доктаамал чурттаар база ажылдап турар чери чок, 1956 чылда төрүттүнген Чудур Клавдич Анукаев Титов кудумчузунда № 33 бажыңның чанында чаа тудуп турар тудууга одеколон ишкениниң соонда болган чогуш үезинде өлүрткен. Өлүрүкчү чашты берзедаа, милиция ажылдакчылары ону 3 шак болгаш тудуп алган, кем-херек үүлгедиишкиниң истелгезин чорудуп турар.

• • •

Чайгы үеде школа назынга четпээн уругларны хайгааралга үргүлчү алынар, чаштар кайы хамаанчок маңнажып турган, автотранспортка бастырып болур.

Автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы, Туран чурттуг Н. П. Грибов Улуг-Хемниң көвүрүүнге 6 харлыг Артыш Сарыглары август 3-те бастырган, кемдээшкинге таварышкан оолду эмнелгеде чедирген.

Ол-ла хүн Кызыл — Тээли автоорукта 225 километрге Сүт-Хөл район эмнелгезиниң чолаачызы Ш. С. Ондар сес харлыг Римкада Ооржакты бастырган, оол ол-ла черинге өлген.

Эрзин районунуң чолаачызы Валерий Бербижеп автомашина-биле 1,5 харлыг Елена Идамны Эрзин суурга бастырган, озал-ондаакка таварышкан чаш кижини район эмнелгезинче чедирген.

Озал-ондактың болу бээриниң бир чылдагааны: автоорук шимчээшкиниң чурумун чадаг кижилерниң үрей бээри. Кызылга орук шимчээшкининиң чурумун үрээш, сагындырып база торгадып турганнар — С. Никифорова, Н. Кужугет, Е. Кожушко, В. Красноперов, К. Ооржак.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Понедельник

АВГУСТ 15-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35 — «Негелде херээ». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 9.40 — «Цирк артистери Ермолаевтер». Фильм-концерт. 10.25 —Медээлер. 10.35 —11.05 —Бут бөмбүүнүң дөпчулалы. 15.30 — Медээлер. 15.45 —Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.55 — «Беш чыл: ажыл-херектер болгаш кижилер». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 16.25 — «Мен, сен база бис шупту». 17.10 — Индияның национал байырлалы — Хамаарышпас чорук хүнүнге. «Чурт маршта». Телефильм (Индия). 17.40 — Чыл үелери. Август. 18.40 — Бут бөмбүгүнүң дөпчулалы. 19.10 — «Байырлыг, Кабул». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 — «Елена Образцованың ынакшылы болгаш хилинчээ». Фильм-монографияның баштайгы көргүзүү. 23.35 — 23.50 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.30 —Фильм-концерт. 9.05 — Мультфильмнер. 9.40 —Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.00 — Орус чугаа. 10.30 —Уругларга фильм. «Катя-биле кады эрттирген чай». 1-2 сериялары. 11.25 —Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.05 — «Семён Дежнёв». Уран-чечен фильм. 13.20 —Медээлер. 13.30 —«Оттуг оруктар». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 15.00 — 15.30 — Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — Уругларга фильм. 18.45 —«Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. 19.05 —«Тыва: хөгжүлдениң перспективалары». Тываның бүдүрүкчүлүг күштериниң хөгжүдериниң айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хуралдан репортаж. 19.45— Медээлер. 19.55— Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —Хол бөмбүү. В. И. Савинге тураскааткан делегей маргылдаазы. Эр кижилер. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 —«Дириг планета». Док. фильм. 4-кү сериязы — «Джунгли». 22.40 — 23.15 — Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05— Медээлер. 18.10 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 19.10 — Телефильм. 20.00 — 20.15 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

АВГУСТ 16-ДА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35— «Негелде херээ». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 — Хөглүг старттар. 10.20— Медээлер. 10.30 — 11.00 — Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.55 — Карелия телестудиязының программазы. 16.55 —«Уругларга дириг амытаннар дугайында». 17.25 — Мультфильм. 17.45 —Аас чогаалының делегей фестивалы. Коломенскоеде байырлал. 18.45 —Бөгүн делегейде. 19.05 — Литературлуг уран-чечен видеоканал. 21.00 — «Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 — Литературлуг уран-чечен видеоканалдың уланчызы. Чапсарда. (23.00) — Бөгүн делегейде. 00.20 — 00.40 — Шыдыраа. ССРЭ чемпионады.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Дурга Лалдың таңцы бөлүүнүң композициялары. 9.00 —Мультфильм. 9.30 — «Бурунгу Русьтуң алдын сөзү». 9.50 —Француз дыл. 10.20 — Уругларга фильм. «Катя-биле кады эрттирген чай». 3-4-5 сериялары. 11.35 — Француз дыл. 12.05 — «Чүс чылдың маны». Уран-чечен фильм. 13.35 — «Бойдус-биле демнежип». Телефильм. 14.10 —Медээлер. 14.20 — «Оттуг оруктар». 14-кү сериязы. 15.35 — 16.00 — Эрткен чылдарның эргим ынак аялгалары. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 —Док. фильм. 18.45 — «Кызыл телестудиязының программазы». Хоочуннарның чагааларын ёзугаар дамчыдылга. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Ботрулга-чарылга болгаш ботакшаланыышкын». «Эмчиниң беседазы». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15— «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 — 23.15 —«Доктор чурттап чораан». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Музыкалыг киоск». 18.45 — Ритмиг гимнастика. 19.15 — «Делегей панорамазы». 20.00 —20.15 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

АВГУСТ 17-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35 — «Уругларга дириг амытаннар дугайында». 9.05 —«Угбашкылар». Уран-чечен телефильм. 9.50 — Чуваш телевидениениң болгаш радионуң ниити ыры концерти. 10.15 — Медээлер. 10.25 — 11.25 — «Бузуреннигдаа болза, элдептиг». 15.25 — Медээлер. 15.35 —Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.45 — «Аазатпай». Уругларга уран-чечен фильм. 16.55 — Философия талазы-биле беседа. 17.55 —«...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.40 —Бөгүн делегейде. 19.00 —Аас чогаалының делегей фестивалының хаашкыны. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 — «Чугула объектив». «Чоннуң дайзыны деп чарлаттынган» деп док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.35 — Бөгүн делегейде. 22.45 —23.20 — «Морис Бежарның хореографиязы». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 —«Чаплиниана». Ч. Чаплинниң музыказынга фильм-балет. 9.25 — «Эрткен үениң дылын бил». 9.45— Мультфильм. 10.00 — Немец дыл. 10.30 — Уругларга фильм. «Катя-биле эрттирген чай». 6-7 сериялары. 11.20 —Немец дыл. 11.50 —«Доктор чурттап чораан». Уран-чечен фильм. 13.15 — «Ырак-чоок». Телефильм. 13.30 —Медээлер. 13.40 — «Оттуг оруктар». 15-ки сериязы. 14.55 — Шевченкога тураскааткан бүгү-эвилел байырлалы. 15.35 — 16.35 — «Кедээниң тагы». 18.05 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.40 — «Сылдысчыгаш». Республиканың пионерлериниң өөредилге чылының бүдүүзүнде. 18.10— Медээлер. 18.20 — Киножурнал. 18.30 — Медээлер. 18.40 — «Тыва: хөгжүлдениң перспективалары». Эртем-практиктиг чөвүлел хуралдың киржикчилери-биле «Төгериик столдуң» артынга ужурашкышкын. 19.55—Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». «Бис, ат салбаан кижилер...» Чуртталга тудугларынга немей бижилгелер дугайында 20.45— Кадык болукезаныза. Туризм. 21.00 —«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 —23.25 —«Кара демдектиг ак куш». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Л. Кондыревтиң шүлүктеринге ырлар. 18.35 — Док. фильм экраны. 19.20 —П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. А. Гаврилов. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

АВГУСТ 18-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 —«120 минута». 8.35— «Елена Образцованың ынакшылы болгаш хилинчээ». Телефильм-монография. 10.25 — Медээлер. 10.35 — 11.35 — «Аян-чорукчулар клуву». 15.30 —Медээлер. 15.40— Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.50 — «Экии, музыка!». Уругларның ниити ыры коллективтериниң бүгү-эвилел телеконкурузу. 16.35— Баскетбол дөпчулалы. 17.15— Музыка шыгжамыры. Дж. Россини болгаш О. Респигиниң чогаалдары. 18.15— Эртем: теория, шенелде, практика. 18.45 —Бөгүн делегейде. 19.05 — «Кижи болгаш оон кужу». Улуг кижилерге мультфильм. 19.15 — «Киржикчилер». 20.00 — «Кандыг чурттап тур сен, театр?» Казахстанның «Наурыз» база Ортааки Азияның театрларының девискээр ёзугаар бирги фестивалының дугайында. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 —00.35 — ТТ экранында эң баштай. «Агония». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. Чапсарда. (23.10) — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15 —«Хүнээректиг Таджикистанның ритмнери». 8.45 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05—Испан дыл. 9.35 — «Дой сава кылыр төгерик». Уран-чечен телефильм. 11.10—Испан дыл. 11.40—«Аныяктарга музыкалыг программа». 13.25 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.50 — Медээлер. 14.00—15.05—«Оттуг оруктар». 16-гы сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15—Уругларның «Радость» клувунуң концерти. 19.15 —«Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Мал чемин белеткелиниң хүн демдеглели». «Дүжүт ажаалдазы—хүнүнүң сагыш салыышкыны». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —Ф. Шубертиң фортепианога чогаалдары. 20.50 — Телефильм. 21.00 — «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45—01.05 — Делегей фестивалы «Сопот-88». Бирги хүн. Польшадан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.40 — Озал-ондак чок шимчээшкин. 19.30 — Ритмиг гимнастика. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

АВГУСТ 19-ТА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Экии, музыка!» 9.20 —«Кандыг чурттап тур сен, театр?». 10.20 — Медээлер. 10.30— — 11.15 — «Киржикчилер». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 15.50 — Белорус телевидение программазы. 17.00 — «Чүден болгаш чүге». 17.30— —Теория айтырыглары. 18.00 —Чалыы назын таныылап, ырлап тур. 18.15 —Школа: эскерилгелер үези. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.05 — Мультфильмнер. 19.30—«№ 705 сан». Ачы-дуза чедирер соруглга-биле «Олимпийский» спорткомплекстен концерт. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 — «Туруш» программага киирилде. 22.50— 00.25 —«Үзел-бодал». Кежээки информация-музыкалыг программа.

МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15 — Мультфильм. 8.35 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.55 —Англи дыл. 9.25 —Уругларга фильм. «Тенекпей». 10.20 — Англи дыл. 10.50 —«Карак чаштары дамдылап турган». Уран-чечен фильм. 12.15 — Л. Зыкинаның киржилгези-биле концерт. 12.45 — Медээлер. 12.55 — «Оттуг оруктар». 17-ги сериязы. 14.10—14.25 — Улусчу аялгалар. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Дайынчы алдар». Чита, Иркутск, Бурят, Кызыл телестудияларының ССРЭ-ниң Агаар Флодунуң хүнүнге тураскааткан девискээр ёзугаар программазы. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин — амыдыралга». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 20.20— Бистиң хүлээлгевис. «Чуртталга чери». 21.00 —«Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45—01.05 — Делегей фестивалы «Сопот-88». Ийиги хүн. Польшадан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05—Медээлер. 18.15 — Армян ССР-ниң улустуң артизи С. Навасардян ойнаар. 19.00— «Аян-чорукчулар клуву». 20.00—20.15—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

АВГУСТ 20-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Чүден болгаш чүге». 9.05 — А. Николаев. Концерт. 9.30 — «Королев». «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен док. фильм. 2-ги сериязы. 10.30 — Делегейниң улустарының чогаадылгазы. 11.00—Социализм чурттарында. Тележурнал. 11.30 — Өг-бүле академиязы. 12.00 — «Бузуреннигдаа болза, элдептиг». ССРЭ, АКШ, Швеция эртемденнериниң беседазы. 13.00— Бөгүн делегейде. 13.20—ВЛКСМ-ниң 70 чылынга. «Снайперлер». Уран-чечен фильм. 15.00 — Суббота—адалерер хүнү. 16.30 —«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Эрик кыдыында бажың. Чуртталга шөлүн үлеп тура социал чоруктуң темазынче. 17.00— Мультфильм. 17.10 — Л. Мартынов. «Агаар фрегаттары». 17.40 — П. И. Чайковскийниң симфониялары. «Манфред». 18.45 — «Делегей панорамазы». 19.50 — Экран мастерлери. Илья Авербах. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 — Улуг кижилерге мультфильм. 21.55 — Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак»—«Днепр». 23.50 —Медээлер. 00.00—00.50 — В. Сологуб. «Уян чүректиң ырыжуундан» Телешии.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур... «Кара далай кыдыында чурттап турар мен...». 8.45 —«Ынакшылга шынчы». 9.10 — «Кадыкшыл». Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.00 — «Дириг амытаннар оранында». 11.05 — Док. фильм. 11.35 — Аянна-жынышкыннар. Концерт. 13.15— Чаартыкчылар болгаш консерваторлар. 14.00 — Кижи институду. Чугаа. Дыл. Харылзаа. 15.00 —«Черниң уруглары чүнүң дугайында ырлап турарыл». Артекке болуп эрткен делегейниң аас чогаал коллективтериниң киржикчилериниң концерти. 15.25 —Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 15.30 — «Үндезиннер». Саранск хоорайдан музыкалыг аас чогаал-этнография программазы. 16.00—Мультфильмнер. 16.20— «Көзүлбес кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.15 —«Найырал маршруттары-биле». 17.50 — «Өскения». Уран-чечен фильм. 19.00 —«Силерниң бодалыңар». 20.00 —«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Үттүндурбас музыкалыг кежээлер». «Күрүнениң Москваның виртуозтары» деп камерлиг оркестриниң концерти. 20.45 — Кадык болукезаныза. Туризм. 21.00 —«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожекторy. 21.45 —01.25 — Делегей фестивалы «Сопот-88». Үшкү хүн. Польшадан дамчыдылга.

Воскресенье

АВГУСТ 21-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмиг гимнастика. 9.00 — «Будильник». 9.40 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 10.40 — Музыкалыг дамчыдылга. «Эртенги почта». 11.10 — «Халап». «...Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылганың тускай үндүрүү. 12.10 —«Музыкалыг киоск». 12.40—«Кедээден дамчыдылга». 13.40—«Кадыкшыл». 14.30 — Бөгүн — ССРЭ-ниң Агаар Флодунуң хүнү. ССРЭ-ниң камгалал министриниң оралакчызы, Шериг-Агаар Күштериниң кол командылакчызы Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры, ужар чуулдуң маршалы А. Н. Ефимовтуң чугаазы. 14.45 — Док. фильмнериниң баштайгы көргүзүү. 15.25— Поэзия минуталары. 15.30 — «Дириг планета». Док. фильм. 6-гы сериязы. «Изиг ховулар». 16.25 — «Делегей панорамазы». 17.10— Мультфильм. Док. фильм. «Ыяш кижижигештиң төөгүзү». 17.55 — «Өгленишкеннерниң корзиназында миллион». Уран-чечен фильм. 19.30—«Сопот-88» делегей фестивалының түннел концерти. 21.00 —«Үе». 21.35— «Сопот-88» делегей фестивалының түннел концертиниң уланчызы. 23.15 — 00.45 — Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15— «Сылдысчыгаш» 9.20— «Бистиң садывыс». 9.50 — Портреттер. Н. А. Лесков. 10.50— «Делегейниң десиндир». 11.50— Кайгамчык кижилерниң амыдыралы. Н. Е. Жуковский. 12.25— XIX парткоференцияның үтданыышкыны-биле. 12.50— —Чыныды чогаалдар. Матирос Сарьян. 13.50— «Көзүлбес кижи». Уран-чечен фильм. 2-3 сериялары. 15.35— «Ыры-88». 17.00—У. Фолкнер— «Дижи». Телешии. 17.55 — Мультфильм. 18.05 —«Киржикчилер». 18.40 — Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 18.45— Музыка телеабонементизи. «Күүседикчи уран чуул дугайында». Б. Кузиков. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —Спидвей. Делегей чемпионады. 20.45 — Телефильм. 21.00 —«Үе». 21.35 — 23.10 — «Хыдыкчылар». Уран-чечен фильм.

КИНО

АВГУСТ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «В Крыму не всегда лето» 9.20, 12.20, 19.40, «Повесть о маршале Коневе» 15.20, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Варвара краса— длинная коса» 9.30, 14.20, «Бал сказок» 11.20, 12.50, «Цыганка Аза» 16.10, 18.10, 20.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Шутки в сторону» 11.00, «Мамлюк» 16.40, «Артист» 13.40, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Киносборник» 12.00, «Новые Амазонии» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чиполлино» 10.00, «Призрак замка Моррисвиль» 11.50, 13.50, 15.50, 17.50, 19.50 шактарда.

АВТООРУК ТЕХНИКУМУ: «По волчьему следу» 17.00, «Маури» 19.00 шактарда.

АВГУСТ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Киносборник № 156» 10.00, «Тоби Мактиг» 11.30, 13.40, 15.50, 18.00, 20.10 (узаткан), бичии залга: «Группа риска» (видеофильм) 15.00, «Чистыми руками» 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник № 135» 9.00, 12.00, «Коронный номер» 10.30, 13.30, «В Крыму не всегда лето» 15.00, 17.50, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Цыганка Аза» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Мамлюк» 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

АГААР

Республикага булуттуг, аязыр, чамдык черлерге бичии чаар. Хаттың кужу секундада 7—12 метр. Дүне 3—8 градус чылыг, чамдык черлерге 1 градус соокталы 4 градус чедир чылыг. Дүнеки үеде 2 градус чедир доңаттаар. Хүндүс 21—26 градус чылыг болур.

Кызылга булуттуг, аязыр. Хаттың кужу секундада 7—12 метр. Дүне 4—6, хүндүс 21—23 градус чылыг болур.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адресивис: 467000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫНЫНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетнур килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кадээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ажазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 166. ТС— 00616.

республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 17 среда
№ 190 (13790)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 көпеек.

ПАРТБӨЛҮКТЕР

Партияның кудуку звеноларында отчёттар болгаш соңгулдалар чорup турар

Партия бөлүктеринде отчёттар болгаш соңгулдалар эгелээн. Партияның, бүгү күш-ажылчы коллективтерниң амыдыралынга ол кезээде харыысалгалыг база чугула шыгаалда болуп келген. Партияның кудуку звенозунуң коммунистери ажылының түңнелин үндүрер, чаа сорулгаларын салыр, боттарының баштыңы — партбөлүк организаторларын соңгуур. Отчёт-соңгулдалыг кампания онзагай үеде эртип турар. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел партия конференциязының шиитпирлерин, резолюцияларын күүседири-биле партия ажылының стилин, арга-методтарын чаартырынче, демократияны, ажык-чаңныг чорукту калбартырынче, экономиктиг үндезин реформаны боттандырарынче коммунистер кичээнгей салып, бот-идепкейин көдүрүп, эде тургузугларның дилээшкиннерин кылып турарлар. Ынчангаш партбөлүктерге эртер отчёттар болгаш соңгулдалар эде тургустунуушкунну ханыладыр, нииттилелдиң болгаш партияның амыдыралын улам ыңай демократчылаар.

Амгы үеде Кызыл хоорайның, Бай-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем болгаш өске-даа районнарның партия организациялары партбөлүктерде отчёт-соңгулдалыг хуралдарны организастаар, чогуур деңнелге эрттирер хемчеглерни ап турар. Партбөлүктерниң отчёт-соңгулдалыг хуралдарының эртер хуусаазын тодарадып, графигин бадылаан. Орта белетиилелди чер болганда чорудуп турар. Оң уламындан чамдык коллективтерге отчёт-соңгулдалыг хуралдар эвээш организастыг эртип, оларның ажыл-чорудулгазынга партийжи анализти хамыкы-биле берген.

«Кызыл тудуг» эргелелинде Кызыл-оол Биче-оолдуң удурткан дашчылар бригадазында партия бөлүүнүң отчёт-соңгулдалыг хуралынга партбөлүктүң организакчызы Чүлдүм-оол Доңгак отчёт илеткелин шүгүмчүлекчи ёзу-биле кылган, кол кичээнгейни шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларже угландырып, эш-өөрүнден шыңгыы негелдени салган. Ылаңгыя коммунистерниң ажыл-ижинде, бригада кежээзи-биле ажылдап келгениниң түңнелинде, ашгчем хандырылгазында четпестерни ол чугаалаан. Партбөлүк удуртукчузу бедик мергежилдиг тудугжу, улусчарга үлегерлиг. Шыңгыы партийжи негелделиг, ажылды экижидеринге хамаарышкан кандыг-ла бир чаа саналды киирип келген. Бригаданың кежигүннери күш-ажылдың сагылга-чурумун экижидеринге, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидеринге бо бүгү саналдарны чедирген. Оон уламында бригада эки ажылдыгларның санынга кирип, он ийиги беш чылдың баштайгы үш чылының планнын онаалдазын күүсеткен.

Шак ындыг ажыл-ишчи, шыңгыы партийжи чугаа өске-даа партбөлүктерниң отчёт-соңгулдалыг хуралдарынга болган. Кызылдың № 1 автотранспорт бүдүрүлгезиниң септелчилеринде, Кызылдың үлетпүр садыының «Аялга» магазининде, Өвүрнүң «Коммунизмче орук», Каа-Хемде «Бүрен» совхозтарының автопаркыларынга болгаш өске-даа күш-ажылчы коллективтерге эрткен партбөлүктерниң отчёт-соңгулдалыг хуралдарынга коммунистер ажыл-иште, амыдыралда четпестерниң уңуп турар чылдагааннарын тодарадып, ону эдип алырының оруктарын чугаалаан. Ылаңгыя ашгчем программазының күүселдезинде, чугула херегледиң бараанналы-биле хандырылгада, чурттаар тудуунда, күш-ажылчы мезу-шынар ниитизидилгезинде, бот-орулга-чарылганы кептередип турарында четпестерни чугаалаан, четпестерни эдер талазы-биле боттарының саналдарын, сүмелерин киирген.

Партбөлүктүң кежигүннериниң саны эвээш, ынчалза-даа олар улус массаларының аразында турар, хүн бүрү оон-биле тудуш харылзаалыг болганындан, коллективте эгелээшкинни дораан эскерер, ону деткиир, көптередир, эде тургузар, күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар, нити факторун идепкейжидер, идеология ажылын экижидер дээш ажылдап турар. Оон-биле чергелештир четпестерни илереткеш, ону чайладырының, коммунистерниң партия Уставының негелделерин күүседип турарының, даандырган ажыл-херээнге харыысалгазын бедидериниң хемчеглерин ап турар. Ооң уламындан отчёт-соңгулдалыг кампания үезинде коммунист бүрүзүнүң, ажылчын база ажылдакчы бүрүзүнүң нити херенин кайы хире салышышының киирип турарынга үнелелди берип болур. Ол болза коммунистерниң даандырган ажыл-херээн база партийжи даалгаларының күүселдези дээш харыысалгазын бедидеринге идигни бээр.

Партия комитеттериниң, партия эге организацияларының сорулгазы болза, партбөлүктерге отчёт-соңгулдалыг хуралдар организастыг, ажыл-ишчи байдалга эртсин дээш белеткелди хынамчалыг чорудар херек. Ону белеткээринге болгаш эрттиреринге партком база бюро кежигүннерин идепкейлиг киириштирер. Хуралдар СЭКП-ниң Уставының негелделеринге дүүштүр ажыл-ишчи, шүгүмчүлекчи, бот-шүгүмчүлекчи байдалга эрткен турарынче, коллективтиң мурнунда салдынган өйү келген айтырыгларны шиитпирлээринче, партия ажылын эде тургузарынче, оон стилин, арга-методтарын чаартырынче, сайзыраңгайжыдарынче, бот-орулга-чарылганы көптередиринче, күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурумну быжыглаарынче, ажылчы чоннуң кижизидилгезин экижидеринче, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселди күштелдиреринче кичээнгейни салган турар ужурлуг.

Эрткен чылын болуп эрткен партбөлүктерниң отчёт-соңгулдалыг хуралдарынга коммунистер эвээш эвес шүгүмчүлелдиг саналдарны берген. Ылаңгыя коммунистерниң бот-идепкейин, харыысалгазын бедидерин, малдың баш санын өстүрерин, продуктулуун көвүдедирин, бот-орулга-чарылга, бригада көрээзин кептередирин, чер ажылының культуразын экижидерин, корум-чурумну быжыглаарын чугаалап көрген. Оларны күүседириниң хемчеглерин ажылдап ынчангаш, ону амыдыралга боттандырар ажылды чорудукан турган. Ам болур хуралдарга оон күүселдезин көөр, күүсеттинмээн хемчеглерниң чылдагаанын тодарадыр херек. Сула ажылдыг партбөлүктерниң ажылын эде тургузар дээш парткомнар, партия эге организациялары доктаамал кичээнгейни салыр, практиктиг дузаны чедирер хүлээлгелиг.

Партбөлүктүң чедиишкиннериниң ажылдаарынга оон организатору биче эвес рольду ойнаар, ындыг болганда, оларга политиктиг болгаш нити билиин шыырак, организакчы, негелделиг, чон-биле ажылдап билир төлептиг эштерни коммунистер соңгуп алыр ужурлуг. Чаа соңгуткан партбөлүктер организакчыларын өөредиринче дуза чедиреринче кичээнгейни салза чогуур.

Бо хүннерде партбөлүктерниң коммунистери, оларның организакчылары ажылының талазы-биле шылгалданы тудуп турар. Оларның хуулгазы болза, ону төлептиг-биле эрттирери болур. Партбөлүк бүрүзү эде тургустунуушкунунуң, демократтыг, ажык-чаңныг чорукту калбартырының идепкейлиг күжү болган турар ужурлуг.

«ШЫН» солуннуң «КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР» тугун бөгүн Барыын-Хемчик районнуң кадаг ажыл-ишчилеринге (РАҮК-түң даргазы М. Б. Кара-Сал) тураскаадып көдүрдүвүс. Барыын-хемчиктилер «Мал чеми» программаны күүседири-биле чедиишкинниг ажылдааш, бо чылын 3800 тонна сиген белеткээр планын республикада бир-ле дугаарында күүседипкен. Малга хоолдуг ол чемни белеткээри уламчылавышаан.

Шалыпчылардан үлегер ап, оларның-биле деңнежиңер!

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНДА

1988 чылдың август 11-де РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму ниитиниң корум-чурумун, хамаатыларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаарын моон соңгаар күштелдирериниң угланган «РСФСР-ниң хоойлужудулгазы актыларынга чамдык өскерилгелерни киирер дугайында» Чарлыкты хүлээп алган.

Мөөрейлежир оюннарга (көзерге, рулеткага, «наперсток» болгаш өске-даа чүүлдерге) киржир, акша, эт-сеп азы өске-даа үнелиг чүүлдер утчуп ойнаар, ол ышкаш спортчу болгаш өске-даа маргылдааларга мөөрейлежир болза, сагындырыг азы ойнаар херекселдерин, а ол ышкаш мөөрейге салганы акшаны, эт-септи болгаш өске-даа үнелиг чүүлдерин хавырбышаан, бежен рубль чедир торгаал азы торгаас хемчээлиг административтиг харыысалгага оларны Чарлыкта көрген.

Үстүнде адаттынган чурум үрээшкинниниң кайы-бирээзин кылганы дээш административтиг кеземчеге онаашкан кижи ону чыл дургузунда катаптаар болза ойнаар херекселдерин, а ол ышкаш мөөрейге салганы акшаны, эт-септи болгаш өске-даа үнелиг чүүлдерин хавырбышаан, азы хавырбайн, беженден үш чүс рубль чедир торгаар.

Мөөрейлежир оюннарны организастааны дээш ойнаар херекселдерин, а ол ышкаш мөөрейге салганы акшаны, эт-септи болгаш өске-даа үнелиг чүүлдерин хавырбышаан, үш чүс беш чүс рубль чедир торгаар.

Мөөрейлежир оюннарны организастааны дээш мурнунда административтиг кеземчеге онаашкан кижи чыл дургузунда ол чурум хажыдыышкынын катаптаар болза, бир чыл чедир хуусаага хосталгазын кызыгаарлаар азы ийи чылга чедир эдип-чазаар ажылдарга шииткеш азы эт-херекселин хавырбышаан, азы хавырбайн бир муң рубльге чедир торгаар.

Ол дээш мурнунда шииттирген соонда кижи мөөрейлежир оюннар организастаар болза, эт-херекселин хавырбышаан, үш чыл хуусаага чедир хосталгазын казыырын көрдүнген.

РСФСР-ниң Административтиг хоойлу-дурум хажыдыышкыннарының дугайында кодексиниң, РСФСР-ниң кеземче херек болгаш кеземче херек көөрүнүң кодекстериниң чогуур өскерилгелерин болгаш немелделерин Чарлыкка дүүштүр киирер.

АЖЫЛЧЫ ЧОН-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГАЛАР

СЭКП Төп Комитединиң пропаганда бөлүүнүң кежигүннери республика солуннарының, Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң журналистери-биле ужуражылгазы бүгү-эвилел Парлалга бажыңынга болуп эрткен.

СЭКП Төп Комитединиң Делегей килдизиниң референтизи Е. С. Лагутин, Москваның күрүне университединиң доцентизи, тоогу эртемнериниң доктору В. Н. Греков, «Коммунист» журналдың экономика килдизиниң консультантызы А. В. Улюкаев, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Тоогу институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, тоогу эртемнериниң доктору А. И. Разгон олар аңаа киришкен.

СЭКП Төп Комитединиң Делегей килдизиниң референтизи Е. С. Лагутин партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының эрткениниң, чурттуң амыдыралынга оон ролюнуң болгаш ужур-дузазының дугайында журналистерге чугаалап берген. Партия конференциязының хүлээп алган резолюцияларында эде тургустунуушкунну, демократияны, ажык-чаңныг чорукту калбартырының болгаш ханыладырының талазы-биле салган сорулгаларын айтыкаш, оларны күүседирде парлалга ажылдакчылары чүнү кылырын чугаалаан.

Пропаганда бөлүүнүң кежигүннери журналистерниң хөй санныг айтырыгларынга долу болгаш чедимчелиг харыыларны берген.

СЭКП ТК-ның пропаганда бөлүүнүң кежигүннери күш-ажылчы коллективтерниң ишчилери, ажылчы чон-биле ужуражылгаларны эрттирип турар. Олар Тываның геология-шинчилел экспедициязының, «Тыва хамааты тудуг» трестиниң тудуг кезектер болгаш конструкция заводунуң, харыызаалыг бүдүрүлге-техниктиг өргелелиниң, Кызылдың күш фабриказының, «Кызыл», «Кок-Тей», «Сукпак» совхозтарның коллективтеринге баргаш, ажылчы чон-биле ужурашкан. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының хүлээп алган резолюцияларының ужур-дузазы, салган сорулгалары, оларны амыдыралга боттандырарда чүнү кылырын делгеренгей-биле чугаалап берген.

Делегей байдалынга болгаш чурттуң, партияның ниитики амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны ужуражылгаларга салган, орта тодаргай харыыларны бөлүктүң кежигүннери берген.

АК СЕТКИЛДИИ-БИЛЕ

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК. (Телефон-биле). «Шагаан-Арыг тудуг» трестиниң «Тыва дег-дууг тудуг» эргелелинде коммунист Демир-оол Күжүгетовичи Сүрүңге удурткан дашчылар бригадазы пландыг онаалдаларын болгаш социалистиг хүлээлгелерин чылдан чылче доктаамал ажыр күүседип келген. Ак-Довурак хоорайда чуртталга болгаш социал-культура тудугларындан ажытталда киирген кол тудугларга олар база үлүүн киирген.

Бригада 37 кижиден тургустунган. Тудугжулар бо чылын кайызынга-даа 60 аал ишти чурттаар ийи чуртталга бажыңының тудуун дүргедедиринге шалыпчы ажылдаан. Бо чылдың эрткен чеди айларында 352 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын шиңгээдип алыр турганда, ону 357 муң рубльге боттандырган.

Август эгезинден эгелеп тудугжулар үш звенога үстүп алгаш, аңгы-аңгы объектилерде ажылдап эгелээн. Оларның бир чамдыызы Ак-Довуракта Тудугжулар суурунда универсам, Шагаан-Арыгда чуртталга бажыңнарының тудуунда, Кызыл-Мажалыктың тууйбу заводунда ажылдай берген. Даандырган ажыл-херек дээш харыысалгалыг мурнакчыларга Виктор Сухоросов, Николай Монгуш, Степан Монгуш, Николай Куулар, Ортун-Чалын Дөңүл олар хамааржыр.

Бригадир Демир-оол Сүрүң идепкейлиг хей-ниитичи. Ол тудуг эргелелинде бригадирлер чөвүлелиниң даргазы, партбюро болгаш профком кежигүнү хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар.

ЧАЙЛААГЛАРЖЕ ҮНМЭЭН

Малдан хөй продукцияны алырының оон баш санын көвүдедириниң бир аргазы — чайлагжаашкынын өй-шаанда ыяк организастаары болурун малчын кижи бүрүзү эки билир. Ол хиреде Эрзинде «Мөрен» совхозтуң № 1, 2 хойжу бригадалары бо ажылды тооп көрбейн турар. Оон түңнелинде чүгле үш кодан хойну чайлагладып үндүрген. № 2 бригадада ырт кадарчызы Дамдын Ламдаа база-ла көшпээн. Өгүнүң херээжен эзи бригада чөвүлелиниң даргазы, кады Советтиң депутаты хирезинде, өске өөрүнге үлегер көргүзериниң улуу чайгаш үнмээн.

Дыка хөй аалдар Ак-Булуң деп черде сыңмарлажы берген турар. Бо бүгү чүүлдерни совхозтуң дирекциязы, зоотехниктер билир, хүн бүрү көрүп турар. Ол хиреде малды тайгаладыр талазы-биле кандыг-даа хемчег албайн, чалгаалар-биле өптежип турар.

Солун-оол СОЯН.
Хөйжү.

ЫЯАП-ЛА АЙТЫЫШКЫН ХЕРЕК БЕ?

«Кара-Хаак», «Шамбалыг», «Сукпак» совхозтарда мал чеминиң белеткели хожудап турар

Эде тургустунуушкунуң үезинде ол ылаңгыя сезоннуг ажылдарны айтырышкын, шаңнадынышкын чокка ону харыылаар, организастаар кижилер боттандырып бергидег. Чок, мооң-ла ону-мону, мынаар-мынаар кылыр деп сүмелээр, киржир, эдептиг чүве-даа бо. Бир эвес ол ажылды мурнунда кылбаан, ону чаа эгелээн дургузунга чок турган болза, өске херек.

Кызыл районда «Кара-Хаак», «Шамбалыг» «Сукпак» совхозтарда мал чеминиң белеткелин харыылаар удуртукчулар чок деппе? Бар. Ол хиреде ук ажылды эки организаставаан, чүнү манап турары билдинмес. Баштайгы ийи ажыл-агыйның директорлары чокта аа солушкан-дыр, харын. А кол агрономнар, бригадирлер солушпаан-дыр. Бот-башкарыың, мал чеминиң темпизин болгаш шынарын дорт харыылаар кижилер ол-дур.

Бо үш ажыл-агыйда мал чеми белеткелиниң дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Агропромышленниң комитединиң коллегиязынга август 13-те чугаалашкан. Ажыл-биле чугаалаарга, оларга байдал ажырылзаазының болгаш ылап-ла киржилге херек апарган. «Кара-Хаак» совхоз сиген кезилдезинче бир неделя саадап кирген. Август 12-ге чедир ында 340 тонна-ла сигенни белен сарааттаан. Сенаж биле силос салырынче кирбээн. Күш-ажылды организастааны кошкак, совхозтуң специалистериниң ат-харыысалгазы чок чорууну сиген кезилдезин эгелээринге чогуур техниканы белеткээн албаан турган. Мону чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Амгы үеде совхозтуң девискээринде сигенниң үнгени эки, чамдык черлерде харын эртте бижа берген. Ол хиреде коллегияга тайылбыр берип турган, «Кара-Хаактың» чаа соңгуткан директору, мурнунда совхозтуң кол агрономунга турган М. Петров «Сигенниң Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостугаа» совхоздан белеткээри-биле дугуржур бис» деп медеглээн. А херек кырында сигенниң дүжүдү Торгалыгның девискээрлеринде дора эвес дээрзин Агропромышленниң комиссиязы тодарадып көрген-дир.

Кара-Хаакчылар бо чылын 3000 тонна сиген белеткээр планныг. Бүдүн чартык ай хире хуусаада 400 хире тоннаны белеткеп алганын бодаарга, арткаанынга кежээ хире үе херегил? Директорнуң медеглели-биле алырга, девискээринден 1100 тонна сигенни белеткеп ап болур.

Ында кол-ла четпес чүүл — күш-ажылды организастааны багай, болган көрүнер. Аан бо хүннерде совхозта механизастаттынган ийи звено, оон ангыда 43 кижи кол кадыныры-биле сигеннеп, 6 звено бижээн алгаш ажылдап турар. Кижи хүүн чедишпес бе? Өске ажыл-агыйлар пенсионерлерниң, школачыларының белеткелинден звеноларын тургускулаан болур-дур. «XX Улуг хурал» совхозтуң дирекциязы, парткому, кайда? Советтиң күүсекому агитчарттаалдарын улуу база сиген кезер даалганы берген, оон ангыда ат-биле звеноларны тургускулаан. Организастыг ажыл деп чүве ол-дур. Мону Кара-Хаакта организастап чадаан-дыр. Шак ындыг харыызынн чок болурга, чүү бүдер боор! Бүдүн совхозтан чүгле 43-ле кижи кол кадыныры-биле сигеннеп турар деп чүвени кым кагда көрген боор! Малчыннарның чүге киирбейн турарыл? Амгы директор Михаил Владимирович Петров мурнунда ол-ла ажыл-агыйга кол агроном турган диживе. Мал чеми белеткээриниң тынын тудар кижи дамей-ле ол-дур.

«Сукпак» совхозта барык 500 тонна хире сигенни белеткээн, ол дээрге планының 18.4 хуузу-дур. Кара-Хаакка бодаарга, оон девискээринде чайгаар үнген сиген эвээш, алаактар, аңнар чок-ла харын. Хөй ылдыг сигенниң бир гектарындан чүгле 9 центнер дүжүттү ажаап алган. Хову сигениниң дүжүдү бир гектардан 3-4 центнер болур турар. 200 тонна сенажты салган, план 18-ле хуу четкен. Амгы үеде бо ажыл-агый чаңгыс ылдыг сигенни ажаап кирипкен. Оон уламындан мал чеми белеткээриниң темпизи чүгээр шаптыкшаан, хүнде 100 тонна чедир турар. Тарааны сенажга салып эгелээн. «Сукпак» совхозтуң хову сигенин кезерин ам соксап кагны шын эвес, ам-даа кезер черлер хөй. Ынчангаш ол ажылды уламчылаары эргежок чугула дээрзин коллегия кежигүннери директорга сүмелээн.

«Шамбалыг» совхоз 862 тонна сигенни белеткеп алган. Ол дээрге планының 32 хуузу-дур. Бир хонукта 45 тоннаны сарааттаар турган, чүгле 28-ле тонна чедириг турар. Мынчаг темп-биле ажылдаар болза база планын кажан күүседирил? Ол ышкаш витаминниг сиген даараны хуу-ле 40 тоннаны белеткээн, план 20 хуу четкен. Шамбалыгжыларның бир мактаныг чүүлү — сенаж салырының планын ажыр күүсеткени. Мында бир шиитпирлээр айтырыг бар: бо чылын совхоз чаңгыс ылдыг сигенни 1470 гектарга тараан. Оон чамдыызын сенаж, силос кылдыр салыр, а чамдыызын тарааны кылдыр ажаап алыр деп турарын директор Өттүк-оол Ондар коллегияга медеглээрге, ону шын эвес деп айтыкан. Чүге дизе, сенаж кылдыр белеткээр херек. А тараа шаашы четчир, оон үнүжү планга ажырбас.

Кызыл районнуң мал чеми белеткелинде ниити-биле кандыг-кандыг четпестер бары? Ажыл төлевиринде буруудагалыннар бар. Шынар дээш төлевейн турар. Ындыг болганда, кижилер эки шынарлыг мал чеми белеткээр дээш сонуургал чок, чүгле сан дээш туржуп турар. Бо айтырыгны «Кара-Хаак» совхозтуң Кара-Хем деп черде сигенчилер звенозу чиди-биле салып турары коллегияга эдеричи илеткел кылган эш В. Дубатов айыткан. Районда белеткээн витаминниг сиген даараныңын 186 тонназы азы 67 хуузу үшкү класстыг, а кандыг-даа класс чогу 23 хуу болган, сенажтың 33 хуузу база-ла үшкү класстыг болуп илерээн. Бо дээрге багай көргүзүг-дүр.

Районнуң ажыл-агыйларының шынарын хынадып турары мал чеми эвээш. Бодунуң естбак лабораториязы бар, а Кызыл суур чанында совхозтарда экспресс лабораториялар чок.

Мал чеми белеткелинде шынныг контрольду тургуспаан. Оон уламындан «Сукпак» совхозта кескен сигенни межегеп турар. Районда бир улуг частырыг болза, ажылында чемиштиг үнүштүрүм сагыны салбайн турар. Ол чокка хөй сүттү саап ап шыдавас бис. Оон ангыда рапсты чаңын тарыыр хемчеглерни албаан. Чүгле «Тивилиг» совхозта бээзин оон 10 тонна хире ажаап алгыдар чок ыдар. Чаъс-бораныг үеде сигенни кургадырының аргазын бодап тыппайн турар. Салгыыналдырыы кургадыры, сигенни долгаары, адааңга шаараш шиитар кылгаш, оон кырынга сарааттаары — бо аргаларны утказ.

РАҮК-түң даргазы А. И. Семёновтуң медеглели-биле алырга, каттыжыышкынының специалистерин ажыл-агыйларда быжыглаан. Ол хиреде мал чеми белеткээриниң темпизи база шынары-даа багай. Чогум олар сүмелекчилер, дузалакчылар, технологтар болбайн турар-дыр. Оон башка ажылдың нити байдалы бир өчүк тургай-ла.

Ажыл төлевири чүгле шынар дээш бээр турда, ону барымдаалавайн келген. А белеткээн сигенни, сенажты районнуң ажыл-агыйларындан хүннүң-даа хынадып эккээриниң аргазы бар.

Ам канчаарыл? Күш-ажылды организастаарын кежиглер РАҮК-түң санап көргениң-биле алырга, районнуң совхозтарында күш-ажылдың кыдаар чыдаар 2854 кижи бар, амгы үеде олардан мал чеминиң белеткелинде 510 кире кижини хаара туткан. Бо талазы-биле кызаавыр бар-дыр. Оларны эжилеттер херек. Ийнде шынар. Мал чеминиң хынаар, эки шынар дээш төлээр. Үнге, чаңгыс ылдыг сигеннерни чүгле сенаж кылдыр кезер белеткээр. Дөрттэ районнуң ажыл-агыйлары боттары база каяның үнүң белеткеп ап болурун хүүргүжүп аразында дузалажыр. Кукурузаны амдыызынында силос мугаларын коллегия РАҮК-те ажыл-агыйларының удуртукчуларынга сүмелээн.

Сеңен ХЕРТЕК.
(Бистиң корр.).

«МАЛ ЧЕМИ» ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАР

Сут-Хөл районда Баян-Тала ортумак школазының Эрестер аттыг бүдүрүлге бригадазы мал чеминиң белеткелинге эки киржип, амгы үеде Кызыл-Хадын деп черде ажылдап турар. Социалистиг чарышка ол коллектив эки түңнелдерлиг болуп келген.

Олар 70 тонна сиген белеткээр планныг. «Эрестер» бригадазы ону ажыр күүседириниң кырында келген.

ЧУРУКТА: «Эрестер» бригадазының кежигүннери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БҮГҮДЕНИҢ КИРЖИЛГЕЗИ-БИЛЕ

Өвүрде «Торгалыг» совхоз бо чылын 3400 тонна сигенни белеткээр. Амгы үеде ук ажыл-агыйның девискээринде мал чеминиң белеткелинде тускайжыттынган үш бригада, ийи звенодан ангыда, Сарыг-Хөл фермазы база дөрт хойжу бригада, совхоз төвүнүң албан черлери, организацияларының түс-түзүнда даалгаларлыг ажылдап турар.

Бо хүннерде ниитизи-биле 1122 тонна сигенни белен сарааттаан Аваа Мерген Сүтежик, Анатолий Маны-Дары удурткан звенолар шалыпчы киржип келген. Сигенчилер хөй. Оларга автомагазин доктаамал кээп турар. А культура ажылдакчылары бо чугула сезонда хүлээлгезин уттуп турары хомудаанчыг.

УСПА-ХӨЛДҮҢ ШЫНААЛАРЫНДА

Успа-Хөлдүң шынааларынга сиген бо чылын база чаагай үнген. Ында «Ак-Чыраа» совхозтуң Хөлчүк-оол Ооржакка удурткан механизастаттынган бригада кезээ-биле ажылдап турар. Коллективте сиген кезер беш тракторну быжыглаан. Олар үрелиишкин чок ажылдап турар. Бо бригада 1025 тоннаны белеткээр планныг.

Пресстээн сигенни түскай ыжаалга сөөртүп эккеп сарааттап турар. Мал чеминиң белеткелинде Сүтежик Монгуш, Аллай-оол Тулуш, Хүрер-оол Тулуш, Родион Тулуш, Олег Хуажык олар мурнакчылар болуп турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр району.

НАЙЫРАЛ—УЛУГ КҮШ

Найысылал Кызылга, районнарга чурттаалга бажыңнарын, уруглар албан черлерин тудар, ону ажыглаалга киирерингe Москваның, Томскиниң, Новосибирскиниң, Иркутскиниң болгаш өске-даа хоорайларның тудугжулары улуг үлүүн киирип турар.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайда политехниктиг институттуң тудуун кылып турар Томскиниң тудугжу бригадазында шалыпчы аныяк чолаачы бар. Оон ады — Олег Степанов. Башкарган техниказы көңгүс чаа, күчүлүг самосвал.

Чолаачы Олег Степанов тудуг шөлүнге халдып кээп, чүъгүн эккеп дүжүрер. Оон тудугжу эштери өөредилге корпузунуң бажыңының [illegible] салып турарлар. Анаа [illegible] лаар, бетон кылыр сайны ол эккеп берип турар. Тудуг-монтаж ажылдарын дүргедедиринге шалыпчы чолаачының үлүү улуг.

Москва облазының тудугжулары Кызыл хоорайда чаа школаны доозар чоокшулаан. Оларның шалыпчы ажылчынын кызылчылар мактап, бедик-биле үнелеп, өөрүп четтиргенин илергейлеп турарлар.

ЧУРУКТА: шеверленчилер Людмила Лосева, Александра Русакова, Клавдия Чухнина.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Беш чылдың кижилери

«ТУДУГ ДАРГАЗЫ»

Күш-ажылчы кижиниң чер кырынга арттырып каар тураскаалы — тудуглар. А бажыңнарны Ийме суурга тудушкан кижи коммунист Дамбаа Бүрбүевич Моңгуш.

Бичии чораан эшерип чорууга, ол чазаар кижилерни чон черле хүндүлээр. Амыдырал экижээни-биле бажың тудуп, тудугга ажылдааннарны кым-даа хүндүлээр. Тудугнуң мергежилин эки билип алыр сорулга-биле ыңчангы Ленин аттыг колхозтуң баштаар черинге билдиришкинни Дамбаа Бүрбүевич кирерге, өөренип чорууруп чоптуг кылдыр шиитпирлеп берген. Ыңчангаш ону Туранда тудугжулар белеткээр школаже чорутканы. Бир чыл болгаш ол школаны дооскаш, торазы колхозунга кээп, тудуг бригадазынга ажылдай берген. Оон бээр 25 чыл эрткен. Ынча үе иргүзүнда ол чеже бажыңны тудушпаан дээр!

Колхоз совхозче шилчий бергенде, чаа контора тудары негеттинип келген. Бир дугаарында совхозтуң специалистеринге эки байдалдыг тургузуп бээрин көрүп турганы ол. Ону тударын Дамбаа Моңгушка дааскаш, чыл планынга киирип каан. Херек материалдарны январьда-ла белеткээш, оон тудуун чыл чартыында доозуптарга, анаа чоннуң шеегели улгаткан. Суурнуң чурттакчылары Дамбаа Моңгуштуң чиигине адып алабас, анаа-ла «тудуг даргазы» дижир. Ол анаа хорадавас-даа, хүндүткелдиг демдээ кылдыр көөр.

Ийме суурда болгаш малчыннар турлагларынга-даа тудуглар хөй. Оларның канчаар туттунган төөгүзүн чон утпас. Хууда чурттаалга бажыңнарын санаваска, суурда спорт комплекизи, гараж, чаа контора, нефтебааза, чунар-бажың, дели-саалык дээш өске-даа тудуглар хөй. Ол бүгү тудугларга Дамбаа Бүрбүевич төлептиг үлүг-хуузун киирген.

Кежээликтей суурдан Хемчик оруу Чодураа арынынче көрүптер болзуңза, Ильичиниң лампалары сылдыстар дег чайнап турар. Ол болза совхозтуң Кызыл-Чыраа фермазы-дыр. Ында инек кажаалары, саанчылар чурттаар бажыңнар, цехтер, кызыл-булуң, чунар-бажың болгаш магазин бар. Ажылчыннарның ажылдап, чурттаарынга бүгү таарымчалыг байдал тургустунган.

Өрген безин турбаан черге, бөгүнге чедир тудугларны бүдүржүп келген кижи коммунист Моңгуш Бүрбүевич-дир. Мен кады чурттап өскен болгаш ону эки билир мен. Сөөлгү чылдарда, чес дүжер билек суурувуска тудугжулар база эдерлип келир. Олар орус, армян, грек дээш янзы-бүрү нацияның кижилери. Бистиң суурнуң чону, аныяк-өскени олардан дылды, культураны болгаш тудуг мергежилин өөренип ап турар. Ам цемент болгаш даш тудугларны олардан дудак чок кылыр апарган тудугжулар бисте бар. Оларга ам суурда аттураа алгый берген Ондар Докуй, Ондар Орус-оол, Алексей Моңгуш дээш өскелер-даа хамааржыр. А бис тудугжулар-биле найыралдыг бис. Олар бистиң тыва хүреживисти билир, концертке боттарының национал ырларын ырлажып турарлар.

Дамбаа Бүрбүевич чыл санында план күүседир дээш чеже тудугжулар-биле кээр чарбаан дээр. Шынар чок кылдынган тудугну ол көөр-даа хөөн чок. Багай кылган бүдүн бажыңны тудугжуларынга бустургаш, катап кылдырып турганын тудугжулары ам-даа утпаан боор. Ол чоп. Багай кылдынган ажыл дээш бактадыры «Тудуг даргазының» күзели эвес, ол ындыг чорукка черле ынак эвес. Ийме суурга баргаш:

— Тудуг даргазы кымыл? —дээр болзуңарза.

— Мен-дир мен — дизе, Дамбаа Бүрбүевич ол болур.

Д. Б. Моңгуш бодуун кижи. Кижилерниң өөрээнин, муңгараанын үлежип билир, аргалыг-ла болза дузалажырынга ынак. Кедээ черге совхоз конторазынга ажыл хуваалдазын эрте, 8 шак четпээнде кылыр. Ол өйде мен Моңгуш Бүрбүевичиге ужурашкаш, эде тургустунуушкунуң боду канчаар чорудун турарын сонуургаан мен.

— Бо чылдың эрткен айларында планныг онаалдазында кирдүнген тудуглардан сес дал ишти чурттаар бажыңнарны, хөй кыргыыр пунктуну ажыглаалга киирген. Ам Хараганныг-Ховуга электри шугумун 5 коданга киирер, ээзон каш чурттаалга бажыңнарын тудар, 20 машина кирер гаражты тудар. Ажылда четпестер хөй. Ыяш белеткеп алыр девискээрин тайгадан тып алыры бергедеп турар. Бис Алар-Теш тайгазындан хөй чылдарда ыяш белеткеп келген бис. Ам алыр ужурлуг ыяш материал орук берге черде—сыннарда арткан. Орукка торулбас мөге машиналар негеттинип турар.

Тудуг ажылынга корум-чурум кол черни ээлээр. Мээң бо бригадамда ажылдап озалдаар кижилер барык чок деп болур. Ону бригада чөвүлелинге чугаалашкаш, озалдаан кижилерни хемчег ап, ажылдаан шагындан казып турарга, «кижи ажылдаан шаа-биле алыр» деп принципке дүгжүр болгай.

Бо чылын бис чек системазынче кирип, бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланыышкынче база кирип, өөренип турар бис. Ол черле эки аргалар деп бодап турар бис. Мооң мурнунда чылдарда акшаны кайызын, канчаар ап турганын билир эвес. Бодаарга бир, ийи кижилер кызып ажылдап каарга, оларның акшазын өскелери үлежип ап турган хире. Бистиң чазаныр цехте ажылды тургусканывыс мындыг: хуу кижилер эжик чагызы эккелген болза, ону хемчээгеш, материалын көрүп тургаш, таарзыр болза, ордерни бижиттиргеш, чагыын айыткан хуусаазында кылып бээр бис.

Тудугжуларның саналын ёзугаар бо чылын бир бажыңның өртээ-биле үш бажыңны кылырын планнаан бис. Материалды камнаар бис. Ол бажыңнарның шынарынче улуг кичээнгей салыр. Бо үеде шынар чок тудугну кым-даа үнелевес болгай — деп, ол чугаазын доосту.

Хоочун тудугжу коммунистиң бригадазында аныяктар эвээш эвес. Кандыг-даа мергежилдиң кижизи бодунга салгалды белеткээр апаар. Ындыг аныяктарга адазының соон салгаан оглу Алексей Моңгуш база Владимир Ондар оларга ажылдың шынарын бодап ажылдаарын болгаап бергелерин ажып эртерде бажыг турушпуг болуруп. Ээпээрүндел көрүп өөренирин чагып турар.

Ол хөй удаа кожуун Совет депутады билип чораан, ам совхозтуң партком кежигүнү, пропагандист, экономиктиг билиин улам бедидип чорудар.

Адын-оол ОНДАР.
Ийме. суур. Сүт-Хөл район.

БОТТАРЫНЫҢ БУРУУЗУ-БИЛЕ

«Шын» харыы

Тока аттыг совхозтуң профком даргазы К. Т. Оюн, ол-ла совхозтуң кол экономизи С. Т. Оюн, кадрлар килдизиниң инспектору Г. С. Ондар оларның ат салган харыызын редакция алган. Ук харыының утказын допчулаарга мындыг.

Тока аттыг совхозтуң инек кадарчыларынга болгаш саанчыларынга хөй чыл ажылдааны дээш шалың төлевиринге немелде акша төлевейн турар дээрзин сайгарып көөрүн бөлүк ажылчыннар хомудап бижээн. Ол чагааны профкомнуң хуралынга сайгарып чугаалашкан.

Көдүрүлген айтырыглар талазы-биле даргазында чүүлдерни илереткен. Кулузум фермазынга бригада-звено аргазынче шилчилгени, шалың санаашкынын СибНИИЗСХ-тиң эртем ажылдакчызы Т. В. Популяктың удуртулгазы-биле кылып чоруткан. Чаа арга-биле шак ыңчаар ажылдары 1986 чылда дөрт ай үргүлчүлээн. Ол арганы нептередириниң талазы-биле аңаа удур хомудалдар-даа турбаан, айтырыглар-даа көдүрүлбээн. Саанчыларның чамдык кезии саглан сүттүң чавыс шынары азы ажыл шагы үскени дээш күш-ажылга киржилгениң хуузу бээр акша төлевирин албайн турган.

Инек кадарчызы К. С. Чыртан-оол 1986 чылда ферманың удуртулгазынга сагындырыг кылып кагбайн, ийи ай дургузунда ажылче үнмээн. Негелдеде кордүгенин барымдаалап, аңаа акша төлевирин тывыспаан. Саанчы О. У. Моңгуш ферма коллективиниң шиитпирин ёзугаар ажыл стажының 10 хуу төлевиринден, багай шынарлыг сүт дээш шалыңының чус хуузун казыткан турганы хыналда үезинде көзүлген.

Чагаада ады киирген ажылчыннар боттарының буруузу-биле шалың алырын казыттырган. Ону сайгаржып чугаалаштырынга кол экономист С. Т. Оюн, кадрлар килдизиниң инспектору Г. С. Ондар олар киришкен.

КООПЕРАТИВТЕР: кичээнгейге алыр айтырыглар

Кооперативтерниң мурнунда шиитпирлээр, чедир көөр айтырыглар эвээш эвес. Ыңчангаш Кызылга болуп эрткен семинарга ол дугайын чугаалашкан. Кызыл хоорай Советтиниң күүскомунуң план комиссиязының даргазы, хамаатыларның хууда болгаш кооператив ажыл-чорудулгазының талазы-биле комиссияның даргазы С. Н. Сапова хоорайда кооперативтерниң ажылының база сорулгаларының дугайын аңаа чугаалаан.

Бо чылдың бирги чартыында хоорайда кооперативтер чоннуң кижи санынга онаалтыр сес хевирниң ачы-дузазын чедирген. Кооперативтер ажылдап турза-даа, оларның хандырылгазы организастап турары ам негелдеге четпес. Чижээ, «Лаваш» база «Уют» дээш чижектиг кооперативтер бо хүннерге чедир ажылын шуудатпаан. Оларның баштайгызы-дыр, алган чээлини дээш Курбанк-биле мынчага чедир санашпаан. Хоорайда бар кооперативтерден «Азия» кооперативтиң ажыл-чорудулгазын багай эвес деп болур. Оон-биле кады хоорайда тудуг кооперативтерниң ажылынга хамаарыштыр даараазында чүүлдү чугаалаар болза эки. Бүдүрүлге черлеринге ачы-дуза чедирериндел аңгыда, ачы-дузазын хамаатыларның хууда бажыңнарынга көргүзерин база чедип алыр болза эки.

Чиг этти катап эде кылып, дагын ажылдаар кылдыр тургузарын хандырып турар мындыг кооператив хоорайда амдызында чок болуп турар. Артынчылардан ыяш диллиерни ам дээрезинде чүгле чаңгыс «Тайга» кооперативы чорудуп турар. Оон-биле шадыг чогумчалыг организастап алыр чүве болза, мал өстүрер база кедээ ажыл-агый талазы-биле кооперативтерниң ачы-дузазы улуг болур. Хоорайның чурттакчыларын олар ногаа аймаа-биле хандырып болгай. Хоорайга кыжын чечек садып ап болуруп олар чүге хандырып болбас деп? Шак мыңчаар ажылдаар деп бодаар болза, олар быжыг баазалыг болур апаар.

Хоорайда «Эртем» деп кооператив бар. Эртем болгаш техниканың чедиишкиннерин нептередип ажыглаар сорулгалы ол болуп мурнунда салган. Кызылдың үлетпүр бараанныр садыынын чанында тургустунган кооператив база бар. Оон ыңай «Тудуг материалдары» комбинаттың, автосептелге заводунуң чанынга кооператив тургузарының чугулазын семинарга айыткан. Шак-ла ындыг кооперативти Кызылдың даараныыга фабриказынга, туйбу заводунга база тургузуп болурунуң аргазы бар. Назылап кыраан кижилерге дуза чедирер база уруглар ажаап тайгаараар, чурттакчы чоңга медицина хандырылгазы чедирер талазы-биле кооператив чок.

Хоорайда бо хүннерде бар болуп турар кооперативтер материалдыг баазазы быжыг болза, ачы-дуза чедирилгезин моон-даа улгаттырып болур ийик. Ындыг арганы тургузуп алыр сорулга-биле оон даргалары ээзэ [illegible] болур болза эки. Чижээ, ажылга эргежок чугула материалдарга, чиг этке чагыглары оларның талазында эрткен чылынга киирер турган дээрзин семинарга айыткан. Бо-ла бүгү чүүлдерни чугаалап тура, С. Н. Сапова кооперативтерниң Курбанкыдан ап турары чээлиге хамаарыштыр база чугаалаан. Чээли бээрин саададып турарындан, кооперативтер шимчээшкини оожум сайзырап турар. Ону бээрин эрткен чылын, кажан бо ажыл чаа эгелеп чорда, кымгаар-лавайн турган болза, ажыл ам алээ хөгжүп эгелээрге, лимит чок деп чылдагаан-биле ону соксадып турар.

Семинарга бо айтырыгга хамаарыштыр саналдар база болган. Кичээнгейни кандыг айтырыгларже угландырып турарыл, көрээлинер. Чижээ, кооперативтерниң ажылдап турар черинин санитарлыг байдалы-дыр. Аңаа хамаарыштыр чугаа шыңгыы болган.

Кооператив бурузу санитарлыг негелделерни шыңгыы сагыыр ужурлуг. Чүге дизе ниитиниң чемненилгезиниң кооперативтерниң арыг-шеверинге хамаарыштыр хомудалдар кирип турарын санэпидстанцияның төлээзи В. М. Чубарова дыңнаткан, кооперативтерниң төлээлерини кичээнгейин чамдык айтырыгларже угландырган. Оон бирээзи шашлык кылып садып турар улуска хамааржыр. Ону садарын организастаан чамдык черлерде столдар-шывыг чок, хлебти аңаа тускайлап кирдүгеен черлерде шыгжавайн турар.

Кызыл хоорукскомунуң ниитиниң херектер килдизиниң социалистиг өнчү-херекгини оорлап самчыгдаар чоруктар-биле демисел чорудар килдистиң начальнигинин оралакчызы М. И. Калинин семинарның киржикчилерниң кичээнгейин хоойлу-дүрүм-биле колбашкан айтырыгларже угландырган. Ону чугаалап тура, ук кооперативтерге аргалыг-ла болза юрист билиглиг кижи турарын ол күзээн. Оон-биле кады кежигүннер хүлээп алырда база оларны оон үндүрерде, кичээнгейлиг, харысалгалыг болурун сагындырган. Оон башка, «Шайлаарак» деп кооперативтиң даргазы турган Саттын кылган үүлгедии дег таварылга үнүп кээп болур. Ийи муң хире рубль апкааш, ол читкен турган, ону ам тыпкан болгаш херектиң истелгезин чорудуп турар.

Чээли-биле хамаарышкан айтырыг семинарга база чугула черни ээлээн. Алган чээлизи-биле санажылганы саадатпаар кооперативтер бар. Ол чорук ыңчангаш бүзүрелдиг болдурбайн турарын санал бергеннер чугаалап турганнар.

Кооперативтерниң ажыл-чорудулгазын чугаалашкан бо семинарга болган санал-оналдарының кооператорларга өөредиглиг, ажыктыг болуру чугаажок.

Михаил ТЫРТЫК-ООЛ.
Тыва АССР-ниң Сан-хөө министерствозунуң удуругу талазы-биле кол ревизор-инспектору.

Авторлар—өг дугайында

КАРАА-БИЛЕ КӨРБЭЭН БОЛГАНДА...

Өгнүң чаа хевирин кылып бүдүрериниң дугайын Чурт үлетпүр министерствозунуң ажылдакчыларының деткип турарынга четтирдим. Ыңчалза-даа мээң кылган өөмнү ол ажылдакчылар караа-биле көрбээн болганда, немей тайылбырлаксадым.

Уунары аар, калбак, деңзизи аар деп турары чок бөөр. Уунуң узуну 2 метр 30 сантиметр, калбаа 6 сантиметр, кылыны 3 сантиметр. Чымчак материалдан кылыр болза, оон деңзизи 1,5 килограмм болур. Калбак болгаш ийи ховулдуг кылдыр кылган чылдагааны болза, чыып боле шарын чүдүреринге эптиг. Бир уун кырындан 10—15 килограмм аар чүъкту уун шыдаар.

Ыңчаарга хараачаның деңзизи 11 килограмм. Уун кирер черинин хаазы 8 сантиметр, оон бажын чоорту кулбуртуй суруртуп баарынга дүгжүр хараачаның уу ууну кирер таналындан ыяй тарлаан, ол ындында хемчээли 1 сантиметр 5 миллиметр четкен. А хараачаның бодунуң долгандыры 1 метр 30 сантиметр. Оон мегежелерин ыяштан кылган.

Уунарның калбаандан болгаш кылыышкындан деңзи канчап-даа аартавас. Харын-даа кырынга дээвир шыварынга эптиг, аар базышкынын-даа шыдаар, хатка-даа белен алысвас. Оон аңгыда становка чөндүрүп кылыры бөрбак уунарны чазаарындан белен. Мээн кылган өөм он дөрт баштыг, алды ханалыг.

Өгнүң ханаларының ниити деңзизи 105 килограмм. Бир эвес он үш баштыг, алды ханалыг болза, 80 килограмм, он ийи баштыг, алды ханалыг болза, 75 килограмм болур. Ханаларның баштарын ниткээр, дөңгагар кылдыр кылыры, уунарның тевер базымыкыынга улуг күштүг болур.

Ыңчангаш мээн кылганым өөмнүң уунары 89, хараачазы 1 метр 30 сантиметр хемчээлдиг. Деңзи талазы-биле алырга, уунар 133,5 килограмм, ханалар 75 килограмм, хараача 11 килограмм, эжик 10 килограмм. Ниитизи-биле өгнүң аары 229,5 килограмм чедип турар.

Өгнү делгеп, улуг, бичии-даа хемчээлдиг кылып ап болур. Хананың кегү ковудааш тудуп, оон ыяжы узаар, бедиир, өгнүн ниити делгемчиир, а хараачаның долгандыры улгадыргы, чырык көвүдээр, уунар кыскалаар. Бодурер кужу база ыңчан улгадыр.

Бедик, чавыс кылдыр өглээри ниитиен куруундан хамааржыр. Кылган өөмнү улус көргеш, үнелеглин берген. Кыжын, чайын-даа өгге чурттап чораан кижилер ону таарымчалыг дээн. Чурт үлетпүрүнүн специалистери кээп көөр болза, артык эвес бөөр.

Черле ыңчаш, тыва өгнү кылыры-биле чаңгыс аай технологияны ажылдап кылыр үе келген. Шеверлерниң ажылын эки организастап бодур дээрзинге бүзүрээр мен. Чаңгыс аайжыдып бижээн тедевиледин тургузарын чогуур черлер өөренип көөр болза эки деп саналдыг мен.

Кара-оол ХОМУШКУ.
Бай-Тайга район.
Тээли суур.

ПЛАНДАН АЖЫР СААРГАН

Чадааның үлетпүр комбинадының ажыл-ишчилери бо чылдың бирги чартыында алган социалистиг хүлээлгелерин чедиишкинниг боттандырган. Бараанныг продукция бүдүрер планныг даалгазын 28 муң рубльге ажыр күүсеткен. 18 муң рубльдиң продукциязын пландан ажыр саарган.

Юрий Бегзиевич Куулар ның удуртуп турары өг кылыр бригаданың коллективи чарыштың мурнуку одуруунда чорун турар. Өг кылыкчылары ажылдың шынарынче улуг кичээнгейни салып турар бооу берген. Өг кылырынга бөме механизастаашкыны билдинги ажыглаап чогаадыкчы дилээшкиннерлиг ажылдап турарындан күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү бедээн.

Мээң мурнунда өгнүн ханазын, ыяштарын бөрбак талдан хол-биле чазап турган. Ам чымчак материалды пилорамага дидаргеш, станокка бир десги кылдыр чондургаш, кылып турар. Өгнүн ханаларын хол-биле кектеп турар апарган. Ыңчангаш ханаларның шынары экижээн, быжыг-даа, чиик-даа болу берген.

Өгнүн даштының ниитиве дериг-херекселдерин, дээвирлерин, алажыларын кидистен, брезентиден бижип, даарап турар. Бо ажылда Яма Моңгуш, Маадыр-оол Моңгуш, Елена Моңгуш, Байыр Куулар кызымак ажылдап, ажылды шынарлыг кылырынга төлептиг үлүүн киирип келген.

Өг ыяжы кылырындан аңгыда өг иштиниң эт-херекселдерин кылыры база организастаан. Сергей Сапыктың удуртуп турары бригаданың үс-шеверлери үгүуралерин, алтараларын, стол, сандайларны болгаш комодтарны эки шынарлыг кылып турар. Бригаданың ишчилери 55 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ажылчыннар Сергей Сат, Тимур Мит-оол, Виталий Моңгуш, Доктугу Түлүш эки ажылдаан.

Өг кылыкчылары бо чылдың тос айларының планныг онаалдаларын хуусаа бетинде күүседир дээш бо хүннерде шудургу ажылдап турар.

Арагачы ДОНГАК.

ИЙИГИ ЧЕРГЕНИИ ЭВЕС

Чадаана — Хандагайты аразында өрүктүң оң, солагай талаларында бөк өвалаанган, чедир десиниттин мээң өгүн чиңгин чөрнер чарааны илдигер.

Эрткен-душкен чоо караанга ол арай эвеес. Өрүкту ийи чыл бурунгаар кылган-даа болза ниити хевирин эки киирбээн. Агар септелгезинче база сагыш салыр болза эки.

Өрүк дургаар чайлаглар. Арга кыдыында аалдарның мал-маганы ында-мында өттээн. Бо чурумалдыг үреп турар чаңгыс чүве — бара өглер. Мээң хууда саналым болза, өглерни ак пөс-биле шывары. Ол аргажок тывылбаза, совхозтар черле аргазын көрзе. Улуг өрүк аксы черле өглер ындыг боорга, сеткилге аачыг чорду. Чоннуң культуразын бедидериниң айтырыы база ийиги чергениң эвес-ле болгай.

Николай ООРЖАК.
Өвүр район.

ХОМУДАЛ ДЫҢНАП КӨРБЭЭН

Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозта Сергей Мандал-оолович Оюн 1976 чылда чолаачылар курузун чедиишкинниг дооскан. Төрээн совхозунга ажылдааныыдан бээр он ийи чыл болган. Чүък чудурун, сөөртүр автомашинага ажылдап киргеш, ырак-чоок узун оруктарга чорул, бергелерге торлуш дивейн, ажыл-ижинге мергежилин бедип, ажылындан хостуг үезинде билиин бедидип өөренип чорааш, ийиги класстың чолаачызы эргени чедип алган. Сергей Оюн совхозтуң № 2 хойжу бригадазының хойжуларын чайын, кыжын суг-биле хандырып, хойжу малчыннарның хомудалын чаңгыс-даа дыңнап көрбээн. Оларның күзенчиг аалчызы болуп ажылдап турар.

Бодунга быжыглааны «ГАЗ-53» маркалыг суг сөөртүр машиназының техниктиг септелгезин доктаамал кылып ап чоруурундан оон эдилээни машина беш чыл дургузунда капитал септелгеге кирбейн, туруушкун чок ажылдавышаан хевээр.

Чолаачы Сергей Оюн кывар-чаар чүүлдерин камнап ап, чыл бүрүде орулга киирип турар чолаачыларның бирээзи. Кызымак чолаачының ажыл-ижин үнелеп, «Коммунизмниң херели» совхозтуң администрациязы өртектиг шаңнал, мактаалдарны чаңгыс эвес удаа аңаа тыпсып, демдеглеп келген.

Түлүш ОЧУР-ООЛ.

ДУЗААРГАК, САГЫШ ЧОВАНГЫР

Азыранчы ачавыс совхозтуң малын суржуп чораан, чок апарган. Ыңчангаш 5 оолду бүт кырынга тургузуп, өстүр азырап, кижизидер белен эвес улуг-хуу не кижи менээ онаашкан. Чаа-Суурга чурттап, ажылдап турган бис. Оон ажыл, амыдыралым дайы-биле район төвү Хандагайтыже кожер ужурга таварышкан мен. Эмчи шугумунга 16 чыл ажылдаан мен. Ол стажым үспези-биле эмнелгениң божудулга салбырынга санитаркалап кирип алдым. Эмнелге ажылдакчыларының мени эвилең-ээлдек хүлээп алганынга ам-даа сеткилим өөрүп чоруур. А мен бодум хуумда эн-найыралдыг, быжыг чаа коллективим мурнунга улам кызып ажылдаарын оралдажып чор мен.

Хөй уруг-дарыглыг кижиге чурттаар бажың айтырыы бергедей берген. Даай-авам бөөр кырган кижиниң бичии бажыңынга сымнарлажып, чурттап турган бис. Чаа ажылдап кирген кижи эпчоксунгаш профкомга, коллективим удуртукчуларынга бажың айтырыы тургуспайн турган мен. А олар боттары-ла ажылчыннарының хууда амыдырал-чурттаалгазын сонуургай бээр кончуг сагыш човангыр улус болду. Олар бир ай иштинде чогуур черлерге чедир суржуп тургаш, менээ, хөй ажы-төлдүг кижиге, бажың тып берди. А мээн аңаа харыы кылдыр чүгле кызып ажылдаарым арткан, чурттаар оран-савам таарымчалыг.

Ыңчангаш дузааргак, сагыш човангыры дээш эмчилерни вис Кара-кыс Начынга, Эрес Бирлейге, Валентина Элбекке, Анна Сеңгиге, Кара-кыс Доржуга, Галина Доңгакка өөрүп четтиргенимни илереттим.

Елена ТЮЛЮШ.
Район эмнелгезиниң санитаркызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

БОЙДУС КАМГАЛАЛЫН КҮШТЕЛДИРЕР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму бойдус камгалалының талазы-биле хоойлужудулганы күүседиин турарының талазы-биле улус депутаттарының Тожу район Совединиң күүскомунуң даргазы Н. П. Савинниң илеткелин бодунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көргеш, районда улус депутаттарының Советтери, оларның чер-черде органнары чамдык ажылдарны чорудуп турарын демдеглээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму оон-биле кады улус депутаттарының район Совединиң күүскому бойдус камгалалының ажылын четпес удуртуп турарын демдеглээн.

Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар, бойдус курлавырларын чеп ажыглаар талазы-биле айтырыгларны сөөлгү ийи чартык чылдың дургузунда чер-чер Советтериниң сессияларынга чугаалажып көрбээн. Республиканың Дээди Совединиң бойдус камгалалының талазы-биле комиссиязының 1985 чылдың декабрь 19-та сүмезин күүсетпээн. Район Совединиң күүскому Президиумнуң шыналдазының түңнелдериниң талазы-биле комиссияның райкүүском хуралынга берген саналдарын болгаш сагындырыгларын херекке көрбээн, тодаргай хемчеглерни албаан. Бо беш чылда бойдусту камгалаарының комплекстиг планын тургуспаан. Чер-чер Советтериниң, оларның органнарының талазындан чогуур негелделерниң болгаш контрольдуң кошкаандан чурттакчылыг суурларны чаагайжыдар, ногаанчыдар, санитарлыг байдалын экижидер, ол ажылдарга доктаамал комиссияларны, депутаттарны, чонну киириштирер ажыл багай тургустунган. Оон түңнелинде Тоора-Хем, Ырбан, Ий суурларның санитарлыг байдалы багай боол артышаан.

Районнуң арга-ыяш байдаан камгалаар, сугларны арыг тургузар, арга-арыгны өрттерден, аарыглардан, хоралакчылардан камгалаар, ыяш белеткеп база болбаазырадыр үеде чидириглерни ээзжедир талазы-биле ажылда шыгыы четпестер бар. Чүгле бо чылдың 6 айларында 12 өрт 30 гектар черни узуткаан. «Май 1» совхоз, ыяш үлетпүр ажылагыйы арга-ыяшты кара туразында кезип, девискээрни аштавайн келген. Бүдүрүлгелерниң, организацияларның, совхозтарның арга-ыяш фондузун ажыглаарынга боттуг контроль чок.

Аңнаар, балыктаар дүрүмну хажыдар чорук кызырылбайн турар. 1987 чылда болгаш бо чылдың алды айларында тетчеглекчи 294 таварылга болган, ол сорулгаларга автотранспортту, тракторларны ажыглаан. Тожунуң хөлдеринге балык өстүрер ажылды балык заводу чорутпайн турар. Райкүүскомнуң иштики херектер килдизин аңнаар сезонунуң соонда, янзы-бүрү бооларны чогуур үезинде хураап албайн, ок-чемзекти кайы хамаанчок саттырып турар. Чижээ, сөөлгү беш чылда кижилер аразынга 20 бооку чидирген.

Сугларны камгалаар ажыл дүвүреңниг. Ырбанның нефтебаазазы, Тоора-Хемниң судно доктаар черин эрик кыдыында, багай тудкан. Кывар-чаар материалдар хемче агып кирип чыдар. Тываның гидрохимлабораториязының медээзин ёзугаар алырга, Хам-Сыра хемни фенолдар-биле хирленирзенин нормадан 7 катап, Азаста — 4 катап хөй боол турар. Ол дээрге үрелик моторлуг хемелерни ажыглап турарындан болуп турар. Оо-Хем, Хараал хемнерниң суу хирленген. Кижилерниң ажыл-чорудулгазы бойдуска хора чедирип турарының херечилери ындыг.

Район Совединиң күүскому «Азас» заповедниктиң, геология-шинчилел бөлүктериниң, бүдүрүлгелерниң, организацияларның ажылын кошкак контрольдап турар.

Улус депутаттарының Советтери, оларның органнары күрүне контролюн боттандырар хүлээлгезин кошкаткан, бойдус камгалалының хоойлужудулгазы сагыыры дээш бүдүрүлгелерден, организациялардан негелдени кошкаткан. Массаларның экология билиглери кошкак. Чон ортузунга тайылбыр ажылын четпес чорудуп, бо чүгүла ажылче күш-ажылчы коллективтерни, хөй-ниитиниң калбак кезиин хаара туттпайн турар. «Азас» заповедник бойдусту хумагалыг көөрүнүң ёзулуг төвү болбаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму бойдус камгалалының дугайында хоойлужудулганы Тожу районнуң улус депутаттарының Советтери багай күүседип турар деп санаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бойдус камгалалының талазы-биле комиссиязының 1985 чылдың декабрь 19-та шиитпирин, район Совединиң күүскомунуң 1988 чылдың май 27-де хуралынга депутат комиссиязының киирген саналдарны, сагындырыгларны күүсетпээни база районнуң чер-чер Советтериниң ажылын кошкак контрольдааны дээш улус депутаттарының Тожу район Совединиң күүскомунуң даргазы Н. П. Савинге шыңгыы айыткан.

Бойдус камгалалының талазы-биле районнуң комплекстиг планын Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитеди-биле кады ажылдап кылырын, ону улус депутаттарының район Совединиң сессиязынга 1988 чылдың дөрттүг кварталында чугаалажып көөрүн улус депутаттарының Тожу район Совединиң күүскомунга дааскан.

Комплекстиг планга киирер ужурлуг хемчеглерниң тодаргай данзызын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң бо талазы-биле хүлээп алган доктаалында тодаргай айыткан.

Бо доктаалды күүседип турарының дугайында медээни 1990 чылга чедир, чыл санында-ла январь 15-те дыңнадып турарын Тожу район Совединиң күүскомунга шыңгыы дааскан.

Чагаалар изи-биле

«ЧЕДЕР» БОЛГАШ ЧЕДЕР-ЧЕТПЕСТЕР ДУГАЙЫНДА

«Чедер» курорттуң дугайында чугаалаарга, ол чайгаар-ла Чедер хөлдүң дугайында болур. Ол кайгамчык хөлдүң эм шынарларының теви-биле аңаа курорт тургустунган дээрзи билдингир. Ында аржаан суг, рапа, курттар, химиктиг элементилер — бром, натрий, калий, фтор, йод, хлор, магний... дээш чүү чок дээр.

Оон ол бүгү эм шынарларын эртемденнер тодараткан. Кемдел-кергээн кижилерге, нерви аарыындан качыыдап чорууларга болгаш хереэженнерге дыка ажыктыг хөл. Үжен чылдарда ажыттынган ол курортка республиканың-даа, оон дашкаар край, областарның-даа чурттакчылары кадыкшылын эмнедип ап келген. Оон ажыын көрген кижиниң саны салаа базып үндүрери берге, ажыы база чок.

«Чедер» хөгжүп, сайзырап турар. Чаа-чаа корпустар немешкен, дыштаныкчыларның саны көвүдеп орар. Олче баар путёвка тывылбас. Курорт ам-даа улгадыр, кижи саны ам-даа немежир. А шиитпирлээр айтырыглар база хөй. «Шынның» редакциязынга келген ийи чагаада ат салган кижилерниң аттары аңгы-аңгы-даа болза, алыс утказы чүүлдешкек болуп турар. Ынчангаш оон изи-биле чораащ, ушкү сезонда «Чедер» курорттуң ниити байдалы-биле таныышкан мен.

Чагааларның авторлары курорттуң материал-техниктиг байдалын четпес деп бижээн. Ол шын болду. Ваннага кирер дээн кижилер үр манаар ужурга таваржып турар, чүге дээрге ол чедишпес. Ону алгыдарының аргазы база чок. «Аңаа ажыглаар малгашты эрги шагда дег, холден үндүр хол-биле дажыглавышаан» деп бир чагаада айытканы шын.

— Ону механизастаары чоокку үеде болдунмас — деп, чамдык дыштаныкчылар чугаалаар болду. — Акша-хөреңги-биле-даа, күш-биле-даа арай чедишпес бис. Аңаа механизастаашкын кылып эгелээрге, малгаш-биле эмненири бергедей бээр, ол ажыл соксаар апаар, а ол чокта курорт турбас. Ол дээрге келир үениң айтырыы-дыр.

Чогум кайы үениң дээрзин кым-даа билбес болду. Чогум кол эмнелге корпузун ажылагыйжы арга-биле тудуп эгелээн. Ынчан механизастаашкын айтырыы харын шиитпирлеттинип болур.

Авторлар чагаазынга корпустарның эргижирээнин, чаъс-чайык болу бергенде, чамдык черлерниң дамдылаарын база бижээн. Чамдык корпустарга четкен мен, чурттакчылары-биле чугаалаштым, ону бадыткаар кижилер бар. Майда, сезон эгезинде шупту корпустарга септелгени чорутканзаа болза, ону чедир кылбааны оон илдең. Ол ышкаш өрээлдерде розеткалар чогунта база хомудаан. Ол харын берге айтырыг болду. Өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмүн сагааш, ону кылбайн турарын удуртукчулар чугаалаар болду.

Бо чылдың чай эгезинде курортка өрт болган. Оон түңнелинде магазин өртенген, оон аңгыда сыртыктар, матрацтар... хып калган, ниитизи-биле 7 муң ажыг рубль когаралга таварышкан. Ам бичии, тар өрээлчигеште магазин кылып каан, аңаа улустуң сыңышпазын авторлар бижээн. Ол магазинге кирген мен, ынчан газтыг суг эккелген турган, ону садып алыр дээш дыштаныкчылар дашкаартан бээр оочурлап алган турар чорду. Иштинде каш кижи бар.

Дыштаның келгеннерге база бир чүгүла чүүл — харылзаа айтырыы. Бо талазы-биле хомудалдың үнүн келгени чоп. Чагаа-бижик-даа чорудар, телеграмма-даа салыр, телефон-биле-даа чугаалажып ужур таваржып кээр. Чогум чагаа аймаан, солун, сеткүүлдү чорумал почта машиналары эккеп турар, ону таныныл хүлээп алгаш, ол-бо кижилер дамчыштыр үлээр. Ынчап турда, чамдык чагаалар чиде-даа бергилээр. А телефон айтырыы берге, ында дөрт точка бар, олар коллуунда ажылдавас. Дөрт дугаары харылзаа ажылдакчыларының корпузунда, ол безин үзүктелиишкинниг. Харылзаа салбырының дугайында айтырыгны мурнунда-ла тургузуп турган, ону шиитпирлээр ужурлуг чер Кызыл районнуң харылзаа бедирии. Мынчага чедир «хол четпээн».

Телевизорларның ажылдавайн турарын база чагааларда бижип турар. Ол база шын болду. Ретранслятор тургустунмаанындан, чамдык программалар көргүспейн баар. Ынчалзажок мында бүрүү дыштаныкчыларга база онаажып турар. Телевизорнуң кандыг-бир чүвези үрели бээрге, ону кылыптар кижи чалавас. «Хол-дуг-ла» кижи долгап эгелээр. Ынчангаш үрелип каар. Ол дугайын чүгле удуртукчулар эвес, дыштанып турганнар база чугаалап турдулар. Эткээ көвүдээрге, дораан үрелир болгай. Ынчалза-даа ону чурумчудар харысалга администрацияга онаажыры чоп.

Чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга дугайында хомчукчулар база бижээн. Бир шагда тараан ыяштар кадып, курган турар дээн. Ол база шын. Суггартынмайн турар чылдагааны — арыг суг чедишпезинде. А ол чүге чедишпейн турарыл деп айтырыгга харыылаары нарын болду.

Оон теэгүзү каш чыл бурунгаар болган бодал чок чоруктуң уржуундан үнген. Чедер чоогунда ажыл-агыйларның бирээзиниң удуртукчулары девискээрде ховуу шөлдерин суггарары-биле Чедер хөлче кирип чыткан хемчигешти боггаш, өскээр аксыпкан. Оон түңнелинде ол чоок-кавыда арыг суг чок апарган. Оон туржук хөл сыктап эгелээн. Амгы үеде хөлдүң кырында тургустунган айыыл чайлаттынган-даа болза, арыг суг чок хевээр. Сугну Бур-Чер суурдан суг сөөртүр машина-биле эккеп турар.

Ам курорттуң ажылдакчыларынга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиң сайгараалынар. Эттеен хөлезилээр черлерде кирген акшаны санап тураны билдинмес, чурум чок, аңаа-ла ак саазынга бижээш, берип каар деп авторлар бижээн. Ону хынзары-биле хеме станциязынга барган мен. Оон эргелекчизи Т. Сермавкин, шынап-ла, берип тураны «ак саазыны» көргүсту. Ол — дугаарлааш, коктеп каан дептер чорду. Бир кижиден алган акшазын кара-саазынынан ийи хуу кылдыр бижиир, бирээзин акша төлээн кижиге бээр, өскезин отчёт кылыры-биле дептерге артар. Ону ора соп каапкаш, акша шингээдир алгы дег байдал чок болду. Дептерни дугаарлап кааның үстүнде чугаалаан мен.

Курортта эмчи Людмила Теканы келген кижилерге каржы-хажагай дээнин бадыткаары берге болду. Ол талазы-биле оон боду-биле-даа, директор Б. П. Губанова-биле-даа, дыштаныкчылар-биле-даа чугаалашкан мен. Кижи бүрүзүнүң чугаалаары аңгы-аңгы: чамдыктары каржы-хажагай дээр, өскелери — пегелделиг боорга ынчап тураны ол дээр. А чогум ажылды оон организастап алганы, ылангыя ваннага кирерниң шак-чурумун тургузуп алганы чогумчалыг болду. Ол талазы-биле эки дээр кижилер хөй.

«Директору Губанова көзүлбес, дыштаныкчылар-биле ужурашпас, чүгле столоваага мында-хаая костюм кээр». Чагааларда бир чамдык одуруглар бо. Ол шын. Ынчалза-даа директорнуң «көзүлбези» база чоп болду. Ол хүн бүрүнүң айтырыгларын шиитпирлээри-биле Кызылдан барык үнмес, чүгле профсоюзларниң область чөвүлелинге азы курорттар эргелелинге баар эвес. Хандырылга, садыг черлери безин, дыштаныкчыларга эргежок чүгүла чүүлдер «тынтывын» чорун баар. Ынчалза-даа черле чайны тын, шынап-ла, дыштаныкчылар-биле ужуражыы, оларның негелде-херектелдерин боттарындан дыңнап ап турар болза, ажырбас деп бодал төрүттүнер болду. Бир сезонда барык ай чыгыы дыштанып кижилер-биле ужуражып үе черле турар болгай.

Авторларның чагаазында киирген чүүлдерни сайгарарымга, мындыг болган. Ынчалза-даа чагааларда киирген-даа, кирбээн-даа айтырыглар база хөй. Оларның эң кол — экология айтырыы. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хөлдү, оон эм шынарын. Чедерни долгандыр ужун, аңаа хонуп турар куштарны канчап камгалап алыры. Чамдык чорумал кижилерниң талазындан хөлге кам-хайыра чок чорук ындыг уржукту чедирип турар. Аңаа чоораан куштарны-даа боолап аппарган болур, а хөлдүң малгажын, дузун машина-тергеге сөөртүп аппаргылаар. Курорттуң ажылдакчылары ону хайгаарап турар. Хөл кыдыынче машина кирбес. Ынчалза-даа ол-бо чүктерден келгеш алгаш баар. «Алгырып, кышкырып турунда-ла, алдырар эвес» — деп, хеме станциязының ажылдакчызы Т. Сермавкин хомудал-биле чугаалап орган чүве. — Бо хөлдү мынчаар эдилээр чүве болза, келир салгалга чүү артарыл?

Хоочунуң ол сөстеринге каттышпас арга чок. Хөл чоогунга чурттап турган аңгырлар база чоорту төнүп турар. «Бир-ле дан бажында боо аажы дыңналган соонда, аңгырлар давааннары ел чоокка чыткан — деп чагааларның бирээзинде бижээн. — Ол хоокуй аңыйтаннарны өлүрген деп карааан кижилер...» дээш автор ында чурттап турар бир кижини адаан. Фактының шыны азы шын эвези билдинмезинден, оон адын адавадым. Ынчалза-даа ол дугайын директорга дыңнадырымга, хемчег алыр болган.

Хөл чоогунга дириг амытаннар-биле, арыг суг-биле холбаштыр тывылган бо нарын айтырыглар хөлдүң сыгтаарынга чедирген. Ол 1,5 метр сыгаан. Хөл кыдыынга шаанда турган шыргай арыг ам чок. Оон кадында чамдык дыштаныкчыларның талазындан чурум чок чүүлдер база болуп турар. Хөлге эштип турган, ону бужартадыр чорук база бар.

...Чедер хөлдүң кыдыынга ора, С. Сүрүң-оолдуң «Ногаан ортулук» деп номунда чамдык одуругларны сактып келген мен. Чогаалчы аңаа ук хөлдү ыглаан чылар деп көргүскен. Бир сактырымга, шынап-ла, Чедер ыглап чыткан ышкаш. А оон ыглай бээри бистен — удуртукчулардан, ажылчыннардан, бүгү иштикилерден хамаарыжыр. Ону хөлга ап, бүрүн ээ болур болзувусса, ол ыглай баар. «Чедерде» чедер болгаш четпес чүүлдер бар-даа болза, ол келир үелиг. Ону ында туттунуп турар чаа корпустар бадыткаар. Удавас ол дыштаныкчыларны кыш, чай чок хүлээн ап эгелээр. А ону чедип алыр үүле бистиң холувуста.

Д. ЧЫДЫМ.
(«Шынның» корр.).

Эки кижилер дугайында

ПОВАРЛАРГА «ЧЕТТИРДИВИС» ДЕП ТУРАР

Аарыг кижилерге хоолулуг, амданныг белеткээн аъш-чем дүрген сегиириңге дыка салдарлыг. Ол чемнерниң ассортиментизи элбек болган тудум, улам эки. Сүт-Хөл район эмнелгезиниң поварлары Сайын Хомушку биле Зинаида Даргынын олар эмчиниң сүмезин ёзугаар аарыг кижилерге чемнерни белеткеп берип турар. Мурнуку чылдарда эмнелгениң столоваазы поварларның ажылдаарынга, аарыг кижилерге аъш-чем белеткээринге таарымча чок турган. Ам ол байдалдан үнүп, эрткен чылын чаа столованы ажыглаалга киирген. Эмнедип чыткан аарыг улус ында «Саналдар болгаш хомудалдар» дептеринге бо ээлчегиниң поварларынга өөрүп четтиргенин илереткен сөстерни бижип, ажыл-ижинге чогаадыкчы чедиишкиннерин күзеп кааның келген кижи номчуп болур.

Улуг повар Сайын Хомушку биле Зинаида Даргынның ажылынга эки хамаарылгазын аарыг кижилер, коллектив кежигүннери эскерип турары эки үнелээшкин.

Амгы үе кижи бүрүзүнүң эде тургустунарын негеп турар. Эмнелге коллективиниң поварлары бо бүгүнү утпайн келген. С. Хомушку дөрт чыл бурунгаар Кызылга поварның түр курузун дооскан, ам оон мергежили ажыл-ишке улам бызыгып турар. Бодунуң мергежилин Зинаида Даргынга хуу бүрү дамчыдып, арга-сүмени кадып турар. Эмнелгеге диета-биле чемненир аарыг кижилер турар. Ында диета сестразы Клара Ховалыг кымның кандыг чемге тааржырын поварларга чем белеткээр бетинде сүмелеп бээр. Оларның ажылдаан ээлчээнде хомудалдар кирбейн турар.

Столовая чаа дериг-херекселдер-биле хандыртынган. Оон санитарлыг байдалы багай эвес.

Бораш ОНДАР.

ЭЭЛЕРИНДЕН ХАМААРЖЫР

Хоорай, суурларны чаагайжыдар херекке оон чурттакчылары дорт киржилгелиг болуру албан. Чыл санында ээлчеглиг ногаанчыдылганы чурттакчылар шефтеп чорудуп турарын билир бис. Хоорай, суурларның албан черлериниң, организацияларының девискээрлеринге янзы-бүрү ыяштарны тарып, оларны хайгааралга алыры черле чугула. Эрзин суур — республикада база бир чараш суурларның бирээзи. Албан черлериниң девискээрлеринде олурткан ыяштар чайгы үелерде саглайты үнгүлеп, суурнуң аян-шинчизин улам көрүштүг болдуруп турар.

Маңаа ол черде аалчылар бажыңының девискээрин чижеглекседим. Оон чанында чалаң болгаш өске-даа ыяштарны тарааны сеткилге таарымчалыг. Чүге дээрге ыяштарның өзүмү улам эки болурунга таарымчалыг байдалды аалчылар бажыңының ажылчыннары тургузуп турары илдең. Чогуур үезинде суггарып, бок үнүштерин аштап арыглап турарын көрдүм. Маңаа барган үемде ол черниң ажылчыны Зинаида Көрген-оол девискээрниң ыяштарын суггарган, бок үнүштерин арыглаап турган. Ол-бо организацияга ажылдааш дөртку чылче кирип чоруур.

Эки чурттаар диле, эки ажылдаар апаар дээрзин коллективтиң кежигүннери хамы билип турарын оон-биле чугаалашкаш билдим. Амгы үениң чаартылгалары кезек үениң херээ эвес, ол чылдан-чылче уламчылаашкынныг болурун билип, бүгү-ле чаагай өрукче сайзырал боттарывыстан хамааржыр дээрзин угаап бодап орар болду.

Бо аалчылар бажыңынга чорук-херек бүдүрүп келгеннер үзүктелбес. Чогум-на оларга арыг-силиг болгаш таарымчалыг өске-даа байдалды ол бажыңның ажылчыннары бараалгадып турарын аңаа чурттап турган үемде көрдүм. Маңаа корум-чурум хажыдышкыннары болбайн турар. Ынчангаш милиция ажылдакчылары-биле оларның харылзаазы база быжыг. Аштакчы Санчы Топор биле Антонина Очур-оол оларның ажылын өөрү багай эвес деп үнелеп турар. Хуралсуглаага-даа демдеглеп келген. Зинаида Көрген-оол Эрзин кодээ Совединиң депутаты, коллективте улусчу контроль бөлүүнүң даргазы. Бо хүлээлгелерин ол кызымак ажыл-ижи-биле бадыткап келген. Коллектив кежигүннери боттарының ажыл-ижин үениң-биле деңге чорударының аргаларын моон-даа соңгаар тып, эки ажылдаар күзелдиин ынчан билдим.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

Кызыл хоорай.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ПХЕНЬЯН. Сентябрьда улусчу Корейге хөй чурттарда ышкаш институттарның аудиторияларынга лекциялар база катап эгелээр. Он ажыг дээди өөредилге черлери боттарының эжиктерин баштайгы дыңнакчыларынга ажыдып бээр. Оларның эң-не улуу — Сарноннуң болгаш Хамхынның тудуг институттары, Вонсаниң чиик үлетпүр институду.

Өөредилге черлериниң четкизиниң калбарганы хөмүрдаш болгаш даг үлетпүрүнүң, ыяш ажыл-агыйының болгаш электротехниканың специалистерин белеткээр баазаларны элээн калбартыр арганы бээр. Олар республиканың улусчу ажыл-агыйының кол адырлары болуп турар. Корей Улус-Демократтыг Республиканың өөредилге талазы-биле комитединиң ажылдакчылары улуг ажылды чорудкан. Өөредилге чорудулгазын организастап чорударындан дээди школаның материалдыг баазазын тургузарынга чедир сорулгаларның бүгү комплекизи оларга онаашкан. Оларны чедиишкиннииг боттандырып чорутканы Корейниң Күш-ажылчы партиязының чурттакчы чонунуң билиг деңнелин бедидеринче угланган угланыышкынның күүседиринге херек кырында улуг салыышкын болган. Чаа институттар — оон теэгүлүг юбилейниң — КУДР-ниң үндезилеп тургусканының 40 чылының бүдүүзүнде эки белек болган.

Корей Улус-Демократтыг Республикада улусчу эрге-чагырганың чылдарында недээ ажыл-агый бүдүрүлгези улуг чедиишкиннерни чедип алган. Чижээлээрге, бир эвес хосталгага чедир Корейниң соңгу чүгүнге тарааны эң хөйү-биле ажаап алганы 2,16 миллион тонна турган болза, амгы үеде ристиң, кукурузаның, өске-даа тараа культураларының дүжүүү 9 миллион тонна ажып турар. Ол чедиишкиннер — чүгле тараачыннарының эвес, харын машина тудукчуларының, химиктерниң база чедиишкини. Олар недээге тракторларны, чашпыныналдырар херекселдерни, өске-даа техниканы, минералдыг чемиш чидилгелерни чорудуп берген, а ол ышкаш мелиораторлар 40 муң километр суггарылга каналдарын кыпган. Ол чорук шынаалларда бүгү-ле тараа шөлдерин суггаттыг чер ажылын чорудар арганы берип турар.

ЧУРУКТА: Токам кооперативтиң шөлдеринде дүжүт ажаалдазы.

ЦТАК—СЭТА-ның фотозу.

БЕЛГРАД. Косово дээр автономнуг крайда байдалды болур-чогууру-биле эвиждир тургузарының херээнге Югославияның Коммунистер эвилелиниң ТК-зының чоокта чаа болган пленумунга идип үндүрген сорулгаларын боттандырып чорудар талазы-биле ажыл-чорудулганың планын ЮКЭ ТК-ның президиумунуң аңаа болган хуралынга чугаалажып көрген.

ТАНЮГ агентилелдиң дыңнадып турары-биле алырга, ЮКЭ ТК-ның Президиуму партийжи шиитпирлерни федерацияның, республикаларның болгаш автономнуг крайларның эвилелдериниң, ылангыя Косовонуң Коммунистер эвилелиниң болгаш Сербияның Коммунистер эвилелиниң органнарынга, а ол ышкаш югослав улусчу армияда ЮКЭ организацияларынга салган сорулгаларның күүселдезин хайгаарап көөр деп дыңнаткан. Косово-биле холбашкан бүгү айтырыгларны шиитпирлээрде, ЮКЭ ТК-ның Президиуму ол автономнуг районда байдалды таарымчалыг болдурарын дүргедедир сорулга-биле, аңаа хоойлу-дүрүмнү болгаш бүгү хамаатыларның айыыл чок чоруун база оон серб болгаш черногор националдыг улустарны националистерниң негелдези-биле өскээр көжүрериң соксадыры-биле идейлиг чаңгыс эп дээш база бир демниг хөделири дээш шиитпирлиг-биле демисежирин айтып турар.

ХАНОЙ. ВСР-ниң мурнуу чүгүнде уездилеринде ВКП-ның эге организацияларында эгелээн партийжи конференцияларның кол темалары — социалистиг тургузуушкунга коммунистерниң авангардчы ролюн бедидери, ниитилел амыдыралын бүгү талалыг чаартырынга, чурттуң социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринге шаптыктап турарлардан партияның хүрээлениин арыглаары боор турар. Оларны Хошиминниң хоорай комитединиң эгелекчи саналы-биле организастап чорудуп турар болгаш ВКП ТК-ның Политбюрозунуң болгаш партияның ТК-зының V пленумунуң шиитпирлерин күүседиринче угланган деп, «Нян зан» солун бижээн.

Чаартылга болгаш ажыкчарлыг чорук, демократтыг централизмниң ёзузу партия конференцияларының онзагай демдээ болу берген.

(СЭТА).

ЧАА ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ПЕКИН. (СЭТА). БҮР-нуң найысылалында чурттуң эртем болгаш ажыл-агый органнарының төлээлекчилериниң Бүгү-кыдат чөвүлел хуралы болуп турар. Ону Эртем болгаш техника талазы-биле күрүне комитединиң ажылдап кылганы «Факел» программаны боттандырып чорударынга тураскааткан. Оон киржикчилери дээшилгелиг технологияларны бүдүрүлгеге нептередириниң, а ол ышкаш Кыдаттың экономиказында амгы үениң алыварларын хөгжүдериниң айтырыгларын база чугаалажып турар деп, Синьхуа агентилел дыңнаткан.

Агентилелдиң демдеглеп турары-биле алырга, «Факел» программа ёзугаар 1990 чылга чедир БҮР-га болуннуң техниктиг деңнелиниң талазы-биле делегей үлегеринге дүгжүп турар бир муң ажыг бүдүрүлгелерни тудуп тургузары баш удур көрдүнген. Сөөлгү үш чыл иштинде ол бүдүрүлгелер чаа материалдарны болгаш эртемге үндезилеттинген үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрерин шиңгээдип алыр ужурлуг. Оон үжен хуузун даштыкыже үндүр садар. Микроэлектрониканы, харылзаа болгаш телекоммуникациялар херекселдерин, биоинженерия, лазер болгаш компьютер техниказын, энергияның чаа үнер хостерин, а ол ышкаш энергия камнаар дериг-херекселдерни келдадыр бүдүрер деп турар.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

АВГУСТУҢ БАШТАЙГЫ НЕДЕЛЯЗЫНДА

ЛУАНДА. (СЭТА). Бо чылдың августуң баштайгы неделязында Анголаның хостаарының улусчу чепсектиг күштери (ФАПЛА) Бенгела, Бие, Уамбо болгаш Уиже провинцияларга АКШ-тың Төп разведка эргелелиниң болгаш расистиг Мурнуу Африка Республиканың деткип турары УНИТА-ның 71 дээрбечилерин чок кылган болгаш оон террористиг бөлүктериниң 9 кежигүнүн тудуп алган деп, ФАПЛА-ның кол штавының ында нептереткен коммюникезинде айтып турар. Дайынчы операцияларның үезинде хөй санныг боо-чепсекти болгаш шериг дериг-херекселдерин, радиостанцияны эжелеп алган.

УНИТА-ның талалакчыларының күш-биле сүрүп алгаш барганы 37 тайбың хамаатыларын хостап алган, оларны эң берге байдалга тургузуп турган болган. Чедиишкин чок болганындан дерзилээн дээрбечилер камгалал чок чурттакчы чонну өлүрүп, хыдып турган. Ол үениң иштинде олар 26 кижини өлүрүп, 58 кижини балыглаан болгаш 17 кижини тудуп алгаш барганнар. 50 бажыңны олар бузуп каапкан. Дээрбечилерниң хайыра чок чорунга коллуунда-ла хереэженнер, кырганнар болгаш чаш уруглар таваржып турган.

Дээрбечилер-биле мөгелдежишкин үезинде ФАПЛА-ның 21 дайынчылары өлүргеен болгаш 56 кижи балыглаткан деп ук документиде айтып турар.

Школа болгаш ада-ие

ӨЙҮН БИЛИРИ ЧУГУЛА

Бистиң өг-бүле кижизидилгезиниң кошкаа чүдел деп айтырыг мени шагдан тура дүвүредип келген. Чүге дизе ол колдуунда туугай өг-бүле дугайында боол турарында магатчок. Өг-бүле педагогиказы уруглар дугайын болгаш оларның ада-иелериниң дугайын колдуунда «ниитизи-биле» чугаалап түңнеп турар. А уруг-дарыын эки, шын кижизидерин бодап турар дыка хөй ада-иелер өг-бүле педагогиказындан херек кырында бар өг-бүле дугайын дыңнап, номнуп билип алыксап, кижизидилгениң «дириг» дуржулгазын шиңгээдип алыксап турарлар. Ону ада-иелерден кээп турар чагаалар тодаргай көргүзүп турар:

«Келир үениң хамаатызының, бичии кижиниң угаан-медерелиниң хевирлээриниң үндезинин өг-бүле салыр дээрзинге ханы бүзүрээр мен. Ада-иелер бистерниң мурнувуста кандыг харысалга онаажып турарыл? Бистиң уругларывыс өзүп, хүн келген тудум улам хөйнү билип бар чыдарлар. Бис оларга бүгү-ле үнелиг чүүлдерни дамчыдарын кызып турар бис. Ынчалза-даа педагогика номнарындан ада-иелерге бижиттинген рекомендацияларны хөйнү сагып турзувусса-даа, шуут-ла чедимче чок боор-дур. Оон чылдагааны педагогика номнарында кандыг-ла-бир ортумаа-биле чижекке алган уруглар дугайында бижип турарында магатчок. А бистиң уругларывыс кандыг-бир ортумак чүүл азы ниити чүүл эвес, а аңгы-аңгы аажы-чаңныг, сонуургалдыг болгаш негелделерлиг дириг кижилер болгай. Бис «эштер педагогтар, биске келгеш чүнү канчаарын айтып беринер» деп диләэр дивейн тур бис (ол эки-даа болза). Чүге дээрге ол берге болур. Ындыг-даа болза амыдыралда херек кырында бар өг-бүлениң тодаргай дуржулгазы-биле таныжып алыксаар-дыр бис.

А. П. болгаш В. Г. СТАРКОВТАР».

«Менде мындыг күзээшкин бар. Өг-бүлелерде уруглар кижизидилгезиниң дугайын бижип, чугаалап турун көрүнер. Ынчаң ада-иелер кижизидилгениң чажыттарын күзелдиг-биле болгаш улуг сонуургал-биле шиңгээдип алырлар.

Юра Беспаловтуң авазы».

Мындыг утказыг чагаалар биске хөй кээп турар. Шынап-ла, өг-бүле кижизидилгезиниң дугайында литература дыка-ла херек! Бистер уругларывы канчаар кижизиттеннин эки билир бис, а канчаар кижизидерин билиривис эвээш. Ажыл-биле чугаалаарга, өг-бүле харылзаазының дириг дуржулгазын бижээн номнарны бистиң ном үндүрер черлеривис эвээш үндүрүп турар. Чүге деп бодаар силер? Эки өг-бүлениң дуржулгазын хандыр өөренириңге эки шинчилекчи херек. Өг-бүле — ол дээрге хөй нурууда хайгааракчы кижиге ажык эвес нарын хамаарылгаларның, чаптыгтарның, дүрүмнерниң шыгжамыры-дыр. Өске талазында эки өг-бүле даштындан шоолут эскертинмес болур. Ында кижизидилгениң кончуг чажыт, нарын аргаларын-даа, уругларга нарын хамаарылгаларын-даа эскербес силер. Ооң орнунга оларда харын кижизидилгениң эң бодуун чүүлдери бар: арыг-шынчы сеткил, меселде, уругларга бүзүрел болгаш өске-даа.

Өг-бүле бүрүзү уругларының кылган херээн бодунуң-биле бир янзы көөр.

Баштай мындыг таварылгазын көрүп көрээлиңер. Авазы башкыдан оглу чурум үрээпкениниң дугайын дыңнааш, ооң канчаар болганын сайгарып билип албайн-на, бажынынга дажок хорадаан маңнап кээр. Аваның дораан хорадап, кижиннээн үнү өрээл дола бээр: «Магалыг-ла принципиалдыг кижи тыпты берген-дир... Чүнү шыыдадып турарың ол... Кымга баштадып алганың ол...» Авазының соонда могап-тырткан, хорадаан авазы оолче алгырып үнер: «Мен сеңээ таптыг көргүзүп берейн мен ам!.. Сени ам-на угаан киириптейн...»

Бо бүгү чүнүң-биле доостурул? Чок-ла болза «ийи таладан — башкыдан болгаш ада-иезинден — мыйыы келген педагогикага» кызаттырган хомудаан болгаш каржылаңган оолдуң караанның чажы-биле, чок-ла болза оолдуң сонгаар дынналтыр эвес, бүзүрел чок, оспактыргай кижи апаары-биле төнер. Ол өг-бүлеге найырал, бот-боттарын билдири чидер.

Бир өске таварылга. Буруулуг болган оглун авазы хорадап, кончуп эгелээр. Авазы турган, авазының хорадааның эвилеи-биле оожургадып, чугааны шын угаан-баштап каарының орнунга, бодунуң «салгакчылынга» болуп, каржы-хажагайын көргүзер:

— Оолду чоп эмеелей бердиң? Кижизиден дозе берген-дир. Ында кижи кайгаар чүү боор?

— А сен ону камгалава! Эки-ле бөлүк чүнү тыпты берген-дир. Ооң орнунга оглун кижизиткен болзуңза...

— Мээң кижизидип турарым ол-дур...

— Сени кандыг кижизидикчи дээр боор!..

А оглу оларның чанында шииткелин дыңнап турар. Ол чүнү бодап турарыл? Ада-иези оглунуң мурнунга боттарының ат-алдарын чидирип ап турары ол эвес бе?

Уругнуң кылган херээн шын сайгарып көөрге, биске бодун бодун туттунуп билири, шыдамыккай болуру бо-да чеппес болур-дур. Бис ынчан уругга оон-биле кандыг саадар чедирерившти кинчамгейге албайн баар бис, уругнуң иштики сагыш-сеткилинче сагыш салбас бис. Оон түңнелинде уругну кижизидер дээш сорулгавыс чогуур түңнел бербейн баар.

Ам бир өг-бүлени көрээли. Авазы, авазы ажылдааш чанып кээрге, бажыны арыглаттынмаан, аяк-саба чуттунмаан... Үш уруу маргыжып алган органнар. Өг-бүлеге чүү-даа болур-ла болгай. Авазы турган, кадайын «Чемнеп алышкан, авазы» дээш, оолдек, каммы-биле чедип алгаш, өрүүлден үнүпкен. Анна Ивановнаның ширичи шырайы чымчап, карын-даа хүлүмзүрүпкен.

А ада-иениң хемнег алганы кайыл? Авазы хемнег алырын, артында-ла ол-ла дораан хемнег алырын албан эвес деп көрген.

— Шын эвес чүве кылырга, уругну хемнег албазы ондактыг эвес бе?

— Ондактыг боор болуруң билир мен. Силер-биле чөпшээрежир мен. Ынчалза-даа силер база мээң-биле чөпшээрежиңер: бир эвеш кезээ-херек чок чүве дээш боттуң уругну «хирээлежип-ле» турар болза, өг-бүлеге кандыг эрттээлга турар боор? Бодунуң болгаш урут-дарыныңа сеткил-хөөнүн баксырадыры эки бе? Ийи-таңгыс ондактыг эвес хире таварылгаза туттунуп алгаш, эрттириптери ажырбас. А бир эвес ол үүрмек херек улуг херекче шилчий бээр хире апарза, ынаар чугаалажыр херек. Ынчалза-даа оожум аян-биле, уругга дээштиг, өөредиглиг, билдингир кылдыр аая.

Баштай оон-биле чөпшээрешпедим. Үүрмек, бичии чурум үрээшкиннерин эскербейн эрттирип турарга, турамык, багай кижи өзер эвес бе? Ынчалза-даа бодамып көөрге, билип кагдым. Ол ада бичии үүлгедиглерин эскербес херек дээн эвес, а кандыг-бир коопчуг чүве кылдыр күүлдүра бербес дээн-дир. Кижизидилгениң бир кугулазы, мен бодаарымга, бодун туттунуп билири.

Хемнег, алыры кезээде онаары... Ону ада-иелер бо-да ажыглай бээр. Чамдыкта бүгү-ле кижизидилгени ажылын хемнег алыры кылдыр санай бээрлер. Уруг үезинде удуп чытпаска, даштыгаа үр боду бээрге азы ада-иезиниң ол-бо негелдезин күүсетпейн барганда, чамдык ада-иелер дораан хемнег алырлар. Ынчангаш урут доктаамал коргуп чорур, чүткүл чок, сулаңгай, салгаа болур. Чүгле чанында коргунчуг ада-иези чокта, чок болза корткук чоруун бичии када уткупканда, ол бодунуң күзээшкини-биле чүве кылыр, ойнаар. Ф. Э. Дзержинский «хемнег коргуузуушкуну-биле, коргудуушкун-биле уругларны чүгле бак сагыштыг, арын-нүүр чок, ийи арынныг, бужар бак, корткук, будалган кижини кижизидип болур» деп бижээн болгай.

Мээң таныырым бир өг-бүлениң ээлери ээлдек-ээлдеп, эки кижилер. Ынчалза-даа оларның чугаалап турары-биле алырга, оглу багай чүве кылбаан дээш оглунуң чаңгыс-даа шын эвес кылган базымын, чаңгыс-даа таварылганы, чаңгыс-даа частырыын аваа эрттирбестер. Бичии үүлгедиг кылыпканда, авазы болгаш авазы ынчан сандайларынга эптептер олургулапкаш, төнмес-батпас чагыг-сургаалын эгелээрлер: «Сен ам он үш хар четкен болгай сен, а бистер сен хире турган...»

Бо ада-иеге мынчаар сүмелээри чугула, бичии кижи дээрге силерниң бүгү-ле сургаалдарыңнарны болгаш айтыышкыннарны хажык чок күүседир автомат эвес-тир. Ол бот-тускайлаң шиитпир хүлээп алыр эргелиг, силер-биле бир айтырыгга чөпшээрешпейн-даа барып болур, бодунуң бодалдарлыг болур кижи-дир. Ооң үүлгедиглери база-ла силерниң ышкаш үнелеп көрзе чогуур кылдыныглар-дыр. Оон башка ол бодунга бүзүрел чок, шиитпир чок кижи апаар — кандыг-бир таварылгада бодун канчаар алырын билбес. Угаангыр-сагыштыг, шынчы, эки кижи боол шыдавайн баар.

Ада-иениң чүгле негелдезин кылыр чоруу кижизидилгени кызыгаарлаар, уругларның болгаш улугларның аразында хамаарылганы баксырадыр. Мында чүгле улуг кижилерниң сургаал сөстери бар, бичии кижиге өөрүшкүнү болдурар чылдаг-чымчак сөстер, хүлümзүрүг чок. Ол дээрге чүгле чаңгыс талалаашкын-дыр.

— Юра, аваң, аваң сээң-биле чугаалажып турда, сен чүнү бодап орар сен? — деп, ол таныштарымның оглундан бир катап айтырдым.

Ол элээн бодангаш, ажыы-биле чугаалады:

— Кээргүс өске чүве дугайында. А чамдыкта чүгле кажан-на аксым каап алырлар ирги деп бодап орар мен — диди.

Каржы-дыр бе? Ынчаамайн канчаар. Ынчалза-даа оолдуң оозун тайылбырлап боор. Хөй черге анчыг, түрегтиг, буруутпаныг сагындырыглар болгаш чемелээшкиннер «базым бүрүзүнде кижизидилге», чүгле бистиң-биле болзун дээр албадалдарлар ажыг-тиңгир алдарлыг ажылдыг-даа эжелеп-тирер, дедирлендирер, оларның-биле сагыш-сеткил харылзаазын кошкадырынга чедирер.

Кандыг-даа таварылгада өйүн билир чорук — кижизидилгеге база бир чугула чүүл.

Николай СПИЦЫН.
Педагогика эртемнериниң кандидады.

МЕНИ ЫНЧААР КИЖИЗИТКЕН

Бистиң өг-бүлевисте 4 кижи бар — ачавыс, 2 кыс дуңмам болгаш мен. Ачавыс ажылдап турар, ававыс чок апарганда бээр 3 чыл ажа берген. Бичии дуңмам 3 классты, улуу 8 классты доосту. Улуг дуңмам шору угаан кирген, шупту чүвени билир. Бичевис аваны бо-да айтыра бээр.

Бир хүн дуңмам келгеш, мензен авамны айтыра берген: «Угбай, авам кажан кээр кижил? Чүге келбейн турар кижил?» дээрге, мен «авам келбес-тир ийин, дуңмам» дээримге, ыглап туруп берген, арай деп соксадып алган мен. Мен безин авамны дажок сакты бээр кижи-дир мен. Мен дуңмамны дыка кээргээр мен.

Шынап-ла, кижиниң чорук каан авазы чокта, дыка багай чүве-тир. Чамдык уругларны, оолдарны көөрге, авазының чугаазын безин дыңнавас. Бак сеглеп олургулаар. Мен эштеримниң аваларын көргеш, аажок адааргаар кижи-дир мен. Бис ававыска кончуг ынак турган бис. Бистиң ававыс 1981 чылда Кызылдың садыг училищезиниң кулинария салбырын доосказ. Шуй ортумак школазының интернадының столовайынга улуг повар кылдыр ажылдап чораан.

Мен өскүс бичии уругларны, оолдарны көргеш, бодумнуң дуңмамга дөмейлээр, кээргээр, дузалаксаар кижи-дир мен. Ачамның ишик-чевин чуп, чемгерип, кедиргеш, сумказын тудуускаш, школаже чорудуптар мен. Авам биле ачам мени ынчаар кижизиткен.

Айлаана КҮЖҮГЕТ.

Шуй ортумак школазының доозукчузу. Бай-Тайга район.

БАГАЙ КИЖИЛЕР АПААР

Беш харлыг оол ажылындан чанып орар авазын көргеш, амыраанындан анаа үткүштүр халып-ла каан. Ол таптыг-ла хөлдөк кырынга барып ушкан. «Эх, сени-даа, тенекпейни! Чүге дыка халыырың ол? Баглап боттунган ыт сен бе? Ам базала чүү-даа чок хир болдуң!» дээш авазы оглун кончуй-ла берген.

Оолдуң ол үеде көрүжүп кажан-даа уттас мен: аажок улуг өөрүшкүзү болгаш часкышкыны карак чивеш аразында корткушкун база хомудал-биле солчу берген.

Бичиизинде уругларның болгаш ажылдарын улуг улустан дыңнаан каржы сөстери оларга сеелүнзе барып багай саадар чедирер. Оларның аажы-чаңы чөрүтү өскерлип, багай сөстер чугаалап чоруур кижилер оол үнер.

Ю. ОРОХОВАЦКИЙ.

Филология эртемнериниң кандидады.

БАЗА КАТАП ҮНДҮРЗЕ

Бүрүнениң Кызылда педагогика институдунуң улуг башкылары Б. Б. Салчак болгаш Л. П. Салчак оларның бижээни «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп ному 1984 чылдан бээр-ле республиканың башкыларының, ада-иелериниң ынак номнарының бирээзи болу берген. Тываларның улусчу педагогиказының дугайында эртем-шинчилелдерин авторлар хөй чылдарда кылымак чорудуп, чыып, өөренип келгенниниң ачызында бо номну чогаадып алган. Номнуң дугайында Хову-Аксының № 2 ортумак школазының Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Деңгурак Арапчыновна Кимова мынчаар чугаалап орар:

— «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» деп номну башкылаашкынга доктаамал ажыглап келген мен. Класстан дашкаар ажылдарга, ада-ие хуралдарынга бо номдан солун чижектерни ажыглап турар бис. Тыва чоннуң чүс-чүс чылдарда чыып, өөренген, сайзыраткан келген кижизидикчи үзел-бодалдары, ада-өгбелерниң арттырып каан педагогиктиг эртине-байлактары бөгүнгү чаа амыдыралга, кижизидилгеге база дузалыг болуруң номдан билип ап турар бис.

Өске-даа башкыларның ол ном дугайында бодалы база-ла ындыг деп болур. Номнуң эвээш тиражтыг үндүргенин башкылар хомудап чугаалап турарлар. Ынчангаш номну база катап парлап үндүрзе деп саналдыг мен.

Корма ОЮН.
Хөөчүн башкы.

Ооң чайлап чоруңар

«ДАҢЗАЗЫ ЧОК ТААКПЫЗЫРАК»

Чамдык албан-организация черлеринде «Таакпылаары хоругдуг», «Биске кым-даа таакпылавас», «Таакпылаар болза 3 рубльге штрафтаар» деп кыску кылдыр парлап бижээш аскылап каан боор-дур. Ол база-ла эки тарын таакпылаашкын-биле демисединиң база бир хевири-дир ийин. А ооң сүмү ону сагып турар бе? Мээң бодаарымга, таакпычылар ону сагып шимдавайн турар. Ындыг бижиктер турда-ла, шыдашпайн бүргүрадыр таакпылап бээрлери кижи бо-да көөр. Ындыгларны: «Бо канчап барды?» — дээрге, «Пат чаңчыкпаан кижи кажан-даа тырта бээр чүве-тир. Таакпы тыртпаска черле хоржок-тур мене» — диптээр. Чамдыктары: «Өөрениген чаңым канчаар соттор эвес, бачаап эвес» — дээр болгай.

Бодум дугайым ажык-биле чугаалаайн. Мен чеди харлан он алды харга чедир таакпы тыртып келдим. Үш катап кагдым. Таакпылап өөренип каарга шынап-ла берге-дир чүве чораан. Таакпы тыртпаска, организмге бир-ле чүве четпес ышкаш боор. Ынчап бис өөрүм оолдар-биле улуг улусту хүндүлээш, оларга бачымыс көргүспес дээш, таакпыны чажырып тыртып, ажыы безин көргүспес турган бис. А амгы шагның аныяк өскени мырынай чаржыныг-дыр. Авазы, ачазы, авазы, угбазы ышкаш улустан-даа ыядыр арын чок, ийи холун кармактаныпкаш, бажын өйтайтыр салыпкаш таакпызын тырыкпадыр чыгдыр бургурадыр соруп чорууп. Бир эвес тыртар таакпызы чок болза дилениp. Бичии оол таакпызы улуг-ла кижиге көрүп алгаш: «Кээм, даай, таакпың!» — деп, ам артында арай өңгүс аараптар турамык кээп айтырар.

Шак мындыг турамык «даңзазы чок таакпызырак» кижилерни, ажылдаар кабинетке, хөй-ниити черинге таакпы тыртар кижилерни штрафтаар болзаа эки деп саналдыг мен.

Борис ООРЖАК.

Хову-Аксы суур. Таңды район.

«КАДЫКШЫЛЫҢ—СЭЭҢ ХОЛУҢДА»

Делегейниң кадыкшылга чугаалаар таварыштыр Сүт-Хөл районга массалыг пропаганда ажылын эки чорудуп. Агитбаргаларга, школаларга, албан черлеринге, организацияларга таакпының хоразының дугайында лекция, беседаларны номчуп, санитар бюллетеньнерни үндүрүп база айтырыглар харыылары ашылган.

Ниити ажыл чорудулгазы «Сээң кадыкшылың — сээң холуңда» деп темалыг көргүзүг тургузулган. Кадыкшылга темазынга турасказап көргүзүглер, материалдары, плакаттар, «Ымыний сүмелери» чыылган чоннуң сонуургалын хайныктырган.

Районнуң невропатологу эмчизи И. В. Муравьёваның «Кижиниң кадыкшылынга таакпының хоразы» деп лекциязы-биле кежээни эгелээн. Чоннуң сонуургап салган айтырыгларынга эмчилер харыыларны бергеннер.

Кежээни кижилерге баштайгы дугайында чедирип, ыяным-биле конкурсту кезер эмчи Р. Г. Охурашевниң эрттирген солун болган. Ыланчы акушерка Раиса Хоовалыгның бодуунуң чогааткан «Ие болгаш тайбың» деп шулук номчааның таакпычыларны кончуп интермедиязын. Нина болгаш Зоя Ондар эжишкилерниң «Агроном оол дугайында» ырызын күрүкчүлер сонуургааннаар. Кадыкшылга турасказаан бо кежээге суурнуң чурттакчылары идепкейлиг киржип, ажыктыг, солун чүүлдерни көрүп, билип алганнар.

Марта САЛЧАК.

Атеизм темазынга

ЧЕР „ЭЭЗИ“

1933 чылдың күзү чүве. Ол чылын Хемчик унунга болгаш мынаар кээр аккан улуг, биче хемнер аксынга чыжырганазының үнгени-даа аажок. Салбак-салбак чыжырганалар будуктарын хөй сөөк баддыр кедирген аар-салам апарган турган. Ынчан бис Үстүү-Ишкинге чурттап турган бис. Бистиң аалдың оолдары кайда чыжырганаа хөй үнгенин, кандыг чыжырганаа кайда турарын билир бис. Кызыл-сарыг чыжырганаа ажыг бооруун, ак-сарыг чыжырганаа сүттүг амданныг бооруун шагда-ла амзап аалдаан болгаш, билир бис. Ол үеде улуг-даа, бичии-даа кижилер хемнен балык ыяларымга-даа болза, арыгда чыжырганаа хөй-даа турза, ону кырып-чыып хоптактанмас чүве. Херекселдин — аксы өйүү ажыглаза, ажыглаар. А бистер — мынчан бичии кижилер ында-ла каас-чараш үнүпбойдус аразынга шөлээн черге ойнаар дээш, ада-иелеривистен адырлып алырын бодааш, балыктаар аты каъттаар дашкеш, чөпшээрээрге, хемче үнүп-ле дээр бис.

Үстүү-Ишкин аксының адаа дужунда сайда сүттүг чаагай чыжырганаа барын билир бис. Күстүң бир-ле кааш аяс хүнүнде үш алышкы ынаар чорупкан бис. Улуувусту Кыстам, ортуну мен, дуңмавысты Баян-Далай дээр. Бис ынчан аалга шоодай шоодайы-биле чып эккээр-даа дивээн, бистиң чашпыс-биле аңаа ойнап, чыжырганааны аасче киир каап сонуургап хөөр дээш бар чыдан бис. Кара сугларның саарыг черлерин таварты кызылдаза сузуп чорааш, сенче кээде бердивис. Сүттүг чаагай чыжырганавыс мурнувуста бо шиштеп каан эът-ле! Канчангаш-ла өөрүвүскек, хем суунуң сыык черинде бичии хеме үндүр тыртып каан чыдыр. Оон ээзи-даа көзүлбес. Оон чыжырганааны кужурзураан хойлар ышкаш, аасче киир кагбыспаан, улам хамылап бар-ла чыдыр бис. Болза, сугда, дөө-ле хем эриинде сырый дес-дес чыжырганалар аразындан бажы өгбетер, аарыгдай, чүгле көзүлбес бүрүлүг чаагай кадай кудуйупкан бисче угаай сарбанайнып кел чор. Ол шагда ээ-шулбус дугайында коргунчуг чугаалар-ла хөй турган чүве болгай. Ам, шынап-ла, бүүзүг ээ сагышка кирип келген, угаан-кут чок дезипкен бис.

Хайыраан чыжырганаа кайда боор, уттундургаан. Эң бажында-ла акым, ооң соонда мен, адак соонда дуңмавыс караңнадып орар. Ээзен ырак маңнап-маңнап хая көрүндүм. Дуңмам сурак. Чүү шаг болганда, караанның чажы тээту берген, арны-бажы өрт кызаа берген бо маңнап келди. «Кижини каавтар кандыай улус силер» — деп ыйланып тур. Оон Далайның бир холундан тудуп алган мен. Ийилээн акывыс соондан халып-ла ор бис. Акывыс доктаавайн-даа ол-ла хевээр сугже мойт кылдыр шурай берди. Ол ээдиш кежэ берген, как мени илиглэнн сы тудуп: «сымыым болдап, ам халаар, кежип келиңер, ол аза ам көзүлбейн-дир!» — деп, алгыра-дыр. Бис ийи эштиг билбес алышкылар терең черже кире-кирс, сыгын бодап арай боорда кежиптивис. Күскү кара суггуң соогун канчаар, аңа дип шаккылаар!

Аалга келгеш, ол бүгүнү то каап берген бис. Мен ол коргунчуг ужуралдың уржуундан эът изип, херекке дегдирип аараан мен. Мырынай билинместеп турар аваарымга, авам корткаш, Алдыы-Ишкин аксындан Шагжа-Хам дээр хамны хоон эккелген. Дөртен хар ажа дужуп чоруур, мизиргей көк-көк шиңникилиг арынныг, чолдаксымаар кижи мээң чанымга келгеш «ажылдап» кирипти. Ээрен кылып, артыш кыпсып — саң салып алгаш, хамнап эгеледи. Хамнап-хамнаан соксай тыртып кааш, арай сүртенчиг болгаш коргунчуг кылдыр чугаалады:

— Аа, болза чаш оол бичиинде болза, эрте бер часкан-дыр. Чер, суг ээзи албыс таараан-дыр. Аңыргай баштыг чанагаш кадай ол черниң ээзи — албыс ол-дур. Оон бо оолду арай боорда чарып алдым. Ынаар не баспас болза экидир, хай-бачыт болур, хоржок-хоржок!

Авамның коргун дезидээзин-даа аажок: «Өршээ дадай, бак-ла чүве ыңай турзун» — деп тейлегилээш тур.

Мээн тыным алганы дээш Шагжа-Хамга авам улуг кадаг кара сергевисти айтып берди. Мунуп өөрдип каан мен. Ооргазынга олурунтарга, хорташ-даа дивес, серт чок сыттан базып чоруур сергеле болгай. Хайыраан сергемни иштимде хомудаан мен. Өскен-терээн кодановче ол чүткүн чорда-ла, шылыыртап турган, чедип аппарган.

Хам чоруй барган соонда-даа аарбышаан артым. Авам хөөкүй үргүлчү мээн чанымда-ла ээртинип турар. Дерткийтир ийргелдир шуглап, карамун ижиртип, чиилеп турда, өөрту сегий бердим.

Дузак-Бошка деп оюлалыг улуг кырган-ачавыс бар чүве. Мээң холбаалыг ол бүгү таварылга Дузак-Бошканың кулаанга четкен. Ол хорадаан түлүү-биле аал дужунда хаа бажында балыктаар Ондарай деп кижиниң өөнге халып четкен. Оолдарны ол өгнүү ээзи кадай коргуткан — деп чугаани эндевээн. Оон хемчиин танып, чыжырганадан хойтпаа кылгаш, ону тиккеш арага үндүрүп ап турарын ол билир кижи-дир. Ынчангаш Ондарайның кадайын чугаасес-биле ол сындыргаш:

— Бичии оолдар корткаш дезипкеш, соок суг-чарга дүжүпкеш, аараан сегиэйн пат боор-тур, канчаарын ол!

— Ойт, корга бээр деп, аарый бээр деп билбеен эвес мен, аваа-ла ойнап коптарадым, кырган-ачай — деп, ол миннип чугурга таварышкан.

Чер «ээзи» ол болган ышкажыл. А бистиң ачывыста алыс-как-чиксек хам-даа амыраан.

Белек-оол ОНДАР.
Күш-ажылдың хоочуну.
«Тиилелге» совхоз.
Кызыл район.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ!

Кызылдың ортумак профессионал-техниктиг № 4 училищези 1988—1989 өөредилге чылында дараазында мергежилдерге өөреткүүлдер тулээп ап турарын дыңнадып тур:

8 класс доосканнарга (өөредилге хүүгээзы үш чыл):

—тудуг маляры, штукатурщуктар

—кан болгаш демир-бетон кылыгларының монтажниги

—электромаңнанчы

— сантехниктиг системалар болгаш дериг-херекселдер монтажниги, маңнанчызы

—электригазмаңнанчызы

—башнялыг, калбак болгаш даван-дааң краннарның машинистери

—автокран машинизи

— демир-бетон кылыглар хептенчизи.

8 класс доосган болгаш 15 хардан кудт эвес назыныгларга (өөренир хүгээзы 1 чыл):

—дашчылар

—бызанчы болгаш чазанычы.

Бо мергежилдерге өөренип кирген училищени доосказ ортумак эртемниг болбас.

10 класс доосканнарга (өөренир хүгээзы 6 ай):

—тудуг маляры, штукатурщу.

Училищеге хүлээп алыннаннар күрүнениң долу хандырылгазынга турар. Училищеге өөренип турган чылдарын бүдүрүлге стажынга киир санаар. Училищени доосканнар аныяк специалистиң эргелерин ажыглаар. Училищени «эки» болгаш «кончуг эки» демдектерлиг доосканнар ээти болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге кирерде чиигелделиг болур.

Билдириишкинге даразында документилерни кожар: эртемниң дугайында документ, № 286 хевирниң медицина шынзылгазы, өөренип турган черинден характеристика, 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чуруу.

Паспортун болгаш төрүттүнгениниң дугайында херечилелин училищеге келгеш көргүзер. Документилерни сентябрь 1-ге чедир хүлээп алыр.

Ничээлдер сентябрь 1-де эгелээр.

Училищениң адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1. Телефон № 3-44-14. Хүлээп алыышкын комиссиязы.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 17-ДЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута» 8.35 — «Уруглярга дириг амытаннар дугайында». 9.05 — «Угбашкылар». Уран-чечек телефильм. 9.50 — Чуваш телевидениениң болгаш радиозуң ниити ырылар концерти. 10.15 — Медээлер. 10.25 — 11.25 — «Бүзүрениг-даа болза, хадептиг». 15.25 — Медээлер. 15.35 — Ээ тургустунуушкун проектору. 15.45 — «Аазатвай». Уругларга уран-чечек фильм. 16.55 — Философия талазы-биле беседа. 17.55 — «Он алды харга чедир (өөреткен оол улуг назы)». 18.40 — Бөгүн делегейде. 19.00 — Аас чогаалының делегей фестивалының таакшылы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Ээ тургустунуушкун проектору. 21.45 — «Чугула объектилер». «Чоннуң дайзыны деп чарлаттынган» деп док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 22.35 — Бөгүн делегейде. 22.45 — 23.20 — «Морис Бежарның хореографиязы». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Чаплиниана». Ч. Чаплинниң музыказынга фильм-балет. 9.25 — «Эртенги сеним дыңы биле». 9.45 — Мульт. фильм. 10.00 — Немец дыл. 10.30 — Уругларга фильм. «Катя-бала» эрттирген чай. 6-7 сериялары. 11.20 — Немец дыл. 11.50 — «Доктор чурттап чораан». Уран-чечек фильм. 13.15 — «Ырак-чоок». Телефильм. 13.30 — Медээлер. 13.40 — «Оттуг оруктар». 15-ки серия. 14.55 — Шевченкога турасказаан бүдүрүлгелер байырлалы. 15.35 — 16.35 — «Кадээлем дамчыдылга». 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

17.40 — «Сыдымсыктар». Республиканың пионерлеринге чылының будуузунде. 18.10 — Медээлер. 18.20 — Киножурнал. 18.30 — Медээлер. 18.40 — «Тыва: хөгжүлдениң перспективалары». Эртем-практиктиг конференция. Кураганның киржикчилери-биле «Тегерик столдуң» артынга ужурашкыышкын. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг узунар, чаштар!» 20.15 — «Бөгүнге болгаш кижи бүрүзүнге». «Бис, ат салбаан кижилер...» Чурттаар тудугларынга немей билиглерлер дугайында. 20.45 — Казык боттуралдың. Турнир. 21.00 — «Үе». 21.35 — Ээ тургустунуушкун проектору. 21.45 — 23.25 — «Кара демдектиг ак кушка». Уран-чечек фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Л. Кондыреватин инструктерлиге ырлар. 18.35 — Док. фильм экраны. 19.20 — П. И. Чайковскийниң аттыг делегей конкурзунуң лауреаттары. А. Гаврилов. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг узунар, чаштар!».

КИНО

АВГУСТ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Душа моя» 9.00, 12.00, 15.00, 18.00, 21.00, **бичии залга: «Чертик под лобовым стеклом»** 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: Киносборник 9.00, 12.10, **«Тайна старого чердака»** 10.30, 13.40, **«Тоби Мактиг»** 15.20, 17.10, 19.00, 20.50 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Цыганка Аза» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Легко ли быть молодым?» 15.00, 18.30, **«Время сыновей»** 16.40, 20.10 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Мамлюк» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

АГААР

Республикага бүдүүтгааа, хадыр. Чамдык черлерге хоорлуг эвес чаъстаар. Соңгу-барыын чүктен хаттыг, хадыны секундада 3—8 метр. Куштугу-бес. Дүне чамдык районнарга 3—8 градус чылыг болур. Бедиктерде 1 градус соок, хүндүс 4 градус чедир чылыыр.

Хүндүс республикага 19—24, чамдык девискээрлерге 10—15 градус чылыыр.

Кызылга агаар улуг өскерилбес. Чагбас. Соңгу-барыын чүк улуг хаттыг хаттыг дүгени секундада 3—8 метр. Агаар дүне 6—8, а хүндүс 21—23 градус чылыыр.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпур килдизиниң 3-36-73, чаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кезээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, солун айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның солун келбейн барганда 2-32-75-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 167. ТС—01551

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 18 четверг
№ 191 (13791)
1925 чылда үндезилеттинген.
Өртээ 3 копеек.

«МАЛ ЧЕМИ» ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАР

СОЦИАЛИСТИГ ЧАРЫШТЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИН ҮНДҮРГЕН

Августуң бирги чартыгында мал чеми белеткээр талазы-биле РАҮК-терниң социалистиг чарыжының түңнелин Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүрүкому, агроүлетпүр комплекс ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң президиуму үндүрген.

Бо үениң дургузунда мал чеми белеткээриниң темпизи ниитизи-биле республикада элээн бедээнин айыткан. Август 16-ның медээзи-биле алырга, республикада 66165 муң тонна сигенни белеткээн, план 30,0 хуу күүседиттинген; сенажты 51423 муң тоннаны, план 41,4 хуу; 4642 муң тонна витаминниг сиген далганын, план 51,5 хуу болган, ол ышкаш 23538 тонна силос массазын салган.

Августуң бирги чартыгында Каа-Хем биле Таңды районнарының ажыл-агыйлары мал чеми белеткээриниң темпизин шапкынчыткан. Мурнуу база барыын зонадан Тес-Хем биле Чөөн-Хемчиктиң ажыл-агыйлары мурнаан. Бии-Хем, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик база Кызыл районнар мурнуку он хонукка бодаарга, шалыпкын ажылдаан.

Мал чеми белеткээриниң темпизин Сүт-Хөл, Тожу, Бай-Тайга база Эрзин районнарга дыка оожум дээрзин айтыр херек. Дыка хөй ажыл-агыйлар мал чеминиң шынарынче сагыш салбайн, сенаж салырының, витаминниг сиген далганы белеткээриниң технологиязын үреп турарын Агроүлетпүркүрүкомунуң коллегиязы биле агроүлетпүр комплекс ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң президиуму айыткан.

Бо чылдың августуң бирги чартыгында социалистиг чарыштың түңнелин Агроүлетпүркүрүкомунуң коллегиязы биле агроүлетпүр комплекс ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң президиуму үндүргеш, төп зонадан Каа-Хем РАҮК-түг, барыын зонадан Чөөн-Хемчик РАҮК-түг, мурнуу зонадан Тес-Хем РАҮК-түг тиилекчилер деп санаан, оларга шилчиир Кызыл туктарны акша шаңналдары-биле кады тыпсыр деп доктааткан.

Мал чеми белеткээриниң темпизин моон соңгаар-даа кинчатпазын, бригадалар, звенолар база механизаторлар болгаш хол кадыыры-биле сигеннеп турарларының аразында чарыштың дээштиин улам күштелдирерин, ол ышкаш мал чеминиң белеткээриниң технологиязын шыңгыы сагып, бедик шынарлыг болурун чедип алырын РАҮК-терге, профэвилел райкомнарынга база совхозтарның удуртукчуларынга болгаш специалистеринге хүлээткен.

БОРА-ШАЙНЫҢ УНУНДА

«Коммунизмче оруук» совхоз күрүнеге эът, сүт садарының чартык чыл планын дуусаазында күүседипкен. Дүк садарының планы ийи тонна ажыр күүсеттинген. Шээр малдан чаш төл камгалап алырын чүске онаштыр 90 анай, 85 хураган болган. Өөрүнүң дециелинге ол дээре көргүзүг. Үш муң хураган хүлээлгеден ажыр алдынган. Чайлаглаашкын организастыг эртип турар. 28 муң шээр малды уксаажыдылга, малдар авайы-биле аңгы-аңгы коданнарга үскүлээн, бригадаларга чарган. Артыштыг-Хем, Артыыг-Ажык, Ангак, Улуг-Хендергейлер, Улаатай-Бажы тайгаларга чайлаглаан мал амыштиг күжеглерже кирип эгелээн. Совхозтуң хөй малын кыштан хүр ажырарынга сиген-ширбинин кезип алырын хүн бүрү калбартыры негеттинип келген.

— Солчуржулар чартык чылда сорук кириишкиниг ажылдаза-даа, соңгаарлаттынмас сорулгалар мурнувуста — дээш, совхоз директору К. Ш. Монгуш чугаазын уламчылай-дыр. — Мал ажылының продуктуларын бүдүрерин улам ыяап көвүдедиринге, малдың баш санын өстүреринге эң чугула чүве болза, ниитиниң малынга быжыг чем баазазын тургузары, - кыштаглаашкынга ынамчалыг белеткенири болур. Кол сагыыр чүүлдерниң бирээзи сиген кезилдезиниң үезин эрттирип болбас. Малдың чем рационуңга чулуктуг чемнерни көвүдедирге, сиген малга чүгле бөдүүн чем кылдыр херегләттинип турар эвес, харын-даа белоктар, витаминнер, минералдар-биле болгаш өске-даа хоолулуг бүдүмелдер-биле хандырарының чогум үнер дөзү ол боор чүве болгай.

Алыс болду агроном кижи болгаш, Кичээл-оол Шойгаровичиниң эртемге үндезилеп тайылбырлап турары чөптүг. Чүге дээрге чогуур үезинде, сөөктелбээнде кескеш, эки кургаткан сиген Солчур суурнуң адаанда турар сиген кажаазының иштинде чаа салдынган сараттарда ышкаш ногаан өңнүг, чымчак болгаш чаагай кокзүг чыттыг. Ындыг сигенниң хоолулуу бедик.

Агаар-бойдустуң байдалын ап көөрге, бо чылын бөдүүн мал чемнерин белеткээри эрткен чылдыыңдан озалдап турар. Шыңарлыг сигенни кыска хуусаада курлавырлап алыр дээш солчуржулар хостуг турар бүгү-ле кижилерни, малчыннарны, дыштаныглада өөреникчилерни ол кампанияже эвилеледип, эът дырбалыштарын ажыглап, холдуунда-ла хол кадыырлар шаптараазының черлерниң сигенин кезип турар.

Бора-Шай девискээринде ылаак дургаар, оймак санай шалыыш даажы, кадыыр таптаашкыны үзүктелбес.

Ак-Кежиге кыштаг черде бажынга кирип көөрүвүске, даштын одагда бир кижи чем хайындырган, өскези дөжү кырында кадыыр таптаан, арткаинары сүт кыдыында шыкта сиген кескен турлар. Тудугжулар звенозун 17 чыл ажыл стажтыг Хүчай-оол Сат удуртуп турар. Баштайгы ийи хүнде Доржулдай Сат, Торлук-оол Сат, Эрес-оол Монгуш, Эник-оол Монгуш чүгле кезип турган. Олар кыштаг чанында шыктан 30 тоннаны кескеш, малчын кыштаглерже сөөртүп чедирер хүлээлгелиг.

Партия райкомунуң төлээлери ол-ла кыштагныи адаа дужунда бичии хемчигештиң ол чартыгында девискээрде быжыглаттынган.

Менди солчуп танышканывыс Николай Монгуш чугааланып унду: —30 тонна сиген кылыр планныг улус бис. 13 тоннаны Ак-Чыраада кылып доостувус. Өөрүг иштендип доосканы, сиген кургагыже чедир чана бердилер. Понедельникте бөлүп кирипттер бис. Даалга ыяап-ла күүсеттинер.

Райкомчуларының адаанда майгыңда совхоз аныяктары 10 кижилиг звенону тургускаш, Маадыр Монгуштуң баштаалгазы-биле ажылдап турар. Оон кожалары Солчур ортумак школазының үстүкү класстарының өөреникчилери баштыгы Алексей Куулар-биле кады ногаан ажаалдада киржип турар.

Улаатай бригадазының хойжузу Кызыл-оол Монгуштуң одаа. Малчынга уругларының улугларының бирээзи районо бухгалтери Айлан, ийи оглу, чолаачы кудээзи, Солчур школазының башкызы Бүрбүжап Монгуш оолдары-биле кады дузалажып чедип келген. 21 чыл ажыл стажтыг хойжу өгбүле бо чылын чүстен 87 хураганны камгалап алган. Коданда 390 төрүүр хой бар. Оон ырынга боттарының уругларының каш малы немежип кээр. Ынчангаш мал чеми хөй херек дээрзин Аян, Буян, Белек-оол болгаш өскелер-даа ыяк билир. Чылдың-на сиген кезер шөлүн долгандыр кажаалап алган. Кестингени сигенниң шыңары база эки. Оон аразында чүңү чок дээр: өң-баазын чечек, агы, ялм-бүрү суузуннуг оъттар. Ындыг чаагай сиген-биле, ылангыя кыжын үеде чаш мал төлү чемгерерге тергиин-не.

Олаг үстүнде сигенчилерге келдим. Хүн-даа серийн. Кижи бүрүзүнүң күжениишкининиг ижениптураары-даа кончуг.

— Баштай хараганнар «школазы» доозар чүве болгай. Бээр кел, Аян — дээш, Бүрбүжап Кур-Базырович оглунга кадыыр тудускаш, каңчаар кезерин көргүзе-дир. — Мен база хараганнар чанында шаптараазының черлерге эге баштай сиген кезип өөренген мен, оглум. Дөө ол сиген кезип турар акыларының шимчээшкинин таптыг топтап көрдаан. Чамдыктарының кадырын көдүрген салында-ла бели бир талазынче чавызаш кыныы каап турар, өскелериниң хөректери өрү кыдуу чайгангылаар. Баштай долуузу-биле эвес, чартыктап турган кезип өөренип ал. Чаа, ам корреспондентиге кадырың тутсувут, оглум — дигеш, Бүрбүжап башкы мени таныыр болгаш, өөрү шуптузу дыңнаан дээзинге, баштак чаны-биле алаак сынмас чыгыы каттырыпаш, өөреткилей-дир. — Дарганың буттары чоп аткаар окталыр боор. Кылыры биле бижиириниң ылгалы кандыг-дыр моң?

Шынап-ла, сиген кезерде шыырак-даа кижиге баштайгы үезинде чоорту дадыгышкын херек. Кижи бүрүзү чаңчыгып таарышканы кадырлыг болур. Бо талазы-биле Монгуш Бүрбүжап башкы аажок дуржулгалыг кижи болду. Чылдың-на совхозунга чүгле сигенни эвес, сигенчилерниң чаа отрядын база белеткеп берип турар. Ол эрткен чылын бо-ла дуңмазы малчынга 15 машина чүъгү сигенни кесчип, кыштаанче сөөртүп чедирериңге дузалаанын чугаалай-дыр. Он шаа школачы оолдар недел дургузунда 30—40 тонна дири сигенни эрткен чылын белеткээн. Бо чылын тургустунган звено олардан дудак чокка ажылдаарын дүгурушкан.

Алды классчы Аян Монгуштан алдан хар чоокшулап орар тудугжу Торлук-оол Сат дээш хол кадыыры тудуп шыдаарла кижи борбак-борбак бора талдар үнген хемчигештиң унунда, бөкпек-бөкпек хараганнар аразында оймактарны кезип турар.

Амгы үеде сиген белеткели күрүме ужур-дузалыг чугула херекче шилчээн. Борта бичии-даа хожудааш кын болдурбас дээш сагыш салып турар Мария Монгуш, Кызыл-оол Монгуш, Александр Монгуш ышкаш малчыннарга оон ынай таварышпадывыс. Моон алгаш көөрге, чамдык малчыннар сигенин боттарының күжү-биле кылып алыр тускай хүлээлгелиг тургаш-ла, бо хүннерге чедир бүрүн кирбээни илден. «Бо чылын сиген ховар, ам-даа унзум, сес ай бедии тонгеи эвес, сентябрьда болгай аан» дээр хөөннүглер база бар. Ол канчап-даа үндезинни-биле шын эвес дээрзин кымга-даа билдингир. Чай орайтааны-биле мал чеминге херегләэр сигенниң эң-не хоолулуг, эки шыңарлыг үези амгы хүннерге онаажып турарын Бора-Шайда сигенчилер бадыткап турар.

— Сиген кезилдезин хой кадарып турар мен дээш чылзыр аргажок апарды, чүге дээрге бо өйде минута бүрүзү үнелиг. Сиген кезилдезиниң тулук үези-дир —деп, малчын Мария Монгуштуң демдеглеп турары үндезиниг.—Бистиң сиген кезип ап турарывыс Бора-Шай девискээри совхозтуң бүгү сиген шөлүнүң эң-не арбыны, делгеми-даа ол, мону дүрген доозпас болза хоржок.

6 кодан ажыг артык хураганны-даа алган, дүк планын 2 тонна ажырып-даа шыдаан, чүс инек кирер кажааны үлуетүп кужу-биле кылып турар солчуржуларның сорүу бедиктир дээрзин демдеглексээн ийик мен. Ынчалза-даа кыштаглаашкынга мал чеминге белеткел ажылдары шыңгыы харысалгалыг онаан турар. «Мал чеми» программаны ёзугаар Тываның совхозтары бо чылын бир башка чиңгерлей алырга 16-18 центнер мал чеминиң единицазын кылып алыры көрдүнген. «Коммунизмче оруук» совхозта ол сан 2-3 центнер бедии четпээн. Ынчангаш бөгү мал-сүрүг семис, сүт-саал элбек турда, дүвүрээзин конгазын амдыгаштан эгелеп кагары черле орай эвес.

Ланзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ТҮҢНЕЛДЕР АҢГЫ-АҢГЫ

Мал чеми белеткээриниң темпизи Тес-Хем районда сөөлгү үеде шору дүргедээн. Август 12-те чедир ында сигенниң 38,8 хуузун белеткээн. Бо талазы-биле «Чодураа» совхоз бирги черде болуп, планын 52 хуу чедире берген. Ийиги черде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз чоруп турар. Сөөлгү он хонуктуң түңнели-биле «Чодураа» совхозка СЭКП райкомунуң, райвүскомнуң шилчиир Кызыл тугун акша шаңналы-биле кады тывысканы. Бо ажыл-агыйда Кызыл-оол Чыргалга удурткан механизастаттынган звено 860 тонна сиген белеткээр планын август 15-те ажыр күүсеткен. Ол ышкаш Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта Алексей Бадарчы биле Анатолий Сумучунун звенолары түс-түзүнда 685—660 тонналы белеткеп, планын 79, 82 хуу чедире бергеннер.

Мал чеми белеткелинге хойжулар болгаш район товунуң организациялары база идепкейлиг киржип турар. «Чодураа» № 2 хойжу бригадада 50 тонна сиген белеткээр планын 60 тонна чедирген. Ол-ла ажыл-агыйда Григорий Өөлет, Чапай Эрендей, Байыр-оол Соян 16-дан 41 тонна сигенни белеткеп, шылгарааннар. Ол ышкаш «Кызыгаар» совхозта Белек-оол Минчей, Сандык Адыя, Максим Сувандии 10-дан 25 тоннаны бөлүп сараттап алгылаан.

Район товуңден ажыл-агыйы, херевлечилер ниитилели, суг ажыл-агыйы, харылзаа белдири, септелге-техниктиг бүдүрүлге, орук септелге-тудуг участогу, район эмнелгези, өртке удур кезек планныг даалгаларын ажыр күүсеткеш, сигенни совхозтарга дужаап берген.

Мал чеминиң белеткели эгелээниңден бээр совхозтар 2169 тонна сигенни лабораторияга хынаткан, оон иштинде 1570 тоннази бирги, а 75 тоннаазы класс чок, арткаинары ийиги, үшкү класстыг болган.

Кышка удур малга быжыг чем баазазын тургузар талазы-биле кошкак ажылдап турар ажыл-агыйлар болгаш албан черлери, организациялар бар. «Кызыгаар» биле «Таңды-Сыны» совхозтар хүнде 25—30 тонна сигенни белеткеп, өскелерден хожудап турар. Чурттаалга-коммунал ажыл-агый эргелели, септелге-тудуг участогу база-ла дээштиг хемчеглерни албайн келген.

Мал чеми белеткечилерниң ортузунда садыг, эмнелге хандырылгазы кошкак, ол ышкаш культура ажылдакчылары база-ла ховар аалчылар болуп турар.

Өөлет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.

Күш-ажылга эң эки түңнелдери дээш бистиң республикадан ССРЭ-ниң Күрүне шаңналын алган кара чаңгыс кижи амдызында сарлыкчы Вячеслав Иргит. Ол дээрге Мөңгүн-Тайгада «Мөген-Бүрен» совхозтуң малчыны.

Сарлыкчының ажылы берге. Ол дүн чорукту мал-дыр. Хой, өшкү, инек болза коданга кээп хонар, а сарлык, чылгы ышкаш, үргүлчү-ле черге чорууур. Малчынның оглу малчын болур диңмирн ышкаш, Слава Мөңгүн-Тайганың сураглыг хойжузу Комбу Иргиттиң ог-бүлезинге төрүттүнген. Мал аразынга өскен.

Оон ызымаан кижи байтаар. Сарлыы дээнде хат-шуурган-даа дивес, дүн-хүнү-биле туруп бээр. Шак ындыг кызымак кижиниң мал-маганы хүр болур ужурлуг. Ол малчыннаа-да үр болбаан, амгы алдаржаан ажылын 1983 чылдан эгелээн. Бо аразында ол 100 сарлыктан 85-тен 97 чедир бызааларны камгалап ап келген. 1987 чылда төрүүр 102 сарлыындан 97-ни, а бо чылын 90-дан 88 бызааны менди доруктуруп дужааган.

ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады комсомолчу Слава Иргит ам комсомолдуң 70 чыл оюн төлептиг уткуур дээш чарышта киржип турар. Эрткен чылын күрүнеге 3000 литр сүттү садар тургаш, ону ажыр күүсеткен, а бо чылын 4000 литр хүлээлгелиг, бирги чартык чылда 2020 литрин дужааган.

Амгы үеде ол Мөген-Бүрен хемниң бажы Суг-Белдири деп черде сарлыын хүр-мендн кадарып, семиртип турар.

ЧУРУКТА: В. Иргит.
Ян ЧОЛДАК чураан.

КОСМОС ЭЭЛЧЭЭНДЕ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Владимир Титовтуң болгаш Муса Манаровтуң орбитага ужудуушкунунуң 35-ки неделязы эгелээн.

Астрофизика шинчилелдериниң программазын ёзугаар олар «Квант» модульдуң эртем аппаратуразын ажыглап бөлүк шенелделерни чоруткан. «Глазар» ультрафиолеттиг телескоптуң дузазы-биле Сылдыстыг дээрниң Змееносец сылдыс бөлүзээниң чоогунда чамдык участоктарында объектилерни чурукка тырттырган, а ол ышкаш «Рентген» обсерваториязының телескоптары-биле Центавр сылдыс бөлүзээниң чоогунда рентген херелдери-биле чырыткылаанын турар сылдыстар бөлүүнүң хайгааралдакынын чоруткан.

«Мария» деп магниттиг спектрометрниң дузазы-биле Чер чоогунуң космос делгемин бедик энергиялыг электроннарның болгаш позитроннарның агымнарының хемчээлин чоруткан.

«Мир» комплекстиң иштинге геофизиктиг шинчилелдерни чорудар. Оларның сорулгазы — Черниң атмосферазын өөренип көөрү, оон чырык эрттирер шынарын, 100 километр бедикте аэрозоль каъттың дугайында медээлер алыры.

Космонавтыларның шенелдери болгаш телеметриктиг информация медээлери-биле алырга, орбитада ажыл телевизилеттинген график ёзугаар чоруп турар.

ЧЕР АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНЫҢ САГЫШ ЧОВААШКЫННАРЫ

● УФА. Башкирияның Чекмагушев районунуң ажыл-агыйлары тараа-бобы культураларының ийиги кезилдезин доосан. Суггарылганы калбаа биле ажыглааның түңнелинде суггаттыг шөлдерден үшкү кезилдени бир дугаар чорудар. «Белок» деп комплекстиг программаны республикада чедиишкиниг боттандырып турар. Ол чорук шөлдерниң бериимчезин улгаттырар, мал чемнеринге протеинниң үштүң бир кезиинге өстүрер. Ону барымдаалгаш, хөй чылдыг сигенниң бүгү шөлүнүң үштүң ийи кезиинге азы барык 4 муң гектарга медени, сояны, чочактараазы, эспарцетти болгаш донникти тарыыр. Ол регионга чаа культура болур рапсты, судан сигенниң сорго-биле хайнаан база тарыыр. Мал чеми тарыыр шөлдерде аренда керээзи-биле ажылдаар 33 звенону тургускан.

● НАЛЬЧИК. Кабардин-Балкарияның чер ажылдыглары чулуктуг мал чемнерин катап тарыырынче организастыг кирген. Бо чылын ындыг культураларны 30 муң гектарга тарыыр. Кедээ ажыл-агый культураларын суггаттыг шөлдерден ийи катап ажаап алырын бо чылын эгелээн. Хосталган тараа шөлдеринге кукурузазы, тарымал торгүтү, соязы, рапсты холуй тарып турар.

● ФРУНЗЕ. Киргизияның Кураагропромунуң Фрунзеде шенелде заводу болуунуң шефтеп турары «Майский» деп совхозче чүгле чаңгыс шефтинин чоруткан. Ынчалза-даа кодээниң ишчилери оон келгениге дыка өөрээннер: бүдүрүлгениң кылганы делгем алыр транспортёр томаттар чыыр кижилерниң санын үш катап кызырган. Агрегатты ол черниң байдалынга таарыштыр човаадып кылган. Ам чыып алган кат-чимистиг кочал азы корзиналарын тудуп алгаш, тарылга шөлүнүң кыдыынче маннажыр чорук читкен. Ол транспортёрну дазыл үнүштүглерни, согуннаны, картофельди, бахчы культураларын ажаап алырынга ажыглап болур.

● ТУЛА. Каменск районда Партияның XXII съездизин аттыг колхозтуң шаңында амгы үеде чүгле операторлар ажылдап турар. Ында тургускан агрегат шакта 50 тонна тарааны арыглап турар. Тарааны салгыннаалдырар арга-биле кургадып, бүгү-ле ажылдарны механизация дузазы-биле чорудуп турар. Келир чылын ындыг шаңнарны областың бүгү ажыл-агыйларынга тургузар.

(СЭТА-ның корр.).

ССРЭ-ниң Саң министерствозунда

1966 чылдың Күрүнениң 3 хуулут иштики ойнаашкынның облигацияларын садып алырының болгаш ойнап алышкыннарны төлээриниң хуусаазын 1989 чылдың январь 1-ге чедир узатканын ССРЭ-ниң Саң министерствозу дыңнадып тур. Айыткан хуусаа иштинде оларны 1982 чылдың Күрүнениң иштики ойнаашкынның облигацияларынга өртек-үнезиниң ылгалын төлевейн солуп алыр эгеми облигациялар ээлеринге берген.

ДЫҢНАДЫГ

1988 чылдың август 19-та Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга хоорайның партия-ажыл-агый болгаш идеология активиниң СЭКП ТК-ның пропаганда бөлүүнүң кежигүннери-биле ужуражылгазы болур. Оларга партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын тайылбырлап, партия ТК-ның Дедегей килдизиниң референтизи Е. С. Лагутин, «Коммунист» журналдың экономика килдизиниң консультантызы А. В. Улюкаев, МКУ-нуң доцентизи, төөгү эртемнериниң доктору В. Н. Грехов, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының төөгү институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң доктору А. Н. Разгон чүве чугаалаар. Ужуражылгаже ажылчыннарны, албан-хаакчыларны, хоочуннарны, аныяктарны чалап тур.

Аъш-чем программазын боттандырар

МАЛ АЖЫЛЫНДА БАЙДАЛ

Аъш-чем программазын боттандырарының бир кол негелдези болза, малдың продуктулуг чоруун база күрүнеге эътти, сүттү, чүүрганы садарын көвүдедири болур. 1988 чылда бистиң республика аъш-чемниң бо чугула хевирлерин бүдүрериниң болгаш садарының талазы-биле тодаргай планныг. Ам чылдың чеди айлары доозулган. Бисте байдал кандыгыл? Чыл эгезинден бээр август 1-ге чедир 7453 тонна эътти (малды база кушту дириг деңзи-биле) бүдүрген бис, ол дээрге эрткен чылдың чогуур үези-биле деңнээрге, оон 94 хуузу болган. Ол-ла үениң дургузунда 23248 тонна сүттү саттан, бир инекке ортумаа-биле 1048 килограмм онаажып турар, база-ла эрткен чылдаазындан куду. Дагаа чуурганы алганывыс эрткен чылдың ол-ла үезинден 111 хуу хөй болган.

Эът продукциязын бүдүрери Мөңгүн-Тайга, Бии-Хем, Таңды районнарның совхозтарында өскен, а Өвүр, Чөөн-Хемчик, Тожу, Эрзин районнарда бо көргүзүг 15-тен 25 хуу чедир кызырылган. Эрткен чылдың чеди айларында бир инектенне 1094 килограмм сүттү саап алган болзувусса, бо чылын оон 46 килограмм эвээш-тир.

Күрүнеге мал биле куш садарының тос айлар планын республикада үш ажыл-агый — «Тиилелге» совхоз, Дуржуата станцизы база куш фабриказы кайызы-даа тозан ажыг хуу чедир күүседи берген. Хожудап турарлардан «Мөген-Бүрен» совхоз үш кварталда 3730 центнер эът дужаар тургаш, август 1-ге чедир чүгле 22 центнерин дужааган. Бо база республикада эң кудукку көргүзүг. Ол ышкаш ССР Эвилелиниң 60 чылы биле «Мурнакчы» совхозтар планнарын түс-түзүнде 4,0—6,4 хуу боттандырганнар.

Чаа тургустунган «Таңды-Сыны» совхоз күрүнеге сүт садарының тос айлар планын 163 хуу күүседип, кассазынга элээн хөй орулганы киирип алган. Бо ажыл-агый чыл төнчүзүнге чедир ам-даа хөй сүттү дужаар аргалыг. Сүт дужаар дээш чарышка ол ышкаш «Революцияның чалбыыжы» биле «Шамбалыг» совхозтар шылгарап, үш кварталдың планын 90 хуу ажырганнар.

Сүт садар талазы-биле чүгле кварталдың эвес, харын чылдың планын күүседири Бай-Тайганың «Кызыл-Даг», «Бай-Тал», «Кара-Хөл», Мөңгүн-Тайганың «Мөген-Бүрен» совхозтарында берге-дээр. Шынап-ла, чайгы таарымчалыг үеде безин — август 1-ге чедир планын чүгле 21—30 хуу боттандырганда, арткан сүттү кажан дужаарыл деп айтырыг тургустунуп келген.

Ниити республика чеди айларның дургузунда 21412 тонна сүттү күрүнеге саткан, ол дээрге тос айларда планының 73 хуузу-дур, эрткен чылдың бо үезинде турганындан база эвээш. Дагаа чуурганы садары 1987 чылдың чеди айларындан 13 хуу хөй.

Малдың кол-кол продуктуларын күрүнеге садары эвээжеп турары дүвүреничиг. Чижээ, мал биле куш садарын эрткен чылдың чеди айларынга бодаарга, 266 тонна эвээжээн. Республиканың чеди районну ол көргүзүгнү кудулаткан. 1987 чылдың январь—июльда турганынга бодаарга, сүт садары 721 тонна эвээжээн. Бо дээрге бистиң республиканың хемчээлинге дыка дүвүреңнииниг түңнел-дир. Бо сан-чурагайның кол нурууну Каа-Хем районнуң совхозтарынга онаажыр. Чеди айларның дургузунда безин 466 тонна сүттү эрткен чылдың ол-ла үезинден эвээшти саткан. Каа-Хемниң зооветспециалистери, малчыннары совхозтарның удуртукчулары аныяы-биле анализтээр ужурлуг. Ол дээрге 4 тонна эвес-тир, чыл төнчүзүнге чедир ынча сүттү чедир саап алырының аргазы бар бе?

1987 чылдың август 1-ге турганынга бодаарга, Барыын-Хемчик, Тожу, Каа-Хем, Тес-Хем база Эрзин районнарда мыйыстыг бода малдың, а Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Таңды, Тожу районнарның ажыл-агыйларында шээр малдың, Барыын-Хемчикте, Улуг-Хемде, Таңдыда, Каа-Хемде хавааның баш саны кызырылган.

Малды өстүрериниң бир негелдилиг аргазы оон чаш төлүн бүрүн алыры деп чүве билдингир. Ол хиреде чеди ай дургузунда ниити республика төрүүр 100 шээр малдан 75 анай-хураганны камгалап алган. Ол ышкаш бызааларны база-ла эрткен чылдаазындан эвээшти алган бис. Мыйыстыг бода мал канчап өзүп көвүдээрил?

Мал төлү эвээш болуруннан аңгыда, ниити малдың өлүр хораар чоруу эвээжевестээн, мыйыстыг бода малдың өлүр чоруу эрткен чылдың ол-ла үезинде деңнээрге 18 хуу, шээр мал талазы-биле 2 хуу көвүдээн.

Каа-Хем районда (РАҮК-туң даргазы Б. А. Морозов) чыл эгезинден бээр 897 бода мал өлген, ол дээрге ниити республикада өлүп хораан бода малдың алдының бир хуузу-дур.

Аъш-чем программазы боттандырарынга чонуң хууда дузадаа ажыл-агыйлары улуг дузалыг дээрзи билдингир. Бо чылдың январь—июль айларда керээ ёзугаар чурттакчы чондан 220,6 тонна сүттү садып алган. Бо эвээш бе азы хөй бе? Эвээш. Ол болза чонуң хуузунда малындан саап ап турары сүттүң 0,9 хуузу-дур. Ажылды организаставаска ындыг. Ол-ла үениң дургузунда улус хууда дузалал ажыл-агыйындан херевлел кооперациязы 900 тонна дириг деңзиниг малды садып алган.

Бо сан-чурагайларны бистер ажык-чарлыг чоруктуң негелдези-биле ажыл-агыйларның база РАҮК-терниң удуртукчулары, зооветспециалистери анализтезин, оон чогуур түңнелдерден үндүрзүн, хемчеглер алзын дээш парладывыс. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, мал ажылында бистиң байдалывыс эде тургустунуушкунуң негелделеринге таарышпайн турарының бадыткалы-дыр.

Бо чылдың январь 1-ден эгелээш, бистиң совхозтарывыс долу бот-орулга-чарыгдалже шилчээн. Эвээш чарыгдалды үндүрүп тургаш, хөй орулганы алыр деп принципке бистиң үстүнде киирген сан-чурагайларывыс таарыжыр бе? Чок. Эде тургустунуушкун бисте чамдык ажыл-агыйларда, удуртукчуларда, специалистерде чүгле сөс кырында чорып турарының бадыткалы ол-дур.

Амгы үеде ажылга кол негелде — кижи бүрүзү экономист болур ужурлуг. Далайга дамды дуза дижиривис ышкаш, камналганы хензиг бичии чүүлден эгелээр, ынчан орулга хөй, аъш план ёзугаар чорупбүдүп турар болур.

Партийжи амыдырал: ажылдың стили болгаш методтары

АВАНГАРДЧЫ РОЛЮН КҮШТЕЛДИРЕР

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюциязында революсчу эде тургузуушкунга коммунистерниң авангардчы ролюн күштелдирерин чугулалап көрген. Ол чүүл партияның иштики ажылының демократчылыгзы чокка болдунмас. Партия ажылдакчыларының, партияның эге организацияларының туруштуун илередип алырда, массалар ортузунга организастыг, политиктиг ажылдарны чогаадыкчы арга-хевирлери-биле, партияның политиказынга дүүштүр чорудуп билирин-биле үнелээр деп айыткан болгай. Бо чылын Улуг-Хем районнуң партия организацияларынга коммунистерниң хөй-нитти политиктиг аттестациязын эрттирген. Ону чорударда баш удур белеткенген. Коммунистер-биле баш бурунгаар беседалажыышкыннарны чорудкаш, куш-ажылчы коллективтерге оларның дугайында санал-оналды дыңнаан. Партия кежигүннери Устав негелделерин, партийжи даалгаларын канчаар күүседип турарының дугайында шылгалдаларны боттарының үш-өөрүнүң мурнунга тудкан.

Ниитизи-биле аттестацияны 960 коммунист эрткен. Оларның хөй нурууну эки белеткенгенин, партияның Уставының болгаш Программазының талазы-биле шыырак билиглиин, оон негелделерин күүседип турарын көргүскен.

Чүгле теория талазы-биле ханы өөренгенгеш эвес, боттарының шимчээ, ак сеткилдиг куш-ажылы-биле, быжыг чуруму-биле коммунист деп атты бадыткаан, өскелерге үлегер болуп, мурнуку одуругда чоруп турар коммунистер бисте хөй. Оларга Вера Үндүн, Дакиза Дангыт («Найырал» совхозтан), Василий Доржу («Эйлиг-Хем» совхозтан), Ирина Дамырын, Ыныкоол Тулуш («Ак-Туруг» совхозтан), Валентина Күнгаа, Галина Хөвүгбаа («ҮТКА 25 чылы» совхозтан), Сентябрь Сандак-Доржу, Мария Балган («Улуг-Хая» совхозтан), Иннокентий Карпов, Алла Авсеевич («Шагаан-Арыг тудуг» трестен), үш дугаарлыг кежээ чоруур механизастаттынган колоннадан Владимир Кызыл-оол хамааржыр. Бо коммунистер эде тургузуушкунга боттарының идепкейлиг үлүүн киирип турар.

Аттестацияны «Ак-Туруг», «Куш-ажылдың хостуу» совхозтарга, районнуң улус өөредилгезиниң, ниитиниң херектер килдистеринге, Шагаан-Арыг хоорайның школаларында партия организацияларынга организастыг, шынарлыг эрттирген. Ону чогуур деңнелге, негелделиг эрттирерінге хоочун коммунистер Роман Хунай-оол, Самый-оол Сат, Наталья Марсеева, Сергей Прудников активчи киришкен.

Ынчалза-даа районнуң партия организацияларында 68 коммунист СЭКП-ның Уставының негелделерин чедир күүсетпейн, хүлээзиген ажылынынге эрецгей хамаарылгалыг болуп, чогуур түңнелдерни чедип албайн турар. «Улуг-Хая», «Эйлиг-Хем» Жданов аттыг совхозтарның, автотранспорт бүдүрүлгезиниң, хоорай Совединиң, район эмнелгезиниң, районнуң партия организацияларының чамдык коммунистерни кошкак билиглиг болганы илерээн. Коммунистерниң авангардчы ролю куду болганда, ол коллективтерниң ажыл-агыйжы түңнелдери база куду болуп турар.

Ниитизи-биле хөй-нитти политиктиг аттестацияны эртпиресин коммунистерниң бот-харысалгазын, активчи чоруун бедидип, амыдыралга четпестер-биле эптиг чок болуп, демократияны болгаш ажык-чаргыг чорукту калбартыр, хаңылатыр талазы-биле партияның политиказын чорударынга идиг берген.

Партия эге организацияларының хуралдарын эрттирерде баш удур кылган сценарийлер кызыбастаан, тургускан дансылар-биле саналдаар чоруктар эвээжээн. Шүгүмчүлелдер болгаш бот-шүгүмчүлелдер көвүдээн, шүгүмчүлел кылган дээш кыжар чорук удуртукчуларның талазындан кызырылган. Хуралдарга эрге-дужаалдын ажыглаар, кижилерже алгырар, командылаар чоруктардан ушкуун, хостуг ажык чугаа, дискуссия нептерей турар апарган. Партия хуралдарынга коммунистерниң Устав негелделерин күүседип турарының дугайында отчёттарын дыңнаап, партийжи характеристикаларын бадылаарын көвүдеткен.

«Найырал», «Улуг-Хая» совхозтарның парткомнары ажык партия хуралдарынга кежигүнге хүлээп алыышкынны болгаш билеттер тывысырын, «Ак-Туруг» совхозтуң парткому коммунистерниң хуу херектерин сайгарарын практикалап турар. Ажык партия хуралдарынга кежигүн эвес кижилер анаа саналдап, удуртукчуларның өдрезинге шүгүмчүлелди кылып турар.

Чамдык партия организацияларының хуралдарга айтырыгларны илеткел чокка чугаалажып, баш удур доктаал төлевилелин белеткевейн, коммунистерниң санал-оналын барымдаалап, шиитпирни хүлээп ап турар. Партия кежигүннеринге кирип турарларга рекомендация бергеннерниң харысалгазын бедидер сорулга-биле оларның отчёттарын партия хуралдарынга дыңнаарын, ажык коммунистерниң өөредилгезин ай санында эрттирип, коммунистерниң даалгаларын күүседип турарының дугайында район солунунга чырыдып турар. Чылдың бо үезинге чедир партия Уставының негелделерин күүсетпейн турган 9 коммунисти партия кежигүнүнден үндүрген. Оларга Николай Ырбан-оол, Валерий Намчыл, Седижап Сан-оол, Василий Бидиан болгаш өскелер-даа хамааржыр. Ады кирген бо эштер коммунист кижиниң бедик адынга төлеп чок болган.

Партия райкомунуң аппаразы Советтерниң ажыл-агый органнарының ажылынче холгаарлавас талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан. Политиктиг удуртулганы коллективтерде ажылдап турар коммунистер дамчыштыр чорудуп турар бис.

«Ак-Туруг» совхозтуң партком секретары Мартыс Дапык совхозтуң ажыл-ишчилериниң хүндүткелин чаалап алган. Совхоз районда чүгээр ажыл-агыйларның бирээзи. Ында тускай эртемнигерниң болгаш бригадирлерниң бот-харысалгазы бедик. Партком секретарының болгаш совхоз директорунуң ажылының бир чажыды болза айтымышкып, саамырлар маңан орбазы болур.

Ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларынга партийжи удуртулгазын күштелдирерин ында ажылдап турар коммунистер дамчыштыр чедип ап турар бис. Чон-биле ажылдаар билир кадрларны шилип алырда кижилер-биле сүмележип, ол айтырыгны ажык-чаргыг болдуруп, кандидатураларны бүгү тала-биле өөренип көөр. Оон соонда удуртукчуну коллективтиң ниити хуралынга соңгудар. Мындыг арга-биле «Эйлиг-Хем» совхозтуң директору Т. Д. Чечек-оолду, «Найырал» совхозтуң партком секретары С. О. Доржуну, райкүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи А. М. Черноголовту, Торгалыг, Хайыракан кодээ Советтериниң даргалары С. Б. Моңгушту, И. В. Шойкуну, Ак-Тал ортумак школазының директору К. Т. Маадыр-оолду оларны соңгаан. Ынчалза-даа Советтер ажылынга кадрлар шилип алырда кижилерниң ажыл-херекчи чоруун көрбес. Өзү барымдаалап, таныш-көрүш, төрел тыртыжар чоруктар ам-даа бар болуп турар. Ындыг чылдагаан-биле Хайыракан кодээ Советиниң даргазынга соңгуткан А. Кыргыс чүгле чаңгыс неделя ажылдааш, удуртукчу кижиниң ажылынга дүүшпес корум-чуруум үрээшкинни кылгаш, ажылындан хостаткаш, партия талазы-биле хемчег алдырткан. Саазын кырынга кадр курлавырлары тургузар, а херек кырында ол кижини кандыг-бир ажылче депшидер дээрге таарышпас чүүлдер база бар.

Идеология кадрлары-биле ажылды күштелдирген бис, пропагандистерниң, агитаторларның, лекторларның өөредилгезин оларны кыйгыртып турбайн, чер-черлерге бөлүктер аайы-биле уйгуушкунну семинарларны эрттирерин чаңчыл апарган.

Партия райкомунуң аппаразының ажылдакчылары коллективтерге лекцияларны, беседаларны, илеткелдерни, политинформацияларны үргүлчү эрттирип, политкичээлдерге олуруп, практиктиг дузаны чедирип турар. Чон-биле мындыг ажылдарны кылып чорудкан соонда коллективтерде ниити байдалды, шиитпирлерниң күүселдезин билип алырынга идиглиг болуп турар.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының болгаш СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң материалдарын өөредирин идеология активи уламчылап турар. Бо чугула ажылды чорударынга районда чарлаттынган политнеделяның иштинде ажыл-агыйның тускай эртемнигери, юристер, башкылар, экономистер, партия, совет, профэвилел болгаш комсомол органнарының ажылдакчылары идепкейлиг киришкен. Чугула документилерниң таныштырылгазы өөредилгези чоруп турар үеде куш-ажылчы коллективтер боттарының ажыл-агыйында байдалды анализтеп, практиктиг ажыл-херектери-биле холбап, планның онаалдаларын шынарлыг болгаш чогуур хуусаазында күүседирин аазап турган. Чаа-Хөлдүң сүт-бараан фермазының, Шагаан-Арыгның септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң ажылдакчылары, КМК № 2-ниң Маадыр-оол Лопсан бригадирлээн дашчылар-бетонщиктер бригадазының болгаш өске-даа коллективтер хүлээлгени алган. Материалдарның ханы өөредилгези политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге системаларынга организастап чорудар талазы-биле хемчеглерни кылгаш, күүседип кирипкен бис.

Камбаа БИЧЕ-ООЛ.
СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары.

ЧЕР-ЧЕРДЕН КЕЛГЕН ПОЧТА

БӨГҮН БИС «ЧЕР-ЧЕРДЕН КЕЛГЕН ПОЧТА» ДЕП ЧАА РУБРИКАНЫ АЖЫТТЫВЫС. АНАА «ШЫН» СОЛУН РЕДАКЦИЯЗЫНГА КЭЭП ТУРАР ЧАМДЫК ЧУГУЛА ЧАГААЛАРНЫ РАЙОННАР ААЙЫ-БИЛЕ БӨЛҮКТЕП БЭЭР БИС. ОНУ ЫНЧААР КЫЛЫП ТУРАР СОРУЛГАВЫС — РЕСПУБЛИКАНЫҢ АҢГЫ-АҢГЫ БУЛУҢНАРЫНДАН КИЖИЛЕР ЧҮНҮҢ ДУГАЙЫНДА БИЖИП ТУРАРЫН ХӨЙ-НИИТИГЕ УЛАМ КӨСКҮ БОЛДУРУП, ДЫҢНАДЫРЫ БОЛУР. А ЧЕР-ЧЕРДЕ ПАРТИЯ, СОВЕТ, ПРОФЭВИЛЕЛ БАЗА АЖЫЛ-АГЫЙ ОРГАННАРЫ ПАРЛАТТЫНГАН ЧҮҮЛДЕРНИ ҮЕЗИНДЕ САЙГАРЫП КӨӨРҮ КҮЗЕНЧИГ.

«ШӨЛЭЭЛЭЭН» АВТОБУС

Хүндүлүг Мергелдей! Силерже чагаа-даа бижип көрбээн кижи мен, ам канчаар чадаглааш, чагаа бижиир ужурга таварыштым. Элдеп-ле чүве, район төвү-биле суурлар аразынга халыыр автобузувус «шөлээлей» берген, бир ай боор турар. Чолаачызы шөлээлээн деп бодаан мен, автобус база «шөлээлээр» чүве-дир але? Канчап черле бүдүн райондан чолаачы тывылбас чоор, Мергелдей. Көөр болзуңарза, карааңар чаржынар. Эмчилээн чаш уруг көдүргеннелерни, комиссия эрткен саттыг херээжен кижилерни, кырганнарны орукка бо-ла көрүп болур. Чаъс чаап кээрге, пеш-дыт адаанга чаглактаныл алгаш, шуут-ла чадаг чедип турар кижилер кайы көвей. Совхоз бот-орулга-чарылгаже кирген соонда кызырылгага таварышкаш, район төвүнде ажылдап турар кижилер база хөй. Олар та канчап аргыжып турар чүве? Машиналар дозарга, ол албас. Чамдык чолаачылар чонну кээргээш, олуртупкаш, чолаачылаар эргениң шыказылгазын алзып-даа турары бар.

Район төвү-биле хүн бүрүде аргыжар херек-ле хөй. Магазиниңис бичии болганы-биле чонну аъш-чем аймаа-биле чедир хандырбайн турар. Пряник, печенье аймаан эккелгенде чаңгыс килограммнап турда-ла, белишпейн төнүп каар. А район төвүнге баарга, хостуг, оочур безин чокка шоодайы-биле-даа садып ап болур.

Районнуң даргалары чонуң хандырылгазынче сагыш салбайн турары элдептиг.

Мерген Мергенович, автобус кажан маңнап эгелээр ирги, аъдыңар кашпагай болгай, бистиң Тожуга халдып келгеш, чүвениң ужуруун тып, сайгаржып бээр силер бе?

Зоя КОМБУ.
Адыр-Кежиг суур.

Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң аныяк хойжузу Ульяна Отсурнуң ат-сураа чүгле районда эвес, харын республикада безин сураглыг апарган. Ол Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады. ВЛКСМ райкомунуң путёвказы-биле малчынныг үнгеш, ам барык он чылдың шүүрүн көрүп бар чорур. Бо үениң дургузунда ол доктаамал бедик көргүзүглерни чедип ап келген. Аныяк малчын бо чылын 100 хойга онаашпыр 95 хураганы камгалап алган. У. Отсур хөй-нитти даалгазын улуг харысалга-биле күүседип чоруур.

ЧУРУКТА: Ульяна Отсур.

Сөзү болгаш фотозу Джон ДАМБАНЫЫ.

Малга четчир чемнерни белеткээр

БҮДҮРЕРИН САЙЗЫРАҢГАЙЖЫДАР

Россия Федерациязының Дээди Совединиң агроүлетпүр комплекизиниң талазы-биле комиссиязы болуушкун хуралынга мал чемин бүдүрерин көвүдедир, оларның шынарын бедидер, ажыл-агый бүрүзүнге мал чемин шыгжаар болгаш мал чемин белеткээр баазаларны тургузар талазы-биле ажыл дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. РСФСР-ниң Агроүлетпүркомунуң даргазының оралакчызы Б. П. Мартыновтуң, РСФСР-ниң Кара хөрзүн эвес зоназының Агроүлетпүркомунуң даргазының оралакчызы А. С. Семинниң илеткелдерин болгаш Бүгү-эвилелдиң кодээ ажыл-агый эртемнериниң В. И. Ленин аттыг академиязының президентизи, депутат П. Л. Гончаровтуң эдеринчи илеткелин дыңнаан болгаш чугаалажып көрген.

Мал чемиинң куду шынары маллыг болгаш куштуң продуктулуун улам ынай бедидеринге шиглиг моондак болуп турар деп, хуралдың киржикчилери демдеглээн. Хөй-хөй ажыл-агыйларда мал чемиинң технологиязын үреп, ажаап алыышкынның эң-не таарымчалыг хуусааларын сагывайн, ону бүдүрериниң дешшилгелиг аргаларын кошкак ажыглап турар. Сигенни шалыпкын салгыннадып, ону чедир кургадырының аргаларын, ону пресстээрин, а ол ышкаш карбамид белмаан химиктиг консервантыларны ажыглап турган. Силос салырын эвээш хемчеглерге чорудуп турар. Мал чеминде белоктар четпес, углеводтар болгаш өске-даа чемиштиг будумелдер баласыраттынмааны билдинип турар.

Чочак-тараа культураларының тарылга шөлдерин «Белок» программа-биле дүүштүр тургуспаан, оларның дүжүткүрү оожум өзүп, а оларны ажаап алыры баш удур көрдүнгенинден эвээш болуп турар. Хөй чылдыг сигеннерниң үрезиннерин чып алырының планы күүсеттинмейн турар. Мал чемииниң куду шынарлыындан артык чарыгдалдар болуп турар.

Боду бүткен сиген кезер черлерниң болгаш оларның продуктулуг чоруу бедик эвес. Сүт ажыл-агыйының тудуг органнары, холбаатар болгаш совхозтар оларны экижидериниң планнарын күүсетпейн турар. Мал чемииниң бүдүрүлгезиниң болгаш ону белеткээриниң материал-техниктиг баазазы ам-даа кошкак.

(СЭТА).

МАЛЧЫН ХҮНҮН ЭРТТИРГЕН

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ажыл планының ёзугаар районнуң совхозтарынга малчын хүнүн эрттирери эки чаңчыл апарган. Ындыг хүн «ҮТКА 25 чылы» совхозка болган. Анаа ук ажыл-агыйның мал, чер ажылының специалистери, кодээ Совет күүскомунуң ажылдакчылары, партия райкомунуң бирги секретары В. С. Неделин киришкен.

РАҮК-туң кол зоотехниги С. К. Тепеев совхозтуң мал ажылында ниити байдалдың дугайын чыылганнарга таныштырган. Чүгле ол эртем безин бо специалист совхозтуң 6-7 хире кодааннарынга барып кааткан. Ниитизи-биле чайгы семиртилге чедимчелиг чоруп турар болза-даа, чамдык кодааннарда дүвүрээзиниг байдал барын ол дыңнаткан. Чижээ, амгы үеде совхозта 500 ажыг уксаалыг кошкарлар бар, бир кодааны дуржулгалыг малчын Түлүш Доржу кадарып турар. Ында кошкарларның күш-дээгели эки, оларны амгы үеде сула эдержилгеге белеткеп турар. Бо чугула кампания совхозка чоокку үеде эгелээр. А Сергей Дадар-оолдуң кодаанында кошкарларының байдалы дыка дүвүрээзиниг, чүге дизе оларның 70 хире хуузу аскак кужу кошкак. Ынчангаш оларның харын боттарын эмнээри азыраары негеттинип келген. Анаа специалистерниң дузазы херек апарган.

Мал ажылында чүге ындыг четпестер барын кол мал эмчизи эш Карбашовтан айтырарга, мал эмчилериниң чедишпези-биле тайылбырлааны чылдагаан эвес.

Бо ажыл-агыйда чүгле кошкарлар эвес, а хойнуң өске-даа кодааннарында аарыглар бар. РАҮК-туң кол зоотехниги чугаазы-биле алырга, совхозта аныяк хойнуң 6 кодааны аарыг ужуруна, оларны сула эдержилгеге азы таарып боозадылгага киирериниң аргазы чок.

Амгы үеде совхозта мал чемиинң белеткели орту кире берген. Совлугү үеде чааашкынныг хүннер турза-даа, олче хөй күштү салган. Бо ажылдың технологиязын экижидериниң шынары эки болуп турарын РАҮК-туң специалистериниң ыңдадазы бадыткаан. А четпес-ле чүүл болза, хойжуларның чамдыктары бо ажылче чаа кирер деп турар.

Мал ажылынга кол чүүлдерниң бирээзи кажаа-хораазы, чурттаар бажыңнарын тудары, септээри болгай. Районнуң механизастаан бригадазының тудугжулары бо совхозта шуулен ажылдап турарын санал берген эштер тодаргай чижектер-биле бадыткап чугаалааннар. Арыскан, Иштии-Хем фермаларында база хойжу бригадаларда чаа тудуглар база септелге доозулбаан.

№ 3 хойжу бригадада (удуртукчузу С. Каваа) 10 ажыг кодан суг хөлбээзиниң кыдыында. Аргалыктыг сынның артыы ийинде одарларда чайлаглап турар. Ол черлер-биле амгы үеде эргижылга бергедээн. Ук бригаданың кыштаглары септээринге 40 кубометр маңзо болгаш өске-даа материалдар херек.

Анай-оол ДАРЖАА.

БҮГҮ ТАЛАЛЫГ БЕЛЕТКЕНИР

Амгы үеде бистиң республиканың кайда-даа мал чемин белеткээр ажыл кидин туттук. Бо кампанияга хоорай, суурларның-даа улузу киржип турар. Ынчангаш мал чемин белеткээрин бүгү улустуң херээ дээрин таварыштыр эвес. Ажылы-биле чугаалаарга бистиң районга эрткен чылдарда хөй сан-чурегай сурук, «саазын кырынга» хөй сиген белеткеп-даа турдувус. Оон түңнелинде мал-маганывыстан-даа каражададывыс. «Шекпээр» совхоз кыштың соогунда өске черлерден мал чемин белеткеп, ындынып-даа пат болду ийин. Шак ындыг чүүлдер дээш сагыжым аарып чоруур.

Бо чылын ындыг четпестерни чайладыр дээш районда чамдык хемчеглерни ап турары өөрүнчүг-дүр. Ынчалза-даа сигенчилеринге чепсек-херекселдерниң чамдыкта чедишпезин кайгаар кижи-дир мен. Чоокта чаа Кызыл-Мажалыкта эт-херекселдер садар магазинге кире бердим. Шаандан тура таныырым ийи эш — Сарыглар Таваа-Самбуу биле Күжүгет Эмер-Сарыг турлар. Сиген кезилдезинге киржир дээш эт-херекселдер садып алыр дээш келген, олары чок болганынга хомудаан улус чорду. Шынап-ла, кадыыр, дөжү, таптааш, шалыыш-даа чок болду. Сигенни хол-биле хөйнү кезип, бөлер болгай. Чүгле техникаже көрүп алгаш олурарга, чүү-даа бүтпес. Мал чемин белеткелинче хөй-ле улусту — пенсионерлерни, бажың ээлерин, школачыларны-даа киириштирер деп айтыышкын бар. А олар чүнүң-биле ажылдаар? Хол-биле ажылдаар херекселдер чок болза канчаарыл, чүү-даа бүтпес.

Совхозтар хамаанчок, организациялар безин ам сиген кезер, бөлер херекселдерни садып алыр апарган. Ынчалза-даа оларның эдилелин көөрге, таан-даа чөгенчиг болгулаар. «Кошкенде теве херек чок» дээри ышкаш, кайы-бир коллективтиң шефтээн шөлүнге совхозтан алган кадыырлары, айыырлары «аштыгып» чыдып калган болгулаар. Шефчилер боттары карманында акшазы-биле садып алган болза, ону ажылдаан черинге-даа кагбас ийин. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чылдын-на совхозтардан база коллективтерден-даа сиген белеткээринге херек чүүлдер хөйү-биле чидип турар. Ону үндүр бижиглеп каан болдурун фактуралардан, актылардан илдеп көрүп болур.

Сигенни ыяш-даа аразындан кезип, бөлүп турар бис. Ынаар машина, техника барып шыдавас болгулаар. Ам канчаарыл? Аът херек. Тайгага сигенни белеткеп, долгаар, оон кыжын шанак-биле сөөртүп алыры чугула дээрзин улус солунга-даа бижип тур. Ол шын. Аъттың шанактаар дээрге, дериг-херекселдер кайыл? Магазинде чок-боор-дур. Ажылы-биле чугаалаарга, кайы-даа совхозта белен хомут, дуга, аргамчы, ыңгыржак, чонак чок болдур ийин.

Сиген бөлерде ыяш дырбаштарны, адыр-ыяштарны база белеткеп ап болур. Шаанда бистиң өгбелеривис ол херекселдерни дыка камнаар, дараазында чылга чедир ону чажыра шыгжап каар турдулар. Улуг-даа, бичии-даа чүүлдү камнаар деп чугааны анаа үнүп келген деп. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде камналга айтырыы онза чидин-биле тургустунуп келген-дир.

Кадыырны быжыглаарда дээрбек, оон ынай быжыды ээрер ээрин херек. Ол чүүлдерни магазиннерден база-ла тыппас бис. Ынчангаш ам дарганнаар болза эки эвес-пе. Бүгү-ле чүве дээш курунеже кайгап олурарга база таарышпас хевирлиг. Янзы-бүрү станоктар барда, ол чүүлдерни кылып аптары белен.

Мал чемин белеткээрде мээн бо санал-оналым сүмем херек апаар ирги бе дээш, мону бижип олур мен ийин.

Серин-оол САРЫГЛАР.
Кызыл-Мажалык суур.

ТАЙГАЛАРЖЕ, ЧАЙЛАГЛАРЖЕ

Ивижилер—көшкүн амыдыралдыг улус. Чаңгыс черге үр олурбас, олут-чыдынга таамчырап чорбас. Иви малдың амыдыралы онзагай, өске малдардан ылгалдыг талаларлыг, ынчангаш кадарчыны көш-ле көш, чаа хонашче бар деп албадап кээр.

Ивижи чазын өөжүп-доңуп чорда, ол аалга чораан өске кижи болза пат кайгаар ийик: ортумаа-биле алырга, бир өг сес-он хире көжер, бир черге ийи-үш, өскезинге дөрт-беш-даа хонгулаар, а херек апарган таварылгада чаңгыс хонгаш безин ыңайлап чорупкан. Үргүлчү-ле коштанып-чүдүрүп, тарап маңнашкан малын туда санап албышаан, суруп чоруптарындан кадарчы кижи бергезинмес, чүге дээрге кедизи барып, ивилери чайын ыяап-ла мөңгү харлыг, серииг тайгаларга барып чайлаар дээрзин ээзи кижи эки билир. Ымыраа-сээктиг иштик черлерге иви турар хонуу чок, ынчангаш анаа серииг, харын-даа соок чер херек. Иви-чары мунгаш, тайгадан иштик черже—чавыс хем талазынче чоруур дээр болзунза, ивиниң дөрге дедир баскаш турупкан, албадап чораш, херээн будуруп алган-дыр сен—мунган хөлгең дүрген арып-доруп баксыраар, оон тайгада аалга четпейн өлүп-даа болур. Ынчангаш ивиин чайын ыяап-ла серииг черге хөй одар солуп кадарар. Ындыг арганы эки билбес кижи малынга хөй кээржаны таварыштырып болур.

«Тоора-Хем» совхозтуң ивижилери ам бо хүннерде Дазарап, Чоолос, Кадыр-Арт, Айлыг хемнер баштарында мөңгү баштыг тайгалар эдектеринде чайлаглап турар. Чамдык кадарчыларның сагыжынга бодаарга четпес хирелиг болур, чүге дээрге ивиниң кол чеми — шулуун четчир-даа болза, хар-хөртүк кыдыындан үнер чиңгир-көк дээр сиген бо үеде ивиге онза херектиг болурун ол билир. Оон база-ла көжүксээзи кээр — малынга арбын көк чиртип аарын бодаар. Районнуң арга-дуржулгалыг хоочун ивижилериниң бирээзи Чигжит Күшкаш улам-на ыңайлап, Енисейниң хап баткан чериинден малын артадып кежиргеш, Баш-Хем талазы-биле көжүп бадып кээри-биле бар чыдар. Эң хөй көжер кадарчы ол.

Чаңгыс черде ийи-үш малчын кады чайлаглап чоруур. Иви бригадазының дөрт бөлүк алы бот-боттарындан ырак черлерже тарай көшкүлей бергилээн. Бөлүк бүрүзүн эң мергежилдиг кадарчы баштап чоруур. Хөй чылдарда иви малдап чораан, ук ажылга чаңчыгып, байлак арга-дуржулганы мөөңнеп алган ивижилер Иван Барыыл, Олег Орай-оол, Точка Лопсан-Базыр, Кол Чаш-оол, Чамыян Бадыраа олар тайгаларда чайлагларже үнмүшаан, иви малдың чайгы семиртилгезин дээш ажылды баштап чоруурлар.

Алексей НУГУУРАК.
Тожу район.

ХООЧУННАР АНСАМБЛИ

Сеткил-чүрээ ырлап чорда, канчап кырыыр боор дээн бодал шын-на сөглеттинген. Оон чижээн кижи амыдыралдан көөр-дүр. Азас кодээ Совединиң чанында куш-ажылдың хоочуннарының чөвүлели ажылдап турар. Тозан ажыг пенсионерлерден доктаамал болгаш түр сезоннуг үелерде ажылдап турарлар хөй. Бистиң хоочуннарывыс байлак дуржулгалыг. Бөгүн олар эде тургустунуушкунда идепкейлиг киржип турар.

Удавас ленинчи комсомол 70 харлаар. Анаа уткуштур 12 кижи киржикчилиг аас чогаал ансамблин тургустувус. Оон адын «Өдүген» деп адап алган бис. Хоочуннар Дуганчы Кол, саанчы чораан Салчак Шожул, үс-шевер Мария Куулар, Чашпаак Кол, аревэчи культармейжилер. Өдүгенниң ниш малдыг хоочуннары Полина Орай-оол, Хамажы Бараан, хоочун повар Лидия Дунчун болгаш Галина Хертек олар ансамбльдың эң идепкейлиг киржикчилери.

Шагаан-Арыг хоорайның тургустунга-ла 100 чыл болганынга уткуштур Улуг-Хем районга бистиң аас чогаал ансамбливис солун концерттиг он хонук аалдап чораан. Улуг-Хемчилерге тожу чоннуң байлак аас чогаалының янзы-бүрү жанрларын бараалгадып сонуургаткан бис. Буурарган Бууранын баарында, кажарарган Хайыраканның эдээнде Чаа Шагаан-Арыг хоорайның хөгжүп сайзырап орарын, чаъс соонда мөөгү дег чылдын-на немежип турар хөй-хөй тудугларын ыраккы Тожунуң хоочуннары магадап көрүп таныыкан.

Ансамбльдың киржикчилериниң санын ам-даа көвүдедир, репертуарын янзы-бүрү кылдыр ам-даа байыдар сорулгалыг бис.

Хоочуннарның «Өдүген» ансамблиниң ажылынга Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы В. С. Тамдын-оол, режиссер К. Ч. Сагаы, «Тоора-Хем» совхозтуң партком секретары А. В. Семис-Көк олар боттуг дузаны чедирип турары өөрүнчүг.

Татьяна КУШКАШ.
Куш-ажылдың хоочуну.
Тожу район.

БАЙЫРЛЫГ, ЭРГИМ ХООРАЙЫМ!

Эрткен дыштаныр хүннерде Чаъты хемниң Улуг-Хемче киргени сөө аксынга онзагай байырлал болган. Ол дээрге улуг-хемчилерниң эргим Шагаан-Арыг хоорай-биле байырлажып чарылганының ёзулалы дыр.

Чарлыышкын ёзулалының үезинде ук хоорайның тывылганы төөгүзүн-даа коптарган. Шагаан-Арыг таныыг-ла бир чүс чыл бурунгаар үделилеттинип тургустунган чүве-дир. Орус тараачыны Михаил Тарханов 1888 чылда анаа баштайгы бажыңның тавааан салган. 1914 чылда Шагаан-Арыгга 200 хире кижи чурттап турган. Орус тараачылар биле тыва араттарның найыралы ынчан бо жыгып эгелээн, олар эки кожа чурттап, барык-чоруп деп үелерни кеглген.

Баштайгы орус школа 1918 чылдың октябрь 1-де ажыттынган. Совет эрге-чагыргазы 1918 чылдың апрельде тургускан. Оон даргазынга эгезин турган А. А. Бирюков соңгуткан чүве-дир.

1929 чылда анаа чурттап турган коммунистер Казанцев, Нахолов, Орехов олар «Куш ажылдың хостуу» совхозту организастап тургускан. Коллективтиг ажыл-агыйга тыва араттар ынчан анаа киржип, эмниг ажыл деп чүвениң эге базымын кылган. Ол-ла чылын баштайгы тыва школа база ажыттынган. Оон дараазында чылын Шагаан-Арыг кожуун төвү апарган.

Ада-чурттуң Улуг дайының ындыг дошкун чылдарында фронтуга дузалаар талазы-биле ажыл Улуг-Хемниң төвүнге база хайнышкынның чоруп турган. Немец-фашистиг чаалакчыларны дүрген чылчалаар бооп ындыктыг дайынче аъттанышкан кузээн он-он эки турачыларының аразынга шагаан-арыгжылар база кирген. 20 кижини оон фронтуже үдээн.

Шагаан-Арыг 1945 чылдың август 7-ден бээр хоорай апарган. Ол дугайын дайынның болгаш куш-ажылдың хоочуну П. Д. Андросов мынча деп чугаалаан:

— Беш харлыг тургаш, 1921 чылда Шагаан-Арыгга келген мен. Оон өзүп, хөгжүп келгенин, хоорай апарганын карак-биле көрген херечи мен. 1937 чылда моон шеригже аъттаан мен, фронтуга база киришкен мен. Каяа-даа чорааш, Шагаан-Арыымны утпайн чордум. Халаашкаала доралн бээр чанып кам мен, ол хевээр мында чурттавышаан мен. Бо хоорай орус болгаш тыва улустуң найыралындан укталган, оон ачызында хөгжээн, ол найыралды чаа хоорайывыска база уламчылаарывар.

Хоочунуң ол сөстеринге партияның болгаш куш-ажылдың хоочуну Т. К. Тупикина база уламчып, сайзырал дугайында, найырал дугайында келир үе дугайында эки сөстерин чугаалаан.

Хоорай үделгезинге республиканың билдингир авырган чогаалчылар М. Өлчей-оол, А. Даржай, артистер Х. Конгар, М. Рамазанова, А. Тавакай, эртем ажылдакчызы А. Дугаржап, партия, совет ажылдарының хоочуну Н. Тыртык-Кара олар база киржип, чүве чугаалап, эрги Шагаан-Арыгны алгап мактааннар. Ол ышкаш Улуг-Хемде болуп турар чаартылгалар-биле чергелештир болдусту камгалгар талазы-биле чаа шагаан-арыгжыларның мурнунда улуг сорулгалар тургустунган дээрзин ыыдылар демдеглеп турганнар.

Ол хүн бот-тывынгыр уран чүүл киржикчилериниң концерти база болган. Орус, тыва ырлар чаңгыланып, Шагаан-Арыгга алдар болдурган шүлүктер аңгы-аңгы дылдарга ыыналып турган. Ол хүн спортчу маргылдаалар база болган. 64 мөгениң хүрежии чыылганнар сонуургаан.

Оон КОДУР-ООЛ.

Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези

КОШКАК ДЕМИСЕЛДИҢ ТҮҢНЕЛИНДЕ

Арагалаашкын, наркотиктер ажыглаар чорук болгаш күш-ажылчы эвес оруглаларга удур демиселди күштелдирер талазы-биле Чадаана кодээ Совединиң күускомунуң ажылының дугайын улус депутаттарының район Совединиң күускомунуң ээлчеглиг хуралынга дыңнаан.

Кодээ Советтиң күускомунуң даргазы А. И. Дамбуунуң ук айтырыгга хамаарышкан информациязын дыңнап чугаалашкаш, аңаа демдеглээни болза арагалаашкын, наркотиктер ажыглаар чорук, күш-ажылчы эвес оруглалар тывар чорукка удур чамдык хемчеглерни күүском, оон активи чорудуп турар. Социалистиг хоойлу-дүрүмнерни быжыглаар, ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле айтырыгларны кодээ Советтиң сессиязынга чугаалажып көрген, ажылчы чоннуң, ажыл-агый болгаш хөй-нийти организацияларының хуралдарынга чамдык удуртукчуларының болгаш милицияның участок инспекторунуң отчёттарын дыңнаан.

Ээзиртир суксуннар кылыр кижилерни сойгалап, оларның ортузунга ажылдарны чорудуп турар. Бир кезек улусту ол дээш торгаар ужурга бееин таварышкылаан. Арагалаар, араганы боттары кылып алырын оралдажырларның даңзызын тургускан.

Элээди назылыгларның ортузунга арагалаар, наркотиктер ажыглаар чоруктар-биле шыгыглы демиселди чорударны бирги ээлчегиин соруглагзы. Ынчангаш суурда назы четпестер ортузунга ажылдар чорудар комиссияның ажылы элээн идепкейжээн. Күш-культура болгаш спорт комплексинге чалыы салгалды хаара тудар чымның хемчеглерин чорудуп турар. Дыштаныыга хүннерни, ог-бүле байырлалдарын организастаарын экижидер дээш кичээнгейни күштелдирип турар. Куда-дойну эрттирерге, кижи ашаары арагалаашкын-биле эртпес ужурлуг, ону элээн корүп турар апарган.

Чамдык ажылдар кылдынып турза-даа, таарымча чок болуушкуннар-биле демисел амдаа кошкак, арагалаары, ниитиниң база хууда улустуң малын оорлаары үргүлчүлеп турар, ниитиниң корум-чурумунуң үрекчилерин удур демисел кошкак. Херээженнер човуулелин, эки тура улусчу дружинаны, эш хуу судун арагалаашкынга, наркотиктер ажыглаар чорукка, күш-ажылчы эвес оруглалар сүрер чорукка удур шыгыызы-биле тургуспаан.

Оон түңнелинде ийи автоавария болгаш таарымча чок оске-даа таварылгалар болгулаан, ээзиртер сергедир черге 11 кижини чедирген. Күш-ажылчы эвес оруглалар сүрер чорукка удур дээштиг хемчеглерни долузу-биле чорутпаан. Кодээ Совет болгаш оон доктаамал комиссиялары социалистиг хоойлу-дүрүмү быжыглаар, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле ооредилгелерни организаставаан.

Административтиг комиссия болгаш арага ишпес чоруктуң эң тура ниитилелиниң эге организациязының ажылын сула башкарып келген. Кодээ Советтиң социалистиг хоойлу-дүрүм болгаш хөй-нийти чурумун камгалаар талазы-биле доктаамал комиссиязы болуушуң ажылын хөй-ниити организациялары-биле кады чорутпайн, оларның удуртукчуларының отчёттарын бодунуң хуралдарынга дыңнаваан.

Эрге-хоойлуну, дүрүмнерни күш-ажылчы коллективтерге ооредирин организаставаан. Арагалаашкыннарны, араганы бажыңнарга кылыр чоруктарны илередирин-биле рейдилерни ховар чорудуп турган.

Айыттынган четпестерни эдеринин дээштиг хемчеглерни алырын кодээ Советтиң күүскомунга улус депутаттарының район Совединиң күүскому даарскан.

Дадар-оол МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

ОЛАРГА БУЛУҢ ТЫВЫЛБАЗЫН

Ниитиниң корум-чурумун үрээр, кем-херек үүлгедир, харын-даа кижилерниң амы-тынынга чедер чоруктарның тыптып турарының чылдагаанналырын сайгарыксадым. Амыдыралдың халалыг бо уржуктарындан чарлып алырының үези келген.

Мээң бодаам турарым-биле алырга, арагалаар чорук багай салдарны чедирип турар. Оон-биле демисел колдуунда чок. Эрге-хоойлу камгалалының ажылдакчылары, оларның саны Тыва Республика үезиниң аъттыг шериглеринден каш катап хөй-даа болза, багай ажылдап турар деп түңнелге келдим.

Чадаана хоорайга бо чайның үш айларының иштинде он чедир улуг-биче кижилерниң амы-тынынга четкен. Промышленная кудумчузунга бир бажыңга дөрт нешкиниң өлүргеш, оларның бажыңын шоочалап каапкан. Оларның мага-бодун, барык чартык ай болгаш, оон ужудган. Калганнарның сөөгүн ол бажыңдан ыштып ап турда, каракка чаржынчыг чүве чорду. Кыдыыңдан көөрге аан, ажаагаи төрелдеринге кайы хире берге болганын чугаалаар арга чок.

Диириг кижилерниң амы-тынынга четкен өлүрүкчүлерни тыпканы билдинмес, олар тывылбайн турар болгай аан. Амы-тынындан чарылганнарның ат-бажын адап, оларның чоок кижилерин артык черге дүвүредир хөңнүм чогул. Оларның өлүмүнге элээр кижилер кайызын чедер, дээрбедел херээн үүлгедир мурнунда медередир ижип алганы билдингир. Автомашиналарлыг, мотоциклдиг дүржоктар өрү-куду кара турзы-биле шаап турар. Олар дүннүң карангызын эвилелчи кылдыр ажыглап, оорланып, кем-херек үүлгедип, кижилерни коргудуп турар.

Бо чайын «Искра» совхозтуң малчыны Доңгак Семис-оол аараш, Кызыл эмчизинге эмнедип чыткан. Ооң аалында чогун ажыглап, үш мотоциклдиг дээрбечилер дүн ортузунда коданга келгеш, боолап, үш хойну, бир аъттыг хунаап аппарганы дыңналып турар.

Дүн чоруктуг чолаачыларның оруун дозуп, оларның чүнү үүлгедип турарын хынап көрбейн турарының бир барымдаазы ол. Чадаг-даа кижилер дүнеки шакта кылаштажып, ниитиниң корум-чурумун үреп турар, ол бүгү база хайгаарал чок.

Оорларның, дээрбечилерниң, кижилерге дыш бербейн чорууур кижилерниң дугайын албан черлеринге хамаатылар дыңнадып турар, ынчалза-даа эрге-хоойлу камгалалының ажылдакчылары медээлерни ажыглап, профилактика ажылдарын боттуу-биле чорутпайн турар. Чамдык улус ону ажыглап, ниитиниң корум-чурумун катап-катап үреп-ле турар. Бир талазында, корум-чурумну тудар дээш чоруп турар кижилерни база билип тур мен. Олар арагачылар, чалгаалар-биле беседалажып, оларны торгаптаа турар. Оон оске арганы бо ажылдакчылар тыппайн турар.

Күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчулары, партия эге организациязының секретарьлары, профкомнар даргалары мооң мурнунда шиитгирип, кем-херек үүлгедип турган хамаатыларны күш-ажылга тургузарындан чалданыксаар, кижилер-биле ажылды чорударындан оспаксыраары эле тургустунуушкун үезинде безин хевээр артып турар. Бир эвес кижи бүрүзү күш-ажылчы коллективте долу күш-биле ажылдап турар болза, кежээки, дүнеки шактарда чүгле дыштанырын бодаар болгай, ынай-бээр чорууруп шүүтсүне бээр.

Кижилерниң сеткил-сагыжын эки талаже утлаар ажыл шоолут көзүлбейн турары хомудаачыг. Бак чүүлдер багай салдарын ооң уламындан халдадып турар. Таарымча чок болуушкуннар, кара-сээк-биле демей, чыпшынып-ла турардыр. Чижээ, чалыы салгалды оскээртен келген багай чанчылдар төөредип турар. Маңаа эвээш эвес рольду кино-чуруктар ээлеп турар. Өртээн, оон алыр ажыкты бодааш, уш-баш чок сценарийлиг киноларны үндүрер. Өлүрүүшкүннерлиг, күштээшкиннерлиг киноларның ажыы черле чок, чурукка ханчии, ооң чыт-буузу, сээк-курттузу костүр эвес, хөй чүве-дир. Ынчангаш кижини өлүрери, дайзынны-даа болза аан,- амыр, чиик чүве-дир деп хөөн оон тургустувуп келир магат чок.

Аткылажыышкыннар, өлүрүүшкүннер дугайында «дежурный» киноларның оруунга дайын-халаптың аар уржуктарының дугайында Лев Толстойнуң рассказтарын, Степан Сарыг-оолдуң Ада-чурт дайынының үезинде бижээни шүлүктерни номчуза, ол чогаалдарга хамаарышкан конференцияларны эрттирзе? Бо чижектиг чүүлдерни экранчыдар болза, кижиниң сеткил-сагыжын буянчыдып болурунуң бүгү аргалары бар.

Чадаана хоорайга нешкилерни өлүргениниң дугайын сактып келгеш, дээрбечилерден коргуп олур мен. Оларны район күүскомунуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары кажан тудуп алыр ирги? Өлүрүкчүлер баш чажырар чаңгыс-даа булуң тывылбазын.

Хорлуу ООРЖАК.

ЧЕПСЕГЛЕНИИШКИННИ ДҮЖҮРЕРИ— ТАЙБЫҢЧЕ ЧАҢГЫС ОРУК

Бөмбүрзекке эң баштайгы тургустунган социалистиг күрүне — ССРЭ делегейге тайбынны быжыглаар, боо-чепсекти эндере бүдүрерин соксадыр база дүжүрер дээш могаг-шылаг чок демисежип, практиктиг хемчеглерни ап, чаа политиктиг бодаашкынны улам-на ханыладып турар. Варшава Керээзиниң киржикчилери күрүнелерниң чепсегленишкинни дүжүрер айтырыглар талазы-биле тускай комиссиязының сессиязы чоокта чаа Варшавага болуп эрткен. Политиктиг Консультативтиг Комитеттиң чөвүлел хуралының шиитпирин ёзугаар аңаа боо-чепсекти болгаш шериг санын кызырарының, ылаңгыя ядролуг чепсекти узуткаар айтырыглар дугайында санал-онаа болгаш информация солчуру-биле тускай комиссияны тургускан.

НАТО биле Варшава Керээзиниң аразынга кады ажылдажылганың болгаш дайын айыылын чавырыладырарының Европа төвүн тургузарын, ийи шериг блогунуң шериин кайы-даа таладан 500 муң кижиге чедир кызырарын саналдаан. Чепсегленишкинни дүжүрер талазы-биле делегей конференциязы КНО-нуң Нью-Йоркта штаб-квартиразынга база болуп эрткен. Ооң ажылынга 128 чурттуң төлээлекчизи киришкен.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачёвтуң 1986 чылдың январь 15-те саналдаан ядролуг чепсекти дүжүрериниң программазы делегейниң улустарының кичээнгейниң төвүнде туруп турар.

Бо үстүнде адааныыс делегей политиказынга хамаарышкан кончуг чугула базымнар чүнү көргүзүп турарыл дээрге, чепсегленишкинни дүжүрериниң идеязының кайы хире калбак деткимчени ап турарының тодаргай херечизи-дир. Боо-чепсекти амгы үеде ышкаш хөйү-биле бүдүрүп туруп бээр чүве болза кижи төрелгетенниң хөгжүлдези чүгле халаптыг айыылга таваржыр эвес, а харын кижи төрелгетен бөмбүрзек кырынга шуут узуткаттынып болурунуң айыылы тургустунуп келгенин бүгү делегейниң чону угаан бодап, билип турарлар. Оон аңгыда, боо-чепсекти эндере бүдүрүп турар чорук кижи төрелгетенниң мурнунда бо хүннерде туруп турар эң чугула социал айтырыглар — аш-чутту ажып эртери, агаар-бойдусту хирлендирип боктаалдырбазы дээн ышкаш айтырыгларны чедимчелиг шиитпирлээринге улуг моондакты таварыштырып турар.

Чүгле 1987 чылда боо-чепсекти бүдүреринге база шериг чарыгдалынга 940 миллиард азы бир триллион чыгыы долларны чарыгдаан. Ол дээрге бирги, ийиги дайыннарның кижи төрелгетенге чедирген ниити материалдыг когарал-каражаның түңүнге дең акша-дыр. Америк социолог Э. Богарттың санааны-биле алырга, делегейниң бирги дайынынга чарыгдаа 208 миллиард ажыг доллар болган, дайылдажып турган чурттарның национал орулгазының үш хире кезээн дайын чарыгдалынга киирген. Делегейниң ийиги дайынының чүгле бюджет чарыгдалы 1914 чылдың өртек-үнези-биле алырга, 662 миллиард ажыг доллар болган. Амгы үеде ниитизи-биле боо-чепсекти бүдүрүп үндүреринге, чепсегленишкинге бир минута-ла 2 миллион доллар чарыгдаттынып турар. Ындыг чарышка мурнуку черни 300 миллиард чыгыы долларны чылда чарыгдап турар АКШ ээлеп турар. Шериг чарыгдалдарының эң-не хөйү — 790 миллиард доллар сайзыраңгай күрүнелерге онаажыр. Ол-ла үеде хөгжүп орар чурттар шериг чарыгдалдарын беш миллиард долларга кызырган. Тайбың үеде шериг херээнде 50 миллион кижи, боо-чепсек бүдүрер бүдүрүлгелерде 100 миллион кижи хаара туттунган. КНО-нуң санап турары-биле алырга, ол хире хөй санныг кижилерни ашкарып-чемгерериниге болгаш амыдыралчы херегледерин хандырарынга делегейниң ниити орулгазының 6 хуузу чарыгдаттынып турар. Делегейде эртемге чарыгдалдың дөрттүң бир кезээ шериг чепсээн чогаадып тургузарынга үнүп турар, а мыңда беш эртемденниң бирээзи-ле хаара туттунган. Шериглерниң саны башкылардан, эмчилерден ковудээн. Өртемчейниң бир муң чурттакчызынга ортумаа-биле 556 солдат онаажып турда, ол-ла чурттакчыларга 85 эмчи онаажыр.

Ам бар ядролуг чепсектиң частыр күжү Чер кырында бүгү диириг амытаннарны каш он-он катап чок кылып болур. Бөдүүн угаан-биле бодап коорге, гуманисчи кижизиг ёзу-биле алырга-даа ол хире хөй санныг акша-хөреңги болгаш материалдыг курлавырлар аңаа-ла хей черде—ажык-биле чугаалаарга, кижини узуткап чок кылырынга херектиг боо-чепсекти кылырынга чарыгдаттынып турар ышкажыл. Ол дээрге бир талазы-дыр. Бир эвес оске талазында байдалды көөр болза кандыгыл? Кижи төрелгетен эртем-техниктиг депшилгениң бедик чадазынче шилчий берген бо сайзырангай үеде бөмбүрзектиң чамдык чурттарында бир миллиард ажыг хире кижи (делегейниң беш кижизиниң бирээзи-дир) аш, түреңги байдалда чурттап турар. КНО-нуң санап турары-биле алырга, делегейде 800 миллион кижи тоттур чемненмес болгаш 850 миллион кижи ужук-бижик билбес болуп турар. Бугүн чартык миллиард кижи эмчи дузазы деп чүвени шуут билбес. Чемниң чедишпези, эмчи дузаламчызының чогундан хүннүң-не 40 муң бичии уруглар өлүп турар. Чепсегленишкин чаа хөгжүп орар чурттарга кончуг багай салдарны чедирип турар.

Түңнел кылдыр чүнү чугаалап болурул?

Бөгүнгү делегейде чепсегленишкинниң дүжүрериниң ёзулуг-ла үе-чадазы келген. Маңаа хамаарыштыр эрес-дидим, чаа политиктиг бодал шыңгыы негеттинип келген. Чепсегленишкинниң дүжүрериниң айыыл чок, демократтыг болгаш күчүлээшкиниң чок делегейни чедип алырының тодаргай сорулгаларын болгаш оруктарын чогум-ла харын Совет Эвилели удаа-дараа саналдап келген. Кедир муң чылдың эң-не эгезинде кижи төрелгетенниң ядролуг чепсек чок күчүлээшкини чок делегейже кижиниң эргежок чугула байдалдарын тургузарынга бирги эге базымны салган ортумак болгаш оон эвээш мракшылдыг ракеталарны ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың узуткаар дугайында Керээ кончуг улуг ужур-дузалыг болуп турар. Ядролуг октарны тургускан ийи муң беш чүс ажыг ракета узуткаттынар. Совет Эвилели ортумак болгаш оон эвээш мракшылдыг 1752 ракетаны, АКШ 859 ындыг ракеталарны узуткаар. Амгы делегейде бар боол турар ядролуг октарның курлавырларының 4 хуузу чок кылдынар. Бо Керээ бодунуң политиктиг, моральдыг салым-чолунуң талазы-биле ядролуг чепсекти дүжүреринге баштайгы улуг базымны кылып, ооң эгезин салган. Керээ болза АКШ-тың болгаш ССРЭ-ниң стратегтиг шаар халдакчы чепсектерин 50 хуу кызырарынга, ядролуг шенелделерин соксадырынга, тактиктиг ядролуг чепсектерин болгаш аңаа боо-чепсектерин база чепсектиг күштерин кызырарынга, химиктиг чепсекти хоруурунга оруктү ажыдып турар. Ядролуг чепсек чок, күчүлээшкин чок, дайын деп чүве турбас делегейже кижи төрелгетенниң шилчииринниң дугайында шаг үеден бээр улустуң чүткүлүнге бо Керээ боттут бадыткалды берип турар. Чепсегленишкинни, хамыктың мурнунда ядролуг чепсегленишкинни дүжүрериниң айтырыын үнделээни-биле, чаа политиктиг бодал-биле шиитпирлээрин бистиң чуртувус бир-ле дугаарында саналдап үндүрген. Керээге ат салдынганы болза угаан-сарыылдыг чорукутуң, чаа политиктиг үзел-бодалдың типлелгези-дир. Чепсегленишкинниң дүжүрери —тайбыңче чаңгыс шын орук ол. Улуг-даа, бичии-даа күрүнелер, бүгү кижи төрелгетен ол чоптуг демиселге шупту идепкейлиг киржир хүлээзедиг.

Кара-Сал БУДУК-ООЛ.
«Билиг» ниитилелиниң кежигүнү.

КОНКУРС УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Курстрахование органнарының ажылын чырыдар, ниитилелге болгаш ажылчы чонга ооң ужур-дузазын пропагандалаар талазы-биле солуннар редакцияларының, телевидениениң болгаш радио дамчыдылгазының конкурузунуң түңнелин үндүрген. Ук конкурсту республиканың Курстрахование эргелели болгаш Журналистер эвилелиниң баштаар чери эрткен чылын чарлаан турган.

Курстрахование органнарының ажылын чырыдар, оларның ажылының дуржулгазын нептередир талазы-биле солуннар редакциялары, телевидение болгаш радио дамчыдылгазы, оларның чогаадыкчы коллективтери копкак ажылдаан дээрзин жюри демдеглээн. Чүгле хөй тиражтыг «За асбест» солун бо талазы-биле элээн хөй материалдарны парлаан. Эрткен чылын ниитизи-биле он хире чүүл ук солунга парлаттынган.

Ынчангаш, шаңналдыг черни кайы-даа солунга тывыспас деп түңнелди жюри үндүрген. Ону конкурстуң негелдезинде база ынчаар айыткан. «За асбест» солунунуң редакциязының коллективинге (редактору И. Галуза) 70 рубль хемчээлдиг шаңнал акшаны тывсырын шиитпирлээн. 50 рубль хемчээлдиг тускай шаңналды Ак-Довуракта Курстрахование инспекциязының начальниги А. Ф. Лемешевага тывыскан. Ол ук органның ажылының талазы-биле хөй чүүлдерни парлаан, идепкейлиг ишчилерин пропагандалаан.

Ындыг-даа болза Курстрахование эгелели болгаш Тыва АССР-ниң Журналистер эвилели ук конкурсту бо чылын база уламчылаар деп шиитпирлээн. Курүнениң страхование органнарының ролун улам ынай күштелдирер, бистиң ниитилелге болгаш кижи бүрүзүнге ооң ажык-дузазын тайылбырлаар сорулга-биле ону катап чарлаан. Аңаа мурнакчы дуржулганы нептередири, эң тергиин инспекторларның, экономистерниң, ол ышкаш эки бригадаларының, агентилериниң ажылын көргүзери, Курстрах органнарынга дуза чедирип турар черлерни пропагандалаары кол сорулга болуп турар.

Конкурстуң түңнелин 1989 чылдың январьда үндүрер ону бо чылда парлаттынган материалдарны барымдаалап үндүрер.

Конкурстуң тиилекчилеринге дараазында шаңналдарны тывсырын көрген: республика солуннарынга, телевидение болгаш радио дамчыдылгазынга — бирги шаңнал дээш (бир) 200 рубльди, ийиги шаңнал дээш (ийи) 150-150 рубльди, районнар солуннарынга (бир) 100 рубльди, районнарның радио дамчыдылгазынга (бир) 100 рубльди тывсыр.

Курстрахование органнарының ажыл-чорудулгазының, оларның ажылдакчыларының болгаш идепкейлиг кижилериниң дугайында очерктер, репортажтар чурумалдар болгаш оске-даа чүүлдер бижээни дээш түс-түс авторларга бирги (бир) шаңналды тывсыр. Оон өскүнү 100 рубль, ийиги ийи шаңнал—50-50 рубль, үшкү шаңнал дөрт — 25-25 рубль.

Бо конкурска идепкейлиг киржиринче журналистерни, парлалганың, телевидениениң болгаш радио дамчыдылгазының штаттан дашкаар авторларын, кызыгаар бүгү хамаатыларны Курстрахование эргелели болгаш Журналистер эвилелиниң баштаар чери чалап тур.

МЕБЕЛЬДИ ЧААРТЫРЫ

Эрги сандайларны, столдарны, диваннарны, шкафтарны канчаар чаартып ап болурул? Ындыг айтырыг бистиң мурнувуска болганчок-ла тургустунуп келир. Ону чогаадыкчы арга-биле бодап турган чаарты кылып ап боор. Чижээлээрге, эрги столдарны сандайларны, сервантыларны чаңгыс аай өңнүг кылдыр будуп алырга ажырбас. Азы болза чаа тудуг материалы-биле кырындан шып болур. Чырык өң кончуг таарымчалыг, ылангыя ак будук дыка хевир киирер.

Хеп шкавының аптарның кырын азы арның пес болгаш оске-даа материал-биле чыпшырып алырга улам эки. Ылангыя шыпкан материалдың өңү шокары-биле демейлежип турар аяк-хевири чараш апаар. Ындыг шкаф ыдуур өрээлге болза көрүштүг.

Ийи эжиктиг шкафты кирер эжик аксынга тургузары таарымчалыг. Оон иштики дериглээзин даштыкы хептер азарынга кылып ала эки.

С. МЕШЕРЯКОВА.

ТЕЛЕВИЗОРЛАРНЫҢ ОЗАЛДЫЫН УТПАҢАР!

Бистиң чуртта өңнүг телевизорларның саны чылдан чылче ковудеп олурар. Чүгле сөөлгү алды чылда безин үреляк телевизорларның уржуундан 20 муң ажыг өрт болган. Ооң чедирген когаралы 16 миллион рубль, өлген, кемдээн кижилер бар.

ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң Өрттен камгалаар талазы-биле бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунга эрттирген шинчилелдерни көргүскени болза, өрттерниң болуп турарының кол чылдагааны — телеприемниктерниң конструктивтиг четпестери. Телевизорларның амгы модельдери безин өрт айыылын болдура берги дег, улуг четпестерлиг.

Чүге ындыгыл? Муң шаа радиокезектер өңнүг телевизорларда бар, оларның кайы бирээзи сандан үнүп, үрелип болур. Телевизорларда тургускан радиокезектерниң элээн кажы өртү болдурбазының негелделеринге дүүшпейн турар. Дакпыш өрээлдерниң иштинде агаарны өрттүң эге чадазында-ла кывыыгыр газ-биле долдура бээр янзы-бүрү бүдүмелдер бар.

Кывыычал бүдүмелдерни ылгап үндүрер полистирол материалдар-биле телевизорнуң артыкы шывыын кол нуруузунда кылып турар. Ол шывыгның массазы улуг, бир килограмм, ол хире бүдүмел өрттенгеш, бажыңның, гостиницаның, оске-даа черлерниң иштинге өрттү болдуруп болур.

Өрттүң озал-ондагын болдурбазы-биле боду үсту бээр система-биле өңнүг телевизорлар хандыртынмаан. Видеосигнал чокта телевизорну ажылдатпас ужурлуг, энергия күжү бедээнде, стабилизатор чокта өрт болу бээри магат чок. «Радуга», «Рекорд», «Горизонт», оске-даа телевизорлар өрттү болдуруп турар.

Ол-ла чылдагаан-биле бистиң республикага база өрттер болгулаан. Шагаан-Арыгта май 12-де бир телевизор өрттенген. Ооң ылгалып үнген чыт-буска алды харлыг уруг өлген. Кызыл хоорайның Бухтуев кудумчузунуң бир бажыңынга телевизордан өрт болган бажыңның ээзи өрт өжүрукчүлери келгелек турда, ону муң-не өжүрүп алган. Калининиң кудумчузунда 24 «б» бажыңның дөрткү квартиразы телевизордан өрттенген, ында чурттап олурар ээ кижиниң элээн эт-севи аңаа алыскан. Бир эвес ол ынчан элээр турган болза, ол когаралга таварышпайн баар ийик. Ооң бажыңындан милиция ажылдакчылары браганы тып, хураган. Өрт камгалалының ажылдакчылары эвес болза, арагачының кожаларының квартиралары база өрттени берип болур турган. Бо чылдың январь 24-те, апрель 8-те телевизорлардан өрт Кызылга болгулаан.

Бо чылдың апрель 10-да Балгазын суурга телевизор өрттенген. Бажыңның херээжен ээзи Бажина девидей бербээн, электри шутумундан аңгылааш, телевизорну оруун шывыы-биле дүй базыпкан. «Изумруд» телевизор Тоора-Хемге май үште кыва берген. Июнь 14-те Тээли суурга телевизор өөттенген, ооң түңнелинде хайгаарал чокка арткан 2 база 4 харлыг чаштар өлген. Кызыл районда Каа-Хем суурга «Горизонт» телевизор өрттенген. Оон оду соңга кожегелеринче чаштаан, бажың иштиниң эт-херекселин өрттени берген. Кызыл хоорайда Пушкин кудумчузунуң үш дугаар бажыңында чурттап олурар хамаатыШишкованың телевизору июль 31-де өрттенген.

Үстүнде чижектер өрт болу бээри, серемчилел чок болза, чайлаш чогун херечилеп турар. Бир эвес телевизорларның ажыглалын, ооң септелгезин шын эвес чорудар болза, өрт үнүп болур, телевизор ажылдаарга, агаар электри магнидинге алзыптар, ооң доозуннары радиокезектерге чыглыр. Үр ажылдаарга, үрелиишкинден чалбыыш хып үнер. Үрели бээрге, чыт-бус эгеләэрге телевизорну дораан өжүрер херек. Телевизорнуң агаар эрттирер черлерин салфеткалар оске-даа чүүлдер-биле дуглавас. Телевизорну дүрген кыва бээр чүүлдерден чайладынар. Ажылдап турар телевизорларны хайгаарал чокка арттырбанар теледамчыдылга соолгунде ону өжүрүнер.

Ирина ШОГЖАЛ.
Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң өрт камгалалының килдизиниң инженери.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

МЕДЕГЛЕЛ

МАНАГУА. (СЭТА). Никарагуа улуска албадаан империалистиг агрессияның ужурундан Никарагуа чепсектиг күштериниң дайынчы байдалын быжыглаары-биле кончуг хөй акша-хөреңгини үндүрүп турар. Ол дугайын национал шериг-далай күштерин тургусканының 8 чыл ою-биле холбаштыр Коринтога чүве чугаалап тура, сандиножу улусчу армияның политэргелелиниң начальниги Уго Торрес медеглээн.

Америк шериглерниң Никарагуаже боо-чепсектиг дорт халдаашкынының болуп болуру барымдаалааш, чурттуң шериг-далай күштери улусчу революцияның чаалап алышкынын ынанныштыы-биле камгалап турар. Олар республиканың тайбың хөгжүлдезинге моондактап турар сомосачы хөлезилеңкчилерниң халдаашкыннарын ойтур шаап турар. АКШ-тың экономиктиг блокадазы болгаш контрастың хоралакчы хөделиишкиннери турбуже, Никарагуа хөгжүлдениң национал хамаарышпас болгаш тускай дугуннаан чорууп чедип алырының оруу-биле бүзүрелдиг чоруп орар. Сандиножу улусчу армияның дайынчылары дайынчы болгаш политиктиг бедик деңнелдиг.

ЧССР. Минутада кижиниң амы-тынын ап болур таварылгалар турар. Эмчи дузазы доп-дораан херек. Хоорай чурттугларга ол улуг айтырыг болбайн турар. «Дүрген дуза чедирериниң» телефонун долгаптарга-ла, харылап келир. Ырак кодээ суурларның, даглыг районнарның чурттакчыларынга арай берге. Оларга эмчиниң дүрген дузазын ужуп чорууур «дүрген дуза чедирериниң» албан чери — вертолёттар көргүзер. Вертолёттар медицина техниказының эң сөөлгү чепсек-херекселдери-биле дериттинген.

ЧУРУКТА: чагыг-биле ужуп үнер деп турары.

ЧТК—СЭТА-ның фотозу.

ЧАЖЫТ САДЫГЛААШКЫН

«Ньюсуик» деп америк журналдың херечилеп турары-биле алырга, Мурнуу Корейде, Филиппиннерде, Таиландыда бичии уругларны чажыды-биле садып турар, ынчан оларның ук-саагалы ышкындырып чидер. Чили, Аргентина, Шри-Ланка ышкаш чурттарда база чаштарны өлүрүкчү ёзу-биле садыглап, хөй түңнүг акша-хөреңгини оон киирип ап турарын журнал айыткан. «Бир уруг дээш 20 муң доллар чедир акшаны киирип ап келгеннер. Чамдык ажы-төл чок барыын чурттарның ог-бүле ээлери гангстерлер-биле безин холбашкан болуп турар».

Мурнуу Корейни ап көрээл. Оон чыл санында-ла 6 муң ажыг корей чаштарны барыын чук чурттуг ашак-кадай улустар азырап ап турар. Ол төлдер дээрге ажыл тыппайн кодээлен хоорайда келген, ашактары чок кызыжактарның уруглары-дыр. Адазы чок төрүттүнген уругларны корейлерниң хөй кезии хүлээксевес, ынчангаш шак ындыг байдалдыг төрүттүнген бичии уругларның үштүң ийи кезиин 4500 долларга даштыкыларга садып турар. «Амгы үеде ол ёзулуг бизнес апарган» — деп Сеулда социал органның бир ажылдакчызы чугаалаан. Айыылдыг чүүл чүгел дизе, бис боттарывыс корей аваларны уругларын садарынче албадап турарывыс.

Ажы-төлдү азырап алырынга хамаарышкан хоойлу-дүрүм чок, уругларын садарын аваларынга хорувайн турар Аргентина, Парагвай, Чили ышкаш чурттарда уруглар садыглакчылары зелгем хөделип турарлар. Чамдык садыглакчылар болгаш хоойлу-дүрүмден дашкаар организациялар төрээн иезинге оон төлү дээш чаңгыс-ла муң долларны берген, чогум садарда он беш катап улгаттырган өртекке садып чанчыкканнар. Ооң дугайын чили полиция дыңнаткан. Чурттакчы чонунуң 90 хуузу европейжилер болуп турар Аргентинада сарыг баштыг ак-көк карактарлыг уругларны алыксаарлар кончуг хөй. Өртек 20 муң доллар чеде бээр. Саттыныкчы судьялар, адвокаттар даштыкы уруг азыракчыларынга меге документилер кылып бергени дээш база хөй акшаны «саап» ап келгеннер. Ол чурттардан чыл санында-ла чажыды-биле 200-тен 700 чедир чаштарны азырап ап турарын «Ньюсуик» журнал бижип турар.

Чажыт садыг Азияда база бар. Шри-Ланканың барыын эриинде сураглыг турисчи курорттарының чоогунда «уруглар фермалары» коргуннуг алдары-биле сураглыг турар. Шак ол черлерниң ээлери ортузунуң эмнелгелерин доктаамал эгип, олардан саттыг ажыг херээженнерни чыгтаар, экидир ашкарып-чемгергеш, бир айда 100 доллар төлеп, божугуже чедир тудуп турарлар. Уругларның кезиин даштыкыдан келгеи азыракчыларга саткаш, артканнарын бир уругну-да бир муң долларга ортумаа-биле Бельгияда болгаш Швецияда синдикаттарга садар. Олар уламчылыр демги бичии кижилерни улуг өртекке сайгарыптар.

Уруглар садып сайгарарлар Филиппиннерде база тускай садыгны организастаан. Чазак чери ону уруглар азырап алырының организациязы деп санап турар. Олар саттыг херээженнерни АКШ-тың базаларының чанында дүнеки клубтардан дилеп тып алыр. Холушкак ханныг уругларны садып алырын олар ажыктыг деп бодап турарын журнал бижээн.

В. МАТЯШ.
(СЭТА).

УРУГЛАРЫВЫС — КЕЛИР ҮЕВИС

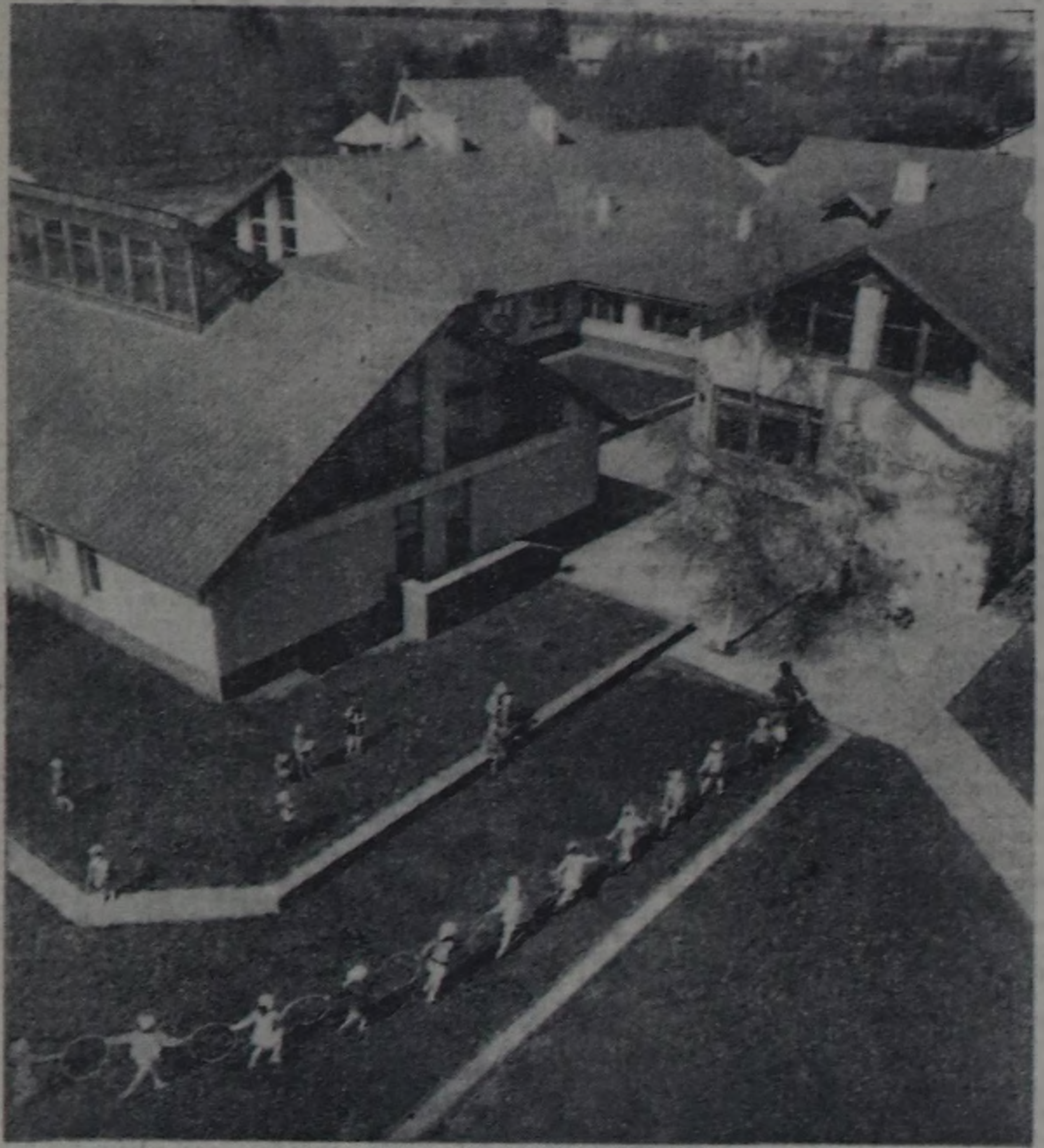

Бистер хоорайда дег чурттап турар бис.
ЧУРУКТА: Литва ССР-ниң «Примин» деп колхозунда уруглар сады.
К. Янкаускастың, А. Дилистиң фотозу.
СЭТА-ның фотохрониказы.

ӨӨРҮП ЧОРУУР МЕН

Кызылдың башкы училищезинге 1965 чылда уруглар садтарынга ажылдаар кижизидикчи башкылар белеткээр бир-ле дугаар тыва салбыр ажыттынган. Аңаа өөренири-биле дыка хөй уруглар чыглып келдивис. Кирериниң экзаменнерин дыка шыңгыы дужаап турган бис. Баштай бөлүүвүске 28 сургуул турган. А доозуп турувуста чүгле 16 кижи арткан. Доозкаш, амгы-амгы черлерже ажылдаары-биле аъттанып бис. Оон бээр хөй чыл эрткен. Өөрүмнү бодап, кайда-кайда ажылдап чорууруң сонуургап орар мен. Школада ажылдап чоруурларывыс база бар. Чамдык эштерге ужуражырта уруглар садынга ажылдаарга, чымыжы аажок улуг, бичии уруглар кижизидери берге чорду дээрлери база бар.

Мен бодум Самагалдайның № 2 ясли-садында улуг кижизидикчи башкы боол ажылдап чор мен. Ажылымны сонуургаар мен. Бистиң ясли-садта шупту 150 чаштар азырадып турар. Олар назыларының аайы-биле 3 бөлүкке хуваатынган. Коллективисте аныяк кижизидикчилерге арга-дуржулгавысты дамчыдып турар бис. Олардан Анюта Адыяа, Мила Хошкудан онзашкан ажылынга кызымаан көргүзүп турарлар. Маңаа өскелерин-даа адап болур. Оларга социалистиг чарыштың түңнелдери-биле шаңнал-мактаалдарны берип турар.

Келир үениң салгалын кижизидер мергежилди чедип алганывыска өөрүп чоруур мен. Кады дооскан эштеривис-биле Кызылывыска 1989 чылдың март 2-де чыглып кээп, доосканывыстан бээр 20 чыл болганывысты демдеглээр дээривисти утпаан мен.

Клавдия УВАНГУР.
Улус өөредилгезиниң тергиини.

ЯСЛИ-САД АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА

«Бис, Чөөн-Хемчик районнуң Шеми суурунуң «Чечек» ясли-садының ажылчыннары, мындыг айтырыгларны сонуургап турар бис:

1. Нийя-санитаркаларның ээлчеглиг шөлээзин каш ажыл хүнүнге санаарыл? Бисте 1 хардан 3 харга чедир 24 хонукка санап берип турар.

2. Назы четпес 2-ден хөй уругларлыг херээжен ишчилерге немей 3 хонук төлевирлиг шөлээни бээр бе? Бисте ону төлевейн турар, ындыг дүрүм чок дээш совхозтуң экономизи хоржок-тур.

3. Ясли-садты районнуң СЭС эмчилери хагдырыпкан таварылгада ажылчыннарның ажыл хүнүн төлеп бербес. Ол ажылчыннар боттары аңаа-ла туразында ажылдавайн турар эвес, ону чүге төлеп бербезил? Эмчилер садтың хагдырыпканда, ажылчыннарның буруузу эвес-ле болгай.

Район төвүнче эмчи шинчилгезин эртери-биле чорупкан хүннерни прогул дээр. Ол шын бе? Дыштаныр хүннерде эмчи хыналдазы эртер дээрге эмчилерниң дыштаныр хүннери болур-дур.

4. Чедимче чок ог-бүлелерге дузаламчы 12 акшаны күрүне берип турар болгай. Дузаламчы акшаны чүге ай-шаанда үндүрбейн, ур тудуп турарыл, пособие акшазын 2 ай албайн тур бис. Пособиени ур тудуп болур бе? Шалыгвысты база өйүнде албайн турар бис.

5. Шалынга немей 10 хуу акшаны бисте эрткен чылын немээн. Бо 1988 чылда немевээн. Бисте немелде акшаны төлээрин чүге улаштыр боттандырбайн турарыл?

6. Шөлээже үнгенде шөлээ акшазын 3 хүнден эрттирбейн төлээр ужурлуг эвес бе? Шөлээ акшазын маңаа турда-ла, шөлээ эртип каар-дыр. Канчаар төлээр ужурлугул?

7. Бисте херээжен кочегар-таныныл ажылдап турар. Ол кижиге чүгле кочегар дээш төлеп турар, а таныныл дээш төлевейн турар.

Хүндүлүг редакция, бисти дузаладып чоруур айтырыгларга харыдан бээрин улуу-биле дилеп бис».

Шеми суурнуң ясли-садының ажылдакчыларының бо айтырыгларынга Чырыдышкын министерствозунуң кол бухгалтери **Н. Сундуй** дараазында харыны берген:

1. Бичии бөлүктүң нийя-санитарказының шөлээзиниң хуусаазы — 24 ажыл хүнү. Кижизидикчиниң дузалакчызының шөлээзиниң хуусаазы — 15 ажыл хүнү.

2. 12 хар четпээн назылыг ийи болгаш оон-даа хөй уругларлыг ажылдап турар херээженнерге бээр төлевирлиг немелде 3 хонуктуң шөлээзин өске немелде шөлээлер-биле катай бээр. Немелде 3 хонук шөлээ алыр херээженнерниң ниити шөлээзиниң хуусаазы шөлээ үезинде дыштаныр хүннерин катай санаарга, 28 календарь хүнүнден ашпас ужурлуг.

3. Санэпидстанция уруглар садын хагдырганда, ол ышкаш ажылдакчылар эмчи шинчилгезин эртип турар үеде ясли-садтың ажылдакчыларының ажыл төлевири хевээр кадагалаттынып артар.

4. СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң 1974 чылдың сентябрь 12-де хүлээп алган № 748 «Уругларлыг, орулгазы эвээш ог-бүлелерге материалдыг хандырылганы улам ыңай көвүдедир дугайында» доктаалының 5-ки чүүлүнде мындаар айыткан: «Ог-бүлениң бир кежигүнүнге оннаштыр ортумак каттышкан орулгазы айда 75 рубльден ашпас ог-бүлелер уруглар пособиезин алыр эргелиг». Пособиени уруг бүрүнгаа 8 хар четкиже төлээр. Пособиениң айда хемчээли — 12 рубль. Пособиени ай санында ийиги чартыының ажыл төлевирин бээр хүннерде чаңгыс ай төлевир документизин ёзугаар бээр.

5. Тыва АССР-ниң девискээринде турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның ажылчыннарының болгаш албан хаакчыларының ажыл төлевиринге хуу немелделерни СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш ВЦСПС-тиң 1972 чылдың апрель 6-да хүлээп алган № 255 доктаалынга дүүштүр ол бүдүрүлгелерге, албан черлериниң болгаш организацияларга үзүктелиишкин чок ажыл стажы дээш бир дугаар чыл ажылдааның соонда 10 хуу, оон дараазында чылдарда ийи чыл эртерге-ле база 10 хуу улгаттырып төлеп бээр. Ынчалза-даа хуу немелдэзи ажыл төлевириниң 30 хуузундан ашпас ужурлуг.

6. Ажылдакчыларга шөлээни шөлээ бээриниң ооруун барымдаалап, ындын кайызы-даа үезинде бээр. Шөлээ акшазын 3 хонуктуң иштинде ынаа берген турар.

7. Ясли-садтың штаттаан дашкаар расписаниезинге кочегар-таныныл турбас.

Улусчу чогаадылганың ушку Бүгү-эвилел көрүлдези чоруп тур

ХӨӨМЕЙНИ ХӨГЖҮДЕР

Республиканың хөөмей фестивалы Москвага Бүгү-делегейниң аас чогаал көрүлдезинге чергелештир эрткен. Аңаа Өвүр, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Бии-Хем районнарының төлээлери ыяк белеткелдиин көргүскен. Ылангыя «Буданныгның эдискизи» ансамбль Герман Кууларның өткүт сыгыдын, Виктор Даржайның хоюг каргыраазын, Валерий Моңгуштуң тааланчыг хөөмейиниң ниити күүселдениң сюжеттиг өзээнге чагырты, оон хөй үнге кааставчы гармонияның байлакшылды ажыглааны. Ол бедик лауреат атка төлептиг болган.

Моон мурнунда көрүлделерниң лауреаттары болган күүседикчилер бо көрүлдеге конкурстан дашкаар киришкен. Оларның аразындан Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң чолаачызы Лазо Моңгуш соогаш биле бала дурзулээн дошпулуурну боду кылып алгаш, аңаа ойнаарының бедик мергежилин көргүскен. А Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхозтан Куулар Эрес-оол бодунуң хөөмейинге чергелешкек дузалал уннериниң темдрин улам хөгжүп, аялгаларын байытпышаан, аңаа хаңы хөгжүмнүг овур-хевирин тургускан. Ынчангаш чоокта чаа калган сурагаыг башкызының онзагай чаңын шуут өттүмезе-даа, оон аялгаларын аңаа хүндүткел кылдыр игилге топтуу-биле ойнаан.

Үе чаартынар, чаа салгал өөр ужурлуг. Ак-оол Кара-Салдың оглу Анатолийниң, Ондар Хунаштаар-оолдуң оглу Викторнуң чараш хөөмейлээрин көрүкчүлер магадаан. Улаатайга хойжулап чорааш, ам культура ажылдакчызы апарган Герман Куулар, Бора-Шайда чылгычы Валерий Моңгуш оларның кайызынында-даа талантызы көрүкчүлерни өөрту.

Тыва хөөмейни американнар безин өөренип ап турар апарган. Кызылдан Вячеслав Ооржак, арта-ла кожамыктап-кожамыктап, дыка онза хөөмейледи. Алтай кайчи болгаш шураучу Таныспай Шинчининиң хөөмейи база солун болган. Хакас тахпакчы аваашкылар Зоя биле Ирина Боргоякованың йөрээлдери база солун. Бо байырлал ийи хүн дургузунда орус, тыва, бурят, украин, хакас дылдарга чаңгыланып келген. Хоорайның культура килдизиниң эргелекчизи Василий Бельдягуров баштаан ыры болгаш танцы ансамбльдиң ырлажыларының киришкени фестивальдың байырлыг сорууну улам көдүрген. Культура министерствозунуң удуртукчулары маңаа ээзээ тыныштыг болган.

Ийи хүн дургузунда хөөмей уран чүүлүнге шудургу көрүлдениң түңнелинде Валерий Саая (Мөңгүн-Тайга), сыгытка Казак-оол Куулар (Таңды), Федор Тау (Тес-Хем) каргыраа күүселдезинге, Виктор Ооржак (Сүт-Хөл) сыгытка, Виктор Ондар (Бии-Хем) хөөмейге. Валерий Моңгуш, Герман Куулар (Өвүр) сыгыт-хөөмейге, Сүт-Хөл школазының өөреникчизи Вячеслав Моңгуш лауреаттар болган.

Юрий Делег эптиг-биле бодунуң ынгын бедиңиг аңы чавызаты каан турган. «Эзерген Сайыр-Аксын», «Теве-Хая» деп ырларны гитарага үдеп ырлап, хөөмейлеп, каргыраалап, амгы үениң эстрада аяны-биле чединишкинниг күүсеткен. Тудум чайгаштан ыштукнарының чаа оруун тыва бар чыдар ол аныяк күүседикчи дипломнуг болгаш өртектиг белек-биле шаңнаткан. Эрес-оол Ондар — «Сүт-Хөл» совхозтуң аныяк малчыны Анатолий Кара-Сал — Кызылда спорт ниитилелдиң инструктору. Сергей Ондар — Кызылда столоваялар трезиниң ажылдакчызы. Артис-оол Моңгуш (Бай-Тайга), Базарчы Бээн-Чыргал — Сергелиг школазының өөреникчизи дипломнар болгаш өртектиг белектер-биле шаңнатканнар.

Бай-Тайгадан школачы Мариям Сат өртектиг белек-биле, Бай-Талдан Кужугет Дуктут-оол артисти мергежили дээш тускай шаңналды алган.

Хөөмейниң уран маргылдаазынга 58 күүседикчи киришкен. 14 хардан 24 харга чедир күүседикчилер 70 хуу болган. Моон мурнунда көрүлделерге бодаарга, бо конкурстуң киржикчилериниң холдуунда аныяктан.

Эки шуудук күүселдениң уран-чечен деңнелин көдүрер. Валерий Саая тереэн черин:

Тарбагаңнар казып олттаар
Дазыр шелдут Мөңгүн-
Тайгам.
Мөндүлер казып олттаар
Мөзүр даштыг Мөңгүн-
Тайгам — деп олурупгаарга тыныштыг алгаан.

Каргыраалап бээримге,
Катап-катап дыңнаар уруг.
Кады базып чоруул дээрге,
Каттырып каар, элдеп уруг.

Ол оон-баштакты бодунуң сыгыдынга сеткилиниң алачайгаар хөөмү-биле дыка эптиг дамчытпан.

Өскелээрин, башкалаарын
Өске кижи эвес-тир мен.
Өөр чурттуг дуннан-биле
Өглешкен куудээн боор мен.

Сергей Ондарның бо баштак ырызы элээн хаңы утказыг. Дүү «хемчиктер» аңы «сояннар» деп чамдыкта ылгажы бээр багай чаңчылывысты элби-ле сойгалап турары ол.

Калбак кара эжим-биле
Кажан кезээ чурттаар дээш
мен.

Мөңгүн-оол Дамбаштайның бо баштактаны тааржыштыр дамчытканы-биле база-ла көрүкчүлерни чир-шоп дүжүрген.

Кудай дээрниң хинзинин
тепкеш,
Күрбүстүлар эргээн келийн.
Күрбүстү хаан чок-даа
болза,
Космосту көргеш келийн.

Виктор Ондарның бо кожумаа онза тыныштыг!

Өпей-өпей өпейимни
Өпейлеткен кавайымны.
Өпейлеткен кавайымдан
Арта берген аваймны.

Төөгү шагдан бээр-ле хөөмей-биле кады төрүттүнүп келгенниг улустуң бо өлүм чок ырызы хөөмейжи Орлан Седип-оолдуң күүселдезин чайгаар-ла аялганын аныяктаары-ла берген. Чамдык күүседикчилерниң «улуг» аалы хөөмү-биле улуг тура дессексээн, культуразы куду олурупгарынга удур бо ыр ёзулуг арыг эстетиктиг утка-шынарны илередип турар. Валерий Моңгуштуң «Аъттар салбас узун дыныммы» база-ла ындыг бүяныг ишти алган турар.

Хөөмейниң кегрүнге тамаарыштыр хаңы сайгарылганы чорудары бистерден негеттиниш турар, ону моон соңгаар уламчылаар бис.

Жюри кежигүннери фестивальдың үезинде шегээн четпес чүүлдерни айыткан. Тыва АССР-ниң чурукчузу И. Ч. Салчак тыва тоннарның быжыы даараанында хээ, оң-биле чурулгашпас таалаларын айыткан. Орлан Чүдекпен, Мерген Моңгуштуң хептеринде сарыг өңнүг кырынга сарыг кааставганын ылгалбайн турарын, Сүт-Хөлдүң аныяктарының хевинин ала-шокар болганын айыткан.

Федор Тау хоочун хөөмейжи, хостуг шилдээн хову каргыраазын бедик мергежилге күүсетти. Улуг кижи сцена кырынче амгы аныяктарның чолдак шокар хеви-биле үнүп кээрге, арай-ла эпчок болду.

«Бо аныйга муштуктап ыдыгаа делгем чеңниг, аяк хээлиг торгу тон, бөрт, идик болгаш аңаа чуудээш кур болза, дыка-ла аянныг көстүр ийик» — деп, түңнел-концертке мээн чанымга орган плевер үтбей Саңчаа Зинаида Саңдаковна дыка-ла шын эскерди.

Таңдыдан Казак-оол Кууларның хеви база ындыг ийзыдыг.

Аянныг костюм көрүкчүлерге хүндүткел боордан аңгыда, күүседикчиниң сагыш-сеткилин көдүрер. Бай-Тайганың ооллараынга кара тилиндеш кылган амгы эстрада костюму таарышкы эвээш таарыжыр, ындыг-даа болза бо көрүлдениң уткызынга тыва хепти ведери күзенчиг турган.

1981 чылда республиканың бирги хөөмей фестивалының үезинде болган эртем-практиктиг конференцияның саналдарынга чурттаа болгаш Тыва АССР-де хөөмей уран чүүлүнүң нептерен турар түс черлерин көргүскен атласты тургузарын, оон шылгарангай күүседикчилерниң концертке киришкен чурттарын, хоорайларын, хүндүлүг аттарын, портреттерин культура ...олгарынга чурук аазарын улусчу чогаадылганың эртем-методиктиг төвүнүң ам-даа боттандырбайн турарын жюри кежигүннери айыткан.

Хөөмейжилерни эвилелдээр бөлгүмнерге, ансамбльдерге хөгжүм талазы-биле тускай удуртукчуларны быжыглаарын, оон удаатында бедик культуразе көдүрерин жюри даргазы, ССРЭ-ниң улустуң артизи, Тыва АССР-ниң күрүне шаңналының лауреаты А. Б. Чыргал-оол сүмелээн.

Америка, Италия, Норвегия, Швеция болгаш Азия, Чөөн чук чурттарында тыва хөөмей уран чүүлүнге сонуургал улгадып турар. Оон хөгжүлдезин чаа үе-чадаже көдүрер дээш боттуг ажылды кылыр апаар бис.

Келир үеже болур көрүлделерни харын-даа шаңгаак суралгыг мастерлерниң юбилейлиг чылдарынга дүүштүрзе чугулдуг. Кара-Сал Ак-оол бодунуң игилинге дөртен ажыг чылда бүгү чонну магададкан. Оон ишин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге шаа хомусту дэдеттинер ужурлуг. Черле ынчаш, уран чүүлге болгаш уран салымныг кижилерге хамныг болур херек.

Черлит-оол КУУЛАР,
Жюри кежигүнү.

ЫРЫЗЫ ЫЛАПТЫГ БОЛУР

Хөөмейжилерниң ырлары алыс дазылын өпей ырындан алган хевирлиг. Оларның чассыдып, эргеледип, хей-аът киирип турар дөмнер-биле долдунганын эскерип болур.

Тыва улустуң национал уран чүүлүнүң бир хевири болур хөөмейниң улам ыңай четчетелип сайзыраарынга ыржыгаш улуг дузалыг. Ынчангаш ону күүседикчи кижи бодунуң назы-харының аайы-биле болгаш күүседикчээн хөөмүнге дугжуп турар кылдыр шилип алыры чугула дээрзин бо көрүлдеден билдим. Чүге дээрге чамдык күүседикчилерниң хөөмейниң утказы-биле ырызы дүүшпейн баар, таарышпас болгулаар-дыр. Кандай сеститгер ырлар ырлаарынга таарышпас, хөй күш үндүрер. Оон ыдерезе шак дүжер таараптыгалар база турар.

Бир-тээ хөөмейжилерниң ыры сестеринге ындыге берген болганымда, маңаа толдаргай чижектерден киирейн. Өвүрнүң төлээзи Валерий Моңгуштуң аъттың дериг-херекселдериниң дугайында тыва улустуң нептерейген ырызын хөөмейинге ажыглааны көрүкчүлерге солун, чедишкинге немере болган.

Хөөмейлеп сыгыртырга,
Хөглей-ле бээр, элдеп уруг.
Хөөрежип базаал дээрге,
Хөөну-ле чок, элдеп уруг.

Бо ырыны аңгы-аңгы районнардан каш-даа хөөмейжи ырлаан. Бо чижектиг чедимчелиг ырлар хөй болду. Ынчалдажок Сүт-Хөл районнуң төлээзиниң ырлаан ырызын ол районнуң партия, комсомол болгаш культура ажылдакчыларының мындыг улуг көрүлдеже «эскербейн» эрттирмижени элдеп:

Кыстап чоруур аваргам мен,
Кыжырбанар акыларым.
Кыстан чоруур үецерде
Кымдан артык турган силер.

Мээң чок мурнунга ындыг суртаал салырын аңаа кым чөпшээрээнил? Аңаа «ынчап болбас» деп сүме берипты эш-өөрү, дөргүл-төрели база чок болганы ол бе? Бир эвес боду ону чедир бодап шыдаваан болза, аңаа чугаалап бээр турган-дыр. Кандыг-даа уран чүүл кижизидикчи уткалыг, кандыг-даа уран чүүл нептеренкилзэ культурлуг болур. Чонунга болгаш уран чүүлге барган болур кижи ол чонун болгаш ол уран чүүлдү хүндүлээр—оон хүлээлгези ол. Өскээр суртаал сала бээр кижиниң чеже-даа талантылыг болза, чоңга херээ чок. Кызылдан бир кижи база элдептиг ырлар ырлады. Ол кижиниң чүгле ырызы эвес, хей кеткени, хевири, чон мурнунга «чаңы» көрүкчүлерге эгенчиг болган. «Эзирик эвес ирги бе?» — дижип олуруус. Дүрген чорупбаар болза дээримге-даа хоржок, удам «ырлаан» олуруп берген. Мен бодаарымга, ындыг көрүлделер киржикчилеринге кижизидилге ажылын чорудары тайылбыр бээри албан. Ынчанмас болза чамдык кижилер куруг бөгүн бурунгаар шыдавас боор-дур.

Көрүлде чаңгыс бо эвес, ынчангаш үениң байдалынга таарыштыр, чаа өзүп орар салгакчыларының уран-медерелинге аргын каар чараш, уран сестерлиг ырлар хөй болурун күзээр мен.

Допчу МОҢГУШ,
Хөөмей байырлалының киржикчизи.

КӨРҮЛДЕНИ ДЫКА СОНУУРГАДЫМ

Тыва улус шаг-шаандан бээр хөөмейлеп, чонунга, хамнамаанга болгаш ог-бүлезинге аян тудуп чорван. Уран чүүлдүң бо хевири өскелериниден черле онзагайып турар. Ынчангаш мыңаар кичээнгейниң улуг болуру черле чөп.

Мен бодум Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Тес-Хем болгаш Каа-Хем районнарга чурттап келген, ол черлерниң культура ажылын эки билир хоочун мен. Мээң ажылдап турар үемде хөөмейже кичээнгей четпес турган. Шынап-ла, ады-сураа үнген каш кижинивeтен өске, алдан-чеден хөөмейжилер чыылганын көрбээн мен. Ам көрүмерден, аныяктар дыка көвүдээн, школачылар туржук, садик оолдары безин хөөмейни сонуургап турар. Кыстар база хөөмейлеп эгелээн. Кызыл райондан Валентина Чүлдүм эр улустан, бо көрүлдеге кирипкен оолдардан безин дудак чок хөөмейледи. Ындыг кыс чаңгыс ол эвес, школалар көрүлдезинге О. Шыгмадан ийи кыс Самагалдайга хөөмейлеп келгенин база дыңнадым. Бо бүгүнү хайгаараар, деткиир херек.

Бай-Тайгада хөөмейжилер хөй, оларның аразында Сат Маадыр-оол база бар. Бо көрүлдеге оол оглу Мариям Сат хөөмейлеп келди, багай эвес деп көрдүм. Ынчалза-даа ниитизи-биле алырга, бай-тайгажылар сагыжымга четпеди. Оларның орнунга Каа-Хемниң хөөмейжилери эр дейлер болдулар. Ылангыя Лазо Моңгуш бодунуң кылып алган дошпулуурү-биле киржип келди. Оон ыңай Тес-Хемден Федор Таунуң онзагай хөөмейлээрин магададым. Евулуг-ла тыва хөөмей ол.

Ажыл-биле чугаалаарга, бо хөөмей көрүлдезин дыка сонуургадым. Ындыг көрүлделер чылдың-на болур болза, уран чүүлдүң хөгжүлдезинге улуг дедиммче болур.

Галина ДОҢГАК.
Суглак суур.

БИСТИҢ КЛУВУВУСТА

Чаа-Хөл суурнуң чурттакчылары хөй. Ында узбек, якут болгаш өске-даа национальностарның төлээлери чурттап турар. Оларны суурнуң клувунга көрүп болур.

Клубка ылангыя дыштаныр хүннерде массалыг ажылдар үргүлчү болур. Үжен хардан өрү назылыгларның ужуражылгалары, хоочуннар болгаш алдарлыг кижилер-биле ужуражылгалар, дискуллар, диспуттар бо-ла болгулаар. Чоокта чаа колдективтер концерттериниң көрүлдези болду. А «Чырык кузел» агиткультбригаданың ажылы база мактадыг. Клубта аргыжыр, дараажыр бөлгүмнер ажылдап турар.

Клубтуң ажылын эжижилеринге оон директору Сергей Шымраа, массовик Юрий Саңдакпаа, баянист Валерий Моңгуш болгаш культура ажылының активчилери Зоя Моңгуш, Антонина Доңгурак, Вера Дамба болгаш оон-даа өскелер улуун киирип турар. Чамдык четпестер бар-даа болза, кужувусту кадып, ол четпестерни болдурбас дээш хемчеглерни ап турар бис.

Зоя МААДЫ.

СПОРТ

КУБОК БҮРЕН-ХЕМЧИЛЕРДЕ

Каа-Хемниң комсомол райкомунуң кубогу дээш 1988 чылдың бут бөмбүүнге маргылдаазы доозулган. Район төвүнүң болгаш совхозтар аразында организастаттынган маргылдаа бо чылын элээн организастыг эрткен.

Чидиг демиселдиг түңнелинде комсомол райкомунуң шилчилиг чоруур кубогун «Бурунгаар» совхозтуң Бүрен-Хем суурунуң спортчулары чаалап алганнар. Ийиги черде «Улуг Октябрь» совхозтуң командазы.

Тиилекчилер аңаа-ла таварылга боор чемпионнар болбаанныр. Соолгу чылдарда Бүрен-Хемде бут бөмбүү база бир сайзыраңгай спорт хевири болу берген. Мында бут бөмбүүге доктаамал сагыш салып турар болгаш ону сайзырадыр дээш чүткүлдүг ажылдарны комсомол болгаш спорт комитеттериниң чорудуп келгенниң түңнелдери-дир.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ШЫДЫРАА

Шыдыраага ССРЭ чемпионадының оң алдыгы салым болган. Гуревич — Смирнин, а Карпов — Маланюкту уткан. Вагания — Каспаров, Иванчук — Юдасин, Соколов — Белявский, Гавриков — Харитонов оларның салгылары хайым бооп доозулган. Эйнгорн — Халифман, Юсупов — Салов болгаш Смыслов — Эльвест оларның салгылары соңгаарлаткан.

Чемпионаттың оң бежиги салымында соңгаарладтынган ийи ужуражылгыны: Юдасин — Юсупов, Салов — Эйнгорн оларның салгылары чедир ойнаваанда-ла хайым кылдыр дугуруушкан.

Мурнунда А. Карпов чоруп, 11 санны алган.

РЕКОРД

НЬЮ-ЙОРК. Америк эштикчи Дэвид Беркофф оорганы-биле 100 метр черге эштирииге 54,91 секунданы көргүзүп, делегейниң чаа рекордун тургускан. Техас штатта Остин хоорайга болган АКШ-тың чемпионадынга ол эртенги шактарда 100 метрин 54,95 секундада эрткеш, совет эштикчи Игорь Полянскийниң тургусканы делегей рекордун 0,05 секундага ажылткан. А кежээ шуулде эштикчиннинге киришкеш, оон-даа дээре көргүзүүнү чедип алганы ол.

Гарвард университединиң 21 харлыг студентизи эштикчиниң рекордун тургузарда, Полянскийниң тактиказын ажыглаан. Стартты эгелээрде дораан-на ыымнып киргеш, бассейнниң орту уезинде сугдан бажын үнтүп келип турган. Беркофф 16 секунда иштинде тынмайн суг адаа-биле эртип турган.

(СЭТА).

агаар

Республиканың бүргеп, аязыр, чагбас. Хаттың күжү секундада 5—10 метр. Дүне 3—8, чамдык черлерге —1+4 градус болур. Хүндүс 19—24 градус изиг.

Кызылга булуттаа, аязыр, чагбас. Хаттың күжү ой-тавында. Дүне 6—8, хүндүс 22—24 градус изиг.

КИНО

АВГУСТ 18-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Бал сказок» 10.00, «Душа моя» 11.30, 14.30, 17.30, 20.30 (узаткан), бичии залга: «Группа риска» 15.00, «Чистыми руками» 16.30, 18.30 шактарда.
«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.00, «Тайна старого чердака» 10.30, «Тоби Мактиг» 12.10, 14.00, 19.50, «Алло, такси» 15.50, 17.50, 21.40 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Юрка—сын командира» 10.00, «В Крыму не всегда лето» 13.40, 16.20, 19.20 шактарда.
«ВОСТОК»: «Маури» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.
«ЛЕТНИЙ»: «Цыганка Аза» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 18-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Елена Образцованың ышкаштар болгаш хилинчээ». Телефильм-монография. 10.25 — Медээлер. 10.35 — 11.35 — «Аян-чорукчулар клуву». 15.30 — Медээлер. 15.40— Эде турсустунуушкун прожектору. 15.50 — «Экия, музыка!» Уругларның ниити ыры коллективтериниң 6 Бүгү-эвилел телеконкурузу. 16.35— Баскетбол дончулазы. 17.15— Музыка шыгжамыры. Дж. Россини болгаш О. Респигиниң чогаалдары. 18.15— Эртем: теория, шенелде, практика. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.05 — «Кижи болгаш оон кужу». Улуг кижилерге мультфильм. 19.15 — «Киржикчилер». 20.00 — «Кандыг чурттап тур сен, театр?» Казахстанның «Наурыз» база Ортаа Азияның театрларының девискээр бүгаар бирги фестивалының дугайында. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде турсустунуушкуну прожектору. 21.45 — 00.35 — ТТ экранында эң баштай «Агония». Уран-чечен фильм. 1-2 сериялары. Чаңгаада (23.10) — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15 — «Хүннээректиг Таджикистанның ритмнери». 8.45 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05—Испан дыл. 9.35 — «Доңгава кылыр тегериңк». Уран-чечен телефильм. 11.10—Испан дыл. 11.40—«Аныяктарга музыкалыг программа». 13.25 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13.50 — Медээлер. 14.00—15.05—«Оттут оруктар». 16-гы сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15—Уругларның «Радость» клувунуң концерти. 19.15 —«Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Мал чеми белеткелиниң хүн демдеглели». «Дүжүт ажаалдазы—хүннүң сагыш салымышкыны». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 —Ф. Шубертиниң фортепианого чогаалдары. 20.50 — Телефильм. 21.00 — «Үе». 21.35—Эде турсустунуушкун прожектору. 21.45—01.05 — Делегей фестивалы «Сопот-88». Бирги хүн. Польшадан дамчыдыгга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 18.40 — Одал-оидак чок шимчээшкин. 19.30 — Ритмниг гимнастика. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, хөдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның солун келбейн баргаңда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга шаазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Дагыт № 167. ТС—01553

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 192 (13702) | 1988 чылдың август 19, пятница | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 копеек.

Төрээн чуртувуста

УЛЬЯНОВСК. Октябрь революциязының баштыңчызының камдарының арыннары Ульяновскиде уран чүүл галерейазының делгелгезиниң чурукттарында илереттинген. «В. И. Ленин чурулга уран чүүлүнде» деп ында бар көргүзүг чүүлдеринде ада-чурт графиказының мастерлериниң Совет эрге-чагырга чылдарында тургускан эң эки чогаалдарын киирген. Волгада хоорайга ында хире улуг коллекцияны Курчениниң орус музейиниң ажылдакчылары берген.

ЖДАНОВ. (Донецк область). Геронтология төвү баштайгы аарыг кижилерин хүлээп алган. Донбасстың кара чаңгыс ол эмнелге-кадыкшыл албан черин дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга депутаттарның инициативазы-биле тудуп тургускан. Кадыкшыл черин хүнде 120 кижини хүлээп алыр кылдыр тургускан. Чаасккаан арткан назыдап кырааннарга ында чүгле эмчи дузазын көргүзери-биле кызыгаарланмайн турар. Инспекторларның үнүүшкүнүг бригадалары продуктуларны бажыңга чедирип бээриниң дугайын сагыш салып, чуртталга бажыңын, амыдырал техниказын септээринге, кыжын одаар чүүл белеткеп алырынга дузалап турар. Депутаттарның контролюнда амгы үеде индустриалдыг хоорайның бүгү райоңнарында тургузуп турар ындыг төптер туруп турар.

ДЖАМБУЛ. (Казах ССР). Джамбулдуң чиик болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң технологтуг институдунуң студенттериниң кылыглары делегей рыногунче үнер арганы алган. Дээди өөредилге черинде тургускан «Элегант» дээр эртем-бүдүрүлге кооперативи Болгарияның «Коопинжиниринг» фирмазы-биле ядыы-чег чогаадын кылыр болгаш дааараар талазы-биле кады ажылдажылга дугайында керээни чарып алган. Студентилерниң ажылдап кылган модельдериниң уран-техниктиг каттышкан чөвүлел бадылаар, ону бүдүрүп үндүрерин болгаар бүдүрүлгечи боттандырып чорудар. Садып алынчыларның негелдезин өөренип көөрү-биле, кылган продукцияны садары-биле ССРЭ-ге, Болгарияга болгаш өске-даа чурттарның рыноктарынга саналдаар.

(СЭТА).

ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫН — ЧАА ЁЗУ-БИЛЕ

Башкыларның август чөвүлел хуралдарын бедик деңнелге эрттирер

База бир өөредилге чылы келген. Мурнукуларының кайызынга-даа ол дөмейлешпес болгаш аныяк салгалды чаа ёзу-биле амыдыраарга белеткээриниң эгези болур. Ынчангаш аңаа белеткел кажангызындан-даа шыңгыы болур ужурлуг.

Бо өөредилге чылында Кызыл хоорайга кайызынга-даа 1176 өөреникчи кирер ийи школа, 834 сургуул өөренир башкы училищези, Шагаан-Арыгга, Эйлиг-Хемге, Хандагайтыга болгаш Бай-Дагга чаа школалар ажыглалга кирер. Оон ыңай Каа-Хемниң Суг-Бажының, Ийме, Хөндөлең болгаш өске-даа школаларга немелде тудуглар туттунар. Башкы училищезинден өскелери бо хүннерде болу бээр. А септелге кайда-даа доозулган, одаар чүүл сөөртүлгези уламчылап турар.

Берге айтырыг кадрлар болуп артпышаан. Чижээлээрге, Барыын-Хемчиктиң школаларында ам-даа чээрби хире башкы чедишпес. Сүт-Хөлде, Улуг-Хемде болгаш өске-даа районнарда даштыкы дыл башкыларын тывары бергедеп турар. Орус дыл, төөгү эртемнериниң башкылары база эвээш. Чүгле сан дугайын чугаалаарга безин ындыг. Оон ыңай өөредилге номнарының болгаш херекселдериниң талазы-биле айтырыг база нарын. Ылаңгыя чаа литература тывылбастап турар. Амыы-биле чугаалаарга, улус өөредилгезинде шиитпирлеттинмээн айтырыглар ам-даа хөй. Бо бүгү башкыларның август хуралдарынга ханызы-биле сайгартынар. Ынчангаш ол хуралдарны кажангызындан-даа бедик деңнелге, эде тургустунуушкунуң болгаш демократияның негелдезинге дүүштүр эрттирер херек.

Башкылар хуралы. Ооң мурнуу чылдарда канчаар эртип турганы кымга-даа билдингир. Башкыларның боттарындан өске кижи ынаар шоолуг сагыш салыр эвес. Келир үени болгаш салгалды кижи бүрүзү харыылаар болганда, партия, совет органнар база хөй-нийти организациялар төлээлекчилеринден эгелээш, төрелдер комитеттериниң кежигүннеринге, ада-иелерге чедир аңаа активчи киржир, үнүвүс кадар ужурлуг бис. Ылаңгыя улус өөредилгезиниң ам соңгуттурар чөвүлелдериниң кежигүннеринге киирипкен дег кижилерни бо хуралдарга ыяап-ла олурушттурар. Ажыл-агыйлар, ылаңгыя бааза бүдүрүлгелер удуртукчуларын база кииришшрер. Оон ыңай уругларның кадыын камгалаар, аъш-чемин таарыштырар, тудуг-септелге кылыр болгаш өске-даа организацияларның ажылдакчылары база бар болгай. Ол хире күш турда, улус өөредилгезиниң чамдык чөвүлелдериниң кежигүннерин бо хуралдарга соңгуп ап болгу дег.

Август хуралдарынга улус өөредилге килдистериниң эргелекчилериниң илеткелдерин дыңнаарывыс чаңчыл болган. Оон кымнарның аттарын адаарын, кымнарның саналдаарын безин баш бурунгаар билир турдувус. Ам хуралдың хевирин өскертир арганы тывары күзенчиг. Чижээлээрге, илеткелди хуралдың киржикчилеринге кааш хонук бурунгаар үлеп бергеш, хуралды самал-онал-биле эгелезе чүл? Чүге дээрге мурнунда кижи бүрүзү хөрээн өйген айтырыгларны те каап, сагыш-сеткилин илередип четтикпейн турган. Залга микрофоннар тургузары база таарымчалыг болгу дег. Хуралды баш бурунгаар белеткээр, хемчеглерни алыр, таарымчалыг байдалды тургузар херек.

А сөс алган кижиниң чугаазы шүгүмчүлелче, бот-шүгүмчүлелче, четпестерни чайладырының орукттарын тодарадырынче болгаш аңаа бодунуң киржилгезинче угланыр дээрзи билдингир. Ынчалзажок саналдар чаңгыс аай болбас ужурлуг. Ажык-чарлыг чорук, демократчыдылга бар дээш, чүгле шүгүмчүлээринге өйлешпир, «бан-ла чүве—башкы кара өгде» дээш туруптар чорукту өгулуг саналдар-биле холуштуруп болбас. Санал бүрүзүнүң чижектер болгаш фактылар-биле бадыткаттынган, шынныг, барымдаалыг болуру албан.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының болгаш СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң соонда республика, район болгаш школа амыдыралында болгулаан өскерилгелерни башкылар, ада-иелер, бүгү чон сонуурган турар. Маңаа кол черни бо хуралдардан кандыг сорулгалар салдынарын, ол сорулгаларны канчаар боттандырарын ээлээр. Башкыларның кандыг саналын деткип болурул? Башкының, школаның ат-алдарын канчап бедидерил? Ада-ие биле школаның ажылын канчап демниг болдурарыл? Кандыг чаа чүүлдерни нептередип болуруул? Бо бүгүге мээң киржилгем, дузам чүл? Өөредилге-кижизидилге ажылынга кандыг аргаларны ажыглап база нептередип шыдаар мен.? Бо болгаш өске-даа айтырыгларга тодаргай харыыны бо хуралдар бээр ужурлуг.

Башкыларның август хуралдарынга анкета долдуурарын база ажыглап болур. Чугула айтырыгларны шиитпирлээринге ооң дузазы бичии эвес. Ылаңгыя маргылдаалыг айтырыгларны ооң-биле шиитпирлеп болур. Черле анализ кылырынга анкетаның ролю улуг. Чүгле бо эвес, өске-даа аргаларны, чаа чүүлдерни дилеп, хуралдарны бедик деңнелге эрттирер хемчеглерни алыр херек.

Бо хуралдар башкыларның Бүгү-эвилел съездизиниң бүдүүзүнде болуп турар. Ол съездиниң делегаттарын соңгаанывыстан бээр элээн үе эрткен. Башкылар хуралдарынга ол делегаттарны катап көөрү, чамдыктарын эде соңгууру чөптүг апарган эвес бе? Кымга идегел бодурул, кым идегелди шынзыдып шыдаарыл? Эрткен соңгулдада башкылар съездизиниң делегаттарының аразынга башкылар эвес, удуртукчулар хөй болганын база өөренип көөрү чугула.

Чаа өөредилге чылынга чедир хөй эвес үе артган. Ол өөредилге чылы мурнуузундан өске болур. Чүге дээрге улус өөредилгезинде чаартылгалар кажангызындан-даа хөй болган. Аңаа башкы бүрүзү чаа ёзу-биле ужуражыр, чаа күш, чаа арга болгаш чаа билиг-биле ажылдап кирер хүзэлгелиг.

КӨРҮП, БИЛИП АЛГАНЫ ДЭЭРЕ

◆Балгазынга семинар эрткен◆

Кандыг-даа ажылга чедиишкинниң үндезини болза, мурнакчы дуржулганы шиңгээдип, ону нептередири болур. Балгазында «Революцияның чалбыыжы» совхоз 1976 чылдан бээр тараа сенажын салып, ону малга берип келген. Ол чем малга эң-не хоолулуг. Бо дептиилгелиг арганы республиканың чамдык ажыл-агыйларында амдыгаа чедир белеткевейн турар. Ынчангаш Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүркому балгазынчыларның ол дуржулгазын өөренип нептередири-биле август 17-де республиканың чөөн талакы чеди районунуң ажыл-агый удуртукчуларының, агрономнарының болгаш инженерлериниң семинарын ук совхозтуң тараа сенажы салып турары баазазынга барып эрттирген.

Семинарны Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүркомунуң даргазы М. Е. Абрамов ажыткаш, тараа сенажын салырының технологиязын келген улус боттары шуут көрүп, билип алгаш, ону ажыл-агыйларга нептередирин кыйгырган.

Тараа сенажын белеткээриниң технологиязының дугайын чыылгаңнарга Химизацияның төлевилел-шинчилел станциязының инженери Светлана Борисовна Беляева тодаргайы-биле таныштырган.

Тараа сенажын ыяап-ла белеткээр, моон соңгаар ол аргаже шилчиирин, баштайгы үеде ол чем-биле малды шуут ангылап тургускаш, шенелде кылдыр, өскелерге көргүзүп, ону ажыглап эгелээрин семинарның киржикчилеринге сүмелээн. Тараа сенажының составы тараа, ногаан масса (саваа), сула база чочак-тараа болур ужурлуг. Бо культураларны чаңгыс черге холуй-даа, ол ышкаш аңгы-аңгы шөлге тарааш, оон сенаж оңгарынга кады холуй салып болур. Кол негелде — сенажтың оңгарын 2-3 хонуур ыяап-ла долдурар, сенажты дуюун чок таптаар, оон башка аразынче агаар киргеп, чөөрту үрелир. Доңурак-биле черле холуп болбас. Сенажтаар саваңның узуну 2-3 сантиметр болур. Ол ышкаш консервантыларны холуур, ол таварылгада протеин көвүдээр.

Агроүлетпүркүркомунуң инженери А. В. Бахвалов тараа сенажын салырынга кандыг-кандыг техниканы ажыглаарының дугайын таныштырган. Бо технологияны ажыглаарынга херек техника бистиң ажыл-агыйларывыста бар. Сенажты №-700, К-701 деп тракторлар-биле, бир эвес олар чок болза ялчырбелиг тракторлар-биле таптай бастырар.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң салып турары тараа сенажының шынарын семинарның киржикчилери боттары дораан-на хынап көргеннер. Норма-биле ыяк дүгжүр болган.

Химизацияның төлевилел-шинчилел станциязының директору Д. Г. Серякова мал чемиинин шынарынче улуг кичээнгей салырын чугаалаан.

Семинарның киржикчилери Балгазынның механизаторлары тараа сенажын белеткээр культураларны канчаар ажаап, хааңдектеп турары-биле таныжкан. Семинар доозулган соонда, ооң чамдык киржикчилери-биле чугаалашкан мен.

Тес-Хемде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң кол агроному Кызыл-оол Ооржак бодунуң бодалын мынчаар илереткен:

— Бо семинарны организастап турары эки-дир. Бистиң Эрзин, Тес-Хем райоңнарда тараа сенажын кылбайн турар. Маңаа келгеш, ону салыр аргазын көрүп, билип алдывыс. Келир чылдан эгелээш, тараа сенажын салып эгелээр бис.

Шынап-ла, семинар солун болгаш ажыктыг болган. А четпес талазы чүл? Чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери келбээн. Ийнде, бо семинарны арай-ла орай эрттирген, бир-тээ, чамдык совхозтар ооң технологиязын үреп турар болганда, ону эрте организастаан турган болза эки яйык.

Седен ХЕРТЕК.

ТАРААНЫ АРАЛАП КЕЗИП ЭГЕЛЭЭН

Тандыда Кезээ ажыл-агыйның дуржулга станциязының «Сосновское» бүдүрүлге-дуржулга ажыл-агыйында Александр Горбанюктуң удуртканы № 3 трактор-хову бригадазы кызыл-тасты аралап кезип эгелээн.

Бригада ниитизи-биле 3,4 муң гектар черде «Мироновская» база «Саратовская-29» деп кызыл-тасты, суланы чашкан. Оон иштинде 1500 гектарга кызыл-тасты интенсивтиг технология-биле тараан. Дүжүттүң ниити байдалы багай эвес. Баштайгы хүнде Анай-оол Салчак, Кара-оол Оюн, Владимир Оюн олар 20 гектар черниң тараазын тавычалай кестирген. Бригадир Александр Федоровичиниң чугаазы-биле алырга, 1988 чылда ортумаа-биле бир гектардан 15 центнер дүжүттү алырының аргазы бар. А планы— 13 центнер.

1988 чылда дүжүт ажаалдазынга сорулгалар дугайында бригаданың хуралынга чугаалашкан. Бо чылын дүжүттү 11 комбайн ажаажыр. Чамдык участоктарның тараазын дорт кезип ажаар. Механизаторларның ажаалдага белеткели хынамчалыг. Техниктиг хайгаарал машиназын дерип кылган, ында Иван Суслов биле Александр Сергеевти быжыглаан.

Бот-орулга-чарылгалыг бригада республиканың ажыл-агыйларынга үрезин тарааны тарып өстүрүп турар, ынчангаш харыысалга ийи дакпыр бедик. Ону шуптузун бодунуң күжү-биле ажаар. оон соонда үрезинниң бригаданың кежигүннери боттары арыглап белеткээр.

Хову бригадазының төвүн база хынамчалыг белеткээн. Ам чоокку хүннерде механизаторлар ажаалдаже массалыг кириптер.

Семис-оол ХЕРТЕК.

ХРОНИКА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1988 чылдың август 18-те үндүрген Чарлыктарын ёзугаар Тываның девискээр айы-биле «Тыва арга-ыяш-одаалга үлетпүр» бүдүрүлге каттыжышкыныңның тургустунганы-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Одаалга үлетпүр министерствозун, Тыва АССР-ниң Чурт үлетпүр бүдүрүлге каттыжышкыныңның тургустунганы-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Чурт үлетпүр министерствозун, Тыва АССР-ниң девискээр айы-биле Чурттаалга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының тургустунганы-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Чурттаалга-коммунал ажыл-агый министерствозун, Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр айы-биле бүдүрүлге каттыжышкынының тургустунганы-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылга министерствозун, ол ышкаш Тыва АССР-ниң Кинофикация талазы-биле күрүне комитединиң эрге-хүлээлгелерин Тыва АССР-ниң Культура министерствозунга дамчыдып бергени-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Кинофикация талазы-биле күрүне комитедин, Тыва АССР-ниң «Фармация» бүдүрүлге каттыжышкынын тургусканы-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аптека эргелелин дүжүрген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1988 чылдың август 18-те Чарлыктарын ёзугаар эш Николай Кириллович Катречкону Тыва АССР-ниң одаалга үлетпүр министри албан-дужаалындан, эш Валерий Сергеевич Постниковту Тыва АССР-ниң чурт үлетпүр министри албан-дужаалындан, эш Виталий Александрович Поповту Тыва АССР-ниң чурттаалга-коммунал ажыл-агый министри албан-дужаалындан, эш Семен Кунгаевич Буяндыны Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал-хандырылга министри албан-дужаалындан, эш Кан-оол Курнеевич Саяны Тыва АССР-ниң Кинофикация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы албан-дужаалындан, эш Мария Александровна Эренчиновну Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аптека эргелелиниң начальниги албан-дужаалындан хостаан.

ПАРТИЯ ХООРКОМУНУҢ ПЛЕНУМУ

СЭКП Кызыл хооркомунуң ээлчеглиг пленуму болуп эрткен. Эде тургустуушкунну канчаар удуртуп турарының дугайында партия хооркомунуң бюрозунуң отчёдун партия хооркомунуң IX пленумунга чугаалашкан. Орта санал берген коммунистер хооркомнуң ажылының стилинге, арга-методтарынга хамааржыштыр шүгүмчүлелдиг саналдарны берген. Коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын күүседир талазы-биле хемчеглерни партия хооркомунуң бюрозу ажылдап кылган. Ооң күүселдезин канчаар боттандырып турарының дугайында информацияны СЭКП хооркомунуң секретары М. А. Кыргыс пленумга кылган.

Коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдары партия хооркомунуң партийжи организастыг, идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылының стилин, методтарын эде тургузарынче, чаартыларынче, сайзыраңгайжыдарынче, демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартырынче, ханыладырынче угланган, ынчангаш бо талазы-биле айыткан хемчеглерни күүседиринче кол кичээнгейни салырын пленумга санал бергеннер чугаалаан.

Партияның XXVII хоорай конференциязын бо чылдың ноябрь 19-та чыылдырар дугайында доктааалды пленум хүлээп алган.

Пленум организастыг айтырыгларны чугаалашкан.

Республиканың девискээринде үнүп чорутканы-биле холбаштыр партия хооркомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи А. Н. Чигунековту ол ажылдан пленум хостаан.

СЭКП Кызыл хооркомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизинге мурнунда ол килдистиң эргелекчизиниң оралакчызынга ажылдап турган Г. В. Сельдемешеваны пленум бадылаан.

ДЫҢНАДЫГ

1988 чылдың август 19-та Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга хоорайның партия-ажыл-агый болгаш идеология активиниң СЭКП ТК-ның пропаганда бөлүүнүң кежигүннери-биле ужуражыышкыны болур. Оларга партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын тайылбырлап, партия ТК-ның Делегей килдизиниң референтизи Е. С. Лагутин, «Коммунист» журналдың экономика килдизиниң консультантызы А. В. Улюкаев, МКУ-нуң доцентизи, төөгү эртемнериниң доктору В. Н. Грехов, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының төөгү институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң доктору А. И. Разгон чүве чугаалаар. Ужуражыышкынче ажылчыннарны, албан-хаакчыларны, хоочуннарны, аныяктарны чалап тур.

Сөөлгү шакта

ДЕЛИ. Пакистанның президентизи Зия-уль-Хак ужар чүүл озал-ондаанга таварышкаш өлген. АПП агентилелдиң дыңнадып турары-биле алырга, күрүне баштыңының олурганы С-130 деп шериг транспортунуң самолёду чурттуң чөөн талазында Бахавалпур хоорайдан ужуп үнгеш элээн каш минута болганда часты берген болгаш Лахор хоорайның чоогунга кээп душкен. Ол озал-ондак үезинде АКШ-тың Пакистанда элчини А. Рафел болгаш чурттуң чепсектиг күштериниң элээн каш удуртукчулары база өлген. Баштайгы медээлер-биле алырга, самолёт иштинге чораан 37 кижиден чаңгыс-даа кижи диириг артпаан. Ол озал-ондактың чылдагаанын истеп турар. Чамдык дыңнадыглар-биле алырга, вертолёт-биле ускулежиишкин база оон чылдагааны боор болур деп турар.

(СЭТА).

ХОЙ АЖЫЛЫНДА ЧУГУЛА КАМПАНИЯ

Ооң технологиязын хажыдып болбас

Үндезин реформаның оруу-биле

Сөөлгү үеде бисте хойнуң баш саны кудулап, ооң продуктулуг чоруу эвээжээн дээр дугайында чугаа солуннарга болгаш хурал-суглаага бо-ла кедурлүп кээр апарган. Ол черле чөп. Чүге дээрге хой ажылында бо айтырыгны чоокку үеде шиитпирлевес болза, шынап-ла, байдал бергедээн. Моон бир аргазы болза, хойну тарып боозадырын шын организастаары.

Тарып боозадылганың технологиязын хажыдып, бо дептиилгелиг арганы тоомчага албас чоруктар Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик райоңнарның совхозтарында, зооветспециалистерде, ол ышкаш малчыннарның боттарында бар.

1987 чылда республикага 226 муң хойну тарып боозаткан, планны чүгле 77 хуу кылдыр күүсеткен. Эң ылаңгыя Эрзинниң ажыл-агыйлары хоюнуң чүгле 17-ле хуузун тарып боозаткан. Республикага 10 чыл бурунгаар 330 муң хойну тарып боозадып турган. Ол ышкаш үстүнде адыңнеген райоңнарга 20-25 чыл мурнунда бо дептиилгелиг арганы калбаа-биле ажыглап турган. Эртем-дептиилге хогжээн тухум, мал ажылының тускай эртемниглери, малчыннар бо аргаже кичээнгейни кошкатканының чылдагааны чүдел?

Хамыктың мурнунда малчыннарның азырадыкчы хөөнүнде деп дорт-ла чугаалаар херек. Ол ышкаш зооветспециалистер үүрмек айтырыглар шиитпирлеп, ужур эдертип, кылыр ажылынче ханылавазында. а совхоз директорлары ону харыылап турар специалистерден негелдени кошкатканында.

Малдың тарып боозадылгазын болгаш эдержилгезиниң шын организастаарда чүү херегил? Бирээде, хойну бонитировкалап шилиири, эң экилеринден уксаа өөрээн тургузар. Ийиде, кошкарларны коданнарга шын хуваар. Үште, уксаа учётун шын чорудар. Уксаажыдылга-селекция ажылы деп чүве бодур. Ону совхоз бүрүзүнге доктаамал чорудар. Чамдык ажыл-агыйларда селекционер-зоотехниктер база бар.

Үстүнде адааным негелделерни сагывас болза, хой ажылынга кандыг-даа бурунгаарлаашкын турбас. Бистиң республиканың хой ажылында таптаашкын селекция-уксаажыдылга ажылын шын, негелдеге дүүштүр кылбаанындан тыптып келген. Бо ажылдың чугулазын зооветспециалистер база малчыннар-даа угаап, медереп билген турар ужурлуг. А уксаажыдылга ажылының кол аргазы — тарып боозадылга, оон ангыда туруп эдериштирилгениг ажыглаар.

Бистиң чамдык хойжулары выс зооветспециалистерниң чипшээрели чокка коданнарынга шилиттинмээн кошкарларны боттарының кара туразы-биле эккеп салып алыр чорук кончуг хоралыг. Чүге дизе, чамдыкта ындыг кошкарлар аарыг болур. Ийиде, бо таварылгада коданга уксаажыдылга ажылы план ёзугаар боттанмас. Даады-ла ак хойнуң аразынга сарыг азы кара, чок болза торлак хураганнарның тыптып келири кошкар шилилгезинде болур.

Мурнунда бистер эки бүдүрүкчү мал кодан малдың чартынга деңнежир деп чугаалажып турган бис, ам байдал өскерилген: чижеглээрге, эки кошкар кодан малдың барыкла 90 хуузунга деңнежир апарган. Өскээр чугаалаарга, уксаажыдылганың 90—95 хуузу бүдүрүкчү малдарга хамааржыр, а 5—10 хуузу торгуур малга онаажыр.

Амгы үеде тарып боозадылганың аңызы-биле үрежидилге сезонунда уксаалыг кошкарның үрезин алгаш, оон шынарын хынааш, 1000-дан 15.000 чедир хойну тарып боозадып турар. Оон түңнелинде ол кошкардан 5 чыл дургузунда элээш дөрге-ле, 50 муң хураганы өстүрүп ап болур. А ындыг кошкарны сула эдержилгеге ажыглаарга, бир сезонда 50 хойну үрежидер, а 5 чыл дургузунда чүгле 250 төл берип болур-дур, өскээр чугаалаарга, тарып боозатканынга бодаарга, оон 20 катап эвээш төлдү бээр, тарып боозадылгага ажыглаар чаңгыс кошкар сула эдержилгеге ажыглаар 20-зиниң орнун солуур. Тарып боозадылганың бир өнзагай артыкшылдыг чүүлү ол-дур.

Хойну тарып боозадырының ачызы-биле учётту дыка экижидер аргалыг, чүге дизе кайы хойну кажан, кандыг кошкарның үрези-биле тарып боозатканын, ооң түңнели кандыг болганын хураганының аайы-биле учётка алыр. Ынчангаш элита база 1-ги класстыг төл бээр кошкарларны тускай учётка алыр, оларның үрезин хойну ажыглаар аргалыг болур бис.

Ажыл-агыйларның зооветспециалистери бо арганың дузазы-биле уксаа өзээн тургузуп алыр. Ынчан хой ажылынга эде тургустунуушкун боттаныр. Хойну тарып боозадыр пункттарны канчаар тударының планы, схемазы-даа ажыл-агыйларда бар. Маңаа негелде болза, ындыг пункттар малчын коданнарының аразынга чоок турар, ону эки дерип алыр. 3—5 коданга-ла бир пункт онаажып болза эки. Ол дээрге бир пунктуга 1500 хире хойну тарып боозадыр дээни-дир. Пункт бүрүзүнге ажылдаар кижилерни четчелээр база бо эдержилге сезонундан эгелеп, пункт бүрүзүнге хөөнү кирген хойларны кадарар, кадагалаар кижилерни тургузар. Негелде ындыг. Малчын кижи хөөн эртен пунктуга эккелгеш, эдержилгеге хөөнү кирген хойларын тыптырып ангылаткаш, оон арткан хойларын кадарып чоруй баар болгай.

А хөөн кирген хойларны техник кижи ол-ла дораан тарып боозадыр, оон кежээ база катап тарыыр. Ол аразында ук хойларны анаа-ла кажаалап каап турар эвес. Эртенинде база-ла демги хойларның аразындан хөөнү уламчылап турарын тодараткаш, үш дугаарында тарып боозадыр. Пунктуга кадарчы кижи тарып боозадып турар хойларны ажаап азыраар, суггарар, херек таварылгада кадарар. Пунктуга мал чеми доктаамал турар ужурлуг. Бада бир негелде болза, тарып боозадыр хойларны пункттуудан ыратпас, чоок черлерге кадарар, хондурар. Малчын кижи коданын график ёзугаар пунктуга эккээри албан, ынчап технология үрелбес болур. Бир эвес графикти малчын кижи үрээр болза, аңаа дирекция чогуур хемчегни хүлээдир.

Бир кодан хой 25—30 хонукта-ла шупту хураганнаптар кылдыр шак ынчалдыр тарып боозадыр херек. Хой кыдыравас кылдыр ыяап-ла тыптырар. Пункт негелде ёзугаар арыг-силиг турар.

Хойну тарып боозадыр техниктерни чылдып-на өөредип, белеткеп турар. Бодунуң ол ажылынга мергежий берген техниктер бисте бар. Чамдык совхозтарда хойжулар малын боттары тарып боозадып турар кылдыр өөренип алганы черле эки. Бир тээ, ег-бүле керээзинче кирген болганда, хойну тарып боозадыры шынарлыг болзун, орта артык чарыгдал чүгле үндезин дээш хойжу кижи боду тарып боозадыр болза эки дээрзин ол-бо бригадаларның кежигүннери чугаалап турары база шын.

Бистиң ажыл-агыйларывыста кол зоотехниктер, зоотехник-селекционерлер малды тарып боозадыры, сула эдериштирери дээш дорт харыылаар кижилер ол. Бо талазы-биле олар базала ажыл планын баш бурунгаар тургускан, ону дирекцияга бадыладып алган турар ужурлуг.

Биске кээп турар медээлерден алырга, чамдык совхозтарда пункттарны дерип кылганы негелдеге таарышпас. Чижээ, «Хөндергей» совхозтуң хой тарып боозадыр пунктузу бичии кладовка ышкаш шааралп бажыңныг, оон дээвиири дежик. Ындыг казанактың херээ чок. Пункт дээрге кандыг-кандыг дериг-херекселдерлиг турарын шуут-ла тускай салыпда бижип каан. «Хөндергей» совхозтуң ындыг пунктузунда эптиг стол-даа чок. Үрени Чадаанадан сөөртүп эккеп турар. А уксаажыдылга каттыжышкынны тарып боозадылганың түңнели дээш сагыш аарывас. Хөндергейниң хойжуларының ап турар хураганы чүске онаажтыр 50 безин четпес. Ол хиреде кол зоотехник 10 чыл хире ажылдаан, тускай зоотехник-селекционер база бар. Ажылының планы чок. Мынчаар ажылдап турда, хойнуң уксаазы багай, оон алыр хураган эвээш болбайн канчаар.

Хойнуң тарып боозадылгазы дээш малчыннар боттары база харыысалга чок, техниктерден, зоотехниктерден, селекционерлерден негелде чок тур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хойну тарып боозадырында, ону эдериштиреринде бисте таптаашкын ам-даа хөвээр. Хурал-суглаага чугаалажып-ла турар, хемчеглер, доктаал шиитпир-даа бар. А ажыл эки-ле шимчевейн турар.

Кижи кылган ажылының алыс түңнели дээш туржур ужурлуг. Түңнел сонуургавас болза, ажылдаан херээ чүл? Хойну тарып боозадыры, сула эдериштирери зооветспециалистерниң база малчыннарның-даа кады хеңге чорудар эң харыысалгалыг ажылы.

Ким-оол ЧАШ.
Агроүлетпүркүркомнуң килдис салбырының эргелекчизи.

Кичээнгейде — кижи

МӨГЕН-БҮРЕН: шиитпирлээр айтырыглар

Мөген-Бүрен — республиканың эң ырак кыдыг-кызыгаар булуңнарының бирээзи. Хемчиктиң ады-биле атташ совхозтуң төвү Кызыл-Хая суурга чедерде, районнуң төвү Мугур-Аксындан үнгеш, Моңгун-Тайга сыннарының эдектерин дургаар 73 километр ажыг хаялажым коптарып тургаш аштап кылган кадыр-берт, ээр-дагыр, өңгүл-чиңгил оруктарны таварып, меңгилерден шурап баткан саарыглыг, шапкын хемнерни кежер. Аңы-дуңма Мөөлдүң девискээри-биле чоруткан оруу оон-даа ырак.

Шак ол девискээрде малчын ада-өгбелериниң бурунгу чуртунда, кижилер мал ажыл-агыйлыг.

«Мөген-Бүрен» совхоз бо чылын арыг дыраңгы-биле 24,5 тонна дукту, 435 тонна эътти күрүнеге дужаар, сүтче шиилчилерге, 35 тонна сарлык саржаан бүдүрер хүлээлгени база алган.

Каш чыл мурнунда эвээш кажаанак бажыңнар турган черде тудуг суур шапкын сайзырап, каътташкак хавактар кырын дола берген. Ортумак школа, участок эмнелгези, аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарының магазиннери, уруглар сады, музыка школазы ажылдап турар. Малчыннар ак-көк отту ажыглап эгелээн. Чүгле бо чылдың алды айларында 15 чунар-бажыңны оларга тудуп берген. Амгы үеде ында ажыл-иш чаартылгалар Чуртувуста дүргедээшкинге болгаш эде тургустунуушкунга чагырткан. Авангардчы одуругда ол черге культура тургузуушкунунуң көзекчилериниң бирээзи. Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, совхозта партком секретары Өрге Сагаанович Салчакка удурткан 78 коммунист чорүп орар. Оларның 45-и материалдыг бүдүрүлгеде ажылдап турар. Чер-чуртун каастаарынга боттарының төлептиг салышкынын киирип, өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп чорууру ат-сураглыг, хүндүткелдиг кижилер Мөген-Бүренде хөй. Оларга сарлыкчы, күрүне шанналының лауреады Вячеслав Комбу, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыннары Чүглүр-оол Дарын-Базыр, Михаил Көже, эмнелгеде фельдшер Фаиза Сүрүңмаа, түс черге коллективтиг ажыл-агыйның үнделилекчизи, күш-ажылдың хоочуну, үлегерлиг дагдынакчы Шыдыраа Саая болгаш өскелери-даа хамааржып болур.

Совхозтуң девискээринде улуг, биче 1345 кижи бар, оларның 773-ү суурда. Кижи факторунуң ролюун дугайында СЭКП-ниң XXVII съездизиниң документилеринде онзалап айыткан. Кижиже сагыш салыры, оон ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары партия болгаш чазактың кичээнгейиниң төвүнде турар.

Ооокта чаа анаа чораан, ында чурттап турар чоннуң чоптуг негелделерин, хомудалдарын дыңнааным. Көргеним бо чүүлдү бижиириниче албадады. Аргыжылга айтырыын эгезинде киирейн. Районнуң төвүнче, ону дамчыштыр өске черлер баар чугула чорук херектиг кижилер хүн санында үзүлбес. Чылдың дөрт шаг эргилдезинде чаъс-чайык алаангада, соокта-даа Мугур-Аксы баар кижилер чорумал, өскээр чорук кылыр чүък машиналары дилеп, кырынга сыңмарлажыры чаңчыл болган. Аразы ырак, оруу багай болганда, өзал-ондакка таваржып, аарып-аржып болур. Күрүнениң автоинспекциязының төлээлери орукка таварышканда, чолаачыларның шыназылгаларын үттеп, хураар таварылгалар кайы хөй. Бо айтырыгны шиитпирлээр дээш Мөген-Бүрениниң чону, удуртукчулары оон-моон барган даргаларга, республиканың удуртур органнарынга аас, бижимел дилеглерин киирип, чеже-даа барган. 1983 чылга чедир Кызыл-Хая суурнуң кедээзинде шөлге АН-2 самолёттар үргүлчү чедип, хонуп, пассажирлерни дажыглап турган. Оон соонда хондуртур чер таарымча чок дээш соксаткан. Хамааты ужар чүүлдүң Красноярск эргелелиниң Тывада авиаотрядының начальниги А. В. Марпехага самолёт хондурар черни катап шинчилеп көөр азы вертолёт аргыштырар дугайында тургускан айтырыглар тодаргай харыы чок арткан. Амгы үеде Мөген-Бүрен бажы делгем шөлге хондурарын, анаа чедир пассажирлер аргыштырар автомашинаны совхозтан тургузарын, аэропорт бажыңын боттары тудуп белеткеп алырын катап дилеп турар.

«Тыва автотранс» бүдүрүлге каттыжыышкынынга таарыжыр автобусту тускайлаар дугайында дилээн бүгү тала-биле өөрениг көрбээн. Совхозтуң Кызыл-Хая биле Мугур-Аксы аразынга кижилер сөөртүп турган автобузу үрелген. Районнуң агроүлетпүр каттыжыышкыны (даргазы С. К. Ондар) бо чылын эргезинге берген автобусту ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозка аазаптарга, ындыг машиназы бар турда-ла, заводунга четкеш, ап алганынга мөген-бүренчилер хомудап арткан.

Кызыл-Хая суурда шагда-ла тургускан электри чагылары, кошкан удазыннар ирээн. Бичии-ле хат келирге, чырык дораан өжер. Чагыларны, удазыннарны чаартып, солуур дугайында Кызылда «Бедээ электри тудуг» тудуг-монтаж эргелели-биле совхоз үш катап ийи талалыг керээлерни чарган. Анаа ажыглаар 120 чагының 80-ниң эргелел чүдүрүп чедирген, тургузар оңгарларны казып белеткээрин дугурушкан. Совхоз ажылчыннары чагылар турар черлерни арттырып чылын-на белеткеп алган.

Эргелелдиң начальниги А. Ф. Пироговка совхозтуң директору үргүлчү баар, каш-ла хонгаш чеде бээр, ажылды кылып эгелээр дугайында аазашкыннарын чылдырза-чылдырза, ам чай төнер четкен. Чаа чагыларны тургускаш, электри удазыннарын шөйүптер болза, суурда электри станциязы бедик вольтулуг токту дуп, хүн чок бээр аргалыг. Ынчан чоннуң телевизорлары, соодукчулары болгаш өске-даа амыдырал-чуртталгазының чугула эдилелдери үзүктелиишкин чок ажылдаар.

Харылзааның багай ажылдап турарынга хомудал улуг. Кызыл, Мугур-Аксы-биле чүгле радио дамчыштыр харылзажыр. Республиканың Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги В. Г. Левченко сөөлгү чылдарда анаа ийи катап чораан. Чоннуң чымыжынга өөрүшкан, негелделерин блокнодунга демдеглеп ап, «Ангара» деп чаа радиоприемник, АТС-ти тургузарын, суурда албан черлерин, чуртталга бажыңнарын телефоннаарын аазаан. «Ыңнаганың бажың-ыт чизии» деп чоннуң мерген сөстери бар болгай. Начальниктиң аазашкынын сураг барган, манаан кижилерниң бүзүрели өшкен. Эргижирээн радиостанция хүнде 2 шак хире ажылдаар. Бажыңнарда радио шуут ыттавастаан. Сөөлгү айларда район төвүнден почта чедирилгези үзүктелиишкиннерге үргүлчү таваржыр.

—Июнь айда Кызыл-Хая суурга почта 18 хонукта, июльда 6 хонукта келбээнин дептеримге демдеглеп ап, негеп чадашкан мен — деп, партком секретары Ө. С. Салчак баштыкап чугаалап орду. Районнуң харылзаа бөлдириниң начальниги О. Т. Моңгуштуң кабинединге барган, бо-ла бүгү четпестерни чугаалаадым.

— В. Г. Левченконуң сөзүнге-ле болбааның билир мен. «Ангараны» өске черже берипкен. Кызыл-Хая суурже почта чедирилгезинде үзүктелиишкиннер турганы шын. УАЗ-52 маркалыг автомашинавыс үрелиишкинге бо-ла таваржыр, чолаачы база ыжырыннас. Почта үдеп чедирер киживис база чок — деп, сеткилинде ханы хуйгрээшкин чок харыы берген.

Амгы үениң кижизи чаңгыс-даа хүнну чагыдып алган солуннарын, журналдарын номчувайн эрттирери берге. Республикада, улуг Төрээн чуртувуста, даштыкы делегейде бойлуп турар болуушкуннарны билбейн баар. Дарый чедирер чагаалар, бижиктер база бар болгай. Ону чоптуг эвес чылдагаан-биле чыып алгаш, үлекчи чокка ында-хаая аппарып турары канчап-даа таарышпас. Чон радио дыңнавайн турарын канчаар тайылбырлаарыл? Чаа электри чагыларын кылган соолунде экижиир дээр хоннер бар. Херек кырында дамчыыр шугумнарны дамчыштыр радиоприёмник-биле организастап шыдавайн турарында.

Оон аңгыда, Мөген-Бүренче көрнүрүн дилеп турар мындыг чүүлдерни манаа айтыры чугула. Тудуг материалдарын чартык чылда көрдүнгенинден 39 хуузу алган. Хуузунда бажыңнар тудуп алыр күзелдиг кижилерге деткимче чок. Банкыдан кайызы-даа 2 муң рубль чээли алган Чамбал Күрбү биле Хүлер-оол Иргит материалдар тыппаанындан ам-даа тудуп эгелевээн.

Кедээ Советке болган чыышка ортумак школаның директору Александра Дак санал берген, район төвүнден улуг эмчилер ховар кээрин, участок эмнелгезинге хүлээп алышкын эрттирбейн турарын шүгүмчүлеп, доктаамал ажылдаар уруглар эмчизи херек болуп турарын негээн. Ол база-ла чугула айтырыглар дыр.

Ыраккы булуңда социал айтырыгларны чоорту чогумчалыг шиитпирлеп болурунуң бүгү аргалары бар. Хоозун аазашкыннар, ону харылзаар кижилерниң бюрократчы чорук шаптыктап турар. Моңгун-Тайга районнуң удуртукчулары ону чогуур үезинде эдер дээш дарый ходелир ужурлуг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

СОВЕТ-АФГАН ЭКИПАЖ

Дугуржулга ёзугаар Космонавтылар белеткээр Ю. А. Гагарин аттыг төпте совет-афган каттышкан космос ужудуушкунун белеткеп турар.

ЧУРУКТА: далайга өөредилгени эгелээриниң мурнунда Космонавтылар белеткээр төптүң инструкторлары совет-афган экипаж-биле кичээлдер эрттирип турар.

А. ПУШКАРЕВТУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

Хандырылгаңар кандыгыл?

«СОГАЖАЛААШ» САТКАН

«Эът албас болзунарза, саржаг, быштак база албас силер». Ындыг каржы сөстерни Туран хоорайның чурттакчылары бо-ла дыңнаар.

Туран хоорайның магазиннериниң ажылында чамдык четпестер барын кым-даа эскерип каар. Бо талазы-биле «Тувинская правда» солунга-даа бижип турду. Ынчалза-жок байдал экиживээн. Райпо баштаар чериң ажылының чылыш чогундан, чамдык үрелиичел аъш-чемнерни садарында таарымча чок чүүлдер бар.

Июнь айның төнчүзүнде Майская кудумчузунда № 6 магазинге хоочуннарга садар ак саржагны, быштакты соодукчулар ажылдавас дээш хавам эъди-биле «шаандалааш», кайы-хамаанчок сатпылапкан. А персоналдыг пенсионер Далай Самданович Серенов «Уругларым авазы аарыг, хавам эъди чий албас, ол чокта садып көрүңер» деп июнь 27-де ээрежип чадашкан. Садыгжылар «эът албас болзуңарза, саржаг, быштак албас силер» дээш каржылаап каапкан. Июль 20-ниң соонда база-ла ындыг чемни шуут чыдыыр деп барган эътке «согажалааш», саткан. Чоннуң шуудеп турган бүдүруп каан эъдин ынчаар тотчегляэрге болур бе?

Чамдык аъш-чемнерни магазиннерге хемчээлин барымдаалавайн, хары угда садып турары негелдеге дүүшпес. 20 копеектиң хлевин чамдык улус 5-6 хирени алыр. Ол хлебти каннап, арыг-шевер черге шыгжаарының улуу, мотоциклиниң кежуунче киир октагылап алыр чорду. Чоннуң кара дерин төп тургаш, бүдүрген чемин камнаваска хомуданчыг. База-ла июль 20-де магазиннерге ак үс киирген. Ону чамдык улуска бүдүн-бүдүн хааржаа-биле бергилепкен. Бир хааржакка-ла 20 килограмм чөрүүр. Бир эвес складтарга, садыгларга соодукчулар орта ажылдап турган болза, туралаан кижиге-ле эңдерикти сада бербес болгай. Харын-даа ону чурттакчы бүрүзүнге граммнап-даа болза, чедиштирер турган.

Ол үелерде магазиннерге Абакандан инек эъдин саваалаан консервалар келген. Оон даштында саазынының бижиинде, бирги, ийиги куржаанга өртээ 87 копеек, үшкузунге 92 копеек деп айыткан. А херек кырында бир лаазаның өртээ ийи рубль болган. Оон өртээн өскерткениниң чылдагааны чүдел? Билдиммес. Бо бүгүнү районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы В. И. Габитов биле иштики херектер килдизиниң начальниги В. Л. Петухов олар база билирлер. Ол лаазалыг эътти 900 борбакты саткан. Кежаларывыс аъш-чемни садып турарынга кым-даа өөрүүр. Ынчалзажок экелгенн барааның шыларын, черле ынчаш чоңга чедимчелиг болурунуң бүгү байдалын өөренип көрүп, ажык-чарлыг кесиг агитациязы, тайылбырны чоңга баштай бээри артык эвес болгу дег. Чүге дээрге чон бир-ле эпчок байдалды көрүп алгаш, «дидир-дидирлеп» дамчыыр чугааны тарады бээр чылдагааны ында.

Үстүнде айыткан четпестерни дарый чайладырын Бий-Хемниң райпо баштаар черинден негеп ор бис.

Михаил ДАМЧАЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Чугааны уламчылаал

СОЛУКЧУЛАР ТЫПТЫ БЭЭР

Бо чылдың август 10-да «Шын» солунга «Фермага бригадир биле учётчик херек бе?» деп материал үнду. Оон автору Даш-оол Лопсанның самалыынга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны бижип олур мен. Шынап-ла, харын ол ийи ажылдакчы фермада материалдыг продукция бүдүрүп турар эвес. Учётчик кижини ап көрээли: ол чүгле эртен, кежээ каш саанчының саган сүдүн демдеглеп бижиир, ол-ла. Мындыг турбуже оон айда ажыр шалыңы 100 рубльден кудулавас. А бригадирниң ажылы чүл?

Фермада ол ийи ажылдакчыны солуптар улус чүге чок боор, бар. Ылаңгыя учётчиктиң бичии ажылын кым-даа кылып болгай. Мал тарып боозадыр кижиниң ажылы база дыка чиик. Ол хүннүң-не инек тарып боозадып турбас-ла болгай. Анаа хүннерде чүгле фермага кээп көстүп кааш, оон базып чана бээр. Ол ышкаш фермада мал эмчизи азы фельдшер кижи база бар. Мал үргүлчү-ле зарып турар эвес. Бо кижилерниң бирээзин чүге дакпырладып ажылдадып болбас деп? Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде артык хөй штаттыг тудуп турган херээ чүү боор, ажыы бар эвес.

Бригадирни кым солуп болурул? Бистиң «Ак-Туруг» совхозтуң Чаш-Тал сүт-бараан фермазында саар инекте алды кадарчы бар, оларның бирээзин чүге бригадирледип болбазыл? Болур. Коллектив чөвүлелиниң даргазы кадарчы кижи. Ол дакпырлаза таарышпыр бе? Бисте саар инектер кадарчыларының кылыры үеде ажылы кончуг чиик. Мен ону эки билир мен. Инектер кажаага турда, саанчылар боттары оларны баглаар, чемгерер, өдээн аштаар, арыглаар: а кадарчылар ынаар көрүнмес-даа, чүгле даштыгаа агаарладып турда, ынчан харын саар инектерни чемгерерлер. Оон аңгыда малга чем салып бээр саваларга тракторнуң эжелгени чемин салып бээр. Кадарчыларның алыр шалыңы хөй. Ынчангаш мен база фермаларда бригадир биле учётчиктиң штадын кызырза чогуур дээр мен. Чиик ажылдыг улусту дакпырладып ажылдадыр, оозу эки.

Анай-оол КУНГАА.
Улуг-Хем району.

ЭМЧИЛЕР ПЛАНЫН КҮҮСЕТКЕН

Барыын-Хемчик районнуң өкпе аарыгларынга удур диспансериниң коллективи мал чеминиң белеткелинге эки киришкен. Бо коллектив «Шекпээр» совхозтуң Суг-Кажаа сүт-бараан фермазынга сиг дужаазын көргүскен. Ук фермага 10 тонна сигенни Кол-Кежигден кезип белгеш, фермага чедирип, сараттал берген.

Сигенниң кезилдезинден эгелээш, сараттап хүнээткиже дээр ажылчыннар Курут-оол Күжүгет, чолаачы Вячеслав Домбуу, сантехник Чкалов Моңгуш олар эки ажылдааннар. Санитаркалар болгаш эмчи сестралары Зина Сивцова, Бичиммаа Куулар, Зоя Моңгуш сиген белеринге эки киришкен.

Байкара БАГЫТ-ООЛ.

ЧӨРҮЛДЭЭ ЧҮГЕ ҮНҮП КЕЛГЕНИЛ?

«Дүвүрээзиниң байдал». Шак мындыг эгелиг чагаа редакцияга келген. Ук чагааны Кызылдың пассажир автобүдүрүлгезиниң септекчилери бижээн. Чагааның кол утказын манаа киирээл. «Кызыл хоорайның пассажир автобүдүрүлгезиниң септекчилери бистер ажылче дөрт хүн үнмээн бис. Тодаргайлаарга, августуң 5—6—7—8 хүннерн. Оон кол чылдагааны чүдел? Септекчилер бригада керээзи-биле ажылдап турар. Баштайгы үеде керээ ёзугаар администрация септекчилерниң шалың төлевирин хамык чок төлеп турган. Сөөлгү үеде ажыл төлевири кудулаан.

Күш-ажылдың бүдүрүкчүүү куду. Септекчилерни чогуур херекселдер-биле четче хандырбаан. Артык кезектер чок болганындан үндүр бижипкен автобустар «сегиндем» дилеңип, девискээрни бир кылдыр чимзенир-дир бис. Септекчилер ажылдап турар чериниң ёзулуг ээлери болбайн турар. Автобустарны септеп эгелей бээрге, домкрат, янзы-бүрү хемчээлдиг дулгуурлер дээш, өске-даа херекселдер чедишпес. Ынчангаш септээр дээн автобузувустуң чолаачыларындан дилеңир ужурга таваржыр дыр бис».

К. ОССУР, В. ДОЛГОВ, А. КЕНДЕН, А. СААЯ болгаш өскелер-даа — шупту 17 кижи ат салган.

Шак мындыг дүвүренчиг чагааны алгаш, солуннуң корреспондентизи бо автобүдүрүлгеге чедип, оон удуртукчулары болгаш эвээш шалын төлээн дээш ажыл соксадып турган септекчилер-биле ужуражып, чөрүлдээ чүге үнүп келгенин тодарадырын оралдашкан. Херектиң ужуру мындыг. 2 дугаар участоктуң септекчилер бригадазы бо чылдың август 5-те дүнеки өйлечеде ажылдаар турган. Септекчилер кежээкиниң 17 шакта ажылдаар черинге келип келген. Ол үеде ол кавыга кылаштап чораан, бүдүрүлгеде профэвилел комитединиң даргазы Василий Васильевич Зубковту ажылчыннар кый деп алган:

— Профэвилел ажылчыннарның эрге-ажыын камгалаар болгай. Ынчангаш бөгүн ажыл соксадырывыс ол. Чылдагааны — июль айда эвээш шалын төлээн. Ам ажылдап эгелевес бис — деп, профком даргазынга ажылчыннар медеглеп кылган. Ынчан албан чериниң ажыл шагы төнген. Понедельникте ажыл шагында бо айтырыгны шиитпирлеп көрээл. Ынчан хамык чылдагаанын тодарадып. Амдыызында ажылдап көрүнер деп профком даргазы хилээргелээ ажылчыннар ону херекке албаан.

Септекчилер июль айда эвээш шалын алган бис дээш август 5-6-7-8 хүннеринде ажылга үнмээни бадыткаттынган. Бригадада 19 септекчи ажылдап турар. Бригаданың кежигүннери чүге ажыл соксады бергени ол деп, бригадир Вячеслав Долговтан айтырарывыска, июль айда акша ажылдап албайн барды вис. Мен бодум безин 152 рубль алдым. Алексей Саая 110 рубль холга алды. Мындыг эвээш шалын-биле канчап амыдыраарыл? Кижи бүрүзү алган кадайлыг, азыраар ажы-төлдүг чүве ыйнаан. Норма ёзугаар хүнде септелгеге 12 машина турар ужурлуг. Август 4-те септелгеге 30 машина турду. Ынча хөй машиналарны чүнүң-биле септээр бис. Артык кезектер — зориилдер, стремянка кылыр материалдар, агрегаттар септээр комплектилер чок боор дур. Шаңнал акшазы шуут албас-тыр бис. Удуртукчулар септелгеге ай-шаанза кылыр дээш негээш турупкар дыр. Артык кезектерни кайыын тып алыр бис деп хомудаан септекчи чугаалады.

Шынап-ла, бригада кежигүннериниң кылыр ажылдары-да хөй. Коробка уштур, оку салыр, рессорлар, подушкалар, компрессорлар солуур база-да оларны үлүүнге онаажыр. Ылангыя «Икарус» автобустарны септээринге рессорлар, подушкалар шуут тывылбас. Бо тывылбас кезектерни тывар, оон-биле септекчилерни четче хандырар талазы-биле автобүдүрүлгениң удуртукчулары боттуг хемчег албайн келген. Август 5-те септекчилер ажыл соксадып эгелеп турда, бүдүрүлгениң кол инженери Г. И. Тутатчиков, автобүдүрүлгениң бүдүрүлге-техниктиг килдизиниң начальниги В. Г. Пахомов, АТБ начальнигиниң оралакчызы Г. В. Вязовкин эвээш акша ап турарының чылдагаанын септекчилер айтырарга, ажылчыннарга оңгулуг харыы берип шыдаваан.

Бүдүрүлгениң удуртукчулары ажылчыннарның чоптуг негелдезинге топтуг харыы берип шыдаваанындан септекчилер ажылга үнмейн барган. Июль айда бригаданың ниити ажылдаан акшазы коэффициент чокка 2377 рубль болган. Ол акшадан септелгеге машиназын септедип турар кижилерни киириштирген дээш 180 рубльди өске участоктуң кижилерин агар септелгеге киириштирген дээш 243 рубльди тыртып аппарган. А оон аңгыда шаңнал акшазындан 390 рубльди рейстер өзелдеткен дээш тырткан. Бо саннарны бүдүрүлге-техниктиг килдистиң ажылдакчылары бисте берген. Бир эвес бригаданың ажылдап алган акшазындан мынча түңнүг акшаны тыртып албаан болза септекчи бүрүзү шалынынга 46 рубльди немей ап болур турган.

Бо дүвүренчиг болушкуннуң чүү дээш болу бергенин, ажылчыннарның негелдези чоптуг бе дээрзин хынаары-биле бүдүрүлгеде профэвилел комитединиң даргазы В. В. Зубков баштаан комиссияны тургускан. Шаңнал акшазын төлеп бээр, септелге чорударынга дуза кадар, агрегаттар болгаш кезектер-биле четче хандырар дугайында билдириишкинни септекчилер профкомга киирген. Бригадада ажылдап турар 19 септекчиден чүгле чаңгыс А. Кенден септелге кылыр херекселдиг болган. Септекчилер звенога үстүн алган ажылдап турар. Бир звенода дөрт кижи бар. Чамдык кижилерде септелге кылыр херекселдер шуут чок. Бригадир В. Долгов безин 19, 22 дугаарлыг чаңгыс дулгуурлуг. Бүдүн звено безин хер-херексел чок боол турарындан машиназын септедип келген чолаачылардан херексел ачылап алгаш, септелге кылып турарга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү канчап өзерил, үрелик автобустарны канчап дүрген шугумче үндүрүптер деп? Манаа, хамыктың мурнунда бүдүрүлгениң кол инженери Г. И. Тутатчиков баштаан инженер албаны буруулуг.

Бүдүрүлгеге болган бо дүвүрээзиниң болуушкунну профэвилел комитединиң каттышкан хуралынга август 11-де сайгарып көрген. Эвээш шалын алгаш, ажыл соксадып турган бригаданың төлээлекчилери бо хуралга олурушкан болгаш айтырыгны сайгарарынга киришкен. Бо чүүлдүң автору ол хуралга база киришкен. Профком кежигүннери К. Никифоров, Н. Константинов болгаш өскелер-даа септекчилерни херексел, тускай идик-хеп, артык кезектер-биле хандырбайн турар дээш бүдүрүлгениң удуртукчуларын шыңгыы шүгүмчүлээн.

Шынап-ла, компрессор уштур дээш автобус чолаачылары бүдүн хүн иштинде ол-бо бригадалар аразынга кылаштап кээр. Херек кырында компрессор уштурунга 30-не минута чарыгдаттынар. Ол чүге ындыгыл? База-ла хер-херексел чогунда. Септекчилерни хер-херексел-биле четче хандырбайн чыткаш, бүдүрүкчүлүг ажылдаарын олардан канчап негээрил? Ол база чоптуг эвес чорук-тур. Септекчи бүрүзү тускай хеп-биле хандыртынган турар. А септекчилер боттарының хеви-биле ажылдап турар. Чылдагааны? Складта бар хептерниң хемчээли улуг. 48 размерлиг хеп кедер кижи 56 дугаарлыг хепти канчап кедерил? Хер-херексел чок септекчи чүнү-биле ажылдаарыл? Хүндүс ажылдап турган болза, чолаачылардан хер-херекселди тур када дилеп-даа ап болгай-ла. Дүнеки ээлчегде ажылдаар септекчилер хер-херекселди кайыын тып алырыл? Бо айтырыглар профком кежигүннерин дыка-ла дүвүреткен.

Бүдүрүлгениң удуртукчулары ажылчыннар-биле сүмележпес. Кандыг ажылдап, чурттап турарын, чүү херегин кым-даа сонуургап көрбээн. Септекчилерниң ажылынга таваржып турар бо бергелерни удуртукчу ажылдакчылар биле тура-ла, билбээчелдеп эртип турар. Администрацияның буруузу-биле септекчилер бригадазын артык кезектер-биле хандырбайн барган таварылгада шаңнал акшазының 20 хуузун септекчилерге эгиин бээрин коллективтиг керээде айыткан. Ол хирезинде шаңнал акшазын бригадага чүге төлеп бербээнил? Нормировщик кижи, ажылга озал-ондак болдурбазының инженери бүдүрүлгеде чүге чогул? Ол хирезинде каар килдизинде чүге дээт кижи олуруп турарыл? Шалын төлевириниң камналгазы кайдал? Профком хуралынга бо айтырыглар база көдүрүлген.

Септелгеде ажылдап турар ажылчыннарны хер-херексел-биле хандырбааны автобүдүрүлгениң администрациязының даандырган ажыл-херек дээш ээ-харысалга чогун херечилеп турар. Ынчангаш коллективтиг керээниң негелдезин ёзугаар шаңнал акшазының 20 хуузун бригада кежигүннеринге төлеп бээр деп профком хуралы шиитпир үндүрген.

Бүдүрүлгениң кол инженери Г. Тутатчиков ажылчыннарның негелдезинге дыңнангыр эвес, оларга тодаргай дуза көргүспейн турарын профком хуралынга санал бергеннер шыңгыы шүгүмчүлээн. Септелге кылыр чер олшык, оңгарлар ишти кара малгаш, бензин, масло холушкаш, хоолбектели берген оңгарга ажылдаары септекчилерге дыка берге боор турар. Мону кол инженер биле тура-ла хемчег албайн турар.

Автобүдүрүлгениң удуртукчулары таныш-көрүш, тала-дугай, төрел-торгул аайы-биле улузун киирип алган деп чагаада база айыткан. Бо айтырыгга харыыны бүдүрүлгениң удуртукчулары бүгүде турар сагыштыг болзу. Таныш-көрүжүвүс, төрел-дергуулувус кымнар бар деп, бот-боттарындан, харын-даа солуннуң корреспондентизинден улуг айтырар хевирлиг болду. Ынчаарга чамдык тодарадып алган чүүлдүвүс манаа киирип каалы.

Бүдүрүлгениң кол бухгалтери В. Чихачеваның ашаа автобус олгу такси чолаачызы. АТБ начальниги В. Бойковуң дуңмазы «Икарус», кол инженер Г. Тутатчиковтуң төрели автобус АТБ начальнигиниң каар талазы-биле оралакчызы, бүдүрүлгеде партия организациязының секретары Н. Корытинаның ашаа автобус чолаачылап ажылдап турар. Бо бүдүрүлгеге үр-даа ажылдаваан Капустин деп кижиге хоорай иштинге пассажирлер аргыштырар чаа «Икарус» берип кагды. Ол чоптуг бе? Таныш-көрүш, тала-дугай тыртканы ол эвес ыйнаан, деп чолаачы Э. Ооржак хомудап чугаалап турду.

Шынап-ла, бо бүдүрүлгеге ажылдаары бергедеп бар чылдарын бүдүрүлгениң дыка хөй ажылдакчылары — чолаачылар, септекчилер чугаалап турду. Чолаачылар-даа, септекчилер-даа ажылга болган-чок-ла херээлттиг бээр хер-херекселин удур-дедир оорлажып туруп берген. Чолаачы бүрүзү манаа шыдажып чадап кааш, «чогаадыкчы, тывынгыр чоруун» көргүзүп, мунуп турар автобустарында тускай хаарлактар кылгаш, оозун «кара шоочу-биле» шоочалааш, хүлгүрүн ыяк шыгжап алыр апарган.

Эде тургустунуушкунну боттандырып чорударынга эргелеп башкарылганы демократчыдары, коллективтиң ажыл-херектеринге боттуг киржиринче оон бүгү кежигүннерин хаара тудуп, киириштирери улуг ужур-дузалыг. Моон-биле холбаштыр коллективтиг бот-башкарылганың органы болур күш-ажылчы коллектив, цех, бригада чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазы дээштиг болур ужурлуг. Бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллектив чөвүлели тургустунуп келген чорудулгазыг айтырыгны үзе шиитпирлээринге кол рольду ойнаар ужурлуг. Пассажир АТБ-ниң септекчилериниң редакцияга бижээни чагаазын сайгарып көөрге, ажылчыннарның негелдези чоптуг боор турар. Ынчалза-даа администрация шалыпкын хемчег алган болза, ажылды соксатпайн барып болур турган ыйнак.

Манай-оол ОЮН.
«Шынның» тускай корр.

ЫНДА ЧЕМ АЙМАА ЭЛБЕК

Кызыл хоорайның чем садыгларындан Ленин кудумчузунда үш дугаарлыг аъш-чем магазиниңиң коллективи чонну чем аймаа-биле хандырарынче улуг кичээнгейни салып турар. Ол садыгның дегриирлеринге сүт аймаа, булочкалар, хлеб дээш оон өске-даа чемнер элбек турар.

Бо магазинниң ажылдакчылары бараан саарыгазының планын эрткен айларда ажыр күүседип келген. Олар айда 77 муң рубльдиң бараанын саарарын чедиишкинниг боттандырып, чарышка мурнакчы болуп келген.

ЧУРУКТА: ол магазинниң садыгжызы Ирина Ичин-оол.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Бир консультацияга хамаарыштыр

НИИТИ КЫЛДЫР БИЖЭЭНИНДЕН

«...Бо чылдың август 5-те парлаттынган «Шын» солунга ие-херээженнерге, хөй уругларлыг өг-бүлелерге пособие дугайында консультация парлаттынган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү Б. И. Манчылайның кылганы ол консультацияда частырыг болу бергенин ону номчааш, эскердим. Ында мындыг одуруглар бар: «ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1974 чылдың сентябрь 25-те үндүрген Чарлыын ёзугаар өг-бүлезиниң бир кежигүнүнге хамаарыштыр чарыгдалы (орулгазы дээр турган боор) бежен рубль четпейн турар болза, ол өг-бүлеге күрүне дузазын чедирери көрдүнген. Ону сес хар четпээн уруг бүрүзүнге 12 рубль хемчээлдиг кылдыр тыпсыр» дээн. Шынында чазактың 1983 чылдың декабрь 13-теги доктаалын ёзугаар ук дузаламчыны 1984 чылдың эгезинден эгелеп, өг-бүлениң айда нийти орулгазы ооң кежигүн бүрүзүнге 75 рубльден ашпас болза бээр кылдыр эткен болгай. Бии-Хем райкүүскому ол дугайын ынчан организацияларның бухгалтерияларынче дыңнадып, тускай чагаа бижип, тайылбырлаан турган чүве...»

Михаил ДАМЧАЙ,
Күш-ажылдың хоочуну.

Бии-Хем район.

Туран хоорайдан келген бо чагаада айтырыгга хамаарыштыр тайылбыр кылып бээрин юрист С. Х. Монгуштан дилээн бис.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1974 чылдың сентябрь 25-те үндүрген Чарлыкта өг-бүлениң орулгазының ортумак нийти түңү ооң бир кежигүнүнге хамаарыштыр алырга, айда 50 рубльден ашпас болза, ындыг өг-бүлеге күрүне дузаламчызын чедирери көрдүнген. Ол дугайын Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү Б. И. Манчылай 1988 чылдың август 5-те № 181 «Шынга» берген «Ие-херээженнерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге пособие» деп эгелиг консультациязында шын айтып бижээн. Аңаа хамаарыштыр редакцияже чагаа бижип чоруткан номчукчу ону частыг болган деп санап турар болгаш тайылбырны эде парлаарының чугулазын сүмелээн. Солунда бижиттинген ол консультацияны номчаан мен, ынчангаш аңаа хамаарыштыр мындыг чүүлдерни маңаа чугаалаайн. Автор ону нийти кылдыр бижээн. Совет Эвилелинде бар хоойлуга дүүшкек кылдыр тургустунган болгаш ында частыг чок деп билип турар мен. Орулга кылдыр бижиттинер ужурлуг турган сөс ында харын чарыгдалы деп бижиттине берген болду. Парлалгага белеткеп, ажылдап кылып турган кижи ону эскербейн баргандыр.

Үстүнде чугаалап турарывыс ол Чарлыкка өскерилгени ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1983 чылдың декабрь 13-те үндүрген Чарлык-биле кииргени. Ооң утказы мындыг: Ыраккы Чөөн чүк районнарынга болгаш Сибирьге база ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тодаратканы даңзыда кирген чурттуң соңгу болгаш чамдык өске-даа районнарынга бир эвес өг-бүлениң орулгазының ортумак нийти түңү бир кижиге онаашты айда 75 рубльден ашпас болза, ээзээш орулгалыг ол өг-бүлелерге бо пособиени тыпсыр. Тыва АССР база ол Чарлыкта айыттынган черлерниң санында кирип турар, ынчангаш орулгазы ээзээш өг-бүлелерге көрдүнген пособиени орулгазының ортумак нийти түңү айда 75 рубльден ашпас өг-бүлелерге тыпсып турар.

Ол пособиени уругларга ие кижиниң ажылдап азы өөренип турар черинден тургузар. Бир эвес ава ажылдавайн-даа, өөренмейн-даа турар болза, ону ооң ашаааның ажылдап азы өөренип турар черинден уругнуң везинге тыпсыр.

Б. И. Манчылайның кылганы консультация нийти дээрзин үстүнде демдеглээн болгай мен, ынчангаш айтырыгның бистиң республикага хамааржыр негелдезиниң дугайында чугаа ында кирбейн турар. Түс черниң байдалын көргүспейн турар нийти консультацияларны база парлап турар болгай. Бир эвес бистиң республикага хамаарыштыр чугаалааш, автор ээзээш орулгалыг өг-бүлелерниң уругларынга дузаламчыны өг-бүлениң орулгазының ортумак нийти түңү айда 50 рубльден ашпас болза, ынчан тыпсыр деп каан болза, ынчан харын частыг болур. Чүге дизе орулга санаан түң бо удаада 75 рубльден ашпас болур ужурлуг, бистиң республикага хамаарыштыр бо айтырыгны ынчаар билип алза чогуур.

Кодээде социал айтырыглар

НЕГЕЛДЕ ЧҮГЕ ЧОГУЛ?

Бо чазын Кызылдың рыногунга эң баштай картофель садып эгелээн хүнну сактып тур мен. Мооң мурнунда чылдарда дег, бир кочал картофельди үш рубль бежен копеекке садып эгеледилер. Садыгга картофель бар эвес, хоорайжылар садыгжыларны үглей-ле бергеннер. Оон-на өртек аартап эгелээн: баштай 5, ооң соонда 6, харын-даа 7 рубль чедир өскен.

Бир кочал ишти картофель улуг дизе-ле, сес килограмм болур. Ынчап келирде ийи борбактың өртээ бир рубль чедип турган-дыр...

Чаа дүжүттүң картофелиниң өртээ мырынай он рубль турду. Чөөн-Хемчик районче сургакчылап чоруурумда, рынокка кирдим. Ында өртек аар хевээр: кочалдың өртээ— беш рубль.

Алдан чылдарның эгезинде Чадаана хоорайның рыногунга ногаа аймаан садыглап турган чүве болгай. Шала дузаан огурец, помидор, редиска, согунаны шилип турган алыр сен. Ам каңдыг эвес дээш анаа база чордум. Шагдагы дег чүвен кайда боор. Оода-чадаарда картофельдиң эрте быжар сортун кочалдап садып олурар кижи көзүлбес. Кыры серилиг баартактар ээнзиреп калган. Ында-хаая эът саткан кижилер оларны ээлеп тер. Шагда кылган серилер эргижиреп, аъш-чем садыглаар баартактарны кажан-даа дозулап, будуваанындан куурарып калган. Ында арыг-шевер дугайын тодаргайлап бижээн-даа херээ чүү боор. Аъш-чем садыглаар хамаатылар чок-ла дээш, шагдан бээр туруп келген, ында-хаая-даа болза, эът сада бээр бо черниң даштыкы хевири көрүштүг турар болза, ээлери чайгаар тыпты бээр чадавас.

Бодумнуң журналист ажылымның аайы-биле республиканың районнарынга чоруп, ында дузалал ажыл-агыйның канчаар хөгжүдүп турарын сонуургап келдим. Район удуртулгазынга азы чер-черлерге кодээ Советтерге баарга, чоннуң хууда малының чизезин көргүзер, ында хөй мал бажын алааш, аажок сеткили ханып олурар боор чүве. СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары Чылбаа Хелеевич Ооржак-биле чугаамны маңаа киререйн.

— Дузалал ажыл-агыйның хөгжүдүп шыдавайн тур бис. Хөй мал бар деп, чаңгыс талалап турар апардывыс. Малдыг кижилерниң малының бажы улам өзүп. Коңгус мал чок кижилер малы чок олуруп турар. Харын-даа бо-ле хөй чылдарда малчыннап келген чамдык өг-бүлелерниң саап ижер инээ чок—деп, ол ажылдың чүгле четпес талаларын чугаалады.

Чоннуң дузалал ажыл-агыйы дээрге, бир кижиде он чедир саар инек, а өскелерде коңгус куруг боор турарынга таарзынмайн. Огород аймаан өг-бүле бүрүзү өстүрүп, оон ажыын көрүп өөренирин бодумнуң чүүлдеримге бижип турдум. Бежен, алдан чылдарда Тывага агаар-бойдус чылыг, чымчак турган. Ам коңгус өскерилген, ону билбес кижи чүге шүгүмчүлел кылып турарыл дээн чижектиг балдырлаашкыннарга таваржып-даа келдим. Бодум хуумда шак ындыг бот-тодунган, шала кенен янзылыг хөөннерге удур мен. Агаар-бойдус өскерлип турары шын-на ыйнаан. Ынчалза-даа кижилер, эртем-техника анаа чалынмас апарган. Бежен чылдарда ногаа өстүрерге ажыглаар плёнка кымның-даа сагыжынга кирбес турган. Ам ону чеженидаа садып ап болур. Агаар-бойдузу Тывадан оранчок кадыг-шириин черлерде теплицаларда ногааны өстүрүп турар болгай. Ында берге чүве чок. Ол дугайын парлалга дамчыштыр арга-дуржулга солчулгазы янзылыг кылдыр [illegible]жип турар.

Бо удаада Чыраа-Бажы, Чыргакы, Хорум-Даг кодээ Советтер партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин амыдыралга канчаар боттандырып турарын, ол талазы-биле келир үениң сорулгаларын сонуургадым. Бо үш черниң Чыраа-Бажы суурда байдал черле шору. Өреге бүрүзү картошкалыг, өшкү, инекти тудуп, оон кадын база эки организастаан. Ынчаарга мында огород сайзыралы эки дээр арга чок. Чүгле картофель тарып алгаш, огород өстүрүп тур мен дээрге кайын таарзыр. А арткан ийи суурда байдал дыка багай. Ылангыя Хорум-Дагга июль төнчүзүнде чордум. Бүзүк херимнерлиг, ында чүгле чашпан үнгеп бажыннар эндерик. Чыргакы шала тайга тыртым черде-даа болза, өрегелер картофельдиг.

— Бо чылын чай коңгус соок болду —деп, улус депутаттарының Чыргакы кодээ Совет күүскомунуң даргазы Сарыглар Саар-оол дүвүрел-биле чугаалады.

Дарганың оозу шын-на ыйнаан. Огурец, помидор, редиска, морковь, согуна, капуста аймаан чон тарывайн турар. Ону өстүрерингe мергежил херек. Чыргакыда ону билир кижи ховар. Чоннуң дузалал ажыл-агыйын хөгжүдеринге кодээ Советтиң кылып турар ажылы барык чок. Күс келген. Чоңга херек ужурлуг ногаа аймаан хоорайдан сөөртүр апаар. Ону боттандырары ам-даа ырак, ол та кажан эгелээр.

Кодээден хоорайже аъш-чем аймаан сөөртүр ужурлуг. А мында байдал сыр делир. Хоорайжыларны ногаа-биле хандырар туржук, харын-даа боттарын бисти хандырзын, садыгның хүлээлгези ындыг дээш олурарга, канчап тааржыр. Партияның XIX конференциязының база ооң соонда болган партия Төп Комитединиң июль Пленумунуң шиитпирлериниң доктаалдары-биле ук даргалар танышкан чүве ыйнаан. Чоннуң аъш-чем-биле хандырарының айтырыы бирги черде дээрзин олар билир. Ынчаарга Чыргакы, Хорум-Даг, Чыраа-Бажы кодээ Советтер партияның төөгү ужур-дузалыг, политиктиг хемчеглерин амыдыралга боттандырарын, ажылының стилин эде тургузарын мынчага чедир бодавайн, эрги чаңчылывыс ышкаш, амыр-тайбың олуруп турар. «Чыраа-Бажы» совхозтуң парткомунуң секретары Чадам-оол Сувакович Түлүш негелдени ук эштерден күштелдирери күзенчиг-дир.

Чыргакы уну дүжүткүр, чери байлак оран. Анаа ногаа өстүрбейн, кая өстүрерил? Мен маңаа ук ажыл-агыйга хамааржып турар кодээ Советтерниң удуртукчуларын шүгүмчүлээр сорулга салбадым. Оларның ажылында бар четпестерни илередип, чонну аъш-чем-биле хандырарының аргаларын сүмележиксээн ийик мен. Чижээ, Хорум-Даг суур дижик. Чыргакының Хемчикче кирген аксы тулаалыг шык болу берген. Ында хөлчүк безин бар. Оолдуг аңгыр безин ында турлагжаан. Өдүрек, кастың ёзулуг одары бо шыкты чон ажыглаар ужурлуг. Суурга баарга, кудумчуга ыттар кижи кылаштатпас. Оон орнунга хагаа, өдүрек, кас маңнажып чоруур болза, хоорайдан келген кижиниң сеткил-сагыжы безин өөрүнчүг болур.

— Шаанда мээн авам дагаалар турган. Хорум-Дагга өг-бүле бүрүзү дагаалыг турган дизе чазыг чок боор — деп, Чылбаа Хелеевич ам сактып олурар.

Магалыг үе. Чүгле сактыышкында артып калган. Ам ону катап эгидериниң хемчеглерин Чөөн-Хемчикте партия организацияларын алыр боор деп идегел бар.

Чөөн-Хемчик районда чоннуң дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле тайылбыр ажылдары чоруп турар. Ынчалза-даа кижилер чаңчыгып калган: садыг-магазинче көрүпкеш олурар апарган. Чижээ, Хорум-Даг суур дижик. Райком секретарының төрээн чери. Ында кайда, каңдыг хараган чыдарын секретарь билир. Ажыглал чок чыдар черни ажыглаар. Чоннуң социал амыдыралын бедилдер дээш хемчеглер ук суурга тургустунар ужурлуг. Тулаа кужу черин мактап маңа ханмас дижири дег, секретарьның төрээн чери база үлегерлиг болурун ол күзеп турбайн аан.

Чүгле Хорум-Дагга эвес, Чыраа-Бажынга өдүрек, кас, дагааны чон алдан чылдарга чедир тудуп турган. Ында түс черниң байдалы база дыка таарымчалыг. Ону чедип алыр дугайында чугаа хөй удаа болган. Ынчалза-даа ук айтырыг чүгле чугаа болуп артып калган. Кодээде хуралдар саны кызырлырдан, харын-даа көвүдээн. Чыргакы кодээ Совет күүскомунуң даргазы айда болур хуралдарын санады. Районга хурал болур, дарга анаа ыяап киржир, совхоз төвүнге хуралдан ол чыдып каарга кайын болур, база баар. А суурга ол чокта, дарганың ажылы чок деп санаар. Ооң кадында сессиялар база бар. Ук хуралдарга социал-культура айтырыгларынга хамаарышкан саналдар, шүгүмчүлелдер дээрже үнүп, черже кирип, чеже-даа хуулар. Чүгле түңнел чок. Хөй-ле үе-шак чарыгдап, хөй хуралдаарының орнунга, чоннуң чыыжын кылып, анаа ажыл-херектерни бүдүрүп, чүну кылырын тодаргай дугуржуру ажыктыг-даа ышкаш.

Бистер чонну эки ажылдакчылар деп хүн бүрү негеп турар бис. Ынчаарга культурлуг, эки чурттаар деп негелдени чүге салбас бис? Таптаашкынның чылдарында ышкаш, ындыг негелде кижилерниң хууда амыдыралынга холгаарлаашкын-даа болу бээр турду ыйнаан. Чаа угаан-сарыылдың байдалында эде тургустунуп турар болганывыста, четпестерни долу илередир ужурлуг бис. Мээң чоруп турганым суурларда хеерээженнер чевүлелдериниң даргалары-биле база ужураштым. Социал айтырыгларның тайылбыр ажылын чорудуп турар болдулар. Чамдык өг-бүлелер чевүлелдер кежигүннериниң ажылын тоомчага албас, эрги хевээр чурттаксаар хөөннүүн олар чугаададылар.

Чыргакыга бир дугаар чораaш келдим. Тараа багай эвес үнүп чыдар, оът-сиген Чыргакы унунда сагланнаар чүве. Байлак чер-дир деп көрдүм. Өскээр чугаалаарга, чуртташтыг оран-дыр. «Чыргакызы байлак чер-дир, шыктыг-ла-дыр, көк-түг-ле дир» деп одуруглар кожуп олуруксаан келир. Чүгле ону долу ажыглавайн турары хараадаанчыг. Бир эвес чурттакчы чон дузалал ажылын хөгжүдерин экижиткен болза, республиканың аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге оларның үлүү база кирер ийик. Айтырыг сагыш ышкаш турган болза, Кызылга бо чылын кочал картофель өртээ эмин эрттир улуг турбас. Чадааның рыногунга ногаа садыгжылары үзүлбес ийик.

Эдуард ДОНГАК.
Бистиң тускай корр.

УЖУРУ БИЛДИНМЕЙН ТУРАР

Эргим редакция! Амгы ажык-чарлыг, хөй-нийтиниң күжүлге дааңган демократияның калбарганы үеде, бистиңде болуп турар чамдык ужуру билдинмейн туруп берген чүүлдерниң дугайын бижип көрээл.

Тес-Хемниң ыяш ажыл-агыйын бо чылдың эгезинде Балгазын ыяш ажыл-агыйынга кадар деп турган. Министр М. А. Гаков келгеш база ону шынзыдып, бирги кварталда-ла ол айтырыгны шиитпирлептерин бадыткаан. Оон бээр барык чартык чыл эрткен. Оон уржуундан кымның ажылга артар, артпазы билдинмейн туруп берген. Кымның кызырылгага таваржыры билдинмейн турар. Улус аңгы ажыл-даа тып-ла алгай.

Дүжүрер ээн ээш ажыл-агыйны эки тутпайн, сандарадып эгелээн. Мурнуңда планныг онаалдазын үргүлчү ажыр күүседип, шаңнал-макталды ап турган коллектив ай планын ам чүгле 60-70 хуу боттандырып турар. Өре-шире немежип турар.

Коя бүдүрүлге — Шуурмактың лесничествозу. Оон удуртукчузу аныяк коммунист Кошкаров бергедээшкинге таваржып турар, чүге дизе министерство план күүселдезин негээриниң башка дуза катпас.

Балгазында ыяш болбаазырадып кылыр станоктар кылып каан, а ол чоокта ыяш ээзээш болган хевирлиг. Ону таптыг бодамчалыг кылган болза эки турган. Ийи чүс хире километр ырак черден ыяш сөөртүрү улуг чарыгдалдар негээр эвеспе. Министерствонуң даргалары бо айтырыгны шиитпирлеп тургаш, коллективтиң санал-оналын айтырбааны хараадаанчыг. Кабинеттерге олуруп алгаш айтыышкын бээр деп чүвениң түңнели бо-дур. Эрзин, Тес-Хем—ийи районнуң чурттакчы чонунуң база бистиң чүс бежен кижилиг улуг коллектививистиң удуртукчуларывыстың сонуургалын херекке албаан.

Ыяш ажыл-агыйын чок-ла болза көжүрерин дүрген шиитпирлээр, чок-ла болза план күүселдезин чедип алыр дээш ажылды шыңгыырадыр херек.

Оюн КҮДЕРЕК, Оюн Тамара.
Ажылчыннар.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ПРАГА. Чехословакияның «Тесла»—Глоубетин бүдүрүлгези космос харылзаазының чаа хевири болур чугула чагыгны күүседип эгелээн.

Ону ажылдап кылырын ЧССР-ниң болгаш Совет Эвилелиниң элээн каш бүдүрүлгелери болгаш эртем-шинчилел төптери чорудуп турар. Олар боттарының кожениишкиниерин 2000 чылга чедир ЭДЧ кежигүннери чурттарының эртем-техниктиг депшилгезиниң комплекстиг программазының тускай онаалдаларының аайы-биле каттыштырып алганнар. Харылзааның чаа станциязының техниктиг хемчээлдери делегейниң эң-не бедик деңнелинге дүгжүп турар. Ол телевидение болгаш радио программаларын хүлээп алыр болгаш дамчыдар, автоматиканың дузазы-биле ооң иштинде антеннаның угланыышкынын таарыштырып тургузар, хүлээп алдының турар медээлерниң шынарын хайгаараар.

Станцияның дериг-херекселдери Цельсийниң-биле дөртен градус соок болгаш алдан градус изиг турда ажылдап шыдаар.

БУДАПЕШТ. Венгр археологтар кончуг солун ажыдыышкын кылган. ВУР-нуң соңгу-барыын чүгүнде Кайарпец деп черден бистиң эрага чедир бир муң чылдың ийиги чартыында туткан бурунгу чуртталга бажыңының бузундузун тып алган. Ону казып турар үеде эртемденнер Шокоро дээр даглыг черниң чоогунда ол районга кижи неолиттиң эгезинде-ле (бистиң эрага чедир 8-3 муң чылдар хиреде) чурттап турган деп түңнелди үндүрген. Ол дугайын тывылган керамика саваларның бузундулары, амыдыралга херек ол үениң өске-даа херекселдери херечилеп турар.

Үжен чүс чыл бурунгаар эң-не бурунгу мастерлерниң кылганы хүлер кылыштарны археологтар ол районда мурнунда тып ап турган. А 6 муң чыл бурунгаар кижиниң тудуп каан чуртталга бажыңының артынчызын ол черниң эртемденнери болгаш специалистери эң баштай тып алыр аас-кежиктиг болганнар.

СОФИЯ. Болгарияның Кара далай эриинде хоорайларында болгаш курорттарында «далай неделязы» доозулган. Ол байырлалды анаа бодунуң амыдыралын далай-биле холбап алган ажыл-ишчилерге эдлар болдуруп он чыл ажыг үе иштинде эрттирип келген. Неделя эрик кыдыында эң-не соңгу чүгүнде турар Шабла хоорайдан мурнуу чүкче чараш Созополь хоорайжыгашка чедир яхталарның походу-биле эгелээн. Неделя «Албена» курортка «Кара далайның чараш кызы» дээр конкурс-биле доозулган. Байырлалдың сөөлгү хүнү БУР-нуң шериг-далай флодунуң хүнү-биле кады болган.

(СЭТА).

«УНИТАНЫҢ» БАЙЫРЛАЛЫ

КАСТАНЬЕТО-КАРДУЧЧИ. (Ливорно провинция). (СЭТА). «Совет улустуң боттандырып чорудуп турары чаа реформалары ёзулуг революсчу реформалар болур болгаш делегейге дыка улуг ужур-дузалыг. «Эде тургустунуушкун», «Ажык-чарлыг чорук» деп сөстер янзы-бүрү дылдарның словарында кирген. Олар бүгү кижилерге билдингир». Ол дугайын «Унита» солунуң ында ажыттынган байырлалынга чүве чугаалап тура, ол хоорайның мэри коммунист Роберто Тинальи чугаалаан. «Эде тургустунуушкунуң чорудулгалары чогумчалыг өскерлиишкиннерге чедирген. Ону бүгү кижилер делегей харылзааларындан хайгаарап болурлар. Чаварлыышкынны чедип алыр дээш Совет Эвилелиниң чорудуп турары шудургу болгаш боттуг кожениишкиннериниң, эде тургустунуушкунуң болдурганы чаа угаап бодаашкынның ачызында кижи төрелгетен чөпсеглелиишкинин боттуу-биле дүжүрериниң оруунче кирген. Планетаны ядролуг болгаш боо-чепсектиң өске-даа улуг хевирлеринден хостап алыр аргазы, улустарның мурнунга ажыдып берген ортумак болгаш оон биче ыракшылдыг ракеталар талазы-биле совет-американ керээ оон херечизи болуп турар» деп, ол демдеглээн.

«Эде тургустунуушкун чүгле даштыкы политиканың айтырыгларынга хамаарышпайн турар. Ол хамыктың мурнунда совет кижилерниң амыдыралының ханы чаартылгазынче угланган. ССРЭ-де ам болуп турар чүүлдерни Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дөрт уламчылаашкыны болур ёзулуг тайбың революция деп адап болур» деп, мэр-коммунист демдеглээн.

Кастаньето-Кардуччиге «Унитаның» байырлалы италя коммунистерниң солунунуң нийти национал фестивалынга белеткелдиң дээнели-биле дүүштүр болуп турар. Ол август 25-те Флоренцияга ажыттынар. Ливорно провинцияның дайынга удур болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының төлээлекчилериниң, профэвилелдерниң активчилериниң киржилгези-биле оон программазында хөй санныг ужуражыышкыннар болгаш дискуссиялар кирген.

УЖУРАЖЫЫШКЫН

БУЭНОС-АЙРЕС. (СЭТА). Чилиниң наймысылалынга демократия, чөптүг чорук болгаш тайбың дээш демиселчилерниң ужуражыышкыны доозулган.

Чилиниң политиктиг, шажын болгаш хөй-нийти ажылдакчыларының, а ол ышкаш латин Американың элээн каш шинчилел төптериниң эгелекчи саналы-биле чыылдырган ол ниуулганга Францияның, Испанияның, Мексиканың, Перунуң, Аргентинаның, Бразилияның, Панаманың, Никарагуаның болгаш Уругвайның делегациялары киришкен. Дөрт хонук иштинде делегаттар тайбың, социал-экономиктиг хөгжүлде, кижиниң эргелери болгаш демократия дээш демисел-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көргеннер.

Ужуражыышкынның киржикчилери чили шажын ажылдакчы Хорхе Уртониуң чугаазын динмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткаан. Демократия, тайбың, кижиниң эргелери болгаш чөптүг чорук дээш демиселге демниг тедеңнерине ол кыйгырган. Чилиге демократияны болгаш социал чөптүг чорукту катап тургускан турар ындыг үе ырак эвес деп, оратор медеглээн.

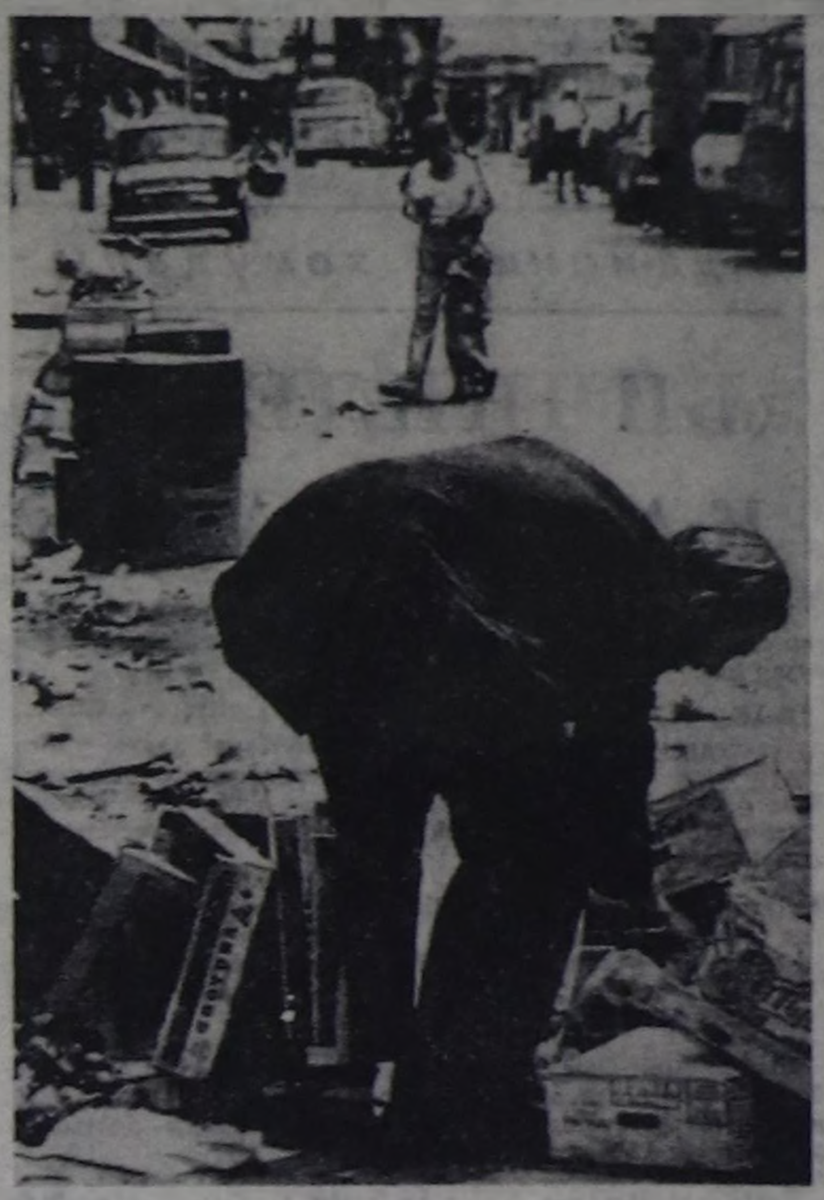

Британ өг-бүлениң бештиң бирээзи-ле «ядыы чоруктуң капказында» турар деп, ол черниң парлалгазы чыл келген тудум чуртта дорайтап кел чыдар ядыыларның айтырыын ынчаар тодарадып турар. Бодунуң талазындан социал хандырылга талазы-биле британ парламентиниң общиналар палатазының тускай комитеди ториниң чазааның баштап келген чылдарында «ядыы чоруктуң кызыгаарындан ажыр» чурттап турарларның саны ийи катап көвүдээн деп тодаратткан.

Күрүне дузаламчызының күзели-биле чурттап турар британ өг-бүлениң саны 1979 чылда 4,4 миллион кижи турганындан бо чылын 8,2 миллион кижи чедир өскен деп албаның статистиказы санап турар.

ЧУРУКТА: маңаа бүзүрээри берге, ынчалза-даа Лондонда ышкаш ындыг таварылганы чурттуң хөй-хөй хоорайларындан көрүп болур: ядараан кижиниң бок-сак аразында дилениp турары...

СЭТА-ның фотохроникасы.

Амгы Боливия—Мурнуу Американың төп кезээнде күрүне. Ол шагдан бээр Мурнуу Американың кончуг улуг девискээринге шөйлүп чоруткан инкилерниң күчүлүг империязының бир кезээ турган.

Боливия чурттакчы чонунуң кижи бүрүзүнге национал орулганың эң-не эвээжи онаажып турар күрүнелерниң санынга кирип турар. Чурттуң чурттакчы чонунуң хөй кезии кечуа, аймара дээр төрел аймактар болуп турар. Боттарының чурттап турган черинден үндүр ойлаттыргаш, олар аш-түреңги байдалда амыдырап, чурттап чоруурлар. Ынчалза-даа олар боттарының өгбелеринден эрги чаңчылдарын болгаш ёзулалдарын камгалап арттырып алганнар.

Аймара төрел аймактың индейлериниң канчаар чурттап турарының дугайын «Нэшнл джиогрэфик» дээр америк журналда парлаан чуруктардан көрүп болур.

Анд дагларының эдектеринде Перу болгаш Боливияның кызыгаарының аразында Титикака хөл бар. Ол болза делегейде эң-не бедик черде хөл болур, оон хамыы 304 метр чедип турар. Хөлдеп судно чоруп болур, ышргай хыыргыыштар дүй үнген оон хөй санныг ортулуктарында болгаш сыык черлеринде аймара аймактың индейлери боттарының чадырларын тудуп ап турар. Аймактың кол кылыр ажылы—балык тудары. Балыктаарда ол-ла хыыргыыштан кылган хемелерни ажыглап турар.

ЧУРУКТА: холдук амгы чурттакчыларының бурунгулары инкилер хой-биле чаап каан дашка арбайны ынчаар хоорув ап турган.

СЭТА-ның фотохроникасы.

«КЫСТЫҢ ОРУУ» УЗУН БОЛЗУН

Тываның хөөчүн культура ажылдакчызы Клара Чамыяновна Сагдының чогаатканы болгаш режиссёрлап тургусканы «Кыстың оруу» деп шиизин Төөш районнуң улусчу театры Эрзин районнуң Мөрен суурунга көрүкчүлерге бараалгатты.

Ук шиини кол утказы амыдыралдың берге, нарын оруунга аныяк кижилерниң бо-ла будалы бээр, бодунуң чамдык өг-бүлезин үнелеп көрбес ийикпе, арага-дарыже сундуга бээр, мораль талазы-биле эске-даа таарымча чок чөрүктарны эдип ап, бергелерни тиилеп үнериниң оруктарын кижизидикчи ёзу-биле тодаргай көргүзүп турар.

Шии 1957 чылда бижиттинген. Бир дугаарында Тываның хөгжүм-шии театры республиканың найысылалынга болгаш районнарынга бараалгаткан. Ынчалзажок автор бодунуң шиизин ынчаарда-ла чогум-на бөгүнгү амыдыралдың негелдезинге дүүштүр бижээни база солун. Ук шии амыдыралдың делгеминче ээзин ажылын эгелеп турар ортумак школаның доозукчуларынга дыка-ла өөредиглиг болур кылдыр ээ тургустунуушкунуң үезинге таарыштырып, авторуң эдип чазап, чамдык сценаларны немей кылганы, музыка каасталгазын тыва аялгаларга, кожаннарга үндезилеп тургусканы — көрүкчүнүң сагыш-сеткилинге таарзып турар.

Шииниң кол маадырлары — Районо инспектору Даржаа биле 10-гу класстың алдын медаль-биле доозуп турар Сайлыкмаа. Даржааның ролунда ВЛКСМ Төөш райкомунуң ажылдакчызы Александр Тамдын-оол. Районо инспектору школага Сайлыкмаага ынакшылын илередип, ону келир үеде өөредилгеже уламчылаар күзелинден адырып, ара будалдырып алыр. Оон ажы-төлүг апарган хиреңинде, алыргак, хоолургак, каас-коя Дарый-биле холбажып, арагалаашкының оруунче кире бээр. Ындыг төлеп чок аныяк, дээди эртемниг кижиниң овур-хевирин ол сценага тургузуп шыдаан.

Сайлыкмааның ролун күүседип турар район эмнелгезиниң фельдшери Валентина Хүдер ёзулуг-ла артист. Бодунуң сагыш-сеткилиниң ханызындан овур-хевирни сценага тургузуп шыдаан. Оолдуң сагыш-сеткилин ажыдып алырын ораладышпайн даа, бүзүрээниниң түңнелинде, оңнуң эр эзиниң «чес холазы» кести бергениниң үезинде-даа аныяк кыстың бирги ынакшылын ол роль улам быжыы-биле көргүзүп турар. Сайлыкмаа кызымак чорууи көргүзүп, бодунуң бот-өөредилгези-биле баштыкы институтун доозуп, ортумак школаның директорунуң эрге-дужаалында ажылдап турар.

Шииде комсомол ажылындан дешпип үнгеш, партия райкомунуң аппаратынга ажылдап чоруй, экономика талазы-биле районда «кудурукталы» берген совхозтуң директорунуң эрге-дужаалынга сонгуттурган Чараш-оол дарганың ролунда эмчи Сергей Ооржак ойнап турар. Суурже кежеринге оон кадайы Хорлуунуң дерт удурланышкынының (ролунда — киночеткизиниң кассири Надежда Дажымай) хей-ниитиниң херээ дээш ол дарга ээ сургап, бедээ тыва суурга негаа естурериниң чугулазын түс черниң үндезин чурттакчыларынга билиндирип шыдаан.

Черле ынчаш, «Кыстың оруунда» Чечена Горшкова, Андрей Шой-Сүрүн, Юрий Ачыты болгаш өскелериниң-даа боттарының рольдарын күүседип турары бүзүреңчиг. Шииниң чурук каастаалгазы, декорациязы, артистерниң идик-хеви темазынга таарышкан, түс-түс кожегелерге утка-шынарын улам чедимчелиг болдуруп турар.

Бо шиини көрүп орааш, бир тээ, көрүкчү кижи болганымда, шииниң авторунга сүме кадыксап тур мен. Амгы эде тургустунуушкунуң үезинде хожудангай ажыл-агыйның удуртуру-биле барган чаа дарга Чараш-оол бот-акшаландырышкынының үезинде чогум канчаар ажылдап эгелээрин билдинмес болуп турары арай хомудаңчыг. Совет шериг албанын эрттиргеш, чанып кээп турар Аракчааны уткуп алырда, ССРЭ-ниң улустуң артизи Алексей Чыргал-оолдуң «Солдат оол чанып олур» деп ырызының аялгазы дыңналыр болза, улам-на көрүкчүлерниң кичээнгейин хаара тудары чугаажок.

Өг-бүлелиг, урут-дарыглыг апарган Даржаа биле Сайлыкмааның аразынче чара чүткүп кирип, өг-бүлени көзүлдүр-ле таралып турар төлеп чок аажы-чаңныг, мораль талазы-биле будалчак Дарыйны комсомолчуларның хуралынга тургузуп, хемчээн ап турары чүге көзүлбезил? Өг-бүлезин каггаш, Алтай крайда бир-ле суурже деже берген ааа Даржааны баштай-ла чүге доктаадып болбаан деп? Хей-ниитиниң, коллективтиң кижилер-биле ажылын бо шииге база көргүссе эки боор.

Ынчангаш шии черле кончуг солун, ханы уткалыг, ылангыя аныяк-өскенге өөредиглиг-дир. Ындыг болганда бо шиини көргүскен дораан хей-ниитиниң (көрүкчүлерниң) үнелелин чугаалажып, ол черлерниң амыдыралы-биле холбаштырза, дыка-ла эки ышкаш.

«Кыстың оруу» сценаларга ам-даа үнүп, оон оруу узун болтурун күзедим.

Доржу ЧЫРГАЛ-ООЛ.
Культураның хөөчүн ажылдакчызы.

КАМГАЛАП АРТТЫРАР

Ленинградтан 75 километр черде Рождествено суурда Оредеж хемниң адырларының бирээзиниң эриинде чараш бажың туруп турар. Ында «Ленинец» совхозтуң төөгү чурт шинчилел музейи турар деп улуг эвес чарлалда бижээн. Оон хүндүлээчел ээзи — музейниң эргелекчизи Евгения Мельникова силерни улуг эвес беш залга аппаар. Оон онзагай чаражын болгаш мурнунда орду чоогунуң ызыгууртаннарын эвес, харын орус эртемниң, культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчыларын сонуургадып турган ук районнуң төөгүзүн ол чугаалап бээр. Аңаа шулукчулер А. Н. Майков болгаш А. Н. Плещеев, оларны сөөлзүредир И. А. Гончаров болгаш шулукчу С. Я. Надсон үргүлчү аңаа аалдап кээп турган, орта чурукчулар И. Н. Крамской болгаш И. И. Шишкин, Н. А. Ярошенко, К. А. Савицкий ажылдап турганнар.

Барык-ла ийи чүс чыл төөгүлүг ол бажыңның сөөлгү ээзи чогаалчы Владимир Набоков турган, оон стендилериниң бирээзин аңаа тураскааткан.

Музейниң келир үези айыылдыг болу берген, совхоз-биле аренда керээзи 1989 чылда төнер, а ажыл-агыйның удуртулгазы эргелекчиниң шалыңын бо күзүн кызырар, бажыңны сентээр ужурлуг, оон ийиги кадыы үрелир четкен.

Энтузиастарның он-он чылдарның иштинде тургузуп келген чүүлүн хевээр арттырып алыры эргежок чугула.

ЧУРУКТА: бажың музей.
Ю. БЕЛИНСКИЙНИҢ болгаш О. ПОРОХОВНИКОВТУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

Ада-иениң хомудалы

«БИЧИИЛЕРНИ КАРАКТААР»

Хөй уругларның иези мен. Улуг-Хем районнуң төп эмнелгезиниң хирургия салбырында сестра-хозяйкалап ажылдап турар мен.

Бистиң төп эмнелге профкомунга чазын 4 путёвка келген, ол путёвкаларның ийизин өртектиг, а ийи путёвка халас. Мен оглум Алик Кыргысты «Челээш» пионер лагерьже чорудары-биле бир путёвканы 15 рубль-биле садып алдым. «Челээш» лагерь «Строитель» лагерьниң оруунга чаа тургустунган лагерь болду.

Лагерь баар уругларны, июль 16-да, Тываның 5 чылы аттыг стадионга чыглыр кылдыр чарлаан. Оон кезек үе эрткенде ийи дугаар чарлал үнду. 1988 чылдың июль 23-те база-ла Тываның 5 чылы оо аттыг стадионга чыглырын «Тувинская правдага» парлады.

Шагаан-Арыг-биле Кызыл аразы ийи аал аразы эвес-ле болгай. Ийи оглун эдерткен Жора Моңгуш июль 22-де 10 шактың автобузу-биле найысылал Кызылче кады хаптывыс, хүндүскүнүн 12 шакта чеде бердивис.

Эртенинде Тываның 5 чылы оо аттыг стадионга оглум-биле чедип келдим. Шагымны көөрүмге, 9 шактан 15 минута ажып тур. Ийи хире минута эрткенде аарыг кижиге дүрген дуза чедирер ийи машина халдып келгеш, туруп алды. Оон мен оглум эдертипкеш, бир дугаар одуруга турган машина чанынга чеде бергеш, көрүп турарымга, өөреникчилер бирлеп— ийилеп кирип-ле турлар. Оон мен бисче холун чайып, кыйгырып турган кижиден, бо кайы лагерьже баар улус ирги деп айтырдым. «Строитель» баар улус диди, мен «Челээш» пионер лагеринге баар улус бис дээримге, «ийе-ийе» «Челээш» баар улус шупту диди. Мен спортчу хептиг кижиниң ат-фамилиязын айтырып четтикпедим, чүгле кажан уткуп алыр бис деп айтырып алдым. Август 15-те уткуп алыр силер дидир. Ийи машина өөреникчилерни тырый олурткаш, чорудупту, оон соонда база бир автобус, бир машина өөреникчилер чоруптулар.

Мен не кижи болганымда, бодумнуң хомудалымны солун дамчыштыр илередип олур мен. Ажы-төлүн эдертип алгаш, оларны лагерьже үдеп келген ада-иелерни база дыштаныр өөреникчилерни байырлыг байдалга уткуп, чүве чугаалаар боор деп өөреникчилер чорудуп турар кижиге дыка-ла идегеп турган бис. Ол сөс-даа чугаалавайн, өөреникчилерни кажаа иштинче кирр ойлаткан аңай-хураган ышкаш кылдыр киргеш, чорудупту.

Мен июль 24-те чанып келдим. Бир эвес өөреникчилер-биле бисти чыскаай каапкаш, ада-иелерге изиг байыр чедирип база дыштаныр өөреникчилерге кай-кадыкты күзеп, йөрээп каан болза, үе шуут четчир турган. Өөреникчилерни уткааны болгаш пионер лагеринче үдээни эй-не организас чок болган. Мээн оглум Алик Кыргыс ийи дугаар сезонче чоруп турганы ол чүве. А ийи-ле хонгаш, июль 25-те, кежээкинин 7 шакта чемоданын тудуп алган оглум бо кирип келди. «Бо канчап бардың, чүге чанып келдиң?» деп айтырарымга, улуг оолдар кижи эттээр чүве-дир дидир. Башкыларынга чугаалапсымза дээримге, чугаалаарга-даа тоовас улус-тур. Бир Сут-Хөл чурттуг оолду оолдар эттептерге база дезип чана берген. Башкылар ол дескен оол өлүг, диригирги бе деп чугаалашпп турар улус чорду диди.

Ажылынга ээ-харысалга чок башкыларны мында чүге ажылдадып каан чүве ирги? Оглум ол лагерьниң чеми багай, удуур-чыдар чери соок деп чугаалады. Башкылар боттары хөй-ниитиниң чурумун үрээр улус диди. Кажан өөреникчилер дезип чана бээрге, оларже сагыш салбайн, сеткил-сагыжы шелээн олуруп турар башкылар турар боор чүве-дир, аа? Ийи дугаар сезонга ажылдап турган, «Челээш» пионер лагериниң ажылдакчыларының харысалга чок чоруунга хамаарыштыр шыңгы чугаа болур боор деп идегеп олур мен. Ада-иелер уругларывыс, оолдарывыс чайгы үеде эки дыштанып, кадыкшылын экижидип алгаш келзин дээш, путёвканы арай боорда тывааш, чорудуптарга, чамдык харысалгалыг эштерниң талазындан ажылынга ээ-харысалга чок боорга кайын боор. Бир эвес мээн оглум озал-ондаака таварышкан болза, «Челээш» пионер лагеринде ажылдап турар башкылар меңээ оол болур бе?

Мээн оглум болгаш Жора Моңгуштуң ийи оглу Кызылдың автовокзалынга чедип келген турда, күш-культура башкылап турган Валентин Папый-оол ужуражкаш, билет саткаш, Шагаан-Арыгже бадырыпкан болду. Чүге автовокзалда турарының дугайын оолдар чажырбайн башкызынга чугаалап берген. «Бичиилерни карактаар» деп тыва улустуң үлегер домаа бар болгай, бодунуң артык үезин харамнанмайн бичии оолдарны аалдарынче үдеп чорудупканы дээш башкы Валентин Папый-оолга солун дамчыштыр четтиргенивисти илередип олур бис. «Челээш» пионер лагерьге ажылдап турган ажылынга ээ-харысалга чок эштерден дескен өөреникчилерниң путёвказының өртээн суд дамчыштыр төледирин ада-иелер негеп турар. Валентин Папый-оол башкы эвес болза, бистиң оолдарывыс билет тыппайн та канчаар түрээрлер.

Александра КЫРГЫС, Жора МОНГУШ.
Ада-иелер.

Чагааның изи-биле

БИЖЭЭНИ ШЫН БОЛГАН

Бистиң солунувуң редакциязынга чагаа келген. Ында бижиттингенин маңаа долузу-биле киирейн.

«Бай-Тайга районнуң төп эмнелгезиниң чанында уруглар кухнязының ажылдакчылары бижип ор бис. Кээп көөр болзуңарза, ажылдап турарывыстың таарымча чогун кайгаар силер. Дериг-херекселдеривис чок. Кефир, сүт, творог белеткээш, чаштарга бээрин чамдыкта санэпидстанция чөпшээревейн баар. Хаап база турду. Септелгени кылып алдывыс. Дериг-херекселдеривис ам-даа чок. Эмнелгениң администрациязы «Аргазын херелеп көрүңер» дээр. Негеп келгенивистен бээр чыл чоокшулады. Ам чеже манаар бис». Адаанда сүт кухнязының эргелекчизи Т. С. Хертек, ажылчыннары Б. Х. Намчырай, К. Ш. Шыырап, И. Б. Чамбыт олар ат салган.

Чагааны алгаш, район эмнелгезинге чедип, кол эмчиниң оралакчызы Биче-оол Салчакович Онгай-оолга бардым. Сүт кухнязының ажылын харыылап турар районнуң уруглар эмчизи Олег Кууларович Ламажыкты келдиртип эккеп, оон-биле чугаалажырын сүмеледи.

— Улуг соодукчу февраль айда үрелген. Ында салдынган электриниг 2 печка майда өрттенген. Ону кылдырар кижилерни Ак-Довурактан чалап ап болур. Оларга төлээр акша база чок. Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң кол инженери июнь айда маңаа чораан. Электриниг котёл болгаш өске-даа дериг-лерни тып бээрин аазаан. Ам-даа тодаргай харыы чок. Ында кол экономист баш удур чагыг киирбээн дээш хаайынга-даа каппас-тыр— дээш, О. К. Ламажык өрттенгеш, үрелген херекселдерни кылдыртыр арганы тывары чугаалады.

Кухня июнь айда 20 хонук ажылдаваан. Септелгезин кылып алза-даа, сава салыр полкалар кылдынмаан, шкаф, бактерицидтиг лампа база чок болду.

— Район төвүнден ангыда, суурларны хандырар болганывыста, чагыглар чамдыкта 500 чеде бээр. Ам бо хүннерде эмчилерниң берген 197 уругга халаска, 20 кижиге төлевирлиг алыр бижиктери бар. Фермадан хүнүнде 100 ажыг литр сүт алыр бис. Пюре, стерилизастаан сүт, кефир, творог аймаа кылырда эмнелгениң столовазын ажыглап турарывыс дыка-ла таарымча чок. Негелдеге чедир кылып шыдавас, белеткээн чүүлдер шыгжаар чер чогундан үрелир чоруура база тавар жыр— деп, эргелекчизи Татьяна Салчаковна Хертек чугаалаан.

Шак мындыг байдалды көргеш, санэпидстанцияның эмчилериниң чамдыкта хагдырып турганы чөптүг. Сүттен чедир болбаазыратпаазы үрелген чүүлдерни чемге хереглээш, уруглар аарып болур болгай.

Чаштарже сагыш салбайн турарын сүт кухнязының ажылдакчызы шын бижээн. Оларның негелдезин хандырар дээш Бай-Тайгада район эмнелгезиниң администрациязы дарый хөделири чугула. Кадык камгалал министерствозунуң талазындан дериг-херекселдерни тывар, акшаландырар талазы-биле хемчег алыры негеттинип турар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЭКИЖИП ОРАР

Бо чылдың июльда Өвүрнүң Улаатай аржаанынга эмненип, дыштанып чордум. Ынчан агаар бойдустуң байдалы тергиин эки чылыг хүннер турган. Республиканың кайы-даа районнарындан келген кижи-ле хөй.

Бо чылын бир онзагай чүүл Улаатай аржаанының бодунда Хандагайтының АКМБ удуртукчулары эптиг, чылыг, чырык бажыңчыгаштарны тудуп эгелээни дыштаныкчыларның сеткил-сагыжын өөртүп турар. Мооң мурнунда чылдарга бодаарга мында байдал экижип оралы көзү чорду.

Культура хандырылгазынче база сагыш салдынган. «Чазаган» агиткультбригадазының бот-тывынгыр артистери Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң 80 харлаарынга тураскаадып көргүскен концертин дыштаныкчыларга сонуургаткан. Эки концерт дээш бот-тывынгыр артистерге четтиргенивисти илереттивис.

Хандагайтыдан келген автолавка дыштанып турар кижилерге чугула херегледиң аъш-чем болгаш өске-даа бараанн арын база садыглап турган.

СЭКП обкомунуң лекторлар бөлүүнүң удуртукчузу Г. В. Колмаков болгаш обкомунуң хөрээженнер ортузунга ажыл чорудар секторунуң эргелекчизи Т. Х. Дапаа делегей байдалының дугайында делгеренгей солун лекцияны номчааннар.

Харын Хандагайтының эмнелге ажылдакчылары ооң-ла мында хаая кээп, дыштаныкчыларның кадыының байдалын хайгаараар болза черле кончуг эки болур ийик.

Адыя ДОНГАК,
Кызылдың чурттакчызы.

«ЧЕДЕРГЕ» ЧЕТПЕЗИМЗЕ-ДАА

Назы-харым логуй берген кижи мен, бут-даваа, чүстерим аарыыр апарган, ынчангаш «Чедер» курортка дыштаныр күзелдиг турган мен. Дөрт чыл улаштыр путёвка дилеп чадап каан мен. Шынында путёвкалар хуваалда ёзугаар келген-не боор чораан.

Эш-өөрүмнүң сүмезин ёзугаар Бай-Хөлге дыштаныр деп шиитпирледим. Ында профилакторий эрткен чылын ажыттынган. № 5 АКМК-дан путёвканы садып алгаш бардывыс. «Строитель» деп бижип каан дөрт өрээл бажың бар болду. Тургустунуп алгаш, дыштанып кирипкен мен. Малгашка кирер, оон соонда Хөлге кирер чорду. Элээн эки дыштандым, сегидим.

«Чаа оруук» совхозтуң «Бай-Хөл» профилакторийи бар, мында малчыннар, механизаторлар дыштанып турарлар. Майгыннарда чурттап, дыштанып турарлар база бар чорду.

Ниитизи-биле аъш-чем хандырылгазы эки, культура-массалыг ажылдар база чорул турар. Бичии хөделдирикчи кужу-биле чырык бар, телевизор ажылдап турар. «Хүлүмзүрүгнүң» концертин база сонуургадывыс. Дыштаныкчыларны хайгаарап турар эмчи Т. М. Калин-оол оларны бо-ла эргээн, арга-сүмезин каткан турар. Библиотекадан номнарны база эккеп турар.

«Бай-Хөл» профилакторийге электри чырыы киирип каар болза, байдал улам экижир. Бай-дагжыларда чырык бар. «Строитель» профилакторийде чырык чок. Келир чылдың сезоннарында маңаа чырыкты киириптеринге бүзүрээр мен.

Александр ТАВА.
Эрзин районн.

Атеизм темазынга

ДҮН-БИЛЕ КОРГУТПАС

Таварылга мындыг болган: Эрги-Барлык суурдан бистиң Шуй-Аксы сууржэ беш херээжен чугаа-соттут базып орган. Барлык хемни кешкеш, арыг кыдыы-биле базып орда, имиртиннэй берген. Хевертен арыг иштинден: «Ү-ү-гү! Ү-гү-гү! Хэ-эйт! Хэ-эйт!» деп кижи үнүнге дөмей дүшкүүрлүг хөлчок үннер дыңналган. Херээженнер корга берген. Холда туткан аар сумкалар-даа «чиңгээн», буттарда идик өйгеш черлерге-даа уттундурган. Чүгле чангыс бодал: «азалыг чер», «аза алгырып тур» деп бодаа башка кирген соонда, олар суурже «ужупкан». Херек, чүрек чарлыр четкен. Суурга келгеш, холда туткан сумкалары-биле кады калбаш кээп дүшкеннер. Соок суг пактап, сугга чунган соонда, ам-на чүгээр болганнар. Оларның азазы аңаа-ла хилиңчек чок амытан—үгү-дүр. Дүн дужуп олурары-биле үгүнүң амыдыралчы ажыл-херектери эгелей бергени ол. Үгү — дүн кужу. Үгү попугайдан дудак чок «хөөрээр» болдур ийин. Канчаар-даа эдип чугаалаттынар.

Чамдык кижилер дүн дужерге-ле бүгү-ле дириг амытаннар удуур шимчевес деп бодаар. А дүне када ындамында дааш дыңналыр болза, ол «аза» хээрэ шын эвес. Херек кырында амыдыралдың үштүн бир кезии дүне болуп турар-ла болгай.

Бойдуска хандыкшылдыг болгаш оон янзы-бүрү болуушкуннарын шын билириниге кижилерни бичиизинден-не өөредири чугула. Бичии кижилерниң дүн-биле коргудар ада-иелер бар. Олар кежээ, дүне тенектенмезин, оожургазын дээш ынчап турар хевирлиг.

Бичиизинден кижиге сиңген бүдүүлүк чорук оон бүгү назынында аар чүктешки болур. Сеткил-сагыш талазы-биле хостуг чурттаарынга бүдүүлүк чаң шаптыктап, кижиниң бастынчак, бир-ле чүвеге — каракка көзүлбес, херек кырында чок чүвеге чагыртыр. Оон өршээл дилээр: от-кесче аъш-чем каар, тайга-тандыже аъш-чем чажар чорук кортук байдалче кирер. Ооң түңнелинде ол кижи чүдүлгелиг кижи апаар. Ол кижилер нерв, сеткил-сагыш талазы-биле суларап салдынгаш, караангы чүве көстүр, кулаанга чүве дыңналыр «караң көрүр» кижилер апаар.

Ужук-бижик чок тыва кижилерни хамнар болгаш ламалар төөредип турар шагда бир бай кижи чурттап чораан. Ооң аалы-биле кожа хөй ажы-төлдүг ядыы өг-бүле чурттап турган. Даң адарга-ла, ядыы өг-бүлениң ажы-төлү олча-омак, аъш-чем дилеп аалдар кезип чоруп баар. Чамдыкта олча-омак чок-даа келирлер. Бо таварылгада чүнү канчаар боор, кожазы байдан орай дүне-даа болза, божа-хойтпак барып дилеңир апаар. Кожазы харам бай оларның оозунга хөлчок таарзынмас турган. Ынчангаш бир катап ол бай бир хам-биле сүмележип алгаш, хөй чонну чыггаш, ядыыны алгандырган. «Кежээ, дүне өглен, өлектен ак чем үндүрбес, оон башка багай чүве болур» деп алганырын бай хамынга чугаалаан.

Бо-дүр, бүдүүлүк чоруктуң бир чижээ. Мыңчага чедир бо мөге суртаал бүдүүлүк кижилерниң аразында ам-даа уламчылап турар.

Увай-оол МОНГУШ.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың ортумак профессионал-техниктиг № 4 училищези 1988—1989 өөредилге чылында дараазында мергежилдерге сургуулдар хүлээп ап турарын дыңнадып тур:

8 класс дооскаңнарга (өөренир хугацаазы үш чыл):
- тудуг малярлары, штукатурлар
- каң болгаш демир-бетон кылыгларының монтажниги
- электросварщикчы
- сантехниктиг системалар болгаш дериг-херекселдер монтажниги, канмашчызы
- электригазсварщикчызы
- башкылыг, калбан болгаш аван-даяк крайнарының машинистери
- автокран машинизи
- демир-бетон кылыглар хептенчизи.

8 класс дооскан болгаш 15 хардан кудаа эвес назылыгларга (өөренир хугацаазы 1 чыл):
- дашчылар
- бызаңчы болгаш чазаныкчы.

Бо мергежилдерге өөренип киргеннер училищени дооскаш, ортумак эртемниг болбас.

10 класс дооскаңнарга (өөренир хугацаазы 6 ай):
- тудуг малярлары, штукатуржу.

Училищеге хүлээп алыышкыннар кургунениң долу хандырылгазынга турар. Училищеге өөренип турган чылдарын бүдүрүлге стажынга киир санаар. Училищени доосканнар аныяк специалистиң эргелерин ажыглаар. Училищени «эки» болгаш «кончуг эки» демдектерлиг дооскаңнар дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге кирерде чиигелделиг болур.

Билдириишкинге дараазында документилерни кожар: эртемниниң дугайында документ, № 286 хевирниң медицина шынзылгазы, өөренип турган черинден характеристика, 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Паспортун болгаш тергиттигениниң дугайында херечилелдиг училищеге келгеш көргүзер. Документилерни сентябрь 1-ге чедир хүлээп алыр.

Кичээлдер сентябрь 1-де эгелээр.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу 1. Телефону № 3-44-14. Хүлээп алыышкын комиссиязы.

Тыва АССР-ниң Чырыдыышкын министерствозу, Чырыдыышкын, дээди школа болгаш эртем албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилел обкому, Республиканың башкылар билиин бедидер институту Тывага улус өөредилгезиниң төөгүзүнүң дугайында музей-бөлүүн тургузар деп турар.

Педагогика ажылының партиялыг хоочуннары, совет ажылдакчылары, хамаатыларны болгаш педагогика коллективтерин ону тургузарынга идепкейлиг киржирнче кыйгырып база боттарының сактыышкыннарын, артып калган школа херекселдерин, фото-чуруктарны, эрги өөредилге номнарын, программаларны болгаш өске-даа материалдарны дараазында адреске чорудуп бээрин дилеп тур бис:

Кызыл хоорай, Чургуй-оол кудумчузу, 1. Башкылар билиин бедидер институт: телефоннары — 3-09-14, 3-11-02.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 19-ТА
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Экии, музыка!». 9.20 —«Кайдыг чурттап тур сен, театр?». 10.20 — Медээлер. 10.30— — 11.15 — «Киржикчилер». 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкунуң прожектору. 15.50 — Белорус телевидение программазы. 17.00 — «Чудеи болгаш чүге». 17.30— —Теория айтырыглары. 18.00 —Чалыы назын танышлап, ырлап тур. 18.15 —Школа өскерилгелер үези. 18.45 — Бөгүн делегейде. 19.05 — Мультфильмнер. 19.30—«№ 705 сан». Ачы-дуза чедирер оруулга-биле «Олимпийский» спорткомплекстен концерт. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкунуң прожектору. 21.45 — «Туруш» программага киирилде. 22.50—00.25 —«Үзел бодал». Кежээки информация-музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15 — Мультфильм. 8.35 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.55 —Англи дыл. 9.25 —Уругларга фильм. «Тенекпей». 10.20 — Англи дыл. 10.50 —«Карак чаштары дамдылап турган». Уран-чечен фильм. 12.15 — Л. Зыкинаның киржилгези-биле концерт. 12.45 — Медээлер. 12.55 — «Оттуг оруктар». 17-ги сериязы. 14.10—14.25 — Улусчу аялгалар. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Дайынның аалдар». Чита, Иркутск, Бурят, Кызыл телестудияларының ССРЭ-ниң Агаар Флодунуң хүнүнге тураскааткан дениекээр ёзугаар программазы. 19.15 — «Азия төөгү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин — амыдыралга». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Өзал-ондаа чок шимчээшкин дээш. 20.20— Бистиң хүлээлгевис. «Чурттаалга чери». 21.00 —«Үе». 21.35— Эде тургустунуушкунуң прожектору. 21.45—01.05 — Делегей фестивалы «Сопот-88». Ийиги хүн. Польшадан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05—Медээлер. 18.15 — Армян ССР-ниң улустуң артизи С. Навасардян ойнаар. 19.00— «Аңн-чорукчулар клуву». 20.00—20.15—«Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

агаар

Республикага булуттаар, аязыр. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне 4—8, а чамдык районнарга 1 градус сооктан 5 градус чедир чылыыр. Хүндүс 18—24 градус чылыг болур.

Кызылга база-ла улуг өскерлиишкин чок агаар болур. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Хүндүс — найысылалга 21—25 градус чылыыр. Дүне 4—6 градус чылыг болур.

КИНО

АВГУСТ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Душа моя» 9.00, 12.00, 15.00, 18.00, 21.00. Бичии залга: «Мелодрама» (видео) 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.00, 10.30. «Тоби Мактиг» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «В Крыму не всегда лето» 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кин-дза-дза» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Цыганка Аза» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузут килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кезээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, сонаар айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арнызы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекзи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 168. ТС—01557

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 20 суббота
№ 193 (13793)
1925 чылда үнгезинлеттинген.
Өртээ 3 копеек.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу август 18-те эрткен хуралынга дүжүт ажаалдазын, мал чеми белеткээрин эрттирер, көдээ ажыл-агый продуктуларын садып алыр талазы-биле күрүне чагыын күүседир талазы-биле партия комитеттериниң, совет болгаш ажыл-агый органнарының, колхозтарның болгаш совхозтарның организакчы ажылын күштелдирер дугайында айтырыгны чугаалашкан. Компартияларның ТК-ларының бирги секретарьлары, эвилелдешкен чамдык республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң Даргалары, партияның чамдык крайкомнарының болгаш обкомнарының бирги секретарьлары киришкен. Чугаалажып көрүүшкүн үезинде ажаалда болгаш ховунуң өске-даа ажылдарын, бүгү агроүлетпүр комплексизин, чүнүң-даа мурнунда мал ажылын кышка белеткээрин организастыг доозары, келир чылдың дүжүдүнге үндезинни тургузары ниити күрүне болгаш политиктиг ужур-дузалыг сорулгалар бооп турар, ону чедиишкиннииг шиитпирлээринден чурттакчы чонну азып-чем биле хандырары экижир деп демдеглээн.

Ажаалда кампаниязын хандырарында, чер болгаш мал продуктуларын бүдүрерин болгаш белеткээрин көвүдедиринде шыңгыы четпестерниң бар боор турарынче чамдык республикаларның, крайларның, областарның коммунист удуртукчуларының, а ол ышкаш министрлерниң кичээнгейин угландырган. Бо четпестер болза бирги ээлчегде, партияның хөй комитеттери, партия эге организацияларының чурттуң чамдык районнарында тургустуна берген нарын байдалды шүгүмчүлекчи ёзу-биле үнелеп көрбээнининң, сагыш амыр олуруп база харысалга чок чоруктуң илерээшкиннери-биле эптежип, амгы үе-чадала организакчы ажылдың дециелир биле кижилерни азып-чем продуктулары-биле хандырылгазының аразында боттуг харылзааны көрбейн келгениниң түңнелинде үнүп келген.

Эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-лары, партия крайкомнары, обкомнары, округкомнары, хоорькомнары болгаш райкомнары, колхозтарның, совхозтарның болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң партия комитеттери күш-ажылчы коллективтерге организакчы болгаш политиктиг ажылды күштелдирер, тараа, мал чеми, техниктиг болгаш өске-даа культураларны ажаап алырының темпилерин дүргедедиринге, өстүрүп алган дүжүттү идегелдиг камгалаарынга база чогуур үезинде болбаазырадырынга, бүдүн болгаш чүлүктүг мал чемнериниң курлавырларының бүгү үндезиннерин ажыглаарынга бар күштерни база курлавырларны долу мобилизастаарын чедип алыры чугула деп бо талазы-биле хүлээп алган доктаалда демдеглээн. Дүжүт ажаалдазынга болбаазырадыр үлетпүрнүң, көдээде социал талазы хөгжүдеринге хоорайларның күштерин болгаш херекселин хаара тудар.

Тарааны, эътти, сүттү, картофельди база көдээ ажыл-агыйның өске-даа культураларын садып алыр талазы-биле күрүне чагыын ылап-ла күүседир дээш коммунист удуртукчулардан болгаш специалистерден негелдени бедидери эргежок чугула. Аренда харылзааларын калбартырынга болгаш таныладырынга ажыл-агыйжы эргежок чугула байдалдарны тургузар. Эът база сүт курлавырларын көвүдедири-биле хууда дузалал ажыл-агыйларын керээ эгелээшкиннерге калбаа-биле хаара тудар.

Партия организацияларының партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының болгаш СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң айтыышкыннарының негеп турары дег, боттарының ажылын дүрген эде тургузар, азып-чем айтырыын шиитпирлээринге немелде айтыышкыннар манап орбас, а улам улуг идепкейлиг болгаш бот-тускайлаң чорукту илередир ужурлуг.

Совет кеземче хоойлужудулгазын улам ыңай сайзырангайжыларының талазы-биле хемчеглер дугайында айтырыгны база чугаалашкан. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның кеземче хоойлужудулгазының чаа үндезиннериниң төлевилелдерин белеткээри социалистиг эрге-хоойлу күрүнезин хевирлеп тургузарының талазы-биле ажылдың чугула кезээ болур деп хуралга демдеглээн. Ол хоойлужудулга документизинде бистиң ниитилелде чоруп турар өскерлиишкиннер, эрге-хоойлунуң, демократизмниң, хамаатыларның хоойлу мурнунга деңг эргелериниң, чөптүг чоруктуң болгаш гуманизмниң, совет эрге, корум-чурумну хажыдып турарларга харысалганың чайлаш чогунуң принциптери илереттинген.

Улуг эвес үүлгедиглерни административтиг болгаш сагылга-чурум хажыдыышкыннарынга хамаарыштырар, кезээмче хереэнге хамааржы бээр ындыг үүлгедиглерниң данзызын дыка кызырарының эргежок чугулазынче кичээнгейни угландырган. Ниитилелге улуг ооал-ондак тургуспайн турар ындыг кем-херек үүлгеткен хамаатыларга хамаарыштыр хөй-ниитиниң салдар чедирериниң хемчеглерин, материалдыг санкцияларны болгаш хосталгазын казыыры-биле холбашпаан өске-даа хемчеглерни ажыглаарының аргаларын дыка улгаттырарын база көрүп турар. Оон-биле чергелештир ал кем-херектер үүлгеткен кижилерге, каржызы-биле катап кем-херек үүлгеткен, эттинер дээр бичии-даа хөөн чок кижилерге хамаарыштыр каңдыг-даа чиигелде болдуруп болбас ужурлуг.

Телевидениеде калбаа-биле чугаалажып көөрүн болгаш оон түңнелдерин хоойлужудулганың ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга бадыладыры-биле киирер сөөлгү текстизинге барымдаалап көөрүн ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга саналдаары чугула деп, ТК-ның Политбюрозу көрген.

Тайбыңның болгаш улустар аразында билчииге быжыглаарының эрге-ажыктарынга ССРЭ-ниң даштыкы чурттар-биле культура харылзааларын организастаарын сайзырангайжыларының талазы-биле саналдарны хуралга деткээн. Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр эвилелдешкен республикаларның, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, хөй-ниити организацияларының, чогаадыкчы эвилелдерниң даштыкы-биле культура солчулгаларын боттандырарынга бот-тускайлаң чоруун дыка калбартыры болгаш ролюн бедидери көрдүнүп турар.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу иштики болгаш даштыкы политиканың чамдык өске-даа айтырыгларын чугаалажып көрген.

Төрээн чуртувуста

◆ **МОСКВА.** Бүгү-российаның инвалидтер ниитилелиниң тургузукчу конференциязы август 17-де бодунуң ажылын дооскан.

Оон ажылынга Россия Федерациязының 73 кезек черлериниңден 170 делегат болгаш чаа ниитилелдиң тургузукчулары — күрүне болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери киришкен. Оларның аразында — ВЦСПС, ВЛКСМ ТК, ССРЭ-ниң Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитеди, РСФСР-ниң Социал хандырылга министерствозу, РСФСР-ниң Кадык камгалал министерствозу, Бүгү-российаның дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының чөвүлели болгаш өске-даа организациялар, албан черлери бар. Чаа ниитилелди тургузарынга Бүгү-российаның карак четпестер ниитилели 3 миллион рубльди үндүрүп берген.

Оргкомитеттиң даргазы, РСФСР-ниң социал хандырылга министри В. Казначеев конференцияга илеткел кылган. Ниитилелдиң сорулгаларын, моон мурнунда парлаан устав төлевилелиниң чугаалажып келген түңнелдерин ол чыылганнарга дыңнаткан. Устав төлевилелин ажылдап кылыр үеде чамдык областарда инвалидтер каттыжыышкыннарының дуржулгазын ажыглаан. Делегаттар шүгүмчүлелдиг сагындырыгларны чугаалаан болгаш саналдарны, немелделерни киирген.

Бүгү-российаның инвалидтер ниитилелиниң Уставын хүлээп алган, төп органнарны, баштаар черни, ревизия комиссиязын соңгаан. Бүгү-российаның инвалидтер ниитилелиниң президиумунуң даргазынга Совет Эвилелиниң Маадыры А. Дерюгинни соңгаан. Чаа ниитилел 16 муң эге организацияларны, 376 муң кижини каттыштырып турар.

◆ **УФА.** Башкирияның Чекмагушев районунуң ажыл-агыйлары тараа-бобы культураларының ийиги кезилдезин дооскан. Суггарылганы калбаа-биле ажыглааның ачызында үшкү кезилдени база чорудар. Республикада «Белок» деп комплекстиг программаны боттандырып турар. Ол чорук шөлдерниң беримчезин улгаттырган болгаш мал рационунда протеинниң барык 33 хуу өстүрген. Ону чедип алыры-биле хөй чылдыг сигеннерниң барык үштүң ийи кезиинге — 4 муң гектар черге медени, сояны, чочак-тарааны, эспарцетти болгаш донникти тараан. Мал чеминиң белок курлавырынга немээри-биле ол левискээрге чаа культуралар болур рапсты, судан сигенниң сорго-биле хайнаан кукурузу-биле холуй тарып турар. Мал чеми тарыыр шөлдерни эки ажылдап кылыры-биле аренда керээлиг 33 звенону тургускан.

◆ **ТУЛА.** Каменск районда партияның XXII съездизи аттыг колхозтуң шахтызында амгы еде чүгле операторлар ажылдап турар. Ында тургускан агрегат шакта 50 тонна тарааны арыглап турар. Бир шыгжамырда салгынналдырар хааржакты тургускан. Келир чылын ындыг шаннарны районнуң колхоз, совхоз бүрүзүнге тургузар. Оон ачызында [illegible] алыышкынга заводтарның 500-600 ажылчыннарын хаара тудары соксаар.

◆ **ФРУНЗЕ.** Киргизияның Курагроүлетпүрүнүң Фрунзеде шенелде заводу бодунуң шефтеп турары «Майский» деп совхозче чүгле чаңгыс шефчини чоруткан. Ынчалза-даа кол дээ ишчилер шефчилер келгенинге өөрүвес аргажок болган: оон эккелгени калбак [illegible] транспортёр — томаттар чыыр кижилерниң саны үш катап кызырар арганы берген. Ам чыып алган кат-чимизин урган кочаларын, корзиналарын тудуп алгаш, шөл кыдыынче маннаары албан эвес апарган. Чаа транспортёрну дазыл үңүштүглерни, согуганы, бахчи культураларын, картофельди ажаап алырынга ажыглап болур. Транспортёрну ажыглааш, совхоз 20 муң ажыг рубльдиң камгалалзын алган.

(СЭТА).

«МАЛ ЧЕМИ» ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАР

ПЛАНДАН АЖЫР 1700 ТОННАНЫ...

«Революцияның чалбыыжы» совхозтуң Үттүг-Туругта тарая сенажын салыр талазы-биле республиканың чеди районундан ажыл-агыйларының удуртукчуларының, специалистериниң семинары болуп эрткенин чоокта чаа дыңнаткан бис. Семинар дээрге өөредилге. Ынчаарга ам балгазынчыларда тарая сенажы салыр талазы-биле кандыг ындыг эки дуржулга барыл? Ол арганы совхоз 1976 чылдан бээр ажыглап келген.

Үттүг-Туруг дээрге ындыг аттыг сууржугаштан ыңгыда, сугганыг, деңгем, чараш чер. Долгандыр талдар, хадыңнар болгаш дыттар, хадылар үнген, хаттан-даа камгалалдыг. Аажок ааннарлыг. Амгы үеде тарая сенажы салырының төвү апарган. Бо чугула ажылды хоочун механизатор Михаил Петров удуртуп турар. Сенажты 300 тонна кирер оңгарга салып турар. Ол аажок эптиг. Бир талазында, ийи-ле ховукта ону долдуруп, салып кааптар болгаш шынарлыг. Ийнде, ону таптаарда эптиг.

Семинар болур хүн бригада 140 гектар шөлдүң дүжүдүн ажаап, ону оңгарга эккеп салып турдулар. Шөлде тарааны, сулааны база чочак-тарааны холуй тараан. Ону тавычалай кескеш, кевиргеш, хээндектээш, машиналарга чүдүргеш, оңгарже чорудуп турар.

Бригадир Михаил Николаевич ажыл-ижин таныштырды. Бо чылын 4,3 муң тонна сенажты салыр планныг, ам 6000 тонна чедирген. Бо ажылга КПКУ деп беш агрегатты быжыглаан. Бис янза чорупп турувуста, бирээзин үрелген болду. Механизаторларның бөлүп, хээндектээн ногаан массазын үш автомашина оңгарже сөөртүп эккеп турду. Шынарлыг сенажты салырының бир кол негелдези болза, уңушту кевирери. Ол хүн салган сенажның өлчээн семинарның киржикчилериниче специалистер дораанна хемчээп көргүскен. 36 хуу болган, сенаж салырынга чогуп-ла таарьыр шык ол.

Оңгарны каш чыл улаштыр ажыглап турар. Чогум дүвүнде эрги саван чаткан, а ханалары чер хевээр. Ында оът-сиген үнген болгаш довурак-биле холушпас. Ынчалза-даа черле ханаларны дургаар полиэтилен пленка-биле шып каар болза эки-дир дээрзин семинарның киржикчилери чугаалап турдулар. Чогум ындыг арга-биле салып-даа турар болза, чазын сенаж оңгарларын ажыдарда, оон шынары бирги класстыг хевээр болуп турарын Химизацияның төлевилел-шинчилел станциязының директору Д. Г. Серякова чыылганнарга бүзүредип чугаалап турду.

Сенаж салырында мурнакчыларын бригадир адады. Коммунист Валерий Тунай база оон эштери Николай Владимирович, Эрес-оол Эренчин, Владимир Ярмашов чолаачылардан Владимир Жданович эм-не кызымак ажылдап турар.

— Чаъс-боран шаптыктап тур. Ынчалза-даа аргазын тып тур бис — деп, бригадир М. Петров чугаалады.

Чаъстыг хүннерде бригаданың кежигүннери суур кайда сен дээп чанып чорупас. Бичии-ле чай аразында ажылдаар, ол хамаанчок, тавычаларны айыырлар-биле андара-дүндере каап, кургадып ап турарлар. Чединишкинниң база бир үндезини ол-дур.

Ынчангаш олар ам тарая сенажы салыр планын дыка ажыр күүседипкен. База бир чылдагаан: керээ-биле ажылдап турар. Алыс түңнел дээш кижи бүрүзү ажылдаар апарган. Сигенниң шынарын барымдаалап, шалын төлээр.

Механизаторларның, чолаачыларының харысалгазы бедик, мергежилдиг-даа. Олар чай кадында тракторларын, машиналарын тургузуп кааш, тавычаларны 4-5-даа катап андарып кургадыр.

140 гектар ажыда кезип каан тавычалар бис көрүп турувуста-ла ээрежеди. Ону дооскаш, кайнаар баарын бригадирден сонуургадым. Ол артыы талавыста кезек ыяштар ындынче айыткаш:

— Ында база 140 гектар хире шөлүвүс бар. Ону доозар бис. Тарая сенажы оон биле бурун доостур — деп, Михаил Николаевич тайылбырлады.

Бир-тээ бо бригада совхозта мал чемин бүрүн харылаар болганда, сиген кайы хире апарганын айтырдым. Сиген планы база хөй улус болду, 3350 тонна. Амдызында белеткеп алганы 1730 тонна. Сенаж салырын доозуп турар болганда, хамык күштү силосче, сигенче мөөнүзэр. Сигенни амдызында хүнде 60-70 тоннаны сараттап турар, чоорту оон темпизин улам күштелдиргеш, хүнде 100 тонна чедирер.

Бригадазының кежигүннериниң дугайын чугаалаарын бригадирден дилеедим. Шупту 35 кижи бар. Оларның аразында 25-30-даа чыл стажтыглар, ол ышкаш ийи чыл-даа ажылдап турарлары бар. Сагылга-чурум дыка быжыг. Харысалга бедик. Керээ — бот-орулгачарылга кижилерни бир янзы кылдыр өскертипкен. Чаъстыг бораннынгда-даа мал чеми белеткээр шөлүнден ыраңайн турар чылдагааны ол. Оон башка мурнунда бичии-ле дыммырадып кээрге, механизаторлар олуруптар турган.

А кыш-ажылды организастааны кандыгыл? Кежээ 10 шакка чедир ажылдап турарлар. Дүжүт эки болганда, улустуң сеткил-сагыжы бедик, соруктуг. Харын арай шаптыктыг-ла чүүл — техника үрелип каар.

— Бистиң бо КПКУ дээр маркалыг комбайннарывыс аажок хээрек-тир. Бо-ла үрели бээр — деп, Михаил Николаевич хомудай-дыр. Ынчангаш харын ол хүн бирээзи үрелип калган турары ол ышкажыл.

«Революцияның чалбыыжы» совхоз мал чеми белеткээр талазы-биле ниити районда бир дугаар черде чоруп турар. Сенаж, сиген, силос — бо үш ажылды балгазынчылар хары уула чорудуп турар. Август 15-тиң медээзи-биле алырга, 1460 тонна сигенни белеткээн турган, а ийи хонукта аңаа 270 тонна сиген немешкен. Темп шыырак. А сенажтың планы дыка ажыр күүсеттингенин үстүнде чугаалалдым. Силос талазы-биле бо совхозтуң планы дыка улуг: 15240 тоннаны салыр. Август 15-ке чедир 1388 тоннаны салып алган.

Үттүг-Туругда тавычалар ээрежеп, сенаж оңгары уламна бедип-ле тур. 140 гектар шөлде агрегаттар, автомашиналар каржып-солчуп-ла турлар. Агрегаттарның бирээзин хоочун механизатор Валерий Тунай башкарып турар. Ол ээрге совхозта эң хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Бедик мергежилдиг болгаш харысалгалыг. Техниказы үрелбес. «Революцияның чалбыыжы» совхоз сенаж планын ажыр күүсеткенде, оон улуг хуузу дыка улуг. Бригадир ону мактады. Ыңдыгларга чоргаарланыры-даа чөп.

Тавычазын бөлүп, ону хээндектеп турар шөлдүң артыы талазында чаштырып суггарар агрегаттар ажылдааны көстүдүр. Хөй чылдыг сиген шөлү ол. Оон баштайгы дүжүттү алгаш, ам ийиги дүжүттү ажаап алыры-биле ону суггарып турары ол. Бо шөлдерде суггарылга системазын тудуп турар чорду. Оваалап каан даштар база бар. Черни болбаазырадыр дээш хемчеглерни ап турары оон-на илдеи.

Сенажтың шынарының дугайында чүнү чугаалап болур?

Саваң арай узун. Ужуру болза, массаны 2-3 сантиметр хире кылдыр хээндектеп алыр, а ону ам салып турары тарая сенажтың узуну харын 10-даа сантиметр чедип турар чорду. Хээндектээр аппараттың бизин чидиглеп албаска ындыг. Масса кыска болган тудум-на, ол эки тырлыр, аразынче агаар кирбес, ынчангаш сенаж үрелбес. Оон ангыда сенажты полиэтилен-биле шывар болза эки.

Химизацияның төлевилел-шинчилел станциязының ажылдакчылары балгазынчыларның салып дооскаңы бир оңгарда сенажты хынап көрген. Ында технология арай шын эвес болганы-биле аажок турар байдал бар болган. Мал чеминиң белеткээриниң технологиязын ыңгы сагыыры албан. Оон башка хайыраан чем үрелир. Балгазынчыларның мал чеми белеткээр талазы-биле кылыр ажылы ам-даа хөй.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: мал чеми белеткээриниң шалыпчыларының бирээзи Валерий Александрович Тунай.

Ондар **ОХЕМЧИКТИН** фотозу.

Ажыглалга кирер тудугда

АЖЫЛ ХӨЙ, А ХУУСАА...

Районнуң Культура ордузунуң тудуу — Кызыл-Мажалык суурда бо чылын ажыглалга кирер улуг тудугларның бирээзи. Бо тудугну «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның Кызыл-Мажалыкта АКМБ-зының тудугжулары тудуп турар. Ажыглалга кирер тудугга эртенгиниң 8 шак чедип турда чеде бердим. Ажылчыннар ажылдаар чепсек-херекселин тудупкан, ажылдаар турушнарынче чорупту турлар.

Туттунуп турар Культура ордузунуң мурнуу талазында кирер эжик чанында бөлүк херээжен ажылчыннар кылыр ажыл-ижин хуваашкан тур. Мехколоннада бир мурнакчы бригада — Моңгушпей Дылайевна Хандармааның удуртуп турары шеверлекчилери болду.

— Бо тудугда июль айның эгезинде келдивис. Кылыр ажыл-ла хөй, үе шак барымдаалавайн ажылдап тур бис. Тудугну дужаар хуусаа чоокшулаан. Бо тудугнуң ишти, даштын малгаштап, бирги чугайлааткынын доостувус. — деп, бригадирниң хүлээлгезин түр күүседип турар Мария Моңгуш-ооловна Кужугет таныштырды.

Культура ордузунуң ийиги каъдында чамдык улус шала манзалаан, эжиктер кылган, тудуг материалдарын ыңай бээр дажыглаан, чай чок ажылдаан тур. Чамдык өрээлдер колдуунда белен. Чылыдылга системаларын, электри шугумнарын кошкан, эжик, соңгаларын бурун салган, чүгле будууру арткан.

Прораб Буткаш-оол Дугукпенович Моңгуш ажылчын кижи бачым, адакчы, үстүкү каъттарга кезек маңнап турган, ажылчыннарга бөгүн чүнү кылырын айтып берип чоруп турар аразында кылдынган болгаш кылдынмаан чүүлдерни чугаалап бээрин дилеп, айтырыг салдым.

— Культура ордузун каҗан дужаарыл? Ам кылыр ажылдарның хемчээли кайы хирел?

— 500 олуттуг Культура ордузун октябрь айда дужаар деп хүлээлге алган бис. Мехколоннаның талазындан кылыр ажылдар ээзэш арткан. 130 муң хире рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылыр. Ол колдуунда-ла шеверлел ажылдары — будуп, чугайлаары. Кезек черге шокар плита-биле шала салыры, соңгалар шилдээр, чаагайжыдылга ажылдары кылыры. Көрүкчүлер олурар залда харын эзээн кылыр ажылдар бар. Залдың ээвиринге салыр тускай плиталар тывылбаан. Ону шифер-биле солуп, каастаар бис — деп, ол чугаалады.

— Удавас дужаар тудугга ажылдап турар бригадалар, звенолар чежел? Олардан эки ажылдап турарларны адап көрүнерем.

— Мында ниитизи-биле ийи бригада, алды звено ажылдап турар. Хүнде 60-70 кижи доктаамал ажылдап турар. Черле кижи бүрүзү онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүседип келген. Шала манзалап турар Бертик-оол Оржактың, хоюдуг кылып турар Леонид Сарыгларның звенолары, Моңгушпей Хандармааның шеверлекчилери, Андрей Кызыл-оолдуң бызаңчы бетончулар бригадалары, кран башкарыкчызы Доржу Кызыл-оол, эжик, соңга кылып турар Барашпан Моңгуш дээш мурнакчыларывыс-ла хөй.

Тудугга ажылдаар кижилер четчир, тудуг материалдары-биле хандырылга база багай эвес. Бүгү чүве четчир болганда кижилерниң күш ажылын шын организастаар апаар. Июль 29-та болган бригада чөвүлелиниң хуралының шиитпирин ёзугаар эртен 8 шакта эгелеп ажылдааш, кежээ 18 шак 30 минута чедир ажылдаар кылдыр дугурушкан. Олар ол сөзүнге ээ боор, тудугну дүрген ажыглалга киирер дээш кызымак ажылдап турар. Соңгалар шилдээр улуг хемчээлдиг шил чок боор турарындан ажыл ээзен саадап турар.

Ажыглалга удавас кирер, оол дулгүрүн культура ажылдакчыларынга тудуп бээр үези келген тудугну айыткан хуусаазында ажыглалга чыжаптар арга тудугжуларда бар. Ынчалза-даа тудугнуң хуусаазында дужаарын узуп болур бердээлиг өске организациялар бар. Ол чүл дээрге бир дугаарында, одалга системазы. Мында чүгле чылыдылга дамчыдар хоолайларны киирген, батареяларын эптеп каан. Төп одалга черинде чүгле үш суугу кылып каан. Котельнаяда кандыг-даа ажыл кылдынмаан.

Чедир кылдынмаан ажылдар-ла хөй. Канализация, электри шугумнары болгаш салгыннадыр черлер чедир кылдынмаан. Бо ажылдарны кылып турар кижилер бо хүннерде мында шуут көзүлбес. Мону кылыр ужурлуг кижилер Кызылдан каар ужурлуг. Олар ам-даа сураг. Бо ажылдарны деңге чорутпас болза, сөөлгүнде катап ажыл кылыр чоруктар тыптып келири чугаажок.

Кызылда тускайжыткан 1 дугаар механизастаттынган колонна Кызыл-Мажалыкта АБМК-биле керээ чарып алган хирезинде үстүнде ажылдарны кылыр ужурлуг ажылчыннарын мынчага чедир чорутпаан. Оларны чеже-даа катап келдиртген. Ол түңнел чок болган. Кызылдан келир ажылчыннар келбестеп туруп бергени Культура ордузунуң тудуунда ажылдап турар тудугжуларының ажылынга шаптык ужураштырып туруп берген.

Ажыглалга кирер чугула тудугну дужаар хуусаазы чоокшулаан, а кылыр ажылдар ам-даа хөй. Дарый хемчеглер албас болза, бо тудугну октябрь айда дужаары берге. Мында ажылдап турар кижилер ам-даа ээзэш. Ындыңда-ла ээзэш саңныг кижилерни өскээр, чардыктырып, бир объектиден бирээзинче чорудуп туруп бээри база бар.

Ажыглалга кирер тудугнуң хуусаазы узамдыгар хире болганда дыштаныр хүннерде Кызыл-Мажалык суурнуң албан черлерин, организация коллективтерин, ыңгыыя аныяктарны шефтедир ажылды организастаары чугула апарган. Райкуус комнуң иштики херектер киилдизиниң комсомолчу аныктары маңаа субботник эрттиргеш, эки ажылдаан. Оларның үлегери-биле ындыг субботниктерни чүге организастап болбазыл?

Хоюг-оол **МОНГУШ.**

РЕДАКЦИЯДАН: Кызыл-Мажалыктың Культура ордузунуң тудуунда кол керээлиг организация — АКМК-ның коллективи шудургу ажылдап турар, а дузалал организацияларының маңаа дарый күш салып, ажылдарны тапкынчыдар талазы-биле хемчеглерни алыры «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның удуртулгазындан (даргазы Г. М. Шубник) негеттинип турар.

КЫРГЫЛДА ДООЗУЛГАН

Сүт-Хөлде Карл Маркс аттыг совхоз бо чылын кыргылданы организастыг дооскан. Хой кыргыыр чаа пунктуну тудуп, ажыглалга киргени улуг дөгүм болган. Аңаа электриктиг 20 хачылыг кыргыкчы ажылдаан. Оларга таарымчалыг байдалды тургускан. Малчыннар Ондар Дугар-оол, Шанак Ондар, Байыр-оол Оржак, Намчал Ондар, Борис Ондар, Сарыг-оол Моңгуш бир хойдан-на 2130-дан 2460 грамм чедир дүкту кыргып ап, планныг даалгаларын ажыр күүсеткен. Кыргылданы дооскаш, бүгү хойну чуггаан. Ам совхозтуң малчыннары Адар-Төш, Кур-Шеленниң чайлагларында малын кадарып, семиртип ап турарлар.

Алдын-оол **ОНДАР.**
Ийме суур.

Сөөлгү шакта

ИСЛАМАБАД. Зия-уль-Хактың соонда чурттуң конституциязын ёзугаар Пакистанның президентизиниң хүлээлгезин бодунга алган Гулам Исхак хан пакистан телевидениеге дамчыштыр чүве чугаалаан. Мурнунда ол сенат даргазы турган. Чурттуң конституциязы күштүг болуп артпышаан болгаш «демократтыг чаартылгалар соксавас» деп ол чарлаан. Бо чылдың ноябрь 16-да чурттуң парламентизинге болур даан соңгулдаларны айыткан хуусаазында чорудар. Амгы үеде туруп турар федералдыг болгаш провинциялар чазактары ажылын үргүлчүлеп турар. Чурттуң даштыкы политиказында кандыг-даа өскерлиишкиннер болбайн турар.

СОФИЯ. Совет Эвилелинде, социалистиг өске чурттарда болуп турар ээ тургустуушкун чорудулгазы делегейниң коммунистиг шимчээшкининге, тайбың болгаш ниитилелдиң депшилгези дээш демиселге таарымчалыг салдарны чедирип турар деп, БКП ТК-ның чиңгине секретары Тодор Живков биле Грецияның компартиязының ТК-зының Чиңгине секретары Харилаос Флоракис онзалап демдеглээн. Сөөлгү үеде Варнага болган ужуражыышкын үезинде социализм шуудургуузу-биле бурунгаарлап, массаларның төөгүлүг чогаадыкчы чорууңга калбак перспективаны ажыткан деп, олар демдеглээшкиннер. Ол чорук делегейге чаа политиктиг угаап бодаашкынның үндезининге таарымчалыг эки угланыышкыннарын бижигарынга деткимче болуп турар.

БОНН. Афганистандан Төрээн чуртунче совет шериг кезектериниң чартыының ээп келгенинге Германияның социал-демократтыг партиязының кежигүнү Карстен Фойгт байыр чедирген. Ол болза чаа угаап бодаашкын болгаш ССРЭ-ниң чаа ходелиишкиннериниң дугайын херечилеп турар эң чугула базым деп, ол мында нептереткен медегледиинге демдеглээн. Ынчалза-даа ол чорук Афганистанда тайбың үениң турупканы ол эвес, харын-даа узур апарып, мында хамааты дайынны үргүлчүлеп турар деп, Фойгт айыткан. Оон бодап турары-биле алырга, бот-боттарын билчип алырынга белен бүгү политиктиг болгаш шажын күштери дайынны болдуруп турар үндезинни чок кылыры-биле калбак эвилел кылдыр каттыжып алыры эргежок чугула болуп турар.

ДЖАКАРТА. Индонезияның 170 миллион чурттакчы чону бодунуң национал байырлалын — Хамаарышпас чорукту чарлааныныы хүнүн август 17-де демдеглеп эрттирген. 1945 чылдың август 17-де Азияның политиктиг картазынга чаа хамаарышпас күрүне — Индонезия Республиказы кылдыр көстүп келген.

(СЭТА).

Партийжи амыдырал: отчёттар болгаш соңгулдалар

ШҮГҮМЧҮЛЕКЧИ ЁЗУ-БИЛЕ АНАЛИЗТЭЭН

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК. «Хемчик» совхозтуң тудуг бригадазында цех партия организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралынга илеткел кылган оон секретары Михаил Хомушку болгаш санал берген коммунистер отчёттуг үеде чоруткан ажылын партийжи принциптиг-биле анализтээн.

Тудуг бригадазында коммунистер болгаш кежигүн эвестер партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлериниң база резолюцияларын таныжып өөренгеш, оларны ажыл-ишке, амыдыралга боттандырар дээш ажылдап турарын хуралга демдеглээн. Партия организациязында он дөрт коммунист бар, оларның хөй кезии СЭКП-ның Уставының негелделерин хажык чокка күүседип турар. Бригада бо чылдың эртен айларында чамдык багай эвес көргүзүглерни чедип алган. Оон-биле чергелештир партия ажылы сорук эде тургустунуп турарын хуралга айыткан. Хуралдарга хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезин организастаарынче, хынаарынче кошкак кичээнгейни салган, оон уламындан четпестер чайлаттынмайн келген. Партия организациязы коммунистерниң авангардчы ролюн, харысаалгазын бедидеринче шоолуг сагыш салбайн турарындан күш-ажылдың сагылга-чурумун, аррум-чурум үрээр, планныг онаалдаларын күүсетпес кижилер бар. Шак ындыг коммунистер-биле кижизидилге ажылын чорутпайн, шынгыы партийжи негелдени тургузбайн турарын хуралга шүгүмчүлээн.

Тудуг бригадазы чогуур негелдеге чедир ажылдавайн турар. Чурттакга тудуунуң планныг онаалдалары күүсеттинмейн келген болгаш тудкан объектилерниң шынары багай. Оон кол чылдагааны — тудуг материалдары чедишпес болуп турарында. Совхозтуң дирекциязы (директор Э. С. Идам-Сүрүн) ону хандырар хүлээлгезин күүсетпээн, ынчангаш бүрүү акка онаажырын хуралга чугаалаан.

Хоочун коммунист О. Ш. Ооржак санал бергеш, партия организациязы коммунистерден шынгыы негелде тургуспайн, оларның харысалгазын, ролюн бедидеринче сагыш салбайн турарын шүгүмчүлээн. Совхозта пилорама ажылдап турза-даа, ону долу кужу-биле ажылдатпас, оон бүдүрүкчүлүүн бедидериниң хемчеглерин албайн турар. Бир эвес ону чедип алыр болза, негелде-херекселди хандырып болурунуң аргазы барын ол чугаалаан.

Даанырган ажылы, амыдыралга идейкейлиг туружу дээш коммунистерден шынгыы партийжи негелдени партия организациязы кылбайн турарын С. Д. Хертек хуралга шүгүмчүлээн. Районнуң агроүлетвир каттыжыышкынының штадында тудуг харылаар инженер кижи бар. «Хемчик» совхозка ол шоолуг келбес, тудугжулар-биле кандыг-даа харылзаа чок ажылдап турарын прораб Хомушку Калдар-оол саналынга чугаалаан.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюцияларын амыдыралга боттандырарының хемчеглерин айыткан доктаалды хүлээп алган. Ында эде тургустунуушкунну, демократчыны, ажык-чарлыг чорукту каныладырын, коммунистерниң авангардчы ролюн бедидерин айыткан.

Александр БУУРУЛДАП.
СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң килдис эргелекчизи.

КЫЗЫЛ. «Кызыл тудуг» эргелелинде Кызыл-оол Биче-оол удурткан тудугжу бригадада партия бөлүү отчёттуг үеде элээн ажылдарчы кылып чоруткан. Партия бөлүү коммунистерниң бот-идепкейин, харысалгазын, ролюн бедидеринче доктаамал кичээнгейин салып келген. Коммунистерниң болгаш бригада кежигүннериниң кылган ажылының түңнелиниң ай санында чугаалашкаш, чедишкиннерин демдеглээш, четпестерин илереткеш, ону эдериниң тодаргай хемчеглерин ажылдап кылгаш, күүседип турар. Партбөлүк ажылын бригада чөвүлели, социалистиг чарыш база шынар комиссиялары-биле кады бир демниг чорудуп турар. Бригадага тамаарышкан чугула айтырыгларны партбөлүктүң ажык хуралынга чугаалажып, коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң саналдарын, сүмелерин ап келген. Четпестерин эдип алырынга, чедишкиннинг ажылдаарынга ол салдарны чедирген.

Партбөлүкте дөрт коммунист бар, олар ажыл-ишке, амыдыралга, хөй-ниитиниң херээнге төлептиг кижилер, ажылга эде тургустунуушкун, чаартылгалар дээш демисежип турарлар. Ынчангаш бригаданың кол өөзү, чедишкиннинг ажыл-иш олардан улуу-биле хамааржып турар. Тудугжу бригаданың коммунистери болгаш бүгү кежигүннери бо чылдың эрткен айларында шалыпчы ажылдаан түңнелинде он ийиги беш чылдың баштайгы үш чылының планныг онаалдаларын ажыр күүсеткен.

Бо бүгүнүң дугайында партбөлүктүң организакчызы Чулдум-оол Доңгак отчёт илеткелинге болгаш санал берген коммунистер чугаалаан.

Чедишкиннер-биле чергелештир четпестерин отчёт-соңгулдалыг хуралга илереткен. Тудугжуларның экономиктиг өөредилгезин четпес организастаанындан бо талазы-биле билии куду. Бригада керээзи-биле ажылдап, бот-орулга-чарылганы нептередип турар амгы үеде кижи бүрүзүнге экономика айтырыгларын эки өөренип алырының чугулазын айыткан. Ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче профкомнуң талазындан сагыш салыышкын кошкак. Тудугжуларны эки, шынарлыг аъш-чем-биле мынчага чедир хандырып шыдаваан. Ол ышкаш ажыл-ишчилерниң культурлуг, ажыктыг дыштанылгазын организастаар хемчеглерин албайн турарын коммунистер шүгүмчүлээн.

Кускар СЕРГЕЕВ.

ХАНДАГАЙТЫ. Районнуң партия бөлүктеринде отчёт-соңгулдалыг хуралдар организастыг эртип турар. Хандагайтының амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң даараныкга цегинде партбөлүктүң отчёт-соңгулдалыг хуралы чогуур деңнелге эрткен. Партбөлүктүң организакчызы О. К. Ооржак илеткелинге, коммунистер саналынга партбөлүктүң болгаш цехтиң ажылын анализтеп чугаалаан.

Партбөлүк, оон коммунистери партия база цехтиң ажылын эде тургузарынче доктаамал сагышты салып келгенинден чамдык экижилгелер, чаартылгалар болганын хуралга демдеглээн. Ылангыя кижилерниң бот-идепкейи өскен, ээ-харысалгазы бедээн. Оон уламындан планныг онаалдалар багай эвес күүсеттинип турар. Күш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурум үрээр чоруктар ховартаан.

Хуралга чедир кылдынмайн турар ажылдарны, четпестерин коммунистер илереткен. Амгы үеде продукцияның шынары кол көргүзүг болуп турда, партбөлүк олче чогуур кичээнгейни салбааның шүгүмчүлээн. Бүдүрген продукцияның шынарын хынап көөр тускай комиссияны тургускан-даа болза, ол чогуур негелдеге чедир ажылдавайн турарындан даараан хептерниң шынары куду болуп келген. Ынчангаш ажылчы чок чептүг негелдени, хомудалды кылып турар. Хуралдың киржикчилери продукцияның шынарын экижидеринче кичээнгейни салган.

Районнуң харылзаа бөлдириниң операторларында, тудуг-септелге участогунуң тудугжуларында партбөлүктерниң отчёт-соңгулдалыг хуралдары организастыг эрткен, ажыл-чорудулгазын шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп көрген.

Доржу МААДЫР.

Хандырылгаңар кандыгыл?

КӨДЭЭ ПУНКТУДА

Хеп даарадып алыр дээнде, хирлени берген кылып хепти аштадырда, хеп чуур машинавыс, соодукчувус, радиотелеаппаратура үрелгенде, ону септедирде чагыг кылып, каяа баар ийик бис? Чурттап турар черивистиң аайы-биле комплекстиг хүлээп алыр пунктуга келир бис. Чагыгны эккеп, хүлээдип бээри айтырыгның бир талазы. Оон чугула өске талазы база бар. Чүл ол? Күүселде, тодаргайлаарга: чагыгның көрдүнген хуусаазында эки шынарлыг кылдынары. Ол адырның ажылдакчыларындан кол негелде ол болгай.

Баян-Кол суурда амыдырал хандырылгазының комплекстиг хүлээп алыышкын пунктузунуң улуг эвес коллективи «Х Улуг хурал» совхозтуң көдээ ишчилеринге ачы-дуза чедирилгезин канчаар организастап турарын оларның бөгүнгү ажылындан көрээлиңер.

Хепти даарап, дериг-херекселдерни септедири-биле чагыгларны хүлээп алырындан аңгыда, ачы-дуза чедирилгезинде солун чүү барыл дээрзин пунктунуң эргелекчизи Алефтина Григорьевна Хирилейден айтырарымга, амыдыралга ажыглаар чамдык дериг-херекселдерни суурнуң чонунга оон түр хөлезилеп ап, ажыглаар арга-биле берип турарын чугаалады. Ачы-дузаның бо хевирин суурнуң чурттакчыларынга чедирип турары мында, шынап-ла, багай эвес. Ону ылангыя суурга ажылдаары-биле келген аныяк специалистер ажыглап турар. Күзелдиг кижи болза, пунктуга кээп, телевизорну, соодукчуну, хеп чуур машинаны, пылесосту хөлезилеп ап болур.

Ажыл аайы-биле чорук чорааш, чамдык пунктуларга баарга, бодунда мастер чогундан, септедир телевизорларны район төвү киирер дижип, чыый салып каан боор. Мында ындыг эвес, совхозтан чорудуп, өөредип алганы мастер бар. Александр Доңгакович Серенгиниң ажылдаар өрээлинде үш телевизор салып каан тур. Оларның ийизи бөгүн-не септеттине бээр. 5 шактан соңгаар ону ээлери ап алыр. Үшкүзү — өңнүг телевизор, ону харын маңаа септевес, район төвүнче септедип чорударар. Чагыг ээзи бе? Херектиң ужуру ында эвес, кирген чагыгны саадаашкын чок күүседирин мастер чедип ап турар. Кызыл районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң талазындан телерадиоаппаратураларның септелгезинге ажыглаар артык кезектер-биле багай эвес хандырып турары ажылды чогумчалыг тургузарынга деткимче болуп турар. Оон-биле кады мастер боду ажылынга кызымак, бердинген, ону оон кады ажылдап турар эштери чугаалаадылар.

Быжыкчы Зоя Артемьевна Тепил-оолдуң удурткан даараныкга цегинде чагыглар база эвээш эвес. Күүселдениң хуусаазын саадатпас дээш кызып, ажылды шын организастаарының аргазын тып турарын быжыкчы чугаалады. Чагыгны дүрген күүседир кылдыр база хүлээп ап турар болдулар, ынчан чүгле оон хөлезини анаа чагыгдан улуг болур —хуу немээр. Оон-биле кады эрги хепти маңаа септедип, эде даарадып ап болур. Бо ажылдарны даараныкчы кыстар коммунист Елена Назыты, Роза Сарыг-оол багай эвес күүседип турар.

Пунктунуң эргелекчизиниң столунда чагыглар дептери бар. Суурнуң чурттакчыларының, малчыннарның чагыгларын, херекселдерин ында бижээн. Көдээниң ишчилери чүнү херегле, чагыг киирип турарын —ону моон билип ап болур. Улуг эвес хемчээлдиг антара садып алыр күзелдиг кижилер хөй. Ону садып алыры-биле 30 кижи бижиттинген. Кухнига тургузар база-ла улуг эвес хемчээлдиг чем шкавы, табуретка, сандай садып алыксап турар өг-бүлелер база эвээш эвес. Чагыглар дугайын чугаалап тура, А. Г. Хирилей мындыг чүүлдү бүрүүзүнүп, хомудал-биле чугаалаар болду: «Көдээниң чурттакчыларынга эргежок чугула бо дериг-херекселдер пунктуга санныг-ла келир. Бир кээрде, 2-3 антара, стол, сандай, шкаф эккээр-дир, ону канчаар чедиштирерил? Чагыг хөй болгай. Хөвеңден даараан, чиик өртектиг чылыг чоорган, бичии уруглар орунунга матрац айтырып келир кижилер база эвээш эвес. Бо чүүлдерге чонунуң херегледи долу күүсеттинмейн турар».

Дептерде бижиттинген бо чагыгларны көргеш, мындыг бодалга келдим: республиканың Чоннуң амыдырал хандырылга министерствозунуң бүдүрүлгелери бо чылдагы профессионал байырлалының бүдүүзүнде бүдүрүп үндүрүп турар кылыгларының делгелгезин Кызылда Ёзулалдар бажыңынга организастаан турган. Министерствонуң септелге-тудуг участогунуң делгеп салган кылыгларының аразынга ынчан ам бо чугаалажып турарывыс чиик өртектиг, бичежек хемчээлдиг антара, чем шкавы, стол, сандай, орунар болгаш хоорайның, көдээниң-даа чурттакчыларынга эргежок чугула өске-даа дериг-херекселдерни салып каан турган чүве. Ынчан ол делгелгени «бо кылыгларның салым-чолу оларны маңаа салып кааны-биле кызыгаарлаттынмас, чоннуң херегледи болур боор» дээн бүзүрел-биле көрген бис. Ынчалзажок амыдырал хандырылгазының пунктулары чоннуң ол херекселдерге чагыгларын херек кырында чедир күүседип шыдавайн турар-дыр. Байдал шак мынчаар турар чүве болза, дептерде бижиттинген ол чагыглар кажан күүсеттинерил? Эргелекчиниң ол дугайын сагыш човаан чугаалап турары-даа чептүг.

Чаңгыс чер-чурттугларының амыдырал хандырылгазын улам экижидери пунктунуң коллективи чугулалап турар. Ачы-дуза чедирилгезиниң хевирлерин калбартыр сорулга-биле ам удавас пунктуга баш дугу таарар цехти тургузар. Аңаа ажылдаар мастерни өөренип алыры-биле совхозтан чоруткан. Оон келгеш, ажылдаар чери белен бар. Ол баянколчуларга таарымчалыг байдалды тургузар.

Пунктунуң ажылынга совхозтуң удуртукчуларының талазындан кичээнгей, дуза багай эвес дээрзин билдивис. Пунктунуң септелгезин кылып турары багай эвес. Цехтериниң ханазын ыяштар-биле шыпкаш, ону ам лак-биле чаап каарга, улам чараш, көрүштүг болур. Харылзаалыг болурга, кандыг-даа ажыл бүдүмгүр болур болгай.

Вера КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: быжыкчы З. А. Тепил-оол; пунктунуң эргелекчизи А. Г. Хирилейниң чагыгны хүлээп ап турары.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотолары.

Аъш-чем программазы — бүгү чоннуң херээ

СООК-ЛА ЧЕР ДЭЭШ ОЛУРБААН

Мөңгүн-Тайга—соок оран. Оон агаар-бойдузу шириин, кыжы чылыг-даа болур, ол хирезинде чайы кадыг: чамдык үелерде, июнь, июль айларда безин хар чагылаптар. Ол черниң чону аңаа өөренип, чаңчыга берген, ынчангаш чайгы тоннары безин чылыг болур.

Ындыг черге ногаа тарыыры берге, ону харын-даа болдунмас деп болур. Шынап-ла, оон уламындан Мөңгүн-Тайганың чону ногаа аймаан чүгле райпоже көрнүп, оон садып ап келген. Ындыг ырак черже ону сөөртүрүнүң шүүдели улуг, ынчангаш мөңгүн-тайгажылдарны ногаа, картофель аймаа-биле ховар хандырып келгенин чугаалаар апаар. «Ховар» дээрге-даа берге, ону күскү үеде райпога доктаамал эккээр, ону уруглар албан черлери, школаның интернаттары алыр, артканын чонга садар, а ол «артыкшыл» хөй болбас, чүгле «дыл бижынга» баар.

Мөңгүн-Тайга район чыл чылы-биле ынчаар чурттап келген. Ооң чону ону өскертир деп шиитпирлээн. Ногаа тарыырының аргазын бо чылдан эгелээш дилеп эгелээн. Ол арга ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозту аныяк специалист Самойлов Мөңгүш удуртуп эгелээн соонда тывылган. Чүл дээрге ук ажыл-агыйның теплица тудуп алганы.

Узун дурту 100 метр, доразы 10 метр кылдыр кылган теплицага четтим. Кара хөрзүнде бөш тыртып үнүп орар морковьтуң, огурецтиң, согунаның, койнуттуң сыптарын көргеш, мөңге-мөңги баарынга ындыг үнүштерни үнүп орарынга бүзүрээри безин берге. Ону ажаан-тежээп турар агроном кыс Сайлык Хомушку-биле чугаалашкан мен.

— Бо ногаа аймаанга таарымчалыг байдалдар тургустунган—деп, Сайлык Оолаковна чугаалады. — Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, ол үнер ужурлуг. Ону өстүрериниң агротехниктиг дүрүмнерин сагып-даа турар болзувусса, мында тарыттынган культураларның өзеринге бүзүрелдиг-даа болзувусса, чамдыкта чигзинишкин төрүттүнүп келир-дир — деп, ол уламчылады. — Чүл дээрге огурец, морковь үнүп көрбээн черге оон өзүп кээри черле бүзүренчиг эвес-тир — дээш, ол каттырды-даа.

— Мында ажылдап, ону өстүрер деп турар, а тускай эртемниг чүл? —деп сонуургадым.

— 1985 чылда Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун доостум—деп, ол харылады.— Агроном кижи мен. Мында кады ажылдап турар эжим Кан-оол Шимлей база ол-ла техникумнуң агрономия салбырын доскан.

— Тускай эртемниг кижилер өстүрүп турар болганда, ол ыяш үнер ужурлуг—дидим. Сайлык хүлүмзүрүп кагды. Оон хүлүмзүрүү мээң сөстеримни деткээни ол деп билдим.

Мөгүр хемниң Каргыже кирген аксында хавак кырында туттунган ол теплицаның бодунуң продукциязын чайын-даа, кыжын-даа бүдүрер кылдыр туттунган. Оон хөрзүнүн Көжээлиг-Ховудан эккелген. Ук теплицаны ажыглалга киирип турда, келген специалистер оон хөрзүнүү таарзыр дишкен. Оон 80 хире машинаны эккелген болду.

— А теплица кыжын канчап «ажылдаарыл»? — деп совхозтуң кол экономизи Сыын-оол Саавдан айтырдым. Ол бо айда-ла котельнаяны тудуп доозуптарын бүзүрел-биле чугаалааш, дараазындагы теплицалар тудар деп турар черлерин көргүстү. Шынап-ла, оон-биле дүжаашыр ногаа өстүрер ындыг черни Кара-Дагның эээнге чедир дөрттү-даа кылып болур. Ийигизин келир чылын-на тудуп алыр. Оон үшкүзүн эгелээр. Ажыл улуг, а чарыгдалы кайы хире?

— Ийигизи-биле бир теплицаны кылырынга 15 муң хире рубль үндүрер бис—деп, Сыын-оол Эрес-оолович самбыныы сөөктерин чүгбүшаан, чугаалады.— Ийигизинге база ол хире үнер. Кажан продукциязын долузу-биле берге бээрге, ол бодунуң чарыгдалын үр болбайн дуглаптар.

— Бо чылын чүгле огурецти 25 тонна чедир алыр бодап турар бис—деп, совхоз директору Самойлов Хирлиг-оолович ужуражы бергенимде чугаалады. — Морковь, согуна аймаа оон эвээш-не болур ыйнаан. «Даг көрбейн эдээн азынган» дээн ышкаш, дужудун амзавайн чыткаш, теплица дугайында солунга бижий бээрге элек эвес чүве бе?—деп чигзиниди.

— Ажырбас, кол-ла чүве силерниң совхозтуң ишчилери соок-ла оран дээш анаа олбаан-дыр, бир-ле арганы дилеп турар-дыр, ону деткиир апаар, алдагдалдар-даа турууп болур — дидим.

— Ындыг-ла харын. «Алдагдал» болуп чүү үнер деп? Карылга туруп кээп болур, ынчалза-даа ооң эвээш-биле-даа болза ногаа ап турар болза, кошпак санап херээ чүү боор. Чоннуң кадыкшылынга-ла эки ыйнаан. Баштайгы дужуттуң байырлалын кылыр бис.

• • •

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң аъш-чем программазын боттандырары-биле база кылып турар базымы — балык тудуп эгелээни. Ол ажылды база колдуунда бо чылын эгелээн. Мурнунда аңаа чаңгыс кижи —Чкал Алдын-оол хирешаа-биле тудуп, совхозтуң столоваязынче киирип турган болза, ам аңаа хоочун коммунист Доңгак Хүрен немешкен.

— Ферма эргелекчилеп турдум — деп, Доңгак Сотпаевич чугаалады. — Бо чайын шөлээлеп алгаш, бо Хиндиктиг-Хөлге дыштаныр дээш келгеш, Алдын-оол-биле кады балыктап турдум. Чараш хөл, арыг агаар, солун ажыл мени хаара тудупкан. Бир хүн совхоз директору маңаа чорда, недээ звено-даа болуп алгаш ажылдаалы деп дилээримге, чөпшээрешти. Оон-на маңаа балык тудуп ажылдаар деп шиитпирледим.

Д. Хүрениң чугаазы шын. Хиндиктиг-Хөл — чурумалдыг чер. Каргының бажынче улай алдан ажыг километр чорааш, ырактан ындыг көңгүг бедик эвес кылдыр кестур, ынчалза-даа үнүп олурда төнчү чок баалыкты ажып кээриңге, хөй саргыны ышкаш кырланчар база таваржыр. Ону ажып эртериңге Хиндиктиг-Хөл баштай бодунуң бир кезик-чамдыызын көргүзер. А өске талазы дергелчин баштыг тейниң артында Хиндиктигниң хиндиниин база чартыы кестур. Ол «хиндик» дээрге хөл ортузунда дүргаар шөйлүп чоруткан даг-дыр. Ында кара тарбаганнар чурттап турар. Оларны дүвүреледип, аңнап турар кижи ховар. Ёзулуг-ла чурттаар черин тып алган амытаннар.

Шак ол каас-чараш хөлдүң кыдыгында аалдар база бар. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыннары аңаа хонаа семиртип турар. Ол аалдарга сургакчылап келген специалистер, удуртукчулар харын ында хаая кестүп келир, оон өске ис-базар чүве чок. Шак ындыг черге ажылдаарга, бир талазында, дыш, а өскезинде — чон-биле хүн бүрү аргышпас болза кижиге база берге. Ол ийи балыкчы оон кортпаан, аъш-чем программазын күүседиринге салыышкыны киирер дээш белен эвес ажылды сегирип алган. Шынап-ла, берге ажыл, харын-даа чамдыкта айыылдыг. Чкал Алдын-оол чазын балыктап тургаш, хемезин доштарга кыстырып алгаш, үнер эвин тыппайн, кара чааскаан дешиндеп-даа турган болчук. Харын-даа аваңгыр-тудуугур болгаш, үңгеи, ынчалза-даа ол ажылдан кортпаан.

— Бөгүнге чедир кайы хире балык тудтуңар?—деп Доңгак Сотпаевичиден айтырдым.

— Совхозка дужааганывыс 730 килограмм —деп, ол харылады. —Чогум бердинген планы 3 тонна. Алдын-оол-биле сүмелешкеш, ону 10 тонна чедирер деп тур бис. Ынчалза-даа херексел чедишпес-тир.

Ол сөстерин чугаалавышаан, Д. С. Хүрен орукче дөгерип тур. Баштай совхоз төвү кирер, аңаа чугаалажыр айтырыглар бар. Оон Кызылга, балык заводунга чедип, четки херекселдерин сураглаар. Чедишпейн-не турар чүүлдер ол. Хөл кыдыында тудуп алган казанаа бар, аъш-чемин боттары кылып ижип турар, хүнезинин совхоз чорудуп-даа бээр, боттары-даа эккеп алыр.

Оон-даа өске шиитпирлээр айтырыглар бар. Ынчалза-даа аңаа дөгбээлн. Хамык чүвени чаңгыс хүн кылыры берге болгай. Чүгле чоннуң аъш-чем хандырылгазын экижидер дээш кылып турар бо базымны демдеглээри чугула. Хөл ырак, орук берге дээш хол курут олурбаан-дыр. Ол ажылды дидими-биле сегирип алган. Шынап-ла, оруу берге чорду. Алдан хире километр черге ийи шак ажыр чорууп кээр. Хиндиктиг-Хөл бодунуң оруулгазын берип эгелээрге, оон оруу экижир дээрзинге идегээр апаар.

Мөңгүн-Тайганың чаны черле ындыг: шириин. Дээрни кара булут дораан дүй тудуп, баксыраан агаарның медээзи—чывар хат хөлдү долгандыр үнген чечектерни, үнүштү силгип эгеледи. Хөл кыдыында чораан хойларның алгызы-биле хөлдүң кырында бырланнааш чалгыглар чаржалашты. Ынчалза-даа балыкчы Алдын-оолдуң хемези эриктен улам ырап бар чыдыр.

Д. ЧЫДЫМ.

Очерк

ДАГДЫНЫКЧЫ

ХАМ-ДЫТ деп чараш аттыг хемчигештен тудуг ыяжын кезип турар. Мурнунда-ла вескеш, машинага чудуруп чорудар кылдыр белеткеп каан ыяш ам-даа чытпышаан эвээзр. «Чыраа-Бажы» совхозтуң лесовозтары оон түңнүн-не тудуг ыяжын сөөртүп бадырып турар. 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн тускай квартира-биле азы хууда бажын-биле хандырар деп партияның салган улуг сорулгазын боттандырар дээш, ол совхозта улуг ажылды кылып турар. Ажыл-агый чери бүгү-ле тудугларны чүгле ыяш-биле кылып турар болганда, тудуг ыяжынга негелде улуг. Ынчалзажок алды кижи составтыг ыяш кезикчилерниң звенозу ол харысалгалыг онаалданы ак сеткилдиг-биле күүседип, ыяш белеткээзиниң планын ажыр күүседип турар. Ук звенону колдуунда өг-бүлениң деп болур. Чүге дээрге ында дагдыныкчы Санчыт ышкаттан аңгыда оон үш оглу ажылдаар турар: улуг оглу Кызыл-оол—звенонуң удуртукчузу, оон бичези Алдын-оол — электрик, ыяш кезер хирээниң тудукчузу база бар оглу Болат-оол— тракторист. Кол-ла башкарып, ажылды аайлап-таарыштырып турар кижи Куулар Санчыт ол.

БИСТИҢ бо черге малчыр ажылының эштежилгелери дөртен чылдарның эгезинде-ле тургустунган. Быдаргай, хуу ажылдыг чораан араттар ындыг янзы коллективтиг ажылче эгелеп кирген ол. Баштайгы удаазында шоолуг-ла чедимчелиг эвес болуп турган. Шыдал-быра эвээш болганда, хөй чер ап дарып, аъбек дужуг өстүрер харык бар эвес. Оон чорттуда чүвениң хыны тып, мергежип эгелээн. Ынчангаш 1947 чылда Чыргакыларга турган элээн каш МЧАЭ-лер чаңгыс улуг колхоз кылдыр каттыжыпкан. Мээң ыяш кезикчизи апарганым чогум-на оон эгелээн чүве.

ООН БЭЭР ам таптыг-ла дөртен бир чыл эртти. Бо аразында мен бодумнуң ол мергежилимден адырлып көрбедим. Дөртен чылдар дээрге, шынап-ла, төөгү-дүр ийин. Бо аразында чүнү көрбедим дээр. Тыва республикага болгудаан бүгү-ле улуг чаартылгаларны бистиң бо совхозувустуң амыдыралындан көрүп келдивис. Бистер баштай ыяшты балды болгаш хол хирээзи-биле кезип, тудуг ыяжын аът, шары-биле сөөртүп турдувус. Ам кандыг-дыр! Болбаазын техниканы ажыглап турар, машина чүве ышкажыл. Бензопила-биле кандыг-даа чоон дытты минута четпес ужура шаап тар-дыр. Шаанда бис ону чиңге балды-биле торга дег хомуруп турган, кара дерни төп, харык үстүп шак ажыр хадап келгеш, арай боорда ужуруп турдувус. Бистиң деп шилгээнниң кайы хире шаңнанганы оон-на илдең ышкажыл.

— Чеден харлаан юбилейиңерни бо чылын демдеглеп эрттирген-дир силер, Санчыт Мунзукович. Пенсиялап алгаш-даа, амга чедир ажылдап келгениңер ол чүве бе? —деп дагдыныкчыдан айтырдым. Кижим хүлүмзүрүвүшаан, харыылаады-дыр:

— Пенсиялааш соонда он чыл уштунтен чок ажылдап турарым бо-дур. Ажыл чок анаа олуртуммас боор чүве-дир. Амыдырал хайныгып турар бо шагда канчап анаа олуртунар дээр силер. Оон аңгыда, бо оолдар мени чорта база хоржок ышкажыл. «Чө, чоруулу» дей бээр. Ам канчаар: дагдыныкчы кижи болгаш, боларның-биле кады чорук-ла турар кижи-дир мен. Ажылдаар кижи белен аарывас-даа, кырывас-даа дижир чүве. Ол черле шын хире-дир, ону бодумнуң чижээмден көрүп тур мен.

ДӨРТЕН ЧЫЛ дургузунда ыяш кезип келгенимден бир ындыг таварылга уттундурбайн арткан. Кышкы тос-тостуң чыккылаама соогу. Арга иштиниң харының кылыны метр чедип турар. Кижи арай боорда кылаштаар. Шан, туманга чүве-даа көзүлбес. Кедергей чоон дытты Куулар Санчыт бензопила-биле дажып кестирерге, үш эр узун курускук ыяштар-биле өрүү тей иттирип алгаш, ужур идери-биле шырбайышкаңнар. Хире-хиреде эрлерниң кырынче ожук-хар төгүлгеш, чүү-даа көзүлбейн баар. Ыяштың кайнаар ужар деп турары-даа билдинмес. Хенертен ыяш бажы коогайнып, хадып эскээн соонда, чоон дыт алдырбайн, хамык улустуң кырынче чайыр-чайыр ужуп баткан-на! Эрлер тын дезидеп, улуг харга ужа-тура-ла дыттан чайладыр маннажырын оралдашкан. Дазырт-дизирт дээш соонда, кожазында дыттың чоон будуу сынган: дезип маңнашкан кижилерниң бирээзин харже киир шаапкан. Ушкан дыт черни сирт кылдыр кээп дүжери билек-ле, эрлер бүдүкка бактырган эжиниң кырында барганнар. Оозун улуг хардан ушта сол эккээрге, мун-не анаа, чүгле бүдүмайлаар мындыг. Дон будук буттуң таптыг-ла макпалчының орта каккан. Буттуң сиири үстүп кемдээн болган. Куулар Санчыт ынчап бир катап будуңка соктуруп каар часкан.

— Оон соонда-ла ыяш кезер ажылдан арай сестиксей берген мен —деп, ам оозун сактып чугаалап орар. — Ынчап арга-дуржулга деп чүве бар эвес. Кемдээн будум сегээн соонда, ыяш кезер ажылдан үнер чоор бе деп каш-даа дап берип келгилээн мен. Ынчалзажок оолдарым ында ажылдап турар болганда, мээң оон үнер харым кайда боор. Дедир-ле ажылдай берген мен. Ам арга-дуржулгалыг апаарга, ыяш кезеринде кандыг-даа онза айыылдыг чүве чок, анаа ажыл-дыр. Маңаа мергежил, чаңчыгышкын эргежок чугула.

Ыяш белеткекчилерниң звенозу бо чылдың эгезинден бээр керээлиг ажылдаарынче шилчээн. Чаа ёзу-биле ажылдаарга кандыг болуп турарыл дээн айтырыгга звенонуң удуртукчузу Куулар Кызыл-оол Санчытович мынчаар харыылады:

— Мурнунда турганынга бодаарга, чаа принцип-биле ажылдаары черле чогумчалыг-дыр. Ол арга улустуң материалдыг сонуургалын бедидер, харысаалгазын улгаттырар. Бис ам хөй материалдыг чарыгдал кылбазын бодаар-дыр бис. Бүгү-ле чүвеге камналгалыг болуру чугула. Эвээш чарыгдал үндүрген, эки шынарлыг тудуг материалы белеткээн тудум-на, звенонуң алыр олча-ажыы хөй болур. Мурнунда кылганы-биле ап турда, планнаттынган ыяшты бүдүн чыл дургузунда дең-десги кылдыр кезип кээр чүве болгай. Ам ындыг эвес. Планныг онаалданы хуусаа бетинде дүрген күүседирге, шаңнал-мактал алыр апарган. Ынчангаш звенонуң кежигүннери кончуг кызымак ажылдап турар. Оон түңнелинде звено чылда 1300 кубометр ыяш белеткээр планындан июль айга чедир безин 1000 кубометрин кезип белеткээн. Ам колдуунда чыл планын дооза берген болгаш 1989 чылдың үлүүнче кирип турар.

Звено бот-орулга-чарылгалыг ажылдаарынче шилчээш, чүгле ыяш кезери-биле өйлешпээн. Аймак Чыргакы оруунуң шаптараазынныг оруун база аштаан. Керээлиг ажылдаар орук ону кылырынче албадапкан. Чүге дээрге орук эки болгаш кестинген ыяш дүрген сөөртүнүп турар болза, звенонуң бүдүрген продукциязының сайгарылгазы эки боор, камнаарга чедип алдынып турары ол.

Ыяш кезикчилерниң династиязында шиитпирлээри негеттинип турар чамдык айтырыглар база бар. Звеночулар шагда-ла үндүр бижиир уштурлуг эрги тракторну ажыглап турар. Оозу эпти-ле үрелир, ынчангаш ыяш үндүр сөөртүрү дыка саадап турар. «Чыраа-Бажы» совхозтуң дирекциязы ыяш белеткээр звенога чаа трактор бээрин вазаан, ынчалза-даа ол аңдызында сөс кырында артпышаан турар.

Өг-бүле бүрүзүн бажың-биле хандырарының чугула сорулгазын боттандыраары—оон кол хамааржыр апаар. Оон аңгыда, ыяш кезер электриктиг хирээниң артык кезектери база тывылбайн турар. Херек аъш-чем продуктулары, ылангыя курган сүт-биле, консервалаан үът-биле хандырарынга, радиоприемник садып бээринге совхоз чүге сагыш салып болбас деп?! Бо дээрге аар-саар чүүлдер эвес, а совхоз бүдүрүлгезинге хамаарышкан чугула херек-тир.

Дагдыныкчы Куулар Санчыт сөрүүге чугаалаан:

— Чө, оолдар, ам ыяш ужурары болзун! Кестинген бүгү ыяшты бөле тырттыргаш, штапелдээр-дир.

Үш-дөрт метр чедир бедидир чывып үндүрүпкен сарыг дыт чудуктарны көөрге, ана кырлаан дөң-не! Звенонуң удуртукчузу Куулар Кызыл-оол ыяш бүрүзүн хемчээп санааш, доңчузу-биле түңнээн:

— Таптыг-ла 200 кубометр боол тур, оолдар! Чыл планы оол-биле бүрүн күүсеттинген-дир. Ынчангаш, силер бүгүдеге байыр чедирип тур мен.

Катын-хөг, чугаа-соот арга иштинге дыка үр чаңгыланып турган.

Куулар АРАКЧАА.
Чөөн-Хемчик район.

Кадыкшыл — байлаавыс

БАР ЧҮҮЛДЕРГЕ ДАЯНМЫШААН

«Чоннуң кадыкшылы — ниитилелдиң үнелеп четпес байлаа» деп лозуң бо хүннерде утказы улам ханылап, кижи дээш, оон кадыкшылы, оран-сергек, кадык-чаагай чоруу дээш сагыш салыышкын бирги чергениң айтырыгларының бирээзи апарганын херечилеп турар. Партконференцияның шиитпирлерин күүседир талазы-биле практиктиг хемчеглерни көрген СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң материалдары бо адырга чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарын, курлавырларны дилеп тывары айтып турар.

Медицина албан черлериниң баазазы кандыгыл, бо ажылдарда кандыг четпестерни чайладыры берге болуп турарыл дээн чижектиг айтырыгларга харылаап бээрин «Шынның» корреспондентизи Б. Дирчин дилээрге, Таңдының район эмнелгезиниң кол эмчизиниң организас-методиктиг ажылдар талазы-биле оралакчызы Лариса Сергеевна ОЮН дараазында харыыны берген.

— Таңды районнуң девискээри эмнелге албан черлериниң баазазы-биле канчаар хандыртынганыл, чугаалап берип көрүңерем, Лариса Сергеевна?

—Төп район эмнелгези 205 орунну, чеди чыл мурнунда ла ажыттынган, хүнде 300 кижи хүлээп алыр поликлиниказы-биле кады ажылдап турар. Терапия, хирургия, бөдүүлга база халдавырлыг аарыглар эмнээр салбырлары, клиниктиг лаборатория, физиокабинет, химиктиг лаборатория ажылдап турар. Туберкулёз эмнээр салбыр база бар, ангы турар.

Балгазында, Межегейде, Элегесте үш участок эмнелгези, Владимировкада, Кочетовода эмчи амбулаториязы, чеди фельдшер-акушер пунктузу районда ажылдап турар. Участок эмнелгелери-биле катай районда 305 орунуг эмнелге бар.

Төп район эмнелгезиниң баазазы эки-ле харын, ынчалза-даа ажыглалга кирген бээр-ле чедир кылдынмаан чүүлдер ам-даа уламчылавышаан. Изиг суг бээр система эки ажылдавас.

— Амгы үеде эмнелге албан черлериниң материалдыг баазазын кышкы үеге ажылдаарынга канчаар таарыштыр тургузуп турарыл, чугаалап берип көрүңерем.

— Чылдың кайы-даа үезинде үзүктелиишкин чок, эки ажылдаары бистиң хүлээлгевис. Участок эмнелгелериниң, ол ышкаш фельдшер-акушер пунктуларының баазазы ам-даа кошкак. Владимировкада септелгени чоруткан, байдал черле эки. Элегесте, Кочетовода септелге чоруп турар. Чал-Кежигде чаа медпунктуну кылган. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта Успенка фермазында чаа бажыңның бир талазын медпункт, өскезинге эмчи чурттаар кылдыр кылганы эки.

Кызыл-Арыгда медпунктуда байдал багай, бажын өрттенген, септелге херек, олче туе черден кым-даа сагыш салбас. Сосновкада Хадын-Аксы фермазында, Кочетовода эмнелгелер соок, ажылдаарынга таарымча чок, эмчилерге болгаш өске-даа ажылдакчыларга чурттаар оран-бажың айтырыы бисте эң чидиг болуп артпышаан.

—Чоннуң медицина хандырылгазында онзагай чүү бар апарганыл? Чүүже онза кичээнгей салыр бодап турар силер? Допчузу-биле чугаалап бээрин силерден диледивис, Лариса Сергеевна.

—Бистиң ажылывыста онзагай эде түргустунуушкун дугайын чугаалаары берге. Ынчалза-даа кижилерниң ажылга хамаарылгазы черле өскерилген, элээн идепкейжээн деп болур. Бо чылын кадык-чаагай амыдырал дээш агитация-профилактиктиг ажылды элээн нептереткен бис. Арагалаашкын-биле демисел күштелген.

Районда бо чылын диш протезтеп кылыр мастерсканы ажыткан болгаш ында техник база эмчи ажылдап эгелээн. Ажык чагаа хүннерин Бай-Хаакка организастап, чоннуң санал-оналын база ап турдувус. Оларны өөренип көрүп турар. Терапия талазы-биле аарыг улуска 3-4 кижи хүлээп алыр хүндүскү стационар ажылдарын саналдаан, ону майлан бээр чорудуп турар бис. Поликлиникада хүндүскү стационарга өрээлдиг тускайлаарын көрүп турар. Уруглар салбырында ону база практикалап турар.

Эмчи кадрлар бисте чедишпес. Чаа келир дээзүкчүлдарны манап турар бис, ам-даа келбээн. Чурттаар оран-бажың айтырыы төп берге. Балгазынга болгаш Элегеске ийи суг чудунязы ажылдап дээн план база бүтпейн турар. Оон чылдагааны дериглгениң баазада келбейн турарында база туе-туе ажыл-агыйларының дузадеткимчезиниң багайында.

— Малчыннарның, тараажыларның дээш кедээ чоннуң өске-даа кезектериниң медицина хандырылгазын канчаар организастап турар силер? Оларның аарыыр чоруунуң байдалы кандыгыл?

—Колдуунда кодээ ажыл-агыйлыг угланыышкынныг район болганда малчыннарның, механизаторларның эмчи хандырылгазынче кичээнгей улуг. Аараанындан түр үеде ажылдаар шинээн чидирер чоруктар-биле демиселди күштелдирип, тодаргай угланыышкынныг ажылды чорудуп келген бис. Кижилерниң ажылдап турар байдалдарын тодарадып, оон-биле чергелештир таарымчалыг байдалдарны тургузар хемчеглерни ап турар. Сөөлгү ийи чылда бо айтырыг талазы-биле район Советиниң күүскомунга ийи удаа дыңнаан. Байдал экижип орар. Үнүүшкүннер кылырының графиги бар. Терапевт, уруглар эмчизи база гинекологту туе-туе ажыл-агыйларда бөлүк аайы-биле бижыглаан. Чамдыкта айда ийи удаа четкилээр бис. Малчыннар турлагларынче инфекционист эмчи, фтизиатр база барып турар. Транспорт-биле хандырып турар бис.

Малчыннарның эмчи шинчилгезин эрттирерде бергедээшкиннерге таваржып турар бис. Ол айтырыгны райкүүском-даа дамчыштыр чугаалажып турар. Чамдык удуртукчулар аңаа кичээнгей чок. Районнуң төп эмнелгезинден бригаданы дүгүрүшкан чорудар бис, улустуң кээп турары чүрүм чок. Төп фермага эккеп шинчиидер дээрге безин тоомчага албас, келбес болур-дур. Ынчангаш бо чылда бөгүнге чедир малчыннарның эмчи шинчилгезин чүгле 50 хуу, механизаторларның харын 80 хуу. Чылдың арткан үезинде ол ажыл уламчылаар. Байдал экижиир боор деп идегеп турар бис. Чурттуң өске черлеринде ышкаш үнүүшкүннүг эмчи амбулаторияларын биске тургузуп алыр болза, магалыг-ла-дыр ийин. Ол амдызында күзел-дир.

— Ажыл-херээнге эки хамаарылгалыг мурнакчы эмчи кадрларда адап көрүңерем, Лариса Сергеевна?

— Ийе, ындыглар бисте хөй. Чүгле каш-ла аттан адаптайн. Өскелер хомудай бербес тер боор. Шуптузун адаары берге. Фельдшер Д. Ложкина кадык-чаагай амыдырал дээш чон ортузунга пропаганда ажылын чорудуп турар. Поликлиника эргелекчизи А. Хомушку, фтизиатр М. Суваан, Сосновкада В. Күүлар, Межегейде Х. Ооржак дээш өскелер даа бар.

Л. С. Оюн-биле беседаны түннеп турган, чамдык бодалдар сагыжымда артып калган. Ниити байдал черле багай эвес, элээн эки-даа болза, сагыш салыр чүүлдер хөй-дүр, материалды эгелээн-даа ужурум ындыг чүве. Эмчи кадрлар-биле четчелээшкин ам-даа четпес, ону дораан шиитпирлептери берге. Оран-бажың айтырыы чегей. Оон перспективазын бодап хөөлбес болза, ол моон соңгаар улам кошказа черле багай.

Туе-туе ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер боттарынга хамаарыжып турар баазаны быжыглаарынга дуза чедиреринден дидинмейн, кулаан кызыпкаш олурар чоруктан чайлаза эки. Септелге-дериглгеге кадаг-даа үндүрбес, чангыс чүүк-даа кирииштирбес бис дээрге кайын таарыжыр. Ону бодаза эки. Эмчи кадрларның — санитаркадан эгелээш, улуг эмчилерге чедир бот-харысаалгалыг бедик культуралыг, инициативчи, ажылынга эде түргустунуушкунныг болуру негеттинер-дир. Эде түргустунуушкунну кижи бурузундан эгелевес болза, ону чедип алыры берге болгай.

Школа болгаш амыдырал: август чөвүлел хуралдарынга уткуштур

ӨӨРЕТПИШААН КИЖИЗИДЕР

♦ А силер канчаар эрттирип турар силер? Семинар-кичээл ♦

Школа реформазының боттанылышкынының дөрткү бо чылында төөгү болгаш ниитилел эртемниниң башкылаашкынының чаартырыышкын үези эгелээн. Маңаа 8-10 класстарга ССРЭ төөгүзүн болгаш ниитилел эртемниниң башкылаашкынының дугайында чамдык бодалдарымны бижикседим.

Төөгү болгаш ниитилел эртемниниң башкылаашкынының кол сорулгазы болза, коммунистиг кижизидилгениң быжыг үндезини болур марксистиг-ленинчи үзел-бодалды өөреникчилерниң медерелинге хевирлеп тургузары болур. Тодаргайлаарга, ук башкылаашкынны өөреникчилерниң быжыг материалистиг медерелдиг, атеистиг туруштуг болуруңга болгаш ниитилелдиң болуушкуннарын шын тайылбырлаарынга, эде тургустуушкунунуң херээ дээш чогаадыкчы болгаш чаартыкчы ажыл-чорудулгага белен болурунга чаңчыктырган турарын чедип алыр. Кичээлди канчаар эрттирзе экиил, уругларны идепкейжидерниң кандыг аргалары барыл, билиглерниң ханы, шынарлыг болурунуң чажыттарын канчап чедип алырыл? Бо айтырыглар башкының сагыш-сеткилин хүн бүрүде дүвүредип чоруур. Амгы үениң кичээлиниң сорулгазын чедип алырда, амгы үениң өөреникчизиниң психологиязын эки өөренип көөр болгаш педагогиктиг чогаадыкчы дилээшкиннер негеттинер. Ол чокта амгы үениң өөреникчизиниң сонуургалынга дүгжүп турар, методиктиг бедик деңнелдиг кичээлди чорудары берге.

А мен бодум хуумда Кызыл-Мажалык № 1 ортумак школада улус өөредилгезиниң тергиини Т. С. Кыргыстың, Ак-Довуракта № 1 школазында Күш-ажылдың Кызыл Туг орденниң эдилекчизи А. П. Кончаковаының, ол-ла школада Г. И. Балкановаының кичээлдеринге олуржуп, арга-дуржулгазын ажыглап турар мен.

Кичээлди бедик деңнелге эрттирерде чүден эгелээрил? Хамыктың мурнунда шыгжыы белеткелдиг болуру эргежок чүгула. Бир эвес кичээлдиң планын тургузуп ора, оон чүгле билиг бээр сорулгазынче кичээнгей салыр болза, ынчан башкы кижизидикчи эвес, ынаа-ла «кичээл берикчизи» болу бээр. Төөгү болгаш ниитилел эртемниниң 9-10 класстарга кичээлинге кол негелде болза, оон эртемге үндезилээн коммунистиг идейлиг утка-шынарын ханызы-биле чедип алыры, өөредилгениң партийжи угланыышкыны болур. Ол чокта өөредилге биле кижизидилгениң ханы харылзаазы тургустунмас. Кичээл чоруп турар үеде өөредилге биле кижизидилгени холбаштырар кол аргаларның бирээзи болза, кичээлдиң башкаларының ажыктыын бедидери болур. Маңаа кол чүүл — кичээлдиң өөредиглиг кол сорулгазын шиитпирлээрииче өөреникчилерниң бот-идепкейин организастаары. Өөреникчилерге бодаңыр үени берип, айтырыгны салып, боттары түңнел үндүрерииче албадаар. Кичээлге өөреникчилер чаа материалды аңаа-ла тайылбырдан шиигээдип, сактып алыр эвес, а харын бодаңып, сайгарып турган түңнелдерин үндүрүп, материалдың кол утказын медерен билир апаар.

Кичээлдиң үре-түңнелдиг өөреникчилерниң бажынга онаалга күүсеткениңден кончуг хамаарыжыр. Ынчангаш чаа материалды өөреткеш, дараазында кичээлге онаалганы бээрде, чүгле параграфын, эгелерни айтып кагбайн, а ону канчаар күүседип кылырының аргазын тодаргайы-биле тайылбырлап бээр: Өөреникчилерниң бажынга онаалга күүседизинге хамаарыштыр башкы-биле ада-иениң чангыс аай негелдезин туе черниң байдалынга таарыштыр тургузары эргежок чүгула деп бодаар мен. Чүге дээрге төөгүнү өөренирнге хөй номчулга, ушта бижилге, конспект тургузары, К. Маркстың, Ф. Энгельстиң болгаш В. И. Ленинниң ажылдарындан чижектер тывары, солун, сеткүүлдерден фактылар дилеп тывары белен эвес. Маңаа өөреникчиниң ажылдаарынга эки тургустунган таарымчалыг байдалды, эки арга-сүмени, доктаамал хыналдаңы башкы биле ада-иениң талазындан чорудар болза эки.

Сески класска ССРЭ төөгүзүнүң кичээлинге улуг орус чогаалчыларның чечен чогаалдарындан чижектерни ажыглаары солун болгаш өөреникчилерниң өөренип турар материалды ханы билип алырынга дузалыг. 1812 чылдың Ада-чурттуң дайынын өөренип турда, Л. Н. Толстойнуң «Дайын болгаш тайбың» деп романындан орус шериглиң, орус чоннуң болгаш Россияның өске-даа улустарының Төрээн чурту дээш маадырлыг патриотчу чоруун көргүскен одуругларны тыпкаш номчудар. Бородино тулчуушкунунуң дугайында М. Ю. Лермонтовтуң «Бородино» деп шүлүглелинден үзүндүнү чугаалаттырар. «Декабристерниң тура халыышкыны» деп теманы өөредип эгелээрниң мурнунда декабристерниң өлүмү, улуг орус чогаалчы А. С. Пушкинниң декабристерге тураскаадып бижээни «Сибирьже» деп шүлүүн өөреникчилерге чугаалаттырар.

Тос-он класстарга ССРЭ төөгүзүн өөренип турда, Тываның төөгүзүнге холбашкан чүгула айтырыгларны өөреникчилерге өөредири солун болгаш амыдыралчы. Чүге дээрге бистиң кол сорулгавыс чүгле бодунуң эртеминиң талазы-биле көрдүүнгениң өөредилге программазы ёзугаар өөреникчилерге билиг бээринден ангыда, хамыктың мурнунда бодунуң Ада-чуртунуң хамаатызы патриотчу болгаш интернационалчы кижини кижизидери болур.

Тоску класска Октябрьның социалистиг Улуг революциязын өөренип турда, Улуг Октябрьның ачызы-биле каш дакпыр дарлал адаанга чораан тыва чоннуң одунганын, Тывага совет эрге-чагыргазын тургузар дээш амы-тынын харам чокка берген орус большевиктер С. К. Беспаловтуң, Н. Г. Крюковтуң революсчу ажыл-херектери-биле холбаштыр Тываның баштайгы кувискаалчылары (революсчулары) Оюн Күрсединиң, Адыг-Түлүш Чүлдүмнүң дугайында чугаалары өөреникчилерни адаларының революсчу чаңчылдарынга кижизидеринге ажыктыг. Хамааты дайынының темазын өөренип тура, Тываның девискээринге даштыкы интервентилерге болгаш актарга удур орус, тыва партизаннарының демиселин херечилеп турар Оттук-Даш, Бай-Кол, Тарлашкын, Атамановка тулчуушкуннарын болгаш тыва партизаннарның кыдат милитаристерге, атаман Казанцевтиң дээрбечи бөлүүнге удур демисежип турган черлерин Тываның картазындан тыптырып тургаш, кичээлге ажыглаары солун. Ол өөреникчилерниң патриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгезинге улуг салдарлыг болур.

Онгу класска 1941—1945 чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынының темазын өөренип тура, Ю. Аранчынның «Тыва Совет Эвилелиниң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында» деп номундан материалдарны ажыглаарга кичээлдиң амыдырал-биле холбаазы байлакшыыр. Ук материалга немей тыва эки турачыларның хосташканы Ровно, Дубно хоорайларның болгаш Деражно, Сурмич суурларының ам бо хүннерде кайы хире өзүп сайзыраанының дугайында өөреникчилерниң кыска дыңнадыгларын кичээлге ажыглаары солун.

Обществоведение кичээлинге «Амгы демиселиниң антагонистиг ниитилелдиң шимчедикчи күжү» деп теманы өөренип тура, оон чижээнге Иван Болотниковтуң, Степан Разинниң, Емельян Пугачёвтуң удуртулгазы-биле тараачыннарның хын үнген тура халыышкыны-биле чергелештир 1883—1885 чылдарда Тывага болган алдан-маадырларның тура халыышкынын делгеренгей-биле чугаалаар. Аңаа төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчынның «Алдан-маадырларның тура халыышкыны» деп төөгү очеригин ажыглаар. Социал революцияларны өөренип тура, оон чижээнге 1911-1912 чылдарда Тывага национал хосталгалыг шимчээшкинниң дугайын, 1921 чылда Тывага улусчу революцияның тиилээнин өөреникчилерге чугаалаар. Ол дугайын чугаалап тура, С. Токаның «Хомду дайыны» деп төөгү-документалдыг тоожузун болгаш «Араттың сөзү» деп сураглыг чогаалын өөреникчилерге номчууру-биле сүмелээр.

Төөгү болгаш ниитилел эртемниниң башкылаашкынынга лекцияларны, семинарларны, беседалажылышкынны, зачёттарны чорудары ажыктыг. Чүге дээрге К. Маркстың, Ф. Энгельстиң, В. И. Ленинниң кол-кол чогаалдарының идейлиг утказын билип алырынга, СЭКП-ниң XXVII съездизиниң, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының, СЭКП ТК-ның сөөлгү Пленумларының материалдарын, партия болгаш чазактың эң чүгула документилерин ханы өөренирнге өөреникчилерниң бот-тускайлаң ажылы идепкейжиир болгаш сайзыраар. Башкылаашкынның бо чаа арга-хевирлериниң дугайында методиктиг сүмени республиканың башкылар билиин бедидер институдунуң төөгү секторунуң бо чазын организастааны төөгү башкыларының курс-семинарынга бергени кончуг ажыктыг. Бо талазы-биле Кызыл хоорайның мурнакчы төөгү болгаш ниитилел эртемниниң башкыларының кичээлдеринге олуржуп, арга-сүмелерин ап, арга-дуржулгавысты солуштувус.

Бодум хуумда методикада чаа арга-хевирлерниң бирээзи болур семинар-кичээлди колдуунда ниитилел эртемниниң башкылаашкынынга чорудуп турар мен. Ам оон дугайында каш сөс. Семинар-кичээлди өөредилге программазының негелдезин ёзугаар чылда 4-5 удаа чорудар. Эмин эртир хөй чорударга, өөреникчилерге аар чүъгтешкин болу бээр болгаш дээштиг, үре-түңнелдиг кудулаар. Семинар-кичээл — методиказа чаа тееир, аңаа өөреникчилер ажылдап чаңчыкпаан чүве болганда, шыңгы хөй талалыг белеткел негеттинер. Баштай семинарның ужур-дузазының болгаш сорулгазының дугайында тайылбыр ажылын, консультацияны чорудар. Семинарның темазын, планын, айтырыгларын 2-3 неделя бурунгаар өөреникчилерге бээр. Теманың айтырыгларынга хамаарышкан К. Маркстың, В. И. Ленинниң ажылдары-биле, политиктиг литература-лар-биле канчаар ажылдаарының аргаларын, кандыг солун, сеткүүлдер, брошюралар ажыглаарын өөреникчилерге сүмелээр. Семинарның түңнелин өөреникчилерниң бажынга боттарының бижип эккелген ажылдарынга үнелээш үндүрер. А башкы база түңнел үндүрерннге тускай онзагай, кол айтырыгларны тургускаш, класстың бүгү өөреникчилерниңге салыр. Өөреникчи бүрүзү семинар-кичээлге көргүзүг материалдарын боттары кылыр. Семинар-кичээлди чорудуп турар үеде кошкак өөреникчилер-биле ажылды күштелдирер сорулга-биле оларга семинар-кичээлдиң темазының иштинден чиик, харылаалгалыг айтырыгларны бээр. Оон соорту нарын айтырыгларны харыылаарынче кирер болгаш бот-идепкейин көдүрер.

Шаңчы САТ.
Аксы-Барлык ортумак школазында хоочун башкы.

БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

— Башкыларның ажылының чедиишкиннииг болуру чүден хамааржырыл, Диктан Оялаевна?— деп айтырдым.

Ол ур-даа бодаңмайн:

—Башкы кижиниң ажылының чедиишкинниг болуру бодундан хамааржыр болгай. Ада-иелер-биле доктаамал быжыг харылзааны тудар, уругларга билиг бээр дээш чүткүлдүг ажылдаар, кады ажылдап турар эш-өөрү-биле хүн бүрүде сүмележир. Эң ылаңгыя чүнү-даа бижип, чуруп билбес «эмдик» холдарлыг бирги классчыларны өөредири кончуг берге. Ынчангаш уруглар-биле күженишкинниг ажылдаар болза эки —деп харылады.

Сүт-Хөл ортумак школазының башкызы Диктан Оялаевна Моңгуш—мергежилиниң хыны тыпкан, ажылга сонуургалы улуг, хоочун башкы. Ол «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп хүрек демдээ-биле шаңнатккан. Ол эге класстар өөреникчилери-биле ажылдап келген. Мурнунда чылдарда белеткелден үш класска чедир өөреникчилерин башкылаан. Оон удурткан клазы үргүлчү эки өөредилгелиг. Эрткен чылын чаа программа ёзугаар 1 «б» класстың 23 өөреникчизин дөрткү класска чедир өөредири-биле хүлээп алгаш, ажылдап кыштаан. Өөреникчилери бирги класстың шупту дооскан.

Хоочун башкы школада профэвилел комитединиң ревизия комиссиязының даргазы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, школаның эт-севиинге, өнчү-херекгзинге план ёзугаар хыналдаларны чорудуп турар.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл районы.

ЧУРУКТА: Кызылдың № 2 ортумак школазының эге класстарының өөреникчилери. Олар чайгы дыштанылгазында ойнап-хөглеп, хоочуннар-биле ужуражылгаларга, байырлыг болуушкуннарга киришкен. Пионерлер лагерьлери оларның дыштаныы, походтарже үнер, чаа ырларны өөренип, ойнаар, дыштаныр черлери болган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Орус дыл башкылаашкыны: дуржулга

КӨРГҮЗҮГ МАТЕРИАЛДАРЫН АЖЫГЛААРЫ

Сүт-Хөл районнуң Баян-Тала ортумак школазының башкызы Галина Александровна Ооржактың кичээлдери бот-боттарынга дөмейлешпес, методика болгаш хевир талазы-биле аңгы-аңгы эртер. Башкы бодунуң эртеминге ынак болгаш ону ханызы-биле билир. Ол бодунуң кичээлдеринге өөредилге номундан мергежилгелерниң, диктантыларның, грамматиктиг сайгарылганың, чогаадыкчы ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин ажыглап турар.

— Бо ажылдап келген чылдарымда өөреникчилеримниң бот-тускайлаң ажылдаарынче база билиглерин боттары дилеп тыварынга кижизидерииче улуг кичээнгейни салып келген мен — деп, ол чугаалаар.

Башкы кичээлдиң эгелээриниң мурнунда аас-биле 5 минутаны эрттирер. Аңаа өөреникчилер боттары 2-3 домактарны тургузар. 8-10 класстарның өөреникчилери чуртта, даштыкыда, республикада, районда кандыг-кандыг онзагай болуушкуннар болуп турарын, телевизордан, радиодан кандыг солун чүүлдерни көргенин, дыңнаанын орус дыл кырынга чугаалаарлар. Оон аңгыда башкы самбырага 2-3 хире орус сөстерни азы сөс каттыжыышкыннарын бижип каарга, өөреникчилер оон-биле домактар, харылзаалыг чугаа тургузарлар. Өөреникчилерге бот ажылды бээрде, башкы оларның билииниң деңнелин барымдаалап турар. Орус чогаал кичээлдеринге башкы база янзы-бүрү аргаларны ажыглап турар. Чогаалчыларның чогаалдарын өөредип турганда, башкы өөреникчилерни боттарының номчаан чогаалдарындан үзүндүлерге азы домактарга хамаарыштыр боттарының бодалдарын илередип, ону чуруп тайылбырлаарынга база чаңчыктырып турар. Орус болгаш совет чогаалчыларның чогаалдарындан янзы-бүрү темаларга хамаарышкан сөзүглелдерни өөреникчилер-биле кады ушта бижээш, оларны дыл кичээлдеринге ажыглап турар. 8-10 класстарга кайы-бир чогаалчының чогаалдарын өөредип дооскаш, түңнелинде хана солуну үндүрерин азы кандыг-бир үзүндүнү алгаш, шинчидип ойнаарын башкы бодунуң ажылынга практикалап турар. Дуржулгалыг башкы чаа теманы өөредиринге болгаш ону быжыглаарынга херектиг янзы-бүрү көргүзүг материалдарын ажыглап турар. Оларның аразында схемалар, таблицалар, медээ карточкалар, өөреникчилерниң чураан чуруктары, Төрээн чурт дугайында, чогаалчыларның намдарынга болгаш чогаадыкчы ажылдарынга тураскааткан альбомнар, хана солуннар, бюллетеньнер, рефераттар, перфокарталар дээш оон-даа өске чүүлдер бар. Башкы бо-ла бүгү көргүзүг материалдарын өөреникчилери-биле кады бодү кылып ап турар. Чүгле бо эрткен өөредилге чылында безин ол өөреникчилери-биле кады 300 ажыг карточканы кылган. Оларның хөй-ле кезиин орус дыл кичээлдеринге оюннар ойнаарынга башкы ажыглап турар. Оон аңгыда темалар аайынче чурук кааслалгалыг, дидактиктиг материалдар, эдертиглерге херглээр сөзүглелдер, харылзаалыг чугаа тургузарынга херглээр чуруктар база бар. Бүгү көргүзүг материалдары орус дыл кабинединде кадагалаттынып чыдар. Май айда район төвүнге болган эртем-практиктиг конференцияга Галина Александровнаның удуртулгазы-биле кылган методиктиг ажылдар болгаш көргүзүг материалдары мактадыг черни ээлээн.

Галина Александровна школада орус дыл башкыларының методиктиг каттыжыышкынын удуртуп турар. Ол янзы-бүрү темаларга илеткелдерни школаның, районнуң методиктиг каттыжыышкыннарынга номчуп турар. Олар солун болгаш дыңнакчыларга ажыктыг болуп турар. Баян-Тала ортумак школазында ажылдап турар орус дыл, литература башкыларының сүмелекчизи — Галина Александровна. Ол бодунуң байлак арга-дуржулгазын эш-өөрүнге харам чокка дамчыдып берип турар. Башкы бодунуң политиктиг болгаш ниити билиин бедидип, семинарларга, курстарга барып турар. Мурнакчы башкыларның дуржулгазын өөренип, ону эш-өөрүнүң аразынга нептередип турар.

Ол бодунуң 4-кү класстан эгелеп удуртуп келген 8 «а» клазының ада-иелери-биле доктаамал быжыг харылзааны тудуп, оларның ог-бүлелеринге барып, педагогиктиг арга-сүмелерин берип турар. Ол Регина Рафаэловна Бегзи, Хүрен Бораевна Ооржак олар-биле кады чаа программа-биле өөренир 4-кү класстың орус дылга өөредилге номун белеткеп турарлар.

Кедээ черлерде башкы кижиниң ажылы чүгле кичээлдер эрттирери-биле, школа иштинге ажылдаары-биле кызыгаарлаттынмас. Амгы үениң негелдези база ындыг апарган. Башкы чон-биле тудуш харылзаалыг. Ол чоннуң, ада-иелерниң мурнунга оларны хөлзедип чоруур янзы-бүрү айтырыгларга хамаарышкан лекция, беседаларны үргүлчү номчуп турар. Галина Александровна —идепкейлиг хөй-ниитичи. Ол школада профэвилел комитединиң, суурда херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү, школада хана парлалгазының редакторү. Башкы үстүнде кирген хөй-ниити ажылдарының шуптузунга четтигип турар.

Могаг-шылаг чок ажыл-ишчи, идепкейлиг хөй-ниитичи башкыны бо өөредилге чылының төнчүзүнде школаның өөредилге эргелекчизинге коллективтиң кежигүннери бир үн-биле бадылаан. Биче сеткилдиг, кижилерниң аразында эгет чокка ажылдаан, чурттап чорур башкылар дыка хөй. Оларның бирээзи — Галина Александровна.

Суучан МОНГУШ.
Башкы.

Делегей медээлери

БАЙДАЛ БЕРГЕ

БУЭНОС-АЙРЕС. (СЭТА). Аргентинаның чурттакчы чону 30 миллион хире кижи. 19,5 миллион кижи 15 харлыг болгаш оон элээдилер болуп турар. Оларның иштинден 6,4 миллион кижи номчуп-даа, бижип-даа билбес. Хөй-хөй бодуун аргентиннерниң нарын амыдыралын көргүзүп турар статистика мындыг. Олар боттарының ажы-төлүн школага тургузуп алыр аргазы чок.

1984 чылда чазак беш чыл иштинде чуртка бижик билбес чорукту чок кылырының сорулгазын салган. Ол сорулга биле национал комиссияны тургускан, улуг назылыг чурттакчы чонну бижикке өөредириниң үш муң төптерин ажыткан. Бо хүннерге чедир элээн чедиишкиннер бар: ол үе иштинде 250 муң хире аргентиннер номчуп болгаш бижип билир апарганнар. Ынчалза-даа ол дээрге далайга дамдылыг биле дөмей.

Аргентинага бижик билбес чорукту чок кылырының талазы-биле национал комиссияның удуртукчузу Нелида Байгорияның чугаазын ол сан-түңнерни дыңнатып тура, найысылалдың «Кларин» солуну бижип турар. Элээн каш чыл бурунгаар салган сорулганы күүсетпээниниң кол чылдагааны — акша-хөреңгиниң чогу, чуртта үргүлчүлеп турар экономиктиг бергедээшкиннер болур.

ДЫҢНАДЫГ

ГАВАНА. (СЭТА). Эрткен неделя иштинде Сальвадорнуң национал хосталганың Фарабундо Марти аттыг фронтузунуң дайынчылары Дуартениң америк хөннүг ёзу-чурумунуң 119 солдаттарын болгаш офицерлерин чок кылган. Ол дугайын тура халыкчыларның «Венсеремос» радиостанциязы чурттуң найысылалы Сан-Сальвадорга болгаш Сан-Мигеле хоорайларга партизаннар отрядтарының чедиишкиннииг хөделиишкиннерин демдеглеп дамчыткан. Оон-биле кады электри дамчыдылгазын ажыглаалдан үндүрер болгаш Дуартениң ог-бүлезинге хамааржып турар эт-херекгини чок кылыр талазы-биле операцияларны патриоттар чорутканы деп радиостанцияның дыңнадыынга айыткан.

Морасан департаментиде тура халыкчылар тускай «Арсе» батальонунуң кезектеринге аар согугларны бээрин уламчылап турар. Шаажылакчылар ында америк чөвүлекчилерниң ажылдап кылганы тура халыкчыларга удур угланган «Перкин-2» операцияны боттандырын чорударын ында оралдажып турар, ол операция чедиишкин чок болган.

Эрткен неделяда сальвадор партизаннар чурттуң янзы-бүрү департаментилеринде чурттакчылыг суурларже халдаашкыннары чорутукан. Оларның Трокадель-Норте деп автоорукка организастап чорупкан үш кеделеринге чазак шериглери 43 кижиниң өлүрткен болгаш балыглаткан.

Виктор АСТАФЬЕВ

ЭРГИ ШИНЕЛЬ

• Чечен чугаа •

Авазы кежээни өттүр ажы-төл белеткеп дүвүреп тура-ла, чай чок кадында чаа-ла он класс дооскан оглу-биле таныылай-даа бергилээр. Оглу, боду ышкаш, дүүн чаа школачы турган оолдар, кыстарны амыдыралының иштинде бир-ле дугаар бажынче чалааны ол.

Авазы ойнап хеглеп турганш, чаактары долбаннаг кызыл апарган, а бажының буурара берген, чалгыглаар дег, узун-узун сырый дүктери ону улам кескү аян киирип турган. Оглунга авазының аажок кескүлен кылдыр эскертингени—оон карактарында, хүлүмзүрүүнде чаңның кыс шаанын кандыг-ла-бир эгиттинмес азы кезээ мөңгеде чажыртына берген чораан демдектерин бакылап келгилээни ол боор чадавас.

Оон авазын оглу хенертен ам-даа аныяк-тыр деп эскерип каан.

Авазы оглун кежээни өттүр тудуп суйбап келгеш, бир-ле чүве-биле ону бүзүредир аяннын мынча дээн:

— Сен ам улуг кижи болган-дыр сен, оглум.

Удуур мурнунда ол муруңузу ышкаш, оглунуң өрээлинге кире дүшкен. Оглуң ошкап кааш, хоорган биле сыртынын эде-хере тырткылап бергеш, оон оожургап барып удууру ол деп бодаан. Ынчалза-даа ол ошкаваан-даа, сыртынын-даа этпээн. Ооң чанынга орунга олуруп алырга, чаактарында долбаннар ам читкилей бергенин оглу эскерип каан. Авазының сеткил-сагыжының хөлзээни карактарында илдең болган болгаш ол бажының дүктери амыр-соксаал чок суйбап-ла орар болган.

— Канчап бардың, авай? — деп, оглу айтырган.

Ава чүнү-даа харыылавайн, ынчаш чок олурган. Ооң карактарында бир-ле чүвени холу-биле аштай тудупкан дег болган соонда-ла неген эгелээн:

— Дыңна. Ам улуг кижи-дир сен, ынчангаш сен бүгү чүвени ам билген турар ужурлуг сен— дээш, ооң ынды чидип, бодамы берген. — Мээң сеткилимде* мени черже үрделе сы базып келген чүък бар, ийет... ийет, ол —адалары чок уруглар азырап өстүрүп турар иелерин ам-даа сы базып чоруур.

Ам база ынды чиде берген, холдарын каңчаптар аайын тыппайн шаг болган, бирде холдарын чечүк кадай ышкаш, дискек кырынга салгылаар-даа, бирде бажының дүгүн-даа эде суйбагылаар.

— Канчап бардың, авай? — деп, оглу ам-на сеткил хөлзеп айтырган.

Ооң ол чоорту оожургап алгаш, башкылап ажылдап турган университединиң аудиториязында ышкаш, тап-билээ чугаалап эгелээн.

Ол фронтудан чаңгыс-даа орден, медаль чок, чүгле холунда борбайтыр шарып каан бир-ле чүве тудуп алган келгениниң дугайында чугаалап олурган. Ол шарыгда ооң оглунга суүйлумбу идик чергешкилери бар. Ол куужурнуң бажыны, ажылы, акшазы — түзү-даа чок. Ооң чүгле оглу бар, чүгле оозу дээш не чурттаар дээн. Ол университетке кирип алган, ол оглу-биле иелээн стипендия акша-биле чурттап эгелээн. Ында-хааа профэвилел болгаш комсомол комитеттери дүзезин аъш-чем бергилээр.

Олар улустуң хууда бажынынга чурттап турганнар. Ооң алгыжы болгаш аарыгзыг дээш, бажың ээлери чуртталырындан үргүлчү ойталаар турганнар. Ооң ынай, чурттап турганы дээш хөөкүй не эки төлеп шыдавайн турган. База бир чылдан — оларны чурттадыр хөөнү чок чүвези —кадайлар ашактарын аңаа хүннээш, мырыңай амыратпас, хоп-чочу тарадып, шаг боол-ла турарлар. А ооң кадында ашактарның чүректери өлче тырттылар, аңаа түралааны аажок. Баштай ол ыглаар турган, а оол харын арны-бажынче дажыгылаптар апарган, ынчалза-даа чоорту шөөгүп калган болгаш карак чажы төкпестээн, сетирлип албастаан болгаш хоралазыын оралдажыр апарган. Чаңгыс багай чүве чүл дээрге оон чүрээ ыстаар-саргыыр апарганындан чадавас боор, ооң бүгү назынында чилдиг үстүр, арган-доорган боор артып калган.

Университетти ол тергиин эки дооскан, ажылдай берген. Багай чүүлдер уттундуруп, эсти бергеп, бүгү-ле чүве ой-тан эвижээн. Ооң ам хөрзэн өйүп кээр чүве чок, сагыш-сеткили оожургаан.

Ийет, чогум ындыг эвес. Чаңгыс-ла чүве дээш ооң сагыжы аарып чоруур. Ол эрги солдат шинелинге хомудаар. Ол шинели-биле тулчуушкуннуң кидин тулук болуп турган черинче үнген баргаш, оглунуң адазы болган кижиниң шинелинге ораап алгаш, чуктеп, сөөртүп үндүрүп келген. Ол шинельди шүтланып удуп чораан, ол шинельди кедип чораан. Ынакшып, хилинчектенип чораан ол шинельди кырынга божаан-даа.

Бир-ле катап уруглар кухнязындан ынаг эем садып алыр чүве чок аарган. Ынчан март турган. Бодаң турун-турун, соок эрткен боорга, эрги шинелин садар деп шиитпирлеп алган. Ынчан база шинельдерин аажок садып турган. Эрги шинелин ол чиик өртекке садыпкан.

Ол-да-дыр, ындыг болган. Авазы кымыл дээрзиниң дугайын өскелер ышкаш, ол бодавазын, багай боор. Бир эвес ол дириг арткан болза, оглун тып алыр боор дээрзинге ава ылап бүзүрээн.

—Ол-ла-дыр, — деп, ава дагын чугаалааш, бажының дугун эде суйбагылааш, арган холдарын деңнээнин кырынче салып бадырыпкан. —Ам ооң ээ-берге, а мени чиик боор —дээш, ол бажын чайган.—Ам канчап-канчаар боор, амыдыралга тавары шкан экини-даа, багайны-даа өкпе-дарып чок үлежир болган ышкажыл.

Дүне удуур мурнунда, амыдыралының иштинде бир-ле дугаар оглун ошкавайн чорупканы ол. Ол оглунуң холун чывыр тутпааш, ёзулуг өнүктерниң байырлажып чарлары ышкаш, шак ынчаар аңаа силгипсилгип каан, чоруй барган. Бажының дугун суйбавышаан, хөлзээн шинчилиг чорупкан.

Ооң соонда оол караңгы черге кара чааскаан чыткаш, удуп чадап каан. Сактырга, ол чорук амыдыралынга бир-ле дугаар тавары шкан ышкаш болган. Ол боданган. Авазы шинелин садыпкан хүнүнде ооң бажынга ак дүктер арбыдай бергени ол боор дээрзиниң дугайын оол бодап чыткан. Оон ынай, ол хөй чыл чурттааш, хөйнү кылгаш, эрги солдат шинелиндиы өртээн бүрүн эзидерин база бодап чыткан.

УТТУНДУРБАС КУДА

Кундагалар кыңгыратпас,
Куттунупкаш, чалгып турбас.
Ырлыг-шоорлуг, катпы-хөглүг
Ындыг куда көрген-дир мен.

Кайгамчыктыг чараш кыстың
Карактары Кара-Хөл-ле.
Шак ол «хелде» оолдуң
чүрээ
Шагда «дүшкен»,
салдавышаан.

Өөрушкүнүң тывылдырып,
Өлгенишкен оолга, кыска
Улугларның чагыг-сөзү
Угаазылыг чүве болду.

Ала-ие, чылган чонга,
Акы-дуңма чоргаарланып,
Чүрээм бежин аңаа ырлап,
Шулук сөзүн кожа берди.

Чурттаганың оруу узун,
Шупту боду дески эвес,
Ояр чер бар, доргтаар чер
бар...
Оваартынар, бодаңдырар.

Эде-хере туругустунган
Эки өйнүң ээлеринге
Чылыг сөстү сөглевишаан,
Чыылган чону чагыын берди:

«Силер ийи эптиг-чөптүг,
Сирттер кырлай кылыйтынар,
Челген аъттар дуюгларын
Чечек бажын сыкпас болзун!

Өгленишкен аныяктар,
Өгбелерни хүндүлеңер!
Ажыл-ишке хандыкшынар,
Аар-бергээ торулбаңар!

Берге болза, далашпанар
«Мен», «сен» диже
алтышпаңар.
Билчип, деткип, боданыңар,
Бисти черле човатпаңар!».

Шак ол куда эрткенден бээр
Чай, кыш солчуп, узаан тудум,
Ону черле уттас-тыр мен.
«Оизи-дыр!» деп мактап чор
мен.

Владимир КАРА-САЛ.

ЧУРТТАШТАРЫМГА

«Шупсусту мактап каг» деп.
Чуртташтарым дилег кылган.
Шүүдеп, кызып чорзуман-даа,
Шүлүк бижип шыдаваан мен.
Кижи хөннү бодап билбес
Хирелиг эш дииппес силер.
Улуургаар-даа бодаваан мен
Ужур-чөнүн сөглеп каайн.
Угбамга дег ынг ынак
Төрел чонум сеткил-хөннүн,
Улуг-Шуйнуң шырай-арын
Деэсевилен чадап чор мен.
Шүлүкчүнүң демир-ужуун
Ылап туда берзимзе-ле,
Чүрээм тудуш булуңумну
Ырларымга мактап каар мен.

Каң-оол БОРБАЙ-ООЛ.
Башкы.

ШИЛИП АЛАМ

• Пародия •

Черим кыры хыраа-биле шыптынмады,
Сеткилим сени чоктааш хидиреди.
Ужа берген хамнаарамның өткүт үнүн
Уярангыг ырларым ам солуп алды.

Вл СЕРЕН-ООЛ.

• • •

Ыяаш уруг биче када сени каттап.
Ырай бээрге, уралга хөңнүн алзыр;
Өвүр чериниң оглу эртип донуучалын
Өшкү чаандан дора-дыр сен, кужур өнүк.

Изиг эъттиг үен кыстар бисте көвей,
Каран урут ол-ла хевээр келбейн барза,
Хамнааракка уйн ырын кожуп алгаш,
Иштежирин шенеп тургаш, шилип алам.

Карыма ТҮЛҮШ.

КИЖИГЕ БҮЗҮРЕЛ

• Новелла •

Дөргүл-төрел улус үр көрүшпейн чораан, чаңгыс черге уткужуп келирге, чугаа-соот сузак сүгнуң уланчылыг шулураажы сагындырар. Хевек-оолдуң угбазы кедээлен келгеш, каш-даа хона берген болза-даа, угбашкыларының аразында аар-саар чугаалары мырыңай-ла ындын ап, харын-даа чамдыктарны «чанагаштаптар» апарган.

Угбазы Белек-кыстың дедир эш чанар өйү алек-даа бол, хоорайның ол сакты берген.

— Ам-даа уш-дерт хонук олуруңза, шөлээге кижи далашкан чоор сен, угбай. Честей кайын сагындым дээш, суруп каарил ол. Дүүн чаа-ла чугаалаштын чоп — дээш, Хевек-оол библиотекадан чаа номнар бижиидин алыр дааш, далажы берген.

— Ол чүү дээрин ол? Чеже олурар мен ам. Пат ал шаам төнуп калды. Аалда ажыл-агый кончуг болгай. Честеп келгеш, олурар ыйнаан. Оон-биле таарж ырынар айлыг эвес — деп, угбазы хөнүн илереткен.

— Шаанда силер студентилеп турган, чаа-ла таныжып турунарда, мен база бир дүштүк кыстыг турдум чоп. Ону чүгле честем билир турган — дээш, Хевек-оол алган кадайы Анайга бежин ажытпааны чажыдын уг-биле эдипкеш, шырайы хүлүп. Чадаарга дүмчүүн суйбагылаан, суг-чинчи дерлерни адыжы-биле чода тудкан.

— Аа. Демги бир даргаыың уруу де даан? Ол дарга хөөкүй чок болбас ийикпе. Алы бо-ла чыдыр ийин— дээш, Белек-кыс элээн каш мөңгүн дүктер каастай бергилээн дүккүр кара чажын суйбагылааш: «Уруунуң алы Үгер але?» — дээн.

— Ийе-ийе. Үгер-Хаан — сылдыс даар чордум. Шериг барбаан болзумза, ону кандыг-даа оолга чара шалатпас турдум ийин. Ийи чыл тептеш кээримге, өөредилгезин каапкаш, өглени алган чораныгай. Оон-на чанып келгеш, Анай-биле ажыл-хожул кожуп алганым бо-ла болгай. Үгерни көөр-дүр сен бе, угбай? Оң ажыг чыл эрткенде ам бир оода карак уштап көрүп көрзе — дээш, Хевек-оол улуг кара карактары-биле угбазынче айтырыглыг көрген.

— Ол Үгериң-биле донпашпааның-на чадап болган. Харын-даа шериг чоруй барганын эки болган. Оон башка «Курорт-калай» деп ат-шолалыг казайлыг, акша тыныкчызы ашак апаар турган-дыр сен ийин. Саад ол дүштүүн дээрин Үгерин мен билирим бежин бадылалдыг, бадылал чок каш-даа ашактарга барып каапты. Оон кадында өг бүлелиг улус аразынга бо-ла киржи каапкан болур. Салымы ындыг болган кадай-кыстыр ийин. Орта ажылы чокдаа болза, хөөре дээн курорттарның «дангынызы» апарган-даа хижирлер бар-ла боор-дур. Че, ол-даа Анай биле сеңээ хөөнүн чугаа болур ужурлуг төөгүң-дүр ийин. Ажы-төлүңернин чаражын көрбес силер бе? Артында-ла оол, кыс. Кайызы-даа эки өөредилгелиг. Боттарынар база эп-найыралдыг, ажылагыйлыг-дыр силер. Кижиге ол улуг аас-кежик-дир — дээш, Белек-кыс кызының бир өөреникчизин сурган олурган ышкаш апарганын сакты хөнүп келгеш, ойт, башкылавайн, шелзалеп турар болгай мен — дээнзиг, дуңмазынче кем чогу-биле хүлүмзүрүп каан.

Хевек-оол Үгер дугайында айтырыгны хей-ле эдипкенинге эпчексинза-даа, угбазынга чоргаарал-биле чугаалаан:

— Үгер тантаашкын уезинде ынчап турду-ла ыйнаан, а ам эде туругустунуп алган болгай аан ол? Кижи бүрузу-ле эде туругустунуп турар үе ышкажыл бо?

— Эде туругустунар. Эде туругустунуп алыр-дыр дааш, сен чүнү кылып турар сен, ынчаш? Ол дээрге саан арткан амыдыралы-биле тудуш херек эвеспе. Кол-ла чүве кижиге бүзүрел. Ону сагыш-сеткилиниң байлак чажыттарын ажыдары ол деп бодаар мен. Тантаашкын уезинде мораль номчукчуларының чамдыктары ам чүгле «эде туругузуушкун» деп сөстү аастарында «хырбалап» алгылаан, кана-даа ону чулчуруп иегеләэн-дир. А алыс сурталында чаа чүвелер чок. Ындыг кижилер сагыш-сеткилин эвес, а агым аайы-биле сак «чугуруп» турарлары ол-дур. База бир кол чүве. Кижиниң ажылының шынары, оон кижилерге ажыктыы бодур ийин — дээш, Белек-кыс Байыровна Хевек-оолче ам чүү даар ирги бо дээнзиг шириин, бодамчалыг көрүп келген.

Хевек-оол чаа номнар солуп алыр дээнин ам чаа сактып келген чүве ышкаш, стол кырында дем салып каан номнарын сегирип алган. Ооң казайы Анай бегун пионер лагериниден ээп келир ужурлуг. Угбазы-биле хөрежип олургаш, херзалеп алганы Үгер дугайында чугаалан оон кулактарынга «кижиге бүзүрел» — дээн сөстер, кезек ак чаъс соонда чалым-хаяны дегерзи чаңгының үнү ышкаш кылдыр сагындырган.

Мөнгүш БАЯН-ООЛ.

СУГ АДААНГА 200 ЧЫЛ ЧЫТКАН

1786 чылда Атлант океанче «Сан-Педро-де-Алькантара» деп испан судно дүшкен. Португал болгаш француз археологтар океан дүвүнден ол судноңу тып уштуп алганнар. Ол шериг корабльдин чүъгү 7 миллион хире песо өртектиг алдын, мөңгүн болгаш хүлерден кылган эт-херекселдер болган. Ол сан-түн, ынчан Испанияның колониязы турган Перунуң бүдүн чартык чылда киирер орулгазы-биле барык дең чагы боол турар.

500 мөңгүн моннеталар болгаш керамика база өске-даа чүүлдерден кылган эт-херекселдерден аңгыда, изиг куржагда (тропик) үнүштерниң гербарийлериниң артынчызы бар болган.

— Бис алдын диилекчилери эвес-ле болгай бис—деп, француз археолог Жан Ив Бло журналистерге баштай дыңнаткаш, чугаазын уламчылаан. — Төөгүде ис баспаан, хол дегбээн чүм черлер хөй, ынчангаш бис чүнү-даа мурнай ону сонуургап турар бис. Чаа ажыдыышкынварга ажыл-ла хөй.

Маадырлыг баштынчы Тупак Амаруның удуртулгазы-биле Куско хоорайга болган индейлерниң тура халыышкынының бөлүк удуртукчуларын испан чагырыкчылар ол «Сан-Педро-де Алькантара» корабльге колониялар эжелээн капиталистиг күрүнеже (метрополия) үндүрүп аппар чыткан деп чүве билдингип турар. Корабльдин океан дүвүнче дүжүп кирген черинден ырак эвесте тывылган өлген кижилер хөөрү элээн хөй билдинмес чажыттарны экспедицияга ажыдып бээр чадавас.

В. ВОЛКОВ.
(«Правда» солуңдан).

44 ДЫЛ БИЛИР КИЖИ

Ол дээрге Ленинградтың күрүне университединиң скандинав филологиязының кафедразының доцентизи Сергей Григорьевич Халипов-тур.

— Мээң ада-ием (дыл эртемизинге хөңгүс хамааржышпас улус) мени англи дыл өөренип алзын дээш, школа назынны безин четкээн туруумда-ла, репертиторну (бажынга кээп башкылаар кижини) чалап эккелгеннер. Дөрткү класска тургаш, оон немец дыл өөренип эгелээн мен. Маркаларны чыып алгаш, ында бижээн чүүлдерни номчууруу кызыдып турдум, а оон кээп-ле Францияда марка каталогун тып алган мен, француз дыл билир авам биле кырганавамның ачызы-биле ону номчуп өөрени берген мен — деп, С. Халипов чугаалап турар.

— Дылды өөренир дизе канчыг-бир чылдагаан херек ышкажыл?

— Ынчанмайн канчаар, аңаа-ла ону «коллекция» кылдыр өөренирге солун эвес, ону ажыглаар херек. Дыл бүрүзү —тускай бир делегейже аян-чорук, информацияның чаа карты-дыр...

Он чеди харлыг тургаш, англи, немец, француз, швед база финн дылдарны өөренип алган мен. Даштыкы дылдарның 1-ги институдунга өөренип кирдим, аңаа кол «мээң дылым» швед дыл турган. Ынчалза-даа өске дылдарны база өөренип турдум, оларны грамматиказының үндезинин, фонетика база лексика курлавыры кылдыр үш угланышкыныг өөренип турдум. Бир дылды каапкаш, оон өске дылды өөренип кирипкеш, ону шиңгээдип алгаш, катап-ла демги дылымны уламчылап-даа өөренир турдум. Институттуң үшкү курзунга тургаш, норвег, дат, голланд дылдарны өөрендим. Дээди өөредилгениң дооскан дипломумда ол бүгү дылдарны шуптузун айтып каан.

Рекорд тургузарын бодавайн-дыр мен. XIX чүс чылда итальян кардинал Джузеппе Меццофанти 200 хире дылды билир турган. Херектиг ужуру санында эвес: кол-ла чүве дылдың ханы дүрүмнерин, өске дылдар-биле ооң холбаазын, ооң төөгүзүн, чугаа биле бодалдың холбаазын билири болур.

Түрк биле араб дылдарны сонуургай бергеш, оларны база өөренип алтым. Эстон, литва, латыш дылдарны өөренип эгеледим. Бир катап хоссут үе тавараж берген (чайым чогу-ла аттыг) япон дылды база өөренип эгелээн мен. Ийи муң иероглифтиг дыка-ла берге дыл! Японнар канчап шыдаар-дыр, а сен чоонган сен деп болумга ынча дидим.

Кельт дылдарны сегирип алган мен. Ону валлий дылдан эгеледим. Уэльсте чурттап турар валлийлерден аңгыда, оларның дылын бүгү делегейде безин каш борбак кижи билир. Оон соонда ирланд, шотланд, гэль, бретон дылдарны өөрендим. Бо дылдарга чугаалажып билир мен, а валлийжилер-биле чагаалажып тур мен.

— Силерниң билириңер дылдардан черле кайызы эн берге болду?

— Ирланд дыл: грамматиказы тергиин берге, состериниң төнчүлери янзы-бүрү. Япон дылдың синтаксизи берге, падежтери чок, тайылбыр домактары кол домактың мурнунда турар.

— Силер ол янзы-бүрү дылдарны билириңер чаңгыс ээй бе?

— Ол-ол дылды хостуг билир мен, артканнарынга номчуур, бижиир, очулдурар мен. Москвада «Фильмэкспорт» киностудиязга бистиң киноларывысты ирланд дылга очулдургуладым. Дыка солун чорду.

— Кижи бүрүзү-ле ынча хөй дылды билип ап болур деп бодаар силер бе?

— Ол херекке салымныг болгаш кежээ кызымак болза. Дыл өөренири аңаа белен чүве деп бодаан херек чок. Чамдыктарын чаңгыс айда өөренип аптар, а чамдыктарын оон үр өөренир...

— Бистиң школаларывыстың харын дээда өөредилге черлериниң-даа доозукчулары хөй чыл иштинде даштыкы дылды өөренип келгеш, аңаа безин чугаалажы албас болгулаарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл?

— Бисте башкылаашкын дылды аңаа-ла билип алырынче угланган, бистиң школаныста чугаалажырын өөретпейн турар. Программа тургузарының принцивин өскертир, ол кичээлдерге шак-үени көвүдедир херек.

— Силерниң дараазында өөренир бодап турар дылдарыңар чүү ирги?

— Чөөкта чаа бурят дылды өөрениш алдым, малай база африка дылдарын өөренип алыр бодап тур мен.

(«Неделя» солуңдан алган интервью).

• • •

ПХЕНЬЯН. КУДР-нуң найысылалының эң-не сураглыг архитектура тураскаалдарының бирээзи болур Тэдонмун хаалгазы сеплеп турган тудуг ыштарындан хосталган. Дуржулгалыг чурукчулар ооң ханаларын болгаш баганаларын шагда каастап турган угулзаларын катап тургузарын үргүлчүлеп турар. Ол ажылдарны япон тергиидеддэн Корейни хосталган хүнү болур август 15-те шуут дооскан.

Тэдонмунну — «Улуг чаңгыс эптиң хаалгазын» VI чүс чылдың ортаа үезинде Тэдонган хемниң эриинге туткан. Ынчан аңаа Пхеньянның шивээзин тудуп турда, ону тутпаан. Хоорайже өөн чуктен кирер черинде туткан гранит арканы черепица дээвирлиг ыяш павильон-биле доосжан. Ооң кыдыглары дээрже унген. Чазап турган кылган сорагаларны болгаш колонналарны лотос болгаш улуларның оеур-хевири каастап турар.

• • •

КАИР. Египеттиң Чер ортузу далайның эриинде хоорайы Александрияга байырлыг байдалга ол хоорайның чаа библиотеказының таваангы баштайгы дашты салган. Ол библиотека бурунгуда аңаа турган Александрия хоорайның делегейге сурагжаан хол-биле бижээн номнарның аданы катап тургузар хүлээлгелиг.

Александрияның библиотеказын бистиң эрага чедир III чүс чылда үндезилеп тургускан. Ону Египеттиң фараону (хааны) Птоломей туттурган. Аңаа бурунгуда хол-биле бижээн номнарның эң улуг чыындызы турган. Аңаа шыгжап турган янзы-бүрү утпалыг номнарны кошке, папируска, чуга хоаа амаларга бижип каан турган. Ынчалза-даа хөй санныг өрттер номнарның ол ховаар чыындызын чок кылып каан.

Ам Александрияның библиотеказын катап тургузуп турар.

ЧУРУКТА: Зоопаркта.
СЭТА-ның фотохрониказы.

Доора дургаар: 1. Тывада суур. 6. Хаак. 7. Аныяк бүдүрүкчү мал. 8. Мыйыстан кылган эм. 11. Аът дериниң бир кезээ. 14. Тыва төрел бөлүк, фамилия. 16. Чурттуң сураглыг тудугжузу, чаартыкчы, тудугга бот-орулга-чарылганың нептередикчизи. 17. Күрүне төвү. 18. Чылыг чурттарда амытан. 21. Эрте-бурунгу грек географ, төөгүчү. 23. Малга чем каап бээр дериг. 24. Аас-кежик, буянның амыдырал. 27. Шык курту. 28. Хүүдүс бижик. 29. Далай шеринде эрге. 30. Маргылдаа, мөөрей.

Узун дургаар: 1. Тооргу. 2. СБФ эргелекчизи, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады. 3. Бижек. 4. Аарыг. 5. Балык. 9. Мөңге алдарның уттундурбас демдээ. 10. Тывада төөгүлүг хем. 11. Америк зениттиг ракета. 12. Тыва улустуң аас чогаалында тоолчургу даг. 13. Эрте-бурунгу грек эртемден, математик. 15. Хереңги камгалакчызы. 19. Бушкаш. 20. Ажылчын. 22. Шанак, терге кезээ. 25. Аң. 26. Октаргай кезии.

Н. БАЗЫР-САТ
тургускан.

АГААР

Республиканың биче булуттаар, чагбас. Хаттың кужу секундада 5—10 метр. Дүне 10—15, хүндүс 24—29 градус изиг.

Кызылга биче булуттаар, чагбас. Хаттың кужу өй-тазында. Дүне 12—14, хүндүс 25—27 градус изиг.

КИНО

АВГУСТ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Душа моя» 9.00, 12.00, 15.00, 18.00, 20.00, биччи залга: «Мелодрама» 13.30, 16.00, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Новые Амазонки» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Цыганка Аза» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

АВТООРУК ТЕХНИКУМУ: «Кин-дза-дза» 17.00, «Мамлюк» 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «В Крыму не всегда лето» 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 20-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Чудей болгаш чүге». 9.05 — А. Николаев. Концерт. 9.30 — «Королев». «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен док. фильм. 2-ги сериязы. 10.30 — Делегейниң улустарының чогаадылгазы. 11.00—Социализм чурттарында. Тележурнал. 11.30 — Өг-бүле академиязы. 12.00 — «Бүзүреңниг-даа болза, эдлентиг». ССРЭ, АКШ, Швеция эртемденнериниң беседазы. 13.00— Бөгүн делегейде. 13.20—ВЛКСМ-ниң 70 чылынга. «Снайперлер». Уран-чечен фильм. 15.00 — Суббота—аданелер хүнү. 16.30 —«Бөгүндеге болгаш кижи бүрүзүнге». Эрик кызынында бажын. Чурттал-га шөлүн үлеп тура социал чептиг чоруктуң темазынче. 17.00— Мультфильм. 17.10 — Л. Мартынов. «Агаар фрегаттары». 17.40 — П. И. Чайковскийниң симфониялары. «Манфред». 18.45 — «Делегей панорамазы». 19.50 — Экран мастерлери. Илья Авербах. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Улуг кижилерге мультфильм. 21.55 — Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионаты. «Спартак»—«Днепр». 23.50 —Медээлер. 00.00—00.50 — В. Соллогуб. «Уян чүректиң уржуундан» Телешин.

ИКИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур... «Кара далай кыдыында чурттап турар мен...». 8.45 —«Ынаныштыг шынчы». 9.10 — «Кашкыл». Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.00 — «Дириг амытаннар оранында». 11.05 — Док. фильм. 11.35 — Аяңнаашкынар. Концерт. 13.15— Чаартыкчылар болгаш консерваторлар. 14.00 — Кижи институду. Чугаа. Дыл. Харылзаа. 15.00 —«Чериң уругларын чүнүң дугайында ырлап турарыл». Артекке болуп эрткен делегейниң аас чогаал коллективтериниң киржикчилериниң концерти. 15.25 —Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 15.30 — «Үндезиннер». Саранск хоорайдан музыкалыг аас чогаал-этнография программазы. 16.00—Мультфильмнер. 16.20— «Көгүлбес кижи». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.15 —«Найырал маршруттары-биле». 17.50 — «Өскениң». Уран-чечен фильм. 19.00 —«Силерниң бодалыңар». 20.00 —«Тамчыктыг уңшар, чаштар!». 20.15 — «Уттундурбас музыкалыг кежээлер». «Күрүнениң Москваның виртуозтары» деп камерлыг оркестрниң концерти. 20.45 — Кадык болуксазынга. Туризм. 21.00 —«Үе». 21.35 —Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —01.26 — Делегей фестивалы «Сопот-88». Үшкү хүн. Польшадан дамчыдылга.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адревивис: 467000 Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аммазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индексизи 54241.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 168. ТС—01557.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 21 воскресенье

№ 194 (13794)

1925 чылда үнделдеттингенрд. Өртээ 3 көпеек.

«МАЛ ЧЕМИ» ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАР

БҮГҮ КҮШТҮ ХААРА ТУТКАН

«Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая салбыры бо чылын 2200 тонна сиген белеткээр планныг. Оон 800 тоннаазын Шапан-оол Саая удуртукан 11 кижиден тургустунган механизастаттынган звено бо хүнмерге чедир белеткеп алган. Сараттаттынган сигенни кынаарга 90 тонна сиген үшкү класстыы, артканы 1-2 класстыы болган.

Бот-орулга чарылгажк кирген бригаданың бо звенозу сиген кезилдезинде бүдүн чартык ай хире ажылдап турар. Звенонуң удуртукчузу Шапан-оол Саая чээрби ажыг чыл трактористээн. Ол бо хүлээлгезин он чыл дургузунда күүседип келген болгаш шөлдүң сигенин кайызын баштай курнап алы соннап кезерин кончуг эки билир кижилерниң бирээзи. Сигенчилер ажылдың темпизин шапкынчыдып, хүнде 50 тонна чедир сараттап турар. Звено кежигүннери Анатолий Бужугет, Хирлиг-оол Кара-Сал хүнде-ле 14 га чедир кестирип бээрге, трактористер Опкан-оол Дагба, Оюн-оол Бужугет удур-ла белдурүп, сараат салырынга дузалажып турар. Аныяктар Борис Хомушку, Сергей Серот, Орлан Сарыглар сараат тургузарынга мергежип, улуг-ноорнаным ургүлчү ажыр күүседир дээш күженишкиниң ажылдап келген. Механизастаттынган звенонуң кылган ажылының түңнелин коммунист Адыг-оол Ооржак хүн бүрү таныштырып турар.

«Дөң-Терезин» совхоз механизастаттынган 2 звено, 70 хол кадыыры-биле сиген кезип турар. Оларның бирээзи Таңды районнуң девискээринде мал чеминиң белеткелин уламчылавышаан. Совхоз тевүнүң сигенчилери алдыы, үстүү ховуларда машина-техниканы ажыглавышаан, хол кадыырларыг ажылдаар кижилерниң саныы көвүдеткен.

Ак-Довуракта өрт чериниң коллективи, суурнуң школа, ясли-сад, база Совет ажылдакчылары шеф дузазын дөң-терезинчилерге көргүзе берген.

«Барлык» совхозтуң Хөндерлей салбырының малчыннары ногаан ажаалдаңы шуудадып, бердинген заалганы күүседир дээш шаг-үе халас эрттирбейн турар. Хойжулар колдуунда өг-бүле керээзинде хаара туттунган болгаш оларның идепкейи чайгаар-ла көдүрүлген. Малчыннар Оюн-оол Ооржак, Болат Соян, Седенсот Хертек, Балдай-оол Хомушку олар 8-10 тонна сигенни кезип, белгеш, сараттааан. Ол-ла салбырда Бичей Бужугеттиң тудугжу звенозу 27 тонналы кезип сараттааш, совхозтуң малчыннарынга хүлээткен.

Борис Моңгуштуң баштап келгени районнуң культура килдизиниң ажылдакчылары 12 тонна сигенни сараттааш, амдаа 8 тонналы кылырын ургүлчүлеп турар. 8 кижилиг ол звенода Адыг-оол Сагды, Сергей Ооржак, Стал Саая кадыыр туткаш хап кирипкенде, ногаан-тылаарын безин үттүптарлар, кестинген сиген дилиндектери шөлге чаптыла бээр.

Багыт-оол БАЙНАРА.

Үнген үнүштү магадап олурар бо кижини Михаил Николаевич Петров дээр. Балгазында «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң мал чеми белеткээр бригадазының удуртукчузу-дур. Сеткил ханганының херечизин бригадирниң арны сөглеп олур. Тараа, сула, чочак-тарааны тавычалай кескен бо шөлде дүжүт чаагай. Хүн база ээс. Механизаторларның, чолаачыларның ажылы эки.

Келир кыштаглаашкынга пиитизи-биле 4,3 муң тонна тарааа сенажы салыр планын бо бригада 6 муң тонна кылдыр күүсеткен. Ынчангаш ук ажылды дөрт харылап, ону организастап турар кижи болгаш, М. Петров ындыг түңнелге өөрүүр чоп. Совхоз сүт садарының төс айлар планын күүседириниң кырында келген. Мал чеми белеткелчилериниң кызымак ажылының бир ачызы ол.

Бригада бо чылын 3350 тонна сиген белеткээр планын ам 50 хуу ажыра берген. Силосту 15 муң тонналы салыр. Бо ажыл ам кидин тулук.

ЧУРУКТА: М. Н. ПЕТРОВ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Специалиске сөс

КУКУРУЗАНЫҢ ДҮЖҮДҮ ЧҮГЕ ЧАВЫЗЫЛ?

Амгы үеде бистиң Тываның тарылга шөлүнүң 18 муң хире гектарын азы ол бүгү шөлдүң 4 хуузун кукуруза ээлеп турар. Бо дээрге мал чеми культураларының арасындан эң-не хоолулуг, чулуктуг чемнерниң бирээзи. Ынчангаш ол культура «Мал чеми» программада база кол черни ээлеп турары тавырылга эвес. Сөөлгү үеде кукурузаны тараалыг бажы-биле кады өстүрүп, ажаап алыр сорулга туруп турар, чүге дизе оон шынары, хоолулуг чоруу көвүдээр. Ынчангаш янзы-бүрү сорттарны шенеп турар бис.

Кукурузаны Тывага 1955-56 чылдарда тарып эгелээн болгаш оон бээр 30 чыл ажып турар-дыр. Бо аразында кандыг-кандыг түңнелдиг болган бис? Маңаа хамыктың мурнунда оон ортумак дүжүдү кандыг болганын көөр апаар: ортумак дүжүт бир гектардан-на 50 центнер. Эвээш. А сөөлгү он чылда ногаан массаның дүжүдү 58 центнер апарган. Суггаттыг черлерде оон бичии-ле дээре — 60 центнер.

Дүжүт шак ындыг чавыс болганы-биле «Сукпак» база өске-даа чамдык совхозтар бо культураны тарывас апарган. Ажык чок-тур, артык чарылгадал үнер.

Тывага шинчилел ажылдарының түңнелин алырга, 1960 чылдан 1985 чылга чедир 25 чыл иштинде кукурузаның дүжүдү чүгле 3 чылда чүгээр: 1960 чылда — 104, 1970 чылда—102 база 1985 чылда 100 центнер ногаан масса болган. А чамдык ажыл-агыйлар, бригадалар болгаш звенолар ол чылдарда тарып бир гектардан 300—500 центнер ногаан массаны ажаап алгылаан. Бо бүгү чүүлдерниң чылдагаанын республиканың специалистери өөренип көрген бис. Оон түңнелинде чүү илерээнил дээрге, 1960 чылдан 1985 чылга чедир үеде чээрби ийи чылы кукурузага таарымча чок болган. Ынчан майда база июнь айның баштайгы он хүннеринде агаар соок болган, хүне, дан бажында-даа доннаттар безин болгулаан. Кукурузаның дүжүдү багай болганының бир кол чылдагааны ол-дур.

Кукуруза үрезини 15—22 хонукта чер иштинге үнмейн чыдар, оон аарыыр үрезектерге база таваржыр, оон соонда үнзе-даа, үнүжү тарамык, шынары куду, күскээр база донат болурга, шуут дүжүт бербейн баар.

Баштайгы соокка, бергелерге таварышкан кукуруза июль айда ам кээп онгарлып үнүп эгелээр. Чеже-даа чаъс чаарга, багай тарамык кукуруза шимен чок болгаш чүнүң дүжүлүн бээрил. Мээң үстүнде чугаалааным 22 чылдың дургузунда май-июнь айларда хонуктуң ортумак температуразы 14—15 градус боол турган, а июнь-июль айларда 18—19 градус чеде бергилээн. Ол-ла чээрби ийи чылда май-июнь айларда чаъс барык-ла чагбаан, кургаг боол турган. Черле ынчаш май-июнь айлар Тывага соок болгаш кургаг болурун чаңчыл деп болур. Ындыг болганда, кукурузага ол үе дыка таарымча чок.

Эрткен 25 чылдың ужу кукурузага таарымчалыг болган дээн бис. Ам ол чүге ындыг болганын сайгарып көрээлинер: ынчан май-июнь дургузунда чылыг болгаш чаъстыг болган. А июль-август айларда чылыг база чаъс-даа колдуунда норма ёзугаар турган.

Температура, чаашкындан аңгыда үнүштүң өзүлдезинге база бир чугула факторну — кукурузаны кажан тарып олуртса экиил дээрзин дуржулга кылып көрген бис. Чүнү канчанган бис?

Бирги түңнел—бир эвес май-июнь айлар чылыг, чаъскыр болур болза, кукурузаны майның эгезинде 5-тен 15-ке чедир чажар. Ийиде, бир эвес май-июнь айлар соок болгаш чаъс чок болур болза, кукурузаны майда чашкан херээ чок, а июньнуң баштайгы хүннеринде чашканы дээрэ.

Бистиң шинчилелдеривистен алырга, Тываның девискээринге май-июнь айлар колдуунда-ла соок, сериин болгаш чаъс-чаашкын чок болур-дур. Кол түңнел ол. Ынчангаш ам кукурузаны тарыырда бо түңнелди барымдаалаар херек. Шак ындыг түңнелге келген болгаэывыста, кукурузаны кажан чажып тарыырыл дээрзинге дөрт харылап болур бис. Бистиң Тывада кукурузаның дүжүдүнүң чавызының чылдагааны — ону шын эвес үеде чажып, тарып турарывыста: июльда тарыыр херек. Чогум кайы хүннеринде чажарыл? Бо айтырыгга тодаргай харыы чок. Ынчангаш моңу тодарадыры чугула. Бо талазы-биле республикага кылган эртем ажылдарының түңнелин солун. Суггаттыг черлерге кукурузаны май эгезинден ортузунга чедир кандыг-даа дадагадзаа чокка тарыы болур. Чүгле оон чажар нормазын 15-17 хуу чедир улгаттырары эргежок чугула. Чүге дээрге тарып каан үрезин чылыг үени чер иштинге маңая чыда үрелип, когараар болгай. Норманы улгаттырган херээ-ле ол. Май эгезинден ортаа үезинге чедир үнгеи кукурузаның тараалыг бажы барык бүрүн үнүп кээр. Ол эң-не чугула негелде.

1983 чылда «Кара-Хаак» совхозка үрезини багай болгаш июнь 23-ке чедир үнмээн кукурузаны июнь 23-те дыр-бын олуруглар ырындан «Стерлинг» деп сорт-биле катап чажыпкан бис. Оон түңнелинге шуут-ла магадаан бис. Август 31-де, чашкан хүнүндеп эгелээш, 69 хонгаш ажаарга, ногаан массазы бир гектардан 700 центнер чедип турган болгай.

Маңаа үнделилээп, 1985 чылда суггат чок, кургаг черге июнь айда кукурузаны чашса кандыг эвес дээш «Сукпак» совхозтуң № 1 бригадазының хонузунга июнь 8-те, 15-те база июнь 27-де шенелде дуржулга кылдыр чаштывыс. Оон түңнелинде ногаан массаның дүжүдү июнь 8-те чажарывыска гектардан 124 центнер, июнь 15-те чашканывыс 168 база июнь 27-де 97 центнер болган. Ол чайын дыка чаъстыг болган болгаш кукурузага арай таарышпас, сериин турган чүве. Ол чылын «Шамбалыг» совхоз бир центнерден бо культураны 40 центнерни, «Тиилелге» — 77, а «Кара-Хаак»—20 центнерни бир гектардан алгылаан ийик. Чашкан үези май 10-дан 25-ке чедир, чыл чаъстыг болган чүве ийин. Ындыг сериин чылда май-июнь айларда чаъстыг-даа болза, кукурузаны июнь 10-дан 15 үезинде чаштырар болза эки дээрзин моон илдендир.

Дараазындагы 1986 чылда Кызылдың № 1 профтехучилищезиниң дуржулга шөлүнге ёзулуг эртем ёзугаар дуржулга-шенелде кылдывыс. Орта кукурузаны майның 15-те, 25-те база июньнуң 5-те, 15-те мындыг-мындыг хуусааларда чаштывыс. Ол чыл чаъстыг болгаш сериин болган. Майдан августка чедир 311 миллиметр чаъс чагган, нормазы 149 миллиметр. Чылды эки чыл деп санаар апаар.

Ынчан эң-не чаагай дүжүттү июнь 5-те чашкан шөлүвүстен алган бис, бир гектардан 400 центнер болган. А эң-не эвээш дүжүт — май 15-те чашкан шөлүвүстен болду — 280 центнер. Июнь 15-те чашкан шөлүвүстен 310, май 15-тиңден 360, а май 25-те чашкаш, 348 центнерни алган бис. Мында солун чүве чүл? Май 5-те чашкан кукурузаның ажыглаан бүгү температуразының түңү 2009 градус болгаш чаашкын суунуң хемчээли 176 миллиметр болган. Июнь 5-те чаштырарывыска температура түңү 1626 градус, чаашкын 157 миллиметр турган. Май 6-да тарыырга, хердүжүге сигеи чаъс суунуң хемчээли хөй, температуразы чыыг, а кукурузаның дүжүдү июнь 5-тээзиндеп 120 центнер эвээш. Бо чүге ындыгыл деп айтырыг тургустунуп келир аа?

Хамык үжур температура түңүнде эвес, чаъста-даа эвес, а дүн-хүн бүрүзүнүң чылыында. Май 5-те тарыырга, хонукта агаарның ортумак температуразы 16,5 градус, а июнь 5-те тарыырга 18,1 градус болган. Ынчангаш ам май 5-те чашкан кукуруза бир хонукта гектарга-ла 2,9 тонна ол массаны, 1,5 тонна кургаг массаны немеп ап турар. А июнь 5-те чашкан кукуруза 4,9 тонна ол массаны база 2,44 тонна кургаг массаны немеп алыры илерээн.

А химиктиг составын өөренип көөрге, май 5-те тараан кукуруза кургаг масса, чем единицазы, хайындырыгыр протеин, үс, кальций—бо бүгү чүүлдер-биле июнь 5-те тараан кукурузадан илдең-не дора болуп турары илерээн.

Моон алгаш көөрге, Тывага кукурузаны шала ортайтадыр, июнь 5-10 үезинде тарып чаштырар болза эки дээрзин бистиң дуржулгаларывыс бадыткаан-дыр. Моон соңгаар бо факторларны республиканың ажыл-агыйларының агрономнары барымдаалаар, сагыыр болза эки.

Хаян ЕНЗАК.
Кедээ ажыл-агый эртемнерниң кандидады.

Төрээн чуртувуста

СМОЛЕНСК. Кубаньның механизаторлары Смоленскиниң комбайнарының штурвалдарының артында олурупкан. Ол областа Краснодар крайдан бүдүн отряд чедип келген. Оон составында тараа ажаалдазын дооскан колхозтардан болгаш совхозтардан 190 хире эң-не дуржулгалыг механизаторлар кирген. Үргүлчү чаашкын чаап турган төс районнуң тараа шөлдеринге олар ажылдаарлар. Бо чылдың хөй чаашкын Смоленск чоогунга база болган. Областа ажаап алышкынының байдалы нарын: тараа чыдыпкан, мажактар дүжүп, чидириглер көвүдеп турар. Ынчангаш кубань өңнүктер кончуг өйүнде дузалажып келген.

ЧЕБОКСАРЫ. Чуваш АССР-ниң тараажылары күзүн чажар тарааларның тарылгазын массалыы-биле эгелей берген. Ол культураларны бо күзүн 150 муң гектар шөлге чаштырар. Ынчангаш бүгү тараа шөлдериниң барык 25 хуузун ындыг тараалар ээлээр.

Автономнут республиканың агаар-бойдузунуң байдалынга күзүн чажар тараалар кончуг таарымчалыг, ылангыя көк тарааның дүжүдү доктаамал бедик боол турар.

ОРДЖОНИКИДЗЕ. Соңгу Осетияның ажыл-ишчилери күскү ховү ажылдарын кыска хуусаада эки шынарлыг эрттирген. Республиканың девискээринге бо чылын агаар-бойдустуң байдалы кончуг берге болган. Чай ортузунга чедир соол, ургүлчү чаашкын чаап келген. Оон уламындан тараалар эки бышпастап, а чамдык черлерге чиглеп туруп берген. Ындыг байдалдарда тарааларны ангылап ажаап алыр арга кончуг дузалаан.

Республиканың тараажылары ниитизи-биле күрүне шыгжамырынче 55 муң тонна эки шынарлыг кызыл-тасты чоруткан. Күрүнеге тараа садарының планы ажыр күүсеттинген.

Кызыл-төс тараан бүгү шөлдериниң бир гектарындан-на 30 центнер дүжүт алдынган.

Республиканың тараа шөлдеринде күскү хову ажылдары уламчылап турар. Тараазын ажаап алган шөлдерни удур андаргаш, эрте быжар мал чеми культураларын тарып турар.

ОРЕЛ. Областың ажыл-ишчилери дүжүт ажаап алышкыны-биле чергелештир мал чемнериниң белеткелин бедик темпилиг чорудуп турар. Баштайгы планнап тургаы-биле алырга 2 миллион тонна хире чулуктуг чемнерни белеткээр турган. Мал чемнеринге хереглээри-биле тараан культураларның дүжүдү эки боорга баштайгы планны эде керген. Ам 3 миллион тонна чулуктуг мал чемнерин белеткээр деп бедиткен хүлээлге алдынган.

Ол хире хөй хемчээлдиг мал чемнерин белеткеп алырының бүгү аргалары бар, чүге дээрге, мал чемнериниң белеткелин аренда ёзугаар ажылдаар коллективтер чорудуп турар.

КАРА-КАЛА (Туркмен ССР). «Спур» сорттуң яблоктарын ажаап алыры Кара-Каланың чимис өстүрер черинде эгелей берген. Аңаа олурткан чимистиг үнүштер изиг черниң агаарынга ындыг-ла дораан таарыжы бербээн. Ынчалза-даа эртемденнерниң болгаш селекционерлерниң ажылдап кылганы мыштарны суттарарының, чемгеериниң таарымчалыг чуруумнары, оларны ажаарын экижиткени, чылыг хүннер, суг ук үнүштерниң дүрген өзүмүнге дузалыг болган. Садтарны улетнурге үндезилеп интенсивтиг сайзыралдыры —республикага катчимистиң каш катап көвүдедир өстүрүп алыр арганы бээр.

(СЭТА).

ИДЕГЕЛДИГ САЛГАЛ

Зоя Мергедековна Куулар — «Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырында аныяк хойжу. Уругларының адазы Дадар-оол Кожай-оолович-биле ол амгы үеде Кара-оол Медээчи-оолович Моңгушта дузалакчы кадарчылап турар.

Зояны чаңгыс чер чурттуглары келир үеде шыырак кадарчывыс деп бузурел-биле чугаалажып турар. Ол район Совединиң депутады. Бо ийи өг-бүле бо чылын 100 хойга оңаштыр 104 хураганы камгалап алгаш, бригадазында бирги черде болган.

Чединишкинниң үндезини дээрге-ле малдың ажаалда-хайгааралында дээрзин Зоя Мергедековна эки билир. Ол онгу классты дооскаш, ийи чыл дургузунда Ак-Довуракта «Тывадаг-дугу» комбинатка ажылдааш, оон өг-бүлезиниң аайы-биле хойжулай берген. Чылыг, чырык, эптиг бажыңнардан, хоорайда амыдыралындан ырап, хойжулап деп чүнүл деп, ону чемелээшкиннер-даа турган. Ынчалза-даа аныяк кыс чүрээниң аайы-биле, дидими-биле малчынная кирипкен. Ам чеди чыл дургузунда дузалакчылап турары бо.

Кара-оол Медээчи-оолович биле Алевтина Бопуй-ооловна Моңгуштар аныяк дузалакчыларынга ынаныр. Мал ажылының чажыттарын бар-ла шаа-биле оларынга өөредип, тайылбырлап берип турарлар.

Бо хойжулар чурумалдыг Сүт-Хөлдүң чанында олбук-хевис дег чараш бүлүңү Ортаа-Доора-Ажык деп черде чайлаглап турар. Оът-сиген-даа дыка-ла эки үнген. Мал-маганы эки семирип турар. Оон көшкеш, безерек күзегге баар, оон соонда тараа шөлүнге малын семиртир.

Бо хойжулар кышка удур 25 тонна сиген белеткээр хүлээлгелиг. Ол ажылче баштай-ла Дадар-оол Куулар кирген. Олар планын күүседириниң кырында келген.

ЧУРУКТА: Зоя Куулар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Сөөлгү шакта

НИКОСИЯ, (СЭТА). Август 20-де Москваның-биле 7.00 шак турда, Иран биле Ирактың аразында дайынны соксадып дугайында чедип алдынган дуржулга күштүг кылдыр саматтырып эгелээн. Ол шаптан эгелээш ийи чурттуң кургаг черде, далайда болгаш агаарда шериг күштери боттарынче от ажыдарын соксаткан.

Ол ийи чурттан кээп турар сөөлгү медээлерден алырга, бүгү фронтуну дургаар бөө даажы дыңналбайн турар. Иран биле Ирактың шериглериниң удур турар черлериниң аразында делегейниң 24 чурттазындан тендээлеп келген Каттышкан Нацияалар Организациязының хайгааракчылары туруп турар.

Иран биле Ирактың аразында дөрт чугаалажыышкыннар август 25-те Женевага эгелээр. Аңаа киржиринге белеткен ийи чурттуң тускай төлээлекчилери дыңнатакан.

МЕДЕГЛЕЛ

ДЕЛИ, (СЭТА). Пенджабта тургускан индий полицияның болгаш айыыл чок чорук күштериниң отрядтарын бедиткен дайынчы байдалда тургускан. ПТИ агентилелдиң медеглеп турары-биле алырга, Пакистанга болган сөөлгү болуушкуннар-биле база штатка экстремистерниң террорлукка эрттирип бадырын идепкейжий берип болурундан ол хемчеглерни ап чорутпан.

Индий агентилелдериниң сөөлгү дыңнадыглары-биле алырга, сикх дайынзырактар элээн каш чаа хоралаашкиннерни кылган.

ЧЫСКААЛДАР

НЬЮ-ЙОРК, (СЭТА). Нью-Йорктуң бүгү районнарынга хоорайның кара кештиг чурттакчы чонунуң расизмге удур социал дең эрге дээш удурланыышкын чыскаалдары болуп эрткен. Хамааты эргелерни камгалап турар түс черниң элээн каш хөй-нийти организацияларының коалициязының эгелекчи саналы-биле африка болгаш азия чурттарындан келгеннерниң чорудуп турар политиканы чорудуп турарынга эрге-чагыргаларны бүрүудаткан. Ук коалицияның ында вентеретткен медеглелинде демдеглеп турары-биле алырга, ындыг угланыышкын ак кижилерни артык эргелерлиг деп хүлээп көрүп, а ол ыткаш дең эрге болгаш чөптүг чорук дээш демисээлдиң активистерин истеп сүрериге үндезилеттингени болуп турар. Нью-Йорктуң кара кештиг чурттакчылары муриундагызы ышкаш «ийиги сорттуң» ядаралгайтүреңги, эрге чок чоруунга, аарыглаарга чыдаткан үлүстарның байдалында хевээр артып турар деп, ук медеглелде айтып турар.

ХОСТААРЫНДАН ОЙТАЛААН

ЛУСАКА, (СЭТА). Мурнуу-Африка Республиканың расистиг эрге-чагыргалары Мурнуу Африканың Африкан национал конгрезиниң удуртукчузу Нельсон Манделаның хостаарындан база катап ойталаан. 26 чыл иштинде кара бажың камеразынга чыдып келгенниң соонда ол экпе аарыындан аарый берген. Мурнуу-Африка Республиканың президентизи Питер Ботаның Дурбанга медеглелиниден ол илерээн. Мандела апартеидти бүрүү шаарындан ойталап каптар болгаш «ак кештиглерниң башкарып турары Мурнуу-Африка Республикага корум-чурум чок чорукче кыйгырыг кылбас болза, ону чүгле ынчан хостап болур» деп, ол айыткан.

Ботаның кандыг-даа үндезин чок чугаазы «мурнуу-африканчы гуманизмниң» ёзулуг арнын көргүскен. Африкан национал конгрессиниң баштыңының ырмазын сыгарын оралдашкаш, Преторияның эрге-чагыргалары кара-бажыңда 70 харлыг аарыг кижини хилинчектеп турарын уттуп алган ышкаш болуп турар. Бо чылдарның дургузунда апартеидтиң хайыра чок, кижизиг эвес политиказынга удур ол чүгле болуушкун күрээ-чуткулун удур салып келген болгаш тиилеттирбейн артып калган.

Мурнуу-Африка Республиканың чурттакчы чонунуң бүгү кезектери Н. Манделаны хостаарынче кыйгырып турар.

ПАРТИЯНЫ ЧААРТЫРЫНЫҢ, ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУ ХАНЫЛАДЫРЫНЫҢ ЧУГУЛА ҮЕ-ЧАДАЗЫ

«ПРАВДА» СОЛУННУҢ АЙТЫРЫГЛАРЫНГА СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРО КЕЖИГҮНҮНГЕ КАНДИДАТ, СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРЫ Г. П. РАЗУМОВСКИЙНИҢ ХАРЫЫЛАРЫ.

— Партияда эгелээн отчёт-соңгуулдалыг кампанияның онзагай талалары чүдел? СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлерин боттандырарынга, эде тургустунуушкунну ханыладырынга оон ужур-дузазы кайы хире?

— Хамыктың мурнунда партияның болгаш ниитилелдиң амыдыралын улам ыңай демократчылап, партия организацияларының болгаш комитеттерниң ажыл-чорудулгазынга удуртулганың политиктиг методтарын балыткап тургузар талазы-биле СЭКП-ниң XIX конференциязының ажылдап кылганы принципиалдыг шиитпирлерин херек кырында боттандырарынга баштайгы удут базымны кылыры-биле амгы отчёттарның болгаш соңгуулдаларның онзагай талазы болгаш ужур-дузазы илерттинип турар. Коммунистерниң, ажылчы чонуң, бистиң бүгү ниитилеливистиң оон хөй чүүлдерин манап турары даа чоп. Партияның иштики ол кампаниязын чоп халызы-биле соңуурган турар болгаш партияның эгелекчи, шиитпирлиг күш болгаш ниитилелдиң революстуг чаартылгазының магадылалы болур ролюн билип база хүлээп көрүп турар.

Бо улуг хемчээлдиг, хырысалгалыг политиктиг кампанияның эчис сорулгазы — конференцияның революстуг сугдалын партияның бүгү звеноларынга дамчыдары, эде тургустунуушкунуң чорудулгаларын ханыладырынга, оларны байлакшыдарынга болгаш улам ыңай хөгжүдеринге ниитилелдиң мурнунда онзалап демдеглээр болган түр мен. XIX партконференцияның политиктиг тодарадыгларын отчёттар болгаш соңгуулдалар үезинде түс-түс партия организацияларының, түс-түс күш-ажылчы коллективтиң, түс-түс девискээрниң практиктиг сорулгаларынга дүүштүр көөрү негеттинип турар. Ол сорулгаларны чүгле ниит үндүрер эвес, а чүнүң, кажан, канчаар кылдынарын сорулга бүрүзүнге дүүштүр тодарадыр херек. Партияның политиказын ажылдап кылыр болгаш боттандырар чорудулгага партияның кол звенозу — эде тургустунуушкун дээш демиселдиң кол оозу болуп бар чыдар партия эге организацияларын хаара тударын онза чугула.

Партияның иштики бүгү амыдыралын улам ыңай демократчыларынга, ажылдың хевирлерин болгаш методтарын эде көөрүнге, партияның болгаш Советтерниң хуралдаларының ангылааржынга демократияның бүгү хевирлерин шиңгээдип алырынга отчёт-соңгуулдалыг кампания эң улуг-биле ниит бээр хулээлгелиг. Адак соонда — үндезини-биле эде организастаар соңгуулдалыг партия органнарының болгаш оларның аппарат-тарының ажыл-чорудулгазының ажыктыын бедидери чугула.

Саналдарның чангыс аай эвес чорууп тургузуп турар бо байдалдарда отчёттар болгаш соңгуулдалар бодалдарны тургаштырарынга, партияга шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди калбартырынга, дээштиг механизмни тургузарынга, партия организацияларының идейлиг амыдыралын байлакшыдарынга, эде тургустунуушкунга удур болгаш эде тургустунуушкунга чагыштан бодалдарны болдурбазынга ниит бээр деп, СЭКП ТК идеген турар.

Отчёттарны болгаш соңгуулдаларны эрттирер талазы-биле партконференцияның политиктиг, принципиалдыг айтышкыннары партия Төп Комитединиң июль (1988 ч.) Пленумунга, хамыктың мурнунда М. С. Горбачевтуң илеткелинге, ол айтырыг талазы-биле ТК-ның Пленумунга бир дугаар кудаан алызын турар түс-түс доктаалдарга тодарадып айлаттынганы биллингир. Партияның удуртукчу органнарынга соңгуулдалар эрттирер дугайында чаа инструкцияны СЭКП Төп Комитеди баштаан. Ону «Партийная жизнь» журналга парлаан болгаш чер-черлерже чоруткан.

— Отчёт-соңгуулдалыг хуралдарга болгаш конференцияларга коммунистерниң кичээнгейиниң төвүнге кандыг айтырыглар кирерил? Дискуссияларның утка-шынарын чүү тодарадырыл?

— Коммунист бүрүзүнүң даанылырган херекти канчаар күүседип турарының, эде тургустунуушкунга ол кандыг салыышкынны киирип келгенинин, эде тургустунуушкунга киржилге дугайында шупту кижилерниң сөстери оларның кылган ажылы-биле дүгжүп турар бе дээрзиниң дугайында дорт, ажык болгаш шынчы, ёзулуг-ла партийжи чугаа болур деп манап турар бис. Партияның барык чээрби миллион хире кежигүннеринден эде тургустунуушкунну деткээн дугайында бүзүредилге эвес, а бистиң ниити күжениишкиннеривистен улам немежир, улам хөй түңнелдерни эккээр революстуг чаартылгаларга хүн бүрүнүң идепкейлиг киржилгези негеттинип турар.

Тодаргай байдалдарга дүүштүр девискээр бүрүзүнге, партия организациязы бүрүзүнге партийжи ажылдың ол азы өске темалары, талалары болгаш четпестери көскүзү-биле тодарап келир. Ол чеже-даа амгы болза оон эң чугула талалары — политиктиг, организастыг, идеологтуг, кадр талаларын кичээнгейниң төвүнге доктаамал тургузар херек.

Партия организацияларының политиктиг бышкан чоруу хамыктың мурнунда партия хуралдарын, конференцияларын ажыл-херекчи болгаш принципиалдыг, демократтыг болгаш ажык-чаргыг байдалга эрттиргенинден, баш бурунгаар чуруп тургузар чорукту соксаткан байдалдарындан илереп көстүр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол хуралдар эң чугула, чидиг, соңгаарлаттынмас, херек ойгеп бодалдарны солчур, совет кижи бүрүзүнүң чаагай чоргу болгаш сеткил-сагыжы оон хамааржыр, ажылчы чонуң социал-экономиктиг болгаш угаан-бодал негелделерин улам долу хандырары, ол ышкаш партийжи политиканың ажыктыы хамааржыр эң чугула айтырыгларны шиитпирлээри дээш херек кырында чүнү кылырын ылаптыг сайгарар арганы бээр ындыр болур ужурлуг.

Эң кол кичээнгейни идейполитиктиг кижизидилгениң айтырыгларынче, күш-ажылга чогаадыкчы хамаарылганы хөгжүдеринче, чүве кылбас, консерватизмниг, бюрократчыл, өске-даа эде тургустунуушкунга таарышпас чүүлдерге удур демиселди күштелдирерин че угландырар херек.

Партийжи чынышка чугааның үгшин болгаш утка-шынары колдуунда отчётту канчаар бергенинден хамааржыры чугаажок. Бир эвес, партийжи органнарның, оон удуртукчузунуң ажыл-чорудулгазының үнелели хажыызында хөй-ниитиниң үнелелинден шынгыы болгаш негелделиг болур болза, органның болгаш удуртукчунуң политиктиг авторитеди ынчан бедиткеттынар. Чүгле ынчан боттуг саналдарны үндүрүп, эде тургустунуушкунуң кол угланыышкыннарынче боттуг шимчээшкин кылыр хөй-ниитиниң тургузукчу программазын тургузуп ап болур.

Оон-биле чергелештир бүгү коммунистерниң, хуралдарның киржикчилериниң болгаш конференцияның делегаттарының болуп турар бүгү чүүлдерниң эргежок чугулазын билип турар большевиктиг, принципиалдыг, инициативтиг туружу, бодунуң партийжи бажынының ооп мен деп чүвени ханы медереп билип турары, партияның херээ дээш хуу харысалгазын билири мапаа улуг ужур-дузалыг дээрзи кандыг-даа чигзиниишкин чок. Чүге дээрге социалистиг чаартылганың бүгү участоктарынга коммунистерниң кайы хире идепкейлиг болгаш харысалгалыг ажылдап турарындан, оларның практиктиг ажыл-херектери-биле бадыткап турары салдарының кайы хиризинден эде тургустунуушкунга партияның авангардчы ролю тодаралыр.

Биргээр чугаалаарга, партия организациязы бүрүзүнге, коллектив, хоорай, суур, район, область бүрүзүнге ажыл-херектиң канчаар боттанып, анаа чүү болуру база эде тургустунуушкунуң анаа чүнү эккээри — бүгү коммунистерден дорт хамааржыр. Мааа коммунистер боттарының удуртукчу органынга чүгле кымны соңгуп алыры эвес, а олар оон соондагы контрольду канчаар боттандырарындан, ол органны канчаар деткип турарындан, бүгү ажылды ниитизи-биле канчаар кылып турарындан шупту чүве хамааржыр.

— Отчёттар болгаш соңгуулдалар үезинде кадр политиказының тодаргай кандыг айтырыгларын шиитпирлээрил?

— Партия комитеттерин соңгуп турар үеде кудуку звеноларда эгелээш, партия органнарының удуртукчу составын олар чүгле бөгүнгү эвес, келир сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлеп шыдаар кылдыр тургузары көрдүнүп турар. Партияның болгаш ниитилелдиң амыдыралының амгы, эң онза чугула үе-чадазында партия организациязын удуртурун кымга бүзүрээрин чугулаар, хундүткелдиг чаалап алыр ёзулуг удуртукчулар боон олар шыдаар бе, массаларга салдар чедирип, оларны башкарып, революстуг чаартылгаларны бурунгаар шимчедип, партия ажылының чаа шынарын хандырып шыдаар бе дээрзин отчёт-соңгуулдалыг хуралдарга болгаш конференцияларга тодарадыр болгай.

Бир эвес удуртукчу органнарның составынга кандидатураны чангыс кижи азы элээн каш бөлүк кижи тодарадыр болза, бир эвес ону үстүнден албадаар болза, ындыг чорукту чедип алыры берге дээрзин дуржулга бадыткап көргүскен. Ындыг практиканы партия амыдыралындан шуут чайладыр херек. Соңгуулдалыг органнарны четчелээрде албан-дужаалын барымдаалаар чорукту болдурбас. Соңгуулдалыг партия органнарын хевирлеп тургузары — бүгү партийжилерниң херээ. Бо айтырыгларны кудукy звенога шиитпирлээринге коммунистерниң кайы хире харысалгалыг болгаш принципиалдыг болурундан, үстүнде органнарже төлептиг кижилерни тергээдирипден бүгү партияның дайынчы аргашинээзи улуг-биле хамааржыр. Ниити байдалды шиитпирлиг участоктарда ажыл-херектиң байдалын партия организацияларының, партия комитеттериниң талазындан үнелели хөй-ниитиниң берип турары үнелели-биле чүүлдешкээ база оон хамааржыр. А ол дээрге — бедик негелделиг чорукту чедип алган чүүлдерге өөжүргавас чанчылдың, четпестерге эптеш чок болуруунуң байдалын кады тургузарының магадылазы-дыр.

— Массалыг информация чепсектери отчёт-соңгуулдалыг кампанияга кандыг рольду ойнаар ужурлугул?

— Аажок улуг болгаш дыка үре-түңнелдиг рольду ойнаар. Апрель сооңундеги үеде бистиң массалыг информация чепсектери бодунуң ажыл-чорудулгазынга ниитизи-биле чаартылга чорудулгазынга ниитг бээр күчүлүг фактор, партияның болгаш хөй-ниитиниң сагыш-сеткилиниң бедиир, кижилерниң сагыш-сеткилиниң тодаргай медээчизи болуп шыдаар аргалыын бадыткап көргүскен. Ынчангаш парлалгага, телевидениеге болгаш радиога доктаамал даянмайн, идеология хандырылгазынга журналист активин идепкейлиг киириштирбейн бо кампанияны партияның эрттирери берге.

Отчёт-соңгуулдаларны калбак ажык-чаргыг чорукуун байдалдарынга эрттирерин, хуралдарның болгаш конференцияларның байдалын, коммунистерниң көдүрген айтырыгларын массалыг информация чепсектери шын болгаш бүрүнү-биле чырытсын деп сорулганы ТК-ның июль Пленумунга салган. Отчёт-соңгуулдалыг хуралдарның болгаш конференцияларының ажык болуру чоруу бо кампания партконференцияның ёзузунга болгаш айтышкыннарынга бүрүнү-биле дүгжүрүнүң шиитпирлиг магадылалы, оон амыдыралының демократчы нормаларын бадыткаарынга бараан болур деп партия санап турар. «Ажык-чаргыг чорук чокта, харын-даа чүгле организация кежигүннери-биле кызыгаарлаттынмас, ажык-чаргыг чорук чокта демократизм дугайында чугаалаарга каттырынчыг болур» деп, В. И. Ленин демдеглеп чораан.

Ажык-чаргыг чорукту калбартырының үлегерин партия көргүзер ужурлуг деп, партконференцияның чагыын амыдыралга боттандырар дээш ам болур отчёттарга болгаш соңгуулдаларга бүгү күжениишкиннерни үндүрер херек. Хуралдарның болгаш конференцияларның чоруп турарының дугайында, оларның хүлээн алган шиитпирлериниң дугайында коммунистерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын болгаш сүмелерин канчаар боттандырып турарының дугайында топ, түс чер парлалгазынга, телевидениеге болгаш радиога доктаамал болгаш партийжи ёзу-биле принципиалдыг чырыдары чугула.

Партия комитеттери кампанияның чаа эгелеп турда-ла редакция коллективтери-биле ажыл-херекчи харылзааны тудуп, журналистерге шын болгаш чаа медээни алырынга дузалажып эгелээр ужурлуг. Ылангыя түс чернин парлалгазы-биле ындыг харылзааны тудар херек, чүге дээрге политиктиг чидиг шүгүмчүлел анаа барык көзүлбейн турар. Массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларынга партияга отчёттар болгаш соңгуулдалар дээрге боттарының чүүлдериниң утка-шынарын болгаш политиктиг байлакшылын көдүрериңге, чүүлдериниң дээштиин бедидеринге кайгамчык арга-дыр. Ниитизи-биле алырга, ажык-чаргыг чорук партияга болгаш ниитилелге чогумчалыг байдалдарны тургузарынга деңзуу-биле бараан болур ужурлуг.

Август 21 — ССРЭ-ниң Агаар Флодунуң хүнү

АДА-ЧУРТТУҢ ЧАЛГЫННАРЫ

Шериг-Агаар күштериниң Кол командылакчызы, ССРЭ-ниң камгалал министриниң оралакчызы ушкар чүүлдуң маршалы А. Н. Ефимов СЭТА-ның корреспондентизиниң айтырыгларынга мынчаар харыылаан.

— Александр Николаевич, бистиң чонувус 1933 чылдан бээр ССРЭ-ниң Агаар флодунуң хүнүн демдеглеп эрттирип турар болгай. Силерниң бодап турарыңар-биле алырга, амгы байырлал оон мурнундагы бүгү байырлалдардан чүнүң-биле ылгалып турарыл?

— Ужар чүүл хүнү шериг ужудукчуларының дайынчы белен чоруунун, бедик мергежилинин болгаш өөредилгезиниң көрүлдези болуп келген. Ол дээрге эртемденнерниң, конструкторларның, ужар чүүл үлетпүрунуң ажылдакчыларының, ДОСААФ кежигүннериниң база чедиишкини-дир. Ада-чурттуң ужар чүүлүн бүгү кижилер тургусчуп кылган. Бо улуг алдар-дыр! Шынап-ла, бистер чоокку чылдарга чедир чүгле чедиишкиннеривисти алган-мактап турган бис. Таптаашкын чылдар үезинде ындыг-даа турган. Ынчалзадаа ужар чүүл хөгжүлделиг бурунгаар базымны кылган.

Бөгүн, ниитилел амыдыралының бүгү адырларының үндезини эде тургустунуушкунуң үезинде, бистер боттарывыстың профессионал байырлалывыс хүнүнде бээни тургустунуп келген айтырыглар дугайында чидиг-биле чугаалаар апаар бис. Таптаашкын үезинде шериг кезектеринде мооннели берген чаңдык четпес чүүлдерни ажык эртер талазы-биле Шериг-Агаар күштериниң хууда составынга бо байырлал ажыл-херекчи, мобилизакчы фактор болуп турар.

— Шериг-Агаар күштеринде эде тургустунуушкун кандыг угланыышкыннарлыг эртип турарыл?

— Ол бистиң албаныывыстың болгаш дайынчы өөредилгевистиң барык-ла бүгү талаларынга салдарлыг болуп турар. Ынчалза-даа бир эвес кандыг бир кол-кол чүүлдерни ангылай адазын дээр болза, мен' бирги ээлчегде даандырган херээ дээш бүгү ужар чүүл специалистериниң харысалгазы бедидериниң айтырыгларын чугаалаар ийик мен. Эрткен үелерде бистиң четпестеривистиң хөй нурууз хууда составтың профессионал партийжи харысалгазының кошкак чоруундан болуп турган.

Чер-черге дайынчы белен чорукту бедидери, шериг сагылга-чурумну быжыглаары биске оон мурнундагызы ышкаш чидиг айтырыг болуп артып турар. Бо болгаш өске-даа бедүүн эвес айтырыгларны бистер кажан бир шагда эвес, а бөгүн, ам шиитпирлээр ужурлуг бис. Чогум-на олар бистиң эде тургустунуушкунувустуң өруктарын болгаш сорулгаларын тодарадып апаар.

— Бистиң Шериг-Агаар күштеривис хөгжүлдениң алдарлыг, маадырлыг оруун эртген. Олар кажан-даа партияның болгаш чонның сагыш салыышкынындан, кичээнгейинден дашкаарлаваан. Бо бүгү турза-даа, бистиң Агаар флодувус Ада-чурттуң улуг дайынының баштайгы үезинде-ле фашист ужар чүүлге амыктыг кылдыр удур туржуп шыдаваан. Бо херектиң ужуру чүдел?

— Чугааны дайын эгелээринге чедир бистиң чуртувуска Шериг-Агаар күштериниң дайынчы шинээн быжыглаар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни ап турганындан эгелээйн. Он чыл дургузунда (1929—1938 чылдар) оон чаа хевириниң самолёттарыбиле ийи удаа эде дерип чепсеглээн. Ол-ла үелерде бистиң самолёттарывыстың арга күчүзүн ыраккы ужуушкуннарга шенеп көрген. Барык-ла 1940 чылда совет конструкторлар кылыкчы, бомба октаар, шуургедекчи самолёттарны чогаадып кылган. Олар шак ындыг хевирниң фашист машиналарын ажып турган.

Ынчалза-даа эң-не багай чүве болза, чаа хевириниң ол самолёттарын эде дерип чепсеглеп алырынга үениң чедишпейн барганы болур. Дайын эгелээр четпес чедир Шериг-Агаар күштеринге чүгле 2740 ындыг самолёт турган.

1941 чылдың дургузунда ужар чүүлдүң 100 полктарын тургускаш, оларның чартыын чаа техника-биле чепсеглеп алырын планнап турган бис. Ынчалза-даа дайын эгелээринге чедир чаа техника-биле чүгле 19 полкту чепсеглээш тургузуп алган бис. Барык чүкке турган чамдык шериг кезектеринге үрелик техниканың хуузу хөй турган, хөй-хөй ужудукчулар билиг бедидериниң курстарынче чорүй барганнаан. Херек кырында анаа шаап-халдакчы ужар чүүл турбаан. Ол дугайын үстүкү черже чангыс эвес удаа дыңнатса-даа, өөртан кандыг-даа хемчег албаан. Сталин дайынның хуусаазын узадыптарынга бүзүреп турган. Ол үеде арминяны эде тургузуп, чепсеглеп четтигиптеринге ол ынанган. Херек кырында ол стратегия шын-даа болгу дег. Ынчалза-даа ындыг политика чүгле айыылдыг эвес, а харын-даа үрегдекчи болу бээрин ол тодарадып шыдаваан.

Шериг кадрларга хамаарыштыр сталинчи политика онзагай айтырыг. Ол Чепсектиг Күштерге улуг когаралды таварыштырган. Хөй-хөй шериг удуртукчулар ынчан чылдагаан чок черге тудуп хоругдаашкынга таварышкан. Оларның хөй кезиин адып өлурген. Ындыг чорук дайынның эге үезинде улуг когаралды болдурарынга дыка багай салдарлыг болган.

Шак ындыг берге байдалдар турда-ла кончуг ыыска үе дургузунда бистер инициативаңы холга ап, дайзындан ону хунаап ап шыдапкан бис. Фронтуга маадырлыг тулчуп турган, тылга шудургу ажылдап турган совет кижилерниң күжениишкини анаа шиитпирлиг рольдуг болган. Олар дайын чылдарында фронтуга 54 муң хыдыкчы, 35 муң хире шуургедекчи, 16 муң бомба октаар самолёттарны кылып бүдүрген. Дайынның баштайгы бүдүн чартык чыл үезиниң дургузунда ужар чүүлдүн болгаш техниктиг составтың 90 муң хире специалистерин белеткээн. Ниитизи-биле чугаалаарга, Шериг-Агаар күштери тиилелгени чедип алырынга улуг үлүүн киирген.

— Дайын соонда ужар чүүл улам ыңайгы хөгжүлдени алган. Амгы Шериг-Агаар күштериниң байдалы кандыгыл, Александр Николаевич?

— Олар ам эң чаа техника-биле чепсегленген. Оларның күчүзүнүң үндезинин бедик тактика-техниктиг шынарларлыг, ракета, бомба, үгер-боо-биле чепсегленген, радиоэлектрониг шыгаакчы хайгаарал дериглелиг, автоматчыттынган система башкарылгалыг ырын дайынчы комплекстер — ракета ап чоруур самолёттар тургузуп турар.

Шериг транспорт ужар чүүлү шынар талазы-биле кончуг чаа апарган. «ИЛ-76», «Ан-тей», «Руслан» дээр реактивтиг самолёттар-биле ол чепсеглеттинген. Амгы үениң вертолёттары күчүлүг дайынчы чепсек апарган.

— Ужар чүүлдүң келир үедеги хөгжүлдези кандыгыл?

— Үшку муң чылда көңгүс чаа машиналарның көстүп кээрин болгаш амгы самолёттарны дыка чаарты сайзырадып кылырын делегейниң хөгжүлделиг бүгү чурттарында чорудуп турар доктаамал шинчилелдер үндезиннинг чугаалаар арганы берип турар. Техниктиг хөгжүлде бистиң адырывыста дыка шапкын чаан. Бистиң чуртувус бооччепсекти долу болгаш бүгү ниити дужурери дээш туржуп келген болгаш туржуп-даа турар. Империалистер душтуураат чорукту делегейге күштелдирерин соксатпаан шаанда совет Шериг-Агаар күштери ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң өске кезектери-биле, социалистиг чурттарның аксы-дуңмалышкы армиялары-биле кады Октябрьның чаалап алышкыннарының камгалалынга бүзүрелдиг бараан болур.

— Амгы үениң шериг ужар чүүлүнүң кижилериниң дугайында сөглүг айтырыг салыйн. Силерниң-биле алырга, Шериг-Агаар күштериниң ужудукчулары кандыг негелделерге хамааржыр ужурлугул?

— Шериг ужудукчу дээрге — ол болза, дээди белеткелдиг специалист-дир. Делгем билиглиг, бедик морал-политиктиг болгаш психологтуг шынарлыг кижи-дир. Ол чаа техниканы дүрген болгаш ханы шиңгээдип алыр болгаш кончуг берге таварылгаларда билдилиг хөделип шыдаар аргалыг болур. Космонавтарның хөй кезии Шериг-Агаар күштеринден үнгени база анаа-ла таварылга эвес болдур ийин.

Шериг-Агаар күштериниң хууда составы анаа онаашкан кандыг-даа сорулганы күүседип шыдаарын түңнелинге чугаалаксаан ийик мен!

(СЭТА).

КОЛ ЧҮҮЛ—ХАЖЫДЫЫШКЫН ЧОК АЖЫЛДААРЫ

Ол хүн Кызыл аэропортунга баргаш, Сергей Иванович Давыденконуң экипажынга ужудун үнер мурнунда душ боор таварыштывыс. Кызыл—Красноярск рейсиниң пассажирлерин үдекчи чедирип келирге, ийиги ужудукчу Сергей Михайлович Филимохин таарыштыр олуртуп турар аразында, командир С. Давыденко-биле бортмеханик Василий Викторович Митряшкин олар база чедип келди. Самолёттуң байдалын инструктор — механик Алексей Кондратьевич Толмачев хынап көргенниң түңнелдерин илеткеди...

Самолёт бүрүзүн ужудуушкун мурнунда эң кынамчалыг белеткеп, ынак хынап турарының дугайын ужудар составтың командири Павел Павлович Ремнев биске таныштыргаш, бо талазы-биле ажылдарга ЯК-40, Л-140 самолёттарны ужудуушкунга белеткеп турар Иван Павлович Деменевтиң бригадазы, ында авиатехник Геннадий Ховалыгович Кашпык-оол, АН-2-ниң болгаш МИ-8 вертолёттарның авиатехниги Владимир Антонович Шахматов олар макталга төлептиини чугаалады. Экипаж-тардан үстүнде адааныныс С. Давыденконуң, Василий Анатольевич Тюлькиниң (АН-2), Н. Г. Букин, А. А. Моңгуш, К. С. Тоштоев составтыг вертолётчиктер экипажтарын адады.

Красноярскиже рейс ужудуп үнери-биле Алдар Куударович Аракчааның башкарганы АН-2 шөлдү эзелти. Оларның-биле каш сөс солчур аргалыг болган бис. А. Аракчаа-биле хайгааракчы ужудукчу Анатолий Перминович Перминов бактары долу самолёду-биле Бии-Хем углуг ужуткаш, Каа-Хем баштааш, Тандыны сыны кырлады ужуткаш, Хемчиктиң ол талазының кыры-биле, бүгү Тываны эргий ужудар даалгалыг бис дидилер; олар өртке удур хайгаарал албанының даалгазын ёзугаар мынчаар ужударга барык дөрт шак болур. Тываның авиабүдүрулгезиниң ужудукчулары, чер албаннарының хөй кижи составтыг коллективтери пассажирлер аргыштырарындан, почта, чамдык черлерже чүък чедирилгезинден ангыда улуг ажыл-агыйының хөй янзы даалгаларын күүседип турар.

Хүн бүрүнүң пассажир аргыштырылгазындан эгелээш янзы-бүрү ачы-дуза чедирерииге чедир ажылдарны күүседириинге самолёттарның идегелдиг чоруун хандырары, пассажирлерниң чүъктериниң чедер черлеринге хуусаазында, шагында четкен турары дээш авиабүдүрулгениң коллективи чаа ёзу-биле ажылдаарынче чүткүдүп турар. А чамдык кижилерниң мында-мында агаар эки турда-ла ужуптады дээш чижектиг хомудалдары ындыгла үндезин чок чүүл боор турарын ужудуушкун организастаар албаның начальниги Юрий Михайлович Владимиров тайылбырлады. А ужудуушкуннарның идегелдии — пассажирлерниң бирги чергелиг эрге-ажыы ол.

Мижит-оол СААЯ.

ЧУРУКТАРДА: С. Давыденконуң экипажы Красноярскиже ужудар мурнунда; кыпалда албанының ажылдакчызы Е. Помпнова пассажирлерни эрттирип тур.

Оолар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

21.08.88

Улусчу чогаадылганың үшкү бүгү-эвилел фестивалы чоруп тур

ХӨӨМЕЙГЕ ХӨӨН ХЕРЕК

Улусчу чогаадылганың база бир көрүлдези эртken. Ол хире улуг, ол хире солун болгаш чугула ажылды кылырынга культура ажылдакчыларының хөй күштү база үени үндүргенин демдеглевес арга чок. Чайгы септеге, сиген-доозун, өске-даа ажылдар база улустуң шелээзи-биле капсырлажып, арта-ла, улаштыр-улаштыр концерттер белеткеп, дуу Тожу, Каа-Хем, Кызыл мынчаар көрүлделер эрттирери оюнчук эвес-ле болгай. Ынчангаш чамдык четпестер турза-даа дыштаныр хүн туржук, дыштаныр кежээ тыппас культура ажылдакчыларын бодаары чугула.

Сарыг-Сепке, ылангыя Тожунуң Азас хөлге болгулаан көрүлделерге бодаарга, хөөмей көрүлдези хөйнүң байырлалы болган. Ынчалзажок чамдык хөөмейжилерниң күүселдези көрүлдеге бедик деңнелге четпээн. Ылангыя Тес-Хемниң чаңгыс төлээзи, арта-ла, лауреат ат чаалап алган Федор Тау хову каргыраазын эгелеп бар чорааш, оон эң-не солун, онзагай болгаш чараш кезиин күүсетпейн барган.

Болуунуң бажыңынга туржук черниң черинге безин кижи чуруунуг болур дээрзи кымга-даа билдингир. Ындыг турбуже, хөй-нийти черинге безин болуп турттунуп шыдавас, көөргеттиникээр кижилер бо-ла турар. Ындыг кижилерниң алгы-кышкызы, электен адыш часкаары хөөмейжилерге дыка шаптыктыг болган. Чамдык күүседикчилер шимээнге алаакчаш, хөөмейниң хөөнүн чидирип, электен доозар ужурга таваржып турган. Кежээки концертке Алтайдан аалчывысты «микрофон, микрофон!» деп алгыржып турган, шуут хөөмейлетпээн. Черле ынчаш, чүгле хөөмейжилерге-даа эвес, көрүкчүлерге база чүве дыңналбас, берге чорду.

— Бижиттирип алган хөөмейимни көрүкчүлерниң шимээни үреп каапты. Мону чүгле байырлал репортажы кылдыр чаңгыс катап радиога дамчыдып болур. А улустуң чагыын ёзугаар дамчыдары болдунмас: алгы-кышкы болгаш адыш часкаашкыны үзе кирип каапкан — деп, Тыва радионуң корреспондентизи Лидия Иргит хомудап турду.

Чогум хөөмейжилер «чижип» турда, дыңнаштыг-ла чорду. Бирээзи аян тудуп, алгаг-йөрээл салгаш баарга, улаштыр бирээзи, харын-даа бүдүн ансамбль безин үнүп кээр. Хөөг болгаш узун хову каргыраазындан дажыт хем дег күштүг болгаш чидиг сыгытка чедир, кижиниң магададыптар хөөмей болгаш хөөмейжилер хөй болду. А оларның ырыларының сөзү база солун. Мындыг байлак хөөмейжилерниң хөөмейлээринге таарымчалыг хөөнү тургузуп кээр.

База-лаңай, шынап-лаңай,
Бансыравас уруг боор мен.
Бансыравас чүүдел дизе.
Баштап өрар партиямда.

Улустуң бо ырызын хөөмейинге хөөн киирген кижини кым деп бодаар силер? Болунуң өткүт, чидит болгаш чараш хөөмейи-биле чоннуу шынап-ла кайгаткан кыс — Валентина Чүлдүм-дур. Ол эң соолунде, арта, «Сымнар авааа чайлагларның сыгытчызы мен-не боор мен» дээш, узун болгаш сүүк-сүүк кылдыр балыргылады. Ол сестерниң хөөмейге-даа, уругнуң болунга-даа тааржыры ажок, артык азы тулуу чүве мында чок.

Чалгаараанда чалгаа чазар
Чараш баштыг дөшпүлүүрүм.
Хөйге, чоңга аян тудар
Хөрзэм чазаар дөшпүлүүрүм.

Лазо Моңгуш ол дөшпүлүүрүн бодү кылган. Ырыжай чоокта чаа. Ол дошпулүүрга, оон ойнап мергежээни база аажок. Ынчангаш оон ындыг ырыны ырлаары черле чоп. А чамдык хөөмейжилер бодунга тааржыр ыры тып ап шыдавааан. Хөй кезии-ле «Бозу эдер боостаамны», «Амырга дег боостаамны», азы «Аваймның оглу-дур мен» чижектиг ырылардан адырылбас. Бо ырыларны ырлап болбайн аан, ынчалза-даа бо хире улуг көрүлдеге келген кижи домейлежи берги дег ырыларны албас турган. Дыңнап орган кижиге «Ол хөөмейжиниң ырызының чиктиниң аа, мендеп эрткен чүве чок дээн хөөнүгэ» деп бодал база тыптып болур. Болуун мактаар деп аан. Че, оон ынай төрүттүнген чериң мактаан ырылар кончуг хөй болду. Чижээлээрге, «Баян-Болуум», а Баян-Болдар бисте хөй. Арыг-Үзүүн-даа алалы. Анаа-ла алап каар, ол-да, ол черге болуунуң хамаарылгазын азы сагыш-сеткилин илередип көрзе. Чижээлээрге, Мугур-Аксы сугла электри станциязының ажылдакчызы Валерий Саая ышкаш аан:

Тарбаганнар казып оъттаар
Дазыр шөлдүг Моңгун-Тайгам.

Чараш-тыр бе? Ындыг ырылар хөөмейни хөөн кирип. Хөөмейжиниң омакшыдып келбестиң аргазы чок. Арта-ла чоргаар дыңналыр, көрүп орган кижиге безин өөрүнчүг.

Өвүрнүң Солчурдан келген «Буланныгның эжискизи» ансамбльның кежигүннери улустуң ырыларын дыка эки таарыштырып алган. «Аът херекселлери» дижи берген ырыдан эгелээш, «Бай-ла Хемчиимге» чедир. Адак соонда мынча деп баштыптар:

Өргүн чеңга аян туткан
Өвүр чериң оолдары бис.
Күүселдениң деңнелин ап көөрге, оларның ынча дээр өргези бар.

Кызыл хоорайда дүрген дуза чедирер станцияның чолаачызы орус хөөмейжи Вячеслав Огнёвтуң бодунуң тывалап чогаадып алган кожамыы солун:

Кайда чоруур.
Кызыл кирер.
Чүнү кайнаар.
Хөөмей салыр.

«Ак-көк хемнерниң кижилери» деп кинодан Мергенниң ырызы болгаш «Дөге баарын» оон Лазо Моңгуш-биле кады хөөмейлевишаан ырлааның көрүкчүлер аажок сонуургаан. Оон-биле чергелештир «Эрбек» совхозтуң малчыны Виктор Ондарның тывынгыр болганын черле демдеглээр бодай-дыр мен, ол мынча деп баштыпты:

«Кудай дээрниң хиндиин тепкен
Курбустуга четкеш келийн.
Курбусту хаан чөп-даа болза.
Космосту көргеш келийн.
Эки ыры, шынап-ла, хөөмейге хөөн киирер болгай.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ЛЕНИН ШЫДЫРААЛААРЫНГА ЫНАК ЧОРААН

Амгы үеде шыдырааның хөй-ниитиге ролю улуг. Эң ылангыя кижизидикчи рольду ойнап турар. Аныяк чыдарынын шыдыраа ойнап турган, тура-соруктуг болгаш кичээнгейлиг апаар. Шыдыраа чогаадыкчы чорукка кижизидер болгаш кижиниң бодалдарын чурумчудар. Шыдыраа өөредилгелеринде бир онзагай тала бар. Кандыг-даа оюнуң аргалары болгаш дүрүмнери шаг-шаандан тура дамчып келген. Ооң-биле чергелештир оон бүрүзү тоогулуг. Ынчангаш кижизидилгениң бир талазы мында бар.

Шыдырааның дончу намдарында кол черни шыдыраа ленинмадазы ойнап турар. В. И. Ленинниң шыдыраа-биле ойнап чорааның оон төрелдери болгаш чоок кижилери кончуг эки билир чораан.

Ульяновтарның ог-бүлезиниң ынак оюну ол турган. Володя тос харлыг турда-ла, оон ачазы Илья Николаевич оюнуң дүрүмнерин өөреткен. Владимир Ильичиниң чүтаалап турганы Надежда Константиновна Крупская мынчаар сактыр: «Баштай ачавыс бистерни удуп турган. Оон соонда бистер шыдыраа кожтериниң дугайында номнарны номчуп турган, бистер коштерни өөренип алган, ачавысты удуп турар апарган бис. Бис удуп турар апарган боорувуска, ачавыс биске уткуштур холуунга кымсын каан даа тудуп алган, шыдыраа номун колдуктап алгаш, ону өөренип олуруптар турган. Ооң соонда Володя акызы Александр Петербургтан келирге, үргүлчү кады ойнаар турган».

1888-89 чылдарның кыжынында кажан ог-бүлези Казаньга чурттап турда, Володя үргүлчү шыдыраа клувунга барып, доктаамал ойнап турган. Олла кыжын М. Елизаров Володя биле Самарадан шыдыраачы А. Хардин-биле чагаалажып ойнап эгелээн. Ол үеде А. Хардин Россияга шыырак дээн шыдыраачыларның бирээзи турган. Ол оюнга Владимир Ильич уттуруп алган. Казаньдан Самараже көжүп келген соолунде Хардин-биле таныжып алган. Ол чылдарда Владимир Ильич шыдыраага бердиниип, үргүлчү Хардин-биле ойнаар апарган. Ынчан ол кижи киржикчилиг маргылдаа эрттирген. Хардин база ойнаан. Аңаа Владимир Ильич тиилекчи болган.

В. И. Ленин шыдыраа номнарын шоолут көрбес, ол үеде хөй эге коштерни улус шоолут ажыглавайн турган. А Лениң ноян мурнундан кожер (королевский гамбит) кошке ынак турган.

В. И. Ленин шыдыраага «угаан гимнастиказы» деп үнелелди берген бүгүдеге билдингир. Оон үезинде дедир кошпес деп чүвени шыгыы сагыыр турган. Д. И. Ульянов оон дугайында мынчаар сактып чугаалаар: «Эң-не эки кошту кылыр дээш демиселди улам чидиглендирер. Идегел чогу-биле уттурар деп олурган безин бир-ле кошту тып эккээр. Ударынче болгаш уттурар коштерже элээн кичээнгей салыр кижи».

Сибирь шөлүлгезинге чорааш аар-берге үелерде шыдыраа-биле ойнап турган дыштаныг ап турган. Ол дугайында Н. К. Крупская мынчаар бижээн. «Бир хүн В. И. Ленин шөлүттүрген революсчулар Лепешинский, Старков болгаш өскелер-биле-даа Минусинскиге эртенден кежээге чедир ойнаан. Колдуунда ол уляп турган. Ынчалдыр үени байырлал ёзу-биле эрттирген».

Ооң кады ойнап турган өөрлериниң саналы-биле алырга, шыдыраа ойнаар талазы-биле Владимир Ильичиниң деңнели бир дугаар разрядка чоок турган.

Акызы Дмитрийге 1910 чылдың февраль 17-де бижээн чагаазында мынча дээн: «Сээң чоруткан бодалганы алдым. Шыдырааны уттуп бар чораан кижи мен. Ол бодалганы бодааш элээн хөөн кирдим. Ону мынчаар бодаар чорду. Л46. Бегун «Речь» сойлуннда этюд көрдүм. Дыка-ле чараш коштур! Ол чогаал В. болгаш М. Платовтар алышкыларның дыр».

Ильич аарыг чыткаш-ла, шыдыраа ойнап турганы дыка сактыр. Бодунуң шыдыраа ойнаар эжи Лепешинский мынча деп сактыр: «Че, Ильич, ам база бирээден ойнаптар бис бе, эрткен үени сакты-дыр сен бе?» мынча дээрге, Ильич бар-ла шаа-биле каттырган. «Чок. Ам шыдыраа ойнавас мен. Ону ойнаар чай чок-тур. Моон соңгаар ойнап шыдавас боор мен» — дээн.

Ильич чурттаалгазының сөөлгү үезинде революция талазы-биле бодунуң сурукчузу чораан Н. В. Крыленко-биле ужурашкаш, элээн партияларны ойнааш, Россияга шыдырааны массалыг болдурарын чугаалап турган деп, Крыленко сөөлүнде чугаалаан.

Сураглыг революсчу Крыленко Бүгү-эвилелдиң шыдыраа секциязының даргазы тургаш, Ленинниң чагыгларын күүседири-биле чон аразынга ону боттандырып эгелээн.

Николай ШИШИГИН.

ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат.

ЫРЛА, ЧҮРЭЭМ

Сөзү Сарыг-оол САЛЧАКТЫЫ. Аялгазы Базыр-оол ЧҮЛДҮМ-СҮРҮҢНҮҮ.

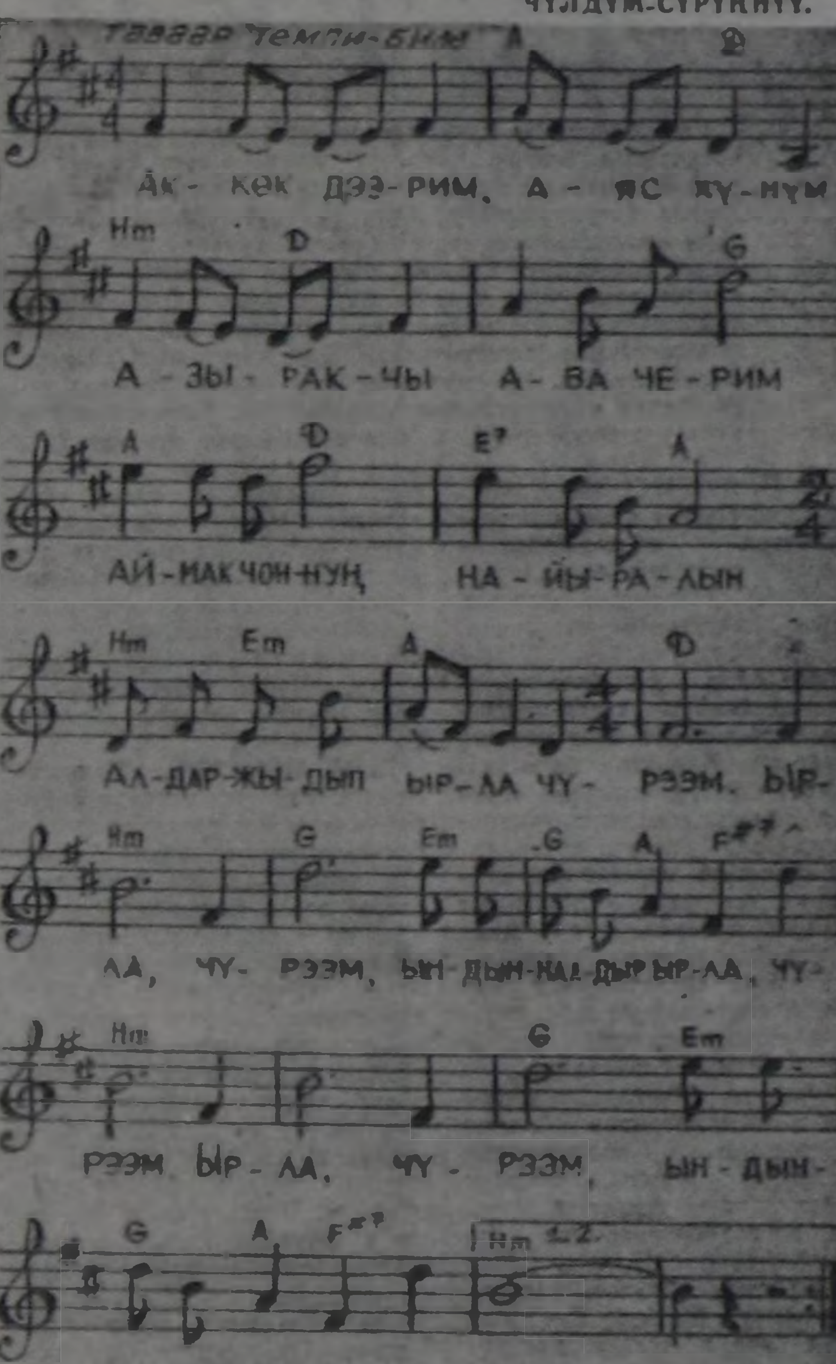

Ак-Көк дээрим, аяс хүнүм,
Азыраачым ава черим,
Аймак чонум найыралын
Алдаржыдып ырла, чүрээм.
Ырла, чүрээм.
Ындыналдыр ырла, чүрээм.

Чонум-биле доңнажымны,
Чолдут, чоргаар ажы-төлдү,
Кара чаштыг тыва кысты
Каргыраалап ырла, чүрээм.
Ырла, чүрээм.
Ындыналдыр ырла, чүрээм.

БУРУН ШАГНЫҢ ЧАЖЫДЫ

Австралияның археология экспедициязының кежигүннери Пасха ортулукка (Оожум океанның чөөн талазы) шинчилел ажылы чорутканнар. Шинчилел үезинде профессор Р. Майерс, оон дузалакчылары У. Роудс, Ю. Лонгвелл олар тулаа казып турган, хенертен бир-ле кадыг чүвеге таваржы бергеннер. Оваарымчалыг көрүп көөрге, ортаакы вектиң рыцары аът мунуп алган олчаан олурган.

Чиңгис болгаш торфтуң ачызында ол өрес-дидим кижи-биле аът кончуг эки хевмеленип, камгалаттынган болган. Ол рыцарьның белинде курунга азынган акшазының хавынга 1326 чылдың үш алдыны чораан. Пасха ортулукту голланд далай эжиндирикчизи Я. Роггевен 1722 чылда ажыткан. А өрес-дидим кижи ол ортулукка канчап чеде бергенил дээрзи билдинмес болган.

(«Труд» — СЭТА).

Чүгүрүк аъттар дугайында

ХАПЫГЫРНЫҢ ИЙИ АЪДЫ

Ынчан мен алды харлыг турган мен. Хайыраканның Үстүү-Кыйыг чону ол үеде калбаа-биле Хендергениң Хам-Дыттан өрү олургулапкаш, чайлаглаар турду. Үстүү-Кыйыгның Адыг-Түлүштери көжүп келген соонда, Бестиг-Карага чайлаг байырлалы чылдың-на болуп турганын утпаан мен. Байырлал хөглүг, солун эртип турган, аалдар-дан-на чыгган чем турган боор — эът-чемни, быштак-куруттарны киндир кырындан чажып, чоңга үлээр чорду.

Чүгүрүк аъттарның чарыжы эң-не солун турган. Ынчан он, чээрби эвес, сезен, чүс-даа ажыг аъттыг Тарбаган-Дагдан чоктаткаш. Бестиг-Карага тыртар. Караларның Хапыгыр-Намчалдың Хуваалазы биле Даш-Хүрени черле аъттарга четтирбестер. Чарыш аъттарын ынчан Чүльдүм биле Дамдынчап эки-ле мунар турганын Хапыгыр-Намчал мактаар чүве. Хапыгыр-Намчалда, өске улуска бодаарга, хөй чүгүрүк аъттар-даа чок, чүс чылыгы чылгызы-даа чок кижи-ле болгай. Ийи буду дег, ийи аъдының дүктүг деванныг чүве четтирбезин кижи кайгаар. Ынчан чүс ала чылгылыг Кысыгбай, кула аскыр өөрлүг чүс ажыг чылгылыг Каваа, Адыгларның Ыттавас, Хөреңгилиг-Комбулдай, Көпеектиг-Дадар-оол суглар Хапыгыр-Намчалдың ийи аъдының бирээзин он чылгы-биле орнаарга бербээнин көрген мен.

Хөөкүй эрниң ийи аъдын дөртен чылдарның төнчүзүнде Арыскан-Кежиг үстүнге чайлаанга соодуп турда, дээр ойнап кагды. Кээргенчиг-ле маңнажыр кулуннар чораан.

«ЧҮС ГРАММ»

Хендергениң Тумат Сагды ирей чоокка чедир-ле Арыг-Бажы суурга назылап, чурттааш, дыштанган кижи. Чыраа-Кара Балчый-оол кончуг хүрежик турда, оон хүреш аъды Хендергээ. Элегеске, Каъкка, Кызылга чарыштырарга мурнунга мал киирбес турду. Чоннуң коргар, хүндүлээр, чүтаалаар чүвези-ле: Хендергениң Чыраа-Каразы, Сагдының Чүгүрүк-Хүрени турган. Бир чайын Хендергениң Балчый оглу шүүлтен, Сагдының Чүгүрүк-Хүрени Кызылга эрткен соонда «Чүгүрүк-Хүрен» деп ат «чүс грамм» кылдыр адаттына берген. Кончут адаан Сагды ирей аъды эртип кээрге, чүс грамм узум чигирин аъдының аксынче кудупканы чаңгыс чер чурттугларын ам-даа чугаалаарлар.

САЛГЫН-ХООР

Ийи-Тал. Сенекке шагда хөй инектиг Хөө ирей чурттап чораан. Оон оолдары: Дартай-оол, Мандып-оол, Хамар-оол сугларны Ийи-Талда, Арыг-Бажында таныбас кижи чок. Хөй инектиг Хөөнүң ортун оглу Мандып-оол чүгүрүк аъттар соодуп турда халап кижи. Ол «Улуг-Хая» совхозтуң алдарлыг чүгүрүк Салгын-Хоорун соодуп турда, Баян-Колдуң эң бедик кожагары Чалбаа-Дааның кырынга чайгы хүн үнмээнде таваарыштым. Ынчан мен кидин-не хүрежип турган мен. Чайын малчыннар наадымынга хүрежир дээш белеткенип турган. Салгын-Хоорну белеткеп турда, оруувус чаңгыс аайланы берген болган. Ынчан Салгын-Хоор эрткен (мунукчузу Саша Шойдак), мен ийиги черни алган мен. «Улуг-Хая» совхозтуң чүгүрүк аъды Салгын-Хоор чеди чыл улаштыр республикага эрткени чүгүрүк аъттар төөгүзүнге ховар таварылга. Тюлюш Балдан, Тумат Санчы, Климентий Биянов, Допур-оол Денен болгаш өске-даа хоочуннар чүгүрүк аъттарга дыка-ла ынактар.

Бичe-оол МОНГУЛ-ООЛ.

КАЙЫЗЫ ЧЕМПИОН БОЛУРУЛ?

СПОРТ

ССРЭ-ниң бо чылгы чемпиону атты чаалап алырының демисели эң сөөлгү салыгла ёзугаар алырга, чүгле ийи «К»-ның аразынга болур боор дээрзин специалистер санап турар. Чурттуң шыдыраа чемпионадынга ойнааш, бо ийи шыдыраачы амдызында кымга-даа уттурбаан. Кымнары ол? Догаашты бодап каапкан боор силер: олар — Каспаров биле Карпов-тур. Сөөлгү 17 салыгга чедир чурттуң чемпиону кым болурунуң дугайында айтырыг барык билдинмейн арткан. Эрткен среда хүнүнде соңгаарлаттынган салыгларны ойнаан. А эң сөөлгү тыныл салыг пятницада болган. Ол салыгның мурнунда делегей чемпиону чораан Карпов 11 саныг апарып, өске киржикчилерни мурнай берген. Ол он алдыгы салыгда ак тала-биле күштүг болгаш чараш ойнааш, Малянюкту удуп алган. Оларның эге коштери голланд камгалал-биле эгелээн. Бо ужуражылганы ойнакчыларның ындыг оюну оон мурнунда болуп эрзиклээн салыгларга база таваржып турган. Карпов он бирги кошке чаа арга ажыглаан. Оозу дыка ажыктыг болган. Оон түңнелинде ак тала бодунуң бодаларының туружун элээн экижидип алган. Байдал ынчан баарга кара таланың ойнакчызы частырыглар кылып эгелээн. Карпов ону ажыглааш, шынар талазы-биле байдалын экижидипшаан кара хааның туружун божаныадып, аңаа удур күштүг халдаашкыннар кылып кирипкен. Севастопольдан келген гроссмейстер аңаа удур камгалал кылып шыдавайн дужуп берипкен.

Ол-ла кежээ Гарри Каспаров Ваганян-биле кара бодалыг ойнааш, ону хайым кылдыр дооскан. Олар эрги индий камгалалдың классиктиг вариантызын ойнаан. Чоокта чаа Ереванга чурттап турган, ам Москвада келген гроссмейстер Ваганянның оюнунга бо вариант ховар таваржып турган. Демисел удур-дедир чедишкиниг болуп турза-даа, хайым болуп доозулган.

Сөөлгү салыгларда Каспаров, Карпов-биле кады мурнап чоруп орган аныяк шыдыраачы Салов соңгаарладып алгызаан салыгларын чедимче чок ойнаан. Ынчангаш бирги чер алырының кордакчыларының саны кызырылган. А өске — мөңгүн шаңналды ап болур шыдыраачыларның саны көвүдей берген. Хүлер медальды чаалап ап болурунуң аргазы Юдасинде, Белявскийде, Иванчукта бар апарган.

Сөөлгү салыгның түңнел оюннары эң солун болуру чугаажок. Ынчан Эльвест—Карпов, Каспаров —Эйнгорн, Халифман —Юсупов, Салов —Иванчук, Белявский — Гаврииков олар ойнаар.

Чурттуң чемпионун илередириниң бетинде чамдык тодарадылгадан кылып көрээл. Эң сөөлгү салыгның бүдүүзүнде ниити байдал мындыг: маргылдааны баштап чоруп орар дөрт шыдыраачының соон дарый элээн каш шыдыраачы багай эвес түңнелдиг дээрзин үстүнде айыткан бис. Иванчук биле Эйнгорн 9-9 санныг. Белявский биле Юдасинниң санары —8,5, Багаиян, Смыслов, Соколов, Эльвест сугларның санары база дең—7,5.

Ынчалза-даа ийи «К»-ның чогум кайызы чемпион болурул? Бо айтырыгны мен сураглыг голланд гроссмейстер Ян Тиммманга салдым.

— Олар финишке дең саныг келир болгаш бирги черни аразында үлежирлер — деп, бичии бодангаш соонда Ян мындыг харыы берди.

Тимман чүгле ССРЭ чемпионадының дооступ турарын көөр дээш эвес, а харын маргылдааның хаглыр хүнүнде бодур оюнга киржир дээш Москвада чедип келген. Ол чаасказын хөй кижиге удур ойнаар болгаш оон кирген орулганы инвалид уругларның коллективинче шилчидер сорулгалыг. Шак ындыг инициативаны шыдыраага делегей чемпиону болгаш В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузу үндүрген. Ону найысылалдың шыдыраа клубтары болгаш «ЗИЛ» бүдүрүлге каттыжышкынының организастап эрттирер. Аңаа Тиммандан аңгыда амгы киржикчилерни бүгү киржикчилерни болгаш делегей чемпиону чораан Михаил Таль киржир. Кижи бүрүзү-ле 20-25 удурланыкчы-биле ойнаар.

Сөөлгү 17-ги салыгның соонда Карпов биле Каспаров бирги черни үлешкен. Оларның кайызы-даа 17 санадан 11,5 санны ап үнген. Үшкү-дөрткү черлерде Салов биле Юсупов болган. Олар маргылдааны 10 санныг доосхан.

Шыдыраага бо чылгы ССРЭ чемпиону кым болуруул? Ол ам-даа билдинмейн артып калган. Каспаров биле Карповтуң кайызы тиилээрил? Бо айтырыгны тодарадыры-биле ам оларның аразынга немелде дөрт салыг болур. Бир эвес ол ужуражылгалар хайым болуп төнер болза, баштайгы тиилелгеге чедир ойнаарлар.

В. БАБКИН.
СЭТА-ның корр.

ОНДАТРА КАЙДА БАРГАН?

Чеден чылдар эгезинде Тес шынаазынга ондатра деп үнелиг аңны салган чүве-дир. Каш-ла чыл эрткен. Ондатра саны аңаа дыка өскен. Ам ол аңның саны сөөлгү чылдарда мырыңай төнеринге чоокшулаан. Ондатраны аңнаарын чөпшээрээн соолунде, ону кам-хайыра чок кырар, тыпкан кежин курунеге дужаавас, «кара рынокка» улуг өртекке садар чижек чорук көвүдээн. Кандыг-даа хайгаарал чок, туралаан-на кижи кырып келгениндан, ондатраның бажы өзерден, харын-даа төнеринге чедирген.

О. Шынаа девискээринге салган ондатраның саны чүге эвээжеп турары — ийи чылдагаандан болган. Бирээде, оларны тотчеглекчи ёзу-биле кырып турарында. Ийиде, ондатраның турлаглаар ужурлуг хөлдериниң хыыргыыжын мал чеми кылдыр кезип каапканында.

Тус черниң чурттакчылары-биле чугаалажырымга, апрель, май айларда билдинмес кижилер Орукку хеминиң унунга өтки салып, ондатраларны тудуп турар дээр. Кымнарыл ол? Ону кым-даа тодаратпаан. «Тес-Хемниң өлүк-тывыш ажыл-агый черниң ажылдакчылары бис, ондатраларны тудуп ап, өскээр салыр бис» — деп, бир таварылгаза аңаа келген кижилер харылаан. Чогум Тес шынаазының ондатразын өскээр салыр дугайында ажыл чорутпаан. Харын-даа эрткен чылын аңаа 200 ондатраны салган. Эргедужаал адап турбаш, бо үнелиг кештиг аңчыгаштарны кырып турар кижилер шак ынчаар билдинмейн барган.

Ол ышкаш хөлдер доңуп, ондатралар уяларын кылып апканда, кижилер ук уяларны буза шаап, оларны дугаавайн баарындан уя доңуп калгылаар. Уя чоогунда кулузунуң дазыл талазындан үжезин кылган аңчыгаш, турлаан каапкаш өскээр чоруп, душкан-на черден үнгеш доңуп аштап өлүру хөй. Чок-ла болза дежик уязының үңгүрүн ден үнгеш, чем дилеп чоруп тургаш, сугже дедир кирип шыдавайн, уязынга чыда хонгаш, аңаа өлүр.

Бир эвес О. Шынаа суурнуң чоогунда ондатра уялаан хөлчүгештерге кускээр кыжын чеде бээр болза, бүдүн уя черле чок. Уя бурузунге сестен он ийи чедир, чамдыкта оон-даа хөй ондатра туруп болур. Уязын үреткен соолунде олар тоо-быдаргай чоруп бээрлер. Өске уяларның ээлери оларны ынаар чагдатпас. Ынчангаш олар кырлыр апаар. Шак ындыг тотчеглекчи бойдуска кам-хайыра чок чорук кижилерниң боттарынга улуг когаралды чедирип турары чугаажок. О. Шынаа кедээ Совеги, ында хөй-ниити организацияларын чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп, бойдусту камгалаарының ажылын канчап күштелдирер ирги? Маңаа эки тураның бойдус камгалаар организациязын турсусса, чазын, күзүн куштап ондатралап келгеннерниң чөпшээрелин хынаар эргени оларга берип, боттарының девискээринде турар аң-мениин камгалалын, хайгааралын заандырза.

Ондатраның өспейн турарының ийиги чылдагааның чайладыры элээн берге. «О. Шынаа», «Ак-Чыраа» совхозтар хыыргыыш белеткээр хүлээлгелиглер. Чүгле ол ажыл-агыйлар эвес, республиканың өске-даа совхозтары кыжын маңаа хөй кулузунну кезип турар. Мал чемин белеткээри чугула херек-тир. Ынчалза-даа бистер чүгле бөгүнну бодавайн, амыдыралды ырадыр көрзе чул? Кулузунну бо чылын кезип кааптарга, ол чүгле үш чыл болгаш үнүп келир-дир. Кыжын тулаазы доңмас хөлчүктерниң кулузунун кеспейн турза кандыгыл? Оон башка бир талада ажыктыг ажылды бүдүргеш, өске талазында бойдуска эттинмес когаралды чедирип турар-дыр бис. Ооң-биле чергелештир сут кужу уялаар хөлчүктерниң хыыргыыжын, кулузунун кезерин арай оваарып көрзе кандыгыл?

Моон мурнунда чылдарда парлалгага шынааның аңнык аңын кам-хайыра чок кырып турарының дугайын элээн чырыткан. Көдүртүнген ук айтырыглар кандыг-даа түңнел чок арткан болгай. Чижээ районнарның совхозтарының хыыргыыш белеткээр бригадалар төптериниң чанынга аң кежи эндерик дыткан ол черлерин үлгүр көрген.

Бойдус кижиниң амыдыралынга, кадыкшылынга бараан болуп чорууй болгай. Ону кижилер боттары камгалаар, карактаар сорулгалыг. Бойдуста теттүнмес, эгээртинмес бай лак чок. Оон чижээнге, Тес шынаазының элии ам ховар тааның, Серлик ховузунга ээрзен деп чараш аңның шуут читкенин, тогдуктарның мында келбестей бергенин чугаалаарга-ла четчир.

Хоолу, Серлик, Деспен хемнериниң кадыр-берт черлеринге чоргаар оъттап чораан те, чүнма ам база ховартап келген. Бир эвес байдал бо хевээр турар чүве болза, олар база төнүп калыр. Тес-Хемге өлүк-тывыш ажыл-агый черни тургусттунган соолунде, ыраккшылдыг боолар көвүдээн. Оон уламындан дүктүг аңнарның саны дыка кызырлып кел чыдар. Ол ышкаш шынаада сиген кестирген тракторлар-биле кулузун аразының элини кандыг-даа чөпшээрел чок аңнаары ам-даа уламчылавышаан.

Хар эрип, шончалайлар, хеклээннар ыжык черден бакылап олурар үеде, шынаага мырыңай кайгамчык. Чүнунда мурнунда ак-кускуннарның алгызындан кулак уңа апаар. Аңгыр, өдүрек, кас, кара-дуруяалар орайга чедир ааи тудар.

Бойдустуң шак ындыг хөглүүм ам мыда хоомай дыңналыр болу берген. Эрткен чылын үре-садызын маңаа өстүрүп алган өдүрек, кас, кара-дуруяа чазын келирге, уялаар хөлчүгежи чадагай чүве апарган болур.

Успа-Хөл ыйгылаажы бойдустуң база бир чараш, байлак булуңу. Оон аң-мениин камгалаар үевис келген. Бир дугаарында тотчеглекчи чоруктарга удур демиселди күштелдирерин чедип алзы-ла, ха-дуюма! Мен маңаа аңчы кижи бүрүзүн тотчеглекчиге санавайн турар мен. Эрткен кыжын О. Шынаага чоруп тургаш, ёзулуг аңчы кижиниң ондатралап турганын көрдүм. Чадырларны ойгаш, аңаа каккапны салып, уяны коңгус куруглады бербейн, ону күзен, өс оя бербес кылдыр кончуг таптыг дуглап каан. Ынаа арткан ондатралар бо камныг аңчыга бо чылын ээзээш эвес олчаны бээри чугаажок. Оон үлегерин эдерзе.

ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Республиканың Культура министерствозунуң, улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары, Кызыл хоорайкүскомунуң база райкүскомнарының культура килдистериниң эргелекчилери бурунгу хүн Парлалга бажыңынга келген. Оларның аразынга Сан-Хөл министерствозунуң төлээзи база турган. Олар «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының культура килдистериниң эргелекчилери-биле ужуражып, бот-акшаланыышкын, бот-орулга-чарылга болгаш өөн-даа өске чүүлдер айтырыгларны чугаалашкан. Ужуражылганы культура министри А. С. Серен башкарып эрттирген.

Л. М. БОРИСОВА, культура министриниң оралакчызы:— Культура ажылдакчыларын дээрге идеология ажылдакчылары-дыр. Ынчангаш оларның эртем билиглиг, бедик мергежилдиг болуру албан. Чүге дээрге олар оон-биле чергелештир чонның угаап-медерелиниң тырыдарынга база киржип турарлар. Культура бажыңнарынга улустуң чыглыры оларның ажылындан улуг хамаарлыр. Олар келген чонга бииниң болгаш мергежилин көргүзер ужурлуг. Ынчангаш кымның кедирин, чүү дээш кээрин билир херек. Чүгле ынчаш ажыл чедиишкиниг болур. А бисте ындыг эвес, культура ажылдакчылары чедишпес, деткимче база эвээш.

Культура ажылдакчыларының ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалдар кызыы, шалыны эвээш. Шалың фондузун улустуң ажылдаан шаа-биле хуваар эргевис база чок. Мен бодаарымга, Сан-Хөл министерствозу шалың фондузун биске бээр, а ону ажылдакчыларга канчаар бээрин бис бодувус билир кылдыр турумчудары күзенчиг. Бот-акшаланыышкынны болгаш бот-орулга-чарылганы нептередиринге, ажылдың дээштиин чедип алырынга кол чүве ол. Оон ынай орулга киирер аргалар дилээри чугула.

В. А. БИЛЬТАГУРОВ, хоорайкүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи:—Бис ындыг аргаларны тыптывын турар бис. Чижээлээрге, спорт сургаалдап турар «Самбажык» клуб бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар. Культураның болгаш дыштаныышкынның Гастелло аттыг паргында ойнаар черлерден база акша кирип турар. Чүгле бот-тывынгыр уран чүүлден орулга киирери болдунмас-тыр.

Д. О. МОНГУШ, Барыын-Хемчик райкүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи: — Бот-акшаланыышкынның болгаш чарыгдалдарны боду дугаарлары херек кырында болдунмас, чүгле чамдыызы боттаныр хире чорду. Бисте техниктен, чурук тырттырарының болгаш дааранырының бөлгүмнеринден эвээш акша кирип тур. Шалындан камналга кылыры берге-дир, хүнде ажылынга ийи шак кестур апитакчының шалыын кызырар дээримге, районнуң сан-хөл килдизи чөпшээревес. Черле шалың фондузун культура килдизи боду таарыштырар кылдыр көөру чугула хире.

Совхозтар шуут акша бербестээн. Ол туржук «Хемчик» совхоз шиилен кирген акшаны безин культура ажылынга бербестээн турупкан. Бот-орулга-чарылга дээн соонда, совхозтар культура бажыңнарын безин септеппестей берген. Хелдаа даарапастаан. Культура ажылдакчыларынга бээр ужурлуг немелде телевизин база бербес. Культура ажылдакчыларын үнелевес, оларга деткимче чок. Ындыг түрбүже спортту база клуб ажылынга хамаарыштырып турар апарган.

К. Д. САҢГЫ-БАДЫРАА: — Ындыг харын. Ынчалзажок культура-спорт комплекстериниң үези эртип турар болдур ийин. А кады ажылдаары дээрге, анаа саазын кырында, херек кырынга боттанмас ажыл-дыр. Ынчаарга Культура бажыңының культура килдизинге шилчидип бээр деп турар, ол эдеш: бисте анаа чарыгдаар акша-төгериг болгаш күш бар эвес. Ону көөру чугула. А бот-акшаланыышкын-биле ажылдап болур коллективтериңис — улусчу театр биле «Молодежное» кафе. Өске культура коллективтери бот-орулга-чарылгаже шилчидери берге. Оон ынаай РАУК болгаш өске-даа организациялардан дуза дилээш аксын човаа. Райкүском безин ындыг, оон кедерече кежээ орайга чедир (ол үргүлчү болур таварылга) ажылдааш, эртен келирге, «чүге озалдап келдиң?» деп айтырар. Ажылдың байдалын барымдаалавас, кымның, кажан ажылдаан турарын бодавас-аан.

Д. М. АК-КЫС, Сүт-Хөл райкүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи: — Бисте база культура ажылдакчыларынче кичээнгей сула. Ылаңгыя кадрлар айтырыы нарыыдаан, совхозтар боттарының күсели-биле өөредип турар сургуулдарынче акша чорутпастаан. Боттарының мал-чылчыларын безин автобус безин бербес. Райкүском даргазы Ч. Б. Монгуш бисти чадаг кезиндер дээр-дир. Бажын бажиптер акша-төгериг чок боорга, ажылды таарыштырары дыка берге. Байдал мындыг турар болза, культура ажылынга бот-орулга-чарылга тургузары черле болдунмас.

Деткимче чок, ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдал тургустунмаан боорга, кадрлар база ыяңнавас. Оон кырынга бо чылын сес библиотекарь чаш уруглар-биле болду. бир чыл эртемде оларның та кажы эгли келир чүве? Мындыг берге, а шалыны база эвээш: ажыл-дыр бо. Мен бодум 110 рубль ап тур мен.

Л. М. БОРИСОВА: — Үжен хүү немелде телевизин районнар алыр ужурлуг силер. Райкүском даргазы дузалашпас болза, ажыл-агыйларга барыңар, күш-ажылчы коллективтер хамык чүвени шиитпирлээр апарган болбазыкпе.

Д. О. МОНГУШ:—Ол шын, харын. Ынчалза-даа Министрлер Чөвүлелиниң чорудкан бижиинде үжен хүү немелде бээрин анаа сүмелеп турар, албан төлээр кылдыр айытпаан аан.

К. Т. НАТПИЯ-ООЛ, Каа-Хем райкүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи: — А мен «Кызыл туг» совхозтуң директорунга коллектив хуралының шиитпирин чедирериме чөпшээрепкен. Чамдык директорлар бот-акшаланыышкынынга сындаглаар. СЭКП-ның XXV съездинин аттыг совхозтуң директору Иван Лавриненкодан өске, культура ажылдакчыларынга дуза көргүзер кижи чок. Оон уламындан «Улуг Октябрь» болгаш «Енисей» совхозтарда Культура бажыңнарының септелгези туруп берген.

Т. М. ГРИГОРЬЕВА, Сан-Хөл министерствозунуң бюджет килдизиниң начальниги:— Дыңнап орарымга силерниң бир билбейн турар чүвеңер бар-дыр. Бюджеттен камнап алган акшаңарны декабрь 30-ден соңгаарлатпайн «Суммы по поручениям» деп тускай агар сачте шилчиттирип алыр силер. Бажың билир акшаңар ол, ону ажылдакчыларны шаңнаарынга, чамдык кижилерге дуза көргүзеринге, чурттаар байдалын экижидеринге, септелгеге болгаш өске-даа херек черлерге ажыглаар силер.

Республиканың культура министри А. С. Серен ужуражылгага көдүртүнген айтырыгларны түннеп, тодаргай чүве чугаалаан. Ылаңгыя совхозтар директорларының болгаш райкүскомнар даргаларының культура ажылдакчыларынга дузазының чугулаазын онзалап демдеглээн. Культура ажылдакчыларынга дуза чедирбес, оларның ажылын үнелевес болза, бүдүрүлге планнарын боттандырары база бергедей бээр. Дорту-биле чугаалаарга, экономиканы хөгжүдеринге культура ажылының дээштиин улуг.

Министр оон ынай культура-спорт комплекстериниң ажылының чүгле саазын кырында, ажылдың планы эрээгей бооп турарын айыткан. Бо ажыл талазы-биле дуржулга чүгле Бай-Тайгада дээрзин демдеглээн. Ында райкүском культура килдизинге дузаны көргүзүп турар. Кызыл хоорайкүском база ажылдарны кылган. Ынчалзажок мында комсомол болгаш спорт ажылдакчыларының киржилгези сула. Чугаа үезинде илереттинген четпестерни канчаар эдерин ажылдаарын ол айыткан. Күш-культура болгаш спорт ажылының культура ажылының дениелиинден оранчок чыдып калганы көску апарган. Кайда-даа шии, концерт белеткели, агитквартиралар көрүлделери калбарып турда, спортчу оюннар ховар, бар-даа болза киржикчилери көвүдүг эвээш. Оон уламындан культура-спорт комплекстериниң ажылы суларап, эреңгейлеп турар. Ынчангаш ол ажылды экижидеринче кичээнгейни угаттырары негеттинип келген. Бо болгаш өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге бо ужуражылга культура ажылдакчыларынга дузалыг болган дээрзи чугаажок.

Чооду КАРА-ООЛ.

УДАВАС ПАРЛАТТЫНАР

Эм үнүштериниң кижиниң кадыкшылынга бышыгаарынга эргежок чугулазын шупту билир бис. Ынчалза-даа оларны ыыгаарын, кандыг аарыгга удур канчаар шын ажыглаарын билбирлер эвээш.

Бо чылдың сентябрь төнчүзүнде Тываның ном үндүрер чери А. Лагерьның «Тываның эм үнүштери» деп номун парлап үндүрер. Ном садыгларынга октябрь эгезинде кестүп кээр. Ук номда медицинага ажыглаары-биле ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң Фармакология комитединиң чөпшээрээни болгаш Тываның девискээринде үнүп турар эм үнүштерниң дугайын бижээн. Үнүштерниң кыска морфологтуг тайылбырын берип, а оң шилкан оларны чыырының, белетээрин, ажаап-шыгжаарының кол дүрүмнерин айыткан.

Эм үнүштериниң кандыг аарыгларга удур дузалаарын, эм шынары чүнүң-биле тайылбырлаттынарын бижээн. Эм үнүш бүрүзүнге хамаарыштыр автор оон бетаминниг характеристиказын, химиктиг составын, кайда нептерээнин болгаш чыгган соонда чүү хире үе дургузунда ажыглап болурун айыткан. Эм үнүштерни таныыр алыксаан кижилерге оларның даштыкы хевирин көргүскен өңнүг чурумалдар база бар.

Т. ТУПИЦЫНА.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Август 8-тен 14-ке чедир Кызыл хоорайның эзирикчелер сергедир черинге 146 кижини чедирген, оларның 13-ү херээженнер. Кызыл хоорайдан 22 харлыг Артем Шаңгыр-оолович Моңгушту, 24 харлыг Андрей Васильевич Поздняковту, Сут-Бажы суурнуң чурттакчызы Борис Кара-оолович Мажит-оолду болгаш өскелерин-даа анаа чедирген.

* * *

Күрүнениң автотранспортунуң ажыглаалың милициязы ажылдакчыларының, дружинниктерниң каттышкан рейдизи кыпан көрген. Оруктуң шимчээшкининиң чурумунуң 89 хажыдыышкынын ынчан илереткен. Автотранспортту эзирик башкарып чораан 6 кижини (оларның 5-и хууда автотранспорт ээлери) туткан.

Ылаңгыя дачалыг улустар күрүнениң автотранспортун хуузунда херээнге ажыглап турары бо удаада хөй илереттинген. Агроүлетпүрүүкомунуң Кызылда материал-техниктиг хандырылга баазазының чолаачызы И. Н. Рузайкин бодунуң дачазынга 19 шаанта КАВЗ-685 № 36-25 ТВЗ автомашина-биле, Садыг министерствозунуң автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы П. В. Шурышев база бодунуң дачазынга ГАЗ-53 № 99-20 ТВЗ автомашина-биле чоруп турганын туткан. Ол-ла бүдүрүлгениң чолаачызы Б. С. Дамдын-оол Өвүр районче командировкаа баар турган-даа, күрүнениң автомашиназы-биле бодунуң дачазынга турган.

Шагаан-Арыгже командировкалап чораан С. В. Германов дилиг материалдарын, бетон холуунчузун дачазынче күрүнениң автомашиназынга чедирип бар чыда туттурган, ол чолаачы Респотребсоюзтуң автобаазазында ажылдап турар. Оон документилерин кынап көөрге, автоочу-дуза чедирилгезиниң төлевирин ыыгааныың квитанциязы чок болган.

№ 2 автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачылары В. Г. Кыргыс, А. Н. Станкопеев дачаларынга албан чериниң автомашиналары-биле турган. Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының чолаачызы О. В. Назын-оол база ол байдалга таварышкан.

Арага садып алыры-биле № 56 магазинге күрүне автомашиназы-биле чедип келген В. В. Шудиеев туттурган, ол «Тыва гидрохимлабораториязы» ажылдап турар. Садыг министерствозунуң автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы В. Л. Власенко күрүне автомашиназы-биле арага садып ап чораан туттурган.

«Агроүлетпүртранс-2» автобаазаның чолаачызы К. Н. Иргит Баян-Кол суурга командировкалап турган. Кызылга чоруп турган «Кызылское» автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы В. М. Орлов Кара-Хаакка командировка оруунга күрүне автомашиназынга бажын богун сөөртүп алгаш чораан.

Чоруур оруундан өскээр «азып» чорааннар: «Агроүлетпүртранс-2» автобаазаның чолаачылары И. Н. Каблуков, С. Н. Саая, Респотребсоюзтуң автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы С. И. Кирдеев. Республиканың совхозтарының болгаш бүдүрүлгелериниң автотранспортун чөпшээрел, хоюзиледчокка хууда херээнге ажыглаар чорукташның чижектерин амдаа ында немеп болур. Ол дугайын «Шынга» немчүктүлар база дыңнадып турар. Рейд үезинде туттурган бүгү чолаачыларга административтиг торгаалдалдың хемчеглерин онаар.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, культура болгаш уран чүүлдүң өөредилге черлериниң талазы-биле республиканың эртем-методиктиг төвү 1988 чылдың август 26-да эстетиктиг ээ өөредилгениң болгаш кижизидилгениң школа башкыларының республика педагогика конференциязын эрттирер.

Уругларның чуулка, чурулга болгаш республиканың уран чүүл школаларының башкыларын чалап тур.

Конференцияның киржикчилери август 25-те келген турар.

агаар

Республиканың чамдык районнарынга бичии чаъстаар. Соңгу-барыын чүктен хат секундада 9—14 метр чедир күштелир. Агаар дүне 8—13, чамдык девискээрге 0—5 градус чылыыр. Хүндүс 23—28 градус изиир.

Кызылга чагбас. Хат өөртү күштелир. Агаар каймыкалаа дүне 11—13, а хүндүс 25—27 градус чылыыр.

ШКОЛАЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Детский мир» магазинниң чанынга август 27-де 10 шактан эгелеп Кызылдың үлетпүр бараанңарының садыы школа базаарын чорудар. Школачы форманы болгаш ботинкаларны хоорайның школаларынга тараткан чалдагалар ёзугаар садар.

КИНО

АВГУСТ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Душа моя» 9.00, 12.00, 15.00, 18.00, 21.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кортик» 12.00, **«Десять негритят»** 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: Цыганка Аза» 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан), **«Варвара краса длинная коса»** 10.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: Киносборник 13.00, **«Маури»** 14.00, 16.40, 19.30 шактарда.

АВТООРУК ТЕХНИКУМУ: «Мамлюк» 17.00, **«Кин-дза-дза»** 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Чипполино» 13.30, **«Маури»** 15.10, 17.50 шактарда.

АВГУСТ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Бичии залга: «Киносборник № 13» 10.00, **«Башня»** 11.40, 14.00, 16.20, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мальчик с пальчик» 9.00, 12.20, **«Юрка — сын командира»** 10.40, 14.00, **«Душа моя»** 15.50, 18.30, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тоби Магтиг» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Десять негритят» 14.30, 17.20, 20.10 шактарда.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ

Понедельник

АВГУСТ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Өгленишкеннерниң корзиназында миллион». Уран-чечен фильм. 10.05 — Бут бөмбүгүнүң дончулалы. 10.35 — Кижи институду. 11.35 — 11.45 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 15.55 —Камчатск телестудиязының программазы. 16.35 — «Галакс» Уран-чечен фильм. 17.40 — «Спорт болгаш кино». 18.20 —«Кандыг чурттап тур сен, бригада?». «Сургутнефтегаз» каттыжыышкынның ерүмнекчилериниң дугайында очерк. 18.50 —Поэзия минуталары. 18.55 —Бут бөмбүгүнүң дончулалы. 19.25 — «Сатирикон» театрның фильм-шиизиниң баштайгы көргүзүү. «Бажыңның тайбың болзун». Автор — С. Альтов. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 — «Бажыңның тайбың болзун». Фильм-шииниң уланчызы. 23.00 — Бөгүн делегейде. 23.10 — 23.40 — Л. Бернстайн. «Дивертисмент». Бавар радиозунуң симфониялыг оркестри күүседир. Дирижёр —Л. Бернстайн.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Театр директору». Фильм-концерт. 8.45 —Москвага аян-чорук. «Кремльдиң эргн хаалаларының чанында». 9.05 — Мультфильм. 9.40 — Итали дыл. 10.10— Уругларга фильм. «Крошуктуң каникулдары». 1-ги сериязы. 11.25 — «Үндезиннер». 11.55 —«Хыдыкчылар». Уран-чечен фильм. 13.25 — «Улуг кижилер болгаш уруглар». Док. фильмнер. 13.55 — Медээлер. 14.05 — 15.10 — «Ийи эжишки албан эрттирип турган». Уран-чечен фильм. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 —Док. фильмнер программазы. 18.45 — «Кызыл телестудиязының почтазы». «Телекөрүкчүлерниң чагаалары ёзугаар дамчыдылга. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Бистиң хоорайывыс — бистиң бажыңывыс». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Делегей панорамазы». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 — «Дириг планета». Док. фильм. «Өттүскен далайлары». 5-ки сериязы. 22.40 — 23.15 — Спидвей. Делегей чемпионады. ЧССР-ден дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 —Медээлер. 18.15 — Краснодар крайның Каневск районунуң М. И. Калинин аттыг колхозунуң улусчу казак ниити ырының концерти. 18.30 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!». 19.30—Бооданга. «Москваның улуг шаңналы» дээш делегей маргылдаазы. 20.00 — 20.15 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

АВГУСТ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Аныяк Россия». 9 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.40 —12.35 —С. Альтов—«Бажыңның тайбың болзун». Фильм-шии. Чапсарда. (11.10) —Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 —Эде тургустунуушкун прожекторун. 15.55 — «Эр хейлер». Шимченгир оюннар талазы-биле школачыларның маргылдаазы. Душанбеден дамчыдылга. 16.35—«Салам». Кабардин-Балкар АССР-ниң «Кабардинка» деп танцы ансамблиниң концерти. 17.10— «Ийиги Украин фронтузу». Хроника болгаш сактыышкыннар». 17.50 —Румын телевидениези программазы. 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.05 — Н. Кущенкова ырлаар. 19.20— «Бистиң садывыс». 19.50 — «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 — «Останкинода Ордү-музейде музыкалыг чай». Күрүнениң камерлиг оркестри «Москваның виртуозтары» ойнаар. 22.30— Бөгүн делегейде. 22.40 —23.15 — «Чүгүдэ объективе». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Ооляну утбашкылар ырлаар. 8.50—«Москвага аян-чорук. Бульварларның адаабилел». 9.10 — Мультфильм. 9.45 —Француз дыл. 10.15 — Уругларга фильм. «Крошуктуң каникулдары». 2-ги сериязы. 11.20 —Француз дыл. 11.50— «Кара дээлектиг ак куш». Уран-чечен фильм. 13.25 — Фильм-концерт. 13.55 —Медээлер. 14.05 — 15.20 —«Дайынның узун оруктары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.25 — «Культура болгаш амыдырал». Ак-Довурак хоорайда социал айтырыгларны шиитпирлеп турары. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Аъш-чем программазы —бүгү чоннуң херээ». «Мал чеми белеткелиниң хүн демдеглели». 19.45 — Медээлер. 19.55— Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —РСФСР-ниң алдарлыг артизи Г. Жеслиниң концерти. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 —«Өнүүктер экраны». «Айдында боо адыышкыннары». Уран-чечен фильм. 23.05 —23.40 —Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Ритмиг гимнастика. 18.45 — «Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.30 — «Музыкалыг киоск». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

АВГУСТ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35 — «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 — «Эр хейлер. Шимченгир оюннарга школачылар маргылдаазы. 10.20 — «Бойдус-биле эштежиг». Телефильмнер. 11.15 — 11.25 —Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 —Эде тургустунуушкун прожекторун. 15.55— Улустуң аялгалары. 16.10 — Мультфильмнер. 16.40 — «Асфальт төнүп турар черде». «Кара хөрзүннүг эвес черниң оруктары» деп күрүне программазының дугайында. Ярославль областың Некоуз районунуң чижээнде. 17.30 — «Эвия музыка» Ф. Шубертиниң чогаалдары. 18.20 — «Үшкү Украин фронтузу. Хроника болгаш сактыышкыннар». 8.50 — Бөгүн делегейде. 19.05 — «Киржикчилер». Чагаа иштинге. 19.55 —«Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00—«Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 — «Останкинода Ордү-музейде музыкалыг чай». Литва ССР-ниң камерлиг оркестриниң алдарлыг коллективиниң концерти. 22.35— Бөгүн делегейде. 22.45 —«Пиросманиниң эдеп тур бис». 23.50 — 00.15 —Шыдыраа. ССРЭ чемпионады.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 —Фильм-концерт. 8.40 — «Москвага аян-чорук. Бурунгу Чер чалды дургаар». 9.00 — Мультфильм. 9.35 — Немец дыл. 10.05 — Совет ыр концерти. 10.20 — Уругларга фильм. «Крошуктуң каникулдары». 3-кү сериязы. 11.30 — Немец дыл. 12.00 —Өнүүктер экраны. «Айдында боо адыышкыннары». Уран-чечен фильм. 13.20 —«Сээн сонуургалдарың оранын». Док. фильмнер. 13.40 — Медээлер. 13.50 Фильм-концерт. 14.20—15.30 — «Дайынның узун оруктары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Улустуң ойнаарактар театры «Буратино» бистиң аалчывыс». 18.40 — Уругларга фильм. 19.05 —Делегей байдалының дугайында беседа. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Мал чеми белеткелиниң хүн демдеглели». «Хүн айтырыгларынга». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Улустуң аялгалары». 20.30—«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 — «Бойдус-биле эштежиг». Телефильмнер. 22.25 — 00.15 — Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. «Торпедо» —«Динамо».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Удмуртияның таныылары болгаш ырлары». 18.25 —«Өнүүктер экраны». «Черлик ыт». Уран-чечен фильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

АВГУСТ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.40 — Мультфильмнер. 10.15 — Док. фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 10.45 — «Киржикчилер». 11.30 — 11.40 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 15.50 — «Алыс шынынын биле болгаш арын-нүүр бүгаар». 16.40 — Концерт. 17.10 — Мультфильм. 17.30— Музыка шыгжамыры. Й. Гайдн. № 103 симфония. 18.05 — «Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.10 — «Ыр-88». 19.25 — «Теория айтырыглары». Хууда болгаш ниитилелдиң эрге-ажыктарының диалектиказы. 19.55 — «Аныяк Россия». 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 — «Останкинода Ордү-музейде музыкалыг чай». 22.30 — Бөгүн делегейде. 22.40 — 23.45 — Он-он чылдарда балалып читпес портреттер. Ю. Нагибин чогаалчы-биле ийи ужуражылга.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Шаандакы болгаш чоокку ырлар». 8.55 —Мультфильм. 9.30—«Москвага аян-чорук. Крым кежиинден Триумфалдыг хаалгага чедир». 9.50 — Испан дыл. 10.20 — Уругларга фильм. «Крошуктуң каникулдары». 4-кү сериязы. 11.30 — Испан дыл. 12.00— — «Өнүүктер экраны». «Черлик ыт». Уран-чечен фильм. 13.15 — Медээлер. 13.25 — «Танцы изубниян». 14.20 — 15.25 —«Дайынның узун оруктары». 3-кү сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.35 —«Сонуургактарга». Тыва национал оюннар. 18.55— Док. фильм. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Парторганизацияларда отчеттар болгаш соңгуулдалар». «Кышка белен силер бе?». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Телефильм. 20.25 —Г. Цистреем. Концерт. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 — 23.10— «Өнүүктер экраны». «Ачавыска канчап дузалаарыл?». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Кидэминн шагы». 19.15 — Ритмиг гимнастика. 19.45 — «Баянистер дуэди». К. Кобылинский болгаш О. Четвериков ойнаар. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

АВГУСТ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35 — «Аныяк Россия». 4-кү сериязы. 9.40 — Мультфильмнер. 10.15 — ССРЭ улустарының ырлары болгаш танцылары. 10.45 — 10.55—Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 15.50 —«Агроүлетпүрүүң ажыл-херектери болгаш сагыш салыышкыннары». 16.30 — «Чүүден болгаш чүге?». 17.00 — «Литва телевидениезиниң программазы». 18.05 — Чаартыкчылар болгаш консерваторлар. 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.10 —XIX партконференцияның угланыышкыны-биле. 19.55 — «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 — «Останкинода Ордү-музейде музыкалыг чай. «Избалыг оруу». Концерт. 22.20—Интермедия. 22.50 —00.25 —«Үзел-бодал». Кежээки информация-музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 —Фильм-концерт. 8.55 — Мультфильм. 9.30 — «Москвага аян-чорук. Замоскворечье». 9.50 — Англи дыл. 10.20 — Уругларга фильм. «Ажыг кат». 11.20 — Англи дыл. 11.50 — «Өнүүктер экраны». «Ачавыска канчап дузалаарыл?». Уран-чечен телефильм. 13.10—Медээлер. 13.20 — В. П. Соловьев-Седой композиторнуң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында хроника-документалдыг фильм. 14.20—15.40 — «Эжиң доктор». Уран-чечен фильм. 18.05 —Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Улусчу чогаадылганың III Бүгү-эвилел фестивалы чоруп тур». Республиканың «Хөөмей» фестивалының түннел концерти. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Коммунист болгаш үе». «Шахтёрлар хүнүнге». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00—«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Уран гимнастика. ССРЭ кубогу. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 — 23.05 — «Өнүүктер экраны». «Бот-камгалал». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05—Медээлер. 18.15 — П. И. Чайковский аттыг делегей конкурзунуң лауреаттары. Д. Алексеев. 18.50 — «Дириг амытаннар оранында». 19.50— Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

АВГУСТ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30— В. В. Андреев. «Музыкалыг дамчыдылга». 9.05 — «Чүүден болгаш чүге». 9.35 — Өг-бүле академиязы. 10.05 — Бөгүн — Совет кино хүнү. 10.55 —«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Модалар тележурналы «Марафон». 11.25 —Амгы делегей база ажылчыннар шимчээшкини. 11.55 — Бөгүн — Совет кино хүнү. 12.40 — ВЛКСМ-ниң 70 чылынга «Сылдыс чаашкыны». Уран-чечен фильм. 14.10 — «Цыган херээжен». Т. Филимонованың киржилгези-биле музыкалыг программа. 15.00—Алыс утка дугайында чугаа. Азов далайның чүге хаап, кааптанып? 16.30 — Бөгүн делегейде. 16.50—«Дириг амытаннар оранында». 17.50 —Бөгүн —Совет кино хүнү. 18.35 — «Делегей программазы». Кичээнгейде — чүгула айтырыг: тиилекчилер түрбас дайын? Конгу революцияның 25 чылы болганынга. «Тииндегелениң там-тамы». 19.35 — ТТ экранында эм баштай «Эм чараш болгаш эргим». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45— «Суббота кежээзинде». Улуг кижилерге мультфильмнер. 22.15 — «Музыкалыг ринг». И. Корнелюк болгаш В. Резников композиторларның киржилгези-биле эстрада программазы. 00.00—00.10 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Док. фильм. 9.05 — Театр телеабонементизи. В. Шекспир. 10.40 — «Кадыкпыл». 11.25 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.45 — Эде тургустунуушкун болгаш эрге-хоойлу. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң визалар бээр болгаш бүрүткээр килдис даргазы В. А. Кузнецов-биле беседа. 12.00 —Портреттер. Лев Толстойнуң хүнү. 13.05 — «Орус шааждан бүдер». 13.20 — Экономика билиглериниң үндезиннери. «Агро» тележурнал. Бүдүрүлгеге арендалыг кээрээлиг база кооперативтиг харылзаалаарже шилчиири. 13.55 — «Бүзүреңниг-даа болза, элдептиг». 14.55 — ССРЭ-ниң ИХМ ажылдакчыларының ажылдарының Бүгү-эвилел чурулга делгелгези. 15.20 — «Озал-ондактың чылдагааннары». Демир-орук транспортунуң озал-ондакка таваржып турарының чылдагааннары. 16.20—«Орукка ээрнинчи». Уран-чечен фильм. 17.40 — Док. фильм экраны. «А Чеховка бүзүрээр ужурлуг». 18.10 — Мультфильм. 18.30 — Музыка телеабонементизи. 19.40 — Док. фильм. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Уран гимнастика. ССРЭ кубогу. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожекторун. 21.45 — «Өнүүктер экраны». «Характеристика». Уран-чечен фильм. 23.00 — 23.35 — Чадаг-терге спорту. ССРЭ чемпионады.

Воскресенье

АВГУСТ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Медээлер. 8.15 — Ритмиг гимнастика. 9.00 — «Олар баштайгылар турган» деп бөлүктен док. фильм. 9.20 — «Спортлото» тиражы. 9.30 — «Будильник». 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боол тур мен!» 11.00 — Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта». 11.30 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 — «Музыкалыг киоск». 13.00 — «Кодээден дамчыдылга». 14.00 — «Кадыкшыл». 14.45—«Солдат болгаш чылан». Уругларга телешии. 16.05 — «Тургеневтиң чайы». Аас чогаал байырлалы. 16.30 — Поэзия минуталары. 16.35 — Мультфильм. 17.05—«Дириг планета». 7-ги сериязы. «Кырывыста дээр». 18.00 — «Делегей панорамазы». 18.45 — «Улуг-хүн кинозалы». Мультфильм. Док. фильм. 19.30 — «Дары». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Бил. дин мес Глазунов». ССРЭ-ниң улустуң чурукчузу И. С. Глазуновтуң чогаалдарының делгелгези. 22.10 —П. И. Чайковский. Концерт. 22.55—23.05 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.15 — Совет шүлүк чогаалы. А. Т. Твардовский. «Делгемнер ындында делгемнер». 9.05 — «Эрудит». Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 10.00 — «Чуртта, Чер!». 11.00 —Школа: өскерилгелер үези. 11.30 — «Аян-чорукчулар клуву». 12.35 — Эртем: теория, шенелде, практика. 13.05—«Бир эвес силерниң харыңар...» 13.50—Мультфильмнер. 14.45— «Ада-чуртунга эргим аттар». «Пушкин. Свелгу акт». Фильмниң баштайгы көргүзүү. 15.20 —Эстафета. Күш-культура — спорт программа. 17.35 —Чурттуң театрлары көргүзүп тур. Куйбышевтиң М. Горький аттыг үлегерлиг шии театрының фильм-шиизиниң баштайгы көргүзүү. «Англи Елизавета». Автор Ф. Брукнер. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15—Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.35 —«Оруктарга чогааттынган ырлар». 21.00 —«Үе». 21.35 — «Кино болгаш көрүкчү». 23.05—23.30—«Витамин» бөлүктүң концерти. Фильм-концерт.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекси 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 169. ТС—01563.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 195 (13795) | 1988 чылдың август 23, вторник | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 көпеек.

Малга чем белеткелинге, дүжүт ажаалдазынга идепкейлиг киржиили

Ажаалда—88

ТАҢДЫЖЫЛАР ЧҮГЕ ДАЛАШПАЗЫЛ?

Таңды районнуң девискээринге чоруурга, ховуда тарааның ону саргарып келген. Дуржулга станциязының механизаторлары ону аралап кезип кирген. Шак мындыг өйде тараажы кижи оожум, серде чок удуй аар бе? Азы мал чеми белеткелиниң дайлымы-биле тараа ажаалдазынга белеткелди таңдыжылар уттуп турары ол бе?

Сөөлгү аас хүннер тараа культураларының быжарын иллеңне дүргедедипкен. Дүүн чаа-ла ногаан чыткан шөлдерни бөгүн көөрге саргарылай берген болгулаар. Үези кээрге, үнүш удаар эвес. Шак мындыг бүскү чурумал таңдыжыларны далаштырбайн турары эндеп. Совхоостарда бар турар тараа ажаар 188 комбайнның ам чүгле 80 хуузу белен. Оон артында анаа ажылдаар механизаторлар база четчелеттинмээн. Ол хамаан чок, силос комбайннары безин чамдык ажыл-агыйларда мырчага чедир септеттинмээн.

Бо бөтү чүүлдү кижи көргеш, РАУК-туң, совхозтарның удуртукчуларындан, специалистеринден чүү болду, эптер, бо чылын дүжүт ажаар бис бе деп айтырыксаазы кээр-дир. 1988 чылдың дүжүт ажаалдазынга Тока аттыг совхозтуң белеткелин деңдии кошкак. Ажыл-агыйның кол инженери В. А. Курицын КСК-100 деп ийи комбайнны безин белеткетпээн, а совхозтуң төп шаңынга баарга, каракка чаржынчыг: ону арыглап ааштаваан, эрткен чылдың довураа хевээр. Картофель шыгжаар склады белен эвес. Чогум ында чүнү кылып турарыл? КПКУ-ларның чүгле чартык кезии белен. Витаминниг борбаандылар кылыр агрегаттарга хол дегбээн. Тараа ажаалдазынга белеткенип турар бе дээрге, ол техника база четчелеттинмээн.

«Коммунизмниң херели» совхозтуң комбайн шыгжаар чери чок болганындан Оңгар-Хову бригадазында ажык черде кыштаглаткан. Ынчангаш оларны септээр чылдыңда улуг бергедээшкиннерге таваржып турар. Эрткен күзүн бо ажыл-агыйга комбайннары белеткээри саадааныдан сөөлгү хүннерде 2000 гектар кызыл-тасты долу каккан. Бир эвес ук агрегаттарны өй-шаанда белеткеп апкан турган болза, мындыг каражага таварышпас ийик. Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң уржуу бодур.

Бо совхозтуң кол инженери Евгений Ооржунуң чугаазы-биле алырга, комбайн септелгезин эрткен чылдаазындан дээре чоруп турар. А херек кырында каңдыгыл дээрге, 18 комбайнның он бирни август 16-га чедир септеп белеткеп алган. РАУК-те медээ-биле алырга, ук совхозтуң 5 комбайны долу эвес септелгени эрткен-даа болза белениниң шугумунче оларны тургуспаан.

ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң ажаар тарааны хөй, анаа киржир 43 комбайнның үжени белен. Ында кол инженер Афанасий Харченко сагыжын ооржургадып, арткан комбайннарда кылыр улуг чүүлдер чок деп бадыткап турар. Кезер агрегаттарның салааларын солууру дээн ышкаш үүрмек чүүлдер барын бузуреликсеп турар. А херек кырында совхозтуң механизаторлары-биле) чугаалажып көөрге, артык кезектер тывылбас. Үш аккумулятор херек, оларны кайын тып алырыл? Бир комбайнның поршень шимчедикчизи чок. Бо үүрмек чүүл бе? Чок, чүгула кезек-тир. Август айның эгезинде, РАУК-туң кол инженери А. Тас-оолдуң медээзи-биле алырга, бо ажыл-агыйда ам-даа 18 комбайнны септээр ужурлуг турган. Кыска хуусаада мынча хөй техниканы канчап септеп доозупкан деп? Бүзүреничиг эвес-тир.

«Россия» совхоз биле «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы бо чылдың дүжүүн ажаап алырынга чүгээр белеткелдиг. А артканнары чүге хожудап турарыл? Кым оларга дузалажырыл, сактырга, дүжүт ажаалдазы деп кампанияның бергезин билбес-даа хевирлиг. Азы тараа ажаап чорбаан эвес, ажырбас, боттарывыс билир бис деп принцип-биле ынчап турарлары ол бе?

Чаа дүжүттү ажаап алырынга тараа хүлээп алыр пункттарлары ынк белеткээр ужурлуг. Таңды РАУК-туң даргазы Тимофей Антонович Хуйдановтуң чугаазы-биле алырга, бо чылын кывар-чаар материалдар эзээжинден районнуң ажыл-агыйлары тарааны Кызылда сайгарылга баазазынче чорутпас, а Бай-Хаакка дужаар чадавас. Ынчап кээрде, харылсалга ийи дакпыр белик болур ужурлуг ышкажыл. Чоокта чаа РАУК-ке болган хуралга Бай-Хаактың тараа хүлээп алыр пунктузунуң белениниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Шын-дыр харын, бир-тээ тарааны анаа хүлээп алыр апаар болза, белеткел-ле херек. Ол хуралга чүү илереднил? Чеди складтың алдызы белен. Анаа 15 муң тонна тарааны хүлээп ап болур. Тараа кургадыр агрегаттар белен, деңзилерни септээн, хынаткан. Тараа хынаар лабораторияның дериг-херекселдери четче, белен. Бир эки чүүл болза, тараа кургадыр агрегатты эптеп тургускан. Ыяш тудугларны өрттен камгалаар хемчеглерни алган, өрт өжүрер херекселдерни белеткеп каан. Пункт ажыл-агыйлар-биле керээни чарган. Бо харын эки-дир. Ынчалза-даа бир кол четпес чүүл, анаа ажылдаар улусту четчелевээн. Операторларның чүгле ийизи бар, артканнарын кайыын тывары, оларны база белеткеп өөреткей.

Таңдының хову-шөлдеринде тарааның нинти байдалын ап көөрге ажаалдаже бөгүн-даарта чорту кириптер ужурлуг. Олче демниг-биле кирбес болза, чамдык агрегаттар уредип азы четче кирип чадап турда, дүжүт ажаалдазы саадаар, соокка алзыр азы хар адаанга кирер чорук оон үнер болгай. Районнуң девискээринде дүжүттүң амгы байдалын алырга, эрткен чылдаазындан дора эвес тарааны ап болуруң аргалары бар. Бо сезоннуң бир бергези — районда мал чеминиң белеткели-биле капсырлашкан. Ындыг болганда күш чардыгар. Бир эвес мал чеминиң белеткели адактады берген турган болза, мында механизаторларның чамдыктарын комбайнга олуртуп болгай. Ам ындыг арга чок тур. Ажылды өй-шаанда кылып алырынче сагыш салбаска ындыг боор-дур.

Хову бригадаларының белеткели, орук-көвүрүглерни, хамык шаңнарны септеп доозары дээн ажыл-ла хөй. Таңдыжылар ону ам канчап кылып четтигерил?

Алдын-оол АЖИ,
«Красное знамя» солунунуң ажылдакчызы.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

«Кодээ ажыл-агыйже аныяктарны бүгү-нинти кыйгырарының практиказын улам сайзырангайжыдар хемчеглер болгаш оларны кожурер талазы-биле немелде чиигелделер дугайында» доктаалды ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган.

ССРЭ-ниң Аъш-чем программазын күүседириниң чугула негелделериниң бирээзи болза, колхозтарга болгаш совхозтарга доктаамал күш-ажылчы коллективтерни тургузары, ону чедип алыры-биле кадрларны, бирги ээлчегде аныяктарны организастыг эвилеледен тургаш, оларга дузаны чедирери болур дээрзин доктаалда демдеглээн. Ындыг турбуже кодээ ажыл-агыйны ажылчын күжү-биле хандырары, кодээ черлерже өг-бүлелерни кожурери, аныяктарны ол алырже Бүгү-нинти кыйгырыы-биле чорудары дээн ышкаш хевирлер долу темчээлдии-биле ажыглаттынмайн турар. Бүгү-нинтиниң кыйгырыы-биле кодээге келген аныяктарны ол черлерге доктаамал быжыглаарынга амгы үеде күштүг боор турар чиигелделер эки идигин бербейн турар.

Кодээ ажыл-агыйже өг-бүлелерни кожурери база аныяктарны Бүгү-нинти аргазы-биле кыйгырарын организастаарын экижидер талазы-биле чамдык хемчеглерни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели тодараткан.

ССРЭ-ниң Агроүлетпүркому, ССРЭ-ниң Күш-ажылкуркому, эвилеледишкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдери, улус депутаттарының Советтериниң край болгаш область күүскомнары кодээ ажыл-агыйга ажылдаары-биле өг-бүлелерни кожурерин, аныяктарның Бүгү-нинти кыйгырыы кодээге доктаамал күш-ажылчы коллективтерин тургузарының кадрларны быжыглаарының чугула чүүлү, патриотчу болгаш интернационалчы улуг херек кылдыр көөр ужурлуг. Кодээге кожуп келген кижилерге чогуур социал, культура-амыдырал болгаш бүдүрүлге байдалдарын тургузар, оларны коллективтерниң күш-ажылчы болгаш хөй-нинти амыдыралынга дарый хаара тудар херек.

РСФСР-ның кара эвес хөрзүннүг зоназының, Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң кур черлерин шиңгээдип ап турар районнарның колхозтарынче болгаш совхозтарынче кадрларны чорударынче болгаш быжыглаарынче онза кичээнгейни угаадырган. Ол черлерниң ажыл-агыйларынче кодээ ажыл-агый, улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының, амыдырал хандырылгазының, күш-культура болгаш спорттуң специалистерин хаара туткан комсомолчу-аныяктарның отрядтарын чорудар дугайында ВЛКСМ ТК-ның эгелекчи саналын деткээн.

Бүгү-нинти кыйгырыг-биле кодээ ажыл-агыйже оолдар, кыстарны чорударының дугайында хамаарышкан комсомол органнарының саналдарын чоп кожурерниң планынга өөренип көөрүн ССРЭ-ниң Курпланынга, ССРЭ-ниң Күш-ажылкуркомунга, ССРЭ-ниң Агроүлетпүркомунга, эвилеледишкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, улус депутаттарының Советтериниң край болгаш область күүскомнарынга даасткан.

ССРЭ-ниң чазааның тургусканы чоп кожурериниң талазы-биле чиигелделерни ол кижилерге хамаарыштырар. Чоп кожурериниң болгаш бүгү-нинти кыйгырыгның чурумун ёзугаар ажыл-агыйларының чагыглары-биле кодээ черлерге кээп турар улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының, амыдырал хандырылгазының, күш-культураның болгаш спорттуң специалистеринге ындыг чиигелделерни көргүзерин совхозтарга болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринге чөпшээрээн. Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң доозукчуларындан (бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның стипендиаттарындан аңгыда) Бүгү-нинти кыйгырыг-биле специалистерни шилип алырын болгаш чорударын ажыл-агыйларның чагыглары ёзугаар комсомол организациялары боттандырар.

Кожурулге чурумун-биле болгаш Бүгү-нинти кыйгырыы-биле келген ажылдакчыларга совхозтарның болгаш өске-даа кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң акша-херекселдериниң күзели-биле дараазында чиигелделерни болгаш немей төлевирлерни көрген:

орукка чорук турган үезинде хонук төлевирин албан ёзугаар сургакчылаанынга хоойлуда көрдүнген хемчээлге, орукка чоруурунга белеткенип турган болгаш чаа черге баргаш таварыштыр тургустунуп турган хүннерни дээш, ынчалзажок ол 6 хүнден хөй эвес, а ол ышкаш орукка чорупп турган үезиниң тариф ёзугаар (доктааткан шалыңы) ажыл төлевирин төлээр;

чаңгыс ол-ла ажыл-агыйга үзүктел чок ажылдааны дээш шалынга немей процентиниг төлевирлер алырынга стажы база стаж-биле холбашкан өске-даа чиигелделер бир эвес күш-ажылчы ажыл-чорудулганың [illegible] черинде күштүг боор турар болза хевээр артар. Оларга бирги чылында шөлээзин кожуп келгенниң соонда чаа черге ажылдаан үезинден хамаарылга чокка бээр;

күш-ажылчы ажыл-чорудулганы бир-ле дугаар эгелеп турар кижилерге ук ажыл-агыйга ажылдаанының үзүктел чок стажы дээш ажыл төлевиринге доктааткан немелделерни саазарының чиигелдезин чурумун көрүп турар;

бүдүрүлгеге ажылдаарын соксаткаш, эде өөредип азы билиин бедидип чорутканда ажыл-агыйда ол азы бо мергежил аайы-биле ортумак ажыл төлевирин төлээр азы бүдүрүлгеге ажылдавышаан тура, эас белеткел эртип турда өөренип турар бүгү үезиниң дүргүзүнде ортумак ажыл төлевиринге чедир ыдгалы төлеп бээр. Чаа азы холбаштак профессияга ажылдай берген кижилерге ажыл-агыйда ол мергежилдиң ортумак шалыңынга чедир немелде төлевирни (үш айдан ажыр эвес) төлээрин чөпшээрээн.

Кожурулге планы бердингеш, карылгалыг болгаш ээзш орулгалыг совхозтарга болгаш өске-даа кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге чиигелделерни болгаш немей төлевирлерни тыпсыры-биле холбашкан чарыгдалдарны төптүткен фондуларның болгаш курлавырларның херекселдери-биле ындыг бээрин ССРЭ-ниң Агроүлетпүркомунга, эвилеледишкен болгаш автономнуг республикаларның агроүлетпүркомнарынга, крайларның болгаш областарның агроүлетпүр комитеттеринге, районнарның агроүлетпүр каттыжышкыннарынга сүмелээн.

Кожурулге планы бердинмээн совхозтар болгаш өске-даа кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелери күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле органнар-биле дүгүрүшканын ёзугаар бүгү-нинти кыйгырыг-биле келген кижилерни, а ол ышкаш ол ажыл-агыйлар-биле баш удур дүгүржулга ёзугаар боттарының хуузунда ажылдап келген кижилерни оларга кожурулге талазы-биле чамдык чиигелделерни тывыспышаан, боттарының акша-херекселдериниң күзели-биле хүлээп алырын чөпшээрээн.

Совхозтарга болгаш өске-даа кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге кожурулге чурумун-биле база Бүгү-нинти кыйгырыы-биле чедип келген болгаш ажылга механизатор, малчын болгаш кодээ ажыл-агыйның специализи кылдыр хүлээп алдынганнарга, а ол ышкаш ол ажыл-агыйларже үстүнде айыткан негелделерге дүүштүр чорутган улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының, амыдырал хандырылгазының, күш-культураның болгаш спорттуң ажылдакчыларынга херекселдерни садып алырынга фонду профессияларга (албан-дужаалдарга) доктааткан тур тариф ставкаларының (шалыңнарның) III разряды-биле 6 ай чедир шалын хемчээлинге деп дузаламчыны күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң чөпшээрели-биле берип болур.

Колхозтарга кожурулге чуруму-биле база Бүгү-нинти кыйгырыг-биле чедип келген кижилерге совхозтарның болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга бо доктаал-биле көрдүнген чиигелделерни тыпсыры колхозтарга сүмелээн.

Экономика талазы-биле сула ажыл-агыйларның кодээ суурларынга аныяктарның чурттаңга комплекстерин 1995 чылга чедир үеде тударының программазын ВЛКСМ ТК-ның киржилгези-биле ажылдап кылырын ССРЭ-ниң Агроүлетпүркомунга болгаш эвилеледишкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге даасан.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ажыл-агыйларның администрацияларының ол ажыл-агыйга ажылдаар күзелин илереткен кижилер-биле чарып ап турар керээлериниң үндезининге аныяктарны кожурерин болгаш Бүгү-нинти кыйгырыг-биле кодээ ажыл-агыйже баарының практиказын калбартырын чүүлдүг деп көрген.

ШЫНАР-ДАА, ТЕМП-ДАА ЧОК

○ Улусчу контрольдуң, парлалганың рейдизи ○

Чайның айы төнүп турда, оът-сиген аажок үнүп турар апарган. Сигенни кезип каапкан черлерде безин оът катап үнүп келген. Бо чылын чиигир-ногаан эң орай келген. Оон-биле кады ногаан дүжүт ажаалдазын орайтадып болур бе?

Рейд бригадазының кежигүннери эң баштай партияның XXII съездизи аттыг совхозтуң фермазында сенаж салып турар оңгарга келген. Үш траншеяның бирээзин доларының кырында келген.

— Мында чеже тонна хире сенаж салып кааптыңар? — деп, тракторнуң соңгазындан бакылап келген башкарыкчыдан айтырдывыс.

— Ам 50 хире тоннаны эккээр болза, 300 тоннаның бо оңгары дола бээр боор — деп, Ыдай-оол Кууляр харыылады.

— Сенаж белеткээнден бээр ам каш хонуп тур силер?

— Август 11-де эгелээн улус бис.

Тракторист-биле август 17-де чугаалаштывыс. Ынчаарга, ону бир неделя дүргүзүнде салып келгени ол-дур. Сенаж салырының технологиязы сагыттынмайн барган.

— Дүъш чедер деп барды, ол хирезинде ам-даа машиналар келбеди — деп, ажыл чоктан чалгаараан тракторист уламчылады.

Чаңгыс-Хадың арт мыйында сенаж сигени кескен комбайннарга келдивис. Тээли чедер улуг оруктуң кыдыында автомашина тур. Каракка чаагай дээрден башка, ногаарарган дилиндиктер кандыг-даа дүжүт бербейн турарын чолаачы Кошт-оол Хапылак биске чугаалады.

— Элдеп чүве: тараа чаштырган дилиндектер-дир ийин бо, ол хирезинде кыяр-сиген үнген...

Келир чылын тараа чаштырар ужурлуг дилиндектерде ногаан өрт өскээнин көрдүвүс. Манаа чайгы чер андарылгазы дыка-ла үр чорутпаан хевирлиг.

— Ногаан ажаалда эгелээрибиле, техника үрелип эгелээн — деп, чолааны хомудады. — Комбайннар ажылдаваска, бистер база анаа тур бис, сенаж оңгарында трактористер, ажылчыннар база анаа туруп берген.

Бис көөривиске аа ажылдап эгелээн КУН-75 агрегат каш метр шимчеп чоруй, туруп алды. База катап үрелген! Оон үрелип турары чоп хире: чавыс үнген тарааның сывыныга четпейн, ол чүгле боттады берген кыяр-сигенниң чурбаажын ап турар болду. Өскээр чугаалаарга, комбайн куруг ажылдап турар.

— Дүүн чүгле ийи рейс кылдым, бөгүн сенаж чедиреринге чиигинчиглиг апарды — деп, чолаачы чугаазын уламчылады — Совхозка агроном кижи турган болза, бо дилиндектерниң сигенин баштай чыттыр кестирип алыр турган ийик, оон соонда ажаап алыр. Улуг дүъш ажып тур, чаңгыс-даа кепсек ажылдап албадым.

Совхозтуң кол агрономунуң бир ай бурунгаар өскээр кожуп чоруй барган. Оон оруунга келген кижи өөренип чоруй барган. Ынчангаш орук кыдыының бо дилиндектерниң сигени чок. Совхоз бо чылын 1300 тонна сенаж салыр планныг, оон дөрттүң бир кезиин безин күүседири бергедээн. Ону чадажып турда, силос салыры, тараа ажаары база дүмчүкте келген.

Сиген шөлдерин эргий кезип чорааш, мында-мында артып калган сигенни хөй-биле көрдүвүс. Бора-Хөл чоогунда ол шөлдерден улуг киргээннерни-даа тургузуп ап болур.

«Искра» совхозтуң сенаж оңгарынга дүъш уштук аж бергенде келдивис. Механизаторларның биске чугаалааны:

— Ногаан масса кестирип турар комбайннарывыс үрели-ле турар, артык кезектер база чок. Сенаж салып эгелээнден ай чеде бердивис. Хүнде ортумаа-биле 60 тонна болуп турары ол-дур. Бөгүн чаа-ла ийи машина келди.

Деңнелге кылдыр мындыг фактыны манаа чугаалап каалы: Улуг-Хем районда «Күш-ажылдың тостуу» совхозтуң механизаторлары бир хүн 600 тонна чедир сенаж болгаш силос белеткеп турар! Чүү дээр боор, Чөөн-Хемчик районнуң мал чеми белеткекчилери шынар болгаш темп талазы-биле дыка хожудап турар-дыр.

Оон бадыткалы «Хөндергей» совхозка келгеш, база көрдүвүс. Совхоз нинтизи-биле 1240 тонна сенаж белеткээр планныг. Ол ажылче сес ай эгезинде киргеш, амга чедир дөңгүп-ле 300 хире тоннаны белеткээн.

— Дүүн беш, бөгүн алды машина масса келди — деп, тракторист Николай Ооржак чугаалады.

Манаа кээп турар массаның чаагайы аажок: кызыл-тас, чочак-тараа болгаш рапс холумаа. Мону өй-шаанда чогуур темпилиг ажаап алыр чүве болза, кандыг-даа берге кыш фермага коргунчуг эвес болгу деп. Ынчалза-даа мал чеминиң белеткелин шынарлыг чорудар дээш совхозтуң удуртулгазы улуг сагыш салбаан. Оон бир чижээнге совхозтуң техниказы кывар-чаар материал чогундан дүн-дүн дүргүзүнда анаа турганын айтыры артык эвес. Ногаан ажаалдага белеткелдиң кошкак болганы мыя бо фактыдан илдейдир.

Дүжүдүн ажаап турар шөлге көөривиске, комбайн сөөрткен тракторнуң кабиназындан сеске классчы Шолбан Кууляр бакылап келди. Оон доңдур чүдүрүпкен машиназы фермаже салып батты.

— Ачам масло ап алыр дээш чорупту, оон «оралакчылы»-дыр мен — деп, ол илеткеди.

— Ам бир комбайн кайыл?

— Машиналар чок боорга, хензиже кире берген боор...

Шуудан Саттың эрги тракторунуң суу хайнгаш, шыпап-ла оозун соодуп, хөлегеже ажытталы берген болду. Школачы тракторист база машина манап, анаа туруп алды.

Мал чемериниң белеткелиниң талазы-биле Чөөн-Хемчик районнуң мурнуку одуругда чорупп-даа турар болза, мында шынар болгаш темп кошкак деп түңнелге келдивис. Районнуң совхозтары лабораторияга 1363 тонна сигенниң шынарын хынаткан. Ол сигенниң чүгле 90,7 тонназы протеин талазы-биле бирги класска хамааржыр. Кол куруузу II болгаш III класстың сигени, а 13 тонна сиген класс туут чок болган. Белеткеттинген сигенниң шынар талазы-биле үнелээр болза, ортумактан кудуу демдек салыр апаар. А коолулуг мал чеми болур сенажты салырының технологиязын ажыл-агыйларның кол нурузузу эн каржызы-биле хажып турар.

Бис болзаарывыска, партияның XXII съездизи аттыг совхозта байдал элээн берге болуп турар. Орук кыдыының бараанның чаагай дилиндектерден сигенниң эки дүжүдү алдынмас. А оон хемчээли 800 гектардан хөй. Совхоз эрткен чылын мал чемин өске совхозтарга садып турган болза, бо чылын боду кожадарындан дуза дилээр хире апарган. Кургаг-Алаак, Борбак-Тал, Пештуг-Алаак ол ынчалдыр шөлдерин мурнуку чылдарда суггарып ап турган болза, бо чылын ол ажыл чоруттунмаан. Ол черлерни даглап каапкаш, ам совхозтуң механизаторлары Хараганның хола-харагаан холумактыг куу сигенни ажаап ап турары дээрге, ажыглаттынмаан курлавырлар болгаш ажыл-агыйжы эвес чорук дугайын херечилеп турар-дыр.

Рейд бригадазының кежигүннери:
Комбу-Маадыр СЕГЛЕНМЕЙ, районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы. Борис ЖУРАВЛЕВ, «Тувинская правда»-ның, Кодур-оол ОЮН, «Шынның» корреспондентилери.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● **ОДЕССА.** Совет тайбың талалакчылары Одессаның «Центральный» аэропортунга американ тайбың талалакчыларын уткуп алган. Ийи чурттуң тайбың талалакчыларының «Тайбың дээш походунга» киржири-биле Америкадан 220 кижи составтыг делегация чедип келген.

Походтуң киржикчилери Одессадан эгелээш Киевке чедир 850 км орукту чадаг эртер. Олар орук ара хоорай, суурларының чурттакчылары-биле ужуражып, митингилерни организастаарлар.

● **НЬЮ-ЙОРК.** КНО-нуң Чиигине секретары Хавьер Перес де Куэльяр Европа чурттарында албанның аянчоруун кылып чорупп турар. Ол август 24-25 хүннеринде Женевага кирип айтырыгның талазы-биле ук чурттуң общиналарының удуртукчулары-биле ужуражылганы эрттирер. Ол-ла үеде Иран биле Иракты аразынга чугаалажылгаларны эрттирерин ол база планнап турар.

● **ИСЛАМАБАД.** Август 17-де самолёт-биле ужуп бар чыда, озал-ондакка таварышкаш, өлген Пакистанның президентизи Зия-уль-Хакты август 20-де оруктапкан. Оруктадылгага 70 чурттуң төлээлекчилери киришкен. Совет делегацияны ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының оралакчызы В. С. Астраускас удуртуп чораан.

● **ДЕЛИ.** Пакистанның президентизиниң чораны самолёттуң агаарга часты бергениниң чылдагааннарын тодаразы үргүлчүлеп турар.

Ол озал-ондакка хамаарыштыр чамдык барымдааларның парлалгада янзы-бүрү чүүлдери бижип турар. Самолёттуң часты бергениниң бир чылдагааны Индияда база боор чадавас деп ыыладылар тарап эгелээн.

Ынчангаш Индияның даштыкы херектер министерствозунуң төлээлекчизи ол аварияның болганынга Индияның кандыг-даа хамаарылгазы чок, ол дээрге ийи чурттуң аразында байдалды улам баксырадырынче угланган бургул-дур деп албан ёзузу-биле медеглээн.

(СЭТА).

МААЖЫМ ХӨӨННЕРГЕ АЛЫСКАШ...

«Дең-Терезин» совхозтуң ажыл-ишчилери бо чылын 2200 тонна сигенни болгаш 2700 тонна силосту белеткеп алырын планнаан. Байдалды баш удур өөренип көргеш, Таңды районче Сергей Ооржактың механизастаан звенозун чорудуп, Дуржулга станциязының шөлдеринден 300 тонна чайгаар үнген сигенни белеткеп алырын дугурушкан. Бо хүннерге чедир ында 250 тонна белеткеттинген.

Совхоз девискээринден белеткеп алза чогуур 1900 тонна сигенден бо хүннерге чедир чүгле 410 тоннаны кезип белеткеш, сарааттаан. Алексей Ооржактың бот-орулга-чарылгалыг механизастаан звенозунуң күжү-биле 90 тоннаны кылган. Артканын суурда организациялар, совхозтуң автопаркынын, сүт-бараан фермазының, тудуг, контора аппаратының коллективтери, аңгы-аңгы кижилер белеткээн. Уруглар садының ажылдакчылары 23 тонна планының 12 тоннаазын, тудугжулар 30 тоннадан 19-ту, школа коллективи чүгээр көргүзүглерге хамааржыр. Оон өске сан-чурагайларны көрүп орарымга, демдеглепки дег коллективтер, аңгы-аңгы кижилер-даа тывылбады.

Совхозтуң дирекциязы партия, профэвилел комитеттери-биле кады июль 20-ден август 20-ге чедир шалыңчы айны чарлап, кылган сигенниң тоннаада өртээн хол-биле кылган кижилерге класс аайы-биле 59 рубль 11 көпеектен 77 рубль 15 көпеек чедир өстүрзе-даа, ажыл организас чогундан хөнүвээн. Коллективтер бердингеи даалгаларын мынчага чедир күүсетпээн.

Малчыннар маңаа ынче идепкейлиг киржир ужурлуг. Кышкы үеде совхозтуң белеткеп берген сигени-биле нинтиниң малын чемгеериниден аңгыда, хууда малынга база чиртип амдажааның дирекция тускай эртемниглер эки баар. Оларның бирээзинге-ле 10 тоннадан эвээш эвес сигенни онаадганы чөптүг. Бот-орулга-чарылгалыг өг-бүле керээзинде айыткан хүлээлгелери база ындыг.

— Чүгле 7 хойжу шөлдерге барып, кезек ажылдап чоруй 3-4 тонна хирени белеткээп, чаңгыдай бергидээн — деп, агроном чугаалады.

— Бисте 45 сарлык кадарчылары бар. Мынчага чедир тудуп-даа сиген белеткевээн. Аалдарынга арагалап, аът мунуп алган шапкылажып турар. Машина-биле сүрүп, бедуп эккелгеш, шөлдерже ажылдадып киирер — деп, совхоз директору Доой Норбу Самбуевич Саая шыжыгып, малдың тускай эртемниглеринге айтышкын берип органын дыңназым.

Шынап-ла кол зоотехник Эрес-оол Моңгуштуң конторага үе-шак эрттирип, саазын шокарлаап орган херээ чүү боор. Малга чем-суурув тургузар дээш бригадирлерни, малчыннарны эвилеледээр, оларны-биле кады ажылдаар кижи ол ышкажыл.

Үе манавас. Чоогунда арга-эриглерда шиштарның бургулери саргарып, сиген кургап сээктелип, кустуң баштайгы демдектери кеступ келген. Чайгаар үнгенинден аңгыда, 471 га чаңгыс чылдыг тараан сигенче ам-даа кирбээн. Иштүлүк кампания үезинде ажылдаш дан бажында дойлуп үнер ужурлуг. Совхоз конторазынга баргаш, манаан — сураг. Тоо шак чоокшулай бергенде, агроном, зоотехник болгаш өске-даа удуртукчулар суурк-суурук кээп, кабинеттерин ажыдып, директорга барып чыгдып, айтышкынар, даалгалар ап турда, 10 шак ажа берген. Маажым, организас чогу оон безин илдей чорду.

Чаагай үнген 210 га кукурузаның ажаалдазынче даар таан эгелээш кирер, оон 3000 тонна ногаан массаны силостап ап болуруун конторага чугаалашты РАУК-туң кол агрономну Иван Чорбаевич Магаал-биле кезек механизаторлары эдерткеш, автопаркка бардывыс. Кукуруза ажаар 3 комбайн херим иштинде, ажык дээр адаанда эрткен чылын-на тургускулап каан хевээр, дазарын довурак-доозун тудуп бергей, дугуйлары салдынмаан, шагжайжы берген турлар.

— Ремень, подшипник, чамдык артык кезектери чок, кайызы-даа ажылдап шыдавас септеттинмээн — деп, бирээзиниң ээзи чугаалай-дыр. Кол инженер Иван Ооржак, оон чагыргазында инженер-техниктиг ажылдакчылар олче кичээнгей салбааны илдегтиг.

«Дең-Терезин» совхоз мал ажыл-агыйлыг. Алыр орулгазының колдуу оон кирер. Бо чылдың эрткен айларында мал бажын өстүрер, оон продуктуларын көвүдедир, күрүне планнарын күүседир талазы-биле районнуң ажыл-агыйларының дээрезинге саматкан. Мал чемин чедир белеткеп ап шыдавааза, чедишкиннер бастывас. Келир кыш өршээл хайырлавас дээрзин совхозтуң дирекциязы, тускай эртемниглерни угаап бодап, ажылды эки организастап, темпин дүргедедирин негеттинип келген.

Александр ХЕРТЕК.
«Шынның» корреспондентизи.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

доктаамал комиссияларында

ХУУДА КҮШ-АЖЫЛ, КООПЕРАТИВТЕР

«Хууда күш-ажыл чорудулгазының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң күүселдезиниң база кооперативтерниң хөгжүлдезиниң кайы хире болуп турарының дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хоойлужудулга саналдар талазы-биле комиссияга чугаалажып көрген. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы С. Н. Сапова үк айтырыг талазы-биле илеткел кылган.

Хептерни даараар белеткээр, автотранспортка негелделерин хандырар болгаш чонга ачы-дуза чедирилгезиниң өске-даа хевирлерин кылып чорудар талазы-биле күш-ажылда хаара туттунган хамаатылар хууда күш-ажыл чорудулгазының дугайында хоойлуну күштүг болдурган сөөлүнде 50-деп 312 кижи чедир өскен.

Хоорайда 51 кооператив тургустунган, оларның 14-түү чонга херегле барааннарын бүдүрүп турар, амыдырал хандырылгазында 12, нийтиниң чемненилгезинде 8 кооперативти тургускан. 670 муң рубльдиң херегле барааннарын болгаш ачы-дуза чедирилгезин бо чылдың баштайгы чартыкында үк кооперативтер бүдүрген. Ол дээрге чонга барааннар бүдүрериниң, ачы-дуза чедирилгезиниң 2.3 хуузу болуп турар. 310 муң рубльдиң чээлиге, шөлдерни, дериглелерни, эт-херекселдерни арендага хуза чедирери-биле хамаатыларга, кооперативтерге берген.

Ынчалза-даа хууда күш-ажыл болгаш кооператив ажыл-чорудулгазында чүгле эге базымнар кылдынган. Амыдырал хандырылгазында, ылангыя дачалар, садчыгаштар шөлдериниң тудугларында, бажың иштиниң эт-херекселдерин, техниктиг эдилелдерни, радиотелеаппаратураны, мебельди, автомобильдерни септеп кылырында чонуң херегделин хандырып шыдавайн турар. Хууда база кооператив ажыл-чорудулгазында аргаларны болгаш курлавырларны, пенсионерлерниң, инвалидтерниң, бажың ээлеп олурар чамдык кижилерниң күжүн Кызыл хоорайда долу ажыглавайн турар. Ажылдавайн турар 5 муң пенсионерниң чүгле 29 хирези хууда база кооператив ажылда хаара туттунган.

Хууда база кооператив ажылынга киржир күзелин илередип турар хамаатыларга боттуг дузаны чедирериниң хемчеглерин улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому, ажыл-агыйларның чамдык удуртукчулары албайн турар, ажыл кылыр шөлдерни база ол ышкаш чиг этти, материалдарны, эт-херекселдерни, дериглелерни удурзуп бээри кончуг оожум шиитпирлеттинип турар.

Бүдүрүлге артынчыларын садары хоорайда багай организастаттынган, ылангыя садып болгу деп барааннарны, материалдарны ажыглавайн, анаа-ла чыттырар азы бокче октаар тавырылгалар эвээш эвес.

Дериглелерниң, чиг этти, материалдарны тып, шөлдерни арендага алырынга бергедээшкиннерге таваржып келгеш, ол айтырыгларны шиитпирлээринге дыка хөй кооперативтер чүткүлүн үндүрбейн турар. Радиотелеаппаратура септээр «Ермак» кооператив бо чылдагааннар-биле ажылын соксаткан, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң шиитпири-биле тудуг материалдары-биле кургаан тудугжу ийи кооператив дүшкен. Радиоаппаратура септээр «Кварт» база национал чемнер белеткеп кылыр «Шайлаарак» кооперативтер шөл чогундан, ажылдаар булуң тыппайн турарындан чүнү-даа кылбайн турар. Боттарының-на хүлээп алганы уставтарны хажытканы-биле холбаштыр чамдык кооперативтер дүшкен, оларның бирээзи «Видеосалон» кооператив хоругдулуг видеофильмнер көргүзүп турган.

Кооперативтерниң хөй нуруузунда продукция бүдүрериниң, ачы-дуза чедирериниң планы чок, бухгалтер учёдун чорутпайн турар, ынчангаш кооперативтерниң болгаш оларның кежигүннериниң орулгазын бюджетче киирер төлевирин түңнүн тодарадыры берге.

Хамаатыларның болгаш совхозтарның хууда дузалал ажыл-агыйларының продуктуларының артыкшылын алырының оруңга, колдуунда кургу не болган; кооператив садымының магазиннеринден садып алган чиг эт-биле бодунуң ажыл-чорудулгазын нийтиниң чемненилгезиниң кооперативтери уламчылавышаан. Кооперативтерге садарын чөпшээрээн барааннарның база ол барааннарны кайы садыглардан садып алырының дангызын улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому бөгүнге чедир тургузуп албаан.

Кооперативтерниң садып турары продукцияның болгаш барааннарның бүдүрүлге марказы база барган демдээ чок болуп турар, ол чорук бүдүрүп турар продукцияның шынары дээш кооперативтерниң харыысалгазын чидирер. Хоорайда кандыг кооперативтерниң тургустунганы, хууда күш-ажылды чорударының кандыг аргалары бар болуп турары билдинмейн турар-даа болза, хоорай Совединиң күүскому чарлаарының, реклама тургузарының айтырыгларын шиитпирлеп албаан.

Нийтиниң чемненилгезиниң кооперативтерниң ажылын боттуг контрольга тургузуп албаан, оон уламында ажыл-агыйны чорударының байдалдары шынгы четпестерге таваржып турар. Ынчангаш кооперативтер магазинден продукцияны садып алгаш, ону болбаазыратпайн, туралааны өртек-биле садар чорукларга безин чедирген.

Шөлдерни белеткеп кылбайн, арыг-шевер эвес байдалдарга, аъш-чем барааннарын садарынга эмнелге шынзылгазы-даа чокка, шиштээн ъътти, өске-даа чемнерни «Лаваш» кооператив рыноктарга, дыштанылга черлеринге садып турар.

Чээлиниң ол-шаанда төлээриниң хуусаазын хажыдар чоруктар-биле Курбанкының албан черлери таваржып эгелээн. Чамдык кооперативтерниң четпестери болгаш хажыдыышкыннары чонуң таарзынмайн турарынга чедире берген, кооператив шимчээшкининге багай салдарын чедирип турар. Хууда болгаш кооператив ажылын хөгжүдеринге профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының аргаларын, күжүн улус депутаттарының хоорай Совединиң күүскому ажыглавайн турар.

Хууда болгаш кооператив ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлу-дүрүмнүң сагылгазын сан-хөө болгаш эрге-хоойлу камгалалының органнары, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совети контролдавайн, кооперативтерниң ажылын шуудадырының боттуг хемчеглерин чедир чорутпайн турар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң комиссиязы чугаалашкан айтырыг талазы-биле шиитпир хүлээп алган. Хууда күш-ажыл болгаш кооператив чорудулгазын хөгжүдер талазы-биле хемчеглерни боттуур-биле чорударын ында чугулалап демдеглээн.

ДАГДЫНЫКЧЫ

Михаил Хертекович Адыгбай «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ТЭЦ-те котёлдар цегиниң улуг машинизи. Ол бо ажылга он ажыг чылдарда ажылдап келген. Михаил Хертекович бүдүрүлгениң мурнакчызы. Ол бодунуң дуржулгазын чаа ажылдап келген аныяктарга дамчыдып берип, аныяктарның дагдыныкчызы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турар.

ЧУРУКТА: аныяктарның дагдыныкчызы М. Х. Адыгбай.

Ужар-оол МОНГУШТУҢ чураан чуруу.

ДАВАА АҢЧЫ

Даваа Ооржак Үстүү Ишкиниң Барыын Саян сынындан эгезин ап баткан бажынга, Хан-Дээр тайгазының эдээнге Кежээ деп черге төрүттүнген. Аңчы тываларның Барыын Саянның сынын ажыр Абаканга чедир аъттыг ажар эң кыска, эптиг орук Кежээни таварып эртер. Тыпкан өлүүн, олча-ажыын анаа саарыпкаш, амыдыралга херек барааннарны, шай, тааканы, песту, ок-чемзекти аптынып алган кээр турганнар. Аңчы тываларның оруу, хакас чон-биле акы-дуңма, найыралчы харылзаа тудуп турган оруу ол.

Сөөлүнде барып, Кежээге акы-дуңма ССРЭ-же сүрүп ажырар мал хүлээп алыр бааза ажыттынган. Тываның барыын кожууннарындан дайын үезинде фронтуга белек кылдыр чорутткан бүгү малын анаа хүлээп алгаш, Абаканче сүрүп чедирип турган.

Дайын үезинде, 14 харлыг оол турган-ла, Даваа күш-ажылчы амыдыралын эгелээн. Тайга-сын ажыр аннап, дииңнеп чоруп турар апарган оол Абаканче мал сүржүп ажылдай берген. Хаяныг дайынның халаптыг уржуу кайы хире берге чүвел дээрзин Абаканга баргаш, ол көрүп билген.

Дөрт чыл иштинде шериг албанының берге шылгалдазын эрткеш, эр мөзү шынары, мага боду-даа кашналган. Кедир үениң ажыл-агыйынга машина-техника-биле ажылдап билир хөй кадрлар херек деп чүвени ол билгеш, чолаачыга өөренип алган. 1968 чылга чедир «Сут-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырынга чолаачылап ажылдаан.

Кара чажындан аннап өскен Даваа Ооржак кана-даа ажылдап чораш, аннаарын кагбаан. Күскү, кышкы аңныыр сезоннарында ол хөй «чымчак алдынны» үнелиг өлүктү тып, чай эгезинде керээ ёзугаар сыын мыйызын дужаап чораан.

1968 чылдың январь бирде эгелеп Сут-Хөлге «Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйы тургустунган. Ынчан аңчы алышкылар Даваа, Дажы, Шойбээдей, Көшкендей, Очур-оол олар штаттыг аңчылар бригадазын тургускаш, ажылдап кирипкеннер. Бригадирынга Дааваны соңгуп алганнар.

Аңныыр-тывыш ажыл-агыйын

Беш чылдың кижилери

тургусканы, боттары штаттыг аңчылар апарганы алышкыларның хөй-аъдын көдүрген. Олар боттарының чажындан аннап өскен тайга-сыннарының, Кежээ бажының, Хан-Дээр тайгаларының ёзулуг ээлери апарганнар. Оран-таңдызының байлааң, «Чымчак алдын» дижириниң өлүктү —киш, диин, дырбактыг, ас, күзен кежин күскү, кышкы аңныыр сезонунда аннааш, хөөремче-даа чокка, шоодай-шоодайы-биле экеп дужаап турганнар. Алышкыларның аңчы бригадазы доктаамал олча-ажык планын ажыр күүседип, «Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының мурнакчы бригадазы апарган.

Хемчиктиң шынаа, ховулары ышкаш, тайга база бир чылын элбек дүжүттүг, чамдык чылдарда каацнап, кургай-даа бээр. Часкы соок донат чаа үнүп орган тоорукту, кат-чимистиң чечээн донуруп каар. Ындыг чылдарда киш, диин база чегей болур. Чемиш дилеп, өске тайга-таңдыже көжүп чоруй баар. Ынчалза-даа кызымак аңчылар диин, киштиң кайда бар черин тып, кыжын капка салыр, дузактаар аргаларны ажыглап турган, планын күүседирлер.

Аңчы бригада чайгы үеде база ажык чок турбас. Керээ ёзугаар совхозтарга мал кыштагларын, малчыннарга чурттаар бажыңнарны тудуп бээр. Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл районнарда аңчыларның туткан мал кажаалары, бажыңнары хөй.

Коммунист бригадир Даваа Ооржак бригадазы ёзулуг ажыл-агыйжы коллектив кылдыр хаара тудуп, болу хөй олчалыг тывыштыг ажылдааны дээш шаңнадып, мактадып келген. «Күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медаль, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

1985 чылдан бээр бо хүнге чедир Даваа Дамбаевич Кежээ, Хан-Дээр тайгаларының девискээринде аң-мениң камгалакчызы, хайгаарахчызы болп ажылдап турар.

Коммунист егерьниң ат-алдары ол чоок-кавыда малчыннарның болгаш геологтарның ортузунда бедик. Кежээ, Доосту болгаш өске-даа хемнерниң балык-байлаанын, аң-мениң камгалап өстүрер, теткеглекчи чорукту болдурбас дээш ажылдап турар.

Назыны дегүй берзе-даа аңчы кижи болгаш Даваа Дамбаевичиниң кашпагайы ам-даа хевээр, карак кескү, кулаа дыңыжы. Төрээн чериниң байлааң камгалап, аңныыр сезон үезинде аннап, ам-даа үнелиг өлүктү күрүнеге ол хөй-биле дужаар.

Арагачы ДОНГАК.
«Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының партия эге организациязының секретары.

ТАЙЫЛБЫРЛААНЫ ШЫН. ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Мону 1988 чылдың август 6-да үнген «Хынадып алыр» деп материалга хамаарыштыр бижип олур мен. Ынаа Чөөн-Хемчик районнуң «Хөндергей» совхозунда хаван ажаакчызы Кыргыс-оол Кууларның салган айтырыынга Кызылда ветстанцияның экспертиза начальниги Т. А. Пономаренконуң харыызы бар. Айтырыгны салганы-даа чөп, харыыны бергени-даа тодаргай-дыр.

Шынап-ла, кижи бүрүзү кадык болур ужурлуг. Бистер аъш-чемни, оон иштинде эът аймаан чүгле магазин дамчыдыр эвес, харын улустуң хууда дузалал ажыл-агыйындан база садып ап турар бис. Хөндергей суурда улустуң хуузунда хаваннарында аарыг барын бижикчи эскерген. Орта дүвүрел айтырыг салган-дыр. Ынчаарга специалистиң харыызында мээңээ таарышпас мындыг айтырыг бар-дыр, ол чүгле мээңээ эвес, харын өске-даа улуска ындыг боор деп бодайдыр мен. Чүл дээрге, эъдин садып саарар ээзи хаванының бажын, өкпе-баарын ээзи кижи мчап-ла шиичидер дээн-дир. Ону шиичидери чөп-ле харын. Ону шиичидир эмчилер совхоз, ферма, харын малчын аалдар бүрүзүнге конгуг ховар аалчылар болур дээрзи кымга-даа билдинир. Оон ужурундан шиичиттинмээн эът, чагны дужаап турары ол-ла болгай. Садар, согар малдарны шиичиир черлер чок. Мал эмчилери тускайлаан машина-техника-биле, дериг-херекселдер-биле хандыртынган болза-даа, олар ак оруктарлыг малчыннарга чедер.

Бистиң амгы специалистерниң шаандагы ышкаш аът мунгаш, аалдарга барып чорук турбастыр. Оон ужурунда чонну негелде-хомудалдары-даа үнүп турары чөп. Зооветспециалистер аъттан мунгаш, малчыннарны кезип турза кандыгыл, оларга аът-хөлгеден быжыглаар дугайында чугаа-санал, солунга үнүп турар.

Артыкшылдыг хаванын соккаш, ону садар дээш, оон бажын, баарын шиичидип, шынзылга алыры берге айтырыг. «Чүвени шыны-биле шиитпирлээр, ынчаар-мынчаар» дээн херек чок. Улустуң хууда мал-маганның мал эмчилери, зоотехниктер-даа ыяк хайгаараар херек. Эң ылангыя чамдык кодааннарда бруцеллёз аажок элбек болуп турары чажыт эвес. Фермаларда база ындыг аарыглар бар. Ынчангаш мал эмчилериниң ажылы-ла улуг. Улустуң хууда мал-маганы өзүп көвүдеп турар. Оон-биле холбаштыр мал эмчилериниң, зоотехниктерниң ажылы база немежир.

Мал ажылын харылаар тускай эртемниглерден олар ёзулуг ажылдазын деп негээр үези-даа келген. Ат астып алган, «чирик дүгдап чораан» херек чок. Үениң негелдези-биле ажылдаар ийин, ажылдаар.

Мен шаанда мал эмчилери аъдын мунуп алгаш, аалдарга хонаттап, күрүнениң даалгазын ак сеткилдиг ажылдап чорааның магадаар-дыр мен. Ындыг ажылдакчылар мээн билирим Чөөн-Хемчикке мал эмнелгезиниң ажылдакчызы Кежеге оглу Моңгуш Доржу, Хорум-Дагга Ооржак Анай-оол, зоотехниктер Сарыглар Шеңгирбей, Моңгуш Папын, Ховалыг Оңгаа деп мындыг улус тургулаан чүве ийин. Бо шагның аныяк кадрларын шак ынчалдыр ажылдатса чогуур.

Сарыглар СЕРИН-ООЛ.
Пенсионер.
Кызыл-Мажалык.

Дузалал ажыл-агыйы—нийтиге ажыктыг

ИНЕКТИГ КИЖИ ТОДУГ

Амыдыралга кандыг өөрүшкү турбас боор. Бай-Хаак суурда чурттап орар Аксёновтарның өг-бүлезинде «Малютка» деп инээ чылдың ийи бызаа төрүп келген. Үк суурнуң чурттакчылары бода, шээр малдарны өстүреринге дыка чүткүлдүг. Ынчанмайн канчаар, амгы бо чагай үеде мал-маган азыравайн орарга таарышпас болгай. Надежда Николаевна чогум инек чок турганда башка, хаван, дагаа база азырап келген. Ол кожалары дег, инек азырап, оон ажыын көөр бодааш, каш чыл бурунгаар бичежек кыс молдурга бир кижиден садып алган. Баштайгы чылында ол чаңгыс бызаа төрээн. Оон дараазында чылдарда ийистеп келген. Өг-бүле кежигүннеринге өөрүшкүлүг чаа болуушкун ол апарган.

«Малютканың» азыралы өскелерниинден ылгалбас. Хүндүс чер оъттааш, саар үезинде немелде чемнерни берип турар. Чонуң «малга эки кыннырга, чаг...» деп чиге сөглээн домаа бар. Өг-бүле күрүнениң-даа, бодунуң-даа ажылынга четтигип, амыдыралынга элбек чемниг чурттап орар.

Н. Аксёнова суг өргеделинде ажылдап турар. А Борис Алексеевич, районнуң септелге-тудуг участогунда танныыл. Өг-бүле ажыл соонда, бажың ажылынче кириптер. Өгнүң ээлеринден эгелээш, тос класска өөренип үрууңга чедир черле холу курут орбас. Кежээлерде ногаазын суггарар, хаваннарын, дагааларын чемгерер дээш оон-даа өске. Надежда Николаевна суурда ус-шевер кижилерниң бирээзи. Ол ус-шевер боорга, улуг, биче чурттакчылар анаа хеп быжтырып аар. Ол келген аалчыларын чажам дивес хүлээп алыр болгаш, оларның айтырыынга сүмелерин күзелдиг-биле бээр.

Амыдыралынга элбекшилдиг чурттаар дизе, кандыг-даа өг-бүлениң кежигүннери шимченгир, кежээ болуру чогумчалыг. Чамдык чалгаа, шушпең өг-бүлелерниң чаш урууларынга ижиртир сүдү чок, амыдыралы чегей орарының бир чылдагааны ында. Эки чурттаар дизе, нийтиниң-даа, боттуң-даа ажылынга туттунгур, шимченгир болза эки. Аксёновтарның өг-бүлези дег шак ындыг чурттакчыларны бай-хаакчылардан хөйү-биле чижеглеп бижип болур.

Елена ТӨМҮР.
Район эмнелгезиниң ажылдакчызы.
Таңды район.

ХОМУДАНЧЫГ

Кунгуртуг — найысылал-биле аргыжары белен эвес, кол дуунда-ла дээрниң авсааның барымдаалаар хайы, ырак булуңнарының бирээзи. Мен «Тере-Хөл» совхозтуң хоюн кадарып, үр чылдарда ажылдап келдим. А малчын кижиге суур-биле аргыжары, ылангыя часкы, күскү үелерде дыка берге, орук үстүп каар. Суур-биле харылзаа чокта малчын кижиниң хүннүң амыдыралынга дыка берге. Мал семиртир азыраар дээш ынай-бээр көжүп дужуп чоруур малчын кижиниң амыдыралынга чүү турбас дээр: аарый-даа бээр, аъш-чем-даа үстү бээр-дир.

Мен Балыктыгның хойжу бригадазында ээлээн үр үеде малчыннап келдим. Аңаа турум эмнелге чугула херек. Ону чыл-чылы-биле чугаалажып келген. Оран-сава чок деп чылдак каккаш-ла соксап каар. Аарыг-аржык болурга, эмчилерни малчыннарже чалаарга, кээп-ле турар харын. Ынчалза-даа чазын, күзүн орук үстү бээрге, кээп шыдавас. Ынчан малчыннар черле бергедээр-дир бис. Малчыннар-биле харылзаа үргүлчү турар кылдыр кол-кол аргыжылга оруктарын, чоннуң күжүн ажыглап-даа турган болза, мөң быжыг кылдыр кылып алыр аргазы чок бе? Бо талазы-биле кожээ Совет боданыр болза эки боор.

Сураан дыңнаарга, суурга Кызылдан болук эмчилер чоран-на боор. Малчыннарга черле аалдап келбес-тир. Барып эки шинчидип алыр дээрге, ийи-бир хонгаш-ла чана берген боор-дур. Малчыннар курут черге хомудан артар-дыр бис.

Кол ДЫВЫЙ.
Кунгуртуг суур, Кызыл район.

«Деңнештирип көрээли» деп чүүлге хамаарыштыр

ДЕҢНЕШТИРЕРГЕ МЫНДЫГ

Бо чылдың июнь 8-те «Шын» солунга «Деңнештирип көрээли» деп чүүл үнген. ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң «Кызыл» гостиницазының ажылчыны Александр Доңгак ажылынга хамаарыштыр шүгүмчүлел кылган болгаш, Кемеровонуң аалчылар бажыңын мактаан.

Үк чүүл-биле бистиң ажылдакчыларывыс чогум кайтың хүнүнде танышкан. Авторнуң «Кызылга» келгениниң айтыпааныдан, ынчан кымның ажылдап турганын тодарадыры берге болду. Ынчалза-даа үк фактыны нийти хуралга чугаалажып, ындыг чоруктарны болдурбазының хемчеглерин алган бис.

Кемеровонуң гостиницазы-биле бистиң деңнештирип турары чугаажок солун. Келген кижилерни үк хоорайның аалчылар бажыңының саадал чок хүлээп ап турарынга өөрүүр апаар. А бистер база өөрүшкү-биле хүлээп алыр дээш ажылдап турар бис дээрзин чугаалаар апаар. Ындыг турбуже, бар аргаларывыс болгаш курлавырларывыс эвээш болганындан, ол күзел чамдыкта боттанмайн баар. Ол дугайын маңаа кысказы-биле чугаалаар бодап тур мен.

Бистиң «Кызыл» —хоорайда төп гостиница болур. Ынчангаш районнардан-даа республика даштындан-даа келгеннер хамыкты мурнай биске кээр. Оларның шуптузун хүлээп алыры берге, чүге дээрге чүгле 122 оруп бар. Хүнүң-не 40-деп 70 чедир кижи үндүр, киир бижидип турар. Ол ышкаш хоорайда албан черлери, организациялар база чагыг киирер. Оларның шуптузун хандырары безин берге, чамдыктарының чагыгларын хүлээп албайн турар бис. Чүге дээрге бир эвес шупту чагып турup бээр болза, анаа келген чонну хүлээп албастай бээр, а оон хомудал улам ковудаар.

Келген аалчы бүрүзүнге ховар черин тып бээр дээш аргаларны ажыглап турар бис. Кол арга—сыгар оруун салыры. Эрткен чылдың бирги чартыында 826 сыгар-оруп салган болза, бо чылын ол сан 1020 четкен.

II разрядтың кылдыр тутканы бо гостиницаны амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар болзун дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып турар бис. Чамдык черлери-даа эде дериттинген. Чижээ чамдык өрээлдерге ванналар киирдивис. Чаа мебельди-даа садып салган, ханаларын каастаан. Келгеннерге көргүзер телевирлиг ачы-дузаны көвүдеттивис. 1986 чылда чонга 23,9 муң рубльдиң телевирлиг ачы-дузазын көргүскен болза, бо чылдың эрткен айларында 17 муң рубльдиң көргүстүвүс. Печенье, саваң, шампунь аймаан кайы-даа үеде аалчыларга садар. Чаа солуннарны кайт бүрүзүнде садып турар.

Моңгун-Тайгадан келген автор Кемеровода аалчылар бажыңында улуг назылыг херээжен кижилер ажылдап турарын онзалап бижээн-дир. Ындыг байдал кайда-даа бар боор. Бисте база кол кезимнде улуг назылыг херээженнер бар. Оларның аразында хоочуннар дыка хөй. Чижээ, Л. Д. Романенко 30 чыл ажылдаан, В. Е. Кузнецова 31 чыл болган, Б. С. Полухина 17 чыл четкен, Г. С. Чунарева 20 чыл ашкан...

Келген кижи бүрүзүн хандырып шыдаар бис дээри черле берге. Найысылал өзүп турар. Албан черлери, организациялар көвүдээн, ол черлерже сургакчылаан кижилер улам немежип турар, а чурттакчы чонуң аргыжары база дендээн, а гостиницаның хемчээли чээрби чыл бурунгаар турганы хевээр болгай. А чаа гостиница тудар, азы немелде тудуг кылыр дугайында айтырыг кайда-даа шиитпирлеттинмейн турар.

Гостиницага кээп турар аалчыларның аажы-чаңы, эртеми, билии, чугаа-тайылбырны хүлээп алыры аңгы-аңгы болгай. Оларның-биле ажылдаары дыка нарын. Чамдык кижилер кевии херекчок чүүлдер шуугаазын үндүрер. Оруп хосталырын оочурлап манап турар үеде эптиг-ле маргылдаа үнер. Оон чылдагааны сайгарарга, чамдыкта аалчыларывыс шын эвес болур. Чүге дээрге администратор кижи орун хосталырга хамыкты мурнай ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң депутаттарын, Совет Эвилелиниң болгаш Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларын, Алдар болгаш Күш-ажылчы Алдар орденнерниң үшку чергелериниң эдилекчилерин, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин, аңаа инвалид болганнарны болгаш ону үдеп — чоруур кижини (бирден эрттирбейн), курсовка-биле курортка эмнедип турарларны, «СЭКП-ниң хүрээлениинге 50 чыл болганы» деп херек демдээниң эдилекчилерин хүлээп алыр болгай. Оон ужурун билбээн чамдык аалчылар «таныш-көрүш» тырта берген деп шуугаазын үндүрер тавырылгалар тургулаан.

Бистиң ажылывыста бүгү чүве эки, четпестер чок деп база болбас. Шынап-ла, таныш-көрүш тыртыптар-даа чоруктар тургулаан, ону дораан сайгарып, хемчээн ап турар бис. Ол ышкаш администраторларның талазындан каржы-хажагай чоруун көргүскүлээн фактылар тургулаан. Гостиницаның администрациязы, хөй-нийти организациялары ындыг фактыларның хажызынга артпайн турар.

Келген аалчыларга өөрүүр бис, аргалыг-ла болза, шуптузун хүлээп алыксаар бис. Ол биске-даа эки —орулга кирер, аалчыларга-даа эки — хонар дужер чер сураглавас. Ынчангаш дилээм мындыг: бистиң ажылдакчыларывысты база хүндүлеп, эптиг-чөптүг болуп көрүңер, олар силерге бараан болуп турар. Силерниң эргежиктарыңарны камгалап турар дээрзин утпаңар. Силерге эптиг болзун дээш, бодувустуң талавыстан бүгү чүүлдерни кылыр бис.

Людмила ЧИГУНЕКОВА.
«Кызыл» гостиницаның директору.

Эде тургустунуушкун айтырыглары

«КИЖИНИ ЭКОНОМИКАГА ЭВЕС, А ЭКОНОМИКАНЫ КИЖИГЕ»

— Бүгү-ле чүүлдерге, оон иштинде экономика амыдыралынга хөй янзы дилээшкиннер бүдүрүлгениң социалистиг аргазын беттандырарынга эптиг-ле арга —деп, девискээр экономиказын эргелеп башкарар талазы-биле сураглыг специалист, ССРЭ-ниң ЭА-зының Экономиктиг шинчилелдер институдунуң Чөөн чүк салбырының директору Петр БАКЛАНОВ санап турар.

—Партияның XIX конференциязының ажылының дугайын бодап ора, бодумнуң баштайгы үндүрүп турган түңнелдеримни, харын-даа СЭКП ТК-ның Чингине секретары М. С. Горбачевтуң илеткелин дыңнааш, хомудаанчымны ам чажырбайн чугаалаайн. Хомудаан чүвем чүл дээрге, эде тургустунуушкунга хамаарыштыр шиитпирлеп турган айтырыгларывыстың хөй ажырлыг болганы. Мен анаа тодаргай бодап кылдынган болгаш саналдарны сүмелер, саналдар киирер деп бодап орган мен. А илеткелде «бо айтырыгны чугаалажып көрээлинер» азы «бодааны көрээлинер» деп сөстер киргилээн. Чамдык айтырыгны шиитпирлээриниң эдээн каш аргалары, аңгы-аңгы бодалдары саналдаттынып турду. Ам, конференция сөөлүнде, шынап-ла, хөй талалыг бодалдар, партийжи шуулганның киржикчилериниң саналдарының хөй талалыы бо айтырыгларны бедик деңнелге шиитпирлээринге ижиг болган.

Мени, экономика талазы-биле эртемден кижини, экономиканың үндезин реформазының айтырыглары, ону хөгжүдериниң болгаш хамылазыының оруктары сонуургаткан. Министерстволарның болгаш бүдүрүлгелерниң бот-боттарының аразында харылзаалар айтырыын шиитпирлээри ам чугула болуп турар. Бүдүрүлгеге ёзулуг бот-орулга-чарылганы шингээдир дизе, оон бот-тускайлан чорук бедик деңнелдиг бээр ужурлуг. А бот-тускайлан чоруктуң хөгжүдүлгезинге шаптыкты хамыктың мурнунда министерстволар болгаш ведомстволар чедирип турар. Оларның холунда кур чагыг-даа бар, а чагыгда негелделер бүдүрүлгелерниң күчүлерин ажып турар. Материал-техниктиг хандырылга, арыг орулгадан санаашкыннарның нормативтери, хөй-ле отчёт көргүзер саннар оларның холунда.

Адырлар айы-биле министерстволарның хүлээлгезин үндезини-биле өскертирип оларның санын кызырары чугула. Оон башка бот-орулга-чарылга, экономиктиг реформа ведомстволуу эрге-ажыынга моондакталы бээр. Эргелеп-башкарылганың боттуг дүрүмү ол-дур. Амгы үеде министерстволар ийи хүлээлгени күүседип турар, ол дээрге органзас-бүдүрүлге-биле эртем-техниктиг сорулгалар-дыр. Баштайгы хүлээлгези бүдүрүлгелерниң бот-тускайлан чоруунга таарышпас. Бурунгаарга сыдлап алгаш, министерстволар мурнуку дег чагырып дужаавышаан. Ынчап кээрде ол күрүне чагыы эвес, а ведомство чагыы апаар. Курунгы конкурс ёзугаар Курнаан хүлээр болгай, а министерстволар бот-орулга-чарылганың принциптерин ёзугаар завод-биле харылзажып, оларга бодунуң технологиязын садар ужурлуг. Бо таварылгада министерстволар эртем-техниктиг хүлээлгезинден чарлыр, чаа технологияларны чаа кылыглар хевирлерин ажылдап кылыр ужурлуг. Эргижирээн технологияны бүдүрүлге садып албас— ол чорук эртем-техниктиг дилээшкиннерниң идепкейжидер. Мен бодаарымга, министерстволарның эргезинге эртем шинчилел институттарын, конструктор бюрозун, дуржулга бүдүрүлгелерин, информация төптерин киирер болза эки.

Партия конференциязынга кандыг-даа айтырышкыннар, шиитпирлер манавайн ажылдаалынар деп кыйгырып турганы база шын. Бистиң институдувус бир чыл бурунгаар бот-орулга-чарылгалыг эртем консультация төвүн тургускан. Үк төп ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлерин болгаш методтарын шингээдир талазы-биле ачы-дузаны чедирип турар. Ол ачы-дузаны дилеп келгеннер хөй, ол чорук эртем ажылдакчыларының шалынынга-даа немере, институттуң сан-хөө байдалынга-даа эки апарган.

Амгы үеде институттуң эртемденнери девискээрниң экономиказын эде тургузарын эртем ёзугаар комплекстиг беттандырар программа ёзугаар ажылдап турар. Ында бүдүрүлгеге болгаш тудугга ниг бээриниң, экономиктиг хостуг зоналы тургузарының экономиктиг хемчеглерин ажылдап кылып турар.

Экономика амыдыралында хөй талалыг дилээшкиннер, аңгы-аңгы саналдар бүдүрүлгениң социалистиг аргазының артык күжүн ажыглаар аргазы бээр дээрзинге ам бүзүреедим. Ынчалза-даа бүгү варианттыларны социал угланыышкынныг кылдыр тодарадыры чугула. Кижини экономикага эвес, а экономиканы кижиге деп бүрүн партия конференциязынга тодаргай дыңналып турду. Оон өске тодарадылга шынап-ла, чок-тур.

(ПМА).

БОДУМ ТУДУП ТУР МЕН

«Шынның» клуву

ЧОНГАН ЧУДУКТАН ХАНАЛАР

Бажыңның бүгү өртек-үнезиниң барык үштүң бир кезин ханага онаажыр болгаш хана тудуушка эң хөй күш-ажыл чарыгдалы үнер. Хана туттунган соонда бажыңның кол кезин бүткен деп санап болур бис. Ынчангаш хана тударынга кандыг материалдарны шилип алыры онза чугула ужур-дузалыг. Хана материалы өртек-үнези чиик, быжыг, үр үеде ажыглаттынарын бодап алыры чугула. Эң чиик өртек-үнелиг материалдарга түс черниң тудуг материалдары хамааржыры билдингир. Чудук болгаш брус ыяш —ындыг материалдарның бирээзи.

Бүдүн чудук ыяштардан чонуп кылган ханаларлыг бажыңны колдуунда ине бүрүлүг ыяштардан тудар. Калбак бүрүлүг ыяштардан шарланны ажыглап турар, ону колдуунда чунар-бажың тударынга херегләэр. Шарландан туткан чунар-бажыңның онзагай талалары бар: тускай чаагай чыттыг, чылыгны, шыкты эки тудар, харын-даа микробтарга удур салдарлыг.

Ыяш хана — чурттаар оран-бажыңның эң таарымчалыг иштики агаар-бойдузун тудуп тургузар. Ыяш хананы «тынып турар» деп чугаалаар. Ыяштың эң биче шаараштарын өттүр агаар солчуулгазы доктаамал чорул турар болур. Оон-биле кады ыяш хана эң эки чылыг тудукчузу. Ыяш чеже-даа «тынып турар» болза, оон шаараш черлеринде агаар соокту белен эрттирбес. А ыяшты, чудукту чонуп, таарыштыр кылып алыры белен болгаш ажыглалы узун хуусаалыг. Шаандагы Русьтуң Кижи деп аттыг бүдүн ыяш хоорайы ам-даа ол олчаан турарын, бистиң Сибирьде Томсктиң ыяштан уран шевер каасталгалыг тудугларын маңаа чугаалаарга-ла четчир.

Чудуктан чонуп туткан бажың ханазының кылыны даштыкы агаарның температуразындан хамааржыр. Бистиң республиканың байдалдарынга чудуктуң чоону —диаметри 26 см-ден эвээш эвес болурга четчир. Иштики ханаларга оон чиңге ыяштарны ажыглап болур.

Бажың кылыр чудукка хамаарыштыр чамдык негелделерни сагыыры чугула болбайн аан: ириг эвес, чарыктар чок, ыяш моогүзүнге алыспаан, ыяш чиир доос-карага чиртпээн турар ужурлуг. Моогулут азы доос-карага чиртеен ыяшты баш удур-ла тускай ажылдаан кылыры чугула. Ындыг ыяшты скипидар болгаш керосин холумактыг (кайызын-даа деңкезекке алыр) холуксаа-биле чаар, азы ДДТ порошокту скипидарга азы керосинге холааны (1:9 кезек кылдыр) чаар.

Чудуктан салган хананың бир долганган ыяштарын куржаг деп турар. Эң адакы куржагны элээн чоон, быжыг чудуктардан кылыр. Ол адакы куржаг ыяштарының ийи талазын дескилей чонар: бажыңның иштики талазынче көрнүрүн база черже көрүнгенин (фундаментиге даянып талазын). Эң адакы куржагны уровень-биле (суглуг шилбиле) деннеп тургаш, эң дески кылдыр салыр, оон арткаң-нарын адаанда чыдар чудуктуң аайы-биле ховулдай (колдуктай) чонуп тургаш салыр, ынчаар салырга, чаъс суу ыяш аразынче кирбес. Ховулдуң эң эки хевири чудуктуң аайы-биле долгандырыглаачак кылыры, оон аңгыда үш-булуңналчак кылдыр база чонуп болур, ынчалзажок ол чылыг тударынга эки эвес болур. Ховулдуг чудуктар аразынга чылыг эрттирбес материалдарны чадар—пакля, кургаг чиңгис, кидис, хөвен артынчылары.

Ховулдуң кыдыгларын хөмүрлүг удазын-биле хап, шыйыт үндүргеш, балды-биле чонар, херек болза шүүчелеп улай хозаар.

Хананың азыглары бирээзи өскелериниден бедик азы чавыс болбазын дээш чудуктарны чоон баштарын аралаштыр солуй салыр. Бир эвес бажыңның ханалары бар чудуктардан узун болза, оларны тудуштуруп ап болур. Курларны шаанчактар-биле тудуштуруп тура, шаанчактарны бот-боттарының аразында 1,5—2 метр ырак кылдыр кылгаш, курлар аразынга хемчээлдерин база таарыштырар. Шаанчакты ыяштан кылыры эң таарымчалыг. Чүге дээрге хана олуурарга олар база кады олуруп кирер кылдыр өрүмнээн үттери адаанга, үстүнге хос артар кылдыр өрүмнээр. Шаанчактың чоону 5 см, узуну 15-20 см болур. Шаанчактарның уштарын шала чиңгеледи чонуп алыр. Амгы үеде ыяш шаанчактар орнунга демир өргеннер ажыглап турары ындыг-ла сүмелексенчиг эвес, чүге дээрге бажыңның ханаларын олуруп кирерге, курлар аразы хос хевээр артып каап болур. Соңгалар аразынга, эжиктер чоогунга шаанчактарның уштарындан 15-20 см ыракка бот-боттарынга дужааштыр кагар.

Ыяш бажыңның ханазын салып эгелээш, дээвиирге чедир кыска хуусаада бүрүн салыры чугула. Чүге дээрге ара кайптар болза, сөөлүнде барып салырга хана дески эвес боор болур. Ыяштың кургаарындан, тиглерге салган чиңгистиң, пакляның тырлып кирериниден хана баштайгы бүдүн чартык чылының иштинде бодунуң баштайгы бединиң чээрбиниң бириниден үжениниң бири хире олуруп кирер, азы бедүүнү-биле чугаалаарга, бир кур-ла бир см олуруп кирер. Ынчангаш чогум иштин бедии 3 метр хана болзун деп бодаар болза, ону 15-20 см бедик кылдыр тударлыр. Ол ышкаш шаанчак үттерин база-ла шаанчактардан 15-20 см узун кылдыр үттээр.

Азыгларны артыкшылдыг болгаш ол чокка-даа тудуштуруп ап болур. Кертик чонарының тускай үлегер-хемчээлдерин белеткээш, оон-биле хемчээп, демдеглеп тургаш, хирээлеп, чонуп каапкаш, кииришти алыр (чурук № 1). Адакы куржагларны шык сиирбес кылдыр тускай хоюдут-биле чаары күзенчиг.

Хананың, бажыңның черге чоок ыяш кезектерин оон аңгыда кара саазыннап тургаш, шык эрттирбес кылдыр аглылаары чугула. Адакы куржаг фундаментиге дегжир черлериниге ийи каът кара саазын чадар, аргалыг болза, битум-биле чагган маказаны адакы куржагның тавааннга салыры эки.

Чудуктар аразынга пакляны, чиңгисти салып тура, ол-бо талаларынче уштунчак кылгаш, хана бүрүнү-биле салдынган соонда, оларны тиглерже тырымыры чугула. Азыгларның үттерин пакля, чиңгис-биле ыяк чылыглаар херек. Соңгалар, эжиктер кыдыгларын, өске-даа тиглерин ылавылап тырымыры чугула. Ханаларның тиглерин бир-ийи чыл эрткенде база катап пакля-биле тырыыр херек. Чүгле оон соонда штукатурлап, хаарылдаан маңза-биле шын кылып болур.

Чудуктарны куржагларга салып тура, оларның дески чыдарын, хананың шын бедип үнүп турарын доктаамал хынаар. Шаанда орус бажыңнарны тудуп тура, ханаларның куржагларын дашкаар талазынче чатпагар кылдыр тудуп турган, ынчаар кылырга бажыңның быжыынга эки, хевирин чараш кестир. Ындыг кылыр деп бодаар болза, дараазында куржаг бүрүзүнге-ле 0,5—1 см хире дашкаар кертер, оон соонда сөөлгү ийи-үш куржагга чедир ишкээр киир кертер. Дээвиир ооргазының ужун ишкээр тыртынар кылдыр чонуп салыр (чурукта).

Соңгалар болгаш эжиктер орнун тудуп-даа тургаш болза, хананы туткан соонда-даа болза, дөрт батканың хемчээп тура ояр, соңга, эжик кастыктарын сутар болгаш пакля-биле тырыыр. Маңаа хананың олуруп бадарын база утпас ужурлуг, эжик, соңга үстүнге 7-10 см хостаа арттыргаш, паклялаар.

Брус бажыңнарны бүдүн чудук бажыңнар-биле дөмей тудуп болур. Ылгалы чүл дээрге, брус ханаларының азыгларын тудуштурары янзы-бүрү боол болур. Шаанчактап, ийленчек кертиктеп тургаш тудуштуруп болур (чурук № 2). Чудук ханаларлыг бажыңның уштунчак азыгларын хирээ-биле дескилей кезип болур, ынчалзажок чиңг балды-биле чонуп дескилээри эң эки. Чүге дээрге балды-биле чонган уштуң ыяжы тырылчак апаар болгаш чарлып, тоглавас.

— Түңнелинде чугаалаксанчыг чүве чүл дээрге, бүдүн чудуктан эрги ёзу-биле туткан бажыңнар эң чылыг, быжыг, үр үеде чурттаарынга таарымчалыг. Амгы үеде улус чудук бажың тударының аргаларын, чажыттарын уттуп бар чыдары харааданчыг.

Чурук 1. Чудук хананың кезектерин тудуштурары а) иштики хананы даштыкызы-биле тудуштурары; б, в) даштыкы, иштики ханалар куржагларынга оорга чергелиг ыяштарны тудуштурары; г) тудуштурар ушту чонарының бир хевири; д, е, ж) азыгларны тудуштурарының аңгы-аңгы хевирлери; 1- иштики хана, 2 - даштыкы хана, 3- оорга ыяжы, 4- пакля.

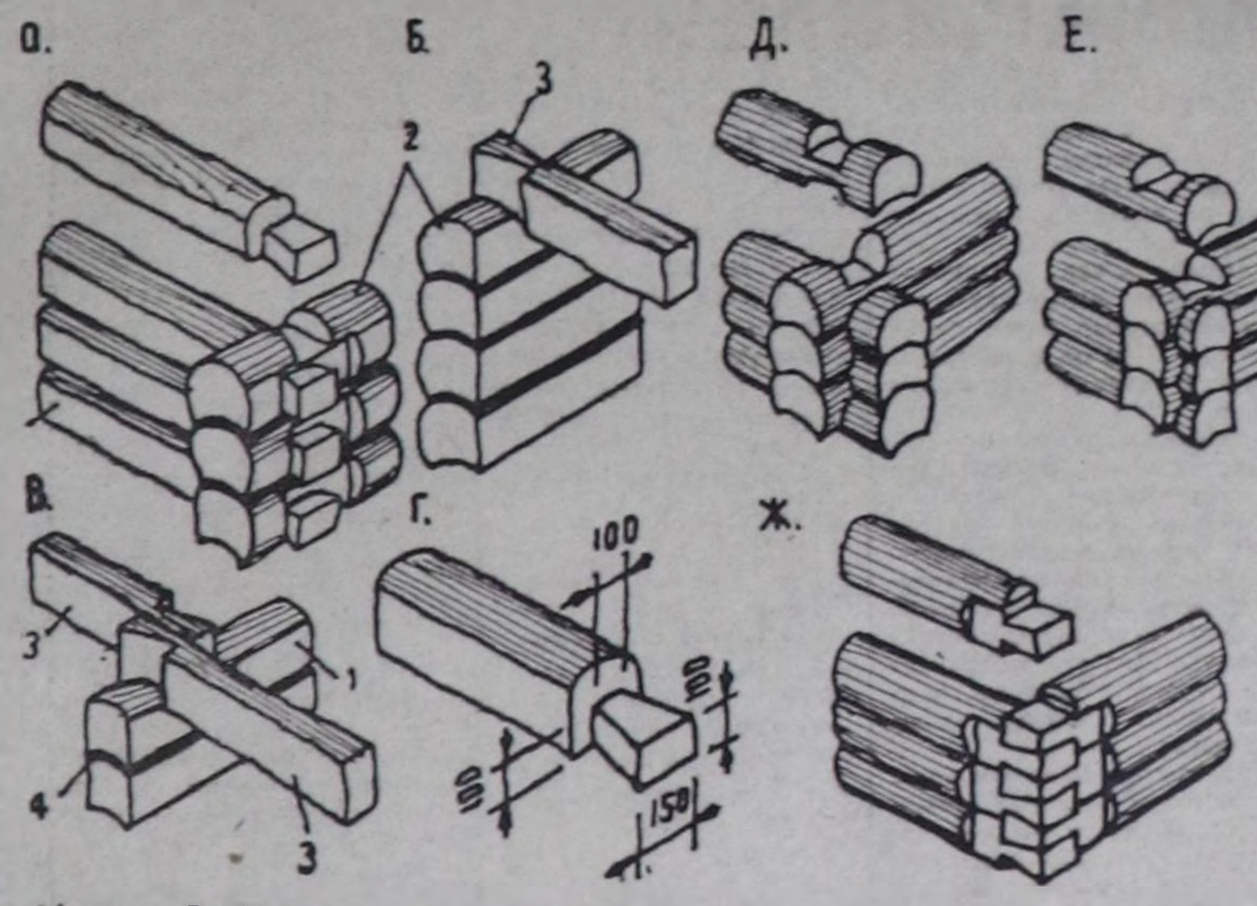

Чурук 2. Брус ханаларга тудуштурулгаларның хевирлери а) даштыкы ханаларның азыг тудуштурулгазы; б) даштыкы болгаш иштики ханаларның брустарын тудуштурары; в) соңга эжик кастагын даштыкы ханаларның брустарынга эптээри.

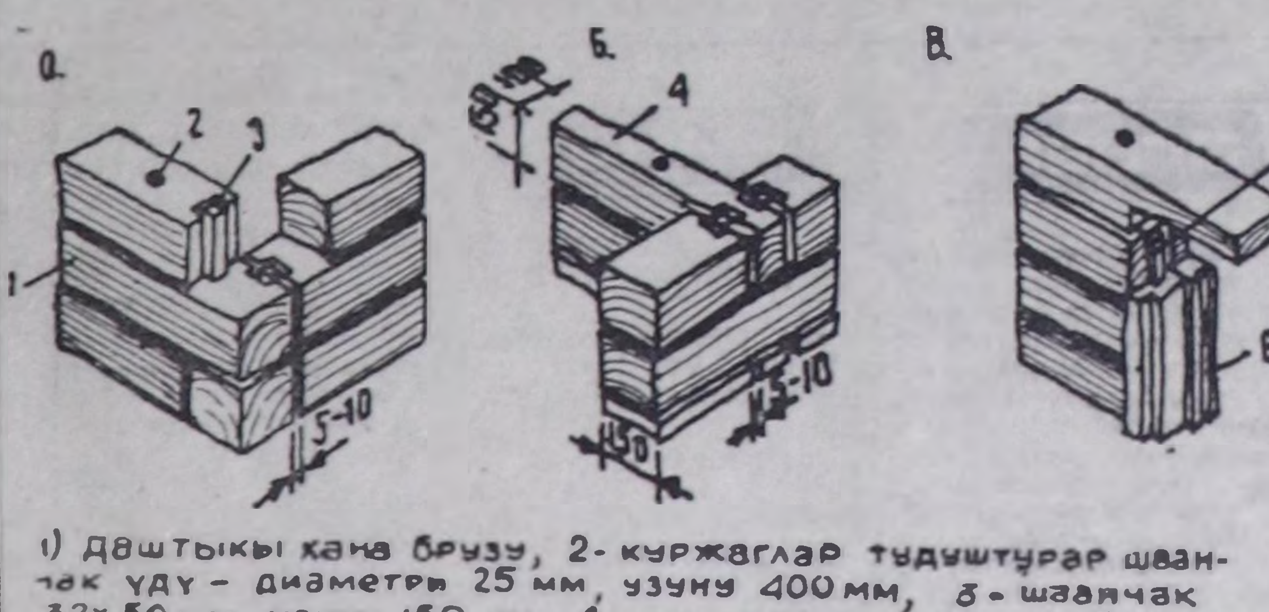

1) даштыкы хана брузу, 2- куржаглар тудуштурар шаанчак үдү - диаметри 25 мм, узуну 400 мм, 3- шаанчак 32×50 мм, узуну 150 мм, 4- иштики хана брузу, 5-соңга кастагының узунунуң аайы-биле дөрбелчин рейка 32×30 мм, 6 - соңга кастагы.

УЖУРАЖЫЫШКЫН

ПАРИЖ. (СЭТА). Найысылалдың кыдыы Монтрейге француз компартияның активчилериниң чыл санында чаңчыл болган ужуражыышкыны эрткен. Ону сентябрьның ортузунда француз коммунистерниң «Юманите» солуңунуң байырлалынга белеткелге турлускааткан. Бөгүнге чедир байырлалга 310 муң ажыг чалалга билеттерин нептереткен. Байырлал коммунистерниң сырый каттыжылыышкынын, оларның улус массалар-биле сырый холбаазын көргүзер ужурлуг.

ФКП-ның Чиңгине секретары Жорж Марше ужуражыышкынга чүве чугаалааш, амгы үеде коммунистерниң кол сорулгаларының бирээзи ажылчы чоннуң кол эрге-ажыктары болгаш социал чаалап алыышкыннары дээш демиселди идепкейжидери болур деп онзалап айыткан. Социалистерниң чаа чазаа муруку чазактың уткаамышкының хөй таварылгаларда уламчылап, оон политиказы улуг капиталдың эрге-ажыктарынга ажыктыг болуп турар. Ам болур деп турар Француз улуг революцияның ийи чүс чылынга турасааадын эртер «Юманите» солуңнуң амгы байырлалының кол темаларының бирээзи тайбың, ажылчы чоннарның делегейге эп-сеткил каттыштырылгазын быжыглаары дээш демисел болур деп, ФКП-ның удуртукчузу демдеглээн.

Бөмбүрзектиң судалы

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

БУДАПЕШТ. Венгрияда Веспрем хоорайда кадээ ажыл-агый машиналарының «Робикс» заводу 500 ажыг мини-тракторларны Ригавың мопедтер бүдүрер бүдүрүлгезинге акы-дуңмалышкы ийи чурттуң партнёрларының аразында дорт харылзаа аайы-биле чорудуп бээр. Рига заводунуң коллективи бодунуң ээлчээнде Веспремниң машина тудукчуларынга кадээ ажыл-агыйның биче форматтыг машиналарынга руль дериг-херекселдерин белеткеп кылып бээрин хүлээнген.

Оон ыңай бо чылын «Робикстиң» коллективи тракторлар кезектерин бүдүрүп үндүрер талазы-биле Курскиниң заводу-биле дорт бүдүрүлге харылзааларын тургузуп алган. Чүгле 1988 чылда венгр машина тудукчулары бодунуң совет чагыкчыларынга бажың чоогунуң участоктарының ээлериниң болгаш дузалал ажыл-агыйларга күш-ажылдың ажыктыын бедидер сорулга-биле 2400 мини-тракторларны чорудуп бээр. Дугуржулга ёзугаар Курскиниң заводунуң ажыл-ишчилери боттарының Веспремде өөрүнге кадээ ажыл-агыйның янзы-бүрү техниказын болгаш дериг-херекселдерин бүдүрери-биле шуткулга материалдарын чорудуп бээрлер.

Эрткен чылдың төнчүзүнге чедир 120 совет болгаш венгр бүдүрүлгелер дорт бүдүрүлге харылзааларын тургузар дугайында протоколдарга азы дугуржулгаларга ат салганнар. Бот-боттарының аразында ол дугуржулгалар ёзугаар бараан солчулгазының планнарын ёзугаар оон хемчээли 50 миллион рубль чедер.

ПРАГА. ЭДЧ-ның сессиязының чокта чаа Прагага болган хуралының түңнелин акы-дуңмалышкы социалистиг чурттарның экономиказында интеграцияны чорудулгазының улам ыңай тыныдалашкыны деп, ЧКП ТК-ның «Живот страны» журналы адаан. Ийлыда болган сессияның 44-кү хуралының онзагай чүүлү интеграцияны дүргедедиринге ЭДЧ-ниң ролюнуң дугайында ажык, сагыл-оналдың шүгүмчүлелдиг солчулгазы болган. Аңаа киржир бүрү чурттарның национал онзагай байдалын барымдаалап социалистиг интилежилгениң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң эң дээре оруктарын дилеп тыпкан. ЧССР бодунуң партнёрлары-биле идепкейлиг кады ажылдажылгаа чорударынга эң-не сонуургалдыг. Ол кады ажылдажылга, чүнүң-даа мурнунда ССРЭ-биле кады ажылдажылга, үр хуусаалыг үеде чурттуң экономиказын дүрген болгаш пропорционалдыг хөгжүдериниң кол фактору. Ынчангаш интеграция айтырыглары хөйнинтииниң эрге-ажыктарының кол чүүлү болуп турар.

ХАНОЙ. Даштыкыже үндүр садар ногаа продукциязының шынарын элээн бедидер, а ол ышкаш оон хемчээлин улгаттырар — ындыг сорулганы Вьетнам тараачыннар салып алган. Олар чурттуң соңгу чүгүнде чер ажылының тускай зоназын тургузуп эгелээн. ВСР-ның Кадээ ажыл-агый болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң министерствозунуң шинчилериниң биле ону кылып чорудары-биле үндүрүп берген черлерге кышкы үеде картофельди, чеснокту, капустаны, морковьту, кызыл перецти болгаш өске-даа культураларны өстүрер. Витаминниг ол продукцияның улуг кезиин Совет Эвилелинге садар.

(СЭТА).

БУРУНДИДЕ БАЙДАЛ

ДАР-эс-САЛАМ. (СЭТА). Эрткен неделяда Бурундиниң чазаа республиканың бүгү девискээринге кежээкиниң 7 шактан эртенгиниң 5 шакка чедир комендант шагын тургускан. А ол ышкаш чурттуң девискээринге шимчээшкинни кызыгаарлаан. Ол хемчеглер Бурундиниң соңгу чүгүнге этниктиг үндезинге массалыг өлүрүүшкүннерниң ужурундан болган.

Бужумбарага чурттуң даштыкы херектер болгаш кады ажылдажылга министри Сиприен Мбонимпаның дыңнатканы-биле алырга, «торалакчы кижилер» Кирундо провинцияда Нтега коммунага массалыг күчүлээшкиннерни чоруткан. Олар бажыңнарны өрттедип, херээженнерни болгаш чаш ажы-төлдү өлүрүп турганнар. Олар тутси дээр этниктиг бөлүкке хамааржып турганнар, олар республиканың 5 миллион чурттакчы чонунуң 15 хуузу болуп турар. Өлүрткеннерниң санын амдызында доктаадып тургузары берге, ынчалза-даа оларның саны хөй болгаш улам-на өзүп турар деп, министр айыткан.

1972 чылда Бурундиге этниктиг бөлүктерниң аразында чөрүлдээлерден Африканың төөгүзүнге эң-не улуг трагедия болган. Ынчан хуту этниктиг бөлүктүң 100 муң ажыг төлээлекчилерин кырып каан. Ол бөлүкке төп Африкада ол чурттуң чурттакчыларының хөй кезии хамааржып турган.

БУРУУ ШАПКАН

ПАРИЖ. (СЭТА). АКШ-тың садыг хооралжудулгазын чүгле ол чурттуң экономиктиг эрге-ажыктарын камгалап турар кылдыр үнелеп көргеш, Францияны ону хүлээп алдынмас деп санаан. Ол дугайын Францияның чазактың албан аайы-биле төлээлекчизи Клод Эвен Францияның Министрлер Чөвүлелиниң болгаш хуралының дугаайын дыңнадып тура медеглээн.

Делегей садыының талазы-биле америк политиканы бис чүгле сес кырынга буруу шаары-биле кызыгаарлаап шыдавас бис. Оон-биле кады бис кылып болур харыы хемчеглер дугайында айтырыгга дегбейн барып шыдавас бис, деп ол чугаалаан. Францияның хүлээп алыр деп турар шиитпирлерин баш удур чугаалаары эрте, чүге дээрге, оларны Европаның экономиктиг интилежилгезиниң аайы-биле чугаалажып көрген турар ужурлуг деп, К. Эвен демдеглээн.

Мурнунда европейжи интилежилгелер комиссиязы садыг талазы-биле АКШ-тың чаа угланыышкының база-ла шүгүмчүлээн турган.

ДЖ. БУШТУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Новый Орлеан (Луизиана штат). (СЭТА). АКШ-тың Республиканчы партиязының национал съездизи Новый Орлеан хоорайга боол эрткен. Чурттуң президентизинге соңгудары-биле ол партиядан депшиттирген кандидат Джордж Буш съезд дооступ турда чүве чугаалаан.

Бо чылдың ноябрьда болур президент соңгудааларынга тиилээнин чедип ап, АКШ-тың президентизинге соңгудуптар болза, бодунуң боттандырып чорудар программазының кол угланыышкыннарының дугайын ол чугаалаан. Америкада ажыл чок кижилерге ажылдаар черлер тып бээриниң ол бир дугаарында аазаан. Чурттуң агаар-бойдузунуң байдалын экижидер хемчеглерни доктаамал боттандырарын, улуг албан-дужаалда турар кижилерниң хаали ап, саттынар чоруу-биле демиселди күштелдирерин база ыдылар болгаш чурттаар оран-бажың чок кижилерже сагыш салырын база айыткан. Кандыг-даа хемчеглерни ап тургаш, үндүрүг хемчээлин улгаттырбазын база аазаан.

Американың амгы оралакчы президентизи Дж. Буш бир эвес президентиге соңгудуптар болзунза, даштыкы политика талазы-биле дараазында чүүлдерни боттандырар мен дээн: АКШ-тың болгаш ССРЭ-ниң стратегтиг шаап халдакчы чепсектерин кызырар. Европага шериг талазы-биле удур туржур чорукту чок болдурар.

ДООЗУЛГАН

ЛИМА. СЭТА-ның корреспондентизи Игорь Варламовтуң дамчытканы болза: Перунуң даг-руда үлетпүрүнүң ажылчыннарының 30 хонук иштинде үргүлчүлеп келген ажыл соксадыышкыны доозулган. 80 муң дагжыларның ажыл соксадыышкынның аңгы демиселиниң чидигленгени-биле ылгалып турган.

Ажыл соксатканнарның чүгле нитти национал марыжынга 30 муң шахтёрлар киришкен, олар Лимага чурттуң янзы-бүрү черлеринден чедип келгеш, амылыралдың болгаш күш-ажылдың байдалын экижидериниң негээннер.

Дагжыларның профэвилелиниң удуртукчулары биле чурттуң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Армандо Вильянуэваның аразында чугаалажыышкыннарның түңнелинде ажылчы чоннуң негелделерин чугаалажыр көөрү-биле чазактың, ажылчы чоннуң болгаш даг-руда компанияларының төлээлекчилеринден тургустунган комиссияны тургузары баш удур көрүп турар документиге ат салган. Чазактың декрединиң ёзугаар бүдүрүлгелерниң администрациязы биле коллективтиг чугаалажыышкыннар чорудар эргени дагжыларга берген.

ТОДАРАДЫП ТУРАР

ИСЛАМАБАД. (СЭТА). Президент Зия-ул-Хактың озалоңдакка таварышкаш, өлгениниң чылдагааннарын Пакистанның эрге-чагыргазы тодарадып турар. Чазак чериниң Ассошиэйтед пресс оф Пакистан дээр агентилелиниң дыңнатканындан алырга, президентиниң ужуп бар чораан самолёдун диверсантылар чазылдырган хевирлиг боол турар.

Чурттуң оппозициязында турар Пакистанның Улустуң партиязының ТК-зының ээлчеглиг хуралы Карачи хоорайга боол эрткен. Бо чылдың ноябрьда болур парламент соңгуулдааларын демократчы байдалга эрттирер хемчеглерни алырынче ында хүлээн алган.

ДЕЛГЕЛГЕ

ВАШИНГТОН. СЭТА-ның корреспондентизи Игорь Борисенконуң дамчытканы болза: Вашингтонга, бойдус төөгүзүнүң национал музейиниң бажыңынга сентябрь 23-те ажыттынар совет-америк-канада делгелгени «Диптерниң белдири: Сибирьниң болгаш Алясканың культуразы» деп адаар. Ону Смитсон институду болгаш ССРЭ-ниң ЭА-зы делгелгей шинчилелдериниң болгаш солчулгазының талазы-биле чөрүлдениң дузазы-биле организастап чорудар.

Делгелгеге 550 көргүзүг чүүлдерни, оон иштинде каяктарны, гарпуннарны, сөөктен чазаан чүүлдерни, идик-хепти, фоточуруктарны, Алясканың болгаш Сибирьниң үндезин чурттакчыларының ырак эрткен болгаш бөгүнгү амыдыралын көргүскен тускай белеткеп кылган фильмни көргүзер. Смитсон институдунуң нептереткен медеглелинде айтып турары-биле алырга, ол делгелге Беринг оолдуңнуң ийи ариктеринде чурттап турар улустарның төөгүзү, уран чүүлү, чаңчыл болгаш культуразы-биле эң баштай таныжар арганы бээр.

Мурнунда хөй кезии делгеттинмейн турган көргүзүг чүүлдерниң үштүң бири Ленинградта Антропология болгаш этнография музейинден келир, арткаңнары — Смитсон институдунуң. Нью-Йоркта бойдус төөгүзүнүң америк музейинден болгаш өске-даа америк база канада музейлерден келир. Вашингтонга делгелгени көргүскениниң соонда ону Сиэтле, Нью-Йорка, Индианаполиске, Анкориджеге, Оттавага көргүзер. 1992-1994 чылдарда делгелгени совет музейлерге, чижээлээрге, Москвага болгаш Ленинградка көргүзер.

ХАЖЫДЫЫШКЫН ТУРБАС УЖУРЛУГ

«Республиканың кызыгаар районнарының девискээринче кирериниң болгаш барып чоруурунуң чурумунуң дугайында»

«Күрүне кызыгаарының дугайында ССРЭ хоойлузунга, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1983 чылдың февраль 17-де, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1983 чылдың июль 27-де хүлээп алган доктаалдарынга дүүштүр «Тыва АССР-ниң девискээринде кызыгаар зоназының болгаш кызыгаар шөлүнүң дугайында» доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1983 чылдың сентябрьда хүлээп алган.

Бистиң республикада Моңгун-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем (Шуурмак кадээ Соведин саанавазка) районнарны, Кызыл районда Шынаа кадээ Соведин, Үш-Белдир курортту болгаш Каа-Хем районда Сизим кадээ Совединиң чурттакчылыг черлерин кызыгаар зоналарынга хамаарыштырган. ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарынга чогуур чурумну хандырарынче угланган кызыгаар зоназынче кирериниң, аңаа түр база доктаамал чурттаарын тодарадып турар дүрүмнерин ук девискээрлерде сагыыр кылдыр каттыштырып тургусканы кызыгаар чуруму болуп турар.

Кызыгаар зоназында доктаамал чурттап турар 16 хардан өрү назылыг хамаатыларның кимир бижидилгезин «ЗП» ужуктерлиг тускай таңма-биле демдеглеп салыр. Республиканың кызыгаар зоназынга барып чорур, түр када үнүп чоруушкуннарының сөөлүнде кызыгаар зоназында чурттап турар черинге катап чедип кээр эргениң ол демдек берип турар.

Паспорттарында «ЗП» таңма салдынмаан хамаатылар кызыгаар зоназынче иштики херектер органнарының эрттирилгези-биле кирер чөпшээрелдиг.

Ада-иелери-биле кызыгаар зоназынче кирер 16 хар четпээн назылыг элээдилерниң дугайын оларның ада-иелериниң эрттирилгелеринге кимир бижиир. Бир эвес уруглар боттары чорул чоруур болза, оларга ада-иелериниң билдиришкинин (дилээн) ёзугаар кызыгаар зоназында кайы-бир чурттакчы черже кирерниң эрттирилгелерин тывсыр. Боттарының албан-хүлээлгезиниң аайы-биле кызыгаар зоназынче доктаамал кирер ажылдакчыларга эрттирилгениң хуусаазын чыл чедир узадып болур. Аар байдалда туруп турар төрелдериниң аарып турарының дугайында район эмнелгениң эмчизиниң шынзылгазы-биле бадыткаттынган чогуур документилерлиг болза, кызыгаар зоназында төрелдеринге үргүлчү барып чедип турар хамаатыларга чыл чедир узаткан хуусаалыг эрттирилгелерни берип болур.

Ол эрттирилгелерни чорударының чурумун ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу тургускан. Тургустунган майык ёзугаар бижимел билдиришкинин, паспортту болгаш барып чедерин бадыткап турар өске-даа документилерни иштики херектер органнарынга кызыгаар зоназынга чоруур деп турар үезинге чедир он хонук бурунгаар чедирер. Ол дээрге дараазында документилер боол болур: төрелдериниң чурттап турарының дугайында улус депутаттарының азы чурттаалга организацияларының шынзылгазы, администрацияның муруцудан ажылче чалалга, өөредилгеже кыйгыртымышкын, шериг кезээниң командылал чериниң шынзылгазы болгаш өске-даа. Командировка шынзылгалары-биле кызыгаар зоназынче кирер хамаатылар организациялардан, бүдүрүлгелерден болгаш албан черлеринден бижимел дилеглер ёзугаар чөпшээрелди алыр. Кызыгаар зоназында санаторийлерже болгаш курорттарже бар чыдар кижилерге чөпшээрели — путёвкалар болгаш курсовкалар.

Өөредилгеже чоруурунуң мурнунда кызыгаар зоназынга чурттап турган сургуулдарга болгаш студентилерге кызыгаар зоназында чурттакчы суурлардан өөредилгеже чорутканын бадыткап турар чер-чер Советтериниң шынзылгалары, студент билеттер, сургууль билеттер, кижиниң кым болуп турарын тодарадып турар документилер-биле кызыгаар зоназынче кирер. Ажылдың участоктарының, рейстерниң маршруттарының аайы-биле албан-хүлээлгелерин күүседип, автомобиль оруктарының, харылзаа болгаш электридамчыдылга шугумнарының сеткелгезин болгаш ажыглалын хандырып, хынаалдазын чорудуп турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларының доктаамал ажылдакчылары кызыгаар зоназынче иштики херектер органнарының эрттирилгелери чокка кирип болур.

Парлалга, радио болгаш телевидение дамчыштыр тайылбыр ажылдарын чорудуп турар-даа болза, республиканың кызыгаар зоназынче кирериниң чурумун чамдык хамаатылар хажыдып турар. Кызылда күрүнениң башкы институдунуң студентизи Шончалай Шамаевна Хертек иштики херектер органнарының эрттирилгези чокка кызыгаар районче кирген. Республиканың кызыгаар районнарынче кирери чөпшээрээн кимир бижидилге саазынын аңаа студент Алефтина Тарачын-ооловна Байгал бодунуң паспортундан ушту берген. Мөге документ-биле авиабилетти садып, Мугур-Аксынче ужупкан, ол дээрге каржы хажыдыышкын-дыр. Ол ышкаш чоруктар чаңгыс эвес удаа болуп турар. Новосибирскиниң харылзаа техникумунуң сургуулу Хүреган-оол Дамбый-оол, медучилище сургуулу Марта Хертек оларны база ол чүжекке хамаарыштырып болур.

Чаа-Суур, Саглы, Солчур, Торгалыг, Мөген-Бүрен кадээ Советтери кызыгаар зоназже кирериниң арыг бланкыларын чүгле ат болгаш таңма салгаш, берип турарының таварылгалары бар.

Кирер болгаш чурттаар чөпшээрел чок кижилерни кызыгаар зоназында турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчулары ажылга хүлээп албас ужурлуг.

Эдуард СКУМАН,
Тыва АССР-ның Иштики херектер министерствозунуң паспорт килдизиниң начальниги.

Эмчилерниң Бүгү-эвилел съездизинге уткуштур

ООҢ БУЯННЫГ ЧОЛУ

Россияга Улуг Октябрь революциязының ачызы-биле Тывага өскүп үнген улуг революция тиилээн соонда, тыва араттарның амыдырал-чурталгазы социалистиг чаартыышканың оруу-биле хөгжүп эгелээн. Ол хайныышкынның чылдарында салым-чолун кожуп, өглениишкен аныяктар Даваа биле Борбаанай Куулар-лар чонунуң туруузунчу ижинге идепкейлиг киржип, тергээ черинге баштай МЧАЭ-ге, оон соонда колхозка, сооңгаар-даа совхозка хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг малчыннап ажылдап келгеннер. Ам оларның совхозу «Октябрь 30 чылы» дээр.

Аныяк өг-бүле чону-биле кады өөрүшкү-маңнайлыг амыдыралга, ажыл-ишке хүн келген тудум дадыгып, ажылынга мергежип, аас-кежиин тыва берген. Ол өг-бүлеге ажы-төл чылдан чылче немежип орган. Ада-иениң боттары ышкаш, оларның аттары безин бедүүн, чараш, хөй кезии кыстар: Дадар, Шаңгыр, Дымыкай, Дыдый, Марис-оол, Валентина, Семис.

Хеңнут школазы чылдар билдиртпейн эрте берглээн. Бир муң тос чүс алдан дөрт чылдың аңаа кажан-даа уттундурбас өөрүшкүлүг чазынында Семис Куулар өске уенчергези оол, кыс эштери-биле кады Чадааның бир дугаар ортумак школазын чүгле 4 болгаш 5 демдектерге доосааш, аттестатты холга алган.

Семис Куулар класстың удуртукчу башкызы Людмила Николаевна Погорелованың:

— Семис биологияга, химияга кончуг ынак кижи, оон эмчи болурунга бүзүрээр мен — деп идегел чугаалаазын кажан-даа утпас. Ол шынап-ла дуржулгалыг химия, биология башкызы турган, ынчангаш өөреникчилериниң кандыг эртемге хандыкшылдыын билири чон.

Башкызының сестеринге хей-аът киирген уруг эмчи болурун бызыы-биле шиитпирлеп алгаш, ол чайны өттүр шылгадыр эртемнерин катаптап, аңаа хамаарышкан өске-даа ном-дептерлерни кызымак номчуп, өөренип ап турган.

Оон үйгү-чыдыы чок, кызымак туткулу хилис барбаан, ол Красноярскиниң медицина институдунга өөренип кирериниң шылгалдаларын эки дужаап апкан.

Өөрүшкү-маңнайның база бир чазы: ол 1970 чыл.

Ынчаарда Семис Куулар Красноярск хоорайның эмчи институдунуң акушер-гинекологияга салбырын алды чылдарның иштинде өөренип доосааш, тергээ Тывазынга ээп келгени ол. Өөрүшкүнүң кырынга өөрүшкү: аныяк эмчиин Кызылдың төп божудулга бажыңынга ажылдаары-биле хүлээп алган. Ону С. Куулар кажан-даа утпас. Чүге дээрге ынчаарда оон эргелекчизинге Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи Галина Ивановна Федоровна, хоорайның херээженнер консультациязының эргелекчизи, ынчаарда дуржулгалыг акушер-гинеколог эмчи, ам Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи Татьяна Михайловна Зверева, найысылалдың бир дугаар поликлиниказының эргелекчизинге Тываның кадык камгалалының хоочуннарының бирээзи, Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи, Ленин орденниң эдилекчизи чораан Доржу Көк-ооловна Куулар ажылдап турганнар.

Ам Семис Даваевна Куулар дуржулгалыг хоочун эмчилерниң бирээзи болуп, аарыг кижилерниң болгаш коллективтиң хүндүткелин чаалап ап четтигипкен.

— Тускайлаң ажылдап эгелээн баштайгы үеде силерге кандыг бергелер таваржып турганыл? — деп айтырарга, ол мынчаар харыылаар:

— 1970 чылдың чеди ай. Эң баштайгы божуткан кижим — Таңды районнуң Кежээ ажыл-агый дуржулга станциязының аныяк малчыны Тамара Тажы-Самбуевна Чүлдүм... чүү деп чугаалаар боор, харысалгазы улуг. Эмчи кижиниң нарын ажылын сөс-биле чугаалап илередири берге, харын-даа болдунмас боор. Ол дээрге чүгле ход-биле тудуп, карак-биле көрүп кылыр чүведир ийин.

Ол аныяк иениң кадыкшыл байдалы база кончуг нарын турган: ханының базыышкыны дыка улуг. Оон бодунуң дүн төлүн божуур дээш сураглыг турары база кончуг. Чамдыкта мага-боду сирийнип, соок дер-бүс төктүп келгилээр. Ынчалза-даа бызыг туттунар — эмчиниң даңгыраа ындыг.

Акушер-гинеколог Семис Даваевна эң баштай таварышкан божуур кижиниң кадыкшылы, хан-судал байдалын катап-катап хынап көрүп, уйгу-чыдыы чок хайгаарап турган, чиик, чаагай божудуп шыдаан. Оон баштайгы шылгалдазының түңнели: чаштың өткүт кышкызы! Оон соонда аас-кежиктиг иениң арын-шырайынга хүннээректеп ойнап келген өөрүшкү... Оон баштай божутканы малчын Тамара Тажы-Самбуевна Чүлдүм ол ажылында ажылдавышаан. Ужуражып келгенде, олар ижин-кара чок чугаалажып, тееренжи бээрлер.

Тамара Тажы-Самбуевнаның ол дун кызы Антонина Чүлдүм ам Кызылдың күрүнениң башкы институдун доосааш, тергээ районунуң Кара-Булуң сес чыл школазында башкылап ажылдап турар. Хиниң кескен бүүнүг эмчизи Семис Даваевнага ол болгаш оон аваазы, ачазы, дуңмалары кажан-даа өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин аңаа чугаалап чорууурлар.

Эмчи Семис Даваевнага чеже кижи ынчаар өөрүп четтиргениниң чылыг сөстерин илередип чоруурун садаа базып санаары берге. Ол боду үлегерлиг өг-бүлениң ээзи. Оон өөнүң ишти Анатолий Оюн элээн каш чыл бурунгаар бодунуң албан хүлээлгезин күүседип чорааш, машинага ораал-ондактың уржуундан амы-тынындан чарылган. Ынчангаш чаш Алымаазын чаасказын өстүрүп доруктурар берге харысалга аңаа онаашкан. Оон уруу Алымаа Оюн бо чылын Кызылдың № 7 ортумак школазының чедиги классын 4-5 демдектерниг доосаан.

Чедя утбашкыларының хөй-нери эртем-билигже чуткулун ам-даа кагбаан: ынак тускай мергежилинге билиин чуткулдуг бедидип чоруур. Ол 1976 чылдан бээр Москва, Ленинград, Новосибирск, Кемерово хоорайларының улуг-улуг эмнелгелеринге билиг бедидериниң курстарын эрткен. Кызылдың төп поликлиниказында чаттышкан профессия комиссиязының кежигүнү. «Билиг» ниитилелиниң лекторы. Республиканың эмнелгезиниң күш ажылга ораал-ондакты болдурбас талазы-биле комиссияның даргазынга ам бары-ла он чыл ажыг үеде ажылдап келген. А коллективтиң бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезинге база идепкейлиг киржикчи.

Тыва телевидениеге, радио-дамчыдылгазының медицина ымазынга, тодаргайлаарга, «Кадыкшылга», «Ак халаттыг кижилер» деп дамчыдылгаларынга идепкейлиг киржикчи. Чурттакчы чон ортузунга медицина билиглерин нептередир талазы-биле — идепкейлиг пропагандист.

Ол 1971 чылдан бээр найысылалдың № 6 участогунуң эмчизи, а 1979 чылдан эгелээш найысылалда участок эмчизи болуп ажылдап турар.

Кызылдың № 1 поликлиниказында бары-ла 250 ажыг кижи ажылдап турар. ССРЭ-ниң эмчилер съездизинге баар делегатты амгы үениң негелделери-биле ажык бадылаашкын-биле ыдыктыг чорудукан. Олар шуптузу Семис Даваевна дээш хөй түс хүү бадылааннар.

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

ЧУРУКТА: С. Д. Оюн эмчиглиг хуваап алышкан үезинде.

Алексей СОДУНАМНЫН фотозу.

КИЖИ БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН

Бичии Сашаны мен аазымыга четтирип алгаш, садвиче бар чыдарындан тура билир мен. Ол бичиизинде-ле үен-дазин эвес, өөрүксүмээр болза-даа, удаан-сармылдыг оол турган.

Сашаның ада-иези Дуран угбай биле Кара-оол акый үе-шеээр өг-бүле. Дуран угбай эртемнерниң иштики-даштыкы ажык-тер мастери. Оон даараныр машиназының даажы хүн-хүн чок дагжап кээр, а Кара-оол акый маска тутса, дарганнаар, балды тутса бышканнаар база үе-шеээр кижи. «Холдар кажа базарыл, буттар аңаа дужер» деп мыңаш. Оларның хеймер оглу күш-ажылчы төлептиг кижизидилгеге болган. Ам ону суурнуң улуг-биче кижилери хүндүлээр —Александр Кара-оолович —дижирлер. Оон мындыг хүндүткелче четчиже эрткен оруу ыыска болгаш бедүүн.

1978 чылда Кызыл-Мажалык ортумак школазын чедиишкиниг доосааш, дээди өөредилге черинче база четтикпинден кирбейн барган. Чыл халас эрттирбес дээш, ол Ак-Довурактың профтехучилищезинге бир чыл өөренгеш, электро-сваршык мергежил ведип алгаш, өөредилгезин уламчылаар дээш турда, спортка хандыкшылдыг болду уругларны спорт школазынга тренерлээри-биле чалаан. Оон эгелээш-ле Саша спортка ынак оолдарны кыдырүг башкызы апарган. Оон удуртып турар бичии ортумак, улуг назылыг бөлүктери футболдуң чаштарын шиңгээдип ап, чүгле республикага эвес, өске-даа черлерге чедиишкиниг ойнап турарлар.

Александр Кара-оолович өөреникчилери-биле чылдың-на футболдуң аян-чоруун кылып чорууттар Сибирьниң ыңаа хөй хоорайларынга ойнааннар.

Бо чайгы сезонну ол база чедиишкиниг эгелээн. Республиканың оон удурткан ортумак бөлүктүң командазы шылгараш, Чита хоорайга барып ойнаар эргени алган.

Ол ийи уругларның аазы, өөнүң ишти Оксана өөренип чоруй баарга, ол уруглары-биле аргалаш-даа, чайыктанып, бергедевес. Уруглары стадион чоогунда элээнге ойнадыр кааш, секцияның эрттирип бээр. Мындыг карак кызыл кижиниң ажылы эки түңнелдиг болур.

Мээң 8-ку класста өөренип турар оглум база ол башкының спорт секциязында. Ол башкызының чугаалап бергени, сергек кызыл боор. Оглум мынча дээр: «Бистиң тренеривис аваангыр, кашпагай, шынчы, негеддиг кижи. Бис уттуруптар бөлүүвүүсеа, ол дыка муңгаравас. Чүгле ол ыятаавайн баар, стадиондан бедип баар хоңну чок апаар. Ынчан бис база чем ашпаар кажнгыяс чүве бээр».

Уругларның сеткил-сагыжы бодунун ындыг чоок кижидир киирип алыры кижи бүрүзүнге болдурумас. Александр-да башкы болурунуң ындыг эвес талазы бар-дыр даарын өөреникчилериниң аңаа чоок хамаарылгазындан кижи эскерип-дир.

Раиса ЧУДАК.

Кызыл-Мажалык.

ДОЛУЗУ-БИЛЕ КӨРГҮССЕ

Улуг-улуг байырлалдар болу бээрге, аът чарыштыраы, мөгелер хүрештирери барык чаңчыл апар чыдар. Ылаңгыя найысылал Кызылга кандыг-бир байырлал үезинде тыва хүреш болу бээрге, ындазаан телевизор дамчыыштыр көргүзерге, эки боор-дур. Ол чорук, ылаңгыя ыраккы чурттап турар, байырлалдар магадаар дээш Кызыл барбайн, ажыл-ишинге хевээр артып каар, азы чер четпес кырган-дилең, аарыг-аржык кижилерге аажок таарымчалыг. Ыңай-бээр шуудевейн, өлүрган черинден-не телевизордан көрүп сонуургаар.

Арай четпес чүве чүү дээрге, хүрешти көргүзе бээрге, кичээнгейлиг дыңнап, топтап көрүп-ле орар сен, оон мөгелерниң хүрежирин шалабула көргүснеш-ле ара үскеш, ындыг кижи шүгген, ындыг кижи ужуурлешкен деп каар, ол-ла. Оозу кончуг хомудамчыг. Төнчүзүнге чедир көргүзер болза, чер-черде улус боттарының районунуң мөгелерин, чугаажок, аажок сонуургап көөр.

Ынчангаш мээң куумда сакалым: республика найысылалынга болур ээзи улуг хемчээлдиг спортчу маргылдааларны, тыва хүрешке болза, 64 мөгениң хүрешин телевизорга долузу-биле көргүссе кандыгыл?

Альберт ОНДАР.

Сүт-Хөл район.

ЧҮГЕ ЫНДЫГ БОЛГАНЫЛ?

Чоокта чаа Өвүр районнуң Хандагайты суурга Ном байырлалының хүнү болган. Аңаа чогаалчылар О. Ө. Суваклит, В. С. Серен-оол, номга ынак тар ниитилелиниң ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор А. С. Хөвүгбан, Кызылдың ном садыының ажылдакчылары Е. В. Черкашина, Г. Г. Раковская олар ном ярмарказын организастап, районнуң ажылчыннары-биле ужуражыр. Ол хүн Кызылдың Пионерлер бажыңының «Мечта» ыры-хөгжүм ансамбли база келген.

Культура бажыңынга кижи базы киирт болур боор деп бодаан бис. Чок, ындыг эвес болган. Көрүкчүлер концерт көөр-биле түрүк-сүрүктап чылда-даа дедбаан. Оларның хөй кезии — школачылар, каш саныг аныяктар, ийи-чангыс улуг кижилер.

Кызылдың Пионерлер бажыңының өөреникчилериниң «Мечта» ыры-хөгжүм ансамблиниң солун концертин бараалгатан соонда, корнорога ном ярмарказы эгелээн. Уламчылыр — чогаалчылар-биле ужуражылга. Ном байырлалының кежээзин СЭКП Өвүр райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи Ч. М. Чүлдүм ажыдып, чүве чугаалаап, келген аалчыларны чыылганнарга кыскаы-биле таныштырган. Аңаа А. С. Хөвүгбан мындыг чүүлдү чугаалады:

— Ном — чоннуң өөз-шынар кижизидилгезиниң талазы-биле эң күштүг чепсек. Билиглерниң үнер дөзү — ном. Ону чогаалчылар бижип турар болганда, бөгүн чогаалчыларны маңаа чалаан бис. Оларның чогаадыкчы амыдыралы-биле таныжарындан аңгыда, ажы үеде бистиң республикада болгаш бүгү чуртта болуп турар диисп-бүү чүүл-да айтырыгларны чугаалажып, дискуссия кежирлиг чугаа кылыр бис.

Дараазында сөс ап, чүве чугаалаары-биле ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү О. Ө. Суваклит турупкеди:

— Ам чаа бир кижи чүс ажыг акша-биле ном садып алды. А. Блок мынча дээн болгай: Кепсектиң оруунга хөй ном садып алыынга, тода боор мен. Ном номчуп чорупр улустуң культуразы бедик, угааны сайзыраңгай болур».

Чогаалчыларның сөстеринге бижээн ырлары бот-тывынгыр композитор А. Хөвүгбан ырлап, ужуражылганы улам аян киирип турган. Ном байырлалының кежээзинге ужуражылгага колдуунда школачылар келген болгаш, чогаалчылардан айтырыгдар салыр кижи чок болган. Культура бажыңынга бо хире солун концерт, ужуражылга, ном ярмаркызы эртип турда, Улус депутаттарының Өвүр районнуң культура килдизиниң эргелекчизи С. Х. Ажыгжыдан өске кым-даа келбээн. Безин чадаарда «Уласатай» чегээ чогаал каттыжыышкынының киржикчилери бешин чок. Районнуң культура ажылдакчыларының талазындан кандыг-даа белеткел ажылы чорутпаан. Залын чараштыр дерап, кластап албаан. Ном делгелгезин организастаттымаан. Ынчаарга Ном байырлалы дээн чүве чүл? Ужуражылга үезинде Владимир Серен-оол сеткилинге таарымчалан чүүлдү чугаалап тура мынча дээн:

—Бегин чугаалаарга, качыды арлыр. Маңаа келирге, 70 чылдарның «Хөлегезин» сагышка кирер-дир. Аңаа чаа ла болуп турган концертке, ном ярмарказынга ээрик киржилерни эдиңейнип чорнп турары чаржынчыг-дыр. Культураныс ам-даа чавыс дежелзе...».

Шынап-ла, ындыг болган. Ол хүн суурнуң чону калбаа-биле арагалаан. Кижи кудумчуга калчаалап арагажок. Эрик кижилер аарн-тенин, аргыжып-калган кырышкан. Олардан коску, олардан чаржынчыг чүве-даа чок. Республиканың ажыл-ишчилери маа чеже белеткел, сиген кезиглезиниң тудук ийүнде ажылдап турда, арага-чер ол хүн арага ижип, аннмыраа түнүлээн. Оон хавында Хандагайтының чурттакчылары Культура бажыңынга болган солун концерт, чогаалчылар-биле ужуражылга, ном ярмарказы-даа көрбээннер. Кызылдан келген садыгжылар ырак-ыяк черде улус дээш Кызылдың ном садыгларының делгүүрүнге безин чок совет болгаш даштыкы классиктиг чогаалчыларның эң хоза дээш номнарын, база тыва чогаалчыларның чаа чогаалдарын чедиге берген. Ылаңгыя бичии уругдар номнарын кастагалдыныг таражык чүү боор! Хайыраан номнарны чүгле каш-ла кижи садып алган.

Чүге ындыг болганыл? Бо айтырыгга харыызы болгаш алдынган таңчегелерни СЭКП Өвүр райкомунуң бирги секретары Б. Д. Монгуш номчукчуларга дарый дыңнадып бээрзинге идегелдиг Кызылдан барган өөрүмнүң мурнундан салдым.

Лидия ИРГИТ.

Ном байырлалының киржикчизи.

Чаа кино

«АМАДЕЙ»

Делегейде кайгамчык салымчааланыг кижилерниң аттары арбын, оларның бирги олуруунда улуг хөгжүмчү Вольфганг Амадей Моцарт база бар, оон амыдырал-чурттаалгазында кол-ла чүве база-ла хөгжүм. Бодунуң бедик мергежилинге ханы бердингени-биле өөрүн кайгадып, а чамдыктарының адааргалын хайныктырып, бо улуг кижи чүгле улус чоннга төлептиг бараалгалды өргүүр дээш чурттап чораан. Улуг орус чогаалчы А. С. Пушкин «Моцарт биле Сальери» деп сураглыг трагедияны база бижээнин билир бис, мында улуг австрий композиторну кара сеткилдиг, адааргаачал Сальери хораннап өлүргенин базыткап турар, а Милош Форманның тургусканы «Амадей» деп чаа кинозунда Моцартты Сальери хоп-меге, нүгүл-биле бүүраарынга чедирген кылдыр көргүзүп турар. Шынап-ла, бо америк кинону көргеш, эскерген боор силер, бай ызыгуурлуг апарган улуургак Сальери хээли кужу-биле Моцарттың чүнү чогаадып турарын, оон ажыл-херээниң утка-шынарын шиишкин дамчыштыр хаажга безин хоптаныр турар. Бай аңгының ээжзиниг кызыышкыны турза-даа, салым-чаяанныг хөгжүмчү алдарлыг операларын бижип шыдаан, чижээлээрге, «Сералья оорлаашкыны», «Фигарониң куда дужургени», «Дон Жуан», «Илбилиг лимби», «Реквием» болгаш оон-даа өске.

Ат-алдар адааргалдыг хайныктырар. Бистиң Тывада безин чоннуң мындыг ханы уткалыг ырызы бар.

«...Адаан биле өжээн кончуг
Амы-тынның ниччээнип чор...»

Ындыг чажыт адааргак, өжээнзирек «иштинде диштиг», чашпаа кижи Сальери (артист Ф. Абрахам), ол австрий хааның өмээржикчизи — хөгжүмчү, а Моцарттың ролюн артист Том Хальс хөглүг-баштак чаңныг кыдыр күүседип турарын көөр бис. Оон ынай улуг композитор аргажок аарыг турган безин бодунуң ынак ажылын үргүлчүлеп турарын оон кадайы Констанца (артист Э. Берридэн) кээргел-биле хараадап турар.

АКШ-тың «Сол Зайенц компани» киностудиязынга бүдүрүп кылган «Амадей» деп уран-чечен солун кино-чурук уран чүүлдүң улус чонга бүянныг салдарының кызыгаар чогун чединги сүртаалдап турары өөрүнчүг.

Саадан САНДЮ.
Көрүкчү.

> **Тыва АССР-ниң культура министерствозу, культура болгаш уран чүүлдүң өөредилге черлериниң талазы-биле республиканың эртем-методиктиг төвү 1988 чылдың август 26-да эстетиктиг эге өөредилгениң болгаш кижизидилгениң школа башкыларының республика педагогика конференциязын эрттирер.**
>
> **Уругларның музыка, чурукка болгаш республиканың уран чүүл школаларының башкыларын чалап тур.**
>
> **Конференцияның киржикчилери август 25-те келгеш турар.**

БЕЛЕТКЕЛДИҢ КОШКААНДАН

«Азия тову» шашкаа дээш хостуг хүрешти эгезинден төнчүзүнге чедир көрдүм. Баш удур белеткели шыырак мөгелер көрүкчүнүн — «арыкчының» карааңга илдең. Оларның чараш аргаларын көрүкчү магадап, октап алырга, ылангыя каш минута болгаш чаа бажынга октаарга стадион дүлмирей бээр. Көрүкчү кижи кайнын келген мөгелерниң эки белеткелдиин дорааа эскерип олурар.

Белеткели кошкак мөгени шаандакының улуг мөгелери ол мөгениң балдыры ыргак, а эки белеткелдиг мөгени көргеш, бо мөгениң сыны хертеш, чоргаар-дыр деп үнелээр чораан. Ол ылап шын. Роберт Хомушку республиканың шыырак хостуг хүреш мөгелериниң бирээзи деп бижир бис. Ийиги хүнде ол чүгээр хүрешкен, а ушку хүнүнде белеткелиниң кошкаандан оон шиппиниз төнүп келген ол хире болган боор. Дыка кошкак хүрешкеш, 2 улаштыр чаа бажынга кадыргаш ломудааныг. Мээн хуумда Р. Хомушкуну 74 кг чемпионнаар азы ийиги черни алыр боор деп үш будун хүнүнүң иштинде сагыш-сеткилим саргып, чарып келген чүве, ол мээң бүзүрелимни шынзыдыырбайн барды, дыка хомудадым.

Сарыг-оол ЧЫМБА-ДОРЖУ.

Эмчиниң сүмези

ЭМНЕРДЕН ОВААРТЫНАР

Кандыг-бир тускай билиг чок кижи үрелген телевизорнуң азы холодильниктиң хол тудуп боду септевес-ле болгай. Харын чамдык улус кижи организмин «септээр» деп семей бээр боор-дур. Эки турачы сүмечилер чайгаар-ла тыптып кээр: бир чамдыктары эмчиниң аңаа бижип берип эмнедип турган эмин сүмелээр, өскелер журналдан профессор кижиниң чүүлүн номчааш, аарыг кижиге «сүме» кадар. Кайы-бир аарыгны эмнээриниң кандыг-бир тускай, чаңныс эм бижип турбас деп чүвени утпас болза эки. Ынчангаш-ла харын эмчиниң эмнээр онзагай шынары бар: аарыгны эвес, аарыг кижини эмнээр. Кижилерниң организми чаңгыс аай эвес болгай, таварылга бүрүзүнде ол кижиге хамаарышкан бир аңгы арга негеттинер.

Боду эмнеприн ынчангаш бо үстүнде факторларны барымдаалавас болза, аарыг-даа эки тодаратпымас, шак-ла база хилис эртер, аарыг улам кадыннаар. Эм дээрге кижиниң организминге күштүг болгаш нарын садарларны чедирип турар. Кара туразында боду эмнеер чорук хоралыг, харын-даа айыылдыг.

«Эм» азы «хоран» деп билдигерниң аразында ылгал хамаарышкак. Бир удаа азы бир хүн дургузунда кижиниң организминче кайы хире эмни ажыглаанындан ол хамааржыр. Медицинада эм дозаларын үш аңгы ылгап турар: терапевтиг (эмнээникиниг), токсиктиг (хоралыг) база летальдыг (өлүмнүг). Чамдыкта билип кемчээлдиг эмни өйлей ижерге ажыктыг-даа болур. Дозазы улгадырга, ол эм хоран апаар.

Эң күштүг хоранналың бирээзин (стрихнинни) бир удаа 0,001-0,002 граммныг (1-2 миллиграммы) хемчээлге ижерге организмге эмнээникиниг салдарын чедирер. Ол эм ынчан организмниң быжыглап, нерв системазының ажылдааарын күштелдирер, бүдүмеллер эргилдезин экижидир. Хөй дозага организмни ол хораннаар, өлүмге-даа чедирип болур.

Мындыг-бир солун чижек бар. Бирги делегей дайынынга ажыглап турган иприт—айыылдыг хоралыг бүдүмел, ол хуулдурар шынарлыг. Ол-ла ипритти 20 муң катап ваазыннге эзилдиргенин химия-фармация үлетпүрү үндүрүп турар «псориазин» деп эмни калырыкталчак дарыгга эмнээр чаар эм кылдыр ажыглаар турар.

Терапевт база токсиктиг доза аразында ылгал чамдык препараттарда дыка-ла улуг эвес. Ынчангаш эмчиниң айтыышкынын сагывыр апаар, ол ышкаш аптека ажылдакчылары канчаар сүмелеп айыткааның күүседир ужурлуг. Эмни хөй тенмээзеге удаа-дары ижерге хоралыг.

Уругларның организми улуг улустуундан дедан болгаш хемчээл талазы-биле улуг ылгалдыг. Оон аңгыда нерв болгаш эндокрин системаларының ажыл-чорудулгазы, бүдүмеллер солуулгазының айыы-биле ылгалдыг.

Назы-хары улгады берген кижилер база эмге белен таарышпас болгулаар. Хан базыышкынны улуг кижилер күзедир турар, тоолгадыр эмнерни ажыглаваза эки. Сааттыг херээженнер эм ижеринден оваарыныза эки. Чүге дээрге эм хан-биле кады чаш кижиге чеде бээр, уруг эмнерге аваалар база кичээнгейлиг болуру чугула. Сааттыг херээженнер күштүг тоолгадыр эмнерни удуурар күштүг эмнер ишпес болза эки. Шак мындыг чорук не иштинде өзүп орар организмни хораннаар.

Чамдык улус (колдуунда 5 хире хүүзү) эмнерге (йодка, бромга, пенициллинге болгаш өске-даа эмнерге) таарышпас болгудаар. Шак ындыг кижилерге ол эмнерниң хензиг-даа дозазы кежин кижидип, хоюрлаатыр, ыжар, дерматит тыварлыпар. Харын-даа тынышы бачыдадыр аарыг безин тыптыр. Шак ол аарыглары аллергия азы эм аарыглары дижир.

Эмнерниң тайылбыр бижиинде кандыг таварылгада ол эмни ажыглап болбазын айтып каан болур. Маңаа база-ла эмчиниң сүмези негеттинер. Ары хораны-биле радикулит, невралгия, артрит дээш өске-даа аарыгларны эмнээр ужурлуг. Диабет, туберкулёз база бүүрек болгаш баар аарыгларлыг улуска ол эм таарышпас.

Бир чамдык эмнерниң мындыг шынары база бар: кижиниң организминге чыгып чорза-чорза, ханы аар аарыгларга чедирер. Ынчангаш бир эм-биле үр эмнээшле-ле элээн үеде чарлашпас, организмниң дыштанырын турарының ужуру ында. Эмнерни ижерде кайы хамааржок болбайн, оваарынып утпаңар.

Валентина КАЛЕДИНА.
Провизор.

Телевидение

АВГУСТ 23-ТЕ
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Аныяк Россия». 9 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.40 —12.35 —С. Альтов—«Бажының тайбыы болзун». Фильм-шии. Чарлаада (11.10) —Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 —Эде тургустунуушкун прожектору. 15.55 — «Эр хейлер». Шимченгир оюннар талазы-биле школачыларның маргылдаазы. Душанбеден дамчыдылга. 16.35—«Салам». Кабардин-Балкар АССР-ниң «Кабардинка» деп танцы ансамблиниң концерти. 17.10— «Ийиги Украин фронтузу. Хроника болгаш сактыышкыннар». 17.50 —Румын телевидениениң программазы. 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.05 — Н. Кущенкова ырлаар. 19.20— «Бистиң садывыс». 19.50 — «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Останкинода Орду-музейде музыкалыг чай». Курупениниң камералыг оркестри «Москваның виртуозтары» ойнаар. 22.30— Бөгүн делегейде. 22.40 —23.15 — «Чугула объектиле». Документилиг фильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Ососину утбашкылар ырлаар. 8.50—«Москвага аян-чорук. Бульварларның алаабилес». 9.10 — Мультфильм. 9.45 —Француз дыл. 10.15 — Уругларга фильм. «Кроштуң каникулдары». 2-ги сериязы. 11.20 —Француз дыл. 11.50— «Кара демдектиг ак куш». Уран-чечен фильм. 13.25 — Фильм-концерт. 13.55 —Медээлер. 14.05 — 15.20 —«Дайынның узун оруктары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.25 — «Культура болгаш амыдырал». Ак-Довурак хоорайда социал айтырыгларны шиитпирлеп турары. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Аът-чем программазы —бүгү чоннуң херээ». «Мал чемин белеткелиниң хүн демдеглели». 19.45 — Медээлер. 19.55— Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 —«Тамчыктыг удуар, чаштар!». 20.15 —РСФСР-ниң алдарлыг артизи Г. Жасминниң концерти. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 —«Өннүктер экраны». «Айдында боо адыышкыннары». Уран-чечен фильм. 23.05 —23.40 —Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — Ритмиг гимнастика. 18.45 — «Оя алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.30 — «Музыкалыг киоск». 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удуар, чаштар!».

агаар

Бөгүн республикага чаъс чагбас, шокар бүлүттээр. Хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Хүндүс 25—30 градус, чамдык районнарга 15—20 градус чылыг болур. Дүне 9—14 градус, чамдык черлерге 0.5 градус чылыг болур.

Кызылга чаъс чагбас, шокар бүлүттээр. Хүндүс 26—28, а дүне 10—12 градус чылыг болур.

кино

АВГУСТ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Бичии зал: «Башня» 9.20, 11.40, 16.20, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Золотой ключик» 9.00, 12.20. «Юрка—сын командира» 10.40, 14.00. «Душа моя» 15.50, 18.30, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Киносборник 10.00. «Тоби Мактиг» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Ну, погоди!» (6, 7, 8, 9 үндүрүлгелер) 10.00. «В Крыму не всегда лето» 14.30, 17.20, 20.10 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Тридцать три» 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай. Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның солун келбейн барганда 2-32-75-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ама. Тиражы 24637 экз. Солунчун индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 170. ТС—00548.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 196 (13796) | 1988 чылдың август 24, среда | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 копеек.

ДҮЖҮТТҮ ШАЛЫПКЫН БОЛГАШ ЧИДИРИГ ЧОККА АЖААР

АЖААЛДА ЭГЕЛЭЭН

Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйлары август 22-де дүжүт ажаалдазын эгелээн. «Улуг-Хая» совхозтуң механизаторлары суланы, «Күш-ажылдың хостуу» совхоз чечак-тарааны, а «ҮТКА 25 чылы» совхоз арбайны ажаап кирипкен.

Бо чылын улуг-хемчилер ниитизи-биле 17700 гектар тараа культураларын ажаап алыр. Ону 25 хонук дургузунда доозар ужурлуг. Дүжүт ажаалдазынга 104 комбайн киржир. Ажаалда эгелезе-даа, тараа комбайннарының 62 хуузу ам-даа белен эвес болуп турар. Артык кезектерден аңыг-аңгы марканың ремень-нери чедишпес. Ол чоруун дүвүренчиг.

Нийти дүжүттүң байдалы эрткен чылдаазындан дора эвес. а 1987 чылда бо районнуң тараажылары бир гектардан ортумаа-биле 12.7 центнер дүжүттү алган. 1988 чылда районнуң дүжүт ажаалдазының штавын тургускан. Ооң даргазынга райкүүском даргазы Д. К. Ооржакты, а оралакчызынга РАҮК даргазы Н. Т. Букшаны бадылаан.

Кадур-оол ОЮН.
(Бистиң корр.).

ТЕХНИКА БЕЛЕН

«Ак-Туруг» совхоз бо чылын 1300 гектар анызы-бүрү тараа культураларын ажаап алыр. Амгы үеде Улуг-Хевуда, Ооругда база Кара-Сугда кызыл-тастың, арбайның, суланың, чиңге-тарааның үнгени дески. Сеглүг хүннерде агаар чылыг, ажс болганындан тараа аймаа быжып турар. Аңаа механизаторларның сеткилин өөрүп, кедүрүлген.

Ам кол-ла чүүл — ажаалдага белеткел. Бо хүннерде Ак-Туругнуң септекчилери 9 комбайнны база жатказарны шуптузун септеп белеткеп алган. Оларны септелге сеелүнде эдиитирип ажылдаткан, чамдык четпестерни ээлип алган. Бо ла ажылдарга Ушар-оол Маадыр-оол, Конгар Биче-Шой, Вячеслав биле Александр Дамчаа алыышкылар. Ушар-Маадыр Ондар, Смирнов Бегзи болгаш өскелер-даа идепкейлиг киришкен. Бо механизаторлар ам каш хонгаш, комбайннарынга өөрүгүлаптар. 1988 чылдың дүжүдүн ажаап кириптер.

Санчы-Мидип СОТНАМ.
Ак-Туруг суур.

ШТУРВАЛДА АНАЙ-ООЛ САЛЧАК

«Сосновское» дүржүлга-бүдүрүлге ажыл-агыйында Александр Фёдорович Горбанюктуң бот-орулга-чарылгалыг трактор-хову бригадазы 1988 чылдың дүжүт ажаалдазынче бир-ле дугаарында кирипкен. Кежээлиг-Хову ам үш янзы далындектер-биле каастанган. Сарыг кожаалар көвүдээн, тараа бижып эгелээни ол. Бо коллектив чаа дүжүт ажаалдазынче аралап кирипкенин билип алгаш, оларның хову турлаазынга келген бис. Ажаа талазында кезек шөлдүң тараазын чыттыр кезип каан. Кызыл-булуңда кезек механизаторлар дыштанып олурлар. Бригадир чок. Ында ам оларның улуг кижизи кайызыл деп айтырарывыска, Анай-оол Салчак бар, даштын комбайнының чанында боор дээрзин өөрү тайылбырлады.

Чүге ону өөрү адай бергенин ол, бисти ынаар чорударының ужуру чүл? Оларның шалыпчыызы, чоргаарланыр кижизи ол болуру бо-ла чүүлдерден билдине берди. Кызыл-булуңдан үнгеш, ооң артында тургулаан комбайннарга келдивис. Бригаданың хоочуннары Анай-оол Салчак биле Кара-оол Оюн ийи механизатор аныяк комбайнер Владимир Оюн-биле баштайгы хүнде тараазы аралап кескеннер. Оларга мыдыг эргени онаага-ны — 1988 чылдың дүжүдүн баштай-ла кестирип эгелээни аваа таварыыга эвес. Ол дээрге хүндүлел болгаш үнелел-дир.

Анай-оол Ензакович Салчак 1962 чылдан бээр Дүржүлга станциязында ажылдап турар. Ам ажаалданың 26-гы сезонунче кирипкени ол. Тарааны ажаап эгелээри дээрге байырлал. Күскү сезон дээрге механизаторнуң бүдүн чылда кылган ажылын түңнээр.

— Дүжүт чаагай турда, үдүур, дыштанырын-даа билбес боор чүве болгай. Эртен чеди шактан дүне 12 шакка чедир ажылдаптар — деп, Анай-оол Ензакович чугаалады. А бо чылын дүжүттүң байдалы эки. План 13 центнер, а бир гектардан ортумаа-биле 15 центнерни ап болур. Бо дугайын бригадир А. Горбанюк база бадыткады.

1987 чылда ажаалдага Анай-оол Салчак планын барык 200 хуу күүсеткен. 1986 чылдың түңнели-биле комбайнерлерден республика чемпиону болган. Бо чылын ол-ла кергүзүглерин салбас. «Енисей-1200» маркалыг комбайны-биле ийи дугаар сезонунче кирген. Бо чылын дап-саап чүүлдерин таарып алган. Чаа комбайнда чүү боор, харын ол улам эки-дир.

№ 3 бригадаа хамык-ла чүүлдерин белеткээнин А. Салчактан сонуургадым. Бедеткел эки. Аъш-чем янзы-бүрү, бир чемненирге ооң өртээ 40—50 копеектен эртпес. Бригада тевенде кызыл-булуң, чунар-бажың бар. Телевизор, ойнаар чүүлдер-даа бар. Солуннарны эккеп турар. Чогум түлүктеп ажаай бээрге, чемин шуут-ла комбайннарга эккээр.

Бо бригаданың ниити тарылгазы шөлү 4000 гектар, ооң иштинде тарааны алыр дүжүттү шуптузунга үрезинге херегээр. «Сосновское» дүржүлга-бүдүрүлге ажыл-агыйы республиканың чамдык совхозтарынга эки шынарлыг үрезинни кээрээ ёзугаар берип турар. А ол тараа бо бригаданың шөлүнде. Интенсивтиг шөлде 1500 гектар кызыл-тасты тараан. Ниитизи-биле «Мироновская» биле «Саратовская-29»-ту тарып турар. Чемнивиндилгеннын хийну чажып ап келген. Ооң башка бо курган ховуга чаагай тараа үнери берге.

А. Ф. Горбанюктуң удуртказы бригада күскү ажаалдаже кирериниң мурнунда сезонда канчаар ажылдаар дээрзинин дугайын боттары хуралдааш чугаалашкан. Шынар болгаш темп дээп ажылдаар. Кол-ла чүве — күш-ажылдың сагылга-чуруму.

Бот-орулга-чарылганың дугайын механизатордан айтырдым.

— Мурнунда болза бистер бо ховуда тарааны кезип киришкен бис, ол-шык болза-даа. А ам болза ындыг эвес: 20 гектарны кезеривиске, арай элек болду. Бир-тээ шынар дээш, алыс түңнел дээш ажылдаар болганда, бичии маазар деп шиитпирледивис — дидир. Бо-дур, керээниң бир ажык-дузазы. Мурнуку чылдарда сагылга-чурум хоомай турган, чажыргаш чоор, чамдыкта комбайнын алапкаш чоруй баар, ийи-бир-даа хонгаш кээрлер тургулаан. Ооң ынай бир содун чүүл — ажаалданы доскаш, бо үрезин тарааны бригаданың кежигүннери боттары арыглап, аштаар, кургадыр кылдыр дүгүрүшкен. База керээнин ажыы ол.

№ 3 бригада мурнунда ийи автомашиналыг турган болза, ооң бирээзин ам кызырып каапкан, артык чарыгдалдың херээ чок. Ниитизи-биле 11 комбайн тараа ажаап ажылдаар, дөрт база кезер. Комбайннары ыяк белеткээн.

А бергелер бар бе? Барбар. Артык кезектер чедишпезин бригадир дыка хомудап чугаалап турду. Эн ылангыя ремень чок. Бирээзи үстүр болза олурар. Айтыртынып, сураглап-ла турар. Чогум Агроүлетпүркүрком ону черле канчаар чагып турарын механизаторлар, бригадир-даа сонуурган турдулар. Сактырга, олар Агроүлетпүркүрком ол талазы-биле харылаар улуу-биле ужуражырын-даа бодап турар хевирлиг. Шынап-ла, ажылды ынчаар органи-застаза кандыг деп? Ужурашса ааи! Демократия үези-дир. Механизаторлар, тараажылар боттарының «аарыын» ажылы-биле чугаалазын, негезин. Ону хандырар, харылаар улус чүү дээр эвес, дынназай.

Кызыл-булуңга келгеш, мында бригаданың социалистиг хүлээлгелериниң чамдыктары-биле таныштым. Коллектив чөвүлели 5 кижи составтыг. Улусчу контролёрлар, политинформатор-даа бар. Ажыл-агыйда трактор-хову бригадаларының база түс-түс механизаторларының социалистиг чарыжының негелделерин тода бижип каан-тыр. Дөрт чарыгдалдарын 5 хуу кызырар, кывар-чаар материалдарның 5.6 хуузун камнап алыр ужурлуг улус чорду. Бо коллективте 3450 гектар тараа, 28 гектар сула шөлдүг, кукуруза база бар. Ниитизи-биле 4484 тонна тарааны алыр.

Сорулга-даа улуг, ажыл харыысалгалыг. Бригадир база механизатор Анай-оол Салчак-биле чугаалашкаш, бо коллективтиң курган ховуда тараа шөлдүг болза-даа, агротехниканың негелделерин шыгы сагып турган, планын ажыр күүседир шыдаар улус-тур дээрзин билдим. Оларның сөзү ажыл-херээ-биле чарылбас дээрзин Кежээлиг-Ховуда сарыг-сарыг дилиндектер сегелеп турду. Бир эвес Бай-Хаакте бир чорукарда, № 353 «Енисей-1200» деп маркалыг көк өңнүг комбайны көрүп каар болзуңарза, ол дээрге сураглыг тараажы Күш-ажылдың Кызыл Туг орденинин эдилекчизи Анай-оол Ензакович Салчактың агрегады деп билиңер.

Седен ХЕРТЕК.
(Бистиң корр.).

КҮШТҮ МӨӨҢНЭЭР

«Хемчик» совхозтуң кол агроному Светлана Делбиковна Донгак мал чеми белеткээр ажыл эгелээнден бээр эрткен бежен ажыг хүннерниң түңнелин үндүрген. 860 тонна сенаж салыры күүсеттинзе-даа, сиген планын 30, кукуруза силостаарын 10, витаминниг сиген далгаазының белеткелин 36 хуута чедирген болган.

— Девискээривисте сиген кезип ап болур черлерниң байдалын хынап, санап көөрүвүске, планда айыткаанывын 30 ажыг хуузун чедирбес хиредир бис — деп, ол чугаалап олурду.

Кампания эгелээриниң мурнунда райкүүскомнуң, кодээ Советтиң айтыышкынын ёзугаар Ак-Довурактың, Кызыл-Мажалыктың 5 база Эрги-Барлык суурнун бүгү коллективтеринге совхозка сиген белеткээр талазы-биле даалгаларны берген. Август 20-ге чедир оларның чаңгызы-даа планын күүсетпээн. Агрономнар С. Д. Донгак, З. Ш. Хомушку сиген черлерин баш удур тодарадып, хуваап айтып бергенинге сылдаглааш, чамдыызы кезек ажылдап чоруй, тарай бергилээн. Хол кадыры-биле ажылдап кирген 120 кижинин 60-у арткан.

Аргалыг ниити, машина-техника барбас черлерден малчыннарның куду-биле 152 тоннаны белеткээрин планнаан саазынны совхозтуң конторазының коридорунда азып кааның көрдүм. Олар чежени кылганын айтырарымга, 10 тонна безин четпээн деп тодаргай эвес харыы дыңналды.

Мал чеми белеткээр турар черлериниң чамдыызынга база чордум. Бот-орулга-чарылгаже эрткен чылын-ла кирген механизастаттынган звено сугр үстүнде сиген белеткеп, сараат тар салып, чай-чапсар чок ажылдаап тур. Ооң удуртукчузу Амыр Кара-Салга ужуражып ажыл-ижин сонуургадым. Ында 16 кижи ажылдап турар. 1368 тонна планының 580 тоннаазын кылгаш, хүлээдипкен.

— Совхозтуң бүгү сигенинин хөй кезин биске онаажыр. Ажыл аар болгаш харыысалгалыг. Звенода беш коммунистен тургустунган партбөлүктүң кежигүннери чыгдып сүмелешкеш, ажылывысты сентябрь 5-те доозарын шиитпирлеп алдывыс. Организастыг ажыл херек. Күштү мөөңнээр. Баштай ажаап апкан 82 гектар хөй чылдыг мелегиң ийиги кезилдезинче киргеш, ол-бо черлерден «мажактап тургаш» планывысты ыяап-ла күүседиптер бис — деп, Амыр Кара-Сал чугаалады.

Кукуруза шөлүнде Достак-оол Сааның звенозу ажылдап турар. Ынаар кирген 4 комбайнның 2-зи эргижирен калганындан база эки септеп албаанындан үрелген. База бир чаа комбайнны ол хүн автопаркта звено удуртукчузу бодунуң эптеп турар дишкен.

АВМ-де 6 кижи ийи ээлчег-биле эртенгиниң 8 шактан дүнекинин 12 шакка чедир ажылдап турар. Аңаа сигенни арактан сөөртүр транспорт база чедишпес, ынчангаш ажыл мында саадап турарын звено удуртукчузу Григорий Саая тайылбырлады.

Ажыл мында дыка шуушпас. Удуртукчуларның, специалистерниң база сигенчилериниң-даа мааңым чоруун кайгадым. Сигенин кезип ап болур черлер хөй. А күш ээзин.

Александр ХЕРТЕК.

Таңдыда «Революцияның чалбыышы» совхоз бо чылын 4300 тонна сенаж салыр планын 6000 тонна кылдыр күүсеткен. Ажыл-агыйның специалистери болгаш механизаторлары чүгле сан дээш эвес, харын шынар дээш ажылдап турар. Чеента чаа ол ажыл-агыйның баазазынга тараа сенажын салырының технологиязының талазы-биле зона семинары болуп эрткен. Ук семинарның киржикчилери сенажтың шынарын боттары хынап көргеш, бирги сортка дүгжүп турарын тодараткан.

ЧУРУКТА: специалистерниң сенажтың шынарын хынап турары.

ПЛАН КҮҮСЕТТИНГЕН

«Кара-Хаак» совхозтуң Оруктуг-Ой сүт-бараан фермазында (бригадири Хүрен-оол Сат) сигенчилер, беш кижи составтыг звено бо чылын 20 тонна сиген белеткээр планын бүрүн күүседип сараатташ, дужааган. Амгы үеде олар Кара-Хемниң Хам-Дыт деп черде ажылын уламчылавышаан.

СЭКП ТӨП КОМИТЕДИНДЕ

ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының чурумун сайзыраңгайжыдар дугайында айтырыг талазы-биле доктааалды СЭКП Төп Комитеди хүлээп алган. Чуртта амгы үеде күштүг боол турар ССРЭ-ниң күрүне шаңналдарының системазы ажыл-агый, социал, культура тургустуушкунунга, социалистиг Ада-чуртту камгалаарынга чедип алган онза чедиишкиннерни дээш база күрүнениң болгаш ниитилелдиң мурнунга өске-даа ачы-хавыязы дээш ажылчы чоннарга моральдыг идиг бээриниң чугула чүүлдүг болур дээрзи ында демдеглеттинген. ССРЭ-ниң орденнери болгаш медальдары-биле шаңнаттырган, ССРЭ-ниң хүндүлүг аттарынга төлептиг болган чүс-чүс муң кижилер, эрес-маадыр күш-ажылдың хамаатызы хүлээлгезинге Төрээн чуртунуң эрге-ажыктарынга бараан болурунга карак кызыл болгаш бердингеш чоруктуң үлегер-чижээ боор турарлар.

Оон-биле чергелештир ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының амгы үеде тургустунган практиказы ниитилелдиң демократчыдарының чорудулгазында дүүшпейн, хамаатыларның күш-ажылчы болгаш ниитилел-политиктиг идепкейин кедүреринге кошкак дузалап турар. Беш чылдарның түңнелдерин барымдаалап база өске-даа чылдагааннар-биле массалыг шаңнааашкыннарны кылып турганы күрүне шаңналының ат-алдарын кудулаткан, орденнер болгаш медальдар шаңналынга кирерининң чурумун ужур барымдаалаар байдалче кирген. Чамдык таварылгаларда чеже кижиге канчыг шаңналды тыпсырын үстүнден айтып берип, күш-ажылчы коллективтерниң санал-оналын кошкак өөрениp көрүп турган. Тодаргай ачы-хавыязы дээш эвес, а юбилейлер барымдаалап шаңнаары кончуг көвүдей берген турган. Ындыг четпестерни хөй-ниити организацияларының, күш-ажылчы коллективтерниң, ажылчы чоннарының төп болгаш чер-чер органнарынга кирип турар саналдарында, парлалгага бижээн чүүлдерде чептүг-биле айтып турар.

ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының практиказын кескүзүг-биле өскертириинче угланган ажылчы чыыннардан кирип турар саналдарны СЭКП ТК-зы деткээн. ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының чурумун сайзыраңгайжыдар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хүлээп алган хемчеглерин СЭКП ТК-зы чүдүлдүг деп саналаан.

Күрүне шаңналдарынга кижилерни ажыл-чажыт чогу-биле, хөй-ниитиниң санал-оналынга даянып тургаш, социал чептиг чоруктуң принциптеринге дүүштүр, күш-ажылчы коллективтерниң эгелекчи саналының колдадыр барымдаалап тургаш, боттандырарын чедип алырын эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партия крайкомнарынга, обкомнарынга, округкомнарынга, хоорайкомнарынга, райкомнарынга болгаш партия эге организацияларынга сүмелээн. Ону болдурарда шаңналга кирип турарларының кижи бүрүзүн тускай көөрүп, оларның хууда ачы-хавыяларын болгаш чедиишкиннерин бүгү талалыг өөренип көөрүп хандырар. Ол айтырыгларны күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга, оларның чөвүлелдеринин хуралдарынга принципиалдыг болгаш ажыы-биле чугаалашкан турары, чептиг эвези-биле шаңналга кирер бээр таварылгаларны, далаш болгаш буу-хаа шиитпирлээр чоруктарны болдурбазы кончуг чугула.

Бүдүрүлгеге, эртемниң, техниканың болгаш культураның янзы-бүрү адырларынга, улус өөредилгезинге, кадык камгалалынга, чоннуң амыдырал хандырылгазынга шылгарангай чедиишкиннерни чедип алган, күрүне болгаш хөй-ниити ажыл-чорудулгазынга бодун идепкейлиг көргүскен, Төрээн чурттуң даалгаларын күүседирнинге, хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга эрес-дидим болгаш эрес-маадырлыг чоруун көргүскен, бодунуң бүгү күш-ажылы-биле кижилериниң хүндүткелин болгаш хүлээп көрүшкенин чедип алган кижилерни күрүне шаңналдарынга кирип болур.

Айыттынган хемчеглерниң боттанмышкынын бедик бүдүрүкчүдүг болгаш ак сеткилдиг күш-ажылга идиг бээринге, кижилерниң идепкейин болгаш чогаадыкчы чоруун көдүрерин, оларның бүгү улустуң херээнге киирип турар хууда салыышкынын көвүдедиринге дузалаар ужурлуг.

Республикаларның, крайларның, областарның, округтарның, хоорайларның болгаш чурттакчылыг өске-даа черлериниң, а ол ышкаш күш-ажылчы коллективтерниң байырлалдарын демдеглеп турган таварылгада байыр чедиишкиннерниң, онзалыг демдеглээриниң янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар, аңаа калбак хөй-ниитини, массалыг информацияның чепсектерин ажыглаар.

Бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлериниң удуртукчуларын, партия, совет, комсомол ажылдакчыларын, хөй-ниити организацияларының органнарының удуртукчу ажылдакчыларын күрүне шаңналдары-биле шаңнаарын, а ол ышкаш Совет Эвилелиниң Маадыры азы Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры аттарны тыпсырынга, Ленин болгаш Октябрь Революциязы орденнер-биле шаңнаарынга кирерин боттандырарынга партия комитеттерниң талазындан контрольду күштелдирер хемчеглерни доктаалда тодараткан.

Шаңнаттырганнарның чедиишкиннерин болгаш ачы-хавыяларын пропагандалаарын эки кижидер, оларның мурнакчы дуржулгазын нептередир талазы-биле партия, совет, ажыл-агый, профэвилел болгаш комсомол органнарының ажылының улуг ужур-дузазы демдеглеттинген.

ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаар чурумну сайзыраңгайжыдар дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ДОКТААЛЫ

Совет ниитилелдиң амыдыралының бүгү талаларын бүгү тала-биле чаартып турар үеде аңаа тургустунмуушкунунуң херээнге, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге, ниитилелдиң угаан-бодал амыдыралын байлакшыдарынга, Төрээн чурттуң камгаланыр аргазын, ооң делегейге туружун быжыглаарынга совет кижилерниң шылгарангай салыышкынын дээш мораль талазы-биле идиг бээри, бо херекке боттарының күш-ажылчы болгаш хөй-ниитичи хүлээлгезин эрес-шудургу күүседип турар хамаатыларның ачы-хавыязын бүгү-ниитиниң хүлээп көргенинин илереди кылдыр күрүне шаңналдарының ролюн бедидери улуг ужур-дузалыг болуп турар. Моон-биле холбаштыр ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының чурумун экижидериниң, ооң ужур-утказын кедуреринин эргежок чугулазы тыптып келген. Шаңнаашкын социал чептиг чоруктуң, ажык-чарлыг чоруктуң принциптеринге үндезилеп, ёзулуг демократизмниң байдалынга күш-ажылчы коллективтерниң идепкейлиг киржилгези-биле чорудулуп турар ужурлуг.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалдыры болза:

1. Чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң болгаш культура тургузуушкунунуң сорулгаларын шиитпирлээринге шаңнадырларның хуу салыышкынын барымдаалавышаан, тодаргай бедик чедиишкиннерни дээш бүдүрүлгениң, эртемниң, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культураның, өске-даа ажыл-чорудулганың чамдык ажылдакчыларын, ажылчы чоннуң белүктерин ССРЭ-ниң күрүне шаңналдарынче кирер. Массалыг шаңнаашкыннарны, ооң иштинде беш чылдың түңнелдери-биле шаңнаашкыннарны моон соңгаар болдурбас.

ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында чогуур дилегни күш-ажылчы коллектив бүрүзү боду кедүрер эргелиг.

Ол ышкаш партия, совет, профэвилел, комсомол органнарының, хөй-ниитичи өске-даа организацияларының, министерстволарның, күрүне комитеттериниң, ведомстволарның инициативазын ёзугаар ССРЭ-ниң күрүне шаңналдарынче кирерин боттандырып болур.

Шаңнадыр ужурлуг кижиниң кандидатуразын күш-ажылчы коллективтиң хуралынга азы ооң чөвүлелинге чугаалажып көөр, ол дугайында шаңнал дугуйзунга бижимелдин кылыр. Шаңнаар дугайында дилегни хүлээп албаан таварылгада ындыг шиитпирниң чылдагаанын күш-ажылчы коллективке чогуур орган тайылбырлаар.

2. Шаңнадыр кижиниң кандидатуразын шилип ап тура, ол кижиниң ачы-хавыязының шаңналга дүгжүр-дүүшпезиниң принципкан барымдаалаар. Күш-ажылчы ачы-хавыязы дээш ССРЭ-ниң алдарлыг аттарын тыпсыр турары чүүлдүг деп санап көрүр. Ленин база Октябрь Революциязы орденнер-биле шаңнаарынче мурнунда өске орден-биле шаңнадып чорааннарны кирерин дүрүм ёзугаар доктаадып тургузар. Чүгле шылгараан кижилерге Совет Эвилелиниң Маадыры азы Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты тыпсыр аарган таварылгадан аңгыда, Ленин орден-биле ийи дугаар шаңнаарынче кирерин болдурбас. Ол ышкаш Октябрь Революциязы орден-биле дагын шаңнаарынче кирерин болдурбас. Чергелерлиг орденнерден, медальдардан аңгыда, чаңгыс ол-ла орденнер, медальдар-биле шаңнаарынче катап кирерин чүгле онза чугула таварылгаларда чорудар. Мурнунда алганы ССРЭ шаңналынын соонда беш чылдан эрте эвесте дараазындагы орденче азы медальче кирер. Хамааты болгаш шериг хүлээлгезин күүседип тура, кылганы эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруу дээш ССРЭ-ниң хамаатыларын мурнунда кажан-даа шаңнатканын барымдаалавайн, шаңналче кирер.

Совет хамаатыларны ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле ажылдап турар үеде оларның юбилейлери-биле холбаштыр шаңнаарын болдурбас.

3. Совет Эвилелиниң Маадырларын болгаш Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларын «Алдын Сылдыс» медаль-биле болгаш «Кадыр болгаш Маска» алдын медаль-биле түс-түс ийи катап шаңнаарын болдурбас. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры болуп турар Совет Эвилелиниң Маадырларынга күрүне органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының дилээн ёзугаар хүлер турасказаарны тургузуп болур. Хүлер турасказаарны маадырлар чурттаан черде тургузар.

4. «Хүндүлелдиң Демдээ» орденин моон соңгаар Хүндүлел орден деп адаар.

Кижилерниң амы-тынын, ниитиниң корум-чурумун болгаш социалистиг өнчү-хөреңгини камгалап тура, кем-херек үүлгедир чоруктарга, айыыл-халаптарга болгаш өске-даа берге байдалдарга удур демиселге эрес-дидим болгаш маадырлыг чоруун көргүскен хамаатыларны шаңнаары-биле «Хуузунда маадырлыг чоруу дээш» орденни тургузар. «Хуузунда маадырлыг чоруу дээш» орденниң статуудунуң болгаш ооң тайылбырының төлевилелин бир ай хуусаа дургузунда ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу, ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу сонуургалдыг өске-даа органнар-биле кады ажылдап кылыр болгаш кирер.

5. Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазының кол-кол адырларында колдап турар профессияларның ажылдакчыларының профессионал ажыл-чорудулгазында шылгарангай чедиишкиннерин болгаш бедик мергежилин мактап деттирер чоруу-биле ССРЭ-ниң дараазында хүндүлүг аттарының турарын чүүлдүг деп санаар:

«ССРЭ-ниң улустуң башкызы».

«ССРЭ-ниң улустуң эмчизи».

«ССРЭ-ниң улустуң артизи».

«ССРЭ-ниң улустуң чуруукчузу».

«ССРЭ-ниң улустуң архитектору».

«ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы».

«ССРЭ-ниң үлетпүрүнүң алдарлыг ажылдакчызы».

«ССРЭ-ниң кодээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы».

«ССРЭ-ниң алдарлыг тудугжузу».

«ССРЭ-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы».

«ССРЭ-ниң харылзааның алдарлыг ажылдакчызы».

«ССРЭ-ниң алдарлыг чогаадыкчызы».

«ССРЭ-ниң алдарлыг ужудукчу-шенекчизи».

«ССРЭ-ниң алдарлыг штурман-шенекчизи».

«ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштерниң алдарлыг специализи».

ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу сонуургалдыг организациялар-биле кады ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга 1988 чылдың октябрь 1-ге чедир «ССРЭ-ниң үлетпүрүнүң алдарлыг ажылдакчызы», «ССРЭ-ниң алдарлыг тудугжузу», «ССРЭ-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы», «ССРЭ-ниң харылзааның алдарлыг ажылдакчызы», «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң алдарлыг специализи» деп ССРЭ-ниң хүндүлүг аттарының дугайында дүрүмнериниң төлевилелдерин, «1989 чылдың январь 1-ге чедир—ССРЭ-ниң Күрүне шаңналдарының дугайында хоойлужудулганы бо доктаалга дүүштүр таарыштыр ээриниң дугайында база орденнериң статуттарынга өскерилгелер кирер дугайында саналдарны, ССРЭ-ниң медальдарының болгаш хүндүлүг аттарының дугайында дүрүмнерин кирер. Оларны ажылдап кылып тура, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедириниң, ниитилел амыдыралының бүгү талаларын эде тургузарының, шаңналдарга кирериниң чорудуун улам ыяй демократчыдарының сорулгаларын барымдаалааш, шаңналының үндезилелдерин тодаргайжыдарын удуртулга болдурар.

Хөй уругларлыг иелерни шаңнаарын оларның уругларының кижизидилгезинге болгаш өг-бүлениң быжыглаарынга киржилгезин барымдаалап чорударын удуртулга болдургаш, хөй уруглуг болганы дээш ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле моральдыг шаңнаттырарының сайзыраңгайжыдар талазы-биле саналдарны ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунга, ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединге, ССРЭ-ниң Улус өөредилге талазы-биле күрүне комитединге,

(Төнчүзү 2-ги арынында).

ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаар чурумну сайзыраңгайжыдар дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң

ДОКТААЛЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арынында).

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязынга, Совет херээженнер комитединге өске-даа союзтуг министерстволар болгаш ведомстволар-биле кады 1989 чылдың январь 1-ге чедир киирерин дагзыр.

6. Ажылдың чоннары ССРЭ-ниң күрүне шаңналдары-биле шаңнаарынга бижиктерни ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунга:

эвилел болгаш эвилел-республика министерстволарының, күрүне комитеттериниң, ведомстволарының системазында кирип турар бүдүрүлгелерниң, каттыжышкыннарның, албан черлерниң, организацияларның ажылдакчыларынга — ССРЭ-ниң министерстволары, күрүне комитеттери, ведомстволары чогуур профэвилелдерниң ТК-лары-биле кады;

эвилелдешкен республикаларның, республика министерстволарының, күрүне комитеттериниң, ведомстволарының системазында кирип турар бүдүрүлгелерниң, каттыжышкыннарның, албан черлерниң, организацияларның ажылдакчыларынга — эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери профэвилелдерниң республика чөвүлелдери-биле кады, а РСФСР-ге — чогуур профэвилелдерниң ТК-зы-биле кады;

колхоз, кедээ ажыл-агыйның өске-даа кооперативтерниң, бүдүрүлге болгаш ачы-дуза талазы-биле кооперативтерниң кежигүннеринге — эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери профэвилелдерниң республика чөвүлелдери-биле кады, а РСФСР-ге — профэвилелдиң ТК-зы-биле; херектиг кооперацияның кежигүннеринге — Центросоюзтуң баштаар черни профэвилелдиң ТК-зы-биле кады;

хөй-нити организацияларының бүдүрүлгелериниң, каттыжышкыннарының болгаш албан черлериниң ажылдакчыларынга, чогаадыкчы эвилелдерниң кежигүннеринге — хөй-нити организацияларының, чогаадыкчы эвилелдерниң нити эвилел органнары профэвилелдиң ТК-зы-биле кады дорт киирер.

Бүдүрүлгелерниң, каттыжышкыннарның, албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларын шаңнаар дугайында куш-ажылчы коллективтерниң диледии партия райкомнары, хоорайкомнары-биле база улус депутаттарының район, хоорай Советтериниң күскомнары-биле дугуржуп турар.

7. ССРЭ-ниң орденнери-биле эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларны, крайларны болгаш областарны, автономнуг областарны, автономнуг округтарны, райоңнарны, хоорайларны болгаш өске-даа чурттакчылыг черлерни, а ол ышкаш куш-ажылчы коллективтерни моон соңгаар шаңнавас.

8. Эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнарынга республикаларның күрүне шаңналдарының күштүг боор турар системазын сайзыраңгайжыдарының дугайында айтырыгны сайгарып көөрүн болгаш оларның-биле шаңнаарының практиказын экижидериниң хемчеглерин алырын сүмелээр. Доктааткан чурум ёзугаар революстуг болгаш куш-ажылчы чаңчылдарны барымдаалап көргеш, эвилелдешкен республикаларның депшилгелиг шылгараңгай национал ажылдакчыларының адын мөңгежидип турар чаа күрүне шаңналдарын тургузарының аргаларын бодап көөр.

9. Министерстволар, күрүне комитеттери болгаш ведомстволар, хөй-нити организацияларының органнары, куш-ажылчы коллективтер, массалыг информацияның чепсектери күрүне шаңналдарын тывыскан хамаатыларның чедиишкиннерин калбаа-биле пропагандалаар, ажылчы чонну, чурт-даа мурнунда ажыктарны, оларның үлегер-чижээнге кижизидер, ынчан бедик шаңналга чүгле чоннуң мурнунга, социалистиг Төрээн чурттуң мурнунга бодунуң хуузаалгазын эрес-кежээ, чогаадыкчы ёзу-биле, долу бердинишкин-биле күүседип чоруур кижи төлептиг деп чүвени бадыткалдыг көргүзер.

10. Совет хоойлу-дүрүм органнарынга ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалын тургусканы ССРЭ-ниң күрүне шаңналдарын дужурерниң чурумун хажык чок сагыырынга контрольду хандырарын даалгаан. Олар бо херекке эң бедик принципчилдиг чорук илереттинген, күрүне шаңналдары төлептиг эвес кижилерге артар таварылга турбас болурун чедип алыр ужурлуг.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы А. ГРОМЫКО.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың август 22.

ССРЭ-ниң хүндүлүг аттар системазынга чамдык өскерилгелерни киирер дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. ССРЭ-ниң дараазында хүндүлүг аттарын доктаадыр: «ССРЭ-ниң үлетпүрүнүң алдарлыг ажылдакчызы», «ССРЭ-ниң алдарлыг тудугжузу», «ССРЭ-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы», «ССРЭ-ниң харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы», «ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң алдарлыг специализи».

2. «ССРЭ-ниң алдарлыг шериг ужудукчузу», «ССРЭ-ниң алдарлыг шериг штурманы», «ССРЭ-ниң алдарлыг ужудукчузу», «ССРЭ-ниң алдарлыг штурманы», «ССРЭ-ниң алдарлыг парашютист-шенекчизи», «ССРЭ-ниң алдарлыг мелиоратору», «ССРЭ-ниң алдарлыг конструктору», «ССРЭ-ниң алдарлыг технологу», «ССРЭ-ниң алдарлыг машина тудукчузу» деп ССРЭ-ниң хүндүлүг аттарын дүжүрер.

ССРЭ-ниң бо чүүлде айыткан хүндүлүг аттарын моон мурнунда тывыскан кижилерге бо аттарны болгаш оларга берген эргелерни хевээр артырар.

3. 1979 чылдың июль 3-те ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы ёзугаар бадылаан ССРЭ-ниң орденнериниң, медальдарының болгаш хүндүлүг аттарының дугайында нити чурулун 19 статьязын (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Ведомостары, 1979 ч., № 28, ст. 479; 1982 ч., № 1, ст. 1, № 23, ст. 408; 1984 ч., № 29, ст. 502, № 44, ст. 769; 1985 ч., № 25, ст. 445, № 34, ст. 615), мынчаар эде бижиир:

«Статья 19. ССРЭ-ниң дараазында хүндүлүг аттарын тургускан:
«ССРЭ-ниң улустуң башкызы»,
«ССРЭ-ниң улустуң эмчизи»,
«ССРЭ-ниң улустуң артизи»,
«ССРЭ-ниң улустуң чурукчузу»,
«ССРЭ-ниң улустуң архитектору»,
«ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы»,
«ССРЭ-ниң үлетпүрүнүң алдарлыг ажылдакчызы»,
«ССРЭ-ниң кедээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы»,
«ССРЭ-ниң алдарлыг тудугжузу»,
«ССРЭ-ниң транспортунуң алдарлыг ажылдакчызы»,
«ССРЭ-ниң харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы»,
«ССРЭ-ниң алдарлыг чогаадыкчызы»,
«ССРЭ-ниң алдарлыг ужудукчу-шенекчизи»,
«ССРЭ-ниң алдарлыг штурман-шенекчизи»,
«ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң алдарлыг специализи».

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы А. ГРОМЫКО.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары Т. МЕНТЕШАШВИЛИ.

Москва, Кремль.
1988 чылдың август 22.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУНГА ХУУДА САЛЫЫШКЫНЫН КӨВҮДЕДИР

Профоблчөвүлелдиң VI пленумундан

Профоблчөвүлелдиң VI пленуму болуп эрткен. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының негелделеринге дүүштүр идей-кижизидилге ажылын эде тургузар, ооң амыдырал-биле харылзаазын быжыглаар талазы-биле республиканың профэвилел организацияларының сорулгаларының дугайында айтырыгны орта чугаалашкан. Илеткелди профоблчөвүлелдиң секретары М. М. Фирсова кылган.

Илеткел талазы-биле В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатта профэвилел комитединиң даргазы М. Б. Ховалыг, чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал-амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы А. К. Бакулин, Тыва АССР-ниң культура министри А. А. Серен, «Тыва тудуг» трестиң профэвилел комитединиң даргазы Г. И. Чепрасова, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының Тес-Хем профэвилел райкомунуң даргазы В. И. Кызыл-оол, профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар, Тыва АССР-ниң куш-культура болгаш спорт талазы-биле куркомитединиң даргазы Н. А. Авдеев, Кызылдың башкы училищезиниң директору А. С. Даржаа болгаш өскелер-даа санал бергеннер.

СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай пленумнуң ажылынга киришкен болгаш чүве чугаалаан.

Совет ниитилелдиң амыдыралынче эде тургустунуушкун улам-на ханылааның, кижилер аңаа бүзүрээн, эде тургустунуушкунну, демократияны, ажык-чарлыг чорукту ханыладыр, калбартыр дээш демисежип турарын партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга чугулаан демдеглээнин илеткелчи айыткан. Ооң-биле холбаштыр идей-кижизидилгелиг ажылды эде тургузары, чаартыры улуг сорулга болуп турар. Бо чугула херекти амыдыралга боттандырарынга эң-не массалыг хөй-нити организациязы — профэвилели улуг рольду ойнаар. Ынчангаш профоблчөвүлели идей-кижизидилгелиг ажылды эде тургузарынче кичээнгейни салган. Лекция пропагандазын, ниитилел политиктиг номчулгаларны, профэвилел активиниң школаларының ажылын идепкейжидер хемчеглерин алган. Профэвилел информацияларының хүннерин, коллективтерге үнүүшкүннүг президиум хуралдарын, ажылчы чоннуң хууда айтырыгларының талазы-биле хүлээп алышкыннарны эрттирип турар. Ооң түңнелинде профэвилел организацияларының ажылын экижидеринче угланган хөй санныг саналдары, сүмелерни алгаш, ону амыдыралга боттандырарының, четпестерни эдип алырының хемчеглерин ап турар. Чон-биле харылзааны быжыглаарынга, оларның негелде херегледерин билип алырынга, дуза чедиреринге салдарны ол чедирген.

Республиканың профэвилел комитеттери кижизидилге ажылдарын чорударын куш-ажылчы коллективтерге моон-наар, ону бүдүрүлгелерниң, организацияларның, совхозтарның мурнунда салдынган сорулгалары-биле холбаар ужурлуг. Оларны боттандырарынга таарымчалыг байдал тургустунган. Ол болза күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжышкынның) дугайында хоойлу, долу бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаландырышкынче шилчилге, амыдыралдың бүгү талаларының демократчыдылгазы-дыр. Бо бүгү ажылчы чоннуң кижизидилгезин, куш-ажылга хамаарылганы экижидеринге, инициативаны көгжүдеринге, бот-харыысалганы бедидеринге, куш-ажылдың сагылга-чурумун, корум-чурумну быжыглаарынга салдарны чедирген илеткелчи айыткаш, чүү кылдынганын тодаргай чижектерни киирип турган чугаалаан.

Профоблчөвүлел, адырлар аайы-биле профэвилелдер обкомнары, профэвилел комитеттери ажылчы чоннуң ортузунда эвээш эвес культура-массалыг хемчеглерни чорудуп, ооң утка-шынарын, кижизидикчи салдарын экижидер дээш хемчеглерни ап турарын пленумга демдеглээн.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының шиитпирлеринге дүүштүр профэвилелдерниң ажылчы чоннуң дыштанылгазын чөптүг организастаар, идей-кижизидилгезин экижидер дээш ап чорудуп турар хемчеглерни анализтеп көөрге, негелдеге четпезин санал бергеннер чугаалаан.

М. М. Фирсова илеткелинге бо чугула ажылдың ханы анализин кылбаан, четпестерни, оларның үнүп турар чылдагаанын тодаргай айытпаан, чүгле кааңы чугаалаан. Профоблчөвүлелдиң культура, спорт, туризм ажылы харылаар килдистериниң, адырлар аайы-биле обкомнарының удуртукчуларының адынга чидиг шүгүмчүлел кылбаан. Олар чоннуң, ылангыя аныяктарның дыштанылгазын, хостуг үезин чөптүг организастаар, кижизидилге ажылын экижидер дээш хууда кандыг чаа эгелээшкинни кылганын, кала кандыг ужуражылгаларны, бежээлерни боттары организастаанын чугаалаваан. Моон алырга олар ажылын эде тургузар, чаа ёзу-биле ажылдаар дээш эгелээшкин кылбаан, бот-идепкей чок ажылдап, кончуг оожум эде тургустунуп турарын херечилеп турар.

Профэвилелдиң культура, спорт ажылдакчылары ажылчы чоннуң ортузунга янзы-бүрү ужуражылгаларны, кежээлерни, конкурстарны, маргылдааларны ёзу барымдаалап эрттирип турар. Оларның кижизидикчи, өөредиглиг талаларынче, шынарынче, солун болурунче чогуур кичээнгейни салбайн келгенин пленумга санал бергеннер А. А. Серен, Г. И. Чепрасова, Н. А. Авдеев болгаш өскелер-даа чугаалаан.

Ажылчы чоннуң ортузунга чорудар культура-массалыг ажылды үндезини-биле экижидериниң бүгү-ле аргалары болгаш курлавырлары барын профоблчөвүлелдиң даргазы Ш. П. Куулар саналынга айыткан. Санаашкындан алгаш көөрге, 30 профэвилел кежигүнүнге бир штаттыг, бир хөй-ниитичи культура ажылдакчызы онаажыр, профэвилелдиң бюджединиң 70 хуузу ажылчы чоннуң кижизидилгезинге, дыштанылгазынга чарыгдаары көрдүнген. Ону долузу-биле чөптүг ажыглаар дээш профэвилел комитеттериниң удуртукчулары, ажылдакчылары тодаргай, шыңгыы хемчеглерни албайн турарындан ында кескү экижилгелер болбааның айыткан.

Ажылчы чоннуң, аныяктарның, школачыларның дыштанылгазының, оларның ортузунда кижизидилге, урач чуул, спорт, туризм ажылының, арагалаашкынга болгаш алкоголизмге удур демиселдиң, интернационалчы кижизидилгениң амгы үеде байдалының дугайында, ону экижидер чүнү кылырының талазы-биле чугаа пленумга болган. Ылангыя аныяктарның ажылдаарынга, чурттаарынга, өөреныринге, хостуг үезин ажыктыг эрттиреринге таарымчалыг байдалды тургузарының чугулазын илеткелчи болгаш санал бергеннер чугаалаан. Тудуг организацияларының, дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң общежитиелеринде таарымча чок байдалдарны шүгүмчүлээн. Башкы училищезиниң директору А. С. Даржаа, «Тыва тудуг» тресте ажылчын общежитиениң кижизидикчизи Л. С. Дугерова, «Тыва кобальт» комбинатта профэвилел комитединиң даргазы А. А. Болдкин санал бергеш, аныяктарның, школачыларының өөредилгезин, дыштанылгазын, кижизидилгезин үндезини-биле эде тургузар, экижидер дээш бир демниг ажылдаарынче кыйгырган.

СЭКП обкомунуң секретары А. К. Канзай пленумга санал бергеш, профэвилелдиниң ажылдакчылары идей-кижизидилге ажылын экижидер дээш ажылдап турарын айыткаш, ону эде тургустунуушкунуң негелделерин ёзугаар алырга чаа чүүлдер, бурунгаар базымнар эвээжин чугаалаан. М. М. Фирсованың илеткелинде чугаалашкан айтырыгның ханы анализи бердинмээн. Ооң уламындан санал бергеннер шыңгыы, чидиг шүгүмчүлел кылбаан. Пленумга тургускан айтырыг талазы-биле ёзулуг чугаа, дискуссия болбаан. Чон ортузунда культура болгаш спорт ажылын эде тургузар, чаартыр дээш кым чүнү кылганыл, кандыг салыышкынын киирген илеткелчи чугаалаваан. Ылангыя М. М. Фирсова, килдис эргелекчизи А. А. Папов, культура ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы Е. М. Захаринская болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар эде тургустунуушкунга кандыг салыышкынын киирин хойге дыңнадыр турган. Культура-массалыг болгаш спорт ажылын кылыр ужурлуг ажылдакчыларның саны хөй, ол хиредеге даанган ажыл-херекти негелдеге чедир кылбайн турарындан куш-ажылчы коллективтерде байдал шоолуг эвес. Ажылчы чоннуң коммунистиг кижизидилгезин экижидер, эде тургустунуушкунга профоблчөвүлелдиң, профэвилел обкомнарының ажылдакчылары боттарының хууда салыышкынын киирерин көвүдедир дээш чаа ёзу-биле, бот-идепкейлиг ажылдаарын А. К. Канзай чугаалаан.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды пленум хүлээп алган. Ында партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының, профэвилелдерниң XVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседир хемчеглерни тодаргай айыткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

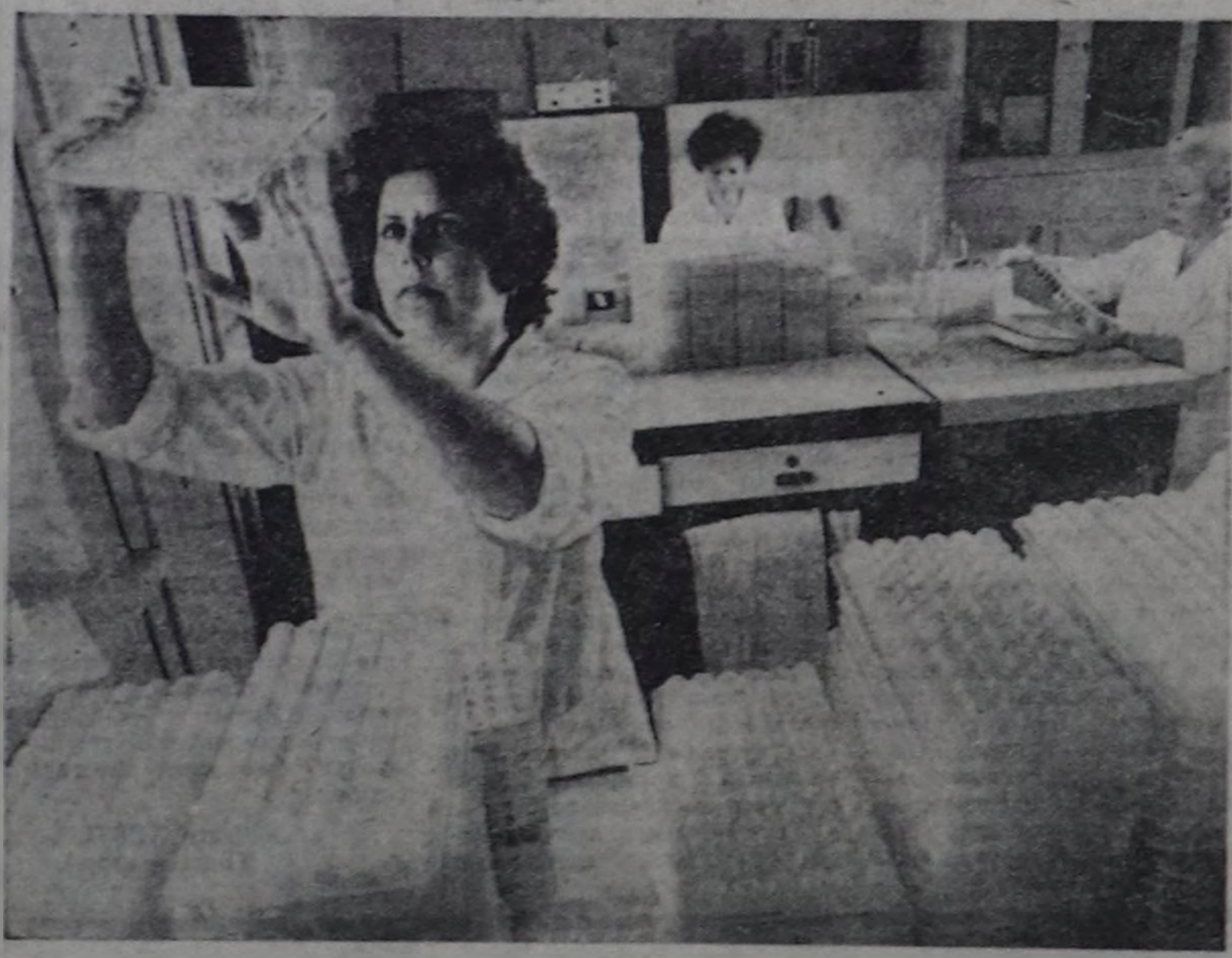

БОТ-ОРУЛГА-ЧАРЫЛГА АЖЫЫН БЕРИП ТУРАР

СТАВРОПОЛЬ КРАЙ. Эът-кир уксаалыг дагаалар өстүрер «Ставропольское» деп бүдүрүлге каттыжышкынны беш чыл иштинде долу бот-орулга-чарылга-биле ажылдап келген, коллектив чылда-ла 44 миллион рубль арыг орулганы ап турар. Ажыл-агыйның чорудаарының чаа аргазын өөренип алыры-биле чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан кижилер ол каттыжышкынга кээп турар. Ол коллектив чедип алган чүүлүнге доктаавайн, ам аренда керээзинче шилчиир деп турар. Даштыкыда партнёрлары-биле дорт харылзаазын улам калбарткан. Коллектив бодунуң продукциязын чүгле эки өртекке чедирип алырын эвес, алган арыг орулгазы-биле бүдүрүлгени чаартырынга херектиг дериг-херекселдерни садып алырынче кичээнгейни угландырып турар. «Ставропольское» бүдүрүлге каттыжышкыны беш чылдың төнчүзүнге чедир ассортиментизин ийи катап калбарткаш, бүдүрер продукцияларының санын чүс чедирерни шиитпирлээн.

Каттыжышкынның зооветеринария лабораториязы база-ла бот-орулга-чарылгада. Ооң специалистери бүдүрүлгениң дуржулгалыг консультантылары апарган. Ынчангаш куш фабрикалары тодаргай ачы-дузаны чедиргени дээш лабораторияга тодаргай акшаны төлеп турар. Лабораторияның ажылдакчыларының кылып турар ажылының хемчээли чылда 30 муң рубль ажып турар.

ЧУРУКТА: ветеринария эмчизи Нина Коноицева ажыл үезинде.

К. ТАРУСОВТУҢ фотозу.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Редакцияже чагаа

АЖЫЛ ЧОК ЧОРУККА ХАМААРЫШТЫР ЧАМДЫК БОДАЛДАР

«Труд» солуннуң номчукчуларынга ажыл чок чорук дугайында бижиири менээ ылап-ла амыр эвес херек болду. Былдың шылавас боор мен деп чигзинип турдум. Ажыл чок кижи — ол дээрге ажыл чок арткан эр азы херээжен кижилер-дир деп ССРЭ-де кандыг-даа кижи кончуг эки билир. Ол херактыг хамчыкка бүгү капиталистиг чурттар таваржып турар деп тайылбыр чокка-даа билдирлер болгай. Барыын Европаның 13 чурттарында шак ындыг ажыл чок кижилер 17 миллион четкен дээрзин совет улус боттарының профэвилел солунундан-даа, информацияның өске-даа чепсектеринден билир болбайн аан. Чүгле чангыс Францияда безин олар үш миллион болгай. Ынчаарга ам, оон ыңай чүү ынчаш?

А оон ыңай... Ажыл чок чорук дугайында сактыышкын шагда-ла чиде берген чуртта шолээн ажылдап, чурттап турар кижилерге куш-ажыл биржаларының (куш-ажылчы күжүн хөлезилээр черлерниң) ажыктериниң аксында кижилер кара кызырт дээрзин канчап угаалырыл? Ажыл чок чорук кандыг-даа кижиге таваржып келзе, ынчан сээң кандыым-даа: кара ажылчының-даа азы инженериң-даа, аныяк-чалыың-даа хамаанчок. Шаарланчак чыдыг балар-биле домей, сенээ ол чыпшына-ла бээр, адырылбас.

Францияда чүс-чүс муң кижилерниң хереб кырында таваржып турары ындыг байдалды каракка көзүлдүр мааңа сактып көрээли. Эртенги шокта будильник кыңгыраткайны бээрге, туруп келгеш, кофе хайындырып алгаш: «Турар ой чедип келди» — деп калайың отурар сен. «Ындыг бе?» — деп, ол айтырар. Кофени ыыт чок аартап орда, радио чугаалай бээр: «Дүүн Сен-Назерада суңне кылыр черге ажылдар чаа уштурууштунге удур ыыскаал болган». «Уруглары отурар шак келген-дир?» — деп, калайың чугаалаар. Оларны отургаш, эртенги аъш-чем белеткеп алгаш, мынча дээр сен: «Дүргедеп көрүнер, оон башка школаже озалдай бээр силер». Эң хөймери турган мынча деп айтырар: «А сен, ачай, ам-на ажылдаарың ол бе?», Өскээр көрүшпээн, сүтүң бастынга берип мынча дээр сен: «Чок. Бөгүн ажылдавас мен». Безек болганы туруп-туруп, оон база немеп каар сен: «Даарта база, соңгузу хүн база ажылдавас боор мен»... Дыңнадыгзыг чагааны почтачы дүүн чаа экелген чүве: «Ажылдакчылар кызырганы-биле холбаштыр бистиң бүдүрүлге-биле силерниң кады ажылдажылгаңарны соксатканывысты хараадал-биле дамчыдар ужурга таварыштывыс. Өргүүдени хүлээп ап көрүнер...»

Ажыл чокталыр чорук бистиң чуртка шак ынчаар эгелээр, ай-айы-биле, чыл-чылы-биле-даа ол уламчылап болур.

А канчап билир, чорук кайлажы бериш болгай. Бичии-бичии чарлалдар парлаар солун садып алыр дээш манаап балыштар сен. Киоск садыгжызы бүгү-ле чүвени билип алган боор, оон көрүжүдейне номчуштар сен! «Бажыыңарда турарыңарны бедаарга, ажыл чок арткан чадавас-тыр силер, а месье Дюран?» Оон чорутказ, сен дег, ындыг ажыл чок кижилерге ажылды шилип тып бээр хүлээлгелиг ажыл-биле хандырылга талазы-биле национал агентствозуңуң садыырынче халажыптар сен. Ол-да хөй, кончуг бүзүрел чок чер! Ындаар-даа кирбейн, оон ам канчаар, даштын янзы-бүрү чарлалдар аскан самбыраны делгандыр-лескиндир көрүп-ле эгелээр сен. А бо... ГФР-де бир-ле чүве бар ышкаш. Угааны саксай кижилер боор бе? Доргуутерелин, чоок кижилерин, төрээн черин каапкаш, чурттаары-биле өске чуртче көже бээр бе, кай? А магадылал кайдал? Оларның боттарының ажыл чок кижилери база түмен-сая болгай...

А хүннүң батпазы баглап каан чүве-биле домей. Ажыл чоктарга хүннер черле төнчү чок болур. Кухняны та чеже катап аайлаар чүве, уругларга немнар салыр делгүүрүнүн-даа чазай тыртып каар сен. Черле хол куруг канчап олурар боор. А кежээ бодуңнуң көргүзүүнтер ачы-дузаны санаадааныштаан, оң-оң фирмалар болгаш компанияларның карлар килдистеринче чагаалар бижээш, олуруптар сен. Ыңчалдажок кыңдаа-даа харыы келбес. Манан-ла база бижиптер олурар сен...

Ам канчаар, чурттаар апаар. А канчаар? Ажыл чок дээш бээр дузаламчыны манап оруңда-ла, баштайгы неделяны эгелээр, акша хавы бургаап эгелээр. Оон дузаламчы-даа келир-ле — мурнуңда ап турган шалыңның ортумаа-биле чартыы хире чүве болур. Оон-биле ковартттынмас-даа болза, мун-не амыдырап болур. Багай чүвези чүл хире дузаламчы акша ай санында кызырлып кел-ле чыдар, сактырга часкы дош дег, эрип-ле чыткан ыг-даа. Ында кижи билип чадаар чүве чок, бадууи: ажыл чок олуруп-ла турар болзуңза, дузаламчы акша улам эвээжеп-ле орар. Ынчалдыр ажыл чок чурттап туруңда, дузаламчы акша алыр эргең-даа төнер — ынчан шуут эрге чок кижи апаар сен. Оон үн-савыңдан чүү-даа артпас — саттының сайгартына бээр. Арай деп тыптыла берзе, аар-саар ажыл кылгаш, кезек када амыдырап болур сен, а ооң соонда ядаралдың аспаанче, оон тамызынче кире бээр: хайдынар, баар, дилеттиннер черлериң рестораннар, метролар чаңы апаар. Бистиңде, Францияда, ажыл чок ийи кижиниң бирээзи-ле кандыг-даа дузаламчы шуут албайн турар.

Силерге Филиптиң төөгүзүн чугаалап берип болур мен. Ол 25 харлыг турган, Францияның мурнуу талазынга, Фрежюске чурттап турду. Филипп дээди эртем чедип алгаш, ында хаая айбы күүседип турган боордан башка, ийи чыл иштинде кандыг-даа ажыл тыппаан. Адак соонда муң-не ажыл тывылган. «Ниитилелге ажыктыг куш-ажылдың» күрүне программазынга хамаарыштыр муниципалдыг библиотекага ону хүлээп алган. Диплом кармактап алгаш, тротуарлар шырбып азы бок саваларны божударының орнунга, кандыг-даа таварылгада, ол дээрге магалыг ажыл-дыр! Багай чүвези чүл дээрге ажыл дээш телевири харык чок, эвээш, оон-биле кады чүгле чаңгыс чыл иштинде ажылдаар. Бо ажылдың чүгле эгези болганда, ооң соонда уламчыдыр туруптур ажылдай бээрин канчап билир дээш, Филипп аажок кызып ажылдап турган. Бежээлерде бодунуң ынак авторларының номнарын бажыыңынга эккеп турган. Амыдыралында ынча хөй ном ол айларда ышкаш, каңаш-даа номчуваан. Чүгле ажылдап үндүрбес-ле болза... оон бодалы чүгле ол турган. Чыл-даа эрткен. Хууса төнген, кылыр ажыл доозулган. База катап ажыл чок артарынга чедир бир хонук арткаңда, Филипп хавааңче боолаттынышкан. «Ниитилелге ааттык боорун күзеведим» — деп сөөлгү чагаазынга ол бижип каан болган.

Ындыг салымныг кижилер бисте эндерик...

Совет номчукчуларга ажыл чок чорук дугайында бижээним бо материалга хамаарыштыр чүге чигзиниг турганымны черле чугаалап каайн. Чылдагааны ындыг чүве. Экономист Н. Шмелевтиң «Новый мир» журналга үнген чүүлүнден үзүндүлерни француз парлалгага делгеренгейи-биле парлаан. Силер ону, чугаажок, номчаан силер. «Ажыл чок артарының айыылы... чалгаапайларны, арагачыларны, харысалга чок кижилерни эмнээрниң багай эвес эми-дир» деп санап турар «хөй-хөй совет эксперттерниң» саналын ында киирген. «Чүден-даа корттпас, ажыл кылбас чалгаа хөй-хөй кижилерни бүдүрүлгеге тударының орнунга, түр када ындыг ажыл чок кижилерге дузаламчыны четчири-биле элээн каш айларда бээр болза, аңаа чиик шуудел үвер ийик» — деп, олар оон ыңай бадыткап турар.

Мээң-биле алырга, ындыг янзылыг бодал дыка айыылдыг ышкаш. Мээң билип алганым-биле алырга, ажылчы чонга «ииг бээр» сорулга-биле ССРЭ-ге ажыл чок чорукту оон-биле ынчаар катап киирер апаар ышкажыл. Кирипшеске киржип турар кижи-дир деп чугаалаар чадавас. Ынчалзажок чүгле баш бурунгаар ынчаар сагындырып бээр деп бодаар ийик мен: ниитилелге-даа, ооң кежигүннериниң кайы бирээзинге-даа хамаарыштыр, ажылчын аңгыга-даа — ажыл чокталыр чорукту «эки», «ажыктыг» деп бадыткаар ындыг чүве черле турбас. Ажыл чокталыр чорук бүгү-ле чүвени сагындырар, бүгү-ле чүвени үрээр. Ол ёзулуг халап-тыр.

Ол эксперттерни элээн каш хонукта Францияже чалаксаар-дыр мен. Ажыл чок чорук таварып эрткен хоорайларны, райоңнарны оларга көргүзүп боор ийик мен. Оларга Лонгвини, Ланеты, Дюнкерти азы Сен-Назераны көргүскен болзумза. Үлетпүрү барык бүрүнү-биле хоозураан хоорайлар-дыр. Шахталар, судоверфьтер, каң хайылдырар бүдүрүлгелер ында хагдынган. «Чалгаапайлар» деп черле адаттырып-даа чорбаан, мугуртаан, мугараан, илегелин оксунган кижилерни олар караа-биле көөрлер ийик.

Ажыл чок чорук — эң-не берге, эң-не шыңгыы чүүл дээрзин ам көрдүнер ышкажыл. Ажыл чок чорукка хамаарыштыр совет номчукчуларга чугаалаар дээн чүвем бо-ла ийик.

Жан-Клод ПУАТУ.
«Ви увриер» («Рабочая жизнь») журналдың кол редактору.
(«Труд» солундан).

КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС

ТОДАРГАЙ ХЕМЧЕГЛЕР ХЕРЕК

Бодунуң чурттап өскен төрээн черимниң дириг бойдузунга ынак кижи бүрүзү чоорааңа черинге долгандыр көрүп, хайгаарап чоруур чүве. Маңаа бисте кандыг аңнар ховартап, кандыызы шуут чидип турарын катаптавас бодай-дыр мен. Чамдык чылдагааннарга доктаап, саналдарымны илередиксеп турар мен.

Аң-меңниң ховартап турарының чылдагааннары чүдел? Оларны дилеп, сайгарарынга ынак бис харын. Кижиниң четпес-барбас чери чок апарганы, машина-техниканың көвүдээни, тарылга шөлүнүң калбарганы, төтчеглекчилер дээш-ле чылдагааннарны хөйнү адап, тып турар бис. Мен бодаарымга, бир кол чылдагаан болза, боочепсекти кызыгаар чок хостут садып турганында. Ол үеде аңнаар чорук аңаа-ла бир ойнап, хөглеп, селгүүстээр чорукче шилчип, хоорелир, мактаар чаңчылга алзып, ооң кедизинде барып, бойдус камгалалынга ооң хоралыын эскербезинге, ынаар сагыш салбазынга чедирип турган. Ол-боже сургакчылаан даргалар, аңа бир аннап аъттанган аңчы дег, оружка алыр боо-моңгузун аштап-чүлгүп, оон-моон октарын курлавырлап алыр турган. Оларның оруунга таварышкан кандыг-даа аңның шорузу, кыра хөглеп алыр. Багай үлегер багай уржуктарга чедирер болгай. Боо-моңгу садарын, эдилээрин шеглээни чүгле аң-мен камгалалын экижидер дээш эвес, а өске чылдагааннар-биле база тайылбырлаттынар болгай. А кижилер холунда чепшээрелдиг, чепшээрел чок боо-моңгу эвээжээн бе? Ындыг-ла кончуг эвээжевээн, харын-даа немежип турар деп сестир-дир мен. Бо талазы-биле эң шыңгы хемчеглерни ап, күштүг контрольду тургузары чугула.

Бистиң егерьлеривис, аң-мен болгаш арга-ыяш камгалалының даамалдары шупту арыг холдуг бе, ынчаш? Борта долу бүзүрээри берге. Бо албанга эң-не ак сеткилдиг, шынчы, херек апарза амы-тынын харамнаммас арыг кижилер турза эки. Бо талазы-биле тус-тус чер аайы-биле чоннуң саналоналын ап, егерьлерниң, даамалдарның ажылының отчёдун чон мурнунга бээрин чурумчударын амгы демократчыдылга, ажык-чарлыг чоруктуң үезиниң негелдезинге дүгжүр ийик.

Ооң ынай ховар, дуюглут аңнар аннаарынга чөпшээрел-лицензиялар бээрин чурумчударын оңза чугула. Лицензияларны коллуунда аңныр-тывыш черлеринде тала-дугай, таныш-көрүш, эрге-дужаал барымдаалап тыпсы бээр таварылгалар тода бар болуп турар.

Бойдус камгалалынга хамаарышкан база бир айтырыг. Амгы үеде кижилерниң кадыы дээш боттарының-даа, күрүнениң-даа сагыш салымшкынының күштелгени, өскени-биле кадыкшылды экижидеринге улуг салдарлыг аржаан, эм шынарлыг суглуг черлер дыка ажыглаттынып турар апарган. Ынаар барып турарларның саны көвүдээни-биле ол девискээрлерниң аң-мени, бойдус байлактары эң-не бөрге байдалга таваржып турар. Бистиң республикада кадыкшылга ажыктыг ындыг черлерниң бойдус байлак-курлавырларын кичээнгейге албас болза, ол черлер каш чылдардан хоозураан курут девискээрлер апаары магат чок. Үш-Белдир куроптту-даа чижекке ап болур. Ооң оът-чимизин, балык-байлаанын кым-даа хайгааралга албаан, аңаа чеде берген душкан-на кижи шыдавр шаа-биле аажылаар чүве-дир деп бодаар башка кирер. Ындыг үнелиг черлерниң чоок-кавы девискээрлерин камгалалдыг, хайгааралдыг девискээрлер кылдыр чарлап болбас чүве бе? Хамааржып турар районнарының суурларының совет органнары, хөй-ниитизи кандыг эргелерлиг, кандыг хүлээлгелерлиг, ону канчаар боттандырып турарыл? Бо талазы-биле чон мурнунга олар отчёттап болбас деп бе?

Даир ОЛАН-ООЛ.
Пенсионер.
Ак-Довурак.

«КЫЗЫЛ ДЕПТЕРНИҢ» ЭЭЛЕРИ

Мөңгүн-Тайганың ховуланчак черлеринде, Таңды-Ууланың мурнуу сыннарында, Убса-Нур болгаш Тыва чавызааштарында черлик диис — маны чурттап турар.

Чараш черлик диис сыннарының мурнуу талазында арга болгаш хову аразынга хараганныг черлерге турар. Бо аңны ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң «Кызыл дептеринче» киир бижээн. Оларның Тывада саны эвээш. Мөңгүн-Тайгада болгаш чоон Таңды-Уулага таварыштылаар.

Ооң өңү куу, хавааңда кара черлерлиг, быктында, чоон кудуруунуң ужунда база ындыг ииниг. Ынчангаш ол белен каракка көзүлбес. Ол күске, кужүгеп, торлаа болгаш бичежек куштар аңнаар. Чаштынчак өңнүт аңның чоокшулап келгенин олар билбейн баар. Торлааларның чоогунга кончуг оптуг чылбыртып чедип келир. Черге чыпшынгдыр аар чылып-ла орар. Будунуң дааш безин дыңналбас.

Маныының чүгле оът кырында кедурлүн келген кара ымыг чайганып чоруур кудуруу көскүлеш дээр. Куштар кудуруукту кайгап оргаш, маныының аспаанче кире бээр. Дүне ол күске-кужугенче халдаашкының идепкейжидер.

Морзуктуң, диагинин, тарбаганның эрги үнгүрлеринге, хаяларга ол турумчуп алыр. Февраль-март айларда маңылар эдержир, ынчан эр маңыларның чогушкан мыдын дыңнап болур. Апрель-май айларда 3—8 сааның оолдар төрүттүнер.

Маныының дыка хөй талалары ам-даа эки шинчилеттинмээн. Оларның саныныя эвээжеи турарының бир чылдагааны ооң турар черлерин оларга ажыглап тураны болур. Чепшээрел чокка ону өлүрүп турары база бар. Чаштарын бөрүлер, кодан чоогунга чорда ыттар кырып турар.

Ховартаан бо чараш аңны камгалаары эргежок чугула.
Андрей ВАСИЛЬЧЕНКО.
«Азас» заповедниктиң директорунуң оралакчызы, биология эртемнериниң кандидады.

ХУМАГАЛАП, КАМГАЛААР

Бойдус камгалалынче партия болгаш чазактың база чоннуң сагыш салымшкыны сөөлгү үеде кажангызындан-даа артык күштелген. Долгандыр турар бойдузувусту хумагалап, камгалаарынга ол улуг деткимче. Бойдусту камгалаары—бүгү чоннуң херээ. Чамдык бүдүрүлге, албан черлери болгаш ийи-чангыс кижилер бойдустуң хайыразын чүгле хуиде олча-ажык, азы планныг онаалдазын күүседип алырын бодааш, бойдус камгалалынче шоолуг-ла кичээнгей салбас боор турары ам-даа бар.

Сөөлгү үеде аң-меңниң, кат-чимистиң эвээжеп турары каракка көскү апарган. Ооң бир чылдагааны — төтчеглекчи хевирниң чепсек-херекселдерин ажыглап, чыжырга-на, киш-кулаа, көк-кат сыптарын кады бышпаан-да-ла «комбайн» «сеэрээ» хевирлиг херекселдер-биле сывыра сон турарында. Кат-чимис бызып, кат чыыр үеде ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары хынаалданы күштелдирип чорудары эргежок чугула боор турар. Кат-чимис четчир кылдыр быжа бергенде, ону хол-биле чыырын, азы дона бергенде ажаап алырын чүге организастап болбас деп?

Аң-меңнисти ап көрээл. Ас, күзен, киш дээн чижектиг аңнарны какпа, дузак болгаш оон-даа өске херекселдер-биле узуткап турар-дыр бис. Дыштаныр хүннерде аңнап чоруп турар кижилер какпа, дузак салгаш, оозун хынап көрбейн турарындан үнелиг аңнарны черге каап, улуг когаралды чедирип турар.

Бөрүлерге хоран салырын тыңгыы учётка алыры чугула. Хораны ажыглаар үези эртерге ону шыгжап кадагалаар хемчеглерни ап чорудары азы өрттедип чок кылыры албан. Хоран салган черлерге чекпе, дилги, ас, күзен, киш дээн аңнар кээп, ол хоранны чигеш, өлүп турар. Хоран салып каан аңчылар чүгле бөрү нэн көргеш, өске аңнарже кичээнгей салбайн турар. Шак мынчаар оваарымча чок арттырып каапкан хоранга чайын малчыннарның ыттары, күзүн аңчы ыттар таварышкаш, хоранналып өлүр чоруктар кайы хөй.

Аңчылар «бажынчыгажының» дугайында каш сөс бижиксе-дим. Бистиң Эрзиниң аңчылары шагдан бээр-ле «арт ажар» деп чугаалажып турар боор чүве. Ол чүл дээрге Таңды сының ажып, диинизэр дээни ол. Оларның баар черлери Кашпал, Үюктуг, Хорумнуг, Кара-Адыр, Сай, Сарыг-Хөл. Бо черлерден шоолуг-ла ыравас, бо чоок-кавыга аңнап чораан. Сөөлгү үеде бо черлерде аңчылар «бажынчыгажындан-на» хөй чүве чок болган. Аңнаар черлеринге аңчы кижи «бажынчыгаш» тудуп алыры чөптүг-ле ыйнаан харын. Маңаа кол чүве—бажынчыгаш турлар черин шын шилип алыры. Үстүнде адаан черлеривге диин-даа, диинчилер-даа хөй турган. Ам ол хөй диинер ховартаан. Ооң чылдагааны бо кижи бодап көөрге, аңнап турар кижилерниң «хүнүн» болап турарында.

Аңчылар «бажынчыгаштарын» туткан черлерин көөрге, аң турлаа болур эң эки өзен баштарында азы улуг күдүрээлер чаңында боор-дур. Аңнар турлаан кижилер ынчаар ээлеп алырга, аң канчап артарыл?

Үюктуг тайгазының тоорууп чыыр соруулга-биле Тес-Хемде курашныр-тывыш ажыл-агыйы трактор-биле арга иштин аайдедир чоруп, чаш ыяштарны, ылангыя киш-кулааның, көк-каттың сыптарын сый бастырып каапкан. Ындыг оруктарны эдерип, оон-моон келген улус аңнап, тооруктап турар болу берген. Ынаа-ла трактор-биле арга-эзим кирип, черни үрегдеп, орук изеп турбайн, чыгдынган тооруктуу ак черлерже аъттыг дажыглаза кандыгыл?

Бойдуска ындыг кам-хайыра чок болур болзувусса, каш чыл болгаш, аңнап, диинизэр, каттап, тооруктаар чер чок артып каар чыгыы эвес бис бе? Аңныр-тывыш ажыл-агыйлары, аңчылар болгаш белеткел ажылдары чорудуп турар кижилер бойдустуң кижи деткээзи болуунарынга онза камныг болуп, орук-чирикти күчүлуг техника-биле кайы-хамаанчок үндүрбейн, бажың-балгатты аңнар турлаа черлерден шала озалдаш тударын өөренип көөрү чугула.

Сергей ЧЫРГАЛ.
Башкы.

АКШ-ТА КАҢДААШКЫН

Каттышкан Штаттарда бо чайын дыка изиг боор турар. Бичии-даа чаашкын чок шак ындыг каңдаашкын 30 чылдарның соонда болбаан деп улуг назылыг кижилер чугаалап турар. «Ю-эс-эй тудей» деп солун АКШ-тың картазын хүннүң-не чураш, ооң улуг кезиин кызыл будук-биле айтып, чамдык черлерин харын-даа хүрең будук-биле көргүзүп турар. Ол дээрге агаар картазы-дыр. Кызыл будук болза агаарның температуразы 90-даан 99 фаренгейт, а хүрең — 100 фаренгейт ажып турарын көргүскени ол. Бистиң чаңчыккаанывыс Цельсий шкалазын ёзугаар алыр болза, кызылы — 32-ден 38 градус чедир изиг боор турары ол. Изиг болгаш каңдаашкын — хүн бүрүдеги солуннарның болгаш телемедээлерниң кол темазы апарган.

Американың бүгү булуңнарынга июнь айдан эгелээш, термометрлерниң көгүнчүгаштары эң бедик чаданы көргүзе берген. Улуг-улуг хоорайларның агаары кажангызындан-даа артык хирлиг апарган. Чурттуң кол судалы болу берген Миссисипи хемниң суу сөөлгү чүс чылдарының иштинде эң сыгаан. Хемниң ишти хаңылдыр талазы-биле АКШ-тың шериглиг инженер корпузу доктаамал ажылды чорутса-даа дуза катпаан.

Изиг хүннерниң өрттедип кааны черни, калып калган кукурузаны, арбайның азы нагааларны фото-чуруктарга азы телевидение кадрларынга үзүктел чок көргүзүп турар. АКШ-тың кадээ ажыл-агый министри Ричард Лингниниң чугаазын ёзугаар алырга, амгы каңдаашкын чурттуң төөгүзүнге эң-не күштүг боор турар. Болу-даа берген. Бо чылгы каңдаашкын делегейге тараа үндүр садар талазы-биле ийиги туружту ээлеп турар Канаданы база таварааан. Ынчангаш Канада бо чылын 13—16 миллион тонна тарааны чедир албас. Тараа садар талазы-биле делегейде дөрткү черни ээлеп турар Аргентина каңдаашкынга база таварышкан.

Чурттуң девискээриниң барык 46 хуузун ээлеп турар АКШ-тың кадээ ажыл-агыйлыг штаттарынга болган каңдаашкын ёзулуг-ла халап болган. Чедирген когаралдың хемчээлин тодарадыр ажылды АКШ-тың кадээ ажыл-агый министерствозу чорудуп турар. Министерствонуң агаар арыглаар кондиционерлери үш ай иштинде үзүктел чок ажылдап келген, ынчалза-даа чеже хире тараа чыып алыры билдинмээн. Бир ай болгаш-ла олар дараазында айда чеже тараа алырын санап турар.

Каңдаашкын уламчылап турар болганда алыр тараа улам-на эвээжеп бар чылар. Август айда саңнашкын ындыг болган. Көрүңерден: 1988 чылда АКШ 192 миллион тонна тарааны алыр хире болган. Бо дээрге эрткен чылда алганындан 31 хуу эвээш-тир. А июль айда бо чылын 212 миллион тонна тарааны алыр деп санап турган болгай.

Каңдаашкын чуртта өстүрүп турар бүгү культураларга хора чедирген. Эрткен чылга бодаарга, кукурузаны 37 хуу, соя бобыларын —23, кызыл-тасты —13 хуу эвээшти алыры илерей берген.

Арбай эң улуг каражага таварышкан. Министерствонуң санааның ёзугаар алырга, бо чылын 1876 чылда турганындан бээр (110 чыл эрткен) эң-не эвээш дүжүтү алыр. Ынчангаш фермерлерге дуза чедирер ажылды чорудары эргежок чугула апарган. АКШ-тың конгрези фермерлерге дуза кылдыр 3,9 миллиард долларны үзүп бээр дугайында хоойлу телевиделелин бир ай дургузунда ажылдап доосакан, президент Рейган аңаа кандыг-даа саадаашкын чокка ат салган.

Бо чүүлдерге үнелеээш, американнарны ам дүвүредип турар айтырыг болза, аъш-чем барааннарынга өртектерниң кайы хире өзе бээри боор турар. Бо чылын аъш-чемге херегле өртектери 3—5 хуу өзер деп, АКШ-тың кадээ ажыл-агый министерствозу дыңнаткан. Специалистерниң санап көргени ёзугаар алырга, аъш-чем өртээн чүгле чангыс хуу өстүрер болза дөрт кижилиг америк ог-бүле 50 доллар хөй чарыгдаарга таваржыр.

Каңдаашкын кажан соксаарыл деп айтырыг хөй-ниитиниң база дүвүредип турар. Метеорологтарның айтып турары-биле алырга, август айның төнчүзүнге чедир чаъс чагбас боор турар. Бир эвес ындыг болур болза бо чылдың дүжүдүнге хамаарыштыр эдилгени база кылыры чайлаш чок апаар. Кадээ ажыл-агый министриниң дузалакчызы Иуэн Уилсоннуң бадыткап турары-биле алырга, чуртка аъш-чем аймаа чедишпейн баарының барымдаазы чок боор турар. чүге дизе, аъш-чем курлавыры четчири-биле бар (АКШ — Австралия болгаш Канада ышкаш шупту дүжүдүн ажаап албайн-даа баар болза, бодунун чонун дараазындагы сезонга чедир чемгерип шыдаар курлавырлыг, делегейде үшкү чурт боор турар).

Алексей БЕРЕЖКОВ.
СЭТА-ның корр.

«КИШТИҢ КАРАЗЫНДАН, КУНДУСТУҢ САРЫЫНДАН»

Эргим номчукчу! Бодумнуң хөрээмни карартыр өйүп чоруур айтырыгны бодап келгеш, ындыг түрбеан болза ол мшкаш турган болза дээн сеткилим-биле мону бижип олурарым бо. Бо бижип орар чагаамның адын адаанымда-даа ужур бар. Шаанда тыва аңчылар оран-чуртунга, бай-байлак тайга-таңдызынга идегеп, аңаа чалбарып чорааның караам-биле көрген мен.

Бойдус камгалалының, ооң хайыралыг хумагалаар, ону ам-даа кам-хайыра чок эдилеп турарывыстың дугайында солуннарда үргүлчү номчуур, радиодан бо-ла дыңнаар кижи мен. Бойдус камгалаар талазы-биле черле экижээн, оожургаан чүве чок боор-дур.

Шаандагы аңчыларның төрээн бойдузунга кайы хире камныг чорааның бо-ла сактып кээр мен. Мээң аным аңчы Дөртен-оол аннааш, черле куруг келбес кижи. Ол хөй аң өлүрбес, өйлей чаңгысты өлүрүп алыр, Оран-делегейниң аң-меңин хөйнү хорадып болбас дээр. Ийи эш аңның бирээзин черле өлүрбес, оларны чарып болбас чоор деп чугаалап чорааның утпас мен.

Ол шагда Барыын-Хемчиктиң Хенделен хөй балыктыг турган чем чүве. Ам агып чыдар суу безин сыгап каан. Аң-мен, балык-байлаң өлүп көвүдээр болза эш. Ол хайыралыг төтчеглекчиң, чоп ажыглап болгай-ла харын. Амыдыралым иштинде болган бир таварылганы черле утпас мен. Ол 1936 чылдың чайының чүве. Ынчан мен ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С. К. Токаның чолаачызы турдум. Элегес үнүнга балыктап, хөй беллер, шортаннар өлүрүп алган турган Шома. Шагаа-Бызаа суглаарга ужуражы берген: «Чоннуң байдаан кам-хайыра чок өлүрүп турар кончуунарны»—деп, дарганың хомудап чугаалааны сагыжымда артык калган.

Бойдустуң байлаа аң-меңин машина-техника-биле чырылып турган, узуткап турар алыксак-чиксек, артык сеткилдиг кижилер бистиң аравыста ам-даа бар болуп турары хомудангыг-дыр. Төтчеглекчилер-биле демиселди моон соңгаар-лаа улам күштелдирери күзенчиг.

Ооржак ЛАМА.

ӨРТКЕ АЛЫСКАН

Сүт-Хөл лесничествозунуң даамалдары он кижи. Олар тускай участоктарлыг. Харылап турар аргаларында бойдус камгалалынга хамаарышкан ажылдарны олар чорудуп турарлар.

Арга даамалдарынга чон дузалаар ужурлуг. Арга-арыгны өрт айыылындан камгалаарынга, төтчеглекчилер-биле демисел чорударынга чурттакчылар дуза көргүзер сорулгалыг. Чамдыкта чүү-даа болуп турда, тоомчага албас тавырылгалар тургулаар. Ооң түңнелинде, ылангыя часкы, күскү үелерде өрттер бо-ла болу бээр.

Элээн чылдарда арга даамалы болуп ажылдап келдим. Кижи бодаарга, тайылбыр ажылы четпес болуп турар. Бора-Тайга суурнуң чоогунга чыжыргана элбек турган. Ол чер үргүлчү өрттенип келгениниң түңнелинде, үнелиг үнүш ховартаан, барык чидип бар чыдар. Ук участокту арга даамалы Чыдбак Ховалыг карыылап турар. Кодээ Совет күускомунуң даргазы Дыгбаш Назын-оолович Оңдар бо бүгүнү кичээнгейге албайн турар. Бойдус камгалалының талазы-биле ажылды күштелдирери чугула боор турар. Ол девискээрде турар Советтерниң ажылындан база хамааржыр.

Өрт — арга-арыгның дайзыны. Ооң курунеге чедирип турар когаралы улуг. Чараш аргавысты камнап, кадагалаар херекке кижи бүрүзү киржири күзенчиг.

Нарын-оол САРЫГЛАР.

ХАЙГААРАЛ КОШКАК

Бай-Тайганың Шуй суурнуң девискээри арга-ыяш-биле байлак черлерниң бирээзи. Районнуң төвүнүң барык бүгү организацияларының тудугга-даа, одаар-даа ыяш белеткээр чери база бо. Кожавыста Барыын-Хемчик районнуң чамдык организациялары безин Шуйнуң чоок-кавызында девискээрлерден ыяш белеткеп турар. Машина-техника чедер черлерниң ыяжы сөөлгү үеде барык төнериниң кырында келген.

Кудук-Аксы, Оруктуг-Өзен-Аксы деп черлерде шиви, пөш, кат-чимис холуй үнген. Бо черлерде ыяш белеткеп эгелээни канчап-даа таарышпас. Эрткен чылын түүйбү белеткээр цех, район эмнелгези, районнуң ыяш ажыл-агыйы, Тээли, Шуй ортумак школалары, Шуйда кадыкшылга школазы, «Тээли», «Мурнакчы» совхозтар бо-ла девискээрден дыка хөй ыяш белеткээн. Шак ындыг кам-хайыра чок чоруктуң түңнелинде бо девискээрге агып бадып чыткан кара суглар шуут кадып калганын көрдүм.

Үстүнде адааным организация, албан черлери бо чылын база-ла мында ыяш белеткелин уламчылавышаан. Чүгле тудугга херегдээр материалдардан аңгыда үстүнде адааным организациялар 4-5 муң кубометр одаар ыяшты база белеткеп ап турар. Мынчаар төтчеглеп кээрге, арга-арывыстан чүү артарыл?

Мен бодаарымга, одаар ыяш кылдыр курээп келген ыяштарны ажыглаза эки ышкаш. Курган сыраалар Соок-Кыйыг, Кара-Суг-Аксы, Дончул деп черлерде хөй. Ону одаар ыяш кылдыр ажыглаза черле шын деп бодаар мен. Ол үжүп калган курган сыраларны одалгага херглээр кылдыр алыр болза, сөөртүп алырынга-даа эптиг, амгы үреглеп турар черлерден-даа чоок.

Районнуң ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары бо айтырыгны кичээнгейге ап, кайы-хамаанчок ыяш кезер чорукту болдурбас талазы-биле боттуг хемчеглерни алыр үе келген.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

АФГАНИСТАНДА БАЙДАЛ

КАБУЛ. (СЭТА). Афганистанның чамдык можуларында байдал чоорту экижип бар чыдар. Чурттуң соңгу талазында турар Кундуз можунуң девискээринге хөделип чоруп турган душманнарның сөөлгү бөлүүн чазак шерии узуткаан. Душманнарның Пакистандан сөөртүп экеп кааны хөй ок-чемзек хураап алдынган. Оларның ажыглап турган чеми бүдүн-бүдүн складтарга хевээр артып калган. Ону ук черниң чурттакчы чонунга үлеп берипкен.

Бахтар агентилелдиң дыңнадып турарындан алырга, Пакия дээр можунуң төп хоорайынга тус-тус төрел-бөлүк улустарның баштыңчыларының улуг хуралы болган. Джирга дээр ол чыыштың киржикчилери афган чазактың ап чорудуп турар хемчеглерин, иштики болгаш даштыкы политиказын бүрүнү-биле деткээнин илереткен. А Парван можуга хөделип чоруп турган контрреволюсчулар чазак шериинге бүрүнү-биле дужуп берген.

Ынчаарга Бадахшан болгаш Лагман дээр можуларда турумчуп туруп алган душманнар бот-боттарының аразында демисежирин соксатпайн турар. Чоңдан үндүрүт болгаш аъш-чем аймаан хавырып алыр дээш олар боттарының аразында чидиг демиселди үндүрүп, бөлүк-бөлүү-биле өлүржүп турар.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

РАНГУН. (СЭТА). Бирманың Социалистиг программа партиязының ТК-зының чаа даргазы, чурттуң президентизи Маунг Маунг Бирманың политиктиг болгаш экономиктиг амыдыралының чаартыының, чуртка хамааты тайбыңны болгаш национал эп-сеткил каттыштырылгазын тургузарының дугайында медеглел кылган.

Ук партияның ТК-зының онза пленумунга чүве чугаалааш, Маунг Маунг чер-черде партия болгаш күрүне органнары боттарының ажыл-чорудулгазын шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп көөр, үениң негелдезинге дүүштүр эде тургузар ужурлуг деп медеглээн. Ону чедип алыры-биле чурттакчы чоннуң, ылангыя янзы-бүрү чыскаалдар кылып турарларның негелде-херегленделерин хандыр өөренип көөр, чуртта ниитилел амыдыралын демократчыдар хемчеглерни алыр херек деп, ол чугаалаан. Ниитилелди эргелеп башкарарынга кежигүн эвестерин калбаа-биле киириштирери чугула.

Бирманың Социалистиг программа партиязының ёзулуг улусчу партия болдурар талазы партияның иштики амыдыралын улам демократчыдары, ажык дискуссияларны доктаамал чорудары кончуг чугула. Оон-биле чергелештир партия кежигүнүнге кандыг-даа чиигелде, өскелерден артык эрге турбас ужурлуг деп, ол чугаалаан.

ШИИТКЕЛДИ СОЛААН

БУЭНОС-АЙРЕС. (СЭТА). Чилиниң дээди суд инстанциязы үш чили патриотчуну адып шиидер дээн шииткелин эде көрген. Оларны бүгү назынында кара-бажынга чыдар кылдыр шииткен. Ол дээрге Чилиниң болгаш делегейниң демдээлиг хөй-ниитизиниң чедип алган улуг тиилелгези болур.

Амгы үеде Пиночеттиң эрге-чагыргазының хоругдал черлеринде адып шиидер кылдыр шииттирген 11 чили патриотчу бар.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ВАРШАВА. ПУР-нуң Министрлер Чөвүлели ээлчеглиг хуралынга Катовице воеводствонуң чамдык шахталарында, Шецин портунда болгаш ниитиниң транспортунда хоойлу-дүрүмге удур ажыл соксадылшкының кылып турары-биле тургустунуп келген байдалды анализтеп көрген.

Чурттуң чамдык черлеринде боор турар забастовкалар маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээринге кандыг-даа дуза чедирбес болгаш чурттуң янзы-бүрү нацияларының аразында харылзааларны болгаш дең эргелерин кошкадырынга салдар чедирер дээрзин демдеглеттинген. Забастовкалар болза чуртта эгелээн политиктиг реформага болгаш национал эптежилгеге шуут удурланган үүлгедиглер болур.

Боттарының хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип, ажыл соксадылшкыны кылбайн турар бүгү ажылчы чонга хүндүткелин чазак илереткен болгаш ажыл соксадылшкынны чорудуп турар коллективтерге сагындырган. Чурттуң эрге-ажыын камгалаары-биле чогуур экономиктиг болгаш административтиг хемчеглерни ап болурун чазак медеглээн.

БУДАПЕШТ. Венгрияның Дебрецен хоорайының кадык камгалал болгаш медицина албаны амыдыралдың кадык чаагай хевирин калбаа-биле пропагандалаан база боттандырып турар. Ооң кол угланышкыны болза, кадыкшылдың болгаш чемненилгениң комплекстиг хемчеглерин база хостуг үелериң шын болгаш ажыктыг кылдыр ажыглаарының баш удур кылдынган программазын боттандырары болур.

Кадык чаагай амыдыралның программазын хоорайның хөй-ниитизи калбаа-биле деткээн. Улуг-улуг заводтарның болгаш фабрикаларның коллективтери ук программаны боттандырарынга херектиг акша-хөреңгини тускайлап үндүрүп берген. Кадыкшылдың ниитилел фондузу ындыг янзылыг тургустунган. Бүдүрүлге, албан, организация коллективтеринде кадыкшылга клубтарын тургускан.

Ажылчын столоваяларда, школаларда, өөредилге болгаш уруглар албан черлеринде диетиктиг чемненилгени организастаан. Ооң шынарын медицина ажылдакчылары доктаамал хынап турар. А чемниң өртээ чиик. Хоорай хемчээлинге спорт-кадыкшылга хемчеглерни эрттиреринге кадыкшыл фондузунуң акшазын ажыглап турар. Ук фондунуң эвээжеттезин-биле коммунистиг субботниктерни, өртектиг концерттерни үргүлчү организастап турар. А хоорайның профтехучилищелериниң сургуулдары хоорай чаагайжыдылгазын бүрүнү-биле холга алган.

ПРАГА. Чехословакияның Лоуны хоорайының чоогунда Замок Красный Двур дээр музейин бо чылдың эгезинден эгелеп долу бот-орулга-чарылгаже шилчээн. Чурттуң кинематографистери, өске-даа чогаадыкчы коллективтери-биле кады ажылдажып база культура албан черлериниң эргижирээн фондуларын чаартып, септеп берип тургаш, музей иштики чарыгдалдарын боду бүрүнү-биле дуглап турар.

(СЭТА).

КАМГАЛААР

«Үези келген» деп кыйгырыгның адаа-биле Чикагота болган конференцияның киржикчилери америк школаларда уруглары эттеп, хемчег ап турарын доп-дораан соксадырын негээннер. Чээрби үш хөй-ниити организацияларының төлээлери — башкылар, эмчилер, юристер — өөреникчилерге хол чедерин, оларның арын-нүүрүн дорамчылаарын хоруп турар хоойлуларны хүлээп алырынче федералдыг болгаш тус черниң эрге-чагыргаларын кыйгырган. Ындыг хоойлу хүлээп алдынмаан штаттарга ажыл чорудары-биле хөй-ниити күжүн мооннеп тургузар дугайын конференцияга чарлаан.

1867 чылда уругларга хол дээрин хораан бир дугаар америк штат Нью-Джерси болган. Ынчалза-даа ооң үлегерин бежен штаттарның чүгле он бежи эдерген. Амгы үеде ол чергелиг хоойлу телевиделдерин алды штаттарда чугаалажып көрүп турар.

АКШ-тың улус өөредилгезиниң министерствозунуң саннары-биле алырга, чылдың-на миллион ажыг америк школачылар эттээшкинге болгаш дорамчылаашкынга таваржып турар. Класска улус мурнунга хол чедериндеи аңгы оларны подвал ышкаш тар черлерге, шкафтарга хөй шак дургузунда шоочалап турар. Конференцияның организакчыларының бирээзи Роберт Фэтмэниң сөзү-биле алырга, өөредилге черлеринде ынчаар хемчег алдырып турарларның колдуу биче буурай национальностарның төлээлери —ниити өөреникчилерниң 32 хуузу. Ооң медеглеп турары болза, расистерниң төвү болуп артпышаан, чурттуң мурнуу чүгүнде уруглар соңгу чүгүнде турарларга бодаарга, дөрт муң катап хөй дорамчылаашкынга таваржып турар. «Кижизидилге хемчээнин» шак ындыг бужар аргазын ажыглаарын соксадырын конференцияның хүлээп алган медеглелинде айтып турар.

ФРАНЦИЯ. Тажы деп хоорайда Грибуй деп шолалыг бо моортай бодунуң ээзинге ёзулуг бердингенин көргүскен. Ооң ээзи эрткен чылын ол моортайны Германия Федеративтиг Республикада бир эжинге белекке берипкен. Чүү деп бодаар силер? Чаа бажынга чаңгыс хонгаш-ла ук моортай дезипкен. Ооң кандыг ужуралдарга таваржып чорааның кым-даа көрбээн. Бир чыл эрткенде 1000 км черни эрткеш, моортай эрги ээзинге, ооң бажыңынга чедип келген. Мяа-уу! Ээзи моортайның караа-биле көрген хиренинде-ле ооң ээп келгенинге бүзүревейн, хөй бодаган.

АП — СЭТА-ның фотозу.

Өөредилге чылынга уткуштур

ЧАА ЧҮҮЛДЕРЖЕ ЧҮТКҮҮР

Партия конференциязының делегадынга сөс

Бистиң партиявыстың улуг шуулганынга киржир дээш Москваже ужуп бар чорувуста, менээ дыка-ла өөрүнчүг болгаш дүвүренчиг болган. Бистиң чоннуң, бистиң шуптувустуң уругларывыстың моон ыңайгы салым-чолун шиитпирлээр улуг херекке хамаарылгалыг болганын менээ деңнээр чүве чок, аас-кежик болган.

Конференцияга эртемниг, дээди өөредилге черлерин төлээлеп, 174 делегат, чырыдышкын ажылдакчыларының мурнундан 74 делегат киришкен бис. Бистиң партиявыстың ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң илеткелин 4 шак хургузунда аажок улуг кичээнгей-биле дыңнадывыс. Улус өөредилгези-биле ажылдаарының эскениң кижизидери-биле холбашкан айтырыгларны, оңза кичээнгейлиг дыңнап, билип ап турдум.

Конференцияга чүгле чаңгыс башкы — Пермьден төөгү башкызы Федотова санал бергэ-даа, улус өөредилгезиниң келир үениң салгакчыларын кижизидериниң айтырыглары еске-даа делегаттарның саналдарынга дыңналып турган. Ол дугайын ВЛКСМ ТК-ның бирги секретары Мироненко, МКУ-нуң ректору Логунов, Таджикистанның СЭКП ТК-зының секретары Махкамов, чогаалчы Олейник болгаш өскелер-даа чугаалап турдулар. Ылангыя Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Геннадий Алексеевич Ягодинниң чугаазы бистерге, башкыларга онза болган.

Июнь 30-де, кежээкиниң 7 шакта Улус өөредилгезиниң күрүне комитединге болган ужуражылгага база кириштивис. Чаңгыс черге таптаашкының үезя, эргелеп башкарылганың административтиг, чагырып дужаар аргалары школа амыдыралынга көрүнчүкте-биле демей чуруттунуп көргүстүнген. Чижээлээрге, улус өөредилгезинге көрдүнген чарыгдалдар өзүп-даа турза, күрүне бюджединде оон улуу чүгле 7-8 хуу болуп турар. Оон кадында ол акша-хөреңги материал-техниктиг баазаны быжыглаарынче эвес, а кол вуруузунда ажылдакчыларның ажыл төлевирин улаттырарынче ужуп турар. Оон бадыткалынга эш Ягодин мындыг фактыларны чугаалады.

Чуртта школаларның чартык кезиинде төпчүткен одалга системазы, суг дамчыдылгазы, канализация чок. Школачыларның дөрттүң бир кезээ 2 ээлчег, а чамдыызы 3 ээлчег-биле кичээлдеп турар. 1,5 миллион чаштар уруглар садтарында хаара туттунмаан. Кижи бодаарга, бистиң бичии республикавыстың 150 школазында бүгү-ле чүүлдер таарымчалыг болгу дег. Ынчалза-даа херек кырында көөрге, 124 школада суг дамчыдылгазы чок, 126 школа канализация чок, 25 школа үрелик байдалда, 20 школаны дораан септээр негеттинип турар. Школаларның дыка хөйү эрги тудугларда ӧзүгээр туттунган. Республиканың 65 муң өөреникчилеринден ийиги ээлчегге 22,5 муң өөреникчи кичээлдеп турар. Кызыл хоорайга чаа школа туттунарын 8 чыл иштинде манап келдивис. Бо өөредилге чылында харын чаа школалар немежип турары дыка өөрүнчүг. Ынчалза-даа моон-биле оожурган кагбазы күзенчиг.

Ужуражылгага хөй-ле айтырыгларны чугаалаштывыс. Башкының, школаның ажылдын доозукчуларның кижи дээзи өөредилге черинче киргени-биле түңнээр чаңчыл бар. Башкыларның сорулгазы чүгле өөреникчилерин шап-ла дээди өөредилге черинче кирериниң экзаменнерин дужаап ап шыдаптар кылдыр өөредири эвес, а чуртталгага база өөредири, кижизидери болгай. Чүгле ханы болгаш быжыг билиг-биле чепсеглээр эвес, а харын эки мөзү-шынарлыг, эк сеткилдиг, амыдыралга быжыг тура-соруктуг салгакчыларны белеткээрини чугула деп чугаалажып турдувус.

Интернационалчы кижизидилгениң үндезини школага салдынар дээрзи билдингир. Школага өөреникчилер төрээн болгаш орус дылды деңге өөренири — национал дыка хөй айтырыгларны шиитпирлээриниң дөзү. Национал болгаш орус дылды өөредири — бистиң республикада чугула айтырыгларның бирээзи. Бо чылын Кызылдың педагогика институдунуң күрүне экзаменнеринге олуржуп турдум. Доозукчуларның дөрттүң бир кезииниң орустан чугаалаары ногаак болду. Ындыг болгаш-да олар районнарга барган бичии уругларны орус дылга багай өөредир-дир. Ол ышкаш Тывада ур чурттап турар эске нацияның кижилери бистер тыва дылды билбезивис ыядынчыг. Дөртен чылдар үезинде бистер тыва оолдар, уруглар-биле хостуг чугаалажып, бот-боттарывысты бодуувустуң дылывыска өөредип турганывысты сактыр-дыр мен. Мен бодаарымга, хоорай башкылары кедээ школаларга черле барбазывыс болгаш районнар школаларындан аалдыларга-даа ховар хүлээп ап турарывыс багай деп санаар мен. Национал болгаш орус дылды өөредир талазы-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар бисте эвээш эвес.

Эш Ягодин өөредилге номнарынга хамаарыштыр мынча диди: «Элээн каш чыл бурунгаар бис ада-иелерин школачыларга ном садарындан хостаашк, школага класстан класс че дамчыдар халас өөредилге номнары-биле хандырар деп шиитпир үндүргенинис частырыг болган. Өөредилге номнарының өг-бүлелерге турары база чугула. Ынчангаш ам өөредилге номнары чедер саңнып кылдыр үндүрери негеттинип келген».

Ужуражылгага ол ышкаш школа чөвүлелин тургузар дугайында чугаа хөй болган. Чалаттырганнар Ягодинге дыка хөй айтырыгларны салып турду, ол дыка дүргек, билдилиг харыыларны берип турган. Мен база-ла айтырыг салдым, ол «чогаадыкчы ажылдаар» деп деткиди. Школага беш хүн өөренир неделяны тургузарының дугайын айтырдым. Кызылдың № 7 школазы 1976 чылда колдуунда-ла өөреникчилериниң эгелээшкини-биле мындыг чурумну тургускан турган бис. Бир эвес өөреникчи неделяның 5 хүнүнде чүгле 4-5-терге өөренир болза, субботада өөренмейн барып болур турган. Ол эгелээшкин школага улуг болуушкун болган. Өөреникчилерниң соңуургалын хайныктырган, билиглериниң шынары экижээн. Ол арганы ажыглаарын биске кым-даа чөпшээрежээн болбайн аан, коллектив боду шиитпирлеп алган. Ол шенелдени 7 неделя үргүлчүлээн. «Шивегейиш шоолдайга чажырып шыдавас» дээрн ышкаш, оовус устуку черлерге билдине берген. Директорувусту «Уругларга кандыг-даа шенелде кылыры хоруглуг. Соксаңар» дээш соксаттырып каапкан.

СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин хандыр өөренип көргеш, бистиң № 15 школавыңның коллективи чаа өөредилге чылында октябрьдан эгелээш, ол арганы шингээдирин шиитпирлээн. Мен мынча деп бодаар мен, башкыларның чогаадыкчы, чаартыкчы ажылдаарынга, үстүнден «кымчылаашкынның» херээ чок. Башкыларның кол нуруузунуң арын-нүүрү бо-ла шын эвес угланышкынның ажылдаарын чөпшээревес. Канчалза-даа чогаадылгаларның түңнели таптаашкын үезинде келгениңистен дора байдалга чиктелбес боор. Ынчангаш эш-өөрүмге: «Болуунуң билирин-биле шиитпирле, чогаадыкчы ажылда! Ынчалза-даа бакка сукпа!» — деп сүмелексээр мен.

Амгы үеде башкыларның чаа чүүлдерге чүткүлү улгатвая, школаны чаа үе чадаже үндүрериш күзел турар. Ону боттандырарынче бисти партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы орук киирген. Ам бежин дыка хөй чүүлдер кылдынып турар. Ужуражылгага келген делегаттар комитеттиң даргалыдан, чаартыкчы башкылар В. Ф. Шаталовтан болгаш Ш. А. Амонашвилидан чүгле айтырыглар салып турган эвес, тарын кижи бүрүзү-ле саналдакеап, дорту-биле чугаалап, микрофонче боттары-ла чүткүп турганнар. Сагыш-сеткили дүвүревес кижилер чок болган.

Бистиң № 15 школавыста чогаадыкчы, чаартыкчы саналдарга хамаарышкан багай эвес. Чаа өөредилге чылында школаның өөредилге, кижизидилге планы — ниити коллективтиң ажылының үре-түңнели. Бисте эки бодалдар бар, оларны амыдыралга боттандырарын кызар бис. Чаартылгалар дээш хелелириниң, бурунгаар шиитпирлиг базымнарны кылырының үези келген. Партияның улуг шуулганынга кылыр чүүлдер тодараттынган. Оларның боттаныры бөгүн бистен хамааржып турар. Ажыл-херекче кирер херек. Школаны эде тургузарының оруу ниитилелдиң шилип алган оруу-биле дүүшкен болур дээрзин сагыыр ужурлуг бис.

Клавдия ЯРОСЛАВЦЕВА.

ПОЛИГРАФИСТЕР — ШКОЛАЧЫЛАРГА

Тываның ном үндүрер чери 1988-1989 өөредилге чылынга уткуштур 20 өөредилге номнары болгаш методиктиг ажылдар үндүрер планныг. Ном үндүрер черниң ажылдакчыларының болгаш полиграфистерниң шудургу ажылдаанының түңнелинде өөредилге номнарының үндүрүлгези ам бо хүннерде дооступ турар.

Ниити билиг болгаш профессионал школа реформазының негелделериң ёзугаар өөредилге номнарының шынарын экижидер талазы-биле ажылдарны күштелдирип, улуг кичээнгейни салып турар бис. Бо чылын ниитизи-биле 8 өөредилге номун өңнүг чуруктарлыг кылдыр офсеттиг арга-биле парлап үндүрген. Бистиң республикада өңнүг номнар парлаар типография чок болганындан ол номнарны Иркутскиниң типографиязынга болгаш Казаньның полиграфия комбинадынга парлап үндүрген.

Бир-ле дугаарында 6 харлыындан эгелеп өөренир өөреникчилерге педагогика эртемнериниң кандидады Ф. М. Бартанның удуртулгазы-биле бөлүк авторларның тургусканы «Азбука» деп шенелде өөредилге номун өңнүг чуруктарлыг кылдыр бичии школачыларга таарыштыр парлап үндүрген. «Азбукага» ийи бижиилге кыдырааштарын база үндүрген бис, аллы харлыглар ону ажыглаашп, бижип болгаш чуруп өөренириниң чаңчылдарын шиңгээдип эгелээр.

Башкыларга дузаламчы кылдыр «Азбукага» методиктиг сүмелерин» авторлар Ф. М. Бартан, Х. Б. Ооржактың тургусканы-биле парлаан. Бо ажыл «Азбуканың» тургузуу, «Бижикке өөредириниң чадалары», «Бижикке өөредири», «Бижикке өөредириниң кичээлдерин планнап алыры» дээш чижектиг кол-кол темаларны башкыларга тодазы-биле тайылбырлап берип турар.

Эмир чылын аллы харлыындан эгелеп 1 класска өөренген өөреникчилер ам ийиги класска өөренир. Оларга база чаа өөредилге номнарын парлап үндүрген. Ол болза И. Ч. Эргил-оолдуң «Тыва дыл», К. Д. Симчиттиң «Төрээн чугаа», М. И. Моро болгаш өскелерниң-даа «Математика» деп номнары болур.

Үш чылдыг эге школаларының өөреникчилеринге 3 класстың өөредилге номнары «Бойдус эртемниңи», «Тыва дылдың», «Орус дылдың» катап үндүргезин кылган. Дөрт чылдыг эге школаның 3-кү клазының өөреникчилеринге чаа номнарны 1989 чылда парлап үндүрер бис.

Өөредилге номнарының үндүрүлгезинден аңгыда, башкыларга таарыштыр бижиттинген өөредилге-методиктиг литератураны хөй-биле чырыкче парлап үндүрген.

Аллы харлыг бирги класс-чыларны бижикке өөредир башкыларга дузаламчы кылдыр авторлар А. К. Ойдан-оол, К. Ө. Монгуштуң «Ужугелел»-биле ажылдаарынга методиктиг сүмелер» деп ажылын үндүрдүвүс. Бо методиктиг сүмелерде Х. С. Алдын-оол биле В. С. Чылбактың аллы харлыг уругларны белеткел клазынга бижикке өөредиринге тургускан «Ужугелелин» чаа программа ёзугаар аллы харлыгларны бирги класска өөредирде таарыштыр ажыглаарын сүмелеп турар.

Дөрт чылдыг эге школачын 2-4 класстарынга чаа «Диктантылар болгаш элертиглер чыындызын» ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оол тургускан, ол ажыл база чырыкче үнген. Эге школаның 2-ги клазының «Төрээн чугаа» номунга методиктиг сүмелер» (авторлары Э. Д. Ондар, Н. С. Коңгар), ортумак школаның 4-кү клазының «Тыва дыл» ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы (автору педагогика эртемнериниң кандидады К. Б. Март-оол), ортумак школаның 7-ги клазының «Төрээн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дузаламчы» (автору А. М. Монгуш) база парлаттынган. Школа реформазының негелдезин ёзугаар ортумак школаның өөредилге хуусаазы он бир чыл болурун доктааткан. Эге класстарны 1—4, ортумак класстарны 5—9, үстүкү класстарны 10—11 кылдыр бөлүктээн.

Башкыларга дузаламчы кылдыр авторлар С. Т.-С. Ооржак, М. Ч. Ооржак «Элертиглер чыындызын» тыва школаның 5—9 класстарынга ажыглаары-биле тыва дыл болгаш литератураның чаа программазынга дүүштүр тургускан. Ол-ла сорулга-биле 5—9 класстарга чаа «Диктантылар чыындызын» тыва дылдың программазынга үндезилеп, өөреникчилерниң орфография болгаш пунктуацияга тодиишкынның өөредир талазы-биле башкыларга дузаламчы кылдыр парлап үндүрген.

Опуштай БАИР.
Тываның ном үндүрер чериниң улуг редакторы.

«Шынның» чарлал-дыңнадыг бюрозу

КЫЗЫЛДЫҢ КҮРҮНЕНИҢ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУНУҢ БЕЛЕТКЕЛ САЛБЫРЫ 1988-1989 өөредилге чылдарынаа дыңнакчылар хүлээп алырын чарлап тур.

Белеткел салбыры Кызылдың күрүнениң педагогика институдунга дараазында факультеттерге кирери-биле дыңнакчыларны белеткээр.

Филология — тускай эртеми: национал школага орус дыл болгаш литература; орус дыл болгаш литература, тыва дыл болгаш литература.

Физика-математика — тускай эртеми: математика болгаш физика; физика, информатика болгаш санадга техниказы.

Эге өөредилге факультеди — тускай эртеми: педагогика болгаш эге өөредилгениң методиказы.

Бойдус-география — тускай эртеми: биология болгаш химия.

Белеткел салбырынга ийи чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг улус ажыл-агыйының бүгү адырларының ажылчыннарын хүлээп алыр. Ажыл стажы ажылдың соолгу чылында үзүктел чок болур ужурлуг.

Кирерин күзээннер дараазында документилерни киирер: эртемниң дугайында документ, № 086/У майык ёзугаар эмчи шынзылгазы, куш-ажыл дептериниң хоолгазы, ажылдап турган чериндан характеристика болгаш өөредири-биле чорудкан бижик, 3х4 см хемчээлдиг сес фото-чурук.

Белеткел салбырынга ССРЭ-ниң Чепсеглиг Күштериниң хүрээлелинден курлавырларже халашкаңнар болгаш школаларның ийи чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг улуг пионер вожатыйларын база хүлээп алыр.

Курлавырже халашканнар шериг кезээндан характеристиканы болгаш өөредири-биле чорудкан бижикти, улуг пионер вожатыйлары школадан характеристиканы болгаш өөредири-биле чорудкан бижикти көргүзер.

Национал школага орус дыл болгаш литература тускай эртеминге ажыл стажы чок 1988 чылда кедээ школа доосканнарны база хүлээп алыр. Белеткел салбырынга кирери-биле олар школа директорунуң болгаш комсомол организациязының секретарының ат салган характеристиказын болгаш улус өөредилгезиниң район килдизиниң өөредири-биле чорудкан бижиин эккээр.

Белеткел салбырынга кирер санаарын беседа чорудканының түңнелинде кылыр. Ол 1988 чылдың ноябрь 23-те болур.

Өөренир хуусаазы 7 ай. Өөредилге 1988 чылдың декабрь 1-ден эгелээр. Дыңнакчыларга айда 50 рубль стипендия бээр.

Документилерни дараазында адресче чорудар: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 36. Кызылдың пединститудунуң белеткел салбыры.

КЫЗЫЛДЫҢ № 1 ОРТУМАК ПРОФЕССИОНАЛ-ТЕХНИКТИГ УЧИЛИЩЕЗИ 1988-89 өөредилге чылында дараазында тускай эртемнерге өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур:

Сес класс доосканнарга:

1. Калбак профильдиг тракторист-машинизи. Аңаа 2-ги класстың слесарының, автомобиль чолаачызының квалификациязын база тывсыр. Өөренир хуусаазы —3 чыл. Училищени доосканының соонда ортумак эртемниң дугайында дипломну, калбак профильдиг тракторист-машинизиниң шынзылгазын, 2-ги разрядтыг слесарының, чолаачының шынзылгаларын тывсыр.

2. Калбак профильдиг тракторист-машинизи. Өөренир хуусаазы 2 чыл. Доозуп үнген соонда калбак профильдиг тракторист-машинизиниң, 2-ги разрядтыг слесарының шынзылгаларын тывсыр. 2 чыл хуусаалыг өөредилгени доосканнар ортумак эртем дугайында дипломну албас.

3. Сес болгаш он чыл школаларын доосқан болгаш 17 харлыгларга:

а) мал ажылының комплекизиниң механизатору, электри дериг-херекселдериниң электромонтёру. Өөренир хуусаазы —1 чыл.

4. Сес болгаш он класстарны доосқан болгаш 17 харлыгларга:

а) насос станцияларының машинизи, электри дериг-херекселдериниң электромонтерлары. Өөренир хуусаазы — 1 чыл.

Училищеге кирерде директорга ада-иезиниң хүлээлгезинге адын салган билдириишкинни киирер болгаш дараазында документилерни кожар: сес чыл школазын доосқан дугайында херечилел, ортумак школаны доосқан дугайында аттестат, характеристика, ажыл-агыйларының өөредири-биле чорудкан бижик, эмчи шынзылгазы, өг-бүлезиниң составының дугайында шынзылга, чурттап турар чериндан шынзылга, 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Паспорт, шериг биледи, төрүттүнгенниниң дугайында херечилелди боду эккээр.

Калбак профильдиг тракторист-машинизи тускай эртемге кирерлер конкурс эртер. Конкурсту чедиишкинниг эртген-нерни 3 чыл хуусаалыг өөренир бөлүкке киир санаар.

2 болгаш 3 чыл хуусаалыг өөренири-биле киргеннерни халас аъш-чем, идик-хеп болгаш чаагайжыткан общежитие-биле хандырар. Оларга айда 10 рубль хемчээлдиг стипендия төлээр. Чаңгыс чыл өөредилгелиг бөлүктүң өөреникчилеринге форма хеп бербес. Документилерни август 25-ке чедир хүлээп алыр.

Конкурстуг шылгалдаларны ОПТУ-1-ниң өөредилге корпузунга август 26, 27, 29, 30-те чорудар. Өөредилге сентябрь 1-де эгелээр.

Училищениң адреси: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 14, хөй-ниитиниң хүлээп алыр комиссиязы. Телефону — 3-06-55, 3-03-91.

КЫЗЫЛДЫҢ УРАН ЧҮҮЛ УЧИЛИЩЕЗИ ДАРААЗЫНДА САЛБЫРЛАРГА НЕМЕЛДЕ ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫННЫ КЫЛЫП ТУРАРЫН ЧАРЛАП ТУР:

библиотека херээ;

уаустуң оюн херекселдери (ятха);

үрер болгаш кагар херекселдер.

Училищеге 30 хар чедир назылыг кижилерни хүлээп алыр. Музыка салбырынга хүлээп алырда ол кижиниң музыкага салымныын (дыңнап билири, угаанны, ритм, ыяу) хынаар. Бүгү салбырларга кирип турарлар-биле беседа кылыр.

Сес класс доосқан кижилер дараазында экзаменнерни дужаар: **орус дыл** (диктант), **орус дыл болгаш литература** (аас-биле), он класс доосқаннар — **орус дыл болгаш литература** (сочинение), **ССРЭ төөгүзү** (аас-биле).

Кирериниң экзаменнерин ортумак тускай өөредилге черлеринге кирериниң чурумун ёзугаар август 20-ден эгелээр. Кичээлдер сентябрь 1-де эгелээр. Ниити чурумну барымдаалап стипендияны бээр.

Уран чүүл училищезинде чаагайжыды туттунган общежитие бар. Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге дараазында документилерни кожар: аттестат азы сес класс доосканының шынзылгазы (боду-биле), № 086 хевириниң медицина шынзылгазы, оңу чурттап турган чериндан алыр, куш-ажыл дептеринден ушта бижидилге, 3х4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук, өг-бүле байдалының дугайында шынзылга.

Училищеге хүлээп алдынганнар чедип келгеш, төрүттүнгениниң дугайында херечилелдин азы паспортун, шериг билеледин болгаш шериг албазынга хамаарышкан документизин көргүзер.

Училищениң адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2. Телефон—2-25-79.

«Тыва тудуг» трезин тудугга тускай мергежили чок ажылчыннарны трестиң кезектеринге ажылдаттыры-биле хүлээп ап турар. Оларны оон соонда бүдүрүлгедел дашкаар ОПТУ-4-түң филиалынга өөредир. Дараазында документилерниг болур: паспорт, куш-ажыл дептери, шериг биледи. Общежитие-биле хандырар.

Айтырыгны дараазында адрестен тодаргайлаар: Кызыл хоорай, Красноармейская 76, кадрлар килдизи, телефону — 2-32-83 болгаш 3-15-26.

Тыва АССР-ниң Агропромунуң өөредилге-курс комбинады кедээ ажыл-агыйга болгаш өске-даа ведомстволарга электромонтёрлар белеткээри-биле хүлээп алыышкынны чарлап тур.

Өөренип кирерде дараазында документилерни киирер: паспорт, шериг биледи, өөредири-биле бүдүрүлге чериниң чорудкан бижик.

Өөренир хуусаазы 3 ай. Өөредилге 1988 чылдың сентябрь 1-де эгелээр.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «а», телефону — 6-14-80.

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы секретарь-машинакчылар курстарынче чалап тур. Курстарга 8-10 класс доосқан кижилерни хүлээп алыр. Хүндүскү курстарга 3 ай, кежээки курстарга 5 ай өөренир. Өөренири дээш 109 рубль төлээр. Эртенги бөлүктүң өөредилгези сентябрь 1-де, хүндүскү бөлүктүң — сентябрь 15-те, кежээки бөлүктүң — октябрь 3-те эгелээр. Школаның общежитиези чок.

Айтырыгларны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49, телефону — 2-27-75.

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы КАМАЗ болгаш ЗИЛ автомобильдерин башкарып чорударынга өөредир бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлерин чалап тур. Ажылының төлевири айда 250 рубль.

Айтырыгларны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49, телефону — 2-27-75.

ОПТУ-1-ниң баазазынга «Тувамелиорация» каттыжыышкынның дараазында тускай эртемнерге өөреникчилер чыып ап турар:

1. Суггарылга мастерлери (электрижиткен насос станцияларының машинистери, «Фрегат», «Шлейфоф» чаашкынналдырар машиналарның операторлары). Өөренир хуусаазы 1 чыл. Өөредилге 1988 чылдың сентябрь 1-ден эгелээр. 17 хардан өрү назылыг 8-10 класс доосқан элээдэ оолдарны хүлээп алыр. Училищеге «Тыва мелиорацияның» каттыжыышкынның чорутканы-биле хүлээп алыр. Өөредилге үезинде каттыжыышкынның бүдүрүлгелери 45 рубль хемчээлдиг стипендия төлээр. Халас чемгерер, форма идик-хепти болгаш чаагайжыттынган общежитие бээр. **Айтырыгларны дараазында адрестен тодарадыр:** Кызыл хоорай, Трудовая 3-я, кадрлар килдизи, телефону—4-18-34.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу болгаш Бүгү-эвилелдиң «Союзконцерт» деп концерт көргүзүг каттыжыышкыны

«Хүреш» стадионга «АЗИЯ ТӨВҮ ЕНИСЕЙДЕ» деп музыка байырлалын эртирер. Аңаа «Мираж», «Идея Фикс», «Клад» болгаш Москвада «Марионетки» театрының сурагжаан ыры-кожуум ансамбльдери ойнаар.

Музыка байырлалы 1988 чылдың сентябрь 16-да 19 шакта эгелээр.

Сентябрьның 17-18 хүннеринде 14.00 болгаш 17.00 шактарда.

Коллективтиг чагыглары хүлээп ап турар.

Билеттерни филармонияның кассазынга садып турар. Телефон —2-55-19.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу, культура болгаш уран чүүлдүң өөредилге черлериниң талазы-биле республиканың эртем-методиктиг төвү 1988 чылдың август 26-да эстетиктиг эге өөредилгениң болгаш кижизидилгениң школа башкыларының республика педагогика конференциязын эртирер.

Уругларның музыка, чурулга болгаш республиканың уран чүүл школаларының башкыларын чалап тур.

Конференцияның киржикчилери август 25-те келген турар.

КИНО

АВГУСТ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Бичии залга: «Рабочий посёлок» 9.30, 12.40, 15.50, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Золотой ключик» 9.00, 12.10, **«Пограничный пёс Алый»** 10.40, 14.00, **«Душа моя»** 15.50, 18.30, 21.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Подкидыш» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «В Крыму не всегда лето» 14.30, 17.20, 20.10 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Тоба Мактиг» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

АГААР

Республикага булуттаг, агаар. чагбас. Хаттың кужу ийтарында, секундада 5—10 метр. Агаарның температуразы дүне 9—14, чамдык черлерге 0—5 градус чылыг, хүндүс 25—30 градус изиг, чамдык черлерге 15—20 градус изиг.

Кызылга бице булуттаар, чагбас. Хаттың кужу секундада 5—10 метр. Агаарның температуразы дүне 10—12, хүндүс 28—30 градус изиг болур.

ШКОЛАЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Детский мир» магазинниң чанынга август 27-де 10 шактан эгелеп Кызылдың үлетпүр барааннарының садыы школа базаарын чорудар. **Школачы форманы болгаш ботинкаларны хоорайның школаларынга тараткан чалдагалар** ёзугаар садар.

КЫЗЫЛ ХООРКҮҮСКОМ БОЛГАШ КЫЗЫЛДЫҢ ЭЪТ КОМБИНАДЫ август-декабрь айларда — малды массалыы-биле согар үеде эът комбинадынга ажылдаар күзелдиг кижилерни Кызыл хоорайдан болгаш районнардан чалап тур.

Тайылбыр алыры-биле Кызыл хооркүүскомнуң куш-ажыл килдизинге (Кочетов кудумчузу, бажың 34, кабинет № 4, телефону — 2-33-48) келир.

Шуудел үндүрген болза Кызылдың эът комбинадынга кирер.

СПОРТ

ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРҮП ШЫДАВААН

Шыдыраага ССРЭ-ниң 55-ки чемпионадының түңнелиниң дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Шыдыраа федерациязының чөөнкү үеде болур хуралынга үе шиитпирлээр. Ол дугайын делегей садыкчызы Москвада тоонга август 22-де эрткен парлалга конференциязынга чарлаан.

ССРЭ-ниң 55-ки чемпионадынга делегей чемпиону Гарри Каспаров болгаш делегей чемпиону чораан Анатолий Карпов оларның кайызы-даа 11,5-11,5 саннарны алгаш, бирги-ийиги черин үлешкени билдингир болгай. Чемпионат дугайында дүрүмнүң ёзугаар олар боттарының аразында дөрт немелде оюнну август 22-ден эгелеп эртирер турган. Ынчалза-даа ол ийи шыдыраачының аңаа хамаарыштыр бодалдары аңгы-аңгы апарган. Ону барымдаалааш, Бүгү-эвилелдиң Шыдыраа федерациязының президиумунуң бюрозу бо айтырыгны чугаалашкаш, чаңгыс аай шиитпир үндүрүп чадап каан. Ынчангаш бо айтырыгны катап көөрүн шиитпирлээн.

(СЭТА-ның корр).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 24

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35 — «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 — «Эр-хейлер!». Шимченгир оолдарга школачылар маргылдаазы. 10.20 — «Бойдус-биле эптештиг». Телефильмнер. 11.15 — 11.25 —Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 —Эде тургустунуушкунун прожектору. 15.55— Улустуң аялгалары. 16.10 — Мультфильмнер. 16.40 — «Асфальт төнүп турар черде». «Карл херзунуң эвес черниң оруктары» деп күрүне программазының дугайында. Ярославль областың Некоуз районунуң чижээнде. 17.30 — «Аныяк музыка». Ф. Шберттиң чогаалдары. 18.20 — «Үшку Украин фронтузу. Хроника болгаш сактыышкыннар». 18.50— Бөгүн делегейде. 19.05 — «Киржикчилер». Чагаа изи-биле. 19.55 —«Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00—«Үе». 21.35— Эде тургустунуушкунун прожектору. 21.45 — «Останкинода Орду-музейде музыкалыг чай». Литва ССР-ниң камерлиг оркестриниң алдарлыг коллективиниң концерти. 22.35— Бөгүн делегейде. 22.45 —«Пиросмани дилеп тур бис». 23.50 — 00.15 —Шыдыраа. ССРЭ чемпионады.

ИИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 —Фильм-концерт. 8.40 — «Москвага аян-чорук. Бүрүнгү Чер чалды дургаар». 9.00 — Мультфильм. 9.35 — Немец дыл. 10.05— Совет ыры концерти. 10.20 — Уругларга фильм. «Крошттуң каникулдары». 3-кү сериязы. 11.30 — Немец дыл. 12.00 —Өнүүктер экраны. «Айлында боо адышкыннары». Уран-чечен фильм. 13.20 —«Сээң соңуургалдарың ораны». Док. фильмнер. 13.40 —Медээлер. 13.50 —Фильм-концерт. 14.20—15.20 — «Даянның узун оруктары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Улустуң ойнаактар театры «Буратино» — бистиң аалчывыс». 18.40 — Уругларга фильм. 19.05 —Делегей байдалының дугайында беседа. 19.15 — «Азия төвү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Малчыны белеткелиниң хүн демдеглели». «Хүн айтырыгларынга». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Улустуң аялгалары». 20.30—«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкунун прожектору. 21.45 — «Бойдус-биле эптештиг». Телефильмнер. 22.25 — 00.15 — Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Торпедо» —«Динамо».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Удмуртияның танышлары болгаш ырлары». 18.25 —«Өнүүктер экраны». «Чердин ыт». Уран-чечен фильм. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның соолги келбейн бараанда 2-32-75-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 170. ТС—00550

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 25 четверг

№ 197 (13797)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көпеек.

«Ажаап алыышкын—88»

ШЫГЖАМЫРНЫҢ ШЫНАРЫН ЭКИЖИДЕР

Республиканың экономиказын хөгжүдеринге ат, дүк, сүт-биле чергелештир тараа кол черни ээлеп турар. Күскү дүжүт ажаап алыышкынының хайнып-кыныг хүннери эгелээн. Ажаап алдынган тарааны шыгжаар черлерни баш удур хынамчалыг белеткеп алганындан ону бүдүрүп үндүрген чарыгдалдарны дугаарынга оругалыг чорук көвүдээр. Аңаа хамаарыштыр республиканың тараа продуктуларының бүдүрүлгезиниң каттыжыышкынының кол инженери Чечен-оол Иванович Доспан «Шынның» корреспондентизиниң айтырыгларынга мынчаар харыылаан.

— Тараа хүлээп алыр пунктуларының белеминиң талазы-биле бодалдар кандыгыл, ажаап алыышкын үезинде олар канчаар ажылдаарыл, Чечен-оол Иванович?

— Агроүлетпүрккомбиле кады тускай комиссияны тургускаш, чер-черде байдалды август 1-ге чедир дээрезин хынап көөр аргалыг болган бис. Найысылал Кызылдан аңгыда Чадаана, Сарыг-Сеп, Бай-Хаак, Туранга чаа дүжүттүң тараазын хүлээп алыр. Амгы хүннерде тараа кургадырынга ажылдаар кижилерниң, оон хыналдазын кылып чорудар лабораторияларны өөредип турар. Бо чылдың дүжүдүн хүлээп алыр бүдүрүлгелер коолдууида белен деп түңнелди үстүнде адааныывыс комиссия үндүрген. Хыналда үезинде илереттинген четпестерни чайладырының хемчеглери алдынган. Тарааның дүжүдүнүң быжары орайтаан болганда, ал-шык, бок холумактыг болуруң база өөрениш көрген бис.

Республиканың совхозтары 1988 чылда 30 муң тонна тарааны күрүнеге дужаар. Ол айтыг беш чылдың баштайгы ийи чылдарының планы күүсеттинген. Сөөлгү ийи чыл дургузунда Саян артындан тараа сөөртпейн турар бис. Совхозтарның өстүргени Тываның тараазы-биле боттарывыс хандыртынып келдивис.

Бо чылдың дүжүдүн Кызыл районуң, Каа-Хем, Таңдының чамдык совхозтары Кызылга дужаар. Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнар Чадаанада бүдүрүлгеге сөөртүп чедирер.

— Чечен-оол Иванович, чамдык совхозтар тараа хүлээп алыр пунктуларга күрүнеге садар тараазын ал-шык, боктуг хевээр сөөртүп эккээр боор чүве болгай. Ол мырыңай чыл санында катаптаттынып келир. Ынчап кээрде совхозтарның талазындан чедиригдерге таварышып турары илдең ыңкажыл?

— Эрткен чылдарда шынары куду тарааны дужаап турганы шын. 1986 чылда хүлээп алдынган тарааның 15 хуузу казыттынып турган. Кызылдың тараа хүлээп алыр черинге кирген тарааның барык 30 хуузу ал-шык, бок-холумаа 5-8 хуу чедип турган. 1987 чылда шыгжамырга келген тарааның 10 хире хуузу ал-шык болгаш боктуг болганы илерээн. Шынары багай тараа дужааганы дээш эрткен чылын «Найырал» совхоз күрүнеге саткан тараазының 18 хуузун казыттырган. Бии-Хем—14, Кызыл район 13 хуу чидириглиг болгулаан. Чаа дүжүттүң тараазын шагда арыглаваайн, кургатпайн турарындан ону бок холумактыг, шык турда-ла, кулакты кызыпкаш, чүдүрүп чорудуп турарының уржуктары олдур ийин.

— Бот-акшаланыышкынга, бот-оруулга-чарылганың негелделери ажыл-агыйларның удуртукчуларын ам бодандырыпкан эвес ирги бе?

— Бодандырар ужурлуг. Эде тургустунуушкунуң амгы байдалдарында шак ынчаар карылгалыг ажылдаары болдунмас. Ам тарааның шынарын экижиткени дээш өртек улгаткан. Өл-шыгын ээзэжеткени дээш совхозтар биске бир тоннага 38 көпеекти, бок-холумаа чавыс болурга бир хууга 29 көпеекти төлээр. Черле ынчаш, күрүнеге садар тарааның шынарын экижидери чугула. Чүге дээрге совхоз бүрүзү бодунуң-на бүдүрүп үндүрүп турар продукциязы дээш сонуургалдыг кедүрүп, шынар айтырыынче сагып салыры күзенчиг. Эң экии шынарлыг тарааның өртек-үнези чыл санында немежип турар. Эрткен беш чылдың ортумак дежилиндеден бодап бо чылдың планын ажыр күүседипкен тавырыгда бир тоннаны 150 хууга төлеедип алыр-дыр.

— Ажаап алыышкын үезинде чамдык совхозтарның шаңнарынга баарга кыры дуглаглыг сериилер кылып албаан болгулаар. Комбайндан эккелгеш дүжүрген тараа ажык дээр адаанга хар чагыже чедир чыдыылаар. Ындыг ажыл-агыйларга үлегер кылдыр адап болур эки дериттинген шаңнар кайда барыл?

— Ажыл-биле чугаалаарга, сөөлгү он чылдар дургузунда шаңнарның дерилгезин, чепсеглээшкининиң багай чорудуп келген. Совхозтарның экономиказын быжыглаарынга тараа улуг рольду сиймаар турбуже, ону шыгжап кадагалаарынче сагыш салбас чорук оруулгалыг ажылдаарынга шаптыктап турар. Кижи бодаарга, эң хөй тараалаң совхозтар шаңнарны эки септеп-селип, тарааның үрелирин болдурбайн баарының долу аргалары бар. «Тиилелге» совхоз ажаап өстүрген тараазын шыгжаарын эске ажыл-агыйлардан дээре тургускан деп болур. «Кызыл тараачын», «Өөк» совхозтар улуг чаартылгалар кылбазадаа, салгыннандырар арга-биле шала кырынга тараа кургадыр дериг-херекселдерни ажыглап, ажаап алыышкынга чүтээр белеткенген. «Революцияның чалбыыжы», «Чыраа-Бажы», «Алдан-Маадыр» совхозтарда амгы байдалды комиссия ажырбас деп көрген.

Каракка чаржыныг ажыл-агыйжы эвес чорукту чижээ чыл санында илереп келген. Чамдык шаңнарның ээлери шөлден эккелген тараазын оваалай дүжүрүп алгаш, үрелгиже чыттырар, адаандан изип, өрттенип, дүдүп эгелээрге ам кээп девидеп, чүдүрүп, сайгарып эникедээр турар. Маңаа эң кол четпес чүве — шаңнарның дериглгезиниң дыка кошкаа. Тараа арыглаар, кургадыр машиналар чедишпес.

Чамдык агрономнар харыысалга чорубиле даандырган ажыл-херээн эчизинге чедир организастап шыдавайн турар. Тараа дужаалдазының үезинде кандыг сорттуң тараазын күрүнеге сатканын, оон өртээн канчаар санап кааның хамык чүве удаажырай бергенде, чаргылдажыр уджурга таваржыр. Эрткен чылын Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарның совхозтарынга документилерни шын эвес долдуруп каар таварылгалар турган.

Автотранспорттуң хуваалдазын шын эвес кылып турарындан тараа сөөртүлгези үзүктели бергилээр азы тараа чок шөлдерге хөй машина сыммарлажып туруп бээр чижектер база бар.

— Дүжүттүң салым-чолун шиитпирлээрнинге чүгле тараа хүлээп алыр черлерниң эвес, эскелериниң улуу, киржилгези база бар ыңкажыл, Чечен-оол Иванович?

— Ийе, бир-ле дугаарында транспорт. Ажаалдага киржир чамдык машиналарның кырында шыны чок болгаш, чашкынныг хүннерде тарааның ал-шыгын көвүдедип турар.

Оон ыңай онгул-чигил эвес орук ажаап алыышкынның темпизин дүргедедиринге дузалаар. Хыналда чоруткан комиссияның үндүрген түңнелинде шаг-не оруктар кылдынмаан, шаңның девискээри чашпан-сигенден аштаттынмаан, сайгылгаан чырыының шугумнары шөйдүнмээн черлер бар.

Кол улуг Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгезинге онаажырын демдеглээн болгай мен. Ол бүдүрүлгениң ажылчыннары үш ээлчег-биле ажылдаар. Бачым-чымыш ындыг өйде хоорккүскомнуң талазындан эске ажылдарже чардыктырар чорук түргулаан. Эът комбинадынче, азы картофель, капуста казар, сиген кезилдезинче баар кижилер тывар айтырыышкын бээри дүжүт ажаалдазы ыңкаш дүшкүурлүг, түлүк үениң кампаниязынга шаптык ужурашпырары билдингир. Буфетте чемниң ассортименти чавыс. Садыг организациялары ажылчыннарның кирген дидег-чагыгларынга дыңнаныр эвес болуп турар.

Күрзандырылга организациязы септелгеге херегцээр шифер ыңкаш тудуг материалдары-биле чылдың бирги чартыында хандырар тургаш, ону боттандырбаан. Эрткен чылын август, сентябрь айларда электроэнергияның күжениишкининиң чавыызадыптарга, чырык үзүктелип кывар чүүлдер тургулаан, ол ам-даа уламчылавышаан.

Кызылдың тараа хүлээп алыр черниң складтарында сөөлгү ийи чылдың курлавыры сыгап келген. Мал чеминге херегээр тараа аймаа эвээжээн. Ам чаа дүжүттү шыдаыже магадылап шыгжап алыры чугула. Кол-ла чүве шыгжамырның шынарын экижидер, бүгү күшту олче мөөнээр үениң келгени бо. Дүжүттүң салым-чолу чүгле тараа хүлээп алыр черлерниң эвес, оларның дең-дески ажылдаарын хандырып турар организациялардан база дорт хамааржыр.

Интервьюну Данзы САЛЧАК белеткээн.

Фоторепортаж

«Искра» совхозта Эрес-оол Ховалыгның удурткан 6 кижи составтыг звено аренда керээзи-биле ажылдап турар. Коллективте 1135 гектар чери, 3 комбайны, 3 тракторну бызыглаан. Звенонуң кежигүн бүрүзү 27 муң рубльдиң продукциязын бүдүрер сорулгалыг.

Ийиги чуруктта чедиги классчы Аяс Ооржак-тыр. Ол СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта хереэжен механизатор Полина Ооржактың оглу. Аяс трактор-биле чер андарып турда, бистиң корреспондентивис ону чурукка тырттырган.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Кулузун хойжу бригадазының кежигүнү Роза Сат малга быжыг чем баазазын тургузуп алыр дээш кужениишкиниг ажылдап турар. Сиген кезилдезиниң үезинде аңаа дузалажып келген Владимир Ооржак-биле олар ам 5 тонналын дөртүү сараадын сала берген.

Кодур-оол ОЮННУҢ фотолары.

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Экономиканы эргелеп башкарарын үндезини-биле эде тургузар талазы-биле СЭКП ТК-ның июнь (1987 чыл) Пленумунуң хүлээп алган шиитпирлеринге болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының айтыышкыннарынга дүүштүр база РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың июль 20-де хүлээп алганы «РСФСР-ниң улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарының кол схемазының дугайында» доктаалдын күүселдери-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарының кол схемазының дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Министерстволарның болгаш ведомстволарның ажыл-чорудулгазын эде тургузарын, бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны долу бот-оруулга-чарылгаже база бот-акшаланыышкынче шилчидеринге үндезилеп боттандырарын доктаалда көрген. Эргелеп башкарылганың үстүкү органнарының моон мурнунда боттандырып турган хүлээлгелериниң хөй кезиин бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның эргезинче шилчиткеш, оларның бот-тускайлаң чоруун бедидер, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң эргелерин база Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында ССРЭ Хоойлузунуң чүүлдерин боттандырарын хандырар.

Республиканың 14 министерствозун болгаш ведомствозун дүжүрер, эргелеп башкарылга органнарының аппарадындан 745 кижини (мурнунда турган кижилерниң ниити саның 20,2 хуузу) кызырарын доктаалда көрген. Ынчаарга министерстволарның болгаш ведомстволарның төп аппараттарында ажылдап турар кижилерниң саны 29 хуу кызырары көрдүнүп турар.

Доктааттынган чурум ёзугаар эргелеп башкарылганың даараазында органнарны тургускан:

— Тыва АССР-ниң Чурт үлетпүр министерствозун дүжүргени-биле оон бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының баазазынга Тыва АССР-ниң чурт үлетпүрүнүң девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынын;

— Тыва АССР-ниң Одалга министерствозун дүжүргени-биле оон бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының баазазынга Тываның ыш-одалга девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынын;

— Тыва АССР-ниң Чурттал-га-коммунал ажыл-агый министерствозун дүжүргени-биле оон бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының баазазынга Тыва АССР-ниң чурттал-га-коммунал ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынын;

— Тыва АССР-ниң Чоннуң амыдырал хандырылга министерствозун дүжүргени-биле оон бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының баазазынга Тыва АССР-ниң чоннуң амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынын;

— Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында аңныыр-тывыш ажыл-агый эргелелин дүжүргени-биле оон бүдүрүлгелериниң баазазынга Тыва АССР-ниң аңныыр ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжыышкынын;

—Тыва АССР-ниң хлеб быжырар болгаш макарон үлетпүр эргелелин дүжүргени-биле оон бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының баазазынга Тыва АССР-ниң хлеб быжырар болгаш макарон бүдүрер девискээр бүдүрүлге каттыжыышкынын;

— Тываның тараа продуктулар бүдүрүлге эргелелин дүжүргени-биле оон бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының баазазынга Тыва АССР-ниң тараа болбаазырадып кылыр болгаш тараа хүлээп алыр бүдүрүлгелериниң бүдүрүлге каттыжыышкынын.

Тыва АССР-ниң кинофикация талазы-биле күрүне комитедин дүжүргеш, оон районнарда организацияларын база Тываның кинопрокат конторазын Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң эргезинче шилчиткен. Ук министерствонуң эртем-методиктиг төптериң болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле кабинеттерин эде организастаан, чаңгыс ааы эртем-методиктиг органны тургузарын Культура министерствозунга даасkan.

РСФСР-ниң Садыг министерствозунуң садыг болгаш бараанар шынарының талазы-биле инспекциязының Тыва эргелелин дүжүргеш, оон ажылдакчыларының болгаш ажыл төлевир фондузунуң чамдызын Стандарттар болгаш хемчээшкин техниказының күрүне хайгааразының Тывада лабораториязынче шилчиткен.

Тыва АССР-ниң Чырыдыышкын министерствозун болгаш Тыва АССР-ниң Профессионал-техниктиг өөредилге талазы-биле күрүне комитедин дүжүргеш, Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозун тургускан.

Аптека эргелелин болгаш «Медтехника» эргелелин каттыжыышкыннар кылдыр эде организастааш, оларны Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң эргезинге хүлээткен.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң Комиссиязының хүлээп алган шиитпиринге дүүштүр Тыва АССР-ниң Курупланының чанында план-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр салбырны тургускан.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «ССРЭ-ниң Урал болгаш Барыын Сибирь районнарынга тудугну эргелеп башкарарының кол схемазының дугайында» доктаалынга дүүштүр Тыва АССР-ниң девискээр тудуг каттыжыышкынын тургускан болгаш ону ССРЭ-ниң Урал болгаш Барыын Сибирь районнарында Тудуг министерствозунуң эргезинге шилчидип берген.

Тываның энергонадзор салбырын Тываның электри четкилериниң эргезинге дамчыдып берген.

Ниитиниң корум-чурумун ызангыя көдээ черге камгалаарын экижидер сорулга-биле республиканың Иштики херектер министерствозу министерствонуң төп аппарадында ажылдакчыларның санын кызырып тургаш, суур бүрүзүнге участок төлээлерин тургузар.

Куркомитеттерниң, улус депутаттарының районнар болгаш хоорайлар Советтериниң күскомнарының ролюн бедидер сорулга-биле министерстволарның болгаш ведомстволарның эргелеп башкарылга аппараттарының хосталган ажылдакчыларының күүселдизи-биле 1988 чылдың ноябрь 1-ден эгелеп Тыва АССР-ниң Өртектер талазы-биле куркомунга штаттыг ийи единицаны, Тудуг херектериниң талазы-биле куркомга штаттыг үш единицаны. Ак-Довурак болгаш Чадаана хоорай Советтериниң күскомнарынга күскомдаргазының оралакчызы штаттарын киирер. Ол ыңкаш девискээринде 10 муң кижи ажып турар күскомнарга килдис эргелекчизи штаттарны база киирерин хүлээп алган доктаалда айыткан. Районнарда болгаш Кызылда күш-культура болгаш спорт комитеттерин кызыргаш, хүлээлгезин түс-түс культура килдистеринге дамчыдар.

Азырларның эргелеп башкарылга схемаларының төлевилделерин ажылдап кылырын болгаш Министрлер Чөвүлелинге киирерин министерстволарга болгаш ведомстволарга даасkan. Аңаа экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш юридиктиг албаннарны быжыглаарын көөр.

Хүлээп алдынган доктаалда агроүлетпүр комплекизиниң структуразын сайзыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглерни база ажылдап кылган.

Чаа тургустунган эргелеп башкарылга органнарын хевирлеп тургузарын ССРЭ-ниң Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында Хоойлуга дүүштүр чорудар. Удуртукчу ажылдакчыларны ажык-чаргыг чоруктуң байдалынга, күш-ажылчы коллективтиң киржилгези-биле конкурс ёзугаар соңгуп алыр. Эргелеп башкарылга аппарадын бедик мергежилдиг ажылдакчылар-биле быжыглаар. Эде организастаашкын үжүрүнда ажылындан хосталган специалистерни чаа тургустунган аппаратты четчелээринге, ажылдап турар каттыжыышкыннарны, бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны быжыглааарынга ажыглаар.

Эргелеп башкарылга ажылдакчыларының санын кызырар ажылды күш-ажылчы хоойлужудуга ёзугаар чорудар дээрзин доктаалда демдеглеп турар. Хосталган ажылдакчыларны ажылга киирер, чаа мергежилге өөредир талазы-биле хемчеглерни алыр.

Хөй-нитти организацияларының аппараттарының структуразын сайзыраңгайжыдар, ол ажылды хөй-ниитичи эгелээшкин-биле кылырынче чурттакчы чоннуң киржилгезин калбартыр сорулга-биле оларның составын бөлүүнчүлерни чер-чер Советтериниң күскомнары-биле сүмележип тургаш боттандырарын республиканың хөй-нитти организацияларынга сүмелээн, акша-дерегнии бөгүүн массалыг, чогаадыкчы ажылды организацияларының тударынга чарыгдаар.

БИЖИКТИГ-ХАЯНЫҢ СИГЕНЧИЛЕРИНДЕ

«Барлык» совхозтуң Бижиктиг-Хая салбырының ажыл-ишчилери бо чылын ниитиниң малынга 2485 тонна чайгаар үнген сигенни кезер деп хүлээнге алган. Эң хөй сигенни — 2129 тоннаны Саая Шапак-оолга удурткан 11 кижи составтыг бот-оруулга-чарылгалыг механизастаттынган бригада белеткээр. Артканын хойжулар, сүт-бараан фермазының коллективи хүлээнген. Ам салбырда байдал кандыгыл?

Кызыл-Мажалыктан үнгеш, Аянгаты баар оруктап чоруп олурарга, ол-бо талаларда хөй-хөй сараттар, хөпээнер ырактан-на көстүп кээр. Ында-мында хөпээн, сараат салган, сиген кескен кижилер-ле хөй. Олар болза, Бижиктиг-Хая салбырының ажылчыннары, суурнуң чурттакчылары-дыр.

Оруктан ырак эвесте, аът-биле хөпээн сөөртүп, сараат салып турар улуска келдивис. Бижиктиг-Хая сес чыл школазының башкызы Допар-оол Чамзыевич Хомушку, таныыл Кырлан-оол Хомушку, ажыл-агый эргелекчизи Николай Кожалай олар болду.

— Бистиң школа коллективинге 15 тонна сиген планнаан. Ону күүседири-биле ажылдап тур бис. Амдыызында сиген дужаавадывыс. Беш дугаар сараатты салып турарывыс бо. Бистен аңгы башкы Галина Ондаровна Конзай-оол өг-бүлези-биле база хөй сигенни кезип, сарааттаан. Ам ниити планывыс ашкан боор— деп, Кырлан-оол Хомушку чугаалады.

Олардан ырак эвесте үш кижи изиг хүнге дадыгары-биле чанагаштанып каапкан, чаагай сигенни үжүр шаап турлар. Чеэс берген, таныжып чугаалаштывыс. Бижиктиг-Хаяда тудугжу бригаданың кежигүннери болду.

—Сиген кезилдезинче июль айның 5-те кирген бис. Планывыс 20 тонна. Ону ам дөрт кижилиг звено 28 тонна кылдыр күүсеттивис. Ам-даа 5 тоннаны моон кезип, сараттаптар бис —деп, Михаил Куулар бөзүреллиг чугааланды. Шынап-ла, Хвостов Сарыгларның звенозу кызымак ажылдап турлар. Оларның чоогунда хөпээн база хөй, а кезер сиген сумунар уннарында ам-даа бар. Звенонуң кежигүннери Мамык Куулар база оон оглу Миша, аныяктардан Геннадий Хомушку, Хвостов Сарыглар чыл бүрүде-ле мал чеми белеткээринге идепкейлиг киржип келген.

Бо звено-биле кожа тудугжуларның ийиги звенозу сараат салып турлар.

— Чеди тоннаны хүлээттивис. Ам-даа ол хирени дужаар бис— деп, звено удуртукчузу Даваа Иргит дыңнатты. Хөпээннери-ле эндерик. Оларны тракторист Олег Сарыглар хөпээн бөлер херексели-биле чөөкшүдадып эккеп берип турар, сарааттакчылар Сарыг-оол Күжүгет, тоску классчы Самба Күжүгет база звено удуртукчузу чедиги сараатты салып турары ол.

Бижиктиг-Хая шыгының ниити талазында чаагай үнген сигенни Кыс Моңгуштуң звенозу кезип, бөлүп, шалыпкын ажылдап турар. Ында сигенниң үнгени-даа эки. Чогум кол шынты Шапак-оол Саяның механизастаттынган бригадазы кезер, бөлер Бижиктиг-Хая шыгында ам коллдуунда-ла ол бүделериниң звенолары —6 бөлүк ажылдап турар. Оларның бирээзи-ле 10 тонна сигенни дужаар планныг.

Бижиктиг-Хая СБФ-ның коллективи мурнуку чылдарда мал чеми белеткээринге шоолуг киришпейн турган. Бо чылын оларга 20 тонна сиген планнап берген. Коллектив ам ону 10 тонна артыкка күүсеткен.

Бо хүннерде Барлык ховузунда Шапак-оол Сааяның механизастаттынган бригадазында ажыл хайныышкыныг, совхозта чарыштың бирги олуруунда чорупп турар. Ам 631 тонна сигенни сараттааш, хүлээткен. Сигенниң шынары багай эвес. Трактористер Анатолий Күжүгет, Хирлиг-оол Кара-Саа хүнде кайызы-даа 10-10 гектарның сигенин кезерге, өөрү Ондам-оол Дагба, Оюн-оол Күжүгет, Олег Сарыглар ол-ла девискээрден сигенни бөлүп бээрге, аныяктар Борис Хомушку, Сергей Серот, Маадыр Хомушку шалыпчы ажылдап, сараттап турарлар.

Ам Шапан-оол Сааяның бригадазы Барлык ховузунда сигенни сараттап доосакаш, кол шөлү Бижиктиг-Хаяның шыгынга кээр. Бүгү-ле аргаларны херегееп тургаш, олар планныг даалгазын күүседир сорулгалыг. Арга бар.

Ниитизи-биле бижиктигхаяжылар 1102 тонна сигенни кезип, сараттаап, совхозтуң комиссиязынга хүлээткен. 130 тоннаны «Тыва даг-дүгү» комбинаттың шефчилери белеткээн. Бо чүгула ажылче салбырның хойжулары мынчага чедир киргээни эдептиг. Чүгле ирт кадарчызы Александр Күжүгет 10 тонна сигенни сараттап, планын күүсеткен.

Ам үе азыктлып турда, 230 тонна сигенни хойжулар кажан кезип, белеткеп алырыл деп айтырыгны бригадир Владимир Монгушка салыр үе келбээн бе? Барып-барып мал чеми кышкы үеде кайы хире херегил дээн чүүлдү кымдан артык билир улус хойжулар ол-дур. Совхозтуң, салбырның удуртукчулары хойжуларын чүге «уйгузундан» оттурбайн турары?

Хорс-оол МОНГУШ.
Кызыл-Мажалык суур.

ЭВИЛЕЛДЕП ЧАДАЖЫП ТУРАР

Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң сиген шөлдеринде ажыл сөөлгү үеде эвээн шапкынчаан. Ажыл-агый бо чылын 3220 тонна сиген белеткээр планның ам 1500 тонна ажырган, сенажты 490 тоннаны салыр тургаш, 600 тонна чедирген. Ол ыңкаш силос белеткээриниң планын 236 тонна хөйнү салган.

Социалистиг чарыштың түңнелин 10 хонгап-ла үндүрер. Сөөлгү он хонукта Доржу Биче-оолдуң, Лаа Шыырапның механизастаттынган звенолары эки ажылдаан. Бо коллективтер керээ ёзугаар ажылдап турар болгаш ам планын күүсетериниң кырында келген.

Бо чылын совхозтуң сугаттыг черлеринде үнүштүң байдалы эки. Чаңгыс ындыг сигеннериң бир гектардан 22, а хөй чылдыындан 35 центнерни ап турар.

Ажылга шаптыктыг чүүл болза, техника үргүлчү үрелип турар. Силос ажаар комбайннар үрелик болганындан кожазы «Тээли» совхозтуң техниказы-биле ону ажаап дооскан. Силосту район организацияларының автомашиналарын хөлезилеп алгаш сөөрткен. Бо чорук совхозтуң акша-хөреңгизинге артык чарыгдал болуру чугаажок. Бөгүнде ажыл-агыйның балансызында 30 ажыг автомашина бар, олардан херек кырында 12—14-түле ажылдап турары инженер-техниктиг ажылдакчыларның кошкак ажылының көрүнчүү-дүр.

Мал чеминиң белеткелинге совхоз бүдүрүлгезиниң бүгү ажылчылары киржир ужурлуг. Ынчалза-даа чамдык коллективтер дыка шуушпен киржип келген. Малга эң-не хөй чем чарыгдаар инек фермазы, № 1 хойжу бригада, Ак-Хемде өшкү бригадазы боттарының харыысалгазын уттуп турар. Бо коллективтерде 40 ажыг малчын бар, оларның чүгле чартык кезии сиген кезилдезинде ажылдап турар. Олар шупту киришкен болза, совхозтуң сиген планы дыка-ла чер ала берген турар ийик. Чай тенуп, күс эргезинде кирген. «Мурнакчы» совхозтуң дирекциязы, парткому, профкому база көдээ Советтиң күскому бо чугула сезонче бүгү кижилерни, хамыктың мурнунда малчыннарның боттарын эвилелдеп чадап турары эдептиг.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Бай-Тайга район.

УЛУСЧУ КОНТРОЛЬ

1988 ч. август № 8 (170)

КОМИТЕТТЕРДЕ

ТУРАН

Ашылчы чемнуң аъш-чем-биле хандырылгазын экижидериниң хемчеглериниң дугайын районнуң улусчу контроль комитединге чугаалажып көрген.

Эът, сүт аймаан бүдүрери даалгандан кылып турар чемниң ассортиментизи немежип өлүрарын аңаа демдеглээн. Ылаңгыя бо ажылда райпонуң, белеткел конторазының, «Өөк» совхозта ашылчын кооперацияның үлүү эвээн кирген.

Ынчалза-даа кедээ ажыл-агый продуктуларын көвүдедириниң курлавырлары болгаш аргалары ам-даа долу ажыглаттынмайн турар. Чемниң артыкшылында бар аъш-чем барааннарын хүлээп ап, ону садыгларга ой-шаанда чедирбейн турарының таварылгалары бар.

Хоорайда болгаш суурларда садыглар четкизиниң соодукчулары үрелик болуп турарының хараазындан эът, балык аймаа чайгы үеде садыгларга ховар кестүр. Ылаңгыя Суш, Эрбек, Шивилиг, Сесерлиг, Чкаловка суурларының садыгларында соодукчулар шуут чок. Бо чылдың бирги чартыында аң эъдин 29 центнер чедир аңныыр-тывыш ажыл-агыйы белеткээн, оон чүгле 900 килограммын райпо хүлээп алыр аргалыг болган. 20 центнер эътти өскээр сайгарар ужурга таварышкан.

640 центнер эътти райпо болгаш ажылчын кооперация бо чылдың баштайгы чартыында чоңдан хүлээп алгаш, үндүр саткан, ол дээрге бир кижиге-ле чүгле 5 килограмм болуп турар. Сүттү болгаш үстү алгаш көөрге, бир кижиге онааштыр түс-түс аайы-биле 7,2 литр база 750 грамм-дыр.

Херегленкчилер ниитилелиниң ажыглалында 7 автомагазин малчыннарның херегледерин үзүктелдирип, оларга чедер оруктардан өскээр чорүп турар. Ылаңгыя администрациязын чөпшээрели-биле Красноярск крайның Үсинск, Арадан, Григорьевка, Ермаковское суурларынга барып садыглаар чоруктары хөй. Чамдык автомагазиннер чартык чылда районндан дашкаар 11—15 катап үнүп чоруп турган болган. 1-2 неделяның дургузунда складтарда даазалап консерваланган сүт, эът, үе дээн чижектиг ховар барааннарны өлче үндүрүп тургулаан.

Чоңдан артыкшылдыг продукция хүлээп алырын көвүдедириниң хемчеглерин белеткел конторазы албайн турар. Чижээ, чоңга чартык чылда садар ужурлуг комбикормнуң 47 тоннызын сөөртүп эккелбээн, сатпаан. Хууда дузалал ажыл-агыйларындан малды дирикге садып алгаш, оларны немештир семиртип, херегээн аайы-биле соп, эъдин садарының хемчээн албайн турар.

Бо болгаш өлерээн өске-даа четпестерниң талазы-биле райпо баштаар чериниң даргазы Ю. В. Кудря, оон оралакчызы Л. К. Шутова, ажылчын кооперацияның баштаар чериниң даргазы Ф. А. Севилбаа, аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору Ю. К. Исаев олар шыңгыы негелдеге улусчу контроль комитединиң хуралынга таварышкан. Кудря биле Шутованы шыңгыы донгуткан. Исаевти сагындырган. Белеткел конторазының директору Саттым харысалгазының дугайында айтырыгны шөлээзинден ол ээп келирге аңгы чугаалажып көөр.

КЫЗЫЛ

Бүдүрүлгениң дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле хлеб комбинадының ажылын хоорайның улусчу контроль комитединге чугаалажып көрген.

Ийи чыл бурунгаар тургуур бежен хаванныг ферманы үк бүдүрүлгеде тургускан. Ынчалза-даа оон ажыын чедип ап шыдавайн турарын хуралга шугумчулда-биле демдеглээн. Комбинат эрткен чылын чүгле беш тонна эътти бүдүрген, бир кижиге онаар алырга, чүгле 14 килограмм болуп турар. Бо чылдың бирги чартыында 28 центнер эътти бүдүрген, ажылчыннарга, тускай эртемниглерге 31 чаш хаванны саткан.

Хаван бажының өспейн турарының чылдагааннары болза, мал ажаалдазының технологиязын каржызы-биле үреп турарында. Азырап турар хаваннарның хар-назыны» ээ-кызын барымдаалап тургуспаан. Бужу шала кошкактарынга чем, чылыг, таарымчалыг байдал четпейн турар. Оон уламындан өлүп хораар чоруктар хөй. Эрткен чылын 377 хаван оолдарының 144-ү өлген, бо чылдың эрткен айларында бир улуг, 34 чаш хаван өлген.

Комбикорм, хлеб болгаш далган артынчылары, тырткан сүт, сүт сарыг-суу, картофель-биле ферма эки хандыртынган-даа болза ол бүгү чемнерни бөлбаазыратпайн берип турар. Дузалал ажыл-агыйында дензини тургуспаан. Немелде дензи дээш сонуургалды кичээнгейге албааны ол. Төрүттүнген чаш малды дугаарлаары, учёттаары, дензилээри кайгааралдан дашкаарлай берген.

Фермада ажылдап турар алды кижи ээзээш эвес доктаамал шалыңныг, ынчангаш эчис түңнел дээш оларның чүткүлү көзүлбейн турар. Бир эвес күш-ажылды организастаарынга бот-орулга-чарылганы, керээни ажыглаар, эки ажылдаар болза, фермага хаван бажын 500 чедир өстүрүп, чыл санында 40—50 тонна эътти бүдүрүп болурунуң аргазы бар. Ол аргаларны ажыглаарының хемчеглерин алырын хлеб комбинадының чокта ажылдап эгелээн директору П. И. Голышевке, ферма эргелекчизи Г. А. Стребковка даасакан.

Дузалал ажыл-агыйының учёт-отчётун хандырбааны дээш комбинаттың кол бухгалтери Г. М. Торсуновоны комитет шыңгыы донгуткан.

«ЧУГААЛААР ДЭЭШ, ШААМ ТӨНҮП КАГДЫ»

• Каттышкан рейд •

Ийи байдалдың ылгалдыын билип алырының эптиг бир аргазы — дениселге. Кызыл районнуң төвүнде «Ручеек» биле «Малышок» ясли-садтар бар. Баштайгызын үш чыл ажыглап турар, ийигизи чээрби беш чыл ажа берген.

—Бир эвес хеп-хенертен, ам бо шакта, хар чаап, кыш дүжүп келген болза, силерниң коллективиңерниң, хүн бүрүде кылып турар ажыл-херектериңерниң кайы хире дүвүрелди бээр ирги? —деп, айтырыг-биле «Ручеек» ясли-садтың эргелекчизи Л. А. Зубкованы шенедивис.

— Кышка белеткенир дүвүрелдер бисти күш фабриказы чайладып каапкан. Ажыл-агый айтырыгларынга киришпейн тур мен. Колдуунда чүгле чагыг киирер. Оон күүседээзин дээш сагыш аарып, барып чедип база турбас чүве болгай. Ол чокка-ла ажыл четчир. Бистиң кижизидилгевисте 140 чаштарның өөредири, азыраары, өөредилге программазын ёзугаар хүн чурумну, расписание-биле ажылдаары коллективте ажылдап турар кижи бүрүзүн чүмү-биле хаара тудуп турар—деп, Любовь Алексеевна харыылады.

Белеткел кайы хире эвес дээш бо албан черниң чамдык өрээлдеринге киргиледивис, өрээл бүрүзүнүң чылыглалы багай эвес болду, соңгаларны, эжиктерни, соок-чар кирер дег бүгү будуннарны таарымчалыг аажок кылдыр эде кылып, чамдык черлерин, хат-соок кирер шыдавас кылдыр баш удур септээн. Шевердээр, эптээр ажылдарны коллектив кежигүннери боттары кайын күш чедер, чүге дээрге оларның кол нурузу херээжен улус, ынчангаш күш фабриказының администрациязы бызанчыларны, слесарьларны, септелге чорудуп шыдаар өске-даа кижилерни маңаа хаара тудуп, херек материалдар-биле хандырганы чорле дегет.

Ол бүдүрүлгениң удуртулгазы боттарының ажылчыннарының, тускай эртемниглериниң уругларының ясли-садының ажылын продукция бүдүрүп турар участоктары-биле бир дөмей кылдыр көрүп турар. Кышкы үеде өөренир, ойнаар, удуур өрээлдер, уруглар эмчизиниң ажылдаар чери болгаш өске-даа өрээлдер бар. Аңаа немештир бассейн тударының айтырыын кедүрүп турар бис деп, эргелекчи сонуургатты.

Чаштарга эштир чорлен өру алзы тудуп алырын чугулалап турар коллективтен шоолуг ырак эвесте «Малышок» ясли-садтың ажылдакчыларынга «Кышка белен бе?» деп айтырыгны салыры арай эпчок чорду. Оон девискээри теве дылыпап каапканы-биле дөмей. Оңгарлар, оваалаңган боктар дүвүрелди болдура бээр. Ийи каът ыяш бажыңда бо албан чериниң иштии чылыдарының айтырыы чидии-биле тургустунуп келген. Планда кордүнгени болза, сентябрь бирээде чамдык черлерин септээш, бо ясли-садты ажыглаалче катап киирер.

Ол үеге чедир мында чорудар ужурлуг ажылдарны доозары бүзүреңчиг эвес. Ылаңгыя одалга системазын шуут эде кылыры, эргижирээниндеи ойлуп эзээр четкен. Чамдык черлериндеи дамдылап турар батарейларны солууру негеттине берген. Бир катап оон септелгезин чорудары-биле слесарьлары ясли-сад эргелекчизи Т. Б. Шумихина арай боорда тып алган. Олар келгеш, септелге кылырындан шуут ойталаан, чүге дээрге, система эмин эрттир эргижирей калган, метр бүрүзүнде дораан ойлу берги дег бүдүү хээрек черлерниң барын олар илереткен. Ынчангаш септелге чорударын эвес, чылыдылга системазын шуут солуурун сүмелээш, чоруй барган.

Ясли-садтың ийиги каъдының соңгаларындан хөй соок кирип турар, чүге дээрге, оон иштики рамалары шуут чок. Ону эргелекчи бо чылын база кылдыртып күш четпейн барган. Эрткен кыжын соок өрээлдерге удуп турган элээн хөй уруглар кышты аарып эрттирген. Ам ол чорук бо чылын база катаптаар деп барганы ол.

«Малышок» төөгүге таварышып турар. Оон берге байдалын республиканың санэпидстанциязының бир комиссиязы база хынап көргеш, акт тургузуп, ол документиге киирген санал-оналынга, сүмезинге ясли-садтың бажыңынга капитал септелгени чорудары херек болуп турарын демдеглээн. Бир эвес капитал септелге чорудар болза, аңаа 90 ажыг муң рубль хире акша-хөреңги херек. 200 чаштар турар черниң ужурдузазы, канчаар-даа көөрге, кайы-даа черлерниң айтырыгларындан эң чугула ышкаш. Чүнү-даа мурнай уругларга чаагай байдалды тургузарының туружун райкүүском, ясли-садтың ажылын дорт харылап турар Каа-Хем суур Совединиң күүскому, оон даргазы Л. Е. Тырышкина бөгүнде ээлевейн турар, ынчангаш «Малышок» кышкы үеде ажылдаарынга көңгүс белен эвес болу берген.

Кышка белеткенир дээш, Каа-Хем суурнуң чамдык албан черлери, организацияларны болгаш бүдүрүлгелери боттарының девискээриниң иштин, чоок-кавызын казып каапканынга таваржып чордувус. Ылаңгыя ханы узун оңгар чаңгыс каът эге школаның баарында бир чыл чеде берген. Ында көвүрүг-биле чадаг кижилер аргыжып турар, ынчалза-даа оон айыылдыы аажок, кыдыгларында камгалалдарны кылбаан. Ойнаар шөлдерниң ээзи болуп турарындан чүве ийикпе, казып каан черлерни «оңгу» кылдыр ажыглап, манаажып чорүп турар бичии оолдарга таварышкыладывыс. Ол-ла ынчаар моон мурнунда үеде ойнап турганш, ийи оол кемдеп, хол-будун база сып алганын дыңнадывыс.

Эрткен чылдың ажыг кыжының сөөлүнде, үр болбаанда, чазын холушкак барааннарның 24 дугаар магазинниң септээр дээш, соңгаларын, хаалгазын ап каапкан, ону алгыдыр немелде тудуг-даа тутпаан, капитал септелгезин-даа чорутпаан. Оон девискээринде дүжүрген тудуг материалдары тетчеглеттинип чыдар. Ол база-ла кышкы байдалдарга ажылдаарынга белеткел эвес, а ажыл-агыйжы эвес чорук-тур.

Септелгеде турар бир кезек бажыңнарга база четтивис. Капитал септелгени чорудары-биле ийи аал чурттаар беш бажыңны шилип алган. Септелге чай дургузунда доосту бээр дээрге, бажыңнарның чурттакчылары ону өөрүшкү-биле хостааш, сарайларынче көжүп кирген. Манаан, чай эрткен, септелге сөөлүнде ажыглалга катап киирген бажың чок. Кара-оол Намчыл-оол даштыгаа соок болурга, кадының байдалы кошкак өөнүң иштии түрү када кедээде төрелдеринче чорудупкан болду.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну И. Н. Грехов ийиги бөлүктүң инвалиди. Оон чугаалап турары-биле адырга, майда, чаңгыс ай дургузунда-ла септелгени доозуп бээр бис дээрге, кладовкага ог-бүлези-биле олуруп алган. Манааш, бөгүнде ол шылап турар.

—Назы-хары улгады берген улуска даштыгаа чурттаары берге-дир — деп, оон кадайы Галина Мохаевна чугаалааш, эрин чөлбенейнип, күш-ажылдан кадыгланы берген холу-биле арның шала чажыра тутту. —Оон берге чүве болза, даргаларга барып чугаалаар дээш, шаам төнүп кагды. Багай-даа ажылдап чорбаан мен, күрүне хавыялары-биле шаңнадып-даа чордум, бөгүнде-даа күш-ажылга бодумнуң шаамбиле киржип чор мен.

Чуртталга бажыңнарының септелгезиниң шынары чамдык квартираларда хирелиг. «Будаан» соонда чамдык бажыңнарның иштин база катап будуур ужурга таваржып турар. Септелгени чудү-каралап каапканын көрдүвүс.

Түңнелинде дараазында чүүлге доктаамсанчыг-дыр. Кышка белеткелди районда септелге тудуг участогу (удуртукчузу В. А. Корнилов), чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелели (удуртукчузу И. В. Денисов), район төвүнде өске-даа албан черлери, организациялар, бүдүрүлгелер чорудуп турар. Оларның белеткелди кайы хире чорудуп турарының дугайын улус депутаттарының район Совединиң күүскому, оон даргазы, оралакчылары шыңгыы кичээнгейге албайн турары илден.

Ылаңгыя уруглар албан черлериниң, чурттаглага бажыңнарының кышка белеткели узай бергени дүвүрелди болдуруп турар. Бо ажыл, харыылап турары участоктары дээш ажылдакчыларының харысалгазының дугайын көөр СЭКП райкомунуң, оон бюрозунуң херээ эвес бе?

Владимир ДАНДАР,
районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы.

Бичи-оол СЕДЕН-ХУУРАК,
Тыва телевидениениң корр.

Арапчор ОКСУР,
(«Шынның» корр.).

Каа-Хем суурда магазинниң капитал тудуу төнместээн, бо кыжын оода хлеб садар черниң ыраары ол бе?

Анатолий МЕЛЬНИКОВТУҢ фотозу.

Көвүрүү-даа, оңгары-даа. Хөлүн эрткен оран-дыр аа.

Аңаа дөмей черлерден бис Адап-санап көрээлиңер?!

Ян ЧОЛДАКТЫҢ чураан чуруу.

КЕЗЕК ҮЕ ЭРТЕРГЕ

Кедээ ажыл-агыйда, ылаңгыя мал ажылында, күш-ажылчы коллективтерни бот-орулга-чарылгаже шилчидери ёзу барымдаалаар чорукка таваржып турар. Оон бир тодаргай чижээн Таңды районда «Коммунизмниң херели» совхозтан улусчу контролёрлар хыналда үезинде илередип тыпкан.

Ажыл-агыйның хойжу бүгү ог-бүлелери керээ-биле ажылдап кирген деп турар. Херек кырында байдал элээн нарын. Чаа арга-биле ажылдаарынга белеткелди чорутпаан.

Совхозтуң иштинге санажылга чорудар чек дептерлерни канчаар ажыглаарын, аңаа учёту тургузарын хойжуларның элээн кезии билбес. Херек кырында ону бригадир, бухгалтерия ажылдакчызы ындазаан, колдуунда отчёт тургузар үеде долдуруп турар. Ог-бүлелер-биле чаргылаан керээлерни көөрге, документилерниң барык шуптузунда керээни чарганының хуусаазы айыттынмаан. Чижээ, хойжу Д. Салчакта керээ-даа, чек дептери-даа чок.

Ол бүгү четпестерни эдерин совхозтуң кол экономизи А. К. Түлүш, кол бухгалтери Ч. С. Чамзын бо хүннерде аазап турар.

Бир кезек үе эртерге оларның аазаашкынын, четпестерни кайы хире эдип турарын районнуң улусчу контроль комитединге көөр.

Содунам САЛЧАК.

Кызыл хоорккүүскомда

ЧӨПШЭЭРЕЛ ЧОККА КЫЛГАНЫ ДЭЭШ

Чурттакчылыг черниң чаагайжыдылгазы, камгалалы улуг күшту, ээ-харысалгалыг чорукту база сагылга-чурумну негеп турарын Кызылдан көрүп болур.

Ону бадыткаары-биле бир каш чижектерден маңаа киирип көрээлиңер. «Тыва агроүлетвур тудугуну» ажыл-агыйлар аразында көжүп чорур механизастаттынган колоннаны (Ю. С. Кадочников) сүт дамчыдылгазының тудуун Горная кудумчузунга чөпшээрел чокка чорудуп, ында асфальт шывыгны үрээн. Чер ажылдарын чорутканының сөөлүнде үрелишкиннерни эдип, ажылдап турган девискээрниң чаагайжыдылгазын кылбайн каапкан. Ол дугайында актыны хоорккүүскомнуң административтиг комиссиязы бо чылдың апрель 28-те тургускан. Ынчангаш ажылдарны чөпшээрел чокка чорудуп турган Юрий Кадочниковтан торгаткан, үрээн черин катап эде кылдырткан.

Кызылда туйбу заводу (директору С. Г. Красноперов) Абаканская кудумчузунуң асфальт шывыын үрей, аңаа ажылдарны чөпшээрел чокка чоруткан. Ол дугайында актыны бо чылдың июнь 30-де тургускан. Үрелишкиннерни туйбу заводунуң күүсели-биле катап эткен.

Бүдүлгүг шөлдү үрээри, аңаа янзы-бүрү ажылдарны чорударны багай салдарны чедирип турар. Бирээде, автотранспорт шимчээшкининге, чадаг кижилерниң аргыжылгазынга шаптыктыг, ол-бо таларында сагыыдырыг демдек чок оңгарларга кижилер дүжүп, ылаңгыя чаштар, озал-ондакка таваржып болур. Чоннуң эртер, аргыжар шөлдериңге күш-ажылдың дериг-херекселдерин, ылаңгыя электри дамчыдыкчыларын ажыкка ажыглап, буу-хаа-биле ажылдап, камгалал хемчеглерни чорутпаска, озал-ондакка удур ажылдар баш удур ап күш четтинмес. Ийнде, дугуржуп албайн, чөпшээрел чокка, хоорай иштиниң шөлдерин казарга чаагайжыдылгага, кудумчуларның тротуарларның асфальт шывыгларын хевээр тургузарынга шаптыктыг, кылгаш үрээрге—күрүнеге, хоорай бюджединге карыгланы болдурар.

Ынчалза-даа хоорайның чаагайжыдылгазын үрээр, кудумчуларның шөлдерниң асфальт шывыгларын ап октаар, шөлээ-чөпшээрел чокка ол черлерге ажылдар чорудар таварылгалар уламчылавышаан. Ол дугайында айтырыгны улус депутаттарының хоорай Совединиң күүскомунуң, административтиг комиссияның каттышкан хуралынга чоокта чугаалашкан. Аңаа бо талазы-биле шиитпир база хүлээп алган. Ында демдеглээни болза, чоннуң үс-тывыш кылыгларының болгаш суй-белектерниң Тывада шенелде бүдүрүлгениң тудуг бригадазы 1988 чылдың июль 23-те асфальт шывыглыг Кочетов кудумчузун кежилдир оңгарны кандыг-даа чөпшээрел чокка, кара туразы-биле каскан. Хоорайның автотранспортунуң, чадаг аргыжылгазының эң кол кудумчузунуң асфальт-бетон шывыын үрел, оон адаан оңгарлап каапарга, байдалдын кайы хире дүвүреңчиг болуру кымга-даа билдиниг.

Ынчангаш кара туразында аажылаашкынының буруулуг кижилерин ажылдан үндүрериңге чедир чугаа хоорайда чоруп турган. Ол дээрге шын негелде. Бо дугайында күүскомнуң шиитпириниң талезинге бежин киирип турганы таварылга эвес. Чогум шиитпирде мынча деп демдеглээн: «Орукка озал-ондак болдурбазының дүрүмүн хажыдып, хоорайда автоорук шимчээшкининиң хөй кезиин ээлеп турар Кочетов кудумчузунга оңгарны кара туразы-биле касканы дээш, чоннуң үс-тывыш кылыгларының болгаш суй-белектерниң шенелде бүдүрүлгезиниң директору В. И. Готфридти, кол инженери В. Ф. Селиверстовту кайызын-даа түс-түс аайы-биле бежен рубльге торгаан.

Иштики херектер министерствозунуң капитал-септелге киллизи Ленин кудумчузунда казып каан черлерде ажылын узаткаш туруп берген. Ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган № 1 «Кызылская» колонна Горная кудумчузунда сүг дамчыдылгазының тудуун бо чылдың май 23-те доозар турган, ам-даа чадашкан. Оюн Күрседи кудумчузунда кылып турар ажылдарын ССУ-3, «Кызылулетвур тудуг» тудуг эргелели болгаш 14 дугаар механизация эргелели кончуг багай болгаш улуг озалдаашкын-биле бүдүрүп турар.

ЧҮГЛЕ БАРААНЫ ЧААГАЙ

«Шын» солунну номчуурга солун-на апарган-дыр, оон арыннарынга күш-ажылдың сагылга-чурумун бужыглаарының, кем-херек үүлгедиишкиннериниң, мал оорлаар чоруктарны болдурбазының дугайында бир кезек чагаалары кезек-кезек болгаш үргүлчү номчуур-дур мен. Ылаңгыя мал оорлаар чоруктар-биле демисел кончуг багай деп турары шын.

Эрге-хоойлу камгалалының органнары, оон хөй санныг ажылдакчылары оорларның бажын эъттеңдирбезиниң хемчеглерин албайн турар. Оорларны тудар дээш хөй-ниитиниң күжүн эвилелдеп чоруур бедик мергежилдиг, ажылынга ынак (ынак деп состу киргенимде ужур бар) милиция ажылдакчыларынга черле таварышпадым. Эки күш-ажылы-биле чоннуң хүндүткелин чаалап ап турар кижилер кончуг ховар-дыр.

15—20 чыл бурунгаар ажылдап турган ажылдакчыларның дугайында кижилер бөгүнде безин чылыы-биле сактып чоруур. Олар аъттыг, чадаг чоруп турганш, албан хүлээлгезин ыяк күүседип турган. Ындыгларга моон мурнунда турган Чаа-Хөл районнуң ээээш составтыг милиция коллективин хамаарыштырып болур. Кандыг-даа берге херектерни илередип эккээр турганнар, херекти доостпаан шаанда үйгу удувас турган боор, ынчангаш бүгү ажыл-херектеринге четтигип турган.

Шагаан-Арыг хоорайда иштики херектер ажылдакчыларының бажыны үш каът, кабинеттери эдерик, ында ажылдакчыларның күш-ажылынга таарымчалыг бүгү байдалдар бар. Коллективтиң кежигүннери база элээш эвес. Оларның элээн кезии дээди эртемниг. Кижи бүрүзүнүң эргезинде техниктиг херекселдер эдерик. Автомашиналары, мотоциклдери база бар. Ынчалза-даа милиция ажылдакчыларының күш-ажылын организастап турары шоолуг эвес, эде тургустунуушкунуң чорудулгазы таптаашкынга таваржып турар.

Шак ол түңнелдиң дараазында чижектер-биле бужыглап көрейн. Чээрби ажыг чыл дургузунда совхозка хой кадарып келдим. Ол үениң иштинде 8 аъттыг оорлаттым. Күрүнениң малы халас эвес, аът бүрүзүнүң өртээн төлеп келдим. 1987 чылда ийи аътты, бо чылдың май айда ийи инээмни оорга алыстым. Милиция ажылдакчыларынга дыңнадырга, тывары аазаар. Каразааны чамдык улустарны кезек байысаагылаар, оон сөөлүнде эрге-хоойлу камгалалының төлээлери үк херекти оон-биле төндүрүп каар.

Катап-катап негелде тургузарга, кижиниң оор кылган кижи-биле бир дөмей аажылап, удур байысааш туруп бээр. Хомуданчыы канчаар боор!

Оорлар-биле демисел ТАР үезинде эки турган, эрги үениң бөгүнде ажыглап болгу дег дуржулгазын катап ажыглап, аът-холду мунуп алгаш, оорларны истеп, мал оорлаар чоруктуң когун узуп болбас бе?

Анай-оол КУНГАА,
«Ак-Туруг» совхоз.

АЛЫКСАК-ЧИКСЕК ЧОРУКТАР ДУГАЙЫНДА

Таңды районнуң девискээринде бо чылдың бирги чартыында бурунгаар болгаш хууну мал-маганның оорлаар чоруктар көвүдеп турар. Сөөлгү үеде машина-техника ажыглап, оор кылыр чүүлдер бар.

1988 чылдың апрель айда Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң хамаатылары Владимир Борисович Ондар (моон мурнунда херектерге онаажып турган), Анатолий Александрович Ооржак (мурнунда шииттирип чораан), Борис Шомбулович Хертек олар дугуржуп алгаш, А. А. Ооржактың «Москвичизи»-биле Таңдының Дүрген суурже чорупкан. Машиназын даг кыдыында арга иштинге чажырып каап, В. Б. Ондарның кадайының кады төрээн угбазы Дүрген суурда чурттап орар Л. Б. Оюннуң төвүүр четкен улуг инээн кажаа иштинден үндүрүп, машиназының чоогунга апаргаш соккаш, бодунуң уштуп октааш, инектиң кежин безин сойбайн чүдүрүп алгаш, Кур-Чер суурга чедип келгеннер. Эртенинде Кызыл хоорайга келгеш, эъдин кооперативке тургузуп алган хамаатыларга чиик өртекке садыпкан. Олар ол товап чораан, Кочетово суурдан кел чораан милиция ажылдакчыларынга дүне туттурган.

Бо чылдың май 30-де Кызыл хоорайның чурттакчылары Кодан Хомушкуевич Анай-оол биле Алексей Саспыкаевич Куулар Элегесте төрелдеринге чораан, орук ара «машиналыг улус канчап курут чанар» дээш, С. Тока аттыг совхозтуң фермазындан бир инекти соккаш, чүдүрүп алгаш, Кызыл хоорайже чанып оргаш, милиция ажылдакчыларынга туттурганнар.

Бо чылдың март айның төнчүзүнде С. Тока аттыг совхозтуң чылгычызы Сергей Бойдуевич Моңгуш Бай-Хаак суурга келгеш, эжи Сергей Хуураклан-биле Сосновка суурга арагалааш, Бай-Хаак суурже кылаштажып оргаш, Дүрген суурнуң кыдыында шанактыг аътты көрүп кааш чеде бергени. Аътты ээзиндеи ачылаарга чөпшээрешпээн. Аъттың ээзи бажыңынче кирип бар чорда, С. Б. Моңгуш аътты алгаш чорупкан. Хуураклан орук ара дүжүп калган. Моңгуш оруун уламчылап, Успенкада чурттаан турар Сеиен Калдар-оолович Ооржакка челип келгеш, аътты бузурупкан. Аът ис чок читкен. Ооржак милиция ажылдакчыларынга мөге өчүк берген. Сөөлүнде шыны соглээн. Мөге өчүк берген дээш ону суд чери кеземче херээнге онаар апаар.

Январь айда Элегес-Аксы суурда чурттап турар Олег Бинтейович Оюн «Коммунизмниң херели» совхозтуң

Силер чүү деп бодаар силер?

чылгычызы К. Ч. Оюннуң кажаа иштинге турган аъдын оорлааш, туттурган.

Чамдык малчыннарның ээ-харысалга чогундан, кадарып турган хойлары үстүн чылын көөрге, эскербес таварылгалар бар. Оон ис чок чиде бээр. Алыксак-чиксек кижилер ону ажыглап, боттарынга шиңгээдип ап турар. Таңдының Дүржүлга станциязының малчыны Калдар-оол Куулар харысалга чогундан 36 баш хой читкен. Хойлар товап чорда, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң малчыны Шеңгир-оол Куулар (мурнунда каш-даа катап шииттирип ораан) холунга киирген, хойларны оон бодунга шиңгээдип алганы илерээн.

Ол ышкаш чамдык ийи-чаңгыс малчыннар бодунуң четпестерин дугаар дээш милиция черинге мете дыңнадыглар кылыр фактылар бар. «Коммунизмниң херели» совхозтуң малчыны Валентин Дүндүпович Моңгуш бо чылын милиция черинге үш таныжазы оолдар дүне келгеш, коданындан ийи хойну хунаап аппарды деп билдириишкин киирген. Хыналдадан илерээни болза, бир хойну Элегес-Аксында кижиге садыпкан, бирээзин ол-ла суурда кижиге мотоциклиге чедиртип алгаш, берипкен болган.

Валентин Моңгуш дээрзи моон мурнунда чаңгыс эвес удаа шииттирип чораан. 1987 чылда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң болгаш Дүржүлга станциязының малчыннарының мал кадарып турганы 3 аъдын оорлаан. Оорнуң үржүүндан малчыннар чадаг хой кадарып, читкен аъттарын дилеп, дыка шуудээннер. Түңнелинде ол аъттар Барыын-Хемчик районнуң девискээринден тывылган. Үк малчыннар аъттарын чүдүрүп алыры-биле совхозтан машина хөлезилеп, хөй чарыгдалдарны үндүрген.

Валентин Моңгуш, Сергей Моңгуш база оларның ачазы Биче-оол Моңгуш оларның чугаалаарынга бүзүрээш, ол кижилерни хостуг салыпкан. Амгы үеге чедир судтап чадап турар. Оон түңнелинде В. Моңгуш кадарып турган хойларындан ийи башты арагага садып ижипкен болуп турар. Күрүнеге база катап когарал чедирген. Үстүнде адаттынган оорларга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Милиция органнары оорларны тыпкаш, истелгезин кылгаш, судче шилчидип каарга, оорларны бир, ийи чылдарга, чок-ла болза, шенелдеге үндүрүпкен болур. Шенелдеге шииттирген чамдык кижилер дөмей-ле оорланып чорүп турар. Машиналыг оорланып чоруп турганнарның машиназын хавырар болза эки. Бистиң районнуң девискээринге машиналыг чорүп турганнар 4 херек үүлгеткен. Оларның чаңгызының-даа машиназы хавыртынмаан. Шенелдеге шииткеш, дедир эгидип берипкен. Оорларны шак мынчаар чиңгы-биле шиидер болза, оор херектер кажан-даа соксавас. Ынчангаш бистиң республиканың девискээринде оорланыр чоруктуң кызырылбайн турары ында деп бодаар мен.

Сергей ОЮН.

Таңды райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң кем-херектерни истеп тывар оперативтиг төлээзи, милиция лейтенантызы.

НАЦИОНАЛДАР АРАЗЫНЫҢ ХАРЫЛЗАА КУЛЬТУРАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Ленинчи национал политиканы чайгылыш чок боттандырары, улустарның найыралын бүгү талазы-биле быжыглаары — социализмниң сайзыралгайжыдарының чугула кезээ. Национал харылзааларны сайзыралгайжыдарының чугула сорулгазы — националдар аразында харылзаа культуразын бедидери. Чүгле орус болгаш тыва улустар эвес, а харын бистиң чуртувустуң оон-даа өске хөй-хөй националдарының төлээлекчилери кады чурттап, ажылдап турар республикавыстың байдалдарында ук айтырыг онза чугула болуп турар.

Националдар аразында харылзаа культуразы эчис сорулгалыг идей-кижизидилге ажылының, хамыктың мурнунда интернационалчы кижизидилгениң түңнелинде хевирлеттинип тургустунар. Бистиң республиканың байдалдарында националдар аразында харылзаа культуразының тургустунарының айтырыын чугаалажып турган, улус бүрүзүнүң төөгүзү кижилериниң амыдыралынга, оларның үзел-бодалдарының, чаңчылдарының тургустунарынга салдарын чедирер дээрзин барымдаалап көөр эргежок чугула. Совет Тываның эрткен дөртен дөрт чылы — төөгү талазы-биле кыска хуусаа. Бистиң чуртувустуң чамдык (чижээ, бурят, якут) улустары-биле деңнээрге, бистиң чуртувустуң орус болгаш оон-даа өске улустары-биле тыва улустуң харылзаазының дуржулгазы шоолуг улуг эвес. Ол чорук бистиң республикада националдар аразында харылзаа культуразының деңнелинге бодунуң салдарын чедирип турары чугаа чок.

Интернационалчылар болуп төрүттүнмес, интернационалчылар кылдыр кижизиттинер дээрзи билдингир болгай. Ёзулуг интернационалчының кижизиттинеринге теория болгаш төөгү билиглерни шиңгээдип алыры эвээш. Аңаа билиглер кижилерниң бүзүрели болгаш кылыр чүүлдерниң үлегери, барымдаазы болу бээри чугула. Кижизидерде кижилерниң медерелинге, психологиязынга салдар чедирери чугула. Национал медерел ол дээрге нарын, кончуг онзарымчалыг болуруун херээлир, ынчангаш интернационалчы кижизидилге дээрге болза кижилерниң медерел билиишкиннерин хүндүлеп ёзу-биле үнелеп билири-дир. Ол аажок билдилиг болуруун негээр. Интернационалчы кижизидилгениң чардынмас характеристиказы оон бүгү-ниити болуп турары болур, ол оон салгал дамчыыр чоруу-биле хандыр-тывар. «Интернационалчы кижизидилге хүн бүрүнүң херээ болур ужурлуг, ону чүгле интернационалчы митингилер болгаш байырлалдар кылдыр көрүп болбас. Аңаа бүгү кижизидилге ажылы синниккен турар ужурлуг» — деп, Н. К. Крупская чугаалаан.

Интернационалчы кижизидилгениң салгал дамчыыры хамыктың мурнунда бүдүрүлге адырынга илерээр. «Күш-ажылдың эрге-ажыктары аңгы-аңгы чурттарның, аңгы-аңгы нациаларның ажылчы чоннарының аразында эң-не бүрүн бүзүрелдиг, эң-не сырый эвилелдиг негеп турар» — деп, В. И. Ленин бижээн. Элээн хөй националдарның кижилери кады ажылдап турар бистиң республикавыста хөй национадыг күш-ажылчы коллективтер шагда-ла шак ынчаар ажылдап чаңчыккан. Ындыг коллективтер чаңгыс аай национадыг коллективтерге бодаарга, элээн мурнакчы коллективтер болуп турар дээрзин дуржулга көргүзүп турар. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинатты оон чижээнге кирип болур. Сөөлгү үеде ол эки көргүзүглерин чедип алган. Хөй национадыг коллективтер кижилерниң амыдыралының ниити онзагай чүүлдерниң, националдар аразында харылзааның ниити чаңчылдарының болгаш бедик культуразының тургустунарынга таарымчалыг фактор болур. Көрүп турар бо чүүлдерниң аңгы-аңгы коллективтерге бир дөмей болбас, национал байдалының чамдык онзагай чүүлдери, эң-не быжыг национал чаңчылдары болгаш хөөннери-биле тодаргай тывар дээрзи чугаа чок. Интернационалчы кижизидилгени организастаарда националдар аразының бүдүрүлге адырындан дашкаар харылзааларының онзагай чүүлдерин база барымдаалап көөр херек. Ол харылзаалар найырал ёзузун болгаш бот-боттарын билчир чорукту быжыглаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспушаан, хөгжүп база улам калбарып турар.

Ынчалза-даа националдар аразында харылзааны экижидеринче доктаамал кичээнгей салып турар бис бе? Национал харылзаалар талазы-биле бистиң чүгле чедиишкиннеривисти онзалап демдеглээринче болгаш пропагандалаарынче аажок хандыкшып турар бис. Ниитилел эртемниң чамдык тайылбырлакчылары националдар аразының харылзаа культуразының дугайын шын шинчилээр, чөнтүг анализти кылырының орнунга хоозун сестерлиг йөрээлдер кылып, мактап турар. Мен бодап көөрүмге, бисте база шак ындыг байдал тургустунган. Аңгы-аңгы националдарның кижилерниң ажыл-ижинге, аразында харылзаазынга хамаарыштыр мындыг чүүлдү айтыр бодадым.

Бистиң коллективтиң партия хуралдарының бирээзинге удуртукчу кадрлар дугайында айтырыг чугаалашкан. Мен ол хуралга удуртукчу кадрларның дугайында айтырыгны шиитпирлээрде күш-ажылчы коллективтиң национал составын барымдаалаарының эргежок чугулазын, аңгы-аңгы националдарның кижилери мында ажылдап турар-даа болза, удуртукчуларның составында оларның чогуур төлээлээшкини хандыртынмайн турарын айыткаш, ол байдалды эдерин чугаалаан мен. Чамдык эштер мени ол дээш буруудадырын оралдашкан. Ылап-ла ындыг. Партия организациязының секретарының талазындан мээң ол чугаамны билбээни болгаш деткивээни элдеп чиктиг болгаш билдинмес болган. Бо болза национал харылзааларның хөгжүлдезинге хамаарыштыр бис эрги, шоюгуп калган чүүлдерге, бодалдарга алзыпкан турарывыстың база «чүүле болу бээр эрги, чүү деп бодай бээр эрги» деп принципти ёзугаар ажылдап турарывысты херечилеп турар. Национал харылзаалар дең нарын адырның дугайында чугаа чорупп турар болганда, ол эрги, шоюгуп калган чүүлдерден шиитпирлиг ойталаар херек.

Дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде, өөредилге бөлүктеринде, училищелерде болгаш общежитиелерде аңгы-аңгы националдарның оолдарын болгаш уругларын аңаа-ла оларның националдарының аайы-биле аңгылай тургускулап каар фактылар бисте бар. Партия организациялары, башкылар коллективтери ындыг чорукрарны болдурбазынче, аңгы-аңгы националдарның уругларын болгаш аныяктарын холуштур тургузуп, өөредиринче болгаш чурттадырынче кичээнгейни салбаан. Красноярскиниң политехниктиг болгаш кедээ ажыл-агый институттарының Кызылда филиалдарының болгаш ортумак өөредилге черлериниң общежитиелеринде шак ындыг фактылар амга чедир бар. Кызыл аэропортунуң общежитиезинде байдал база шак ындыг. Хамы эвес, хоомай харылзааның түңнелинде кандыг-бир шоолут эвес чылдагааннарның уржуу-биле аңгы-аңгы националдарның кижилеринге таарзынмас байдал тургустунуп келир, оон түңнелинде хомудалың, хенну чок чоруун национал харылзаалар талазынче шилчиде бээр таварылгалар тургулаар. Чижээ, аңаа-ла хүн бүрүнүң амыдырал маргылдааларын националдар аразында харылзааларның талазынче шилчидиксээр оралдажыышкыннар бар. Ындыг байдалдарны, автобустарга, магазиннерге, амыдырал хандырылга адырынга, кижилерниң дыштанылга черлеринге хаая эвес хайгаарап болур, ол чорук националдар аразында харылзаа культуразының чаа эвес деңнелинден болуп турар.

СЭКП-ның XIX Бүгү-эвилел конференциязының хүлээп алган резолюциязында мынчаар айыткан: «Совет кижилерниң салгал бүрүзү патриотизмниң болгаш интернационализмниң школазын бодунуу-биле эртип турар. Өг-бүледен база школадан, пионер болгаш комсомол организацияларындан эгелээш, кижиниң эге баштайгы социал дуржулгазында-ла ол үнелиг чүүлдер ыяк туңуш, чарылбас чаңгыс эттиг болур. Национал интализмниң болгаш ол ышкаш национал онзаланчак чорукту болдурбас кылдыр чаңчыктырары чугула. Бүгү улустарывыстың найыралының үнер дөстерин ажыдар, националдар аразының харылзажылгазының культуразын идепкейлиг тургузар, чурттуң улустарының, делегейниң өске-даа улустарының чаңчылдарын, дылын, урян чүүлүн, төөгүзүн хүндүлээр кылдыр кижилер бодза чогуур». Ону удуртулга болдуруп, амыдыралга боттандырар хүлээлгелиг бис.

Бо улуг айтырыгның мында чүгле бичии кезээн чугаалаадым. Ниитилел эртемнериниң башкызы болуп ажылдап турар мен. Студенттер кичээлдерге болгаш кичээлдерден дашкаар үеде мындыг айтырыгларны салып турар: национал харылзаалар талазы-биле бистиң чедиишкиннеривистиң дугайында кончуг хөйү-биле чугаалап турар, а мында шиитпирлеттинмээн айтырыгларны чүге оон эртерин оралдажып турарыл? Республиканың радиозу болгаш телевидениези олче чүте кичээнгей салбазыл? Националдар аразында харылзаа культуразының тургустунарының айтырыының талазы-биле диспуттар, беседалар чүге чоруттунмайн турар чүвел? Бо-ла айтырыгларны бистиң республика солуннарынга база тургузуп болур. Ук ажылды чүгле ниити куженнишкиннер-биле шиитпирлеп болур бис.

Владимир БАГАЙ-ООЛ.
Кызылдың пединститудунуң улуг башкызы.

Бир чагаага хамаарыштыр

КАТАП ООЧУРЛАТКАН. ЧҮГЕ?

Бо айтырыгны тодарадырының бетинде, Майя Түлүштүң редакцияга келген чагаазын допчулаптайн. «1981 чылда Новосибирскиниң полиграфия училищезин доостум. Ол-ла чылын Таңды районнуң Бай-Хаак суурда «Красное знамя» солунче ажылдадып чоруткан. Редакторга бээр бижиимде «Өг-бүлеңи чурттаар бажың-биле хандырар» деп айыткан. Ынчан ийи уруувус-биле дөрт кижи турдувус. Ам база бир чаш немешкен. Шупту беш кижи —хөй уруглар лыг өг-бүлеге хамааржыр апардывыс.

Келген чылымда ийи каът бажыңга түр када орар өрээл берген. Үш печка одаар. Чаш уруглар лыг, дүне ажылдаар кижиге, ол бажыңның байдалы дыка таарымча чок болган. Оон райкүүском даргазынга ажылдап турган Т. С. Тюлюшке, оон оралакчызы Ф. Л. Благининге-даа кирип, бодум байдалым тайылбырлаан мен. Олар бүгү документилеримни доолдургаш, делгемчиткен бажың алыр оочурга туруп алырын сүмелээн. Шынап-ла, туруп алган мен. Байдалым берге боорга, Дүрген суурда думмам бажыңынга дөрт чыл чурттап, ол аразынга чоруп ажылдап келдим. Солун парлакчызы болгаш ажылым дүнекиниң каш-даа шакта доостур. Ынчан чанар. Берге-зи аажок.

1985 чылда оочурум чеде бээрге баарымга, «Амдызында бажың чок» дигеш, база түр када олурар бичии бажың берген. Ол бажыңны түр када берген хирезинде, оочурдан адымны уштуп каапкан. Бо чылдың алды айның 14-те ол дээш редакторнуң оралакчызы В. И. Трухин-биле райкүүском даргазы М. Ч.-А. Монгушка, оон оралакчызы Ф. Л. Благининге бардывыс. «Ол бажыңны түр када бердивис» диштилер. 1987 чылдың апрель 17-де оочурга катап туруп алдым. Ам чигелделиг тос дугаар оочурда мен. Амгы чурттап орар бажыңымның байдалын келээ Совет депутады М. В. Бунина, санэпидстанцияның, өрт чериниң төлээлери кирген комиссия хынааш, акт тургускан. Ол хамык документилерни райкүүском даргазының оралакчызы Ф. Л. Благининге берген мен. Ону комиссияга-даа көрбээн, канчаар шиитпирлээни-даа билдинмес. Ынчангаш бо-ла бүгү айтырыгларны сайгарып, дузалаарын диледим».

Майя Түлүштүң бажыңынга кирип, байдалын көрдүм. Шынап-ла беш кижиге бажың шөлү бичии. Улуг уруу Чечена дөртку класска өөренир, а Айдың бирги класска баар. Уругларның оонаалга кылыр чери кухня столу. Бир хар дөрт айлыг Владик бар. Бажыңның агаары уругларның кадыынга таарымча чок. Шөлу бичии болгаш от салырга дүрген изиичел, соочал. Уругларын орууннарга чыттыргаш, боттары шала кырында удуп турар. Өг-бүлениң ээлери Вячеслав, Майя олар-биле чугаалажырымга, чагаада айыткан чүүлдерни катаптадылар.

Өг-бүле делгем шөлдүг бажың алыр оочурга 1981 чылда туруп алган. Ынчан оочуру беш дугаарынга келген турган. Бай-Хаак биле Дүрген аразынга дүне када чоруп ажылдаарга берге боорга, 1985 чылда 20 дөрбелчин метр шөлдүг түр када орар бажың берген. Ол бажыңны түр када дигеш хирезинде оочурун уштуп каапкан. Оон 1987 чылдың апрель 17-де оочурга катап тургускан. Чүге? Бо айтырыгларны тодарадыры-биле баштай райкүүском даргазы М. Ч.-А. Монгушка кирип, сайгарыштым. Шынап-ла чурттакчыларның бажың алыр оочуру мурнуку чылдарда будалчак турган. Оочурда улустуң даңзызын чоңга көскү, ажык-чарлыг аспайн келген. Бо чылдың бирги кварталында бажың оочурунуң хыналдазын кылып, даңзызын чаарткан. Ол даңзыны райком бажыңында бирги каъдында аскан. Бажың оочурунда ниитизи-биле 82 кижи бар. Оларның иштиинден чигелделиг—48, анаа ниити оочурда—37. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болгаш Афганистанга интернационалчы шериг хүлээлгезин эттиргеш, азы аңаа тургаш инвалид болуп келген хамаатыларның — 3, делгемчиткен бажың алырында—9, бот-недерлерниң —5, делгемчиткен бажың алыр бот-недер—4, I болгаш II бөлүктүң инвалидтеринде— 2 кижи. Ынчалзажок ол оочурлардан бо чылын хөй уруглуг В. Сердюкка чаа, Г. Оюн, М. Содунам оларга эрги бажыңнар берген. Хосталган тос эрги, чеди чаа бажыңнарны специалистерге берген. Ол бажың алган специалистерниң даңзызын көөрге, улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларынга ажылдап келген кижилер болур.

Амгы эде тургустунуушкун үезинде кадрларны шилиирингче, турушттуг кижилерни быжыглаарынче сагыш салып турары четтүг болбайн аан. Ынчалзажок М. Түлүш база дээди эртемниг эвес-даа болза, тускай ортумак эртемниг специалист-тир. Оон бажың алыр оочурун чүге будааныл? Аңаа харыыны райкүүскомдан кым-даа бербээн. Бо айтырыгта харыы ап, райкүүскомнуң оралакчы даргазынга кирер дээримге, ол ийи неделя бюллетеньде деп чок болган. Чурттаалга бажың-балгат оочурунга турар кижилерниң даңзызын кылыр, документилерни эмгессекелиг тургузар кижи ам-даа тодараттынмааның райкүүскомнуң ниити килдис эргелекчизи К. С. Саая-биле чугаалажып ора билдим. Оочурга турар хамаатыларның чагаалары, билдиришкиннерин даңзылаар кижи тодараттынмаанда, моон соңгаар ол ажыл чогуур деңнелинге апаар дээрзи база ындыг-ла бүзүренчиг эвес. Маңаа чаңгыс чижектен киирейн. Кандыг-даа кижиниң чурттап орар байдалын хынаар комиссия М. Түлүштүң чурттап орар байдалын каш айлар бурунгаар көргеш, акт тургускан. Ол актыны өске документилери-биле кожкаш, райкүүском даргазының оралакчызы Ф. Л. Благининге дужааган. Ону комиссия хуралынга мынчага дээр сайгарбаан. Ажылчы чоннуң дилеглерниге, хомудалдарынга база чагаа-бижиинге кичээнгейлиг болуп, оларга үезинде харыыны бээри кандыг-даа удуртукчунуң хажызынга артпас херээ болбас бе? Кандыг-даа дилеглерниң артында кижи туруп турар болгай.

Сириңмаа ЧООДУ.
(«Шынның» корр.).

ЭРГЕ-ДУЖААЛЫН АЖЫГЛААШ...

Кадыым баксыраш, барбаан курорттарым-даа чок. Аржааннарның дөгерезинге бардым. Азактың сөөлүнде республика эмнелгезинде Виктор Александрович Верещагинге кирип, сүмелештим. Ол бир талакы бодумну кезип эмнээш, кылымал бут кылып каан. Оон соонда экижээн. Оон моон соңгаар канчаар эмнеринниң сүмезин база берген. Соок аржааннарга кирип болбас. Чүгле «Чедер» курортунга эмнедирин сүмелээн.

Ол сүме ёзугаар Сүт-Хөлде районнуң социал хандырылга килдизиниден «Чедерге» эмнедир путёвказын дилеп кирген мен. «Бисте олче баар путёвка чок. Чагыг чедишкен» диди. Оон акша тыптының алгаш Кызылдың Социал хандырылга министерствозундан 120 рубль-биле путёвка садып алгаш, дыштандым. Кадыым аңаа дыка экижээн. Дараазында чылда база олче барза деп бодааш, 1987 чылдың декабрьда дилег кылырымга районнуң социал хандырылга килдизи база-ла «чок» диген.

Социал хандырылга министерствозунга уругларым мезиниле барган, министр Сергей Дамбаевич Кировка билдириишкин кирдим. Дарга чөпшээрепкен. Ынчан чагыывыс бүткен дээш өөрүшкү-маңнайлыг чанып келдивис. Элээн болганда, демги-ле социал хандырылга килдизиниң эргелекчизинге кирдим. «Апрельде Сүт-Хөлдүң бодунуң үш путёвказы-дыр. А силерниң ийи чагыыңар каттышкаш, беш путёвканы кады бадырыпкан» дидир деп эргелекчиге чугаалаарымга: «Мен аарып турумда, Анна Хапынаевна Ондар үлеп каапкан болду» диди.

Социал хандырылга килдизиниң конторазынга дөрт хүн олуруп келдим дээримге, ол менче караның ужу-биле багайтыр көргеш «Мени эрткеш. Кызылче чүге чоруй барган сен» дээш хөректенди. Ондар-биле ынчаар чугаалажып олурувуста, эргелекчи база-ла Кызылче долгады. Чогум бодум ийиги сезонга барыксаан кижи мен. Ам 2-ги, 3-кү-даа сезоннарда чок. Дөртку сезонда баарын сүмеледи. Кыраан улус соокта шыдашпас болгай бис дээш албадым. «Путёвка чагыдарымга-ла чок, кандыг чиктиг чоор» дээримге Анна Хапынаевна: «Кижи дөргүл-төрелдиг, таныш-көрүштүг болбайн аан» дээш олурар болду. Оон болуп мээң халас путёвкам-биле дыштанган деп дыңнадым. Амгы эде тургустунуушкун үезинде бодунуң эрге-дужаалын ажыглап, мынчаар хажыдыышкын кылып, ажылдап орарга болур бе? Путёвкамны чүге будалдырганыл?

Бады-Сарай ООРЖАК.
Күш-ажылдың хоочуну.

АКШ—ГРЕЦИЯ: УЗАМДЫККАН ЧУГААЛАЖЫЫШКЫН

Грек черде тургустунган АКШ-тың шериг баазаларының салым-чолунуң дугайында айтырыгның талазы-биле эрткен чылдың ноябрьда-ла эгелээн узамдыккан болгаш түңнел чок грек-америк чугаалажыышкыннар соксай берген. Хөй айлар дургузунда болган маргылдааларның сөөлүнде безин ол чугаалажыышкыннар муңгашталыышкында хевээр. Чугаалашкан айтырыгларны канчаар көөрүнге хамаарыштыр бодалдарның ылгалдыы АКШ-тың болгаш Грецияның аразында хевээр арткан чугаалажыышкыннарның сески ээлчээ июльдуң төнчүзүнде доозулган сөөлүнде чарлаан грек чазактың тускай төлээлекчизин чугаалажыышкыннарның муңгашталыышкынга таварышканын хүлээп көрген.

Экономика болгаш камгалал талазы-биле кады ажылдажылга дугайында грек-америк дугуржулга болза чугаалажыышкыннарның айтырыы болуп турар. Ол дугуржулгага дүүштүр АКШ-тың дөрт улуг болгаш 20 ажыг бичежек өске шериг баазалары грек черде туруп турар. Оларда ниитизи-биле 3700 хире америк шериг албатылары, корабльдер, складтар, казармалар, а ол ышкаш харын-даа ракета установкалары бар.

Дугуржулганың хуусаазы бо чылдың төнчүзүнде доостур. Дугуржулганың хуусаазын узадыр дээн АКШ-тың күзели эдербес дугайында грек чазак чоокта чаа Вашингтонга сагындырып дыңнаткан. Чурттан шериг баазаларын үндүрүп алырынга АКШ-тың эргезинде 17 ай бар болуп турар дугайында АКШ-ка албан ёзузу-биле база сагындырган.

Ынчалзажок Грецияда турар америк шериглер ол чурттан үнүп чорууруунга белетенмейн турар. Харын-даа грек черде америк шериг баазалары моон соңгаар-даа хевээр артар дээрзинге океан ындында кижилер бүзүревишаан. Чугаалажыышкыннар муңгашталыышкынга таварышкан болгаш ийи талаларның туруштары карышкак турбуже, ам-даа ынчаар бүзүрээн турар.

Американнарның ындыг бүзүрелдиниң чылдагааны чүдел? Чоокку үениң төөгүзүн ап көрээли. Бүгү-грек социалистиг шимчээшкин партиязының (ПАСОК-туң) чазаа эрге-чагыргага кирген сөөлүнде даштыкының бүгү шериг объектилерни чурттан үндүрерин 1981 чылда-ла аазаан турган. Ынчалзажок ол чазак чаа дугуржулганы 1983 чылда база катап кылган болгаш аңаа дүүштүр америк шериглерниң Грецияга турарының хуусаазын оон-даа ынай беш чылга узаткан. Ол дугуржулганың хуусаазы база ам төнүп турар. Американың Каттышкан Штаттарының шыйышкыны-биле чаа керээни чарып болур дугайында чугаалажыышкыннарны кылырынга грек чазак чөпшээрешкен. Биргээр чугаалаарга, Афиныың эгезинде бодалдары боттуг херектер-биле бадыткаттынмайн барган.

Грек таланың тускай туружу: АКШ-биле чаа керээ болза Грецияның национал дээди эрге-ажыктарынга дүүшкен турар ужурлуг деп савап турар. Кипрниң айтырыы болгаш грек-турк харылзааларының маргылдаалыг өске-даа айтырыглары чаа керээге кичээнгейге алдынган турарын грек чазак негеп турар. Дугуржулга чедип алдынар-даа болза, ону бүгү чоннуң чугаалажып көөрүнге киирерин грек удуртулга медеглээн. Грек-турк маргылдааларга хамаарышкан айтырыглар чугаалажыышкыннарның хүн айтырынга киреринге удур Вашингтон шыңгыы дадагалзап турар, солуннарның дыңнадыгын ёзугаар алырга, ол дугайын АКШ-тың камгалал министри Фрэнк Карлуччи чоокта чаа албан ёзузу-биле бадыткаан.

НАТО талазы-биле бодунуң улуг эвилелчизи-биле берге болгаш узамдыккан чугаалажыышкыннарга чаа базымны грек чазак бо чылдың август 3-те кылган. Афиныың чоогунда турар АКШ-тың «Эллиникон» деп шериг ужар чүүл баазазын хаар дугайында бодунуң шиитпирин Грецияның чазаа бо удаада чарлаан. Ынчалзажок баазаны узуткаарының тодаргай ай, хүнүн тодаргайлавааны черле элдеп.

Ол болгаш өске-даа чылдагааннарны ёзугаар алырга, грек чазактың ол чаа базымы хөй-ниитиниң оожуктурарынче угланган ышкаш. Афиныың солуннарының бижээнин ёзугаар алырга, чугаалажыышкыннар кандыг түңнелдиг доостурундан хамаарылга чокка ол баазаның салым-чолу шиитпирлеттинмээ берген. Афиныың делегей аэропортунуң мырынай чанында болгаш оон ужудуп үнеринде, хоннарының шөлүн ажыглап турар «Эллиникон» бааза хөй миллион кижилерниң караанга көзүлдүр хөделип, тус черниң чурттакчыларын дүвүредип, шыжыктырып, Пентагоннуң грек черде күчүлээшкиниң демдээ болуп турар. Ол чорук Афиныга хамаарыштыр политиктиг эвээш эвес когаралдарны таварыштырар апаар. Ынчаарга Элладаның төөгүдеси бээр черинде бодунуң өске шериг баазаларын хевээр арттырып, чаңчыл болган политиктиг болгаш экономиктиг ыйыышкын кылырының быралары ажыглаарынче АКШ чүткүп турар.

Туркия-биле бодунуң чөрүлдээлерин эчизинге чедир ам-даа эдип чадаан Грецияның чазаа АКШ-тың шериг дузаламчызындан ойталап шыдавас дээрзин Вашингтон билип турар. Ынчаарга Грецияга америк шериг дузаламчызы бээри грек черде америк шериг баазалары-биле сырый холбашкан.

Бо чылдың сентябрь эгезинде грек-америк чугаалажыышкыннарның чаа ээлчээ база катап эгелээр, ынчаарга чугаалажыышкыннарда муңгашталыышкындан уштунарын кандыг арга-биле чедип алырын баш бурунгаар чугаалаары берге-дир. Талаларның туруштары дыка карышкак, ол туруштарны кандыг арга-биле дүүштүрерин ам-даа билдинмес.

Грецияның демократтыг хөй-ниитизиниң калбак бөлүктери америк шериг баазаларының грек черде турарынга шыңгыы удурланып, чугаалажыышкыннарны соксадырын, ол баазаларны чурттан үндүрерин негеп турар. Бодунуң чуртунда америк шериг баазаларының туруп турарынга удур, тайбыңны камгалаар болгаш чепсеглениишкинни дужурер дээш Афиныың чурттакчыларының демиселин болгаш чыскаалдары үргүлчүлеп-ишаан. Бодунуң үнүн дыңнап, барымдаалап көөрүн грек чон негеп турар.

Владимир МАЛЫШЕВ,
СЭТА-ның корр.
Афины.

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

БЕРЛИН (СЭТА). ССРЭ биле ГДР-ниң космонавтыларының каттышкан ужудуушкуну болганындан бээр он чыл болган оюн Германияның Демократтыг Республиказының хөй-ниитизи калбаа-биле демдеглеп эрттирген. Берлинде Совет эртем болгаш культура бажыңынга ол хүнге турасккаттан байырлыг хурал болуп эрткен.

ГДР-ниң Эртемнер академиязының чиигине секретары Клаус Гроте хуралга илеткел кылгаш, интернационалчы экипажтың чеди хонук дургузунда үргүлчүлээн ужудуушкунунуң ийи чурттуң эртем-шиичилел ажылдарынга болгаш ажыл-агыйынга кончуг улуг ужур-дузалыг болганын онзалап демдеглээн. Космонавтылар Валерий Быковский биле Зигмунд Йен байырлыг хуралдың киржикчилериниң хөй саны айтырыгларынга харыыны бергеннер.

КОММУНИСТЕР СОҢГУТКАН

ТОКИО (СЭТА). Японияның Коммунистиг партиязының төлээлекчилери Осака префектуразының чер-чер органнарының соңгулдааларынга улуг тиилелгени чедип алган. Хоорай хуралдарының депутаттарының кандидаттарынга депшиттирген беш коммунист ук соңгулдааларга хөй санныг бадылааш-кынны алган.

Коммунист кандидаттар ажылчы чоннуң социал байдалын экижидер, немелде уидуруглерни чоңга онаавас деп негелделерин соңгулда мурнуунуң кампаниязынга салып турган.

Бөмбүрзектиң судалы

АНАЛИЗТЕП КӨРГЕН

ВАРШАВА. (СЭТА). ПУР-нуң Министрлер Чөвүлели чоокта чаа болуп эрткен ээлчеглиг хуралынга чуртта боор турар болуушкуннарны база катап анализтеп көргеш, чер-черде боор турар забастовкаларның улус ажыл-агыйынга улуг когаралды чедирип турарын демдеглээн. Ол забастовкалар үргүлчүлээш туруп бээр болза чуртта эгелээн экономиктиг реформа боттанмайн барып болур. Оон-биле черге-лештир Польшаның даштыкы чурттар-биле садыг харылзаалары база улуг бергедээшкиннерге таваржыр.

Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга чурт иштиниң херегцел бараанарының рыногун ханызы-биле анализтээн. Чоңга чедишпейн турар херегцел бараанарын бүдүрүп үндүрерин көвүдедирин хандырар хемчеглерни хуралдан хүлээп алган.

ТОДАРАДЫП ТУРАР

ИСЛАМАБАД. (СЭТА). Пакистанның президентизи Зия-уль-Хактың аварияга таварышканы С-130 самолеттуң кандай часты бергениниң чылдагааннарын тодарадыры ам-даа үргүлчүлеп турар. Ол самолетка баш удур бомба салып каан турган дээр дугайында айтырыг долузу-биле бадыткаттынмаан. Пакистанның информация министри Э. Б. Сумро даштыкы журналистерге интервью бергеш, самолеттуң кандай часты бергениниге хамаарыштыр үш чылдагааны даан бодап болур деп медеглээн. Бирээде, самолетту чер кырындан кандыг-бир арга-биле чазыдырган боор чадавас, ийиде, самолётка техниктиг үрелиишкин болганы база-ла чадап чок. Үште, самолёт черге үскеш часты берген чадавас деп бодап база бар. Ол үш даан болзашкынның кайызыда бадыткаттынмаан. Самолет ужуп үнер мурнунда аңаа чудурүп турган кат-чимис аразынга частыр чүүл суп каан турган деп чугаа тарай берген. Ындыг факт «ам дээрезинде бадыткаттынмаан» деп министр чугаалаан.

. . .

КАБУЛ. (СЭТА). Пакистанның президентизи Зия-уль-Хактың самолёт аварияга таварышкаш өлгени Пакистанның шериг удуртулгазында чигелениң турар чөрүлдээлериниң түңнели деп, Афганистанның Бахтар агентилели дыңнаткан.

Афганистанны долгандыр боор турар болуушкуннарны политиктиг арга-биле шиитпирлээр дугайында Женевага чедип алдынган дугуржулганы Пакистанның озал-ондакка таварышкан президентизи деткиш турган. Ынчаарга эрге-чагыргада турар чамдык улуг дужаалдыг шериг удуртукчулары Зия-уль-Хактың ындыг янзылыг политиказын бурууу шаап, аңаа удурланып турганы билдингир. Ол бүгүнүң түңнелинде президент аварияга таваржып, амы-тынындан чарылган деп, Бахтар агентилел дыңнаткан.

МАССАЛЫГ ЧЫСКААЛДАР

ТОКИО. (СЭТА). Демократтыг реформаны боттандырарын негээн хөй кижи киржилчилиг демонстрациялар Бирманың хоорайларында үргүлчүлеп турар.

Бирманың найысылалы Рангун хоорайга шериг байдалын август 3-те чарлааш, олче хөй шериглерни киирген-даа болза массалыг демонстрациялар мында соксавайн турар. Хоорайның чамдык кудумчуларын кижи эртип албас кылдыр шериг техниказы болгаш тенниг сывырган-демирлер-биле дуглап каан. Ындыг болзажок найысылалдың чурттакчыларындан хүн бүрүде он муң хире кижи чыскаалга үнүп турар деп, Киодо Цусин агентилел дыңнаткан.

Хоорайның чурттакчыларының чыскаалы тайбың хевирлиг эртип турар. Күш ажыглаарын кордап, янзы-бүрү үүлгедиглер кылыр дээн кижилерни чыскаалдың киржикчилери хоруп турар.

ЧИЛИ. Политиктиг үзел-бодалы дээш Пиночеттиң дергизин эрге-чагыргазының тудуп хоругдаан кижилерни хостаарын негээн демонстрация Сантьяго хоорайга болуп эрткен. Ону колдуунда херээженнер организастаан. Оларның өг-бүлелериниң ээлерин, оолдарын фашистиг эрге-чагырга хөй-биле өлүрүп хыдаан болгаш чамдыктарын чыл-чылы-биле кандыг-даа истелге чокка кара-бажыңнарда тудуп турар. Херээженнер чазакка удурланганының демдээ кылдыр боттарын херимнерге илчирбе-биле быжыглаңып алгаш турганнар.

ЧУРУКТА: демонстрация киржикчизи кижиниң илчирбезин полиццейжиниң үзе кезип турары.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Чөөн-Хемчикте Чыраа-Бажы суурнуң 25 орунныг участок эмнелгезиниң ажылы районда чүгээр. Ында чээрби ажыг кижи ажылдап турар, оларда чеди эмчи бар. Чоннуң кадыкшылы дээш олар билиг-мергежилин харам чокка бараалгадып турарлар. Ындыгларның бирээзинге кызымаккай ажылдап турар комсомолчу Өлзеймаа Куулар хамааржыр. Ол каш чыл мурнунда Кызылдың медицина училищезин дооскаш, өскен-төрээн суурунга ажылдай берген.

ЧУРУКТА: эмчи Өлзеймаа Куулар ажыл үезинде. Карыма ТҮЛҮШТҮҢ фотозу.

Кижи бойдустуң төлү

КАМГАЛАП КАРАКТААР

Сүт-Хөл районнуң девискээри бойдус талазы-биле Тывада база бир кайгамчык чараш, байлак булуңнарның бирээзи. Чаңгыс Сүт-Хөлдү безин чижек кылдыр чугаалаарга, өөң шил дег арыг суу, ону долгандыр үнген ыяш, үнүшү, бедик-бедик узун-даа чонпак, падагар поштеринде саглая астына берген чудурук дег улуг, чемгир тооруктары, айыраң чараш, янзы-бүрү чечектери, чаагай үнген кукуруза дег аңаңгылыштары, хөлдүң суунда өзүп-төрээн байлак балыы, хөлче ол-бо чүктерден кирип аккан хорлаа суглары, эртем, кежээ төнмес-батпас аялгалыг куштарның, дириг амытаннарның шимээн-даажы караңна кеступ, кулакка дыңналып сагыш-сеткилди алачайгаар хей-аът киирип, өөртүп, көдүртүп келир. Тускай эмзиг чыттыг-даа ышкаш арыг агаарын тынарга чүден тааланчыг, артымаа херек хостуг, чиик сагындырар. Ол бүгү өөң бойдузунуң хайыралы, беримчези.

Ылаңгыя часкы, чайгы үелерде районнуң чурттакчыларындан баштай-ла школачылар төрээн хөлүнче 1—3 хонуктуң экскурсия-походтарын бо-ла чорудар бээрлер. Маңаа районнуң чаңчыл болган туристер слёдун хөлдүң бажында Кошкар-Баштыг деп черге эрттирип турар. Аңаа база-ла эң кол тема — Сүт-Хөлдүң бо кайгамчык бойдузун камгалаар талазы-биле чугаа бирги черде турары өөрүнчүг. Бо талазы-биле дээштиг ажылды Кара-Чыраа ортумак школазының туристер бөлгүмүнүң доктаамал удуртукчузу, хоочун спортчу, башкы Базы-Байыр Томбалович Тырык чорудуп турар. Ол бөлгүмнүң кызымак, чүткүлдүг куш-ажылы-биле каш-каш салгалдың туристерин өөредип, кижизидип шыдаан. Оон өөреникчилери районнуң, республиканың туристер слётунга чаңгыс эвес удаа киржип, кеску черлерни ээлеп келген. Бо талазы-биле чогумчалыг ажылды Бора-Тайга, Алдан-Маадыр, Сүт-Хөл ортумак школаларында база күштелдирип чорутган.

Божавыс — Чадааның № 1 школазының аныяк туристери боттарының удуртукчу башкызы, республиканың база бир хоочун туристериниң бирээзи, школа директору Михаил Васильевич Борбай-оол-биле кады чылын-на Тинилеге хүнүнге тураскаадып, Кызыл-Тайганың шыпшык бажынче үнүп, аңаа туураскаал тукчуташтарны, вымпелдерни чедирип турарлар. Ол база-да эки чаңчыл апарган.

Башкы бозу хей чылдарда туристер-биле ажылдап келген болгаш дуржулгазы улуг, уруглар аразынга бойдус камгалаар ажылды хүн бүрүде бедик кижизидикчи байдалга доктаамал эрттирип турар эгелекчилерниң бирээзи.

Ындыг-даа болза бойдус камгалаар талазы-биле ажылда шупту-ла чүве шуудаан, чаңгыс аай эки деп санап черле болбас. Бо талазы-биле четпестер ам-даа бар боор турарынга хамаарыштыр бодумнуң эскерип көрүп чорууру чүүлдеримни номчукчуларга таныштырайн.

Бойдуска эгиттинмес когаралды ийи-чаңгыс организас чок, «черлик» туристер (чер кезип кылаштапкан улустар) чедирип турар. Оон бээр 2-3 чыл эртти. Шак ындыг бөлүк «черлик» туристерниң киржилгезиндеи бистиң Сүт-Хөлдүң бичии бетинде Улуг-Баалыктың чиге кырында, улуг, чөржек, кыртан пөштеринге өрт үнген болгай. Ону хей чоннуң күжү-биле арай деп өжүрген. Харын-даа ол үеде улуг чаъс чагбаан чүве болза, та чүү болур турган. Ол дээрге улуг аазым, тайгадыр.

Ылаңгыя чазын чылыг үелерге, апрель, май айларда, күзүн сентябрьда районнуң суурларының чоогунга өрттер бо-ла болу бээр, ол дээрге, болдуунда хайгаарал чок алаактар кезип, ойнап, маңнажып чоруур бичии эдээди оолдарның «ажылының» түңнели-дир. Маңаа улуг кижилер база буруулуглар. Олар дээрге, чоокку совхозтарның суггатчылары. Буга-сумунуң ында тырылган бөк оът-сигенден, курган чээрген ыяштан дүрген аштап алыр дээш хаттыг турда-ла өрттедиптерге оон улуг өрт үнгеш, чооккавының арга-ыяжын, үнелиг чыжырганазын чок кылып каан. Харын-даа Сүт-Хөл совхозтуң девискээринге, район төвүнүң, Кара-Чыраа суурларның артынга ол өрттен бир хүү, кирунениң ийи мал кажаалары, бажыңнары-биле кады өрттенип калды. Ол дээрге, улуг когарал ышкажыл.

Бистиң Кара-Чыраа ортумак школазында бо талазы-биле ажылды школа коллективи доктаамал чорудуп, бөлгүмнерни бүгүде класстарда организастаан. Аңаа уруглар бойдустуң биске беримчезиниң дугайында билиглерни, ону чүгле камгалаар эвес, а харын-даа өстүрериңге чүткүлдүг куш-ажылы-биле киржип, школа чанының дүрүлга шөлчүгештеринде, бүлүрүлге бригадаларында бүдүн час хүргүзүнда тускай график ёзугаар ажылдап турар. Олар картофельдиң, огуречтиң, помидорнуң, капустаның бедик түжүдүн чедип алыр дээш бир демниг кызымак ажылдап чайлаарлар. Маңаа биология, география башкыларының ролю канчаар-даа аажок улуг.

Бойдус камгалаарының күрүне херээнге школачы уруглар хүн бүрү идепкейлиг киржип, негаан патрульдун ажылын холга ап, аңаа эң идепкейлиг киржири — улуг хүндүлүг хүлээлге.

Моңгуш БАЗЫР.

ЧАРЛААЛДАР

ОПТУ-1-ниң баазазынга «Тувводмелиорация» каттыжышкын дараазында тускай эртемнерге өөреникчилер чыып ап турар:

1. Суггарылга мастерлери (электрижиттиг насос станцияларының машинистери, «Фрегат», «Шлейф» чаашкынналдырар машиналарның операторлары). Өөренир хуусаазы 1 чыл. Өөредилге 1988 чылдың сентябрь 1-ден эгелээр. 17 харлан өрү назылыг 8-10 класс доосказ элээди оолдарны хүлээп алыр. Училищеге «Тыва мелиорация» каттыжышкынының чорутканы-биле хүлээп алыр. Өөредилге үезинде каттыжышкынның будүрүлгелери 45 рубль хемчээлдиг стипендия төлээр. Халас чемгерер, форма идик-хепти болгаш чаагайжыттынган общежитие бээр. **Айтырыгларны дараазында адресте тодарадыр:** Кызыл хоорай, Трудовая 3-а, каарлар килдизи, телефону—4-18-34.

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы КамАЗ болгаш ЗИЛ автомобильдерин башкарып чорударынга өөредир будурулге өөредилгезиниң мастерлерин чалап тур. Ажылының төлевири айда 250 рубль.

Айтырыгларны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49, телефону — 2-27-75.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозу болгаш Бүгүэвилелдиң «Союзконцерт» деп концерт коргузуг каттыжышкыны

«Хурең» стадионга «АЗИЯ ТӨВҮ ЕНИСЕЙДЕ» деп музыка байырлалын эртирер. Аңаа «Мираж», «Идея Фикс», «Клад» болгаш Москвада «Марионеток» театрның сурагжаан ыры-хөгжүм ансамбльдери ойнаар.

Музыка байырлалы 1988 чылдың сентябрь 16-да 19 шакта эгелээр.

Сентябрьның 17-18 хүннеринде 14.00 болгаш 17.00 шакта-да.

Коллективтиг чагыгларны хүлээп ап турар.

Билеттерни филармонияның кассазында садып турар. Телефон —2-55-19.

КЫЗЫЛ ХООРКУУСКОМ БОЛГАШ КЫЗЫЛДЫН ЭЪТ КОМБИНАДЫ август-декабрь айларда — малды массалыы-биле согар үеде эът комбинатынга ажылдаар күзелдиг кижилерни Кызыл хоорайдан болгаш районнардан чалап тур.

Тайылбыр алыры-биле Кызыл хооркуускомнуң куш-ажыл килдизинге (Кочетов кудумчузу, бажың 34, кабинет № 4, телефону — 2-33-48) келир.

Культура-спорт комплекизи кандыг болурул?

СПОРТЧУ УДУРТУКЧУЛУГДА БЕ?

Чыраа-Бажы суурда. Чөөн-Хемчикте өске суурлар ышкаш, амгы үениң төлевилели-биле тутттунган Культура ордузу, спорт залы чок. кино залының серилери эгзип бада берген, алдан чылдарда-ла, кандыг-даа тудуг төлевилелинге чагыртпаан эрги клубтуг. Шак ындыг черге чеде бээрге, бустур чыгаан клуву, спортчу оюннар эрттирер зал чогун чугаалап, культура-спорт ажылдары чүге чорувайн турарын аңаа чылдагааннаарлар хөй.

Чыраа-Бажынга баргаш, каш он чылдар дургузунда безин болдунмас тудуг-суурнуң кажан сайзыраарын маңап олурар хөөннер дыңнавадым. Эрги клубтуң ажылдакчылары шупту чаа кижилер. Мооң мурнунда кылдынган культура-массалыг хемчеглер база арбын. Эрги-даа болза, клубун чылдаар шаа-биле септеп, каастап алган. Ажыл планныг. Кая-даа баргаш, культура одаанга чүнү кылырының плааннары-биле таныжарга, ынчан аңаа концерт болур, ындыг кижи, ындыг темага лекция номчуур дээн болгулаар.

Чыраа-Бажының Культура бажыңында аңгы-аңгы темаларга ажыл план ёзугаар чорул турар болду. «Хозяюшка» клубтуң ведээ черлерге ажыы дыка улуг ышкаш кылдыр бодум санадым. Ону школада башкы Луиза Куулар эрттирип турар. Ол школада куш-ажыл башкызы. Өөреникчилерни дааранырынга, аргыырынга болгаш янзы-бүрү аъш-чем кылырынга өөредип турар. Ынчангаш бо бөлгүмнерни суурнуң чурттакчыларынга эрттирер кылдыр кылып кааны черле таарымчалыг.

Кандыг-даа бөлгүмнуң ажылын дээштиг болдурар дизе, бир дугаарында ону удуртуп турар кижиниң бедик мергежили негеттинер. Бир эвес ол чедишпес хире болза, өске кижилерни чалап, ажылды бедик деңнелге тургузуп ап болур. Ынчангаш «Хозяюшка» клубтуң программазынга чүгле даараныр, аргыырындан аңгыда, өгнүң херээжен эдилериниге хамаарышкан чүүлдерни база өөредип болгу дег. Маңаа чүгле Культура бажыңының ажылдакчыларының киржилгези негеттинер дээр болза, шын эвес. Бир дугаарында суурда херээженнер чөвүлели ук клуб-биле туруш харылзаалыг тудуп, кижизидилге ажылының хемчеглерин янзы-бүрү болдурарын чедип ап болур. Суурда херээженнер чөвүлелин ур чылдарда удуртуп келген, башкы Дайынмаа Айыр-Санаа-биле чугаалажып, херээженнер ортузунга социал-культура айтырыынга хамаарышкан хемчеглерни «Хозяюшканың» ажылы-биле холбаштырарын сүмелештивис.

Херээженнер чөвүлели-биле ук клубтуң аразында харылзаа кошкак, ынчангаш план ёзугаар тургускан хемчеглер болдунмайн баргылаар. Ынчап келирде, маңаа организакчы чорук негеттинер. Ону чедип алыр дизе, аразында быжыг харылзаа, харылсалга негеттинер. Амдызында бо чүүлдер мында дыка четпес. Ынчангаш солун, чоңга ажыктыг клубтуң ажылын сегидер оон амыдыралды түңнелдерин чедип алырынга хей-ниити организацияларын моон соңгаар киржир.

Чыраа-Бажы Культура бажыңында эки ажылдыг клубтар бар. Чижээ, республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы Эрес-оол Куударның «Сыгытчылар», совхоз директору Макар Доңгактың «Ракетка» деп клубтары кеский түңнелдерлиг. Суурда аныяктар аразында сыгыт, хөөмейге мергежилдиглер, стол теннизинге ойнаар аныяктар көвүдеп олурар. Суурда спорт ордузу чок диштивис. Контора чоогунда ажыглалга кирбейн барган борбак бажыңны септээш, ында бильярд, стол теннизиниң залы кылдыр тургускан. Ону харылап турар шаалыныг ажылдакчылыг, ойнаар шактарны таарыштырган, оюннар өртектиг. Бот-орулга-чарылгалыг бо үеде, ында ажылдап турар кижиге шалын болгаш өске-даа чарыгдалдарны ойнакчыларның киирген телевизиден тургузуп ап болур.

Ынаап-ла таарымчалыг бажың-балгат херек деп олурбайн, тар-даа болза, ажыглал чок турган бажыңны ойнаар зал кылып алганы эки. Ол дээрге чүнүң-даа мурнунда чоннуң культурлуг дыштанылгазын чеп организастаарынга ажыктыг чорук-тур. Оон ыңай «Ак-терге», «Үе» деп клубтарның ажылы солун. Чижээ, «Үе» деп клубту партком секретары Чадам-оол Түлүш удуртуп, тайылбыр-массалыг ажылдарны мында мооңнаан. База-ла дээштиин чедип ап, оон ажылын темалар аайы-биле чарып тургаш тургузар болза, дыка ажыктыг болур ийик.

Культура бажыңының директору Анатолий Назын, уран чүүл удуртукчузу Николай Куулар, режиссёр Чоодураа Моңгуш олар мырыңай чаа ажылдаан. Режиссёр шии тургузар сорулгалыг. Ында бергелер хөй, бир дугаарында драма чогаалдары чок. Ийнде, аныяк кижиниң дуржулгазы эвээш. Ынчангаш маңаа коллектив кежигүннери кады ажылдаан. Чыраа-Бажының бөлү чүгле хөөмей, сыгыт, ыры талазы-биле районда билдингир боорундан аңгыда драма чогаалдарының сценага ойнаптар салымныын чедип алыр. Бот-тывынгыр артистерниң бедик мергежилдиин дорааң чедип алыры болдунмазы билдингир. Чтиң-даа мурнунда массалыг талазынче кичээнгейни угландырар. Шииге ойнаар күзелдиглерни илередип, оон эң-не бедиге хевирлеримден эгелээри күзенчиг. Ол талазы-биле Культура бажыңының аныяк ажылдакчылары демниг ажылдаарын планнап турар. Дем турда, түмен ышаан тиер.

Спорт-культура комплекизи дээрге, ында-ла көрүштүг оран-савалыгда болдунар дээрзи шын эвес. Ынчаарга бо терминиң чамдык кедээ черлерле соора утказе шалчыдер аңы база бар. Аңы спортчу хемчеглер болдунуң аайы-биле аңгы чорул турзуң, ону харылаар ужурлуг акша-шалыныг кижи харылазым. культура хемчеглерин клуб ажылдакчызы кылзын дээр болза шын эвес. Кедээде чоннуң культурлуг дыштанылгазын массалыг болдурары бирги черениң айтырыы. Ынчангаш-да бар-ла хемчеглерни комплекстиг болдурар. Аңаа хей-ниити организацияларының калбак киржилгези негеттинер. Ынчангаш организациялар кандыг-даа ажылдың планын калы кылып, кандыг-бир хемчеглерни эрттирер дизе, тус-тузунда хуваажып алганда, ам эки түңнелдиг, массалыг болур.

Чогум спортчу хемчеглер, чоннуң ында массалыг киржилгези кошкак деп, ону харылап турар эштер чугаалазы. Ынчалза-даа волейбол, футбол шөлдеринде ойнап турар улус кежээниң таалбес. Бо талазы-биле район, республика маргылдааларынга киржип, эки түңнелдерни чедип ап турар. Мачалыг хөй-ле чыраа-бажыжылар база шыырак улус.

Суурга спортчу маргылдаалар эрттирер эрги, совхоз директору ажыл болу спортсмен кижи болгаш, маргылдаалардан чыда калбас. Ол бодунуң суурга эрткен шыдыраа, стол теннизинге тиилекчи-даа болуп турган. Кайда-ла удуртукчу спортка хандыкшылдыг болдур, ында ук ажыл эки тургустунган болур. Ону деткип болбайн чаа. Ынчалза-даа спортту удуртукчуларының сонуургалын барымдаалап бедидер дээр хөөннер шын эвес-даа ышкаш. Совхоз директору М. Доңгак, партком секретары Ч. Түлүш чүгле боттарының эрге-ажыын бодавайн, культура-спорт комплекизин негелдеге чоокшулаштырар дээш ажылдап турар. Удуртукчулар ынаа-ла маргылдаага киришсин, концертке ыралазын, танцылазын дээрге, кайым тааржыр. Ук хемчеглерни организастаарынга киржилге, оон шынары дээш олар харылзаар апаар. Оон ыңай чоннуң культурлуг дыштанылгазы ажыл-агыйның бүдүрүлге көргүзүүнге, чоннуң кижизидилгезинге салдарлыг болгай. Кол-ла кичээнгейни ынаар угланырар ужурлуг деп бодаар мен.

Чыраа-Бажында чоңга көзүлдүр корум-чурум үреп, хөй нииттиң черинге эзирик кестүп кээр кижи чок. Бо талазы-биле черле үлегерлиг суурлардан санынга кииреиптирип болур-дур деп, дидими-биле чугаалап болур ийик мен. Ол —ында культура-спорт комплекизиниң чүгээр тургустунганындан чедип алдынганы чугаажок.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң төвүнде культура-спорт хемчеглери чүгээр байдалда дыр деп түңнелге келдивис. Ынчаарга ук хемчеглерни комплекстиг болдурарының хемчеглерин ам-даа четпес боттандырып турар. Кол-ла четпестер болза, хей-нити организацияларын боттарының дужун хаай ажылдап турарында. Школа, эмнелге, ныш ажыл-агый черниң садыгы рабкооп дээш чижектиг тускайлаң коллективтер база бар. Оларның удуртукчулары ында хей-нити организацияларын культура-спорт хемчеглерин идиктелештирип, аңаа харысалгалыг болур болза, ажыл маңаа улегерлиг боор болур ийик. Ынчангаш удуртукчу ынаа-ла спортчу аңы уран чүүл талазы-биле таланттыг болуру албан эвес-даа ышкаш.

Эдуард ДОҢГАК.
(Бистиң корр.).

База катап таакпы дугайында

НИКОТИН БОЛГАШ ЧАШ КИЖИ

Аныяк херээженнерниң ындыг чугаазын бо-ла дыңнаар мен: «Чаштарның кадыкшылынга херээжен кижиниң таакпылаарындан улуг айыыл болбас, ында кижи коргар чүве чок. Таакпылаар херээженнерни билир мен, а уруг-дарыы кадык-ла боор чорду». Келир үедеги салгалын маңап турар аныяк херээжен кижи шак ындыг ханы боддал чок, таакпылап турар болза — ол кем-херек үүлгедикчизи болу бээр чадап чок.

ССРЭ-ниң медицина эртемнериниң Академиязының президентизи турган Н. Н. Блохинниң чугаалааны-биле алырга: «Чуртталгазының бирги хүнүнден эгелээш таакпы ыжын тынып турар чаштарның кадыкшылының дугайында бодал дүвүреңчиг болур».

Шынап-ла, келир үеде төрүттүнер кижиниң кол-кол органнары болгаш системалары баштайгы 12 неделязында тургустунар болгай. Таакпылаар ииштиг херээжен кижи төрүттүнер чаш төлүнүң кадыкшылынга улуг хораны бодунуң бөлбезинден чедирип турар. Иезиниң ханында никотинниң төрүттүнмээн төл база ап турар. Никотинден судал-дамыры чиңгелээнинден чаш төлдүң чемнениилгези баксыраар. Оязагай чүүл: төрүттүнер төлдүң ханында никотинниң хемчээли таакпылаар херээженниң ханында никотинден ораңчок көвей болур.

Таакпылааштың үезинде ханче хей хорлуг газ кирер, оон гемоглобин-биле (кислород дамчыдар клеткалар) ол тудушкаш, карбоксигемоглобин тыптыр. Ол быжыг каттыжышкын кислородту органнарже болгаш клеткаларже дамчыдып шыдавас. А бир эвес ие болур херээжен таакпылаар болза, чаш төлдү кислород четпестээр хоочураан байдалга чедирер.

Төрүттүнмээн төлдүң баары четчележип сайзыраваан турар. Баарга келген хоранны чидирип, үреп шыдавазындан чедишпээн организм, таакпычы авазының «сөөнев» турары хораннарының «аккумулятору» болу бээр. Оон дыка хей кызеничиг эвес түңнелдер үнүп болур, чүл дээрге, адар дарыг (эпилепсия), угаан-сарыыл четпестээри, мага-боду бичии ырымза болуру оон тыптыр. Иштики органнары: чүрек, мээ, баар, өкпе, хан бүдүрер система — бо бүгү органнар сайзыравас, ынчангаш ол-бо органнары чемдиктүүзү боор төрүттүнеринге чедирери ховар эвес.

Таакпылаар иелер, адалар кадык, чаагай салгалдыг болур деп күзелдиг болза, хандыр бодаңыры чугула. Таакпылаар иениң 1 литр сүдүнде 0,5 мг никотин бар, багай амданныг база чыттыг болур. Эрте-ле соглуп каары база ховар эвес.

Ынчангаш таакпылаар иениң эмзирип орар чаш төлүн көргенимде дүвүрээзиниң ködürüp «дузаланар» деп кыйгырыксаам келир. Таакпылаар ие — кем-херек үүлгедикчизи-дир. Ол чорук кажан-даа ие болбазынга чедирери болур. Ынчангаш аныяк кыстар, келир үениң иелери, мода сүрүп, чаш сеткил-биле таакпылап турарлар болгай. Ындыглар кандыг айыылга таваржып болурун билип алыры күзенчиг.

Раиса ӨЛЗЕЙ.
Эмчи.
Эрзин район.

СОКСАДЫР АРГАЗЫ ЧЕРЛЕ ТЫПТЫР

Таакпының хоразының дугайын кижилер хөйү-биле билип ап турза-даа, боттары өттүнчүп, садыгда барын ажыглап алгаш, өөренген чаны-биле тыртып турарлар. Таакпылаар эр, херээжен кижилерни санаанымны алгаш көөрге, чүс кижиден беш хире херээжен кижи таакпылаар чорду. Херээжен чон арыг-силиг, ынчангаш оон хоразын билир болгаш эвээш тыртып турар.

Бисте хөй улус аразынга таакпылаар, оон хоразын чанында турган кижилерге үрүп турарлар-биле эптежип, харын-даа боттарывыс хораннап турар бис деп билбейн, аңаа удур демисешпейн чорааныывыс хомудаанчыг. Ам таакпылааштын-биле демисел чидин-биле тургустунганы эки-дир. Ону моон-даа күштелдирер херек.

Бистиң школавыста таакпылаар башкылар чок. Ындыг таарылгада өөреникчилер-биле негелде кылыры эки боор-дур. Мен өөреникчилер-биле таакпы дугайын чугаалажып тура, оларның-биле дугурушканым болза, чурттап турар бажыңында улус таакпылавазын болгаш бир эвес таакпылаар болза, дашкаар үне бээрин чедип алырын дугурушкан бис. Ол ышкаш ада-иелер бажыңнарынга ону хөйү-биле курлавырлавазын, ону көзүлдүр салбайн, чажырарын база чугаалаштывыс.

Агитвартадларга пропаганда ажылы чорудуп тура, арага-биле таакпының хоразын кады тайылбырлаар болза эки деп бодаар мен. Харын-даа таакпының каарының дугайын социалистиг хүлээлгеге киирип алгаш, ону түңнеп ажылдаар болза улуг салдарлыг болгу дег.

Автобустарда, албан черлеринде «Таакпылап болбас» деп бижип каан хирезинде, ында чамдык кижилер «оорлакпыл» таакпылап турарлар. Оларны торгаваска ам шуут амдажаар хире. Амгы үеде эзирик кижилер эвээш апарганда, кижилер таакпының база ажык чогун билир ужурлуг.

Чамдык кижилер таакпыны хөйну тыртар. Оларның-биле кады ажылдаарга ынап-ла дыштанып алырын негээр. Таакпылаарын албан херектиг чүве кылдыр санаар, пат чанчыл болган. Ол эччок чаңчыл-дыр.

Кудумчуга ыш-бузун бургурадыр таакпылаар чорук база чараш эвес. Чон аразынга ажылдап чоруур чамдык даргалар безин таакпыны аажок тыртар боор-дур. Оларның кабинеттеринге кире бээрге, таакпының дээр, оон херекселдери-даа стол кырында чыдар боор-дур.

Кадыын камнавас кижи кайда боор. Ынчангаш ажылды чон хуралдарынга, диспуттарга арага-биле таакпының хоразының дугайында тургузуп, ажыы-биле чугаалажып көөр болза черле артык эвес боор. Район бурузунде санитар эмчилерге бо талазы-биле тускай даалга бээр болза, олар ажылды экижидер аргазын черле тыва бээр боор деп бодаар мен.

Оңдар АЛДЫН-ООЛ.
Ийме ортумак школазының башкызы.
Сүт-Хөл район.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 25-ТЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35— «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 9.40 — Мультфильмнер. 10.15 — Док. фильмнерниң баштайгы көргүзүү. 10.45 — «Киржикчилер». 11.30 — 11.40 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Алыс шыны-биле болгаш ырын-нүүр ёзугаар». 16.40 — Концерт. 17.10 — Мультфильм. 17.30— Музыка шыгжамыры. Й. Гайдн. № 103 симфония. 18.05 — «Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.10 — «Ыр-88». 19.25 — «Теория айтырыглары». Хууда болгаш ниитизелдиң эге-ажыктарының диалектиказы. 19.55 — «Аныяк Россия». 3-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Останкинода Оранмузейде музыкалыг чай». 22.30 — Бөгүн делегейде. 22.40 — 23.45 — Он-он чылдарда балалыг четпес портреттер. Ю. Нагибин чогаалы-биле ийи ужуражышкын.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Шаандакы болгаш чоокку ырлар». 8.55 —Мультфильм. 9.30—«Москвага аянчорук. Крым кежииниден Триумфалдыг хаалгага чедир». 9.50 — Испан дыл. 10.20 — Уругларга фильм. «Кроштуң каникулдары». 4-кү сериязы. 11.30 — Испан дыл. 12.00— — «Өөнүктер экраны». «Черлик ыт». Уран-чечен фильм. 13.15 — Медээлер. 13.25 — «Теңгы ызбичизи». 14.20 — 15.25 — «Дайынның узун оруктары». 3-кү сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.35 —«Сонуургактарга». Тыва национал оюннар. 18.55— Док. фильм. 19.15 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Парторганизацияларда отчёттар болгаш соңгулдалар». «Кышка белен силер бе?». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Телефильм. 20.25 —Г. Цистреем. Концерт. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— 23.10— «Өөнүктер экраны». «Адавыска канчап дузалаарыл?». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Кедээниң шагы». 19.15 — Ритмиг гимнастика. 19.45 — «Банкистер дуэли». ойнаар. К. Кобылинский болгаш О. Четвериков ойнаар. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

АГААР

Республикага улуг өскерлиишкин чок агаар болур. Чөөн чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне 8—13, чамдык районнарга 0—5 градус чылыыр. Хүндүс 25—30, чамдык девискээрге 16—21 градус чылыг болур.

Кызылга булуттагылап каап турар агаар болур. Чагбас. Чөөн чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Агаар дүне ийянысылалга 8—10, хүндүс 27—29 градус чылыыр.

Автооруктарга кестүрү эки.

КИНО

АВГУСТ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Где находится нофелет?» 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан). **Киносборник** 10.00. **Бичии залга:** «Мелодрама» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Робинзона Крузо, моряка из Йорка» 9.00. «Кин-дза-дза» 10.40, 12.30. «Душа моя» 16.00, 18.40, 21.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Варвара краса, длинная коса» 10.00. «Глория» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Тоби Мактиг» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Новые Амазонки» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Адревивис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кедээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның солун келбейн барганда 2-32-75-се долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 171. ТС—00553

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 198 (13798) | 1988 чылдың август 26, пятница | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 көпеек.

ШЫНАРЛЫГ ХӨЙ СҮТ ДЭЭШ

Бурунгу делегейниң адарлыг эмчизи Гиппократтың мындыг сөстери бар: «Бистиң чемивис—эм чүүл, а бистиң эм аймаа чүүлдеривис чем болур ужурлуг». Сүт база оон кылган чүүлдер ылап-ла бо негелделерге дүгжүп турар. Сүт — ол дээрге ёзулуг эм. Бүдүрүлгениң чамдык адырларының ажылчыннарынга профессионал аарыгларга удур халас сүттү берип турар. Ол ышкаш чүрээ, иштиң-баары, ижин-шөйүүду аарыгларын сүт-биле эмнээр, хораннанган кижилерге база сүт бээр. Специалистерниң шинчилеп көргени-биле алырга, сүттүң составында 200 хире янзы-бүрү бүдүмелдер бактаап турар. Ынчангаш сүттү академик И. П. Павлов бойдустуң болдунуп белеткээни магалыг чаагай чеми деп адаан.

Аъш-чем программазын боттандырарының бир кол кезээ — сүт бүдүрерин көвүдедири болур. Ол анаа эвес сорулга. Сүт-биле чүгле эмнелге, уруглар албан черлерин эвес, харын бүгү чонну эртемниң тодараткан чижек-нормазы ёзугаар хандырар деп сорулга салдынган. Ынчангаш сүт саарын көвүдедири, ону күрүнеге хөйнү садары—чонну кадыкшылы дээш демиселдиң бир чарылбас кезээ болуп турар. Бистиң республикада «Сүт» деп программаны ажылдап кылгаш, ону хүлээп алганы таварылга эвес.

Сүттү көвүдедирде хөй-ле чүүлдерни кылыр, арга-курлавырларын ажыглаар херек. Бо чылын республика күрүнеге 36 муң тонна сүттү садар. Ам чеди айлар доозулган. Статистиканың республика эргелелиниң медээзин ёзугаар алырга, ниити республикада сүт садар талазы-биле төс айларның планы 73 хуу күүсеттинген. Эрткен чылдың ол-ла үезинге турганынга бодаарга, 4657 центнер сүттү эвээш дужааган бис. Саар инектиң баш саны чыл санында өзер, оон-биле кады чоннуң сүтке херектели база көвүдээр ужурлуг болганда, бо дээрге негелдеге таарышпас чүүл-дүр. Эң ылангыя Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга, Сүт-Хөл районнарының ажыл-агыйлары бо талазы-биле дыка хожудап турарлар. Бай-Тайганың беш совхозунуң ужу төс айларның планын 21-28-ле хуу боттандырган.

Үш кварталдың планын «Таңды-Сыны» биле «Хөндергей» совхозтар ажыр күүседипкен. Күрүнеге сүт садарының талазы-биле социалистиг чарышта Тес-Хем биле Чөөн-Хемчик районнар база үстүнде адааныывыс ажыл-агыйлардан аңгыда, «Шамбалыг» биле Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтар мурнап турар.

Кандыг-даа ажылды эрткен чылдаазы-биле деңнээр болгай. 1987 чылдың чеди айларында республика бир инектен 1094 килограммны саап ап турган болза, бо чылдың ол-ла үезинде оон 46 килограммны эвээшти саап алган бис. Бир инектен Таңдының ажыл-агыйлары ортумаа-биле чеди ай дургузунда 1308 килограмм сүттү саап ап, республикада эң дээре көргүзүглүг болган. Ынчалза-даа ол болза эрткен чылдың деңнелинден эвээш. Таңдыжылар хонукта бир инектен ортумаа-биле 6,2 килограмм сүттү саап ап турар, ниити республикада чүгле 4,9 килограмм. Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл районнарда инектиң сүткүрү эрткен чылдаазындан 20 хуу эвээш. Шак мындыг чылдагааннарның түңнелинде сүт саалдазы эрткен чылдың чеди айларында турганындан 1811 тонна эвээжээн.

Үстүнде сан-чурагайлардан ылгалы көөрге, байдал дүвүрээзиниң. Моон чылдагааны чүдел? Инекти чем-биле хандырбайн турар бис. Ферма бүрүзүнге ногаан конвейер турзун деп айтыышкын бар хирезинде-ле, ону кажы-ла фермада кылган. Республиканың төп районунга Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң фермалары безин негеде ёзугаар саар инектерин чемгербейн турар, мал чеминиң баазазы чок.

Ийиде, хөй болгаш шынарлыг сүт дээш чарышты малчыннар ортузунда негелде ёзугаар организаставаан. Алды айларның түңнели-биле ниити республикадан 62 тонна сүттү стандартка таарышпас дээш, ажыл-агыйларга дедир эгиткен. Ол-ла үениң дургузунда сорт чок сүттүң деңнели 6646 тонна азы 42,8 хуу болган.

Эки шынарлыг сүт дээрге ажыл-агыйларга орулга-дыр. Бодап көрээлиңер даан: 1 сорт сүттүң бир тонназының өртээ 399, ийигизиниң 370, а сорт чогунуң 320 рубль. Мындыг ылгал канчап тыптып кээрил? Бир талазында сүттүң чогуур температуразын барымдаалавайн турар. Сүт соок болган тудум-на, оон мындыг шынары дээш саанчылар чемелде төлевир алыр. Ол ышкаш сүт үскүр болурга база мындыг. Түс-түс районнардан Барыын-Хемчик биле Тожунуң дужаан турары судуң бирги, ийиги сорттуу болуп турар. Бо көргүзүг инектиң чеминден база кол хамааржыр.

Республиканың хоочун ажыл-агыйларының бирээзи «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран сүт-бараан фермазының чайгы баазазында саалда агрегаттары чадагай, оон уламындан чаъс-борааныгда сагган сүттүң шынары бузуу, оон аңгыда ында сүт чылдыр тыртар база чок, ынчангаш сүт кудар сава арыг-шевер эвес. Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң фермазында саваны экиди арыглаар чүүр чүүлдер чок.

Бирги чартык чылда «Тиилелге» совхозтуң дужааган сүдүнүң үскүрү 3,97 хуу болган. Бо эки көргүзүг. Ол ышкаш ында сүттүң шынары эки дээрзиниң дугайында мындыг сан-чурагайлар бар: бирги сорттуу 80 хуу, ийиги 18, а сорт чогу 1,6 хуу болган. Моон алгаш көөрге, шынарлыг сүттү хөйнү дужааганы дээш ол ажыл-агый артык орулганы киирип алган. Мындыг аргалар ажыл-агый бүрүзүнде бар деп болур. Чүгле саар ниээ арыг болуп турар фермаларга харын берге.

Сүт планын ёөдир күүсетпейн турарывыстың бир чылдагааны болза, бар арга-курлавырларын чөп ажыглаваанывыста-дыр. Ол чүлерил? Мөңгүн-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз сарлыктарын саап турар. Чайгы дыштаныышка үезинде улуг класстарның өөреникчилери уругларга таарымчалыг байдалды тургускаш, оларны саанчылап турар. А сарлыктыг ажыл-агыйлар бисте эвээш эвес-ле болгай.

«Барлык» совхоз бо чылын чамдык коданнарга өшкүнү база саап эгелээн. Бо дээрге улуг курлавыр. Өшкүлүг совхозтар кайы хөй.

Сүттү күрүнеге садарын көвүдедириниң, оон-биле эмнелге, уруглар албан черлерин хандырарының бир эптиг аргазы улустуң хууда дузалал ажыл-агыйы болур. Бо талазы-биле Сүт-Хөл районда чамдык ажылдарны организастап турар. Ында сүт сөөртүр машиналарның аалдарга баарын графиктээн. Улус ар-тыышкадыг судуң күзелдини-биле дужаап турар. «Октябрь 30 чылы» совхозтуң мурнакчы малчыны Дарышмаа Куулар эрткен чылын хуудан мал-маганын саап, ону күрүнеге совхоз дамчыштыр дужааган, 3 муң рубль орулганы киирип алган. Ол ышкаш бо чылдың бирги чартынында Бора-Тайгада чамдык малчыннар 500-600 килограмм сүттү дужааганнар. Шак мындыг арганы ажыл-агыйларга организастап болур.

Күрүнеге хөй сүттү садарының бир аргазы оон бараанының чоруун көвүдедири болур. Бо чылдың бирги чартынында түңнелин алгаш көөрге, ниити республикада база элээн каш районнарда ол көргүзүг кудулаан. Ол чүнүң ужурунда тыптып келирил? Сүттү ажыдып үрей, иштики херектеп көвүдеп турарында болур.

Сүт дээш демисел бүгүн чылдың ажылы. Амгы үеде мал чеминиң белеткели кидин тудук. Силосту, сенажты шын эвес салырындан оон шынары кудулаар, харын инектер хораннанып болур. Ындыг таварылга эрткен кыжын «Енисей» совхозка болган.

Бисте сүт-бараан фермалары ногаан конвейерлиг болур ужурлуг. Ол талазы-биле сүмелерин совхозтар алгылаан, ында кажан, кандыг чемни саар инектерге тарып өлүртүрүн, анаа чоорту кадарарының чурумун айтыгылап каан. Ол хиреде специалистерниң ол сүмезин ажыл-агыйлар эки-ле тоомчага албайн турар.

Малга эки чем баазазы чокта, оон хөй продукт алырының кандыг-даа барымдаазы турбас. Амгы үеде улуг кежиг чогу, ныпраа-сээктиң чоорту эвээжээри-биле малга дыка таарымчалыг.

Седен ХЕРТЕК.

Аъш-чем программазын күүседир

КОМПЛЕКСТИГ ҮНҮҮШКҮН

СЭКП Эрзин райкому малчыннарже комплекстиг үнүүшкүннерни организастап турар. Сөөлгү үеде Качык, Тереле, Ак-Довурак, Бүкту-Аксы, Тарлашкын, Тере-Хөл ол мынчаар чайлагларга комплекстиг бригада барып, СЭКП-ниң XIX Бүгүэвилел конференциязының материалдарын тайылбырлап, концерттерни көргүзүп, эмчилер болгаш амыдырал хандырылга ажылдакчылары малчыннарга ачы-дуза чедирип чораан. Бригада-биле автомагазин база кады барган.

СЭКП райкомунуң секретары Б. Самбуу, райкүүскомдаргазының оралакчызы Х. Бара-оол, партия райкомунуң килдис эргелекчизи А. Комбу олар малчыннарга лекцияларны номчугулаан. Эмнелге ажылдакчылары ижин-шөйүүду аарыгларының дугайында беседаларны кылгылаан.

Шак мындыг бригаданы чайлагаарда малчыннар аажок сонуургап хүлээп ап турар. Бригаданың үнүүшкүннери уламчылавышаан.

(Бистиң корр.).

Анай-оол Ензакович Салчак—«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында эң хоочун механизаторларның бирээзи. 1988 чылдың дүжүдүн баштай ажаажып эгелээрин бо коммуниске дааскан. «Енисей-1200» маркалыг комбайның ол чаа сезонга дыка эки таарып белеткеп алган. А. Ф. Горбанюктуң удурткан № 3 трактор-хову бригадазы чүгле үрезин тарааны ажаап алыр. Дүжүттүң ниити байдалы эки. Ону дүрген болгаш чидириг чокка ажаап алыр дээш А. Салчак ам ажылдап кирипкен.

ЧУРУКТА: Анай-оол Салчак.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ОРБИТАДАН МЕДЭЭ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Владимир Титов биле Муса Манаровтуң космоста ужудуушкунунуң 36-гы неделязы чоруп турар. Космонавтылар бо хүннерде «Интеркосмос-88» делегей шинчилелиниң программазын боттандырып ажылдап турар. Ол программаның кол сорулгазы болза, бойдуста боор турар болуушкуннарның тыптып келир чылдагааннарын баш удур тодарадыры болур. Чижээлээрге, үргүлчү чер шимчээр районнарны доктаамал тургустунган фотокамералар болгаш спектрометриктиг аппаратуралар-биле чурукка тырттырып шинчилээри болур.

Душанбе хоорайның чоок талазындан мынай Совет Эвилелиниң девискээрин база Токтогул сүт шыгжамырының девискээрин бүрүн-биле мындыг янзылыг шинчилеп турар.

Астрофизиктиг шинчилелдерни база уламчылап турар. Оон-биле чергелештир удаваас эгелээр совет-афган каттышкан ужудуушкунуң экипажын хүлээп алырынга космонавтылар белеткенип турарлар.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели «Өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарын тургузар дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Өскүс уругларның болгаш ада-иезиниң хараалзал-тежээли чок арткан уругларның кижизидилгезиниң болгаш социал камгалалының чуртта амгы системазының ниитилел харылзааларының хөгжүлдезиниң чаа байдалдарынга дүүштүр улам сайзыраңгайжыдарының негеттинип турарын доктаалда демдеглээн.

Чаштар бажыңнарынга, уруглар бажыңнарынга болгаш школа-интернаттарга өскүс уругларны кижизидер, өөредир болгаш материалдыг хандырар талазы-биле хемчеглерни боттандырары-биле чергелештир ындыг уругларны кижизидериниң гуманныг өске-даа хевирлерин ажыглаары чугула.

Партияның XXVII съездизиниң болгаш СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин удуртулга болдурбушаан, өскүс уруглар болгаш ада-иезиниң хараалзал-тежээли чок арткан уруглар дугайында күрүнениң база хөй-ниитиниң сагыш салыышкынын улам күштелдирериниче, а ол ышкаш өзүп орар салгалдың ол бөлүктерин кижизидериниң хөй-ниити, коллективтиг болгаш өг-бүле хевирлерин улам долу дүүштүрерин хандырарынче угланган комплекстиг хемчеглерни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ажылдап кылган. Өскүс уругларны кижизидериниң принципиалдыг чаа хевири — өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарын организастаар дугайында В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузунуң киирип келген саналдарын деткээн.

Өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарының составынга дараазында чүүлдерни:

10-дан эвээш эвес өскүс болгаш ада-иезиниң хараалзал-тежээли чок арткан уругларны кижизидип турар өг-бүлелерниң чурттаарынга херектиг чаңгыс квартиралыг хөй өрээлдерлиг бажыңнардан тургустунган уруглар хоорайжыгаштарын; 5-тен эвээш эвес өскүс болгаш ада-иезиниң хараалзал-тежээли чок арткан уругларны кижизидип турар хөй өрээлдерлиг чаңгыс квартиралыг анаа бажыңнарда, тускайжыттынган бажыңнарда азы мындыг хевирлиг бөлүк бажыңнарда чурттап турар түс-түс өг-бүлелерни киирери чугула деп санаан.

Өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарын тургузары база оларның ажыл-чорудулгазын организастаары уругларның амыдыралынга, кижизидилгезинге, бүгү талалыг сайзыралынга, өөредилгезинге болгаш күш-ажылга оларның ак сеткилдиг хамаарылгалыг болуруң, бедик моральдыг шынарларга оларны кижизидеринге таарымчалыг байдалдарны хандырар ужурлуг. Өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарының ажылынга демократтыг эгелээшкиннерни бүгү талалыг ажыглаар, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хөй-ниити организацияларының доктаамал сагыш салыышкынынга даянып алгаш, оларның бот-тускайлаң болгаш бот-башкарлынар чоруун хөгжүдер.

Өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнары улус депутаттарының чер-чер Советтериниң эргезинге турар. Ындыг уруглар бажыңнарын организастаары база ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузу киржир ужурлуг. Уруглар фондузу болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнары өскүс арткан уругларны кижизидеринге хамаатыларның идепкейлиг киржилгезинге дузалаар, өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарынга кижизидикчи ада-иелерни шилип алырынга, оларның ажыл-агыйжы, моральдыг болгаш аажы-чаң шынарларын, уруглар-биле ажылдаар аргалыын болгаш дуржулгазын күш-ажылчы коллективтерге азы чурттап турар черлериниң аайы-биле чугаалажып көөрүнге ажык-чарлыг чорукту хандырар хүлээлгелиг.

Уруглар хоорайжыгаштарының составынга чурттаалга бажыңнары, ол чоок-кавының чурттакчылыг районнарының уругларын хары угда хандырып шыдаар аргалыг клуб комплекстиг, эштир бассейнниг спорт-кадыкшылга төптүг ортумак школаларны, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин, ажыл-агый болгаш эмнелге-профилактика блоктарын, уругларның болгаш улуг улустуң кады ажылдаарынга таарымчалыг бажың чаңның болгаш өске-даа хевирниң чер участоктарын киирер. Бир уруглар хоорайжыгажынга уругларның саны 150—200 кижи болдуруп чурумчудар. 1988—1991 чылдарда 14 эвилелдешкен республикага 30 уруглар хоорайжыгажын тудар, оларны бажың иштиниң болгаш өске-даа дериг-херекселдер-биле бурун дерир.

ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитеди, ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозу эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери болгаш В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузу-биле дугуржулга ёзугаар уруглар хоорайжыгаштарын болгаш өскүс уруглар кижизидип турар өг-бүлелерге таарымчалыг квартиралардыг тускайжыттынган чурттаалга бажыңнарын тударының үлегерлиг төлевилелдерин, түс черниң агаар-бойдус болгаш социал-демографтыг байдалдарын база национал чурттарның дуржулгазын өөренип көрген өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарын тударының зоналар аайы-биле кылдынган төлевилелдерин конкурстуг үндезинге чогаадып кылырын организастаарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ССРЭ-ниң Күртүдүүнге дааскан.

Уруглар хоорайжыгаштарын төлевилеттирер болгаш туттурар чагыкчының хүлээлгезин эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, а тускайжыттынган чурттаалга бажыңнарын төлевилеттирер болгаш туттурар чагыкчының хүлээлгезин автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнарынга, министерстволарга болгаш ведомстволарга дагзыр.

Уруглар бажыңнарын тударын эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң, ССРЭ-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының үндүрүп берип турар капитал салыышкыннарының ниити лимиттерин барымдаалап акшаландырарының бүгү дес-териниң күселин-биле боттандырар. Бо айтырыгларны шиитпирлээринге бүдүрүлгелер болгаш организациялар өскү салыышкынны киирип болур. Боттарының херекчилериниң күселин-биле күш-ажылчы коллективтерниң чөпшээрежиени-биле ындыг уруглар бажыңнарының тудуунга киржирин оларга сүмелээн.

Эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге болгаш ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединге созуургалдыг министерстволар база ведомстволар-биле кады база В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузунуң киржилгези-биле он үшкү беш чылдың планының төлевилелин ажылдап кылып турар үеде эвилелдешкен республика бүрүзүнүң херегцелин барымдаалап тургаш, уруглар хоорайжыгаштарын, өскүс уругларны кижизидип турар өг-бүлелерге болгаш ада-иезиниң хараалзал-тежээли чок арткан уругларга тускайлаан чурттаалга бажыңнарының болгаш квартираларны тударының тодаргай хемчээлдерин баш удур көрген турар ужурлуг. Өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарын төлевилел база тудуп турар күрүне, кооперация бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга чээли тывсырынга ССРЭ-ниң тускай банкылары идепкейлиг-биле киржир ужурлуг.

ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле күрүне комитединге, ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунга, ССРЭ-ниң Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединге болгаш ССРЭ-ниң Сан-төө министерствозунга В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузу болгаш ВЦСПС-биле кады мындыг уруглар бажыңнарында турар уругларны ажаап-тежээринге үндүрер акшаландырарының база ажыглаарының онзагай чүүлдери баш удур көрдүнген, а ол ышкаш уруглар хоорайжыгаштарының чаңгыс дай структуразын болгаш штаттарын өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарының ада-ие кижизидикчилериниң материалдыг хандырылгазының байдалдарын баш удур көрген өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарының дугайында түр дүрүмнү бадылаарын дааскан.

В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузунуң оон чаа талазы-биле хараалзал-тежээлге чөвүлелин тургузар дугайында саналын чүүлдүгзүнүн көрген.

Эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге хөй-ниити эгелээшкинниг-биле бүгү-ле черлерге хараалзал-тежээлге чөвүлелдерин тургузарын саналдаан. Кадык камгалал органнарынга уругларны кижизидери-биле алган өг-бүле бүрүзүнге бедик мергежилдиг доктаамал эмчи консультацияларын болгаш психолог-диагностика дузазын, ылангыя кадыкшылы кошкак уругларга дузаны көргүзерин хүлээндирген. Уругларның кадыкшылын ханы-биле шинчилеп көөрүн болгаш оларны эмнээрин организастап чорударының сорулгазын салган. ВЦСПС-ке, ВЛКСМ ТК-ге ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозу болгаш эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери-биле кады өскүс уругларны база ада-иезиниң хараалзал-тежээли чок арткан уругларны кижизидип турар өг-бүлелерге санаторий-курорт эмнелгези болгаш дыштаныышкын хандырар, а бүдүрүлгелерге, организацияларга өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарынга болгаш ол уругларны кижизидип турар ажылдакчыларның өг-бүлелеринге оларга санаторийлерже, профилакторийлерже, дыштаныылга бажыңнарынче путёвкаларны бээрин, а ол ышкаш күш-ажылчы коллективтерниң чөпшээрели-биле социал хөгжүлдениң фондузунуң чамдыызын өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарынга дуза көргүзери-биле чорударын сүмелээн.

Өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хараалзал-тежээли чок арткан уругларны кижизидип турар өг-бүлелерге материалдыг дуза көргүзериниң болгаш өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарының ажылынга эргежок чугула таарымчалыг байдалды тургузарының талазы-биле калбак хемчеглер баш удур көрдүнген. Ындыг уругларның материалдыг хандырылгазының нормалары, уруглар хоорайжыгаштарының педагогика, эмчи ажылдакчыларының болгаш оларның хандырыкчылары болур ажылдакчыларның ажыл төлевириниң байдалдарын тодараткан.

Бештен болгаш оон-даа хөй өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хараалзал-тежээлдези чок арткан уругларны кижизидип турар кижизидикчи ада-иелериниң үезин пенсиялар болгаш пособиелер доктаадып тургузарда оларның ниити база үзүктел чок күш-ажыл стажынга болгаш тускай эртемниң талазы-биле ажыл стажынга киир санаарын доктаадып тургускан. Ындыг уругларның кижизидикчи ада-иелеринге оларның ап турар пенсиялары долу хемчээлге артып калыр.

ССРЭ-ниң Садыг министерствозунга болгаш Центросоюзка эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери-биле кады үүрмектеп садар садыг четкизиниң бүдүрүлгелеринге өг-бүле хевирлиг уруглар бажыңнарының чагыглары ёзугаар эргежок чугула бараанарны садарын хандырарын, оон-биле кады уруглар хоорайжыгаштарынга бараан садарын акша шилчидилгези-биле чорударын саналдаан.

Ындыг уруглар бажыңнарын акшаландырарынга, тударынга, дериринге болгаш дериг-херекселдер бээринге, өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хараалзал-тежээлдези чок арткан уругларны кижизидип турар өг-бүлелерге материалдыг дуза көргүзеринге киржилгезиниң дугайында В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузунуң инициативазын чүүлдүгзүнүн көрген.

Өг-бүле хевирниң уруглар бажыңнарынга материалдыг дуза көргүзеринге чурттакчы чонга калбак аргаларны бээр сорулга-биле В. И. Ленин аттыг совет уруглар фондузунга 1-ден 25 рубль өртектиг дузаа чедиреринниң тускай билеттерин үндүрерин чөпшээрээн. Оларны неппереткенинден кирген акша-хөреңгини чаа хевирниң уруглар бажыңнарының материал-техниктиг баазазын тургузарынче болгаш оларны ажаап-тежээринге киирер.

Чогаадыкчы эвилелдерге, ССРЭ-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединге оларны тургускан шаа-биле доктаамал ажылдаар студияларны, школаларны организастаарын, уругларның эстетиктиг болгаш күш-дамыр хөгжүлдезиниң талазы-биле бөлүктерни тургузарын, а ол ышкаш өскүс уругларны база ада-иелериниң хараалзал-тежээли чок арткан уругларны кижизидип турар өг-бүлелерни чогаадыкчы шефке алырын сүмелээн.

СИГЕННИ БЕЛЕТКЕП АЛЫР, А ТАРАА...

Мал чеминиң белеткелин бо коллектив кызымак чорудуп турар. Анаа бадыткал кылдыр дараазында сан-чурагайларны адап болур. 1360 тонна сиген белеткээрин коллективтиң кежигүннери хүлээнген. Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң № 3 механизастаттынган комплекстиг бригадазы август 25-ке чедир 1160 тонна сигенни белеткээн. Белеткеттинген сигенниң шынары бирги болгаш ийиги класстыынга хамааржыр деп, бригадир С. М. Ашак-оол дыңнатты. Суушь ступуга чоогунда сиген шөлдерин механизаторлар сөөлдүредир ажаап эгелээннер. Чүге дээрге ол шөлдерге сиген чавыс үнген. Өзүмүн манап. Бегрэ деп черниң сигенин кезип, сараттап турганнар. Эки дүжүттүг сиген шөлдеринге бригада бир хүнде ортумаа-биле 38-40 тонна сигенни белеткээр аргалыг болганнар. А норма ёзугаар механизаторлар бир хүнде 31 тонна сиген белеткээр ужурлуг. Моон алгаш көөрге, бригаданың кежигүннери чайгы хүннерде багай эвес ажылдаазын илдеп.

— Дүжүдү шоолуг эвес сиген шөлдери арткан. Оларның сигенин кезип, белүп тур бис. Хүнде ортумаа-биле 20 тонна сигенни белеткээр арга бисте бар. Техника-биле кезип болур шөлдерниң сигенин, аргалыгла болза шуптузун алырын кызыдып тур бис—деп, Сергей Маадыевич чугаалады.—Сиген кезиилдеринде Николай Дамба, белериниде аныяк механизатор Константин Сарыг-оол, сараат салырында Чимзырын Маады, сараат эдеринде аныяк ажылчын Роднов Байыр-оол шалыпкын, шудургу ажылдап турарлар.

Сөөлгү хүннерниң чаъзын кудулатпас болза, бригада сиген белеткээр планын сентябрь 7-де күүседиптер. Оон соонда планга немештир сиген белеткелинче кирер. Комплекстиг бригаданың механизаторларының ажылдаар тура-соруу бар. Сигенни белеткеп тургаш-ла, ону кыжын сөөртүрүнүн аргазын база бодап турар улус болду. Сарааттарны улуг эвес кылдыр салып турарлар. Чүге дээрге бичии сарааттарны кыжын тросс-волокуша-биле сөөртүрге белен тогулбас боор. Ону чүдүрүп шуудеп турбас.

Бо хүннерде бригаданың ажылдап турары сиген шөлдерин көөрге, каракка илдигер бир чүүл бар. Ол дээрге техника-биле сигенни кестиммес, оңгул-чиңгил, мыш. даш арасы черлер. Ындыг черлерге шык эки ыглыр болгаш, сигенниң үнгени бедик-даа, сырый-даа. Оларның дамыының хууда малдыг кижилер боттарынга кезип ап эгелей берген. Совхоз кезип албаанда, мал-маганныг кижилерниң кезип ап турары шын. Сиген саргарып эгелей берген. Ам он хире хонза, хоолу чок кылдыр кадып каар. Ол черлерде сиген ногаан, шынары эки турда азы бо-даа хүннерде совхоз чүге кезип албааныл? Хайырыан сигенниң кончуг чүлүктүг үези эрткен. Хол-биле сиген кезер звеноларны организастаза азы өг-бүлелер, аңгы-аңгы кижилер-биле керээзин чаргаш, ол сигенни кестирип алыр турган. А бир эвес совхоз кезип албас деп шиитпирлээн болза, хууда малдыг кижилерге изиг чайын-на берипкен турган. Бир эвес ынчанган болза, сигенниң шынары эки турда, кезип аптар турганы чугаажок. Орайтап кескен сиген малга шоолуг-ла тодуг-тур чем болбас. Шак мындыг ажыл-агыйжы эвес чоруктуң уржуундан сигенни совхоз-даа ажаап албаан, хууда малдыг кижилер багай шынарлыг сиген кезер ужурга таварышкан. Каа совхоз сиген кезерин, хууда малдыг кижилер кайын сиген «боктап» алырын баш бүрүнгаар тодарадыр ужурлуг турган. Оон башка хензиг-даа болза, сиген чидирип болбас турган. Комплекстиг бригада 300 га черде чаңгыс чылдыг сигеннерни, дүжүдүн үрезин кылдыр ажыглаар дээш 200-200 га черле сулаазы, көк-тарааны база өстүрүп турар. Бо чылын тарааның дүжүдү эрткен чылдыынга четпес, оон ынай бок үнүжү хөй болган. Чамдык шөлдерде тарааны хонак дүй үнүп келген. Оон бир чылдааганнан бригадир күскү андарылганы багай чорутканы-биле тайылбырлаар турар. Сергей Маадыевич күскү андарылганы хорзунун андара октаар андазыннар-биле чорудар болза эки деп санаар кижи болду. Хөрзүнүң үдүрертир андазыннар-биле күскү чер андарылгазын чорударга, бок үнүштериниң дазылдарын шуптузун үзе шаап шыдавайн турар дээр. Бригадирниң бодалын чаңгыс-ла шын бодал деп болбас. Тарааны тарып өстүрериниң технологиязын долузу-биле сагываааны бо чылын үнген дүжүт көргүскен-дир. Тарааның чамдыкын, бышпайн чыдыра мал чеми кылдыр ажаап алыры шиитпирлээн. Чоокку хүннерде ол ажылче механизаторлар кирипттер. Дүжүдүн ажаап алган шөлдерге күскү чер андарылгазын дарый эгелээр. Черле мынчаш, күскү чер андарылгазынче улуг кичээнгейни салып турар. Ындыг-даа болза, ону бок үнүштерге удур чаңгыс-ла арга деп болбас. Оон-биле харылзаштыр мындыг айтырыг тургустунуп кээр-дир. Бок үнүштерге удур гербицидтерни тараа шөлдеринге агротехниктиг негелделерге дүүштүр ажыглаан бе? Бедик дүжүттү өстүрүп алыр дээш бүгү хемчеглерни алган бе?

Сиген белеткелиниң планы күүсеттинзе-даа, а күзүн ажаап алыр деп чазын планнаан дүжүт ажаап алдынмас. Комплекстиг бригаданың кежигүннери оон чылдагаанын чер ажылының тускай эртемниглери-биле кады ханы-биле сайгарып көөр ужурлуг.

Шагдыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

Партийжи амыдырал: отчёттар болгаш соңгулдалар

ШЫҢГЫЫ НЕГЕЛДЕЛИИ-БИЛЕ

СҮТ-ХӨЛ. Партбөлүктерде болгаш цех партия организацияларында отчёттар болгаш соңгулдалар амгы үеде эртип турар. Партияның XIX Бүгү-эвилелиниң конференциязының, СЭКП ТК-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң шиитпирлерин база резолюцияларын күүседир, партийжи ажылдың стилин, методтарын сайзырангайжыдар, демократияны, ажык-чаргы чорукту калбартыр, ёзу барымдааларны чоруктан уштунар, коммунистерниң бот-идепкейин көдүрер талазы-биле СЭКП Сүт-Хөл райкому, партия организацияларының чамдык ажылдары чорутккан. Ниитизи-биле алырга, партбөлүктерде, цех партия организацияларында отчёттар болгаш соңгулдалар организастыг эртип турар. Моон мурнунда практикалап турганы ышкаш, хуралдарны эрттирер хүннерин үстүнден айтырып соксадып, партбөлүктерниң боттарының ажыл-агыйның байдалын өөренип көрүп тургаш, сүмелээн хүннеринде эрттирип, хөй-ле ниити сөстерлиг, тодаргай эвес узун отчёттуг илеткелдер бижип алгаш, номчуурундан хоорлап, партконференцияның шиитпирлеринге дүүштүр эде тургустунуушкунга, бурунгаар шимчээшкинге шаптыктап турар чылдагааннарны илередип, оларны болдуруп турар коммунистерниң аттарын адап, тодаргай анализтиг отчёттарны кылып турар. Кажан боттарының аттарынга чидиг шүгүмчүлелди кылырга, хуралга олурушканнар сонуургал-биле дыңнап, тодаргай саналдарны бээр дээрзи көстүп турар.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдар организастыг, ажыл-ишчи байдалга эртсин дээш оларның белеткелинче кичээнгейни салган. СЭКП райкомунуң бюрозунуң, партия райкомунуң, совхозтарның партия комитеттериниң, партбюроларның кежигүннериниң чүгле хуралга олуржуру-биле эвес, а кол-ла чүве — белеткелинге, эрттирерингe практиктиг дуза кадары-биле тус-тус партбөлүктерде бижиглээн. Бижиглаттынган харысалгалыг ажылдакчылар хову турлагларынга, малчын кодаларга, сүт-бараан фермаларынга чедип, чон-биле чугаалажып, негелде-хомудалдарын база бурунгаар билип ап, четпестерни ээрининг хемчеглерин ап турар. Чижээлээрге, СЭКП райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал «Алдан-Маадыр» совхозтуң МТМ-зинга, райкуусном даргазы Ч. Б. Монгуш Карл Маркс аттыг совхозтуң Сесеге, Хараганныг-Хову хойжу бригадаларының партбөлүктериниң хуралдарынга киржип, тодаргай практиктиг дузаны кадап хемчеглерин алган. Дарый шиитпирлеттинер бериш болур айтырыгларны ол-ла черлеринге шиитпирлеп, а эскелерин бижип, демдеглеп алгаш, чорту күүседилгениң хемчеглерин алдынып турар.

Отчёт-соңгулдалыг хуралдар «Алдан-Маадыр» совхозтуң Борбак-Тей хову-трактор бригадазының (бөлүк организатору Кызыл-оол Алдын-оол), Ак-Даш сүт-бараан фермазының (Кара-кыс Ондар), «Сүт-Хөл» совхозтуң Шелдээ-Тей хову-трактор бригадазының (Доржу Ховалыг), Карл Маркс аттыг совхозтуң көдээ Советтиң (Маннаа Монгуш) болгаш өске-даа партбөлүктерге шүгүмчүлекчи, ажыл-ишчи байдалга эртикээч. «Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырының механизатору Дыртый-оол Ондар хуралга партбөлүктүң ажылынга чүгээр деп үнелелди бербишаан, мал чемининиң белеткелинге ажылдаар техниканың септелгезиниң шынары куду болганындан үргүлчү үрелиишкиннерге таваржып, артык кезектер чедишпези-биле аңаа турупшкуннарга таварыып турарын шүгүмчүлээн. Мал чемининиң белеткелинге ажылдаар звеноларны четчелээр, ажылдың харысалгалыг участоктарынга коммунистерни быжыглаар, ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле ажылды совхозтуң партия комитеди (секретары Чылбак-оол Монгуш) четпес удуртуп турар. Моон мурнунда чылдарда бригада тевиинге кеску агитацияны багай эвес турган болза, амгы үеде кудуку деңнелде. Ажылчыннарның планнары, экономиктиг анализтер-даа астынмаан.

Карл Маркс аттыг совхозтуң Ийме көдээ Советтиң чанында партбөлүктүң хуралынга саналдааннар Санчак Бичел, Хамаазы-оол Монгуш, Григорий Тулуш суурда туттунган эмчи амбулаториязының дээди эртемниг эмчи кадрларының, дериг херекселдериниң чедишпезин Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу, район эмнелгези (Оюн-оол Ондар) оожум шиитпирлеп турарын чугаалааннар.

«Октябрь 30 чылы» совхозтуң ясли-садикте партбөлүктүң хуралынга Сувакай Ооржак ясли-садиктерниң районуже ниитилдерниң чугулазын чугаалаан. Школа назыны четпес уругларның өөредилге-кижизидилгезинге методиктиг дуза кадарын чугаалаан.

Ниитизи-биле партбөлүктерде отчёт-соңгулдалыг хуралдар организастыг эртип турза-даа, чамдык черлерде бижиглеттинген харысалгалыг ажылдакчыларның, парторганизаторларның харысалгазының кудуузундан айыттынган хуусаалардан соңгаарлаар илеткелге чидиг шүгүмчүлелдер чок эртип турар таварылгалар бар. «Сүт-Хөл» совхозтуң Чес-Булун хойжу бригадазының партбөлүк хуралы (парторганизатору Самбуу Монгуш) ийи катап янзы-бүрү чылдагааннардан соңгаарлаан.

Партбөлүктүң чедиишкинниг ажылдаарынга оон организатору улуг рольду ойнаар дээрзин өөренип көргеш, организакчы талантылыг, турушттуг, эки-хөөн кижилер чугаазын дыңнаар эртерин соңгууруунче кичээнгей углаанырган. Үениң негелдезинге дүүштүр ийиден хөй кандидатураны депшидип удуртуушкун бадылаашкынының түңнели-биле оларның иштинден эң-не тележиттелгениң соңгуп ап турар. Чижээлээрге, «Алдан-Маадыр» совхозтуң Борбак-Тей хову-трактор бригадазының партбөлүүнүң удуртукчузунга районда бир-ле дугаарында черс ажылыңга ол-бүле кержээн-биле ажылдаарынче киргени Дока Монгушту, «Октябрь 30 чылы» совхозтуң ясли-садикте партбөлүүнүң удуртукчузунга ажык коммунист Дарья Монгушту болгаш эскерлир-даа коммунистер боттарын ийиден хөй кандидатураладан соңгуп алганнар.

Районда чаа албан черлери, организациялар немежип, коммунистерниң саны өзүп турары-биле немей чаа партбөлүктерни тургузарын өөренип көрүп турар. Районнуң септелге-тудуг участогунга, культура килдизинге, Кызыл-Тайга ортумак школазынга болгаш өске-даа черлерге партбөлүктерни тургузар.

Отчёт-соңгулдалыг кампанияның партияның болгаш күш-ажылчы коллективтерниң амыдыралында шыңгыы шылгалда деп чүвени өөренип көрүп, хуралдарны бедик организастыг байдалга эрттирер дээш ажылдарны чорудуп турар.

Бистиң мурнувуста хөй-хөй сорулгалар салдынып турар. Отчёт-соңгулдалыг хуралдарны чүгле эрттирип каар эвес, а саналдарны, шүгүмчүлелдерни боттандырары-биле ажылдаар апаар. Сентябрь айда эгелээр партия эге организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдарга, районнуң партия конференциязынга белеткелдер дээш ажылдар хөй.

Дамдынчап ХОВАЛЫГ.
СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

* * *

БАЙ-ХААК. Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң Успенка суурда цех партия эге организациязының хуралынга оон секретары М. Ш. Ооржак илеткел кылгаш, партия организациязының, коммунистерниң, коллективтиң ажыл-чорудулгазының бүгү талалыг шүгүмчүлекчи ёзу-биле таныш анализтеп чугаалаан. Ол болза хуралга коммунистерниң идепкейин көдүрген, оон уламындан санал-оналарны бээринге шупту киржип, партия организациязының, коммунистерниң ажылынга чогуур үнелелди берген. Партия ажылын эде тургузар, коммунистерниң бот-идепкейин көдүрер, харысалгазын бедидер, кижизидилге ажылын экижидер, хөй-нинти организацияларының ажылын идепкейжидер дээш партия эге организациязы ажылдап турза-даа, партияның XIX конференциязының негелделеринге дүүштүр ажылдавайн турарын санал бергеннер чугаалаан.

Отчёт-соңгулдалыг хуралга коммунистер сүт-бараан фермазының бригадири Ф. А. Радионова, суурда комсомол организациязының секретары механизатор А. К. Оюн, пенсионер Е. Д. Монгуш, инек кадарчызы Н. К. Балчыр болгаш өскелер-даа санал берген. Партия организациязының дайынчы арга-шиңгээзиниң ам-даа күдүзүн, коммунистерниң аразында партияның күш-ажылдың, хөй-ниитиниң сагылга-чурумун үрээр, чугула айтырыгларны шиитпирлээринге идепкей чок кижилер барын шүгүмчүлээн. Оон ангыда херээженнер чедимишкининиң ажылын экижидериниң эргежок чугулазын, ногаа аймаан өстүрериниң кичээнгейин салырын саналдааннар.

Отчёт-соңгулдалыг хуралга ажыл-чем программазын чедимишкининиг боттандырарынче, фермаларның ишчилериниң өөредилгезин, кижизидилгезин кижиждеринче, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны эде тургузарынче, коммунистерниң авангардыг ролюн бедидеринче коммунистер кол кичээнгейин угландырган.

(Бистиң корр.).

ДЕМОКРАТЧЫДЫЛГАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Тыва АССР-ниң Дээди Советтиң Президиумунуң Чарлыктарын ёзугаар мурнунда турган министерстволарны дугжуреш, девискээр айы-биле бүдүрүлге каттыжыышкыннарын тургускан. Тыва АССР-ниң Мелиорация болгаш суг ажыл-агый база Арга-ыяш ажыл-агый министерстволарының орнунга «Тыва суг мелиорация» төлевилел-тудуг-ажыглал база Тываның Арга-ыяш ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкыннары ук Чарлыктарны ёзугаар чоокта чаа тургустунган.

Чаа бүдүрүлге каттыжыышкыннары тургустунганы-биле чергелештир «Тыва суг мелиорация» төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкынының начальниин болгаш Тываның девискээр айы-биле Арга-ыяш ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорун соңгуур талазы-биле күш-ажылчы коллективтер төлээлекчилериниң конференцияларын чоокта чаа болуп эрткен. Күш-ажылчы коллективтер төлээлекчилериниң конференцияларынга дыка хөй делегаттар кириишкени демократияның амыдыралга боттанып турарын херечилеп турар.

Республиканың мелиораторларының күш-ажылчы коллективтериниң төлээлекчилери шак ындыг конференцияны чоокта чаа эрттирген. Чаа тургустунган «Тыва суг мелиорация» төлевилел-тудуг-ажыглал каттыжыышкынының начальниин аңаа соңгаан. Республиканың суг ажыл-агыйынга хамааржыр бүгү организациялар чаңгыс ог-бүле дег ажылдаар болганда, каттыжыышкынның начальнииниң албан-дужаалынга төлептиг кижини соңгуп алыр дээш ук конференцияга келген 110 делегат беш шак дургузунда хуралдаан. Соңгулданы чажыт бадылаашкын-биле чоруткан.

Каттыжыышкынның начальнииниң албан-дужаалынга кордакчылар ийи кижи. Оларның бирээзи республиканың мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының министри турган Н. А. Жоголь биле «Тыва суг тудуг» трестиң эргелекчизи турган В. П. Сургутанов. Кордакчыларның кайызының-даа характеристиказын алгаш көөрге, дензи карга чаа баспас. Олар ийлээ республиканың суг ажыл-агыйынга хөй чылдарда ажылдап келген. Оларның кайызы-даа министерствога болгаш тресте удуртукчу албан-дужаалга олурар мурнунда албан-дужаалдың бүгү чадаларын эрткен. Адырда ажыл-херектиң байдалын-даа эки билир.

Ийи кордакчының арга-дуржулгазы-даа деп боор кээрге, хуралдың төнчүзүнге чедир кым начальниктиң албан-дужаалынга олуруптары эки-ле билдинмес турган. Республиканың мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының министриниң оралакчызы чораан В. С. Крениц конференцияга санал бергеш, Н. А. Жогольду соңгуур кылдыр санал киирген. Конференцияга санал берген делегаттарның хөй кезии кордакчыларның ажыл-ишчи мөзү-шынарын эки-ле үнелеп шыдавайн барганы оларның кортук, тыртынчак чоруктан амдаа уштунмааның херечилеп турар. Оларның саналдары колдуунда-ла хомудаллар, дилеглер хевирлиг болган. Конференцияга кирикшкен ажылчыннар-даа, специалистер-даа кордакчы бүрүзүнүң чедер, четпес талаларын эки билир турган-даа болза, ол дугайын ыыттавайн барган.

Конференцияның киржикчилериниң хөй бадылаашкынын алган Н. А. Жоголь чаа тургустунган каттыжыышкынның начальниинге соңгуттурган.

Тываның девискээр айы-биле Арга-ыяш ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорун соңгуур талазы-биле конкурс комиссиязынга чаңгыс-ла билдириишкин кирген. Ынчалза-даа соңгулдалыг конференция динмиттиг-ле эрткен. Ында кижи кайгаар чүве чок. Ук конференцияны эрттирер бетинде республиканың ыяш ажыл-агыйларының коллективтеринге улуг белеткел ажылын баш удур чоруткан турган.

Каттыжыышкынның чиңгине директорунуң албан-дужаалынга кандидаттар-ла арбын болган. Балгазынның арга-арыг ажылдакчылары, Улуг-Хемчилер, таңдыжылар боттарының кандидаттарын депшидер саналдарны киргилээн. Кымнарыл ол? Каа-Хем ыяш ажыл-агыйының директору Ю. А. Кривовту балгазынчылар чиңгине директорга кандидат кылдыр депшидерин саналдаан. Моон мурнунда арга-ыяш ажылдакчызы чораан, амгы үеде СЭКП Таңды райкомунуң секретары М. Г. Бакуровту таңдыжылар сүмелээн. Улуг-Хемчилер районнуң ыяш ажыл-агыйының директору В. А. Квасовту бо албан-дужаалга депшидерин саналдаан.

Каттыжыышкынның чиңгине директорунуң албан-дужаалынга депшидер кылдыр саналдаан бо үстүнде ады кирген кижилер-биле конкурс комиссиязының кежигүннери тус-тузунда беседалажып чугаалашкан. Үстүнде адааныыс кандидаттар күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга олурушпаан болгаш конкурска киржиринден ойталаан. Ынчангаш кара чаңгыс кандидат арткан. Ол Тыва АССР-ниң арга-ыяш ажыл-агыйының министри чораан М. А. Гаков.

Республиканың янзы-бүрү районнарындан келген делегаттарның 28-и М. А. Гаков дээш бадылаашкынын берген, а 26 кижи удур бадылаан. Ол чүге ындыг болганыл? М. А. Гаков моон мурнунда министрлеп ажылдап турганы районнарга ховар баар, кижилер-биле шоолуг ужурашпас, оларның канчаар ажылдап, чурттап турарын сонуургавас турган. Ажылдап турар кижилерниң херегледеринге дыңнангыр эвес, оларның кандыг бергелерге таваржып турарын ханызы-биле өөрениир кербес турганын, оон ажылының стилин болгаш методтарын делегаттар ажыт-чажыт чогу-биле боттарының санал-оналынга чугаалаан.

Чурттаар оран-бажыңны болгаш социал-культура-амыдырал объектилерин ажыл-агый аргазы-биле тударының айтырыгларын моон соңгаар шыңгыы өөренип, ону амыдыралга хажык чокка боттандырарының дугайында чугаа чиңгине директорну соңгаан конференцияга шыңгыы болган.

Тываның девискээр айы-биле Арга-ыяш ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директорунуң албан-дужаалынга М. А. Гаковту соңгаан. Чаа тургустунган каттыжыышкынның чиңгине директорунуң ажылы эвээжээр туржук, харын улам немешкен деп чүвени чаа соңгуткан чиңгине директор М. А. Гаков эки билип турар.

Тываның мелиораторларының болгаш арга-ыяш ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазынга шынар талазы-биле кандыг өскерлиишкиннер болу бээри бо болуп эрткен конференцияларның делегаттарын элээн-не дүвүреткен. Чаа тургустунган каттыжыышкыннарның канчаар ажылдап турарын моон соңгаар солуннуң арыннарынга чырыда бээр бис.

Таңдыда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Александр Федорович Горбанюк удурткан № 3 трактор-хову бригадазы ам дужут ажаалдазынга дөрт дугаар чылда бот-орулга-чарылга кержээн-биле ажылдаар. Тарылга шөлү суггат чок-даа болза, агротехниканың чурумнарын шыңгыы сагып, харысалгалыг ажылдаанындан бо чылын ортумаа-биле 15 центнер дүжүттү бир гектардан алыр аргалыг. Ынчангаш бригаданың кижилериниң сеткили сергек, дүжүттү кыска хуусаада ажаап алыр деп бедик соруктуг.

ЧУРУКТА: 30 чыл стажтыг комбайнер Кара-оол ОЮН.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАГЫДЫП АП БОЛУР

Өг—тыва кижилерниң шагшаандан бээр чурттап келген өргээзи. Кожеринге эптиг болгаш мал-маганны олар солуп семиртиринге ажыктыг. Оон ишти сериин, чырык.

Чамдык совхозтарның малчыннарынга өг чедишпейн турар. Өгнүң дээвиирин, адаккызын шывар кидисти, өг иштиниң херекселдерин бичиилеп саттынып ап болур. Оон ыяжын тып алыры берге. Ону Чадаананың үлетпүр комбинадында кылып турар.

Моон мурнунда чылдарда чүс чээрби өг кылыр чагыглар кирип турган болза, а бо чылын республиканың ажыл-агыйларындан чагыг кирбээн.

Өг ыяжын баш удур чагыдып алыр хире. Райүлетпүр комбинады-биле харылзажып болур. Оон өртээ 368 рубль, бүрүн дериг-биле 4300 рубль.

Арагачы ДОНГАК.

Шынар—ажылдың көрүнчүү

ИЛБЕКТЭЭН ХЛЕБ

Бо бижип турар чүүлүмнүң эгезин номчааш, чүү ындыг илбектээн хлеб боор деп бодай бербе, номчукчу. Ажыл-агыйым айы-биле чоокта чаа Чадаана хоорайга чораш, «Хлеб» деп каан садыг чанынга караам-биле көрген чүүлүмнү бижээш, оон адын «Илбектээн хлеб» деп чечеччиди адааным ол. Херектиң ужуру мындыг чүве.

Тываның курхайгаарал лабораториязы бо чылдың июль 26-27-де Чадааның хлеб заводунуң быжырып турар хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларының шынарын хынаан. Хлеб заводунга четпейн чыдала, стандарттарның негелдезин хлеб заводу хажыдып турар-дыр деп чүвени хлеб садар магазин чанынга көргеним ол. Доңчузу-биле чугаалаарга, хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын чыып салыр, кадагалаар болгаш сөөртүр талазы-биле стандарттарның негелдезин сагывайн турар.

Хлеб садыының чанынга хлеб сөөртүр тускай машина келди. Чаа быжырган хлебти тускай шаараш ыштарда безин салып кагбаан, аңаа-ла оваалай чыып каан сөөртүп эккелди. Магазинниң хлеб хүлээп алыр тускай соңгазын дамчыштыр сөөртукчу хлебти уш чедир илбектээш, садыгжынга дамчыдып берип тур. Садыг четкизинче чудурун чорудар дээш хлебти хлеб заводу база-ла ынчаар-ла чугреш чорудуп турарын хыналда кылып турган үевисте көрдүвүс.

Хлеб сөөртүр тускай машинага хлеб салыр шаараш ыштарны база ажыглавайн турар. Чүге ындыгыл деп айтырыгга хлеб заводунуң ажылдакчылары мынчаар харыылап каар: «Районнуң херегленикчилер ниитилелинде хлеб салыр шаараш ыштарны солуп эккы дег фонд чок. Тускайжыткан магазинден өске районнуң өске магазиннеринде шаараш ыштарга салып каан хлеб хүлээп алыр соңгаларлыг магазин чок». Чөөн-Хемчик районунуң аъш-чем бараананнар талазы-биле товароведа база бир өске харыы бээр. Товароведтиң харыызы мындыг: «Хлеб заводунуң ажылчыннары харын боттары шаараш ыштарга хлеб чудурериинден оспаксыраар. Ынчангаш олар бот-боттарының аразында чуулай кагжып турар бергеш».

Быжырып турар хлебтиң шынарын хынап көөрүвүске, оон түңнели база-ла эки эвес болган. Хынап көргенивис дээди сорттуң кызыл-тас далганындан быжырган 1813 килограмм ак хлеб эмин эрттир ажып калган, даштыкы хевир-дүрзүзү безин чок болган. Оон чылдагааны тодарадып келирививиске, хыналда кээр мурнуу чарыында хлеб заводунче электри энергиязы дамчытпайн барганындан ажыткы, дрожжа, хоюткан далган эрттир ажаан.

Хлеб заводунуң ажылчыннары шынары багай хлеб быжырбас дээш хемчеглерин ап келзе-даа, ийи хүн дургузунда ажыг хлеб быжырган. Четчир саңныг, шынарлыг хлеб садыгларга үргүлчү турзун деп тус черниң эрге-чагыргазы неген турза-даа, электри энергиязын бичии када бербейн баарга, хлебтиң шынары баксыраар деп чүвени херекке албайн барганы база элдеп. Электри энергиязы-биле хлеб заводун тускай хандырар айтырыгны улус депутаттарының Чадаана хоорай Советиниң күүскому өөренип көөрү чугула.

Хлеб быжырыкчыларының июль 26-27-де дүнеки ээлчегде ийиги сорттуң кызыл-тас далганындан быжырган 2052 килограмм ак хлеви дензи талазы-биле стандарттарга дүүшпес болган. Чамдык хлебтерни хынап көөрүвүске, 50-ден 100 грамм чедир дензизи четпес болган. Ийиги сорттуң далганындан быжырган ак хлебти республиканың санэпидстанциязының лабораториязынга хынаарга, хлебтиң иштинде чымчак чери база-ла стандарттарга дүүшпээн.

Чадааның хлевиниң шынары моон-даа эки боор болур турган. Дээди болгаш бирги сорттуң хлевин быжырар ажыткыны хол-биле кылып турар болганда, амданныг хлебти быжырып болурунуң бүгү аргалары хлеб быжырыкчыларында бар боор турар. Заводтуң быжырып турар хлевиниң шынарынга район баштаар черлиниң талазындан негелде кошкак. Садыгларга садар хлебти заводка баргаш, хүлээп алыр ужурлуг товаровед маңаа чамдыкта келбейн баар. Ынчангаш шынары багай хлеб садыг четкизинге кире бээр таварылгалар бары чажыт эвес. Хлеб заводунуң бүдүрген продукциязын хынап турувуста, районнуң товароведи база келзүлбеди.

Шынары багай хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын болганчок-ла бүдүрс бээриниң чылдагааны чүдел? Хамыктың мурнунда хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын бүдүрериниң технологиязын сагывайн турарында. Хемчээкчилер чогундан дусту, сугну, дрожжаны, далганы кэрак-биле көргеш, чижеглеп салып турар. Булочка кылыр далганы шишкивейн турар.

Бүдүрүлгениң метрологтуг дериг-херекселдер-биле хандырары четпес тургустунган. Бүдүн заводта чаңгыс борбак дензи бар болду. Хлеб быжырар суугуларның температуразын хынаар херекселдер, дензилер, дензи пою хынаттынмаан. Хлеб заводунуң лабораториязында хлеб кургадыр шкафта термометр чогундан быжырган хлеб кылыгларының ол-шыгы хынаттынмайн турар. Хайындырып арыглаан сугнуң орнунга хоолай дамчып келген сугну ажыглап турарга, хлеб шынар чок болбайн канчаар.

Хлеб быжырар черниң санитарлыг байдалы багай. Цехтиң соңгалары бузук болганындан сээктер дыка хөй. Ажылчыларның кырын шып кагбаан. Районнуң санэпидстанциязының ажылдакчылары бо талазы-биле акт база тургускан.

Чадааның хлеб заводунуң коллективи бүдүрүп турар продукциязының шынарын экижидер дээш харысалгазын бедидип, ажылында бар четпестерни дарый ээп алырының оруктарын диилеп тывар үе келген. Келир чылдан эгелеп бот-орулга-чарылгаже шилчиир ужурлуг коллектив мынчаар ажылдаарга канчап-даа таарышпас. Хыналда үезинде илерээн четпестерден чогуур түңнелди үндүрүп, үениң негелдезинге дүүштүр эде тургустунарын Чадааның хлеб быжырыкчыларындан үе негеп келген.

Александра МИРОНОВА.
Курхайгаарал лабораториязының күрүне инспектору.

БОТ-ШҮГҮМЧҮЛЕКЧИ ЁЗУ-БИЛЕ

Ак-Довурак хоорайның Культура ордузунуң улуг залынга В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дугү» комбинаттың коллективиниң конференциязы болуп эрткен. Бүдүрүлге адырларының, цехтерниң удуртукчулары, ажылчыннарның төлээлекчилери, инженер-техниктиг ажылдакчылары киришкен.

Он ийиги беш чылдың баштайгы чартыының түңнелдери болгаш моон соңгаар сорулгалар дугайында делегаттарга илеткелди комбинаттың чиңгине директору, СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады Ю. Т. Комаров кылган.

Хөй националдыг, быжыг он-ийиралдыг коллектив 2,5 чылдарның иштинде чедиишкинниг ажылдап келгенин ол эгелинде демдеглээн. Ол үениң дургузунда даг-дүгү бүдүрерин 25 барааныг продукцияны 22 хуу, орулга кирерин алырын 3 катап ашкардтаан. Күш-ажылдың бүдүрүкчүзү 43 хуу бедээн. Бо хүннерде республикада ажылчынның айда ортумак шалыны 201 рубль турда, мында 355 рубль четкен. Чонга аъш-дуза чедирериниң хемчээли 2 катап өскен.

Бо чылдың бирги чартыының түңнели-биле ССРЭ-ниң Түгүр материалдар министерствозунуң бүдүрүлгелериниң аразында чарышка бирги черни алгаш, шилчиир Кызыл тук-биле акша шаңналын алган. СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профэвилелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчиир Кызыл тугун база ап, республиканың Хүндүлел самбыразында кирип бижиткен.

Чедиишкиннер ажыл-ишчилерни өөртүп, хөй-ле кирип турар, илеткелчи болгаш санал бергеннер мактанмайн, ажылды шүгүмчүлекчи ёзу-биле анализтеп, иштики курлавырларны чедир ажыглавайн келгенинге, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларга, четпестерге доктааган.

Рудник чартык чылда 78 хонук тургушкунга таваржып, 239,5 муң тонна даг массазын чедир бербээн. Ону даг-дугүнче шилчидер болза, 7260 тонна болур. Оон 1 миллион 450 муң рубльдиң барааныг продукциязын, 200 муң рубльдиң арыг орулгазын ап болур турган. Арыглаар фабриказы 66 хонукта план күүсетпээнинден 365,5 муң рубль өртектиг 2914 тонна даг-дугүн чедир ап шыдаваан. Оон колда чылдагааны аңаа турупшкуннар, дериглерниң болгаш механизмнерниң дең-деспи ажылдаваанындан болган. Технология сагылга-чурумунда четпестер бар. Рудниктен келген руда арыглаар дериглерже ыяш, демир кескиндилери, пес, бок, сүрээ-биле холуй кирер таварылгалар ужун дериглер үрелиишкиннерге таваржып, бүдүрген продукцияның шынары кудулап турар. Рудниктиң, фабриканың директорлары Г. В. Парамзин биле А. Н. Писаревскийниң аразында чаргы чидиг маргылдаалар үзүлбес.

Арыглаттынып турар даг-дугүнүң чидириин санап көөрге, бир тонна массага онаашгыр 19 килограмм четкен. Оон безин 470 муң рубль өртектиг 3550 тонна даг-дугүнден, 90 муң рубль орулгадан когараан. Перспективатыг планда айыткан картон болгаш шифер кылыр бүдүрүлгелерин тударын дүргедедириниң айтырыы тургустунуп келген.

Орулганы көвүдедир дизе, экономиктиг байдалче онзагай кичээнгей салыры чугула. Эрткен чылын бо үези-биле деңнээрге, кол цехтерде шалыдының кылдагызының темпизи күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң хемчээлинден ажып турарын, ону дарый ээрин илеткелчи, санал бергеннер негээн. Бо айтырыгны күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң хуралынга июль 28-те чугаалашса-даа, экономистер ону ээринче далашпайн турарын чидиг-биле шүгүмчүлээн. Чамдык удуртукчуларның буруузу-биле демир-оруун станциязындан ап турар контейнерлерниң ийшаанда эгитпээни, келген машина-балгатты үр тудуп, чуъгун чедир чудурбээни, өртектиг чүүлдерни алгаш, үезинде ажыглап шыдаваанны дээш ыннаш чүүлдерге артык чарыгдал үндүрүп, штраф төлээр чоруктарны моон соңгаар болдурбазын айыткан.

Планнар болгаш хүлээлгелер доктаамал ажыр күүсеттинип турза-даа, ажылдаар участоктарда таарымчалыг байдалдар ам-даа чедир тургустунмаан. Цехтерниң доозуннаалымышының норма-чижээден оранчок ажыг. Рудникте, электростанцияда, арыглаар фабриказында арыгланыр, хеп солуттунар, дыштаныр өрээлдерни эде дериирин, септээрин хүнден хүнче чылдырып келген. Цехтерниң капитал септелгезинге көрдүнген акша-хөреңгини шиңгээдип чадашканың цехтер, бүдүрүлгелер удуртукчуларының боттарының ажыл-агыйжы эвес чоруу кылдыр көөр апаар. Рудникке материал-техниктиг хандырылганың, Абазага белен продукция шыгжаар складтарының, профтехучилищениң гаражының тудугларын дүргедедирин негеттинип турар.

Чурттаганың, социал-культураның болгаш хуусаалар ажыл-агыйының тудугларын хөгжүдер талазы-биле соңгаарлаттынмас айтырыгларны коллектив шиитпирлээр ужурлуг. Аңаа хамаарыштыр чугаа маңаа база шыңгыы тургустунган.

Чыл эгезинден бээр 29 өг-бүле чурттаглга байдалын экижидип, боттарының кужу-биле элээн каш бажыңнарны тудуп алза-даа, керээ чаргамы «Тыва даг-дугу тудуг» эргелелдиң буруузу-биле Постоянный суурда 60 аал иштип чурттаар бажыңның тудуу доозулбаан. Ажылчыннар суурунда универсалдыг магазинниң дужаар хуусаазы шагда эрткен. Теплицаның ийиги ээлчээниң, 800 хаван азыраар комплекстиң тудугларын саадаан.

Кылыр ажылдарның хемчээли аажок улуг. Чыл төнчүзүнге чедир бирээзинге-ле ийи аал иштип чурттаар 8 бажыңнарны ажыглалга кирери, суг дамчыдар трассаның капитал септелгезинге 150 муң рубльди долузу-биле шиңгээдип алыры планнаттынган. Оон-биле чергелештир 60 аал иштип чурттаар база бир чаа бажыңның таваан салып, тудуун эгелээр ужурлуг. 1990 чылга чедир кайызы-даа 290 олуттарлыг, иштинде эштир бассейннерлиг 2 уруглар садтарын ажыглалга кирер.

Коллективтиң конференциязынга Ак-Довурактың чонун дүвүредип турар экологтуг айтырыгны чөптүг-биле көдүрген. Даг рудниктиниң, фабриканың доврак-доозуну, аңгы-аңгы котельнаяларының хоолайларының ыжы хоорайны шыва ап, кижилерге хоралыг салдарны чедирип турар. Бок төгер черлерни чурумчутпаан. Хоорайның доозуну, бок-сүрээзи хат айы-биле чоогунда «Ден-Терезин» совхозтуң төвүнде безин чедип турар.

Бо байдалды өөренип көргеш, «Экология-95» программага дүүштүр хемчеглерни дарый алырын, Постоянный суурга моон соңгаар бажыңнар немей тударын соксадырын, бичии котельнаяларны хаап, чаңгыс кылдыр төпчүдерин, доозун тудар херекселдерни, ФРМ-200 маркалыг шуурлерни бүдүрүлгелерге тургузарын болгаш өске-даа хемчеглерни боттандырарын дүгүрүшкен. Чүък машиналары аргыыр кол орукту хоорайдан дашкаар тудар ажыл эгелей берген.

Конференцияга чоннуң киргени шүгүмчүлелдиг саналдарының, администрация-биле чарган коллективтиг керээниң күүселдезиниң дугайында комбинаттың кол инженери Д. М. Свавильныйның, профэвилел комитединиң даргазы М. Б. Ховалыгның информацияларын база дыңнаан.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Өөредилге чылынга белеткел

БЕРГЕ БАЙДАЛДА

Школаларның чаа өөредилге чылынга белеткел ажылдары чер-черлерде доозулган. Ынчалза-даа чамдык районнарның школалары өөредилге чылын онза өскерлиишкиннер чокка эгелеп турар. Оларның бирээзинге Чөөн-Хемчик районнуң школалары хамааржыр.

Моон адаанда ында районо эргелекчизи Алдын-оол Баянович Монгуш-биле бистиң корреспондентивистиң беседазын парладывыс.

— Өөредилге чылын берге байдалга эгелеп турарывыс дараазында каш сан-чурагайдан-на билдине бээр. Чадааның дугаары бир школазында 640 өөреникчиниң орнунда 1119, ийиги школада 250 кижиниң орнунга 825, үшкү школада 350 өөреникчиниң орнунга 592 өөреникчи бар болуп турар. Оон-биле чергелештир мындыг фактыны чугаалаксаан ийик мен. Хоорайның профессионал-техниктиг училищезинге 200 сургуулду чылдын-на арай деп чыып ап турар болгай бис. Өөредилге чылының төнчүзүнге чедир ол сан дыка кызырлыр. Байдал чылдан чылче ындыг турбуже, ам 600 сургуулга училищениң чаа бажыңын тудуп турар. Хоорай школаларында байдал ол хире берге, алды харлыглары өөредир чер чок турда, тывылбас болгаш аңаа өөредир хоойу чок сургуулдарга ол хире шуудел үндүрүп турарывыс шын бе деп айтырыг тургустуна бээр-дир.

— Школаларның болгаш башкылар чурттаар бажыңнарның септелгези кандыг шынарлыг болганыл, Алдын-оол Баянович?

— Септелгени эрткен чылын эки чорутканывыныи түңнелинде, бо чылын улуг бергедээшкиннерге таварышпайн бардывыс. Септелгениң шынары багай эвес. Ынчалза-даа үүрмек бергедээшкиннер ам-даа шиитпирлеттинмээн. Чижээ, үе-дүптениң дугаары ийи школазының крыжазын септээринге херек шифериниң чүгле чартык кезиин тып алдывыс. Көдүргүр механизм чок болганындан бирги школаның даштыкы хевирин чаартып чадаптывыс. Чыргакы ортумак болгаш Элдиг-Хемниң санатория школаларында байдалды шуут-ла эки деп болбас. Суурлар болгаш хоорай школаларының интернаттарында тумбочкалар, хеп шкафтары чок.

Бир эвес бистиң шупту башкыларывыс бажыңнарлыг турган чүве болза, септелге чорудары нарын болур турган. Бо чылын башкыларга районда чүгле ийи бажың — Элдиг-Хемде болгаш Хөндергейниң дузалал школазында — ажыглалга кирген. Чүгле Чадаана хоорайда 30 хире башкы бажың чок. Олар таныш-көрүштериниң, дөргүл-төрелдериниң бажыңнарында сынмарлажып турар. Башкыларның чурттап орар байдалын экижидер, чурттаглга шөлүн алгыдар дугайында чугаа шуут үндүрбейн турар бис.

— Мындыг берге байдалда ажылдап, чурттап турар башкыларны ёзулуг маадырлыг кижилер-дир деп санап болур-дур. Ынчаарга чогум кадрлар-биле четчелеттингеннер кайы хире?

— Районда үнүп чоруп турар башкылар чок. Ынчалза-даа Теве-Хая болгаш Хайыракан школаларынга башкылар негеттинип турар. Биске орус дыл, төөгү, музыка башкылары херек. Даштыкы дыл башкылары бисте шуут чок деп болур ийин. Оларны Чыраа-Бажы, Бажын-Алаак школаларынга бо чылын чаа тыптывыс.

— Септелгезин эки чорутукан школаларны болгаш оларның директорларының аттарын адап көрүңерем, Алдын-оол Баянович?

— Оларга Бажын-Алаак (Даш-оол Попай-оолович Ооржак), Чыраа-Бажы (Демир-оол Хертекович Демчик), Элдиг-Хем (Козага Очурович Донгак) школалары хамааржыр.

Байдалывыс берге-даа болза, башкылар коллективтери школа реформазын боттандырар дээш билиин-даа, күжүн-даа харамнанмас.

Беседаны Кодур-оол ОЮН чоруткан.

БҮГҮ-ЭВИЛЕЛ КАДЫКШЫЛГА ЧЕРИ КЫЛЗА...

Тываның бүдүрүкчү күштериниң 2005 чылга чедир үеде хөгжүлдезиниң болгаш оон чиг эт баазазын хөгжүдериниң айтырыгларынга тураскааткан эртем-практиктиг чөвүлел хуралдың киржикчизи профессор, техниктиг эртемнерниң доктору Виктор Викторович Бугровский—«Убса-Нур» экспедицияның удуртукчузу, амгы үеде ол экспедициязында чеде берген шинчилел ажылдарын чорудуп турар. Бистиң корреспондентивис Лариса МОНГУШ эртемденниң чоруттарының мурнунда аңаа ужурашкаш, айтырыглар салган. Эртемден дараазында харыыны берген:

— Тывага баштай-ла туристеп келген мен. Оон бээр он-даа чыл ашкан. Оон соонда Тывага хөй аян-чоруктарны кылдым. Аңаа аажок ынак апарган мен. Маңаа кээримге, мээң сагыш-сеткилим көдүрлүп, кадыкшылым экижиир. Мээң кады ажылдап турар эштерим маңаа кээрге база ындыг боор турар. Ол душ болган таварылга эвес. Тываның арыг-чаагай агаар-бойдузунуң салдары деп бодаар мен. Тываның үнелиг, кайгамчык эки болгаш хээрек бойдузу чуртувустуң хөй-хөй чараш булуңнарының үрелгени ышкаш, аар үлетпүр хөгжүлдези-биле чок кылдынмаар болза дыка харааданчыг. Ол дээрге бүгү чонуң болгаш келир салгалдарывыстың мурнунга кем-херек үүлгедии болур ийик.

Мен силерниң айтырыыңарга бодумнуң удуртуп турарым «Убса-Нур» совет-моол шенелде программазы-биле ажылдап турар эртемденнер коллективиниң саналдары-биле харылаайн, шенелдеде ЭА-ның алды институду, Москваның болгаш Новосибирскиниң университеттери, Медицина эртемнериниң академиязының институттары болгаш өске-даа эртем албан черлери, ол ышкаш Кызылдың педагогика институду, ВАСХНИЛ-диң Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кииргизи болгаш өске-даа организациялар киржип турар. Амгы үеде Убса-Нур ыйгылаажынга делегейниң биосфера камгалалдыг черин тургузарынга белеткел чоруп турар.

Амгы үеде бистиң бүгү чуртувус эде тургустунуушкунуң үе-чадазында турар. Республика, край, область бүрүзү бодунуң хөгжүлдезиниң оруктарын болгаш кедир үезин тодарадып турар. Ол айтырыг Тываның мурнунда база-ла тургустунуп келген. «Убса-Нур» шенелде программада ажылдап турар эртемденнерниң бодап турары-биле алырга, Тываны туризм болгаш курорт ажылдарын массалыг-биле хөгжүдүп турган, Бүгү-эвилелдиң кадыкшылга чери болдурары эки шиитпир болур ужурлуг. Бо санал чаа тыптып келген эвес. Моон мурнунда база чугаалажып турган, ынчан ол хүлээп алдынмайн барган. Ынчалза-даа оон бээр байдал чүгле бистиң чуртта эвес, бүгү делегейде аажок өскерилген. Сөөлгү каш он чылдарда үлетпүр бүдүрүлгелериниң бойдуска боктаалдырары эрткен чүс-чүс чылдарда боктаалдырып турганындан ус-чок ашкан. Үлетпүр бүдүрүлгелиг зоналарда чурттап турар кижилерниң кадыкшылының баксырап турары амгы үениң шиитпирлезе чогуур чугула айтырыгларының бирээзи апарын, ол чүгле кадыкшылга айтырыы турганындан политиктиг чугула айтырыгже шилчээн. Чижээлээрге, ГФР-де тургустунган «Ногааннар» партиязы ам ёзулуг-ла күчүтүг политиктиг күш апарганын билир болгай бис.

Үжен чылдарда Швейцарияның мурнунга айтырыглар тургустунуп келгенин сагындырайн: күчүлүг электростанцияларын тудар болгаш Германия, Франция болгаш өске-даа чурттарже энергияны садар бе, азы нарын технологияны хөгжүдүпшаан (швейцар шактарны бүдүрүп) база кедээ ажыл-агый продуктуларын бедик шынарлыг (швейцар быштакты кылып) болбаазыратпышаан, туризмни хөгжүдер бе? Швейцария ийиги орукту шилип алган. Оон-биле Швейцария бодунуң бойдузун камгалап арттырган болгаш туризмниң делегей төвү апарган.

Ол чорук Тывага база таарымчалыг болбас бе? Специалистерниң бодап турары-биле алырга, Тыва бойдус чурумалының талазы-биле Швейцарияны-даа ажар. Тыва — делегейде эң чараш булуңнарның бирээзи. Ында тайга, даглар, шапкын, күштүг хемнер, ховулар, тундра зоназы, мөңгилер, куруг ховулар бар. Ында кижи бодундан чүс, харын-даа ийи чүс километр ыракта турар дагларны көрүп болур кончуг арыг агаарлыг. Ол хире ырак чыдар дагларны көөрге, ак-көк өңнүг ышкаш болур. Ынчангаш оон кайгамчык чараш кестүр ак-көк дагларны чуртту «ак-көк Тыва» дээрин тывылдырган деп бодаар мен. Оон кезээде аяс-каая, чырык хүннери дыштаныкчыларны хаара тударының база бир аргазы болур.

Тыва аржааныг каре суглар-биле болгаш дустуг хөлдер-биле кончуг байлак. Тывада эм үнүштер болгаш эфир үстерлиг оъттар хөй. Тываның эң-не байы —агаар-бойдузунуң арыы. Амгы үеде арыг агаар, кандыг-даа чиг эт курлавырларындан дыка үнелиг ховар чүүл апарган.

Японнар мал садарын моолдарга саналдаан деп дыңнаан мен. Ону үндүр соортуунге японнар боттарының чурту-биле Моол аразынга агаар ковуруун-даа тургузарынга беленнер. Чүге Моолдан мал садып алыксап турарын дээрге Моолдуң малмаганының эът-кежинде корголчуң, мөңгүн-суу, пестицидтер дээн чижектиг үлетпүрнүң хоралыг бүдүмелдери чок боор турар. Тываның малы база-ла ындыг арыг. Ынчангаш үлетпүр бүдүрүлгелерлиг зоналарның кижилери маңаа бир ай дыштанып, бо чериң агаарын тынып, арыг суун ижип, оон аъш-чем продуктулары-биле чемненир болза, олар кандыг-даа немелде чарыгдалдар чокка эът-кежиинде синген хоралыг бүдүмелдериниң арыглаар болгаш кадыын экижидип алгаш чанарлар.

Чылдың-на дыка хөй кижилерни хүлээп ап, дыштанылгазын организастаары хөй чарыгдалдарны болгаш улуг организастыг ажылдарны негээри билдингир. Делегей стандарттарынга дүгжүп турар дыштанылга бажыңнарын тудары дээш өске-даа. Ынчалза-даа ол чарыгдалдар, бирээде, рудниктер тударындан болгаш Саян дагларын таварыштыр демир-орук оруун кылырындан оранчок эвээш болур. Ийиде, чурттакчы чонуң кадыкшылын экижидеринге кончуг сонуургалдыг бистиң Төрээн чуртувус Бүгү-эвилел кадыкшылга черин тударынга улуг салышкынын киирери чигзиниг чок. А чиг эт казып тывары чүгле тывыш министерстволары сонуургалдыг болгай. Специалистерниң саналы турары-биле, республиканың чиг эт курлавырларын каш он чылдар дургузунда-ла четчир. Оон соонда канчаарыл?

Бойдусту химиктиг, тывыш болгаш аар үлетпүрлер хөгжүдери-биле үревес болза, ол кезээ-мөңгеде артар. Кижи төрелгетениниң депшилгези-биле оон үнези улам улгадыр.

Кижилерниң кадыкшылы — чуртта чидиг айтырыгларның бирээзи. Бүгү чуртта ажылчын күш эвээш чедишпес. Чурттуң күш-ажыл курлавырларын улгаттырарынга салыышкыны киирери —чугула сорула. Тыва бо талазы-биле кандыг рольду ойнап болур? Бир эвес ол чылда 15—20 миллион тонна хөмүр-дашты чуртка бээр дижик, ол дээрге чангыс-ла Кемерово бассейнинден казып ап турар хөмүрнүң безин чүгле 10 хуузу болур-дур. А Тыва чылда миллион кижини дыштандырар (специалистер санап көрген) болза, чурттуң ажылдап шыдаар чурттакчы чонунуң 5-7 хуузунуң кадыкшылын катап экидер. Ол дээрге улуг салышкын! Чуртка оон ажыктыы деннеп четтинмес улуг. Эртемденнерниң санап турары-биле алырга, Бүгү-эвилел кадыкшылга черин тургузары — кандыг-даа чиг эт дужаарындан оранчок чугула. Ону тургузарынга республикага бүгү чурт дузаны чедирер болбайн аан. Туристерни болгаш дыштаныкчыларны хандырарының айтырыгларын ону организастаарын экижидип турган, республика боду шиитпирлеп ап болур. А бир эвес өскээртен ажылдакчылар-даа эвилелдээр апарза, олар республиканың ниити культурлуг депшилгезинге эки салдар чедирер бедик мергежилдиг специалистер, интеллигент кижилер болур ужурлуг. Республикага, анаа-ла туризмни эвес, индустриалдыг туризмни хөгжүдери күзенчиг.

Силерниң чериңер — Азияның эртинези-дир. Ол, шынап-ла, Швейцария, Калифорния, Аляска дээн чижектиг делегейниң эң чараш чурттарының одуруунда турар.

КАШ ДАКПЫР ТӨЛЕВИЛЭЭШ...

Партияның XXVII съездизиниң шиитпирлеринде совет өг-бүле бүрүзүн аңгы квартира-биле азы хуу бажың-биле 2000 чылга чедир хандырарын чедип алырын айтып турар. Республиканың совет болгаш ажыл-агый органнары бо талазы-биле чамдык ажылдарны чорудуп турарын чүүлүмнүң эгезинге демдеглекседим. Чонуң социал-амыдырал байдалын экижидери чедип алдынган бе деп айтырыг черле тургустунуп келир. Бистиңде чуртталга тудуунуң айтырыы чидиг хевээр артпышаан. Чуртталга-хамааты тудуунуң бо «аарыы» узуткаттынмаан.

Министерстволар болгаш ведомстволар чуртталга тудуунуң хемчээлин улгаттырарының курлавырларын дилеп тыппайн турар. Ажыл-агый аргазы-биле ону тударын оожум эгелеп турар. Өске суурларны айытпаска безин найысылалда кооператив болгаш хуу бажың тудуг тударынга байдалдар тургустунмаан. Чурттакчыларның акша-хөреңгизин киириштирип турган, бажыңнарның иштики ажылдарын кылырын практикалавайн турар. Оларны шенерлел ажылдарынга киириштирери чугула болуп турар. Тус-тус тудугларның архитектуразының шынарын, кескүзүн чедип алырынга монолит бетондан кылган бажыңнар дузалаар. Ону база ажыглап эгелээри артык эвес.

Бо чергелиг четпестерни хөй-биле адап болур. Оларның дөзү чуртталга болгаш социал-культура объектилериниң төлевилели чок болуп турарында. Тудуг төлевилелден эгелээр болгай. Төлевилел документациязын ажылдап кылып турар кол организация «Красноярск хамааты төлевилел» институдунуң Тывада салбыры болур.

Бо коллектив дөртен чыл ажыр тудугжуларны төлевилелдер болгаш сметалар-биле хандырып келген. Бүдүрүлге баазазы эрги хевээр арткан. Тудугжулар боттарының баазазын арай деп тудуп ап турар. Төлевилекчилерге-даа, тудукчуларга-даа бааза чокта берге дээрзи билдингир. Ол дугайы уттундурган турган.

Республиканың партия, совет органнары төлевилекчилерниң байдалын эки билир хиреде, ажылдарның программазын улгаттырары дээш ыйыдып турганы чажыт эвес. Чылдан чылче бүдүрүлге баазазын чаартырының дугайында айтырыг тургустунуп турда-даа, кандыг-даа хемчег алдынмайн келген. Аазаашкыннар ам-даа күүсеттинмээн. Республиканың Курпланы чыл планын оваалдады ажылдап кылып, боттанмас хире хөй сан-түңнер-биле бистиң кайгадып турар.

Бо чылдың январьда 800 муң рубльдиң оңаалдазын биске берген. Коллектив бодунуң арга-курлавырларын санап көрген, 610 муң рубльдиң ажылдарын кылырын хүлээнип алган. Кол институт 40 муңну немээр айтыышкынны берген. Чыл программазы эрткен чылдың түңнелдеринден оранчок ашкан. Чүү дээш өстүргенил? Бүдүрүлге баазазы эрги хевээр. Механизмнер салыр чер безин чок. Төлевилел ажылдарын автоматчылдары негеттинип турар. А саналга машиналары тургузар арга база чок. Ону садып алыр акша тывылбас. Төлевилекчи бүрүзү 3-4 дөрбелчин метр черде олуруп турар азы нормадан үш-дөрт катап эвээш. Ындыг турбуже, кижи бүрүзүнге хамаарыштыр ажылдап кылыышкын 5 муң рубль ажып турар. Бо сан чуртта ортумак статистика көргүзүүнден бүдүн чартык катап ажып турар. Кадрларның чедишпези ниити ажылдап турарларының санындан үштүң бир кезии хире. Оларны кайын алырыл, каяа олуртурул? Бедик мергежилдиг төлевилекчи кайын келирил? Курплан специалистерин салбырга бижиглаары күзенчиг. Аныяк төлевилекчилерге хоорлуускомнон беш квартираны аазаан хиреде, амга чедир чүгле чаңгысты берген. Уруглар садының талазы-биле айтырыг ам-даа шиитпирлеттинмейн турар.

Чыл программазының 45 хуузун чуртталга тудуунуң төлевилээшкини ээлеп турар. Бажың ооңурунда улус он беш-он сес чыл туруп турда, эвээшти пландап тураны ээлеп. Ийи чыл бурунгаар бис сезен аал чурттаар 135 серияның панель бажыңнарының төлевилелин ажылдап кылдывыс. Тос каът бажыңны беш каът кылдыр арттырган. Кызылдың чедиги микрорайонунга тудар ужурлуг ол бажың бөгүнге дээр туттунмаан. Шагаан-Арыгга тудар дээн 97 серияның ийи каът хөй аал чурттаар бажыңы база туттунмайн туруп берген. «Главкрасноярск-тудуг» кылыгларны бербейн барган. Тус черниң удуртукчулары төнчүзүнге чедир турушпаан. Эргелелди дужуруп каапкан болганда, бурууладыр кижи чок апарган. Ынчангаш төлевилелдерни катап кылыр ужурга таварыштывыс.

Найысылалдың он үшкү микрорайонунда тос каът тудуг бажыңны ап көрээлиңер. Орта ам-даа ийи ындыг бажың ... дары көрдүнген. Оларны бис үш удаа төлевилеудивис. Сезен чүс дөрби аал чурттаар бажыңнар база туттунмайн турар. Хепти даарап, дедир сөп, дедир даарап турганы дег чүве кылып турар бис. Ол биске сонуургамчыг эвес. Оон кымдаа ойнап албайн турар. Каjанга чедир каш катап шуудеп кээр ийик бис.

Кадык камгалал министри Н. В. Сизых төлевилел чок деп чугаалап турар. Чаңгыс-ла объектини чеже төлевилеп кээрил? Чадаанада 250 орунуг эмнелге комплексин ол ийи чыл бурунгаар төлевилээн. Ону тударын кым-даа бодаваан. Кызылга халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң эрттээниниң хууда төлевилелин дектедип-дектедип бо шакка чедир тудуун эгелеваан. Төлевилел эргижирээн боорга, ийи удаа эде кылдывыс. Ам ажыглалга кирип турар чаа поликлиниканың хууда төлевилелин база ынчангаш Шагаан-Арыгда, Туранда, Хайыраканда эмнелгелериниң төлевилели ындыг салымныг болган. Министерствонуң гаражының тудуун бистиң төлевилеливис-биле кылбаан.

Бажың тудуунуң дугайында чугаа чоруп турда калык камгалал объектилери чүге сактып келгенимни номчукчулар айтыра бээри чугаажок. Чүге дизе оларже хөй күштүг үндүрүп, чарыгып турар бис. Оон түңнелинде бажың тудуунуң төлевилелдери хожудап турар. Ийи беш чыл бурунгаар Кызылга он ийиги микрорайоннуң бажыңнарының тудуун белеткээн. Ам туттунганы чүгле үш бажың. Туттунуп турар алгы-тон даараар фабриканың ажылдакчыларынга 444 олуттуг ниити чуртталга бажыңының төлевилелин шыгжаар ужурга таварышкан — бажың тудар комбинат ону тудар кылыгларны чүгле он үшкү беш чылда бүдүрер болган.

Кызылчылар спутник-хоорай тудуунга аажок өөрүп, оон хөйнү манап турарлар. Оон төлевилелин бис бир, ийи, үш чыл дургузунда-даа эвес, а чаңгыс ай иштинде кылдывыс. Таптаашкын үезинде болза, улуг чедишкин кылдыр санаар хире ажыл. Үстүнде шимда-ла дээр шак мындыг байдал үретүнгелдиг, шынарлыг ажылдаарынга доктар болуп турары билдингир. Баштай «төлевилел» документациязын, оон соонда «ажылчын документацияны» кылыр турган, оларны ажа халааш, «ажылчын төлевилелди» кылырын айыткан. Инженер четкилер планы-даа ажылдап кылдынмаан, кудумчулар, микрорайоннарда тодараттынмаан. Орта Туранның чурттакчыларындан ийи катап хөй, чээрби муң кижи чурттаар улуг хоорай турар. Хоорайны чиг төлевилел-биле тудуп каарга, ону эде кылырынга эңмежок чарыгдалдар үнген. Телевизор болза өске херек, септеп алыр.

Спутник-хоорайның микрорайоннарының, бажыңнарының, немелде тудугларының төлевилелин бажың төлевилелин кылып көрбээн организацияларга безин дааскан. Элээн хөй организациялар ону кылып турар, түңнел та кандыг боор? Төлевилел бүрүзү инженер четкилеринге киирер точкалар херегленттинер. Ол ам-даа кылдынмаан. Дүрген кылыытар соругга мынчан болдунмас-даа.

Удуртукчулар бистиң салбырның баазазынга «Тыва хамааты тудуг» институдун тударын чугаалап-ла турарлар. Ынчан чылда төлевилел ажылдарының планы ийи катап улгадып болур. Күзээшкин эки-ле. Ынчаарга бодувустуң баазавысты безин үш удаа төлевилээн болганывыста, оон боттанырынга идегээри берге. Белеткеп каарга, тударынче черле далатпас.

Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Төлевилел-шиичилел ажылдарын пландарын экижитпээн шаанда, кажан удуртукчу бүрүзү бодун архитектор-тудукчу кылдыр санавас болза, төлевилекчилерниң чедимчелиг ажылдаарынга деткимче кылдыр бүдүрүлге баазазын быжыглавас болза, чуртталга тудуу ийи бүдүнга аскаар.

Георгий НЕВОЛИН,
«Красноярск хамааты төлевилел» институдунуң Тывада салбырының техниктиг кииргизиниң начальниги.

ЧУРУКТАРДА: Туркмен ССР. Кушка. Гвардейжи шериг кезээ Кандагардан Төрээн чуртунда ээп келгени.

САРЫОЗЕК (КАЗАХ ССР). Август айның 1-де Алма-Атадан 200 км черде Сарыозек полигонунга бичи ыракшылдың совет 4 ракетазын узуткаан. СЭКП ТК-ның Чиигине секретары М. С. Горбачевтуң эрткен чылдың декабрьда Вашингтонга ат салганы совет-американ дугуржулгага дүүштүр ол ракеталарны узуткаан. Тайбың лагерниге найыралдың байырлалы.

Д. СОКОЛОВ болгаш В. КУЗЬМИННИҢ фотолары. СЭТА-ның фотохрониказы.

Бөмбүрзектиң судалы

КАЛИФОРНИЯДА БАРГАН

САН-ФРАНЦИСКО. (СЭТА). Сан-Францискодан ырак эвесте турар Трейвис дээр шериг-агаар баазазында совет инспекторларның бөлүү чеде берген. Ортумак болгаш оон бичи ыракшылдың ракеталарын узуткаар дугайында Керээге дүүштүр олар АКШ-тың элээн каш шериг объектилеринге ээлчеглиг хыналдаларны кылыр.

Совет инспекторлар Пуэблода (Колорадо штат) шериг арсеналын, Дэвис-Монтенде (Аризона штат) шериг-агаар күштериниң баазазынга баарлар деп, шериг баазазының командылалының төлээлекчизи подполковник Дж. Вагович дыңнаткан. Бо объектилерге инспекция кылыры кызыгаарлыг, чүгле 24 шак иштинде чорудар. Талаларның чөпшээрешкенин ёзугаар инспекцияны ам-даа 8 шак иштинде немей кылып болурун база көрген.

Оон соонда совет специалистерниң бир бөлүү Юта штатта Магна деп черге баргаш, ында барган боттарының өөрүн солуур, ол заводта «Першинг-2» деп ракеталарга ажыглаар бүдүмелдерин кылып турар.

«Совет Эвилелинден келген инспекторларның профессионал мергежили бедик, оларны-биле кады ажылдажылга кылып турарывыска сеткил ханып турар бис. Инспекция ажылы Каттышкан Штаттарда-даа, Совет Эвилелинде-даа чединишкинниг чоруп турар деп чугаалап болур. Кайы-даа тала сентябрь 1-ге чедир черчерге инспекция кылырын доозар, оон соонда төөгүлүг керээниң ээлчеглиг үе-чадазын боттандырарынче кирер» — деп, америк төлээлекчи медеглээн.

АМ-ДАА ТОДАРАТТЫНМААН

ИСЛАМАБАД. (СЭТА). Зия-уль-Хак президентиниң чораан самолёдунуң агаарга частып бергениниң чылдагааны ам-даа тодараттынмаан. Бо хүннерге чедир истелге органнары 700 хире кижиден, оларның аразында шериг-албанныглар. Пакистанның армиязының командылал чериниң төлээлекчилери база бар, дыңнадыгларны алган.

Самолёт иштинге частыр чүүл суп каан турган бе дээрзи тодараттынмайн турар. Ындыг болзажок, самолёт оон чоогунга частып берген Бахавалпур хоорайның бир чурттакчызы мындыг дыңнадыгны кылган: «Самолёт ужуп бар чорда, оон кудуруу үстүп чаштай бергенин көрүп турдум. Оон соонда частыышкын даажы дыңналган чүве».

Президентиниң оваал-ондакка таварышкаш өлгениниң соонда, чуртта байдал шиңгыйран эгелээн. Чижээлээрге, реакцылыг элементилер төрел-бөлүк улуестарның аразында өш-өжээнни тарадып турар. Карачи хоорайга ындыг чылдагаан-биле суннит болгаш шиит дээр улуестарның аразынга өлүрүкчү чорук өөскүй бээрге, чазак шериглерин ол хоорайже киирген.

ИРАК БУРУУДАТКАН

БАГДАД. (СЭТА). Иран-ирак фронтузунга от ажыдарын соксадыр дугайын эрткен субботада чарлаан турда-ла, Иран бодунуң шериглерин фронт шугумунче октаан деп бурудадыг-хомудалды Ирак КНО-нуң хайгааракчылар бөлүүнче чорутккан. Фронтунуң мурнуу участогунда бодунуң шериниң туружун Иран быжыглаан, өске районнарже немелде күштерин октаан. «Бир эвес иран шериглер эрги турушттарынче дедир чорбас болза, бис ону күш-биле дедир сывыртаар бис»—деп Ирактың чазаа КНО-нуң кол шериг хайгааракчызы генерал С. Повнчиге дыңнатканы ИНА агентилел дамчыткан.

НИКОСИЯ. (СЭТА). Иранның болгаш Ирактың аразында чөрүлдээлерни —от ажыдарын соксадыр талазы-биле Каттышкан Нациялар Организациязының хайгааракчылар бөлүүнүң төлээлекчизиниң дыңнатканын ёзугаар алырга, 1200 км узун дурттуг иран-ирак фронтунуң бүгү шугумунда ниитизи-биле тайбың байдал тургустунуп турар. Отту ажыдарын соксадыр дугайында дугуржулганы хажытканынга хамаарыштыр ийи таланың хомудалдарын хынап көрүп турар.

БОЙДУСТУҢ ХАЛАВЫ

ДЕЛИ. (СЭТА). Август 21-де Индияның Бихар штадының девискээринге улуг чер шимчээшкини болган. Оон түңнелинде 450 ажыг кижи өлген, муң хире кижи балыгланган. Чамдык хоорайларның болгаш суурларның бажыңнары шуут үрелип бузулган. Көвүрүглер, хем унары быжыглаан чалдар, электри болгаш телефон чагылары база үрелген.

Улуг айыылга таварышкан ол штатка Индияның премьер-министри Раджив Ганди чораан барган. Айыыл-халапка таварышкан кижилерге дузаламчыны көргүзүп турар. Премьер-министр бодунуң хууза фондузундан 3 миллион рупий акшаны дузаламчы кылдыр берген.

Бистиң консультациявыс

КАЙЫЫН КИРИП ТУРАРЫЛ?

Каа-Хем районда «Бурунгаар» совхозтан редакцияга келген чагааны бөлүк аваларның, пенсионерлерниң мурнундан ат салгаш, Р. Ховалыг бижип чоруткан. Пенсионерлерниң болгаш пособие ап олурар нелерниң алыр дузаламчызы кайын кээп турарыл деп айтырыг оларны сонуургадып турар. Совхоз өрелиг болза, пособие, пенсия база оон хамааржыр бе? Чүге дизе шалыны үлээш, пенсия, пособиени бербейн-даа баар таварылгалар турду. Бербейн баары шын бе? Ол чүүлдер совхозтуң орулгазындан кээп турар бе? Кижи бодаарга, ону курунедеп берип турар болгу дег дээрзин ол бижип турар.

Тыва профобл чөвүлелдиң күрүнениң социал страхование кииргизиниң инструктору Ш. С. Бакчап айтырыгга дараазында харыыны берген:

— Күрүнениң социал страхованиезиниң талазы-биле пособиени доктаадырының болгаш төлээриниң дугайында дүрүм ёзугаар пособиелерни база ажылдап турар пенсионерлерге (инвалидтерге) берип турар пенсияны бүдүрүлгениң, албан чериниң администрациязы күрүнениң социал бюджединге кирер дадывырлардан төлеп турар. Бир эвес бүдүрүлгедеи азы албан чериндеи күрүнениң социал страхование бюджединче киргени дадывыры пособие, пенсия төлээринге чедишпес болза, хамааржышканы профэвилел обкому квартал санында киирген отчётту барымдаалап, ол четпээн түңнү шилчидип бээр. Ынчангаш бүдүрүлгениң, албан чериниң орулгазындан пенсия, пособие төлээр акша кордумээзи боор турар. Пособиелерни, ажылдап турар пенсионерлерге пенсияны үстүнде айытканым дүрүм ёзугаар айның ийиги чартымында ажылчыннарның алыр шалыны-биле катай ай санында төлээр ужурлуг.

ТУДУГЖУЛАР КЫШТАГЛАРДА

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң тудугжулары ажыл-агыйның малчыннарының кыштагларын частан тура септеп эгелей берген. Кыштаглар септелгезинде ажылдап турар тудугжу звеноларның аразындан К. Д. Чамзырыныны удурткан звенозу эң дээре ажылдыг. Күнзен-оол Хертектиң 400 ажыг ирт кирер кажаазын, малчынның чурттаар бажыңын септеп доозкан. Владимир Борзук, Олег Чымба, Сайын Дуваа ак сеткилдиг ажылдап турарлар. Кара-оол Даваасевичиниң звенозу амгы үеде малчын В. Мекпер-оолдуң кыштаазының септелгезин шуудады берген.

Кызыл-оол САГАН-ООЛ.
Малчын.

Улусчу чогаадылга көрүлдези

«МОСКВАГА БАЙЫРЛАДЫМ»

Александр Мургутеевич Салчак улустуң аас чогаалын эки билир, ону хөгжүдеринге бодунуң биче эвес үлүүн киирип чоруур. Оон-биле кады улустуң хөгжүм херекселдерин база эки кылыр. Игил, бызаанчы, демир-хомус, лимби, чадаганны кылып, ук херекселдерге ойнаар. Ол ышкаш хөөмей, сыгыт, каргыраа күүселдериниң янзы-бүрү хевирлерин билир. Ону «аныяк-өскен өртүзүнга нептередип, национал хөгжүм херекселдерин пропагандалап турар.

А. Салчак уран чүүлге бичии чылдарындан-на бердинген. Ол улусчу театрларның белеткээни драма чогаалдарының күүселделеринге көрүкчүлерниң сагыжынга артып калыр рольдарны тургускан.

Чоокта чаа Москвага Делегейниң улустарының аас чогаал фестивалы болуп эрткен. ССРЭ-ниң Культура министерствозундан аңаа киржир чалалга-телеграмма Александр Салчакка келген. Бот-тывынгыр артист Москвадан кээрге, бистиң корреспондентивис Эдуард Донгак ээзин айтырыгларны салган.

— Делегей улустарының аас чогаалының фестивалы бистиң чурттуң найысылалынга эрткен деп парлалга дамчыштыр билир бис. Бистиң республикадан силерниң киржип чорааныңарны чүгле бодунардан билип алдывыс. Делегей чергелиг ук байырлалдың дугайын кысказы-биле чугаалап көрүңерем.

— Парлалга ажылдакчылары ону билбээнин мен база бузуреп чок дыңнап олур мен. Бо фестивальды байырлал дээр. Аңаа чораш келдиримге, менден улус каңчаар киржип, шаңнал-мактал алганымны айтырар-дыр. Аас чогаалдың ук байырлалы бир янзы болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле чээрби ийи чурт киришкен. Бистиң эвилелдештен болгаш автономнуг республикаларның төлээлери шупту бар. Республика бүрүзү тускай эмблемалыг, фестивальга дыка организастыг кириштн. Мен моон чааскаан бардым. Чалалганы эвилелдиң Культура министерствозу чорудкан. Аас чогаалдың бо фестивалы кудумчуга ажык хевирлиг эрткен. Чоннуң хөгжүм херекселдерин кудумчуга белеткеп, күзелдиг кижилерге садып-даа болур. Мен база өскелерден чыда калбадым. Хомус кылып хер-херекселдеримни ап алгаш, кудумчуга көрүкчүлер мурнунга белеткеп, оларга көргүстүм. Оон ыңай тыва ырларны күүседип алдым.

Республика бүрүзү тускай адрестиг деп чугаалаадым. Чааскаан кижи каңчаар боор. Марий АССР-ниң аас чогаалының мастерлериниң аразынга олурупттум. Чүге дизе, оларның адрези болгаш эмблемазында угулзалар тываларның-биле кара олчаан. Кандыг-даа доктааткан программа чок, киржикчилер боттарының туралаан номерлерин күүседир, бодунуң чонунуң аас чогаалы-биле көрүкчүлерни таныштырар. Көрүкчүлер, журналистер-ле хөй. Бызаанчы, чадаган, лимби, хомус-биле чүгле тыва эвес, өске-даа улустарның аялгаларын күүсеткилээримге, мээң мурнумга чыглып кээп, айтырыглар салып, дыңнакчыларым база арбын болган. Аңаа өөрүп, чогаадыкчы дилээшкиннерим улам байып келген.

— Оон бичии-ле үзүндүзүнден сонуургады кааптар силер бе?

— Чугаалаар болза чүү-даа бар-ла. Сагыжымда артып калган таңныс таварылганы кысказы-биле чугаалайн. Бистиң Төп телевидениевис, бир журналдың база Мооядуң журналистери-биле ужурашттым. Оларның соонда көрүкчүлер мени долганып келгеннер. Думчукка тулганда бызаа сугжу деп чүве олдур ийин. Ужен бир чыл бурунгаар Бүгү-делегей аныяктарының фестивалының гимнизин апарган, аңаа мергежилдиг күүселдени алган соонда, бүгү делегейге сураглаан ыры «Москва чоогунуң кежээлерин» сакты тоочу келдим. Ону билбес кижи бар эвес ийн. Бызаанчыга ону ойнап, ырлап эгеледим. Көрүкчүлер мени деткип дужурген. Оон соонда өске чурттарның база бистиң улустуң нациы бүрүзү боттарының хөгжүм херекселдеринге ук аялганы бадыра бергеннер. Шак ынчаар аас чогаалының байырлалының ниити программазын тыва хөгжүмнүң үдээгези-биле эгелээнинге каңчап чоргаарланмас мен. Шынап-ла, найыралдың аялгазы чер бөмбүрзээниң булуң бүрүзүнден куттулуп келген ышкаш болду. ССРЭ — найыралдың доңуң баглаан чер. Маңаа бөмбүрзектиң кайы-даа чүгүндеги кижилер кээп, Найырал деп сөстү түрээниң хаанызындан сөглээш чанар-дар.

— Улуг хемчээлдиг фестивальга кирипкен аас-кежиктиг болган-дыр силер. Чүнүң-даа мурнунда вара чааскаан-даа болза, бистиң республиканың адын камгалаан келгеннер өөрүнчүг-дүр. Ынаар ындап-ла силерни чалаан ышкажыл? Ону чүү деп бодаар силер?

— Бодум безин билбес мен. Республиканың Культура министерствозунга телеграмма келген. Мени чорутсун дээн чорду. Хөгжүм херекселдерин, ону белеткеп кылыр херекселдерни ап алырын база тодаргай айтып каан чораан. Ук телеграмма фестиваль эгелээринге чедир ай хуусаа бурунгаар келген.

— Ынчаарга аңаа ведээжок белеткелдиг барган ышкаш-тыр силер аа?

— Чок! Телеграмма маңаа келгеш, бир ай болганда, таварылга болуп билип алдым. Телеграмманы Улусчу чогаадылганың болгаш культура-чыржылгаларның ажылының эртем-методиктиг төвүнче чорудупкан. Оон олар ону профобдачынче чорудупкан. Сооңдан истеп чеде бээримге, бир дарганың папказының иштинге чыткан. Баштай дилеп шаг болдувус, чиде бер часкан.

Ам каңчаар зуну-даалаш белеткенип, Москваже ужар билет дээш партия обкомунга база четкен. Аңаа база даргаларның ажылынга шаптык ужурашттырып, аразында телефоннажып, мени дүрген аъткарарының айтырыы дээш, чамдык эштериим үе-шагында чарыгдап шаамга кирдим ышкаш. Аңаа мени хомудап олурар деп бодай бербеңер. Чүү-даа чүве ам уттундурган. Фестивальга багай эвес киришкеним чүүден үнелиг деп бодаар мен. Ынчалза-даа мээң адым кырынга чалалга келген-дир. Арта-ла, Москвадан Чорудар-чорутпазын баш удур дыңнаткан болза эки турган ийик. Ол талазы-биле белеткенип алырда-даа эки болгай.

— Александр Мургутеевич! Силер бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуну болгай силер. Ам чүнү белеткеп турар силер?

— Бодум Ак-Довурактың 3 дугаарлыг кедээ профессионал-техниктиг училищезинде ажылдап турар мен. Ында уран чүүл удуртукчузу кижи болганымда, училищениң бот-тывынгыр артистери чоңга бедик шынарлыг оюннарны көргүскен турарын чедип алыр. Оон ыңай хоорайда Культура ордузунуң ажылынга дузалажып, ниң белеткелинде киржип турар мен. Эң эки рольдарның күүседикчи адын чедип алыр сорулгалыг мен.

Культура ажылдакчызы кижи каяа-даа чораан, кандыг-даа байдалда, азы өске мергежилге-даа ажылдай берген, бодунуң хандыкшааш чүлүунзен адырлып шыдавас. Бодумнуң чурттап турар районум, хоорайымның культура амыдыралы дээш кезээде сагыжым аарып чорур. Ынчангаш аңаа бодумнуң эвээш-биче үлүүм киирер мен.

XXIV ОЛИМПИЙ ОЮННАРЫ

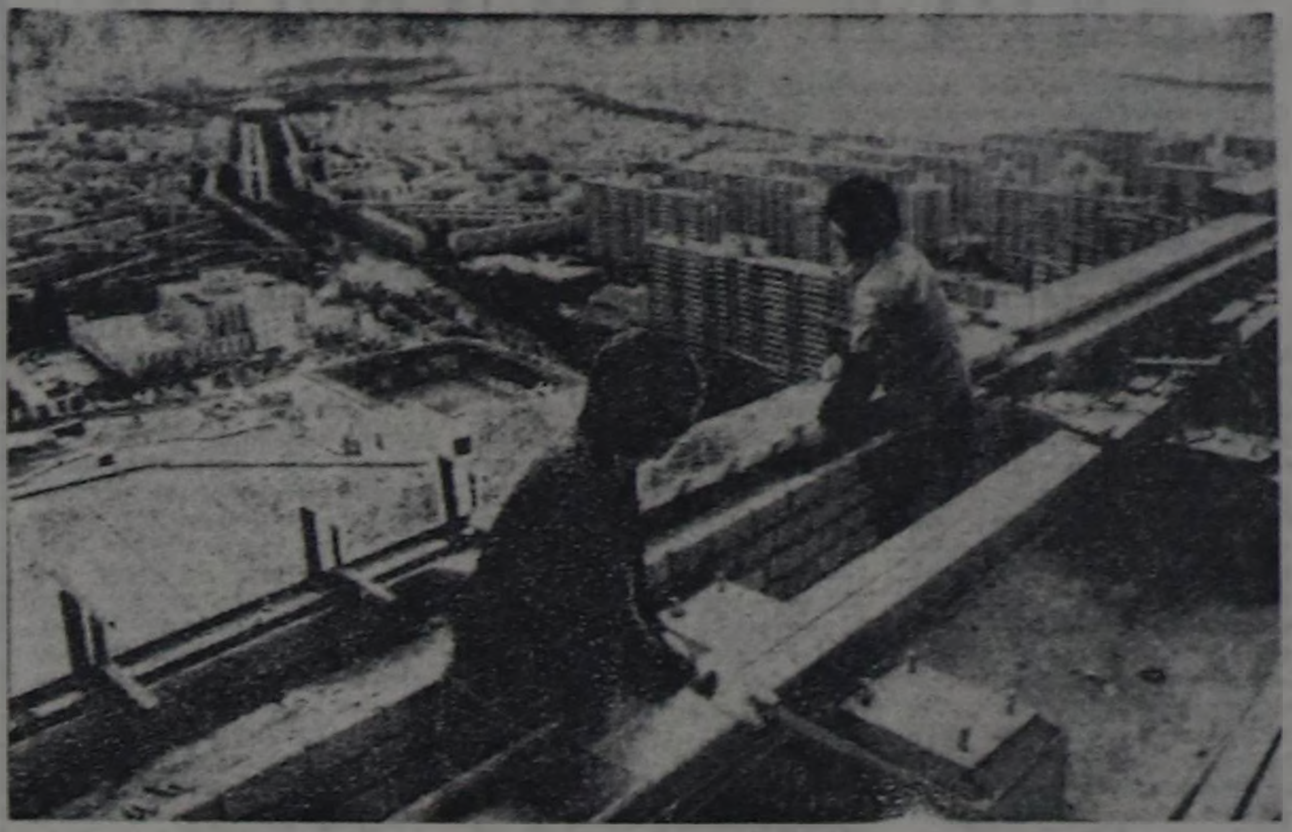

ЧЕР-ЧЕРДЕ БЕЛЕТКЕЛ КАЛБАРГАН

24-кү Олимпий оюннарының Сеулга ажыттынарынга чедир ваш-ла хонуктар арткан. Аңаа белеткел ажылдары делегейниң бүгү чурттарында чорун турар.

АКШ-тың чиик атлеттериниң олимпиада мурнундагы шилилге маргылдааларынга Флоренс Гриффит-Джойнер 100 метрге маңнаарынга делегейниң чаа рекордун тургускан. Оон көргүзүү 10,49 секунда.

ЧУРУКТАРДА: Олимпиаданың эртер чери Сеул хоорайны бедик черден тырттырганы; 100 метрге маңнаарынга делегей рекордсмени Флоренс Гриффит-Джойнер.

Киодо — СЭТА-ның фотозу болгаш Рейтер — СЭТА-ның телефотозу.

ОТТУ КЫВЫСКАН

АФИНЫ. (СЭТА). Амгы үениң эң улуг спортчу маргылдаазының төрүттүнген чери — эртс-бурунгу Олимпиде Олимпий одун база катап кывыскан. Отту хүн херелдеринден кывыскан. Ак хар дег хептерлиг кижилер чалбышталы берген отту болгаш тайбыңның символу — бодаан бүрүлерин олимпий от эстафетазын ажыткан спортчуга тутсуп берген.

Ол отту оон соонда Афиныга эккээр болгаш XXIV Олимпий оюннарының найысылалы апаар Сеулдуң делегациязынга дамчыдыр бээр. Олимпий оюннарының бо чылгы одун Грецияга оңза байырланчыг кылдыр организастаан. Чүге дизе, Грецияның удуртукчулары 1996 чылда «алдын» Олимпиаданы — Олимпий оюннарының чүс чылын Афинуга эрттирерин бодап турар.

ОЛИМПИЙЖИПЕРНИҢ ТИИЛЕЛГЕЗИ

РИМ. ССРЭ-ниң бут-бөмбүгнүң олимпийжи командазы Италияга барган, эш-түү ужуражылгаларны эрттирген. Фолиньо хоорайга ук чериниң командазын 2:1 санга уткан.

Атаканы совет команда эгелээн. Оюнуң баштайгы чартыынын ортан үезинде олар атаканы күштелдирген баштайгы мячыны Савичев киирген. Ынчалза-даа ийиги чартыында бистиң командалыг эмин эртир халдааш, камгаалалы уттупкан. Италийжилер Вольпи харыы мячини киирген. Ийиги мячини Лосев киирген.

(СЭТА).

агаар

Республикага булуттаар, чамдык черлерге бичии чаар, диңмирээр чадавас. Хаттың күжү секундада 5—10 метр, күштели бергенде 14 метр чедер. Агаарның температуразы дүне 8—13, чамдык черлерге 0—5 градус чылыг, хүндүс 23—28 градус изиг, чамдык черлерге 14—19 градус чылыг болур.

Кызылга булуттаан, аазыр, чагбас. Диңмирээр чадавас. Хаттың күжү ой-тавында, күштели бергенде секундада 14 метр чедер. Агаарның температуразы дүне 11—13, хүндүс 24—26 градус изиг болур.

КИНО

АВГУСТ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Где находится нофелет?» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан). Бичии залга: «Мелодрама» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения Робинзона Крузо моряка из Йорка» 9.00, «Кин-дза-дза» 10.40, 13.20, «Душа моя» 16.00, 18.40, 21.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Повесть о маршале Коневе» 16.00, «Короткое замыкание» 14.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Киносборник» 10.00, «Тоби Мактиг» 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Победитель» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Шүлүктер сайгарылгазы

ТУСКАЙ ҮННҮГ БОЛУР

Редакцияга сөөлгү айларда элээн хөй авторларның шүлүктери келген. Мурнуку чылдарга бодаарга, шүлүк бижиирнге сундулуктарның саны өскен. Редакцияже чогаалдарын чорудуп тура, чамдыктары кандыг-даа эдиигге чокка үндүрерин дилээн, а өскелери арга-сүме айтырган болур.

Кандыг-даа чогаалды номчукчу үнелээр. Поэзия чогаалдарын хөйнү номчаан, аңаа ынак кижилер шүлүкке ведергей шын үнелелди бээрлер. Хоочун бижикчи, моон мурнунда Тываның Ном үндүрер чериниң чырыкче үндүргени шүлүктер чыындыларынга бодунуң бодалдарын илередип, парлалгага киржип келген, пенсионер Сандан Сандюга редакцияга келген шүлүктерни номчуткан бис. Ам оон үжен алды авторнуң чогаалдарынга хамаарыштыр бодалдарын парлаадывыс. Автор чогаал бүрүзүн номчаан, ынчалза-даа шүлүк бүрүзүнге сайгарылга кылбаан. Ниити четпестерин чаңгыс бодалга илередип, чамдык авторларны адавайн барган.

Чогаал ажылы шарын ажыл, оон хөй күштү, билигни, мергежилди негээрин билир бис. Ынчангаш чогаал ажылынче сундулуп киргеннер аңаа бүгүле сеткил-сагыжындан бердинип, оон чурумалдыг арга-хевириниң бединиге чедер дээш кызымак өөренири негеттинер. Амыдырал — демисел, ол хөй талаларлыг, ону бир мөзүлеш овур-хевирге чурулп көрүнчүктелдирери — авторнуң хүлээлгези.

Редакцияга келген чамдык шүлүктерниң утка-шынары, үт-шиин ваагай, бүдүнниг сеткил-хөөн-биле доллуңган, терээн чериниге ышкашыл, кушажылга, Коммунистиг партияга, ынакшылга шыны болурун илдавылаан одуруглар арбын. Кол-ла аскап турар талазы — шүлүктүң уран чурумалдыг аргаларынга, оон ойзагай тускайлавчаанга четпейн турары азы овур-хевирин көргүзерде бодалдарынга «эштип» турарында. Оон ыңай шүлүктерниң уран аргаларынче улуг кичээнгей салырын катап сагындырар бодалдым. Чүге дээрге — чамдык шүлүктерниң одуруглары аңаа медээ сөстеринге дөмей-дир, ында чараш деңнелгелер, метафоралар, дирингшилге, элдээртиглер ховар таварышпылааарын оваарып көөр чугула. Авторларның аразында элээн дуржулгалыг, ном-дептерлиглер база бар. Чижээлээрге, Биче-оол Доюндуп, Чаш-оол Куулар, Чүльдүм Чап болгаш оон-даа өскелер. Оларның чогаалдары өскелерден черле шынарлыг болуп турары илдеш. Ындыг-даа бол, Сат Биче-оол (Сүт-Хөл), Дадар-оол Донгак (Кызыл), Сергей Дугар-Сүрүн (Чаа-Хөл), Сарыг-оол Артына (Тес-Хем) ышкаш авторларның чогаалдарын ам-даа эки хөөглээр болза, келир үезинге магадылалдыг-дыр. Оон чылдагааныңдан ук эштерден, чыындылаарын үндүрери-биле, ам-даа идепкейлиг ажылдаары негеттинер хире. Үстүнде адааным авторларның шүлүктери нургулайында дөмей деңнелде туралын барымдаалааш, аңаа чижек кылдыр тудуужу Дадар-оол Донгактың «Мөңге оймас» деп ийи-ле строфадан тургустунган шүлүүн киирейн.

«Кылаң сугга сынын көрнүп чазангаазыг
Кызыл чечек кадыр эдек харап алган.
Салгын-хатка үдеттирип хөглээн ышкаш
Салбаан чайып меңче шиглей соганнап тур.
Өңгүр чечек көөргеттиниш саглаңнава.
Өйүн кээрге чаңгыс-ла хүн сиуп каар сен.
Чалыы чүрээм арыг шынчы ынакшылы
Чайын, кыжын — кезээде-даа черле оймас».

Мында ынакшылды үези келирге, оңа бээр чечекке деңнеп элдээртип сеткилге дээштиг, овур-хевир кеступ тураары илдеш. Мындыг шүлүктүг, черле шору бижиттинген чогаалга Чөөн-Хемчикте Николай Ондарның «Чайгы ыржыгаш» деп шүлүүн хамаарыштырып болур. Ынчалзажок бо автор баш иштин үглеп келир бодалдарга «эштип» турар байдалдыг.

Чай биле кадыыр ышкаш чартык айны ангы-ангы кылдыр-даа түс-түс чогаадыг болур турда, оларны катай-хаара холуп-булуп көргүскени адырык-адырык апаргылаан. Оон ыңай чайны «чарашпай» дээни чеве дыңналыр-дыр. Бо авторда кенен сеткишкан база бар, чүл дээрге «шүлүүмнү эдиг чок үндүрерин диледдим» дээни эпчок-тур. Кандыг-даа чогаалга хөөглээшкин черле түрүп болурун практика бөредип турар.

Каа-Хемден Кара-оол Натпий-оол «Моңгуш кымыл?» деп пародиязын чорудкан. Автор чогаал теориязының талазы-биле тускай билиглиг, мергежилдиг кижи-дир. Ук шүлүүн дыка шейдүнек эвес болгаш ам-даа чедир хөөглээн болза деп күзел бар. Кызылдан Кызыл-оол Табуракның «Тожумай» деп алды строфалыг шүлүүнде Тожуда амыдыралдың ниити сайзыралын көргүзерин оралдашкан. Ынчалза-даа мурнундагы үнуп шаг болган темалардан, сюжеттерден ушпунмайн турар болгаш эмин эрттир ниити апарган. Тереп амыдыралдан чаңгыс мөзүлеш овур-хевирни шилип алырын автор сагынмаан. Оон башка база-ла тускай үн тывылбайн баары илдеп-дир. Сөөлгү туйнелинде «...хамык малы өзүп маңдаан...» дээни сут чевей.

Москвадан Алексей Иргит «Тывам шырайы», Тес-Хемден Валентина Мөнге «Кара-Хөлүм» деп шүлүктерин чорудкан. Ук чогаалдарны ам-даа эде кылыры исеттинип турар. Кызылдан бистиң хоочун авторувус Михаил Мендуменин «Кавказ кыска», Чербиден Роман Ооржак-оолдуң «Артын калган ынакшыл», Чадаанадан Ондар Кудаш-оолдуң «Чедер-Хөлүм» деп шүлүктеринде чаа дилээшкиннер, тывылышкынар күнгүлбейн база-ла ниити «хорум-дашка чаңгылаңган», «база катап бодап чор мен», «каттыраннап ырлап турган» чижектиг эргижирээн сөстер үглээн. Ылангыя чаартылганың хат-салгынының ээнкери шуут чогей.

Аныяк салгал — бистиң келир үевис, идегелдивис. Оларның келир үеге бүзүрели улуг, олардан кандыг-даа мергежилдиг кижилер үнуп болур. Шүлүктер бижиирнге сундулуг өөреникчилер бары дыка-ла мактанчыг-дыр. Тес-Хемниң Ү. Шыналдан өөреникчи Чойгана Аравиа «Башкым секээ» деп кыска шүлүүн чорудкан. Аңаа байыр чедирбишаан, ук автор чогаал бижииринге ам-даа эки өөренип, чогаалдарын дыл, литература башкыларынга доктаамал көргүзерин сүмеледим.

Сандан САНДЮ.
Номчукчу.

«ЧУНАР-БАЖЫҢНАДЫР» ХЕРЕК

Бо чылдың январьда «Шынның» арыннарынга Ондар Аракчааның «Урана» деп лириктиг шүлүглели кеступ келген. Республиканың солуунга бүдүн шүлүглел байтыгай чаңгыс шүлүүн-даа парладыры авторга чедиишкин болур. Черле ынчаш, бүдүн шүлүглелдиң «Шынның» арнынга кино экранында ышкаш кеступ эртени — солун болуушкун, парлалгада эде тургустунуушкунуң база бир хевири дизе ажырбас боор. Ынчалза-даа «Урананың» авторун амгы үеде литературада эде тургустунуушкунуң бүдүүг изиг темазын согирип алган дээр болза, частырыг апаар. Шүлүглелдиң чүгүрту номчуп эрткен номчукчуга ажык хөвүда аадамнаар аът мунгаш халдып олурганы-биле дөмей, илдигер моондактар барык чок, сиилдеп эрте бээр. Аъдывыстың аксын тыртып, оруувусту оваарымчалыг көрүп көрээли.

Ийи аныяк кижиниң ээиг, хавы ынакшылы. Шыны-биле алыр болза, ээиг, ханы база эвес. Урана өөренип чоруптар, душтуу үдеп каар. А душтук лириктиг маадыр чогум кымыл? Кандыг ажылдыг кижил? Оода чадаарда оон дузуу-чемдии-даа бол, байдалы шуут көзүлбес. Характеристиказы долу эвес. Урананың чагаалары чартыы айда каш-даа келир.

Чаңгыс хүн-даа маңаашкыным
Чалтаараңчыын чүге дениир.
Частып орар чечек безин
Чараш эвес кестүр чораан.
Аъшта-чемде амдан-даа чок.
Арып, чудап, түрей бердим...

Ынаа кысты ынчаар сагынган, сарыннаан эр чүү чүвеге ызыртынып орарыл? Майындаа баглап, дужуудан дужап каан эвес. Сарыннаашкынны намдадыр чаңгыс эм ажыл болгай, «арып, чудай берген» маадырывыстың ажылы чогум-на бо одуругларга кеступ кээр турган. «Чалтаараңчыын чүге дениир» дээнин бодап көөрге, шуут ажыл чок ышкаш.

Лириктиг маадыр ажыл чок, үе чылзып, алаак кезип чоруур кижи дээрзин дараазында одуруглар улам тода херечилээр.

Болчаг шивим дөвээзинге
Бодум чааскаан үе чылзып.
Урананың чагааларын
Уштуп алган номчуп ор мен...

Урананың бир чагаазында ону Өнермаага дүннээм болур. Олда дораан оон хөнүн карарып калыр. Чүге? Билдинмес.

...Шынчы сөстүг душтук уругт
Чылгаачы чоңдан тывылбас бе?—

деп дораан-на ынчаар боданы бээр. Душтукту дилээр-даа дээн дижик, ыяап-ла чылгаачы аразындан сурагдаар бе, ынаш?

Оон алаак кезир оруунга өске бир кыс аңаа уткужуп келген:

Бээр кел деп ынмеп алгаш:
Мээн-биле селгүүсте — дээн.

Ол кыс оон «эмдик» чүрээн мегзу каап тар. А шынында оон чүрээ эмдик эвес, Урананың шагда-ла «чаажыктырып» каан чүрээ-ле болгай! Эр-даа чүү боор:

...Даңгына дег Айланмааның
Даңгырактыг душтуу боор мен

— дээр. Ол-ла ынчаар болу бээр. Мыйыс дужаар керээлиг акызы чедип кээр оон-биле кады сынче сыннап аътталыптар. Аңаа оон ажы-чаңының бир эки талазы илерээр:

Шаараргам мыйыс чүүтээн
Шары дег сыын кеступ келди.
Чарашсынып көөргээштиң
Чаза туңуп, хойгузуптум...

Ынчалза-даа ону халып бар чорда, акызы ужуруп каар. Шынында оон акызы хоойлу бузуптаар көрээлиг күрүнеге анмап чоруур кижи болгай. Аңаа сагыштыг-биле шаптыктай бээр болза, дуржазының арын-нүүрүнге таарыжыр бе? Оон келгеи сорулгазы акызынга дузалаары турган-на болгай.

Оон акызы, дуржулгалыг аңчы, ону мурнап боолаптар турган, аңаа хойзуптар аргазы берикени база-ла бузуренчиг эвес. Мыйыс уезинде өлүрген ол сынын комунун чаа карыш ажыг турган дээрге база шын эвес. Ол үеде сыын чаа-ла семирип эгелээн турар. Бо дээрге чогаалдың бодунуң улгаттырар хемчээлинден безин ашкан-дыр. Аңы харашсынып, аргалыг-ла болза, ону өлүрбезе ... деп бодунуң кээргээн сеткилин иштинде бүдүү илеретпен болза эки турган. Шынында оону боду хөйгэуупса-даа, кавызылаар акызы каш-даа базым халытпайн ужуруп каапканы аңаа хомудантыг эвес, чорупчуг болганы дараазында одуругларда көөр бис.

Айлажып чоруум бүттү.
Алдай таңды хайырлаан — дээш
Сыын өъдн артынчааны
Чыңдыннады дужурген мен.

Айланмаа-биле Ондар шагда-ла ашак-кадай болуп, ажы-төлдүг чурттай бергенде Урана:

Улуг-Хүнде баарым ол.
Уткуп ал!— деп
согледаннеи.

Чогаалдың кол телептиг маадыры Урананы ынчангаш дээрге четтүг чорукка дугжур бе? Ол дээрге камгап-даа болдунмас чүүл-дүр.

Ынакшыл амыдыралдың алгазы болгаш чырык түрүү дээрзинге кым-даа маргышпас. Ынчангаш «Ураныны» ырлап «чунар-бажыңнадыр» херек сеп мурнуңга тургузарын оон авторунга кузедим.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

Бо чылдың август 30-те эртенгиниң 10 шакта Кызылдың № 4 профтехучилищезинге сургуулдар-биле башкыларның болгаш бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлериниң ужуражылгазы болурун дыңнадыр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1. № 6 автобус-биле аңаа чедер. Телефон — 3-42-09.

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

ЭРГИМ НОМЧУКЧУ! «Шын» солуннуң 1989 чылче чагыдылгазы эгелээн. Чагыдылганы «Союзпечать» агентстволарынга, почта салбырларынга, ажылдап азы өөренип турар черлериниң айыы-биле хөй-ниити тарадыкчыларынга чагыдып ап болур.

«Шын» солуннуң чылда өртээ — 7 рубль 80 копеек, чартык чылда — 3 рубль 90 копеек.

«Шын» солунну чагыдып алыр дээш далажыңар!

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Аныяк Россия» 4-кү сериязы. 9.40 — Мультфильмнер. 10.15 — ССРЭ улустарының ырлары болгаш таныылары. 10.45 — 10.55 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.50 — «Агроүлетпүрнүң ажыл-реакторлары болгаш сагыш салыышкыннары». 16.30 — «Чүден болгаш чүге?». 17.00 — «Литва телевидениезиниң программазы». 18.05 — Чартыктылар болгаш консерваторлар. 18.50 — Бөгүн делегейде. 19.10 — XIX партконференцияның үгланышкынны-биле. 19.55 — «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — «Останкинода Одуу-музейде музыкалыг чай». «Ийлеглиг орду». Концерт. 22.20 — Интермедээ. 22.50 — 00.25 — «Үзел-бодал». Кежээки информация музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Фильм-концерт». 8.55 — Мультфильм. 9.30 — «Москвага аян-чорук. Замоскворечье». 9.50 — Англи дыл. 10.20 — Уругларга фильм. «Ажыг катап». 11.20 — Англи дыл. 11.50 — «Өөникүктер экраны». «Ачавыска каңчап дузалаарыл?». Уран-чечен телефильм. 13.10 — Медээлер. 13.20 — В. П. Соловьев-Седой композиторнуң амыдыралының болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында хроника-документалдыг фильм. 14.20 — 15.40 — «Экии, доктор». Уран-чечен фильм. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — «Улусчу чогаадылганың III Бүгү-эвилел фестивалы чорун тур». Республиканың «Хөөмей» фестивалының түңнел концерти. 19.15 — «Аян тоғу». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Коммунист болгаш үе». «Шахтёрлар хүнүнге». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — Уран гимнастика. ССРЭ кубогу. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — 23.05 — «Өөникүктер экраны». «Бот-камгалал». Уран-чечен фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. Д. Алексеев. 18.50 — «Дүрүмгаа амытаннар оранында». 19.50 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 — 20.15 — «Тамыктыг удуңар, чаштар!».

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адресивис: 667000 Кызыл хоорай Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның. Солуун кезбейи барганза 3-37-75-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чагыг № 171. ТС—00554.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 199 (13799) | 1988 чылдың август 27, суббота | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 көпеек.

КҮСКҮ ДҮЖҮТ

Часкы чымыжывыс түңнели ам көстүр

Бистиң республикада сад болгаш огород өстүрүп турарларның саны бо чылын база немешкен. Ол дээрге чер участоктарын ажыглаар, огород тарыырын күштелдирер, оон-биле Аъш-чем программазынга салыышкынны киирер талазы-биле партияның болгаш чазактың салган сорулгаларын күүседир дээш чурттакчыларның идепкейлиг киржилгезиниң бадыткалы. Амгы үеде чүгле Кызыл хоорайда коллективтиг сад болгаш огород өстүрүп турар 6180 өг-бүле бар. Бо дээрге мурнунда ажыглаал чок чыткан черлерни шиңгээдип ап, он-он гектар черден күскү дүжүттү ап эгелээри-дир.

Күскү дүжүт. Дузалал ажыл-агыйында ногаа, картофель тарып турар кижи оон ажык-дузазын эки билир. Аъш-чем продуктуларын немей алырынга-даа, артыкшылын саткаш өг-бүле бюджедин немээринге-даа ол улуг ужур-дузалыг дээрзи билдингир. Бо чылын хууда дузалал ажыл-агыйындан республика 17 муң тонна картофельди, 2600 тонна ногаа аймаан алыр ужурлуг. Ону ажаап, өстүрүп турар өг-бүлелер бир сезон дургузунда ортумаа-биле 50—60 хире килограмм кат-чимисти ап, оон-биле кышка удур варенье хайындырып, ногааны дузап ап турар. Ындыг чем столду байыдар, кадыкшылды быжыглаарынга дузалаар.

Дузалал ажыл-агыйын, коллективтиг сад болгаш огород ажылын хөгжүдери—улуг ужур-дузалыг хемчег болур дээрзин партия болгаш чазак демдеглеп келген-даа. «Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйларының, сад ажыл-агый эштежилгелериниң болгаш огородчулар коллективтериниң бар аргаларын калбаа-биле ажыглаарынга үндезилээш чурттакчы чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарын организастаары болгаш экижидери дээш... чер-чер Советтериниң болгаш ажыл-агый органнарының ролюн болгаш харысалгазын бедидер» деп, СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1986 чылдың июль-да-за хүлээп алган доктаалынга демдеглээн. Ук доктаалды удуртулга болдуруп, ажылдаан черлерде эки түңнелдер ам көстүп турар. Дузалал ажыл-агыйлыг бүдүрүлгелер көвүдеп эгелээн. Ону хөгжүдер дээш сагыш салган коллективтер, хамаатылар чаа дүжүттү ам ап эгелээш ийикпе, алырынга белеткенип турар.

Дузалал ажыл-агыйынче кичээнгей салып турар черлер Кызыл хоорайда, Кызыл, Каа-Хем, Улуг-Хем районнарда хөй. Таңдыда огород тарывайн турар өг-бүлелер чок. «Тыва кобальт» комбинат ону чогумчалыг эгелээн. Оон туржук агаар-бойдузу кадыг-шириин Мөңгүн-Тайга районда ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхоз теплица кылып алган ногаа өстүрүп эгелээн. Дача участоктарын бээрин дилээн билдириишкиннер Кызыл хоорукүскомунда немежип турар.

Ындыг-даа болза бо ажылды республикада чогумчалыг дээри ам-даа эрте. Ылаңгыя көдээ черде дыка хөй өг-бүлелер ам-даа огород тарывайн, алган участоктарында чашпан «өстүрбүшаан», чамдык ажыл-агыйларның хостуг шөлдери ээнзиревишаан. Ындыг байдалдар Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл районнарда бар. Картофель-даа, ногаа-даа тарыыр арга бо районнарда бар, чүгле ону чедир ажыглавайн турар.

Аъш-чем программазын чедиишкинниг күүседир дизе дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери эргежок чүгүла болгай. Чер-черде совет болгаш ажыл-агый органнары күзелин илереткен кижи бүрүзүн деткиир, боттуг дузаны көргүзер хүлээлгелиг. Шынап-ла сад, огород тараан кижи бүрүзү ону кылырының белен эвезин билир. Кижи күжү, материалдыг чарыгдал эвээш эвес үнер. Сад өстүрер дээн кижиге бир берге чүүл—тудуг материалдары. Бо ажылды бистиң республикада, ылаңгыя Кызыл хоорайда элээн идепкейжиткен. Ынчалза-даа ол ам-даа чогуур негелдеге четпес. Дача участоктарынга тудуг кылыр дээн кижилерниң саны хөй, а материалдар эптиг-ле чедишпес. Ону бүдүрүп, кылып турар черлер база дааман, оон туржук садып алыкчыларның хөй үезин чидирип, шуут үндүрүп турар. Дача бажыңнарын кылып, ону чоңга садарын база практикалап турар бүдүрүлгелер бар, ынчалза-даа ону алырынга шыдажыр арга чок шүүттү турзуп турар.

Сад болгаш огород тарып турарларның транспорт хандырылгазынга хамаарыштыр чеме-хомудалдар хөй. Кызыл хоорайга сөөлгү үеде хамаатыларга тускайлап берген ол чарыкта — Бии-Хемниң киргеш аксында болгаш Боом баарында участоктарже автобустар маршруттарын ам-даа ажытпаан. Ол ышкаш ол черлерде электри хандырылгазы база четпээн. Дача кылган кижиге херек бүгү чүүлдер садыг организацияларында ам-даа ховар. Ылаңгыя кудук казып алырда ажыглаар хоолайлар, насостар аймаа тывылбас. Ол ышкаш дача бажыңнарын дерип кылыр херекселдер база чок.

Кедээге дузалал ажыл-агыйын, ылаңгыя огород тарыышкынын сайзырадыр талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар ам-даа хөй. Ону хамыктың мурнунда совет болгаш ажыл-агый органнары кичээнгейге алыр ужурлуг. Огородун чогумчалыг ажыглавайн турар өг-бүлелер-биле ажылды олар чорудар, күзелдиг кижилерге черни тускайлаар ужурлуг. Ындыг түрбүже чамдык черлерде ону ала-чайгаарлааштынче салып турар фактылар бар. Оон туржук огородтуг кижилерниң девискээрин тудуг кылырынга ажыглааш, ол өг-бүлеге амгы чер бербейн баар таварылгалар база тургулаан. Ону чокта чаа редакцияга Тожу районадан келген чагаа бадыткаар. Ук районнуң Ий суурда чурттап орар пенсионер Санаа Чамдыгырның ногаа тарыыр девискээрлиг бажыңын бускаш, өске бажыңга олуртвайн хирезинде дөрт чыл дургузунда чер бербейн турар. Суксак суурда чурттап орар бир өг-бүлениң база үнүп орган картофелиниң сывы-биле катай хаара тура соп каапкан деп медээлер база редакцияга кээп турган.

Дузалал ажыл-агыйы бо күскү дүжүттүң ажаалдазы-биле доозулбас. Огород тарып турар өг-бүлелер келир чылын оон-даа хөй дүжүттү алыр дээш улам кызымак ажылдаар. Ам сорулга болза, ындыг ишчилерни деткиири, оларның үлегерин, дуржулгазын нептередири болур. Бо талазы-биле партия болгаш чазактың ап турар хемчеглерин удуртулга болдурар херек. Ылаңгыя СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың сентябрь 13-те үндүргени «Хамаатыларның хууда дузалал, коллективтиг сад болгаш огород ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалын ёзугаар ажылды күштелдирер ужурлуг бис. Аңаа үндезилээш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың эгезинде база доктаал хүлээп алган.

Сад болгаш огород ажылы—партия комитеттеринге, партия организацияларынга эң чүгүла социал сорулга дээрзин сагындырза артык эвес. Ону бирги черге кылыр шиитпирлээр, шыңгы контрольга алыр ужурлуглар. Бо талазы-биле ажылчы чоннуң негелде-херечлелин кичээнгейге албас, ёзу барымдаалаар, үе чылзыр чорукtарга партийжи принциптиг үнелелди бээри чүгүла. Огород өстүрер дээн кижиге шаптыктаашкын турбас, харын-даа ону кыйбайн турарларны эвилелдээр херек. Хүннүң сорулгазы-даа ол.

ДҮЖҮТКЕ—БҮЗҮРЕЛДИГ ХАЙГААРАЛ

Республиканың Журналистер эвилели «Төгерик стол» эрттирген. Орта ИХМ-ниң түрүс кидистериниң харысалгалыг ажылдакчылары киржип, журналистерниң айтырыгларынга харылаан.

Тараа ажаалдазының үезинде чидириглер, мөге немей бижиктелер-биле, оруктар озал-ондак кылыр болгаш корум-чурум үрээр чорукtар-биле демиселди ИХМ-ниң ажылдакчылары чорудуп келген. Бо чылдагы ажаалда үезинде кандыг ажылдарны чорударын Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы А. В. Цветков, ИХМ-ниң КАИ начальниги Д. Д. Дажымба, ОБХСС-тың начальнигиниң оралакчызы С. С-Б. Моңгуш, өртке удур камгалал килдизиниң начальниги М. И. Калугин, участок шагдаалары удуртур килдистиң начальниги В. Г. Раитин олар чугаалаан.

Тарааны сөөртүп турда, орукка төктүп турары, ону бүдүү садыглаап, самныгаан турары, ажаалдада хаара туттунган чолаачыларның эзирик машина башкарганындан озал-ондак болуп турарын олар демдеглээннер. КАИ ажылдакчылары оруктарга дежурныйлаашкынны чорудар.

Тараа ажаалдазының үезинде корум-чурумну быжыглаарынга, тетчеглечи чорукту баш удур сый таварынга милиция ажылдакчылары боттарының үлүүн киириштирип турарлар.

(БИСТИҢ КОРР.).

СЭКП ОБКОМУНДА

СЭКП райкомунуң аппаратының ажылының стилиниң болгаш методтарының канчаар эде тургустунуп турарының дугайында СЭКП Бии-Хем райкомунуң бирги секретары Ю. А. Чихачевтуң отчёдун СЭКП обкомунуң секретариадынга дыңнаан.

Партия райкомунуң аппаратының ажылының стилин, методтарын эде тургузар, партия эге организациялары болгаш күш-ажылчы коллективтер база кижилер-биле харылзааларын калбартыр, партияның эге звенолорунга болгаш активинге практиктиг дузаны көргүзер талазы-биле хемчеглерни ап турары хүлээп алдынган доктаалда демдеглеттинген. Аппараттың ажылында эмин эрттир организастаттынар чоруу болгаш консерватизм чорту ажып эртинип, анализ кылырынче угланып, шалыпныы болгаш тодаргай боор бар чыдар. Коллегиалдыг чугаалажып көөрү болгаш шиитпир хүлээп алыры негеттинип турар айтырыгларны билдилиг шиип алыры хандыртынып турар. Аппараттың ажылдакчылары ажыл үезиниң хөй кезиин партия организацияларынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге организакчы болгаш политиктиг ажылды чорударынга ажыглап турар.

Оон-биле чергелештир СЭКП Бии-Хем райкомунуң аппаратының ажылдың стилин, методтарын оожум эде тургузуп, бодунуң политиктиг, организакчы болгаш амжылдыкчы хүлээлгелерин четпес күүседип турарын СЭКП обкомунуң секретариады демдеглээн. Райкомнуң аппаратында практиктиг ажыл-чорудулганың тодаргай системазы, чогаадыкчы, ажыл-кергенчи болгаш принципиалдыг чорук база чидиг болгаш өөү келген айтырыгларны хостуг болгаш ажыт-чажыт чок чугаалажып көөр байдал тургустунмаан.

Партия райкомунуң ажылдакчыларының партияның иштики демократиязын, ажык-чарлыг чорукту, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди калбартыр база партия эге организацияларынга практиктиг дуза чедирер талазы-биле ажылында турушту чорук четпейн турар.

Партияның район конференциязынга, райкомнуң пленумнарынга, партия хуралдарынга болган шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны база хүлээп алдынган турар шиитпирлерни херек кырында күүседирин партия райкомунуң аппарады кошкак организастап турар.

Аппараттың ажылдакчылары доктаалдар күүселдезинге боттуг түңнелдерни чедип алырынче эвээш кичээңгей салып, ниитизин медээлер чыырынга, информациялар тургузарынга хөй үени үндүрүп турар. Чамдык доктаалдарының херек кырында күүселдезиниң чогуур хыналдазын кылбайн, оларны контрольдан ушта бижип турар. Бюроңа айтырыглар белеткээринге, хүлээп алдынган шиитпирлерни күүседиринге райком кежигүннерин, партия активин четпес киириштирип турар. Коммунистерниң кылган шүгүмчүлелдериниң болгаш берген саналдарының күүсеттинип турарының дугайында оларга дыңнадып чедирериниң системазы тургустунмаан. Мурнакчы дуржулганы кошкак анализтеп, нийтилештирип, ажылдың алыс утказы болгаш үре-түңнелдиг болурунче эвес, а оон хевиринче хөй кичээнгейни салып турар.

Амгы үеде чорудулгунуң турар үндезин реформаның байдалдарында партийжи удуртулганың айтырыгларын кандыг чылдыг шиитпирлээриниң чаа аргаларын ажылдап кылырынга райкомнуң аппарады чүткүлдүг чорууш көргүспейн турар. Аппараттың хөй-хөй ажылдакчылары экономика айтырыгларын кошкак билир болгаш боттарының экономиктиг билиин бедидип алырынче кичээнгей салбайн турар. Аъш-чем болгаш чурталга амыдырал хандырылгазының хөй-хөй айтырыглары, күш-ажылды организастаарының мурнакчы болгаш депшилгелиг аргаларын база эртем-техниктиг депшилгениң чедиишкиннерин бүдүрүлгеге шиңгээдири, бүгү-ниити экономиктиг өөредилгени сайзыраңгайжыдары райком аппаратының ажылдакчыларының контролюндан дашкаар болуп турар.

Районда идеологтуг болгаш кижизидикчи ажылды чорударынга аппараттың ажылдакчылары чогуур контрольду чедир тургуспаан. Хөй-хөй партия организацияларында болгаш күш-ажылчы коллективтерде масса-политиктиг болгаш пропагандистиг ажыл болганчок-ла үнер барымдаалаан шииңилиг болуп, сагылга-чурумну кижизидериинче, коммунистерниң, ажылчы чоннуң инициативазын болгаш идепкейлиг чорууп хөгжүдеринче кошкак угланган, ында чаа чүүлдер ховар болуп турар. Хоойлу-дурум үрээрин баш удур болдурбас арганаашкын-биле, өске-даа таарымчалыг эвес илерээшкиннер-биле демисел чорудар ажылды кошкаткан.

Партия райкомунуң аппаратының харысалгалыг ажылдакчылары улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, профэвилел, комсомол болгаш хөй-ниитиниң өске-даа организацияларының ажылынче халдап кирбейн, ону кошкак анализтеп, ол организацияларының активи-биле четпес ажылдап турар.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының негелделеринге дүүштүр аппараттың ажылының стилин болгаш методтарын эде тургузарын боттандырып чорударын партия райкомунуң секретарьларындан, килдис эргелекчилеринден СЭКП обкомунуң секретариады негээн. Партийжи иштики демократияны, ажык-чарлыг чорукту, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди калбартырып, райкомнуң бүгү кежигүннериниң идепкейлиг чоруун кедергерип чайгылыш чокка чорудуп, мурнунда турар сорулгаларны шиитпирлээринге чаа аргаларын дилеп тывырынга партияның эге организацияларынга болгаш күш-ажылчы коллективтерге дээштиг дузаны көргүзер.

Хүлээп алган шиитпирлерниң күүселдезиниң түңнелдиг болуруун бедидери, ол ажылды шалыпкын болгаш доктаамал болдурары, ынчан партийжи активке, бүгү коммунистерге калбаа-биле даянары партия райкомунуң секретарьларынга, аппарадынга сүмелээн. Шиитпирлерниң күүселдезиниң шүгүмчүлелдерин болгаш саналдарының күүселдезиниң дугайын коммунистерге, ажылчы чонга доктаамал дыңнадып, илерээн четпестерни чайладыр талазы-биле ажыглаттынмаан курлавырларны хөделдирип киирер талазы-биле ажылды доктаамал дыңнадып турар.

Идеологтуг ажылды тодаргай организастап чорударынга чаа методтарны кызымаа-биле ажыглап, маргылдажып, шынның тыварынга өөренип, кижилерниң чаа угаан-бодалдарының тургузуп, демократияның болгаш ажык-чарлыг чорукту байдалынга ажылдап өөренип, кижилерниң чаа угаан-бодалдарының кижизидеринге идепкейлиг-биле дузалаарын СЭКП обкомунуң секретариады негээн. Идеологтуг, масса-политиктиг болгаш кижизидикчи ажыл дээш партия эге организацияларында негелдени күштелдирерин СЭКП обкомунуң секретариады негээн.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

БЕЛГОРОД. Эрте быжар тараа культураларының чажылдазы областа калбара берген. Бүгү тараа культураларының чажылдазын чорударының дугайында ажылды аренда база керээ-биле ажылдаар звенолар хүлээнип алган. Олар 420 муң гектар ажыг шөлге чажылдаашы чорударлар. Ажыл-агыйлар кол угланыышкынны интенсивтиг технологияны ажыглаарынче угландырган. Үрезинниң шынарлыг болуруунче улуг кичээнгейни салып турар. Херээнге үрезин чаштырыгазы-биле кады чемишчилерге сөөртүлгезин чорудa берген.

ЭЛЬБАН. (Хабаровск край). Сөөлгү чүкте турар бо суурнуң чаа казыкшылга комплексинге ында совхозтуң чер ажылдыглары болгаш малчыннары ажыл соонда чыгы бээрлер. Олар ол бажыңны боттары тудуп, дерип кылып алганнар. Ында дыштанылга өрээли, спорт залы, кафе, баш таарар чер ажылдап турар.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр» совхозтуң механизатору Сарыг-оол Ховалыг бо хүннерде мал чемнери белеткежип, кезип, бөлер болгаш сараатташарынга киржип турар. Оон кестиргени чаңгыс чылдыг холушкак мал чеми Ак-Даштың сүт-бараан фермазында сенажтап турар.

Бо механизатор «МТЗ-80» марказы тракторy-биле түрүүшкүн чок ажылдап келген. Ийи чүс гектар черде тараан үнүштү ол кестирип дооскан. Алаш хемниң суу-биле суггарып турар шөлдерде тараан чаңгыс чылдыг мал чемнерин ажаап алырынга механизаторлардан Олег Доңгак, Виктор Моңгуш, Хүреш-оол Моңгуш шалыпчы үлүүн киирип турарлар. Шөлдерде ажыглап турар техника үрели бээрге, Шолоок Ондар машиналыг чедип келгеш, үрелиишкинни чайладып, ону дүрген кылып берип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

БЕЛЕТКЕЛ ШУУДААН

Таңды районнуң мал чеминиң белеткекчилери бо хүннерде он муң тонна хире сигенни, 19211 тонна сенажты, 2029 тонна витаминниг сигей далганы белеткеп алган. «Коммунизмниң херели», «Революцияның чалбыыжы», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Россия» совхозтар ногаан массаны силостаарынче кирген. Кайда-даа ажылдың темпизи шапкынчаан. Ылаңгыя сөөлгү каш хонуктарда тургустунган эки хүннер кужениишкинниг ажылдаарынга идигни берип, артыкшылдыг курлавырны тургузарынга чедирген. Чүгле эрткен неделяның дургузунда бар турган мал чеминиң кырынга немей муң ажыг тонна сигенни, 1300 тонна сенажты, үш муң ажыг тонна силосту белеткеп алыр аргалыг болган. Районнуң 4 совхозу витаминниг сигей далганы белеткээриниң планын күүседипкен. Ол даалганы «ССРЭ-ниң 50 чылы» совхоз 108 хуу чедирген, «Коммунизмниң херели»—106, «Россия»—104 хуу күүсеткен.

Мал чеми белеткелиниң баштайгы хүннери дүвүренчиг турганы билдингир. Хүн бүрү немелдениң чыыжы эрткен чылдыңындан чавыс турган. Амгы хүннерде ол хомудаашкынын ажып эртинген. Бир эвес эрткен чылдың август 20-де Таңдыга 8937 мал чеминиң единицазын бүдүрүп кылган турган болза, бо чылдың ол-ла үезинде ону 12592 тоннаны магадылап кылып алган. Бир баш малга чижеглей алырга бөгүн 6.1 центнер мал чеми бар болуп турар. Эрткен чылын ол-ла үеде чүгле 4,1 центнер онаажып турган.

Августуң сөөлгү хонуктарында «Россия» совхозта Гурья Ефимович Бочкаревтуң удурткан механизаторлары ниитиниң малынга быжыг чем-суурун тургузар дээш кызымак ажылдаан. Ол коллективтиң кежигүннери бүдүн неделяның дургузунда 430 тонна сигенни кезип, бөлүп, пресстеп, сараатташан. Олар сиген кезилдезиниң эгезинден бээр ниитизи-биле 2300 тонна сигенни кылган. Ында ажылдап турар механизаторлар чүгле сиген белеткели-биле кызыгаарлаттынмаан. Бо бригада бо хүннерге чедир үш муң тонна хире сенажты, үш муң ажыг тонна силосту салган.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтан Михаил Николаевич Петровтуң механизаторлары ажылдың темпизин кошкатпаан. Олар чеди хонукта бердинген даалганы 16,4 хуузун бүдүрген, планнаттынган курлавырның 60 хуузун күүседипкен. Ол бригаданың чеди муң тонна хире салып алган сенажының 5747 тоннаазы тараа сенажы болуп турар.

Сөөлгү үеде мал чеминиң белеткели «Коммунизмниң херели» совхозта кескүзүү-биле эккээн. Бо каш хонуктарда немелдени көвүдеткен. Бо неделяда белеткеэ чогуур сигенни 4,8 сенажтың 11,8 хуузун кылып бүдүрген. Силос салырынче бир деминг кирипкен.

«Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы сенаж салырының планын 121 хуу күүседипкен. Пландан ажыр 1260 тонна сенажты курлавырлаан. Ынчалза-даа олар витаминниг сигей далганы кылырынга хожудап чорууп турар элегесилерниң мурнап бөгүнге чедир 60 ажыг тоннаны белеткээн. ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң мал чеминиң белеткелдери ам-даа суга ажылдаан, неделдениң темпизин бедитпейн, малчыннарының мурнунга улуг өрелиг болуп артышаан.

Сагылдаа АРБАК.

МААЖЫМ ОРАРЫНЫҢ БАРЫМДААЗЫ ЧОК

«Шын» биле Тыва радионуң каттышкан рейдизи

Алдын күстүң чаа дүшкүнүн хүлээп алырынга шаңнарны белеткеп турарында четпестер калдуунда чаңгыс аай. Олар эртеен чылдарда-даа турган, бо чылын база артып калган—«хоочураан аарыглар». Ажыл-агыйның удуртукчуларының, ажылчыннарының аңаа хамаарылгазы өскерилбээн шаанда, «хоочураан аарыглар» кажан-даа «үзе эмнеттинмес». Мурнуку чылдарда ышкаш өртке удур камгалал хемчеглери аажыннаан. Ток дамчыдар сывырындан демирлерде, оларның кожууларында «чанагаш» черлер хөй, кошканы быжыг эвес, өрт өжүрер дериг-херекселдер шиттеринде хүүрек, балды, эвезин дээш өске-даа чүгүла чүүлдер четче эвес, чамдык шиттерде олар шуут чок.

Шак ындыг байдалды Бии-Хем районнуң «Саян» совхозтуң Суть суурда, «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран хоорайда, «Өөк» совхозтуң төп шаңынга чораан өрт камгалал чериниң ажылдакчылары-биле кады көрдүвүс. Байдал чүгле Бии-Хем районда шаңнарда ындыг эвес, а өске районнарда база-ла ындыг деп өрт шериглери кайгап-харап чорудулар. Ажыл-агыйларның удуртукчуларын чеже-даа сагындырып, негеп, харын-даа акшага торгаарга-даа черле серт дивес, шаңнарга өрт айыызын чайладыр, өртке удур камгалал ажылын сегидер деп улуг-ла чүткүл чогунга хомудап турулар. Удуртукчуларның өртке удур камгалал ажылдарынга ындыг тоомча чок хевиу оларның эрге-чагырызының адаанда ажылдап турар ажылчыннарга база халдаан хевирлиг. Чижээлээрге, «Кызыл тараачын» совхозтуң Туран хоорайда шаңында тараа арыглаар машиналарны ток шугумунга коштканындан өрт үнүүп болгу деп чүүлдер бар. Бурунгениң өрт хайгаарал черниң инспекторларының сагындырыгларын тараа арыглаар машиналарның операторлары шөлүг-ла херекке албады. Дүжүт ажаалдазының үезинде шаңның ажылын сексадып каар арга бар эвес каар хээп оон чугаазындан илдең болду. Өрт камгалалының талазы-биле байдал шаңнарда ындыг. Негелделерни сагывайн ажылдап тургаш, кайы-бир ажыл-агыйга шаңны тараазы-биле кады өрттедип алгаш, бир боданырывыс чадавас. Шаңнарга өрт үне бээр таварылгалар тургулаан. «Өөк» совхозтуң шаң эргелекчизи В. В. Овчарова ийи-үш чыл бурунгаар ток дамчыдар демирлер багайындан өрт үнер часканың сактып чугаалап турду. Оон соонда ток шугумун эде кылып бээрин, өрт дериг-херексели турар шиттерге бадды, хүүрек аймаан четчелеп бээрин совхозту удуртуп турган даргалардан каш-даа катап негээн. Адаадыкыннардан ангыда кандыг-даа үүле бүтпээн.

Чаа дүжүттү кургадып, арыглаарынга шаңнарның девискээрин шуптузун ажыглаарын бодавайн турар. Шаңнарда сарайларын адаанда, складтарының иштинде минералдыг чемишчилгелер, тараа хоранаарынга, кургадырынга херегләэр янзы-бүрү бүдүмелдер бар. Чижээлээрге, «Саян» совхозтуң Суть та улуг эвес шаңның бир сарайының адаанда чемишчилгени тарадыр дүжүрүп каан. Бир эвес чемишчилгени өске черге шыгжаан болза, ол сарайның адаанга хөй тарааны ол-шыктан ыжыктап болур. А «Өөк» совхозтуң шаңында бир улуг тараа складын минералдыг чемишчилгелер шыгжаар чер кылып алган. А минералдыг чемишчилгелер шыгжаар тускай склад багай эдилелдиң түңнелинде шуут кагдынган. Бо шаңда тараа арыглаар машиналарының чамдызында шиммедикчилер чок. Тараа кургадыр ТАУ-0,75 деп марказы агрегат белен эвес. Оон чамдык кезектерин чазып каан, а тараа урар секцияларга хана караатыг демир четкилерин ам-даа чатпаан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, дүжүттү хүлээп алырынга шаңны амгы үеде белен эвес. А тараа сөөртген баштайгы машиналар маңаа сентябрь айның баштайгы хүннеринде кээр деп маңаан турарлар. Дүжүттү хүлээп алырынга шаңны ол хүннерге чедир белеткеп четтигиптер-даа болза, оон шынары багай боору чугаажок.

Өске совхозтарга деңнээрге, «Кызыл тараачын» совхозта тараа арыглаар, кургадыр дериг-херекселди эки белеткеп турар. Тараа арыглаар машиналарының операторy Анатолий Сергеевтиң чугаазы-биле алырга, тараа арыглаар, кургадыр машиналар белен, чүгле үүрмек ажылдар арткан. Бо ажыл-агыйга хамаарыштыр бир мактаксанчыг чүүл—бо чылын шаңда 1400 дөрбелчин метр черни асфальттылааш, тараа дүжүрер шөл кылдыр белеткээн, оон ынай, тарааның баштайгы арыглаашкынын эрттирер пунктунуң тудуун дооскан. Өйлээшкин ажылдары эгелээн. Картофель сорттаар пунктунуң тудуун база чорупт турар. Дүжүттү кызып эгелээр үеге чедир доозарын кызып турар.

Бир эвес ол ажыглалга кире бээр болза, совхозтуң курунеге дужаар картофелиниң шынары экижиир, картофель сорттаарынга ажылдаар кижилерниң саны эвээжээр-ынчангаш картофельдиң боттунеэн кудулаар. Чаа чүүлдер ындыг.

Бии-Хем районнуң совхозтарының шаңнарының эргелекчилери сарайларының хаавырлери чаъс үезинде дамдылаар деп хомудап турдулар. Дээвирлерни септээр ажылды чылдан чылче чылзып, үүрмек септелге-биле кызыгаарлаттынып келген. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, шаңнарга чедир кылыр ажылдар бар, чамдык шаңнарда ам-даа хөй.

Курунеге дужааган тараазы ол-шык боктуг болганы дээш Бии-Хемниң совхозтары алыр ужурлуг өрүлгезин эрткен чылын чедир албаан. Шынары багай дээш дужааган тараазының 14 хуузун кагыттырган. Курунеге дужааган тараа хүлээп алыр черлер 1 тонна тарааның ол-шыгын эвээжеткени дээш 39 копеекти совхозтардан төлеп алыр. Богун арыглааны дээш база төлевирин совхозтардан тыртар. Ажаалда үезинде чидирген тараа хамаан чок, курунеге багай шынарлыг тараа дужааган дээш ол хире карыглалыг болур-дур. Аңаа таварышпас, оза чадаарда ону эвээжедир ужуре, шаңнарны, ында дериг-херекселдиң белеткелин экижидер херек. Маажым орарының кандыг-даа барымдаазы чок.

Анай-оол ДАРЖАА.
(Тыва радионуң корр.).

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

СОТКА ОЛУРБАС ДИЗЕ

Редакцияның кодээ ажыл-агый килдизинге Кызыл хоорайда чурттап турар пенсионер Тоңдуп Таисюрюнович Адыг-Тулуштен мындыг чагаа келген: «Хүндүлүг Илья Дептүр-оолович! Силерниң бо чылдың июнь 28-те «Шынга» бижээнинер «Мосваага кежигүн болдум» деп сактымышкыныңардан доңчу намдарыңарны номчуп таныштым. Силер ветеринария эртемниң кандидады, баштайгы тыва эртемденнерниң бирээзи болдуңар. Оон уламчылап номчуп орарга, силер Тываның кодээ ажыл-агый Дуржулга станциязының директорлап, областың кодээ ажыл-агый эргелелиниң начальниинниң оралакчызынга ажылдап чораан, ниити ажыл стажыңар 55 чыл болган-дыр. Ооң хөй кезиинде хой-биле халбактанып келдим деп бижээн чордуңар. Ынчангаш тыва уксаалың хоюнуң дугайында силерге каш айтырыг тургузарын база ооң харыызын «Шын» солунну дамчыштыр харыылап бээриңерни күзеп дидедим. Чүл дизе Тандының, Улуг-Хемниң совхозтарынга чоруурумга улуг, биче чок тыва хойну катап өстүрер херек дижип, айтырыг кодуруп тургузаар боор-дур. Бо дугайын чамдык эштер «Шынга» бижээнин база эскерген-даа боор силер.

Силерге салыксаан айтырыгларым мындыг:

1. Тыва хойну чүге уксаа-үрезин үзүп, чок кылганыл?

2. Тыва хой тус черниң агаар-бойдузунга, черинге таарышкан бурун шагдан тура өстүрүп келген малы-дыр. Ол артында соокка доңмас, изигге шыдамык, хой аарыгдан белен аарывас, хураганы өзүүчел, доругуучал дээрзинге чөпшээрежир силер бе?

3. Меринос хойнуң эъди өшкү эъди-биле дөмей, доңуучал. Дендизи тыва хойдан биче. Сүдү ээээш, хураганын тоттурбас дижирин шын бе?

4. Тыва хой шоолуг азырал хереглевес. Чер оъттаар. Белен аштап, чудавас. Кажан хураганнаар үезинде кезек үзүп азыраар арганың ажыктыг талалары чүзүнделл?

5. Тыва хойнуң база хураганының кежи эттеттингир, чымчак. Тон даарап кедерге эки. Меринос кежи аңаа четпес деп шынзылып турар боор-дур. Тыва хой кежи быжыг дижир хоонперге бодалыңар кандыгыл?

6. Тыва хойнуң дүгү-биле кидис идик кылып, хол хап даарап кедерге чылыг-даа, чымчак-даа болгай. Ону бодуңарга шенеп көөдүңер бе?

7. Тыва хойну катап ажаап өстүрерге, Аъш-чем программазының амыдыралга боттандырып шиитпирлээринге немере-ле болур ийнаан. Маңаа хамаарыштыр кандыг саналдыг силер?».

Ветеринария эртемнериниң кандидады И. Т. Кызыл-оолдан авторнуң айтырыгларынга харыылап бээрин дилээривиске, ол күзелдии-биле чөпшээрешкен. Ооң харыы чагаазының эгезинде хой ажылының ниити байдалынга доктааган. Ол бүгүнү делгеренгей парлаар дээрге солунга хөй черни ээлээр хире боорга, эртемденниң чүгле харыыларын моон адаанда парлап тур бис.

1. Тыва хойнуң уксаазын шуут үзер деп сорулга кажан-даа турбаан. 1960 чылда Тываның 30 ажыг тускай эртемденнериниң киржилгези-биле Тывага кодээ ажыл-агыйның чорудуунуң системазын тогдааткан. Ол-ла чылын Тывага хой ажылын сайзырадырының уксаажыдылга планын бадылаан.

Ында көрдүнгени болза: массалыг хайнакташтыргаш, күзенчиг хевириниң хайнактарын алыр. Оларны шилип, мээнниң алгаш, чуртка өзүп төрээн, боттарының өөру кошкарлары-биле эдериштирип, «бодунга» сайзырадып тургаш, оларны быжыглап өстүрер. Ындыг хайнактарны чылдың дөрт ээлчээнде одарга тургузар, чамдыктарын катон ажык кажааларга кыштаглаадыр. Оларның үндезинин алтай уксаалыг кошкарлардан алыр.

Ооң-биле чергелештир Мөңгүн-Тайганың, Кара-Хөлдүң, Тере-Хөлдүң, Саглының, Сүт-Хөлдүң девискээрлеринге тыва хойну арттырар, а Бии-Хем, Тандыы районнарынга чиңге дуктуг хойлар-биле чергелештир каравуль хойларны база арттырар деп уксаажыдылга планынга тодаргай айыткан турган. Ол бүгү ам шуут өскерилген болуп турар.

2. Тыва хой агаар-бойдузунга таарышкан дээри шын. А соокка доңмас, изигге шаыргенмес, белен аарывас, хураганы өзүүчел, доругуучал дээш-ле хоорези бээрлер база бар-ла. Ол херек кырында бүрүнү-биле ындыг эвес.

3. Үшкү айтырыгга «ыт кудуруктуг, күске ооллары дег чаңгаш кызыл хураганнар төрүүр, дырбаңайнып чыткаш өлүп каар» дээрлериниң сөзүн немээн болза ам долу болур ийик. Бо бүгүде чаңгыс-даа шын чүве чок. Бүгү делегейде-даа, ССРЭ-де-даа шупту хойнуң 70—80 хуузу меринос — чиңге-нарын дук үттанышкыныг, эъди-даа аңаа. Дендизи тергиин 100 хойнуң 60 хирези ийистээр, сүдү четчир, төлү өзүүчел.

4. Хой бүрүзүнүң организминге негеттинер чемниң санының ылгал чок, чүгле дириг дендизинден хамааржыр. Кандыг-даа хой одар малы, тургузу азыралга шыдашпас. Ылгалдыг чүве чүл дээрге, тыва хой чудааш дүрген дендиичел. Ол чорук агаар-бойдуска өөренгенинден хамааржыр. Ону үре салганындан бүткен деп санавайн турар. Улуг чүт таваржыр болза, кандыг-даа хойну камнавас. Дөмей-ле бергедээр.

5. Тыва тонга тыва хой кежи таарыжыры эки-ле ийнаан. Ол ону кылыр кижилерден улуг хамааржыр боор. Ындыг-даа болза тыва хой кежинден кылган дублёнка-тон көрбээн мен.

6. Бо айтырыг талазы-биле баштыналдарга каттыжар мен. Шын деп бодаар мен. Тыва хой дүгү чүгле кидис идик, өг кидизи өөрүнге коннут таарыжыр. А нарын шынарлыг бөстааны кылырынга тыва хой дүгү таарышпас. Аңаа чүгле меринос хой дүгү ажыглаар.

7. Амгы хой ажылында байдал ол хевээр турар болза, нам-тазалыстың Аъш-чем программазын дүрген күүседип, шиитпирлээринге бергедээшкиннерге таваржыр бис. Ону кысказы-биле тайылбырлаарын оралдажып көрейн. Элээн түңнелдерниң сайзырап олурган чиңге-нарын дук ургаанышкынныг хойну өстүрерин чылдагаан чок черге ийи-чаңгыс улуг дужаалдыг кижилерниң айтышкынын ёзугаар хенертен соксаткан (1966 чылда). Ооң-биле чергелештир төп болгаш барыын районнарга уксаажыдылга ажылының планын ёзугаар чиңге-нарын дуктуг хойну шилип ап «бодунга» сайзырадыр ажылдың чорудаазының оруунга, красноярск уксааның кошкарларын эккеп, 20 ажыг чыл иштинде соксаал чок эдериштирип келгениниң соонда, хойнуң байдалы аажок нарыыдап, арыг ханы өрүлээш, дендизи, дүгү, кадыкшы шуут чидирген, ам «дедир төрүп» кырлып, өлүп төнеринге четкен.

Чиңге-нарын дуктуг алтай уксааның ачызында алдынган хайнактарның шынары дүгүнүң-даа (кыргылдада 3-4 килограмм), дириг дендизиниң-даа (45—50 килограмм) талазы-биле чүгээр түңнелдерни чедип алган. Өвүр, Тес-Хем, Эрзин районнарының хайнак хойларын (олар бүгү хойнуң 70—80 хуузу четкен турган) тыва хойже углаар, тыва хойну катап эгидер чүве дээш, моол болгаш сарадж кошкарлар-биле, ажыл-агыйларда артпан-калган шынар-даа, уксаа-даа чок тыва кошкарлар-биле база-ла 20 ажыг чылдар иштинде кандыг-даа система, угаан-бодал чок холуштур эдериштирип келгенниң түңнелинде ам шуут сотка олурупканывыс ол-дур. Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркому ону ам-даа уламчылавышаан.

Мындыг чизылыг байдалдар Аъш-чем программазын күүседир дугайында айтырыгны шиитпирлээринге кестүзү-биле шаптыктап турар. Ажылдың байдалын шуут чаартып, ажыл деп сөстү ылап-ла ход-биле тудуп, херек кырында кылыр болза ам бир түңнел үнер ужурлуг.

Бо үстүнде айыткан ужур-дүрүм чок болушкуннарга удурланып, радиога чугаалап, «Шын» солуннунга чыл-ла 2-3 материалды 20 ажыг чыл бижип келдим. Чаңгыс катап харыы-даа чок, кичээнгей-даа чок.

Ам кара чаңгыс идегел — эде тургустунуушкун. Хой ажылының кол үндезини уксаажыдылга ажылынга ол шын, дөрт оруктуг ажылдар ужурлуг деп идегээр мен. Ниити харыы мындыг-дыр. Тодаргай онзалап айтыр айтырыгларга доктаавадым. Оларга тускай удур чүүлдер бижиири негеттинер ужурлуг болгай. Ооң харыылары «Тыва АССР-де хой ажылы» деп номумда бар чүве.

Илья КЫЗЫЛ-ООЛ.
Ветеринария эртемнериниң кандидады.

УКСААЖЫДЫЛГА — ҮНДЕЗИН АЙТЫРЫГ

Уксаажыдылганың кол ээзэ технологияны сагып, мурнакчы дуржулгага база эртемниң чедиишкиннеринге үндезилээш, тарып боозадылганы чорудары болур дээрзин бодум үр чылдарда дуржулгамдан көрдүм. Тарып боозадылганың технологиязын шыңгыы сагып, чаа дериг-херекселдерлиг, чайгы база кышкы-даа стандарт ёзугаар дерип кылган пункт ажыл-агый, ферма бүрүзүнге турары тергиин чугула. Ол болза, чедиишкинниң бир аргазы.

Дүүнгү база бо хүнгү ажылывыстың дуржулгазындан алгаш көөрге, тарып боозадыкчы техниктерниң кызымаккай күш-ажылы чамдыкта түңнел чок болуп турар-дыр. Чүңү ынча дээрим ол дээрге, специалистерниң, бызаа ажаакчыларының дорт бүрүүзү-биле бызааның өлүп хораар чоруу черле кайда-даа хаая эвес-тир. Ажаалда-тежээлдези кошкак. Мал чеми ээээш, ветеринария хайгааралы чок боорга, бызаалар хорап турбайн канчаар. Мен бодаарымга бызааларны незиниң эмииниң эрте-ле чарып каптарыы шын эвес. Чаш организмге негии сүдү дег эм, чем кайда боор, ол дээрге чүнүң-биле-даа солуттунмас чем-дир. Бызааларны янзы-бүрү аарыглардан баш удур камгалап сыкыртырынче база-ла чогуур кичээнгей салбас-тыр бис.

Хуназын инектерни бызааларынга хынамчалыг белеткээр, олар боттары база бызаалары-даа шыңгыы хайгааралга турар ужурлуг. Олче кичээнгей кошкак болганындан чаш бызаалардың өлүп хорааргы бисте хаая эвес. Чамдыкта өлгеш малды чажырыптар, инек кызыр болган деп меге отчёт тургузар. Ынчангаш тарып боозадыр техниктерниң ажылын үнелевес чоруктар бар. Бойдустуң чаагайы-биле алырга, кадык мал ынап-ла төл бээр ужурлуг-ла болгай.

Ооң-биле кады уксаажыдылга ажылынга зоотехниктер эң-не сонуургалдыг болур херек. Олар уксаалыг инектерниң паспорттарын кылыр, бызааларны бонитировкалаар, коданнарга хуваар. Бистиң чамдык уксаалыг инектеривис ам орнатпынган, солуттунган-даа болгулаары чажыт эвес. Ол чүл дээрге отчёт-учёттуң шын эвезинде-дир. Аргалыг болза, совхозтуң, ферманың «кызыл дептерин» тургузуп, аңаа уксаалыг мал бүрүзүн киир бижиир, орта ат-шолазындан эгелээш, назы-хары, өң-чүзүнү, продуктулуу дээш бо бүгү чүүлдерни даңзылап турар ужурлуг.

Уксаалыг малдың чемгерилгези, хайгааралы база бир янзы болурун билдингир. Сөөлгү үеде бистиң фермада цехшуушутурулга аргазы-биле ажылдаарынга бүгү таарымчалыг байдалдар тургустунган. Маңаа чүгле билдилиг ажылдаары, ферманың ажыл-чорудулгазының бүгү негелделерин шын барымдаалап сагыыры, мурнакчы дуржулганы ажыглаары негеттинип турар.

Малдың уксаазын экижидери, продуктулуун бедидери дээш мал эмчизиниң харыысалгазы канчаар-даа аажок улуг болур деп бодаар мен. Малдың янзы-бүрү аарыгларынга удур демиселди олар чорудар, малчыннарга ооң аргазын тайылбырлаар ужурлуг. Ферманың ажылчыннарының билиг-мергежили бедик болган тудум, ында ниити ажыл эки түңнелдиг болуру билдингир. Ынчангаш зоотехник биле мал эмчизиниң бир ажылы ол-дур. Билиг турда, ону ажыл-херекке ажыглаары негелде болу бээр. Эң ылангыя немей төрүүр хунажын инектерже кичээнгейни утландырар херек. А малды тарып боозадыр техник кижи назы четкен кыс мал ынап-ла төл берзин дээш бүгү-ле арга-дуржулгазы, билиг-мергежилин ажыглаар, күштү үндүрер. Ооң арын-нүүрү, ажылчын хүлээлгези ындыг болур ужурлуг.

Тамара ЧЫДЫМ-ООЛ.
«Улуг-Хая» совхозтуң Арыг-Бажы фермазында мал тарып боозадыр техник.

Редакциядан: Т. Чыдым-оол инектиң уксаазын экижидериниң дугайында, аңаа зооветспециалистерниң база малды тарып боозадыр техниктерниң дугайын бижип турар-дыр. Ол шын. Ынчалза-даа бодунуң ажылдап турары фермазында байдалдың дугайын бижиивээн-даа болза, чогум-на чугула айтырыгны кодурген-дир. Ынчангаш Т. Чыдым-оолдуң мында бижээн айтырыгларынга хамаарыштыр боттарыңарның санал-бодалдарыңарны бисче бижип, бо чугаага киржириңерни дилеп-дир бис.

ХӨЙ БОЛГАШ ШЫЫРАК ХУРАГАННЫ АЛЫР ДИЗЕ

Хой ажылында база бир чугула кампания — ооң эдержилгези болгаш тарып боозадылгазы келген. 1988 чылда республиканың ажыл-агыйлары 100 хой-өшкүге онаажыр 75 хураганны анайны доруктуруп алган. Ол дээрге 1987 чылдың көргүзүүнден 4 мал толу четпейн барган.

Эрткен чылдың көргүзүүнден Өвүр, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Эрзин районнар хөй хураганны, а Тес-Хем ол-ла хире анай, хураганы чүске оналштыр камгалап алган, арткаларының түңнели эвээжээн. Мооң бир чылдагааны болза, малдың эдержилгезин болгаш тарып боозадылгазын шын эвес чорутканында деп дорт-ла чугаалап болур бис. Шээр малдан төл алыр талазы-биле Эрзинниң совхозтары республикада бирги черде — олар 100 хой, өшкүден 88 анай, хураганны камгалап алган. А эң-не кудуку көргүзүг Тандыда — 62-ле анай, хураган оналжып турар.

Бо кампанияга белеткелдиң бир хевири малды продуктулуунуң аайы-биле үзүп белеткээри. Черле ынчаш коданнарны өң-чүзүн, назы-хар, уксаазының аайы-биле ангылаар талазы-биле бо чылын республика конкурузу чарлаттынган, ол дугайын «Шын» солунга бижээн болгай. Ол документини РАУБ-терже база чорутпулаан.

Бистиң республиканың ажыл-агыйларында продуктулуг кошкарлар четчир. Кошкарың, хоюң кандыгыл, ындыг хураганны алыр сен деп чугаалап болур. Ынчаммайн канчаар: кошкар кандыг-даа эки боор болза, хойнуң шынары, уксаазы багай боорга, оон эки төл үнмес. Эң ылангыя тарып боозадылганы бистиң чорудуп турарывыстың бир кол чылдагааны болза, эки шынарлыг хураганнар алыры. Келир үеде хой ажылын хөгжүдер дээр болзувусса-ла, тарып боозадылгаже эң кол кичээнгейни салыр херек. Элита база бирги класстың кошкарларын бар-ла шаа-биле ажыглаар. Олар бар-даа болза, тарып боозадылганың технологиязын ажыглавас, барымдаалавас болза, оон база-ла огулуг түңнел үнмес.

Малды тарып боозадыр техниктерни Агроүлетпүркүркомнуң шугуму-биле чылдың-на өөредип турар. Ынчалза-даа оларның солчуру чамдык ажыл-агыйларда кавудээн. Душкам-на кижини совхозтар өөредип чорудуп турар. Ол шын эвес. Бир эвес кайы-бир ажыл кижиниң сеткилинге таарышпас, аңаа-ла ынчирик дуглап турарэ болза, оон эки түңнел үнмези билдингир. Ам бистиң ажыл-агыйларывыс бот-орулга-чарылгаже, бот-акшаланмышкынче шилчээнде малды тарып боозадыр кижилерже сагыш салыр, оларның ажылдаарынга дузалажыр, олардан негээр херек.

Эрткен чылдарда республиканың совхозтарынга хойну эдериштирерде, тарып боозадырда улуг частырыгларны кылганын черле ыттавайн баар аргавыс чок. Техниктерниң чамдыктары ол арганы эки шиңгээдип албаан болган. Чүл дээрге хойну чүгле чаңгыс-ла катап тарып каар турганнар. Ынчап болбас. Технология ёзугаар ийи катап, харын үш-даа удаа тарыыр херек. Чаңгыс пунктуга хой хойну мээнне эккеп каарга техниктер четтикпес, одар-белчиирге база таарышпас. Бисте хойнуң оолдааншкыны чүге узап турарыл? Тарып боозадылганы, эдержилгени шын эвес организастаанында.

Мурнуку частырыгларны бо чылын катаптавазы-биле Агроүлетпүркүркомнуң база республиканың Уксаажыдылга каттыжышкынының талазындан элээн ажылдарны организастап чорудкан. Хамыктың мурнунда районнарның уксаажыдылга бөлүктериниң, совхозтарның кол зоотехниктерни, селекционер-зоотехниктерни база малды тарып боозадыр техниктерни чалап алгаш, практиктиг семинарларны август айның эгезинде беш кезек черге эрттирген бис. Аңаа Агроүлетпүркүркомнуң база Уксаажыдылга каттыжышкынының специалистери лекцияларны номчугулаан. Ындыг семинарлар Эрзинде Ленин аттыг, Барыын-Хемчиктиң «Барлык», Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, Улуг-Хемде «УТБА 25 чылы» база Бии-Хемниң «Ээрбек» совхозтарының баазазынга эртилээн. Аңаа тарып боозадылганың технологиязын, кошкардан үре алырының аргазын, тарып боозадылгага херегләэр бүгү-ле бүдүмелдерни, оларны ажыглаарын, аңаа херегләэр ээлдириглерни, оларны белеткээрин, ажыглаарының аргаларын, гигиенаны сагыырының чурумнарын өөреткен.

Мооң мурнунда чылдарда эдержилгеге баштай кирер тогду хойларның уксаа шынарынче, оларның боткуруңче, өзүлдезинче кичээнгей салбайн турган бис. Малдың уксаа шынарын экижидери-биле тогдуларның байдалын көрүп тургаш, оларның кошкактарын эдержилгеге киирбейн барып болур. Ол дугайын чамдык хойжулар «Шын» солунга бижип-даа турдулар. Ындыг тогдуларны тускай кодан кылдыр үзүп ангылаар болгаш оларның отчёт-учёдун шын тургузар херек.

Бо чылын бир эки чүүл болза, чайлаглар чоогунда пунктуларны чамдык совхозтар кылгылап алган. Ол чорук дыка эптиг. Чаңгыс пунктуга хойну тарып боозадырга, ооң чанында оът-сиген электен-не төнүп каар болур. Пункт санында тарып боозадыр хойнуң ниити баш саны 1200-1500 хире болур ужурлуг. Хойну тарып боозадыр пунктуларга кошкарларның үрезин үе-шаанда чедирерин биле схема-графикти тургускан.

Сөөлгү чылдарда бистиң чамдык малчыннарывыс, чижээ, Тандыы районнуң совхозтарында база Тес-Хемниң «Чодураа» совхозта боттары тарып боозалып турар апарганы, ажыглап турары черле эки.

Республиканың совхозтары бо сезонда 300 муң хойну тарып боозадыр. Шупту 120 хире пункт ажылдаар. Бо чугула ажылче августуң бирги он хонуунда Бии-Хемниң, Тандының, Баа-Хемниң, Тес-Хемниң чамдык совхозтары кирипкен.

Бо чылын Кыргыз ССР-ден алай уксаалыг кошкарларны бистиң республикада эккелген. Оларны Эрзин районда чедирген. Ынчангаш элита 26 кошкарның үрезини-биле ук совхозта бирги класстың 6 кодан хоюн тарып боозадыр. Алай уксаа дээрге ук республиканың специалистериниң кызымак ажылының түңнелинде үндүрүп алганы боткур, эъткир болгаш дуккур шынарлыг кошкарлары-дыр. Ол кошкарларның үрезини-биле бистиң хойларывысты тарып боозадырга оон түңнели кандыг болурун көөр сорулга-биле оларны садып эккелген. Хойну тарып боозадып турар үеде зооветспециалистерден аңгыда малчыннар боттары база харыысалгалыг, аңаа идепкейлиг киржир ужурлуг.

Тарып боозадылга үезинде хээнү кирген хойларны аңгы кадарар, ынчангаш тускай кадарчы херек. Хойну эртен дан бажында хээнү кирген, кирбээнин тыптырар. Чүгле чаңгыс катап эвес, харын хойну каш-даа катап кошкарга кадар. Хой семис, шыырак болган тудум, хээнү кирриңчел дээрзин база утпас херек. Ол ышкаш хой тыптырар кошкарларны доктаамал эки шынарлыг чем-биле чемгерер.

Бо чугула ажылды канчаар эрттиреривистен келир чылын хураган алыры бүрүн хамааржыр. Кандыг үрезинни чажар-дыр сен, ындыг дүжүттү алыр сен деп, тараажыларга хамааржыр бо сөстерни малчыннарга база бүрүн хамаарыштырып болур.

Көген ИРГИТ.
Агроүлетпүркүркомнуң улуг зоотехниги.

БАШТАЙГЫЗЫ — МААДЫР-ООЛ НАМЗЫН

Бо чылдың апрельде республиканың «Чүсчү малчын» клувун тургустунган. Хойжулар оранын Мөңгүн-Тайгадан ооң баштайгы кежигүнү Маадыр-оол Иргитович Намзын болган. Үргаарының эзи Кара-кыс Ламажаповна-биле кады ол ам хойжузаа-ла 25 чыл болуп турар. Кадыг, ширии Мөңгүн-Тайгага ынча чыл дургузунда малчын-ван деп чүве берге херек.

Ам чүсчү малчынның дуржулгазы-биле таныжаалыңар.

КЕРЭЭ-БИЛЕ АЖЫЛДААРЫ КЕДИЛИГ. Маадыр-оол Иргитович биле Кара-кыс Ламажаповна бо чылын керээ ёзугаар 100 хойдан 90 хураганны алыр сорулгалыг. Ону ажыр күүседип, хой бүрүзүнден-не хураганны доруктурган. Ол ышкаш бир хойдан 1,5 килограмм дук алыр планын база-ла ажыр боттандырган. Керээде болуунуң күжү-биле 6 тонна сигенни белеткээрин айыткан. Мал чеминиң талазы-биле чылдың-на мындыг сорулгалыг, ону кыштаавның чоогундан белеткеп алыр.

— Керээ-биле ажылдаарга кедилиг, хамык чүүлдү кижи боду санап, көрүп, билип олурар-дыр — деп, М. Намзын чугаалаар. Ынчангаш эң ылангыя чүнү канчаар камнап алырынга база өөредир. Чижээ, мурнунда керээ чок турда, сүтү автомашина четкени кээлгенил, ону сонуургаввас сен. Ам ындыг эвес, ону шуут-ла темдээн алыр. Ооң өөтен-холезиниң совхозка төлээр. Ындыг болганда, бир талазында, совхозунга ажыктыг, сүт сээртүрүүге артык чарыгдал үнмес, ийиде, малчынның бодунга ажыктыг, артык акша төгерин тырттыртпас.

Кижиниң кылган ажылы түңнелдиг, чарлалдыг болур ужурлуг. Ол тееру мынча-жыл. Ажыл-биле чугаалаарга, Маадыр-оол биле Кара-кыс Намзыннарның керээ чокка ажылдаанының түңнели билдинмес турган. Ам болза чектии бир хоолгазы оларның боттарында артып каар болгаш амыр-дыр: ол-даа чыл болгаш санап, билип алыр аан. Кижиниң ажы-төлү сеглүрдге барып, ада-иезиниң кылып чораан ажылын билип алгай, демдеглеп бер-дир.

ЧЕДИИШКИННИҢ ЧЫЛДАГААННАРЫ. Бо хойжуларның дуржулгазы-биле таныжарга, өскелерниинден ылгалы бээр онзагай чүүл-даа барык чок. Малды кадарар-ла, эки ажаап чемгерер-ле дээр. Ол шын харын. Ынчалза-даа бо ажылдарны ак сеткил, бедик медерел-биле кылыр ашаар. Өскелерден ылгалы-ла ол.

КЫШТАГГА. Мал кыштаглааныңны дээрге, хойжуга чүдеи артык шылгалда ол. Ону чедиишкинниг түдүп шылдазынза,* малчын болуп шыдаар-ла сен. Маадыр-оол Иргитович кыштаанга ноябрьның эгезинде көжүп кээр. Ында мурнаш кажаадан аңгыда кажаа мурнунда серилиг чадагай кажаа бар. Хоюн аңаа декабрьга чедир тургузар. Семис хой соок тоовас, арыг агаар херек. Ооң аңгыда дүгү быжыг болур. Чазын март айда-ла база катап ол кажаага үндүрүп эккээр. Кышкы кажаазы ийи сонгалыг, дүңгүүнде ийи кезек черде үттүг. Агаарны таарып турарда эптиг. Чайын оларны дуглап каар. Өл-шык болбас.

Хойну декабрьның соолдуреди, январьда төрүдер. Кыжын төрүдерге эптиг. Ол үеде хой семис болгаш сүттүг болур. Хураган кажаазынга от салбас, дазылтырар. Ындыг кажаага хураган быжыг, дүжүр болур.

Хой төрүүр дей бээрге, кажаага үзүп ангылап алыр. Боос хойну ак черге кадарар. Берт черге малга берге. Хой төрүттерге, хураганын ынап-ла незиинге чыгадыр. Хураганнарны клеткага тургузар. Мал чеми чедишпес болганы-биле төрүүкен хойну эртениинде-ле одарже үндүрер.

Чаш малдың ажаалда-чемгерилгезинче эң кол кичээнгейни салып келген. Хураган бир неделя болгаш-ла чемни чылгап, амзап турар апаар. Бо талазы-биле Мөңгүн-Тайганың хойжуларының эң ылангыя Маадыр-оол Иргитович биле Кара-кыс Ламажаповнаның солун дуржулгазы бар. Олар кышка ол аржыны 300-500 килограмм чедир белеткеп алыр. Бо дээрге чаш малга аажок хоолулуг чем. Ону сүт-биле холуп алгаш, хураганга бээр. Шаанда тывалар аржыны, шынап-ла, кижиниң сүксүнүүнге база ажынга-даа баар чем дээр ийик. Ооң аңгыда кургаг аржыны база хоюду кургадып алгаш, ону база-ла хураганга чымчады хайындырып бээр. База бир арга: күстен эгелээш, сарлык судун доңуруп алгаш, оон-биле хураганы эмискиктээр. Суланы чарбалааш, дадганнааш, ону сүт-биле холааш, чаш хураганнарны чемгерер. Хураганнар шала улгады бээрге, ооздурбурбаны ылбыразы хайындыргаш, дузааш бээр. Кургаг сордурбу черле малга багай, ижин доңдурар, шартайтыр. Ону чымчады хоолуп алырының чылдагааны ол.

Сигенни хураганга бээрде, ону баглап каар, бо таварылгада хоранча чок болур. А баглаттынмас кыска сиген таваржыр болза, ону сиганаларга каап бээр. Чаш хураганнарны ынап-ла чылыг сүт-биле, чок болза кара шай-биле суггарар.

Хураганнарны база чазын чылыг хүннерде даштын серинир кажааже үндүрүп каап турар. Ооң чоорту көлериин-биле кады одарларже үндүрер. Оларның одарга чоруурун чылыг аайы-биле чоорту уламчылап.

Чаш хураганы Кара-кыс Ламажаповна эмнээр. Шприцтер, таблеткалар, сыкыртыр эмнер шупту бар. Черле мынчаш янзы-бүрү аарыгларны болдурбазы-биле баш удур-ла сыкыртыр, оон аңгыда бээр сүт эмнерлиг.

ЧАЗЫН. Маадыр-оол биле Кара-кыс Намзыннар март айның соолдуреди чазагга кээр. Ол дээрге чогум кыштагга четпес дээрден башка дөмей-ле чылыг кажааларлыг, хат-шуурганнардан-даа камгаладыг. Ол үеде одар чүм болур. Ооң чоорту уламчылап көк үнүп келир. Чазын хамык хураган шуптузу келери-биле кады оъттаар. Изиг оъткa хураган дүрген өзер, дүгү быжыгар, артында өңгүр апаар. Чазын одарны бар-ла шаа-биле солуур. Чазагта тургаш, агаар-бойдустуң байдалын хынамчалыг өөрениир көөр. Чүгле чазын хамаанчок Мөңгүн-Тайгага чайын безин хат-шуурган болу бээр чер.

Улуг-бичии-даа малга оът, чем херек. Ынчангаш чазын хоюн, хураганын Намзыннар чайлагга эртен эртеден орайга чедир кадарар. Ынчангаш июнь 20-ге чедир чазагга турар. Оон чайлагже көжүп үнүптер. Бо малчыннар чайны бар-ла шаа-биле ажыглаар. Оът-сигенниң-даа четчип үнүп келир үези ол. Мөңгүн-Тайгага изиг деп чүве турар эвес, ынчангаш мал үргүлчү-ле кадатка чоруур. Малды чайын кадарарының бир эдии чүл дээрге, оон ажытталы бээри аргажыш, шырыш-даа чок. Долгандыр ак одар. Суг-суггады малдың оъттаар черинде.

Чайын даң бажында-ла, хүн дегбээнде, хойну одарже үндүрүптер, дүгге киир кадарар. Чаңгыс үгже кадарбас, база-ла одарларны солуур. Чаа одар малга бир талазында солун, оът-сиген шынарлыг болур. Чаңгыс черже кадарып турарга, оът-сиген-даа болза бастынып, саңзарланып каар.

Аргалыг-ла болза тайгага үр-ле турганы дээре. Ынчалза-даа Мөңгүн-Тайга ширии болганда, август айның соолдуреди, сентябрь эгезинде Намзыннар күзегже кирип келир. Күс дээрге малды семиртип алырының түңнел үези. Чаъс-чаашкын база намдай бээр. Ынчангаш дыка таарымчалыг. Оът-сиген арай саргарып кургай берген болгаш малды күнде ийи-үш катап суггарарын бодаар.

ХОЙНУҢ ЭДЕРЖИЛГЕЗИ. Маадыр-оол Иргитович биле Кара-кыс Ламажаповна хоюн август айның чаазында эдержилгеге киирер. Мында хойну тарып боозатпайн турарын айтып каалы. Бо ажылда олар улуг хомудаадыг.

— Специалистеривис ат чалап турар — деп, Маадыр-оол Иргитович дорт-ла чугаалаар. Чүге ындыгыл? «Мөген-Бүрен» совхозта кошкарлар багай. Зооветспециалистерден айтырарга, кошкар чедишпес-тир дижир. Маадыр-оол Намзынның санап турары-биле алырга, кошкарларның уксаазы багай. Специалистер оларның бүдүжүн, эът-ханын-даа көрбес, дүгүнүң шынары база багай. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бо талазы-биле черле ажыл шуудавайн келген. Ону чоокку үеде шиитпирлевес болза база хоржок. Кошкарларны шилиевес, эки уксаалыгларны тыптынмас болза кедизи багай.

Мөңгүн-Тайгада зооветспециалистер хойнуң эдержилгезинче негелде ёзугаар сагыш салбазы малчыннарга бергедээшкиннерни таварыштырып турар. Оон ыңай бир шаптараазын болза, хураганы өй-шаанда үспейн турар. Чижээ, Маадыр-оол Намзынның хоюнуң хураганын эрткен чылын сентябрьның ортаа үезинде үскен. Кадарчылар тывылбас деп турар. Ужуру болза, июльда-ла ангылап каантар ужурлуг. Бо чорук малдың сула эдержилгезинге база шаптыктыг.

Севен ХЕРТЕК.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА: Мөңгүн-Тайганың мурнакчы хойжузу, республиканың «Чүсчү-малчын» клувунуң кежигүнү Маадыр-оол Иргитович Намзынның чамдык дуржулгазы бо-дур. Ол бодундан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылып турар. А совхозтуң талазындан дуза ам-даа четпес. Мурнунда чаш хураганнарга бривестерни кылып берип турган. Ону Мугур-Аксынга белеткеп турган. Аңаа хураган аажок таарыжыр, эң ылангыя хоптактавас, кайы-хамааанчок чүве чылгавас болур дээрзин хойжу чугаалап турар. Бо хойжулар хой күш-даа херегливес, уруу Жанна сакманчызы.

Кижиниң кандыызын ооң амыдырал-чуртталгазы, кылган ажылы бадыткаар. Маадыр-оол Иргитович биле Кара-кыс Ламажаповна чүгле бо чылын эвес, а мурнундан бээр-ле доктаамал бедик көргүзүглерлиг болуп келген. Ниитиниң херээнге бердингенниниң херечизи ол.

Херээженнер чөвүлелдеринде

АМЫДЫРАЛЧЫ ТУРУШКА ӨӨРЕДИР, КИЖИЗИДЕР

Бистиң республикада херээженнер чөвүлелдери херээженнерни ниитилел политиктиг херекке, күш-ажылче хаара тудуп, ажыл-ишке, амыдыралга оларның ролюн бедидеринге идиг бериш, амыдыралчы идепкейлиг турушка кижизидип турарлар. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге, ажыл-агыйның бүгү адырларынга эде тургустуушкунну боттандырарынга, амыдыралдың социалистиг овур-хевирлериниң сайзыраарынга херээженнер улуг күш аварган.

Өвүрнүң херээженнер чөвүлелдери чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле солун ажылдарны чорудуп келген. Торгалыг суурда сес агиткварира тургустунган. Сески агиткварттираның ажылында өөредиглиг чүүлдер бар. Мында найыралдыг өг-бүлелер бир деминнгдер. Солун кежээлерни, лекция, беседаларны план ёзугаар бо-ла эрттирер, совхозтуң сезоннуг ажылдарынга шефтээшкиннерге идепкейлиг киржип келген. Ында уругларның чурук тырттырарының, хүрештиң болгаш аргыларының, дааранырының бөлгүмнерин тургускаш, оларны адалар-иелер удуртуп, бичии чаштарны ажыктыг ажыл-херектерге өөредип, кижизидип турарлар. Кызыл хоорайда № 48 тудуг эргелелинде херээженнер чөвүлели тудугга келген аныяк ажылчыннарның мергежилин бедидеринге дузалажып, оларның өг-бүле амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларынга арга-сүмезин берип келген.

Бүгү чуртта хайныккан эде тургустунуушкунну, демократчылалганы, ажык-чарлыг чорукту республиканың өске-даа черлеринде херээженнер чөвүлелдери чаңы-биле деткип, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын өөренмишаан, оон шиитпирлерни боттандырарынче угланган ажылды идепкейжидип турар. Ажылдың чаа арга-хевирлерин, бот-орулга-чарылганы неептередиринге, кооперацияның аңгы-аңгы хевирлерин сайзырадырынга херээженнерниң киржилгези улуг.

Бүдүрүлгелерде, совхозтарда херээженнер чөвүлелдериниң чорудуп келген ажылдары хөй талалыг. Оон-биле чергелештир херээженнерниң эргелерин ажыглаарынга шаптыктап турар чүүлдерниң ам-даа барын айтыр херек. Амыдыралының таарымча чогу, уруглар албан черлериниң чедишпес чоруу, ачы-дуза чедирилгезиниң адырларында, садыг хандырылгазында четпестер ам-даа бар, бо бүгү хамыктың мурнунда херээженнерге онаажып турарын конференцияның материалдарында айыткан. Эрги ёзу-биле ажылдаарындан уштунмайн турарывыстан социал айтырыгларда дыка хөй чүүлдер шиитпирлеттинмейн турар.

Уруглар албан черлери-биле хандырылганы ам көрээлиңер. Бистиң республикага чылдың-на 9 муң бичии чаштар немей төрүттүнүп турар. Школа назы четпээн уругларның 54,9 хуузу уруглар албан черлеринде хаара туттунган. Ынчап кээрге Кызыл, Чадаана хоорайларда, Самагалдай, Эрзин, Мугур-Аксы болгаш өске-даа суурларда уругларын ясли-садтарга тургузуп ап чадашкан, ажылдавайн олурар иелер хөй. Республикада чамдык ясли-садтарның ажылының дээнели үениң негелдезинге дүүштүр тургустунмаан. Чамдык кижизидикчи башкылар уругларга билиг бербес, оларны төлептиг аажы-чаңга өөредиринче сагыш салбас, садиктерниң арыг-шевериин сагывас чоруктар бар. Межегей суурда ясли-садта аныяк башкылар ажылдап турар. Ол хирезинде садикте уругларның сонуургаар хаара тудуптар чуруктар, ойнаараактар безин чок. Өрээлдерин агаарлатпаан, шалазы хирлиг, аъш-чеми хирелиг. Өске-даа ындыг чижектер бар.

Херээженнер чөвүлелдери өг-бүлени быжыглаарынче, ада-иелер боттарының уругларының кижизидилгезинче доктаамал сагыш салган турарын чедип алыр сорулгалыг. Бо талазы-биле чамдык ажылдарны Каа-Хем районнуң херээженнер чөвүлели организастап келген. Өг-бүлеге уруглар кижизидилгезиниң, эп-найыралдыг чурттаарының, күш-ажылга ынак болурунуң дугайында беседаларны херээженнер ортузунга организастап турар. Аргымыр, дааразарының, амданныг аъш-чем кылырының бөлгүмнерин херээженнерниң «Уран шевер, мерген» болгаш өске-даа клубтары эрттирип турар. Сарыг-Сеп болгаш өске-даа суурларда херээженнер чөвүлелдери дыштаныр хүннерде солун чүүлдерни организастап, өг-бүлелер уруглары-биле чыглып, оюн-тоглаага, хөглүг маргылдааларга киржип келген, ындыг үлегерлиг өг-бүлелерни шаң-мактап турар. Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Улуг-Хем районнарның херээженнер чөвүлелдери малчын өг-бүлелер арасында социалистиг чарышты уламчылавышаан. Ава малчын өг-бүлелерниң ажылының түңнелдерин үндүрүп, уругларының кижизидилгезинче оларның сагыш салып турарын, бажың-балгадының арыг-силиин, культуразын база демдеглеп турар.

Чамдык өг-бүлелерде уругларны чүгле аалары өстүрүп олурар. Ава кижи уруг-дарын азыраар дээш бүгү күжүн, билиин харамнанмайн чоруур. Ынчангаш оларга күрүне дузаламчызы көргүзүп-даа турар. Бо чылдың бирги чартынында республикада беш муң ажыг хөй уруглар иелерге 298 муң рубль дузаламчы кылдыр берген. Бот иелерге 1 миллион 193 муң рубль күрүне дузалаан. Ада-иелерниң арасында күрүнениң көргүзүп турар дузазын үнелеп көрбес чүүлдер бар. Чамдык өг-бүлелерниң ээлери кады чурттап турар, ниити ажыл-агыйдыг хирезинде базымнашпас, уругларын бот иениң уруглары кылдыр демдеглеп алгылаар. А бот иелерниң уругларынга 16 харга чедир ай санында дузаламчыны күрүне берип турар болгай.

Өскүс уруглар азыраар бажыңнарда Кызылдың өөредилге черлериниң студентилериниң уругларын база өстүрүп турар. Бодап көөрге аныяк студент кижилер боттарының уругларын күрүнеге азыратпайн, бергелерни ажып эртип, эртем-билигни бот-өөредилге-биле-даа чедип алыр улуг аргалар бар. Бичии чаштың чаптанчыг чаңын, «авай» дээн баштайгы сөзүн дыңнаваан, көрбээн адалар кандыг эш ажылдакчылар болурул? Бир эвес олар башкылар сут болур болза, өске чаштарны чымчак сеткилге, ээлдек аажы-чаңга ёзулуг совет кижилер кылдыр өөредип берге дээрзин билзе чогуур.

Республиканың херээженнер чөвүлелдериниң киржир, кылыр ужурлуг ажылдары эвээш эвес. Ажылчы чоннуң амыдыралының дээнелин бедидер дээш хемчеглерни доктаамал чорудар хүлээлгелиг. Ылангыя аъш-чем программазын шиитпирлээринге идепкейлиг киржир. Өг-бүле бүрүзү дузалал ажыл-агыйлыг болурунуң аргалары бар, ону чедип алыр дээш организастыг, тайылбыр ажылын херээженнер чөвүлелдери чорудар апаар. Улуг улусту болгаш уругларны ногаалар өстүреринге, ону ажаап-тежээринге, кадагалап, шыгжаарынга өөредири эргежок чугула болуп турар.

Чуртталга тудуунуң темпизин дүргедедиринче, шынарын экижидеринче партия болгаш чазак улуг кичээнгейни салып турар амгы үеде херээженнерни аңаа калбаа-биле киириштирери база чугула херек болур. Ылангыя тудуг ажылы кылыр кооперативтерни организастаар хемчеглерни алыры, тайылбыр массалыг ажылды чорудары негеттинип турар. Кудуктар казар, чуртталга бажыңнары, чунар-бажыңнар тудар кооперативтерни тургузар ажылды чорудары чогумчалыг болур.

Профэвилел организациялары-биле херээженнер чөвүлелдери херээженнерниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче хүн бүрү кичээнгейни салыр хүлээлгелиг. Ындыг-даа болза бо чугула херекте эвээш эвес четпестер бар. «Тыва дагдүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарда, тудуг организацияларында, совхозтарның сүт-бараан фермаларында болгаш өске-даа бүдүрүлгелерде херээжен ишчилер эл-шык, соок, довурак-доозуннуг черлерде ам-даа ажылдавышаан. Дыка хөй малчыннар өглерде кыштап турар. Оларга эмчилер, культура ажылдакчылары, тускай эртемниглер ховар баар. Садыг хандырылгазында солуннар, журналдар, чагаалар чедирилгезинде үзүктелиишкин болуп турар.

Арага садарын чурумчуткан, кызырган болгаш аңаа удур демиселди күштелдирген болгай, ындыг турбуже, ээртир суксуннар кылыр чорук ажылчы чоннуң ортузунда нептерей орар. Ол ышкаш чамдык аныяктарда хоралыг чашпан—коноплян тыртар багай чаңчыл бар. Орта ыявур шыңгыы демиселди чоннуң чурттап турар черлеринге хөй-ниити организациялары-биле кады херээженнер чөвүлелдери хүн бүрү чорудар, ынчан ол четтестерни эдип болур.

Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Улуг-Хем районнарның херээженнер чөвүлелдери ажылда чаа чүүлдерни, мурнакчы дуржулганы нептеретпейн турар. Чамдык херээженнер чөвүлелдериниң эрттирип турар кежээлери, ужуражылгалары солун, дээштиг, өөредиглиг эвес, чоннуң сагыш-сеткилинге четпейн турар.

Херээженнер чөвүлелдери бодунуң ажылын эде тургузуп тургаш, демократияны, ажык-чарлыг чорукту хандыладыр, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди калбартыр, бистиң ниитилелдивистиң чаартылгаларынга эвээш эвес үлүүн киирер сорулгалыг.

Таисья ДАВАА.
СЭКП обкомунуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар секторунуң эргелекчизи.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

НАРЫЫДАП ТУРАР

ДЕЛИ, (СЭТА). Пакистанның ааарынга таварышкаш өлген президентизиниң оруукшуткан соонда чурттуң иййи аязы чүдүлгелиг улустарының аразында демисел чидиглеген болгаш байдал нарыыдап турар.

Зия-уль-Хак суннит дээр чүдүлгеге чүдүп чораан. Ону оруукшудуп турган хүнде сунниттер улуг калыгдал кылып турда, шиит дээр шажынның кижилери байырлаалдарны эрттирип турган. Оон чылдагаа-ны-биле иййи чүдүлгениң улустарының аразынга ок-бижектиг шош-содаа болган. Түңнелинде 9 кижи өлген, он ажыг кижи балыглаттынган. Оон эгелээш-ле ындыг хевирлиг чидиг демисел өске хоорай, суурларже нептерей эгелээн. Ынчангаш улуг-улуг хоорайларже хөй шериглерни киирген.

МӨӨҢНЭЭРИН ҮРГҮЛЧҮЛЕВИШААН

БЕЙРУТ. (СЭТА). Ында кээп турар медээлер ёзугаар алырга, Ливанның эжелеттирген мурнуу чүгүнде Израиль бодунуң шериглерин мөөңнээрин үргүлчүлеп турар. «Ас-Сафир» солуннуң бижип турары-биле алырга, Альман болгаш Шумрия районнарда кулуктуг 15 транспортёрлардан тургустунган израиль колонна чедип келген. Израильдиң шериг-агаар күштериниң самолёттары Сайданың чоок талазында турар палестин дескенлерниң лагерьлеринче ракета-бомба согуушкун кылырын эттүргеннер. Израиль катерлер Ливанның девискээр суглаарынга хайгыыл кылып турар.

Чурттуң мурнуу чүгүнде эжелекчилерниң тургузуп алганы «айыыл чок» зона дээр черинге тос операцияларны патриоттар чорутхан. Партизаннарның салып каан миналарынга кулуктуг транспортёр болгаш автомашина часты берген. Израильчилерниң миниин турары-биле алырга, шериг аалды кижи өлүрткен болгаш балыглаткан.

«Мурнуу Ливанның армиязының Бинт-Джубейля чоогунда туруштарынга инспекция кылып чораш, «ол армияны Тель-Авив деткиирин болгаш быжыглаарын үргүлчүлээр» деп, Израильдиң камгалал министри И. Рабин медеглээн. «Айыыл чок зонаны» Израиль деткиирин болгаш быжыглаарын уламчылаар. Ону тургузары, министрниң чугаазы-биле алырга, Израильдиң «камгалал политиказының» кезээ болганда, эжелеттирген ливан черлерде «айыыл чок чорук зоназын» Тель-Авив чок кылбас деп бадыткаан.

ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП КӨРГЕН

ПЕКИН. (СЭТА). ККП ТК-ның Политбюрозунуң Бэйдайхэге болган хуралынга КУР-га өртектер болгаш шалың реформазының төлевилелин чүүлдүгзүнүп көрген. Синьхуа агентилелдиң дыңналып турары-биле алырга, ол иййи реформаны беш чыл хуусаалыг чорудар. Чижээлээрге, эң чугула бараанарның болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң улуг эвес болуунге күрүне контролю болгаш бараанарның хөй кезиинге хостуг өртектерни тургузарын планнап турар. Өртек тургузарының чаа системазы кажан «күрүне рынокту таарыштыр тургузуп, а рынок бүдүрүлгелерни угланшыглаа турда» ынчан улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарының экономиктиг ындыг механизмни тургузар арганы бээр деп, агентилел демдеглеп турар.

ИРАН-ИРАК: БАЙДАЛ КАНДЫГЫЛ?

Сес чыл ажыг үениң дургузунда чаалажып келген иййи чурттуң аразында дайынны август 20-ден эгелеп КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң шиитпирин ёзугаар соксатканындан бээр элээн каш хонуктар эрткен. Ол девискээрде дайын одунуң өшкениинге делегейниң дээшилгелиг кижилери байыр чедирип, иййи чурттуң улустарынга тайбың кожа-хелбээ чурттаарын болгаш эп-найыралдыг харылзааларны катап тургузуп алырын күзеп турар.

КНО-нуң шиитпирин ёзугаар дайынны соксаткан хүнден бээр ол девискээрде боо даажы дыңналбайн турар. Иййи таланың дайылдажып турган шериглериниң аразынче Каттышкан Нациялар Организациязын өске чурттардан төлээлеп келген шериглерни киирген. Ол делегей шериглери от ажыдышкынны болу бербезин шыгыы контрольдап турар. КНО-ну төлээлеп өске чурттардан келген янзы-бүрү нацияларның каттышкан шериглеринде ылгавыр демдек кылдыр ак-көк өңнүг каскаларны кедирген. «Ак-көк каскалыг» солдаттарның кол командылакчызынга югослав генерал С. Пович томуйлаткан.

Чаа-чаа дайын одун соксаткан иййи чуртта байдал кандыгыл? Оларның кызыгаарлажып турар черлеринде чүү боол турарыл? Иййи чурттуң кызыгаарлажып турар черлеринде боо даажы дыңналбайн турар дел үстүнде чугаалаан бис. Ындыг болзажок кызыгаар чоогунче шериг күштерин мөөңнеп турарынга хамаарыштыр иййи чурттуң кайызындан-даа Каттышкан Нациялар Организациязынга хомудалдар кээп турар.

Дайын одун соксадыр дугайында шиитпир үнген соонда иййи чурттуң шериглери боттарының турган туруштарындан аткаарлаан турган. Ынчаарга соолгу каш хонуктарда Иранның бир полк шериин эргиде турган туружунда дедир чедип келген болгаш ында быжыглаашын желээн деп дыңнадыгны Ирактың даштыкы херектер министерствозунуң тускай төлээзи КНО шериглериниң командылал черинге дыңнаткан.

«Ак-көк каскалыг» шериглер Иран шериглерин дедир аткаарладыр хемчеглерни ап турар.

Иран бодунуң ээлчээнде ирак шериглер болза эргиде турган туруштарында катап чедип келген деп хомудалды киирген. КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелинге киирген ол дыңнадыгда фронтунуң төп участогунда Ирактың механизастаттырган бир колонна шериглери быжыглаттынып турар деп айыткан.

КНО шериглериниң кол командылакчызы генерал С. Пович иййи чурттуң аразында от ажыдышкыннары болбайн турар-даа болза «байдал ниитизи-биле нарыыдап орар» деп медеглээн.

Дайын боор турган ол девискээрде КНО-нуң тускай комиссиязы база ажылдап чорууп турар. Дайын үезинде Ирак химиктиг чепсекти ажыглаан деп хомудалды Иран делегей организацияларынга киирген. 1988 чылдың август 2-де Иранның Ошнавие дээр чурттакчылыг черинин чоогунга ындыг чепсекти ажыглаан деп Иранның чазаа медеглээн.

КНО-нуң Чиигиле секретары Перес де Куэльяр, специалистерниң тодаратканындан алырга, Ирактың химиктиг чепсекти ажыглааны бадыткаттынган деп медеглээш, Ирактың ол үүлгедиин буруу шапкан болгаш ол иййи чуртка химиктиг чепсектиң элементилерин бербезинче делегейниң өске чурттарының чазактарын кыйгырган.

(СЭТА)

ЧУРУКТА: Сирияда Босры хоорайның эң-не сураглаан солун тураскаалдыг черлериниң бирээзи — бурунгу рим амфитеатр. Нус бүрүзүнде маңаа улус чогаадыгзының фестивалын организастап театр көргүзүглерин чорудуп турар, аңаа туристер үргүлчү кээп турар.
БТА—СЭТА-ның фотозу.

Август 23-те үнген № 195 «Шында» «Деңнештирерге мындыг» деп эгелиг материалда одуруглар солушканындан ону катап парладывыс.

ДЕҢНЕШТИРЕРГЕ МЫНДЫГ

Бо чылдың июнь 8-те «Шын» солунга «Деңнештирип көрээли» деп чүүл үнген. ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң ажылчыны Александр Донгак «Кызыл» гостиницазының ажылынга хамаарыштыр шүгүмчүлел кылган болгаш Кемеровонуң аалчылар бажыңын мактаан.

Ук чүүл-биле бистиң ажылдакчыларывыс танышкан. Автор чогум каштың хүнүнде «Кызылга» келгенин айытпааныңдан ынчан ында ажылдап турганын тодарадыры берге болду. Ынчалза-даа ук фактыны ниити хуралга чугаалажып, ындыг чоруктарны болдурбазының хемчеглерин алган бис.

Кемеровонуң гостиницазы-биле бистиң деңнештирип турары чугаажок солун. Келген кижилерни ук хоорайның аалчылар бажыңының саадал чок хүлээп ап турарынга өөрүүр апаар. А бистер база өөрүшкү-биле хүлээп алыр дээш ажылдап турар бис дээрзин чугаалаар апаар. Ындыг турбуже бар аргаларывыс болгаш курлавырларывыс эвээш болганындан ол күзел чамдыкта боттанмайн баар. Ол дугайын маңаа кысказы-биле чугаалаар бодап тур мен.

Бистиң «Кызыл»—хоорайда төп гостиница болур. Ынчангаш, районнардан-даа, республика даштындан-даа келгеннер хамыкты мурнай биске кээр. Оларның шуптузун хүлээп алыры берге, чүге дээрге чүгле 122 орун бар. Хүннүң-не 40-тан 70 чедир кижи үнүп, кирип бижидип турар. Ол ышкаш хоорайда албан черлери, организациялар база чагыг киирер. Оларның шуптузун хандырары безин берге, чамдыктарының чагыгларын хүлээп албайн турар бис. Чүге дээрге бир эвес шупту чагып турул бээр болза аңаа келген чонну хүлээп албастай бээр, а оон хомудал улам көвүдээр.

Келген аалчы бүрүзүнге хонар черни тып бээр дээш аргаларны ажыглап турар бис. Кол арга—сыгар орун салыры. Эрткен чылдың бирги чартынында 826 сыгар орун салган болза, бо чылын сан 1020 четкен.

Бо хүннерге чедир бистиң гостиницавыс барык 16 муң кижиге бараан болган. Ол дээрге хүттүнганындан бээр чээрби ажыг чылының дургуунда кылып келген ажылының түңнели-дир. Совет Эвилелиниң составынга Тываның эки тура-биле каттышканының 20 чылын демдеглеп турган үеде ажыглалга кирген бо гостиница ам бичиилеп турары билдингир. Ол үеде чоннуң негелдезин хандырып турган болгай.

II разрядтың кылдыр туттканы бо гостиницаны амгы үениң негелдезинге дүгжүп турар болзун дээш бүгү-ле чүүлдерни кылып турар бис. Чамдык черлерин-даа эде дериттинген. Чижээ, чамдык өрээлдерге ванналар кирдивис. Чаа мебельдин-даа садып салган, ханаларын каастаан. Келгеннерге көргүзер телевизорлуг ачы-дузаны көвүдеттивис. 1986 чылда чонга 23,9 муң рубльдиң телевизорлуг ачы-дузазын көргүскен болза, бо чылдың эрткен айларында 17 муң рубльдиның көргүстүвүс. Печенье, саван, шампунь аймаан кайы-даа үеде аалчыларга садар. Чаа солуннарны каът бүрүзүнде садып турар.

Моңгун-Тайгадан келген автор Кемеровода аалчылар бажыңында улуг назылыг херээжен кижилер ажылдап турарын онзалап бижээн-дир. Ындыг байдал кайда-даа бар боор. Бисте база кол кезиинде улуг назылыг херээженнер бар. Оларның аразында хоочуннар дыка хөй. Чижээ, Л. Д. Романенко 30 чыл ажылдаан, В. Е. Кузнецова 31 чыл болган, Б. С. Полухина 17 чыл четкен, Г. С. Чупарева 20 чыл ашкан...

Келген кижи бүрүзүн хандырып шыдаар бис дээри черле берге. Найысылал өзүп турар, албан черлери, организациялар көвүдээн, ол черлерже сургакчылаан кижилер улам немежип турар, а чурттакчы чонунуң аргыжары база хеңдээн, а гостиницаның хемчээли чээрби чыл бурунгаар турганы хевээр болгай. А чаа гостиница тудар, азы немелде тудуг кылыр дугайында айтырыг кайда-даа шиитпирлеттинмейн турар.

Гостиницага кээп турар аалчыларның аажы-чаңы, эртем-билии, чугаа тайылбырны хүлээп алыры аңгы-аңгы болгай. Оларның-биле ажылдаары дыка нарын. Чамдык кижилер кевин-херек чок чүүлдер шуугаазын үндүрер. Оруң хосталырын оочурлап маңап турар үеде эвин-ле маргылдаа үнер. Оон чылдагаанын сайгарарга, чамдыкта аалчыны шын эвес болур. Чүге дээрге администратор кижи орун хосталырга хамыкты мурнай ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң депутаттарын, Совет Эвилелиниң болгаш Социалистиг Күш-ажылдың Маадырларын, Алдар болгаш Күш-ажылчы Алдар орденнериниң үшкү чергелериниң эдилекчилерин, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин, аңаа инвалид болганнарны болгаш ону үдеп чоруур кижини (бирден эрттирбейн), курсовка-биле курортка эмнедип турарларны, «СЭКП-ниң хуралеңинге 50 чыл болганы» деп херек демдээниң эдилекчилерин хүлээп алыр болгай. Оон ужурун билбээн чамдык аалчылар «таныш-көруш» тырта берген деп шуугаазын үндүрер таварылгалар тургулаан.

Бистиң ажылывыста бүгү чүве эки, четпестер чок деп база болбас. Шынап-ла таныш-көрүш тыртыптар-даа чоруктар тургулаан, ону дораан сайгарып, хемчээн ап турар бис. Ол ышкаш администраторларның талазындан каржы-хажагай чоруун көргүскүлээн фактылар тургулаан. Гостиницаның администрациязы, хөй-ниити организацияларны ындыг фактыларның хажыызынга артпайн турар.

Келген аалчыларга өөрүүр бис, аргалыг-ла болза шуптузун хүлээп алыксаар бис. Ол биске-даа эки—орулга кирер, аалчыларга-даа эки—хонар-дүжер чер сураглавас. Ынчангаш дилээм мындыг: бистиң ажылдакчыларывысты база хүндүлеп, эптиг-чөптүг болуп көрүңер. Олар силерге бараан болуп турар, силерниң эрге-ажыктарыңарны камгалап турар дээрзин утпаңар. Силерге эптиг болзун дээш бодувустуң талавыстан бүгү чүүлдерни кылыр бис.

Людмила ЧИГУНЕКОВА.
«Кызыл» гостиницаның директору.

ЫЯШТАН ТАРЫЗА

Кижи бойдустуң төлү болганда, ону келир үениң салгалынга камгалап арттырары бо үениң медерелдиг кижилериниң, бистериниң хүлээлгевис болур. Ногаан ыяш кижиниң кадыынга дыка ажыктыг. Мээң саналым болза, Кызыл хоорайның тулаазын боктан аштап, орта ыяштар тарыыр болза эки. Шык черге өрген-даа тарып каарга, үнүп кээр.

Ол шыкты ам канчаар ажыглап турар-дыр бис. Долгандыр бок, сайны та чүү дээш токкен. Бо девискээрде хуу бажыңнар немежип турар. Хавак баарын дургаар гараажтар чыскаалышкан. Мурнуу чаа микрорайоннар ортузунда гараж база ындыг. Черле эгезинден эгелеп телевизорде хынамчалыг кылган болза, ындыг эвес турар ийик.

Шыкты куду баткан онгар бар. Ында демир-дес, өлген ыт сеги дээш чүү чок дээр. Чыт-бузу кижи шыдаар арга чок. Дөртен чылдар үезинде хоорайывыстың мурнуу талазында шык дедгем-даа арыгдаа турган. Ниектер оъттаар, кожуундан келген кижилерниң аъттары турар чер турган.

Элээн өргүдүр, пассажирлер автобустуң дүргүлгезиниң дужунга кезек хадыңнар аразынга кызыл партизан кижиниң хөөрү турганын билир бис. Ол база тураскаалдыг черлер. Келир үеде эрги, чаа хоорайның аразы чараш сад болу бээрин улус күзеп турар. Ол дугайында саналывысты хоорккүскомнуң бир чугула хуралы болур мурнунда бижимел-биле чорутхан бис. Чаагайжыдылга дугайында чугаа аңаа болуп турган хирезинде, ону сайгарбаан-даа, биске харылалвазан-даа. Оон бээр белин элээн үе эрте берди. Бо ажык-чарлыг үеде бижээн бо чагааны солунга парлаан соонда, хоорккүском кичээнгейге алыр боор деп идегеп артым.

Санчай-оол ХОВАЛЫГ.

ДЕМИВИС БАРЫК ЧОК

Лесник улус болганывыста ыяжын кезип арыглаан черлерниң шөлдерин чардыргаш, олуруглай үш харлыг өзүмнерни тарып олуртуп турар бис.

Ак-Туруг ыяш ажыл-агыйының девискээринге бо чазын аалдан өрт болган. Ол ышкаш кара туразында ыяш кезип турган каш кижиниң туткаш, торгаан бис.

Мындыг чүүлдерни база чугаалаксадым. Оруктарыгыже аскылаан лозуннарывысты, дыштанып орар саналарывысты үреп каапкан боор-дур. Өөреникчилер-биле Хадын-Достакка ыяштарның бок сигенин аштап турган, дүне машина-биле чырыдып, аннап турган улусту көрген мен.

Аныыр ажыл-агыйының инспекторлары-биле бистиң демивис база чок болуп турар. Ийи-чаңгыс хоптак сеткилдиг кижилерни тударынга хөй-ниити база киржир болза эки.

Кызыл-оол КОМБУ.

КЫРГАН-АВАМНЫҢ ЧУГААЗЫ

Дооскан тускай эртемим чок бодуум ажылчын кижи мен. 76 харлыг кырган-авамның чугаазын дыңнааш магадап, оон сеткилин өөртүп кагдым...

Оон адын Даш Шырараповна Ооржак дээр. Оон көрбээн чүвези чок. Революция мурнунда болгаш сөөлүнде тываларның амыдыралын, феодалдарның дужуметсиг чоруун кара чажындан көрүп өскенин биске бо-ла чугаалай бээр кижи. Оон төрүттүнген чери Ишкин, чурттап чораан чери Хүүректигниң Талдыг-Чуя. Бо кузенин долгандыр сарыг-сарыг дыттар, чогаан шивилер, суурнуң кыдыын дургаар кезек-кезек талдар үнген. Күзегниң артыы талазында шиви, пөш, көк-каттыг эзим шөйлүп чоруткан.

Бичиимден тура авамны солун чүведен тоолдап чугаалап берем дээш амыратпас кижи мен. Бо удаада база бир-ле солун чүведен төөгүп берем деп дилээдим.

Авам аяк шайын эртав олурган. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Кызыл Шеригге дузаламчы бергенин чугаалай берди.

— Ынчан 1942-1943 чылдар үези чүве. Чүү-даа болза күстүң башкы айы турган — деп, дериле берген хаваан чодуп олура, авам чугаалайдыр. Оон дыдырааш көк бажынын дүгү карааамга дыка чарааш көстүп олур. Бажының дүгүн кедээр суйбааш, авам уламчылады. —Ол үеде араттарның мал-маганы, бижик-билии өзүп олурган. Бистиң мал-маганывыс база шору маңдый берген. Кажан байларның хөреңгизин хураап турар үеде биске каш санныг шээр мал берген. Бода малдыг база болган бис. Ачаң аныы чораан. Алды кежи-биле байлардан оон садып алган малы: бызаалыг инээ, кулунунут бези-даа ол үеде турган. Ынчангаш биске мал үлеп турган улус ол ажыг шээр мал берген чүве. Малывыс оон эгелеп шору өскен. Арбаннарның араттары ынчан бижик-билиин улуг-биче дивейн өөренип, школалар-даа туттунуп турган.

Ол бүгүге араттар өөрээн. Ынчалза-даа фашистерниң Совет Эвилелинче халдааны тыва чонну дүвүредиг, хөлзедип турган.

Авам дыштанып каан хөөрей олур.

— Ынчан бир хүн дүъш үези турган чүве. Талдыг-Чуяга кужээниске сумү даргазы Самбу Ондар биле Чалбак-оол Ооржак чоргуп келди. Хурал эрттирери-биле келгеннер. Удаваанда чоок-кавының араттары шупту сектүп-ле келдилер. Чыылганнар өг даштында шыкка тегериктей олурупкаш, хуралдың эгелээрин манап, чугаалажып олурганнар. Хуралды сумү даргазы ажытты. Немецтер Совет Эвилелинче оор ёзу-биле халдааннының дугайын база катап дыңнатты. Ынчангаш фронтуга дузаламчы көргүзер, кижи бүрүзү шыдаар шаа-биле белек чыылдазынга киржирин аңаа чугаалаан.

Ол хуралга сумү даргазының оралакчызы Чалбак-оол Ооржак илеткел кылып, кымның чеже мал бээрин тускай саазынга бижип ап, дузаламчыга чорудар чүүлдер дугайын тодаргай тайылбырлаан.

Чоок-кавының араттары хуралга малын хире-шаа-биле фронтуга белекке чорударын шиитпирлеп алганнар.

— Дузаламчы кылдыр чүнү чоруттуңар, чеже хире мал бердиңер, авай? — деп, ыядым.

Ол бодаңып, салаа базып олура, саналы Чылгыны — 12, шээр малды — 47 бажты, хол хавын — 5 эжешти берген. Ачаң чазаныр, шевер кижи болгаш 28 эжеш хаакты чазап чоруткан чүве. Ынчан бүгү дузаламчыларны харылаап турган кижи Ыдаажык деп авам чугаалады.

— Бо бүгүнү дыңнаары бедим өөрүнчүг-дүр, авай — дидим.

Авам хүлүмзүрүп, көк бажын база-ла аткаар суйбааш, уламчылай чугаалай берди:

— Ынчан ачаң Хүүректигге арбан даргалап турган болбазыкпе. Чылгызын шуптузун дузаламчыга берипкеш, чадаг даргалап тургулаан болгай.

— Шаанар-биле Кызыл Шеригге дузаламчыны киириштирип, берге үеде эрестиг-ле турган-дыр силер, авай — деп, оон сеткилин өөртүп, чоргаарландым.

Зоя МОНГУШ.
Хепти химиктиг арга-биле аштаар пунктунуң хүлээп алыкчызы.
Кызыл район.

Чодураа чечээ

Чечен чугаа

Дүрген тоглаар

Ак-оол Оюн бертен чаа-ла ваал-чуртун болап, чаңарынга чедир чүү хире артып калганын санап олурган. Таптыг-ла чартык чыл. Чечен-кысче, авазынче ийи чагааны чай кадында бижий каапкан. «Удавас чана бээр мен...» чагааларының утказы-ла ол.

Ол-ла хүн балыгладыпкан. Чуък машиналарының узун, чүүл-бүрү барааннар сөөртүп шуушкаан камгалаан бөлүкке чорда, келегге чыткан душманнар боолап эгелээн. Бир дугаар туттуушкунга киржип турар эвес, бүгү боду кирижелип, хөделип кирипкен. Команданы барык мурнай дүже халааш, оруг кыдыында улуг даш артынга чыдывыткан. Душманнарның чаштып чыдар чери моон арай бедигээш, эптиг. Удур адып эгелээнде «Вертолёттар кыйгыртыптывыс! Туттуунар, оолдар!» деп лейтенантының алгырганының соон дарый кең дээн дааш кулаанга чоок чаңгыланганын муң-не дыңнаан. Ак-оолдуң быктын моң чүдүрүк чула шанчыпканзыг болган. Олчаан меңерелин ышкынныкаа. Минометтан боолаарга, өлүмнүг маңа чаңнынга дүжүп, оон бүгүндүзү дөгерен ол болуп-тур. Оолдуң хаңы хөйлениң өлүп, өске черинге херзүнүн шыгыдып, билбейн оът-сигенин сүт-герып эгелээн. Өөрү халчып кээрге, автоматын холдан салбайн, ооздипкен чыткан. Судалы билдирер-билдирбес, диринг-ле дирин!

Шериг госпиталынга ийи ай ажыр чыдып, хөнүн калдыр эмнеткен соонда ону шуут-ла куруглаар... үндүр халап каапкан. «Чивар сен» дээрге, баштайгы бодалы өөрүшкүлүг болган. Ынчалза-даа ам-даа албан эрттирер эш-өөрүн сактып кээри билек, ол өөрүшкүзү дораан өже берген. Арттар кырынга чаг-ок чаап келир, өлүм-чидим болу көзүлбес-даа бол, чыскаалда дайынчыларның аразында үргүлчү удаа чоруур бо хары черге таныжып алган эштериндн артык эргелиг улус ам кым-ныр...?

Чайгы чылыг чаъс дымырадып келир тергэн ховузу, көк дозу-биле будуп кааш билежек соңгаларлыг, бичежек бажыңнында авазы-биле ужуражылга мыя бо келгенде безин, автобус Кызылдан ырак эвес салбыр теву суурунче углаптарга безин сагыжынга бир-ле чүве четпес, арай куюм олурган ужуру ол-ла болгай. Оолдуң карааңга Таңды-Уулааның даглары Гиндукуштуң сыннары-биле холужа бергениг, шокарачайнып кестүн турган.

Халашкан солдаттың маңан орар терезинери ийи-ле кижи —авазы биле кырган даайы. Бо суурга авазы нешкилерни каапкан соонда көжүп келген болган, даайындан өске төрелдери бар эвес. Ол-даа мыдыг мийаай, а эш-өөрүн — чангыс класстыыларының хөй кезии база чер бызара тарай берген болуп-тур. Эң-не көрүксээн кижизи — пиллгедек дурт-сынныг, шала хүргүл чажы дыдырашсымаар уруг Чечен-кыс Кызылче өөредилге чоруй барганын ам трактористей берген калы ойнап өскен эжи Сашадан дыңнаан. Ийи хонганда соңгота комсомол комитединиң секретары школага байырлыг ужуражылга организастап эрттирген. Оон ынай ону дурнуреткен, ол дээш сагыш човаан улус ховар болган.

Авазы чорун турганынга бодаарга, оранчок кырый бергенин көргеш, кээргээри-чүү дээр. Бажыңының эргижирээни кончуг. Хөөкүй чааскаан бергедеп турган хире. Часкаар оттулар мыжы-даа төнгеш, хөмүр урар хааржаа шагдала куруглааны илден. Каш хонук дыштангаш, эжи Саша-биле хову бригадазынга ажылдап эгелээн. Трактор башкарып билир—оларның өйлдирзин Сашаның ачазы өөредип каан чүве-дир. Ам эжинге дузалакчылаар, ынчап чоруй боду тускайлан ажылдай бээр, башкарар эргелиг шыназынга дужаап алыр—алыс сорулгазы ол.

Ажылдан орай кээр, чамдыкта сентекчилер-биле хүн ортузу чедир суг олуруптар. Часкы чер андарылгазынга белеткел кидин тулук. Бар кежээ кээрге, Чечен-кыстан харыы чагаа чыткан. Шеригге турган чангыс-даа чагаа бижип дидиимээн боду маңаа келгеш, шелип дүжүрүпкен. Харыызы бо ышкажыл—бир арын саазынга сырыш каазыыг шевергин олуруглар—школачы вайыралы, сонуургалы (Афганистанга албан эрттирген боорга бе?) билдирип турар, а ол-ла маңгаазан чүвези чок. Ак-оолдуң буруу пөзелинге харыы кылдыр ооза-чаалар да эллээртиг безин эскерпээнмес. Ынчанмайн аан. Школага-да тооксавас уруг ам чүү дээш оолче эглир чувел?

Ынчап чорун турган, хайга алыскан. Саша аараан, ону солуп, чай чок ажылдааш, бажыңынга кээрге, мынаа сөөртүп алган кургаг чыраазы хурт дээн—ээхпелер соок, авазы чем кылыдыр дээш, кожазыңдан биле ыяш дилеп ап чыткан черинге таварышкан. Доразын-на машина дилеп алгаштың ыяштап чорупкан. Даайының секки класста оглун эдертип алганы, оон бакка-соока машина мунуп билири чаган болган, оон башка та кандыг айныя үнер! Курган-даа бол, аар дыт чүдүүн күзенче арта каап чыдырда балыглаткан быкты ажыш дээн соонда, боду сыйнынан будуштан дора пет кээп ушкан. Чудуктуң ужу херээн шавылай база каапкан. Машина кырында чээни дүже халыырга, Ак-оол мөзерел чок. Оол ангадавааан — кабинниче арай боорда селеп кирип алгаш, суурга эжелгеш Сууруң чаңгыс дээли эртемнинг эмчизи (хирург боду уругдар эмчили кижи) пиигчип көргеш, дорт-ла Кызылче базырылкан. Анаа дораан-на кезиишкин столунче аппарган. Эрги балыы кавычнаанын боду тооксавайн чорза-чорза, келди эрттиринкен боор-тур. Саазадир хире эвес ам ы-тын кестиң кырында келген. «Кезиишкинге белеткенер». Минниир-билинмес, бариын-чоктуң аразында эр ол суртейнин кончуг сестерин дыңназа-даа кайын олче киичээнгей салган дep.

Быктын үзе-даза тыртыкдаан, шиш хаайлыг, чиигe, узун диштерлиг аксын дапылады, катап-катап олче чүткээн чүү авам араатан-биле (та амыргы-моозу, та шоо.бөрүзү) мөсидежип, байгы кужу төнүп чыдар, ону кагарсогар хары чок апарган мындаш сагындырган. Чииртим аас бир-ле сегирип алырга, «авай» деп кышкырыпкан соонда, чер-делегей кырын эдиптиг таалалдыг ыржым бүргей ап, арырын-даа билбестээн, тамчыктыы кончуг апарган...

Миннип кээрге, кезиишкин соонда чыдар палатада орус ашак-биле кады чыткан. Суксаары аттыг, турар дээрге бел кежин ургунмас, шимчейинмени, аарыгынзан човууртай каапкан. Улуг чыткан кожазы карактарын көрүп кел-ле: «Ачырбас, таныш, все позади, теперь ничего» деп мендиорнуга сигләэн.

Ийи хонганда ол кожазы-биле ийилдирзин өскээр шилчидиркен. Ында база ийи кижи чыткан. «Сегиишкин оруунда кириг келдивис көр, бо палатадан ам чүгле кудумчуже деңни-самнап үнер бис» деп Иван Трофимович (кожазының ат-сывы ол) тайылбырлап каан. Оон соонда шала кежээ авазы база кирген барган. Хөөкүй бодунуң холдеп-муңгагааны чажырарын кызып, багайтыр хулумэзүрээш, билдирер-билдирбес сирилээн холдары-биле бажын суйбаарга, оглунуң ыглаксаазы келзе-даа, бар шаг-биле тыртынып, «Черле шымбай-дыр мен. Сагыш човавайн, чана бер, авай» диген.

Ол бүгүнү көрүп чыткан кожазы Ак-оолдуң авазы чоруй баарга, аксынга тырлып келген бодалдарын сөглей берген: «Эх, оолчугаш, эр апарган оолчугаш, менден угтук бичии-даа болбуза, хөйнү көрген-дир сен ийин. Дайын-байлааны көрүп каапкан, өлүм-чидимни билир бөөрүкга мизаарым ол-дур ийин, оглуумун. Мен Ала-Дүрт дайымның уелинде балдыр-бәжек оол турдум, тывга тиштээм турдур ажылдап чорудум. Ынчалза-даа дириг кара болдун морбаав мен, хары черге чавадажыры база чүдээ дора боор ийин ол. Бо дүне дүжүнде удаарии, човууртап, эш-өөрүмү кый деп шаг болдуун, «туулчуп» турдум. Чүү деп мыдыг салымым бо, кижи амытанның салымы, чырык өртемчейге дайын халавы черле үзүлбезин ол бе, кай?»

Эмнээшкин шыырак чорун турган. Палатага бо-да келир сестра уругнуң ады Аржаана дээр. Чараш ат, урутга база таарыжыр: чай-даа соок аржаан суунга каксыы каапкан чүве дег, эрес-шоваа кыстың карактары хөглүг, холдары дээрге, чымчак, эптиг. Шприп-биле сыкырты бергенде мырыңай хала чок, инениң кадалы берген ийүнде хезиңеле чым-сырт кынып каар. Ол дээш кожазы ашак урутга аттыг эрегелиг, хүнде хөй сыкыртыыр кижи ындыг ышааа.

Аржаана чүдаакыр болгаш Ак-оол-биле баштайгы хүнүндеп эгелээш-ле элээн хөөрежип каттылажкаш баар турган. Эгезинде өөрүн эрии хөнүгүн чадап пат болза-даа, чоорту-ла кыстың, частың дужуп келири дег, чайгаар хөме алыр дүлгээзиннинге элдедин. аксы чештиме бергениң боду пат кайгаар. Он амыг хонук чыткан соонда Аржаананы бодаар, оон келирин манаар апарган. Иван Трофимович база эскерип каан, оолду кыткылып, аныяк улерин-даа сактыр. Уругдар-биле ынчалза-ынчалза эк деп хөй-ле сумелер кадар, ынчалза-даа оларның чангызым-даа Ак-оолга таарымча чок ышкаш садындырган.

Николай КУУЛАР.
(Улаачылыг).

Марьям РАМАЗАНОВА.

ХАДЫЫР-САРЫЫМ

Бажыңымның чанын шимээр
Магаданчыг чечектер бар.
Шала часкаар хадыыр-сарыым
Салбанталып частып келир.
Салбантарым көөрүмге,
Чаңар оттар кыпкынзыг-даа.
Сараалары дээптерге,
Салгыннарлдыр хадаанзыг-даа.
Кагныр чаңның чазырт дээрге,
Хадыыр-сарыым черже сыңныр.
Чаъс суунга чуңуп алган
Чассыг чечээм сагнаар.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН
очулдурган.

ЧЕМЕҢНИ КАГ

Каас хепти сен-не кедер
Кадым сен бе азы кым сен!
Хамык акша сеңээ турар
Кассир болуп тересэн сен бе.
Ажыл кадыы база кылбас
Аарыг-аржык эвес-тир сен.
Чугааның, дөмчаның,
Шупту улус кайгаан-дыр деп.
Кадайыңны чемелээриң
Кажан черле чидирер сен?
Кадайың чут, хирлиг болза,
Карактарың дестирер сен.
Аяның хеп кеткен кадай
Артында-ла аныяксыр.
Акша чарып таарыырың
Аңаа чүве бодаза даан.
Садыглашып, аъш-чем дашып
Чаңгыс-ла ай шенеп көр даан.
Кадайыңга кадыг ажыл
Канчап черле таарышыр.
Чугаалаңмас кадай дижин
Шуут-ла сен чалгаараашты
Аарый бээр сен. Өршээп-ле көр.
Алгыжып-даа ораал дээр сен.
Кадайыңны чемелээриң
Каап-ла көр. Сүмем ол-дур.

Мария КҮЖҮГЕТ.

СТАКАН

Михаил ЗОЩЕНКО.

Шоодуг

Маляр Иван Антонович Блохин чоокта чаа чок апарган. Кижи ортузу чеде берген назылыг оол дулгуяк арткан кадайы Марья Васильевна Блохина ашаанын дөртен хонуун качыгдалдың сактыышкынын шагы кылдыр эрттирген.

Мени база мынаар чалаан. «Бурганнай берген кээкүйнү сактып, качыгдалдың тагын мээн-биле кады эрттирери-биле силерни чалап тур мен. Хаарган дагаа болгаш өлүрек эъди-даа бисте чок ийин, а согажалаан баарының чыды безин чок. Ынчалза-даа шайны шыдаар шаанар-биле дарраар силер, а бир эвес, күзелинерзе, бажыңынарже-даа ап болур силер».

Мен мынча дидим:

— Шайлаары-даа канчаар ийик, а чүгле баарын бар болур харын. Иван Антонович Блохинниң меңээ хамаарылгазы эки кижи, мээн эрээлимниң дээвиирин халаска чугайдап берген-не болгай, кужур.

— Ындыг болза, харын чогуп-на силер кээр ужурлуг тур силер, келинер.

Четвергте аңаа чеде-ле бердим.

Дулгуяктың чону хөй чыылган. Төрел-дөргүлү болгаш эскелер-даа. Петр Антонович Блохин дээр бээ ашак база бар. Эрин салдары ору сирбейгилей берген чоруур хорааныг, ширээни сүргей ашак чүве. Ол арбуз дужунга олурупкан. Билдангир-ле, оон херээ карандаш бажы суруртур шестик-биле арбуз кезип чиир, ол-ла.

А мен чаңгыс стакан шай иштим, оон ынай чүве чиир хөөнүм чок болган. Аңаа-ла хөөн чок-тур. Оон кадында, та чүзү четпес чүве ыйнаан, шай база шоодуг эвес-тир, багай чыттыг. Ынчангаш стаканны кыдыынче өскээр каап кагдым.

Туружун арай эптиг эвес салган ышкаш мен. Аңаа чигир салыр бичии саваа турган. Стаканны оон тудазынга барып үстүрүпкен мен. Өштүт чүве дег, стакан тигленэ берген.

Олар эскербес деп бодаан мен. Кончуг шулбустар эскерип каан.

Дулгуяк кадай чугааланып үндү:

— Ой, ой, стаканы тиглеп-дир үстүрүп кагдың бе?

Мен мынча дидим:

— Ол хөй чүве-дир ол, Марья Васильевна Блохина. Ол ынчаар шыртылыг турар-дыр ийин.

А бээ ашак арбузту эндере үңгүп алгаш, мынча диди:

— Хей деп чүл? Эки эвес чүве-дир. Дулгуяк кижи шайлаар деп чалап кээрге, оон аяк-савазын буза үстүрүп турар.

Марья Васильевна стаканны аңдара-дүндере тудуп көрүп турган, караадаары дам баргаа.

— Стакан буза шаканы дээрге, өг иштинин эт-севин хоозуратканы ол-дур, арыг хоозурал-дыр. Буза шаары—кижиниң угаан-сагыжынга-даа кирбес херек-тир. Бир эвес бир кижи стакан буза үстүрер, өскези хөнек эмиттиин оора долгап каар, а ушкуу стол шывыын хойлаптар болза, меңээ чүү артар боор. Чүү деп чувел бо?—деп, дулгуяк ыйлаанып, хиимрейип туруп берген.

А бээ ашак, кончуг маңгыс, база болчуп үнду:

— Чуну чугаалап тур, чээ. Мындыг аалчыларын хааның арбуз-биле буза шаап херек.

Аңаа мен кандыг-даа харыы бербедим. Арны-бажым изиңейип бергеш, чугааладым:

— Меңээ, бээ ашак, хаай дугайын дыңнаары хөөн карамчыг-дыр. Бээ ашак, мээң тересэн авам безин арбуз-биле хаай буза шаарын семевес, а мен ону ынчаалдырбас-таа мен. А силерниң шайынар кандыглар-дыр, шала чуурда херегээр ыш чыды кээп турар. Ол база, чугаалап тур мен, чалалга бе. Ала-ла алдын, силерге үш стакан болгаш бир аяк-даа бузуп каар болза, ээзэттир.

Оон оон-моон үрүнейип-ле берген, мыт-шиммэн кежээлээн.

Бээ ашак кымдан артык улам мурнуйген. Чиген арбузу бажынче кире бергени ол бе, бажы марбыйтыр үрдүве берген.

Дулгуяк кадай хорадааны-биле база-ла сиринейнип турар:

— Ол мындыг чүдек мышты шааже чүге каай бээр кижи мен. Силер бажыңынарга ындыг боор силер, ынчангаш үлүстүн сеткил-хөңнүн бакыраадып каар. Бо мындыг багай сестерден маляр Иван Антонович хааржакта ам аңдарлып-дүңдерлип чыдыр боор. Сени аңаа ытпас мен, кончуг дора-өлүк.

Дыңнап туруп-туруп мынча дидим:

— Пи-я, хайт, кончуунарны, сээн база, бээ ашак.

Ынчангаш дүрген-не үнүпкен мен.

Бо фактының соонда ийи неделя болганда Блохинаның херээниң талазы-биле судче келдиртиишкин алган мен.

Судка баргаш, кайгаан болбазык мен бе.

Шиитпекчи херекти ажып бергеш, чугаалады:

— Амгы үеде судтарда сайгараа чогуур херектер бажын ашкан, а бо дээрге, аңа херек чок чүве эвесе. Бо хамаатыга төлеп беринер, ол-ла.

Мен мынча дидим:

— Мен төлээриңден ойталавас мен, ынчалза-даа ужур дээш, ол тиглени берген стаканны меңээ беринер.

Дулгуяк мынча дээн:

— Стаканга харын ол. Ап ал.

Оон даартазында оларның хериминиң иштин аштап турар Семен стакан чежелди: ооң артында-ла үш черде тиглээ.

Мынча дээн мен:

— Силерни мен ам судче сөөртүр мен дидир дел, хоралдырыкчыларынга бар дамчыт.

Шынап-ла, мени херирдеп дириптер болза, шорузу-ла, трибуналга-даа чедер мен.

Аът идиктери

Круки деп пельша суурнуң тараачыннары беттарының аъттарынга бир янзы ыяш идиктерни кедирип ап турарлар. Оларның хевири калбак тавактар ышкаш. Кажан бажының ээзи ховуже ажылдап үнүптерге, аъттарының даваннарынга ол идиктерни багбиле быжыглап алыр. Чүге дээрге ол чер ол-шыы болгаш малгаштанчак. Бо суурда шак ындыг идиктерни аъттарга иаш чүс чыл дургузунда кылып берип келген.

Чарлы бердиң халак

Наттылиан Штаттарның мурнуу чүгүнде улуг эвес хоорайжыгашка элдептиг маргылдааны эрттирген. Ол маргылдааның тииленчизи төгаргай доктааттынган кыска хуусаа иштинде эң хөй арбуз чигген кижи болур ужурлуг. Аңаа чемпионнаан кижи доктааттынган хуусаада ол алдыыг, арбузту чиипен дээр.

Компьютер дузазы-биле

Японияда Цукуба хоорайның эртем төвүнде чаа шинчилелдер караа багай кижилерниң бөт-өөредилгезинге үндезин чаартылганы бөлдурган. Университеттиң бир салбырында караа багайлар школазының бөлүн башкылары компьютерге чаа программаны чырыдыышкын министерствозунга бадылавыры-биле кииргени. Ында компьютер дисплейниң медээлерин үннүг ыыдыр таарыштырган.

Телевилдениң уругтунчузу, ол школада ажылдап турар көөрү багай башкы С. Хасагава, эң сөөлгү медээлерни компьютерниң салааларын сыйбап, базып тургаш, дыңнап ап болур. Көөрү багай уругларны өөредиринге ажыглап тургаш, ук программаны ажылга шенеп көрген. Ол чаа системаны даштыкы дылдан текст очулдурар автоматчыткан «очулдурукчу-биле» дээрзи. Ук программаның бир онзагай шынары — ону бедүүнчүтчэн хевириниң (бажыңга ажыглаар) хууда компьютерлерге безин таарыштыр ажыглап болуру.

Доктаамал массаж

Радикулит — дыка хөй чолаачыларның профессионал аарыы. Чолаачыларга дуза чедирип эмнээр сорулга-биле итали специалистер «Ролли» деп автомассажты чогаадып тургусган. Ону чолаачының олудунга быжыглап каар. Массаж ыяш шариктерден тургустунган. Олар чолаачының өөргазын, курлак дески кээрин доктаамал дескиниишаан, массаштап турар болгаш шыланчыг аарыгны чугаартедип кээр. «Ролли» машина маңнап орда-ла боду кончуг эки массаштаар.

Орукту вулкан кылаган

Исландияда бир хоорайның чурттаанчылары дыка хөй чылдар дургузунда аңаа эвес оруг-биле чоруп турарлар. Ол орукту кылырынга чаңгыс-даа тудугжу киришпээн. Орукту вулкан кылып каан. Бир-ле ээлчеглиг частыышкының соонда чаштырган будуумелдер кайгамчык эки оруу кылдыр доңуп калгылаан.

Испанияда Бильбао хоорайга чурттуң ужуу чемпионады болган, аңаа чүъктешкиниң дүрген сөөр талазы-биле... улиткалар (хаптыг курттар) киришкен. Чарыштың негелделери бодунун: 10 минута иштинде аңаа 240 грамм чүъкту эң-не ырадыр сөөртүпкен «спортсмен» тиилээр. Бо чылын ол маргылдаага 70 сөөстаарнар киришкен, а тиилекчизи «Геркулес» шолалыг улитка айыткан үе иштинде 42,5 сантиметр ыраан черни эрткен.

ЧУРУНТА: «Геркулес» чарышта үезинде.

Рейтер—СЭТА-ның фотозу.

Өртектиң чиигинден

Бир англи фирма (ол даштыны хеп даарап турар) бодунуң алдан чыл юбилейин демдеглээн. Аңаа тураскаадып ол фирманың директору бир хүн дургузунда беттарының бараанналын 1928 чылдың өртектери-биле садыгнаан. Ол хүн магазинге кижи башы кызырт болган.

ЭСКИТ-ООЛДУҢ ДОЗУГЛАРЫНДАН

Аксындан арага тыттылып турар эр, чөнгээлээр сылдыг дилеп, Эскит-оолга ораашкан:

— Чоп мырыңай кижи тоовас апарган сен моң, багын ол бе, баян-сегээнің ол бе? Мен кым-дыр мен?

Эскит-оол оон бүдүндан бажынга үндүр чексиниш көргеш, дүште чок харыылаан:

— Бодуңуң бодун билирже кижи сен ыйнаан, менден айтырган чоор сен!

Демгизи чугаалаар чүве тыппайн, иштинде хиинрениш чорүй барган.

• • •

Кожазы аалдын ээзи атак кежээ инектерин чаңдырып бар чорда, Эскит-оол уткужа бергеш, бодунуң инектериниң кайда чорууруп, бертен казы үнген инектер болгай дээрзин сурагнаан.

— Хазын Бажынга турар — деп, оозу дыңнаткан.

— Аңа, калчаарап барган инектер-дир але, ол хазык бажынче канчап үнгүлей бергеннери эң дээр сен: чекпе, дырбактыг эвес!

• • •

Кыжын Онгар зарга кабинединге ажылдап олурда, Эскит-оол келген. Сес дова сегээр эжи Онгар аки бияир. Келир бидек-ле, Эскит-оол дазаштырган:

— Меңээ Бара-Талды долган берем!

Онгарның чырыктары чырташ кылынган:

— Доп кыжын, зон кара талды кызыл хол-биле канчап долгап шыдаар кижи мен?!

АВГУСТ 27-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.30— В. В. Андреев. «Музыкалыг дамчыдылга». 9.05 — «Чүүден болгаш чүге». 9.35 — Өг-бүле академиязы. 10.05 — Бөгүн — Совет кино хүнү. 10.55 —«Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Модалар тележурналы «Марафон». 11.25 —Амгы делегей база ажылчыннар шимчээшкини. 11.55 — Бөгүн — Совет кино хүнү. 12.40 — БЛКСМ-ниң 70 чылынга «Сылдыс чаалчылары». Уран-чечен фильм. 14.10 — «Цыган херээжен» Т. Филимонованың киржилгези-биле музыкалыг программа. 15.00—Алыс утка дугайында чугаа. Азов далай чүге соглуп каапкан? 16.30 — Бөгүн делегейде. 16.50—«Дириг амытаннар оранында». 17.50 —Бөгүн —Совет кино хүнү. 18.35 — «Делегей программазы». Кичээнгейле — чугула айтырыг: тиилекчилер түрбес дайын? Конго революциязынга 25 чыл болганынга. «Тиилелгелерниң там-тамы». 19.35 — ТТ экранында эң баштай «Эң караш болгаш эргим». Уран-чечен фильм. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкунуң прожектору. 21.45— «Суббота кежээзинде». Улуг кижилерге мультфильмнер. 22.15 — «Музыкалыг ринг». И. Корнелюк болгаш В. Резников композиторларның киржилгези-биле эстрада программазы. 00.00—00.10 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Док. фильм. 9.05 — Театр телеабонементизи. В. Шекспир. 10.40 — «Кадыкшыл». 11.25 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.45 — Эде тургустунуушкунуң болгаш эргежоорлуп. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң вызалар бээр болгаш бурут-кээр кирлис даргазы Р. А. Кузнецов-биле беседа. 12.00 —Портреттер. Лев Толстойнуң хүнү. 13.05 — «Орус шажан будээр». 13.20 — Экономика билиглериниң үндезиннери. «Агро» тележурнал. Бүдүрүлгеге арендалыг көрээлиг база кооперативтиг харылзааларже шилчилгени. 13.55 — «Бузуренчиг-даа болза, элдептиг». 14.55 — ССРЭ-ниң ИХМ ажылдакчыларының ажылдарының Бүгү-эвилел чуруулгаа делгелгези. 15.20 — «Озал-ондактың чылдагааннары». Демир-орук транспортунуң озал-ондакка таваржып турарының чылдагааннары. 16.20—«Орукка аэринтиг». Уран-чечен фильм. 17.40 — Док. фильм экраны. «А Чеховка бүзүрээр ужурлуг». 18.10 — Мультфильм. 18.30 — Музыка телеабонементизи. 19.40 — Док. фильм. 20.00 — «Тамныктыг удунар, чаштар!». 20.15 — Уран гимнастика. ССРЭ кубогу. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкунуң прожектору. 21.45 — «Өннүктер экраны». «Характеристика». Уран-чечен фильм. 23.00 — 23.35 — Чадаг-терге спорту. ССРЭ чемпионады.

кино

АВГУСТ 27-ДЕ

«НАПЫРАЛ»: «Где находится нофелет?» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (улатчан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ико —отважный жеребёнок» 9.00, 13.20, «Кин-дза-дза» 10.40, 14.50, «Соблазн» 17.30, «Рабочий посёлок» 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Повесть о маршале Коневе» 15.00, «Короткое замыкание» 13.00, 17.00, «Неукротимая маркиза» 19.00 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Глория» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Подкидыш» 18.00 «Гант, твои воды замутились» 14.30, 19.50 (2 серия-лыг) шактарда.

агаар

Бөгүн республиканың девискээринге булуттап, аазып турар агаар болур. Хаттың кужу өй-тавында. Чамдык черлерге куштелир чадавас. Агаар дүне 8-12, чамдык районнарга 0-5 градус чылыг болур. Хүндүс 22-27 градус изиир, а чамдык черлерге 14-18 градус чылыыр. Чамдык черлерге шоорут эвес чаар.

Кызылга база-ла улуг өскерлиишкин чок агаар болур. Булуттаар, аазыр. Хат сопкак. Куштели бергенде секундада 10-14 метр чеде боор. Агаар кайысылалга дүне 10-12, а хүндүс 24-26 градус изиир.

Автоорукатарга кестүрүт эки.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

КЫЗЫЛДЫҢ № 1 ОРТУМАК ПРОФЕССИОНАЛ-ТЕХНИКТИГ УЧИЛИЩЕЗИ 1988-89 өөредилге чылында дараазында тускай эртемнерге өөреникчилер хүлээп алырын чарлап тур:

Сес класс дооскаяларга:

1. Калбак профильдиг тракторист-машинизи. Аңаа 2-ги класстың слесарының, автомобиль чолаачызының квалификациязын база тыпсыр. Өөредир хуусаазы —3 чыл. Училищени дооскаанының соонда ортумак эртемниң дугайында дипломну, калбак профильдиг тракторист-машинизиниң шыызылгазы, 2-ги разрядтыг слесарының, чолаачының шыызылгаларын тыпсыр.

2. Калбак профильдиг тракторист-машинизи. Өөредир хуусаазы 2 чыл. Доозуп үнген соонда калбак профильдиг тракторист-машинизиниң, 2-ги разрядтыг слесарының шыызылгаларын тыпсыр. 2 чыл хуусаалыг өөредилгени дооскаанар ортумак эртем дугайында дипломну албас.

3. Сес болгаш он чыл школаларын дооскан болгаш 17 харлыгларга:

а) мал ажылының комплекстиниң механизатору, электри дериг-херекселдериниң электромонтёру. Өөредир хуусаазы —1 чыл.

4. Сес болгаш он класстарны дооскан болгаш 17 харлыгларга:

а) насос станцияларының машинизи, электри дериг-херекселдериниң электромонтёрлары. Өөредир хуусаазы — 1 чыл.

Училищеге кирерде директорга ада-иезиниң хүлээлгезинге адап салган билдириишкинни киирер болгаш дараазында документилерни кожар: сес чыл школазын дооскан дугайында херечилел, ортумак школаны дооскан дугайында аттестат, характеристика, ажыл-агыйларның өөредирбиле чорутан бижик, эмчи шинчилгезиниң, ог-бүлезиниң составының дугайында шынзылга, чурттап турар черинден шынзылга, 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.

Паспорт, шериг билезин, таргыттуртугенниниң дугайында херечилелди боду эккээр.

Калбак профильдиг тракторист-машинизи тускай эртемге киирерде конкурс эртер. Конкурсту чедиишкинниг эрткеннерни 3 чыл хуусаалыг өөредир бөлүкке киир саннаар.

2 болгаш 3 чыл хуусаалыг өөредирге-биле киргеннерни хадасазып-чем, ниидие хеп болгаш чаагайжыткан общежитие-биле хандырар. Оларга айда 10 рубль хемчээлдиг стипендия төлээр. Чаңгыс чыл өөредилгелиг бөлүктүң сургуулдарынга форма хеп бербес. Документилерни август 25-ке чедир хүлээп алыр.

Конкурстуг шылгалдалар ОПТУ-1-ниң өөредилге корпузунга август 26, 27, 29, 30-те чорудар. Өөредилге сентябрь 1-де эгелээр.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Сафьян Тока кудумчузу, 14, хүлээп алыр комиссиязы. Телефону — 3-06-55, 3-03-91.

Адреривис: 667000 Кызыл хоорай Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73 чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. солуга кедбейн барганда 2-32-75-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 24637 экз. Солунунуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 172. ТС—00558.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 200 (13800) | 1988 чылдың август 28, воскресенье | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 капеек.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ӨСТҮРГЕН ДҮЖҮТТҮ ЧИДИРИГ ЧОК АЖААП АЛЫР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели «1988 чылдың дүжүдүнүң ажаалдазын хандырар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүркүрмкомитединге (эш Абрамов), тараа болбаазырадып кылыр болгаш тараа хүлээп алыр бүдүрүлгелериниң бүдүрүлге каттыжыышкынынга (эш Неволин), республиканың херегленикчилер ниитилелинге, «Тыва автотранс» каттыжыышкынынга, РСФСР-ниң Нефтепродуктулар дүргкомунуң Тыва эргелелинге, Тываның электри четкилеринге, Стандарттар болгаш хемчээшкин техниказының күрүне хайгааралының Тывада лабораториязынга, Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынынга, Кадык камгалал, Садыг, Улус өөредилге, Культура министерстволарынга, райкуусскомнарга, районнарда агроүлетпүр каттыжыышкыннарынга, совхозтарның удуртукчуларынга болгаш дүжүт ажаалдазынга хамаарылгалыг өске-даа организацияларга дүжүт ажаалдазын хандырар талазы-биле дараазында немелде хемчеглерни ап чорударын даасkan:

1988 чылдың сентябрь 1-ге чедир дүжүт ажаар бүгү машиналарның белеткелин бүрүнү-биле доозар, ажыл-агый бүрүзүнге оларны комиссия хүлээп ап, ажылче кииргениниң дугайында чөптээредип бээр. Ажаалда агрегаттарын бедик мергежилдиг механизаторлар-биле четчелээр, оларның ажылын колдуунда ийи ээлчеглиг кылдыр организастаар. Ажаалда машиналарының техниктиг хайгааралын, септелгезин, техниканың айыыл чок чоруунуң дүрүмнерин сагып, ой-шаанда шалыпкын чорударын хандырар;

дүжүттү ажаап алыр, белеткел пункттуларынче болгаш шыгжаар черлерже сөөртүрде, кедээ ажыл-агый продукталарының чидириишин болдурбас дээш складтарны, шаннарны, ногаа шыгжаар черлерни септээр, автомобильдерниң кузовтарын, прицептерни бедидип, тырыыр, тараа комбайннарының герметизациязын чорудар;

мал чеминиң курлавырын көвүдедир соруглга-биле саваны тараа ажаалдазы-биле деңге бөлер, аңаа доктаамал ажылдаар звеноларны тургузуп, ажылга херек машина-техника-биле четчелээр;

ажаалданың техниктиг комплекстериниң, бригада болгаш өг-бүле керээзиниң үндезининге техниканы ажаалда үезинде ажыглаарының мурнакчы аргаларын совхозтарга, ажаалдага киржип турар бүдүрүлгелерге, организацияларга нептередир, күш-ажылдың эң бедик бүдүрүкчүлүүн чедип алыр дээш механизаторларның болгаш чолаачыларның аразынга социалистиг чарышты дээштиг кылдыр организастаар, ажаалда машиналарының, транспорттуң дериглгелериниң күчүзүн долузу-биле ажыглаарын чедип алыр;

тараа культураларының болгаш картофельдиң үрезинниг белеткээрин, 1989 чылдың дүжүдүнүң артыкшылдыг үрезин курлавырын тургузарын шынгыы контрольга алыр;

белеткел организацияларының материал-техниктиг баазазын ажаалда мурнунда септээр, күрүнеге дужаагаан продукцияның шынарын ой-шаанда болгаш шын тодарадырының бүгү хемчеглерин ап чорудар;

күрүнеге тараа дужаарының планын ажыр күүсеткени дээш чугула херекселдиң техниказын болгаш материалдыг курлавырны совхозтарга садарының негелделерин ажыл-агый бүрүзүнге дыңнадыр. Кедээ ажыл-агый продукциязын белеткеп алырының үезинде ажыл-агыйны эргелеп-башкарарының чаа экономиктиг механизминиң материалдыг сонуургалының аргаларын калбаа-биле ажыглаар;

ниитиниң чемнелилге черлеринге болгаш чонга садар ногаа аймааның курлавырын тургузарының хемчеглерин ажыл-агыйның удуртукчулары алыр ужурлуг. Ол соруглга-биле ногаа шыгжамырларын, сава аймаан белеткээр, ногаа болбаазырадыр цехтерниң ажылын ийи ээлчеглиг кылдыр организастаар;

дүжүт ажаалдазынга ажылдаар техниканың ажылдын соксаал чогун хандырар соруглга-биле кывар-чаар материалдарны ай санында совхозтарже сөөртүрүүнүң графигин тургузар;

дүжүт ажаалдазының үезинде кедээге электри энергиязы-биле хандырылганың бүзүрелдиг болурунуң хемчеглерин алыр;

тараа сөөртүр оруктарның байдалын экижидер, ажыл-агый иштиниң оруктарын ажыл-агыйларның чагыы-биле оларның боттарының акша-хөреңгизиниң күзели-биле экижидер;

дүжүт ажаалдазынга киржир кижилерниң ажылдаарынга болгаш дыштанырынга таарымчалыг бүгү байдалды тургузуп, хову турлагларын хынамчалыг белеткээр, аъш-чем, амыдырал-культура, эмчи хандырылгазының талазы-биле таарымчалыг байдалды тургузар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында дүжүт ажаалдазынга ажылдаар кижилерниң ажыл төлевириниң дугайында тайылбырларны республика солунналарынга парлаарын, дүжүт ажаалдазынга студентилерни, суругуулдарны, бүдүрүлге черлериниң ажылчыннарын хаара тударының дугайында дээш дүжүт ажаалдазын хандырар талазы-биле өске-даа хемчеглерни ап чорударын айыткан.

НОГААН АЖААЛДА

Мал чеми белеткелиниң август 26-да медээзи (тонна)

районнар	1	2	3	4	5
Бай-Тайга	16.000	4355	27.2	677	15.4
Мөңгүн-Тайга	3900	1025	26.3		
Барыын-Хемчик	16000	6510	40.7	3800	100
Өвүр	11900	4332	36.4		
Сүт-Хөл	15.400	5137	33.3	2093	14.9
Чөөн-Хемчик	14.000	7611	54.4	6560	54.7
Улуг-Хем	28.000	13556	48.4	4251	33.2
Таңды	21.000	10701	50.9	19733	70.5
Бии-Хем	15.500	8938	57.7	11770	111
Тожу	7600	1486	19.5		
Каа-Хем	15.900	11143	70.1	15212	82.7
Тес-Хем	17.000	8863	52.1	1722	44.1
Эрзин	22.700	4243	18.6	643	16.9
Кызыл	19.100	9146	47.8	6471	99.5
Ниити республика	224000	97046	43.3	73838	59.5

ТАЙЫЛБЫР: 1—ниити сиген планы, 2—ону күүсеткени, 3—сигенниң хуузу, 4—салдынган сенаж, 5—хуузу.

СЕМИНАР БОЛГАН

Кызылга, СЭКП обкомунга, партия хоорак-комунун болгаш райкомнарының ийиги секретарьларының, партийжи организастыг килдистер эргелекчилериниң семинары болган. Аңаа партия организацияларының отчёттарын болгаш соңгуудаларын, партияның район болгаш хоорай организацияларының конференцияларын белеткеп эрттирериниң талазы-биле чугаа болган. Семинарны СЭКП Тыва обкомунуң ийиги секретары Г. Н. Долгополов ажыткааш, үстүнде айтырыгларга хамаарыштыр партия организацияларының соругдаларынга доктааган.

Партбөлүктерде болгаш өге организацияларда отчёт-соңгуудааларын чорудуп турарының дугайында, а ол ышкаш тус-тус районнарда белеткел ажылдарын канчаар чорудуп турарының дугайында СЭКП Кызыл хоорайкомунуң партийжи-организастыг ажылдар килдизиниң эргелекчизи Н. Т. Баскакова, «Тыва кобальт» комбинаттың парткомунуң инструктору С. Г. Поляков, СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң партийжи-организастыг ажылдар килдизиниң эргелекчизи А. Н. Буурулдай, ол-ла райкомнуң ийиги секретары В. Б. Петров, ИХМ-ниң политкилдизиниң инструкторы А. А. Садовой, СЭКП Каа-Хем болгаш Улуг-Хем райкомнарының партийжи-организастыг ажылдар килдистериниң эргелекчилери В. Ф. Веласин, М. М. Чаш-оол олар чугаалааннар.

Эрткен отчёт-соңгуудалыг хуралдарның үезинде болган четпестерден түңнел үндүрериниң, ону бо үеде катаптавазының талазы-биле партия обкомунуң партийжи-организастыг ажылдар килдизиниң эргелекчизи В. М. Евтешин, партия документилери-биле ажылдаа четпестерни болгаш оларны чайладыр хемчеглер дугайында ниити килдис эргелекчизи В. Г. Заворотный, партияга хүлээп алыышкынга кииргенинге алыр айтырыглар дугайында партучёт секторунуң эргелекчизи Л. А. Ларионова, партийжи кежигүн дааныырының чыылдазынга болгаш өске-даа сан-хөө айтырыгларынга хамаарыштыр кол бухгалтер В. И. Попов олар чугаалааннар.

СЭКП ТК-ның Партийжи-организастыг ажылдар килдизиниң сектор эргелекчизи С. В. Карнаухов семинарның ажылынга киришкен болгаш отчёттарны база соңгуудааларны эрттирери-биле холбаштыр салдынган айтырыгларга харыылаан.

(Бистиң корр).

Бөгүн—Шахтёрнуң хүнү

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң коллективи беш чыл үезинден тура күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидериниң планын 104.8 хуу күүсеткен. 1989 чылдың январьдан эгелеп долу бот-орулга-чарылгага болгаш бот-акшаланыышкын аргазынче шилчиир бүдүрүлге камналга чурумун быжыглаар талазы-биле чамдык ажылдарны кылып чорудуп турар. Чартык чылда 137 муң киловатт-шак электри энергиязын камнап алыр социалистиг хүлээлге ажыр күүсеттинген — камнап алганы 150 муң киловатт-шак.

Шахтёр хүнүнге тураскааткан социалистиг чарыштың тиилекчилерин тодарадып, оларга хүндүлел бижиктерин, акша шаңналдарын тывыскан.

ЧУРУКТА: даг участогунуң начальниги, разрезте партия организациязының секретары С. И. Чемгоевтуң өрүмнеп-чазылдырар участокта чеди чыл ажылдап турар мурнакчы ажылчын С. П. Голыгин-биле сүмележип тураы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Е. К. Лаптевке «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Шеф дузалалчызын көргүзүп, социал-культура ужур-дузалыг объектилерни тударынга ачы-хавыязы дээш Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниг № 5 «Мособлтудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң начальниги Евгений Константинович Лаптевке «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары
В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1988 чылдың август 22.

Р. А. Акчуринни, В. М. Востряковту, П. В. Коноваловту Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Шеф дузалалчызын көргүзүп, социал-культура ужур-дузалыг объектилерни тударынга киирген үлүг дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаары болза:

Рафаил Аббасович Акчурин—Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниг № 5 «Мособлтудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң штукатур-малярын.

Владимир Михайлович Востряков — Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниг № 5 «Мособлтудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң дашчызын.

Петр Васильевич Коновалов—Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниг № 5 «Мособлтудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң бригадирин.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Секретары
В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1988 чылдың август 22.

«ШЫН» солунуң «Күш-ажылчы алдар» тугун бөгүн Каа-Хем районнуң «Ленинчи орук» совхозунуң бир дугаар салбырында Михаил Ситниковтуң удуртказы сигенчилер звенозунга тураскаадып көдүрген.

5 кижиден тургустунган механизастатыңган бо звено 477 тонна сиген белеткээрин хүлээнгеш, 870 тонна чедирип, бердинген даалганы барык ийи катап ажыр күүседип турары ол. Эрес-кежээ механизаторлар сиген кезилдезин уламчылавышаан.

Эр-хейлер! Ниитиниң малынга быжыг чем-суурну тургузар дээш дүн-хүн чок туржуулунар!

АЖААЛДА АЖЫЛДАРЫ КАПСЫРЛАШКАН

УЛУСЧУ КОНТРОЛЬДУҢ БОЛГАШ «ШЫННЫҢ» РЕЙДИЗИ

Сартаа, Хайырлыг, Улуг-Ажыктың шөлдеринде тараа быжып келээн. СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг, «Ленинчи орук», «Улуг Октябрь» совхозтарның тараажыларының күженишкинин халас барбаан: чаагай дүжүт каракты өөртүп, сагланнадыр чалгып чыдар. Хөй күштү үндүрүп тургаш, ажаап өстүрген хову сыымас хоор сарыг кызыл-тас, арбай, суланы эң кыска хуусаада чидириг чокка кезип, бастырып, сөөртүп, шыгжап алыры ам тургустунган. Тараа шөлдерин, хову турлагларын, шаннарны, складтарны, аңаа киржир машина-техниканы хынап көргеш, ажыл-агыйжы ээвес чоруктуң чижээ чер болгандан көрүп болур.

Ужур-чөву билдинмес хээнер «Ленинчи орук» совхозтуң конторазындан эгелээн. Кол агроном Валентин Сергеевич Штыров корреспондентиге таарзынмаан сеткилин дораан илеретти:

— Солун ажылдакчылары дузалаптар харын бар ээс. Транспорт-биле хандырбас мен—дидим.

— Машиналыс бар, ажаалдага белеткелиңер дугайында билип алыксап чоруур кижилер ийин—дидилеп, районнуң улусчу контроль комитединиң инспектору Валерий Максимович Хайдып мендэ болчуп, изиглелген агрономну оожургадып кагды.

— Тараажының ажылы кажан каа бөлеп ийин— дээш, кол агроном дүжүметсиг кынныг каапкан аныя арай чажыыксап, столунуң артынга керек херектенип олургаш, чиге чаваштадып келди. — Шаныывыс багай дээш парлалгага шүгүмчүлеттинис. Көрүп-ле бээр силер ийнаан. Септелге ам-даа чедир кылдынмаан.

Саргал-Аксынга чыттыр кестирген чочак-тарааны бастырып ажаап турган Фатей Долгановтуң звенозунга орук ара ужурааштывыс. Андрей Дресвянниковтуң башкарган комбайны үрелишкинге таварышкан. Фильтр ыштаан олур. Шөлдүң адаанда машина чоруур оруктуң хажынында дүгүжү чарлы берген комбайнның механизатору өөрүнден дуза дилээри ол боор, дилиндекти кудун бадып кел чораан комбайннарже уткуштур базымнарын дүргедедипти.

— Улуг үүлениң эгези бо— деп, хоочун механизатор Фатей Гаврилович Долганов хөмдегзей-дир. — Септелгени ажаалда чорпп турда эвес, а чогуур үезинде чорудар. Дүжүттүң салым-чолун чүгле техника шиитпирлээр. Туруушкун чок ажылдаары—чедиишкинниң бир үндезини ол-дур.

Фатей Долганов ийи хүн дургузунда шала тайыс үнген чочак-тарааны 24 тоннаны ажаатан. Мергежилдиг механизаторларның санынга кирип турар Василий Ыелап Шүмүр Моңгуш 14-14 тоннаны бастырган. Шөлде бастырыышкын үезинде дүржүлгелыг комбайнерлериниң аразынга белен Фатей Долгановтуң көргүзүү барык бир катап ажып турар. Хынамчалыг белеткелдиң ажыы ол хире-дир. Фатей Гаврилович оң алды харлыг оглу Алексей Долгановту штурвалдадып алган. Ол бодун күш-ажылчы базымын эгелээн-даа бичии тургаш эгелээн.

Бо ажаалда ооң дөртен дөрт дугаар күзү-дүр.

«Ленинчи орук» совхозтуң тоң шаңы. Повар Валентина Коломеец бригадир шаң эргелекчизи-биле кады Күндүстүгже хлебтеп чоруй барганын дыңнатты. Даш-оол Салчак тараа кургадыр машинаның вентиляторун салган тур. Ажаап алыышкын шуудай бергиже чедир ажылдадыптарынга слесарь бүзүреп турар, амдызында кажан кылдыныры билдинмес. Шаңның девискээри, анмаарлар, складтар ниити ширбип, аштаттынмаан. Шыгжамырларның дээвиирлери үттүг таар дег ыыдык. Ону дуглаар кара-саазын шиныг, шифер, тудуг материалдары чок. Тараа арыглаарынга эң бүдүрүкчүлүг чаа техниканы хынап тургаш, шимчедикчизин өрттедип каан. Лотогу база уштуупкаш чаштай бергенин ол шаңда он чыл чыгыы электриктеп турар Василий Зимановский сеткилинде кандыг-даа дүвүрээзин чокка бадыткай-дыр. Улуг өртек-биле садып алган техника ажыглаалга кирбейн чыткаш үрелген.

Ам ол үрелишкинни эдериинге, туружундан турлуп кээп душкулээн кезектерни дүнзаалап эптээринге чаңгыс слесарь Даш-оол Салчак күш четтикпейн турар. Тараа арыглаар машиналарны ажылдадырынга электри шугумунга кожар кабель уласыннар чедишпес. Кол агроном хүннүн кээп турза-даа, ажыктыг бүдүрүлкен ажыл-хирээ көзүлбес. Чашпан-сиген холуй үнген тарааны чүгле ийи комбайн чыттыр кестирип турар. Ол хирезинде бригада төвүнде комбайннар тараа чедир быштааныга сыладгаап алгаш, аңаа тургулаар.

— Үе базымнаңдын кээрге мындыг эдерели болгай бо— деп, Маадыр-оол Саая дузалажып турган 20 ажыг чыл механизатор стажтыг Владимир Чаш-оол эжин шоода аарак чемелей-дир: — Чедир септеп албаан комбайнның адаанче азы кырынче үне маңнааш туруп бээр. Хүнүн болаарга үүле-херек бүдер боор бе.

Ол чөптүг. «Чайын—шанаан, кыжын—тергезин» хынамчалыг септеп алыр херек. Үрелик демирни ам чүшкүттүнарга чүү боор: үнелиг үе-шак халас эртип туруп бээр.

«Бүрүнгаар» совхозтуң Хайырлыг хову-трактор бригадазының төвү. Шаң эргелекчизиниң хүлээлгезин чаа күүседип кирипкен Сегбе Кончуровна Моңгуш совхозтуң механизаторлары Теректиг-Чоога деп черде арбайны чыттыр кезип кирипкенин дыңнаткаш, лентазыг транспортёру үрелген тараа шуушкурар дериг-херекселдиң чанынга эдертип келди.

— Четпес чүүлдери бо-дур ийин—дээш, аңаа турган эдикчи-слесарь Тараа Даптапович Дудуней дүвүрелин илередил. Холунда тудуп алган демир роликти көргүскүлей-дир. — Үзээр, чаар, кандыг-даа үт чок кылдыр бүдүрүп кылган роликтер-дир бо. Ажыглаалдан үнген соонда октаттынар ол-ла. Боларның дузазы ажок улуг. Тарааны транспортёр дамчыштыр склад иштинче дажыглааарынга эртиг. Даргаларывыс кабынып-даа сураглап тыппаан, шуут чадапкан.

Сарыг-Сепче ээп Саргалды кудуу чоруп орувуста, Штыровтуң кузову куруг машиназы каржып эртти. Ындыг турбуже, турлагда ажылчыннар суурдан хлеб экеп алыры-биле техниктиг ажаалданың машиназын суурже киирер ужурга таварышкан. Кол агрономом, бригадир, шаң эргелекчизи машина кабиналарында олурупкан доозуннуг оруктуң довураан дээрже дүргүштелдир шаң мынчаар хуу эрттирип каалдыр хүнзээриндев оларның оглүг бүдүрүп, шимчедикпен үүле-херээ-даа тодаргай билдинмес. Давалыргэн херекке хамаарылганы үндезини-биле өскертпес болза, ажаалдага белеткел ам-даа доозулбаан.

Долгановтар звенозунда Василий Алыкның комбайны турбушаан. Дугуй тынылбаан хире. Ооң ээзи ынаңан-ла комбайнның адаанче, үстүнче дырбанайнып маңнаашаан хевээр. Бүдүн хүннүн аңаа туруушкунунга таварышкан комбайнер өөрүнүң көргүзүглеринге канчап чедерил?

Каа-Хемчилер бо чылын 26.900 гектар шөлдүң дүжүдүн ажаап алыр. Амдызында аңаа киржир 149 комбайн, 230 автомашина бар. СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхоз күскү ажаап алыышкынга кирер 26 комбайнның жаткаларын шуптузун бүрүнү-биле септээн.

Эрткен чылын тайга эдээнге үнген тарааның 2 муң ажыг гектарын ажаап чадажып турда, хар адаанче кирген. Ол бүгүден «Кызыл тук», «Улуг Октябрь», «Ленинчи орук» совхозтар чогуур түңнел үндүрбээн, частырыглар катаптаашаан. «Улуг Октябрьда» 20 комбайнның 7-зи белен эвес, «Ленинчи орукта» 23-түң 6-зы септелгеде. «Кызыл тук» чүгле чартык кезиин белеткеп үндүрген. Район медээзинге кирген 58 жатканың чүгле 36-зы ажаалдага киржир аргалыг. Тараа арыглаар 37 машиналарның 17-ниң белениниң шугумунда тургускан. «Улуг Октябрьның» Саргалда, «Кызыл туктуң» Улуг-Ажыкта хову турлагалары белеткеттинмээн.

Совхозтарның агрономнары четпес ажылдап турар. Ажаап алыышкынның ажылдын планнары ам-даа тургустунмаан. Дүжүт ажаалдазы ярын байлалда. Бир комбайнга 350 гектар шөл онаажып турар. Райкүүскомнуң шиитпирин өзүгаар механизаторлар четчелээрни чамдык күш-ажылчы коллективтерниң удуртукчулары күүсетпейн турар. Чижээ, орук-септелге тудуг участогунда Александр Киселевту «Бүрен» совхозче аъткарар дээрге бүдүрүлгениң даргазы Михаил Васильевич Хабаров удурлааган.

Хайырлыгның Элезиниг деп черде «Ленинчи орук» совхоз 250 га арбай тараан. Ооң сывы кыска. Кырлыг-кара холуй үнген. Черле ынчаш, кайызаа тарааның аразында чашпан хөлүн эрттир көвүлээн. Бок-сиген, чашпан арбын болганындан кезилдениң 70-80 хуузун чыттыр кезер кылдыр көрүп турар.

Ажаап алыышкын сиген кезилдезин, сенаж, силос салыры ышкаш чугула ажылдар-биле капсырлашкан. Каа-Хемде ажаалдага белеткелдиң дугайында чугулалап көргеш, август 26-да СЭКП райкомунуң бюрозунга чугаалажыры-биле хүн айтырыынче кирген таварылга эвес.

Валерий ХАЙДЫП.
Каа-Хем районнуң улусчу контроль комитединиң инспектору.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

СӨҢНЕП ЭГЕЛЭЭН

Боттарының өстүрген дүжүдүн Кызыл хоорайның база Каа-Хем районнуң херегленикчилеринге «Ленинчи орук» совхозтуң ногаажылары сөңнеп эгелээн. 100 га черде тараан картофелиниң дүжүдүн магазиннерже чорудуп келген. 100 тонна ажыг картофельди Кызылдың магазиннеринге киирген. Районнуң херегленикчилер ниитилелиниң магазиннеринге 4 тонна ажыг капустаны, 2 тонна огурецти дужааган. Сарыг-Сепчиң магазиннеринде ниитиниң чемнелилге черлеринде бо хүннерде картофель, огурец аймаа ылбек.

Тоөуу ОЮН.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

1988 чылдың сентябрь 30-те улус депутаттарының хоорай Совединиң алдыгы сессиязын чыылдырар. Чугаалажыр айтырыглары:

1. СЭКП ТБ-ның июль (1988 ч.) Пленумунуң негелделеринге дүүштүр хоорайның аъш-чем программазының дугайында.

2. Чуртталга коммунал ажыл-агыйы талазы-биле доктаамал комиссияның ажылының дугайында.

Саналдарны болгаш шүгүмчүлелдерни дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 36 аъс телефоннары — 2-34-78, 2-42-85.

АЖЫК-ЧАРЛЫГ ЧОРУКТУҢ ТЕЛЕФОНУ

1988 чылдың сентябрь 2-де улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы эш Владимир Игнатьевич Осипов-биле чуртталга болгаш бүдүрүлгелер бажыңнарын кышка белеткээриниң айтырыгларының талазы-биле 2-29-66 телефонну дамчыштыр дорту-биле чугаалажып болур.

ЭШ-10-70 № 373 экскаваторунуң улуг машинизи М. К. Бергео каш беш чыл улаштыр мурнакчыларның одуруундан душпейн келген. Ооң удуртканы экипажы беш чылдың эгезинден тура куженишкиннинг ажылдаан болгаш планын 180,2 хуу боттандырып алган. ЭКГ-5 № 12 экскаватор В. М. Гончаровтуң баштааны коллективтиң беш чыл эгезинден көргүзүү — 114 хуу. Бо ийи экипаж чылдың чедиишкиннинг доозар сорулгалыг.

База бир кол звено болур БелАЗ чолаачыларының бригадалары чарышка шылгарап үнгеннер. Шахтёрлар хүнүнде тиилекчилерни адаан. Онаалдазын 110 хуудан ажыр боттандырган улуг чолаачылар В. С. Павубенковуң, Ю. Н. Астаньинниң, А. Г. Светышевтиң удуртканы чээрби беш, үжен алды, үжен беш дугаар экипаштар күш-ажылчы маргылдааны баштап турарлар.

Хевчун ажылчын Ю. В. Прокопенковуң удуртканы ерүмнээр станок профессионал байырлалын эки көргүзүглер-биле уткаан.

ЧУРУКТА: «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниң эдилекчизи, Тыва АССР-ниң үлетпүрүнүң алдарлыг ажылдакчызы Хаптыр-оол Ооржак, БелАЗ чолаачызы Виктор Никитин, даг мастери Николай Шахматов дүъштеки чапсар үезинде.

Оолак ОХЕМЧИНТИҢ фотозу.

ХӨМҮР-ДАШТЫҢ ҮНЕЗИ

ССРЭ-ниң Хөмүр-даш үлетпүр министерствозунуң информация-диспетчер төвүнден чурттуң дагжыларының чымыштыг ажын көрүп болур. Мында дисплейлерниң экраннарында адырның күш-ажылчы базымнарының көргүзүглери чырып турар.

Профессионал байырлал бүдүүзүнде СЭТА-ның корреспондентизи ол штабка барып, министерствонуң үлетпүр-транспорт эргелелиниң кол инженери С. Люлишев-биле ужурашкан.

— Бо «Красноярскхөмүр-даш» каттыжыышкынының Леонид Константинович Вершининге удуртканы комплекстиг машинистер бригадазының көргүзүү-дүр. Бригада бот-оруга-чарылгаже шимчеп чоруур составты, демир-орук оруун, сигнализация болгаш харылзаа дериглерин киирген. 160 кижи боттарын бүдүрүлгезиниң ээзи кылдыр көрүп эгелээн болгаш ажылын кескузу-биле ажиткан. Эрткен беш чылга бодаарга, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн 33 хуу өстүрген,— деп, кол инженер дисплейниң бир талазын базыпкаш, чугаалады.

Улус ажыл-агыйынга хөмүр-даштың херегцээ чылдан чылче өзүп орар. Бо беш чылда хөмүр-даш казып тывары 67 миллион тоннага өстүрер. А эрткен ийи беш чылда өзүлде 23 миллион тонна турган. Чурттуң одаар чүүл балансызында «кара алдынның» дензигүүрү аартап турар. Ыңгыын кышка белеткел үезинде ооң хөй кезии чырык болгаш чылыг бүдүрүлгезинче үнер.

Одаар чүүл конвейеринге бир кол черни дузалал бүдүрүлге ээлээр. Хөмүр-дашты казарын казып аар а ону чидириг чокка вагоннарже чүдүрүп чорудары, хереглекчиге чедирери берге болуп турар. Төктүп турары база бар. Муң-муң тонна продукция вагоннар манап чыдар. Оочкка доозунналары база бар. Меге бижилгелер читпейн турар. Министерствонуң үлетпүр транспортунуң инженерлери ол чидириглер-биле демиселди чорудуп турар.

Экибастузтуң «Восточный» разрезте конвейер аргазы-биле казып тывар чаа технологиялыг болгаш бедик бүдүрүкчүлүг комплекстер-биле чүдүрүп чорудар бүдүрүлгениң дөрткү ээлчээн дерип доозуп турар. Бо чаа технологтуг дуржулганы өске черлерге нептередир апаар.

Кол кичээнгейни хатка алзырынга удур күштелдирер. Чылдың-на ооң уржуу-биле 75 миллион тонналы чидирип турар бис. Беш чылдың төнчүзүнге чедир 50 миллион тонналы камгалап алыр. Хөмүр-дашты ажык черже чүдүрүп турда, ооң кырын бедик бүдүрүкчүлүг механизастаан комплекстер-биле шывар. Донбасска — пластификаторлар-биле, Кузбасска — плаксан-биле. Ынчангаш чылда чидириг 400 муң тоннага кызырлыр.

Одессада «Точмаш» бүдүрүлге каттыжыышкыны дөрткү кварталда вагоннарже чүдүрүп турар хөмүр-дашты чыдар он беш конвейер киндерин бүдүрүп үндүрер. Армавирниң бүдүрүлге каттыжыышкыны 106 турум вагон киндерин кылыр. Беш чылдың төнчүзүнде бүгү-ле чүдүрүп чорудуп турар хөмүр-даштың шуптузун киндеп турар апаар.

Социал айтырыглар база шиитпирлеттинип турар. Беш чылда чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирери 400 муң дөрбелчин метрге көвүдээр. Сагыш салыышкынга хары кылдыр дагжы коллективтер күжениишкиннинг ажылдап турарлар. Чедирилге онаалдазын олар 12 миллион тоннага ажыр күүсеткен. Чыл эгезинден тура пландан ажыр 335,8 миллион рубльдиң арыг орулгазы алдынган. Черниң доваураан арыглап белеткээр план күүсеттинген. Мурнунда даг техниказы айның эгезинде ону кылып, сөөлүнде чүдүрүп турган болза, ам даг-транспорт комплекизи бир вай ажылдап турар апарган.

Бо хемчеглер үре-түңнелди берип эгелээн. Бир эвес эрткен чылын Кузнецк бассейинден хөмүр-даш чүдүрүп чорудары берге турган болза, ам экижээн: чыл эгезинден тура эрткен чылга бодаарга, 2 миллион ажыг тонна одаар чүүлдү хөй чоруткан. Демир-орукчулар-биле сырый харылзаалыг апарган. Орук-харылзаа министриниң бирги оралакчызы В. Гинькоюң удуртканы одаар чүүл талазы-биле ажылчын бөлүк тывыкчылар биле транспорт ажылдакчыларының аразында кады ажылдажылганы чаа деңнелге тургускан. Ийи министерство технологтуг шимчеп чоруур составтарын каттыштырган сооңда, дагжыларның эргезинге турган муң хире вагонну улус ажыл-агыйынга ажыглап эгелээн. Бо шенелде амдызында Донецк, Кемерово, Днепр чоогу ынчаар оруктарны алган. Ону амдаа уламчылаар апаар.

Орук-харылзаа министерствозу биле Новолипецкиниң дагметаллургия комбинадының чаңгыс вай адырлар аразының технологиязы-биле «дугуйдан» деп дуржулгазын ажыглап турар бис.

Адырның информация төвүнге доктаамал медээлер кээп турар. Специалистер ону кичээнгейлиг хайгаарап, бичииле өскерлиишкин болу бээрге, дарый хемчеглерни ап турарлар.

А. ДРАГАН.
СЭТА-ның корр.

Бойдусту камгалаары — ниитиниң херээ

КАЙГАДЫП ЭВЕС, ХАРЫН ДҮВҮРЕДИП...

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму бойдус камгалалының талазы-биле хоойлужудулганы күүседип турарының талазы-биле улус депутаттарының Тожу район Совединиң күүскомунуң даргазы Н. П. Савкинниң илеткелин бодуунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көрген, районда улус депутаттарының Советтери, оларның чер-черде органнары чамдык ажылдарны чорудуп турарын демдеглээн чорду.

Ынчалза-даа Тываның бир онзагай, кайгамчык чараш булуңунуң хөрзүнүн, арга-арыгларын, хол-суглуарын камгалаарының айтырыы элээн дүвүреңнг болуп турарын Президиумнуң хүлээн алган доктаалында айыткан. Ук документиниң допчулалын бо чылдың август 17-де «Шынның» 190-гу дугаарында парлаан. Ону төндүр номчудум-даа. Чүгле дээрге черниң бүгү хайыразын чоп ажыглавас болза, агаар-бойдустуң шуут өскерли бээрин долгандыр турар бүгү хүрээлелден көрүп турар бис. Сөөлгү үеде чамдык черлерде «кислота чашкыннары», дустуг хаттар» адаанда шыгжап чытканы хөй хемчээлдиг газтарын, нефть продуктулары, хөмүр-даштарын мешкиген черлерниң шимчээшкинери кайыздаа диптиң кижилерни чүгле кайгадып эвес, харын-даа дүвүреди берген.

Бир эвес «бар-ла дээш» кара туразында аажылаар болза, таарымча чок түңнелге келирин Тожуда бойдус камгалалының байдалы бадыткап турар. Бо беш чылда бойдус камгалалының комплекстиг планын ук черде тургуспаан. Чер-чер Советтериниң, оларның органнарының талазындан чогуур негелделерниң болгаш контрольдуң кошкаандан чурттакчылыг суурларны чаагайжыдар, ногааннадар, санитарлыг байдалын экижидер, ол ажылдарга доктаамал комиссияларны, депутаттарны, чонну киириштирер ажылдарны багай тургускан. Ооң түңнелинде Тоора-Хем, Ырбан, Ий суурларның санитарлыг байдалы багай болуп артыышаан.

Чүгле бо чылдың алды айларының дургузунда 12 өрт 30 гектар черни узуткаан. 1987 чылда база бо чылдың баштайгы чартыында төтчеглекчи 294 таварылга болган. Суглларны камгалаар ажыл дүвүреңниг. Ырбаның нефтебаазазы, Тоора-Хемниң судно доктаар чери сугну хирдендирип турар кылдыр ажыглаттынып келген. Кывар-чаар материалдар хемче агып кирип чыдар. Хам-Сыра хемни фенолдар-биле хирлендиргени нормадан 7 катап, Азаста — 4 катап хөй боор турар. Район Совединиң күүскому «Азас» заповедниктиң, геология-шинчилел бөлүктериниң, бүдүрүлгелерниң, организацияларның ажылын кошкак контрольдап турар. Ооң уламындан «бүдүрүлге база эртем ажыл-чорудулгазы» дээш бойдус камгалалынга таарышпас үүлгедиглерниң бар болуп турары ол.

Үстүнде бүгү сан-чурагайны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалын допчулап бижээн солунуң дугаарындан ужулагаш, кииргеним ол. Силерниң чурттап турарыңар хоорайларда, суурларда, чурттакчылыг черлерде, тайгаларда, хемнер-сугларда, хову-шынааларда байдал Тожунуң девискээринде бойдус камгалалындан дорадаа, эки-даа болуп чадавас. Бо талазы-биле санал-оналы нары солуп, сеткүүлдер дамчыштыр үлежи-даа бээринер чадавас. Төрээн черивистиң төтчеглекчилерден камгалаар талазы-биле бүгү чоннуң шимчээшкинин көдүрүп көрээлиңер!

Уйнук МОНГУШ.

ЭЭ-ХУМАГАЛЫГ БОЛУР

Төрээн Тывавыстың кыжы кадыг-дошкун, хөй-хөй бажыңнарның иштин чүгле хөмүр-даш күжү-биле чылыдып болур. Одаар чүүлдүн бо хевири чылыг-биле бисти хандырып турар-даа болза, ооң ыжы, хүл-богу чурттап турарывыс девискээрин хирлеңдирип турар.

Хир-бокту ээзжедириниң суурнуң хайыраан кудумчуларын, шөлдерин аштап арыглаарының аргалары бар болгай. Ынчалза-даа Тожунуң чамдык суурларының санитарлыг байдалы, арыг-шевери хирелиг боор турарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга дыңнаан чораан. Бойдус камгалалының талазы-биле хоойлужудулганы кайы хире күүседип турарының дугайында айтырыгны чугаалашканы чүүлдүгзүнгеи мен.

Бай-Тал суурнуң чаагайжыдылгазы, ногаанчыдылгазы, санитарлыг байдалы чамдыкта база хирелиг апаар. Ол дугайында чугааны манаа кылыксадым. Чижээ, суурнуң Культура бажыңының чыпшыр чанында одалга чери бар. Ооң чылыы чонну дыштаныр черинче, совхозтуң, көдээ Совет күүскомунуң конторазынче кирип турар. Котёльнаяның хөмүр-дажының богу чамдыкта аштаттынмайн баар. Хөмүр-даштан оваалаңы берген боктар өске-даа албан черлериниң, организацияларның даштынга чыдарга, суурувустуң хевирин үрээр, ынчангаш боктарын үр чыттырбайн, дораан аштап турары күзенчиг.

Кочегарларның чугаалап турары-биле алырга, довурак холушкан хөмүр-даш хоюглары оттуларга кыппас. Ол бүгүнү суурнуң чурттакчыларының, албан черлериниң, организацияларның күжү-биле аштап арыглаары чугула боор деп саналдыг мен. Арыглаашкын дээрге бойдустуң дүрүмүн өзүтаар амыдыралды тургузары. Бойдуска, төрээн черге ээ-хумагалыг болуру-дур.

Кара-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

Бөгүн—Шахтёрнуң хүнү

КУРЛАВЫРЛАРНЫ БЕЛЕТКЭЭР БИС

«Каа-Хем» хөмүр-даш разрези беш чылдың эгезинден тура, пландан ажыр 495 муң рубльдиң арыг орулгазын алган, 347 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкан, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидерин 104,8 хуу чедирген. Шахтёрлар боттарының профессионал байырлалынга уткуштур пландан ажыр 18 муң тоннаны бээр социалистиг хүлээлгени алгаш, ол даалгазын ажыр күүседип, чыл эгезинден тура оналдада көрдүнгенинден ажыр 98 муң тоннаны казып тыпкан.

Шахтёр хүнүнүң бүдүүзүнде бистиң корреспондентивис А. Ховалыг «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң директору В. П. СМАГИНДЕН интервью алган.

КОРР: — Долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчилгеге белеткелди чугаалап көрүнерем, Владимир Петрович.

В. П. СМАГИН: —Чыл эгезинден тура, өрүмнеп чазылдырар болгаш даг участоктарын, транспорт цехин бот-орулга-чарылга аргазынче шилчиткен. Бот-үнениң планнаан, чарыгдалдарны санап турар бис. Ийиги кварталдың түңнели амдаа чедир ажылдавайн турарывысты илереткен. Чүгле даг участогу каминалгалыг ажылдаан, арткаллары артык чарыгдалдарны болдурганнар. Өске участоктарны дөңшилгелир аргаже шилчидип тура, бо четпестерни дататтавазы-биле ажылывысты шугумчулекчи ёзу-биле анализтеп турар бис. Үе эвээш арткан —чыл төнчүзүнге чедир бүгү разрезти бот-орулга-чарылгаже шилчидер.

Бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланыышкынче шилчилгеге үезинде кандыг бергедээшкиннер таваржып турарыл? Бир дугаарында, разрез «Красноярскуголь» каттыжыышкынның бир кезээ болуп турар болгаш болуунуң тускай санажылга агар саны чок болуп турар. Амгы сан ажыдарының дугайында айтырыгны каттыжыышкын-биле сүмележип тургаш чугаалажыр апаар.

Чүү биске шаптыктап турарыл? Көргүзүглеривис беш чыл дээнелинден ажып турар. Бо чылын хөмүр-дашты казып тывары 120 хуу, чер кырының доврааны эштап апыглаарын 110 хуу кылдыр бээр бис. Бүдүрүлгениң хемчээлиниң улгатканы-биле дериглер ажыглалын, күш-ажылды организастаарын экижидери чугула болуп турар. Бо талазы-биле чедир кылыр ажылдар баш ажыг.

Ам-даа чогуур дециелге чедир ажылды организастап чадап турар бис. 1986 чылга болдарга, дериглер ажыглалы 20 хуу өскен-даа болза, амдаа ажылчын күш чедишпезинден оларның турар чоруу хөй. Дериг-херекселдерни четчелеп тургуспаанындан, септелге баазазын быжыглаваанындан турушкуннар болу бээр. Үрелиишкинге оларның турары хөй. Ынчангаш дериглерни септеп болгаш катап эттеп, эле дерии участокту тургускан бис. БелАЗ-540 марканың автомобильдериниң кезектерни болгаш электрошимчедикчилерни септээр мастерскаяларны, эдиктирилге бөлүүн организастаан бис. Бүдүрүлге баазазын быжыглаарынга бо хемчеглер дөмек болганы чугаажок.

Бүдүрүлге хемчээлиниң өзүп турары-биле иштики курлавырларны дилеп тургаш, бо чылын шалыны 6 хуу өстүрген бис. Эрткен беш чылда чыл бүрүде 900 муң тоннаны бээр тургаш, 1 миллион тонна чедирген бис. Шалың фондузун камнап алганындан ажылчыннар саның кызырбайн тургаш, шалың өстүрерин чедип алган бис. Бо талазы-биле ажылды моон соңгаар-даа уламчылаар бис.

Бот-орулга-чарылганың болгаш бот-акшаланыышкынның аргазы-биле ажылдаарынга күш-ажылчы коллективтерни белеткээри, чарыгдалдарны болу дугаарынга камналганың, сагылга-чурумнуң ролюн тайылбырлаары чугула болуп турар.

КОРР: — Хөмүр-даштың шынарының талазы-биле номчукчуларның чемелелдери элээн болуп турган. Экижиишкиниң ам манап болур бе?

В. П. СМАГИН: — Технологтуг карталарны шын тургузуп, чазылдырыышкынның шынарын экижидип турганывыс кадында-ла, үүрмектелчек, даштарлыг, довурактыг хөмүр-даш хереглекчиже чоруй баар. Үүрмектелчээ электростанцияларга херегл..эр. А чурттакчыларга ол таарышпас. Чогум курстандарттарга ол дүтжүп турар. Хөмүр-дашты сорт аайы-биле ылгаарын чүгле үүрмектеп-сорттаар дериглерни тургускан соонда кылып болур. Амгы үеде кол институт оон төлевилелин чогаадып кылып турар. Бистиң байдалдарывыс оңу биче өскерилгелиг кылыр. Каттыжыышкын ол дериглерни чоокку чылдарда тургузарын аазап турар.

КОРР: — Чадаана разрезинден кээп турар ол хөмүр-дашты канчаарыл?

В. П. СМАГИН: — Өл турганы шын. Черниң кырында каъдының суун сордуруп турар. Суглуг черниң хөмүрдажын кургаг черже аңгылаар. Хөмүр-дашты аалакы каъдындан эгелеп казар чаа технологияны ажыглап эгелээр.

КОРР: — Кышкы үеде оочур эвээжеп турар бе? Силерниң таланардан мону чидирип болурунуң аргалары бар бе?

В. П. СМАГИН: — Чайгы үеде албан черлери, организациялар, хамаатылар оозар чүүл сөөртүп белеткеп алырын билбес, кышты манап орар боор. Чайын шанаан сенте деп чугаа борта артык эвес. Оларны бис ынчаан кээп ал дээр аргавыс чок. Кыжын чүс бежен машина оочурлап турда, хөмүр-дашты ылгап чүдүрери база берге. Чайын болза харын чүү дээр. Чылыг үеде экскаваторларны курут черге ажылдадып, хөй энергияны чарыгдап турар бис. Ол биске каража-дыр. Хереглекчилер-биле деңнеске ажылдаарын чедип алырынга республика организациялары дузалаар болза эки. Борта бис күш четпес бис. Бо айтырыг эрги айтырыг-дыр. Эде тургустуунуушкуннуң үезинде өскерлиишкин болур дээрзинге бүзүрэп турар бис. Хөмүр-дашты эрте сөөртүп алыр дээрге, чамдык ажыл-агыйларның ону шыгжаар чери чок болуп турар. Кымның кажан алырын планнап аары эки хире. Ол бискедаа дыш, хереглекчилерге-даа дыш болур ийик. Ол ышкаш дусту база. Чүге-ле ийик совхозтар дус албайн турар апарган. Ооң түңнелинде чүдүрүп чорударын бо чылын 608 муң тоннаны чедирген. 1987 чылда хереглекчиже 586 муң тоннаны чоруткан турган. Кыжын чүдүрер точкаларны көвүдедип, курлавырларны белеткеп турар бис.

КОРР: — Коллективте социал айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турар силер?

В. П. СМАГИН: —Бо чугула айтырыгны шиитпирлевес болза, күш-ажылчы беримче эвээш болур. Чурттталга бажыннарын тударын бо чылын ажыл-агый аргазы-биле эгелээн бис. Амдызында алды бажынны дужааган. Немей ийи-үштү тудар. Хуу бажыңнарны ажылчыннарның боттарының күжү-биле тударын практикалаар бис.

Бо чылын Чадаанада администрация ажыл-агый корпузун ажыглалга киирер. Контора ажылдакчылары, мастерлер вагончиктерге ажылдап турган болза, ам тускай өрээлдерлиг болур. Орта столовая, хеп чуур чер, чунар бажың турар. Ажылчыннар хостуг шагында кызыл-булуңга дыштаныырлар. Кызылга база чоорту алгыдыышкыннарны кылыр. Бөгүнде хеп уштур чер тар. Столоваяны база улгаттырар. Өске-даа амыдыралчы айтырыгларны холга алыр бис.

СОЦИАЛИСТИГ ЧАРЫШТЫҢ ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

Хомудалдар изи-биле

БИР ТҮЛГЕ ДҮШТҮНГЕНИ

Бай-Хаак суурнуң Горький кудумчузунда 51 дугаарлыг ындыг-ла улуг эвес бажың бар. Даштындан көөрге-ле, крышазының шиферлери чамдык черлеринде бустугулап калган, девискээриниң арыг-шевери-даа шоолуг эвес. Кирер эжик аксында делгем өрээлди бокдоозун долган боордан башка, чүү-даа чок. Бир-тээ, мында общежитие бар, хөй кижи чурттап турар болганда ол өрээлди арыдыр чуп, аштааш, нийти хереглелге киириштир чүге ажыглап болбас деп?! Чайгы чылыг хүннерде чунар чер-даа кылып алгай, дыкпыш өрээлдерден үнгеш, дыштаныр өрээл-даа кылып ап болбас бе? Чүгле дерилге херек болбайн аан. Ону кылырын кым-даа сагынмас. Чүгле эмнелгеже-ле көргеш олурупкан мындыг ышкажыл! Район эмнелгезиниң администрациязы, хөй-нийти организациялары, херээженнер чөвүлели бо бажынны мынча чылдар иштинде көрбээченнеп эртип-ле турар. Боттарының ажылдакчылары — санитарка, эмчи сестралары уругларны амыдыралга өөредип, ээ болур ёзуже кыйгырза чүзүү канчап баар боор. Тоомча чок чорук кандыг-бир үүлгедигге чүүлдеш деп чугаалаарында черле үндезин бар-дыр деп бодадым. Тоовас, кичээвес, херекке албас чоруктан четпестер төрүттүнер, оларны өй шаанда этпес болза, кадаппап чорупбээр. Бо общежитиеде байдал база, шынап-ла, ындыгдыр.

Таңдының район эмнелгезиниң халдавырлыг аарыглар салбыры турган үе-дүптүң багай бажынын (алды-чеди хире бичии өрээлдерлиг) общежитие кылып каан. Тар, бичии-даа болза, өрээлдерге чурттавайн канчаар. Чурттакчыларны дүвүредип турар чаңгыс-ла айтырыг: капитал септелге кылыры, оода-ла эжиктерни эде кылып салган болза (чамдык эжиктер ойбак-ойбак), соңгаларны ийи каът рамалдаан болза! Тос-тостуң соогу хаарып кээрге, кандыг ийик, чаңгыс каът соңгалыг, дыдык эжиктиг өрээлдерге доктаамал чурттаары берге болбайн канчаар. Ынчангаш бо общежитиениң чурттакчылары солуннуң ургулчу-ле чаргы бижип, хомудап турарлар.

Мында колдуунда санитарка (эвээш кезии медсестра) кыстар чурттап турар. Кызылдың, Абаканның, Назаровонуң эмчи училищелерин дооскулаан. Аныяк кыстарның бир чамдыктары өг-бүле тудуп эгелээн. Ынчанмайн канчаарыл, общежитиеде мен дээш чаасхаан чурттаар эвес. Уругларның аразында хөй уруглар-лыг бот-ие-даа улус бар. Чаңгыс өрээлде үш уруу-биле, ол ышкаш база бир медсестра-биле кады Оюн Мария чурттап турар. Болу халдавырлыг аарыгларга удур эмнээшкин чорудар салбырда санитарка. Бажың алыр ээлчегде чаа кирген, боду база ажылдаа-ла бир чыл болган.

Хирургия салбырында медсестра Оюн Руслана-биле кады бир медсестра чурттап орар. Русланааның бичии оглу ам авазы-биле кады ажылче барып турар. Ясли-садта бичии кижини албайн турар, районога ээлчег хынап баарга, катап данзылаашкын соонда оочур дедирлени (соңгаар чыла) бергенин ол меңээ кайгап чугааланды. Бот ие санитарка, медсестра аныяк иелерниң (олар дүн-хүн дивес ажылдаарлар) уругларын уруглар албан черлеринге тургузарда чиигелдени барымдаалап көрүп, оларга чогуур үезинде дузалаары албан. Район эмнелгезиниң администрациязы, профэвилел комитеди болуунуң ажылдакчыларының амыдырал-чурттталгазын сонуургап көөр, херек апарганда боттуг дузаны чедирерин артык чүък эвес, харын кижи дээп база бир сагыш салыышкын кылдыр көөр болза эки.

Общежитие дээрге хөй улус чурттап турар чер болганда амыдырал хандырылга өрээли тургу дег. Мында ындыг эвес. «Шагда мынаа электрилиг плита турган, ону медсестра уруг өгленгеш, бажыныче алгаш барган»—дижип турарлар. Ынча хөй кижиниң ажыглап турган эдин чаңгыс кижи холгаарлай бээрге таарымча чок-ла-дыр. Чурттакчылар тус-тус өрээлдеринде бичии плиталарда чем белеткеп турарлар. «Электри шугумнары көгеренейнип турар, чугайлап дээри безин коргунчуг»—деп, редакцияга келген сөөлгү чагааның автору Оюн Ирина бижээн. Ол, шынап-ла, айыылдыг-дыр. Эрги мээш бажын хенаңг-ле чүве болза, хып болгу дег-дир.

Ирина медсестралап турар, бис анаа чорувуста ол аарып турар, эмчиге чылар болду. Эмчи училищезин дооскаш, беш чыл болган, бажың алыр оочурда эрткен чылын чаа кирген. Ам өг-бүлелиг апарган, бичии кижи база удавас көстүп кээр деп турар. Шак мындыг чаржынчыг общежитиеге чаш урутну канчап азыраарыл деп айтырыг удавас аза болур Иринаны дүвүредип турары черле чиптүг. Солуңга парлаттынган ол материалды авторга дузалап, хемчег алыры-биле райкүүскомче барык үш ай бурунгаар чоруткан бис. Нийти килдисте данзыда кирген. Тодаргай күүседикчилери райкүүском даргазының оралакчызы Ф. Л. Благининче, кол эмчи Б. К. Күдерекче адрестээн хирезинде ооң харыызын редакция ам-даа албаан. Ылап-ла бажың-биле бо дораан хандырар бис деп харыылап шыдавасла ыйнаан харын, тургустунуп келген байдалдан уштуларының аргазын бодап, бо хире үр үеде шиитпирлевейн турары элдептиг. Хомудалбажыктерге харыылааларының тодаргай хуусаазы база барла болгай.

Бо общежитиеге хамаарыштыр чугаалаар база бир бодал бар. Ону бо чүүлдүң эгезинде-ле айыткан мен. Чурттакчылар, эмнелге ажылдакчылары, аныяк херээженнерниң чамдыызы черле бир түлге дүштүнген, чурттаар оран-бажының өрээлдерин аяк кире дерип кылып алыры бодавайн турар. Чаа дооскаш келген кыстарның өрээлинге киреримге, харын шору — арыг-шевер, аян-шинчилиг чорду. Хөй уругларлыг ясниң өрээли база-ла ажырбас. Азыгда бир өрээл черле дыка чударгай байдалга турган. Чаш урутну ындыг байдалга азыраарга база берге-ле-дир. Бир түлге дүштүнгеш чоор, эде-хере тыртыныза. Чүгле «эккел-ле, эккел» дээрге кайын тааржыр. Боттары инициативалыг, амыдыралга чуткулдуг болуру аныяктар, силерден бир дугаарында хамааржыр-дыр. Бо-даа, өске бир чаа-даа черге баргаш, ындыг янзылыг чурттаар болза, таарышпас. Эмнелгениң удуртулгазының талазындан аныяк-өскенге кичээнгейлиг, сагыш човангыр болуп, чагып сургап, айтыры база артык эвес деп бодаар мен.

Бо материалды белеткеп турда, Таңдының район эмнелгезиниң кол эмчизи Б. К. Күдерек редакция-биле телефон дамчыштыр харылзашкан. Материалдыг бааза дугайында чугаалаан: «Бай-Хаакта Горький кудумчузунда, 51 дугаар бажыңда общежитиени бо чоокку үеде капитал септелгеге киирер. Ында чурттап турарларны общежитие кылдыр бээр болган база бир эрги хосталган бажыңче шилчидер. Ында септелгени чорудуп турар. Ол удавас дооступ бээр». Эмчиниң бүзүредилгезинге идегевейн канчаар. Ынчалза-даа эрги общежитиеде чурттап турарлар хөй, аалчылар бажыңында чурттап турарлар база бар, районда эмчи кадрлар ам-даа чедишпес, келир аныяк специалистер база бар. Ынчап кээрге общежитиеге чурттакчылар дөмей-ле сыңмас. Эрги общежитиениң капитал септелгезин чорудар, ону дүргедедири дөмей-ле чугула болуп турар. Түңнел-мындыг.

Бопуймаа **ДИРЧИН.**

ЭРТИНЕНИ ЧЕРДЕН КАЗАР...

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың төөгүзүн, бо хүнгү амыдыралын улустан айтырттынып турбас, конторанын чадазын куду бөткаш көрүп, билип алыр арга бар. Ында геология музейиниң экспонаттары силерге чугаалап бээр. Эжик тудазын бөтче тырткаш, бөлгэны артан кирип кээрге-ле, улуг-ла дой-довурак «уткуп» алыр. Ак өңнүг. Тыва өгбелеривис чоокка чедир ооң-биле алгы-кеш эттеп, өске-даа херегледерге ажыглап чорааны тодаргай. Түс чериниң база бир байлаа ол. Ынчангаш бо чоңга, хөйге ажыктыг довуракка тураскаадып, хоорайны Ак-Довурак деп каан ужуру ында.

Даг-дүгүн эгезинде анаа-ла кызыл хол-биле даа-даштан чула сош ап турган чүве-дир. База-ла амыдыралга эргежок чугула, херегленттинер болган. Паш тиин сыскып аарга анаа сагыш амыр. Чүгле 1500 градус изигге хайылза хайлыр. Ынчангаш «өрттенмес» деп сөстүң тывылганы ужурлуг. Телевизордан хөй удаа көрген болгай бис. Космиктиг корабльди салып үндүрерде чеже температура херегленттинер ийик. Тыва даг-дүгү космоска, машина тудуушкунундан эгелээш, бети дээрге чаъс-чайыктан биске чаглак болур шиферге чедир таптыг-ла 1 муң (!) ажыг чүүлге херегленттинер дээрзин дөө ол ажыт-чажыт чокка бижип кааның кайгап, магадап ноңгудум. Мурнунда даг-дүгү анаа салаа бажынга кээп турганын дем чугаалаадывыс. Ол ам ховартаан эвес, а казып алыр чери ханылаан, тамыже шилчээн. Күчүлүг техника турда ол доктар-моондак болбас. Чүс-чүс чылдар дургузунда үүжелеп алганы даанын дүгүн чүмү-биле Кара-Даш кижиге төндүр өргүүже ам-даа бир 30—40 чылдар эртер.

Мурнунда даг-дүгүн чүгле ак өңнүг болур деп бодаан кижи мен. Ындыг эвес чүве боор-тур. Чүгле чеди өңнүг челээшке четпес дээрден башка өңү хөй чорду. Ооң кадында ол «удазынның» узун-нысказынның найы-биле база мыгалдыг дээрзин эскердивис. Сөөлүнде барып ол ооң шынарын, хевирлерин тодарадыр. «Тыва даг-дүгү» комбинат нинтизи-биле 12 хевирниң даг-дүгүн чагыкчыже чорудуп турар болду. Борта бир солун чүүлдү дыңнап, билип алгаш дораан демир-ужүүмнү сегирип алдым. Ындыг үр эвесте бистиң тыва даг-дүгүн Япония биле Кыдат Улус Республика сонуургаан чүве-дир. Ооң чамдык хевирлерин чорудуп бээрин дилээн. Күзел хандыртынган. Ам удавас харыы сөс келир ужурлуг. Бистиң хөй-хөй фирмаларывыс, үлетпүр-бүдүрүлгелеривис даштыкы-биле найыралчы харылзааны тудуп турары чажыт эвес болгай.

Даг-дүгү-биле чергелештир бо комбинат өске-даа хөй минералдарны, ажыктыг казымалдарны казып тып турар. Олар хөй. Бир чамдыызын, кол-колун адап көрээлинер: хризотил, магнезит, серпофит... А бо бир улуг өңнүг картада Тыва АССР-де, ооң ырак-чоок булуңнарында бо-ла таваржыр казымал байлактарның айтыл каан. Чүгле айыткан эвес, адаанда шил иштинде делгеп көргүскен. Руда казып тывар, даг-дүгү-биле чурттуг хандырар база ажыл-агый, экономика, культура тургузуушкунунуң талазы-биле ангы-ангы чылдарда чедип алган чедиишкиннери дээш шаңнаткан, ачы-хавыязы үнелеткен комбинат дээрзин тускай бижиктер херечилээди. Оларның аразындан СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның дипломнары кол чери ээлээри чугаажок. Арта чаңгыс эвес. Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжынга каш удаа тиилелгени чедип алганын оларда айтып каан. Бо бүгү бир тускай булуңда, эң көскү черде делгей салдынган чорду. Эң көскүзү — В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың эрткен 1987 чылда чаалап алганы СЭКП Төп Комитединиң тывысканы Юбилейлиг хүндүлел бижик.

Төөгүлүг фото-чуруктар. 1951 чыл. Ам бөгүн кээп чалыларының хоорайы дирткен. 33 аймак-сөөк улус ээлеп чурттаан эвилел ужур-дузалыг улуг «Тыва даг-дүгү» комбинат турупкан черге эң баштайгы өрген ынчан каттыынган. Майгыннар эжиктериизе нускун-даайларын, домнарын, демир-хүүректерин туткулапкан катыы-доглуг орус, тыва аныяктары көөрге, Магнитка, Амурда-Комсомольск хоорай, ДнепроГЭС, Абакан—Тайшет оруу сагындырар. Чаартынгаш бо чер-биле демей, олар ам кайын таныттынар...

Анаа көөрде баштайгы ээлчеги ажыглалга кирген 1964 чылдан бээр орта ажылдап келген бир чамдык баштайгыларының чуруктарын кижи көргеш, сетгил-сагыжы көдүрлүп, оларга чоргаарланыр чорбадыве. Чамдыктары анаа-ла «оолдар». Чижээ, В. С. Семенов ынчан Ак-Довуракка комсомол комитединиң секретары болуп ажылдап турган кижи болду. Виктор Семенович амгы үеде СЭКП Тыва обкомунуң үлетпүр болгаш транспорт килдизиниң эргелекчизинде ажылдап, комбинаттың ажыл-ижин доорт утпаан, башкарып олурар. Ч-Д. Б. Оннар — «Тыва даг-дүгүнүң» баштайгы тыва директору. Ол — бөгүн Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы. Данзының чежеге-даа чедир уламчылаан болур. А бо бир макет комбинаттың амгы бо үезин көргүскен. Цехтер, дузалал ажыл-агыйлары, албан черлери, Кара-Даш шупту тода көстүр. Төөгү талазы-биле алыр болза, ол кыска хүусаа. Ындыг узун эвес үеде чедип алган чедиишкин совет улустарның быжыг найыралын, национал политиканың Тыва черде чайгылыш чок боттанмышкынын тода херечилээр.

Седип-оол **МОНГАЛ.**

ХҮНДҮЛҮГ ХООЧУН

Шилгедек мага-боттуг, хөмү, узун дурт-сынныг, коюг чымчак көрүштүг орус кижини Кызылдың кудумчуларынга, ылаңгыя спортчу маргылдаалар болу берген хөлдүг черлерге бо-ла көрүп болур. Ол төрээн орус дылындан аңгыда, херек үеде улус-биле тывалап-даа, моолдап-даа чугаалажы берген турар. Ол дылдарга ооң-баштак-биле илдик чок чугаалагылаар. Номчукчулар ол дылдарны каяа канчап өөренип алганын, чүү кижи деп сонуургаар боор. Ол дээрге Москвага Чөөн чүк улустарының коммунистиг университединиң (КУТВ) тыва болгаш моол студентилеринге күш-культура башкылап турган Петр Иванович Горбунов-тур. Моол болгаш тыва дылдар билириниң үндезини — ол национнарның кижилери-биле быжыг харылзаалыг турганындан, улустарның дыл-домаан, культуразын эң баштай сонуурган, хүндүлеп көргениинден эгелээн. Ол студентилер-биле ажыл-даа үезинде, хостуг-даа үе-шагында үргүлчү харылзажып, башкы кижи болгаш, оларның амыдырал-чурттаалгазын сонуурган көрүп турган. Ынчангаш оларның дылдарын кичээнгейлиг шиңгээдип ап, олар-биле чоорту шоор чугаалажыптар апарган.

1944 чылда хөй национальныг совет өг-бүлениң составынга Тываның киргени — үтүндүрбас төөгүлүг улуг болушкун болган. Ооң эгелээшле Тыва республиканың иштин хөгжүлдези шапкынчаан. Ачы-дуза чедирер эртем-билиглиг кадрлар-даа сөктүп кээп эгелээн. Петр Иванович Горбунов база ындыгларның бирээзи болган.

Тывага күш-культураны болгаш спортту массалыг болдуруп, ону улам калбартып сайзырадыры негеттинип келген. Ынчангаш ол талазы-биле ажылды бут кырынга тургузуп, тыва эштерге арга-дуржулгазын дамчыдып, ачы-дузазын чедирери-биле П. И. Горбуновту Тываже чорудар деп шиитпирлээн. П. И. Горбунов анаа күзелдиг-биле чөпшээрешкен. Ол Тываже кээр мурнунда, баштай-ла Москвадан 100 муң акша түңнүнге хөй спорт херекселин садып чоруткан. Ооң чыышыытыг ажылы 1945 чылда ынчаар эгелээн.

П. И. Горбунов Тывага келгеш, областың спорт чөвүлелин даргалааш, ында хөй ажылдарны организастаан. Черчерге спортту янзы-бүрү хевирлеринге маргылдааларны массалыы-биле эрттирип турар апарган. Школаларга спорт секциязын тургузуп, чамдык улуг бүдүрүлге черлеринге доктаамал гимнастика кылырын организастап турган. Кызылга улуг стадионну тудуп, дерип ажылдарынга П. И. Горбунов ээзиш эвес үлүг-хуузун киирген. Пётр Иванович бистиң республикага күш-культура болгаш спорт талазы-биле аныяк салгалды кижизидеринге база улуг үлүг-хуузун киирип келген хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Петр Иванович ам сезен харлап турар. Ынчангаш республиканың хоочун-даа, аныяк-даа бүгү-ле спортчуларының өмүнээзинден изиг байыр чедирбишаан, узун назыны назылап, кан дег кадыкшылды аая күзедивис.

Оюн **ПОЛАТ.**
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧОГААДЫКЧЫ ЭВИЛЕЛДЕР: ОЛАР ХЕРЕК БЕ?

Үш чыл мурнунда болза ындыг айтырыг кижи угаанынга кирбес турган. Амгы үеде анаа улур санал үнүп-даа келир болза, ол кымны-даа элдепсиндирбес.

Чогаадыкчы эвилелдериниң эргежок чугулазының дугайында маргылдаадыг чугаа совет уран чүүлдү хөгжүдериниң перспективазы-биле тудуш холбашкан. Ооң ужурундан ол чидиг тургустунуп турар магат чок. Ындыг янзылыг маргылдаа үезинде черле ийи аңгы санал үнүп келир ышкажыгай: бирээзи чөпшээрежир, а өскези —чөпшээрешпес.

Амгы үеде чогаадыкчы эвилелдер дээрге анаа-ла ат чалаан организациялар-дыр деп, чогаадыкчы совет интеллигенциязының чамдык кезии санап турар. Оларга ол организациялар чүгле музыка, литература, чуруулга, кинематография херээн эргелээн, ымбыыргак, дужуметтиг чорук колдаан организация кылдыр билдинер.

Оларның бир чамдыктары чогаадыкчы эвилелдер уран чүүлдү хөгжүдеринге шиитпирлиг рольду ойнап келген болгаш ам-даа ойнавышаан деп бадыткап турарлар. Оларныы-биле алырга, ам оларга дээштиг чогаадыкчы ажыл-чорудулганы уламчылаарынга чүгле бичии деткимче херек.

Үшкүлери, маргылдаалыг чугаага оларның киржилгезин ёзугаар алырга, «төптүң» туружунда. Олар чогаадыкчы эвилелдериниң чогумчалыг ролюн чөпсүнмүшаан, амгы байдалда оку чараш аян-хевир кирип септеп-селирин эвес, а үндезинин-биле эде тургузары негеттинип турар деп санап турарлар.

Тургустунуп келген байдалды, мээниң-биле алырга, тодаргай чугаалап турар ээзин каш санаалдарны кирейн:

«Кажан кежигүн дадывыры төлээр деп баргаш, чогаадыкчы эвилел дугайын чылда чүгле чаңгыс катап сактып кээр апардывыс». **Нонна Мордюкова**, киноактриса.

«Чогаалчылар эвилели чок мышкаш кылдыр мензэ сагындырар-дыр. Бо-ла хевээр турар болза, ооң ажыы-даа чок, харын-даа хараадаанчыг-дыр. Ооң орнунга кандыг-бир ажыктыг хевирин дүрген болдап тывар болза эки-дир» **Вячеслав Иванов**, дыл эртемдени, литература шинчилекчизи. Ленинчи шаңналдың лауреады.

«Чурукчуларның чогаадыкчы эвилелиниң амгы үеде бодунун коллективин барык бүрүнү-биле ажыл-агый-профэвилел ажылынга үндезилеп каттыштырып турар-дыр». **Татьяна Рылова**, уран чүүл эртемдени.

«Композиторлар эвилелиниң ажыл-чорудулгазын эде тургузары болгаш демократчыдары негеттинип турар-дыр. Эвилелдиң уставын, ооң структуразын эде көрзе чогуур». **Отар Тактакишвили**, композитор.

Чогаадыкчы интеллигенцияның боттарының эки тура хөй-ниити организацияларын, бөгүн турары-биле ол-ла хевээр, 30 чылдардан бээр тургузуп эгелээн. Чогаадыкчы эвилелдер чогаадыкчы совет ажылдакчызынга, ооң даштыкыда коллегазынга бодаарга, ёзулуг чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар арганы баштайгы дээрезинде берген. Чоң аразындан үнген салым-чаяанныг чүс-чүс кижилер анаа деткимчени алган. Чурукчуга болгаш скульпторга боттарының ажылдарын делгээринге (эвилелдиң күсели-биле делгелгелер организастаарынга, ону делгээр бажын тып бээринге, каталогтар тургузарынга, чалалгалар кылырынга), чогаалчыга — номнар үндүреринге, сатказ экземплярларның санындан хамаарылга чокка гонорары долу-ду-биле алырынга эвилелдер дузалаан. Муң-муң композиторлар, кинематографистер, архитекторлар, актёрлар чогаадыкчы командировкаларын ап келген болгаш ам-даа ап турар. Эвилелдер боттарының кежигүннеринге эгидер болгаш дедир эгиттес чээлилерни берип, квартиралар, мастерскаялар алырынга дузалап турар. Ынчалзажок чогаадыкчы эвилелдериниң хөгжүлдези шагдала ара турупкан. Ниитилел амыдыралында кайгамчык өскериилгелер болуп турза-даа, а чогаадыкчы организацияларның ажыл-чорудулгазынга өскерилге барык болбаан.

Бөгүн чогаадыкчы эвилелдер ээзин чергези-биле административ эрги системаның кезии апарган. Оларның структуразы эргижирээн. Оларның кол-ла сорулгазы контрольдаары, эргелеп башкарары апарган. Эвилел бүрүзү —адаандан үстүнге чедир тудушкак: президиумнуг, бюролуг, секретариаттыг, баштаар черлиг. Эвилел бүрүзү —өнүк-тала тыртышкан кижилерлиг.

Эвилелдиң ындыг янзылыг тургустунган системазынын ажылы чогаадыкчы болгаш материалдыг кежиктерин ооң кежигүннеринге хуваары-биле өйлешкен. «Дыңнангыр» чогаадыкчы ажылдакчылар боттарынга ажыктыг чагыгларны ап, номнарын саадал чок үндүрүп апкан болур. Шала хелерлери оочурда. Удуртулгадан хөй-ле чүве—амыдырал байдалын экижидери-даа, даштыкыже ажыктыг аян-чорук-даа, хүндүлүг ат-сыпка чедери-даа хамаарыжыр. Эвилелдериң материалдыг бүгү-ле фондуларын секретариат баш билир. Ооң составында чамдык эвилелдерге хөй-хөй чылдарда халаг чок ажылдап келгеннер артыштаан.

Чижек кылдыр ээзин каш чурагайлардан кирейн. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелинде 10 муң кежигүн бактаап турар. Ол организацияның баштаар чериинде 323, ревизия комиссиязында—128, секретариатта —65 кижи бар. А РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң составында — 231 литератор, ревизия комиссиязында—105, секретариатта —51 кижи ажылдап турар. Москваның чогаалчылар организациязында — ол-ла дараалашкаа-биле 246, 110, 46 кижи бар. Анаа чогаалчыларның 14 республика эвилелин кадыптарга, чогаадыкчы ажылдакчыларының кайда тамчыктыг ажылдап орары билдинтир ышкажыл.

Эвилелдиң бюрократчый берген секретариадын чаартып сонгуп болбайн аан. Ынчалзажок чаа секретарьларның ажыл-чорудулгазы өскерилбес — ниитизи-биле ол-ла хевээр артар. чүге дизе эвилелдиң бодунуң структуразынын тургустунганы ындыг болгай. Ынчангаш эвилелдиң структуразын солууру негеттинип келир ышкажыл. Чүнүң-биле солуурул? Чогум-на ол дугайында кол маргылдаа чоруп турар чүве-дир ийин.

Композитор Микаэл Таривердиев болгаш ооң хөй санныг чаңгыс бодалдыглары чогаадыкчы эвилел хостуг ассоциация принцивин ёзугаар тургустунган турар ужурлуг деп санап турарлар. «Янзы-бүрү кижилер анаа хостуу-биле кожа-хелбээ ажылдаар ындыг эвилел турар ужурлуг»—деп, Таривердиев демдеглеп чугаалаар.

Москваның чурукчулар организациязының удуртукчузу Олег Савостюк эвилелдиң иштинге чогаадыкчы ажылдакчылар каттыжыышкыннарын болгаш бөлүктерин тургузарын чугула деп бодап турар. Ооң бодалы-биле, ындыг каттыжыышкыннар угаан-бодал амыдыралының хөй талалыын илередир. «Бөлүктер аразынга чидиг-чидиг маргыжыышкыннар, чогаадыкчы демисел туруп кээринден корткан херээ чок. Чагырар, дужаар, «өске үзелдиг» ээш чамдык кижилерни кызыпкыыр бюрократчы чүткүлче шилчий бербес. чогаадыкчы демисел турар болза ол-ла»— деп ол бижээн.

Таривердиевтиң, Савостюктуң, культураның сурагдыг өске-даа чамдык ажылдакчыларының идеялары амдызында кескү түңнелдер чок-даа болза, хире-чергези-биле боттаныП эгелээн. Ындыг болзажок чүдала коргунчуг чүве чок. Шенелде чоруп турар болгай, ынчангаш халашкан херээ чок. Чаа чүве эрги чүүлден шынар талазы-биле ажа бээрге, чүгле ындыг тавырылгада эргиниң чаазы-биле солуп болур.

Гаврнил **ПЕТРОСЯН.**
ПМА-ның тайылбырлакчызы.

БАРГУЗИН ШАПТЫКТАВАЗА-ЛА...

Бөгүн, август 28-те, воскресеньеде америк спортчу кыс Линн Кокс Байкал хөлдү эштип кежерин оралдажыр.

— Ындыг амы-тынга айыылдыг херекти кылырынга канчап дитти бердиңер, Линн?

— Бодумну бойдуска улуг тургузарынга ынак кижи мен. Калифорнияга ынчаар кылып ап болуру дег, кончут соок суглуг бассейнче мөчек-чөчек шыгганнарлыг мөге-шыырак оолдар-биле мени кады кииргенин сактып келдим. Олар бир минута хире болганда, изиг сугга чиртипкен чүве дег үне халчып келгеннер. А мен таваар салдап эштип чордум, а харын ырлап чордум... Ам бо Москвада улус агаар-бойдус баксырады дижип, сиринейнип турлар. А мензэ изиг-дир...

— Берингов өөшту эштип кешкениңер соонда, эмчилер шинчээш, силерни чүү дээнил, түңнели чүл?

— Элдеп чүве боор. Мээн эъдим изин өй-тап анаа чораанындан ийи градус улгады берген болду. Эртемден эмчилер ооң чылдагаанын амдызында тодарадып шыдаваан.

— Байкалдың суу чылыгзымаар болур, сес градус чедип турар чыгыы...

— Ооң-биле чергелештир хемчээли дөрт катап узун-дур. Ангараның аксындан эштип үнгеш, Листвянкага чедир эштир деп сүмелеп турар, ол аразы 16 километр. Далай суунга бодаарга, дус чок сугга эштири берге болдур ийин. Ынчалза-даа мынчаар бодап тур мен: бир эвес баргузин хадываза-ла, хөлдү бүрүнү-биле эштип кежер мен. 50 километрин карбандырып эрте бээр мен...

— Байкалга эштиринге канчаар белеткенип турдуңар?

— Австрияда Хольштадт хөлге эштип турдум, ооң соок суглуг чер тывылбаан. Белеткелим анаа чаа доостум. Москвада «Олимпий» спорткомплекс бассейнинче мензэ ооң-даа соок сугну аксып берген. А кажан Байкалга чедип келгеш, ол чериниң агаар-бойдузунга база каш хүн иштинде мага-ботту чаңчыктырган мен. Кандыг-бир ооза улуг белеткел мензэ херек чок ийин. Мен чүгле эштирде бедүүн чиик хеп, резина бөртчүгеш ап чор мен, ол-ла...

— Байкал дугайында чүнү билир силер?

— Ол дээрге делегейде эң терен, дус чок хөл. Ол 25 миллион харлыг. Совет улус ону арыг тургузар дээш эскерлеп шудургу туржуп турар. Ооң ыңай Төрээн чуртумга «Алдан аттыг далай, ыдыктыг Байкал» деп ырыны дыңнаан мен.

— «Россия» деп сөстү силер канчаар билип чоруур силер, ооң ужур-утказы?

— Россия дээрге, ол чүс насияның кижилери-дир, а мээн бодал турарым-биле алырга, шупту-ла чаңгыс вай масса эвес аан. Россия — ол дээрге Чехов-тур, Чайковский-дыр. Ол дээрге кайгамчык спортчулар Сальников, Бубка-дыр. Ол дээрге эде тургустуушкунунуң болгаш ажыктыг чоруктуң чурту-дур.

— Ла Маншты кежир эжиргенн рекордуңар ам дүшкен болгай. Ам бо соок, дош сугга кым-бир кижи силерни ажып кааптар боор деп сезинмейн тур силер бе?

— Амдызында мээн Берингов өөжүүнге тургусканым рекордумну бодум манаа ажып алырым негеттинип турар. Ынчалза-даа ол-ла чүве —Совет Эвилели биле АКШ-тың аразында найыралдың быжыглаарынга болдуунуң ээзэш-биче-даа бол, үлүүм киирип турарым болур.

В. СУДАКОВ.
«Правда» солундан.

БАГЫН ЧУГААЛААРГА...

Амгы үеде кайда-даа мал чеми белеткээри дээш ажыл хайныккан, анаа улуг, биче чок шупту киришкен ындыг болгай. Ынчалза-даа бистиң Хемчик бажында «Бай-Тал» совхозта бо ажылдың чылыш чогун кайгаар-дыр мен. Сактырга, көөрге, кижилер шимчеп-ле турар ышкаш. Ол хиреде саазында кирген сан-медээвистиң чер албазы-даа кончуг-дур. Августуң бирги чартыынга чедир планывысты чүгле 14-15 хире-ле хуу күүсеткен-дир бис. Ам үе эртип-ле тур ышкажыл, планны кажан күүседир улус бис. Планывыс 3650 тонна.

Силос биле сенажче кирбээн-дир бис. Та чүнү манап, кымны манап турар улус бис! Шупту деминг хөделбес-тир ийин, хөделбес. Бисте мурнакчылар чок деп бе? Хойжулар, өшку кадарчыларының өг-бүлелери 15-15 тонна сиген белеткээр хүлээлгелиг. Экидир. Иргит Малчын-оолду көрүп — көрээл: уруг-дарыын, дөргүл-төрелин ниилеидир элерткеш, бо малчын ам 28 тонна сигенни сараатап алды, а Иргит Шынат-оол 25 тонназы белеткеди. Кызымак, үлегерлиг ажыл-ишчи эрлер бо ышкажыл. Өске малчыннар олардан чүнүң-биле дудай бергенил? Биске район организацияларындан 70 ажыг кижи сигеннеп берип турар. Автотранспортчулар 10 тонна хүлээлгезин 11 тонна чедирди. Райкүүском 25, партия райкомунуң ажылдакчылары 20 тонна сиген белеткеп бээр даалгаларын күүседипти. Экини эки дээр. Эх! Чүү дээр боор. Бир эвес шупту ындыг болган болза көрем. Ам черле чүге муңгарап турарымны сөглээр өй келген боор. Ындыг-дыр, эргим Мергелдей: витаминниг сиген дээлганының чүгле 23-ле тонназын кылып алган бис. Агрегат үрелип-ле каар, үрелип-ле каар, шуут хилинчектендивис-ле. Бир четпезивис ол-дур. Боттарывыс кылып хоржок чүве болза, өске ажыл-агыйлардан, чок болза Кызылдан-даа болза билир септекчилер-мастерлерден чалап алза!

Ооң ыңай дыңнаңар, Мергелдей: бисте бүдүн совхозта сиген кезер үш-ле борбак машина бар. А шөлдериңисте сиген дээрге сүстүп чыдар, четтикпейн тур бис. Хол кадыыры-биле база чадажып тур бис. Хову-шөлдеривисте 252 кижи сигенде турар хирезинде-ле аан. Чамдык шөлдерде сиген аажок чаагай болгаш шуут-ла чыдыпкан. Хайыраан сиген. Ону ам канчап кезерил?

Элдеп чүве, Мергелдей. Бисте черле ажылды организастап турарын көөрге, мээнне кылыым хайныр кижи-дир мен. Төп шанда автодензи бар. Шөлдерде бригада, звенолардан келген сигенни хүннүн-не анаа кээп дензилээш, ооң кыштагларга, фермага барып чедирер ужурлуг. А автодензиде килдекчи Валентина Хунай-оол бир хүн кээр, бирде келбес. Ындыг болганда, тодаргай учёт турар бе? Чолаачылар, трактористер дензилекчини манап чадап кааш, хол чаңгааш, кылыктанып-кылыктанып, кыштагларже бурт дээр. Ам сан-медээге билдинмес, будалчак чүүлдер ооң тывылгай-ла. Ооң ол дензи караа көрүптер огулуг кижи бүдүн суурдан тывылбааны бо ирги бе деп, силер айтырар боор силер. Сигенчилер аажок шугулдап турар: сигенни чорудуп-ла, чорудуп-ла турар, чогум чеже килограмм болганы, тонназылаа билдинмес, дүмбей чүве. Ажыл отчёт-учёттуг болгай. Сигенни кескен, бөлген улуска, ол ышкаш ону сөөрткен чолаачыларга, трактористерге ам канчаар төлээрил?

Шөлде звенолорның ажылында контроль-даа чок. Удуртап-баштаар даргаларывыс ындаар барбас-тыр. Кижи кайгаар чоор: эртен совхоз конторазының чанынга улус ниилээр, сактырга, харын кымыскаак өө-даа ышкаш. Ындамыңда бөлүк-бөлүк болуп алган чугаалашкан, каттырышкан, чамдыктары машина-техника чок дээш шугулдаанзылып тургулар. Ол-ла ынчап чамдыктары маңажып, өскелерни сураглажып турда, 10 шак чедер. Хайыраан шак-үе. Ол аразында барып сиген кескен, бөлген, сөөрткен болза, чежени-даа кылып каапкай-ла. Ооң өске черлерде ышкаш 8 шакта барып ажылдап эгелей берген болза көрүнерем, Мергелдей.

Белеткээн сигенниң хемчээлин санап бижиир, тодарадыр комиссия база бар чүве-дир ийин. Ооң даргазы бе? Малдың кол эмчизи Комбу Дадар-оол-ла болгай. Та чүнү бодап турар специалист чүве. Боду коммунист кижи-ле-дир. Ажылдап турар чери база мал ажылынга дорт хамаарыжыр аан. Азы ол хүлээлгени күүседип шыдавас болза, дорту-биле чугаалаза. Ону, ындыг четпес ажылды көрүп, билип тура-ла, дирекция, партком база кедээ Советтиң күүскомү-даа чүге эптежип турар чүве. Черле ынчаап турар болзувусса, мал чеми белеткээриниң планын ам кажан чежен күүседип алыр бис.

Кыш бисти өршээр бе? Чок. Сигенивис Бай-Талдың делгем шөлдеринде чаагай-ла үндү ышкажыл. өзүп үнгеш, бодуун чадап, чаттылып чыда берген сигенниг-дир бис. Бодуузу-ла шыдаар болза, чежени-даа белеткеп ап шыдаар аан.

Оо, мен бо сөөлгү үеде хурал-сурлаага бо-ла олурушкулаар-дыр мен, Мергелдей. Анаа туруп келгеш, сагыш-бодалын чугаалаан бодуун-даа, удуртукчу-даа кижилер «эде тургустуушкунун, эде тургустунуушкун» дээш чугаалап, ону-мону шугумчулеп турда, тывынгырын, чечен-мергенин кайгаар мен. А ол хиреде ажылывыс чоондугул аан, чоржаң аът мунганы-биле демей. Чарыш түңнели деп, ол-бо кижи, ол-бо звено мурнаан деп шаңнал-мактал-даа тыпсып турар бис. Сактырга, шимчеп-хөделип, ажылдап-ла турар ышкаш аан. Ол хиреде чылыш чок. Шиик чок.

Ээ, сагыжым аарып тур. Шыным ол. Бир эвес сиген үнмээн чүве болза өске херектир ийин. Ам сүстүнүп чыдар сигенивисти ажыл-агыйжы эвес чорууустан чадажып тур бис. Хөөредир болза тайга бажы харлай берди. А далай кыдыы доштаар үе келир.

Бистиң ындыг чорувус ыракка ынчыт, чоокка човаңчыг чүве-дир ийин. Ам канчаар, багын чугаалаарга, бачыды арлыр деп, тыва улустуң өттүр сөглээн мерген сөстери бар болгай.

Хертек **КАРА-ООЛ.**

ШООДУГЛАР

— Чугаалап көрем, эш, «Каарган болгаш Дилги» деп басняның төлептиг, кол маадыры кымыл?
— Быштак болгай, эш.

• • •

Автомашина башкарар талазы-биле шылгалда чоруп турда башкарып чораан өөреникчи-чолаачы-биле башкызы кады олурган. Машина турган ыяшка барып үскен. Шылгалда хүлээп ап турган башкы эгинериндеп бузулган шил тоглаанчызын тө сиягиилепкеш, тавар чугаалаан:
— Ам көргүзүп көрүнерем, мурнунарга моондак чок болган болза, машинаны канчап доктаадыр силер.

• • •

Авария кылган чолаачылардын бирээзиниң болчукчузу ону көрген херечи боор кижиже телефоннаан:
— Аварияны кылганынга ийи чолаачының кайызы буруулуг деп бодаар силер?— деп айтырган.
— Кайызы-даа буруу чок. Ийи машина уткуштур келгеш, хары угда деп-деңге үе-кулешкенин сактып тур мен—деп, херечи харыылаан.

УГААН-БОДАЛ ГИМНАСТИКАЗЫ

Кроссворд тургузарының дүрүмнери

Кроссворд дээрге сонуурганчыг болгаш билдингир чүүлдерни каттыштырып турар оюн.

Кроссвордту сеткадан (чуруундан) эгелээр. Сетканы номчукчу ынап-ла боду чогаадып алыр. Солун, сеткүүлдерге үнүп турган сеткаларга ол дөмейлежип болбас.

а) Сетканы тургузарынга негелделер:

1. Сетканың хевири аянныг, долузу-биле азы ийи талазы-биле эштештир симметриялыг болур (ээрилденчек кылдыр долган каан база бооп болур) база аңгы-аңгы кезектерге чарлыммас ужурлуг.

2. Хемчээли — доорэзы 21 көзенектен, а узуну 25 көзенектен ашпас. Туруштарының саны 40 көзенектен 75 көзенекке чедир болур.

3. Кара (куруг) көзенектер ээзэш болган тудум-на эки. Кожа турар кара көзенектер хөй боор болбас. Сөстериниң узуну кандыг-даа болур, ынчалза-даа ийи, үш үжүктен тургустунган сөстериниң саны эмин эртир ковүдевес болза эки. Узун сөстер кроссвордка аянныг шынарны берип турар. Сөстери хөй кежилишкен ындыг сетка кроссвордту тываарын шоолут-ла бергедетпейн, бөдүүн-даа, ховар-даа билиглер, аттар дээн чижектиг сөстерни тып ажыглаар арганы берип турар.

б) Сөстерни тургузуунга кол негелделер:

1). Сөстерниң чаңгыстың саныныи адаарының падежинге алыр (цитаталардан алдынган сөстер ондаарының падежинге туруп болур). Хөйнүң санынга чоң ады күрүнелер, хоорайлар чурттакчыларының ады ээн чижектиг сөстерни ап болур. Чаңгыс сөстен тургустунган чогаал адын кандыг-даа хевирге ап болур.

2) Хуу аттар кроссвордта киирген бүгү сөстерниң үштүүн бир хуузундан ашпас ужурлуг. Кроссвордта бодап каан бүгү сөстерниң эге үжүктери аргалыг болза алфавитти кезээ алдынган турар ужурлуг. Чаңгыс ол-ла үжүктен эгелээн сөстерниң саны бүгү алдынган сөстерниң 10 хуузундан ашпас болур. Харыыларга чаңгыс ол-ла үжүктен эгелээн сөстер ийиден хөй дараалаштыр туруп болбас. Кижилерниң хуу аттарындан чүгле чогаалдарда кирип турар кижилер адын азы аалдар-сурагтыг кижилер адын алыр.

3). Чурттакчылыг черлер адындан найысылалдар, хоорайлар, порттар, курорттар база онза солун черлер ады алыр.

4). Чаңгыс айтак чүвелер адын (чижээлээрге, куштар, химиктиг элементилер, хоорайлар, ыяштар). Үштен көвүдедир ап болбас.

5). Ажык болгаш ажык эвес үннерни шын солчуп турар (чижээлээрге, кижи, согуна, чечек) сөстерниң саны бүгү сөстерниң чартыындан ашпас.

6). Сөстерни аргалыг болза ажык эвес үннерге хөй кежилиштирер.

Кроссвордта сөстерниң тодарадылгазы номчукчу бүрүзүнге билдингир, ажыл, амыдырал-биле холбашкан, универсалдыг болур ужурлуг. Тодарадылгаларның кезин ынап-ла кижиге билит бээр, кижиниң сонуургалын хайындырар, угааның сайзыраарын ужурлуг. Оларны бир-ле дугаарында тайылбырлыг словарьлар, энциклопедиялар дээн чижектиг эртем-чентерелдиг литературадан, солуннар, журналдардан болгаш өске-даа бижимел барымдааларадан тып дилээр херек.

Кроссвордта бодап каан сөстү азы ооң-биле чаңгыс дөстүг сөстү тодарадылгаларга черле кирип болбас. Кроссвордка тодараттынмас сөстер шуут кирип болбас (оларны чүгле чогаалдарда цитаталардан ап болур). багай утказыг сөстер база кирип болбас.

Зоя **МОНГУШ.**
Кызыл хоорайда башкы.

ДЕЛЕГЕЙ МЕДЭЭЛЕРИ

КЫДАТТАН МЕДЭЭЛЕР

ПЕКИН. Кыдаттың чаза ажылчын күжүн даштыкыже үндүр садарын деткип турар. «Нуньминь жибао» солуннуң дыңнатканын ёзугаар алырга, КУР амгы үеде 60 муң кижини даштыкыже чорутпаан боор турар.

Кыдат парлалганың бодалын ёзугаар алырга, «артык» ажылчын күштерни үндүр садып турары кайы-даа талага улуг ажыкты берип турар. Даштыкы чурттарже ажылдап чоруткан кижилер чүгле хөй акша ажылдап ап турар эвес, харын мурнакчы технологияны шиңгээдип алыр, чаа шеңгежилте болгаш практиктиг дуржулгага өөренип ап турар. Экономиканың амгы үедеги сайзыраңгай алырларынга ажылдаарынга ол дузалаар. Күш-ажылдың бүдүрүкчүзүнүң өскениниң түңнелинде чоокку үеде Кыдатка 10—20 миллион ажылчыннар «артык» кижилер апаар, оларның чадаарда чамдык кезиин ажылга киирериинге ажылчын холдарны даштыкыже чорудары дузалаар.

• • •

1979 чылдан бээр Кыдат Улус Республика 10,9 миллиард американ доллар түңнүг даштыкы чээлилерни алган деп, КУР-нуң даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш даштыкы садыг министриниң оралакчызы Шэнь Цзюэжэнь даштыкы чээлилерни ажыглаар талазы-биле Бүгү-кыдат чөвүлел хуралга медеглээн. Ол чээлилиин даштыкы 19 чурттардан алган.

(СЭТА).

АФГАНИСТАНДА БАЙДАЛ

КАБУЛ. (СЭТА). Пуштун аймактарны национал эптежилге политиказының талазынче киирер талазы-биле Нангархар дээр афган можузунуң эрге-чагыргаларының күжениишкиннери улуг чедиишкин-биле доозулган. Шинвар округтан кээп турар медээлер ёзугаар алырга, ында чурттап турар аймактар 300 баштыңнар киришкен джирганы чоруткан. Джирга шиитпир хүлээп алган, оон сорулгазы шинвари аймактың чамдык төлээлекчилериниң чазакка удур хөделиишкиннерин болдурбазы. Джирганың шиитпиринге чагыртпас болза шинвари аймактың төлээлекчилери чер алыр эргезин чидирер.

Сөөлгү хүннерде национал эптежилге политиказын деткээн чурттакчы чонунуң джиргалары Афганистанның өске-даа можуларынга эртилээн.

Бахтар агентилелдиң дыңнадып турары-биле алырга, эртемен средада чазактың талазынче 100 кижи составтыг боо-чепсектиг бөлүк кирген. Ол бөлүк Джаудан можуга хөделип турган.

Афган шериглер Кунар можуга дээрбечилерниң шериг кезектеринге удур операция чоруткан. Экстремистерни чылча шапкарынга дээрбечилерниң турар черин дыңнаткан болгаш боттары эки туразы-биле оруу баштакчылары болурун күзеп турган ол черниң чурттакчы чону идепкейлиг-биле киришкен.

Афган ньйысылалды экстремистер база катап боолаан. Кабулдуң чурттакчылыг кварталдарынга реактивтиг тос ракеталар чазылган. Экстремистерниң араатаныг хөделиишкининиң түңнелинде бир кижи өлген, алды кижи балыглаткан.

УЛУГ ЧЕДИИШКИН

БУЭНОС-АЙРЕС. (СЭТА). Пиночеттиң фашистиг эрге-чагыргазы чуртка сөөлгү 15 чыл дургузунда кызы-бүрү хевирлерге чарлаттынып келген онзагай байдалды солуурунуң дугайын албан ёзузу-биле чарлаан. Сальватор Альенденин улусчу чаңгыс эп чазаан шериг бүлгазы дүжүргеен соонда чуртка онзагай байдалды чарлааш, ону Чили патриоттарны туттуп хоругдаарының база өлүрүп хыдырының чепсээ кылдыр ажыглап турган.

Чили улустуң эргелерин бүрүн хораан онза байдалды дүжүргени демократтыг күштерниң хөй чыл дургузунда үргүлчүлеп келген демиселиниң түңнели болур.

Ындыг болзажок онза байдалды фашистиг эрге-чагырга чуртта демократтыг эргелер бар, чон болуунуң эргелерни болгаш хосталгаларын бүрүн ажыглап турар деп бүгү делегей мурнунга көргүстүнер дээш солаарын база билдиңнип турар. Чүге дээрге бо чылдың октябрьда президентиге Пиночетти соңгуур дугайында чонну санал-оналын алырын фашистиг чазак планнап турар.

УЗУТКААН

ЛУАНДА. (СЭТА). Эрткен неделя иштинде Анголаны хостаарының улусчу чепсектиг күштериниң кезектери УНИТА-ның террорист бөлүүнден 130 ажыг дээрбечилерни чок кылып узуткаан.

Ол дугайын Ангола армияның кол штавының Луандада нептереткен медеглелинде айтып турар.

Уиже, Маланже, Уамбо, Бие, Уила, Мошико болгаш соңгу Кванза можуларга дайынчы операцияларның үезинде хөй санныг боо-чепсекти, ок-чемзекти болгаш Мурнуу Африкага болгаш Барыын чүкке бүдүрген дериг-херекселдерни хунаап алган. УНИТА-ның лагерьлеринден 760 тайбың хамаатыларны хостаан. Ангола чепсектиг күштерниң чидирии 33 кижи болган.

АКШ. Бо крокодилдың чүге ховап чорупканының ужуру билдинмес. Чурттап турган чериниден чоруткаш, ол Техас штаттың Фрипорт дээр хоорайының чоогунга чедип келген.

Улуг шимчээшкинниң кудумчулап бар чыткан чолаачылар кандыг-чүү-даа болза ол чидиг диштиг амытанны мурнай эрттирип тер деп шиитпирлээннер.

АП—СЭТА-ның фотозу.

ЭВЭЭЖЕВЭЭН

ВАРШАВА. (СЭТА). ПАП агентилелдиң дыңнадып турары-биле алырга, Катовице болгаш Валбжих воеводстволарда ажылчыннарның чамдызының чорудуп турганы хоорайлуг удур ажыл соксадыышкыннары соксаан. Ол бүдүрүлге черлери ажылдап эгелээн. Катовице воеводствода хөмүр-даштың алды шахталарында чажыт бөлүктерниң активчилери болгаш өжээнирек бөлүктери шахталарының девискээринге ажыл соксадыышкынын уламчылап, байдалды чидиглендирерин оралдажып турар. Бүгү чуртта өске арткан шахталарда хөмүр-дашты казып тывары уламчылап турар.

Познаньда Цегельский хоорайның машина тудуунуң улуг комбинадының составында кирип турар бүгү заводтарда күш-ажылчы ажыл-чорудулга катап эгелээн. Аңаа оон мурнунда ажылчыннарының чамдызы ажыл соксадыышкынын чорудуп турган. «Сталева воля» дээр машина тудуунуң комбинадынга байдал болурчогуурру-биле тургустунуп турар.

Трамвайлар ам бүгү 12 маршруттарда чорун турар, а автобустар чорууруунга өске хоорайлардан машиналары-биле кады чедип келген чолаачылар дузалажып чорун турар.

Ынчалза-даа Щециң портунда, Гданьскиниң судно тудар черинде болгаш чамдык өске-даа бүдүрүлгелерде ажыл соксадыышкыннары азы ажылдакчыларның чамдызының ажыл үзер чоруу уламчылавышаан. Мурнуку «Солидарность» бөлүүнүң экстремистери, а ол ышкаш чажыт бөлүктер ыдалакчы рольду ойнап турар.

ЭГЕЛЭЭН

БРАЗЗАВИЛЬ. (СЭТА). Анголага тайбыңны тургузарының болгаш Намибияга хамаарылгас чоруктуң тыпсырының оруктарын мурнуу-барыын Африкада байдалды таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле Ангола, Куба, Мурнуу Африка Республика болгаш АКШ-тың аразында дөрт талалыг чугаалажыышкыннарының бешки ээлчээниң киржикчилери чугаалажып көрүп эгелээн.

Ужуражыышкынга чедип алдынган дугуржулгаларны хайгаараар талазы-биле каттышкан комиссияны тургузар деп турар.

ВИРУС БҮГҮ ПЛАНЕТАДА

Шүүту Европа чурттары (Албаниядан аңгыда) СПИД-тен аарааш тываргыга бирын дыңнаткан. Ук аарыгның вирузу организмиде бары илереттинген, ынчалза-даа аарывайн турар кижилерниң саны дыка хөй: тускай экспертерниң санал турары-биле алырга, делегейде ындыг кижилер 5-10 миллион хире бар.

Бистиң чурттувуста совет хамаатылардан ындыг кижилерниң саны 64, а даштыкы кижилер — 279. Бо чылдың төнчүзүнге чедир организмиде ындыг вирустуг кижилер—100-тен 250-ге чедир көвүдээр. СПИД-тен аараан кижи ам дээрезде даштыкы 3 кижи, бир совет хамаатызы.

СПИД-ке удур профилактиканы пропагандалаар ведомстволар аразының чөвүлелин ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң чанында тургускан. Чоокку хүннерде эрткен баштайгы хуралга ол саныы чугаалаан. Ук чөвүлелдиң даргазынга күрүнениң кол санитар эмчизи, кадык камгалал министриниң оралакчызы А. Кондрусевич соңгуткан. Чуртка ол аарыгга удур демиселди пропагандалаар ажылды ук чөвүлел чорудар. Бодаарга, ол сорулга ындыгла коскузээс хире, ынчалза-даа өлүмнүг ук аарыгдан эмнээр вакцина, химиктиг препарат-даа амгы үеде чок болгаш ол талазы-биле чедиишкинге дүрген кээр деп чугааларны берге. Оон камгалалырынга чогумчалыг чуулмедерен билири, хуудагигиена, а ол ышкаш медицина херекселдерин дезидин стерилизастаары болгаш чистыс китап ажыглаар херекселдерни чептер санныг кылдыр бүдүрүп үндүрери болур.

Чөвүлелдиң хуралынга бараан чүк чурттарынга демдээрге, бистинде тускай литература, фильмнер (баштайгы 2 кинону белеткеп турар) эвээш, чурттакчы чонуң аңгы-аңгы бөлүктер ортузунга пропаганда чорутпайн турарын демдеглээн. Ол аарыгның нептерээнин ээлчег илереттингениниң чамдызы организацияларның талазындан херекке албаан. Ынчангаш СПИД-тиң проблемаларынга чонуң болгаш албан черлериниң хамаарылгазынга социологтуг болгаш психологтуг шинчилелдерни шилыры негеттинип келген. Чөвүлелдиң баштайгы хуралынга чамдык организацияларының төлээлекчилери, оон аразында ВЛКСМ ТК-ның болгаш ВЦСПС-тиң төлээлекчилери келбээни эдептиг.

Эмчилерниң үндүрген «Бүдүүлүк чорук уржуундан бодунарның өлүмге чедирбенер» деп лозунгуну деткиилээр.

В. БЕЛИЦКИЙ.
«Труд» солуннуң эртем талазы-биле тайылбырлакчызы.

АМЕРИК ХӨӨМЕЙЖИ

АКШ-тан келген аалчы, профессор Теодор Левинни тыва күүседикчилер шыырак хөөмейжилериниң санынга киирген. Кызылга чорун турган үезинде ол хөөмейлеп өөренип алган— онзагай уран чүүл аңаа ол хире таарышкан.

— Тываның дагларынга хөөмей-сыгыт дыңнаан бир дугаар американ кижи мен болдум,—деп, совет-американ фольклор экспедициязының составы-биле бистиң чуртка бир дугаар кээп турар Массачусетс штаттан музыковед магадал-биле чугаалаан. — Ол дээрге дагларның күткүүр болгаш кайгамчык ааллаазылдыр. Кешкүр оралтын амыдыралы бис амгы үе үнежиг бышкы-биле катчыл турары өөрүнчүг-дүр.

Тываның кызы-бүрү булгунарынга баруп чораан Теодор Левин болгаш оон кады чораан эштери 500 хире аялгаларны, тоолчургу чугааларны чыып бижип алган. Оон бажээн пластинкалар ССРЭ-ге база АКШ-ка үнер.

В. КРИВДИК.
СЭТА-ның корр.

ЧАРАШ КЫСТАР КОНКУРУЗУ

Чараш бодурунуң бирги бүгү-эвилел конкурузунга турасквалдан парлалга конференциязы чоокта чаа Москвага эрткен.

Моон мурнунда эрттирээн, оон иштинде Москва фестивальдарының дуржулгазын барымдаалаары эргежок чугула улуг ажылдарны кылырын негеттинип турарын ССРЭ-ниң Кинематографистер эвилелиниң баштаар чериниң секретары В. Тихонов болгаш санал бергеннер демдеглээн. Чараш кыстар конкурузунуң сорулгазы болза кижиниң бүгү талалыг хөгжүлдезин нептереңгейжидер, кинематографка болгаш чараалдарга чогаадыкчы дензигүүрүү илередиринге дузалаар. Чараш кыстарның делгей конкурустарынга киржиринге белеткээрин база конкурстуң сорулгазы боор турар.

Чараш кыстар конкурузунга 16-дан 25 хар чедир назылыглары шилип алыры үш чадалыг. Баштай хоорайларга болгаш областарга, оон соонда республикаларга база девискээр айны-биле конкурстар болур. Оон шилип алдынган эң чараш кыстарның шүүлде конкурузу үшкү чадада, Москвага келир чылдың март айда болур. Эң чараш үш кыска шаңналдарны тывысыр.

СЭТА-ның корр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ

Понедельник

АВГУСТ 29
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«120 минута». 8.35—«Аныяк Россия». Урал-чечен фильм. 5-ки сериязы. 9.40 — Бут бөмбүгүнүң дончулалы. 10.10 — «Аян-чорукчулар клубу». 11.10—11.20 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.45 —Эде тургустунуушкун проожекторы. 15.55—«Труд» солуннуң шаңналы дээш танцы коллективтериниң конкурузу. 16.30 —«Беш чыл: ажыл-херектер болгаш кижилер». 17.10 — Таллинниң музыкалыг чурумалдары. Композитор Э. Тубин. 17.30—«Мен, сен база бис шупту». 18.10 — Мультфильм. 18.25 —«Илгеливис шолу». 18.50—«Тудугжу». Кооперативтер организастаарында четпестер дугайында. 19.20 —Бут бөмбүгүнүң дончулалы. 19.50—«Аныяк Россия». Урал-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00—«Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун проожекторы. 21.45 — «Бакуга музыкалыг ужуражыышкыннар». Эстрадалыг программа. 22.20 — «Камера делегейже көрүп тур». ГФР-же доктаамал чурттаары-биле чоруткан немец националдыг совет хамаатылар дугайында. Политиктиг тайылбырлакчы Д. Бирюкова чорудар. 23.20—23.35 — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.20 — «Тургеневтиң чайы». Аас чогаал байырлалы. 8.45 — «Москвага аян-чорук. Ленин проспектизи». 9.05 —Орус чугаа. 9.35—Өзал-ондак чок шимчээшкин дээш. 9.40 — «Билдинмес солдат». Уруглар га үш сериалыг урал-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 10.45 —Аныяктарга музыкалыг дамчыдылга. 12.30 — Медээлер. 12.40—14.00 — Л. Н. Толстой. «Чаш чорааны, элээди үези база аныяк үези». Шии. 1-ги кезээ. «Чаш чорааны». 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Док. фильм. 18.35 —«Саян электеринде кежээ». Литература-музыкалыг программа. Сесерлиг сүүрүнүң чурттакчыларының шулуучулеро А. Даржай, В. Серен-оол, З. Намзырай-биле ужуражыышкыны. 19.15—«Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кодээ ажыл-агыйларның хүн демдеглели». «Бот-орулгачарлыга: хүнүн боттут болгашкуннары». 19.35 — Киножурнал. 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00—«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «Делегей панорамазы». 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун проожекторы. 21.45 — «Хомудал». Урал-чечен фильм. 23.00—23.35—Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05—Медээлер. 18.15 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 19.15 — Чурукчунуң мастерскаязында. Н. Андронов. 19.30 — Телефильм. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

АВГУСТ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35—«Аныяк Россия». Урал-чечен фильм. 6-гы сериязы. 9.45 — «Мен, сен база бис шупту». 10.30 — Медээлер. 10.40 — 11.40 — «Чуртта, Чер». Экологтуг программа. 15.30—Медээлер. 15.45 — Красноярск телестудиязының программазы. 16.45—«Вьетнам. Улу чылы». Фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.35 — «Нюрун» ансамбльдиң концерти. 17.50—Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.10 — «Эртем: теория, шенелде, практика». 18.40 —Поэзия минуталары. 18.45—Бөгүн делегейде. 19.06 — «Киржикчилер». Чагаа изи-биле. 19.50 — «Аныяк Россия». Урал-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00—«Үе». 21.35 —«Дычна, эш!». Док. публицистиг телефильмниң баштайгы көргүзүү. (Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязының дугайында рассказ). 23.10—Бөгүн делегейде. 23.20—23.45—«Ыры-88».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00—Эртенги гимнастика. 8.20—«Салам». Концерт 8.55—«Москвага аян-чорук. Лужники стадионче Кыстар шилүн кезий». 9.15 —Француз дыл. 9.45 — «Билдинмес солдат». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.55 —Француз дыл. 11.25 «Хомудал». Урал-чечен фильм. 12.40 — Медээлер. 12.50—13.50 —Л. Н. Толстой. «Чаш чорааны, элээди үези болгаш аныяк үези». Шии. 2-ги кезээ. «Элээди үези».

КЫЗЫЛДАН

17.55 — Уругларга фильм. 18.35 —«Үежи». Аныяктарның чуртталга кооперативтериниң чүтүла айтырыглары. Аныяк талантылар-биле ужуражыышкыннар. 19.15 —«Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кодээ ажыл-агый ажылдарының хүн демдеглели». «Бригада болгаш ог-бүле хереэзи». «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези». 19.45—Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00—«Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 —«Музыкалыг киоск». 20.45 — «Угулзалар аалдалары». 21.00—«Үе». 21.35 «Дириг планета». Док. фильм. 6-гы сериязы. «Изиг ховулар».

22.30—01.05—Хоккей. ССРЭ кубогу. Туннел. ЦСКА—«Динамо» (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 — Медээлер. 18.00 — Ритмиг гимнастика. 18.30 — М. Магомаев ырлаар. 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

АВГУСТ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35—«Аныяк Россия». Урал-чечен фильм. 7-ги сериязы. 9.40 — «Дычна, эш!». Док. публицистиг телефильм (Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязының дугайында рассказ). 11.15—11.25—Медээлер. 15.25 Медээлер. 15.35—Эде тургустунуушкун проожекторы. 15.45— И. Демьянова ырлаар. 16.05— Казань телестудиязының программазы. 17.00—Школа: өскерилгелер үези. Интернационалчы кижизидилге дугайында. Литва ССР. 17.30 — Музыка шыгжамыры. Д. Шостакович. 18.05 —«Кижи болгаш хоойлу». ССРЭ-де уруглар эрге-ажыының камгалалы. 18.35 Бөгүн делегейде. 18.55—Экономиктиг билиглерниң үндезиннери. Тележурнал «Агро». Кодээ ажыл-агыйның арендалыг, кооперативтиг болгаш кооперативтиг харылзааларже шилчээни. 19.25 —«Телекөрүкчүнүң спутниги». 19.50 —«Аныяк Россия». Урал-чечен фильм. 7-ги сериязы. 21.00—«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун проожекторы. 21.45 — Улуг кижилерге мультфильмнер. «Калейдоскоп-71» 22.05—00.10 — «Эфирде музыка». Чапсарда. (23.05)— Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Концерт. 8.50 — «Москвага аян-чорук. Ленинград проспектизи» Телефильм. 9.10 — Немец дыл. 9.40 — «Билдинмес солдат». 3-кү сериязы. 10.50 — Немец дыл. 11.20 — Мультфильм. 12.00 — Медээлер. 12.10 — 13.40 — Л. Н. Толстой. «Чаш чорааны, элээди болгаш аныяк үелери». Телешии. 3-кү кезээ. «Аныяк үези».

КЫЗЫЛДАН

18.00—Уругларга фильм. 18.10 — «Бистиң аалчылары-ныс». Совет-американ аас чогаал экспедициязының киржикчилери-биле ужуражыышкын. 18.45 — «Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кодээ ажыл-агый ажылдарының хүн демдеглели». 19.05—«Чаа өөредилге чылы-биле». 19.15—«Москвачыларның белээ». Кызыл хоорайда чаа школаның ажылдыышкынындан репортаж. 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 — «. Он алды харга чедип болгаш оон улуг назы». 21.00 — «Үе». 21.35 — 22.50 — Даштыкы фильм экраны. «Агаар хаалгалары».

(ВСР 1988 ч.)

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 — Медээлер. 18.10 — «Музыка дугайында үш монолог». 19.00 — Аът спорту. Делегей маргылдааларны. 19.30 — «Бугүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Модалар тележурналы «Марафон». 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

СЕНТЯБРЬ

Четверг

СЕНТЯБРЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35—«Аныяк Россия». Урал-чечен фильм. 8-ки сериязы. 9.50 — Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазынга шилилге оюннар. Исландия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 11.30 — «Кижи болгаш хоойлу». ССРЭ-де уруглар эрге-ажыының камгалалы. 12.00 — 12.10 — Медээлер. 15.30 — Медээлер. 15.40 — Эде тургустунуушкун проожекторы. 15.50 — Фильм-концерт. 16.20— Мультфильмнер. 16.35 — Док. фильм. 16.55 — Ажык эжиктер хүнү. Дээди школаның чугула айтырыглары. 17.55 — Поэзия минуталары. 18.00 — Чаш назынның байырлалдары. «Чаа өөредилге чылы-биле!». 19.30 — Бөгүн делегейде. 19.45 — «Аныяк Россия». Урал-чечен фильм. 8-ки сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун проожекторы. 21.45 — 23.35 — Бут бөмбүг. Делегей маргылдаазынга шилилге оюннар. Исландия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (22.35) — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Ленин даглары-биле Кломенскоеге чедир». Док. фильм. 8.35; 9.35 — Бисти долгандыр турар оран. 2 класс. Ада-чурт чуден эгелээрил. 8.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 — Испан дыл. 9.55 — Док. фильм. 10.40; 11.45 — А. Н. Островский болгаш театр. 9 класс. 11.15 — Испан дыл. 12.20 — «Агаар хаалгалары». Урал-чечен фильм. 13.30 —Медээлер. 13.40 — 15.15— «Кыска ужуражыышкыннар». Урал-чечен фильм. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 — Док. фильм. 18.40 — «Экии, школа!». Республиканың школалары чаа өөредилге чылының эгезинде. 19.06 — «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кодээ ажыл-агый ажылдарының хүн демдеглели». «Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязының шиитпирлери—амыдыралга». 19.35 — Медээлер. 19.45 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.50 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.05 — Док. фильм экраны. Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун проожекторы. 21.45 — 23.15 — Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Парк». Урал-чечен фильм. (Азербайджан-фильм).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 — Медээлер. 18.15 — «Көдээден дамчыдылга». 19.15 — Ритмиг гимнастика. 19.45 —Өзал-ондак чок шимчээшкин дээш. 19.50—20.05—«Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

СЕНТЯБРЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35—«Аныяк Россия». Урал-чечен фильм. 9-ку сериязы. 10.00 — «Бузуреннниг-даа болза, эдеп-тиг». 11.00 — Медээлер. 11.10 — 11.55 — «Киржикчилер». 15.30 — Медээлер. 15.45 — Эде тургустунуушкун проожекторы. 15.55 — «Чуден болган чуге». 16.25 — «Сибирь-биле чарлыышкын». 16.55 — «. Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 17.40 — Вьетнам Социалистиг Республиканың телевидениезиниң программазы. 18.40 — Бөгүн делегейде. 19.00 — «XIX партконференцияның углаңышкыны-биле». Чаа ажыл-агый чорудулгазының байдалында Смоленскиниң трикотаж фабриказының ажылының дугайында. 19.35 — «Аныяк Россия». Урал-чечен фильм. 9-ку сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35— Эде тургустунуушкун проожекторы. 21.45 — «Үнер үенер, артист». Л. болгаш В. Аннсимовтар ырлажыр. 22.05 — 23.40 — «Үзел-бодал». Кежээки информация-музыкалыг программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Москвага аян-чорук. Эрги кудумчулар-биле». Док. фильм. 8.35; 9.35—Төөгү. 4 класс. Дош ыырынга тулчуушкун. 9.05 —Англи дыл. 10.05— «Константин Паустовский. Часбиле келээ». Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 — География. 5 класс. Географтыг ажыдыышкыннарының төөгүзүнден. 11.05 — Англи дыл. 12.05 — «Парк». Урал-чечен фильм. 13.30—13.40 — Медээлер. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 — Уругларга фильм. 18.45 —Док. фильм. 19.10 — «Азия тевү». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кодээ ажыл-агый ажылдарының хүн демдеглели». «Соглээн сес—кергеен ыяш». 19.40 —Медээлер. 19.50 — Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.15 —Бистиң өрелерибис. «Сеелгү доктаар чер». Киргыс ССР-ниң Кант районунуң кырганнар база инвалидтер бажың-интернадының дугайында. 20.45 — «Кажык болуксазынза». Уруглар эштин билир ужурлуг. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун проожекторы. 21.45 — 23.20 — «Кинопанорама».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.05 —Медээлер. 18.15 — «Аян-чорукчулар клубу». 19.15 —П. И. Чайковский аттыг делегей конкурузунуң лауреаттары. Грузия ССР-ниң алдарлыг артизи Э. Анджапаридзе. 19.45 — Чурукчунуң мастерскаязында. В. Клыков. 20.00 — 20.15 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

Суббота

СЕНТЯБРЬ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.55— Нефть болгаш газ үлетпүрүнүң ажылдакчыларының хүнүнге. Улуг нефть. 9.55 — «Лотос» ансамбльдиң концерти (Вьетнам). 10.20—«Бистиң салгаашкынывыс». «Культураның совет фондузу» дамчыдылгага хамаарыштыр телекөрүкчүлерниң айтырыгларынга харыылар. 11.20 —«Бузуреннниг-даа болза, эдептиг». 12.20 —Социализм чурттарында. «Чээрби чыл эрткенде». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү (ЧССР ТВ-зи). 12.50— Эвилелдешкен республикаларның кино урал чүүлү Латвия. 14.20 —Бөгүн делегейде. 14.45 — ВЛКСМ-ниң 70 чылынга. «Өртемчейни биле тура». Урал-чечен фильм. 16.00 — «Бугүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». «Чугула айтырыгже көрүп». Өртектер тургузарының талазы-биле ам болур реформаны чугаалажып көрүп турары. 17.00 —Делегей программазы. «Оозалтырган төрээн чурт». АКШ-тың индей чонунуң амыдыралының дугайында телефильм. 18.20 — Поэзия минуталары. 18.25 — «Силерни манап тур бис». Афганистанга чогааттынган ырларның авторлары болгаш күүседикчилери-биле ужуражыышкын. 18.50 — ТТ экранынга эң баштай. «Кин-дза-дза». Урал-чечен фильм. 1-2 сериялары. 21.00 —«Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун проожекторы. 21.45 — Суббота кежээзинде. Телетаныжылга. Виргилиус Норейка. 23.10 — «Джаз... Джаз... Джаз...». 01.00 00.20 — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Студия көргүзүп тур— «Курантылар». «Революция шелу, бажын 1». 9.00 —Чыынды чогаалдар Федор Абрамов. 10.10 —«Кадыкшыл». 11.00 — «Дириг амытаннар ооаныда». 12.05—«Кижи Чер Октаргай». 13.06 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 13.15 — «Уян назылар». Урал-чечен фильм. 14.35 — «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 16.55—Телефильм. 16.25 — Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Дувушке».

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — «Медээлер». 8.15 — Ритмиг гимнастика. 9.00 — Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 9.20 — «Спортлото» тиражы. 9.30 — «Будильник». 10.00 — «Совет Эвилелинге бараан боор тур мен!». 11.00 — Музыкалыг дамчыдылга «Эртенги почта». 11.30 — Киноафиша. 12.30 — «Музыкалыг киоск». 13.00 — «Көдээден дамчыдылга». 14.00— «Кадыкшыл». 14.45—Мультфильм. 15.00 —ССРЭ-ниң улустуң башкызы Г. М. Кубраков-биле ужуражыышкын. 16.35 — «Дириг планета». Док. фильм. 8-ки сериязы. «Дус чок арыг суг». 17.30 —«Славутич» ансамбльдиң концерти. 18.00 — «Делегей панорамазы». 18.45—Улуг кинозалы. Мультфильм. Док. фильм. 19.30 — «Виктор Крохиннниң ийиги неделдези». Урал-чечен фильм. 21.00—«Үе». 21.35 —23.45 — Е. Крылатов композиторнуң авторжу кежээзи. Чапсарда (22.30) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — «Бистиң садывыс». 9.35 — Киноальманах «Горизонт». 10.15 — «Делегейниң десантизи». 11.15 — Экономиктиг билиглерниң үндезиннери. «Телеэко» журнал. Күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдери. 11.50 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.20 — Кайгамчык кижилерниң амыдыралы. Н. И. Лобачевский. 12.50 —«Чаа аммыдыралче эгелип келир сен». «Народная вольница» күскомунуң кежээгүнү В. Н. Фигнер дугайында. 13.25 — Мультфильмнер. 13.45 —Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.20 — Бистиң хоорайывыстың музыказы. 15.05 —«Ыкаар болгаш оон». Аныяктар суурлардан чүге чоруп турарыл? 15.35—«Шимченгир кижилер». Телешиниң баштайгы көргүзүү. Автор — В. Шукшин. 18.00 —Музыкалыг абонемент. Күүседикчи урал чүүл дугайында. ССРЭ-ниң улустуң артизи Е. Светланов-биле ужуражыышкын. 19.00 — «Ада-чуртунга чочиматтар» деп бөлүктен чогаалдыы Н. А. Островскийниң дугайында док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.30 —«Арена» — сарлыктар». Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 20.00 — «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 —Пермь филармониязының ыры квартединиң концерти. 20.55 — «Албан ыттары». 21.00—«Үе». 21.35—23.10 — «Спортлото-82». Урал-чечен фильм.

КИНО

АВГУСТ 28-те

«НАЙЫРАЛ»: «Где находится нофелет?» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Иво— отважный жеребёнок» 9.00, «Кин-дза-дза» 10.40, 13.20, «Душа моя» 16.00, 18.40, 21.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Золотой ключик» 10.30, «Повесть о маршале Коневе» 12.00, «Короткое замыкание» 14.00, «Неукротимая марказа» 16.00, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Кортик» 10.00, «Поединщик» 12.00, 17.30, Ганг, твои воды замутились» 14.00, 19.20 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Юность Бэмби» 13.00, «Маури» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/ф: «Варвара краса, длинная коса» 14.00, «Тоби Мактиг» 15.50, 17.40 шактарда.

ДОСААФ-тың Кызылда автотыышкан техниктиг школазы секретарь-машинакчылар курстарынче чалап тур. Курстарга 8-10 класс дооскан кижилерни хүлээп алыр. Хүндүскү курстарга 3 ай, кежээки курстарга 5 ай өөренир. Өөренири дээш 109 рубль төлээр. Эртенги бөлүктүң өөредилгези сентябрь 1-де, хүндүскү бөлүктүң — сентябрь 15-те, кежээки бөлүктүң — октябрь 3-те эгелээр. Школаның общежитиези чок.

Айтырыгларны дараазында адрестен тодарадыр: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 49, телефону — 2-27-75.

«Тыва тудуг» трестиң тудугга тускай мергежили чок ажылчыннарны трестиң кезектеринге ажылдадыры-биле хүлээп ап турар. Оларны оон соонда бүдүрүлгеден дашкаар ОПТУ-4-түң филиалынга өөредир. Даразында документилерлиг болур: паспорт, күш-ажыл дептери шериг биледи. Общежитие-биле хандырар.

Айтырыгны дараазында адрестен тодаргайлаар: Кызыл хоорай, Красноармейская 76, кадрлар килдизи, телефону — 2-32-63, болгаш 3-15-26.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адресивис: 467000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32-75-че долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 172. ТС—00560

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 201 (13801) | 1988 чылдың август 30, вторник | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 копеек.

ХОВУ АЖЫЛДАРЫНГА — ТЕМП БОЛГАШ ШЫНАР

Малга чемнер белеткээр ажыл Сут-Холдуң «Алдан-Маадыр» совхозта идиин түлүк чорун турар.

Ажыл-агыйда сигенниң кезип белеткээри беджен хуу чеде берген. Ак-Даш суурнуң чанында сут-бараан фермазында сенажты салыры шалыпкын чорун турар. Мал чемнерин белеткежиринге ангы-анги черлерде тургускан бригадалар, звенолар шалыпчы үлүүн киирип келген.

Ол совхозта малчыннарның звенолары сигенниң кезип, сараттап ап, кылыр даалгазын ажыр боттандырарын чедип ап турар. Чарыштың тиилекчилериниң ойталаанда ийередип шаңнап-мактаарын чурумчуткан. Ак-Даш школазының мал чемнерин белеткээр бригадазын хоочун ажылдакчы Каваа Ондар удуртуп, бо хүннерге чедир ийи чүс ажыг тонна эки шынарлыг сигенни белеткээн.

Ол-ла суурда Куулар Седип-оолдуң тургузуп алганы бот-орулга чарылгалыг бригадазы чарыштың мурнуу одуруун ээлеп турар. Оларның болбаазырадып тараан суггаттыг шөлүнге үнген люцерназының дүжүдү чаагай болган. Оон шынары бедик, бирги класстыынга санаттынган.

Бо бригадада ажылчыннардан аңгыда, школачылар, аныяктар база мал чемнерин белеткежип турар. Олар ниити күш-биле ийи чүс ажыг тонна мал чемнерин белеткээннер.

ЧУРУКТА: «Алдан-Маадыр» совхозта хоочун малчын Моңгуш Өктен-оолдуң мал чемнери белеткээр звенозунуң аныяктары Аркадий Куулар, Моңгуш Өлзей-оол Сарыг-Булуң чанында хем кыдыының сигенни кезип турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КҮҮСЕТТИНЕР

«Шекпээр» совхозта Эзбек-оол Моңгушка удуртткан бот-орулга-чарылгалыг бригада бо чылын 200 гектар кукурузаны, 100 гектар рапсты тарып алуртаан. Оон ниитизи-биле 7200 тонна силосту салыр ужурлуг. Амгы үеде кукуруза ажаалдазы эгелээн. Ында ийи комбайн ажылдап кирипкен. Кескен кукурузаны сөөртүр автомашиналарын Кызыл-Мажалыкта септелге-техниктиг бүдүрүлгеге бижыглаан.

Ам кукурузаның 80 ажыг хуузун кезип, оон 5000 тонна силосту салган. Бригада келир кышка силос салыр планын бурун күүседиптер аргалыг.

Байкара БАГЫТ-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

ХЕРЕКСЕЛДЕРИ ЧЕДИШПЕС

Агрономнарның, звенолар удуртукчуларының баш удур санап турары-биле алырга, «Барлык» совхозтуң тараажылары бо күзүн 1 га черден 10 центнер хире тарааны ажаап ап болур. Черниң кежиин хүлээп алырынга совхозтуң төп шаңның канчаар белеткеп турарын хынап көөр дээш, Барыын-Хемчик районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы О. Б. Моңгуш, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң корреспондентилери Ч. О. Кара-Сал, Ч. С. Маадымчы олар чеде бердивис.

Шаң эргелекчизи агроном тускай эртемниг С. Х. Шыырапның удуртуп турары 8 ажылчын девискээрин аштап, шиирбээн турлар. Аңаа чорун турган, белеткелде чедир кылдынмаан чүүлдер эвээш эвес деп эскердивис. Шагда-ла дескилеп каан шаңның девискээри мында-мында ойлуп-дептин, элезин, сайы коступ келген. Оон довурак улам кастынып үнер. Ол хевээр чыдар болза, тараа сөөртекен машиналар улам ол-чире базар, тараа элезин, сай-биле холужар. Шаңның тараа төгер шөлдерин баш бурунгаар белеткеп алыр турган. Ойбак черлерин дескилээринге хөй кижи-даа, цемент-даа негеттинмезе илдеш.

Арыглаан, кургадып каан тараа шыгжаар сериилерниң кырында шывыш самдараан. Дүне оон адаандан өрү көрүп, сылдыстар-даа санап болур. Ону катап септээринге чеже шифер азы кара-саазын, тудуг материалдары херек дээрзин шаңның эргелекчизи санаваан, чагыглар киирбээн. Ойбактыдык сери адаанга тараа чаъс суунга үрелип болур.

— Тараа эжер мыш түүректер, хеппелер бар бе?— деп, улусчу контроль комитединиң даргазы айтырарга:

—Совхозтуң мастерскаязынга чазадып бергин деп директорга чугаалаан мен. Ындыг херекселдер чок ийин—деп, Светлана Хевээевна харыылады. Ажыл-агыйжы эвес, херекселдерин кылгаш, эккеп бээрин манап орар, негелде чок чоруктуң херечизи бо-ла болгай.

Чаа ажааган тарааны түргеп тарадыр эжери, ол-бо сайгарып кургадыры чугула ажыл. Аңаа ажылдап келген кижилерге чуну тутсурур?

Дүжүт ажаалдазының үезинде ажыл шаңга хүн-дүн чок хайнып болгай. Ынчангаш чагылар баштарынга сайгылгааларны азар, лапты камгалалдыг кабельдер белеткээр, шиттерниң байдалын хынаар, шаңны өрт өжүрер дериг-херексел-биле четчелээр дээш ажыл-ла хөй.

Тараа арыглаар, кургадыр чүдүрер техниканы белеткээринде мактанчыг чүүлдер бар. Тараа арыглаар, чүдүрер 5-5 машинаны септээп, үзеп чаап, ажылдап болурун шенеп көрген. ТУ-1, 6 деп марканың тараа кургадыр агрегатты эптеп турар. Ону ажыглаарга киирип тер болза, дүжүттүң шынарын экижидеринге дыка дөгүм боор ийик.

Дүжүт ажаалдазы эгелээже чедир совхозтуң шаңы белен эвес. Ону долузу-биле белеткеп аптар дээрзи чигзинчиг. Ынчалза-даа шаңга эккеп дүжүрген тарааны ол-чыкка алыспайн ажаап, камгалап алыр талазы-биле бар аргаларны шуптузун ажыглаар херек.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ШЫНАРЫ ЭКИ

Мал чемниниң белеткелинге боттарының кооку улуг-хуузун совхозтуң машина-трактор мастерскаязының коллективи киирген. «Ак-Туруг» совхозта ниитиниң малынга 5 тонна сиген кезип бээр даалганы алгаш, 4 кижи составтыг тускай сигенчи звенону тургускан. Оон составынга машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи Николай Шамыш, мотор септекчизи Солаан-оол Сундуй-оол, дарган Намчыл-оол Хирбаа, аппаратчик Чизел-оол Сеңгин олар кирген. Сут-Чыраа деп черге сигенни ход-биле кезип, бөлгеп, Чаш-Тал сут-бараан фермазының сиген кажаазынга сөөртүп чедирген, сараттааннар. Механизаторларның белеткээн сигенниниң шынары эки. Өлшык эвес.

Звенонуң кежигүннери бо хүннерде дүжүт ажаалдазынга техника белеткеп турар.

Ямчап БҮРБҮ.
Чолааты.

Улусчу контрольдуң болгаш парлалганың рейдизи

ЧӨӨН-ХЕМЧИКТЕ БЕЛЕТКЕЛ КАНДЫГЫЛ?

Август айның каан-аяс хүннери тараа ажаалдазынга дыка таарымчалыг болган. Ынчалза-даа Чөөн-Хемчик районда оон дүжүдү бүгү ажыл-агыйларда багай эвес-даа болза, ажаалдаже кириптери шала элек: тараа долузу-биле бышып четтикпээн.

Ажаалда ниити түлүк эгелей бергенде, кудай чүдерей берип болур. Ынчангаш аңаа кирер техниканы, шаңнарны, сериилерни амдыгаастан бурун белен кылып алган турар ужурлуг. Тараа ажаалдазынга белеткел районда канчаар чоруп турарыл?

СЭКП-ның XXII съездизи аттыг совхозтуң машина-трактор мастерскаязының девискээринге чүгле ийи комбайн көрдүвүс.

— 17 комбайнның 15-и ажылдаарынга белеткеп алдывыс—деп, совхоз директору Хүлер-оол Дамба-Даржаа чугаалады. — Оларның ужу септээш кылыр сиген кестире бердив. Артканнары механизаторларның бажыңнарының чанында. Комбайнер бүрүзү дузалакчылыг. Шак ындыг составтыг ажаалда чорудар бис. 2850 гектарның тараазын он хонук дургузунда доозуптар сорулга салдынган. Ынчалза-даа арткан ийи комбайнны септеп чадаштывыс. Иелдирзинниң шенектерин солуур ужурлуг. Септелге-техниктиг бүдүрүлгеге чагыгны киирдивис. Манаан-даа херээ чок диди.

Директорнуң сагыш ааржып турары билдингир: совхозтуң шөлдеринге бышкан орар тарааның дүжүдү багай эвес болгу дег. Чүгле ажаалда кезкырынга келирге, ам дүвүрел эгелээни шала билдинмес ийин. Комбайннарның үрелик турганы эртенниг күстен бээр билдингир болгай. Оларны септеп алырынга он ай чединмээни ол бе?

Ажаалдага ынчаар белеткенири совхозта чаңчыл апарган хире. Оон балыткалыг Бора-Хөл шаңынга кол геш көрдүвүс. Тараа арыглаар машиналарының, транспортёрларының кежиктери бетонналып каан шөл кырында чыдыр. Ужуру болза белен турар техниканың септелгези ам-даа уламчылавышаан.

— ЗАВ-20-ның мун-не септелдивис, ынчалза-даа ажылга шенеп көрбедивис. Автоген чугула херек апарган—деп, септекчи-моторист Сүге Сувакович Карасал чугаалады.

— Тараа арыглаар машиналарга база дүзээлээр ажылдар негеттине берген.

— Даарта бо чылдың дүжүдүн тарааны келзе, хүлээп ап шыдаар силер бе?— деп оон айтырдывыс.

— Чок, хоржок боор бис.

Совхоз комбайннар септелгезин чүгээр чоруткан-даа болза, шаңда септелге ажылдарынга хол дегбээн. Минералдыг чемишчидикчилер чыдар сериниң ийи чыл бурунгаар халайып бадып келген кырышазын амга чедир эдип албаан. Дыдыктардан агып баткан суг чемишчидикчилерни дашталдырган.

Оон ырак эвесте соңгаартан келген студентилер тараа кургадыр сери кылган тур.

— Материалдар-биле кандырылгавыс багай, ынчангаш ажыл шоолуг шуудавайн тур —деп, оларның бирээзи тайылбырлады.—Ам үш хонгаш чанып чоруптар болгай бис. Тараа кургадыр черин чедир кылбайн баарывыс хараадаптыг-дыр.

Тараа кургадыр серинин белен болу бээрин ажаалдага чедир совхоз директору биске бүзүредип турду. Тараа ажаалдазынга чедир хамаан чок, оон бо чылын белен болу бээри чигзинчиглиг болду. Совхоз тараа ажаалдазынче сентябрь эгезинде кирер деп планнап турар. Аңаа чедир чээш үе арткан. Септелгениң бурун доостуру кандыг-ла болду.

«Тыва» совхозтуң шаңының септелгези эки чоруттунган. Районда ийи-ле борбак ЗАВ-20-ның бирээзи мында бурун белен. А тараа ажаар комбайннарының белеткели, баштайгы ажыл-агыйда мышкаш, доозулбаан.

«Искра» совхозтуң септекчилери чаа ЗАВ-10 агрегатты эптеп доозуп турар болду. Чүгле кол шимчедикчиниң энергиязы кожары арткан. Тараа кургадыр сушилканы база кыдын доозарының кырында келген.

—Бо чылын районнуң үш совхозунга —«Чыраа-Бажынга», «Искрага» болгаш СЭКП-ның XXII съездизи аттыг совхозка —тараа кургадыр сушилкалар ажылдаар — деп, РАУК даргазы Сагаан-оол Долгар биске бүзүретти. Тараа кургадыр генераторларны эске ажыл-агыйлар база сетвылап алган. Оларның ажыглалга кирери дараазында чылче шилчээни ол.

«Чыраа-Бажы» совхозка сушилка эртен чылын-на ажыглалга киргенин билир бис. Совхоз оон ажыын бо чылын база көөр.

Районнуң агропулетпур каттышкыышкынының денээлерин баш бурунгаар белеткээш, 30 тоннаның денээлери бүгү совхозтарда тараа хүлээп алырынга белен. Чүгле «Большевик» совхозта сеңзу ажылдар дооступ турар болду. Август 25-те ону тускай комиссия хүлээп алган.

Бистиң рейд чорудуп турган хүнүвүсте районнуң комбайн парыгының белени 77 хуу болган. Ол дээрге кожа Улуг-Хем райондан 10 хуу кудуу болуп турар-дыр. Септекчилер 2400-түн ремендерин тывылбас деп кол хомудалдыг. Подборщиктерин солуур ужурлуг он хире комбайнның бо чылдың ажаалдазынга киржири билдинмес.

— Август 25-тен эгелеп, тарааны аралап эжаай бээр боор бис —деп, РАУК даргазы биске чугаалаан. —Тарааның сывы чолдак-даа болза, бүгү 13630 гектар шөлде оон чемижи чүгээр эки. Шуптү совхозтар күрүнеге тараа дужаар планын чайлыг күүседиптер.

Эки түннелдерге идегеп болбайн аан. Ынчалза-даа ажаалдага чедир каш хонуктар арткан. Ол үе дургузунда 18 комбайнның септелгезин дооступ бээр бе? Шаңнарның дыдыкрыштарын септеп четтигиптер бе? Район тараа ажаалдазын чедирип чокка чорудуп шыдаар бе?

Шак ындыг айтырыглар бистиң дүвүрелиивисти болдурган.

Рейд бригадазының кежигүннери:

Комбу-Маадыр СЕГЛЕНМЕЙ. Районнуң улусчу контроль комитединиң даргазы;

Борис ЖУРАВЛЕВ. «Тувинская правда» солуннуң.

Кодур-оол ОЮН. «Шын» солуннуң корреспондентилери.

УЖУДУУШКУНДА—КАТТЫШКАН ЭКИПАЖ

СЭТА-ның дыңнадыы

1988 чылдың август 29-та Москваның-биле 8 шак 23 минутада турда. Совет Эвилелинге «Союз ТМ-6» космос корабльин салып үндүрген.

Корабльда каттышкан экипаж: командири Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Владимир Ляхов, шинчилекчи эмчи Валерий Поляков болгаш космонавт-шинчилекчи Афганистан Республиканың хамаатызы Абдул Ахад Моманд олар башкарып чоруур.

Ужудуушкунуң программазында «Союз ТМ-6» корабльдиң башкартынып чоруур «Мир» комплекс-биле тудуштурары болгаш оон иштинге 1987 чылдың декабрь 21-ден эгелеп, Чер чоогунуң орбитазынга ажылдап келген космонавтылар Владимир Титов болгаш Муса Манаров олар-биле кады эртем шинчилелдерин болгаш шенелделерин чорудары көрдүнген.

Космосче совет-афган ужудуушкуну Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң болгаш Афганистан Республиканың чаазактарының аразында дугуржулга ёзугаар боттандырып чорудуп турар.

Телеметрия медээлери-биле алырга, «Союз ТМ-6» корабльдиң иштики системалары болур-чогууру-биле ажылдап чоруур.

Космонавтылар Ляхов, Поляков болгаш Моманд оларның кадыкшылы эки.

ЧУРУКТА: (солагай талазындан оң талазынче) баштайгы экипажтың эмчизи В. В. Поляков, командири ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры В. А. Ляхов болгаш космонавт-шинчилекчи Афганистан Республиканың хамаатызы Абдул Ахад Моманд.

СЭТА-ның фотохрониказы.

«Союз ТМ-6» корабльдиң экипаж командириниң ужудуп үнер мурнунда

МЕДЕГЛЕЛИ

Эргим эштер болгаш өннүктер!

Чер чоогунуң делгеминче мээң баштайгы ужудуушкунумнуң соонда 10 хире чыл эрткен.

Бо үениң дургузунда космос техниказы шынар талазы-биле чаартынган, шенелделер улам нарын апарган, шинчилзажок совет космос аппараттарының дузазы-биле чорудуп турар бүгү шинчилелдерниң тайбың угланыышкынының өскерлиш чок артып турар.

Бөгүн орбитаның «Мир» комплекстиг шинчилелдерниң программазын күүседири-биле «Союз ТМ-6» корабльге космосче ийи чурттарның —Совет Эвилели биле Афганистан Республиканың хамаатылары ужудуп үнүп турар.

Бистиң кады ужудуушкунувус тайбың сорулгаларга космос шинчилелдерниң талазы-биле улустар аразында кады ажылдажылганың өлчеглиг базымы болгаш Совет Эвилелиниң болгаш Афганистан Республиканың аразында быжыглап турар харылзааларының чаа илерээшкини-дир.

Каттышкан экипажтың мурнундан илеткээрим болза: космос ужудуушкунунга белен бис, хүндүлүг болгаш харыысалгалыг даалганы күүседиринге бүгү күжүвүстү, билиивисти болгаш дуржулгаавысты бараалгадыр бис.

«Союз ТМ-6» корабльдиң экипаж командири Владимир ЛЯХОВ.

«Союз ТМ-6» корабльдиң шинчилекчи-космонавтызының ужудуп үнер мурнунда

МЕДЕГЛЕЛИ

Эргим эштер болгаш өннүктер!

Каш-ла минута болгаш ур манааныывыс «Старт» дээн команда чаңгыланыр, совет-афган экипажтың башкарганы космос корабли Чер чоогунуң орбитазынче үнер.

Бо космос ужудуушкунунга совет акы-дуңмаларым-биле кады киржир хүндүлүг хүлээлгени мээң Афганистан Республиканың удуртулгазы бүзүрээни дээш аас-кежиктиг мен. Бодумнуң чорттаар чонумнуң оглу болбушаан, өөрүшкү-биле кады космосче акы-дуңма улус өөрүжүр дайын удамчылавышаан турар Төрээн чуртум дээш сагыш-сеткил сарыышкынын аппаар мен.

Силерге, ынак ада-чуртулярым, сеткилдиң хамызындан сестерлиг чугаалап тур мен. Акы-дуңма! Дайынны соксадыңар, боттарыңарның бүгү күжүңерни национал быжыг тайбың тургузарынче угланар. Хостуг, нейтралдыг, каяа-даа каттышпаан Афганистанны тайбың болгаш чаңгыс эптиг, а бистиң чонувусту аас-кежиктиг болдурааларыңар! Төрээн чуртумга тайбыңның болдурарын көөрү — мээң эң-не изиг күзелим ол.

Космос ужудуушкунуң белеткээринге киржип турган совет өннүктеримге, бүгү совет кижилерге хамы өөрүп четтиришкиниң илередирин күзел тур мен. Найырал — бистиң чурттарывыстың улустарының эң үнелиг салгаашкыны, а амгы бо ужудуушкун оон төөгүзүнге чаа чырыткылыг арын боор кирер.

Космоска телевидениежиттинген ажылдарның программазы күүсеттинер деп афган улуска, Төрээн чуртумга, Афганистан Республиканың Президентизи, АУДП-ның ТК-зының Чиигиже секретары эш Наджибуллага болгаш совет улуска, СЭКП ТК-ның Чиигиже секретары эш Горбачевка бүзүредип тур мен.

«Союз ТМ-6» корабльдиң шинчилекчи-космонавтызы Абдул Ахад МОМАНД.

Владимир Афанасьевич ЛЯХОВ

Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Владимир Афанасьевич Ляхов 1941 чылдың июль 20-де Ворошиловград областының Антрацит хоорайынга төрүттүнген.

1964 чылда Харьковтуң Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры С. И. Грицевец аттыг дээди шериг-авиация училищезин дооскаш, Шериг-Агаар Күштеринге албан эртирип турган. «1 класстың шериг ужудукчузу» болгаш «3 класстың шенекчи-ужудукчузу» мергежилдерлиг.

В. А. Ляхов 1963 чылдан бээр Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының кежигүнү.

Владимир Афанасьевич 1967 чылда космонавтылар отрядынга кирген.

Космонавтылар белеткээр төпке ажылдап тургаш, В. А. Ляхов 1975 чылда Ю. А. Гагарин аттыг шериг-агаар академиязын дооскан.

Владимир Афанасьевич космосче ийи: биргизи 1979 чылда «Союз-32» корабльге болгаш «Салют-6» орбита станциязынга 175 хонук үргүлчүлээн, ийигизи 1983 чылда «Союз Т-9» корабльге болгаш «Салют 7» орбита станциязынга 150 хонук үргүлчүлээн ужудуушкунну кылган. «2 класстың космонавтызы» мергежилда аңаа тывыскан.

Валерий Владимирович ПОЛЯКОВ

Валерий Владимирович Поляков 1942 чылдың апрель 27-де Тулага төрүттүнген.

1965 чылда ол Московның Ленин ордениг И. М. Сеченов аттыг бирги медицина институдун дооскан. Оон соонда янзы-бүрү эртем-шинчилел институттарынга болгаш организацияларынга ажылдап турган. Космос медицинаның талазы-биле эки эртем-билиглиг болгаш аңаа ажылдап шыдаар специалист кылдыр болуп көргүскен. Ужудуушкунга башкартынып чоруур «Союз» космос корабльдериниң база «Салют» орбита станцияларының экипажтарының медицина хандырылгазынга каш удаа киришкен. Ол медицина эртемнериниң кандидады.

В. В. Поляков 1970 чылдан бээр Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының кежигүнү.

В. В. Поляков 1971 чылдың октябрь 1-ден эгелеп ССРЭ-ниң Кадык камгалал министерствозунуң медицина-биология институдунда ажылдап турар.

Космос ужудуушкунунга Валерий Владимирович 1972 чылдан бээр белеткенип эгелээн. «Союз ТМ» корабльдиң болгаш «Мир» орбита станциязының шинчилекчи-эмчизинге белеткелдиң долу курузун ол эрткен.

Абдул Ахад МОМАНД

Афганистан Республиканың хамаатызы Абдул Ахад Моманд Газни можунуң Шангар районунуң Сарда суурунга 1959 чылдың январь 1-де төрүттүнген. Националы —пуштун.

1976 чылда школа дооскаш, Кабулдуң политехниктиг институдунга кирген.

Абдул Ахад Моманд 1977 чылдан бээр Афганистанның Улус-демократтыг партиязының кежигүнү.

1978 чылда шериг албанынга барган болгаш шериг эртемнерге өөренири-биле Совет Эвилелинге келген. Ужудукчуларның шериг училищезин дооскан соонда, Афганистанның Шериг-агаар күштеринге шериг албанын эртирип турган.

Ол 1987 чылда шериг-агаар академиязын дооскан, оон соонда шериг албанын эртемнериниң үргүлчүлеп турган.

1988 чылдың февральда Абдул Ахад Моманд космонавтылар белеткээр Ю. А. Гагарин аттыг төпке совет-афган каттышкан ужудуушкунга белеткениишке келген. «Союз ТМ» корабльге болгаш «Мир» орбита станциязынга ужудуушкунга белеткелдиң долу курузун эрткен.

Партийжи амыдырал: комсомолга партийжи удуртулга

СТИЛИН, АРГА-МЕТОДУН ЭКИЖИДЕР

Комсомолга партийжи удуртулганы улам ыңай экижидер болгаш аныяктарның коммунистиг кижизидилгезинге ооң ролюн бедидер дугайында СЭКП Төп Комитеди доктаалды хүлээп алган. Партокомнар, партия эге организациялары ук доктаалды күүседир дээш практиктиг хемчеглерни ап, ону харыылаар эштерниң отчёттарын дыңнап турар.

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозунуң партком секретары Т. А. Сандановага журналист Иван Келик-Сенги ужурашкаш, комсомолга партийжи удуртулганы экижидер дээш партком чүнү кылып турарынга хамаарыштыр айтырыгларны салган. Ол айтырыгларны болгаш харыыларны мооң адаанда парладывыс.

— Комсомол — партияның дузалакчызы болгаш кыр кужу болгай. Ынчангаш комсомолду дамчыштыр партияга хүлээп алышкынның дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бо эң-не чугула айтырыгларның бирээзи. Партком комсомолчуларны партияга хүлээп алырынче доктаамал кичээнгейни салып келген. ВЛКСМ комитеди-биле сүмележип тургаш, СЭКП кежигүнүнге кирип ап болур кижилерниң даңзызын тургузкаш, оларның-биле ажылды чорудуп турар. Сөөлгү ийи чылда чеди комсомолчуну партияга хүлээп алган. Ол болза ажылга, амыдыралга төлептиг малчыннар, механизаторлар, эмчилер, башкылар-дыр. Амгы үеде олар бүдүрүлгениң мурнакчылары, үлегер-чижектиг коммунистер болуп турар. Ындыгларга № 1 хойжу бригаданың зоотехниги Урана Тавакай, механизатор Игорь Чулзум, малчын Зоя Энге-Маадыр, саанчы Нина Шыырап болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Аныяк коммунистерниң өөредилгезин организастап, оларның эки ажылдаарынга, эде тургустунарынга практиктиг дузаны чедирип турар. Комсомолду дамчыштыр партияга хүлээп алышкын ажылын экижидер хемчеглерни ап турар.

—Комсомолчуларның кежигүн дадывырының хавырылдазында, оларның үнер, кирериниң учёдунда четпестерниң барын ВЛКСМ-ниң ХХ съездизинге айыткан. Бо талазы-биле силерде байдал кандыгыл, Татьяна Андреевна?

—Бо чылдың февральда болган совхозтуң коммунистериниң хуралынга совхозта комсомол комитединиң секретары З. С. Серен-оолдуң отчёдун дыңнап, чугаалашкан. Алаа комсомол комитединиң ажылын партийжи принципиалдыг ёзу-биле анализтеп көрген. Комсомол дадывырының хавырылгазында, учёттан үнеринде, алаа киреринде четпестер барын орта илередип, ону эдип алырда чүнү кылырын санал берген коммунистер чугаалаан. Комсомолчуларны ажыл-ишке хаара тударынче кичээнгейни салгаш, комсомолдуң иштики ажылынче сагыш салбаан, ооң түңнелинде үр үеде кежигүн дадывырын төлевес, учёттан үндүр бижидип албайн чоруй баар таварылгалар турган. Ону болдурбазын комсомол комитединге даалган турган. Амгы үеде шугумчулелден түңнел үндүрүп, ону эдип алыр дээш ажылдап турар.

— Комсомолчуларны болгаш аныяктарны бүгү талалыг өөредип, кижизидеринге дайынның, күш-ажылдың хоочуннарының, дагдыныкчыларның ролю улуг. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

—Бо чугула херек. Бистиң суурда дагдыныкчылар чөвүлелин Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Түлүш Самбуевич Нурсат удуртуп турар. Оон кол сорулгазы болза, аныяк салгалды совет улустуң дайынчы, күш-ажылчы чаңчылдарынга, төлептиг ажы-чаңга кижизидери болуп турар. Ынчангаш алаа хамаарыштырган ужуражылгаларны, беседаларны, кежээлерни эрттирип, орта күш-ажылдың хоочуннарын, бүдүрүлгениң мурнакчыларын идепкейлиг киириштирип турар. Ол чорук аныяк-өскенни төлептиг ажы-чаңга, күш-ажылга ынак болурунга өөредип, кижизидип турар. Бисте идепкейлиг дагдыныкчылар эвээш эвес. Т. С. Нурсаттың назыны улгадып-даа болза, аныяктарны кижизидериниң херээн кезээде чугулага көрүп келген. Бодунуң дайынчы эш-өөрүнүң, Москвага, Ровнога дайынның киржикчилери-биле ужуражылгага кирипкенин аныяктарга, школачыларга кузелдиг-биле чугаалап бээр чаңчылдыг. Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Янмаа Шаңнаа, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Андрей Сарунам, саанчы Тамара Бадук, механизатор Василий Сумбаа болгаш өскелер-даа идепкейлиг дагдыныкчылар болуп турар. Партия комитеди, партия эге организациялары бо чугула ажылды идепкейжидеринче кичээнгейни салган.

—Аныяктар ортузунда корум-чурум үрээр чоруктар бар болгай, оларның-биле кандыг ажыл чорудуп турарыл?

—Чүвениң шыныы чугаалаар херек. Бистиң суурга арагалаар, ажылдан озалдаар, шоол-содаа кылыр, оон улаңындан кем-херек үүлгедир таварылгалар турганы чажыт эвес. Партком, дирекция, көдээ Совет, профэвилел, комсомол комитеттериниң бир демниг ажылды чорутканының түңнелинде суурда байдал алаан экижээн. Сөөлгү ийи чылда аныяктардан аар кем-херек үүлгедир чоруктар болбаан. Амгы үеде суурнуң хөй-нити организациялары Баян-Кол ортумак школазының директору-биле сырый харылзааны тудуп, ук школаның он болгаш сес класстарын дооскаш, дээди болгаш тускай ортумак өөредилгеже чедериче кандыг-бир чылдагаан-биле кирип шыдаваан оолдар, кыстарны совхозтуң кандыг-бир бүдүрүлгезинге ажылдаан турзун дээш бөттүг хемчеглерни ап турар. Ажыл кылбас кижилерниң чамдыктары ооң-даа арагалаар таварылгалар турганын эки билир бис.

—Комсомолга партийжи удуртулганы экижидериниң талазы-биле парткомнуң талазындан элээн ажылдар кылдынып турар деп түңнеп болур ышкажыл, Татьяна Андреевна?

— Бистиң совхозтуң ажылчыннары бирги чартык чылда күрүнеге салар кодээ ажыл-агыйының продукцияларын: эътти, сүттү, дүктү пландан ажыр күүсеткеннер. Мону чедиишкинниң боттандырарынга совхозтуң комсомолчуларының, аныяктарының киирген үлүү барын демдеглээри чугула. Мооң-биле чергелештир комсомолга партийжи удуртулга бистиң совхозта эки дээр болза шын эвес, мактанган апаар. СЭКП райкомунуң ээлчеглиг бюрозунга бистиң парткомнуң комсомолга партийжи удуртулгазының стилиниң, арга-методунуң дугайында мээң илеткелимни дыңнап, чугаалашкан. Бюродан комсомолга партийжи удуртулганы экижидериниң талазы-биле чамдык кылдынып турар ажылдарны демдеглээш, эде тургустунуушкуннуң негелделеринге, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының хүлээп алган резолюцияларынга дүүштүр алырга, ыракта четпес ажылдап турарывысты бюро кежигүннери тодаргай чижектер-биле көргүскен. Ону кыска хуусаада эдериниң талазы-биле боттарының сүмелерин, саналдарын бергеннер. Ынчангаш бюронуң шиитпирин амыдыралга боттандырар дээш дарый хемчеглерни алыры парткомнуң эң-не чугула сорулгазы болур.

ДААРАНЫКЧЫ ЕЛЕНА НАЗЫТЫ

Баян-Кол суурда амыдырал хандырылгазының комплекстиг хүлээп алышкын пунктузунда даараныглга цехиниң даараныкчылары чагыгларны хүлээп ап даараарындан ангыда эрги хептиң септелгезин чорудуп, чаарты кылып бээри-биле хүлээп ап турар. Оон ангыда чагыгны дүрген күүседир кылдыр база кирип болур. Чагыг бүрүзүнүң шынарлыг даараттынары ону хол-биле тудуп кылып турар кижилерниң хүлээнген херээнге хамаарылгазындан, уран шевериниден чугула хамааржыр. Ынчангаш цехтиң даараныкчылары тывынгыр, хол туттунгур ажылдаарын чугаалап турарлар.

Оларның бирээзи—даараныкчы коммунист Елена Байыр-ооловна Назытыны бижикчы З. А. Тепил-оол шевер кижи деп үнелээр болду. Роза Сарыг-оол дааранычының мергежилин чедип алыр дээш маңаа өөреникчилеп кирген. Алаа көрдүнген хуусаа төнүп турар, оон бот-тускайлаң ажылдарынга ам бүзүреп болур. Даараныкчы кыстар дээниг болгаш оларның үүле-херээ бүдүнгүр.

ЧУРУКТА: Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң комплекстиг хүлээп алышкын пунктузунуң даараныкчызы Е. Б. Назыты.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын өөрениринге холбаштыр

РЕВОЛЮСЧУ ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУ ДАМЧЫШТЫР— СОЦИАЛИЗМНИҢ ЛЕНИНЧИ МӨЗҮ-ШЫНАРЫНЧЕ

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязы болза СЭКП-ниң амыдыралынга, ниитилел амыдыралының бүгү адырларын революсчу ёзу-биле чаартырынче, эде тургустунуушкунуң теориязын болгаш практиказын ханыладырынче, экономиктиг үндезин реформаны боттандырарынче болгаш ниитилелди демократтадырынче партияның шугумун чайгылыш чок күүседиринге канчаар-даа аажок улуг болушкунун болган.

СЭКП Төп Комитеди партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының резолюцияларын боттандырар талазы-биле практиктиг хемчеглерниң калбак комплекизин тодарткан. М. С. Горбачевтуң илеткели, конференцияның болгаш СЭКП ТК-ның Пленумунуң шиитпирлери эде тургустунуушкунуң фронтузун калбартып база ханыладып, ниитилел амыдыралының бүгү адырларын чаартырынга демократтыг бижиг үндезинин салган.

Партия организацияларының, идеологтуг активтиң хүлээлгези — СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының идеяларын амыдыралга боттандырары, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге болгаш тодаргай ажыл-херек кырынга оларның боттанышкынын дээш демисежири.

Амгы үеде ажылчы чоннар конференцияның материалдары-биле таныжарын чер-черде уламчылавышаан. Совет кижилер конференцияга илеткелди болгаш оон резолюцияларын, делегаттарның чугааларын катап-катап номчуп турар. Партия комитеттери политүүнериң, делегаттар, СЭКП ТК-ның кежигүннери, удуртукчу ажылдакчылар, эртемденнер, публицистер, литератураның болгаш урал чүүлдүң ажылдакчылары-биле ужуражылгаларны эрттирип, ниитилел-политиктиг номчулгаларны организастап турар. Ынчалзажок бо бүгү — конференцияның материалдарын пропагандалаар талазы-биле эң чугула ажылдың чүгле эгези-дир. Ооң шиитпирлериниң боттанышкыны конференцияның хүлээп алганы документилерни улам ханы өөренири, ниитилел амыдыралының бүгү талаларын чаартырының чугула айтырыгларының ужур-утказын тайылбырлаарын негеп турар. Маңаа политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгениң системазы улуг рольду база ойнаар ужурлуг.

Конференцияның ажылының эң байлак ужур-утказы, оон эрткен нити байдалы, характери болгаш стили, айтырыгларны чугаалажып турганының ханызы болгаш хостуу өөредилгениң организакчызы бүрүзүн, пропагандист болгаш тыңнакчы бүрүзүн идепкейлиг, бот-тускайлаң болурунче сорук кииргир ужурлуг. Амыдыралчы чугула ол материалдарны канчаар өөренир дугайында үстүнден айтышкын манаар херээ чок. Кичээлдерни эрттирериниң девирлериниң, методтарының болгаш хуусааларының дугайында тодаргай «айтышкыннарны» манаары чаңчыл апарган партия организацияларының ам-даа эвээш эвес бары хараадаанчыг. Ындыг чорук ажылга чүгле шаптык кадар.

«Ажылчы чоннуң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилге системазын эде тургузар дугайында» СЭКП ТК-ның доктаалынга дүүштүр конференцияның материалдарын өөрениринин канчаар организастаза экил дээрзин ам партия организациялары боттары шиитпирлээр. Ындыг болганда бодунуң күш-ажылчы коллективиниң, девискээриниң онзагай байдалдарын болгаш сорулгаларын, кижилерниң белеткелиниң деңнелин, оларның сонуургалдарын барымдаалаары чугула.

Ынчан янзы-бүрү аргалар туруп кээри билдингир. Чижээлээрге, чамдык партия комитеттери коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвес активчилерниң сонуургалдарын барымдаалааш, конференцияның материалдарын **келир өөредилге чылының бүгү дургузунда** өөренири организастаар деп планнап турар.

Чамдык кижилерниң саналдан турары мындыг: **кичээлдерни сентябрь 1-ден эгелээш, дөрт ай дургузунда** конференцияның материалдарын өөренип доозупкаш, а 1989 чылдың январь 1-ден «Ажылчы чоннуң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезиниң системазын эде тургузар дугайында» СЭКП ТК-ның доктаалынга дүүштүр киирген курстарның баазазынга оларны ханызы-биле шиңгээдип өөрениринче кирер деп турар. Ол курстарның чамдыктары бо: «СЭКП — ниитилелдиң революсчу ёзу-биле чаартырының удуртукчу болгаш баштакчы кужу», «Социалистиг демократизмни бүгү талазы-биле калбартыры, чоннуң бот-башкарылгазын ханыладыры», «Совет ниитилелдиң эрге-хоойлу үндезиннерин быжыглаары», «Совет экономика: өзүлдениң чаа шынары», «Социализмниң теориязы болгаш практиказы», «Национал харылзааларның хөгжүлдериниң интернационалчы болгаш патриоттуг кижизидилгениң чугула айтырыглары» болгаш өске-даа.

Эрткен үе-чадада тайылбыр ажылын дээштиг чорудуп келгенин барымдаалап көрбүшаан, **СЭКП ТК-ның доктаалы-биле өөренир кылдыр мооң мурнунда сүмелээн курстарның темалары-биле конференцияның материалдарын өөредилге чылының эгезинден эгелеп ханызы-биле холбап өөренирииче шилчиир арга** бар деп, чамдык партия комитеттери санап турар.

Ол аргаларның кайызын-даа күш-ажылчы коллективке ажыглаар туруп болур. Партия комитеттеринге кол-ла чүве — бо ажылды быжырымчалыг организастаарын хандырары, пропагандистерге теоретиктиг болгаш методиктиг дузаны чогуур үезинде көргүзери, оларга семинарларны эрттирери, эде тургустунуушкуннуң боттанып турарының дугайында база конференцияга идип үндүрген айтырыгларны коллективте, районда, хоорайда, областа, крайда болгаш республикада, адырда болгаш ниитизи-биле чуртта шиитпирлеп турарының дугайында анализтиг, информастыг материалдар-биле өөредилге чорудулгазын хандырары. Биргээр чугаалаарга, конференцияның материалдарын өөренип турарларга эң таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула.

Конференцияның документилериниң ужур-утказын тайылбырлап тургаш, ооң колла түңнели чүдел диве, үндезин айтырыглар талазы-биле программныг политиктиг турушту ажылдап кылганы болур дээрзин көргүзери эргежок чугула. Шынын-биле алырга, амгы үе-чадада партияның болгаш чурттуң мурнунда турар айтырыгларның бүгү комплекизин ол тодарткан.

Конференцияга көрген кол айтырыг — ол дээрге совет ниитилелдиң демократчыдары болгаш политиктиг система реформазы-дыр. Эде тургустунуушкунну чер-черге калбартыр, кадстройканы чаартып тургаш, ооң чорудулгазын быжыглаар болгаш ол харылзаага үндезилээш, совет ниитилелдиң революсчу ёзу-биле чаартынышкынын эгелиш дивес болдурар сорулга салдынган. Политиктиг система реформазы комплекстиг байдалдыг болуп, ооң бүгү звеноларын хаара тудуп, экономикада болгаш бүгү ниитилелде эде тургустунуушкун-биле чаңгыс ай холбаалыг болбушаан, аргалыг-ла болза, кыска хуусаада ол боттанган турар ужурлуг. Политиктиг система реформазының шиитпирлиг угланыышкыны — социалистиг күрүнениң болгаш бистиң чуртувуста бот-башкарылганың үндезини болур улус депутаттарының Советтериниң бүрэн эргелиг болурун хандырары болур.

Политиктиг авангард болур партияның ролюнуң дугайында айтырыг конференцияның кичээнгейниң төвүнге турган. Совет улус эде тургустунуушкунуң чорудулгазын келир үеге бүзүрели СЭКП-биле холбаштыр көрүп турар. Чогум-на партия болза ниитилелдиң программныг сорулгаларының чаянчызы болуп, чуртту чаартылганың оруу-биле баштап шылдаар шак мындыг политиктиг кара чаңгыс күш болуп турар. СЭКП болза ажыл-чорудулгазының ужур-утказының болгаш методтарының талазы-биле долу чергези-биле ленинчи хевирниң партиязы болган турар ужурлуг, ындыг негелде конференцияга салдынган. Амгы үениң байдалдарында эге организациядан СЭКП ТК-га чедир оон бүгү ажыл-чорудулгазы, ажылының стилин, аргаларын, хевирлерин болгаш методтарын үндезиниң-биле эде тургузар херек. Партия болза бүгү чадаларга политиктиг стратегияны амыдыралга тодарадыр болгаш чорудар, чагырып-дужаар методтардан ойталаар база совет хоойлуларны болгаш ниитилел амыдыралының демократтыг үндезиннерин эң шиңгызы-биле сагып тургаш, бодунуң политиказын организакчы, идеологтуг, кадр ажылын дамчыштыр боттандырар ужурлуг.

Эде тургустунуушкуннуң сорулгаларын чедип алырынга идеологтуг ажыл идепкейлиг рольду ойнаар деп, СЭКП санап турар. Идеологияны чаартыр сорулганы экономиктиг үндезин реформа болгаш партия база ниитилел амыдыралын демократчыдары-биле дөмей кылдыр чаңгыс одуругга тургузарын СЭКП ТК-ның февраль Пленуму негээн. Ниитилел медерели демократчыдылга хөгжүлдезинге, ажык-чарлыг чорукка үндезинлен хевирлеттинген, чогаадыкчы күш-ажылче ол угланган турзун дээш партия бүгүле аргаларны ажыглаар.

СЭКП-ниң эде тургустунуушкунче алган угланыышкынының конференцияга деткиишкинин алганын аас болгаш парлалга пропагандазынга бүзүренчиг кылдыр көргүзер херек. Эрткен үш чылда канчаар-даа аажок улуг ажыл кылдынган. Партияның, ажылчы чоннуң күженишкининиң ачызында чурттуң экономиктиг болгаш социал-политиктиг кризиске кудулаан базымышкыны доктааттынган. Эде тургустунуушкунуң идеяларының болгаш ажыл-херектериниң салдары-биле ниитилелдиң сырый каттыжышкыны болуп, ажылчы чоннуң чогаадыкчы энергиязы көдүрүлген. Ниитилелдиң идей-политиктиг байдалы үндезини-биле өскерилген. Экономиканы экижидериниң чорудулгазы эгелээн, кижилерниң эң чугула негелде-херегселдерин хандырарынче ол угланган.

Оон-биле кады эде тургустунуушкунуң чорудулгазы чорулдээзиг, бергелерлиг, эрги чүүл биле чаа чүүлдүң аразында удурланыышкынныг чоруп турар деп конференцияга демдеглээн. Чогумчалыг угланыышкыннар коступ-даа келген болза, экономика, социал болгаш культура хөгжүлдезинде үндезин өскерилге болбаан. Доктарлыг мооңдактарның хамы чыдагаан-нары ам-даа ажыл эттинмээн, дургедээшкиниң механизмы долу күш-биле ажылдап эгелевээн.

Эде тургустунуушкуннуң чоруп турарын анализтеп көрүп тура, хамыктың мурнунда экономиктиг үндезин реформаның канчаар боттанып турарының дугайында айтырыгны кичээнгейге алыр херек. Бөгүн кол-ла чүве—оон баштайгы үе-чадазындан түңнелдерни үндүрери, 1989 чылдан эгелээш материалдыг бүдүрүүшкүн адырының бүгү-ле бүдүрүлгелерин ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа байдалдарынче шилчидериниң доозарының ыяк белеткелин-даа. Ынчангаш бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаланышкынче бүдүрүлгелерниң шилчидер дээш оларны херек кырынга белеткээринге күженишкиннерни улуу-биле мөөңнээри чугула.

Экономиктиг реформа болгаш эде тургустунуушкун ниитизи-биле бирги черже кижини идип үндүрүп, коллективте болгаш ниитилелде ажыл-херек канчаар чоруп турары дээш оон харыысалгалыг болурун күштелдирип турар дээрзин ажылчы чоңга тайылбырлаары чугула. Реформа кижиниң хууда эрге-ажыктарынга дорт хамаарлып ажылчы чоннуң хан-дамырындан тудуш херээ апаар болза, чүгле ынчан ол боттанып эгелээр база чогуур түңнелдерин бээр. Бодунга негелделиг болуруну эргежок чугулазын кижи бүрүзүнүң билгеи турары тоң чугула. Ажыл-агыйны башкарып чорударының бот-орулга-чарылга принциптерин чүгле ажыл төлевирин эвес, а кижиниң коллективтиг социал херегселдерин күш-ажылчы салыышкынны барымдаалап хандырарын чүрүмчүдер аргазы бээр. Оон-биле чергелештир ажыл-херекке ак сеткилдиг эвес хамаарылга, күш-ажылдың кошкак сагылга-чурумун, шушпен чорук, эрги чүүлдерден хоорлуксавас чорук деңнештириилге болгаш адыралыкчы хөөн биске кончуг таарышпас дээрзин көргүзер херек. Даргаларже, «үстүнү» черлерже салаазы-биле айтып кваап олурар кижилерге мындыг айтырыгны салыры чөптүг: эде тургустунуушкун дээш чогум чүнү кылдың?

Политиканың болгаш экономиканың эң чугула айтырыгларын угаан-бодал амыдыралы-биле сырый холбап чугаалашканы — конференцияның онзаланчак ылгалдыг чүүлү ол. Олче кичээнгейни углаза чогуур. Ниитилелдиң интеллектуалдыг, угаан-бодал шиңгээн бүгү талазы-биле идепкейжиттейн чыткаш эде тургустунуушкунуң чорудары, социализмни чаартыры болдунмас. Ол турушта эртемниң, өөредилгениң, бүгү культураны хөгжүдериниң сонгаарлаттынмас сорулгаларын чугаалажып көрген. Ол адырга партияның политиказының кол угланыышкыны —ленинчи принциптерже дедир эглири, кижиже, чоннуң угаан-бодал талазы-биле байлакшылынче көрнүүрү.

Политиктиг эң чугула сорулгаларның бирээзи болза, ажык-чарлыг чорукту улам ыңай хөгжүдери болур деп конференцияның документилеринде демдеглээн. Ниитилелдиң кадык болгаш күштүг болурунуң демдээ, ооң болур-чогууру-биле ажылдаарының негелдези, социал болгаш политика талазы-биле бышкак чорууруңуң көргүзүү чогум-на ында дээрзин СЭКП билип турар. Ажык-чарлыг чорук чокта эде тургустунуушкун болдунмас, ажык-чарлыг чорук чокта демократия турбас, ажык-чарлыг чорук чокта социализм боттанмас дээрзин үш сөөлгү чылдың дуржулгазы бүзүределдиг-биле бадыткаан. Ажык-чарлыг чорук эде тургустунуушкунуң чидиг чепсээ болбушаан, бодунуң деткиишкинин болгаш ханылаашкынны негеп турар.

Совет ниитилелдиң чайгылыш чок демократчыдарының чорудулгазы социалистиг эрге-хоойлулуг күрүнениң тургустунары-биле доостур. Чоокку чылдарда чуртка эрге-хоойлу реформазын чорудары көрдүнүп турар.

Бюрократизм-биле, хамыктың мурнунда албадаашкын, экономикага, социал болгаш угаан-бодал талаларынга административтиг кара турамзында аажылаан кижилерниң эргелерин болгаш негелделерин ёзу барымдаалаар тоомча чок өөр чорук, хөй-ниитиниң санал-оналынга, ажылчы чоннуң социал дуржулгазынга кичээнгей чок хамаарылга дээн ышкаш оон шак ындыг ёра чок илерээшкиннери-биле дээштиг демиселди чорудары эргежок чугула. Эргелеп башкарылганың бүгү-ле звеноларынга, ниитилел амыдыралының бүгү-ле адырларынга бюрократизм-биле демиселди идепкейлиг калбартып чорударынче коммунистерни, бүгү ажылчы чонну конференция кыйгырган.

Националдар аразында харылзааларның өйү келген айтырыгларынче конференция улуг кичээнгейни угландырган. Тургустунган байдалдың онзагай чүүлдерин барымдаалап көргеш, чаа аргаларны идип үндүрүп, тускай резолюцияны хүлээп алган. Националдар аразында харылзааларны улам ыңай быжыглаары дээш турушпушаан, эвилелдешкен Совет күрүнениң хөгжүлдезин, бистиң улустарывыстың интернационалчы харылзааларын болгаш амыдыралын дүүмальшкы чоруу — ол дээрге амыдыралчы шаптыкы чорудулгалар-дыр деп чүвени СЭКП барымдаалап турар. Ол бүгү республика-даа, эвилел-даа органнарының кичээнгейинден кажан-даа үнмес ужурлуг. Оон-биле холбашкан айтырыгларны чоннуң күзел-соруунга, оларның чөпшээрежилгезинге дааныш бүгү совет кижилерниң эрге-ажыктарынга дүүштүр шиитпирлээр. Нация болгаш бичэ улус бүрүзү бүгү-улусчу херектиң бүрүн эргелиг киржикчилери бис деп боттарын медереп билгенде, бо бүгүнү бистиң нити эрге-ажыктарывыска, нация бүрүзүнүң эрге-ажыктарынга дүүштүр чорудуп турар чүве-дир деп билип апканда, чүгле ынчан эде тургустунуушкун дээштиг болур.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын пропагандалаарын болгаш өөренирин организастап тура, амгы үеде идеология байдалының шынын барымдаалап көөрү чугула, чүгле ажык-чарлыг чорук-биле, чидиг дискуссияларга илереп келир санал-оналдарның, үзел-бодалдарының хөй янзылыы-биле эвес, а янзы-бүрү угланыышкыннарга удур, янзы-бүрү үзелдиг сеткил-хөөннерге удур, харын-даа нээрлээр чорукка удур демиселге ол илерээр. Эвээш эвес кижилер эрги туруштарында турбушаан. Чамдык кижилер демократчыдылганың калбарышкынындан сестип турар. Бүгү-ле чүвени деткип, чуулдугзуун турар кылдыр карак чаап, хоозун кыйгырыглар салыр хөөннер тыптып келген. Кайы хамаанчок чагырып-дужаар удуртулганың артышкыннары, «төптен» айтышкын манап, даамай олурар, эде тургустунуушкунга үлүүн киирбисевес, кевук ышкаш, хөй-биле аңаа-ла хөөреп чоруп турар кижилер ам-даа бар.

Конференцияның шиитпирлериниң амыдыралга боттандырарын бичии-даа соңгаарладып, чылзып болбас. СЭКП ТК-ның Политбюрозу бо чылдың июль 4-те бодунуң хуралынга конференцияның шиитпирлерин күүседири-биле холбашкан чамдык айтырыгларны чугаалашкаш, чогуур даалгаларны берген. Бүгү-ле партия, совет, күрүне органнары болгаш хөй-нити организациялары айтыышкыннар манап олурбайн, совет кижиниң хүн бүрү негелделери-биле, чоннуң бирги чергениң херегселдерин хандырары-биле, ажылчы чоннуң амыдыралының чаагай чоруунуң дугайында бүгү талалыг сагыш салыры-биле холбашкан конференцияның ол талазы-биле шиитпирлерин оларның күүседип кирипкен турарынче онза кичээнгейни угландырар.

Конференцияның чайныктырганы совет кижилерниң идейлиг болгаш угаан-бодал көдүрлүүшкүнүн организакчы база политиктиг ажыл-биле быжыглап, бедик төнүп түңнелдерни чедип алырынче ону углаары чугула. Хоорай, район, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге беш чылдың баштайгы чартыының күүселдезин ханызы-биле болгаш негелделии-биле анализтээр херек. Сагыш даамай олурар, эренгейлээр, чылыш чок, шүшпен, идепкей чок чоруктарны шиитпирлии-биле ажып эртпишаан, айыттынган планнарны күүседиринге, бүле-дениг ажылдаарынга бүгү-ле болдунар чүүлдерни кылыры—партия организацияларының, идеология кадрларының аттарының херээ-дир.

СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын өөренири болгаш тайылбырлаары ниитилел медерелин болгаш ажылчы чоннуң социал идепкейин хөгжүдеринге, совет ниитилелди революсчу ёзу-биле чаартырының сорулгаларын чедиишкиниң боттандырарынга күчүлүг идиг бээр.

РЕДАКЦИЯДАН

1988-89 өөредилге чылында СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының материалдарын өөренип турар пропагандистерге болгаш дыңнакчыларга дуза кылдыр СЭКП ТК-ның «Политическое образование» журналы дараазында темалар талазы-биле чүүлдерни, консультацияларны, методиктиг материалдарны парлаар:

1. СЭКП-ниң XIX Бүгү-эвилел конференциязының төөгүлүг ужур-дузазы. Эде тургузуушкунну дамчыштыр — социализмниң чаа мөзү-шынарынче.
2. Экономиктиг үндезин реформаны боттандырарының чугула айтырыглары.
3. Экономиканы социал талазы-биле эде көөрү. Чоннуң чаагай чоруунуң өйү келген айтырыгларын шиитпирлээриниң дүргедедири.
4. Ниитилелдиң интеллектуалдыг, угаан-бодал шиңгээн хөгжүлдери — эде тургустунуушкуннуң шиитпирлиг угланыышкыннарының бирээзи.
5. Ниитилел-политиктиг амыдыралды үндезини-биле демократчыдарының болгаш политиктиг система реформазының программазы.
6. Эргелеп башкарылганы демократчыдарының, бюрократизм-биле демисежириниң, социалистиг эрге-хоойлулуг күрүнени хевирлеп тургузарының эргежок чугулазы.
7. Национал политиканың ленинчи нормаларын болгаш принциптерин бадыткаары, националдар аразынга харылзааларны хөгжүдери.
8. СЭКП-ниң удуртур ажыл-чорудулгазын болгаш иштики амыдыралын демократчыдары.
9. Кижи бүрүзүнүң болгаш күш-ажылчы бүгү коллективтерниң чогаадыкчы бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажылы, организастыг чоруу болгаш патриотизми — эде тургустунуушкунуң шиитпирлиг кужу.

(№ 12 «Политическое образование» журналдан).

Башкыларның август чөвүлел хуралдары

ТОДАРГАЙ ОРУКТАРЫН АЙЫТПААН

Чаа өөредилге чылы келген. Ол моон мурнунда өөредилге чылдарынга дөмейлешпес болур ужурлуг. Ынчангаш чер-черге август хуралдары оон эгезин алыр чери болур, аңаа башкыларны сорук кирер чугааны чорудары чугула.

Кызылдың башкылар коллективтери, башкылары бодунуң август хуралынга чүнү чугаалашканыл, ону канчаар эрттиргенил?

Хуралга илеткелди № 15 школаның башкызы, партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының делегады К. И. Ярославцева кылган. Ол партияның улуг шуулганынга кирипкенин, аңаа чүнү чугаалашканын, улус өөредилгезиниң талазы-биле шиитпирлер дугайында делгеренгей чугаалааш, бистиң республикавыста улус өөредилгезиниң байдалдарын саннар, фактыларга даянып тургаш, чугаалаан. Чижээлээрге, ийи дылды өөредириниң, республика школаларының материалдыг баазазының дугайында дээш өске-даа айтырыгларга доктааган. Оон соонда хоорайның улус өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы Г. Г. Коржавина, А. В. Набатов, В. Ф. Мишкин, С. Ч. Доржу олар эдеринчи илеткелдерни кылган. Олар боттарының өөредилге черлеринде эрткен өөредилге чылының түңнелдерин болгаш чаа өөредилге чылында ажылдаарының кол утканынышкыннарын чугаалааннар.

Чаа өөредилге чылында хоорайның школаларынга элээн чаартылгалар болур. Бир-ле дугаарында, чаа школаларның ажыглаалга кирери. Оон ачызында өөреникчилери хөй турган школалар элээн чиигээрлер. Чаа өөредилге чылында ол ышкаш чамдык эртемнерни ханыладыр өөредирин эгелээр. Ол дээрге № 1 школага тоску классчылар математиканы ханы өөренири, № 3 школага — үндезин национал чедиги классчылар — орус дылды, № 4 школага — тоску классчылар химияны, а № 15 школага сески классчылар математиканы ханы өөренир-дир. Хоорайның элээн каш школаларынга болгаш уруглар садтарынга өске нацияның уругларын тыва дылга өөредириниң факультативтиг класстарын болгаш бөлүктерин ажыдар. Чаа өөредилге чылында болдунуп болгу дег школаларга эге класстарны беш хүнүнүг өөредилге неделязынче шилчидер эргени берген. Ону чаңгыс ээлчегде өөренип турар школа-интернат дээш ышкаш школаларга шенээр. Чаа өөредилге чылында 40 аныяк башкы немешкен.

Хуралды эрттирери чаңгыс ёзутаар эвес, а чаартырын кыскан оралдажышкыннар бар. Хуралды моон мурнунда чылдарда ышкаш хоорайнуң эргелекчизиниң илеткели-биле эгелей бербээн. Оон айтырыы — СЭКП ТК-ның февраль (1988 ч.) Пленумунуң болгаш XIX Бүгү-эвилел партконференциязының шиитпирлериниң күүседириниң оруктарының дугайында. Ынчалза-даа маңаа «Учительская газета» солуннуң сүмелээни ышкаш, хоорайның партия комитединиң удурткучузундан башкылар хоорайның улус өөредилгезиниң эде тургустунуушкунуң чорударда кичээнгейни чүүже угландырары, четпестерин канчаар чайладырын, башкының школаның ат-алдарын канчап көдүрерин болгаш өске-даа чугула айтырыгларны шиитпирлээриниң аргаларын дыңнаан болза эки ийик.

Хуралга башкыларның амыдырал-чуртталга байдалдарын экижидер дугайында айтырыглар-даа, саналдар-даа хөй болган. А бир эвес хоорайның улус депутаттарының Советтериниң төлээзинге сөс берген болза, ол боду-ла чугаалап бээр турган. Ол ышкаш профэвилел обкомунуң даргазынга сөс бээри база эки турган. Чүге дизе ол башкыларның хостуг шагын, медицина хандырылгазын кичээнгейге ап турарын тайылбырлап бээр турган. Хуралга солун, сеткүүл чагыдылгазының дугайында айтырыглар база тургустунган.

Хуралга саналдарны баш бурунгаар белеткевээн, улус өөредилгезиниң эде тургустунуушкунуң дээш сагыш-сеткили дүвүреп чорууурлар боттары-ла саналдап турганнар. Залга микрофоннарны тургускулап каан турган болза, улам таарымчалыг турган. Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының директору Д. Б. Бузур-оолдуң, № 11 школаның башкызы Ф. Н. Зябреваның, № 2 школаның башкызы Т. Л. Донгактың болгаш өскелерниң-даа саналдарында өөредилге, кижизидилгениң четпес талаларының дугайында шүгүмчүлелдер, оларны эдип алырының дугайында санал-оналдар бар болган. Улус өөредилгезиниң чөвүлелинге 25 кижини соңгууруп шиитпирлээш, 35 кандидатты хуралдың киржикчилери саналдааннар, ынчалза-даа соңгулданы январь хуралдарынга чедир соңгаарлаткан. Шынап-ла, кандидатураларда база бүдүрүкчүлерден, партия, совет органнарда төлээлер эвээш, а өөреникчилерден чаңгыс-даа кижи кирбээн болган.

Ам удавас башкыларның Бүгү-эвилел съездизи эртер. Аңаа баар делегаттарны соңгаандан бээр элээн үе эртип, өскерлиишкиннер болгулаан. Конференцияның киржикчилери чаа делегатты соңгааннар. Ийи кандидатурадан — № 4 школаның директору Л. Н. Деменская болгаш педагогика институдунуң ректору А. В. Набатов — быдылаашкын-биле А. В. Набатов хөй санны алгаш делегат болган.

Хуралга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Ч-Д. Б. Ондар делгеренгей чүве чугаалаан. ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң талазы-биле комитединиң төлээзи С. А. Пискунов хуралга болган шүгүмчүлелдер болгаш саналдар шиитпирлээрин негеп турарын чугаалааш, ниити чурттуң улус өөредилгезинде чедиг айтырыгларының канчаар шиитпирлеттинип турарын тайылбыраан. Түңнелинде СЭКП хооркомунуң бирги секретары Б. П. Сапцов хуралдың киржикчилериниң айтырыгларынга харылаан.

Хуралга чаңчыл болган аныяк специалистерге бойыр чедиришкинниң болгаш хоочуннарның хүндүткел баарылаашкынын кылган. Конференцияның ийиги хүнүнде секциялар аайы-биле ажылдары чоруткан.

Конференция хоорайның улус өөредилгезиниң мурнунда салдынган айтырыгларны долузу-биле шиитпирлээрин чедип албаан деп болур. Чүге дээрге чугула айтырыгларны шиитпирлээриниң, кижизидилгени экижидериниң, өөредилгеге соңуургалды бедидериниң талазы-биле тодаргай оруктарны айытпаан.

Лариса МОНГУШ.
(«Шынның» корр.).

ШЕВЕР КЫС

Өг-бүлеге камналга

ХЕП БАЗЫП ТУРГАШ...

Илирни токка кожарының мурнунда базар хептеридерни белеткеп алыңар. Базар хевиңерни материал аайы-биле ангылааш, илирниң температуразын чоорту улгаттырып орарынга таарыштыр аайлай салып алыр: баштай эвээш температура негээр капрондан, нейлондан болгаш лавсандан даараннарын, оон соонда, арыг болгаш кылымал торгулардан, лавсан холумактыг дүктен, хөвенден болгаш лавсанныг лёндан кылганнарын. Крахмалдаан ак хептерни, кылын пөстерден дааранан чүүлдерни сөөлүнде базар.

Илиир—хөй энергия чарыыр херексел, ынчангаш хеп базып тургаш, өске ажылдарже чардыкпаңар. Эскербейн илирниң эрттир изидипкеш, хөй черге артык электри энергиязы чарыыр болгаш үе чидирер силер: чүге дээрге ол дүрген изишкен, а оожум соор херексел.

Хеп базар черни таптыг белеткеп алыры база чугула. Бир эвес стол кырының хемчээли эвээш, оон кырында эндере-ле өске чүүлдер салып каан, ол ышкаш илирниң шуурун долгап каапкан, базар хепти ай-баш чок салып каапкан болза, хеп базып турумарда электри энергиязы камнап алыры болдунмас, үеңер-даа, күжүңер-даа хөй үнер.

Бир эвес крахмалдап каан ак хептерни, кылын пөстерден дааранан хептерни, хөлүн эрттир курган хептерни бус бүлгүртүр черлиг илиир-биле азы суг бүдүгүрүп ап тургаш базар болзуңарза, хепти шынарлыг базып алыр силер. Камналгалыг ол ээзи бус бүлгүртүр илиир садып алырын кызар. Чүге дээрге ол күштүг, үени, электри энергиязын камнап алырын болдурар болгаш хеп шынарлыг бастынар.

Бо сүмелерни сагып тургаш, силер боттарыңарның күш-ажылыңарны чиигедип, үеңерни болгаш электри энергиязын 20 хуу чедир камнап ап болур силер.

ЭРГИДЕН—ЧААНЫ

Эргижирээн болгаш шөйлүп калган свитерлерниң, кофталарның эдилелин узадып ап болур. Кеттинмес апарган аажок улуг свитерден чолдак юбка даарап алырын шенеп көрүңер даан. (Чурукту көр). Свитерниң хөрээнден чолдак юбканы бышкааш, белин калбак резинкалааш, бир чеңден кур даарап алыр. Свитерниң өске чеңинден моюн-оруарны кылып ап болур.

Өске арга. Эрги улуг свитерден чараш кофточканы азы жилетти (чеңи-чокту) даарап алыр. Жилет адаанга хөйлеңни азы арган полуверни кедип ап болур.

ДАЯНГЫЫШ «ӨЗҮП» БОЛУР

Бичии уругларыңарның хаактаар даянгыыштары оларның-биле кады өзүп болур. Чолдак апарган даянгыышты тудазындан куду 15 сантиметрни санааш, хирээлеп кааптыңар. Даянгыыштың үзе хирээлээн уштарынга алюминийден кылган трубкаларны кедирип алыңар. Быжыг болзун дээш изолента-биле шарып алыр силер. Даянгыышты ынчаар узадып алырга, ону чаңгыс эвес чыл эдилээр.

БАШТАЙГЫ САЛГАЛДЫҢ ТӨЛЭЭЗИ

Бо чылдың февральдың 26-да Кызылдың уран чүүл училищезиниң залынга Марьям Алексеевна Рамазанованың чогаадыкчы ажылының кежээзи болган. Аңаа Кызылдың педагогика институдунуң башкызы А. И. Бирюкова, чогаалчы М. Б. Кенин-Лопсан болгаш өскелер-даа чылыг сөстерни чугаалаан. А оон соонда Марьям Алексеевнаның сөзүнге бижиттинген ырларның концертин көрдүвүс. Зал долдур көрүкчүлер — Марьям Алексеевнаның чогаадыкчы ажылынга ынактар — номер бүрүзүн улуг соңуургал-биле хүлээп ап турдулар. Ынчан меңээ оон боду-биле чугаалажыр күзел төрүттүнген.

— 1942 чылдан 1977 чылга чедир ажылдаан черим —Тываның хөгжүм-шии театры. Ол мээң чаңгыс-ла театрым. Ынак театрымның артистериниң баштайгы салгалының төлээзи мен. Кызылдың театр училище-студиязынга өөренип тургаш-ла, аңаа шиилерге ойнап, концерттерге киржип турдувус. Бир дугаар рольдарымны —«Төңгүр-оолда» Чочайны, «Хайыраан-ботта» Хорлууну тыва дылга ойнап турдум.

— Силер ам-даа хоочуннар концерттеринге тыва дылга шүлүктерни номчуп турар болгай силер.

— Бөгүнге чедир кайа-даа номчуур ынак шүлүүм бар, көрүкчүлер-даа эскерген боор. Ол — Тываның улусунуң чогаалчызы Степан Агбаанович Сарыг-оолдуң «Хорлуу кадай» деп шүлүү. Ында ёзулуг амыдыралды көргүскен, ынчангаш ынак мен. Мен кайызы мен, Хорлуу кадай кайызыл деп чүвени бодум безин ылгап билбес апарган мен. Овур-хевир-биле күүседикчиниң каттыжары деп чугаалажыры ол эвес ирги бе?

Ол шүлүк-биле канчап «таваржып алганым» солун. 1942 чылдың чазынында, май эгезинде, өөренир черимге өске өөрүмнүң мурнай эртежик маңнап келген мен. Степан Агбаанович кабинединден үнүп ор (училище-студияның бир дугаарны директору ол турган), мен дезиптер бодадым, ынчалза-даа ол мени кыйгырыпты. Чеде бээримге, карманындан клетка шугумнуг кыдыраат саазыны уштуп келгеш: «Бо шүлүктү өөренип алгаш, концертке номчуур сен, Марьям»—дээн. Оон бээр-ле бүгү назынымда номчуп чоруурум бо. Мырыңай чоокта чаа, август 13-те, Ногаан театрга болган кежээки концертке база чугаалададым.

— Чамдык кижилер артист кижиниң ажылын чиик ышкаш көөр аа...

— Меңээ ажылдаары кажан-даа чиик чорбаан. Солуннарга мени чок-ла болза чула шүгүмчүлээн, чок-ла болза аажок мактаан рецензиялар үнүп кээр турду. Шүгүмчүлел соонда неделя-даа дүргүзүнда удуп шыдавас турган мен.

Чижээлээрге, а л д а н чылдарда Г. Запольскаяның «Пани. Дульскаяның моралы» деп шиизинге пани Дульскаяның ролюн багай ойнааны дээш солунга шүгүмчүлеткен мен. Ол-ла рольду Красноярск крайга чайын гастрольдарга ойнап турумда, ол черниң солуннары эки ойнаан деп мактааннар. Мен бистиң солуннар шын эвес рецензия берген дивейн тур мен, шүгүмчүлеткен соонда, эде ойнаанымы ажыктыг болган деп бодаар мен. Мээң черле рольду эрттир ойнай бээр чүүлдерим база турган боор. Дуржулгалыг апар чыткан тудум, кижи ойнаар өйүн боду билир апаар чорду.

Шынап-ла, меңээ кезээде берге турган. Роль дээрге арыг саазын ышкажыл. А оон артист кижи чаа хевирни тургузар апаар. Роль бүрүзү-ле бир өске сагыш-сеткилдиг, амыдырал-чуртталгалыг, мөзү-шынарлыг бир өске кижи болур.

«Ах, меңээ дыка-ла чииктир ам!» деп шыдавас мен, ынчалза-даа «кыска үе, доктаап турувут!» деп алгырыксаан кээр минуталар база тургулаар. Ол кажан валда көрүкчүлерге сээң оюнуң дыка таарышкан деп билгениңде болур. Ындыг минуталар дээш катап-катап ойнаксаар кээр.

— Ойнаан рольдарыңар хөй-ле боор аа?

— Чүс ажыг рольдарны ойнаан мен. Олар бот-боттарынга дөмейлешпес—эки-даа, багай-даа кижилерниң бар. Шулбус-кадайны (Баба-яганы) беш аңгы шиилерге ойнадым. Чаңгыс овур-хевир-даа болза, шии бүрүзүнге аңгы-аңгы болур. Бир шиинге ону аажок угаангыр-сагынгыр, кажар-оптуг, өскезинге каржы, бак сагыштыг база бирээзинге уйгужу, чазый, бак кылдыр ойнап турдум. Шулбус-кадайның ролюн ойнаарынга ынак турдум. Чүге дээрге классиктиг литературада-даа, улустуң тоолдарында-даа ол эң багай аажы-чаңны, каржы чорукту мөөңнээн овур-хевир. Ынчангаш мен артист кижи болганымда, көрүкчүнү кичээндирип, ол каржы чоруктан камгалаарын кызып турдум.

— Рольдуң чедиишкиниң күүсеттинери кады ойнап турар артистериңден база хамааржыр. Силер бо талазы-биле кымнарны адап болур силер?

— Мээң эң-не тааржыр партнёрум Иван Степанович Забродин турган. «Илюшка каттырып тур» деп шиге ол ажылчын Неделинни, а мен Миля кырган-аваны ойнап турдум. Оон сөөлүнде «Өскениң төлүнге» база кады ойнадывыс. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Людмила Сысоева-биле ойнаары солун турган. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Александр Фролов-биле хөй шиилерге кады ойнаан мен. Оон-биле сценага бот-бодувусту кончуг эки билчир турдувус. Режиссёрлардан Иван Исполнеевтиң, Сергей Майерниң тургускан шиилеринге күзелдиим-биле ойнаар турдум. Иван Забродинниң тургускан шиилеринге ойнаарынга аажок ынак ийик мен. Оон бүгү артистерге кижизиг хамаарылгазы мээң сагыжымга таарыжыр турган. Ол кажан-даа алгырып, кончуттунуп, дужаап турбас. Шиини канчаар тургузуксап турарын ол кончуг

билдингир кылдыр тайылбырлап, боду айтып, көргүзүп билир чораан.

Мен кезек үеде «албадаттырган» режиссёр турганымны чугаалап бээйн. Москвага театр институдун дооскаш чедип кээримге, театрда артист ажылы чок болган. Мени режиссёрнуң дузалакчызы кылдыр хүлээп алган. Режиссёр ажылынга кандыг-даа хамаарылгам чок хиреде (үе база ындыг турган, кадрлар чедишпес) мен бот-тускайлап безин режиссёрлап, он ажыг шиини тургускуладым. Ол дээш ылангыя тыва артист өөрүмге өөрүп четтиргенимни илередип чор мен. Чүгле ол эш-өөрүмнүң тергиин эки ойнаарының, оларның меңээ эки хамаарылгазының ачызында ол шиилерим чогумчалыг тургустунуп турган. Шиилерниң кайызынга-даа олар мени бакка сукпааннар, тергиин эки ойнап турганнар. Ол шиилерниң сцена кырынга төрүттүнеринге мээң киириишкиним оларнындан бичии-даа артык эвес деп санап чоруур мен. Мен дооскан билиглиг режиссёр эвес болгай мен. Бистиң салгалдың артистери бот-боттарывыска дыка камныг болгаш ынак бис. Оон өскээр болдунмас-даа.

— Марьям Алексеевна, журналистерниң артистерге бо-ла салыр айтырыынга харылап көрүңерем: Силерниң эң ынак ролюңар чүл?

— Эң ынак ролюм... шүлүктүнга ынак мен. Артист кижиниң рольдары аңаа база-ла төлү ышкаш боор чүве. Ынчалза-даа бир-ле роль ылап-ла ылгалып турар болур. «Хорадааш эвес» деп шиге ойнааным арга-арыг таныылы ашактың кадайының ролю меңээ эң-не уттундурбас. Ол — кырган, татар кадай. Татар улустуң национал аажы-чаңын билир болгаш, ол овур-хевирни улуг күзелдиим-биле ойнаан мен. Ол рольду тургузуп тургаш, авамның болгаш кырган-аваммның аажы-чаңнарындан үлегерлеп ап турдум, чүге дээрге бис татарлар болгай бис. Меңээ ол роль дыка үнелиг.

— Силерниң тывалап чугаалаарыңар эки болгай. Тыва чугааага кажан өөренип алган силер?

— Ачам ажылчын кижи. Ол 30 чылдарда өг-бүлезин маңаа көжүрүп келген. Ынчангаш Тывага үжен чылдардан бээр чурттап турарым бо. Кырган-авам, авам, ачам тывалап чугаалаар турганнар. Тыва өннүктеривис дыка хөй турган. Бажыңывыска үргүлчү кээрлер, ачам база өннүктери-биле аргыжарынга ынак кижи. Мен ынчангаш бичии тургаш-ла, тывалап өөренип алган мен.

Баштай ойнап эгелээрде, тыва рольдар ойнап турган мен деп эгезинде чугаалаан болгай мен. Театрның дирекциязы тыва шиилерге концерттерге мени киириштирерин уламчылаваанынга дыка хомудаар мен. Оон башка тывалаарым моон-даа эки турар ийик деп хараадап чоруур мен. Мен бодум кызымак, шудургу эвес болганым база чадавас.

— Номчукчулар силерни чогаал ажылы база кылып турар деп билирлер...

— Шүлүктер бижир соңуургалым улуг. Мээң шүлүктеримге элээн каш ырларны композиторлар бижээн. Уругларга чогаалдар бижиринге база ынак мен. «Күскежик» деп шүлүглелимге музыканы бижээн. Ол музыкалыг шииниң баштайгы көргүзүү Красноярскиге гастрольдар үезинде эрти, а Кызылга баштайгы көргүзүү уругларның бир дыштанылгазында болур. Оон аңгыда мен 35 чыл лекция номчуп чор мен. Театрымга бергдиигеним мени сагыш амыр олуртпас. Оон дугайында бүгү чоогга чоок таныштырыксаар мен. Театрым дугайында, үемчергем, артист эш-өөрүм дугайында бүгү кижилерге дыңнадыксаар мен.

—Бодуңар амыдыралыңар дугайында чугаалап көрүңерем.

— Мен ам кырган-ава мен. Уругларым уруглары — дөрт. Мээң чурттаалгам аас-кежиктиг деп чугаалап болур мен. Ашаам Иван Забродин-биле дыка найыралдыг чурттап чордувус. Бис кайывыс-даа чаңгыс соңуургалдыг, чаңгыс ынак чүвелиг турдувус. Ол дээрге театр ажылынга ынаавыс. Улуг оглум Шамиль —кинооператор, улуг уруум Крым областың Симферополь районда бир суурнуң Пионерлер ордузунда балетмейстер, бир оглум — Кызылда Культура бажыңында ажылдап турар.

—Бистиң бо беседавыс «Шевер-кыс» бөлүүнге харлаттынар болгай. Ынчангаш херээжен номчукчуларывыска чүнү чугаалап болур силер?

—Өг-бүлениң аас-кежиктиг херээжен ээзи боору оларга күзээр мен. Ону чедип алырда ашааның болгаш кадайның бот-бодунга камныг, хүндүткелдиг болуру чедип алыр херек. А ол бүгүден уругларывыс чурттаалгага кандыг хамаарылгалыг боор өзери база хамаарыжыр.

Чугаалашканывыс эзетинде ажылга орумда, Марьям Алексеевна телефоннап келгеш, мону эрттирипкенин дамчыткаш, немеп алырын диледи:

— Черниң бүгү кижилеринге тайбыңны күзээр мен. Ол ышкаш Тываның бүгү чону төрээн черивистиң кайгамчык чараш бойдус-байлактарынга камныг болзуннар. Улуг Улуг-Хемивисти база агаарны боктандырбас дээш туржуулзуннар. Тывавыстың хемнер-хөлдерин, тайгаларларын кезир салгалдарывыска камгалап арттыраалыңар.

Беседаны Лариса ДУВАА чоруткан.

ЧУРУКТА: М. А. РАМАЗАНОВА күүселде үезинде.

КӨРҮП ОЛУРАР БИС БЕ?

Кижилер долгандыр турар хүрээлелди бодунуң эрге-ажыктарынга таарыштыр тургузуп ап турар. Үлетпүр индустриязының калбак сайзыралы аңаа хире-чергезин киире бергени билдингир. Ийи-ле он чылдарның мурнунда Кызыл хоорай кандыг турдук? Оон кол куруузу улуг хемниң кыдыы хавак ышти-ле болгай. Ам дээрге тываларның дылында — Хавак-Кыры, орус дылда «Горка» ол ынчаар чурттаалга бажыңнары-биле шыптына берди.

Ынчалза-даа найысылалдың санитар байдалы, дорту-биле чугаалаарга, культуразы, тудуг-суурларының туттунуп турарындан элээн чыдып каап турар. Чамдык черлерге чеде бээрге, совхозтарның салбырларының чыдып калган суурлары кижиниң сагыжынга киргилээр. Кызыл хоорайның ниити хевири, оон бүлүн бүрүзү үлегерлиг болурун кым күзевес боор!

Бир эвес Москвага чеде бээриңерге, оон кудумчуларынга улуг-биче ыттар алериштир суруп алгаш чораан болза, аңаа келген аалчылар элдепсинер-ле боор. Кызыл хоорайның кудумчу, шөл бүрүзүнде черлик ыттар сүржүп алган чорук турарынга оон чурттакчылары, республиканың райониарындан кээп турар аалчылар шуут чаңчыгып калган. Даштыкыдан, Совет Эвилелиниң хоорайларындан, суурларындан, кайы-даа бөлүннарындан Кызылга чылдың кайы-даа үезинде аалчылар кээринге бистер өөрени бердивис. Оларның аразында хөрекгитеннер, эртемденнер, журналистер, туристер — черле ынчаш кымнарны чок дээр. Ылангыя өске күрүнелерден келген аалчыларның мурнунга чудувусту көргүзүксээр хиннум чок ийин.

Хоорайның төп кудумчуларындан эгелээш, эң кыдыг кудумчуларынга чедир черлик ыттар ковудээн, беш-алды чедир, чамдыкта оон-даа хөй чыглып алган маннажып чоруур чүве-дир. Оларны чок кылып уштукаар талазы-биле чүнү кылып турар ирги? Черлик ыттарның аразында халдавырлыг аарыглыглары база албан бар. Калчаа болгаш өске-даа аарыгларны сек, бок аразынга чоруур ыт-күш кижилерге, хоорайның азырал улуг-биче ыттарынга халдадып болур.

Улус депутаттарының хоорай Совединиң күскому, хоорайның санэпидстанциязы Кызылдың ниити культуразын бедидер, оон кудумчуларының, шөлдериниң иштин арыг-шевер тургузар дээр болза, бирги ээлчегде, черлик ыттарны, дииттерни бүгү девискээрниң иштиинден чайладыр, дириг амытаннарны тударынын чурумун шыңгыы тудар ужурлуг.

Юрий СҮЗҮКЕЙ.
Күш-ажылдың хоочуну.

Арын-нүүр деп чүл?

ДУЗААРГАК СЕТКИЛ ЧОКТА

«Улугларны хүндүлээр, бичиилерни карактаар» дээр болгай. Бо-ла чорааш, бир-ле таварышкан чүүлүмнү утпас-тыр мен. Кижи черле ындыг, кандыг-ла-бир чүвени көрген, билген чоруур. Бичии-даа бол, чамдыктарга өөредиг-даа боор ыйнаан дээш бижидим.

Бир хүн дүъштен алгаш, ажылдаар черимче чорупор мен. Автобус доктаар черде бир кижи ийлени берген ор. Назы-хары оранчок дөгүй берген орус кадай болду. Шууткан чон өру-куду эртип-ле турлар. Чаңгызы-даа оода-чаларза, тура-даа душпедилер. Арны-бажы ак тос дег апарган кырган та кажан олурган чүве?

«Канчап бардыңар?»—деп айтырдым. Чүү-шаг болганда, караан ажыдып келгеш: «Бажым дескинип тур, бажыңга чедери бергедей берди»—диди. Ам канчаар, кааптар эвес. ажылымче далажып бар чытсымза-даа, чедирер ужурга таварыштым. Тургузуп алырымга, сирилээр: «Чем чиээн кижи мен, аштаар хырын кончуг, чем садып чорааш, кылаштап чадап кагдым, уругларым келбестей бердилер»—деп мыңдыг.

Арай деп элейтип чораш чедирдим. Ам артында үүрмек бараанныр садыының артында бажыңның 4-кү каъдында, 58 дугаарлыг өрээлде чурттап турар кырган болду. 4-кү каътка чедир та каш катап дыштанган чүве. Ол ажы-төлдүң кончууң —кырган авазын чааскаан каапкан, бо кижилерниң сеткил чогун — бергедээн кижини көрүп эртип турар.

Кырганны чедиргеш, ажылымче далажыптым. «Ам ажырбас, уруум, чедип келгенде. Улуу-биле четтирдим, буяным четсин!»—деп соондан алгап чыдып калды.

Башка хөй-ле бодалдар кирди. Кижи кезээ-мөңгеде бо-ла хевээр хат-казыргы дег чорбас-ла болгай. Үези келир, дөмей бо кырган дег апарган чоруур бис. Бот-боттарын камгалажыр, карактажыр, дузалажыр эки чаңчылдар кайнаар хуула бергениил? Кудумчуга кандыг-бир кижи баксыраат, чыдып алыр болза, эзирик кижи ыйнаан дээш ынаар дуза кадар кижи ховар-дыр деп көрдүм. Кижилерниң кадыы аңгы-аңгы болгай. Тоомча, кичээнгей чогувустан дуза кадар өйнү ойшаанда эрттирип ап турарывыс мега эвес болгай. Ону амыдырал, болуушкуннар бадыткап-даа турар. Чымчак сеткил, дузааргак чорук, эвилең аажы-чаң кырганнарга эң-не кол өөрүшкү-дүр.

Ирина БЮРБЮ.

ЧЕЧЕКТЕРНИ БЕЛЕК КЫЛДЫР

Бисте чаңгыс-даа байырлал чечек чокка эртпес. Март 8-те белек-биле кады чечектер алыры кайы хире өөрүнчүг ийик. Ол хүнде янзы-бүрү болгаш шупту өңнерниң чечектерин берип болур. Чечектерни элээн каш бүрүлер азы ногаан бүдүкчүгаштар-биле немеп алырга улам эки.

Кандыг-даа белекти чечектер-биле кады бээрге дыка эки. Бир эвес вазаны белекке берип турар болзуңарза, аңаа чечектерни суп каары таарымчалыг.

Төрүттүнген хүнде ол кижиниң ынак чечектерин бээри эки. Кудага ак чечектер бээр. Ынчалза-даа ногаан үнүштер-биле каастап каан чиңгир кызыл, ак-көк азы кызыл-даа чечектер ажырбас.

Байырлалдыг улуг бөлүк чечектерни болгаш корзинкада чечектерни юбилярларга сунар. Ынчан улуг чараш чечектерни — розаларны, гладиолустарны, каллаларны, лилияларны шилип алыр.

Бир эвес аарыг кижиге баар дээн болзуңарза, эмин эртир чыт чок, өңгүр эвес (ак эвес болза эки), улуг эвес чечектерни ап алыңар.

Сөөлгү үеде чүге-ле ийик чечектерни целлофанга ораагаш сунар апарган. Целлофанга ораган чечектерни даштыгаа бээр (чижээлээрге, вокзалга азы аэропортка үткүп алыышкын үезинде). Бир эвес силер аалчы боор азы концертке келгениңерде целлофанга оравааан чечектерни бээриңерге чараш көстүр.

Баштайгы болчаанга чечек чок кээр аныяк кижи черле чок боор. Ынчан улуг эвес чечектерлиг хөй эвес чечек таарыжыр.

БЕРГЕ-ДИР

Ак-Чыраа—Кызыл аразынга автобус неделяның понедельник, среда, пятница хүннеринде чоруп турар. Ак-чыраажылар автобустуң 26-32 чедир олуттарын ап турар. А мурнуку олуттарны оон чоок черлерниң —Берт-Дагның, Самагалдайның, Балгазынның пассажирлери садып ап турар. Ырак черниң улузу соктадым чедери албан болган бе? Айтырыг салырга, Кызыл билир дээр. Чылдагаанын канчаар тайылбырлаар ирги?

Кадыр КЫРГЫС.

Свердловск районнуң улус өөредилге килдизиниң № 29 уруглар башкынында үштен чеди хар чедир 147 уруглар чурттап турар. Уруглар башкынынга ам дөрт чыл иштинде улуг дузаны шефтери — найысылалдың элээн каш районнарының шагдаа салбырларының болгаш Москваның куратонинсекция эргелелиниң телевечилери көргүзүп турар.

Москваның Кызыл туктуг милициязының ажылдакчылары бичии чаштарны өзулут-ла карагалзап турарлар: тудугга дузалап, акша-төгерикти үндүрүп берип, Уруглар башкынының девискээринге корум-чурумну тургузуп, уруглар-биле ойнап, оларның-биле кады экскурсия барып турарлар.

— Шефчилеривистиң дузазы-биле дузалаа ажыл-агыйын органнзастап, парник кылып алыр деп турар бис. Аъттар база азыраан алырын күзеп турар бис, элээди уругларга (бисте уруглар назы-хары четкижеге чедир турар) мал азыраары сонуургаачыг болур, а бичиилери оларны өөрушкү-биле мунарлар — деп, Уруглар башкынының директору Эрна Аркадьевна Иванова чугаалап турар.

ЧУРУКТА: оларның эң ынак кадазы — Ольга Ярославцева чедип кээрге ковчут өөрүүрлер. Ол Москва КАИ-зиниң 12 салбырының инспектору.

Д. СОКОЛОВТУН фотозу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

Хүреш соонда бодал

ЧАРЛАКЧЫНЫ ШИЛИИР

Чоокта чаа «Шын» солунга хоочун мөге Дамчай-оол Ондарның «Мөге болгаш мөге салыкчызы» деп чүүлүнге сагыш-сеткилим тааржып, оон кедургү турар айтырыг — мөге болгаш мөге салыкчызының дугайында бодалдарымга каттыжар кижи-дир мен. Ынчангаш хүрешти органнзастап эрттирип турарынга хамаарышкан бодалдарымны илередир бодай-дыр мен.

Хүреш болган черге чон хөй чыглыр. Ындыг болганда хүреш чүгле чидиг спортчу демисел-биле эртериниден аңгыда солун, көрүксенниг, хөйге дыштаныышка болур. Ындыг болганда ону чедингир эрттирери бир чугула айтырыг. Сөөлгү болуп эрткен «Найырал» шаңналы дээш хүреш маргылдаазы бо чылдың кескү спортчу байырлалдарының бирээзи. Маргылдаа үезинде, шынап-ла, «кижи бажы кынзырты» турган. Ынча кижиниң бодалы кайнын-на чаңгыс боор. «Ынчапкан болза», «ынчапкан болза» деп хөй-ле чугаалар турган. Оларның аразында хүреш үезинде мөгелерни көрүкчүлерге чедингир, билдингир, тода, хүрештиң дүрүмнерин сагып турган, ажыглаан аргаларын тайылбырлап, чарлап турган микрофон дамчыштыр чугаалаарга черле онза, солун дээрзин чон чугаалап турду. Бо ажылды бистиң республикада эң-не чедингир кылдыр чорудуп болур кижи хостуг, тыва хүрештерге спорт мастери Владимир Биче-оол хире. Оон спортчуларны чыскаап алгаш келгеш, маргылдаага бедениниң дыңнадыры, хүреш үезинде кезек-кезек садыгларны чаптай бээри көрүкчүлерни чайгаар-ла хөй-аъттыг кылдыр бээр. Чүгле хомудаачыг чүве Владимир Биче-оол көрүкчүлерниң маадыл, хүреш үезинде өске организастыг ажылдар кылып чорун каары болур. Каракпыг улус бис, көрүкчүлер көрүп-ле орар болгай бис, алыш оотузунда ынкаш, стадион ортузунда чүвени. Мээн сүмем: мооң соңгаар болур хүреш маргылдааларының үезинде В. Биче-оолду азы өске-даа эштерни чүгле тайылбырлакчы-чарлакчы кылдыр ажыглаар херек. Ааа чүгле тода үннүг, мөгелерни таныыр, билир, орус, тыва дылдарга чугаалап, тайылбырлаар кижилерни олуртур күзенчиг. Хүреш үезинде тускай тайылбырлакчы турары маргылдааның культуразын бедидер, чонга эптиг болур. Тайылбырлакчы-чарлакчы кижи судьялар ажылынче киришпезин күзенчиг.

Судьялар маргылдааның кол кезии болбайн канчаар. «Найырал» шаңналының үезинде беш судьяны микрофон дамчыштыр чарлаан болгай, а хүреш төнүп турда, ол состав көңгүс өскерилген. Кол судьяның хүлээлгезин оон өгезинде кезугбээн эштер күүседип төндүрген болгай. Чамдык таварылгада ааа микрофон туткан кижи шиитпирлиг демиселдиң үзе шиитпирлекчизи-даа болуп турду.

Ынчангаш хүреш үезинде хоочун ат-алдарлыг, харысалгалыг судьяларны шилээш, оларга бүгү оон дүргүзүнда удурттуганы бээр ужурлуг. Кол судьяга эң-не харысалгалыг кижини соңгааш, микрофонну чүгле ооң холунга тутсур болза эки. Чүгле ооң үнү үзе шиитпир алдынганын дыңнадыр ужурлуг.

Оон-биле судьялар түңнел үндүрерде мөге салыкчызы-биле маргылдаалыг салгыда сүмележири черле албан. Октапкан мөгелерге канчалза-даа мөге салыкчылары чоок турар болгай. Чамдык таварылгада мөге салыкчызы судьяларже маңнап бар чорда-ла, шын эвес түңнел микрофонга чаңгыланы бээри кайы хөй болгулаар-дыр.

Мооң мурнунда үелерде хүрешти тускай оркестр-биле-даа үдеп тургулаан. 64 мөге девип үнүптерге оркестр «Деге баарын» ойнай бээрге кайы хире онза ийик! Көрүкчү кижи бир-ле улуг байырлал шиини кире берген олурар. «Найырал» шаңналының үезинде чаңгыс ол-ла ырыны 7-8 катап стадион сынмас кылдыр чиртилдип турганын чон эскерген боор. Чараш деннир мөгелер үнүп келирге, оларны хөй-аъттыг кинрип «Деге баарын» катап-катап ойнаары артык эвес турган. Ол ынкаш хүрештиң тайылбырлакчызы дыштаныш алырынга микрофонга сыгыт, хөөмей, каргыраа, чараш ырлар, шүлүктер чаңгыланы бээр болза мына черле багай чүве чок.

Бир эвес стадионга 5 муң кижи кирер болза, 5 муң акша-дыр. Оон чүгле эвээш хүүзү оркестр тударынга азы утка-шынарлыг, хүрешке хамаарылгалыг пластинкалар бижиттирериңге чарыттынар хевирлиг. Бо айтырыгны ийиги черге деп черле болбас ужурлуг. Ону өөренип көрзе канчыгыл?

Хүрешти организастыг эрттирериниң дугайында чугаа кылып турган, даразында айтырыгларны чугаалавас арган чок. Ол болза хүреш маргылдааларын кажан, кандыг үелерде эрттирери база шаңнал дугайы.

Бо чылын чаңгыс өзүткээр республиканың тулган чемпионун илередир май 9-та маргылдаазы болбайн бергенинге районнардан-даа, ээп шилдиг Кызыл хоорайның чурттакчылары улуг хомудалдыг арткан (мөгелерниң хомудалын соглевесте-даа). Болдурбаан чылдагааны — ниибайже көжүргени болган. Улуг Тиилелгениң байырлал хүнү мөнгажыгай, канчап ону кежүрер чүвел? Мен бодаарымга, ук маргылдааның чаңчылын мооң соңгаар сокпатпас болза эки. Орта республиканың чылда тулган чемпионун илередир, а «Азия төлү» дээш хостуг хүреш маргылдаазын хаап тура «Найырал» шаңналын ойнадыры тыва хүрештиң сайзыралынга, чоннуң культурлуг дыштанылгазынга чүгле ажыктыг деп бодаар мен.

Болуп турар чер-черлерде хүреш маргылдааларының шаңналының талазы-биле сөөлгү үеде хөй-ле чугаалар болган болгай. «Аът бээри албан эвес» деп-даа турдувус. Бо талазы-биле ийи чижек.

«Тиилелге» совхоз чартык чыл түңнээш, шүүлгеш мөгеге ээр, чүгенниг аът бээр чаңчылдыг. Көрүкчү кижи ол шаңналды тывсып турда кончуг, совхозтуң ишчилеринге, удурткучуларынга мактап-ла алзарган, чоргаарланып артар чорду. Совхоз орулгалыг, үлегерлиг ажыл-агыйлыг. Байырлалынга бо чылын база 64 эң шыырак мөгелерни чалап чыып, өткүт байырлалдыг хүреш маргылдаазын эрттиргеш, чүүрүгүн чүгенниг мээртээш, шүүлген мөгеге мындыры. Мен бодаарымга, «Тиилелге» совхозтуң удурткучулары шын кылганнар, а ажыл-ишчилери боттарының шаңналы дээш чоргаарлалдыг артканнар.

Өске чижек: эрткен чылын Каа-Хем районнуң бир совхозунга 64 мөгениң шүүткени база-ла аът-биле шаңнаан. Хүрешкен мөгелерниң чүгле саны-ла шыырак атка теңнигиг, хөй кезии бичии оолдар болган. Шынар чок эвес. Ажыл-агый карыштырылгалыг ажылдап турган. Бо үнелиг шаңналдың утказы орта-ла билдинмээн. Байырыгаан бе дээрге, ажыл-агыйжы түңнел чок, «чүдүрүүн чүдүк ...чүүнү сукпаан бе» деп бодаан бе дээрге, хүрежип келген мөгелерниң шыыры ындыг үнелиг шаңналга дүүжүр берге. Ол хөөрежик шаңнал болган.

Ынчангаш мен бодаарымга, хүрешти эрттирип турар ажыл-агыйларның тургускан комиссияларын экономиктиг күжүн база эртип турар маргылдааның спорттуг шынарын көрген, тедентиг болган мөгелерни шаңнаар шаңналдарны тодарадыр херек.

Үетүнде бодалдарымны илередип ора, «Найырал» шаңналының соонда чамдык улустуң «Моол мөгелерге бодаарга бистиң мөгелеривис «дук-хап болдулар» деп турганын дыңнааш, дыка-ла сеткилим хомудаан.

Шынызы херек, бистиң мөгелеривис бирги салыгдан ийи мөге артыжаге чедир шаа-биле хүрешкеннер. Чогум «дук-хап» дээрге кайын боор.

Бистиң мөгелеривис күш-дамыр беделделиниң кошкаандан, аргалар чедир ажыглап билбезиниден кол аштырыышкынга таваржып турганы магат. Ол чүл дээрге бисте доктаамал хүрешпейн, чүгле маргылдаа болур дээрге соңда шудаан тудуп алгаш кылаштаан кээр чаңчыл тургустунган. Тыва хүреш секцияларының доктаамал ажылдоонда. Ол ынкаш мооң мөгелер, бегүн үлегер алыр мөгеривис болганда, бо чылгы ынкаш 8-10 аалчыларны Моолдан чалап, оларга улуг хүрежирин уламчылаары тыва хүрешке чүгле эки сайзыралды бээр ужурлуг. Харын кожа-хербээ моол аймактарже дерттеп, сестеп тыва мөгелерни оларның улуг-биле байырлалдарынче чорудуп турган болза, оларга удур турганын чыгы арга-дуржулга тывылбас бе? Арзылааны арга-биле алыр дижир болгай. Хамык ужур октатканында эвес. Мөгениң майны кадырык дижир бис, а бистиң мөгелеривистиң хүрешкенинден республиканың хүреш федерациязы, курспорткомитет оон шын түңнелди үндүрер ужурлуг. Бистиң тыва национал культуравыстың кескү хевирлериниң бирээзи болур тыва хүрешче анаа ескениң күш-дамыр кижизидилгезинче эвилеңдээр бир эптиг, чараш хевир мында. Спорттуң бо хевиринче улуг кичээнгей салып, эде тургустунуушкуну кылбас болза, хүрештиң аргалары чидер, күш-дамыр сайзыралы кошкаар, ынчангаш баш удур хемчеглерни алыры күзенчиг. Чүгле ындыг таварылгада тыва хүреш бодунуң массалыг чорук-биле национал культураны улам байытсыр.

Кара-оол НАТПИИ-ООЛ.
Эки тура спорт ниитилелдериниң кундулуг кежигүнү.

Хоочуннуң эскериглери

ЧАРАШСЫНДЫМ, МАГАДАДЫМ

Чоокта чаа Бай-Тайганың Шуйда санаторий школа-интернатта ажылдап турар уруум, күдээмниң бажыңынга Кызылда оглумнуң ийи уруу-биле чордувус. Ол школа-интернаттың турар черинин чаражын! Шуй биле Барлык хемнериниң белдириинде, дүне-хүндүс кыңгырады ырлап чыдар ийи хем аян туткан, долгандыр дыт, хадың, тал, шиви, чыжыргана, ыт-кады үнген аргаларлыг. Ында аязы-бүрү куштар чаржалажып ырлажкан. «Төрээн бойдузувусту камгалаңар!» деп оруктуң ол-бо талазында бижип каан. Шынап-ла, ындыг чараш бойдусту камнавайн, камгалавайн канчаар. Арга-арыгның чыды эң-не. Оът-сигенниң, чечектерниң үнгениниң чүү дээр силер. Ындыг шиник, чараш булуңда кадыкшылга школазын-даа мяк-ла шилип тутканы-дыр эвеспе.

Ол школаның турар суурун Шуй-Аксы дээр. Ында, ол суурда, 36 өг-бүле сезен ажыг кижи чурттап турар чорду. Бичии ларёк-магазинниг. Садыгжызы Анна Ооржак. Улустуң херелгел бараанарын үргүлчү аккеп, ында чонга мактадып турар кижи болду.

Суурже кирер орук аксында «Кирип мооргачар!» деп чалаан бижикти асыпн. А үнер орукта «Чоруунар чогузун!» деп бижээн. Ол-ла бижиктерни кижи көргеш, сеткили хайнып чорду. Үш оруктуң белдирин ол суур-даа чараш-ла-дыр. Суурнуң дужунда Барлыктың ындыы эрии — Боом даглары кайнын бээр харап алган тургулаар. Үстүү талазында чараш аттыг Мая-Чүрек деп бедик даг ол-ла чоок-кавыда өскелерден магаддыг коступ турар. Олче мен бир хүн бичии уругларым эдертип алгаш барып үндүм. Аа, чаражын, оът-сигенин! Ында «Мир» деп бистиң кижи бүрүзүнүң сеткил-сагыжын илередир ол ыдыктыг сөстерни бижип каан. Ону кадыкшылга школа-интернаттың өөреникчилери үргүлчү хайгаарап, чугайлан каап турары черле эки-дир. Ында арганың серинини. Өрүк аракат-чимистиң хөйүн. Бо-ла назынымда Чита, Иркутск, Бурятия, Сочи, Казахстан дээш дыштаныш чораан черлеримнее хөй. Ында база кандыг чараш черлер чок дээрил! Ынчалза-даа бистиң Тывавыс, эң ылангыя Шуй олардан канчап-даа худавас-тыр.

Бай-Тайга — аржааннарораны чер-ле болгай. Бо удаада Кызыл-Даг суурдан ырак эвесте Бел аржааны деп черге чордум. Дыштаныш, эмнендим. Комчуг хүннээрек, ак черде турар аржаан-дыр, чылыг болгаш соок суглуг шоргаларлыг. Улус-даа хөй, ол үеде баарымга 40 хире майгын турду. Аажа чоокшулап олурда, хаядаштыңэрес ээзи — тенниг дүрзүзүн Кызыл-Дагның уран шеверлери кылып кааның ыраактан-на көрүп каар сен. Черле ынчаш. Бай-Тайганың суурларында, аржааннарында ындыг дүрзүлер-ле хөй. Ол эки-дир. Бир талазында, каасталга ынкажып.

Бел аржаанынга улус-биле чугаалажып, танышттым. Дыка-ла эки аржаан деп, олар мактаар болдулар. Чүгле Бай-Тайганың эвес, харын кожазында Барыын-Хемчиктиң безин улуузу аңаа кээп эмненип, дыштаныш ап турар-дыр. Аржааннар ораны Бай-Тайганың магалыын чүү дээр!

Шуй-Аксы суурга дыштаныш, ында уругларымның бажыңынга аалдап чораащ, каас чараш чурумалды магададым. Ынчаарга суурга хамаарыштыр чамдык чүүлдерни шүгүмчүлээр бодай-дыр мен. Шуй кодэ Совединиң күускому ол талазы-биле хемчеглер алзын. Ол черниң ээзи ол-ла болгай. Чүл дээрге суурда радио чүгле сымыранып-дыр. Ынчаарга каяның боор. Бо шагда радио чок олурар деп чүве берге. Чонуң негелдези улуг болгай. Ийнде, солуннарны саададып эккээр-дир, 2-3 хонганда, ында улус ону номчуур аргалыг. Ону шиитпирлээриниң аргазы чок ирги бе? Оон аңгыда суурнуң чурттакчыларының бир улуг дилээ, күзели — Кызылдың теледамчыдылгаларын база көрген болза деп ындыг чорду. Ону чоорту черле бир арганы кылырын чогуур черлер база бодап-ла турар чүве ыйнаан.

Дамчай-оол ОЮН.
Персоналдыг пенсионер.
Кызыл.

МАНЫНЫ БАШТАЙ КӨРГЕНИМ

Маны деп диириг амытанны эң баштай көргеними кыскасы-биле бижип көрейн.

Боро-Хөл бажын хааҗылай шейлүп чоруткан даглар, тайгалар хөй. Оларны Кегээн-Булак дээр.

Бир-ле катап октябрь ортан үезинде Хылдыг-Үзүттүн адаанда бедик эвес бора тейниң белинче көрүптеримге, караам үүнда бир-ле шимчеп турар чүве бар ышкаш. Топтап көрүп ор мен. Ам база бир хөкпеш кылдыр шимчеп кагды. Өрге бе дээрге, оон каш катап улуг магаботтут.

Чеже орар боор, оожум тургаш, олче уткай кылаштап бадыптым. Чоокшулаан чедип кээримге, улуу зажок куу чүве кудургай кулу, арай одуртур маннап ынай болду. Маннаары чер албас, метпиреннээр. Сооңдан чүс метр черге шынкып сүрүп кээримге, шаа тенгени ол ыйнаан, ойта барып дүүкеш, дөрт даваны еру дырбаннадып: «Мыяа-он, мыяа-он!» — деп, диисиейгилештир алгырып чыдыр.

Топтап көрүп-ле тур мен. Черле диистиейден ылгалыр чүвези чок: карактары шактыр, хол-будунуң дыргактары-даа, — шупту диистиң. Чүгле магадоу диистен улуг, семизи дээрге хаван-на.

Хоочуй диириг амытанны чеже дырбаннадыр боор, кээргей бердим. Бодаарымга: «Мээ дегбейн кор, амы-тыным өршээ, кижиге хиннээм чок, малга багым чок» — дээн ышкаш боорга, мурнунда көрбээним диириг амытанны аңаа соңгургап турдум. Кужурге хол бичии-даа дегбээн мен. Ол чүвениң демги шимчеп турган черин барып көөр дээш ынаар углантым. Ам канчаар эвес бо дээш, хан көрүп көөрүмге, кезек-кезек харагаанаар ажыттадыр даг өрү шыкып чорупту. Мен оон шимчеп турган чериже баарымга, кадар оът дазылын казып оъттап турган болду.

Кежээ чанып келгеш, ачамга чугаалаарымга:

— Сээң көргенин диис ышкаш чүве, маны деп чүве-дир. Күскү чылыг хүннерде даглар эдектериниден кадар оъттун дазылын казып оъттаар. Чогум хар чаапканда калыр-берт, чалым хаяларлыг черлерже үне бергеш, орта кыштаар амытан боор — диди.

Моңгуш ДАМБА.
Аржаан суур.
Бии-Хем район.

Медицина болгаш амыдырал

СПИД: КЕЛИР ҮЕГЕ КИЧЭЭНДИРИГ

Профессор Л. Монтаньениң интервьюзу

Хүн санында-ла солуннар арыннарынга, радио болгаш теледамчыдылгаларга СПИД дугайында дүвүренчиг медээлер бо-ла коступ келир апарган. Күрүнелер, чурттар ол аарыгга удур демиселге боттарының күжүн, акша-хөреңгизин каттыштырып турар: СПИД-ке удур тускай улуг бюджеттиң хемчээли Кадык камгалалының бүгү-делегей организациязының бюджединге ам дениежи берген. СПИД дээрге пандемия, азы континенттерде тарап эгелээн эпидемия болур.

Бо чылдың июнь 30-нуң байдалы-биле, 139 чурттарда ол аарыгдан аараан 100410 таварылга тодараттынган. Оон эң хөйү АКШ-та — 65000 кижи, ийиги черде Франция — 3828 кижи, оон соонда Бразилия, ГФР, Канада чорун турар.

«Труд» солуннуң корреспондентилери СПИД-биле демисел дугайында материалдарны Москвага болгаш Парижке белеткээннер.

Профессор чаа-ла 40 хар ажып турар. Делгем эгиннерлиг, калбаксымаар арыгыыг, шимчеңгир. Кончуг угаангырсагыжыр кижи. Парижтиң Пастеровск институдунда оон бичежек кабинединде журналдар, папкалар оваалаттынган, ханаларда аппаратураны чыпшыр салган. Профессор Люк Монтанье СПИД дугайында (синдром приобретенного иммунодефицита) эң баштайгы шинчилелдерни эгелээн. Аймыдыг аарыгның вирузун (өскүзүкчүзүн) 5 чыл мурнунда ол тып илереткен болгаш ону тодарадырының аргазын (методун) ол ажылдап кылган.

— СПИД-тиң неттерээрниң талазы-биле делегейде амгы үеде байдал кандыгыл?

— Байдал эзэм нарыы. Ынчалза-даа халапка четпээн. Эпидемияның эгезинде бис. Оон кол-ла тарап турар одаа — Төп Африка болгаш Соңгу Америка.

Ынчалза-даа мурнунда турган, чиж-элээрге, эгиа дээн ышкаш эпидемияларга дөмейлешпес. СПИД-тиң вирузу бир кижиден өске кижиге ындыг белен-не дамчывас. Оон кол оруктары — хан дамчыштыр база эр-херээжен харылзаа үезинде. Вирус организмге халдай берзе-даа, аарый бергени ол эвес. Инкубация үези (кижиниң бодунум байдалышта кандыг-даа өскерлиишкин билдирбейн турар, аарыгның чажыт үези) дыка үр. 5—10 чыл болгаш оон-даа узун болуп болур. Маңаа чугаалаан айтып каар чүүл: амыдыралчуртталгазы телептиг, кайы хамааныг харылзаа кылбас, хууда арыг-шевергиг сагып чоруур кижилерге коргунчуг чүве чок. Хан дамчыштыр тааавырны болдурбазын боодаар херек, бо талазы-биле, ылангыя наркоманнарга айыыл улуг (кангыс шприц ажыглап турар). Ылаңгыя Барыын Европада ындыг кижилерниң ортузунда СПИД аарып көвүдеп турар.

Африка чурттарында ол аарыг эр-херээжен харылзаа үезинде, баш бурунгаар хынаттынмаан (анализ алдбаан) хан кудуушкунчунуң уламындан база ол ышкаш медицина херекселдерин багай стерилизастаарындан тарап турар.

Ниитизи-биле алырга, делегейде аарыг неттерээрниң айыылы шуут-ла чок дээр чурт тывылбас. Бүгү чурттар аразында харылзаалыг, күрүнелер аразында садыглашкынының хемчээли өзүп турар болгай. Ол дээрге вирустуң дамчып болурунуң оруктары.

— Аарыг кижилерниң саны кайы хире дүрген өзүп турар ирги?

— Барыын Европаның улуг күрүнелеринде аарыг кижилерниң саны 10-11 ай болгаш-ла 2 катап өзүп турар. Амгы үеде аарыг кижилер дээрге-ле, СПИД-тиң вирузун 5-10 чыл мурнунда-ла халдадып алган-нар-дыр. Халдавырның тараарының талазы-биле байдал чүгээртээн: оожумнай берген деп болур. Ол дээрге СПИД-ке удур пропагандаының түңнели-дир.

— Вирусту шинчилээри кандыг чадада ирги?

— Ук вирус дугайында элээн хөйнү билир бис: оон ниити байдалын, геннерин, протеиннерин. Ынчалза-даа ол — бодун эвес болуушкун деп чүве билдинип турар. Мынчаар чувалап болур: кижилерниң чурттаалгазы нарылзаан тудум-на, оларны истеп-сүрген паразиттер улам-на кажар, кара сагыштыг апар чыдар. Вируска удур демиссежир ужурлуг клеткаларны вирус шилип ап, ынаар халдап турар: Т.4 лимфоциттер болгаш макрофагалар, кижиниң иммун системазында дыка улуг рольдут клеткалар-дыр. Т.4 лимфоциттер чүдек, кандыг чылдагаандан өлүп турары билдинмес. Бистиң лабораториявыс шак ол айтырыгны шинчилеп турар.

— Эртем фантастикага чоокшулажып турар бе?

— Вирус кайгамчык нарын. Амгы үеге чедир эмнээшкиниң аргазын болгаш вакциняны тыппаанывыс оон-биле тайылбырлаттынар. Ынчалза-даа ол дээрге ындыг вакцинаны кажан-даа тыппазы эвес-тир. Үе негеттинер. Эмнээриниң талазы-биле — идегел бар. Вируска удур ажыглаар АЗТ — азидотимидин дээр препарат вирустарның көвүдээрин оожумнадып, аарыг кижиниң байдалын экижидиптер. Ынчалза-даа шуут сегидип шыдавас. Амгы үеде утланышкын мындыг — аарыгны эрте тодараткаш, АЗТ-биле эмнеп эгелээр болгаш баксырай берген иммун системазын катап тургузары.

— Силерниң киржилгенер-биле СПИД-ке удур Европа федерациязы чоокта тургускан болгай.

— Оон сорулгазы — каттыжып алгаш, ажылды улам бүдүрүкчүлүг болдурары. Аарыгга удур демисел — эртемденнер аразында чарыш эвес, а бистиң шуптувустуң болгаш вирустуң аразында маргылдаа-дыр. Далаштыы-ла дээрге, эпидемия дыка тараан тудум-на вирус улам айыылдыг болур.

— Силер оптимист азы пессимист силер бе?

— Мен оптимист мен, шинчилеллер бурунгаарлап бар чоруур. Кажан-бир эки хүн эмнээшкинниң дээштиг аргазы болгаш вакцина тыптып келир. Кажан болуру ам дээрезинде билдинмес. Аарыг чаңгыс черге турар эвес, СПИД-тен кижилер өлүп турда, мунгараныг бодалдар турбас аргажок. Ол эпидемияга удур бүгү бойдустуң кужениишкинниң мөөңнээр херек. Ындыг сорулга-биле Кадык камгалалының бүгү-делегей организациязы ажылдап турар.

— Совет эртемденнер-биле харылзаалыг силер бе?

— Ийе, харылзаавыс бар. Вирус диагностиказын өөренир сорулга-биле совет специалистер бистииге кээп чораан. Сентябрь айда ССРЭ-же баарын планнап турар мен.

— Эпидемияның тургустунуп кээп болур айыылындан кандыг түңнелдер чугаалап болур силер?

— Ол дээрге — келир үеже кичээндириг-дир. СПИД-тиң тиилеп алзывысса-даа, айыылдыг өске вирустар-даа тыптып кээп болур болгай. Амгы эпидемияны көргүзүп турары — ниитилелдиң мөзү-шынар талалары кадыкшылдың чугула фактору-дур. Ынчангаш чаа салгалдарга ол талазы-биле ханы өскерилгелер болур ужурлуг. Кым-бир кижи чүү-даа кылып болур мен деп бодаар болза, улуг частырыг-дыр. Кижи дээрге кижи-ле болгай, долгандыр турар бойдустан ол долу хамаарылгалыг. Бойдусту дендии чуду-каралаар болзувусса, халап чайлаш чок. Чернистеэкологтуг проблема чеже-дир. Ындыг факторларның аразында экологтуг таарымча чок байдал СПИД вирузу нептерээрин болдуруп, кижиниң иммун системазынга багай салдарны чедирип турары ол.

— Ынчалза-даа кижи төрелгетен өлүмнүг айыылы мын бо коступ чыдар (ныйыгга шуут чоокшулап келирге, сарыылдыг чорук тиилеп турар болгай. Оон бир чижээ — эдролут чепсектиң дүжүрериниң талазы-биле чедиишкиннер болур.

— Шынап-ла, эдролут дайынның болгаш СПИД-тиң коргунчуг айыылы кижи төрелгетениң делегей кажан-даа таварылбаан, ында шупту чүве сырый холбаалыг дээрзин билдирер ужурлуг. Делегейде коступ келген чаа утаал бодаашкынның хевири — социал системадан хамаарышпас чонга дириг артарынче чүткүл болур.

Беседаны **В. ПРОКОПЬЕВ** кылган.

(«Труд» солундан).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 30-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 9.45 — «Мен, сен база бис шупту». 10.30 — Медээлер. 10.40 — 11.40 — «Чуртта. Чер». Экологтуг программа. 15.30 — Медээлер. 15.45 — Красноярск телестудиязының программазы. 16.45 — «Вьетнам. Улу чылы». Фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.35 — «Назури» ансамбльдың концерти. 17.50 — Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.10 — «Эртем: теория, шенелде, практика». 18.40 — Поэзия минуталары. 18.45 — Бегүн делегейде. 19.05 — «Киржиичилер». Чагаа кээп-биле. 19.50 — «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — «Дыңна, эш!» Док. публицистиг телефильмниң баштайгы көргүзүү. (Бүгүэвилелдиң XIX партконференциязының дугайында рассказ). 23.10 — Бегүн делегейде. 23.20 — 23.45 — «Ыры-88».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — «Салам». Концерт. 8.55 — «Москвага аян-чоруук. Лужникиге стадионче Кыстар шолун кезии». 9.15 — Француз дыл. 9.45 — «Билдинмес солдат». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 10.55 — Француз дыл. 11.25 «Хомудал». Уран-чечен фильм. 12.40 — Медээлер. 12.50 — 13.50 — Л. Н. Толстой. «Чаш чораазы, элээди үези болгаш аныяк үези». Шии. 2-ги кезээ. «Элээди үези».

КЫЗЫЛДАН

17.55 — Уругларга фильм. 18.35 — «Үеже». Аныяктарның чуртталга кооперативтериниң чугула айтырыглары. Аныяк талантылар-биле ужуражыышкыннар. 19.15 — «Тыва черле». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кодээ ажыл-агыйы ажылдакчының хүн демдеглели». «Бригада болгаш өг-бүле херээзи». «Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези». 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Музыкалыг киоск». 20.45 — «Үгүлээлер аалдалары». 21.00 — «Үе». 21.35 — «Дириг планета». Док. фильм. 6-гы сериязы. «Изиг ховулар». 22.30 — 01.05 — Хоккей. ССРЭ кубогу. Түңнел. ЦСКА — «Динамо» (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 — Медээлер. 18.00 — Ритмниг гимнастика. 18.30 — М. Магомаев ырлаар. 20.00 — 20.15 — «Тамыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

АВГУСТ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ангел-хранитель» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Три толстяка» 9.00, 12.40, «Звонит, откройте двери!» 11.00, 14.40, «Где находится нофелет?» 16.20, 18.00, 19.40, 21.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Киносборник» 10.00, «Душа моя» 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Иво — отважный жеребёнок» 10.00, «Неукротимая Марианна» 14.00, 16.50, 19.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к.-б: «Размах крыльев» 18.00, 20.00 шактарда.

«ЛЕТНИЯ»: «Рабочий посёлок» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

Тыва АССР-ниң Агроулетпуркураомунуң өөредилге-курс комбинады кодээ ажыл-агыйга болгаш өске-даа ведомстволарга электромонтёрлар белеткээри-биле хүлээп алышкынны чарлап тур.

Өөренир кирерде дараазында документилерни кирер: паспорт, шериг биледи, өөредирибиле бүдүрүлге черниң чоруткан бижик.

Өөренир хуусаазы 3 ай. Өөредилге 1988 чылдың сентябрь 1-де эгелээр.

Адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «а», телефону — 6-14-80.

«Тыва тудуг» трест тудугга тускай мергежил чок ажылчыннарны трестиң кезектеринге ажылдадыры-биле хүлээп ап турар. Оларның оон соонда бүдүрүлгеден дашкаар ОПТУ-4-түң филиалынга өөредир. Дараазында документилерниг болур: паспорт, күш-ажыл дептери, шериг биледи. Общежитие-биле хандырар.

Айтырыгны дараазында адрестен тодаргайлаар: Кызыл хоорай, Красноармейская 76 кадрлар килдизи, телефону — 2-32-82 болгаш 3-15-26.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

Адреривис: 667000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетнур килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агыйы килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41, солун келбейн барганда 2-32-75-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектерниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 172. ТС—00820.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Кр-

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988 чылдың август 31 среда

№ 202 (13802)

1925 чылда үндезилеттинген.

Өртээ 3 копеек.

МАЛГА ХӨЙ ЧЕМ, ЭЛБЕК ДҮЖҮТ ДЭЭШ АЖЫЛДААР

КЫСПАС БОЛЗА БОЛУР БЕ?

Бисте мал чеми белеткээр кампания кайнывышкынныг. «Кызыл-Даг» совхоз мал угланнышкынының болгандa, тарылганы чүгле мал чеми. 2340 тонна сиген белеткээр планныг турган, август 25-ке чедир чүгле 517 тоннаны сараатап алган. Моон чылдагааны чүделээринин талазы-биле чамдык өттер-биле чугаалажып, мал чеми белеткеп турары шөлге барып, мында ажыл-иш-биле таныжып мен. Мааң ужурашкан улузум чүү дазыл?

Совхозтуң директору Сесер-оол Донгакович Тус:

— Бисте сиген шөлү 1106 гектар. Амгы үеде ниитизи-биле мал чеми белеткээринде 127 кижи ажылдап тур. Техникадан сиген кезер дөрт машина, ийи грабль, хипээн база сараат салыр бир-бир агрегаттыг бис. Биске бир пресс-текчи херек. Ону Агропромтуң курлары бээр болган. Мынчага чедир сураг. Кол-ла биске негеттинер чүүл ол.

Силос салыышкыннын август 21-де эгелединис. 96 гектарда тарымал тооруктан тараан бис, оон баштайгы 36 гектарын кескеп, салдывыс. Планывыс 226 тонна. Ону күүседиптер бис. Силоста ийи трактор бар, а арткан техниканы районнуң ажыл-агыйларындан ээлдеп дээш: силос ажаар 5 комбайн бар, оон ангыда район тегиинде автотранспорт бүдүрүлгезинден 7 хире автомашина ажылдап тур. Силос салыышкынга дүс херек. Ону баштайгы хүннерде ажыглавайн турган бис. Бо хүнден (август 25 турган) эгелеп, дүсту база чажып, холуур бис.

Оон улаштыр-ла кыдыгдагжыларның ажылдап турары-биле таныжар дээш мындар чорупкан бис. Суурга чедип келгеш, бир-ле дугаарында хоёжу Бавчан Ңыраровиг Салчак-биле душ болуп ужураптым. Ол 20 тоннаны бышталада чедирип алган, оон ыяштан 8 тоннаны бодунуң күжү-биле белеткээн.

— Кезип шыдаар чүве болза сиген бар. Аалактарда магалыг сиген-даа бо. Улус четче кеспес, кирбес-тир. Оон ангыда суглаже, сигенче улустуң малы кирип, чаза базып тур. Боттарынар барып көрүңер даан — деп, хоорун, коммунистиң чугаазы мындыг болду.

Амгы үеде «Кызыл-Даг» совхозтуң мал чеми белеткээр ыра теву — Мажалык фермазы. Мында силосту салып турду. Чугаа чугаа-ла болгай. Шуут бору, барып көрүң дээре. Мынчангаш партия райкомунуң, райкүүскомунуң төлээлери-биле мынаар чорупкан бис. Фермаза бир онгарны хоорур сала берип-тир. Силосту бир трактор таптап бастырган, силос оңгарының кыдыынга бир кижи улуг-ла хээ-дусту маска-биле чугра ... силостуң кырыннге октагылаан олур.

— Хөөн дүс болза керем — деп, ол ажылчын күзелдиг илеретти. Борбак-борбак дүсту силос кырынче октагылаарга-даа, дески бодур бе? Оон мурнунда, район төлээлери кедбээнде, аңаа чунуп-даа холувайн турган улус-тур. Холуксаа чок силосту шынары багай, тарын үрелип болуру билдингир-ле болгай.

«Кызыл-Даг» совхозтуң мал чеми белеткекчилериниң ажылын багай организастаан-дыр дээрзин тарымал тооруун ажаап турар шөлге баргаш, улам бүзүредим. Тээлиге автотранспорт бүдүрүлгезинден бир бөлүк автомашиналар, оон ангыда «Мурнакчы», «Тээли», «Бай-Тал» совхозтардан силос ажаар комбайннар келген. Ол эки-дир деминежип алгаш ажылдаарга эптиг, шимчээшкин болур. Ынчалза-даа мында техниканы четче ажыглаавайн турар-дыр. Бис аңаа кээривиске 6 автомашина аңаа турлар, 3 комбайн база үрелгеи. Ынчап дүштекиниң 12 чедип турду, а чолаачылар ол үеге чедир чүгле 1-2 рейс кылган, силос оңгарны биле тарымал тооруук шөлүнүң аразы бир километр-ле ажыг. Комбайннар дугун дужун соонда үрелген, солярка чогундан бир комбайн силос оңгарының чанынга аңаа тур. «Техниктиг дугаар» машиналарының чолаачылары кайнааты Өзер-оол Серен-Чимит, Сарыг-оол Чамбалдың агрегадын кайнаан турзааштты. Силосту кезип, тээлектээрин салдывас-ла болза, чолаачылар Александр Иргит, Эзер-оол Чудуум, Владимир Кок-оол, Чойган-оол Хертек, Алексей Иргит, Шолбан Хертек олар бистиң-биле дыштанып, хүнзүн диноп ажылдаар күзелдиин чугаалажылар.

Силос ажылдаарының үезинде ол чолаачыларын база механизаторларның теджирканды болуруң совхозтуң кол экономизи Чалзов Успун-оол таныштырды.

Четпести багай, а мооң чаа дээр Кызыл-Даг суурда түс-түс коллективтер мал чеми белеткээр даалгалыг. Олардан амдывында чүгле Культура бажыңының улузу (директору Сапчаа Монгуш) даалгазын — 20 тонназын 21 тонна кылып күүседип тыдаан. А Тээли суурдан кыдыгдажылдарга чүгле чаңгыс коллективи — орук-септелге участогун бижыглаан. Орукчулар 15,4 тонна сигенни совхозка дужаап, планын база күүседиппен. Шээр мал кадарчылары өг-бүле бүрүзү 10.10 тонна сиген планныг. Сеңди Бичии-Үрүг (херээжен малчын) база Саңдүү Салчак олар 12-14 тоннаны кыштагдарында сараатап алганнар.

Кол экономист сигенчилерниң ажыл төлевирин база үш аңгы кылдыр санап кылган: аңаа ак черлерден, дөңгеликтерлиг база тудаалыг шөлдерден, кедерниң бөлериниң өртээ аңгы-аңгы.

Кызыл-Даг суурнуң чурттакчылары баштайгы үеде шефтээриктиин организастаан. Орта «Эң эки сигенчи» деп ат дээш конкурс база болган. Шынзыдыр, шак ындыг арга-биле бүгү чонну эвилеңзээр-ле болгай.

Кыштагларда чедирген сигенниң кол экономист биле улуг зоотехник Николай Монгуш олар барып хемчээп ап, оон документинин тургузуп турары эки-дир.

А четпестер чүлерил? Силос салыышкынында байдал кандыгын дээрзин чугаалаан мен. А сигенде? Күш эвээш. Бодап көрээлинер даан ниитизи-биле совхозта шээр малдың 25 конаны бар, олардан амдынында чүгле 3 өг-бүле даалгазын күүсеткен. Артканнары кайдал? Сиген курган, шынары баксырады. Ол чүлүктүг турда кезип бизиген болза эки. Улусту элделдээр болза, сиген ам-даа бар дээрзин суур адаанда Каа-бак-Шык деп черден көрүп болур. Оон сигенниң чамдызынга хол дегбээн-дир.

Бо ажыл-агыйның девискээринде Алаак деп чер бар. Оон хөй сигенни белеткеп ап болур. Ол ыңкаш Кеп-Сеок шынаазын эки ажыглаар болза, харын районнуң чартын-даа сиген-биле хандырып болур чер ол. Оон сигенизериниң бертези — сугтут шынаа. «Кызыл-Даг» совхозтуң улузу оон баштайгы үеде сигенген, ону суттан уштуп ап, кургадып-даа турган харын. Ажыл-агыйның специалистериниң бодап турары-биле алырга, оон шала кускээр, суг доңун, када бээрге, сигенни кезер деп турар.

Бо чаа совхозтуң мал чеми белеткелинде четпестерин чылдагааны СЭКП Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары А. Дембирелден шинчиүрээн мен.

— Күш-ажылды органзастап шыдавас-тыр — деп, ол дорту-биле таймаабырлады. Баштыкзаны чүл? СЭКП райкомунуң дугуржуун чугаалажып турган. Үлүг-Хем районнуң девискээриндиң бо совхоз сиген белеткеп алыр ажылыр сумелешкен. Баштай харын бир звенону чорутган. Олар сигенни прессттеп турган. Оон чүгле 30-ке тонна сиген белеткеп алгаш, ара каапкан, келгеники Анатолий Салчакович Дембирел чугаалады. Оон аңгыда, Кеп-Сеок шынаазындан сигенизер арганы мынчага чедир ажыглаавайн турарын бир-ги секретарь айытты.

Кызыл-Дагның тараа, сиген шөлдерин улустуң хууда база совхозтуң-даа малы чаза базып, чип турарының дугайында чагаалар эртен чылын на редакцияга кээп турган чүве. Бо чорук ам-даа уламчылавышаан-дыр. Ол дугайында СЭКП райкомунга болгаш куралга мырыңай чорукта чаа дажок шынгы чугаалашкан.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Кызыл-Дагның чонунуң азырадыкчы хевиннерден ыштунмааньдыр. Экиелинер деп-ле олурарга, чүү бүдериил! Амгы үеде совхозтуң сиген шөлү эргиинрээн, чамдык черлерде чашпаи үнген. Ону чаартып херек. Хөй чылдыг сиген — медеңи 123 гектарда тарып турар. Мында ажылды багай организастаан кижиги дужутту чүгле 50 гектардан алыр деп турар. Ол чүл? Курлавырларын четче ажыглаваазыныш демдээ мында.

«Кызыл-Даг» совхозтуң ажылчыннары, удуртукчулары мал чеми белеткээр талазы-биле дажок түшпен, олутпай бүү-биле ажылдап турар. Хамыктың мурнунда бот-орулга-чарылгалыг үелиге бот-орулга-чарылгалыг ажыглаар, бүгү күшту эвилеңзээр херек. Ындыг чүүлдерни дирекция, кол специалистер база мында кедээ Советтиң күүскому кылдыр турар деп дөрт чугаалаар херек. Өске черлерде канчап өг-бүле бүрүзүнге безин 1-2 тонна сиген белеткеп дужаар кылдыр чонну ниити хуралынга дугуржуп чугаалашкан, мынчаар кылып, ажылды органзастап турар деп? Кызыл-Даг ону мынча канды гыл?

Чаа совхозка республика органнарындан дуза херек. Хамыктың мурнунда Бичө-Оорт биле Алаак деп черлерге суггарылга системаларын тудар, ону келир чылын эгелээр ужуралдыг. Оон аңгыда сиген белеткээри-биле бир пресстекчи херек.

«Кызыл-Даг» совхоз бо чылын мал чеми белеткээр талазы-биле планын күүседир дээш бүгү-ле күшту салып ужурлуг. Чамдык аргалар бар. Кызыл-Дагның чону, канчап хожудап турарыңар ол?

Севен ХЕРТЕК.
Бистиң корр.

ХҮЛЭЭП АП ЭГЕЛЭЭР

«Ленинчи орук» солуңунуң корреспондентизи Виктор Ховалыг Чадаанада тараа хүлээп алыр пунктуң ажылдарын эргелекчизи Николай Ламажаевич Монгуш-биле ужуражкан, чаа дүжүттү хүлээп алырынга белеткел дугайында сонуургаан.

— Тараа хүлээп алыр пунктуң складтарының септелгези барык дооскулган. Оларның ниити шыгжааны 18 муң тонна тараа кирер. Ажаатгынган дүжүт бегин, дээрте-даа кээр болза, хүлээп ап болур бис. Тараа тегер шөлдериниң мурнуку чылдарда асфальтылаттынмайн чыткан. Бо чылын 1400 дөрбелчин метр черни асфальтылаалывыс. Ол ажылды ам-даа 1000 дөрбелчин метр черге чорударывыс арткан. Кат ховуктан бээр бо ажыл доостур. Мурнуку чылдарда хүлээп алыр пунктуң эжелген тараа сыңыштастан турган. Тараа урар складтарының чамдызы белен эвес болган. Бо чылын үрезинден аңгыда мал чеми болур тараазы-даа хүлээп алырынга белен бис.

Шахта 4 тонна тараа кургадыр ЗСПЖ-8 деп маркалыг 4 машинадан аңгыда, тараа дүжүрер 3 кодурукту, тараа чүдүрер 2 машина бар. Ажылчыннарывыс шуту 16 кижи. Чөөн-Хемчик район бо чылын күрүнеге 1000 тонна тараа дужаар. Чооргуваста Сүт-Хөл дээш ыңкаш районнарның ажыл-агыйларындан база тараа кээр болгай. Хөй тарааны чүгле боттарывыстың күжүвүс-биле ажаап, арыглап шыдавазывысы билдинигир. Күш четпес. Ынчангаш Чадаана хоорайның аңгы-аңгы органзацияларындан дуза дилээривис чайлаш чок. Тараа хүлээп алыр черде бүгү техниканы белеткээривиге, өске ажылдарын чорударынга тараа кургадыр машиналарының оператору Кини-оол Ховалыг, Александр Серин, Владимир Сат дээш өскелер-даа идепкейлиг киришкен. Черле мынчаш, коллективтиң демнии ковчут. Бистиң ажыл-агыйывыска келген тараалы кургадып, арыглап, ажаап алырынга белен бис.

Дувуренчиг медээ

АЖААЛДАГА БЕЛЕН ЭВЕС

Ниити-биле 3254 га шөлге тараа культураларын Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң механизаторлары эрткен чайын өстүрген. Бир гадан ортумаа-биле 10,9 центнер тарааны алырын пландаан. Тарааның үнгени дески эвес. Чамдык черлерде дүжүт шоолуг эвес, өскелериниң чаагай үнген. Ажыл-агыйның кол агроному Юрий Бичииижип 1 гадан ортумаа-биле 9 центнер тарааны ап болур деп тодаратпан. Күрүнеге 200 тонна тарааны саткаш, үрезинин шыжаглаттап, арткан мал чеминге ажыглаар — планнывыс.

Үнген дүжүттү ажаап алырынга 7 жатканы. Енисей-1200 деп марканың 12, СКД-6, СКД-5 деп марканың 4 комбайнын кирер. Ол техниканың чамдызын кержели бригадаларда, өг-бүлелерге бышкыглаан. Аңаа ажылдаар механизаторлар четчелестинген. Дүжүт ажаалдазынга ажыглаар техниканың «сальм-чолу» кандыгыл? Тараа сортур автомашиналарының саны эвээш. Бар комбайнның чедери белен, а арткаңнары артык кезектер чогуңдан аңаа турук турар. Чок боол турар, тывылбас артык кезектер: комбайннар шнектери, кускур аидарылгазынче кирер дээш Т-150 деп маркалыг тракторларның хоолай-компрессорлары, соңгу өлектиң редукторлары дээш өске-даа үүрмек дериг-херекселдер. Ол камаанчок эрткен частан бээр дизель маслозу тывылбастаан.

«Искра» совхозтуң кол инженери Лазер Ооржак артык кезектер чедишпес, дизмасло чогунуң дугайында айтырыгны РАҮК чөвүлелинге каңдаа катап кодурген. Агроүлетпүр каттыжыышкынының чөвүлели ол айтырыгны шиитпирлээриниң аргазын тыппаан.

Үнген дүжүттү чидириг чок ажаап алыр дизе, аңаа техниканы белеткээрин дарый шиитпирлээри чугула.

Виктор ХОВАЛЫГ.

Төрээн чуртувуста

МАРЫ. Муругу Каракумнарда Кара-Бата станцада ажыттынган урүглар садыгга чүс-чүс бичии чаштар эң баштай киргеннер. Ону «Арком» дээр румын тудуг фирмазының специалистери туткан. Каракумнарда ЭДЧ-ниң аайы-биле чарган черээ ёзугаар найыралдыг чурттуң төлээлери ийи чыл хире ажылдап турарлар. Румын ажылчыннар газ тывар черлерин чаагайжыдарынга, хоолай дамчыдыкчыларны салырынга киржип турар. Шатлык суурда олар магазинниг, поликлиниктиг болгаш спорттуг тептүг бүдүн микрорайонну тудуп бергеннер. Бо чылдың эгезинден бээр «Арком» фирманың тудугжулары газ тывыкчыларының өг-бүлелеринге ийи-муң дөрбелчин метр чурттаар бажыңнарын тудуп бергеннер.

ВЕНТСПИЛИС. (Латвия ССР). Латвияда Зирас суурда тургускан хоочуннар музейн угааны берген кижилерге мурнукуз ышкаш сергек болгаш шимченир шудургу болуп чоруурун дузалап турар. Республиканың кээп пенсионерлериниң ол баштайгы каттыжыышкынының кол сорулгазы — талантын-биле дыштаныр турар кижилерге хөй-ниитиге ажыктыг ажылдарлар кылырынга аргазы бээр. Хоочуннар солун кижилер-биле ужуражыышкыннарны организастап, аңаа боттарының чаңгыс суур чурттугларын чалап, ийи-бүрү делгелгелерни организастап турарлар. Клубтуң бот-тывынгыр артистери дүжүт ажаалдазында ажылдап турар механизаторларга концерттерни көргүзүп турарлар.

ВИЛЬНЮС. Шылгарангай скрипач болгаш педагог Давид Ойстрах аттыг күрүнеде нерегежилдиң дээди курстарын Литваның найысылалында ажыткан. Ону аалдарыг маэстроның төрүттүнгениниң 80 чылынга тураскааткан. Оон өөреникчилери ийи неделя иштинде бодунуң башкызының скрипкага ойнаарының школазының үндезиннери-биле музыкантыларны таныштырар. Ол өөреникчилериниң аразында Игорь Ойстрах, Олег Коган, Виктор Пикайзен болгаш өскелер-даа бар. Моцарттың ооганларын эң дээре күүседикчи дээш конкурсту чорудар. Камера музыказының шылгаранчай күүседикчилериниң концерттери болуп чоруур. Ол курстарын бүгү-эвилелдиң музыка капиталы Литва салбыры-биле кады организастап чоруткан. Келир чылдан эгелээш ол бүгү-эвилелдиң болу бээр.

ДУШАНБЕ. Таджик школачыларга оларның Австралияда чамыттары боттарының эң дээре бежен ажылдарын бележек кылдыр чорудуп бергеннер. Ол карааш чурук тар «Капитан көргүзүп тур» деп хөй саныг көргүзүг чүүлдериниң бир кезээ болган. Таджикистанның аңгы-дуималыышкы чери болур Карлитин чериниң делегациязының культура ажылдакчыларының аай-корулуун үезинде ону Душанбеде ажыткан. Анык чурукчуларның чураан чуулдеринде ышак хоорайның чараш черлере, улусту байырлалдарын көргүзүглер, дабынга удур темага сюжеттер бар. Ол делгелге ай иштинде уламчылаар, а оон соонда австра школачылары белээн урүгларның В. И. Ленин аттыг совет фондузунуң таджик салбырынга дамчыдып бээр.

ВОЛОГДА. Ленинградка бүзээлелге таварышканнарга тураскаатакан мемориалды Вологдада ажыткан. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарынга фронт чоогунга турган Вологда өскээр кожурген муң-муң кижилерни хүлээп алган. Оларның аразында ленинградчылар онза хөй болган. Хоорайга бир тогаталдарны тургускан. Оларны 1941-1942 чылдың бүзээлезинде кыжының каалыг берген таварышкаңнарга турар тураскан турган. Оларның амгы аас муңунуң амы-тыныг камгалап ап шыдаваан. Мемориалдың автору — скульптор Валентина Старожук болгаш архитектор Феликс Романовский.

ИРКУТСК. Ангарада хоорайга Совет кино хүнүн Сибирьның документалистеринин тургусканы «Маршал Блюхер. Эпоха үезиниң портреди» деп долу хемчээлдиг фильм-биле демдеглээн. Фильм специалистиг чаартыңгалар болгаш Ада-чурттуң чөөн кызыгаарларын камгалаарын-биле салым-чолу тудуп холбашкан чайгамчыктыг шериг начальниги дугайын көргүзүп турар. Ол ырашкы болуушкунарының дириг киржикчилери, хоолар кинокадрлар, өске-даа херечилел чүүлдери талантыг полководецтиң, патриоттуң болгаш быжыг турушту коммунистиң овур-хевирин каттап тургузар арганы берген. Чөөн-Сибирь студиязының чаа ажылын хоорайның болгаш областың эң дээре кинотеатрларынга көргүзүп-биле программазынга киирген.

(СЭТА).

Сээлгү шакта

◆ КАБУЛ. Тайландың Бүгү-делегей Чөвүлелиниң Чиңгине секретары П. Пакаслахти баштаан ук организацияның делегациязы Афганистанда чорупп турар. Женевага чедип алдынган дугуржулгаларның негеделериниң канчаар боттанып турарын ол комиссия дыңнап чоруп турар. Чүге дээрге Женева дугуржулгаларының боттаныр турарынга хамаарыштыр барын күрүнелерде шын эвес медээлер дыңналып турар.

Афганистан биле Пакистанның аразында чедип алдынган дугуржулгалар чүгле ол ийи чурттуң аразында байдалды эки жиндериге эвес, а делегейде боол турар болуушкуннарны тайбың арга-биле шиитпирлээриниге улуг ужур-дузалыг боол турар. Ол дээрге политиктиг чаа бодалдывынның үрезиниели-дир деп, П. Пакаслахти СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

◆ РАНГУН. Бирмада забастовкалар болгаш ажылчы чонарның массалыг демонстрацилары үргүлчүлеп турар. Чазака удур шимчээшкинниң киржикчилери амгы удуртулганы солуурун, чаңгыс партиялыг системаны узутказын болгаш бүгү-ниити соңгуулдаарын эртирерин негеп турар.

Үш кара-бажыңда хоругдаттырган кижилер тура халышкынга үндүргеш, хосталып үнерин кызыткан. Кара-бажыңнарның камгалал шериглери оларже от ажыткан. Хөй кижи өлген болгаш балыглаткан.

Чурттуң найысылалы Рангун хоорайда магазиннер, албан черлери ажылдавайн, солуушкаа үнмейн турар.

Удурланыышкын шимчээшкининиң киржикчилери ниити ажыглалдың транспортун холга алгаш, оон-биле демонстрацияда болгаш чыскаалдар киржикчилерин аргыштырып турар. Эртен пятницада олар аэропортту болгаш вокзалдарны эжелеп алган. Айыыл чок чорук албан черниң шериглери чазак бажыңнарының чанында таңныылдар постуларын тургускан. Полиция ам дээрезинде кандыг-даа хемчеглерни албайн турар.

Кужувус — найыралда

ЧАА ШКОЛАНЫ МОСКВАЧЫЛАРДАН ХҮЛЭЭП АЛГАН

СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин улам-на дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалын ёзугаар бистиң республиканга шеф дузазын көргүзүп келген № 5 «Мособлтудуг» трестиң төлээлекчилери кызылчыларга база бир белээн — № 1 школаның чаа бажыңының тудуун дооскаан. Бүрүнгү хүн ук школаның байырлыг хүлээп алыышкыны болган.

Хүлээп алыышкынның байырлыг митингизин СЭКП Кызыл хоорkомунуң секретары М. А. Кыргыс ажыдып болгаш сөс ап чүве чугаалары-биле улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутады Д. Л. Тиимейге сөс берген.

— Бистиң республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле партияның болгаш чазактың хүлээп алган доктаалы найысылалдың хөгжүлдезинге база сайзыраарынга улуг идиглиг болуп турар — деп, Дозур-оол Лайзапович чугаалаан. — Шефтеп келген областарның болгаш крайларның төлээлекчилериниң хөй кезии Кызылда ажылдап, социал-культура объектилерин тудуп турар.

Шефчилер боттарының мурнунга алган хүлээлгезин багай эвес күүседип турар деп, оратор уламчылаан. Олар чүгле онза чугула объектилерни тудуп турар эвес, эрес-шудургу күш-ажылдың үлегерин көргүзүп, интернационалчы киижидилгеге салыышкынныг киирип турар. 2,5 чыл дургузунда аалчылар элээн каш миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган. Боттарының кадыкшылгазын чедиишкинниг күүседип турар коллективтер хөй дээрзин ол демдеглээн. Оларның бирээзи — москвачылар. Хүлээнип алган объектилерин олар хуусаазындан эрте тудуп, эки шынарлыг дужаап келгеннери бо. Олар 320 орунныг «Найырал» деп үргээр садыг база кызылчыларга белекке берген. Бөгүн оон 1176 олутуг школаны хүлээп ап турарывыс бо. Ол ышкаш Ленинградтың, Челябинск областың, Красноярск крайның тудугжуларының шалыңчы ажылдаан турарын күүседкен аргазы демдеглээн.

Оон соонда Д. Л. Тиимей Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чапдыктарын немпаан болгаш республиканың күрүне органы чагыргазының дээди органы... ын шаңналдарын тывыскан. № 5 «Мособлтудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң начальниги Е. К. Лаптевке «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» хүндүлүг атты тывыскан. Ук участоктуң штукатур-малярлары Р. А. Акчурин, дашчы В. М. Востряков, бригадир П. В. Коновалов оларга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиктерин тывыскан.

СЭКП Кызыл хоорkомунуң болгаш улус депутаттарының хоорай Совединиң күүскомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдиң тудуг болгаш үлетпүр тудуг материалдарының ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң хүндүлел бижиктерин ук черлерниң төлээлекчилери бөлүк тудугжуларга тывыскан.

Москвачыларның өмүнээзинден бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунда бригадир П. В. Коновалов сөс алган.

— Силерниң республиканарга ажылывыс ам доозулганы ол — деп, Петр Васильевич чугаалаан. — 320 орунун үрүглер садын, 1176 олутуг школаны кызылчыларга хүлээткенивис ол. Байырлалдың бо минуталарында Тывага ажылдап эгелеп турганывысты сагыыр арга чок. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дүргедедир талазы-биле партия Төп Комитединиң, Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар ажылдаары-биле эң баштай келгеннерниң бирээзи бис. Мааңа ажылдаар күзелдиг кижи бүрүзүн бригадага алырын оралдаштывыс. Ынчангаш чамдык бергелер тургулаан. Тудуг материалдарының чогуур үезинде келбейн баары, дээ. Тываның дөртен градус соогу-даа, аңгы-аңгы черден келген кижилерни чаңгыс коллектив кылдыр каттыштырганы, салган сорулганы күүседири-даа — шупту бергелер турду. Ынчалза-даа ол бергелерни силерниң республиканарның хүндүлээчел, ак сеткилдиг иштерниң дузазы-биле ажып эрткеш, сорулгавыс күүседип алдывыс.

Бригада кежигүннери шупту багай эвес ажылдап турду деп, ол уламчылаан. Кижи бүрүзү бо ырак черже чүге кел чыткан кижи эки билип турду. Ийи талада — бот-орулга-чарылга керээзи-биле ажылдаанывыс улуг идиглиг болган. Ол дээрге сагыш-кижизи, шалыпкы ажыл-дыр. Объектилерни хуусаа бетинде күүседиринивис дээрге делпиңгелдиг аргаларын ажыгтап-дыр.

Тывадан ам чорупкан бис. Тыва чон-биле, чаагы Кызыл-биле, агым суглуг Улуг-Хем-биле чарлыры кударангы-дыр. Мааңа ажылдап турувуста көргүскен дээнимчелер, чылыг сөзүлер дээш четтирдивис.

Чаа школаның директору Р. Н. Хаймановна сөс алгаш, Кызылдың № 1 школазының төөгүзүн кыскаа-биле чугаалаан. Бо школаның төөгүзү кайгамчык. Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Артемьевич Бухтуев мааңа өөренип чораан, ынчангаш оон адын бо школага тывыскан. Партия, совет органнарының, культураның болгаш урал чүүлдүг ажылдакчылары, суртаал ажылчыннар — бо школаның доозукчулары чаа бажыңны чурттуң найысылалының төлээлериниң тутказы база төөгүлүг. Кайгамчык белек дээш силерге улуг-биле четтирдивис.

Ада-иелерниң өмүнээзинден ук школага ийи уруу өөренип И. Т. Белоконь сөс алгаш, өрүп четтиргенин илергейлээн болгаш тудугжуларга аас-кежиин, ажыл-ишче чедиишкиннерни күзээн.

Тудуг участогунуң начальниги Е. К. Лаптев школаның симмолдуктуг дуагурун директор Р. Н. Хаймановага хүлээткен. Тудугжуларга чедиишкиннерин күзээн, оларны алдаржыткан сөстер чаңгыланып турган.

Байырлыг митинг соонда хоорайның культура болгаш урал чүүлдүг ажылдакчыларының концерти болган.

Д. ЧЫДЫМ.

ЧУРУКТА: № 1 школаның кызылчыларга хүлээткениниң байырлыг ёзулалы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырыы.

КҮЖҮВҮС — НАЙЫРАЛДА

Бо чаа өөредилге чылында найысылал Кызылдың өөреникчилериниң эргезинге ийи чаа школа кирер. Бо дээрге социал айтырыгларже кичээнгейниң бир херечизи болур. 1176 өөреникчи өөренир, эштир бассейнниг чаа школаны № 5 «Мособлтудуг» трестиң комплекстиг бот-орулга-чарылгалыг бригадазы туткан. Москвачылар ону 1989 чылдың июнь айда ажыглалга кирер тургаш, хуусаадан он бир ай эрте хүлээдип турар. Күрүне комиссиязы тудугжуларның ажылынга эки үнелелди берген.

Чаа школаның кабинеттерин дерип, өөреникчилерни бүрүткеп эгелээн. Тудугжулар даштыкы чаагайжыдылга ажылын доозуп турар. Акы-дуңма дузазын чедирип келген бригада ам бо хүннерде дедир аалынче чаныптар. Ала-иелер, башкылар, хөй-ниити оларга өөрүп четтиргенин илередип турар.

Кызыл хоорайның төвүн москвачыларның «кремль» тууйбузу деп адаары чараш өңнүг кызыл тууйбу-биле тудуп кааны уруглар сады биле школа каастап турар. Оларның төлевилели бистинде тудуглардан чүгле ылгалып турар эвес, даштыкы хевири, каасталгазы безин бир янзы көстүр.

Шупту материалдар-биле боттары хандыртынган турган. Чүгле контора ажылдакчылары Тывадан. Олар бистиң тудуг организацияларывыс-биле база ажылдап шаг болганнар. Москвачылар-биле бистиң тудугжуларны дениээрге, аалчыларның организастыы, камналгалыы онзаланып турар.

Хандырылгада үзүктелиишкин болуп, механизм туруушкунга турган таварылганы олар көрбээннер. Сантехниктерниң, электриктерниң, шеверлел ажылдарының соонда ажылдаар таварылгазы турбаан. Ынчангаш катап малгаштап, чугайлап, дозулап, эде кылыышкын кылбаан. Прогул деп сөстү шуут билбес. Күш-ажылды организастаарын экижиткени, хандырылга чурумун быжыктырганы, тудугжуларның мергежили шынарлыг ажылдаарынга деткимче болганы чугаажок. Ортумак разряд 4, а бистиң тудугжуларның — 3, 2. Москвачыларның дуржулгазындан өөренип ап болгу дег чүүлдер черле хөй.

Ажылды билдилиг организастап шыдаанындан бригаданың көргүзүглери өзүп турар. Чеди айларның түңнели-биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн өстүрериниң планы 128 хуу күүсеттинген. Пландан ажыр 43 муң рубльдиң арыг орулгазын алган. Сес айларның онаалдазын ажыр күүседиптерин ам үнер түңнел саннар бадыткай бээр. Тудуг ажылдарының бот-үнезин чиигедирин, пландан ажыр арыг орулга алырын коллектив чедип ап турар. Бригада чаа школа тудуунга 2,3 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылган.

Пётр Коноваловтуң бригадазы чартык чылда 25 муң сан тууйбуну, 5 тонна цементини, 10 кубометр дилиг материалдарын, 0,5 тонна металлды камнап алган.

Тудуг ажылын организастаарын удуртуруп экижидер чүве болза, үр тудуг кылыр аарыгдан үнүп, объектилерни хуусаазында болгаш харындаа эрте дужаарының аргазы бар дээрзин бригаданың ажыл-ижи бадыткаан.

Он алды крайлардан, областардан келген тудугжулар бистиң республикада шеф дузазын көргүзүп турар. Оларның колдуу социал-культура объектилеринде. Бригадалар аразында күш-ажылчы маргылдаа чоруп, найыралчы харылзаа быжыгып турар. Чартык чылдың түңнели-биле москвачылар тиилекчи болуп, СЭКП обкомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң болгаш ВЛКСМ обкомунуң шилчиир Кызыл тугун болгаш дипломун база акша шаңналын чаалап алган. Шефчилер-биле интернационалчы харылзааны ам-даа улам быжыглаары чугула болуп турар.

Ийи чыл чартык хире Тывага ажылдааның түңнеп тура, комплекстиг бот-орулга-чарылгалыг бригаданың бригадири Пётр Васильевич Коновалов биле ында партия бөлүүнүң удуртукчузу Владимир Михайлович Востряков боттарының бодалдарын чугаалаан. Ону моон адаанда парладывыс.

ЧАҢЧЫЛ ДАРГА ШЫНЧЫ

Чүс ажылчынның он хирези коммунист. Сан талазы-биле эвээш-даа болза, оларның авангардчы ролю улуг турган. Үш кижи бюро кежигуннери: бригадир Пётр Васильевич Коновалов, мен бодум болгаш Эдвард Генрихович Ангирский.

Партия хуралдарынга колдуу бүдүрүкге ажылынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып турган бис. Чогум бо талазы-биле ындыг кончуг аскан турган чүве чок-даа болза, ажылды моон эки канчаар организастап болурул, куралвырлар бар бе дээрзин хуралдарга хөйнүң киржилгези-биле сайгарып турган бис. Кол сорулга — шупту куралвырларны чоп ажыглаары.

Коммунистер кайы-даа үлегер болуп, ажылда четпестерни илередиринге идепкейлиг киржип турганнар. Ылаңгыя удуртукчулардан негелдени бюро күштелдирген.

Партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязынга белеткел үезинде солун хуралдар болган. Оон шиитпирлерин боттандырарынга партия бөлүү кандыг ажылдар кылып болурун база дугурушкан бис. Келир үениң салгалының өөредилге-кижизидилгези кол айтырыг болганда, социал объект болур школа тудуун келир чылга чедир манатпайн хуусаадан эрте доозарын баш удур сүмележип, ол сорулганы күүседиринче бүгү күштү мөөңнеп келген бис.

Ажылчыннарның амыдырал-байдалын экижидеринче, дыштанылгазын организастаарынче партбөлүк сагыш салып келген. Түс чериниң удуртукчуларының деткимчези-биле Тываның эң чараш булуңнарын эргээш келдивис. Хадын, Чагытай, Дус-Хол деп кайгамчык хөлдерге эштип, дыштаныл, гитара адаанга ырлажып турганывыс коллектив кежигуннерин улам сырый каттыштырып быжыктырган. Саян-Шушенск ГЭС-ке база чордувус. Эң-не чарашсынганывыс хөл — Азас. Бойдустуң бо чараш-каазын келир салгалга камгалап артырары күзенчиг. Бо хире чоок келгеш, делегейниң онзагай хөлдериниң бирээзи Байкалды канчап көрбес боор. Олче экскурсияны организастаан. . .

Хөгжүм шии театрынга, телевидение дамчыдылгазынга аңгы-аңгы крайлардан, областардан келген тудуг бригадалары-биле ужуражыышкыннарга киржип турганывыс уттундурбас. Бистиң хөй националдыг чурттувустуң янзы-бүрү булуңнарындан акы-дуңма дузазын көргүзүп келген төлээлер-биле таныжып алган бис. Интернационалчы харылзааларны моон-даа соңгаар улам быжыглаар сорулгалыг бис. Бистиң бригадада безин дөрт националдың төлээлери — орус, украин, татар, еврей улус эп-найыралдыг ажылдап турар. Партия организациязы бо чугула айтырыгны чедимчелиг шиитпирлээринче сагыш салып турар.

Дес бригададан чүгле үш-дөрт кижи турган. Артканнары өске черлерден келгилээн. Чаа коллективти быжыктырын, психологтуг таарымчалыг байдалды тургузары хүн бүрүнүң кужениишкинин негээр. Ам бистер бот-боттарывыска өөренип калган бис, коллектив ийигн өг-бүлевис болган. Борта база коммунистерниң киржилгези улуг дээрзин айтыр апаар.

Күш-ажылга харыысалгалыг хамаарылгазы дээш бистиң бригаданың чамдык кежигуннери Тыва АССР-ниң шаңналдарынга төлептиг болганнар. Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг № 5 «Мособлтудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогунуң начальниги Евгений Константинович Лаптевке «Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу» деп атты тывыскан. Бригадир Пётр Васильевич Коновалов, штукатур-маляр Рафаил Аббасович Акчурин оларны база мени Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле шаңнаан. Бистиң күш-ажылывысты бедик-биле үнелээнин эш-өөрүвүс сеткил ханып хүлээп алган. Ам-даа чедир ажылдавааан боор бис деп бодаар-дыр мен. Күжүвүстү долу ажыглаан бис бе деп, кым-даа ам бодап турар чадавас. Бот-оожургал багай сүмелекчи болгай. Ынчангаш бистиң тудуп кааныывыс тудуглар кончуг эки дептер аргам чок. Орта үнелелди чон бээр.

Кызылга өске черлерден келген тудуг бригадалары ажылдаан. Оларны бо бодалдар салбазын деп күзээр-дир мен. Чаңчыктары ам-даа ажылдап артар. Эки дуржулганы бүгүдениң болдурары чугула. Кала-даа коммунистерниң идепкейлиг, принципиалдыг туружу, негелделиг бирги черге турарын утпаза эки.

Владимир ВОСТРЯКОВ,
партия бөлүүнүң удуртукчузу.

ЧЕТТИРДИВИС, МОСКВАЧЫЛАР!

Ийи хемниң белдири — Кызыл хоорай орус, тыва улустарның найыралының төвү болуп келген. 1916 чылда орус тараачыннар тыва чонга белек кылдыр № 1 школаны тудуп берген. Ол чаагай чаңчылдарны уламчылап, Тываның баштайгы школаларының бирээзи болур бистиң школавыс ам Москвадан келген тудугжуларның тутканы чаа школаже көжүп турары онзагай-дыр.

Школа 1986 чылда бодунуң чеден чыл болган оюн демдеглээн. Ол юбилейге Украинаның, Сибирьниң улуг хоорайларындан довзукчулар келген. Оларның аразында күш-ажылдың маадырлары, сураглыг партия, совет ажылдакчылары арбын. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында школаның өөреникчилери, башкылары дайынче чоруп турган. Оларның бирээзи — Михаил Артемьевич Бухтуев. Ам школа Совет Эвилелиниң Маадыры Бухтуевтиң адын эдилеп чоруур.

Бо чаа школаның тудуунга бистиң өөреникчилеривис эрткен чылдан эгелеп киржип эгелээн. Тууйбу салырынга, үүрмек ажылдарга үстүкү класс өөреникчилерин киириштирген. Школачылар чүгле күш-ажылга өөренип алган эвес, найыралдың үнезин борта билип алганнар. Часкы үеде борта чечектерни тарааш, чайны өттүр суггарып ажааганнар. Чаа, чараш школавыс чанында чечектер чайнаан.

Уругларын бистиң школага киирип алыр дээн ада-иелерниң саны хөй болуп турар. Оларның күзели билдингир. Орус, тыва класстар турар. Бистиң школавыста уругларның өөрениринге бүгү таарымчалыг байдалдар тургустунган. 240 олуттуг столовая, ийи спорт залы, эштир бассейн бар. ВЛКСМ хооркомунуң дузазы-биле кооператив тускай тренажерларны дерип кылган. Школага фельдшерден аңгыы диш эмчизи база турар.

Дааранырынга болгаш чем белеткээринге өөредир ийи кабинетти тускайлаан. Бичии класс өөреникчилеринге күш-ажыл кичээлин база бир аңгы кабинетке эрттирер. Слесарьлар болгаш чазаныкчылар ажылдаар ийи мастерскаяны дерип кылган. Өөреникчилерни күш-ажылга белеткээриниң чугулазын өөренип көргеш, дуржулгалыг башкыларны быжыглаан. Ниитизи-биле чээрби үш башкы немешкен. Немец болгаш англи дыл башкыларынга ийи лингафон кабинеттерин кылган.

Тудугнуң шынарының дугайын амдызында чугаалап шыдавас мен. Ынчалза-даа будуктарны шын шилип алганын, эстетиктиг чараш кылганын черле демдеглевес аргажок. Келген ада-иелер магадап көрүп турарлар. Кабинеттер бүрүзүнде хана шкафтарын тургускан. Чурукчулар кышкы садка чечек салыр чүүлдерни ыяштан хээлеп тургаш чазап кылып берген.

Тудугжуларның ижин үнелеп билиринге өөреникчилерни кижизидер апаар. Линолеум үрелбезин-биле школа иштинге чиик идик кедерин чедип алыр бис. Стол, сандайны эки кадагалап, эдилээрин чедип алыр апаар.

Бо хүннерде хоорайның удуртукчуларының улуг дузазын көрүп келдивис. А бистиң школаны шефке алган респотребсоюзтуң ажылдакчылары көзүлбээн. Саазын кырында дузалакчылардан чайлаар үе келбээн бе?

Каш хонгаш, делгем, чырык класстарже уругларны өткүт коңга чалай бээр. Тудугжунуң чымыштыг ижиниң дугайында чугааны кичээлдерге уламчылай бээр бис. Уругларга белээнер дээш четтирдивис, москвачылар! Бүгү ада-иелерниң, башкыларның мурнундан силерге күш-ажылчы чедиишкиннерни, аас-кежикти күзедим!

Раиса ХАЙМАНОВА,
Кызылдың Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Бухтуев аттыг № 1 школазының директору.

ТЫВА ЧЕРГЕ ӨҢНҮКТЕРНИ ТЫПТЫМ

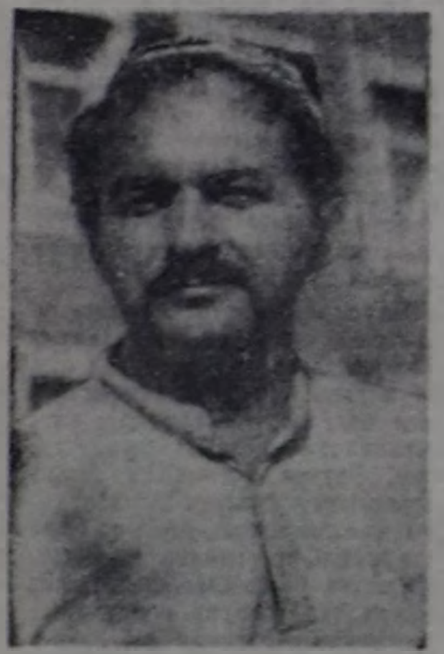

Бодум тудуг ажылынга он беш чыл чедип тур мен. Москва чоогунуң тудугларын туткуп турдум. Тываже ажылдап чорудар дээрге, соогу кайы хире ирги деп сезинген мен. Бээривисте апрель айда келген бис. Ынчан чылыг берген турган. Борта ийи кышты ажылдап кыштадывыс. Хат чок болгаш кыш коргунчуг эвес-тир. Дөртен градус соокта безин бергедээшкин чок ажылдап турдувус.

Бо черге бичежек бажыңнар турган. Ам мыныг чаа тудуглар эндерилген-дир. Эрги бажыңнарны бузуп, көжүрүп, чаа тудуглар тавааа салып турган хуувуусту бодаарымга, чоокта чаа ышкаш. Владимир Михайлович Востряков, Валерий Васильевич Беляев, Рафаил Аббасович Акчурин олар эгезиниден эгелеп ажылдап эгелээн бис.

Бажын тавааның блогу-биле хоолдуган аңгы шупту боттарывыстың материалдарывыс-биле ажылдаан бис. Тууйбудан эгелээш Москва чоогундан сөөртүкен. Баштай чүс хире кижи ажылдап турдувус. Ам соолгу ажылдарда чээрби кижи арткан. Бригада кежигуннериниң разрядтары бедик, хөлүшкак мергежилдиг. Шупту ажылдарны ыяк кылын билир кылдыр өөренип алганда, чогум кол мергежилиң кайыл дээрзини уттуптар сен. Мергежил талазы-биле белеткел бистиң коллективте ындыг деңнелде четкен турган.

Адааным эштерден аңгы бригаданың чедиишкининге төлептиг үлүүн киириштирип турарлардан шевердекчилер Клавдия Чухинананы, Александра Русакованы, калбак мергежилдиг кадрлар Николай Тихомировту болгаш оон-даа өскелерни адап болур. Харыысалга улуг турган. Төп черден келген улус боорувуска, бистен чүгле түс чериниң бригадалары эвес, Ленинградтан, Туладан келген тудугжулар сүме айтырын, арга-дуржулга солчуп кээп турганнар. Олар ажылды организастап турарывысты эки деп көргеннер. Шак бүрүзүн ажыктыг ажыглаар кылдыр ажылчын күштү кол участоктарга таарыштыр тургузуп, ажылдарның дес-дараалашкаан шын сагааның келгеннер демдеглеп турган.

Өске талазында эки ажылдаарын эде тургустунуушкунуң үези иегеп келген. Шынар, камналга айтырыгларын шиитпирлеп албайн чыда, бериинчелиг ажылдаары берге апарган. Ынчангаш чаа школа тудуун он бир ай эрте доозуптар аргалыг болдувус.

Эки ажылдаарын канчап чедип алган силер деп айтырар чадавас. Бот-орулга-чарылганың аргазы-биле ажылдап турган, кижилерниң материалдыг сонуургалын барымдаалап, ишиг бериишкинниң аргаларын сайзыраңгайжыдары чугула. Кылыр дээн соонда, өске кандыг-даа чылдагаан дилевейн, бар-ла шаа-биле кылып ажылдаар. Коллективтиң чедиишкини кижи бүрүзүнүң ажылга хамаарылгазындан тургустунар. Ол кижи чедир алы шынар чок кылыптар ирги бе деп черле дадагалзавас бис. Бот-боттарывыска бүзүрежир, идегежир апарган бис.

Шупту эки ажылдап турар болгаш шалыны деңнеп кааан дең бодаар болза шын эвес. Бригада чөвүлели ону күш-ажылга киржилгезиниң коэффициентизин барымдаалап төлеп турар. Ай санында ол өскерлип турар.

Мен бодаарымга, кажан материалдар хол адаанга белен турар болза, техника туруушкунга таварышпас болза, эки ажылдаарынга чүү-даа шаптыктап шыдавас. Бир эвес кылыр ажыл чок анаа ора хүнзээр таварылгалар турган болза, ажылчын арынныгурге аар болгу дег. Ынчан кылыр ажыл чогундан бодун кайнаар кирер суптарын аайын тыппаан улус арагалап, өскээр чардыгып-даа турары чадавас. Бистинде озалдаар, чурум үрээр кижи турбаан. Кижи бүрүзү чай чок ажылда турар кылдыр шак ынчаар бүгү чүвени организастаары негеттинип турар.

Инженер четкилерни боттарывыс калып кылган бис. Ол чоокту катап казып турбазы-биле бистиң девискээрден оранчок ырак черлерни база чедир кылып кааптывыс. Садик болгаш школа туткан девискээрде үнүп турган ыяштарның чаңгызын-даа үрээвейн хевээр арттырып кагдывыс. Тудуг кылырда-ла ол чоокту ыяжын шуут чок кылыры албан эвес. Катап ажыл кылган херээ чүү боор. Чаагайжыдылга кылып тургаш, немей чеден хире ыяштарны олуртувус. Олуртуп каан салывыс чонуң караан өөртүп, бисти сагындырып турар боор деп идегээр-дир мен.

Тывага ажылдааш, боттарывыс база дадыгып, өске бригадалардан дуржулга ап, хөй өңнүктерни тып алган бис. Ол дег аас-кежик кайда турар. Тыва черниң каас бойдузун, эвилең-ээлдек, эштээрзек чонун утпас бис. Тудуп каан тудугларывыс найыралдың белээ болзун.

Пётр КОНОВАЛОВ,
Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг № 5 «Мособлтудуг» трестиң бот-орулга-чарылгалыг комплекстиг бригадазының бригадири, Ленинчи комсомол шаңналының лауреады.

ЧУРУКТАРДА: бригадир П. В. Коновалов, тудугжулар В. С. Беляев, В. В. Лебедев, В. Е. Кузьминов, Н. Н. Тихомиров; чаа школа.

Алексей СОДУНАМНЫҢ фотолары.

АКЫ-ДУҢМАЛЫШКЫ РЕСПУБЛИКАДА

АРМЯН ССР. Арарат шынаазында эрте бышар ногааларның болгаш чимистерниң ажаалдазы кидин тулук. Дүжүт ажаап алыры-биле кады Эдмиадзин районда Айтак суурнуң колхозунуң чер ажылдакчылары ногааларның орай бышар сорттарын массалыы-биле тарып эгелээн.

ЧУРУКТА: аныяк колхозчу Анжелла Варданян хүн бүрү 400 килограмм огурецтерни чыып ап турар.

Р. АТАЯННЫҢ фотозу. СЭТА-ның фотохрониказы.

• • •

Ереванның торгу комбинадының коллективи он беш хонук үзүктелиишкиниң соонда ажылдап эгелээн. Ол хүннер иштинде 300 муң рубльге чедир күүсеттинмээн планны кольдуң тенчүзүнге чедир күүседиптерин ажылчыннар хүлээнгеннер.

ЧУРУКТА: № 2 пос-тавы негинде ажыл ээлчээниң үезинде.

А. БАДАЛЯННЫҢ фотозу. СЭТА-ның фотохрониказы.

Башкыларның август хуралдары

АЖЫЛДЫҢ ЧУГУЛА АДЫРЫ

Бии-Хем районнуң башкыларының август чөвүлел хуралы бир янзы, байдалга эрткен. Моон мурнунда мыйнаш узун илеткелди кылбаан. Баш удур белеткеваан кижилер илеткелге хамаарыштыр кедергей-ле чедимишкиннерни адап, ниити хөөнден чайлавас дээш, чүгле эки талаларны мактаваан. Ындыг ниитилиг эрткени хуралдарга олуржурга, улус өөредилгезинде байдал кончуг эки, ийи-чангыс четпестер турза-даа, багай талалар барык чок мыйнаш сагындырар. Бо удаада Бии-Хемниң башкылары демократиины, ажык-чарлыгны чорутту амыдыралга боттандырар дээш ээвн базымнарны кылган. Илеткелде школаларның коллектив бүрүзүнге таныыпташ, аңаа хамаарыштыр шүүделдиг кижи саналын берген.

Эрткен өөредилге чылында районнуң улус өөредилгези канчаар ажылдааның райононуң методизи Геннадий Доржу Туран хоорайның дугаары ийи школа коллективинге таныштырган. Хурал-даа эвес, август хуралынга чугаалажыр айтырыгларны ажыл-мыйн хөөн-биле сайгарып кириптилер. Аңаа болгулаан саналдарны допчулаарга мындыг. РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Кара-кыс Монгуш алды харлыгларның өөредилгезиниң байдалын анализтеди. Алды харлыгларның өөредилге программазы чаартынган, ынчалза-даа өөредилге номнары эрги хевээр, харын-даа чок. Төрээн дылдың шактарын мурнунда турганындан кызырган. Программа тыва дылда-даа болза, орус дылда парлаттынган өөредилге номнарын ажыглаар ужурга таваржыр.

Туранның ийи дугаар школазында узаткан бөлүк бар. Арга-дуржулгазы улуг ук башкының бодалы-биле алырга, узаткан шакка бөлүктүң санын дыка улгаттырган херээ чок. Өг-бүлезинде байдалы багай уругларны колдады алыр, өөредилгези кошкак өөреникчилерни шилип алырын саналдаан. Оон ыңай уругтар ада-иезиниң кижизидилгезинге колдады турарга ажыктыг. Узаткан шак-ла дээш оларны кара даг бажындан орай кежээге чедир туларга, өг-бүлеге хайгааралындан олар чарлыгып, ниити кижизидилге айтырыынга бергелерни ужуражтырып болур.

—Тыва дылды школаларга башкылаарының талазы-биле чугула айтырыгларны илеткелде барык кирбээн-дир. Бо талазы-биле байдал ниити районда багай. 4-6 класстарга тыва дыл башкылаашкынын чылдың-на аңгы-аңгы башкылар өөредип турар. Ынчангаш өөредилгениң деннели кудуу—деп, школада тыва дыл болгаш литература башкызы Даваа-оол Ховалыг бодунуң бодалын ынчаар эгелээн. — Районнуң школаларында орус дылда өөренип турарларга тускай программа-биле тыва дылды өөредири чугула. Бии-Хемде бо чылын дээди өөредилге черлеринге тыва дылга шылгалда дужааганнарның билии дыка куду болган. Тыва дылдың башкылаашкынынче кичээнгейни райононуң методиктиг кабинеди тодаргай дузаны көргүзери ажыктыг—деп, ол түңнээн.

—Бистиң школавыс интернационалчы коллективтен тургустунган. Мында тыва дылды билбес дыка багай. Тыва дыл башкызы бистерге ону чүге өөретпезил? Оон ыңай өөреникчилерниң тыва дылга билии куду болганын, башкыларындан айтырар эвеспе?—деп, ук школаның директору Антонина Ткач саналга деткимче база шүгүмчүлел немеди.

Туранның дугаары ийи школада орус дылдың башкылаашкыны багай эвес тургустунганы хынылда кичээлдерден илерээн. Ынчалза-даа Билелиг, Хүт школаларында интернатка өөренип кээп турар өөреникчилерниң орус дылга билии дыка куду. Ол дугайын моон мурнунда чылдарда болгулаан август хуралдарынга база хөй удаа чугаалашкан. Билиг шырак, оон ыңай сула билиглиг өөреникчилер-биле кичээлге ажылдаарга, башкыга дыка берге. Ынчангаш орус дылга сула билиглерни аңгы класстыг тургусса кандыгыл дээрзин, школада орус дыл болгаш литература башкызы Татьяна Аракчаа саналдаан. Ол ышкаш школаның библиотеказында литература ховар. Өөреникчилерге класстан дашкаар номчулга онаалгазы бээр арга чок. Башкыларга методиктиг чүүлдер мырыңай чок. Мындыг байдалга башкылаашкынны чорударының эки шынарын чедип алыры берге дээрзин, ол илереткен.

— Математиканы алды харлыындан өөредири ажык чок. Черле ынчаш, өөредилгени чеди харлыында эгелезе ажыктыг—деп, школада математика башкызы Валентина Фунтикова бодунуң бодалдары-биле дуржулга солушкан. — Моон мурнунда тос класска өөренип турган программаны ам чеди класста кылдыр чаарткан. Математикага шылгалдаларны өөредиишке чылының эге хүннеринде чорудуп, оон түңнелдерни үндүрери чугула. Маңаа Хүт, Билелиг школаларындан келген өөреникчилерниң орус дылга билии кошкак дишти. Олар чүгле орус дылга эвес, математикага база сула. Бистиң районда башкылаашкынны дөрт класстан эгелеп орус дылга чорудуп турар. Бир эвес мен тыва дылды билир турган болзумза, дөртку классчыларга тывалап тайылбырлап бергей мен. Тыва өөреникчилер-биле ажылдап турар-дыр бис. Тыва дылды билбеске мындыг хоралыг-дыр. Башкыларга тыва дыл башкылаашкынның чорудары база негеттинер-дир. Ол ышкаш дециелге класстарын тургузары ажыктыг деп мурнунда саналды деткидим — дээш, өске-даа айтырыгларга доктаагаш.

Эде тургустунуушкун бистиң амыдыралывыстың кайы-даа адырларында чорууп турар. Өөредилгеге башкыларның боттарының ажылдаарын чедип алыр. Чижээ, ук школада билииниң байдалы-биле өөреникчилер ийи аңгы бөлүкте чарлып турар. Ынчангаш дециелге класстарын кайы-даа тургузарын чедип алыры күзенчиг. Ол база башкылаашкынга чаа чүүл болгу дег.

Бистиң чуртта чаартыкчы башкыларның ажыл-ижи, оларның арга-дуржулгазы нептерээнден бээр үр болган. Чаартыкчыларның чедиишкиннери база бар. Оларның дуржулгазының дугайында литература кончуг ховар. Тываның Ном үндүрер чери чаартыкчыларның ажылдарын ооң чангыс катап үндүрзе деп, Лидия Оюн саналдааш, методиктиг дузаламчы райононуң кончуг сула дээрзин айыткан.

— Илеткелде ужур эрез кииргеп чүүлдер хөй-дүр. Башкыларга үнелелди чүгле өөредилге хуузу көрүп түңнел үндүрер аарывыс хевээр-дир. Дециелге класстарын тургузары база тус черниң байдалдарындан хамааржыр. Бир эвес класста өөреникчи саны эвээш болза, ону тургускан херээ чүл? Харын-даа кошкак өөреникчини шырак билиглиглерге кожар. Оон эки түңнел үндүрүп болур. Ол ышкаш бистиң школага өөренип келир Хүт, Билелиг школаларының өөреникчилериниң билиин бистиң школаныы-биле деңнээр арга чок. Райононуң ыйыышкыны-биле ук өөреникчилерге ортумак демдек салгаш, дараазында классче шилчиткилеп каан болгай бис. Мону чүү деп тайылбырлаарыл? Райононуң хөй ажылдакчылары ханы анализти кылып келген болза, бистер мынчаар ажылдап турбас ийик бис—деп, орус дыл башкызы Ольга Демчайның шүгүмчүлели илеткелдиң сулазын илереткен.

Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Зоя Белек-оол, география башкызы Ангелина Кожевникова олар илеткелде чүгле хуу сүрүп, анализ кылганын, школа амыдыралында чугула айтырыгларны шуут оюн каапканын шүгүмчүлээннер. Ук школада малчыннарның уругларын болгаш чартык өскүстер чурттаар интернат бар. Районда интернаттарның ажылының дугайында көңгүс чугаа болбаан. Ол ышкаш интернационалчы айтырыг талазы-биле чангыс домак безин чок. Бистерге ышкаш ниити чедиишкиннер адаар, ийи-чангыс четпестерни айтып каар болза, районга башкылаашкынның бүгү талалыг экижиишкинин чедип ап болбас дээрзин олар айыткан.

Улус өөредилгезиниң хоочуну, бодунуң башкы ажылын чүгле бо школага эрттирген, ам хүндүлүг дыштанылгада башкы Мария Васильевна Селиванның чугаазы солун.

—Шаанда маңаа область турда, ажылдап келдим. Районо чок турган. Областың улус өөредилгезиниң ажылдакчылары бүгү Тываны канчап хаарып турганын ам бодап олурар-дыр мен.

Школаларда башкыларның ажылының дугайында анализти мында берип турар болгай. Ону райононуң ажылдакчылары белеткээн. Ынчаарга райононуң ажылының байдалын база чугаалаар ийик. Ону башкылар кылыр. Маңаа мен дөртен чылдарның дугайын сагындым. Ону амгы үе-биле деңнеп көрээлиңерем. Районо чок турган ийин. Ынчаарга облоноңуң ажылдакчылары школаларга кээп, боттарының арга-сүмезин кадар турдулар. Олар боттарының сорулгазын чедип албаан шаанда, амыр-дыжыы безин билбестер. Школага чедип келирлер. Кара дүнеге чедир ажылдаарлар. Кылган ажылының түңнелин көрбээн шаанда, чанарын уттуптар турдулар.

Амгы үе мегалыг-дыр. Бүгү байдал бар. А районо ажылдакчылары школаларга боттуг дузаны көргүзүп шыдавайн турар. Ол дугайында тодаргай чугаа илеткелде чок. Чүгле саазын барымдаалап башкыларга үнелел бээр чорукту эргижирээн дээр ийин бис.

Чаңгыс-ла чижектен көргүзейн. Бо школага төөгү башкылап келдим. Оон пенсия үндүм. Ам мында доктаамал төөгү чок. Төөгү эртемин төөгү эвес кижилерге башкыладып турду. Районо ол дугайын билир турганда, сагып амыр олуруп келди. Ам шаг өскерилди. Төөгү номнарында чамдык материалдар үениң боттуг херээнге дүүшпейн барганы илерей келди. Ам ону өөреникчилерге чүү дээр дамчыдарыл? Башкы-мергежилин шыырак, үениң айтырыындан чыда калбас төөгү херек эвес чүве бе? Ону кичээнгейге албаска кайын болур.

Мария Васильевна район школаларының бөгүнгү байдалынга чедип кээп, улус өөредилгезинде эскертиишкин четпестерни боттуг чижектерге көргүскен. Улугларның чугаазын дыңнап, оон түңнел үндүрери черле ажыктыг. Олар бистерге боттарының дуржулгазын берип чорууурлар.

Башкыларның август конференциязынга белеткээн илеткел талазы-биле санал-онал калбак киржилгелиг, чүгле санал бээри-биле кызыгаарлаттынмайн, чамдык айтырыгларга хамаарыштыр харын-даа маргылдаалар-даа болуп турду. Районо аппарады школа амыдыралын хазылынга чедир билбээн. Оон чижээнге илеткелге чамдык чугула айтырыгларны оон каапканын ол школаның директору Антонина Ткач чугаалады. Ылаңгыя тыва дыл башкылаашкынын кичээнгейге албас, чогум-на оон уржуу-биле ук эртем айтырыгларның хамыызында чидыг хаап турар.

Бии-Хем районнуң школаларының ажылын коллектив бүрүзүнге таныжары-биле белеткээн илеткелден алырга ындыг-дыр. Илеткелди сайгарарынга 76 башкы санал бергени даартазында илерээн. Ийиги хүнде пленарлыг хуралга школа бүрүзүнүң төлээлери аңаа болгулаан шүгүмчүлелдерни дыңнаткан. Чамдык чедиишкиннерге төөрел, ээээш-биче кылган ажылдарны санап, түңнел кылыры ажык чок дээрзин. Бии-Хем райононуң ажылдакчылары (эргелекчизи Кок-оол Ооржак) чөптүг шүгүмчүлелдерден түңнел үндүрери ажыктыг болгу дег. Ылаңгыя Туранның дугаары ийи школазынга болган шүгүмчүлелдерниң алыс хөөнү интернационализм талазы-биле ажылдарның барык чогун илередип турар. Районда хөй националдыг кижилер чурттап, ажылдап турар болгай. Ынчангаш бо айтырыгны бичии-даа кошкадып болбас, ол талазы-биле байдал эки деп, эрги оожургалдан уттунары башкыларның ажылының база бир улганыышкыны болур ужурлуг. Харын-даа ол талазы-биле боттуг шүгүмчүлелдерни ажыы-биле чугаалап, оон кандыг түңнел үндүрерин дугурушкан болза, кижизидилге ажылының харысалгазы улам бедиир ийик. Ол чүгле башкыларга эвес, кижи бүрүзүнге хамааржыр.

Эдуард ДОНГАК. («Шынның» тускай корр.).

«ЭВРИКА» КООПЕРАТИВ АЖЫЛДАП ЭГЕЛЭЭН

Чогаадыкчылар болгаш чаартыкчылар эвилелиниң чанында «Эврика» деп кооператив ажыттынган. Чаа кооперативтиң кол сорулгазы — эгелеп чоруур чаартыкчыларга болгаш чогаадыкчыларга дузалаары. Ында дуржулгалыг рационализаторлар кирген.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Тывада филиалының улуг эртем ажылдакчызы В. И. Коловскийни кооператив даргазынга сонгаан. Ол—ийи чаартыкчы саналдың автору. 1974 чылда ол «Даг-дүгү рудаларын болбаазырадырының аргалары» деп ажылга автор шинзылгазын алган. 1985 чылда чуртта болгаш даштыкыда чок тараа арыглаар деригни чогааткан. Эрткен чылын УАЧД-те ол ажыл бирги чергениң дипломунга төлептиг болган.

Филиал тараа арыглаарының дериглериниң талазы-биле ажыл-агыйлар-биле тускай керээлиг ажылдап эгелээн. Республиканың совхозтарында бедик бүдүрүкчүлүг ээрби беш мыңдыг машиналарны ажыглап турар. 1986 чылда ол чаартылгаларның экономиктиг ажыктыы 700 муң рубль болган. А беш чыл түңнели-биле ол сан 2 миллион рубль четкен. Чаа машина чангыс кижи башкарып турда, шакта 50—70 тонна тарааны арыглаар. Ийи ээлчеглиг ажылда хонуута 700—800 тоннаны арыглап болур.

Ол машиналарны «Ленинчи орук», «Улуг Октябрь», «Сукпак», «Күш-ажылдың хостуу», «Найырал», Жданов аттыг, «ҮТКА 25 чылы» совхозтарга тургузар. Ол машиналарны филиалда кылып турар. Оларның техниктиг документациязы бар, материал-техниктиг баазаны база быжыглап турар.

Кооперативтиң уставын ажылдап кылган. Ол бодунуң ажылын долу бот-орулга-чарылганын болгаш чарыгдалдарны бору дуглааларының принциптеринге үндезилээр. Бүдүрүлгелерниң болгаш совхозтарның чаартыкчыларын дилеп тывары, оларга практиктиг дуза көргүзеринге кооператив кежигүннери дузалаар. «Эврика» дузазын херегзээн организациялар дилеглерин чогаадыкчылар болгаш чаартыкчылар эвилелиниң Тыва область чөвүлелинче чорудар.

Дазар БЕГЗИ. Чогаадыкчылар болгаш чаартыкчылар эвилелиниң Тыва область чөвүлелиниң даргазы.

КҮЗЕЛ БҮТПЕС

Владимировка — Тывада эң улуг суурларның бирээзи. Ында хөй националдың аныяк оолдар, кыстары чурттап, ажылдап турар. А чайгы үеде өске черлерде өөренип турар студент оолдар, кыстар база төрээн суурунче ээп келгеш, дыштанылгазын ажыктыг, хөглүг кылдыр эрттирикссэр. Ынчалза-даа ындыг күзел бүтпес. А чүге?

Чайгы үеде бисте Культура бажыңы орта ажылдавас, сентябрьны чылдың-на кылыр. А ол сентябрьга ай-айы-биле шөйүлгеш, ол культура одаанга солун кежээлер, ат-сураглыг кижилер-биле ужуражылгалар, концерттер-даа барык болбас. Ынчап баарга, чайгы үеде дыштаныш кээр демги студентилерге чалгааранчыг болуру чугаажок. Оон ыңай, бистиң суурнуң аныяктары спортчу маргылдааларга хаара туттунмайн турар. Оон чылдагааны акша-төгерик үндүрүп бээр болгаш аңаа черле янзы-бүрү маргылдаалар организастаар спорт талазы-биле тускай инструктор чок.

Ылангыя байырлалдар таварыштыр Бай-Хаакка янзы-бүрү спортчу маргылдаалар болу бээр. Киржири-биле бисче спортчу оюннуң чогум кандыг-кандыг хевирлеринге маргылдаа болурун, каш команда, каш кижи киржирин айыткан негелде бижик-даа бисче чорутпас. Ол дугайын чогуур черлерден айтырып, билип кээривиске, харыы дорт болгаш кыска: «Силерде спорт инструкторуу чок, дөмей-ле кээп шыдавас силер» дээр-дир.

Владимировка суурга спортзал тудуп кылып алыр айтырыын чогуур черлерге таг-да-ла тургузуп келген. Ынчалза-даа ол айтырыг бо чылдарга чедир шиитпээшкин чок хевээр арткан. А Владимировка суурда спортка ынак болгаш дыштанылгазын солун, ажыктыг эрттирикссэр улуг-биче кижилер хөй. Бо талазы-биле хамаарылгалыг черлер биске дузалажыптар аргазы бар ирги бе?

Сергей ЧАМБАЛ. Каңнаачы. Таңды район.

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

БУХАРЕСТ. Румынияның Арад хоорайга РКП-ның чиңгине секретары, РСР-ниң президентизи Николае Чаушеску биле ВСАП-тың Чиңгине секретары, ВУР-нуң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Карой Гростуң аразында ажыл аайы-биле болган ужуражыышкын доозулган. Ужуражыышкынны ийи чуртка хамаарышкан айтырыгларга турааскаткан. Ужуражыышкын үезинде чугаалажыышкыннарның ийи ээлчээ болган, олар ниитизи-биле чеди шак ужен хире минута болган. Парлалга конференциязынга Чаушеску болгаш Грос дээди деңнелге румын-совет чугаалажыышкыннарны эрттиргенинге сеткил ханымышкынын илереткеннер. Ийи талалыг харылзааларының болгаш делегейниң чугула айтырыгларының талазы-биле чангыс аайлыын болгаш үзел-бодалдарның дугжуп турарын илереткен деп демдеглээн. Оон-биле кады, ийи таланың турушталы янзы-бүрү болганын база айыткан. Ындыг айтырыгларны эмин эрттир чидиглендиргениниң херек чогун болгаш үзел-бодалдарны чоокшулаштырар сорулга-биле бир деминге хөделиришкинин чугулазынга ийи таланың бүрүн бүзүрелдиин илереткен.

Н. Чаушеску болгаш К. Грос РСР болгаш ВУР-нуң аразында, РКП болгаш ВСАП-тың аразында, румын болгаш венгр улустарның аразында политиктиг, экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура талазы-биле кады ажылдажылганы быжыглаарынга болгаш хөгжүдеринге, турачыы илдепкейлиг биле хөгжүдеринге шиитпирлиг чоруун илереткеннер.

ПРАГА. Чех дылдың болгаш литератураның чаңчыл болган делегейниң чайгы школазын чедиишкинниг доосканының дугайында дипломнарны Прагада Карл университединге делегейниң 25 чурттарындан келген 160 дыңнакчыларга тыпсып берген. Бир ай иштинде башкылар болгаш студентилер, очулдурукчулар болгаш литературоведтер боттарының дыл талазы-биле билиглерин улам ханылады, Чехословакияның төөгүзү, культуразы болгаш бөгүнгү амыдыралы-биле таныжып келгеннер. Сөөлгү ужен чыл иштинде Прагаңың чайгы школазынга ниитизи-биле 3,5 муң кижи өөренип турган.

УЛАН-БАТОР. Машина тудуунуң талазы-биле кады ажылдажылганың Экономиктиг Дузалажылга Чөвүлелиниң комитединиң бюрозунуң 7-ги хуралы доозулган. Аңаа Болгарияның, Венгрияның, Вьетнамның, ГДР-ниң, Кубаның, Моолдуң, Польшаның, Румынияның, Совет Эвилелиниң болгаш Чехословакияның делегациялары киришкен.

Хуралга 1991—2005 чылдарда күш-ажылдың делегейниң социалистиг хуваалдазының коллективтиг концепциязын, Европада ЭДЧ кежигүннери чурттарның Вьетнам, Куба болгаш Моол-биле хөй талалыг кады ажылдажылгазының тускай комплекстиг программазын, машиналар база дериг-херекселдерниң каттышкан бүдүрүлгезиниң тудуун МАР-га хөгжүдеринге көргүзер хемчеглер дугайын чугаалажып көрген.

(СЭТА).

Бөмбүрзектиң судалы

УДУРЛАНГАН

ТОКИО. (СЭТА). Йокосука болгаш Хиросима хоорайларга «Хиросиманың болгаш Нагасакиниң трагедияларының катаптаарын болдурбас», «Япон черге АКШ-тың ядролуг чепсээ тургуспас» деп лозуңнар-биле ол хоорайларга «хибакусяларның» —Хиросима болгаш Нагасаки хоорайларның америк атомнуг бомбалаашкынынга таварышканнарның олурар ажыл соксадыышкыннары болган.

Токионуң чазааның чөпшээрели-биле япон порт Йокосукаа ыы Ыраккы Чөөн чүкке Пентагоннуң эң улуг шериг-далай комплекизиниң бирээзи болгаш аңаа АКШ-тың шериг-далай күштериниң эң чаа корабльдери «томагавк» дээр чалгыннг ракеталарлыг «Бэнкерхилл» крейсери болгаш «Файф» эсминецти тургузарының планнарынга удурланыышкынның демдээ кылдыр ол ажыл соксадыышкынын чоруткан. Оларны август 31-де Йокосукаже кирер деп планнап турар. Япон парлалганың демдеглеп турары-биле алырга, «Бэнкерхилл» болгаш «Файф» корабльдерде бирээзинде алды болгаш өскезинде он бир дайынчы ракеталар туруп турар.

Йокосукага болгаш Хиросимага ядролуг чепсекке удур чыскаалдарның киржикчилери чурттуң демократтыг хөй-ниитизи япон архипелагты АКШ-тың ракета-ядролуг быжыг туруштуг чери болдурарынга удурланырынче кыйгырганнар.

ИДЕПКЕЙЖЭЭН

ГАВАНА. (СЭТА). Сөөлгү неделя иштинде Сальвадорда дээрбечи чартык шериг кезектери бодунуң хөделиишкиннерин идепкейжиде берген.

Фарабундо Марти аттыг Национал фронтунуң дыңнакчызы «Венсеремос» радиостанцияның дыңнадып турары-биле алырга, «Өлүм эскадроннарындан» хелезилеңникчи өлүрүкчүлерниң холундан 15 кижи өлген. «Өлүм эскадронунуң» кежигүннери калашкан шериглер, аңгызындан чарылган кижилер, Дуартениң ёзу-чурумунуң деткимчезин болгаш чөпшээрели-биле истеп сүрүүшкүннерни чорудуп турар шеригниң болгаш полицияның офицерлери болуп турары билдингир.

Чурттуң янзы-бүрү районнарынга хилинчектеттирип турганы илдең, өлүрткен кижилерниң мага-боттарын тып ап турар. Өлүрүкчүнүң бүдүүзүнде оларны «боо-чепсектиг «билдинмес» кижилер оорлап алгаш барган болгулап турар. Өлүрүушкүннерни кылып турары Төп Америкада ол чуртта диктатураны тергиидеп болгаш демократияның шуут чогун херечилеп турар деп, сальвадор тура халыкчыларның радиостанциязы онзалап айтып турар.

ДОПЧУ МЕДЭЭЛЕР

ЛИССАБОН. Бо чылдың баштайгы беш айының дургузунда Португалияның садыг талазы-биле өрези эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге 14,5 хуу өскен болгаш 280,5 миллиард эскудо болган.

Ол дугайын статистиканың национал институду дыңнаткан.

МЕХИКО. Эрткен неделяда чурттуң чөөн чүгүнде Веракрус штатта Мексиканың Пемекс компаниязының нефть дамчыдыкчызынга болган өрт-түп түңнелинде ээээш-ле дээрге 11 кижи өлген болгаш он-он кижи балыглаан.

Компанияның болгаш Кызыл Крестиң төлээлекчилериниң медеглеп турары-биле алырга, ол трагедияга таварышканнарның аразында ук компанияның ажылчыннары болгаш чоок суурларның чурттакчылары бар болган.

Оозар чүүлдүң төктүрүп соксадып ээрин техниктер ораалдажып турда өрт хып үнген.

Өрттүң чалбыыжын өжүрериңге өрт шериглеринге ийи шак негеттинген.

ЛУСАКА. Мурнуу-Африка Республиказынга ажыл соксадыышкыннарын кызыгаарлап турарын күштелдиргениниң удурланып, Йоханнесбургтуң төвүнге Мурнуу-Африка профэвилелдериниң конгрезиниң чүс ажыг активчилери чыглып келген. Олар күш-ажыл хоойлужудулгазынга киирген чаазалга төлевилелин күш чок болдуарын негээн хуудустарны нептередип турган. Ук чазалгада «политика талазы-биле ыяныштыг эвес» дирткен кандыг-даа кижиге ажыл соксадып эргени бербезин баш бурунгаар көрдүнген. Чыскаалгаңнар расистиг кара-бажынчаан Мурнуу Африканың африкан национал конгрезиниң баштыңчызы кара-бажыынга ээрби беш чыл ажыг үеде хилинчектенип келген Нельсон Манделаны хостаарын негээн кыйгырыгларны салып турган.

(СЭТА).

Кыска тайылбыр

ПОЛЬШАДА ЧҮҮ БООП ТУРАРЫЛ?

Чурттуң чамдык шахталарында болгаш бүдүрүлгелеринде ажыл соксадыышкыннары болуп, ол-бо черлерге массалыг чыскаалдар үргүлчүлеп база ниитиниң ажыглал транспортунуң ажылдаваан турарының болгаш оон-даа өске социал нарын байдалдарының тургустунуп турарының дугайында медээлер ПУР-дан ам ийи неделя ажыг үениң дургузунда кээп турар. Сөөлгү хүннерде чуртта байдал экижип, ажыл соксадыышкыны кылып турган коллективтер ажылдап эгелээниниң дугайында медээлер кээп эгелээн.

Ындыг болзажок социалистиг Польшада чогум чүү боор турарыл? Ажыл соксадыышкыннары чүге эгелей бергенил? Чаңгыс шахтага эгелээн ажыл соксадыышкыны өске черлерже чүге кончуг дүрген нептерей бергенил? Ындыг чергелиг айтырыгларның тодаргай харыызы ажыл соксадыышкыны эң күштелип турган хүннерде билдине берген.

Катовицениң бир шахтазынга ажылчыннар боттарының материалдыг сонуургалдарын бодалдары-биле удуртулга черинден экономиктиг негелделерин кылып, тур үеде ажылын соксаткан. Удаткан чок негелделер улам көвүдеп, харын-даа политиктиг негелде хевирлиг апарган. Ажыл соксадыышкынның киржикчилери моон мурнунда тарадыпкан профэвилелдериниң «Солидарность» дээр организациязын катап тургузарын чагаткан негеп туруп бергеннер. А барыын күрүнелерниң, ылаңгыя АКШ-тың массалыг информация чепсектери Польшада кижилиг эргезин кызып-кыйып турарының дугайында хопчугудуу дамчыдып эгелээн.

«Польский манифест» шахтага эгелээн ажыл соксадыышкынның дугайы чүгле чуртка эвес, а даштыкы чурттарга кончуг дүрген дыңналып чеде берген. Силезияның шахталарынга Гданск хоорайдан билдинмес кижилер чедип келгеш, шахтёрларны ажыл соксадырынче кыйгырып, политиктиг негелделер кылырынче албадап эгелээн. Ол кижилер каш шак дургузунда «шахталар аразының забастовка комитедин» тургускаш, даштыкы профэвилел организацияларын оларның деткиирин кыйгырган кыйгырыгны белеткээннер. Ол кыйгырыгның кол утказы — «Солидарность» дээр профэвилел организациязын катап тургузарынче Польшаның чазаан албадаары. Ындыг негелдени Америкада АФТ—КПП дээр улуг профэвилел организациязы каш удаа кылгаш, Польша-биле садыг харылзаазын соксадырынче АКШ-тың чазаан кыйгырып турган.

Бо бүгүден алгаш көөрге, Польшада боол турар болуушкуннарның артында кымнар турары тодаргай билдине бээр. Моон мурнунда чурт иштинге каш удаа үймээнни үндүрүп, чурттуң амгы күрүне тургузуун өскертирин кордап турган контрреволюсчу бөлүктер, ылаңгыя бүүрап дүшкен «Солидарностуңун» артынчылары барыын таланың деткимчезинге дайнып алгаш, бо удаада ындыг хөделиишкинни эгелээни ажыл соксадыышкыннарының хүннеринде шуут илдең көзүлген.

Польшада амгы үеде эгелээн экономиктиг реформа берге байдалдарда эртип турар. Ынчалзажок экономиктиг реформа болгаш ниитилел амыдыралының демократтыжылгазы алызында черле боттаның, үре-түңнелдиг бере бээр дээрзинге полик улус бүзүреп турар.

А. КОНДРАШОВ. (СЭТА).

УЖУРАЖЫЫШКЫННАР

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Каттышкан Нацияларның Организациязының Чиңгине секретары Хавьер Перес де Куэльяр ийи чурттуң аразында үр үеде уламчылап келген дайынны соксадыр дугайында Ажыл чок чорук чөвүлелиниң хүлээп алган шиитпирин боттандыры-биле Иранның болгаш Ирактың даштыкы херектер министрлери-биле каш хүн улаштыр чугаалажыышкыннарны кылып келген.

Чугаалажыышкыннар төнген соонда Чиңгине секретарь журналистерге дыңнадыг кылган.

ЧЕРНИҢ КААЗЫ—ЧЕЧЕКТЕР

Август 27-де дыштаныр хүнде, чечек делгелгези болур хүтайбында чарлалдары кылгаш, хөлдүт, кескү черлерге баш бурунгаар азарынга улуг-улуг хемчээлдиг саазын, пестаа материалдарны ажыглаан. Оон түңнелинде ол хүн культураның болгаш дыштаныышкынның Гастелло аттыг парыгының аксынга чечектерниң, кат-чимистиң болгаш ногаа аймааның 25-ки делгелгези ажыттынган. Аңаа Кызылдың элээн каш школалары, коллективтер болгаш хуу участоктарның ээлери идепкейлиг киришкен. Ол күн аяс, каан-даа болган. Өңгү баазын, караш чечектерни болгаш амданныг, улуг чаагай кат-чимисти, хөй-ле ногаа аймаан найысылалдың улуг-биле чурттакчылары чыглып келгеш, көрүп, магадап шаг болганнар.

Делгелгени сонуурган көргеннер кайы коллективтиң азы кымның чечээ, ногаазы караш, чаагай болганын түс-түс демдеглел дептеринге бижип турганнар. Соолунде түңнел үндүрерде жюри кежигуннери ол демдеглелдерни база барымдаалап көргеннер.

Түңнелин үндүргеш, жюри тиилекчилерге өртектиг белектерни тывысып, шаңнаан, мактаан. Бирги черни республиканың эмиелезиниң коллективинге, ийиги черни сайгарылга баазазының, тубдиспансер, ТЭЦ болгаш уруглар албан черлериниң коллективтеринге, үшкүзүн үлетпүр бараанныр садыгының коллективинге тывыскан. Хөй янзы болганы дээш бирги черни аныяк натуралистер станциязы, ийиги черни чаагайжыдылга комбинады, ИХМ-ниң коллективи, пассажирлер АТБ-зи, № 10 школа алгаш, шаңнадып, мактаткан. Албан организация черлериниң даштыкы девискээрин шимелде каасталгазы дээш сайгарылга баазазын, № 3 школаны, бичии уруглар бажыңын эки деп көргеш, оларга база шаңнал белектерни тывыскан. Респотребсоюз, үлетпүр бараанныр садыгының, № 15 школаның коллективин онзагай каасталга дээш шаңнап, мактаан.

Элээн хөй кижи боттарының өстүрүп ажаарган чечектерин, кат-чимис болгаш ногаа аймааның дужудун делгелгеге киириштирген. Идепкейлиг, эки киришкени дээш оларга өртектиг белектерни түс-түзүнде тывыскан. Оларның аразында оң-баазын чечек өстүрерынге ээ ынак, кат-чимис, ногаа тарыырынга хандыкшылдыг херээженнер эвээш эвес болган. Чижээ, Е. Ч. Семенованың хуу участогунуң дужудун көрүкчүлер аажок магадаан. Ногаа аймааның 23 сорту, фруктуның 11 сорту, сливаның 2 янзы сорту бар, а аягла инек-караан ол көрүкчүлерге көргүзүп, амзадып турду.

Делгелгениң түүлдерин кажыкчылар соолунде садып ап турган. Дараазында ындыг делгелге болурже оон киржикчилери оон-даа хөй улуг чугаажок. Чаңчыл апарган ол делгелгени хоорайда хамаарылгаар албан черлери бо чылын мурнукуузундан улам эки организастааның демдеглээр апаар.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ЧУРУКТАРДА: делгелге үезинде.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

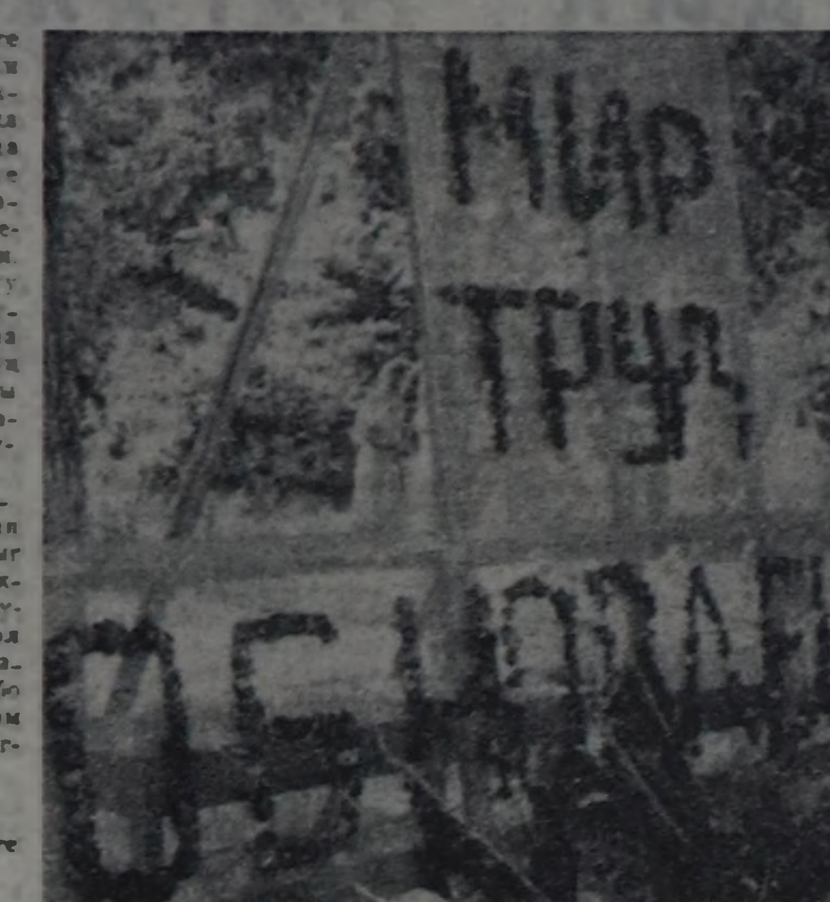

Мораль темазынга

ЧООККА ЧОВАНЧЫГ...

«Шын» солуннуң 175 дугаарынга Кызылдың хоочун чурттакчызы Мапчымаа Соңның «Идик-хева, арны-бажы» деп чугаазын номчааш, ону чүулдугзуун деткидим. Ынчаарга ол кырган журналист Эдуард Донгактың «Арнын эвес, адын бодаар» деп чугааны номчааш, кижизидилге, культура амыдыралывыстың чамдык четпес талаларының дугайын солунга бижип, аныяктар-биле ажыт-чажыт чокка чугаалажыксаан кижи чораан.

Авторнуң көдүрүп турары айтырыг чүгле чалыы салгалга эвес, улуг назылыгларга база дүүреңгей болуп турар, назы-харым улгады-даа берген болза, бодумнуң чамдык саналодалдарымны база илередикседим. Мапчымаа Соңнга улажыксаарым ол ийин. Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы суурнуң чурттакчыларын шүгүмчүлеп бижээн кижи чораан. Бөгүнде ында чаржынчыг байдалды эдип алыр талазы-биле кодээ Советтиң күүскому, оон доктаамал комиссиялары, ылангыя Арыг-Бажының херээженнер чөвүлели чуну кылган ирги? Ол черниң чаржынчыг байдалын билир хирезинде улус депутаттарының район Советиниң күүскому, СЭКП райкомунуң херээженнер ортузунга ажылдар чорудар килдизи кандыг хемчеглер алганыл?

Аңаа харыны дыка-ла бирээ алыксап тур мен. Хөйүү көрген херээжен кижиниң шүгүмчүлелин өөрени калган эрги чаңчылы-биле улуг-хемчилер ыттан эрттирип турары азы шуут уттуңганы база магат чок. Чүнү-даа чугаалаарга, шуут чүве херекке албас, көдак дашты-биле эрттирип каар апарган улус-ла болгай бис. Ол дугайын чажырып канчаар боор.

Бир эвес кижизидилге, культура айтырыгларынга түс черниң эрге-чагыргазы ынчангыр турган болза, суурнуң кудумчуларын аштап, ону чаагайжыдып, хемчээн алыр турган ийик. Шеф-даа кужун ажыглап турган аан. Херээженнер чөвүлели суурнуң херээженнерин, ылангыя аныяк кыстарын, аныяк өөлерни клубка чыып, ужуражышкыннар-даа, аас журналдары-даа, өске-даа хемчеглерни эрттиргей, амыдыралды сеткпередириниң өске-даа аргаларын чоруткай. Ол бүгү чоруттунмайн турар боорга, «Шын» солунга харыы келбейн барган боор.

Солунга ол хире шүгүмчүлеп каарга, «Улуг-Хая» совхозтуң парткомунуң, салбырда парторганизацияның коммунистериниң чылыш чогуп аа? Кижизидилге ажылының бир угланыышкыны солун айтып бээрге-даа, парторганизация октаан даш ышкаш чыдары ол-дур. Партияның чоокта чаа эрткен солун болуушкуну — конференциязы кижилер-биле ажылды парторганизация холга алзын, экономиканың айтырыгларын ажыл-агыйлар, каттышкыышкыннар чорутсун дээн-не болгай. Ынчалза-даа өөрениш калган эрги чаңчылы-биле партия эге организацияның бодунуң «хлевин» ам-даа чип эгелевээн черле бадептиг, партбөлүктер эгелээн, СЭКП райкомунга, оон бирги секретарьынга чедир аан.

Ам Кызыл хоорайга хамаарыштыр чугааны кылып көрейн. Вторникте, бо чылдың июль 26-да, Ленин кудумчузунда аптекадан эм садып алгаш, үнүп келдим. Оорган ээлбестей бээрге эмнээр кижи мен. 18—20 хар иштинде аныяк оол холумда эмнии ушта соп алгаш, адыжымга 3 рубль тутсупкаш, мнай болду. Эгезинде баштактаныл ойнаары ол боор деп бодаан мен. Хирези баштак эвес апарган, ырап чоруй барды.

— Эмниң алгаш барды, дузалажып көрүңер! — деп, кыйгырдым.

Чырык хүндүс чүве, долгандыр кижилерниң хөйү база аажок. Ынчалза-даа улустарның «дүлейин» шуут кайгаан мен.

— Силерниң оглуңар-биле арапарда херээнерге өске кижилер киришпес ужурлуг — деп, улгады берген ашак кижи мени харын сургаар байдалдыг.

Чүү оглум, кандыг оглум боор, ам көрзе-даа ону кым таныыр. Ынчалза-даа ол мен ышкаш кадай кижиниң оглу болуру черле ылап, нээй чок тел кажан-даа турбас. Олга-даа, долгандыр турар улуска-даа дыка-ла чегендим. Совет Эвилелиниң хамаатылары деп бедик болгаш хүндүлүг адывысты уттуп, аңаа төлеп чок болуп турарывысты хомудал-биле бодадым. Кижилерниң чегенчиниң аар, оор, уштекан улустуң бажын эттендирип-ле турар.

Демги ол ашак кижиге «силерниң оглуңар» деп каары эптиг турганы чадавас, кужун, нервизин ол үндүрүксевээн. Бүгү кижи демниг турган болза, чаңгыс хулиганны ындыктырар боор бе? Бир эвес оолду тудуп алган болза, ол аныяк кижиниң бодунга база ажыктыг деп бодаар мен. Кырган кадайларның эмнин ушта соп эгелээн, улуг кем-херек түлгединишкини-биле амыдыралы чүдередир болгай аан ол. Спирт холумактыг эмни мээң холумдан ушта соп алгаш, ижери ол ирги бе?

Спирт холумактыг эм хамаанчок, кандыг-даа чүдек чүүлдү арага оруунга ижип чорууурлар бар, ол дээрге кедергей чаржынчыг, тыва кижиниң ада-төөгүзүнге турбаан чүве-дир оң. Ол хай-бачыттан чалыы салгалды ушта соп, кижилерни камгалаар алырының хемчеглери дыка-ла херек болуп турар-дыр. Арагалаар, корум-чурум үрээр аныяктарның хөлдүү тыва оолдар, кыстар болуп турар. Оларның кескүлеңи аажок, чоннуң атгаларын куду базып турар. Тыва дылда солун болурга, «Шынче» бо дугайын бижип олурарым бо. Тыва аалдар, өөлер, ажы-төлүңерни кижизидип, ыныр оруунче углап көрүңер. Чоокка чованчыг, ыракка ыыңчыг-дыр.

Оңдар СЮЗЮКЕЙ
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧОДУРАА ЧЕЧЭЭ ДҮРГЕН ТОГЛААР

ЧЕЧЕН ЧУГАА

(Төнчүзү. Эгези № 199 «Шында»).

Ол аразында хенертен чылыг кылынып, соңга дужунда чодураа ак платьезин кедип келген, айдыс чыттыг дуктуп чаштынып, аарыг кижилерже хүлүмзүрүп турган. Ам хүнның-не эмниг чыт туруп каан өрээлден даштаар үнүксээр, чодураа, дыт кордай олурткан сеселикчигешке агаарлап базыксаар, хөөрежип олуруксаар апарганнар. Ак-оол илергей сегип эгелээн. Соолгу үеде Аржаана биле Чечен-кысты деңней бодаар болду бергени база чиктиг де. Ийе, Чечен-кыс чеже-даа эргим болза, ам чаңында бар эвес, оолду тооксавас-тыр, а Аржаана... «Орта чоор бе, эки таныыр бо урут меңээ чоп ындыг чоок апаары ол?» деп чеже бодунадан айтырттынмаан дээр. Уруг база оолга бүдүү сонуургадыг ышкаш. Чүгле оол эвес, а кожаларының безин ону эскерген бодуп турары база ужурлуг.

Ак-оол хүндүскү, кежээки өрүнга чылар төнмес-батпас шактарда ам келир чурттал газының дугайында бо-ла бодай бээр. Бот-бодуун эриниң күзелдери казырылангаш, дээрже бөөлдеп үндүре бээрге, Аржаана-биле өгленчип алган, аас-кежиктиг чурттап олурар ышкаш апаар. Оон ужуушкуну хеп-хенертен соксаш ынырга, сериин салгын бажын орталандыр сүйбапкан дег, оожурган, хөөкүй авазын, ажы-биле өглээрге, чединмес амыдыралын, бодунуң дериттинген тар бажыны бодалдарынга эргип кээр. Аржааның өвүр-хевири кудайның дуңдүскээнче эстип чоруй баар. Канчалза эки, өөделеп алыр аргазы чүл?

Бир катап ойзу-кыйзы Иван Тимофеевичиге-даа байдалды чугаалап чыткан. Оозу черле ындыг кижи: хөөзүн аргалар сеглевес, боттур сүме бээрин кызар. «Кызылче көжүп кел» деп бо. «Сээн сүржугажында чаа бажыңнар тутпайн турар, тутса-даа алыры берге дээр-дир сен. А аныяк кижиге чүну мурнай ажыктыг ажыл биле баш кырынга дөгем дээннир херек боор чүве. А кадай кай баар, оон боду-ла тыптып кээр. Кызылче көшкүнзе черле эки боор. Фронтчулар өөчүрүнгe турун аар сен, бажың удавас бүде боор. Че харын, ол-даа канчаар, бистиң организацияга ажыгдай беранчи, оон-даа беден деп бил, өөчүр бистиниң хоорайнывыстан дүрген чылар улус бис. Баштайгы дээрезинде мээң бажыңым чаңында казанак бажыңчыгашка турун аар сен. Септежип бээр мен, ады-ла казанак, ийи өрээлдиг, тулган оран-сава боор, кыжын чылыг аттыг. Улуг хелезин-даа шегевес мен».

Ак-оолга ол санал чүү-даа ышкаш, а аңаа канчаарыл, чүү дээрил? Канчалза-даа ол черле боор кошпас боор хараанга оол баш удуругла бүдүрүп орган. «Нем чуртунга сээргу салыр мен» деп орарында ужур-ла бар. Оон ынай бодунуң ыырын олурар чүүлү база бар. Ол чүл деп чаңгыс сес-биле тайылбырлаары берге. Суурда аныяк эрлер ээлзежин билир-ле болгай. Чаңдыктары кадыг ажылдан ойлап-дезер чегенчиг хейлер. Шерипте тура, Ак-оол ындыг бодуун дүрүмте чаңчыгып калган: чаңында ажия, кады тулчуп турар өөрүн каггаш, ырбап-дезип болбас. Шынга дөнге түтчур, корткуктарның, бодун бодаар чегейзерниң кескүзү аттыг апаар: оларның ческинчиг дурзулери медээжок удаткылай бээр чүве-даа дег. Че, шыны улус маадырлар боор чөрүттүнер эвес, чоргу ол дурзулерниң хөлегезин безин артпайн читкилеп. Ак-оолдуң чанынга анаа-ла эки солдаттың арын-шырайы кестүн көөр хааа эвес ийин. А мааза кандыгыл? Угаан чүвең бо тайбың чурттал гадала болгай. Ижигип бар чыткан хову бригадазын, Саша эжин каап бодур бе? Чаңгыс одурутта кады чөрүүр бүзүредир эш-өөрү кайда тып алырыл, кымнар аңаа эң чоок, эргиинил? Кымны мурнай чаңгыс сурунгаарының хүлерерни дезуккан арыннары, бодун ажылчын хеттериг дурт-сыннары сеткил-сагыжынга кирип келир ужуру чүл?...

Бир-ле аяс эртен Аржаана кажангызындан сергелен, өөрүшкүзү арнында кыптыкканы кирип келген. Кижи бүрүзүнге чазык сестер сеглен, хүлүмзүрээш, кызыр херээ айылап каапкаш, чуянагылаштыр үне халаан. Бичи болгаш Ак-оол агаарлап чорупкан. Чодураалар аразы-биле базып орган, хенертен тура душкен: шериг дөңгиг, чолдайтыр таарган баштыг узун оол ак халаттыг уругну ажыт черде куспактапкан отап турган. Бөргү биле бичииже чемоданны шет доңунде чыкылаан. Кымнар боор, бо урут?.. Аржаана ышкажыл, Аржаана! Дедирзаанныы дег, буттары оолду өске угже апарган. Элээн ырап келгеш, ногаан сандайже олура кээп душкен, кымнар-даа көрүксевээн, кым-биле-даа чугаалажыксаваан. Шупту чүве билдине берген, бо кыш хонуктарда хереледеминиң чырып келген сеткил карангылаш дээн. Солдат душтуун маңан чоруур кыс Ак-оолче эрте көрүптерге багай чүл, ажии сагынгаш, анаа демейлей көрүп турганы олдур. «А мен дээрге уш-удурун бодаа бодап, хоозун күзел күзеп, медегейимни аар» деп, мунгарап оол чегенин орган. Чодурааларже көөрге, чоокта чаа чазылган чечектери тоглап эгелээн, ыштар аразында черже ак чаъс чаггансыг, дөжелип турганнар.

Ол-ла ышкажыл, а удавас сеселиктиң думаалайын салгын бүрүну-биле сыныра шаап аппаар. Аржаана демги узун солдат-биле өгленчип аарлар боор. Ынчаар бодаптарга, элдептиг чүве. Ак-оолдуң сеткилинге хуннаашкын-даа, өжээргел-даа чок болган. Ам канчаар. Аржаана эжин маңап алган-дыр, а сен чоп Чечен-кысты ындыг дораан уттуп аарын ол деп бодун харын чемелексээн.

Оон кезек болгаш, мочургалар түлеп эгелээлекте, Ак-оол сүрүнче чана берген. Аңаа оглуун ак-көк чечектер чураан клеенка-биле шып каан төгерик столунга чөнгерген соонда, чагаа тудускан. Таныыры хол ужуу — Чечен-кысты. «Удавас дыштаныш чеде бээр мен, ынчан ужуражыл, хөөрежир бис» дээш сестер-биле тенгей, кыска, онза чуну-даа бижикзээн чагаажыгаш.

А оглунга аннедге кады чыткан Иван Трофимовичиниң чуну сүмелээнин анаа шак ынчаар-ла билбейн арткан — Ак-оол трактор тургузуу бижээн ном тып алгаш, башкарар эрге алырының шылгалдаларынга белеткени киирипкен. Чайгы хүн хурту улам узап, ниип дендер-ле орган. Ховунуң сукcуунун хандырыптар чайык-чаъстар кажан-на сидиредип келир ирги деп, мешкилер кежээнде удаа-дараа чугаалажыр апарганнар.

Николай КУУЛАР.

ЭКИЖИДЕРИ ЧУГУЛА

Бо айтырыгны улус депутаттарының Арыг-Үзүү кодээ Советиниң сески сессиязынга депутаттар болгаш чалаткан актив чугаалапкан. Сессияга саналдааннар колдуунда кадык камгалалында четпестерни, шантаразыннарны айтып турганнар. Арыг-Үзүү — улуг суурларның бирээзи. Чурттакчы чон хөй. Сес эмчиниң орнунда чаңгыс-ла кижи, ортумак персоналдан он ийи кижиниң орнунда адыл-ла кижи ажылдап турар.

Ам саналдарның үт-шии көрүптээлинер.

Депутат Д. Х. Мыдыык — «Хооку-хоралыг болгаш эмчиге бо-ла чылар кижи мен, таарынча чок чүүлдер бар. Чамдык өрээлдерде (палаталарда) арыг-шевер кошкак. Повар кочегарлап база турар, чемниң ыңнары кончуг багай, ону улус чиксинден чем колдуунда чүүндүже шаап бээр чоор-ду».

Район Советиниң депутады Ч. К. Айыр-Санаа бодунуң саналынга: — «эмчилерниң харыысалгазын бедиилери чугула. Эмчилер чон мурнунга ажыл отчёдун бээри чугула. Улуг эмчивис бистен чоруй баарга, ыштадыр Кызылче, Шагаан-Арыгже эмчилеп турдувус. Эмчилерге чурттаар оран-бажың айтырыы берге» деп чугаалаан.

Чоннуң медицина хандырылгазы эмчилер дээш шыдар чогуур айтырыглар хөй-дүр. Оран-бажың-биле хандырылга айтырыын сонгаарлатпайн шиитпирлээри чугула. Мааңа чогуур органнарның ачы-дузазы негеттинер. Ниити дем-биле ажылдаан турган, ажылды экижидери чугула деп сессияга түңнеп чугаалаткан.

Бече-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

ААЛЧЫЛАР АШТЫРГАН

Августуң соолгу дыштаныр хүннеринде Минусинск хоорайның спортчулары спорттуң баскетбол, футбол дээш ышкаш хевирлеринге Тываның найысылалы Кызылдың спортчулары-биле эш хүүзунда ужурашканнар.

Баштайгы хүнде хоорайның Н. Гастелло аттыг культура болгаш дыштанылга парыгының спорт шөлүнге аалчылар баскетболга кызылчыларга уттургаш, футболга «Тываавтотранс» каттышкыышкынының «Енисей» командазын 3:1 санга тиилеп алганнар.

Ийиги хүнде болган ужурашкыга аалчылар баскетболга тоя ээлеринге база аштырганнар. Футболга Кызылдың «Динамо» командазы Минусинскиниң чылынды командазын 5:0 санга чиик уткан.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

«Шынның» чарлал-дыңнадыг бюрозу

КЫЗЫЛДЫҢ УРАН ЧҮҮЛ УЧИЛИЩЕЗИ ДАРААЗЫНДА САЛБЫРЛАРГА НЕМЕЛДЕ ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫННЫ КЫЛЫП ТУРАРЫН ЧАРЛАП ТУР:

библиотека херээ;

улустуң оюн херекселдери (ятха);

үрер болгаш кагар херекселдер.

Училищеге 30 хар чедир назылыг кижилерни хүлээп алыр. Музыка салбырынга хүлээп алырда ол кижиниң музыкага салымныын (дыңнап билири, угааны, ритми, ону) хыннаар. Бүгү салбырларга кирип турарлар-биле беседа кылыр.

Сес класс дооскан кижилер дараазында экзаменнерни дужаар: орус дыл (диктант); орус дыл болгаш литература (аас-биле). Он класс дооскаңнар — орус дыл болгаш литература (сочинение), ССРЭ төөгүзү (аас-биле).

Кирерниң экзаменнерин ортумак тускай өөредилге черлеринге кирерниң чурумун ёзугаар август 20-ден эгелээш, Киржээлдер сентябрь 1-де эгелээр. Ниити чурумчу барымдаалап стипендияны бээр.

Уран чүүл училищезинде чаагайжыды туттунган общежитие бар. Директорнуң адынга бижээн билдириишкинге дараазында документилерни кожар: аттестат азы сес класс доосканының шынзылгазы (боду-биле), № 086 хевирниң медицина шынзылгазы, ону чурттап турган черинден алыр, күш-ажыл дептеринден ушта бижидилге. 3х4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук, өскүзе байдалының дугайында шынзылга.

Училищеге хүлээп алдыртаан чедип келгеш, төрүттүнгениниң дугайында херечилелди азы паспортун, шериг билеедин болгаш шериг албанынга хамаарышкан документизин көргүзер.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 2. Телефон—2-25-79.

«Тыва тудуг» трести тудугга тускай мергежили чок ажылчыннарны трестиң кезектеринге ажылдадыры-биле хүлээп ап турар. Оларны оон соонда бүдүрүлгеден даштаар ОПТУ-4-түн филиалынга өөредир. Дараазында документилерлиг болур: паспорт, күш-ажыл дептери, шериг биледи. Общежитие-биле хандырар.

Айтырыгны дараазында адрестен тодаргайлаар: Кызыл хоорай, Красноармейская 76 кадрлар килдизи, телефону — 2-32-83 болгаш 3-15-26.

КЫЗЫЛ ХООРКҮҮСКОМ БОЛГАШ КЫЗЫЛДЫҢ ЭЪТ КОМБИНАДЫ август-декабрь айларда — малды массалыг-биле согар үеде эът комбинадынга ажылдаар күзелдиг кижилерни Кызыл хоорайда болгаш районнардан чалап тур.

Тайылбыр алыры-биле Кызыл хооркүүскомунуң күш-ажыл килдизинге (Кочетово кудумчузу, бажың 34, кабинеди № 4, телефону 2-33-48) келир.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүргкомунуң өөредилге-курс комбинады кодээ ажыл-агыйга болгаш өске-даа ведомстволарга электромонтёрлар белеткээри-биле хүлээп алышкынны чарлап тур.

Өөрениш кирерде дараазында документилерни кирер: паспорт, шериг биледи, өөредири-биле бүдүрүлге черниң чорутканы бижик.

Өөренир хугаазы 3 ай. Өөредилге 1988 чылдың сентябрь 1-де эгелээр.

Адрези: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «а», телефону — 6-14-80.

ЧАА КИНОФИЛЬМ

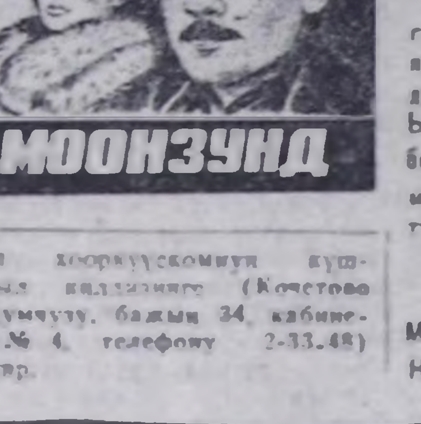

Удавас кинотеатрларның экраннарынга «Ленфильм» киностудиязының уран-чечен чаа «Моозунд» деп фильмин көөр силер.

Сценарийниң автору — Эдуард Володарский.

Режиссёру — Александр Муратов.

В. Пикульдуң романын ёзугаар тургускан кинода болуушкуннар 1915—1917 чылдарда Балтикага болуп турган. Ында орус флоттуң дайынчы болгаш революсчу төөгүзүнүң мурнунда шөлүт билдинмейн турган үезин көргүскен.

Кол рольдарда — Олег Меньшиков, В. Гостюхин, Л. Нильская.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 31-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 — «120 минута». 8.35 — «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 9.40 — «Дыйна, эки!» Док. публицистиг телефильм (Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязының дугайында раскаас). 11.15—11.25 — Медээлер. 15.25 Медээлер. 15.35 — Эзе тургустунуушкун прожектору. 15.45 — Н. Демьянова ырлаар. 16.05 — Казань телестудиязының программазы. 17.00 — Школа: өскерилгелер үези. Интернационалчы кижизидилге дугайында. Литва ССР. 17.30 — Музыка шыгжамыры. Д. Шостакович. 18.05 — «Кижи болгаш хоойлу». ССРЭ-де уруглар өг-бүле-ашныннын камгалалы. 18.35 Бөгүн делегейде. 18.55 — Экономиктиг билиглерниң үндезиннери. Тележурнал «Агро». Кодээ ажыл-агыйның арендалыг, керээлиг болгаш кооперативтиг харылзааларже шилчээни. 19.25 — «Телекөрүкчүнүң спутниги». 19.50 — «Аныяк Россия». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 21.00 — «Үе». 21.35 — Эзе тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Улуг кижилерге мультфильмнер. «Калейдоскоп-71». 22.05—00.10 — «Эфирде музыка». Чарлалда. (23.05) — Бөгүн делегейде.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.20 — Концерт. 8.50 — «Москвага аян-чорук. Ленинград проспектизи». Телефильм. 9.10 — Немец дыл. 9.40 — «Билдинмес солдат». 3-кү сериязы. 10.50 — Немец дыл. 11.20 — Мультфильм. 12.00 — Медээлер. 12.10 — 13.40 — Л. Н. Толстой. «Чаш чорааны, ээлээ болгаш аныяк үелери». Телеспин 3-кү кезээ. «Аныяк үези».

КЫЗЫЛДАН

18.00 — Уругларга фильм. 18.10 — «Бистиң аалчыларывыс». Совет-америк аас чогаал экспедициязының киржикчилери-биле ужуражышкын. 18.45 — «Азия тову». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Кодээ ажыл-агыйның ажылдарының хүн демдеглели». 19.05 — «Чаа өөредилге чылы-биле». 19.15 — «Москвачылар белээ». Кызыл хоорайда чаа школаның ажыдыышкынындан репортаж. 19.45 — Медээлер. 19.55 — Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — «Он алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 21.00 — «Үе». 21.35 — 22.50 — Даштыкы фильм экраны. «Агаар хаалгалары». (ВСР, 1983 ч.).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 — Медээлер. 18.10 — «Музыка дугайында үш монолог». 19.00 — Аът спорту. Делегей маргылдаалары. 19.30 — «Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүнге». Модалар тележурналы «Марафон». 20.00—20.15 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

АВГУСТ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ангел-хранитель» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узаткан) шактарда. Бичии залга: «Предлагаю руку и сердце» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Три толстяка» 9.00, 14.20. «Звонят, откройте двери!» 11.10, 12.40. «Башня» 18.00, 21.30. «Где находится нофелет?» 16.20, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Душа моя» 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Рабочий посёлок» 14.30, 17.10, 19.50 шактарда.

«ЛЕТНИЙ»: «Повесть о маршале Коневе» 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Уругларның «Радость» клубу культорганизаторлары, бөлгүмнер удуртукчуларын (аргыыр, макраме), спорт талазы-биле тренерлерни ажылче чалап тур.

Айтырыгларны дараазында телефоннардан тодарадыр — 6-10-07, 3-49-21.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

Адрезивис: 467000 Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

ШЫННЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: КИЛДИСТЕРНИҢ: партийжи амыдырал килдизиниң 3-36-82, совет тургузуг килдизиниң 3-37-11, үлетпүр килдизиниң 3-36-73, чагаа килдизиниң 3-39-03, культура килдизиниң 3-39-15, кодээ ажыл-агый килдизиниң 3-41-16, социал айтырыглар килдизиниң 3-41-23, корректорларның 3-37-11, бухгалтерияның 3-43-41. Солун келбейн барганда 2-32-75-ке долгаар.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 24637 экз. Солуннуң индекизи 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 173 ТС—00823.